GYULAI PÁL
VÁLOGATOTT MŰVEI

Sajtó alá rendezte
Hermann István

Szakmailag ellenőrizte
Nagy Miklós

TARTALOM

ELSŐ KÖTET

ELSŐ RÉSZ
Költemények

HAZÁM
HADNAGY URAM
PÁL GAZDA
PÓKAINÉ
EGY RÉGI UDVARHÁZ
HONFIBÚ
MARIHOZ
SZERETLEK!
HORATIUS OLVASÁSAKOR
AZ IGAZSÁG ÉS HAMISSÁG
MARIHOZ ELUTAZÁSAKOR
A SZÉCHENYIESKEDŐK
A TÁBLABÍRÓ
SILVESTER ÉJTSZAKÁJÁN
AZ ÉV VÉGÉN
ESTÉLY ELŐTT
ROMHÁNYI

MÁSODIK RÉSZ
Szépprózа

EGY RÉGI UDVARHÁZ UTOLSÓ GAZDÁJA

HARMADIK RÉSZ
Tanulmányok és kritikák

PETŐFI SÁNDOR ÉS LÍRAI KÖLTÉSZETÜNK
SZÉPIRODALMI SZEMLE
ADALÉK NÉPMESÉINKHEZ
A NEMES FÉSZEK
JÓKAI LEGÚJABB REGÉNYE
ZILAHY KÁROLY MUNKÁI
JÓKAI LEGÚJABB MŰVEI
ÚJABB MAGYAR REGÉNYEK
A NYELVŐR ÉS A KÖLTŐI SZABADSÁG
A NYELVŐR ÉS A BUDAPESTI SZEMLE
POGÁNYOK

NEGYEDIK RÉSZ
Dramaturgiai dolgozatok

KALMÁR ÉS TENGERÉSZ
DIOCLETIÁN
A NEMZETI SZÍNHÁZ ÉS DRÁMAIRODALMUNK
A SZENTIVÁNÉJI ÁLOM
A FÖSVÉNY
A FÉNY ÁRNYAI
A FRANCIA KLASSZIKAI DRÁMÁRÓL
SZIGLIGETI ÉS ÚJABB SZÍNMŰVEI
CSIKY GERGELY ÚJABB SZÍNMŰVEI
BARTÓK LEGSZEBBJE ÉS CSIKY PROLETÁRJAI
A FILOZÓFUS

MÁSODIK KÖTET

ÖTÖDIK RÉSZ
Emlékbeszédek

EMLÉKBESZÉD KEMÉNY ZSIGMOND FELETT
ARANY JÁNOS
VERES PÁLNÉ EMLÉKEZETE

HATODIK RÉSZ
Irodalomtörténeti monográfiák

KATONA JÓZSEF ÉS BÁNK BÁNJA
VÖRÖSMARTY ÉLETRAJZA

JEGYZETEK

GYULAI MŰVEINEK LEGFONTOSABB KIADÁSAI
A GYULAIRA VONATKOZÓ LEGFONTOSABB IRODALOM
A KÖTETEKBEN EMLÍTETT FONTOSABB ÚJSÁGOK ÉS FOLYÓIRATOK
NEVEK MAGYARÁZATA
SZAVAK ÉS KIFEJEZÉSEK MAGYARÁZATA

ELSŐ KÖTET

ELSŐ RÉSZ
Költemények

HAZÁM

Sokszor valál már életedben
Veszendő, ó, szegény hazám!
Tatár, török és német gyilkolt,
S haldoklál fényes rabigán:
Mi lesz majd sorsod a jövőben?
Ki tudja azt, sötét titok;
De most, de most, ha rád tekintek,
Csak sírok és csak sirhatok.

Nem gyáva bú e könnyek anyja,
Haragom sirja azokat;
Beszélünk hangos, büszke szóval,
S hazánk még csak névben szabad.
Nem csüggedés e könnyek anyja,
Rajtok tettek villáma ég;
Versengünk puszta semmiségen,
S fölöttünk mind borúsb az ég.

Hah mennyi gúny! győzelmi hymnusz
Harsog körűlbe mindenütt,
S a vértől megszentelt mezőkre
Szabadság fényes napja süt.
Nekünk e hang tán síri dal lesz,
S a szent sugár tán búcsufény,
Véres felhőben elhunyó nap,
Halottak gyászos mezején.

Inkább halál, mint gyáva élet,
Igen, vesszünk, ha veszni kell,
De küzdjünk, míg csak egy magyar lesz
És vérezzünk dicsően el.
Lesz legalább a történetben
Rólunk egy nagy emlékezet:
Egy büszke nép élt meggyalázva,
De dicsőn halt, mint született.

1848

HADNAGY URAM

„Hadnagy uram, hadnagy uram!”
„Mi bajod van, édes fiam?”
„Piros vér foly a mentére.”
„Ne bánd, csak az orrom vére.”

„Hadnagy uram, hadnagy uram!
El ne essék itt az útban.”
„Bele botlám egy nagy kőbe;
Szegezz szuronyt s csak előre!”

Megy a honvéd, áll a hadnagy,
Mély sebében összeroskad.
„Hadnagy uram, hadnagy uram!”
„Csak előre, édes fiam!”

1849

PÁL GAZDA

„Pál gazda, hejh Pál gazda, mit búsul kend?”
„Ne kérdezze, jobb volna már oda lent.”
„Ej hiszen most minden éled, tavasz jő!”
„Tudom, tudom... fiam sírján virág nő.”

„Pál gazda, hejh Pál gazda, mit suttog kend?”
„Nincs is talán, nincs már Isten oda fent!”
„Ej dehogy nincs, nézze mily szép zöld a fa.”
„Mikor száradt, öcsém volt rá akasztva.”

„Nyugodjanak! örvendjen, kit baj nem ért,
Aztán még is szép halni a hazáért.”
„Nem is azért vérzik szívem bujába’...
Hejh hiába haltak meg, hejh hiába.”

1850

PÓKAINÉ

Emelkedik a nap már a hegyek fölé...
Kelj föl párnáidról, özvegy Pókainé!
Tárogató harsan, tenger nép az utcán:
Szent-páli csatából jő Báthori István.

Fölkel és kitekint, semmit nem hall, nem lát,
Csak csörgő láncok közt két szerelmes fiát,
És csak annyit mondhat, több ereje nincsen:
„Báthori, Báthori, verjen meg az Isten!”

A két fiu hallgat, az ablakra fölnéz:
Büszke szabad homlok, sebzett arc, békós kéz,
Könny, sohaj, fájdalom, mélyen eltemetve,
Hogy a sokaságnak ne telhessék kedve.

„Ti fiaim vagytok, anyátok vagyok én
- Kiált Pókainé föleszmélve büszkén -
Övé a győzelem, miénk a becsület,
Oh de hogy lássalak vérpadon titeket!”

Jár-kel öntudatlan, fátyolt vet magára,
Fekete a fátyol, jól illik arcára,
Gyűrűt és nyakláncot, minden ékszert elhányt,
Csak szemén szikrázott drága, nehéz gyémánt,

„Nagyságos fejdelem - és elcsuklott szava -
Elitélt fiáért könyörög az anya.
Én könyörgök, nézz rám, én, aki gyűlöllek;
Térdelek mint szolga, sírok mint a gyermek.”

Trónján űl Báthori, Erdély fejedelme,
Szivében aluszik irgalmas kegyelme,
De haragja ébren, boszuja szomju még,
Büszke homlokáról oda van a fönség.

„Im itélt közöttünk Isten sujtó karja,
A pártütő hadat sírhalom takarja;
Gyáván, nyomorultan fut Békessi Gáspár,
Fiaidra pallos, reád gyalázat vár.”

„Gyalázat énreám, Békessire átok,
Én szívből gyűlöllek, ő trónodra vágyott.
Fiaim a székely szabadságért küzdtek,
Vitéz fiaimnak, bocsáss, kegyelmezz meg!”

Nem felel Báthori, ingerülve kél fel,
Inti Pókainét s kimutat kezével,
Bitófák állanak sűrűn ott a téren,
Székelyek függenek rajtok harmincnégyen.

„Pártütés a székely híres szabadsága,
Elfeledte: székely támad, székely bánja!
Nem vagyok festett kép, nem leszek gyermekbáb,
Fejedelemmé tőn Isten s Erdélyország.”

„Verjen meg hát Isten, támadjon Erdély fel!”
Kiált Pókainé, s többé nem sír, térdel,
Nagy fájdalma lelkén nagyobb elszánást szűl,
Elfordúl kevélyen, és távozni készűl.

„Megállj!” szól Báthori, s arca rettentő lesz.
Megáll és leborúl: „Kegyelmezz, kegyelmezz!”
„Egyiknek kegyelem, a másik haljon meg,
Válaszd ki, amelyik kedvesebb szivednek.”

Kegyetlen kegyelem, fájóbb öröm búnál,
Báthori hős lehetsz, de atya nem voltál!
Szegény Pókainé, mint egy tébolyodott,
A börtönbe rohant, s fiaira omlott.

„Hol vagy János, Péter? Hisz' mindkettő él még...
Melyitök kedvesebb? - Oh irgalmas szent ég!
Melyiket szeressem?... Szóljatok igazán!"
Fiai zokognak: „Anyám, édes anyám!"

Elnémult a börtön, csak sírás hallatott,
A bús atyafiak elhozták a papot;
Villog már a pallos, belépett a hóhér;
Porkolábtól rabot, anyától fiut kér.

Felsóhajt most Péter: „Én ifiabb vagyok,
Kedves bátyám, érted szivesen meghalok!"
Többet is mondana, de nem tud mondani,
Mintha még eszébe jutott vón' valami.

És felel rá bátyja: „Oh neked mátkád van,
Neked élni kell még, hosszan, boldogságban,
Lásd én úgy maradtam, mint szedett szőlőág,
Az én mátkám meghalt: a székely szabadság."

„Haljunk mind a ketten!" egymást átölelik,
Anyjoknak kebelén nyugosznak fejeik,
Anyjok tébolyodva kiáltja szüntelen:
„Melyiket szeretem, melyiket szeretem!"

Elnémult a börtön, csak sírás hallatott,
Az anya, a fiú, a pap imádkozott,
Villog már a pallos, előbb lép a hóhér:
Porkolábtól rabot, anyától fiut kér.

„Nincs, nincs, nincs! csak egy van, csak egy, egyetlen egy!"
Sikolt Pókainé és szíve megreped.
Péter átölelve tartja, és nem látja,
Hogy' suhan ki gyorsan a hóhérral bátyja.

„Hol van János bátyám, hol van? Mondjátok meg!"
A bús atyafiak könnyekkel felelnek.
Kiáltás hangzik fel a vérpad lépcsején:
„Temess anyám mellé s élj boldogul, öcsém!"

1851

EGY RÉGI UDVARHÁZ

Vén udvarház egy kis falu végén,
Puszta falak, düledező kémény;
Úgy áll ott az útra kihajolva,
Mintha csak egy öreg koldus volna.

Pedig egykor, nem is olyan régen,
Tisztes úr volt az egész vidéken,
Nyilt kapuja hivta a vendéget,
S nem egykönnyen ment el, ki belépett.

Kapuja nincs, gyepes lett a járt út,
Gyalog ösvény a fű közé elbútt,
Egy kis erdő az udvar sok gazza...
Hova tünt el a jó szivü gazda?

Nem lelhette honját a hazában,
Messze bolyong nagy Törökországban,
Vissza se' jő, jobb is neki már ott,
Itt hazája, háza összeomlott.

Hazáját hogy veszély fenyegette,
Régi kardját ő is felkötötte,
S mintha nem is ötvenéves volna,
Felkapott egy tüzes huszárlóra.

A fiát is elvivé magával,
Együtt néztek szembe száz csatával;
Fia elhullt, ő maga is vérzett,
De lelkében mélyebb sebet érzett.

Neje, lyánya búban tölti napját,
Várja férjét, várja édes apját,
De csak nem jő, a helyett egy éjjel
Im kozák had száguld szerte-szélyel.

Egy csapat ez udvarházhoz téved,
Kifoszt, megöl úrnőt és cselédet,
A házat is nyomban rá felgyujtja,
Vér is, láng is a vad kozák útja.

Igyen lett rom a vén udvarházból,
Három éve immár, hogy ott gyászol
Napról napra, jobban őrli a bú,
Omladozik, ha erősebb szél fú.

A teremben, hol egykor vigadtak,
Most denevér, vércse, bagoly laknak,
Az se' lakik a szélső szobában,
Törmelékén bodza nő magában.

Jobb időből csak a vándor fecske,
Régi fészkét aki fölkereste,
S megtalálva egy zugolyban épen,
Most is vígan fecsegett, mint régen.

De akadt a háznak új barátja:
Ihszalag, moh, vadszőlő megszánja,
Hű részvéttel öleli át karja,
S mély sebeit fris zölddel takarja.

Takard, takard!... Vajha igy elfödné
A remény is, sarjadva fris zölddé,
Honfi sebünk, annyi gyász-emlékünk,
S igérhetne szebb jövendőt nékünk!

1852

HONFIBÚ

Az ifjúság megvénül bennem,
Ősz hervad éltem tavaszán;
Hazámban nincs többé mit tennem,
És örülhetnem igazán.
Mi múltjában szép és dicső volt,
S jövőjében kétségbe ejt,
Mi van és lesz, mi élt és megholt,
Kiittam mint méregkehelyt.

Még sem halál, csak haldoklás ez,
Az élő bú éltetni tud;
Szivem, szivem ó, miért érzesz,
Ha vágyad gúnyol és hazud?!
Mi gyáva kín föllángolásod,
Mely örömest áldozna vért,
S magad' hijába téped, hányod,
Dobogni vágynál s nincs miért.

Bort, bort! s hadd sirjon az a nóta,
Mely azt siratja, amit én,
Úgy sem sirhattam, amióta
Örűlni immár megszüném.
Hadd sírjak és hadd vígadjak hát,
S mig azalatt megvénűlnék,
Temess el - újra hallgatok rád -
Remény, ki elhagysz, s biztatsz még!

1854

MARIHOZ

Nem vagy velem, veled vagyok!
Hiába álom, éjtszaka,
Ott ég szemednek csillaga,
Ott ég, viraszt és mosolyog.

Nem vagy velem, veled vagyok!
Hiába zaj, hiába csend,
Édes szavad szivembe cseng,
S az félve, fájva feldobog.

Nem vagy velem, veled vagyok!
Veled meghitten, egyedül,
Majd társaság veszen körül,
Nézlek, szeretlek, hallgatok.

Nem vagy velem, veled vagyok!
El-elragad a báj, gyönyör,
Majd a féltés, a bú gyötör,
Átkozlak, áldlak, hervadok.

1858

SZERETLEK!

Szeretlek, szeretlek!
Kimondom, kimondom!
El nem birhatom már,
Oly nehéz lett titkom;
S mint a néma gyermek,
Amidőn megszólal,
Megteltem csordúltig
Könnyel, fájdalommal.

Fájdalomnak könnye,
Örömnek fájdalma,
Szivem hő szerelme,
Hűsége, bizalma,
Lelkem minden kincse,
És egy egész élet,
Utasítsd bár vissza,
Örökre tiéd lett.

1858

HORATIUS OLVASÁSAKOR

Ó, Róma, Róma, megalázott Róma!
Horatius im örömrül dalol,
Mikéntha rajtad rablánc nem is volna,
S diszében állna még a Capitol.
Oda a hit és oda a szabadság,
Egy ember Isten - hogy' tűrhetni meg!
Dicsőségét lángelmék harsogtatják,
Nincs többé nép, csak élvező tömeg.

Avagy csalódom s e hízelgő óda
Csupán adó, melyet fizetni kell,
S ha lelkével adózik egész Róma,
Mért volna ment az, aki énekel?
Avagy talán az örömök dalában

A költő szíve majd hogy megszakad,
S némán kiált: a Brutusok honában
Csupán a jó kedv s mulatság szabad.

A félelem, az önzés, élvezetvágy
Kiöl belőlünk minden szent hitet:
Erény te puszta név, te meg szabadság
Egy álomkép, mit birni nem lehet;
A bölcseség Epikur tudománya,
És az egyetlen erkölcs az eszély;
A közügyektől vonúlj a magányba,
Történjék bármi, türd el, vígan élj!

Nézd, nézd Soractét magas hó borítja,
Tégy fát a tűzre, bőven tölts, igyál;
Ne kérdezgesd, mi a jövőnek titka,
Előbb-utóbb csak eljő a halál.
Addig hát élvezd, amit sorsod enged,
Övezze myrtus fényes fürteid',
Ne vesd meg a bort, táncot, dalt, szerelmet,
Az élet drága, legfőbb kincseit.

Boldog, ki messze a világ zajától
Földét mivelve önkedvére él,
A gazdagság- és szegénységtől távol,
Arany középszer, benned hisz, remél!
A bércoromra sújt inkább a villám,
A szél a legmagasb fát dönti meg,
De minden oly ép Tíbur völgye táján,
Virágon, bokron lágy szellő lebeg.

A természet, művészet annyi bája
Köszönt és kínál minden lépteden,
S ha éjjel üt a légyott várt órája,
Mit édesen suttog a szerelem!
Kit kedvelsz jobban Chloét-é vagy Pyrrhát?...
De az idő fut, csak beszélve igy:
Szakítsd le minden órádnak virágát
És a jövőbe kevésbbé se higy!

Ó, édes hang, ó, gyönyör nagy költője,
Ne bájold el borongó lelkemet!
Nekünk is ott áll Philippi mezője,
Hol annyi sok, hol minden elveszett.
Korunk talán hasonló a tiédhez.
Ez uj világ is már rohadni kezd,
De fáj sebünk, de szivünk mély bút érez,
Hitünk jelképe: szenvedés, kereszt.

Szenvedve, küzdve és lemondva élni...
Nem legnagyobb rossz börtön és halál,
Az igazságban ne szűnjünk remélni:
Egy-egy nagy eszme még utat talál.
A költészet, bár törve égi szárnya,
Még fönnen száll, meg folyvást tenni hív;
Ha ijeszt is a kétség rémes árnya,
Szenvedj, remélj, higy, lelkesűlj te szív!

1859

AZ IGAZSÁG ÉS HAMISSÁG
Allegória

Elindul az Igazság,
Vele megy a Hamisság,
Édes testvér mindkettő,
Miért, tudj' a teremtő.

Anyjok varrt két tarisznyát,
Sütött nekik pogácsát,
Mindeniknek huszat szánt,
S betarisznyált egyaránt.

Ehetnék a Hamisság:
„Hallod-e te Igazság,
A tiedből ennénk tán,
Az enyémből azután?"

„Jó lesz, jó lesz, együnk hát!"
Megkezdik a pogácsát,
S míg benne tart, egy hétig,
Morzsolgatják mindétig.

Ehetnék az Igazság:
„Hallod-e te Hamisság,
Amint mondád, rendre jár,
A tiedből együnk már?"

Egész nap hijába kér,
Nem ad neki a testvér;
„Mégis adok jó áron,
Ha a füled' levágom."

Le is vágja a fülét,
Másnap ismét a kezét,
Azután meg a lábát,
S úgy ád egy-egy pogácsát.

Végre szemét szúrja ki,
Vakon, bénán vezeti:
Az Igazság ráállott -
Igy járják a világot.

1861

MARIHOZ ELUTAZÁSAKOR

Olyan puszta lett ez a ház,
Amióta elhagyál!
Látszik még rajt' kezed nyoma,
Néha szemem rá talál.
Innen-onnan ez az egy is
El kezd tűnni, ide hagy,
S minden bútor, minden szeglet
Igy szól hozzám: árva vagy.

Árva vagyok, még sem vagyok,
Tudom, sokszor gondolsz rám,
Sokszor mondod: én Istenem,
Csak egy percig láthatnám!
S ha esténként gyermekünket
Karjaidon ringatod,
Megtelik a szemed könnyel,
Bár elnyomni akarod.

Ó, ne nyomd el, csak törűld le
És alugyál, édesem!
Álmaidban, higy szavamnak
Újra együtt léssz velem.
Elmondjuk, mi tegnap történt,
Megosztjuk búnk', örömünk'
S mint hajnalban a virágok,
Mosolyogva ébredünk.

1862

A SZÉCHENYIESKEDŐK
- Satira -

Ó, Széchenyi, ó, halhatatlan halott,
Hány szónok és költő megsiratott;
Hány honfiajk sohajtá nevedet,
Egy ország sírt, egy nemzet temetett!
Én elmaradtam, utoljára sírok,
S im óda helyett rímes prózát írok.
Ne botránkozz' meg jámbor olvasó,
Ez nem szeszély vagy puszta tréfaszó;

Nem én hibám, hogy Pegazusom szárnya
Megtörve és szilaj haragnak árnya
Lelkembe' mindent sötéttel borit,
S hervasztja a dalok virágait.
Nem én hibám, jól tudhatod, hiszen...
De esküszöm rá s egyszersmind hiszem:
Szivem fájdalma mély, igaz, őszinte
S idő se' volt alkalmasabb rá szinte,
Míg csak hazánkból egy darabka tart,
Megsiratnunk a legnagyobb magyart.

Miért, hogyan? Nem mély és nagy titok,
Rá minden új nap mind meg annyi ok:
Hírlap beszéli, röpirat tanitja,
Csak oly talány, melynek kezedbe' nyitja.
Hát még se' értesz? Nyiltabban beszélek,
Habár bizony, megvallom, kissé félek.
A párbaj immár oly divatba jött
A hírlapírók és költők között,
Hogy nem is író, aki nem vivott -
S eltűr satirát vagy birálatot.
Szóval kegyetlen censorokká lettünk,
S mind két felől csak kard villog felettünk.

Hanem dologra. Most sirassuk őt,
És nem pedig pár évvel ezelőtt!
Mi a halál, a puszta test enyészte,
Mely titeket nagy siralomra készte?
Mi nagy dolog, hogy porhüvelyt cserélt
Oly férfiú, ki századoknak élt,
Ki mindig él, míg lelkesültök érte?
Őt a halál csupán csak akkor érte:
Ha már nem értitek, miket beszélt,
Felejtitek: mért küzdött, mit remélt,
Hamisitott tant hírdettek felőle
És csúfot űztök minden nap belőle,
Ímé pedig - s hejh nem mondok sokat -
Hazánkban ez a legújabb divat,

Ó, hányszor hallom ezt a nagy nevet,
Ó, Széchenyi, hány ember emleget!
Szentséges ég, ugyan hát mit vétettél,
Hogy annyi minden zászlójává lettél!
Im egy-egy pár úrfi, hogyha meghozat
Külföldi vérből egy pár jó lovat,
Avagy csupán csak egy-két agarat,
Mindjárt Széchenyi nyomdokán halad,
Hirlap beszéli, más utána mondja;
Kinek pedig kissé nagyobbra gondja
S közcélra egy pár száz forintot ad,
(Amint beszéli, kevésből sokat)

Vidékről irják: ó, hazám ime:
Mit áldozott megyénk Széchenyié!
Mint szélben a barackfáról virág,
Úgy hull e szó most: nemzetgazdaság.
Aki rossz gazda mind csak erről ír,
Ez a nemzet minden sebére ír.
Esze szüréből amennyit kirázhat,
Csinál naponként tervet akár százat,
Avagy igéri, hogy csinálni fog,
(Nekem költemény, nem oly könnyű dolog)
S kinek kevés hozzá a tudománya,
Dicsekszik, - ő Széchenyi tanítványa.

Eközt előáll lármásabb csoport,
Tücsköt-bogárt kérkedve összehord:
Ami csak érzés, mind azon nevet,
Gyülölve gúnyol minden szellemet,
Imádja Mammont, gondja semmi más,
Mint kényelem, kéj, jól evés, ivás;
Kézzel, beszéddel egyaránt hadar,
Hogy semmi sem lesz addig a magyar,
Mig nem csaló, hitetlen és hazug,
Mig eszmékért csak lelkesedni tud.
Ki oly merész, hogy az ilyesmit kétli?
Mindjárt Széchenyi nevével pecsétli.

E zaj különben még nem nagy kereszt,
Inkább beszélni halljuk néha ezt.
De olvasgatni némely hirlapot,
Végig betűzni tíz röpiratot,
És látni ott Széchenyit száz alakban,
Meg-megcsufolva eszme-, tettbe', hangban!
Az egyik, mert hálátlan nemzete
S nem költhet annyit, mennyit kellene,
Vagy dicsősége egy batkát sem ér,
Ahhoz képest, mit tett a nemzetér':
Belé esik hazafi fájdalomba,
S lesz mint a pokróc, durva és goromba.
Rug jobbra-balra, mint a vad lovak,
És közbe-közbe szitkok hangzanak,
Mi tenta tollán és kedélyiben,
Mindent, de mindent nemzetére ken.
Minden szavával mintha mondaná:
Egy ily nemzet nem méltó ő reá,
Mint nem vala a nagy Széchenyire,
Nagy honfi miért is élne itt, mire?
És összevonva nagy szemöldökét,
Meg-megsiratja martyr-életét.

A másik ott nem ilyen gyászvitéz,
Beszélni, küzdeni, vívni, élni kész,
Úgy tűnik föl, mint valamely kométa,
Kiáltja folyvást: ő az új próféta,
A tűzre mind, mit eddig irtatok,
Én épen semmit meg nem hagyhatok,
Híg agyvelőtök mit máig teremtett,
Nem terme itt nagy eszme és okos tett.
Széchenyi is már régen elavult,
Hogy újra éljen, én reám szorult,
Ő csak garádics, én meg a torony.
Ki is kiáltom minden ablakon:
Figyelj, ó, nemzet rám, az okos szóra,
Ím én tudom csak, hányat üt az óra.
Boszant ugyan, hogy gróf még nem vagyok,
S amennyit ő, annyit nem hathatok;
Mert tudni kell, ismerni a magyart,
Még sok, nagyon sok, mit a címre tart.
Azonban eljő majd az én korom,
Hiszem, remélem, érzem, akarom;
Azonban ennyit is beszélni, kérdem,
Cím nélkül, így, nem nagy és ritka érdem?
S beszél tovább, mit úgy imitt-amott
Széchenyiből csak összelophatott,
Fordítja, rontja, hogy szebb, új legyen,
Gőgjében azt se tudja, mit tegyen.
S ha jobbra, balra szidják, mosolyog,
Azt mondja rá, hogy próféta-dolog.

Van olyan is, ki élelmesebb ember,
Ily nagy szerepben játszni épen nem mer;
Ő csak tanítvány, ildomos, szerény,
Csupán napszámos a jó ügy terén.
Míg élt Széchenyi, ellensége volt,
Más pártnak élt, ott írt és szónokolt,
Hogy hánynak, hányszor, minek kérdni ezt?
Meg-megváltozni sapientis est.
Azonban ennek már sok éve tölt,
Széchenyi meghalt és ő örökölt,
Mindent, de mindent, képét, címerét,
S amint bevallja, egész szellemét.
Azóta minden, mit leír, kimond,
Bár lenne az még kétszer oly bolond,
Az mind Széchenyi szentelt hagyománya,
Ő egyedül valódi tanitványa.
Jogos firmája neki van csupán,
A többi egytől egyig charlatán,
Csak ő árulja azt a bűvitalt,
Mely megifjítja újra a magyart,
Nem drága, olcsó, veszteséggel adja,

Csakhogy mit elkölt épen visszakapja.
De rá kiált három-négy hirtelen:
E zagyvalékból senki se vegyen;
Ő és Széchenyi! ó, minő beszéd!
Mi áruljuk Széchenyi szellemét!
Im itt vagyon, jobb, olcsóbb, hozzánk jertek,
Felgyógyulást csupán mitőlünk nyertek.
Szóval: ki csak hont árul, árverez,
Széchenyi már, avagy Széchenyi lesz.
Egy' a másiktól már sehogy se' tér,
Zajong, kiált, ahogy torkán kifér,
És az egész, Kárpáttól Adriáig,
Egy szörnyű Dulcamára-zajra válik.

Habár kevés, s kímélő mind e szó,
De így is értsd meg jámbor olvasó;
Hiszen tudod, milyen világon élünk,
Haragva is csak halkan kell beszélnünk.
Bevégzem hát a végtelen panaszt,
Mit elhagyék, gondold utána azt;
S mit még kívánok, nem nagy kérelem,
Egész lelkedből kiálts föl velem;
Szivünk fájdalma mély, igaz, őszinte,
Idő se' volt alkalmasabb rá szinte,
Míg csak hazánkból egy darabka tart,
Megsiratnunk a legnagyobb magyart,
Mint most, midőn hamis tan szól felőle,
És csúfot űznek minden nap belőle.

1863

A TÁBLABÍRÓ

Táblabíró vagyok én,
Pestmegyében lakom én,
Virágzik szabadságom,
Vármegye az országom!

Amint tetszik, úgy élek,
Királlyal sem cserélek;
Királyt köti a törvény,
Törvény magam vagyok én.

Az adót nem fizetem,
Fizetésem' emelem;
Kölcsönt veszek, cserélek,
Mégis igazán élek.

Mit nekem a miniszter!
Parancsolni hogy' is mer?
Sok embernek egy ember,
Vármegyének miniszter.

Protestálok, de nagyon,
Nemes jogom nem hagyom,
Többi úgy is elveszett,
Vármegyét el nem veszed!

Az alispán hazafi,
Szolgabíró atyafi,
Ki is viszi mit akar,
Egyet ért itt a magyar.

Táblabíró vagyok én,
Pestmegyében lakom én,
Virágzik szabadságom,
Vármegye az országom!

1868

SILVESTER ÉJTSZAKÁJÁN

Az idő fut, tűnnek évek,
Érzem immár súlyokat,
Rég elhagytak a remények,
Lángból hamv, mi megmaradt;
S mint vándor, ki fáradt, tévedt,
Visszanéz és meg-megáll:
Visszanézek rád, ó, élet,
S nyugton várlak, ó, halál!

Mennyit hittem és reméltem
Ifjuságom kezdetén,
S most romok közt rom, azt kérdem
Vajjon miért éltem én.
Nem dicsőség álma bántott,
Nem vagyon, rang fénye csalt,
S mégis, mire szivem vágyott,
Alig birtam, már kihalt.

Sanyarú volt gyermekségem,
Ifjuságom szomorú,
S ha derült is olykor nékem,
Már sötétlett a ború.
Nem csüggedtem, szivem égett,
És sodort a küzdelem;
Két fényes csillag vezérlett:
A haza és szerelem.

Hőn szerettem és szenvedtem.
Meg nem tört szivem hite,
A csalódást eltemettem,
S új remény, vágy enyhite.
Nem keresve feltaláltam

Kit ígértek álmaim,
S a világot szebbnek láttam
Egy szelid nő karjain.

Angyalarc és tiszta lélek,
Áldozó sziv, mély kedély.
Ó, miért is ösmerélek,
Hogy csak egy pár évet élj
Karjaim közt, s hideg sirban
Porladozzál egyedűl!...
Könnyemet bár rég elsirtam,
Mégis most szemembe gyűl.

De emelt a sors vagy sujtott,
Nem feledtelek, hazám!
Mit tehetség, munka nyujtott,
Híven neked áldozám.
Küzdtem érted szívvel, ésszel,
Bár derűlne jobb napod,
Nem gondoltam bajjal, vésszel,
S átszenvedtem bánatod.

Láttalak láncod lerázva,
Küzdni, győzni oly dicsőn;
Láttalak majd, megalázva,
Meggyalázva rémitőn.
Bosszu és düh, bú és kétség,
Hány szív megszakadt bele!
Aggva: vaj' lesz-é jövőd még,
Tölt el éltem jobb fele.

Tiprott lelked im feltámad
S új nagy tettre bátorit!
Rövid öröm, hosszú bánat,
Hivságod megtántorit.
Mily erényt szült szenvedésed,
Jó szerencséd mennyi bünt!
Újra aggok, féltve téged,
És hitem kétségbe tünt.

Nem, hazám, te el nem veszhetsz!
Vesszen bűnös nemzedék!
Uj hittel új pályát kezdhetsz...
Mily örömmel küzdenék
Még egyszer! De lelkem szárnya
Tépve, törve - lankadok,
A romok közt múltak árnya,
Elhaló visszhang vagyok.

1875

AZ ÉV VÉGÉN

Ó, ez a düh, ez a pártdüh
Tart-e még sokáig?
Avagy immár eljutottunk
A végső határig?
Nem jutottunk, sőt félnünk kell,
Vége csak akkor lesz,
Amikor a honfiszívnek
Minden kincse elvesz.

Jó magyar nép, ősi kincsed'
Ily könnyen fecsérled?
Szived, elméd megromlását
Nem érted, nem érzed?
Pártok felett leng egy zászló,
A haza zászlója:
Pártoké csak addig jogos,
Míg ezt védi, ójja.

Régen két nagy párt elég volt,
Kevés az most, több kell,
Ime négy-öt küzd nevedben,
Szilaj gyűlölettel.

És mily küzdés! Veszni indul
Régi híred éke,
S léssz magadnak folyton kisebb,
Csúfos töredéke.

Kinn, benn annyi ellenséged,
Magad mért légy azzá?
Sorsod elég bajt hozott rád,
Ne tégy te is hozzá!
Ne idézz fel ádáz harcot
Szenvedély hevében,
De mit nyujthat jó szerencse,
Ragadd meg serényen.

Vége felé jár e század,
Mely újjá szült téged'.
Van-e lelked, megtagadni
Annyi szent emléked'?
Van-e lelked, mit kivívott
Erő, szent akarat,
Elgázolni, tönkre tenni
Egy rövid év alatt?

Nem azért küzdött a honvéd
Sok véres csatában,
És szakadt meg annyi hű szív
Honfi bánatában,
Hogy az utód, vak dühében,
Ahelyett, hogy védje,
Megújult ősalkotmányát
Darabokra tépje.

Sokszor tiprá alkotmányunk'
Zsarnokkény, de mindég
Visszavívta, új erővel,
Honfikar és hűség;
De ha egyszer, ó, magyar nép,
Magad tiprod azt el,
Hasztalan a késő bánat,
Nem éled többé fel!

1898

ESTÉLY ELŐTT

Az est leszállt, öltözni kéne,
Estélybe hívtak, menni kell!
De a kandalló közelébe',
Jól nyugszom itt, mért menjek el?

Derítni mást hajh hogyan tudjak,
A méla bú, ha meglepett?
Hogyan fecsegjek, mosolyogjak,
Mikor nem érzek örömet?

Kandallóm lángja föl-föllobban,
S fölgyúlnak ím emlékeim:
Egykor nem ültem így magamban
Itt ültek nőm és gyermekim.

Bennünk, körülünk mily kedv éledt,
Öröm dagasztá a kebelt!
Ó, mily derült, mily szép az élet,
Szívemnek vágya mind betelt.

De kedv, öröm madárként rebben,
S virágként hervad el korán:
A kandallót mind kevesebben
Ültük körül évek során.

Minden tíz év egy-egy új gyászom,
Lesújt a sors kegyetlenül,
Előbb nőm, azután leányom,
Fiam is végre sírba dűl.

A mély seb is emlékké gyógyul,
Ám mégis folyton seb marad,
Koronként újra meg-megfájdul,
Míg csak sírunk nyugtot nem ad.

De zaj riaszt föl!... Nincs hát mentség.
A bérkocsi megérkezett;
Öltözzünk gyorsan! Kötelesség,
Tartsuk meg az igéretet.

Bizony kinos lesz a mulatság,
Kinos nekem, kinos nekik;
Társalgásom' hamar megunják,
S egymást suttogva kérdezik:

„Mi ez? Hová lett szíve, lelke?
Ez az ember nem volt soha,
- Rég ismerem... vajon mi lelte? -
Ily ízetlen, ily ostoba."

1900

ROMHÁNYI
Költői beszély - Töredék
1869-1872

ELSŐ ÉNEK

1. És Magyarország újra csendes,
Nem kelti zaj, nem nyomja had,
A fecske ujra bátran repdes
S megszáll ahonnan elriadt;
A holtakat mind eltemették,
Az élő hallgat biztosan,
Kit elfogtak, börtönbe tették,
Egy szóval: rend és béke van.
Csak a szív zajg és fel-feltámad
A le nem győzött bosszu s bánat,
De népek úgy, mint egyesek
Megszoknak és felejtenek.

2. Így gondolá Bécs bölcsesége,
És Európa hitt neki,
Reánk jött éhes vampyr-népe
Hogy szívünk vérét szíjja ki...
De elég ebből immár ennyi,
Nem speech lesz ez a költemény,
S a lapokkal mért versenyezni
A honfi-phrasis mezején?
Im eldobom hát a sallangját,
Nem áhitom a karzat tapsát,

Sem honlyányok gyöngéd kegyét,
Nem majmolom Biharmegyét.

3. Az ország csendes, amint mondám,
Negyvenkilencnek ősze volt;
Felhők borongnak az ég boltján,
Ki sem pillant a vaksi hold.
Az est, az éj korom-sötéte
Mintegy elbúni, szökni int;
Haragszik a zsandártiszt érte:
Ni még az éj sem gutgesinnt.
Nem födte fel a biztos menhelyt,
Egy bujdosót előle elrejt,
Már hatszor küldött rá halált.
Sapperment! egyszer sem talált.

4. Még négy lövés és száz sapperment,
Se ez, se az nem ejt sebet
„Vorwärts" - s az öt zsandár előbb ment.
Azaz hogy menne s nem lehet.
Egy megbotol s elnyúlik hosszan,
Hármat egy mély árok benyel.
Az ötödik tövisbokorban
Vesződik, vérzik, vesztegel.
Csak a tiszt áll, kiált hijába,
Az öt zsandárnak fáj a lába,
Hiába hősök, - ezalatt
A bujdosó tovább haladt.

5. De vaj' ki ő, kit így üldöznek?
Mi rangja és mi érdeme?
Vajon mit szolgált a nemzetnek,
Vezére vagy minisztere?
Tán képviselő, tán vészbíró,
Avagy épen főrend vala?
Tán kormánybiztos, hirlapíró,
Vagy csak egyszerü katona?
Ennyi kérdésre hogy feleljek,
Sok névre egy szót hogyan leljek?
Csak azt tudhatnám mondani:
Mindebből volt ő valami.

6. Ő gavallér volt s gróf e mellett.
Ez az ő igazi neve,
Ennek szülték s mi ebből tellett,
Volt egyik legfőbb érdeme.
Atyja egy öreg pecsovics volt,
Ki magyarúl rosszúl tudott,
Élt és pazalt és Bécsben megholt,
És más emléket nem hagyott,
Mint egy csoport szép ősjószágot,

Mellé tömérdek adósságot,
De nem maradt szegény fia,
Volt még mit elpazalnia.

7. Ifjabb Romhányi grófnak hivták,
Bécsben Stefi és Pista honn,
Sok tudományra tanították
Innen s túl a határokon.
Volt nevelője mindig három:
Német, magyar és francia,
Kissé nehéz nyakán a járom,
De szép volt a harmónia;
Érzelgőssé tévé a német,
Fransztól tanúlt könnyelműséget,
A magyartól sok honfiszót,
Szilaj kedélyt, oratiót.

8. Növelték drága gonddal, bajjal.
Valóban végre nagyra nőtt,
És sok reménnyel, még több zajjal
A nagy világ fogadta őt.
Hazájában kezdé a pályát,
Tüzes, békétlen honfi volt,
Elcsábitott egy pár leánykát
S a szabadságról szónokolt;
S mert pecsovics főispán atyja,
Magát a szélső párthoz csapja:
Imigy büntet a nemesis
Atyát, fiút, kettősen is.

9. Szabadság és hölgyek szerelme
Között oszlott meg szelleme.
Mily szép fiú, minő lángelme,
Hirdette az egész megye;
S midőn egy választáskor nyalkán
Kortesvezérnek öltözött,
Bársonyszűrben, diszparipáján
Lépdelt a hős csapat között:
Sugárzott a bús honfi képe,
S a kis városnak kandi népe
Oly harsány éljenzést csapott,
Minőt Deák soh' sem kapott.

10. De sok beszédnek sok az alja,
Ne vesztegessük az időt.
A sok csínyt atyja megsokalja
S külföldi útra küldi őt.
A nagy szigor csak jót s jókor tesz,
Mert újabb élvet tár elé,
S a diadalban fáradt kortes
Mint dandy lejt Páris felé.

És szívében zajongva kelnek
Új izgalmak, új szenvedelmek,
Grisette és szalonhölgy kegye:
Feledve ország és megye.

11. Kedvére múlat, a pénzt szórja,
Csak néki áll most a világ:
Száz élvbe, bajba besodorja
A szenvedély és hiúság.
Kaland- s párbajban nincs hiánya,
Nyugtát az élvben sem leli,
És egy pár érdekes botránya
Hamar híressé emeli.
Alig két hónap s íme már is
A magyar grófról beszél Páris:
Külföldön akkor így leve
Ismertté a magyar neve.

12. Két év alatt elpazarolja
Erszénye, szíve kincseit,
És már blasirtság ostromolja
Eszméit és érzéseit.
Elzárkózik szívben, szobában
S könyvek közé temetkezik,
Gondolkozik, olvas magában,
Öltözni jól sem érkezik.
De itt is izgalmat kerget,
A nagyravágyás tesz rá nyerget
És sarkantyúzza tüzesen,
Mint azelőtt a szerelem.

13. Eszébe jut az elfeledt hon.
Mely távol rablánc közt sohajt,
Az államférfi pálya otthon,
Amelynek ő lesz hőse majd:
Egy új Széchenyi, új iránnyal,
Egész democrat alapon,
A függetlenség jelszavával,
S legyen, ha kell, forradalom.
De majd a kétely rajt' erőt vesz,
Mindebből hátha semmi sem lesz,
S nagy-bölcsen új jelszót koholt:
Magyar hon nem lesz, jó, ha volt.

14. Mi tért nyújthat e szegény ország?
És lelke, karja mit tehet?
Az embert mindig megtapsolják,
Ha tart zajos beszédeket.
De nagyot tenni hol a pálya,
S alkotni hol rá az anyag?
E hon hiú küzdés hazája,

Nem él és halni is hanyag;
S ha bolygat nagyravágyóbb szellem,
Idegent szolgálsz véred ellen;
Babér magyarnak nem terem,
Annak születni gyötrelem.

15. Igy végzi hősünk honfi búja
S becsvágya büszke álmait,
S a régi útat kezdve újra
Egy vidám társaságba nyit.
Egy-két pohár Champagne borából
S többé nem elbusúlt, komoly,
Vigan tér meg Palais-Royalból,
Ajkán száz trilla és mosoly.
S hogy pár napig kedvére múlat,
A szíve újra lángra gyúlad:
Mint államférfi nem erős,
De küzd ám, mint szerelmi hős.

16. Egy magyar grófné tudniillik
Elbájolá többek között,
Egy ifju özvegy, ki, mint illik,
Kigyászolt s majd Párisba jött
Enyhítni özvegysége átkát.
Romhányi látta, szólt vele,
Ismerte mint gyermekleánykát,
Szivében szenvedély kele,
Hevesb, erősb, mint minden régi,
A győzelem nem könnyü néki;
Gunyolja meg nem nyert babér,
A nő hideg, eszes, kacér.

17. És udvarlója mily nagy számmal
És mindenik küzd és remél,
S bár szóba hozzák akárhánnyal,
De szívet eggyel sem cserél.
Mulatja őt e zajos verseny,
A hódolat tetszik neki,
S ha olykor vonzalomra serken
És szívét érzelem teli,
Az rendesen hősünkhöz vonja,
Mert ő a leghevesb bolondja,
De eltitkolja gondosan,
S Romhányi oly boldogtalan.

18. De szívsebének akadt íre,
(Honny soit qui mai y pense)
Jó atyja gyászos halálhíre;
Elpattan a szerelmi lánc.
Felejti Párist és Matildot,
Így hívták a szép özvegyet;

Immár most néki minden tiltott
És tüstént útra vált jegyet.
Néhány nap s íme feltünének
Az ismert bércek, erdők, térek,
S az őskastély mohos fala;
Sohajtott és otthon vala.

19. Bécsből lehozták s eltemették
Az öreg grófot fényesen,
S fiától sokan zokon vették,
Hogy mért nem sírt keservesen.
Romhányi néma, érzéketlen,
De amidőn már vége van
Az ünnepélynek s a teremben
Ott űl az éj óráiban,
Megújul a gyermekkor képe
Lelkén, szülői szent emléke;
Habár mindent könnyen felejt,
Ezt híven érzi - s könnyet ejt.

20. Az őskastélyt bejárja másnap
S az elhagyott kert rejtekit,
Karján merengő álmodásnak
Egy elmúlt szebb világba nyit.
Bölcsője e szobában rengett,
Itt játszott anyja térdein,
Amott a fán madárka zengett
S a régi dalt énekli im.
Itt ülteté az atyja lóra
Legelsőbben, ó, boldog óra!
Mi únott volt nem rég e táj,
S most rajta mennyi méla báj!

21. Majd gond riasztja el ábrándit,
Gyakran boszús, zordon, levert;
Öröklé atyja uradalmit,
De egyszersmind örökle pert,
Sok terhet és sok adósságot
És számos mindenféle bajt,
El is adott egy pár jószágot,
Gyors, biztos rendezést ohajt,
És új irányt a gazdaságban
S meggazdagodni hamarjában.
Fut, újit, fárad eleget,
S nincs benne semmi köszönet.

22. Mindent, amit külföldön látott,
Átűltet, gyorsan létesit,
Teremt egy egész új világot,
Elcsapja régi tisztjeit.
Sokat tervel, sokat csalódik
És pénze sokkal kevesebb;
E mellett, míg ezzel bajlódik,
Megújul a szerelmi seb:
Mert szép Matildot látta ismét,
Most már Pest egyik büszkeségét,
Nyert tőle egy tüzes mosolyt -
És szíve újra fogva volt.

23. Matildnak a gondok nem ártnak,
Játszik kiváló szerepet,
S Pesten az ellenzéki pártnak
Úgy szólva nővezére lett.
Tud lelkesítni, intrigálni,
Ünnepli már a társaság,
Nem fél veszéllyel szembe szállni,
Ragadja büszke hiuság,
És mindig éber, mindig résen
Szalonban vagy pedig gyülésen
Uralkodik a karzaton,
Erélye, bája hatalom.

24. Romhányi megszerette ismét
Matilddal együtt a hazát,
S hogy teljesítse honfi tisztét,
A közügynek utána lát,
Felejti minta-gazdaságát,
Három megyében szónokol,
Szerelme készti hiuságát
S tömérdek indítványt kohol.
Sőt hölgye arra is rá birja,
Hogy egy lap főcikkelyit írja;
Im újra államférfi lett,
Önkényt gyülöl, - hont, nőt szeret.

25. És a jövő országgyülésen
Már mint követ föllépni vágy;
Két-három hely is várja készen,
Éljenzi lelkes ifjuság.
És győzi szóval, győzi pénzzel,
Reá nagy kölcsönt vett fel ám,
Mostanság csak ily módon pénzel,
S a választás sok pénzt kiván;
Mert az bizony, ki mit beszéljen,
Egy úri sport most úgy, mint régen
Veszéllyel jár, költségben áll,
S nem ritka ló- s emberhalál.

26. Megválaszták; győzött a tábor,
Kettő halott, sok sebesült,
Romhányi is, mint serge, bátor
S az ellenzék szélére űlt.
Kiszállott sok merész csatára,
Nem ejt sebet, halottja nincs,
De a tapsnak olcsó az ára
Nálunk s az néki drága kincs.
Romhányi híres s mellé boldog,
Meghódítá a szép Matildot.
Tán nem való, de legalább
Már így beszéli a világ.

27. Igazza is van félig-meddig,
Matild inkább kitünteti,
Szalonban és közhelyt, mint eddig
S olykor valóban szereti.
Lesz-é erősb viszony belőle,
Vagy házasság, ki mondja meg?
Talán mind kettő fél is tőle
És csak kacéran szenveleg.
Matild álhatlan és szeszélyes,
Romhányi hiu, szenvedélyes,
Ez egyet, az meg mást akar
És összevesznek csak hamar.

28. Többek között egy semmiségen:
„Matild maradjon este honn!
Magát csak unná az estélyen,
Én jobban elmulattatom".
„Új öltözékem füstbe menjen?"
„Az én kérésem többet ér.
Tán új udvarló várja? Menjen!
Romhányi többet mit se' kér."
„Ha jól tudom, ön még nem férjem,
Nem is óhajtom, hogy megérjem."
„Én sem, grófné, nem... nem... soha!"
„Távozzék, gróf, ön ostoba!"

29. Matildot hogy nem látogatta
Romhányi félhónapja már,
Talán végkép is oda hagyta
S Matild reá hiába vár?
Nem hagyta el, csupán csak színli,
E nő érezze, mit veszít,
S ha hű lovagját jól megsínli
S megbánja rossz szeszélyeit:
Majd megbocsát, élnek egymásnak,
Addiglan udvarolgat másnak,
Hogy féltse az. Kopott fogás,
De szeretők közt így szokás.

30. S kiválaszt e játék tárgyául
Egy ifjú, szép, kedves leányt.
Ó, vissza rád ne szálljon átkúl,
Könnyelmű ifju, meg ne bánd!
Ilonka, hajh, mért kelle látnod
És megszeretned oly nagyon,
Faludtól oly korán megválnod,
Milyen boldog valál te honn!
Mint ibolyácska enyhe árnyban,
Mosolygva nyíltál szende bájban,
És itt letép egy durva kéz,
S tavasznapod utána vész.

31. Ilonka Csáth báró leánya,
Elveszte anyját már korán,
Atyjának fénye és bálványa
Hanyatló élte alkonyán.
Vidám gyermek fürtös fejével
És mégis komoly hajadon
Ha méláz mélyen kék szemével
S meghajlik, mint a liliom,
Oly ártatlan mosolygva, sirva
És mintegy homlokára irva:
Rá nézve majd a szerelem
Öröm vagy bú, de végtelen.

32. Félénken lép a nagy világba,
Estélyen, bálban elfogult,
Nagynénje itt a garde de dames-ja,
Ki immár régen elvirult;
Egy tisztes nő, észfensősége
Elismert sok család előtt,
Matildnak szörnyű ellensége,
Nagy híreért utálja őt.
Azért Romhányit jól fogadja,
Hadd legyen udvarló lovagja
Hugának: ez reszket, pirul,
És a magányban könnye hull.

33. Ó, könnye első szerelemnek,
Amelyet vágy s öröm fakaszt,
Harmatja édes gyötrelemnek,
Egyszerre szülsz egész tavaszt.
Ilonkának minden csekélység:
Egy hang, egy szó, egy kis virág,
Szent emlék vagy nyíló reménység,
Szalonja boldog kis világ.
S mi szépet érez, sejt kedélye,
Romhányit koszoruzza véle,
Egész egy férfi ideál,
Amint hivő lelkében áll.

34. Romhányi a kezdett udvarlást
Nem hagyja el, de unja már,
Restelli, hogy így tettet folyvást
S csak alkalmas időre vár,
Hogy megbocsásson kedvesének,
De hát Ilonkából mi lesz?
Elbírja gyászát tört szivének?
Romhányi ily kérdést se' tesz.
S habár a lyány fejlő szerelme
Meghatja néha egy-egy percre,
Megnyugszik és ily szókat ejt:
„Ifjú leány hamar felejt."

35. És ürügyet a békülésre
Oly könnyen lel két szerető,
Kivált amidőn segítségre
Siet hozzájok sors, idő.
Lajos Fülöp im trónját veszti
S türelmét a jó bécsi nép,
Magyar beszédét fennebb kezdi
S elvégre tenni is kilép.
És teljesült Romhányi vágya,
Megnyílt a rég óhajtott pálya
Matildja szintén lelkesül
S a karzaton tapsolva űl.

36. Romhányi tart tüzes beszédet,
Minőt nem tartott soha még,
Megrázza harsány hangj' a léget
És arca felpirulva ég.
Kevés ész az egész beszédben,
De sok a forradalmi láz,
S az akkor még új volt egészen,
Úgy éljenzik, hogy reng a ház.
Matild is tapsol, kendőt lenget,
Romhányi büszkesége enged,
S mikor eloszlott a gyülés,
Már megtörtént a békülés.

37. Romhányi ott a lépcső alján
Megvárja bájos özvegyét,
Találkoznak s már ott csüng karján
Van bók, mosoly, nyájas beszéd.
„Ma önmagát is felülmulta...
Ebédeljen együtt velem...
A honfigond arcát feldulta!..."
„Nem az, Matild, a szerelem."
„Ó, annál jobb, de csak rám nézve."
S a hintóban már kéz a kézbe'.
„Matild, feledjük, ami mult!"
S a többi egy kézcsókba fult.

38. Ilonka mind hiába várja
Romhányit, ki elhagyta már,
Buját, titkát magába zárja,
Lemond, remél és ujra vár.
Mélázva gyakran visszaéli
Multjának boldog perceit,
A lépcsőn néha hallni véli
Az ifju könnyü lépteit.
Nem ő; - már egy hónapja tölt el,
Még illemből, szinből se jött el.
Ilonka néma búban él,
Tűr, szenved s többé nem remél.

39. De Blanka grófnő, a nagynéne,
Nem tűri ily némán a bajt,
Hamar megtágul nyelve féke
És üt miatta szörnyű zajt:
„Mily léha úrfi és goromba!...
Ó, férfinak könnyen ne hígy!
Fajult világ, - az én koromba'
Gavallér nem tett volna így.
Világos, mért udvarla néked,
Hogy Matildban féltékenységet
Kelthessen s meglágyitsa majd...
Ó, bár csak vesztett volna rajt!"

40. A néninek más nem, csak ez fájt,
De húga, hajh, most érti meg,
Hogy csak játékszeréül szolgált
Egy hiu sziv szeszélyinek.
Egy-egy uj seb hát mindörökké!
Elfojtott könnye megered,
Becsülni sem lehet már többé,
Kit szíve még most is szeret.
Hogy könnyét, mely arcára csordúl,
Ne lássa nénje, félre fordúl,
Aztán nyugodt, fentartja még
Szemérem és szivbüszkeség.

41. „Ilonka, hidd meg, úgy haragszom,
Mily ügyesen kitervelém!
Mily bosszús lett vón' az az asszony,
Ha hozzá nőül adlak én."
„Kihez néném?" „Ugyan még kérdesz?
Romhányi grófhoz, édesem!"
„Nem mentem volna hozzá férjhez,
Mert nem szerettem soha sem."
„Ezt nem hivém! Valóban? Lám, lám!...
Jó parti lett vón', édes lyánykám!"
„Hagyjuk néném! - Ilon felel, -
Ó, ennyi szót nem érdemel."

42. E perc után a szende lyányka
Bátrabb, mintegy megváltozott;
Nem rejtezett többé magányba,
Nem sírt és nem ábrándozott.
Elfoglalá eszét, kedélyét,
A társas körben elmulat,
Takarja búját, szenvedélyét
Kívülről nyúgodt hangulat.
De egy-egy önfeledt órában
Fölérez, elmélyed magában:
Ó, mennyi minden oda van,
És érzi, hogy boldogtalan.

43. Eloszlott az ország gyülése,
Megújult alkotmánya kész;
Uj korszakot kezd végülése,
A múlt kétes jövőbe vész.
Ilonka atyja fejcsóválva
Pozsonyból már siet haza:
„Bár örömünkre bú ne szállna,
Aggódom érted, ó, haza!
De te is bús vagy, édes lányom".
„Már nem, mert kis falunkat látom,
Oly csendes nyúgalmat lehel,
Kék füstje vígan üdvezel."

44. De a falusi élet csendje
Nem nyujt gyógyító balzsamot;
Hiába munkás életrendje,
Enyhűlt, de nem gyógyulhatott.
Ő nem csupán udvarlót veszte
Romhányiban, mint annyi más,
Ő szíve eszményét kereste
S hitét találta a csapás.
Egy dús tavasz hervadt virága,
Kedélye összedúlt világa:
Hulló remény, haló öröm
S mint őszi köd, rideg közöny.

45. Szeretné atyja férjhez adni,
Sokáig élni nem remél,
Bár tudná boldogságba' hagyni,
S mind újabb aggodalma kél.
Hogyan maradjon árva lyánya,
Ki őrzi, védi meg szegényt?
Az öreg úr egyetlen vágya,
Megérni a várt vőlegényt,
S ha még lehet, folytán a nyárnak, -
Hisz' házához udvarlók járnak,
S közöttük legkivált egyet
Kedvel, kitüntet szerfelett.

46. Telegdi gróf ez, korra nézve
Harminc és negyven év között,
Ki, megbukván a kormány Bécsbe',
Ismét honába költözött.
Az ifjú conservativ pártnak
Egyik kitűnő tagja volt;
Baráti tőle sokat vártak,
Pályáján mind feljebb hatolt.
De martiusnak nem várt napja
Dicsőségét a porba csapja,
És most jószágin kóborol
És Ilonkának udvarol.

47. Ilon, hogy töltse atyja kedvét,
Mindig beszédes és derűlt,
És pazarolja bája kincsét,
Melyet már többé nem becsűlt.
Telegdi gróf magán csak bámul,
Hogy mint egy ifjonc úgy szeret,
S becsvágyó lelke lázálmából
Ily szenvedélyre ébredett.
Már bé is vallaná szerelmét,
S legyőzni nem képes félelmét,
Ilon nem bátoritja őt,
S mindig csak az, ki azelőtt.

48. Egy éve most, tisztéhez képest,
Mily sok mindent fogalmazott,
Megyéhez és országgyüléshez
Nem egy dörgő leiratot,
S most nem tud egy levélkét irni
Ilonhoz, százszor tépi el;
Kudarcát nem tudná elbirni,
Pedig már nyilatkozni kell.
Atyjához ir s félig megkéri
A lyányt, igy kisebb szégyen éri,
Egy államirat a levél,
Inkább a sor között beszél.

49. Az öreg lyánya szobájába
Tipeg, forrón megöleli;
Immár betellett legfőbb vágya,
A szíve csordultig teli.
„Síromnak szélén kérlek, lyányom,
Mindenre kérlek, ami szent!
Tedd nyúgodttá közel halálom',
Menj hozzá nőül, mondj igent."
„Ó, jó atyám, rosszul ne essék,
Gondolkoznom egy napot adj még!"
„Az nem sok... holnap... hát legyen,
Áldjon meg Isten, gyermekem!"

50. Ilonka gondban tölti napját,
Elgondol múltat és jövőt:
Kétségbe ó hogy' ejtse apját
És búba egy hű szeretőt?
Szerelem nélkül menjen férjhez,
Megcsalja azt, ki szereti?
Hogy' tettesse, amit nem érez?
Ó ezt, csak ezt nem teheti!
„Soha! soha! - kiáltja sirva, -
Keresztjét szíveim el nem birja.
Dermedve áll, ereje fogy
És ott alélva összerogy.

51. Föleszmél s dőlve pamlagára
Majd félálomba szenderűl,
Enyhűlet száll sziv-zajlatára,
Félelme, búja csendesűl.
Nyugodtan helyzetét vizsgálja:
„Ha meghal majd szegény atyám,
A nagynénék gyűlölt kormánya
Mindaz, mi várhat még reám.
S ha boldog nem lehetek többé,
Mért váljam sirig hányt-vetetté?
Mért vessek meg egy hű kezet,
Mely vész után parthoz vezet?

52. „Romhányi gróf szerelmet színlelt,
Aztán galádul elhagyott:
Telegdi gróf szavakra nem lelt,
Hiven szeretve hallgatott,
S mint férfiúhoz illik, megkért...
Becsűlni őt megannyi ok;
Romhányin most e léha tettért
Mily könnyen bosszut állhatok.
Érezze, hogy soh' sem szerettem,
Feledve őt, más neje lettem...
Ez sebzené... Mily gondolat!
Oly bűnös s mégis élvet ad."

53. Fessem tovább a lyány küzdelmét?
E hangulat mindent kivall.
Van pillanat, mely szívet, elmét
Megígéz s örvénybe csal:
Ábránd, amely valónak látszik,
Tanács, mit sebzett szív kohol,
Erény, amely a bűnbe játszik
S mind inkább véle összefoly.
Ilon nyugodtan lép atyjához,
Igent mond a kért házassághoz,
De míg választ az atyja ír,
Megbánja százszor s ujra sír.

54. Romhányi, míg ezek igy folynak,
A fővárosban szerepel,
Küzdelme, vágya hangyabolynak
Vetekszik serges ezrivel.
A népklubban mint elnök székel
S tart ingerlő beszédeket,
Mint őrnagy a nemzetőrséggel
Viraszt a béke s rend felett.
Küldői megválaszták ismét,
Elfoglalá szélső ülését;
Még most is ellenzék marad,
Interpellál s beszél sokat.

55. Vörös tollat visel kalapján,
Matild igy szebbnek látja őt;
A forradalmi vészes pályán
Övezze dics e drága főt.
Ki tudja, hogy mi lesz belőle:
Miniszter-é vagy hadvezér?
Romhányi, ami tellett tőle,
Megtett mindent s oly nyilt a tér,
De könnyebb államférfi lenni,
Mint szép Matildot rendbe szedni.
Ezt érzi, vallja untalan,
Szerencse, hogy sok dolga van.

56. Mert íme nagy dolgok készűlnek.
Többé nem játék s tréfa már;
Az idők szörnyen nehezűlnek,
S borúlni kezd a láthatár.
Az ármány, bosszu, zsarnok önkény
Kitör, mind egy vad zivatar,
És megtámadt hazája földjén
Küzd száz ellennel a magyar.
Harcol az agg, a férfi, gyermek,
Porból nőnek mintegy a sergek,
Nincs többé párt, a nemzet áll,
Jelszó: szabadság vagy halál!

57. Három megyébe most Romhányi
Mint főkormánybiztos kiszáll;
Először nem tud mit csinálni,
Aztán sok ostobát csinál,
Majd mást kisért, sok mindent tervez,
De senki hasznát nem veszi;
Ön költségén guerillát szervez,
S magát vezérnek megteszi,
De itt is csak hamar pórul jár,
A pénze, serge elfogyott már,
S midőn koppasztva megjelen,
Kacagva nézi Debrecen.

58. Föllép mint szónok a gyülésben,
De elhangzik immár a szó
A puska- s ágyú-dörrenésben:
Egész ország egy riadó.
Külföldre hát követnek indul,
De majdhogy elfogják szegényt;
E sok malheurön úgy felindul,
Hogy eldob egy csoport reményt,
S haragjában vagy szégyenében
Hol legnagyobb veszély van épen,
Sietve a táborba száll,
S a honvédek közé beáll.

59. Kiből nagy államférfi nem vált,
Sem diadalmas hadvezér,
Hazájának most híven szolgált,
Pecsétli omló drága vér.
Nagy elveit, lármás beszédit
Föléri legkisebb sebe;
Midőn a dob rohamra indit,
S üvöltöz a harc bősz ebe,
Füstfellegben és szuronyfényben,
Ajkán: „Előre!” kard a kézben,
Indult, rohant és ostromolt,
Valódi férfi, honfi volt.

60. Végig küzdötte a csatákat,
A szerelem nem vonta el;
Matilddal nagy viszálya támadt
S a szép nő régen mást kegyel.
Ez egy tábornok, deli férfi;
Romhányi most lett kapitány, -
A búra nincs idő ráérni,
Mert győzni kell uj-uj csatán.
De a győzelmek füstbe mennek,
Világosnál vége mindennek,
Más nem marad: börtön, bakó -
Romhányi üldött bujdosó.

61. Nyomába jőnek a zsandárok,
Nagy volt rá nézve a veszély,
De megsegíté a jó árok
És a korom-sötétü éj.
Futott, futott, bár nagyon fáradt
És beteges, kiéhezett...
De, olvasóm, ezer bocsánat!
Itt megszakítom könyvemet.
Mert kifáradtam én is immár.
Üld engem is sok durva zsandár.
Sokféle gondok és bajok,
Csak néha, lopva irhatok.

MÁSODIK ÉNEK

1. Ó honvéd, honvéd, hajh! e névben
Hány honfi-emlék könnye forr!
Század valál egy rövid évben,
Dicsőség, fény, gyász és nyomor.
A honfiszellem szült világra,
A hon veszélye fölnevelt;
Erős karodban szabadsága
A sírig hű védőre lelt.
Küzdöttél a sors ellenére,
Patakként omlott szíved vére,
Dicsőit élet és halál,
Győzön, legyőzve hős valál!

2. Szent örökünk lett hű emléked,
Egy élő, büszke fájdalom,
Melyben vigasz, önérzet ébredt,
S átrezdült szíven és dalon.
De kocka fordult, lánc lehullva,
S miért te véred áldozád,
A szolgaság húsz éve mulva,
Ismét szabaddá lett hazád;
S im emléked már nem kimélik,
Mindenre jó eszköznek vélik,
S hogy szenvedd, mit nem szenvedél,
Kizsákmányol pártszenvedély.

3. Röpiv, hirlap frázissá nyúzott,
A kortes is téged kiált,
Dicsőségedre összezúzott
Nem egy főt és nem egy pohárt.
Könyv, naptár lopja neved ékét,
Költő halálra énekel,
A sírodban sem hagynak békét,
Száz cifra szónok ünnepel.
Rólad vitáznak alatt és fent
És neveddel takarnak mindent.
Ó jaj! ki tudja, még mi vár?
E zajt lelkem megunta már.

4. S örömmel száll a multba gyakran,
Hogy megpihenjen és feled...
Hadd folytassam, ahol elhagytam,
A megkezdett történetet.
Egy üldött honvéd szenvedése,
Higgyétek, sokkal többet ér,
Mint honvédegyletink gyülése
És jegyzőkönyvből font babér;
Romhányi nem hősök példánya,

De légyen bármi is hiánya,
Hősebb honvéd volt, mint sokan,
Kik most kérkednek untalan.

5. Ott bolyg az erdő sűrüjében,
Nyugvó vadak közt üldözött,
Az őszi szél van véle ébren,
Búsan csörgő lombok között.
Ledűl aléltan, holtra válva,
Takarja hullongó levél;
Ugy érzi, mintha sirba szállva,
Födözné enyhe szemfödél,
S csöndes álomba ringatóznék,
De felriasztja kínos éhség,
És egy percig sem hagyja el,
És űzi folyvást - futni kell.

6. Indul, rohan, nem tudja merre;
Megáll, pihen, nem tudja hol,
És meg-megtér a régi helyre,
Azt vélve, hogy előbb hatol.
Még sohasem járt e vidéken,
A láthatár felhős, sötét,
Nem enyhíti még csillagfény sem
Az éj és erdő sürüjét.
Mi haszna, meg nem lőtte zsandár,
Ha rá még kínosabb halál vár?
Ember gyakran igy szabadul
Egy bajból a másikba hull.

7. Ó mért nem estél el csatában,
A győzelem napján, dicsőn,
A diadalnak mámorában?!
Ott nyugodnál a harcmezőn,
Halálod a hazának élet,
Megáldanak bajtársaid;
Ó nem hiába omlott véred,
S oly szépek síri álmaid!
Itt éhség, láz gyötör halálra,
Félholtan jutsz vadak fogára,
S lassanként, jó, ha eltakar
Leplével száraz lomb, avar.

8. S vaj' nem jobb volna igy is, mint ha
Hazádba' bujdokolva élsz,
Vagy szabadulsz idegen honba,
Hiába szenvedsz és remélsz?
A szivnek hány örvénye, vésze
Sodor magával, s elmerit,
Az élet száz uj tévedése
Megsokszorozza éveid,

Mert tévedések, bűnök ellen
Nincs más orvosság földi szerben,
Mint földben pár arasznyi tér,
A sirhalom - orvost se' kér.

9. De más van írva sors könyvében,
Az erdőből nyilasra lel;
Egy távol ablakfény az éjben
Mintegy hivón utat jelel.
Várkastély ablakából rezdül,
A faluban rég alszanak;
Romhányiban új élet pezsdül
Menhelyt igérnek e falak.
Bár láz emészti és alig jár.
Mégis siet, s elérte immár
A kastélyt, melyet park övez.
Vajon ki vára, háza ez?

10. Nincs gondja, kedve ily kérdésre,
Mert amidőn a parkhoz ér,
Pályája mintha véget érne,
A földre omlik s elalél.
Ott fekszik ájult mozdulatlan,
Nyögése is lassan kihal;
Világ rezg még az ablakokban,
S kihangzik egy halk, méla dal,
A zongorának bús akkordja,
Az őszi szél sohajtva hordja,
A csendben nyugvó parkon át,
Egy régi ének dallamát.

11. Ilonka virraszt szalonjában,
El-elméláz a zongorán.
Bús emlék zendül-é dalában,
Vagy élő szenvedés talán?
Nem tudja ő sem, félbehagyja,
Fölébred férje rá legott,
Ki karszékében őt hallgatva
Szép csendesen elszúnnyadott.
Mert innen-onnan éve mult már,
Telegdi gróf s Ilonka egy pár -
És a kastélyban élik itt
Az élet legszebb perceit.

12. Telegdi boldog: jóság, kellem
Példánya a szép ifju nő,
Feláldozó és nyugodt jellem,
Kihez szerelme egyre nő.
A nagyravágyás büszke gondja
A csendes házi körbe halt:
Hiú vágyaknak nem bolondja,

Nem áhit fényes hivatalt.
Hogy boldogitson, legfőbb vágya,
Világból elvonult magányba;
Közdolgokról ritkán beszél,
Csak nejének s nejében él,

13. A forradalmat úgy gyülölte,
Mint csak gyülölhet valaki:
Hisz az jövőjét már megölte
S most a hazáét oltja ki.
Hiúság, önzés, hon szerelme
Szivén egy érzéssé vegyűlt,
Nem az első kitünő elme,
Aki honáért igy hevűlt.
Sőt, olvasóm, különb te sem vagy,
Hű honfiságod bármilyen nagy;
Legalább igy tapasztalom
Nagyrészt, jobb- és baloldalon.

14. Arisztokrata volt szivében,
És nem tagadta ajka sem;
A demokrácia nevében
Nem szónokolt negédesen,
Mint annyi társa, kik szivökben
Ugy érzenek, mint éppen ő,
De bátorságok visszadöbben,
Ha népkegy csábja lép elő.
Kész volt a népért sok jót tenni,
Az alkotmányba is fölvenni,
De hitte, hogy csak főnemes
Képes kormányra s érdemes.

15. Ne sértse demokrata szíved,
Jó olvasóm, e nézet itt,
Hiszen te is és sok más híved
Valljátok a gróf elveit.
Csak megforditva uj divatra:
Azaz csak az, ki nem nemes,
Illik valóban kormánypadra
És bizalomra érdemes.
Immár melyik a nagyobb érdem,
A nemtelen vagy nemes? kérdem.
Nekem mindegy, jer, tarts velem,
Csak honfi és ember legyen.

16. Szerette a hon történelmét,
Ott nem egy őse szerepelt,
E várkastély egy-két nagy elmét
És sok kitűnő hőst nevelt.
Utolsó ő sem lesz e sorban,
Szivében erős volt a hit.

De im e forradalmi korban
Önbizalmat s irányt veszit.
Sem honja ellen, sem honáért
Nem foghat fegyvert, csak magáért
S magának élhet egyedűl,
Oly önzőn, mint önzetlenűl.

17. Házassága sebére ír volt,
Enyhűlt, ifjúlt, önkénytelen;
Mig a hazában vihar tombolt,
Elringatá a szerelem.
Külföldre készűlt, jobbnak vélte
Ott élni e bősz harc alatt,
De ipját nagy betegség érte,
S ápolni őt itthon maradt.
Midőn ez meghalt, el volt vágva
Az ut már, s e kastély magánya
Lőn a révpart, hol vész között
Aggódva végre kikötött.

18. És megtalálta a nyugalmat,
Rég elfeledték, hogy ki volt;
Ugy élte át a forradalmat
Mint aki immár élve holt.
A falu népe rég ismerte
Mint jó gazdát, jó földesúrt,
És háborgatni ki se merte,
S ő mit sem tett, mi szemet szúrt.
Okosan, nyúgodt méltósággal
Bánt el folyvást e kis világgal,
S im rajta újra betelék:
Jól él, ki jól elrejtezék.

19. De híre vesztett s nyert csatának
Nyugalmát gyakran fölveré,
Nem jósol üdvöt a hazának,
S búsan néz a jövő elé.
Ohajtja, bár egyik se győzne,
Mert vesztni fog, bizony, ki nyer;
Bár kifáradva, kiegyezve
Dölhetne el a régi per.
Hiú remények! haj eldölt már;
Szegény magyarra uj korszak vár,
Olyan, minő még nem vala,
Csak haldokolt, most meghala.

20. S rajt' nem segit Telegdi pártja:
Sereg nélkül néhány vezér;
Bécsből mohón a jó hirt várja
És mindennap rosszabbat ér.
A konzervatív immár semmi,

Egy jött-ment a korlátlan úr,
Csak puszta szóval nincs mit tenni,
Telegdi gróf elkomorúl;
De nem soká tart lelke harca,
Ifjú nejének angyalarca
Egy más világba rengeti,
S bánatját el-elfeledi.

21. Ilonka vajjon szintoly boldog?
Sorsában megnyugodt-e hát?
Ó megnyugodni a szív hol fog,
Ha nem találja otthonát?!
Eladta báját, ifjuságát,
Hazug szerelmet esküdött,
S hogy megboszulja hiuságát,
A szív ellen frigyet kötött.
De megnyugtatta jó szülőjét,
Megóvni hitte igy jövőjét;
Nem vigasz már a gondolat,
A multból rá csak bú maradt.

22. Szerep játéka lett az élet,
Erénye, bája tettetés,
A megalázás kinja éled
Önérzetén, s ez mind kevés:
Mert érzi, nem sokáig birja,
És iszonyúbb lesz majd a vég,
Balsejtés titkos könnyét sirja,
Elhagyta őt a föld s az ég.
Oly férjet tesz boldogtalanná,
Ki érte lelkét százszor adná,
Kit nem szeret, de kit becsűl...
Ó nemcsak ő vész egyedűl!

23. S im ekkor hal meg édesatyja,
Megrázza e gyász esemény;
Magát a búnak átadhatja
És szabadon sirhat szegény;
Könny és imádság enyhitették,
Koporsóján megesküdött:
Egy gondja lesz csak: kötelesség,
Bármily alázat, kín között.
A hű vezeklőt Isten ójja,
A bünbánónak pártfogója,
Hozzá türelmet ad s erőt,
S nyugasztja majd a szenvedőt.

24. Azóta még több gyöngédséggel
Árasztja el férjét Ilon,
Kedélye földjén virág nő fel,
Mint sír fölött a liliom:

Lemondó szenvedés virága,
Mégis mi fényt, mosolyt lehell,
Ő tudja csak e báj mi drága,
S mit rejt az illatos kehely.
A férj szerette, most imádja
A falu népe áldva áldja:
Ily szép s jó nő még nem vala,
Egész vidék őrangyala.

25. Ohajt minél több házi gondot,
Foglalkozik, magányt kerűl;
Oltár előtt ha térdre omlott,
Marad csak gyakran egyedűl.
Szegényt vigaszt, beteget ápol,
Majd lovagol, olykor vadász,
S mi pihenő marad napjából,
Férjének olvas, zongoráz.
Nincs vita köztök csak egy pontban,
Ilyenkor a szó szóra lobban,
De hogyha egyik fölhevűl,
A másik mindjárt csöndesűl.

26. És mi e pont? Ügye a honnak:
Uj veszteség, uj győzelem,
Ha néha erről társalognak,
Nem értik egymást rendesen.
Ilonka hallgat csak szivére,
S a hű honvéddel lelkesűl,
És örvend férje ellenére,
Ki aggódásba elmerűl.
Telegdit egy-egy szó megsérti.
Ilonka elbámulva kérdi:
„Mi rossz van abban, Istenem,
Ha győzne tiprott nemzetem?”

27. „Nem érted azt!... Ó hallgass, szívem,
Hagyd rám e terhes gondokat!”
Ilonka most elhallgat híven,
És a társalgás megszakad.
De amidőn végképp legyőzték
A tiprott és hős nemzetet,
Telegdi nem feddette nőjét,
Ha sorsán szivből könnyezett,
Ha bujdosót vendégül rejtett,
A betegért mindent felejtett,
És nem kimélt pénzt és időt,
Hogy enyhitsen sok szenvedőt.

28. Hírt hall Ilon sok ismerősről,
Ez él még, azt takarja sír,
Sokat beszélnek nem egy hősről,

S Romhányiról is szól a hír.
Derék részt vett sok győzelemben,
Nem tudni, él-e vagy halott;
Ilonka erre összerezzen,
S a szónak más irányt adott.
De elmereng majd és feltámad
A régi emlék, régi bánat:
Az ajk sóhajt, a szív szorul,
S a szemre könnyes köd borul.

29. „Él vagy meghalt? Béke porára!
Egy könnycseppet megérdemel,
Bár megtört éltem bűne ára,
De a hazáért vérze el,
Lemosta csalfa szíve szennyét.
De hátha él, ki tudja hol,
És nem találja sehol enyhét,
Amint üldözve bujdokol?
Hiszen Matildja elhagyá rég,
Veszélytől ója meg a jó ég,
Találjon vígaszt és reményt...
Ó Istenem, szánom szegényt."

30. E merengés többször megújult.
A férj legott kérdé baját,
Ilonka búsan félrefordult
És migrénnel menté magát.
Így volt ma is, a ködös este
Oly mélabússá hangolá,
Érezte, fáradt lelke, teste,
Sejtelmek árnya száll reá.
A zongorához űl és játszik
Egy vidám dalt, hanem meglátszik,
Nem ott a szív, ahol a kéz,
A vidámság bús hangba vész.

31. Önkénytelen egy bús dalt kezdett,
Romhányinak kedvenc dalát,
Hogy észrevészi, keze reszket,
S egy más dallamba játssza át,
Majd félbehagyja, férje ébred:
„Nem nyugodnál le, Ilonám?
Kiméld egy kissé egészséged,
Egy óra már éjfél után!"
Egyszerre csak eb csaholása,
Majd a cselédek kiáltása
Hangzik, zajong a parkba' lenn,
S belép egy szolga hirtelen.

32. „Mi baj? Szólj!" „Ott alatt egy ember" -
„Zsivány?"... „Ó Isten ments, dehogy!

Szegénynek többé semmi sem kell,
Fel is hozták már valahogy.
Ottan feküdt a kertek alján,
Ha meg nem halt, ájult talán;
Egy úti táska volt a balján,
Ruhája olyan rongy csupán:
Szakács azt mondja, hogy úr légyen,
Lehet, így járni most nem szégyen,
Mióta német, muszka jár,
Nem ritka ily vándormadár."

33. A gróf megy új vendégét látni,
Ilonka gyógyszerért siet,
De ágyon fekszik már Romhányi,
Ott ápolják a beteget
Az összecsődülő cselédek;
Legbölcsebb köztök a szakács:
„Olyan igaz, aminthogy élek,
Nincs itt más baj, csak szörnyü láz."
„De arcán seb!" mond egyik szolga.
„Ej mit beszél, nem a kend dolga,
Az régi seb, van másnak is,
Honvéd biz ez" - mond a kocsis.

34. A komornyik, ki járt világba',
Nem szól, csak a táskába nyúl;
Merűl a vendég iratába,
S kiált: „Ez gróf Romhányi úr".
„Ha gróf is, nem bír e vidéken"
Mond a kulcsár nagy-fontosan.
„Csak mustárlisztet ide nékem,
Ily bajban mert nagy haszna van...
A forróságot ki nem állja!"
A kulcsárné ezt kiabálja,
S mellette egy imát rebeg:
„Az úr Isten gyógyítsa meg!"

35. A gróf belép és kérdez, rendel,
Tüstént fogat s küld orvosért;
Oszlóban volt már a sok ember,
Midőn Ilonka odaért.
Benyit gyorsan a kis szobába,
Döbbenve áll az ágy előtt,
A mécsnek halovány világa
Megmutatja a szenvedőt.
És ráismer, bár arca dúlva,
És felsikolt, de egy perc múlva
A betegágyhoz lép megint -
Romhányi búsan rátekint.

36. De rá nem ismer, oly nagy láza,
S ismét behunyja a szemét...
Hát ily sovány regényem váza,
S mily prózai, szokott beszéd.
Jó olvasóm, tán így fogsz szólni,
Ki vártál nagy jelenetet,
Romhányi hogy' fog szónokolni...
Nem kínozom a beteget.
Ha nagy, csodás és szörnyü szép kell,
A Jókai regényét nyisd fel;
Én ezt meg nem tanulhatám,
Nincs hozzá sok fantáziám.

37. Mit láttam, átéreztem, éltem,
Egyszerűn csak azt rajzolom,
Ekkortájt a vidéken éltem,
Rom vett körül és fájdalom.
Húsz éve elmúlt, mint egy álom,
De szívemben emléke él,
S egy-egy álmatlan éjszakámon
Sírjából e kor árnya kél.
Mily szenvedés és mily erények,
Most jobb sors s mennyi szennyes érdek,
Mily hívság, gőg, bolond beszéd,
Nem egy elveszté az eszét.

38. De hetyke gúnnyal nem leckézem
Korunkat, ellágyult e szív;
A múltat újra visszaélem
És az emlék hálára hív.
Nekem is, szegény hányt-vetettnek
Menhelyet egy kastély adott...
Vén fészek, sohasem feledlek,
Derüljön boldogabb napod!
Ó akkor a közveszteségben,
Véreztünk egy szív mély sebében,
S a kunyhót és a palotát
Egy fájdalom nyilallta át.

39. Mint fecske fészkét, vidám dallal
A szállást meg nem fizetém,
Most, amidőn már hangom elhal,
Ím végre meghálálom én.
Ó ez a dal nem halhatatlan,
De híven érzi kebelem;
Mind od'adnám, amit adhattam,
Hogy mennyit ér, nem kérdezem.
Vén kastély a Maros völgyében,
Vén fák között, a parton éppen,
Kékes ködöddel, Gernyeszeg,
Jó tetted Isten áldja meg!

HARMADIK ÉNEK

1. Szép hosszú ősz volt, a lég tiszta,
A nyáj még zöld füvet tapos;
Mintha tavasz mosolyogna vissza,
Minden derengő, aranyos.
A hervadás virulni látszik,
Itt-ott másodvirág a fán;
A pókfonál foszlánya játszik
Bokrok közt a nap sugarán,
S a haldokló természet éke,
Halvány s piros szín vegyüléke,
Hullámzik méla bájival,
Míg kéken távol ködbe hal.

2. Ó őszi fénynek enyhe napja,
Te vagy legkedvesb évszakom!
Szivem, a méla érzés rabja,
Hányszor merengett bájadon!
Hányszor hallgattam erdők szélin
A hulló lombok halk zaját,
Mint hervadó boldog reményim
Lágyan visszhangzó sóhaját,
S el-elmélázva nyájas fényen,
Enyhültem egy-egy szép emléken.
Haj, életem úgyis mi más,
Mint kora őszi hervadás!

3. Ezt én mondom, és nem Romhányi,
De így érzett ő is talán;
Föltámadtak emléki, vágyi
Az ősz merengő sugarán,
Amint amott a parkban ülve
Egy kőpadon, hársfák alatt,
Elnézi mélyen elmerülve
A hulló halvány lombokat,
Négy napja, hogy felkelt az ágyból,
Ma jött ki elsőbb a szobából,
Már nem beteg, csak érdekes,
De ily hatást most nem keres.

4. Egy év alatt kissé megvénült,
Sokat csalódott, szenvedett,
Könnyelmű szíve vérzett, mélyült,
Szeles ifjúból férfi lett.
Hazáját most jobban szerette,
Az eltiport, szegény hazát;
Magyar természet, öröklötte,
Már így van több száz éven át.

Ha jobb dolgunk van, meg nem férünk
Hiúság- és viszálynak élünk,
S csak akkor csüggünk igazán,
Ha tönkretettük, a hazán.

5. Az élet is becsesbnek tetszik,
Mióta csak hajszálon áll,
S midőn im azt is majd elmetszik,
Jobban tudná használni már.
Kastélya, földje, uradalma
Földönfutónak már mit ér?
S dicsvágya fényes birodalma...
Od'adná egy kis tűzhelyér'.
De ilyen a szív: amit bírunk,
Még nem becsüljük s akkor sírunk
Érette késő könnyeket,
Midőn örökre elveszett.

6. Majd csüggedt lelkét összeszedve,
El-elgondolja, mit tegyen.
E helyt maradni nincs sok kedve,
De innen, haj hová megyen?
A véletlen sodorta erre,
S Telegdi gróf vendége lett.
Hogyan szoruljon oly emberre,
Akit gyülölt és megvetett,
Kivel oly sokszor szemben állott
A közpályán, csatára szállott,
S akit, nem válogatva szót,
Úgy címzett mint honárulót?

7. Ilont is íme itt találta,
Kinek hajdanta udvarolt,
Őt Blanka grófnő néki szánta...
Ej az egész csak tréfa volt.
Ilon vigaszt lelt hamarjában,
De mégis gúnyos valami,
Itt élni férje kastélyában
S mindennap látni, hallani:
Mily boldog, s ő mily nyomorult lett.
Nem sejti, e nő mennyit szenvedt,
Gondolja; nőszív lenge nád; -
S a múltért nem furdalja vád.

8. Mégis feltűn Ilonka képe
A múltból szende-bájosan,
Matild mellette emlékébe'
Oly édes ellentétbe' van.
Matild megcsalta, kinevette,
Elhagyta bú és baj között, -
Mi más a jó Ilonka tette,

Kit hozzá semmi sem kötött.
Nem hagyta el az elhagyottat,
Ápolta a félig halottat,
S melynek csak boldog férj örül,
Oly gonddal vette őt körül.

9. Jó szív ez, vagy csak finom bosszú
S alázni őt csupán a cél?
Ó nem lehet türelme hosszú,
Parázs fején ez a fedél.
Még holnap indul messze innen,
A büszkeség vesz rajt' erőt,
És örvényébe sűlyed minden,
Egy rossz szeszély ragadja őt.
És mintha űznék, oly sietve
Megy föl a parkból a terembe,
A grófot s grófnét kérdezi.
Talán már búcsuját veszi?

10. Valóban úgy, de alig szólhat,
Zavartan áll a gróf előtt.
„Hál' Isten, már egészen jól vagy"
Telegdi így üdvözli őt.
„Eddig csak betegünk lehettél,
Vendégünk léssz már ezután;
Jól eltelik a hosszú ősz s tél
Így hárman, ugye, Ilonám?"
S őt nője mellé leültetve,
Még áradóbb beszélő kedve,
De ez Romhányin mit se fog,
„Bocsáss meg, holnap indulok".

11. „Az orvos tiltja, nem mehetsz, nem,
És tiltja nőm, és tiltom én;
Ugyan hová is mennél innen
A vérbíróság idején?
Itt nem keresnek, mert tudják jól,
Hogy egykor ellenfél valánk."
Romhányi közbevágva így szól,
S halvány arcát elfutja láng:
„Egy okkal több, mely innen elhajt
Honvéd miatt mért szenvednél bajt?
Bár vész, halál vár útamon,
Kegyed' el nem fogadhatom."

12. Telegdi hallgat, nője szólna,
De elhal a szó ajakán;
Romhányi, mintha bűnös volna,
Megsemmisül pillantatán.
Ó mily nemes e hölgynek arca,
Rajt' mennyi részvét, mennyi vád,

Sebzett szivének nehéz harca
Oly lágy fönségbe olvad át.
És e varázstól meghatottan,
Romhányi csöndesül legottan,
S míg szeme a nőn tévedez,
Kezet nyújt s lép Telegdihez.

13. „Bocsáss meg, kissé heves voltam,
De testem, lelkem, lásd, beteg,
Mint üldözött, keserűn szóltam,
De jó szived ne sértse meg.
Fogadd hálám, s ó nemes lélek,
Grófné, szintén fogadja itt:
El nem felejtem, amig élek,
Jó szíve drága gondjait.
S bár jobb lett vón', ha ér halálom
A kert alatt, a nyirkos ágyon,
Mert nincs számomra több öröm,
De éltem' önnek köszönöm."

14. „S ha egykor azt önért áldoznám,
Megnyugodhatnám sorsomon;
Ég áldja, néha gondoljon rám,
Most könnyebbülve távozom."
S odahajlik kezét csókolni,
Ilon rezzen, mint nyárlevél,
Nem vonja el, de nem tud szólni,
Ajkán csak egy mosoly beszél,
Mosoly, mely szív mélyéből támad,
És éppoly gyorsan szívet áthat,
S melyről nem tudni, hogy vajon
Öröm szülé vagy fájdalom.

15. Romhányi még egyszer kezet nyújt
Telegdinek s távozni kész.
„Maradj, feledjük, ami elmúlt,
Maradj, el nem bocsát e kéz.
Te félreértél, megbocsátok,
Arcomról a szivembe látsz,
Pártok között kihalt az átok,
S közös, mely összefűz, a lánc,
A szolgalánc, a haza búja,
A Nemezis fenyítő ujja
Sujtott reátok és reánk,
Mindnyájan bűnösek valánk."

16. „Most vendégem vagy, úr, mint otthon,
Szent a magyar vendégi jog;
Bár e hazában mindenütt rom,
Az őserény él s élni fog.
Maradj, ne szólj, halálra sértesz,

Ha házam újra megveted.
Elég... Ugye a lóhoz értesz?
Mutassak, jöjj, egy mént neked.
Ítéld meg, olcsó-e vagy drága?”
És Romhányit, ki küzd magába’,
Karon ragadja hirtelen:
„Csak délre várj ránk, édesem.”

17. Elmennek a lovat megnézni,
Bejárnak parkot, földeket,
Romhányi percről-percre érzi,
Hogy innen most el nem mehet.
Heged gyanúja, büszkesége
Egy jól töltött rövid napon,
Immár a kastély törzsvendége,
Álnéven, mint távol rokon.
E rejtek enyhe lombok árnya,
Barátság s női kegy virága
Fonódnak későn és korán
Mintegy füzérré homlokán.

18. Oly szép falun a csöndes élet,
Izgalmak s fáradság után
A hívság lázas gondja széled,
Nyugtat, megenyhit a magány.
Romhányi mostan él először
Magányban s nyugodt napokat,
Természet és szives családkör
Lelkének új-új tápot ad.
S midőn el-elvonul magába,
A félr’eső vendégszobába,
És érez, gondol, elmerül,
Magát nem unja egyedül,

19. El-messze láthat ablakából,
A várkastély egy dombon áll,
A park fölött a kékes távol,
Hol vándordarvak serge száll;
Széles rónának sűrü hegység
Ölelve nyújtja karjait,
Fel- és alföld, mint bájos egység,
Hódol e várkastélynak itt.
Keletre bérc s erdő homálya,
A hajnal fényes koronája;
Nyugotra sík, mint tiszta lap,
Mintegy tengerbe száll a nap.

20. Merengve gyakran itt találja
A vidám reg, s a méla est,
Borús, derült-e kedves tája,
Mindegy, elnézi örömest.

Szél és patak beszédes ajka
Oly sok mindent suttog neki,
S mint gyermeket mesélő dajka
Csitítja és elrengeti.
Kinek a föld oly szűk volt hajdan,
Az élvvadász, a nyughatatlan,
E zugba', mint remete él,
Emlékszik s többé nem remél.

21. Nem ismer néha önmagára,
Oly bús emberré változott;
Csalódás a bölcsesség ára,
S midőn lelkünk kifáradott,
Többé nem néz, nem küzd előre,
Csak szemlélődik múltakon,
Látjuk, mi volt hibás, mi dőre;
De másképp tennénk-e vajon,
Ha szívünk új reménybe' dobban,
Ha szenvedélyünk lángra lobban?
A másképp csak más tévedés,
Új bánat, új bölcselkedés,

22. A múlt előtte romba' fekszik,
Por és hamu sok drága kincs;
Emlékein föl nem melegszik,
Érettök még egy könnye sincs.
Mily nagyra tört tehetség nélkül,
És mily hiú, mily léha volt!
Azt hitte, hogy hazája épül,
Ha tervelt, irkált, szónokolt.
Mint államférfi s had vezére,
Lépett hazája küzdterére,
S kitűnt im a vész idején,
Hogy legfeljebb jó közlegény.

23. S ez egy mégis vigasz szivének,
Mégis betöltött egy helyet,
És használt annyit nemzetének,
Amennyit kis körben lehet.
Ezért ne nézd le hősöm' mindjárt,
Te büszke, szájas honfitárs,
Ki oly úton vagy, melyen ő járt,
S tán még nagyobb jövőre várs.
Mert nem tudom, hogy pályád végén
Túl a képzelgők tört reményén,
Hol nincs már rózsa, csak tövis,
Lelsz-é vigaszt, csak ennyit is.

24. Elzúg Romhányi lelke éjén
Pártszenvedély és harci zaj,
De meg-megmozdul sírja mélyén
A sok kihalt szerelmi baj.
És zendül a vigalmak húrja,
Ellebben sok szép nőalak,
Bohó világát éli újra,
Dicsfényét ifjú napjinak.
Édes bók, illatos levélkék,
Amott egy hajfürt, itt egy mellkép,
Csók és sohaj, könny és mosoly,
örök hüség - mind füstgomoly.

25. Ó nincs egyetlen szent emléke,
Még egy boldog napot sem élt,
Hiú örömök tengerébe
Merülve bár mindent remélt.
Nyugalmát hol keresse, lelje?
Azt nem nyújt az ily szerelem;
Csalódva nincs, mi fölemelje,
Csak undort érez hidegen.
Amit eljátszott, föl nem támad,
Mind hasztalan a késő bánat,
Múlt és jelen egyképp sivár,
A szebb jövőnek vége már.

26. Mégis mint a halálraítélt,
Ki az utolsó éjszakán
El-elfeledve amitől félt,
Megenyhül az álom karán,
S legboldogabb jövőt álmodja:
Romhányi is úgy álmodik,
Üdvözli őskastélya dombja,
Immár megint otthon lakik,
S csöndes munkásság örömében,
Boldog családja kis körében
Nyugodtan él, múltat feled,
Tűr és remél, fárad, szeret.

27. Ott a tágas szegletszobában,
Hol egykor édesanyja élt,
S altatva őt, gyermekkorában
Esténként, oly gyakran mesélt,
Egy nő fogadja szerelemmel,
A kastély ifjú asszonya...
„Ábránd - kiált fel könnyes szemmel -,
Haj nem leszek boldog soha.”
De ott lebeg a hölgy alakja,
Hiven kiséri, el nem hagyja,
És nappal, késő éjjelen,
Ébren, álmában megjelen.

28. Eszménykép, képzelet szülötte,
És mégsem az, való, ki él,
Angyalként virrasztott fölötte,
Halálos ágya mécsinél.
Mindennap látja és csodálja,
Szól vele és mellette ül,
A nőiség erénye, bája
Talán csak benne egyesül.
E képzelt arc minden vonása
Ilonkának szakasztott mása:
Élő és álmodott alak
Csodásan összejátszanak.

29. Így él Romhányi álmodozva;
Elmélkedés és képzelet
Szivén, elméjén megosztozva
Süllyedni kezdő múlt felett
Egy új világot alkotának,
Tarolt mezőkön új tavaszt,
Maga alig hisz önmagának
S bár meg nem vallja, érzi azt,
Ó érzi, hogy Ilonka képe
Eszménnyé vált újult szivébe',
S ez érzés több, mint tisztelet,
Reménytelen, s titkon szeret.

30. Ez érzést mindennap táplálja
Újabb meg újabb alkalom,
Ártatlan csábjával kínálja
Vadászat, séta és szalon.
Ott lovagolgat oldalánál,
A kandallóhoz véle ül,
S ha énekel a zongoránál,
Hallgatja, nézi, elmerül.
S gondolja: „E nő ugyanaz hát,
Kit ismertem, mint szende lyánykát,
Ki engem egykor szeretett,
S oly könnyen a más neje lett?"

31. „Miért ne, hogyha más megkérte?
Nekem játékszer volt csupán,
És most az Isten büntet érte,
Mily változás egy év után."
E változást hogy értse meg jól,
Telegdi a szobába lép,
Most érkezett meg a városból,
Im egy boldog családi kép.
Ilon a férj keblére olvad,
Ez örömében alig szólhat,
Romhányi búsan földre néz:
„Ez nem lehet csak tettetés!"

32. Szivét nem féltés kínja dúlja,
Sem versenytársi bosszuvágy,
De napról-napra mélyebb búja,
Bár azt folyvást legyőzni vágy'.
Éltében sokszor szeretett már,
De érzi, ez más szerelem:
Csendes, félénk, viszonzást nem vár,
Kitépve újra megterem.
És bájol némasága, titka,
Bánátja sok, öröme ritka,
De fényt, erőt, hitet lehel,
S megnemesítve fölemel.

33. A szende lányt fürtös fejével
Rég elfedte, de a nőt,
Ki rátekint mély kék szemével
S oly részvevőn ápolja őt,
Majd bús arcával visszainti,
Midőn könnyelműn menni kész,
S amint hálás csókjával hinti,
Reszketni kezd a drága kéz:
Mindezt hiven szivébe zárja,
De hetekig hiába várja
Ilonnak még egy ily kegyét,
A régi hajlam új jegyét.

34. Ilonka nyájas, víg, beszédes,
S ha kell, érzelmes és komoly,
Sosem kacér, sosem negédes,
Ajkán szokott szives mosoly.
A múltról hallgat, véle szólva,
S kerül legkisebb célzatot,
Az mintha rég feledve volna;
Romhányi elgondolkozott.
„Ki fejti meg ez ellenmondást?
Sorsunk, hogy megboszuljuk egymást.
Reám most az ő múltja vár,
A régi kölcsön visszajár."

35. Egykor, kalandos fénykorában,
Csak ingerlé az ily eset,
A küzdelem nehéz csatában
Szivének mintegy jólesett.
Heves, merész ostromra szállott,
Most gyáva, tétlen, szótalan,
És harc nélkül legyőzve áll ott,
Oly szenvedő gyámoltalan.
Búját, titkát mélyebbre rejti,
S nem tudja, ez inkább megejti
Szegény Ilont, mint bármi más,
Merészebb csábító fogás.

36. Romhányi bár a régi volna,
Ilonka védhetné magát,
A tettetőhöz nem hajolna,
S nem hinné csábító szavát,
Mint ártatlan leánykorában;
De ím most elhagyott, szegény,
Üldözve bolyg a nagy világban,
Oly méla bú tekintetén.
Nincs nagyravágyó szenvedélye,
Érzelmesebb, mélyebb kedélye,
S nem lármás szóval csüng honán,
Egy néma sebhely homlokán.

37. A nőt ne mondd örök szeszélynek,
Érzelme hűbb, mint férfié,
Ha meg nem rontja hiu érdek,
A legnemesb sziv az övé.
Szerencsétlent csak ő tud szánni,
És vígasztalni szenvedőt,
A tévedést siratni, bánni,
S ha nem vár boldogabb jövőt,
Nyugodtan élni és lemondva,
Föláldozón és mosolyogva,
S ki nem fáradva sohasem,
Meghalni hitben, csöndesen.

38. Ily szíve volt Telegdinének,
Bús napjait így élte át,
S balsorsát látva kedvesének,
Szánalma mindent megbocsát.
A régi hajlam meg-megéled,
Most tárgya sokkal nemesebb;
Melyet hegeszt idő s az élet,
Fölszakadoz a régi seb:
Ó mily gyönyört s fájdalmat érez,
Hogy ily közel van kedveséhez,
Mindennap látja s hallja őt,
A mélabúst, a szenvedőt.

39. Ohajt keblére ráomolni,
S elsírni titkos könnyeit,
Zokogva együtt panaszolni
Éltök nehéz küzdelmeit,
S vigasztalni: ha mindent vesztett,
Maradt egy szív, mely még remél,
Egy szív, amely csak érte reszket,
Csak véle örvend, néki él,
Enyhíti napja fáradalmát,
Megédesíti éji álmát...
„Enyhülj, gyógyulj meg e szivén,
Ó sebzett hős, kedves hivem!”

40. Egy alkonyatban így mereng el
Ilon sokáig, egyedül,
Elnézi nedvesült szemekkel,
Amint a nap alább merül,
S még egyszer éltető sugarát
Elönti földön és egen,
De majd az éj rávetve árnyát,
Kioltja lassan, hidegen:
Úgy oltja ki ábrándja fényét,
Szerelme elkésett reményét
A lesben álló hideg ész,
És minden rémes éjbe vész.

41. Önnönmagától visszaretten:
„Bocsásd meg bűnöm, Istenem!
Hogy süllyedek, ó jaj mi lettem,
Kimondani alig merem!”
A lelki vád, a bú, a szégyen
Lesújtják, sírva elalél;
Az esthomály leszálla régen,
Az őszi hold tört fénye kél.
Mint szemfedő borul sugara
Ilonka merevült arcára,
S furulyaszó, mint síri dal,
Zendül messzünnen és kihal.

42. Belép Telegdi nemsokára,
Elnézi szunnyadó nejét,
Csókot nyom halvány homlokára,
Suttogva gyöngéden nevét.
„Már rég várunk rád a szalonban,
Elszunnyadoztál ugye hát?...
De szólj, az égre, mi bajod van,
Kezed hideg, láz jött reád?”
„Ó nincs bajom, nincs éppen semmi,
Egy kis hülés, láz akart lenni,
De múlik már, jobban vagyok, -
Ölelj meg és meggyógyulok.”

43. Ilon férjét magához vonja,
S átfogva hévvel csüng nyakán,
Oly érzelmes hangon susogja:
„Ó mondd, szeretsz-é igazán?”
„Szeretlek-é, mily balga kérdés,
Mi jut eszedbe, édesem?”
„Ne haragudjál, ez nem sértés,
Csupán csak álom, sejtelem.
Azt álmodám, lásd, hogy meghaltam,
Ezüstös szemfedő volt rajtam,
S bús ének kísért síromig, -
Az álom gyakran bételik.”

44. „Gyászolsz-e szívből, könnyhullással,
Ha meghalok, majd engemet?
Tudnál-e boldog lenni mással?...
Nem bántaná emlékemet.
Mert boldogítni nem tudálak,
Mint óhajtám; más fog talán.
Bocsáss meg, ha nem láthatnálak,
S ez volna végső éjszakám."
„Az Istenért, nőm, lelkem, szentem!"
Kiált a férj kétségb'esetten,
Cselédet hív, lefekteti,
Virrasztja, gyógyszert nyújt neki.

45. Nem a gyógyszer, nyugalmas álom
Gyógyítja az ily beteget;
Másnapra kelve halványon,
De mosolyogva ébredett.
„Immár egészen jobban lettem!"
„Ó kedves nőm, ó mily öröm."
„Te most is itt vagy még mellettem?
Szegény jó férjem, köszönöm.
Maradj is mindig oldalamnál,
A gyöngeség, a bánat elszáll,
S vidám hajnalra virradok,
Ha látlak és veled vagyok."

46. A férj ideges gyöngéségnek
Gondolta csak Ilon baját,
És mint nem fontos eseménynek
Elfödte az idő nyomát.
Hanem Romhányi érzi, látja,
Ilonkán változás esett:
Többé nem nyájas jó barátja,
Meghidegült egy keveset.
Kerülni látszik társaságát,
A séta, kert, szalon magányát,
Ahol nem egyszer azelőtt
El-eltöltötték az időt.

47. „Mi történt? Vagy tán észrevette
Hiven elrejtett titkomat?
És dőreségem megvetette,
És hogy remélnem nem szabad,
Így adja tudtul?... Nincs reá ok...
Avagy kacérkodik talán?
Nem... nem!... Nyitjára nem találok,
E nő szive örök talány.
Örökre bár feledni tudnám,
Vagy keblem egyszer feltárhatnám;
Szenvedve tisztult e kebel,
Ily megvetést nem érdemel!"

48. Romhányi kétkedő elméje
Eltépelődik éjjelen,
Elrejtve nappal szenvedélye,
Ha társaságba' megjelen.
Sőt gyakran víg álarcot tesz föl,
Eltréfál, mosolyog, nevet,
Ösztönszerűn, félbüszkeségből
Játszik jókedvű szerepet.
Ilonka elbámulva nézi,
E változást tüstént megérzi,
Örülne, mégis fájva fáj
E néma kölcsönös viszály.

49. A várkastélyban így éltek,
Egy boldog s két boldogtalan,
Másképp éreztek, mint beszéltek,
Nem értve egymást untalan.
Játszták az élet színjátékát,
Miképpen játszom én, te, más;
Az ember, bár kerülje sorsát,
Nem egyszer mily komédiás.
Mily ritkán az, aminek látszik,
Jól vagy rosszul, szerepet játszik...
De hol marad történetem?
Majd folytatom, csak türelem.

50. Annyit megmondok most előre,
Hogy hősöm nem lesz Don Juan,
Anyegin sem válik belőle,
Szegény Romhányi ő csupán.
Magyar szülött, birálóim bár
Tagadják, s becsmérlik nagyon,
Hanem gúny rajtam ki nem fog már,
Munkámat félbe nem hagyom.
Nem csüggeszt balga vád, itélet,
Nem ösztönöz hiú dicséret...
Ne kíméld gyönge oldalát,
De várd el végét legalább.

NEGYEDIK ÉNEK

1. Nem egyszer olvasom lapokban:
Jobb volt Bach és Schmerling alatt,
Egy jobb idő e rossz napokban
Reményül mégis fennmaradt.
Ím most minden feladva önként:
Becsület, jog, hit és remény
Ott süllyedeznek, tört hajóként,
Egy gyáva rendszer tengerén.

A rossznál még rosszabbat értünk,
Csupán cifrább ruhát cseréltünk,
Veszendő haj! az ősi kincs,
S erősb a régi rabbilincs.

2. Ha sorsuk egyszer jobbra válik,
A népek úgy, mint egyesek,
Szenvedtek bár sokat sokáig,
Ó mily hamar felejtenek!
A jelent nem a múlthoz mérik,
Lelkök képzelt jövőben él,
S ha mindazt könnyen el nem érik,
Mit büszke vágyuk hőn remél,
Megszállja őket a búbánat,
Egypár könnycsepp tengerré árad,
S oly fájó, átkos a panasz,
Mintha való kín volna az.

3. Nem így, sőt nem is beszéltünk
Negyvenkilenc őszén, telén.
Szent Isten! mily időket értünk!
Könny- s vérbe fúlt hit és remény.
Mi szent a honfiszívnek, dúlva,
Bennünk, körűlünk mennyi rom,
Ó mennyi minden porba hullva,
S mi mély és néma fájdalom!
S amit már most csak mondunk szóval,
Siralmas hangon, vagy hühóval,
Mintegy rajt' kapva is talán:
Akkor éreztük igazán.

4. A várkastélyban is gyakorta
A honfibú megnehezült,
A jókedvet el-elrabolta
S olykor haraggal is vegyült.
Egy-egy új hír a hírlapokban
Vagy Pestről érkezett levél,
És ím a szív új sebbe' dobban,
Az ajk sohajt, hallgat, beszél...
A honfiérzés csordul, árad,
Sok régi emlék fel-feltámad,
S a kandallónál éjfélig
A hosszú est búban telik.

5. Hetenként egyszer, megvan napja,
A kastélyba fellátogat
A falunak két öreg papja,
És sokról elbeszél sokat.
Egyik Calvin, más' Róma híve,
De mindenik hü hazafi,
És honfibúval teltebb szíve,

Mintsem ki tudná mondani.
Egykor zajongtak egymás ellen,
Most más idő jár, más a szellem,
Együtt sohajtnak egy imát:
„Ég ója a szegény hazát.”

6. Telegdi a tüzet felszítja
És még nagyobb tűzzel beszél,
Bachot, majd Schwarzenberget szidja
És pártjában folyvást remél.
„Ez menti meg majd nemzetünket,
Előbb utóbb, az mit se tesz.”
A két öreg pap mind csak ünget:
„Az Isten tudja, hogy mi lesz.”
Romhányi hallgat, nincs reménye,
S amint kialszik a tűz fénye,
Megébred és Ilonra néz,
És lelke kettős búba vész.

7. Nem ily csendes a kastély mindég,
Egy-egy zajosb nap is derül:
A vidékről sok úri vendég
Úgy egyszer-másszor összegyűl.
Névnapra most, majd meg vadászni,
Új hírt beszélni, hallani
S mint egykor, vígan lakomázni,
De kedvök nem a hajdani.
Nem szól zene és tánc se perdül,
A pohár is ritkábban csendül,
Csak szó ki nem fogy, vita foly,
Mint a megyén, zajos, komoly.

8. Valóban itt is, mint gyülésen,
Minden pártnak van szónoka,
És új-új hévvel küzd a résen,
Ha nő a szenvedély foka.
Az ostromállapot hiába,
Elítélhet egy milliót,
De el nem fojthat e hazába’
Pártszenvedélyt és dikciót.
A fővárosban és vidéken,
Ha összegyűlnek hárman-négyen.
Folyvást föléled a megye,
S tüzes vitát kezd szelleme.

9. A szélső jobboldal vezére
Egy öregúr, gróf Szigeti,
Esküszik Nagy Pál nagy nevére
S a régmúltat dicsérgeti.
„A sok reformmal feldulátok
Az ősalkotmányt könnyedén,

Gyümölcse muszka, német átok,
Amint sokszor megmondtam én.
S kimondom, bármily rosszul essék,
A magyar nemzet a nemesség,
Alkotmányunk csak véle állt,
Együtt szenvedték a halált.”

10. „Nem a reform, hanem rossz módja...”
Szabolcsi hévvel közbeszólt,
Most Széchenyinek hű apródja,
Régebben ellensége volt.
A pártok útján sohasem jár,
Tettben haboz, de szóra kész,
Bölcselkedik, ha késő immár,
S utólag mindig nagy vitéz.
Amit megírt Széchenyi régen,
Mint új dolgot elmondja szépen,
S oly önérzettel hallgat el,
Mint aki nagy dolgot mivel.

11. „A baj nem ez volt, tudtam mindég -
Telegdi gróf meg ezt veti -,
Erős kormányra lett vón szükség,
Mely a reformot vezeti.
Mi ezt akartuk, ellenzétek,
S mi a mélyben lappangva forrt,
Kitört a vész, fölébredétek,
Későn, az mindent elsodort.
De új idők új lelket szülnek,
A régi pártok egyesülnek,
S legyen bár sorsunk mostoha,
Ily egyek nem voltunk soha!”

12. „Bár egyek akkor lettünk volna,
Midőn kard volt kezünkbe’ még,
Nyakunk igába nem hajolna,
És diadal lett vón a vég!”
Igyen kiált fel haragjában
Geréb, egy ifju hazafi,
Ki küzdött sok véres csatában
S vérét most is kész ontani.
A szélső elvek buzgó híve,
Eszénél mindig több volt szíve,
Mind hitte, mit félt vagy remélt,
És mint valóról úgy beszélt.

13. „Nem a fegyver győzött le minket,
Ez ami fáj, mi sebet üt,
Rettegte győző sergeinket
A német, muszka mindenütt.
De mit kezdettek rút viszályok,

Bevégzé azt az árulás,
Hah Görgeire szálljon átok,
Csak ő a bűnös, senki más,
S Kossuth, szabadság prófétája,
Kit áld a nemzet szíve, szája,
Vezessen Isten útadon,
Hogy mentsd meg, visszavár e hon!”

14. Tetszés, nem tetszés zajjá támad, -
Romhányi hirtelen feláll,
Harag szemében, arca sápadt,
Gerébbel bátran szembeszáll.
„Ne ámitsuk mindig magunkat,
Megadtuk árát, már elég,
E léha szellem tönkre juttat,
S egy új vihartól ójon ég.
Nem árulás győzött le minket,
S aki vezérlé sergeinket,
Hű honfi volt, dicső vezér,
Habár jutalma nem babér.”

15. „Hányszor ragadta győzelemre
A háromszínű lobogót,
S eladta volna?... Istenemre,
Alig tudok rá lelni szót.
Gyalázat, hogy most így beszélünk,
Dicsőségünkön tapodunk,
Ami való, azt látni félünk,
S ébredve újra álmodunk.
Vezérem volt, és híve voltam,
A hont szeretni ott tanultam
Halálos vészbe öltözött
Csaták és ostromok között.”

16. „Küzdöttem oldalánál, arca
A harci zajban felderült,
Míg máskor titkolt lelki harca
Sötét gondjába elmerült.
Honát bár némán, hőn szerette,
De jövőjén kétségb’esett,
S ha kardjával meg nem menthette,
Megmenté a becsületet.
S mi most az övét elraboljuk?
Nevére a rágalmat szórjuk?
Ne emlegessünk árulást,
De tűrjük el a sorscsapást.”

17. Im erre most a szó megárad,
Két nagy párt a kis társaság,
És késő estig el nem fárad,
Zajongni, szólni, győzni vágy.

Nem könnyü győzni, sőt felette
Nehéz, hol szólni is bajos:
E hont ki az, ki tönkretette,
Görgei vagy Kossuth Lajos?
Ez a kérdés s mellette sok még,
Ami leginkább szívén fekvék,
Elmondja hévvel mindenik,
A hon javára, azt hiszik.

18. Kossuth Lajost el-eldicsérik
És félistenné emelik,
És Görgeit, ameddig érik,
Egész ördögnek képzelik,
S viszont. - Elmondogatják sorra,
Hogy mit s mit nem tett volna ez,
Amaz ha éppen nem lett volna,
És e *ha* mindent elfedez.
Nem ismétlem, hisz tudjátok jól,
Szóból, könyvekből, hírlapokból.
Még most is foly e régi per,
Szerény lantom nem dönti el.

19. De húrjain olykor megrezdül
Egy méla hang. Mért nyomjam el?
Habár tudom, hiába zendül,
Rá nyájas visszhang nem felel.
A nép bálványt teremt magának,
Ha jó szerencse emeli,
Hisz benne, hisz minden szavának
S mintegy önmását tiszteli,
S ha a balsors csapása éri,
Bálványát akkor is kiméli,
Áldozni bűnbakot keres:
Kossuth s Görgei sorsa ez.

20. Ember volt mindenik, ki tévedt,
De nagy jót is tett, s ez elég,
Hatásukat a nemzetélet
Érezte s most is érzi még.
Hogy nyomorultan el nem vesztünk,
S két szörnyü vészt kibírhatánk,
És nemzetül nagyobbá lettünk,
Győzőn, legyőzve egyaránt:
Köszönjük Kossuth lángszavának,
És Görgei erős kardjának.
Nincs bálványom, se bűnbakom,
Ami igaz, nem tagadom.

21. Ki jobbágyságot eltöröltél,
Kivívtál új törvényeket,
Vész közt kétségbe nem merültél
És lelkesítéd népedet,
Hogy védje, nem kimélvé vérét,
A múlt s jövője kincseit,
Hős küzdelemnek nyerje bérét,
Ha gyáván veszt, mindent veszít:
Ezért dicsőít lantom téged,
El-elfeledve gyöngeséged',
Hiszékeny elméd álmait
S hívságod balsugalmait.

22. S te tiprott hős, hogy' meggyaláznak,
Kikért te annyit áldozál,
Majd egykor vége lesz e láznak,
Megismerik, hogy ki valál.
Nemzet-hiúság áldozatja,
Tűrtél nagyobbat, tűrheted,
Enyhítsen annak gondolatja,
Mi jót tevél, el nem veszett:
Amit kivívtál száz csatába',
Beolvadt e nemzet sorsába
És olthatatlan lánggal ég,
Dicsfény, erő és hősiség.

23. De messze tértem, térjek vissza.
A társaság kifáradott,
Már enyhitő teáját issza,
Bevégzé a heves napot.
A nők, kik eddig hallgatának
S csupán tapsoltak olykoron
Egy-egy szónok heves szavának,
Mint hajdan fenn a karzaton,
Pihent ajkkal csevegni kezdnek,
Dicsérnek, szemrehányást tesznek
S pletykálnak is azonfelül, ...
Magyarba oltott németül.

MÁSODIK RÉSZ
Szépprózа

EGY RÉGI UDVARHÁZ UTOLSÓ GAZDÁJA

1

A Radnóthy Elek udvarháza híres volt a Kisküküllő mentén. Tulajdonképp nem is volt udvarház, ahogy Erdélyben a kisebb birtokú nemesek falusi lakait nevezik, még kevésbé várkastély, amely névvel csak a mágnások várakból átalakított vagy nagyobbszerűen épített kastélyait szokás megtisztelni. A Radnóthyé e kettő közt foglalt helyet, hasonlóan családjához, mely se a mágnásokhoz, se a tekintetesekhez nem tartozott, hanem méltóságos volt, így, erdélyi divat szerint, kisebb a nagyságosnál s több a tekintetesnél.

Az udvarház magas dombon emelkedett. Onnan uralkodott az alatta elterülő falun, s vetett hosszú árnyakat, ha napfényes alkonyon vagy holdas éjjel a folyam tükrében nézegette magát. Nagy négyszög, földszintes épület volt, belső udvar nélkül, de ha ennyiben különbözött is a várkastélyoktól, annyiban éppen nem hasonlított a közönséges udvarházakhoz, amennyiben négy, úgynevezett tornyos bástyával büszkélkedett, magas emelete majdnem kettősnek látszott, széles zsindelyfödele pazar szeszéllyel nyújtózott a magasba, homlokzatán óriás, s már megfeketült kőcímer gúnyolta a házőrző kőrisfák százados fiatalságát, s kinyúló tornácából oly fennhéjázó kilátás nyílt, hogy a birtokos udvarházához tartozóknak képzelhette a völgy hosszában elszórt falucskákat.

Udvara kénye-kedvére nyúlt el. A felső udvar a domb síksága volt, amelyet kert övezett, egész a folyam kanyarodtáig. A ház mellett, mintegy hozzáragadva, a konyhaépület húzta meg magát, mindig füstölgő kéményével, ecetes üvegekkel megrakott tornáccal s léces ajtóval, amely előtt az úgynevezett gazdasszony vagy más néven kulcsárné, a szakács ellenőrzője, segédje, s ha kell, helyettesítője, mindegyre megjelent, hol sápítva, hol nyelvelve, mint akin az egész ház terhe nyugszik.

Itt hasalt vagy kapkodott csontok után a nagy komondor, amelyet, hogy meg ne dühödjék, folyóvíz nevére, Marosnak keresztelt a babonás béres. Itt függött egy fa-alkotmányocskán holmi kis harangnak is beillő csöngettyű, amely napjában háromszor pontosan megszólalt: tizenkettőkor a külső cselédeknek, egykor a belsőknek, kettőkor az uraknak. Rendesen a kis sánta Mányi csengetett, egy nyomorék árva lány, aki a majorságot, főleg a ludakat őrizte; nagyon gyönyörködött a csöngettyű hangjában, s félóráig is elhúzta volna, ha a mérges gazdasszony ki nem kiált: - Nem hallgatsz már, te kis béka! - Itt jelent meg reggelenként a méltóságos asszony széttekinteni, pirongatózni, munkát adni a jobbágyasszonyoknak, s alamizsnát osztogatni a szegényeknek. Itt gyűlt össze esténként beszélgetni a cselédség színe: a szobalány, az inasok, a huszár, a hintós kocsis, s a kertész, aki nyalka, rátartó volt, s nagyon is a gazdasszony kegyében állott.

A kertész nem ok nélkül tartotta rá magát. A keze alá bízott kert egy egész kis tartomány volt; se a régi francia kerthez, se az új angol parkhoz nem hasonlított, eredeti magyar kert volt, amely dúsan megáldva a természettől, magában foglalt mindent; virágos-, veteményes-, gyümölcsös-, méheskertet, aszalót, pálinkafőzőt, malmot, egypár rétet, jó darab erdőt, s a családi sírboltot a falusi temető felé. E rend a rendetlenségben, e számítás a pazarlás közepett, e gond a hanyagság kíséretében, sok bizarr bájt, vadon szépséget ruházott reá. A kertész mindig jobbágy családból telt ki, s a fiú örökölte atyja hivatalát. Mindenik öregbítette tudományát, és gondolt ki valami újat. A mostaninak atyja volt köztük a legnyughatatlanabb; járt és tapasztalt, nagy tervekkel jött haza, amelyeket sohasem tudott végrehajtani. Azonban az a hársfasor a kert legkiesb pontján, amely középütt tágas körré alakul, az ő műve. Egy

kékesfehérre festett kis filegorja díszeleg itt, elevenzöld gyepkarikák váltakoznak szanaszét, cserepekbe ültetett virágok nyílnak körös-körül, s roppant kő-Neptun ontja orrán-száján egy kis patak vizét. A falusiak minden vasárnap eljöttek ide bámulni, a gyerekek órákig elállingáltak a kő-Neptun előtt, be is dugdosták orrát fűvel vagy szösszel. Nemegyszer hangzott innen nagy lárma: a kertész ütlege s a gyerekek visítása.

Az alsó udvarban elszórt gazdasági épületek emelkedtek. Az egész tért porcsfű vonta be, kopott szőnyegként egymást átvágó ösvények cirádáival. Egyik egyenesen sietett a gazdatiszti lakba, s onnan a csűrnek fordult; a másik az istállóba futott, s a csikóskertben veszett el; a harmadik meg-megbújva kígyózott az ólakhoz és ketrecekhez; a negyedik sokfelé ágazva rohant a pajtákba. Mindeniknek volt mellékága a gémeskúthoz, majd mindeniket átvágta a porondos kocsiút, amely büszkén húzódott a galambbúgos kaputól fel a dombra, az udvarházig.

- Csak annyi forintom volna, ahány kocsi jár itt naphosszat - sóhajtá sokszor a féleszű bivalos, a berobogó kocsikra bámulva.

Radnóthy nem is szűkölködött vendégek nélkül: azért sok év óta első alispán, azért lakik oly közel az országúthoz, azért van annyi vendégszobája. Híven megőrizte a ház becsületét. A fészer ritkán volt idegen hintó vagy kocsi nélkül. A kapufélfánál vagy beljebb is szünetlen egy paripa ficánkolt, valamelyik kurtanemesé, aki tisztelkedni vagy értekezni jött. A gyalogosok sem hiányoztak. Alatt és fenn nyüzsgött az udvar a sok ügyes-bajos jobbágyembertől, akik levett kalappal, csapatonként sorjáztak fel a méltóságos alispán úrhoz.

Hát még mikor név- vagy születésnapra gyűlt össze a szomszéd nemesség, vagy tisztújításkor kortescsapatok vonultak át. Pattogott az ostor, nyihogott a ló, szűkölt a kutya. Az érkező vendégek egymást kergették, a félénk asszonyok sikoltoztak, a sürgő cselédek egymásba ütköztek. A kurjantás riadó zenébe veszett, s a tánc mámora a boréval egyesült. Fenn a teremben, kinn a ház előtt, alatt az udvaron, mindenütt dobogott a föld, csengett a levegő, csapongott a szív, s a vénülő ház kivilágított ablakaival mintegy megifjodva tekintett ki az éjbe, messze hirdetve a környéknek, hogy gazdája mulat.

Mindez csak volt és odavan. Az udvarház pusztulását és szegénységét gyászolja. Alig ismerhetni reá. Maga a hazatérő Radnóthy is ámulva nézi, mintha nem volna az övé, pedig csak másfél év óta nem látta. De ez a másfél év több volt egy századnál, s egy udvarháznál régibb és nagyobb dolgokat is megviselt vagy elpusztított. Radnóthy 1848 ősze óta nem volt otthon, mert Kolozsvárott megbetegedve, majdnem egy esztendeig nyomta az ágyat, s még azután is sokáig gyöngélkedett. Azalatt egy nagy forradalom viharzott el, s Erdély iszonyú csaták- és pusztításoknak volt a színhelye. Nem csoda, ha 1850 kora tavaszán alig ismer udvarházára. Bizony a ház is alig ismerhet reá. Ő sem a régi többé; nagyon megfogyott és megőszült. Komor, beesett arcán vonásai régi kifejezésének csak romjaira találhatni. Apró, fekete szeme villog ugyan, de némi haragos búskomorságban. Bajusza sincs kipödörve, ahelyett hosszú szakállat eresztett, ami még mogorvábbá teszi. Öltözete is hanyagabb, mondhatni kopott. Rókamálos mentéje pecsétfoltos, s a zsinórzat rajta foszlásnak indult. Vidrafövegét kiette a moly, s hol jobbra, hol balra csapja, amint a rosszkedve hozza magával. Minden, ami jobb napjaira emlékeztet, csak félfödelű díszes kocsija, amelyet az utolsó tisztújításra csináltatott, öreg István huszárja, aki régi fontosságával ül a bakon, s a három almásszürke ló, amelyek oly vígan ügetnek, mintha most is a megyeházától hoznák haza.

Hajdan nemcsak a lovak ügettek vígan, maga a bennülő gazda is derült volt. Majd mindig csendes megelégedéssel közeledett ősi birtokához, ahol minden mintegy várta és üdvözölte. A tornyocskák közt kanyargó füstgomoly már messziről intett feléje, a malomgát moraja mind

hangosabban és barátságosabban köszöntötte; a kert fái virágosabb lombbal vagy érettebb gyümölccsel fogadták; szeme nemegyszer pihent meg egy-egy újabb boglyán vagy asztagon; a hazatérő nyáj kolompja mint szíves „jó estét” csendült fülébe; a hunyó nap csak érte, csak azért látszék késni, hogy még egyszer rávilágíthasson a táj szebb pontjaira s a tornácon ülő nejére, aki már messziről megismerte a jól ismert kocsit, és kendőt lobogtat. Akkor mindezzel keveset gondolt, most a legapróbb részlet is eszébe jut, eszébe juttatják az udvarház düledező kéményei, rongált tornyocskát, roskatag födele, betört ablakai, penésztől sárgászöld fala, a pusztuló udvar, a romok, az elhagyottság, s az egyetlen még régi állapotban levő épület, a családi sírbolt, amelyet úgy kiemel az alkonyfény, mintha mondani akarná, hogy odanézzen, most odavárja neje.

De bármily erős volt a felindulás, amely Radnóthy szívét emésztette, arca egykedvűen komor maradt. Nem akarta, hogy szánakozzanak rajta cselédjei, kivált István huszár, aki a bakról mindegyre betekintett, és szólani szeretett volna, hanem folyvást a volnánál maradt szegény, mert amióta ura kedvetlen és beteges, ritkán tudja és meri eltalálni, mi esik neki jól s mi nem. Az is baj, ha szól, az is, ha hallgat. Bárcsak aztán haragunnék reá istenigazában, s ütné nyakon, mint régen, ami szintúgy jólesett, mert megérdemelte. Most is elszenvedne akármit, csak szólani engednék; hiszen neki is az fáj, ami urának, ő is itt növekedett, itt élte világát, itt vénült meg. Így évődött a hű cseléd, s elvégre is erősebb volt érzése, mint akaratja.

- Hejh, méltóságos uram, beh pusztulásnak indult itt minden! - tört ki belőle keservesen a szó, s éppen rosszkor, mert a kocsi egy gübbenőbe zökkent.

- Mit fecseg kend, mi köze hozzá? Még feldűlünk fényes nappal saját udvarházam előtt! - kiáltá indulatosan Radnóthy, s neki is éppen oly jólesett a szó, mint cselédjének.

Azalatt István huszár leszállott, tartotta balfelől a kocsit, noha akár ne is tartotta volna, mert ura nem annyira reá bosszankodott, mint inkább a rossz útra, amely hajdan sima volt, mint a palló, a kinn ácsorgó volt jobbágyokra, akik egykor messziről levették előtte a kalapot, s most alig billentik meg.

Benn az udvaron sem várt reá öröm. Romjait is alig láthatta annak, ami hajdan gyönyörködtette. Nem sürögtek a cselédek, nem lepték el a vályút lejármolt ökrök; nem fejték a teheneket vidor szolgálók, nem ülték körül dolgosok a malomkő-asztalt a tiszttartó háza előtt, maga a tiszttartó sem sietett elébe, e hű ember, aki harminc év óta szolgálja, s ha otthon van, mindig kiszalad kocsijához, elmondani a távolléte alatt történteket. Hát a kedves gyermekek, Géza és Erzsi, az ősi birtok és jó név e nagyreményű örökösei, hol maradtak? Hányszor futottak elébe hazajöttekor, hogy hozott-e a városból valamit. Most senki sem fogadja. Az udvaron csak a féleszű bivalos lézeng, aki, úgy látszik, béresi méltóságra emelkedett. Négy sovány ökröt fog ki a járomból egy gyerkőc segítségével, s úgy bámészkodik reá, mintha idegen volna. Az ösvényeket benőtte a fű, a kocsiút porondját elmosták a záporok, s a kétfelől ültetett akác- és ecetfákat disznók turkálták fel. A pajták és istállók bedőlve, vagy üresen ásítoznak egymásra, a csűröskert is puszta, a kerítés meg mindenütt megbomlott, s a szolgáló tüzelőnek hordja, nem is szégyellve magát, éppen a szeme előtt. Még a komondor sem akar reá ismerni, előbb megugatja, csak azután, amikor mély, parancsoló hangon hallja kimondatni nevét, hunyászkodik meg, és lapul lábaihoz.

A kutyaugatásra végre megjelent a tiszttartó, egy köpcös kis ember, egy ingben, rongyos kalappal és hosszú szárú pipával. Radnóthy most látta először tiszttartóját, akit a múlt évben küldött ide egyik jó barátja, mert régi tiszttartóját még a forradalom elején megölte volt a föllázadt oláhság. De bár sose látta volna; nem tetszett neki az egész ember, talán mert sajnálta a régit, talán mert sértette az a szégyenítő lárma, amelyet ez ütni kezdett, ide-oda

futkosva, szüntelen kiabálva, hogy megérkezett a méltóságos úr, felesége csináljon jó vacsorát, a szomszéd faluból kerítsenek valami jó bort, a zsidótól hozzanak két szál gyertyát, a kocsisnak és lovaknak is adjanak, ami telik. Sokkal örömestebb szemlélte a kis sánta Mányit, aki egész örömmel futott hozzá, és zokogva csókolta kezét. E nyomorék árvát boldogult neje vette volt a házhoz, s íme most csak ő az egész család képviselője, belőle áll a viszontlátás egész öröme.

Így mélázva, haladt fölfelé, itt-ott megállva, kérdezősködve, s nem várva be a feleletet.

A tiszttartó kérdés nélkül is felelt, összevissza beszélt mindent. Áldotta az isteni gondviselést, hogy ide jöhetett, és rendbe szedhette a jószágot. Azt nem is képzelheti ember fia, hogyan feldúlt, kirabolt itt mindent a fellázadt oláhság; ő éjet, napot összetett, futott, fáradott, orrával túrta a földet, hogy a régi lábra állítsa vissza a méltóságos úr jószágát, de van is ám láttatja. Az udvarház egy része már lakható, a méltóságos úr szobája egész paradicsom. Az elrabolt bútorokból is sokat visszaszerzett, hol a harmadik, hol a negyedik faluból, még a konyha-épület csengettyűjét is megkerítette, fizetett is értök elég borravalót, s ezt a méltóságos úr bizonyosan megtéríti neki. A gazdaság is foly valahogy, de nincs semmi jövedelem, mert a beruházásra kell fordítani mindent; az is nagy baj, hogy a volt jobbágyok elfoglaltak néhány darab földet; a többit majd mind felébe adta ki, mert drága a napszám, a curialisták nem akarnak se dolgozni, se fizetni, kivált az oláhok; marha sincs elég, aztán az adó, szállásolás, pörlekedés felemészt minden jövedelmet; tulajdon pénzéből is fordított már valamit a jószágra, csekély összeget ugyan, mert neki is kevés van, de éppen jókor, mert valóságos szégyentől menté meg a méltóságos udvart.

Radnóthy mind csak hallgatta, mint a molnár malma zúgását. Egészen egyébre gondolt.

Vizsgálta a házőrző kőrisfákat, amelyek némi történeti nevezetességgel dicsekedtek, amennyiben Apaffi, erdélyi fejedelem, kétszer ozsonnált árnyaik alatt, amikor meglátogatta egyik ősét, aki igen kedves embere volt. Nézte a homlokzat kőcímerét, amely úgy illett a tisztes épülethez, s egyik fődíszéül szolgált, azaz csak romjaikat, mert a kőcímer összetörve hevert a földön, a fák pedig beégett derékkal sindevésztek.

Lesütötte fejét; úgy tetszett neki, mintha összetört címere családja pusztulását és gyalázatát jósolná. Néma gondolatjaira, elfojtott érzéseire oly kellemetlenül hatott a tiszttartó zajos fecsegése. Egypárszor szeme közé nézett, és hallgatást akart neki parancsolni, de ahelyett, maga sem tudta miért, talán szórakozottságból, talán kíváncsiságból, figyelni kezdett reája.

A tiszttartónak sem kelle több, még részletesebben, még hangosabban erősítette, hogy tenger a költség, és nincs jövedelem.

- Hát tiszttartó uram azt hiszi, hogy én pénzt hozok, zacskóval hozom az aranyat, vékával a tallért - vágott közbe Radnóthy, bosszúsan emelkedett fel egy beomlott gyeppadról, ahová még jól le sem telepedett.

- Hinni csak elhinném, méltóságos uram! de látni? Megelégedném én a bankóval is - nevetett a tiszttartó, tréfának vélve a dolgot.

- Mit röhög? Azt hiszi, hogy engem meglophat, belőlem csúfot űzhet - folytatta Radnóthy, egész testében reszketve a méregtől. - Hogy mer egy ingben állani elémbe? Vegye le fejéről a kalapot - hallgasson!

E kitörés tulajdonképpen nem a tiszttartót illette, hanem azokat, akik összetörték a kőcímert, beégették a kőrisfákat, földúlták jószágát. Csordultig telt keserűségének pohara, ki kellett ömölnie, és arra, aki legelőször érinti. Éppen azért a tiszttartó jól teszi, ha hallgat, s nem zavarja ura búskomorságát, aki már talán el is feledte, amit mondott, s akinek éppen az fáj,

hogy nem lehet kétkednie, s a rom, pusztulás igen is kézzelfogható. De neki természete volt mindenkit kezéhez szoktatni, most pedig éppen szükségesnek látta meg nem engedni, hogy csak a gondolomra mondott, de igen alapos gyanú gyökeret verjen.

- Dehogy hallgatok, ha tűzre tesznek, sem hallgatok - kezdé nagy szörnyűködéssel -, vétenék méltóságod úri személye ellen, elámítanám, megcsalnám, megérdemelném, hogy elcsapjon. Én tolvaj?... Én istenem, mire jutottam! Hát ugyan honnan lopjak? Bizonyisten, ha akarnám, sem tehetném. Isten ugyse' még a magaméból adnék, aminthogy adtam is néhány forintot. Dejszen nem csodálkozom; méltóságod most érkezik, nem ismeri jószága állapotját, nem értheti, mily bajos most gazdálkodni.

- Még feleselni mer! Takarodjék szemem elől! Nem ismerem jószágomat... szemtelen! Nem értek a gazdasághoz... szamár! Kegyelemből élek... gazember! Elpusztuljon udvaromból még ma, ebben a pillanatban.

- Ugyan, ugye? - pattogott a tiszttartó ijedtében, csodájában, mérgében, felcsapva imént levett kalapját. - Ez-e a köszönet? Ez-e a hála? Úgy bánni velem, mint egy kutyával. Így jár az ember, ha ilyen koldus uraságot szolgál. Bár sohase tettem volna be lábamat ebbe a jószágba! Bolond voltam, hogy annyit fáradtam, guzslódtam, csak azért, hogy méltatlanságot szenvedjek, kárt vallják, mert tudom én, mit akar méltóságod: megkárosítani, pénzt csikarni rajtam, aztán elcsapni. Nem oda Buda! Más időben élünk, nincs többé vármegye, a szegény embernek is pártját fogják, méltóságod sem alispán már - hála istennek - nem ám... Még többet is beszélt volna, azonban István, aki a poggyászt hordta fel, meghallván a zajt, ott termett, s olyat lódított rajta a domb menedékén, hogy repült belé a kis ember, s az alsó udvarig meg sem állhatva, orrára bukott. Radnóthy elfordult, s meg sem dicsérte a hű cselédet, tekintélyének e vitéz védelméért. Ott állott bódultan, mintha valaki arcul ütötte volna. Még mind a fülébe csengett a tiszttartó gorombasága, még mindig azon tűnődött: vajon csakugyan mert-e a pimasz neki olyasmit mondani. E néhány szó ezer fullánkot ütött belé, s életében először érezte magát megalázva. Aztán elfásult, nem érzett, nem gondolt semmit, s arcára némi buta érzéketlenség ült ki. Az esti homályba merülő táj visszamosolygott utoljára; mind nézte-nézte, s nem látott semmit; csípős tavaszi szél fútt; nem érezte, nem húzta összébb mentéjét, az éledni kezdő falusi kocsmából vidor zene hallatszott ki; nem hallotta, arra sem fordult: csak midőn vacsorára szólalt meg a csengettyű, kezdett ébredezni - a kis Mányi húzta, s egész erejéből, örömében, hogy már valahára húzhatja, és sokáig, mert nem volt gazdasszony, aki reá ijesszen - ezt hallgatta, mind hallgatta, mint a gyermek a csengő játékszert -, ó, az ismerős régi hangok - és szemébe könnyek facsarodtak.

2

Így szállott meg ősi fészkébe az öreg táblabíró, s az első órától nem sokat különbözött a többi nap, hét, hónap. Sehogy sem tudta magát feltalálni otthon. Hasonlított Ripp Van Winkléhez, egy észak-amerikai népmonda hőséhez, aki húsz évig aludt a Kaatskill-hegy barlangjában, s hazatérve nem ismert falujára, nem talált házához, a kocsmához sem, amely egészen szállodává alakult, s címere többé nem III. György király volt, hanem Washington tábornok; míg cimborái felől is hiába kérdezősködött, az iskolamester a kongresszusba utazott, mint képviselő, a másik valamelyik csatában esett el, a harmadiknak már a sírköve is elpusztult a temetőben, s így tovább, úgyhogy szegény kétségbeesve kiáltott fel: „Hát senki sem ismeri itt Ripp Van Winklét!..." Radnóthy nem aludott, csak betegen feküdött, azt is csak másfél évig, kétségbeesve sem kiáltott fel, de százszorta szerencsétlenebb volt Ripp Van Winklénél.

Nehezen szokott mindehhez, és semmit sem szokhatott meg. Hánykódott a múlt és jelen között; nem tudott feledni, mert minden a múltra emlékeztette, és örömest feledte a jelent, ha a múlton mélázhatott. Mintha egy gonosz tündér ütött volna tanyát szobáiban, aki ringatja, költi, ide-oda csalja, szeme közé nevet, s otthagyja keserűségének. Reggelenként nemegyszer kapott az éjjeliasztalhoz ezüst csengettyűje után, amelyet már rég összeolvaszthatott az ötvös; sokszor kérte elő Istvántól egyik vagy másik ruháját, amelyet ki tudja hol szaggatnak; többször kerestette tajtékpipáit, amelyek már bizonyosan negyedik kézen járnak; még házi-sipkáját is kérte, neje utolsó hímzetét, amelyet - jól emlékszik reá - az asztalfiókban hagyott volt. Ilyenkor aztán rendesen elkedvetlenedett, szitokra fakadt, noha nem volt szokása, s majd mindig azon vette észre magát, hogy kávéja meghűlt, elfeledte megcukrozni, kereste a szelencét, sehol sem találta és lármát ütött. István háromszor is elmondta, hogy egyetlen szelence sincs a háznál, ott a cukor a pirított kenyér mellett. Ura is háromszor ismételte, ritkán bosszúsan, a legtöbbször erőtlen fájdalommal: - Jól van, jól, hallottam már, kend egészen telekiabálja az ember fejét.

Hát még a szobák, ahol oly kényelmesen lakott, a régi bútorok, amelyek mindenikéhez annyi drága emlék tapadt. Talán azok csak azért állanak még, ezekből csak azért maradt meg némi töredék, hogy kínozzák a hazatért gazdát, és ne engedjék nyugodni. A néhol felszakított avagy újra csak tél-túl bedeszkázott padolaton mindjárt-mindjárt meg kelle botlania, s ha leült, kedves, de megsántult zsölyeszéke ide-oda biccent. A falakra sem nézhetett fölindulás nélkül, drága fegyverei nem ragyogtak többé ott, az ősi képek elhasgatva vagy elcsúfítva néztek alá; nagyanyjának tisztes arcára éppen bajuszt festett valaki szénnel, nagyatyja szájába pedig makrapipát.

Semmi sem volt ép, semmi sem állott a maga helyén. Ez a felpattogzott asztal hajdan egyik vendégszobában foglalt helyet; azt az otromba ruhaszekrényt a tiszttartó szobájából kerít-hették ide; a pamlag bőr helyett háziszövettel volt bevonva, s annyi s oly sokféle szék állott mindenütt láb alatt, mint a zsibárus raktárában. Híjába fogott a rendezésihez; nem tudta visszavarázsolni a régi kényelmet, csínt és nyugalmat. Félbehagyta, megint elkezdte, hamar belefáradt, odaült pihenni íróasztalához, s nézte, hogy hol állott hajdan a nagy kalamáris, a nagy rézporzó, s az a sok irat, itt a hivatalosak, ott a magánügybeliek, galanddal összekötözve, márványkővel lenyomtatva.

Eszébe jutott minden, még az is, hogy egyszer bizonyos bonyolult ügy miatt késő éjig virrasztott itt jurátusával; neje többször benyitott hozzá, kérte, hogy feküdjék le, ne rontsa egészségét, holnap is nap; szóból szó kerekedett, összezördültek, magok sem tudták, hogy s aztán egész éjjel se aludni, se dolgozni nem tudott.

- Szegény feleségem! - sóhajtá, s mind komorabban húzogatta ki a záros, s most feltört fiókokat, ahol féltőbb iratait szokta tartani; a családi okleveleket, szerződéseket és kötelez-vényeket. Összeszaggatott darabjokra sem talált, mégis mind kereste, s midőn abbanhagyta, önkéntelen hátradűlt a széken, gondolkozott, és számlálgatta ujján a kötelezvények összegeit - mindenre jól emlékezett, mintha most olvasná -, aztán öklével az asztalra ütött, s oly erős hangon kiáltá: - Negyvenezer pengő forint! - hogy az ablak alatt elmenő kis Mányi elsikoltá magát, s ijedten szaladt lefelé.

A többi szoba még szánandóbb állapotban volt. Mindeniket bejárta napjában kétszer-háromszor, mint valami kóbor lélek, aki sehol sem tud nyugodni. A nagy, de üres ebédlő kongott; tisztán kivehette léptei visszhangját, amit addig soha sem tapasztalt. Megütődött e természetes jelenségen, hátratekintett, nem látott ugyan senkit, de azért volt mit nézzen, és nézte az árvaságra jutott pohárszéket, kifordult sarkú ajtóival, az összetört csillár lecsüngő

vasát, a kapcsos szegek helyét, ahová az óra volt akasztva, e régi, derék szerzemény, amely mindig pontosan járt, s ütése az egész házban meghallatszott.

A nappali, a hálóterem, a fiúk, a leányok és vendégek szobái sokkal több és szánandóbb látványt nyújtottak. Itt minden összetörve és széthányva hevert egymáson, itt mindent elváltoztatott a por, penész és senyvedés. Ő mégis mindent megismert, és sokáig elsajnálkozott rajtok. Hogyisne? Falun, különösen régi szabású nemeseinknél, minden bútornak megvan a maga jelentősége, története, mondhatni szentsége. Az apa nagyatyjától örökölte, a fiú ragaszkodik hozzájok szokásból, kegyeletből; ritkán vásárol egy-egy új darabot, legfeljebb valamely ünnepélyes alkalomra, ha házasodik vagy nagyobb hivatalt nyer, ami szintén nagy esemény és szentesítő erejű. Így a büszkeség, kegyelet s gyöngédség ez emlékei annál drágábbak lesznek, minél inkább vénül a birtokos. Radnóthy elérzékenyülve vizsgálta kedves bútorainak maradványait, megszemlélt minden zegzugot, fölemelt minden darabot, s oly kímélettel tett helyre, mintha még hasznukat venné.

Szomorú foglalkozása azonban némi gyér örömben is részesítette. Néhány kedves könyvét találta meg a lomok között, jogi könyveit, amelyekből jurátus korában cenzúrára készült, s a családi bibliát, amelyet a buzgó I. Rákóczi György fejedelem ajándékozott volt egyik ősének, saját kezével írva be nevét, amint azt most is láthatni némely protestáns egyház ily ajándékbibliáján. Leült, és forgatta a bibliát, amely azon módon ép volt, csak ezüst kapcsait törték le; kedvenc helyein magától megnyílt, mint régen, a címlap előtti tiszta papír is megvolt, ahova a családfő híven bejegyezte a gyermekek születésének s halálának, házasodásának vagy férjhezmenetelének napját. Ott volt saját kézirata is; olvasta, mikor házasodott meg, mikor születtek gyermekei, három meghalt, kettő él - isten őrizze meg őket a sors csapásaitól, jobban, mint apjokat -, csak neje halálának napja nincs még beírva, hogy is írhatta volna be, hiszen azóta nem volt otthon, hanem befogja írni - ó, ez el nem mulasztható kötelesség.

És írt, nehezen írt - mily rossz a toll, a tinta meg fehér, valóságos szégyen, semmi sincs a háznál -, de azért írt és sokat szenvedett. Neje halálának emléke egészen felújult benne, elképzelte, hogy a szegény asszony, aki az immár az egész környékben kiütött oláh fölkelés elől egy éjjel futott el innét a közel városkába, mennyi ijedtséget állhatott ki; ő akkor nem volt otthon, jött, futott, repült volna, de lehetetlen volt; Kolozsvárott megbetegedett - istenem, minő napok voltak ezek -, de hijába sietett volna hozzá, halva találta volna; el sem temethették illendően, ideiglenesen a városi templom sírboltjába tették le holttetemeit, s csak később szállították ki a családiba, nem is tudja mikor, ő akkor már nagyon beteg volt, halálos beteg, most is az, talán sohasem gyógyul meg egészen.

E folytonos felindulás és évődés fölemésztették lelkiereje maradványait. Az egykor tevékeny férfiú méla, álmodozó és ingerlékeny különc lett. Se munkára, se mulatságra nem tudta magát összeszedni; mindkettőt megkísérlé ugyan, de mindannyiszor visszasüllyedt bosszúságába és merengésébe, ami aztán egész elemévé vált.

Hol is keresett volna szórakozást? Régi jó szomszédai nemigen látogathatták; egyik a csatatéren maradt, másik fogságban szenvedett, harmadik bujdosott, s ha mégis valaki jőni talált, restellte, bosszankodott, mert még meg sem vendégelhette becsületesen. Akaratlan és szüntelen csak a forradalomra és az oláh pusztításra fordult a beszéd; Radnóthy is panaszolt, vendége is. Emlegették a régi jó időket, a vármegye, az ország dolgait, és szívökből elkeseredtek. Radnóthy nem olvasott hírlapot, gyűlölettel fordult el mindentől, ami az új korszak szüleménye volt, lett legyen az eszme, ember vagy nyomtatvány; egyik-másik vendégétől tudta meg, hogy mi újabb történik a két magyar hazában, mily rendeleteket ad ki Bach miniszter, ki lett Erdély kormányzója, hány kerületre olvasztották össze a magyar megyéket, székely és szász székeket, hogy idegen tisztviselők lepik el Erdélyt, német lábra állítanak

mindent, még a faluk magyar nevét sem igen tűrik. Az ily s ezekhez hasonló újságokat bárhányszor ismételték előtte, mindig szörnyű méregbe jött, amely a beszéd folytán mély bánattá szelídült, s a végén keservesen elsiratta a magyar alkotmányt, nemzetet és királyt.

A vendégek szórakoztatás és enyhítés helyett még ingerlékenyebbé és búskomorabbá tették. Csak akkor derült fel, ha egy-egy gúnyos adomát hallott az idegen, leginkább Galíciából Erdélybe rendelt tisztviselőkről, az úgynevezett bezirkerekről, különösen arról, aki a megyében az ő helyét foglalta el. Ilyenkor nevetett, aztán nagyot sóhajtott, s el-elmormolta fogai közt:

Galiciát kisöpörték,
A szemetet kiöntötték,
A szemétből gomba termett,
A gombából bezirker lett.

Ez volt az egyetlen nóta, amelyet néha elfütyült vagy elmormolt, az egyetlen új dolog, ami tetszését megnyerte. Mindig elmosolyodott, ha ajkára jött, aztán sóhajtott, s megint elkomorult.

Legrosszabban töltötte ünnep- és vasárnapjait. A templomban sem találhatta föl a vigaszt és nyugalmat. Mit ér, hogy ülőhelye bántatlanul áll a szószék közelében, a kántor híven kikeresi számára az éneklendő zsoltárt, ha nem láthatja kedves tiszteletesét, akivel együtt vénült meg. Néhány hónap óta egy fiatal lelkész szolgál, akit sehogy sem tud megszokni, ki nem állhatja bajuszos és szakállas arcát, rövid imádságait, amelyeket áhítatosan reszkető hang nélkül mond el, világias prédikációit, amelyek valóságos hírlapi cikkek, s kivált azt a sok új szót, ami éppen botrány. De hagyján, csak kegyúri kötelességeit teljesíthetné. Meg kellene fedetni a templom rozzant födelét, javítani valamivel a lelkész leolvadt fizetését, és nincs pénze. Ez több volt bosszúságnál, fájdalom volt, s még inkább elrontotta vasárnapjait, a már csak emlékezetben élő jó vasárnapokat.

Szégyellni kezdette szegénységét, mint valami bűnt, s koronként hozzáfogott gazdasága rendezéséhez, nagy hévvel, kevés kitartással, ide-oda kapkodva, nem tudván magát feltalálni a változott körülmények között. Először is elcsapott tiszttartójával gyűlt meg a baja, aki ugyan kitakarodott az udvarból, de roppant hosszú számadást hagyott hátra, s nem éppen szerény követelésekkel állott elő, s pörrel fenyegette hajdani gazdáját, ha ki nem elégíti. Radnóthy egy zugba lökte számadását, levelét, azzal a meggyőződéssel, hogy nem lehet oly törvényszék, amely tiszttartójának igazat adjon, aki a zavaros időt és távollétét felhasználva, csalta-lopta, s mindezt még meg is akarja fizettetni vele. Az egész ügyre többé nem is gondolt, s új tiszttartó keresésével töltötte idejét. Hirtelen nem talált kedve-szerintit, s minthogy most különben nem is adhatott nagyobb fizetést, s leginkább maga akart gazdálkodni, ideiglenesen egy írástudó közszékely gazdát vett föl, akit csak számtartónak nevezett, mert a csekélyebb fizetéshez csekélyebb cím illik. Hanem azért oly fennhéjázó parancsolatokat adott ki, mint gazdasága virágzó idején. Emellett igyekezett mindent a régi lábra állítani vissza. Mindenütt kerestette régi szakácsát, egyik jobbágya fiát, akit ő taníttatott volt ki a főispán udvarában, mert neki csak az tud főzni; de minthogy e híres szakács a forradalomban egy tábornok konyhájához szegődött, s azóta senki sem hallotta hírét, kénytelen volt szakácsnőt fogadni. Fogadott is Kolozsvárról egy meglehetős drágát, aki gazdasszony cím alatt el is foglalta a konyhaépületet, de nemigen volt miből gazdasszonykodnia. A háromszori csengetés újra divatba jött. A bivalost letette törvénytelen béresi méltóságáról, noha a bivalok száma csak egyetlenegyre apadt. Hozzákezdett udvarháza javításához is, de csak annál maradt, hogy új kőcímert csináltatott. A pajtákat és istállókat egészen újra akarta építtetni, pedig nem volt többje annál a három lónál, amelyekkel hazajött, néhány ökörnél és tehénnél, amelyeket otthon talált.

- Majd lesz - mondá sokszor -, rendet csinál, fölmondja a bérbe adott földeket, maga fog míveltetni mindent, fenyegette a curialistákat, hogy adják vissza elfoglalt földjeit, mert törvényszék elébe állíttatja őket, katonákat hozat reájok, de másnap már mindenről megfeledkezett, új bosszúság törülte el a régit, most az adó miatt pörölt a jegyzővel, majd a közmunkát sürgető falusi bírót kergette ki szobájából, vagy pedig búskomoly mélájába süllyedt, s napokig nem lépte át küszöbét.

Ilyenkor a legtöbbször olvasott. Előszedte megmaradt könyveit, még egyszer áttanulta a magyar törvénytárt és történelmet, s politikai elmélkedésekbe merült. Szorosan véve nem tartozott azon két politikai nagy párt egyikéhez sem, amelyek egy századnegyed óta oly szenvedélyesen küzdöttek egymással a megye- és országgyűléseken. Nem volt kormánypárti, de teljesen ellenzéki sem, természeténél fogva hajlott a konzervatizmushoz, de fogékonysága s a közhangulat a reformok felé ragadták. Becsületes táblabíró, derék magyar nemes volt, aki büszkébb őseire, mint kiváltságaira, s akiben a régi s új eszmék sajátságos vegyületben olvadtak össze. A nemesi tekintélyre sokat tartott, de atyai indulattal viseltetett jobbágyai iránt, s az úrbéri ügyekben mindig a szabadelvűekkel szavazott. Látköre korlátolt volt, a vármegyeháza ablakából szemlélte a világot, de ösztönszerűleg visszariadt a kihívó, kockáztató politikától. Nem sokat olvasott, keveset beszélt, de annál tevékenyebb tisztviselő volt, általában áldozatra kész hazafi, aki egész optimizmussal csüngött nemzete jövőjén. Most pesszimista vált belőle. Bár a forradalmat betegágyban élte át, s csak egypár hét óta van otthon, politikai érzülete egészen megváltozott. Az ellenzékiség a legmélyebb gyűlöletig fejlődött ki benne, de egyszersmind megutált minden reformot. Vádolta önmagát, hogy ő is elősegítette az ősi alkotmány alapjának megrendítését. A nép iránti jóindulata elenyészett, hiszen saját oláh jobbágyai dúlták fel udvarházát, akikkel annyi jót tett mint magánember, s akiknek érdekéért küzdött a közpályán. A köz- és magánjogi reformok rögtönzéséről és erőszakoltságáról elmélkedett, s minél többször olvasta a régi magyar törvényeket, annál inkább bámulta a régi alkotmányt s az ősök bölcsességét. Most sehol sem látott hiányt; kegyelettel olvasott át minden elavult törvényt, megsiratott minden összeomlott intézményt, s az állambölcsesség kövét vélte feltalálni a megyei rendszerben. A hajdan tevékeny férfiú, aki elméletekkel nem bajlódott, tétlenségében szemlélődővé vált. Visszaélte magát a múltba, s mind arról álmodozott, hogy mi módon kellett volna a magyar nemzetnek kifejlődnie. Rögeszméjévé lőn, hogy a demokráciai eszmék tették semmivé a magyart; elfordult a jelentől, s gyönyörrel olvasta a múlt lapjain a magyar nemzet, azaz a nemesség örök dicsőségét.

- A nemesség szerzette e hazát - mondogatta magában -, nyolc századon át, a legnehezebb körülmények között is, jól-rosszul meg tudta tartani, sohasem vesztette el egészen, egyszer került a demokrácia kezébe, s ím örökre elveszett.

Ez elmélkedő álmodozások között elfeledte, hogy gazdálkodni kellene, s már egypár nap óta nem tette meg szokott gazdasági körútját. Ki-kiindult hát a komondor kíséretében, hogy mint hajdan, saját szemével lásson dolgai után. Benézett az istállóba, beszélt a kocsissal, de nem meglevő lovairól, hanem a hajdaniakról; dicsekedett velök, sajnálkozott rajtok, s elballagott, meg sem mondva, hogy tulajdonképp miért jött. A csűrben mind azokat a régi nagy asztagokat és boglyákat emlegette, amelyek sehol sem voltak, s nem figyelt a számtartóra, aki a leendőkről okoskodott.

Némely cselédjét ahelyett hogy munkára ösztönözte volna, restségre szoktatta, mert sokáig elbeszélt velök udvarháza földúlatásáról, és ismételve megkérdett minden apró részletet. A napszámosokat rendesen szidalmazta, hogy oly drágáért dolgoznak, holott hajdan, mint jobbágyoknak ingyen kellett dolgozniok. A kertben legtöbbet a beomlott kő-Neptunnal vesződött, így is fölállíttatta, amúgy is, s midőn teljességgel nem akart jőni orrán-száján a kis patak

vize, fenyegette a kertészt, aki nem volt már szolgálatában, hogy megtanítja becsületre. Aztán sétált egyet, s eltévedt a gyom-felverte ösvényeken, s csak nagy bajjal ért el malmához, gazdasága egyik fő jövedelem-forrásához; nézte a malomkerekek forgását, hallgatta a víz moraját, s nagy-fáradtan tért haza ebédelni, szentül hivén, hogy egyet-mást valahára rendbehozott.

Ebéd alatt rendesen elkomorult, egyes-egyedül ülvén a nagy, kongó ebédlőben, és sokáig várakozva az ételekre. Ritkán ízlett valami; az új gazdasszony nem tudta jól készíteni kedvenc ételeit, amiért sokat zsémbelt Istvánra, István meg a gazdasszonyra. De valóságos étvágya alig volt ezeriben egyszer. Néha csak megkóstolta az ételeket, aztán merőn nézett a levegőbe. Látni vélte családját, vendégeit, akik hajdan körülülték e hosszú asztalt. Az asztalfőn neje foglalt helyet, itt egyik jó barátja, túl a tiszteletes, aki mindennapos volt a háznál, jobbról fia, akit, isten tudja, mikor lát, balról lánya, aki Bécsben van, s így tovább. Oly élénken látta mindeniket, mintha valósággal ott ülnének, hallani képzelte őket, amint susognak, nevetnek, tréfálkoznak. A látomás eltűnt, megjelent, újra eltűnt, és nem látott senkit, csak az asztal végén ülő jurátusát, aztán azt sem látta, de mintha hirtelen megnépesülne a terem, több volna a vendég, poharak csendülnének, felköszöntések hangzanának, és zene riadozna, mint annyiszor neve napján. Valóban nem álmodott, kinn a tornácon cigányok húzták, a régi jó szokás szerint neve napját akarva megtisztelni. Ő nem is tudta, hogy ma neve napja van, bámész arccal hallgatta a jól ismert nótákat, de csakhamar e kiáltással szakította félbe:

- Elég már, elég! - és szíve eltelt keserűséggel.

Délutánjait nagyrészt a tornácon töltötte. Unta magát, és sokáig elnézett mindent, udvarháza árnyát a folyóvíz tükrében, az eszterhaj fecskefészkeit, egy-egy légben úszó karvalyt, a vándorfelhőket, a nap lementét, s a szürkületben nyugtalanul repdeső denevéreket. Amint sötétült, s megkondult az esteli harangszó, mind elhagyottabbnak érezte magát; némi gyűlölséggel nézett le a falura, ahol világosodtak az ablakok, összecsoportosult a család, vígan fogott vacsorához, hamar kioltotta a gyertyát, és édes álomba merült. Ritkán vacsorált, sokáig kinn ült, mert kerülte az álom, de ha elálmosodott is, nem könnyen aludt el, nem engedték kísérteties látomásai, s fel-felköltötte a zaj.

A puszta vagy romlásnak indult épületekben mindig hallhatni bizonyos rejtélyes hangot, amely félelmet, baljóslatot kelt a lélekben, nem hagyja aludni a nyugodni vágyót, s megbabonázza az álmokat. Szüntelen fú bennök a szél, nem tudni honnan. Eleinte alig hallható zokogással kezdi, aztán nagyot sóhajt, mintha azt mondaná: „Jaj!” - s valami lehull, vakolat vagy tégladarab; majd dörömbölni kezd, s kinyit egy ablakot vagy ajtót, amelynek megrozsdásodott sarka csikordulva ríjja: „Fáj, fáj!” Máskor egyhangú „kip-kop” dobogások hallszanak, amelyeket egy-egy mély „huh” üvöltés szaggat meg; hirtelen csend áll be, de nem sokáig tart, halk nyöszörgés reszkedez, a kisgyermek sírásához hasonló, amely lassanként tompa zúgássá erősödik, s heregni kezd az egész épület, mintha vihart érezne, s összeomlani vágynék. Radnóthy órákig elhallgatta e hangokat ébren s félálomban. Úgy rémlett neki, mintha szellemek látogatnák, akik nem nyughatnak a sírban, múltakról suttognak, gyönyörködve tépik fel sebeit, s reá akarják dönteni a házat koporsóul. Hánykódásai közben eszébe jutott minden, ami szívének valaha fájt. Ifjúkori vágyai és szenvedései; a megyei pártharcok és ellenségeinek cselszövényei, rágalmai; a férji és szülői gondok; három gyermekének halála és haldokló neje; honvédhuszár fiának harci küzdelme, új meg új alakban: most egy ágyúgolyó zúzza szét karját, majd egy kozák lándzsája szúrja agyon, s trombitahang és ágyúdörej tölti be a levegőt. Gyakran kiugrott ágyából, s félrehúzta a függönyöket. De minden csendes volt; a hold éppen a templom irányában szállott lefelé, a rejtélyes hangok is elnémultak, s ő nehéz, mély álomba merült, amely jobban kifárasztotta az ébrenlétnél.

3

Az ily éjszakákra virradó reggelek voltak legkomorabb órái. Meg-megszállotta a halál gondolata, s még inkább az, hogy megszakad benne a régi hírneves család. Egyetlenegy fiáról, aki a magyar hadseregben szolgált, a háború bevégezte óta semmit sem hallott; számtalanszor megsiratta, mint beteget, mint foglyot, mint elesettet. Egyetlenegy leánya Bécsben volt felesége testvérénél, egy nyugalmazott ezredes özvegyénél, aki még ezelőtt két évvel, látogatása alkalmakor vitte volt el magával, hogy lásson egy kis világot, s gyakorolja magát a német nyelvben. A lányka egész ott-mulatását néhány hónapra szabta, de a háborús idők odarekesztették, azóta nem tud felőle semmit. Írt ide, írt oda, hol fia, hol leánya után, most az ezredesnének, majd barátjainak, kétszer küldött el hetenként a postára, mindhiába. István mindig üres kézzel jött vissza, hogy búsítsa urát, és szidalmat nyerjen fáradsága jutalmául, holott egész évi fizetését örömest odaadta volna a postamesternek, ha szánakozik rajta, s abból a nagy halom levélből odadob neki legalább egyet.

Ilyenkor aztán egész nap a gyermekekről folyt a beszéd; eldicsérték, elsajnálták a kis Gézát s a kis Erzsit, kik ugyan elég nagyok voltak már, egyik tizenkilenc éves, másik tizenhét, de ők jobb szerették így nevezni. A jó cseléd még akkor szokott volt erre, midőn ölben hordozta őket, az apa pedig gyöngéd pillanataiban mindig így szólott hozzájok, s most folyvást e pillanatok varázsa alatt áll. A kis Gézából más körülmények között könnyen válhatnék alispán vagy éppen főispán; István tábornoknak szánta; hiszen mikor a méltóságos úr beteg volt, ő látta mint hadnagyocskát, s legszebben lovagolt az egész ezredben. A kis Erzsi a Küküllő mentén legszebb leánnyá nőhetett fel - folytatta az apa -, a régi jó időben mily jó szerencsét tehetett volna; István hozzátette, hogy egész Erdélyben nincs olyan leány, akármely gróf szerencséjének tarthatja, ha hozzámegy; dejszen látta ő az utolsó tisztújítás alkalmával, hogy nézett a főispán fia a még csak tizenöt éves lyánykára, pedig az meg tudja ítélni a lyányokat, a legelső gavallér Kolozsvárott.

Soha még a világon nem volt két ily derék és okos gyermek, ismételték untalan, és mélyen sóhajtottak reá. Ily beszélgetés alatt aztán szépen összebékéltek; az úr elfeledte, hogy a cseléd ma sem hozott levelet, a cseléd örült ura csendesedésének, és vigasztalni bátorkodott. Sokszor meg is vigasztalta. Paraszt egyszerűségében annyi bensőséggel beszélt, oly mély hittel mondogatta: az Isten nem hagyja el, aki benne bízik, az Isten akkor szokta jóra fordítani az emberek dolgát, mikor nem is vélik, hogy Radnóthy úgy hallgatott reá, mint a papra. Remélni kezdett. Meg-megveregette a hű cseléd vállát, s enyhülve mondá:

- Hallgassa meg az Úristen kendet, s adjon nekünk még egy jó napot.

Egy ily, legalább jónak látszó nap csakugyan el is érkezett. Egy reggel nagy örömmel rohant be hozzá István, folyvást kiáltva: - Levelet hoztam, két levelet hoztam. - Radnóthy mohón kapta ki kezéből a leveleket, de nem merte mindjárt fölbontani, sokáig nézegette, s a remény és aggodalom fölindulásai közt is feltűnt neki, hogy többé nem címezik alispánnak s a predikátumot is kifeledték. Több hónap óta ez az első levél; hajdan mindennap kapott kettőt-hármat, illően címezve; mindig a papírvágó ollóval vágta fel a pecsétet, s odaírta: vettem *die mensis* ekkor és ekkor. Most is az olló után nyúlt, haragudott, hogy ezt is elrabolták, s rossz-kedvébe ismét visszaesve törte föl a leveleket. Egyik levél az ezredesnétől jött, s összevissza, hol magyarul, hol németül volt írva, annyit mégis kivehetett belőle, hogy egy évig rendetlenül vagy éppen nem járt posta Bécsből Erdélybe, az ember hijába írt; sógora újabb leveleit csak a múlt héten vette, szám szerint tizet, eltévedtek a rossz címzés miatt, mert ők nem laktak folyvást Bécsben, hanem hol Grazban, hol Salzburgban; szegény testvére halálát nagyon sajnálja, bizonyosan rosszul ápolták, hibásan gyógyították, hiszen egész Erdélyben alig van valamirevaló orvos, a nyáron lerándul Erzsivel, s ott tölti az őszt október végéig.

Erzsi is mellékelt a levélhez egy kis cédulát, amely így hangzott:

Kedves papa! Sokat búsultam szegény mama halálán - papát sokszor emlegetjük -, küldjön nekem egy kis pénzt - a télen sok báli ruhát csináltattam -, aztán tavaszira és nyárira is kell -, máskor többet írok - most nem érkezem -, megyek egy soirée dansante-ba - ott tesz Kahlenberger kapitány is -, igen mulatságos ember. Csókolja Erzsi. Papa el ne feledkezzék a pénzküldésről.

A másik levél Milánóban kelt, s úgy látszik, fiának egyik barátja írta, akivel együtt sorozták be. Az egész rövid tudósítás oda ment ki, hogy Géza már régóta beteg, még most is kórházban fekszik, ezért nem írhat, de - hála istennek - túl van már a veszedelmen, s több tekintetből jó volna neki egy kis pénzt küldeni.

Bármennyire örült, hogy gyermekeiről bizonyost tudhat, mégis e levelek leverően hatottak reá. Egy kis vigasztalást, a szeretetnek egy kis melegét várta, vagy legalább körülményes tudósítást - és száraz jelentést kapott. Többször elolvasta mind a két levelet, meg-megütögette, hogy kirázkódjék a rézpor, de akkor is csak annyit olvashatott ki belőle, mint azelőtt. Jólesett volna szívének elérzékenyülni, kibúsulni magát, s haragunnia kellett. A milánói levélre még elmondogatta: - Szegény jó fiam, édes kis Gézácskám, mennyit szenvedhettél! - de midőn sógorasszonya és leánya levelére jött a sor, kitört belőle a méltatlankodás: - Ez az Erzsi egészen más leány lett. Táncol, vigad, holott az anyja meghalt, bátyja betegen fekszik, atyja koldusbotra jutott. Négy sort írni is alig van ideje, mert bálba kell menni, hogy ihogjon-vihogjon valami Eggerbergerrel. - Még azt sem írja, hogy csókolja kezét engedelmes leánya, csak azt veti oda: „Csókolja Erzsi." Ugyan ugye? Hogy fölvitte isten a dolgát. Fölfordult minden, megváltozott minden, még a gyermeki szív is. Sógorasszonyom rontotta el szegényt bizonyosan. De miért is engedtem, hogy magával vigye? Híjába... Úgy kell nekem!... Azt kívántam, hogy lásson világot, tanuljon meg jobban németül, művelődjék. Híjába!... A magyar nemesembernek mindig Bécs volt a paradicsoma, a magyar úriasszonynak jobban kell tudni németül, mint magyarul, csak úgy művelt. Úgy kell nekem!... Szegény Erzsit, hogy el-bolondíthatta nagynénje, az a cicomás teremtés, aki vénségére is nagy bolond vuklikat visel. S mennyi ostobaságot ír össze. Hogy nincs Erdélyben valamirevaló orvos. Neki semmi nem tetszik, ami nem bécsi, pedig ő szegény senkinek sem tetszik Bécsben; sohsem volt sem szép, se eszes, az ezredes is alkalmasint pénzéért vette el. Mennyire elütött boldogult feleségemtől, ha ő élne - istenem, ha élne: - beh nem aggódnám, ezért a rossz leányért.

Mindamellett mindent elkövetett, hogy pénzt szerezzen össze, nemcsak beteg fiának, hanem bálozó leánya számára is. A jövedelem alig födözte a folyó költségeket, a jószág újonnan beruházása pedig csak a kegyes óhajtások közé tartozott. Természetesen vagy kölcsönhöz kellett folyamodni, vagy eladni valamit. A kölcsönt mindjárt hazajövetele után megpróbálta, de nagy kamatra is alig tudott egypár száz forintot összeszerezni, mert a kipusztított, elszegé-nyedett, s még folyvást gazdasági és kereskedelmi zavarban szenvedő Erdély Európa leg-pénztelenebb országa volt. Most nagy bajjal újra összeszerzett egypár száz forintot fia és leánya számára, de ez kezdetnek sem volt elég, emellett a gazdaság folytatása és saját magán-szükségei is pénzt igényeltek. Hajdani adósai, akiknek kötelezvényei udvarháza földúlásakor elégtek, részint kivándoroltak vagy elpusztultak, részint nem akarnak adósságaikról tudni, ügyvéde be is pöröltette őket, de az új törvényszékeket még csak most rendezik, a pör hosszasan folyhat, s az eredmény akkor is kétséges. El kellett tehát adni valamit, mit adjon el, csak ez lehetett a kérdés. A számtartó váltig javasolta, hogy az új félfödelű hintóért s a három almásszürke lóért szép pénzt adnának, úgy sincs szükség reájok; a hintó használatlanul romlik a rossz kocsiszínben, a majorság költ benne, a lovak meg ok nélkül eszik a sok drága zabot és szénát.

- Hát én mivel utazom aztán, számtartó uram? - csattant föl Radnóthy. - Azt akarja, hogy bivalokat fogassak hintómba? A számtartó uraméból eszi-e az a három ló a zabot és szénát, hogy úgy sajnálja? Ki az oka, hogy a hintó romlik? Tüstént csináltassa meg a kocsiszínt, a kis sánta Mányi kergesse el a majorságot. Ezt még nem is tudtam. Miért nem mondotta előbb? Udvaromban én tudok meg mindent legutoljára. Ez valóságos szekatúra!

A számtartó nem merte megjegyezni, hogy a méltóságos úr, mióta hazajött, még egyszer sem fogatott be, sehova sem utazott, ha pedig éppen ki akarna kocsikázni, ott a gazdasági fogat, amelyet nem rég vétetett, azok is csak lovak, s ilyen nyomorúságos időben senkinek sem válnának szégyenére. Ehelyett egy nagy darab határszéli föld eladását indítványozta, amelyre a szomszéd birtokos, mint tisztje mondja, rég áhítozik, és jó pénzt megadna érette.

- Ősi birtokomból adjak el valamit - folytatta Radnóthy még hevesebben -, azt a szép darab földet? Soha. A nemesi birtok, számtartó uram, nem városi ház, amelyet adni-venni, cserélni-berélni lehet. Azt karddal szerezték, az szent dolog, az a családé, nem egy emberré. Úgy adom át fiamnak, amint atyámtól örököltem. Annak a grófnak adjam el, aki mindig ellenségem volt, alispánnak választásomat is ellenezte? Soha. Inkább éhen halok meg. Bezzeg szeretné az én szép földemmel kikerekíteni az ő dibdéb földjeit - semmi sem lesz belőle -, számtartó uram pedig ne cimboráljon az én ellenségem embereivel.

A számtartó most is hallgatott, nem merte megjegyezni, hogy az a szép darab föld az idén is vetetlen maradt, mert az elcsapott tiszttartó nem bírta megmíveltetni, sőt még azt is elmulasztá, hogy felébe adja ki; új indítvánnyal állott elő, tanácsolta, hogy állíttassa helyre pálinkafőzőjét, s árultassa saját pálinkáját a falu kocsmáján, mert bizony most a mástól vett pálinka árultatása keveset jövedelmez.

- Mit, én pálinkát főzessek, a fináncokkal vesződjem, törvénytelen adót szaporítsak? Számtartó uram, ilyeneket ne merjen nekem beszélni. A pipát is azért hagyom el, hogy ne szaglálódjanak utánam a fináncok. Én pálinkát főzessek? Hogy jut eszébe ilyesmi? Teremtette, nem tanácsolná azt is, hogy álljak be bezirkernek, mert akkor több jövedelmem lesz.

A számtartó nem mert egy darabig szólni. Radnóthy hevesen járt fel s alá, s folyvást a törvénytelen adó ellen dühöngött. Később, midőn csendesülni kezdett, a számtartó újra bátorságot vett, s az erdő eladását hozta szóba.

- Azt a szép erdőt! - kiáltá újra Radnóthy - az valóságos prédálás lenne. Nem tudja, számtartó uram, hogy ezelőtt egy hónappal is el akartunk adni belőle egy darabot, vagy ötven szekér fát, s mily keveset ígért a vásárhelyi pálinkafőző. Most sem ad többet. A jó gazdának mindent a maga idejében kell eladni, amikor ára van, s nem elprédálni, csakhogy pénzt lásson. Mindig úgy tettem és sosem bántam meg.

Valóban igazat mondott; hajdan jó gazda volt, s talán még most is az, ha nem éri annyi politikai és családi csapás, és jószága régi állapotjában van, de ez az örökös összetévesztése a múltnak és jelennek, hol büszkeségből, hol bánatból, hol bosszúságból, ez az örökös tervezés, tétlen álmodozás, zavarba hozták minden dolgát, és szakadatlan keserítették. Most is alig egyezett belé az erdő eladásába, már megbánta, más tervet gondolt ki, s midőn mégis el kellett adnia, vigasztalhatatlan lőn. Azt hitte, hogy az egész megye csak róla beszél, hogyan pazarolja erdejét, mily rossz gazda, mily koldus méltóságos úr, mily ütött-kopott alispán, aki meggyalázza egész múltját.

E pillanat óta fejébe vette, hogy el kell szegényednie, lassan-lassan kénytelen lesz eladni birtoka nagy részét, s az ősi jószág nem szállhat épen fiára. E gond egészen elnyomta azt az örömet, amelyet gyermekei feltalálása keltett szívében. Eddig gyermekeiért búsult, most meg mindig azon tépelődött, hogy miből fogja őket rangjokhoz méltóan eltartani. Mennyi költsége

lesz ezután: leánya már eladó, fia egész ember, sógorasszonya meglátogatja e nyáron, akit illően kell fogadni; minderre pénz kell, s a mindennapi költségeket is alig képes fedezni. Kettőzött hévvel fogott gazdasága rendezéséhez, és kettős hévvel rontotta el mindazt, amit a jó számtartó valahogy rendbehozott. Kivált elfoglalt földjeinek visszaszerzése vált rögeszméjévé. Ha ezek most kezén vannak, ha curialistái teljesítik tartozásukat, talán erdejét sem kénytelen eladni, sóhajtott gyakran, az a gondolat pedig, hogy ősi birtokát idegen bitorolja, egészen föllázította.

- Miért menjek panaszra, miért pöröljek? - mondogatta számtartójának - még azt fogják gondolni, hogy nincs igazam. Ami az enyém, visszafoglalom; kiverem belőle azokat a gazembereket, panaszoljanak, pöröljenek, ők *extra dominium*, nekik nincs igazok. Ügyvédem mind csak halogatja a dolgot, még pört sem mer kezdeni, azt mondja, várjunk, amíg enyhül egy kicsit ez a fölfordult világ. Mire várni annyit, azzal csak az ő malmukra hajtjuk a vizet, kurtán kell őket fogni, hogy féljenek, rájok kell ijeszteni, letörni szarvukat, fenntartani az auctoritást. Számtartó uram ahhoz nem ért, azért packáznak velünk. Megmutatom én nekik, hogy most is az vagyok, aki voltam. Induljunk tüstént, admoneálja curialistáimat, a maga módja szerint, egész ünnepélyességgel, hogy három nap alatt vagy kitakarodjanak birtokomból, vagy fizessék meg az eddigi tartozást, és szerződjenek újra: különben erőszakkal vettetem ki őket az utcára, amilyen igaz, hogy Radnóthy Eleknek hívnak, s máig is törvényes alispánja vagyok a vármegyének.

Ki az erdélyi viszonyokat nem ismeri, alig értheti Radnóthy földfoglalási ügy-baját. Az erdélyi nemeseknek rendes jobbágyaikon kívül még számos oly számottevő emberök volt, kik némiképp hasonlítottak ugyan a jobbágyokhoz, de tulajdonképp nem voltak azok. A dolgozó kéz száma tevén a legtöbb jószág becsét, majd minden gazdagabb nemes betelepítette nélkülözhetőbb curiális földjeit. E lakosok között különböző fokozat volt, s a vidék s viszonyok szerint hol curialistáknak, hol hurubásoknak neveztettek. Csak fejöktől fizettek adót, de nem egyszersmind telköktől, amely nemesi volt. Napszámban dolgoztak a földesúrnak, vagy rendes cselédi szolgálatot tettek, vagy éppen haszonbért fizettek. Midőn a jobbágyok fölszabadultak, a curialisták viszonya a földesúrhoz természetesen a régi maradt. A legtöbb curialistának nem férvén fejébe, hogy miért nem szabadult föl ő is, holott sorsa hasonló volt a jobbágyokéhoz, kezdte megtagadni eddigi tartozását, a forradalom folyama alatt pedig éppen oly sajátjának tartott minden kezénlévőt, mint a jobbágy, sőt még foglalt is hozzá valamit. Kivált az oláh curialisták voltak erőszakosak, s foglalásaikhoz még akkor is ragaszkodtak, midőn másnemű kihágásokkal már föl kelle hagyniok. Ez állapot 1850-ben még teljes virágzásban állott; Bach kormánya éppen nem sietett a bajt orvosolni; az új tisztviselők, akik ellenszenvvel viseltettek a magyar nemesség iránt, inkább a curialisták érdekeit pártolták, s a közigazgatási eljárástól a törvényszékire utasították a földesurakat. Csak később kezdett rendes kerékvágásba zökkenni e kérdés, de még ezután is nem egy pörre adott alkalmat, s folyvást táplálta a magyar és oláh elem közti súrlódást.

Radnóthynak számos ily curialistája volt, különösen az oláhok közt, akik a falu lakosságának felét tették. Közéjök tartozott hajdani kertésze is, akinek alig négy éve, hogy új házat építtetett, s eddigi illetékét egy jó darab kukorica földdel toldá meg. Erre haragudott leginkább, nemcsak azért, mert legtöbbet bitorolt, hanem azért is, hogy a régi gazdasszonyt elcsábította a háztól, és nőül vette. Emellett gyanúja volt reá, hogy udvarháza kipusztításakor egy kézre játszott a dúló népcsoporttal, s a gazdasszonnyal együtt sokat eltakarított fölkelhetőiből. E leghálátlanabb és leghatalmasb ember megbüntetésével akart példát adni a többieknek, azért a három nap eltelte után először is ehhez küldé Istvánt, hogy nézze meg, vajon kiköltözött-e már lakából.

István nagy kedvvel teljesíté e parancsolatot, ő is haragudott a kertészre, mert elszerette előle a gazdasszonyt, akire hajdan ő is kacsingatott volt, kiszemelve végnapjai gyámolául, s midőn visszatért, egész kárörömmel jelenté urának, hogy - engedelemmel legyen mondva - a kertész azt kérdezte tőle: megbolondult-e Radnóthy Elek uram, hogy ily ostobaságot izen neki; a ház, a föld az övé, adót is ő fizet tőle, az az ő udvarháza, most már ő is úr, nincs különbség köztük, száz kicsapott alispán is jöhet reá, mind kiveri őket.

- Majd meglássuk, holnap olyan példát teszek rajta, hogy az egész falu elhűl belé - mondá Radnóthy, akit ez esemény egészen fölpezsdített -, kend meg ne szóljon senkinek, megtudhatnák a falusiak, besúghatnák a kertésznek; hajnalban minden cseléd itt a tornácon legyen, adjon nekik bőven pálinkát, a számtartó is itt legyen, kend aludjék egész délután, s ne feküdjék le az éjjel, hogy engem minél korábban fölkelthessen.

Hajnalban az udvarház tornáca egész hadiszállássá változott. Radnóthy fölfegyverezte cselédeit, kard és puska hiányában, kit amivel lehetett. István rézfokost villogtatott, a béresek vasvillával hadonásztak, a bivalos petrencés rudat emelt, a kocsis ásót élesített, a darabont egy kaszát egyenesített ki. Maga Radnóthy kardot kötött, egy nemrég a padláson megtalált régi kardot, amellyel hajdan a megyegyűlésekre járt. Mint a jó hadvezér, bátorítgatta csapatját, töltötte nekik a pálinkáspoharakat, és pirongatta a számtartót, aki folyvást le akarta beszélni az erőszakos lépésről. Egész elemében volt, megyei brachium vezetőjének képzelte magát, mely minőségben - mert Erdélyben az alispánok vezették a brachiumot - hajdan annyiszor hajtá végre a törvényt.

E kellemes izgatottság mozgékonnyá s még tréfássá is tette: szóval hazajötte óta ez volt első vidám napja: mintha vesztét érezte volna, oly jólesett neki e bizarr szeszély, s általa mintegy enyhülni látszott.

Hosszas készülődés és tervelgetés után végre kiindultak. Elöl ment a komondor, mint valami előőrs, utána István, aki hadnagyként vezette a többit, hátul ballagtak a vezérek: Radnóthy és a számtartó, ez utóbbi nagy kénytelenséggel emelvén egy dorongot. A konyhaépületnél tartalékcsapatul hozzájok csatlakozott a gazdasszony és a kis sánta Mányi, akik nem voltak ugyan fölfegyverkezve, de annál többet fecsegtek, sápítoztak. Minél közelebb érkezett a csapat az ostromlandó házhoz, annál inkább csillapult vérszomja. A bivalos arra emlékezett, hogy a kertésznek puskája van; a béres pisztolyairól is tudott valamit, ami a darabontot nagy félelembe ejté. Maga István is gondolkozóba esett, különösen arról gondolkozott, hogy mily jó lenne, ha a kertésznek nem volna puskája, de még pisztolya sem. Azonban késő volt minden habozás. A komondor megkezdte már a támadást, összetűzvén a kertész kutyájával, mire aztán István jelt adott a rohamra, szívére kötvén a csapatnak, hogy a puskától ne féljenek, azzal csak egyszer lehet lőni, s ha akkor az ember a földre dobban, kutya baja sem lesz, s egy ugrással semmivé teheti az ellenséget.

Csakugyan az történt meg, amitől féltek. Az álmából fölvert kertész puskával állott ki a küszöbre, csúnyán fenyegetőzött, hogy aki közel jő, lelövi, mint a kutyát, s célozgatni kezde. Legelőször a darabont ijedt meg, s követvén István utasítását, ledobbant a földre, mi által jobb- és balszárny egyaránt zavarba jött, mert a többiek s maga István is megfeledkezvén a hadi cselről, futásnak eredtek, s mind keresztülbuktak rajta. Csak a vezérek állottak még az egész csapatból, de ezek támadás helyett egymással küzdöttek; ugyanis Radnóthy kihúzván kardját, egymaga akart rárohanni a kertészre, amit a számtartó jónak látott meg nem engedni, s félre húzta-vonta urát. Szóval, az egész hadjárat dugába dűl, ha a véletlen nem segít.

- Az istenért, mit csinálsz, itt emberhalál lesz, tedd le azt a puskát! - sikoltá a kertész felesége, s elkezdett sírni.

- Menj be innét, ez nem asszonynak való dolog - csitítá és tolta be feleségét a kertész.

- Egy tapodtat sem megyek, inkább engem lőj meg; add ide azt a puskát. Gyilkos akarsz lenni? Gyilkos... Gyilkos... gyilkos! - rikoltott az asszony, megragadva a puskát, hogy férje kezéből kitekerje.

- Ejnye, teringette, ereszd el azt a puskát, hiszen nincs megtöltve, nem is az enyém, a jegyzőé, a minap hagyta itt, hogy vigyem be a városba igazítás végett - nyugtatá feleségét a jó férj.

E nyilatkozatra kezdé magát összeszedni a csapat. Először István vőn újra bátorságot, szörnyen szégyellvén megfutamodását. A többi követte, s a kertészt, aki még mindig feleségével küzdött, csakhamar körülvették. Ekkor minden ponton megkezdődött a támadás, s valóságos hadilárma keletkezett. István elöl birkózott a kertésszel, a béres hátul ütötte ugyancsak a kertészt. A kertészné sírva, nyelvelve, átkozódva seprűzte a kocsist. A bivalos rettenetesen forgatta a petrencés rudat, nem ütött ugyan senkit, de hangjával majdnem egy ostromágyút helyettesített. A gazdasszony szidalmazta a kertésznét, a hajdani gazdasszonyt, a kis Mányi mind azt visította: - Jaj, csak a méltóságos urat meg ne ütnék! - A szomszédból odagyűlt kutyák versenyt ugattak az udvari komondorral s a kertész kutyájával; a számtartó pedig, aki tétlenül állott, s csak Radnóthyt igyekezett védelmezni, koronként föl-fölsóhajtott:

- Uramisten, mi lesz ebből?

- Az lesz, számtartó uram - felelt Radnóthy kardjával suhintva -, hogy visszafoglaljuk telkünket, s elrettentő példát adunk a többieknek. No csak szaporán, munkára! Vessétek ki a gazembert feleségestül, bútorostul, gyermekestül - folytatá a küzdőkhöz fordulva -, az utcára vessétek ki, a világ csúfjára. Aki legelőször kiveti, az lesz helyette curialistám.

- Dejszen megkeserüli ezt méltóságod - dühöngött a földre nyomott s eldöngetett kertész hirtelen fölugorva, s Radnóthy elé állva -, olyan pörbe keverem, hogy odafizeti mindenét utolsó fillérig, s a tömlöcben rothad.

- Mit? Még az orrom alatt mersz hadonászni, te rabló, te tolvaj! - kiáltá Radnóthy hirtelen haragra gyúlva, s hozzávágott kardjával.

- Jaj, gyilkos, kiontotta véremet, megbénított, s szerencsétlenné tett egész életemre. Segítség, segítség! - ordítá a kertész, ahogy száján kifért, örülve a karjára kapott nem mély, de jókora sebnek. Rohant a faluba, fellármázni az embereket, panaszra szaladni a jegyzőhöz, aki tüstént kocsira ültette, s azon véresen küldé a kerületi biztoshoz, maga pedig sietett lecsendesíteni a falusiakat, akik már vasvillára kaptak, az oláhok a kertész, s némelyek a magyarok közül Radnóthy segítségére sietve.

- Megmondtam, hogy ez lesz belőle - mondá a számtartó, dorongjával döfölve a kerítést. - Nem hitt nekem a méltóságos úr, s íme mekkora baj gyűl fejünkre.

- Mit mondott meg, számtartó uram? Nem mondott meg semmit, ostobát mondott mindig. Mi lesz belőle? Hát abból mi lett, midőn ezelőtt húsz évvel elszántott földemet fölfegyverzett jobbágyaimmal szereztem vissza, csúfosan elvervén szomszédom embereit? Pedig az sokkal csekélyebb dolog volt. Tudom én a törvényt, azért tettem cenzúrát Marosvásárhelyt a királyi táblán, azért szolgáltam sokáig a vármegyét. A nemes ember kúriáját vérig oltalmazhatja, azért van kardja, még a megyei brachiumot is visszaverheti, ha tetszik. Hát cselédjét ne verhetné ki saját földjéről?

- Rég volt az, méltóságos uram! - jegyzé meg félénken a számtartó.

- Rég volt, rég volt! De csak annyira föl nem fordult a világ, hogy kúriámat is elvitassák tőlem. Elvették jobbágyaimat, ám legyen, adót fizetek, isten neki, de szeretném én látni azt a prókátort, aki kúriámat elpörli. Majd megmutatom én, mi az igazság, egy törvénytudó emberrel nem lehet oly könnyen elbánni.

Ezalatt a kertész kiköltöztetése derekasan folyt. A kertészné kezét tördelve átkozta magát; ő az oka mindennek, ha férjét lőni engedi, szegényt nem aprítják össze, ő nem özvegy, gyereke nem árva, s kétségbeesve borult Istvánra, aki hajdani gyöngédségének némi maradványával vezette ki gyermekével együtt. A többiek a bútorok kihányásával foglalatoskodtak. A kis Mányi megismert egyet-mást, ami az udvarházból raboltatott el, s a gazdasszony segítségével diadalmasan gyűjtötte egy rakásba. Néhány pillanat alatt a kertésznek mindene az utcán hevert, a falusiak bámulatára, akik vasvillásan lepték el a tért, de a jegyző intésére minden erőszakosságtól tartózkodtak. Egyik előre nyújtotta nyakát, és tátott szájjal hallgatózott; a másik megjegyzé, hogy őméltóságát estig hűvösre téteti a kerületi biztos; a harmadiknak tetszett, hogy emberére talált a dölyfös kertész; a negyedik esküvel erősíté, hogy egymaga össze tudná verni az összes udvari cselédséget. Az asszonyok a kertésznét vigasztalták, elbeszéltették vele az egész véres históriát, s összecsapták kezöket. Egyik házát ajánlotta menedékül, a másik a bútorokat akarta behordani, a harmadik fennen nyelvelt, hogy maradjon minden úgy, amint van, amíg eljő a kerületi biztos és igazságot tesz. Szóval, mozgásban volt az egész falu: minden sövénynél ugatott egypár kutya, s minden házajtóban sírt legalább két-három gyermek.

Radnóthy keveset hallott e megjegyzésekből, tetszett neki, hogy a lakosság mintegy elismeri felsőségét, és csendesen viseli magát. Beszédet tartott nekik, megmagyarázta a tulajdon szentségét, a curiális földek természetét, kijelentve egyszersmind, hogy mindenik curialistájával így fog bánni, s miután egyik béresét ünnepélyesen beiktatta a visszafoglalt telekbe, diadalmasan tért vissza udvarházába reggelizni.

4

Néhány óra múlva számos csendőr érkezett a faluba. A jegyző parancsot kapott, hogy a házából kiűzött kertészt rögtön helyezze vissza, s oltalmazza eddigi jogaiban, míg a közte és hajdani földesura közt fennforgó viszályt az illető hatóság eldönti; továbbá utasítsa, segélje a csendőrtisztet az erőszakoskodók, közcsendháborítók elfogásában, s a rejtett fegyverek kutatásában. A csendőrök nemsokára körülvették az udvarházat, letartóztatták a cselédeket, s kutatni kezdek a szobákat.

Radnóthy iszonyú dühbe jött, midőn a berohanó Istvántól megtudta, hogy mi történik.

Bár az új kormányrendszer súlyát eddig is érezte, de az első közvetlen érintkezés képviselőivel, újjászült, fölfokozott benne minden fájdalmat és gyűlöletet. Magánkívül járt föl s alá szobájában, kardját kereste, hogy megölje, aki először belép, azonban István elkapta előle a kardot, s abban a pillanatban már ellepték a csendőrök a szobát. Radnóthy némán és mozdulatlan állott, mintha kővé vált volna. Nem hitt szemének, oly lehetetlennek tartotta, ami történik, hogy dühe bámulatba veszett. Némiképp magához térvén, megvetéssel vegyes büszkeséggel szemlélte, hogy veszik ki István kezéből ősi kardját, hányják föl ágyát, szekrényeit, s adják tudtára, hogy fogoly és készüljön.

- Értem, hallom és protestálok minden erőszakoskodás ellen! - kiáltá Radnóthy, fölemelve kezét, mintha egy vármegyei egzekúció előtt állana - protestálok a törvénytelen ítélet ellen. Hallottátok, távozzatok kúriámból.

A csendőrtiszt egy szót sem értett magyarul, s csak nézett és bámult.

- Mégsem távoznak? - folytatá Radnóthy még nagyobb hévvel, a csendőrtiszt habozását beszéde hatásának vélve. - Nem tudják, hogy a nemes ember kúriája szent, oda beeshetik az eső, szabadon járhat a szél, beleüthet a villám, de ember fia be nem mehet soha, még a király sem, csak mint vendég, akit mindig szívesen látok, megvendégelek, s ha kell, védelmében kiontom érte véremet. Tudják meg, ha nem tudják, távozzanak.

A bámuló csendőrtiszt magyarázatot kért a jegyzőtől, aki csak mosolygott az egész jeleneten, aztán megmagyarázta, hogy a méltóságos alispán úr két év óta aluszik, még most sem ébredt föl, s álmában beszél.

- Még egyszer mondom, távozzanak - ismételte Radnóthy mind hevesebben -, nemes embert nem szabad elfogni, csak ha tetten kapatott, ezt mondják törvényeink, s e törvényeket semmi világi hatalom el nem törülheti. Nem követtem el bűnt, csak vagyonomat védtem, amelyet a kormány nem akart vagy nem tudott megvédeni, majd kiviláglik a maga törvényes helyén; idézzenek a maga módja szerint rendes törvényszékre, meg fogok jelenni, ismer az egész vármegye, nem szököm el, van annyi vagyonom, hogy száz esztendeig is elpörölhetnek velem. Még egyszer ünnepélyesen protestálok az egész eljárás ellen, adják tudtára az illetőknek. Értették, távozzanak.

A számtartó mindent elkövetett, hogy urát lecsöndesítse, de ez senkit sem engedett szóhoz jutni. Végre is az csöndesítette le, hogy kibeszélte magát, s csak akkor engedett, midőn formából a csendőrtiszt rátevén kezét, elmondhatta tiltakozását e tettleges erőszak ellen is, felelőssé tehette érte, s fölhívhatta a jelenlevőket, hogy udvarháza és személye megsértése mellett a maga idejében tanúskodjanak. Ezután nem szólott semmit, némán ült fel a kocsiba, úri méltósággal mutatta ki a csendőrtisztnek maga mellett az ülést, mintha ez az ő kegyéből foglalna helyet; de midőn látta, hogy kárörvendő curialistái ujjal mutatnak kocsijára, a kertészné szeme előtt költözik vissza a kertészi lakba, a kis sánta Mányi jajgatva s el-elbukva fut kocsija után a falu végéig, s háza, a pusztulásában is drága udvarház, mindinkább eltűnik szeme elől, elkezdett köhögni, talán mert valósággal náthája volt, talán mert leplezni s elnyomni akarta fájdalmas felindulását.

Ez esemény sokáig foglalkoztatta az otthon maradtakat. A számtartó tízszer is elmondotta napjában a gazdasszonynak: előre megmondottam, hogy ez lesz belőle, most már fogadjon az ember új cselédeket, ha van miből, dolgoztasson, ha van kivel, ő bizony nem lesz oka, ha az egész gazdaság még jobban pusztulásnak indul. A gazdasszony csípőjére tette kezét és kérdezte, hogy ő kinek főzzön, bár csak a kocsist ne fogták volna el, azt az áldott embert, és sírva forgatott ujján egy réz karikagyűrűt, amelyet a kocsis vett volt neki a múlt vásárkor. A kis Mányi ilyenkor mindig elkezdett pisszegni, s egypárszor azzal az indítvánnyal állott elő, hogy biz ő lúdjai közül behajt kettőt a városba, ott megsütteti a méltóságos úr számára, akinek a tömlöcben nagyon, de nagyon rossz kosztja lehet. A gazdasszony majd kővé vált csodájában - legalább ő azt mondotta -, hogy ez a kis béka mindenbe beleszól.

- Mit tudsz te ahhoz - pirongatta szegényt -, azt hiszed, hogy a méltóságos urat lyukba teszik, mint Marci cigányt, száraz kenyeret és vizet adnak neki; úgy él ő ott is, mint itt; te ostoba, takarodjál innét, őrizd a ludakat, ez a te dolgod.

A faluban szintén sokat beszéltek az eseményről. A megkezdődött vallatás végett számosan idéztettek a városba. Mindenik nagyon fontos képpel jött vissza, s rendesen a falu házánál állott meg, ahol őket a falu szájai még egyszer, s a kerületi biztosnál és csendőrtisztnél is jobban kivallatták. Egyik azt mondta, hogy a kertész derekasan viseli magát, nem úgy, mint a méltóságos úr, aki sokat veszekedik a biztossal és a csendőrtiszttel; alighanem örökös

tömlöcre ítélik. A másik mint szemtanú beszélte, hogy a méltóságos úr megbetegedett, ő látta, mikor orvost vittek hozzá, talán eddig meg is halt. A harmadik szomorúan adta elő, hogy a curiális földek dolga nem egészen tiszta dolog, egy darabig függőben marad, se a kerületi biztos, se a csendőrtiszt nem meri eldönteni, a császárhoz terjesztik föl, de bárhogy dűljön el a dolog - tette hozzá kiderülve -, a méltóságos úrnak mégis baja lesz, mert nem volt fegyverengedélye, kardot rejtegetett, erőszakot követett el, megháborította a falu békéjét. A negyedik mind arról mesélt, hogy mennyit vallatják ott az embert, mennyit írnak, már összeírtak egy szekér papírt, bizony Radnóthy uram oda fizeti jószága nagy részét. Az ötödik azzal a nagy újsággal lepte meg a falut, hogy Radnóthy kiszabadul, nemsokára haza jő, híjába nincs többé vármegye, az úr mégiscsak úr marad, s a szegény embernek soha sincs igazsága. E hír nemigen talált hitelre. Mindnyájan kétkedve csóválták fejöket, a jegyző pedig azt mondta, hogy mindent, de mindent, elhiszen a világon, csak ezt nem.

Pedig e hír csakugyan igaz volt. Radnóthy két havi vallatás és fogság után kezességre szabadon bocsáttatott, s cselédjeivel együtt hazatért. Azonban pöre még nem végződött be. Tulajdonképp nem is pöre, hanem pörei voltak. A curiális földek kérdése elválasztatott a többiektől, s az úrbéri törvényszékhez utasíttatott. A csendháborítás, erőszak, s a kertészen elkövetett véres bántalom, mint külön bűnvádi pör indult folyamatba, de még nem volt bizonyos, vajon a polgári vagy katonai hatóság fog-e ítélni benne, mert ostromállapot lévén, kétes volt hovatartozása, s éppen azért az illőség eldöntése végett följelentetett a tartományi kormánynak. A rejtett fegyver ügyét a csendőrség nyomozta, de megakadt benne, mert nem tudta tisztába hozni: vajon a kardot csakugyan Radnóthy rejtegette, vagy a kis sánta Mányi dugta volt el a dúlás idejében, s minthogy gyanakodott, hogy Radnóthy egy Kolozsvárott rejtve tartott kardját hozta falura, s így bűnösebb, Kolozsvárott is nyomozást rendelt meg. Idejárult még egy negyedik pör is. Az elcsapott tiszttartó, hallván, hogy Radnóthy elfogatott, alkalmasnak látta az időt saját sérelmével is előállani; számadása alól felmentést és kárpótlást követelt, s egyszersmind elégtételt a méltatlan bánásmódért. Szóval Radnóthy nyakig úszott a pörben, s helyzetét nagyon megnehezíté a vallatás alatti magaviselete. Tiltakozott minden ellen, s nem ismerte el a hatóságok törvényességét, ami aztán mint újabb bűn jegyzőkönyvbe vétetett. Szerencsére leverte a betegség, így bűneit nem tetézhette újabbakkal, s alkalmas ürügyet szolgáltatott arra nézve, hogy kezességre kibocsátását több nyomatékkal sürgethessék. Ügyvéde mindent elkövetett kiszabadítására, de mind híjába; Radnóthy jó emberei, régi ismerősei közül senki sem tudott segíteni. Elvégre is sógornője, az ezredesné segített rajta, ki az ügyvéd fölhívására levélben egy Erdélyben állomásozó tábornokhoz, férje régi barátjához folyamodott, s fölkérte Kahlenberger kapitányt, Erzsi udvarlóját, hogy szintén írjon nagybátyjának, az erdélyi új kormányszék egyik legbefolyásosabb tanácsosának. A pártfogás s a betegség nagy bajjal megnyitották a lábadozó Radnóthy börtönét. Ő egészen egyébnek tulajdonította e kedvező fordulatot. Azt hitte, hogy mind a polgári, mind a katonai hatóság megszeppent, s most az enyhébb, udvariasb eljárással akarják őt kiengesztelni, s elsimítani az egész ügyet.

- Nem lesz belőle semmi - mondá ügyvédjének -, majd megmutatom én, kivel van bajok, majd megtanítom én ezeket a pápaszemes bezirkereket, hogy mi a curialista, mi a tulajdon szentsége. Látszik rajtok, hogy sohasem volt birtokuk. Ami az enyém, nem másé, és ezt semmiféle ostromállapot meg nem változtathatja. A rablót szabad megölnünk, a tolvajtól szabad elvennünk, amit tőlünk ellopott. S tettem-e egyebet kertészemmel? Erőszak, csendháborítás-e ez? Ők az erőszakosak, ők a csendháborítók, akik fölforgatták a vármegyét, a királyi táblát, a guberniumot - mindent. S abból a kardból is mily nagy dolgot csinálnak. Képzelhetni-e kard nélkül nemesembert, s ha a király magához hívatna *ad audiendum verbum regium*, így kard nélkül lépjek-e szobájába? S még tiszttartómat is pártfogás alá veszik. Dejszen majd

megmutatom én nekik, kivel van bajok. Majd otthon mindent úgy megírok, hogy tudom, nem teszik ablakukba. Ha ez nem segít, írok Szebenbe a kormányzóhoz, Bécsbe a miniszterekhez, fölmegyek a királyhoz, egész az udvarig viszem a pört, ha mindenemet ráköltöm is. Úgy bánni velem, mint egy paraszttal, mint egy jött-ment emberrel, mint egy országos imposztorral. Égbe kiáltó igazságtalanság, hallatlan gyalázat!

Az ügyvéd híjába magyarázta neki a változott viszonyokat, híjába kérte, hogy hagyja reá pöreit, s ne elegyedjék semmibe, nem tudta lecsöndesíteni. Radnóthynak betegség- és szenvedésfokozta ingerlékenysége nem ismert határt. Szemére vetette az ügyvédnek, hogy ő is az új rendszer híve, mert az ügyvéd, csak hasznot lásson, minden időhöz alkalmazza magát. Az ügyvéd tűzbe jött, s elmondá neki, amit eddig titkolt, hogy kezességre kibocsátását egyedül az ezredesnének köszöni.

Ez felbőszítette Radnóthyt; kiszabadulását nem tulajdonította ugyan az ezredesné befolyásának, de haragudott, hogy az ügyvéd az ezredesnének írt, s kéréssel és könyörgéssel alázták meg a Radnóthy nevet.

- Nekem nem kell kegyelem - folytatta mind hevesebben -, kérjen, könyörögjön az úr magának. Ha ennyire kedveli ezt az új rendszert, álljon be bezirkernek, ha úgy dicséri az ezredesnét, vegye felségül. Ez az úr dolga, nem az enyém. Nekem nem kell semmiféle kegyelem, semmi ügyvédi furfang, nem kívánok mást, csak az igazság bátor védelmét. Érti az úr?

Az ügyvéd látván, hogy semmire sem mehet vele, bosszúsan vált el tőle. Radnóthy nélküle utazott vissza jószágára, és lázas tevékenységgel fogott ügyei rendezéséhez. Ezenkívül alig érdekelte valami. Égette a gyalázat, s magánsérelme mintegy nemzeti sérelemmé alakult át elkeseredett lelkében. Személyét és földjét védve, hazáját és nemzetét hitte védeni, s mint olyan, aki a forradalomban nem vett részt, erre mintegy hivatva érezte magát. Amit a vallatás alatt csak rendetlenül és töredékesen mondott el, rendszeresen és bővebben akarta kifejteni. Valóságos emlékiratokon dolgozott. Folyvást szobájában ült és írt. A számtartó híjába jött be hozzá rendeletet kérni a gazdasági ügyekre nézve, azt felelte neki:

- Üsse a mennykő a kaszálást, aratást, első dolog visszapörölni a curiális földeket, s megtorolni a személyemen elkövetett gyalázatot.

Ekkor aztán tűzbe jött, s elmonda mindent, amit ír, s amit még, írni fog. Ha István a postáról levelet hozott fiától, aki már gyógyulófélben volt, vagy az ezredesnétől és Erzsitől, akik Erdélybe indulásuk napját is megírták, hirtelen átfutotta, s csak azt mondá: - Ó, ezek a gyermekek nem is tudják mennyit kínlódom értök! - Ha vendég vetődött hozzá, bocsánatot kért tőle, és szobájába vonult, mert sok dolga van, nagy pörei vannak, maga igazítja, nincs bizalma az ügyvédekben. Búskomor méláját, elfojtott évődését örökös és kitartó harag váltotta fel. Járt alá és föl szobájában. Forgatta a régi törvénykönyveket, országgyűlési iratokat, beszélt magában, s nekiült írni. Egész fájdalmát, mérgét papírra öntötte, s midőn lepecsételte, címezte, s a postára küldötte, enyhülten s büszke önelégültséggel kiáltott föl: - No, meglássuk, mit tudnak mondani erre?

Egypár hét múlva azzal a hátirattal kapta vissza küldeményét, hogy írjon a hivatalos német nyelven; valamely ügyvéd szignálása alatt; egyszersmind pedig bélyegtelen iratairól fölvétetett a Befund, s meghagyatott, hogy a 8/12 krajcárig pontosan kiszámított bírságot egzekúció terhe alatt fizesse be, amint ezt az újabb törvények rendelik.

- Miféle újabb törvények? Szeretném tudni, melyik diétán hozták, melyik közgyűlésen hirdették ki azokat az újabb törvényeket - kiáltott öklével a válaszra csapva, s mivel az nem felelhetett, megfelelt ő magának, folyvást tiltakozva ez újabb sérelem ellen. Később visszaküldött iratai olvasásába merült, s valahányszor kedvenc helyeit olvasta, fölriadva mormolta:

- Jól, nagyon jól megírtam. Bezzeg szeretnének elnémítani. Jól tudják, hogy nem tudok írni nyelvökön, mégis éppen azt kívánják. Jól tudják, hogy ügyvéd nem ír alá ilyesmit, s éppen erre akarnak szorítani. Ho hó! Nem addig van az! Nem is elegyedem velök szóba, hadd pöröljön velök ügyvédem, úgyis kedveli őket, azokhoz folyamodom, akik nekik parancsolnak, a kormányzóhoz, a miniszterekhez, a királyhoz. Még jobban és bővebben kifejtek mindent, s hogy tisztábban megérthessék, a szomszéd szász pappal lefordíttatom németre. Hadd tudják meg valahára az ország valódi állapotját.

Újra nekiült írni, újonnan dolgozta ügyei védelmét. Az ívek szaporodtak, s még felét sem írta le annak, amit akart. Mindent odaírt, ami szívén feküdt, és sok olyant, ami szorosan nem tartozott a dologra, de szíve legmélyéből buzgott föl.

Megmagyarázta a régi úrbért, a curialisták viszonyait, de legtöbbet beszélt az oláh pusztításról, udvarháza földúlatásáról. Fölfejtette a kormányrendszer törvénytelenségét, veszélyeit; lerajzolta a tisztviselők tudatlanságát és önkényét. Íveket írt össze arról, hogy miképp kell rendezni az ország ügyeit, s visszaállítani a régi rendet.

Elpanaszolta a személyén esett sérelmet, s bebizonyítani törekedett, hogy a nemesség tekintélye egyik legerősebb támasza a királyság tekintélyének. Lefoglalt kardjának is egypár ívet áldozott, elszámlálta a főbb háborúkat, kivált a poroszt és franciát, amelyekben azt ősei villogtatták.

Sokszor emlegette, hogy harminc évig szolgálta a megyét, s alispánsága alatt jobban folyt minden, mint most, s felényibe sem került. Védte a megyei rendszert, s visszakérte, követelte az alkotmányt. Idézte a *Corpus Juris*t, Werbőczyt, Az *Approbata* és *Compilata Constitutió*t, *Pragmatica Sanctió*t; az 1791-i törvényeket, s Anonymustól kezdve rendre a történetírókat. Többször átolvasott és kijavított minden ívet, meghányta-vetette az erősb kifejezéseket, de csak arra ügyelt, hogy olyasmi ne legyen bennök, amiért a magyar törvények szerint megpörölhetnék. Oly erős szenvedéllyel csüngött a múlton, hogy föl nem foghatta a jelent. Egész álomvilágban, élt, amelyben csak az volt való, hogy szenved, haragszik, fárad és vénül.

Ez idő alatt még inkább elhagyta magát: különben is kopott ruhája úgy állott rajta, mintha vasvillával hányták volna reá; hosszú borzas haja és szakálla még mogorvábbá tették. Mióta pörölt, folyamodványokon dolgozott, se gazdasági, se házi ügyekbe nem avatkozott. Reggel nem adott rendeletet számtartójának, délben nem zsémbelt gazdasszonyára, s Istvánt is csak reggel fölkeléskor, estve lefekvésekor szidta meg néha. Egészen irataiba merült; egy szép nyári délután még azt sem vette észre, hogy udvarháza előtt kocsi áll meg, s a Bécsből megérkezett ezredesné és leánya szobájába léptek.

- Ejnye, csúf ember, hát így kell fogadni a vendégeket? - sipított az ezredesné, egy idős, száraz asszony, akinek hosszú vendégfürtei igen jól összehangzottak kissé festett arcával; aztán föltette szemüvegét, s oly bámulattal kezdette vizsgálni sógorát, mint valami csoda-állatot.

Radnóthy megfordult és föltekintett, de nem sógorasszonyára; leányát nézte, hosszasan nézte, és nem tudta megismerni, mert az megnőtt és elváltozott. Erzsi úgy állott előtte, mint báb a fodrász kirakatában, érzéketlen arccal, s útias pongyolájában is cifrán és tetszelgőn. Sehogy sem találta föl benne a régi egyszerű Erzsikét, az ő kedves lányát, aki hajdan mindig oly vidoran ugrott nyakába, s telecsevegte fejét. Úgy tetszett neki, mintha már nem is hasonlítana anyjához: a vonások ugyanazok, de a kifejezés egészen más. A leány sem tudott atyjára ismerni; a kopott öltözet, beesett arc, hosszú ősz haj és szakáll oly kellemetlenül hatottak reá, hogy hirtelenében nem tudott mit csinálni. Atyjának merőn rászegezett, éles, átható szeme egészen megzavarta, s ahelyett, hogy hozzászóljon, nagynénjét szólította meg, hol németül, hol franciául kérdezve tőle: - Vajon mi lelte szegény papát?

Az apa előtt még idegenebbé tette a lányt az idegen nyelvű csevegés. Erős fölindulása egy könnybe olvadt, ellágyult, s azt sem tudva mit tesz, ölébe vonta lányát, s elkezdte simogatni.

- Erzsike, hát nem ismered szegény apádat, már nem is tudsz vele beszélni? Mennyit aggódtam érted és Gézáért. Lásd, miattatok vénültem meg, lásd ezt a sok írást, értetek dolgoztam éjjel-nappal... Erzsike, kedves leányom, tedd le ezt a kalapot, egészen kiveszen a formádból, olyan vagy benne, mint egy komédiásnő. Nézz reám! Hát ismerj meg már!

- Ugyan ki ismerhetné meg, édes Elek sógor? - mondá az ezredesné - olyan, mint egy fáról szakadt. Miért hanyagolja el ennyire magát. Ez nem illik egy jónevű és előkelő nemesemberhez. *Um Gottes Willen*, miért nem vágatja le azt a nagy szakállt? Legalább borotváltassa be az állánál, ahogy most viseli minden úriember.

- Nem hosszabb a szakáll, mint a sógorasszony nagy bolond vuklija, azt sem ártana levágni - csattant föl Radnóthy, mintegy örülve, hogy kiöntheti reá mérgét.

- Soha életemben ily parasztságot! Műveletlen, barbár ember! Ide jövök, megteszem a nagy utat Bécsből - így fogadni! Minden követ megmozdítok kiszabadításáért, öt hosszú levelet írok - úgy fogadni, hálátlan -, fakadt ki sírva az ezredesné, s félájultan rogyott a karszékbe, mikor aztán, hogy jobban kifejezhesse magát, németre s franciára fordítá a beszédet. Ebből ugyan Radnóthy alig értett valamit, de elég volt szegény fejének a hang is.

- Hallgasson, édes papa, hallgasson, ne bosszantsa a jó nagynénit. Nem látja, hogy elájult? Szegény nagynéni, kedves nagynéni! - szólott közbe Erzsi, szemrehányóan tekintve atyjára, s kifejtőzve karjai közül, hogy az ezredesné ápolására siessen.

- Hát a gyermek leckézi az apát? Hát ezt tanultad te Bécsben, erre tanított a te jó nagynénéd? Ezért küldöttem én neked azt a sok pénzt? Ezért jöttél haza? Te, te, te!... - kiáltá Radnóthy fölugorva székéről, s még tovább is beszél, ha vigyázatlanságból az ezredesné kis fekete kutyájára nem lép, amely oly csúnyán kezdett ugatni reá, hogy kénytelen volt egész erejét az új ellenség ellen fordítani.

- Jaj, gyilkos, megöli az én kedves Figarómat - sikoltá az ezredesné.

- Papa, az istenért, ne rugdalja szegény Figarót! - esengett Erzsi sírva.

- Ember, mit csinálsz? - ismétlé nagy pátosszal az ezredesné.

- Megbolondulok! - fuldoklott Radnóthy.

A kis haszontalan kutya még élesebben ugatott, még jobban harapdálta Radnóthy lábát, aki egész dühbe jött. Az ezredesné három, nyelven sikoltozott, németül a kutyához, franciául Erzsihez, magyarul Radnóthyhoz. Erzsi folyvást pattogott és sírt. István és az ezredesné cselédei ijedve rohantak be, s velök együtt Maros, a házi komondor, amely pártul fogta gazdáját, s majdnem szétszaggatta Figarót. Valóságos pokoli lárma keletkezett, amelyben senki sem tudott szóhoz jutni, s mindenki kapott legalább egy oldaldöfést.

5

A jelenet csak kezdete volt a többinek. Az udvarház csendes szobái örökös viszály színhelyeivé váltak. Radnóthy most már idegenebb lőn otthon, mint volt csak azelőtt is. Többször jutott eszébe neje, midőn az ezredesné ült az asztalfőn, többször búsult leánya után, mióta Elisabeth-et - ahogy az ezredesné nevezte Erzsit - komédiásnő ruhákban látta maga előtt, többször bosszankodott a világ fölfordulásán, amióta sógorasszonya a régi rend maradványait is föl akarta forgatni házában. Most már nemcsak a kertésszel, jegyzővel, tisztviselőkkel kelle pörölnie, hanem két nővel s egy kiskutyával is.

Az első találkozás keserűsége oly erős benyomást tett mindhármukra, hogy nem tudtak menekülni tőle. Folyvást ingerelték egymást, önkéntelen, akaratjok ellenére is. Az ezredesné azért utazott Erdélybe, hogy rávegye Radnóthyt Erzsi férjhezadására Kahlenberger kapitányhoz, aki ugyan még forma szerint nem kérte meg, de elég érthetőleg nyilatkozott, s csak a kaució letétele okoz egy kis nehézséget, amelyet Radnóthynak kellene lefizetni. S ím, utazása célját nem képes előhozni, mert bármiről beszél Radnóthynak, veszekedés a vége, ami igen rossz bevezetés ily kényes természetű ügyhöz. Nénje utasítása szerint Erzsi is föltette magában, hogy kedvében jár atyjának, de ha csak rátekintett is haragos arcára, már elhagyta bátorsága, arra az áldozatra pedig éppen nem tudta elszánni magát, hogy másképp öltözködjön, fölhagyjon a német csevegéssel, s ne fogja nénje pártját. Maga Radnóthy is szeretett volna kibékülni velök, de mihelyt körükbe lépett, már kész volt a bosszúság. Az ezredesné mindent fitymált, kivált a szobákat, bútorokat, ételeket, pedig a házigazda költségbe verte magát, hogy sógornője és leánya kényelmesebben lakhassanak, a gazdasszony pedig ugyancsak kitett magáért. Az ezredesnének senki sem tudott főzni, mosni; untalan Bécset emlegette, lenézte Erdélyt, sógora tömérdek kárán nem szánakozott illő megindulással, az ország állapotján éppen nem búsult, s az asztal fölött legtöbbet arról beszélt, mi újság Bécsben, s mindent elmondott, mit kedves lapja, a *Fremdenblatt* legújabb számában olvasott. Erzsi sokáig öltözködött, el-elkésett a reggeli- vagy ebédtől, kevés kedvet mutatott a ház gondjaiban való részvételre, ahelyett érzékeny német regények olvasásával töltötte az időt, vagy Saphir *Wilde Rosen*jei mellett ábrándozott Kahlenberger kapitányról. Radnóthynak hát elég oka volt reá, hogy ellenséges lábon álljon sógornőjével és lányával, de az éppen felbőszítette, ha az ezredesné haragjában hánytorgatni kezdte, hogy a börtönből kiszabadulását neki köszönheti, ha Erzsi nénje pártját fogta, s elkezdtek egymással németül csevegni. Ez utóbbi, minthogy mindennap megtörtént, már majdnem tűrhetetlenné vált. Radnóthy ifjabb korában tudott valamit németül, tisztelője volt a német műveltségnek, de most már keveset ért belőle, s mióta német lett a hivatalos nyelv, ha tudna németül, sem akarna tudni. Már maga a hang fölingerelte, aztán azt hitte, hogy róla beszélnek, amikor nem beszéltek is róla, azért néha szörnyen rájuk mordult, mire az ezredesné kis kutyája ugatni kezdett, s kész volt a botrány. Az uraság versengése a cselédekre is kihatott. István egypárszor jól oldalba döfte az ezredesné hórihorgas legényét, mert csúfolkodni mert hegyes bajuszával, a gazdasszony sok mindennek összemondta az Erzsi bécsi szobaleányát, mert becsmérli az ételeket, s egész grófnét játszik. Mindennap történt valami olyan, amire az ezredesné közel volt az ájuláshoz. Erzsi sírt, és Radnóthy szitokra fakadt.

Emiatt folyamodványain, ügyei védelmén sem dolgozhatott a régi eréllyel. A költségek is mindennap növekedtek, annyira, hogy kénytelen volt egy új darab erdőt eladni. Ha panaszolt az ezredesnének, ha kikelt az új rendszer ellen, ha elmondotta, hogy így pusztul ki lassanként minden erdélyi nemesember, tüstént vita, szitok és sikoltozás támadt belőle. Az ezredesné mindent a lármás megyei és országgyűlésnek tulajdonított, kofaságnak nevezte a sok cifra szónoklatot és fölterjesztést, betyároknak a kardos jurátusokat, vén bolondoknak a tisztes táblabírákat; hogy ez lesz belőle, azt neki előre megjövendölte az ő boldogult férje, még ezelőtt tíz esztendővel. Radnóthynak sem kelle több; bár a forradalmat magában sok tekintetben hibáztatta, az ezredesné ellenében védett mindent. Megtámadta az ezredest, aki már tíz év óta nyugszik a grazi temetőben, az ezredesnét, aki saját udvarházában mer ilyeket beszélni, leányát, aki elég istentelen nénjének fogni pártját. Kihozta iratait, fölolvasott nekik belőle mindent, s midőn mégsem szűntek meg vitatkozni, fenyegette őket, hogy kitekeri nyakokat, s földhöz vágta az Erzsi *Wilde Rosen*jeit, az ezredesné *Fremdenblatt*ját, mert alkalmasint ezekből tanulják azt a sok istentelenséget; ő nem olvas mostani újságot, se németet, se magyart, mind hazugságot és ostobaságot írnak, s ha ide kapna vagy egy szerkesztőt, bár sohasem volt kegyetlen ember, isten úgyse' lehúzatná, s huszonötöt veretne rá István

huszárral. Erre a nagy kegyetlenségre az ezredesné természetesen elsikította magát, s még aznap el akart utazni - de azért ott maradt harmadnapra is.

Erzsiért is sokat versengtek. Radnóthy vádolta az ezredesnét, hogy egész bécsi leányt nevelt belőle, s kivetkőztette jó szokásaiból; hiszen már anyanyelvét is feledni kezdi, a gazdasszonykodáshoz semmit sem ért, s otthon sehogy sem tudja feltalálni magát. Az ezredesné hálátlannak nevezte sógorát, Erzsi nagy műveltségével kérkedett, akit akármely tábornok is nőül vehet; nem is nevelte ő holmi erdélyi úrfi számára, sem azért, hogy Kolozsvárott vagy Marosvásárhelyt temesse el magát, s ekkor hevében kikottyantotta, hogy félig-meddig már akadt is szerencséje; Kahlenberger kapitány udvarol neki, soha ily derék embert, soha ily deli, vitéz, művelt és nagy befolyású férfiút, a sógor úr kiszabadulását is egyrészt neki lehet köszönni. Radnóthy öklével az asztalra csapott, hogy neki azt az embert többé senki se említse, megesküdt, hogy leányát csak magyarországi vagy erdélyi törzsökös hazafihoz adja nőül. Megtiltotta Erzsinek a francia és német csevegést, különben kitépi nyelvét; fenyegette, hogy lehasítja komédiásnő ruháit, megparancsolta, hogy lásson a házi dolgok után, s úgy elfelejtse Kahlenbergert, mintha sohasem is született volna, különben kitekeri a nyakát. Ebből aztán nagy perpatvar támadt, az ezredesné görcsöket és migrént kapott. Erzsi beteggé sírta magát, s Radnóthy fölrúgta a ráugató Figarót.

Így telt el néhány nap. Az ezredesné halálra unta magát; attól az egyetlen mulatságától is elesett, hogy sógorával versengjen, mert Radnóthy szobájába vonult, mélyebben merült előbbi búskomorságába, s csak irataival foglalkozott. A két nő elhatározta hát, hogy szórakozás, mulatság kedvéért látogatást tesz a környéken, a közel városkában. Azonban innen is, onnan is hamar és kedvetlenül tértek haza. Erdélyben mind politikai, mind társadalmi tekintetben holt idény uralkodott. Mindenkinek volt valami sebe, ha testén nem, lelkén, vagy legalábbis vagyonán. Majd minden család magába vonult, és sebeit kötözgette. A régi vendégszeretet, víg élet eltűnt, mintha a régi alkotmánnyal temette volna el az idő. Rom, bú és szegénység üdvözölték mindenütt a két mulatni vágyó nőt. Idejárult még, hogy bár gyöngédebb változatban, mindenütt hallottak valami ahhoz hasonlót, amit Radnóthy beszélt, vitatkoztak is egy keveset, s némely helyt az elváláskor éppen hidegséget tapasztaltak. Találkozott oly táblabíró is, aki az ezredesnét nagyon gyanús szemmel nézte, s holmi politikai szerepet tulajdonított neki; egy másik éppen kémnek hitte, aki azért látogatja a nemességet, hogy a vidék érzületéről tudósítsa a hatóságokat. Egy helyt elszörnyedt az egész társaság, amidőn az ezredesné azt beszélte, hogy Bach miniszter mily szép, okos és derék ember, s egy estélyen mily jól mulatott vele.

Erzsit hajdani játszótársai nem győzték eléggé nézni, s divatos, drága ruháit talán irigyelték is, de gúnyolódtak vele, hogy kiejtése kissé idegenszerű, s Bécsben nagyon elbüszkült, de hogyisne, midőn egy kapitány az udvarlója. Egyszóval, nagyon rosszul ütött ki a mulatság. Az ezredesné és Erzsi a két legszerencsétlenebb nő volt a szerencsétlen Erdélyországban. Nem volt egyebet mit tenniök, mint gyönyörködni a természet szépségében, amelyet nem sokra becsültek, tűrni Radnóthy búskomor szeszélyeit, amelyeket napról napra tűrhetetlenebbeknek tapasztaltak, kérődzni a bécsi szép napokon, olvasni Saphir *Wilde Rosen*jeit, és sóhajtani Kahlenberger után.

- Ah! - sóhajtotta Erzsi nemegyszer - én sokkal boldogtalanabb vagyok, mint édes néném! A néni visszamehet Bécsbe, engem nem ereszt atyám, nénit szerette volt boldogult férje, engem nem szeret Kahlenberger. Azt ígérte, hogy meglátogat, s még mindig késik, csak egyetlenegyszer írt a néninek, akkor is azt írta, hogy szabadságot kér, jő - és mégsem jő... Ah, jól mondja Saphir:

Nicht beglückter Lieb' ist eigen,
Schweigend lieben, liebend schweigen!

- *Ach! meine Elisabeth*, mit beszélsz? Kahlenberger éppen úgy szeret téged, mint engemet boldogult férjem. Éppen abban az ezredben szolgál. *Mein theurer Karl! Ach*, mennyit szenvedtem én leánykoromban, hányszor voltam úgy, hogy:

Der unbeglückten Lieb'
Nichts als die Thräne blieb!

s Carl mégis az oltárhoz vezetett. Elhagytam érte hazámat és utánamentem. Hogy dobogott szívem, mind azt dobogta:

Doch hab' ich noch ein Vaterland,
Ein zweites, theueres gefunden,
Sein Herz ist jetzt mein Vaterland
Woran ich wurzelnd bin gebunden.

Ach, ez a Saphir mily szépen tudja kifejezni a szív érzéseit. Nincs nála jobb költő a világon. Egészen megifjulok, ha olvasom. Én is éppen úgy szenvedtem, mint te, s éppen oly boldog voltam, mint te lész.

Ilyenkor aztán eldicsérték Saphirt, ábrándoztak a boldogságról, boldogtalanságról. Az ezredesné vigasztalta Erzsit, elmondotta, hogy ő csak Kahlenberger megérkezését várja, ekkor atyjától megkéri ünnepélyesen Erzsi kezét, ha beleegyezik jó, ha nem, akkor magával viszi Erzsit Bécsbe, s majd talál módot rá, hogy összekeljenek, s ha atyja akkor sem egyezik bele, nem lesz nagy baj, mert kipörlik tőle az anyai részt. A megvigasztalt Erzsi nyakába borult a jó néninek, összecsókolta, fölvidult, de minthogy nagyon belejött már a boldogtalanságba, azért mégis egész nap sóhajtozott, és szavalta Saphir kétségbeesett verseit. Szerencsére nagy boldogtalanságában éppen nem hervadt, folyvást jó egészségnek örvendett, s oly kevéssé törte meg szívét a boldogtalan szerelem, mint kedvenc költőjéét.

Amit annyira óhajtottak, nemsokára teljesült.

Kahlenberger megérkezett. Nem kellett szabadságot kérni; ezrede Erdélybe, egyik közel városkába rendeltetvén, mindennap látogatója lehetett Erzsinek. Az ezredesné magánkívül volt örömében, különösen midőn Kahlenberger férjének egypár régi barátját is elhozta magával. E régi barátok később elhozták nejeiket és leányaikat is, akiknek kedvéért aztán néhány fiatal tiszt és hivatalnok is bemutattatá magát az ezredesnénél.

Ez idő óta az udvarház ritkán volt vendég nélkül. Az ezredesné rendezett, csinosított, s bocsánatot kért a vendégektől, hogy nem varázsolhatja ide bécsi szalonját. Erzsi új ruhákat csináltatott, s panaszolt a kolozsvári szabókra, akik elrontják pompás kelméit. A vendégek mosolyogtak, s dicsérték a romladozó udvarház regényességét, Kahlenberger pedig éppen *Siebenbürgens Perle*nek nevezte Erzsit, mire az ezredesné megjegyezte, hogy Kahlenberger úr valóságos *Schöngeist*. Most nagy ebéd volt, majd nagy ozsonna, egypárszor estélyt is adtak.

Kahlenberger kihozott az ezred zenekarából egypár zenészt, és táncoltak reggelig. A pusztuló udvarházban újra visszhangzottak a régi napok örömei, de a kivilágított ablakok fénye csak szomorúabbakká tette a rongált tornyocskákat, düledező kéményeket, roskatag fedelet, s a zaj siketen hangzott végig a csendes udvaron.

Radnóthy e víg élet folyama alatt nem volt otthon. Megszaporodott házi kiadásai és a pörköltségek miatt kénytelen volt eladni egy más megyében fekvő, zálogos jószágocskáját, melyet maga szerzett volt, s rendesen haszonbérbe adott ki. Ide utazott hát, hogy örmény haszonbérlőjével alkuba bocsátkozzék, aki eddig is kölcsönözgetett neki. A lelkiismeret minden furdalása nélkül hitte megköthetni az alkut, mert a birtok csak vett jószág, s így a fiára szállandó ősi örökséget nem csonkíthatja meg. Csak Erzsi szenved kárt, de ennek ő maga az

oka, mert miatta szaporodtak meg kiadásai, s a leány része különben is mindig pótolható készpénzben.

E terv közben eszébe jutott, hogy még nem tett végrendeletet. Elhatározta, hogy mihelyt végrehajtja a vásárt, megírja végrendeletét, gondoskodni fog leánya pénzbeli kárpótlásáról, ha beleegyezésével megy férjhez, s átok alatt meghagyja fiának az ősi jószág hű megőrzését, hadd szálljon az firól fira, unokáról unokára.

Útja több időt emésztett föl, mint ahogy számította, s mint minden, amihez hazajötte óta fogott, nem eshetett meg kisebb és nagyobb keserűség nélkül. A múlt embere itt is összeütközésbe jött a jelennel. Régi szokás szerint indult útra, s nem vitt magával útlevelet, amiért aztán letartóztatták, s négy napot kellett elveszítenie, amennyi idő alatt igazolhatta magát. Kocsisa is majdnem pörbe bonyolította; ez ugyanis hozzászokott volt a régi időkben, kivéve a főispánt, senki elől nem térni ki, s ráhajtott a főhivatalnok kocsijára. A kocsi eltört, a kocsist pedig elfogták a csendőrök. Ebbe is beletelt egynéhány nap. Majdnem két hét múlva érkezett meg a haszonbérlőhöz, akivel hosszasan alkudozott. Végre megkötötte az alkut, a jószágok akkori értékéhez képest meglehetős árban. Kipihenvén magát, kissé fölvidulva készült haza, azonban egy Milánóból érkezett levél, amelyet az ezredesné utánaküldött, nagy szomorúságba ejté.

Arról vett tudósítást, hogy fia újra visszaesett régi betegségébe, s bár az orvosok biztatása nem hiányzik, a veszély nagy, s megmaradása kétséges. Mindjárt fogatott, és sietett haza. Hazulról egyenesen Milánóba akart indulni, s magával vinni leányát beteg fia ápolására. Aztán eszébe jutott, hogy ő kezességre kibocsátott rab, aki nem lépheti át az ország határát; neki otthon kell ülni és várni, míg egy fekete pecsétes levél érkezik, fiát idegenek temetik el, a régi család kihal, s az ősi jószág idegen kézre jut. Búval és haraggal telt el. Leányára gondolt, és Kahlenberger kapitányra, akit az oly sokat emleget, s akit bizonyosan férjül választ, ha ő kiűl, ami oly könnyen megtörténhetik.

Ekkor az ezredesné ellen fordult haragja. Elhatározta, hogy minél hamarabb visszaküldi Bécsbe, leánya kikerülvén befolyása alól, újra hozzáédesedik, elfelejti Bécset, Kahlenbergert s mindent, amivel őt annyira búsítja. Haldokló és gyógyuló fia, megváltozott és újjászületendő leánya alakjai között lebegett lelke, egyiktől a másikhoz, s nem tudott megnyugodni.

Így ért haza, s meglátván kivilágított udvarházát, ahonnan zene hangzott ki, összerázkódott, mintha valaki megütötte volna. Fia temetése és leánya menyegzője egy bősz képpé olvadtak össze lelkén, a halotti ének és tánczene őrült hangzavarként zúgtak fülébe. Megtörülte homlokát, amely hideg verítéket izzadt, s lassanként magához jött.

- A beteg még nem hal meg - nyugtatta magát -, én is mily hosszas beteg voltam... a hosszas beteg még kevésbé. Reméljen az ember, ameddig lehet, sőt azontúl is. Bízzunk az Istenben!... Miért is haragszom szegény Erzsire oly nagyon?

Elrontották egy kissé, majd megjavul. Igen keményen bántam vele, elvadítottam magamtól. Hibás vagyok. Majd jóvá teszem. Hadd mulasson. Miért ne mulatna? Hiszen nem tudja, hogy bátyja beteg. Fiatal, szép; miért ne táncolna? Meg sem mondom neki holnapig a rossz hírt. Bizonyosan egy-két régi jó barátom látogatott meg fiastul, leányostul, s Erzsi egy kis mulatságot rendezett számukra. Jól tette. Hadd mulassanak. Bár szeretne bele valamelyik barátom fia. Istenem, ha együtt tarthatnám meg fiam és leányom lakodalmát! Örömest meghalnék.

A kocsi megállott, s Radnóthy összeszedve minden lelki erejét, hogy a rossz hírt eltitkolhassa, benyitotta az ajtót.

6

Az ezredesné éppen legfényesebb estélyét adta. Számos vendég gyűlt össze, több mint máskor. Természetesen Kahlenberger játszotta a főszerepet, az ezred Don Juanja, akit társai *famoser Kerl*nek neveztek, s nem ok nélkül. Neki zsoldjából mindenre telt, nagy vadász volt, híres apportírozó kutyával dicsekedett, elméssége soha sem fogyott ki, Weber *Demokritos*át majdnem könyv nélkül tudta, beszélt valamit franciául, sőt e nyelven talán a Paul de Kock regényeit is elolvasgatja, ha el nem foglalják az asszonyok, akik minden városban belebolondultak. Aztán hogyan táncolt! A française-t más is tudta úgy, mint ő, de a valcerben és polkában keresni kellett párját. Most is bámulta az egész társaság. Erzsi boldog volt, ha karjain lebeghetett, s úgy nevetett, hogy könnyezett bele, ha tréfáit hallgathatta.

Egy öreg őrnagy, aki a kipirult ezredesnét mulattatta, megjegyezte, hogy e szép párt csak össze kell esketni, ő szívesen lesz násznagy, s kezet is adott reá. Egy hadnagy a kaucióról beszélt, amely a leány vagyonából oly könnyen kitelik, s utána vetette: bagatell! Egy kerületi hivatalnok neje tréfásan jószívvel látta magát a mához egy évre megtörténendő lakodalomra, mire: az ezredesné azt mondá:

- *Es versteht sich.*

Egy mérnök figyelmezteté Kahlenbergert, hogy a rozzant ház helyébe mindenesetre egy pompás mezei lakot kell építtetni, s ő holnap a legcélszerűbb tervrajzzal ajándékozza meg, amit Kahlenberger nagy hahotával fogadott, s amiről teljességgel nem akart szólani a kérdezősködő Erzsinek, aki aztán úgy tett, mintha haragunnék. Szóval mindenki vőlegénynek nézte Kahlenbergert, s a tréfa és vígság általános volt.

Az atyára senki sem gondolt, s beléptét sem vették észre. Legelőször is az ezredesné látta meg, azután Erzsi. Mind a ketten majdnem felsikoltottak, mert féltek, hogy valami botrány lesz. Azonban az ezredesné hirtelen feltalálta magát, elhallgattatta a zenét, karon fogta vendégeit, s egyenként bemutatta Radnóthynak, aki tisztelve a vendégi jogot, a lehető nyájasan üdvözölte őket. A vendégek alig tudtak szóhoz jutni, s elkezdték bámulni a házigazda bozontos ősz haját, szakállát, különös útiöltözetét, s magok közt nem egy csípős megjegyzést suttogtak. Legelfogulatlanabb volt köztük Kahlenberger, aki tüstént elmés beszédbe kezdett, amelyet egy egész óráig is folytat vala, ha Radnóthy részint tört németséggel, részint kézjellel nem adja tudtára, hogy keveset ért németül, nagyon fáradt, s le akar fekünni. Kahlenberger panaszolta barátjainak, hogy ezután neki meg kell tanulni a pantomimiát, különben lehetetlen lesz beszélnie leendő ipával. Az őrnagy elszörnyedt Radnóthy műveletlenségén, aki még németül sem tud, s mégis alispán volt. A hadnagy egy „kurióz!" fölkiáltással fejezte ki csodálkozását. A kerületi hivatalnok mind azt emlegette, hogy bizony csak nagyon hátra van a kultúrában Erdélyország. A mérnök föltette magában, hogy mihelyt hazamegy, lerajzolja az öregurat, mint a kiveszendő régi magyar nemesek példányát, s fölküldi az *Illustrierte Zeitung*ba. Mindezt ugyan csak magok közt beszélték a vendégek, de némi gyöngédebb változatban becsúszott az a köztársalgásba is. Az ezredesné és Erzsi pirultak, nagyon szégyellték a sógort és szegény papát, mentegették is a társaság előtt, de szívükben nem nyomhatták el titkos örömüket, hogy a kis intermezzo nem adott botrányra alkalmat, s az öregúr mérsékelte magát. Csak szánták, de nem haragudtak reá, s egész vígan fogtak a megszakított estély folytatásához.

Radnóthy szobájában virrasztott, nyugodtabban, mint valaha, de soha ily mélyen leverve. Elhagyta a bú, a harag, s remény és vigasz; valami érzéketlen bódulat, fásultság fogta el. Először is levelet írt, és pénzt küldött haldokló fiának, aztán végrendelete megírásához fogott. Egy-egy könnye hullott a papírra. A bevezetésben hazája és családja romlását siratta. Aztán elmondotta, hogy az ősiség eltöröltetvén, teljes szabadsággal rendelkezik vagyonáról minden

esetre, még arra is, ha fia halálával magva szakadna, mert a koronára nem szállhat többé semminemű nemesi birtok. Elsajnálta az ősiségi intézményt, amely fenntartotta a magyar nemességet, s vele együtt a nemzetet; átok alatt meghagyta fiának, hogy semmit el ne adjon ősi birtokából, mert megfordulna sírjában, ha az idegen kézre kerülne. Előszámlálta, hogy mije volt, és mije van, fölemlítette, hogy csak szerzeményét adta el, az ősi örökség csonkítatlan megvan, ha csak a bezirkerek önkénye meg nem csonkítja. Elmondta, hogy az anyai rész, amely drágaságban, pénzben és kötelezvényben mintegy negyvenezer forintot tett, udvarháza feldúlatásakor elraboltatott vagy megsemmisült, anyja után tehát se a fiút, se a leányt semmi sem illetheti. Megírta pontokba foglalva, hogy minden fekvő és föllelhető vagyonát fiának hagyja, azonban ez tartozik Erzsi testvérét illően kiházasítani, s férjhezmenetelétől számítva, tíz év alatt a jószág értéke harmadának megfelelő összeget fizetni ki neki vagy maradékainak, az illető kamatokat addig is pontosan kiszolgáltatván, de csak azon esetre, ha Erzsi lemond Kahlenbergerről, s erdélyi vagy magyarországi hazafihoz megy férjhez, ellenkező esetben mindenéből kitagadja, még akkor is, ha fia elébb találna meghalni, mintsem a végrendelet teljesedésbe mehetne. E gyászos esetben a protestantizmus és magyar nemzetiség egyik fő támaszát, a Bethlen Gábor fejedelem alapította nagyenyedi főiskolát teszi örökösévé, amelyben kiképeztetését nyerte, s amely annyi kárt szenvedett a forradalom alatt, az oláh pusztítás idejében. A végrendelet hosszú volt, idő tellett abba is, míg a fölhívatott lelkész és számtartó megérkeztek, hogy mint tanúk aláírják. Midőn minden rendben volt, lehajtotta fejét a karszékre, s hallgatta a szobájáig hangzó zenét, föl-fölsóhajtott, s a régi napokra gondolt; el-elszunnyadt néhány pillanatra, majd hirtelen fölriadt, fölugrott, s a leégő gyertyára bámult. Éppen akkor oszlottak a vendégek; az utolsó kocsi is elrobogott. Kezébe vette a végrendeletet és gyertyát, s az ezredesné hálószobájába indult.

Az ezredesné még nem vetkőzött le, s vígan beszélt Erzsivel a nagy nap eseményeiről. Radnóthy beléptére fölkeltek mindketten, s vidoran siettek elébe. Az ezredesné sajnálta, hogy sógora nem vett részt a mulatságban, amely *non plus ultra* volt. Erzsi nyakába borult, és sokat beszélt Kahlenbergerről, aki a papának fegyver-engedélyt fog eszközölni, s minden héten kijő ide vadászni. E szíves magaviselettel nagy önmérsékletét köszönték meg, s az elmenetele óta halomra szaporodott árjegyzékek keserűségét akarták megédesíteni.

Radnóthy hallgatott; elővette a Milánóból kapott levelet, s átnyújtotta neki.

- Csak nagyítás az egész. - monda az ezredesné -, hogy minél több pénzt küldjön a sógor. Gézának annyi baja nincs, mint nekem, aki ezekben a rossz szobákban mindennap háromszor kapok reumát.

- Kahlenberger majd írni fog Milánóba - szóla közbe Erzsi -, őt mindenütt ismerik, s Gézára nagy ügyelettel lesznek.

Radnóthy nem felelt, ahelyett kihúzta tárcáját, s két darab ezeres bankót kivévén, az ezredesné elébe tette.

- Itt van, amivel Erzsiért tartozom: koszt, ruha, szállás és nevelés. Koronként küldöttem is valamit, tudom, hogy így sem sok, a nevelés pedig, ó az éppen megfizethetetlen. De kevés pénzem van.

Aztán leült, elővette a végrendeletet, s egész terjedelmében fölolvasta.

- *Tirann!* - sikoltá az ezredesné, s elkezdett átkozódni németül, franciául, versben, prózában. Majd magyarra fogva a beszédet, eldühöngte, hogy törik-szakad, Erzsi a Kahlenberger neje lesz, ha saját vagyonából kell is érte letennie a kauciót. E nagylelkűségen aztán maga is elérzékenyült, s félig-meddig elájult.

- *Ach!* - sóhajtá Erzsi; több nem jutott eszébe a *Wilde Rosen*ekből, hanem azért mégis hangosan sírt.

Radnóthy hátat fordított az ezredesnének és hallgatott. Leányát nézte, kinek sírása őt meghatni látszék. Ellenállhatatlan erővel vonzódott feléje, mintha utoljára beszélne vele. Megfogta kezét, ölébe vonta, megcsókolta homlokát, s gyöngéden kérdé tőle:

- Emlékezel-e, Erzsike, most három éve, egy kis bált adott volt szegény megboldogult anyád? Hogyne emlékeznél, hiszen új ruhát is csináltattunk neked, szép rózsaszín ruhát? Kislány létedre is magadra vontad az ifjúság figyelmét. Sokan megtáncoltattak. Istenem, mily szépen jártad a csárdást a főispán fiával! Szegény édesanyád sírt örömében, hogy oly módosan viseled magadat. Ugye, emlékszel a főispán fiára? Ő nagyon jó fiú; gróf, de nem büszke, nem nézi le a nemesembert, akinek ősei régibbek az övéinél; tudja, hogy törvény szerint Erdélyben nincs különbség a mágnás és nemes közt. Maholnap bizonyosan meglátogat bennünket. Az öreg Radnóthyt lassanként újra fölkeresik régi barátai. Adunk egyszer-egyszer bált is. Újra táncolhatsz vele. Hátha megkérne, édes Erzsikém? Én nem fogok ellenkezni, ha te is beleegyezel.

- Megbolondult a sógor, hiszen a főispán fia a tavasszal jegyzett el egy bárónőt; lejöttünkkor hallottuk Kolozsvárott! - kiáltá az ezredesné, akit szörnyen bántott, hogy sógora hátat fordít neki, nem is szól hozzá. Kezével indulatosan kezdett hadarni, s az erőlködése közben vendégfürtei a földre estek.

Radnóthy megvető tekintetet vetett reá, s némi gúnyos udvariassággal, amelyet különösen az tett sértővé, hogy nem volt kiszámítva, lehajolt, fölvette a vendégfürtöt, s elébe tette az asztalra.

- Hát arra a magas, szőke fiatalemberre emlékszel-e, - folytatá újra megcsókolva leányát -, aki mindig kis feleségének hívott? Mondhatom, derék fiatalember. Rég nem hallottam felőle semmit. Mondják, hogy atyja, az én kedves barátom, meghalt, ő pedig Magyarországra bujdosott. Ha vissza jő, tüstént meglátogatja Radnóthy bácsit, megkérdi, mit csinál az ő kis felesége. Mit feleljek neki, szólj, édes Erzsikém?

- Egy bujdosó, egy földönfutó felesége legyen? Abból semmi sem lesz. Én Kahlenbergernek ígértem, az ő felesége lesz, az övé, csak azért is... - dühöngött az ezredesné, oly keményen csapva az asztalra, hogy a *Fremdenblatt* egy-két száma a légbe röpült.

Radnóthy összehúzta szemöldökét, fölvette a leesett *Fremdenblatt*ot, mintha mondani akarná az ezredesnének, hogy olvassa kedves lapját és hallgasson, s nem ügyelve sűrű és hangos átkozódásaira, folytatta leányával a beszélgetést.

- Hát arra a halvány, szemérmes kisfiúra emlékszel-e, tudod arra, aki neked annyi képeskönyvet hozott, s oly szép verset írt anyád neve napjára, aranyos szélű velinen, tulipánok és nefelejcsek között? Jó tanuló volt mindig, és többre vitte volna, mint atyja, aki teljes életében szolgabíró sem lehetett. Most szegény fiú nem használhatja tudományát, de azért folyvást búja otthon könyveit. Atyjának van valamije, kis birtokú nemes ember, de jó gazda. Tudod, én sohasem adtam sokat a vagyonra. Hála istennek, van annyim, amiből elélhetek. Megépítettem nektek az udvarházat. Eltépem a végrendeletet, ha akarod mindjárt, szemed láttára. Itt fogtok lakni boldogan, mint én édesanyáddal. Négy lovat veszek, s új hintót csináltatok menyegződ napjára. Nem lesz az egész megyében csinosabb menyecske, mint az én kis Erzsikém.

- *Du Unmensch!* Egy betyárnak adni őt, az én Elisabeth-emet, akit Kahlenberger szeret - kezdé újra támadását az ezredesné oly nagy zajjal, hogy most a kis fekete kutya is megbátorodott s vele együtt ugatta és harapdálta Radnóthyt.

Radnóthy dühvel ugrott föl, azonban nem fordult az ezredesné felé, ahelyett olyat rúgott a kiskutyán, hogy az egy élest ordítva elnémult, és sántítva kullogott ki a szobából. Az ezredesné nagyot sikoltott, a kiskutya után akart szaladni, de midőn látta, hogy Radnóthy újra leányához fordul, szenvedélyesen átöleli, megállott az ajtóban, visszatartóztatva a kíváncsiságtól.

- Nagynénéd holnap el fog utazni Bécsbe vagy ahova akarja, és többé nem fog idejönni soha - mondá Radnóthy csöndesen. - Te itt maradsz velem.

- *Skandál! Infamie!* - sivított az ezredesné egy székbe húzódva, hogy legyen hova ájulnia. - Kiűzni a házból engem, hátat fordítani nekem, nem szólani hozzám, vuklimmal csúfolódni, a kiskutyám lábát eltörni! *Ach*, élne csak szegény férjem, tudom duellumra hívná e sértésért, megszúrná, levágná, összeaprítaná, így ni - s ekkor fölugorva, mintegy mutatni látszott kezével, hogy miképp szúrnák meg, vágnák le, s aprítanák össze Radnóthyt.

- Te itt maradsz velem! - folytatá az atya elsimítva leánya homlokáról kibomlott fürteit. - Nem szükséges, hogy oly hamar férjhez menj. Válogass leányom, hiszen ifjú vagy még. Miért sietnél? Annál több időd marad, hogy szegény apádat ápold, vigasztald. Jól fogunk mi itt élni ketten. Te gazdasszonykodol, én gazdáskodom, újra rendbe hozunk mindent. Majd látogatást teszünk a szomszédságban; megint víg élet lesz itt, mint hajdan. Nem leszek én mindig oly komor, most sem vagyok az, csak sok a gondom, csak pöreimet végezhetném be, csak bátyád jöhetne vissza. Pedig visszajő, ha te itt maradsz, az Isten meghallgatja a jó leány imádságát. Ugye, Erzsike, te jó leány vagy, szereted atyádat, nem hagyod el vénségére, nem haragítod meg többé, olyan lesz, mint édesanyád volt, ez az áldott asszony, akihez úgy hasonlítasz. Csak most veszem észre, hogy szakasztott mása vagy anyádnak. Mikor sírt, éppen ilyen volt; mennyit sírt, hol értem, hol értetek, csak magáért nem, soha... soha...

Erzsike nem szólott semmit, s midőn atyja, fölindulásában kifáradva, egy székre hanyatlott, kifejtőzött karjai közül. Ott állott az atya és nagynéne között, nem tudva, hogy tulajdonképp melyikhez tartozik. Hol egyikre, hol másikra nézett és föl-fölsóhajtott: - *Welch' ein hartes Schicksal!*

- *Elisabeth, komm zu mir!* - kiáltá az ezredesné.

- Erzsikém, jer velem, jer a szobámba - suttogta gyöngéden az atya, fölemelkedve a székről, kézbe véve gyertyáját s a végrendeletet.

Az ezredesné újra ismételte hívását. Az atya hallgatott, s egy fájó, édes pillantást vetve leányára, még egyszer megállott a küszöbön.

- *Hach Triumph! Triumph der Liebe und der Tugend* - szavalta az ezredesné, megölelve a karjai közé szaladó Erzsit; aztán mindketten sikoltva borultak a pamlagra, mert egy iszonyú csattanás hangzott, az ajtó csattanása, amelyet a szobájába tántorgó atya erősen becsapott.

Már dél felé járt az idő, midőn Radnóthy másnap fölkelt. Sokáig aludt a terhes út és izgalmas éj után, s fáradtabbnak érezte magát, mint lefekvés előtt. Rossz álmai voltak, s alig bírt felöltözni. Egyedül öltözött föl, mert István jókor reggel a postára ment. Oly csodálatosnak tetszett neki a mély csend, amely udvarházában uralkodott. Nem hallotta sem az ezredesné lármáját, sem a kiskutya csaholásait, sem a szobaleány sürgését. Az ebédlőben sem volt senki, csak a tornác küszöbén talált valakit, a kis sánta Mányit, pisszegve, s egy levelet tartva kezében.

Némán vette át a levelet. Az ezredesné levele volt, kék tintával írva, aranyos porral meghintve, s megtömve mindazzal, amit már tegnap is elmondott. Mindennemű istentelenséggel vádolta sógorát; megparancsolta neki, hogy a végrendeletet tüstént tépje szét, s aláhúzta e szavakat: *Erzsi csak azért is Kahlenberger felesége lesz, s én nekik hagyom mindenemet, nem szorultunk a maga rongyos házára, sem pörös földjeire*. A panaszok és fenyegetések hosszadalmassága miatt a levél tulajdonképpeni tartalma az utóiratba szorult; itt röviden tudtára adta Radnóthynak, hogy se ő, se Erzsi nem állhatják ki tovább kegyetlenségeit, ma reggel elutaztak Bécsbe, s mindaddig még levelet sem írnak neki, míg meg nem kérleli őket.

Zsebébe gyűrte a levelet, s leült karszékébe. Maga sem tudta, mit csinál, cél nélkül nézett ideoda; nézte az eszterhaj fecskefészkeit, ahol a kis fecskék vígan csevegik körül anyjokat, és sóhajtott; nézte a vidám galambokat, amelyek enyelegve repülnek szét a dúcos kapuról, és mormolt valamit foga közt; nézte a nagy komondort, amely hízelegve csúszott lábához, és fölkiáltott, amint megsimogatta: „Becsületes Maros!" - végre megakadt szeme a kis sánta Mányin, aki még mindig ott állott és folyvást pisszegett.

- Mi bajod? - kérdé tőle durván.

A kislány úgy megijedt, hogy még jobban kezdett pisszegni s csak annyit volt képes mondani:
- Erzsi kisasszony!...

- Mi bajod neked is Erzsi kisasszonnyal? - kérdé még durvábban.

- Mikor előállott a kocsi, átadta nekem ezt a levelet - szepegte lelkendezve a kislány -, én futni kezdettem. „Miért futsz?" azt kérdezte. „Hát föl akarom költeni a méltóságos urat", azt feleltem. „Miért akarod fölkelteni?" - „Hát hogy búcsúzzék el a kisasszony, messze mennek, úgy illik", azt feleltem és futottam. A kisasszony utánam kapott s pofonütött. Az nem baj, de elhasította ezt a szép piros kendőt; a méltóságos asszony vette volt nekem most harmadfél esztendeje, ni, hogy elhasította...

- Ne sírj, veszek én neked majd szebb piros kendőt - monda Radnóthy magához szorítva az árvát, mintha Erzsit ölelgetné, s egy mosoly lebbent el ajkán. Aztán elkomorult, elfordult, lehajtotta fejét és gondolataiba mélyedt. Hajh, Erzsike... a kígyó, a kígyó... - kiáltá hirtelen, s ellökte magától a kis Mányit, aki ijedten szaladt lefelé, vissza-visszanézve, vajon nem fut-e utána a szegény méltóságos úr.

Radnóthy ott ült, nem is tudva, vajon ellökte-e magától a kislányt, vagy nem. Öntudatlanul vette ki zsebéből az ezredesné levelét, újra elolvasta és széttépte.

- Bárcsak egy sort írt volna! Nem. Azt is nagynénjére bízza. Bárcsak egy kissé búsult volna, hogy elhagy! Nem. Örvend, tegnap is nem értem sírt, hanem szeretőjeért. Bárcsak reggel jött volna be hozzám, hogy megcsókoljon, mikor alszom. Nem. Pofonüti a szegény árvát, ki kötelességére emlékezteti. A kígyó! ... többé nem akarok reá gondolni. Van nekem még egy gyermekem. A fiúk mindig inkább szeretik apjokat. Nekem fiam van. Lehetetlen, hogy meghaljon... lehetetlen... lehetetlen - és összefogván kezét, imádkozott, buzgón, hosszan; nem vette észre számtartóját, aki már egy negyedóra óta áll előtte, és beszélni akar vele.

A számtartó végre megszólalt, s benyújtván egy nyaláb árjegyzéket, pénzt kért.

- Kérjen a sógornőmtől, küldje a sógornőm után. Én nem fizetek egy krajcárt sem. Nekem kell a pénz, nekem beteg fiam van, nekem nincs leányom, nincs... nincs... nincs!

A számtartó vállat vont, s az adóról kezdett beszélni, amelyet ha egypár nap múlva be nem fizeti, egzekválni fognak.

- Hadd egzekválják. Adják vissza curiális földeimet, akkor fizetek, addig egy krajcárt sem. Csak rajta, jöjjön az egzekúció, üssék meg a dobot, licitáljanak tetszésök szerint. Számtartó uram legtöbbet fog ígérni, készpénzzel fizet ki mindent, erre adok pénzt - s ekkor tárcájából egy ezeres bankót vett ki -, itt van, aztán számoljon róla. Nem vagyok én oly szegény, de megmutatom, hogy velem nem lehet oly könnyen packázni. Ez is protestáció, ez a *vis inertiae*. Tudja mi az? Nem tudja, nem is szükséges, tegye, amit parancsolok.

A számtartó a gazdasági ügyekre vitte át a beszédet, de Radnóthy nem hallgatta, visszaesett mélájába, s ebédig mozdulatlanul ült karszékében. Délben néhány kanál levest evett, s egész délután mind csak azt kérdezte: haza jött-e István a postáról, s midőn azt mondották, hogy még nem jött haza, azt felelte: De haza jő, jó hírt hoz.

Megint ott ült karszékében, pipára töltött, s panaszkodott, hogy a régi jó dohányt még csak egy pár hétig szíhatja az ember, kardja után pipáját veszik el a magyarnak. - Kinézett az útra, várta a jó hírt, ki-kiesett a pipa szájából, s elaludt.

Alkonyat felé István csakugyan hazajött, s egy levelet hozott. Gyöngéden költötte föl urát, aki mohón kapott a levélhez, s lassan bontotta föl. Olvasta, mind olvasta, kétszer, háromszor, négyszer, aztán fölnézett Istvánra és hallgatott, István nem merte megkérdezni tőle, hogy mi van a levélben; nem félelemből, hiszen urának arca nemhogy haragos lett volna, még bánatos sem volt, de az a buta érzéketlenség, azok a meredt, fénytelen szemek egészen megborzasztották. Radnóthy hátrahanyatlott karszékén, megint elolvasta a levelet, s éppen oly csodálatosan nézett a tornáchoz közeledő lelkészre, mint Istvánra.

A lelkész a városból jött, s két levelet hozott az ügyvédtől; az egyik Radnóthynak szólott, a másik az ezredesnének. Radnóthy mintegy ösztönszerűen visszahökkent, kezével eltolta magától a levelet, majd hirtelen elkapta, feltörte, s odaadta a lelkésznek, hogy olvassa fel. A lelkész előbb az ezredesnének szóló levelet olvasta fel: az ügyvéd figyelmezteti az ezredesnét, hogy a Radnóthy curialistáit illető pör néhány hét alatt Szebenben tárgyalás alá kerülvén, jó volna, ha mind ő, mind Kahlenberger kapitány istápolnák a dolgot befolyásukkal, ugyanezt kérte Radnóthy többi pörére nézve is, melyeket ő, amennyire lehet, húz-halaszt, amíg enyhül a kormányrendszer, de fél a kerületi biztos s a csendőrtiszt ellenséges indulatától, akiket Radnóthy maga ellen bőszített. Lehet, hogy ezek siettetni fogják az ügy bevégzését, lehet, hogy Radnóthyt még egyszer kikérdezik, ami nagyon ártana a dolognak, mert talán nem mérsékelné magát, azért jó lesz, ha sehová sem megy, s tovább is betegnek marad, ha mindjárt a legegészségesebb is. - A Radnóthynak szóló levél rövidebb volt. A jó ügyvéd egy kis pénzt, egy kis perköltséget kért tőle, s ismerve gyöngéjét, így is, amúgy is rábeszélni igyekezett, hogy legyen beteg további tudósításáig.

Radnóthy intett fejével, és nem szólott semmit. A lelkész csodálkozva távozott el. Radnóthy hosszan nézett utána, aztán ismét Istvánra vetette szemét és hallgatott. Így telt el majdnem egy negyedóra, s már besötétült. Ekkor Radnóthy fölemelkedett székéről, és mintha most akarna válaszolni a lelkésznek, fölkiáltott.

- Beteg vagyok, beteg leszek. Nem kell tettetnem... nem bánom, vegyék el mindenemet. Nincs kire hagyjam. Én vagyok az utolsó Radnóthy.

- Hát meghalt Géza úrfi? - kérdé István urához rohanva.

- Meg! - felelt Radnóthy az általa hozott, s Milánóból érkezett levélre mutatva, s ajka nyitva maradt.

A hű cseléd elkezdett hangosan sírni, mire Radnóthynak megeredtek könnyei. Zokogott, ráborult Istvánra, földúlt családja s az elsüllyedt múlt ez egyetlen maradványára.

7

Teltek a napok, beállott az ősz. A hanyatló természet és a pusztuló udvarház oly jól illettek egymáshoz. A szél nemcsak a fák száraz leveleit szórta szét, hanem egy-egy zsindelyt is lekapott a roskatag födélről, az eső rútul megviselte a bolthajtást, s itt-ott nagy foltokban ütötte ki magát a falakon; a köd megszerette tornyocskáit, kéményeit, örömest szállott reájok, s midőn tünedezett, az álmos nap lehajolt mintegy megbizonyosodni: áll-e még a régi épület, mintegy kérdve: él-e még öreg gazdája.

Még élt. Néhány napi gyöngélkedés után, amely betegségnek is beillett, fölkelt, s délfelé újra elfoglalta karszékét a tornácon. Azóta évekkel vénült, s egészen meggörbedt belé. Restellett járni, nem szeretett beszélni, s fájt, hogy egyedül maradt gondolataival. Megbámulta a templom tornyát, hallgatta a vízmorajt s a szél süvöltését, nézte a vörösödő ecetfákat és a kőrisfák hulló leveleit, azután ha mindezt megunta, játszott a komondorral, amely untalan közelében volt, vagy elővette pipáját, s dohányt kért Istvántól, ha volna még abból a régi jó dohányból. István mindig tartogatott vagy szerzett ura számára néhány kötés szűzdohányt, s nagy öröme telt benne, ha szolgálhat neki. Radnóthy kiverte pipáját, megtöltötte, néha oly erősen, hogy nem szelelt. A szárban kereste a hibát, szalmaszálakat vett elő, áthúzogatta rajta, elvesződött vele és mulatta magát. Gyermek volt, aki önmagával tehetetlen, öreg, aki elfáradt már élni.

Nem akart látni senkit, s csak Istvánt tűrte maga körül. Más senkije sem volt a világon; csak ez egyetlen személy tartozott a múlthoz, amelytől annyi fájdalom választotta el, de amelyben folyvást benne élt. Mióta reáborult és megölelte, megszakadt a régi viszony. István többé nem cselédje volt, hanem barátja, rokona, dajkája. A szeretet és fájdalom csatolta őket össze, s megható gyöngédség fejlett ki köztök. Nem titkolt előtte semmit, keblébe öntötte panaszát, általa közlekedett az ügyvéddel, a számtartóval, a lelkésszel, az egész külvilággal. Vele ballagott le alkonyatkor a templomba, hogy alamizsnát osszon ki a szegények között, s imádkozzék fiáért. Nem haragudott reá, ha fölriasztva ájtatos elmerüléséből, emlékeztette, hogy illik már hazamenni, a népség eloszlott, s az egyházfi ajtót zár. Engedelmeskedett neki; esténként sokszor ültette ágya mellé, hallgatta beszédét, s el-elmosolyodott, ha a régi jó időből egy-egy tréfa jött szóba, de a mosoly csak ajkán játszott, szeme szomorúan merült a gyertyavilágba, gondolatai másfelé jártak, s István csak azon vette magát észre, hogy gazdája elaludt.

Nagyon ritkán jött tűzbe, s Istvánt csak egyszer dorgálta meg a régi haraggal, midőn ez erőnek-erejével új ruhát akart reá adni, s nagy garral magyarázgatta, hogy valóságos szégyen ezt a régi rongyot viselnie. Nagy méregbe jött, az új ruhát ellökte, szitkozódott, s ütésre emelte öklét, de midőn István fölhagyott nógatásával, szépen elcsöndesedett, hálásan nézett reá, mintha köszönni akarná, hogy nem háborgatja. A legtöbbször csak gyöngéden feddőzött, tréfásan zsémbelt, ami mindkettőjöknek jólesett, bár sok szomorúság vegyült belé.

- Ugyan, István - mondá egy reggel az ősi bibliát forgatva kezében -, te egészen elfeledkeztél rólam. Eszembe sem juttattad, hogy fiam halálát még nem írtam be ide. Kímélni akartál ugye? Hát a halál megkímélte-e szegényt?

Tovább nem szólhatott, elérzékenyült, egész délig írta azt a néhány sort, s napokig csak fiáról beszélt, azaz kérdezősködött, és engedte beszélni Istvánt, aki ezer apró történetet regélt el róla. Hallgatta, oly mohón, oly figyelemmel hallgatta, mint hajdan a kis Géza, midőn a hű cseléd esténként meséket mondott neki, hogy hamarább elaludjék. Az apa nem aludt el, álmodozott, s reggel panaszolt, hogy rosszul érzi magát.

- Azt sem juttattad eszembe - mondá máskor -, hogy egy szép sírkövet csináltassak Gézának. Ott nyugszik szegény idegen földön, s még fejfa sem őrzi emlékét. Kímélni akartál a költségtől, ugye? Igaz, nincs pénz. Amit az eladott jószágból kaptam, azzal adósságaimat fizettem ki, aztán a számtartónak adtam belőle a gazdaságra, s az ügyvédnek perköltségre, a többit még nem fizette ki az örmény, majd tavasszal fizeti. De van még egypár ezer forintom, tartogatom, kuporgatom, Temetésemre kell valami, nem szeretném, ha cudarul temetnének el. Élni - arra nincs gondom. Nekünk már kevés kell, István, s ha megszorulunk, eladjuk az erdőt, a földet; nincs kire maradjon.

Hivatta a lelkészt és a számtartót, amazt azért, hogy írjon Milánóba Géza barátjának a síremlék ügyében, a számtartót azért, hogy van-e jövedelem a jószágból, mert pénzre van szüksége. A számtartó, aki most sohasem ellenkezett urával, egy kis időhaladékot kért, panaszolta, hogy nincs jövedelem, sok kell a jószág beruházására, s a pör is fölös költséget emészt föl, mert az ügyvéd kenegetni szeretné az igazság kerekét.

- A pör - sóhajtá Radnóthy elgondolkozva, mint aki valami újat hall, s kissé fölélénkült arca -, úgy van, a pör. Nem engedik, hogy én folytassam, régen a maga személyében is pörölhetett az ember, most ügyvéd kell hozzá. Félnek a pennámtól. De azért befűtöttem nekik; mindent megírtam tisztán, kereken a kormányzónak, a minisztereknek, a királynak... Megfizette-e számtartó uram a szász papnak a sok német fordítás árát? Fizesse meg jól. A szász fösvény, nem csinál semmit barátságból, ügyvédemnek mondja meg, hogy szeretném már tudni, hogy állnak pöreim. Jöjjön ki újra hozzám. A múltkor keveset beszélhettünk. Most már egészséges vagyok. Hanem azt csak neki mondja meg, más ne hallja, mert elfognak. Másnak nagyon beteg vagyok... érti! Vigyázzon!

Ekkor a síremlékről a pörre fordult figyelme. Hosszan elbeszélte Istvánnak a pör folyamát, s örült, midőn ez helyeselni látszott minden lépését. Napokig csak erről folyt a beszéd, aztán áttért az ügyvédre és a számtartóra, akire gyanakodni kezdett. Fejébe vevé, hogy Erzsi mindkettőt megvesztegette; a számtartó azért nem akar adni neki pénzt, mert Erzsi számára szándékszik megtakarítani minden nélkülözhető jövedelmet; az ügyvéd pedig, midőn itt járt, azért kérdezősködött a végrendelet felől, mert Erzsi javára akarja fordítani. Ilyenkor nevetett; fölnyitott egy záros fiókot, melynek kulcsát mindig magával hordá, kivette a végrendeletet, fölolvasta Istvánnak, s midőn ez megértvén, hogy neki is egy kis nyugdíjat hagyott, megcsókolta kezét, úgy örült a hálának, a szeretetnek, mintha ilyesmit életében most tapasztalna először. Elfeledte a pört, a végrendeletet, s csak cselédje örömében gyönyörködött. Így törölte ki emlékéből egyik tárgy a másikat, s nyújtott lelkének szüntelen foglalkozást. Még mindenből érdekelte valami, de csak félig; még fellángoltak szenvedélyei, de csak mint az emlékezet világa; még élt, de csak álmodozott, mindennap haldokolva.

A téli napokon folyvást tűzrakással bajlódott. Félt, hogy megfagy, s panaszolt a muszkákra, akik Szibéria hidegét hozták magokkal Erdélybe. Egész nap hordatta a fát, új meg új hasábot vetett a hamvadó üszkökre, s gyönyörködött a nehezen síró sustorgásban, a vígan föllobogó lángokban, s a vaskanállal meg-megütögette az égő-vörös szenet. Már akkor este lőn, midőn szerinte bemelegedett a szoba. Még egy pár hasábot vetett a tűzre, vörösen ment le a nap, erős fagy lesz holnap, csikorog a templom kakasa, száraz szelek fognak fújni az éjjel. - Hadd fújjanak, nem fázunk meg - mondá ilyenkor, hátradűlt karszékén, megvidult és beszédessé vált.

- Emlékszel-e István, éppen ma négy esztendeje, hogy utolszor választottak alispánná? Ellenfelem csak huszonöt szavazatot nyert, a többi mind az enyém lett. Hogy fölemeltek, hogy éljeneztek, hogy énekelték azt a nótát - hogy is van csak?...

Egy életem, egy halálom,
Radnóthy lesz alispánom!

felelt István dudorászva.

- Úgy, úgy; te jobban emlékszel reá.

- Hogyne emlékezném, méltóságos uram? Hiszen akkor csináltatta volt nekem azt a szép új dolmányt, amelyet csak solemnis alkalmakra volt szabad fölvennem. A szabó kétszer is megigazította, hogy feszesebben álljon. Hát rajta a csillogó fényes gombok! Most is megvan, de nem használjuk többé.

- Nem használjuk többé - visszhangzá Radnóthy szomorúan, aztán hosszú szünet után hozzátéve -, hátha mégis, nem... nem... én nem vállalok többé hivatalt; de ha isten még egy közgyűlést ad, tudom elpanaszolok mindent.

Örömest emlegette dicsősége e napjait, s Istvánban résztvevő hallgatóra talált. Mindketten a tisztújítási napokban éltek. Egyik sem tudta feledni ezt az időt. Radnóthy hallani vélte a hódoló nemesség zaját, István megemlékezett a nagy ebédre, amelyre ő hívta meg a vendégeket; Radnóthy kocsijába képzelte magát, amint ovációkkal fogadják a kortes csapatok, István pedig a kocsi bakján, honnan oly büszkén nézett le, mintha érte történnék minden.

Úgy eltelt az idő ily beszélgetések közt, feledték a korán elhunyt jó fiút, a hálátlan leányt, a terhes pört, a fölfordult világot s Radnóthynak néha még tréfálni is kedve kerekedett.

- István, tudod-e, hogy három hét múlva karácson lesz? Mindig ilyenkor tartottuk az év utolsó közgyűlését. Holnap fogass be korán reggel, keresd ki atillámat, kardomat, s a sastollas föveget. Közgyűlésre megyünk. Bíz úgy. Éppen most olvastam a körlevelet - mondá egy reggel Istvánnak, aki megütődve nézett reá, mert azt hitte, hogy ura megzavarodott elméjében.

- Hát nem szeretnéd, öreg? Nem vennéd-e föl még egyszer azt a szép dolmányt? Bizony még elhiszi... Ha! ha! ha! Nagy bolond vagy te, István, hogy az isten akárhova tegye dolgodat - s lelkéből nevetett, hogy ennyire rászedhette a jó öreget.

- Ej, uram, tréfaság! - dörmögte István.

- De az nem volt tréfaság - folytatá Radnóthy tűzbe jőve -, midőn ezelőtt húsz évvel egy ily közgyűlésen megtámadtuk a csak helyettesített és nem országgyűlésen választott guberniumot. Milyen beszédet tartottam akkor! az „éljen”-nek nem volt vége-hossza. Tudod, ki állott föl, hogy engem megcáfoljon? Az a kis fekete báró, akit cigány hercegnek csúfoltak. Mennyi badarságot beszélt össze. Aztán újra én állottam föl, s így kezdtem beszédemet: „Tekintetes Karok és Rendek! Meddig él még vissza türelmünkkel ez az ember?” A cigány herceg ekkor beszédembe vágott, s kikérte magának a sértegetést. Én erre azt feleltem: „Igaza van nagyságos báró úr, bocsásson meg, hogy elég gondolatlan voltam embernek nevezni.” Mily nevetés és éljen harsogott a teremben. Hejh István, szép idők voltak azok! Emlékszel-e?

- Hogyne emlékezném! Mintha most is látnám a méltóságos urat abban az ezüstgombos atillában, azzal a derék ősi karddal, amelyet a tavaszon elvittek a csendőrök.

- Elvitték, nem adják vissza. Nincs kardunk; elpusztulunk István - sóhajtá Radnóthy lehangolva. Csend állott be, amelyet István nem mert megzavarni. Csak az óra ketyegése hallatszott. A két öreg magába mélyedt; azalatt kialudt a tűz. Radnóthy fázni kezdett, s ebédig mind a muszkákra panaszolt, és átkozta Szibériát.

Minél beljebb haladt a tél, annál jobban rakta a tüzet, minél hosszabbak lőnek az esték, annál beszédesebbé vált. Ismételte, amit tegnap mondott, s amit talán elfeledett, kiegészíté István.

Néha István sem emlékezett valamire, ekkor találgatással mulatták magokat. Mindkettőnek éppen nyelve alatt volt, amit mondani akart, s ha hosszas főtörés után sem tudtak boldogulni, abban egyeztek meg, hogy így jár az ember, ha megvénül, s ma hidegebb van, mint tegnap.

Kifogyván a dicsőség és boldogság emlékeiből, ifjúkori bohóságaikra tértek. Radnóthy diák és jurátus kalandjait emlegette, s megsiratta a földúlt nagyenyedi főiskolát, amelynek növendéke volt, az elvesztett királyi táblát gyászoló Marosvásárhelyt, ahol jurátuskodott. Istvánnak is kedvence volt e két város; ő is járt a nagyenyedi főiskolába, végzett két osztályt négy esztendő alatt, mert, amint mondá, a *classis praeceptor*ok ellenségei voltak, ráfogták, hogy nem fog az esze, ezért elkeseredett, kibujdosott; ekkor került először Marosvásárhelyre, ahol sok ifjúurat szolgált, míg végre Radnóthy úrfihoz szegődött, akitől csak az ásó-kapa választja el.

Radnóthy arca kiderült; megmozdultak szívében az ifjúság édes emlékei, s lágyan ringatták, mint a bölcső a gyermeket. Mindketten annyit beszéltek, hogy nem tudták kibeszélni magokat. Néha belezavarodtak az évszámokba és nevekbe, vitatkoztak, meg is haragudtak egymásra, aztán kibékültek, s azt határozták, hogy már késő az éjszaka, ideje volna lefeküdni, majd megálmodják holnapra, amire ma nem emlékeznek.

- Istenem, hogy eltelik az idő! - szólalt meg Radnóthy Szilveszter estéjén. Tudod-e, István, ma éppen negyven esztendeje, hogy szolgálatomba fogadtalak. Milyen karcsú, piros legény voltál akkor.

- Rég volt uram, talán nem is igaz - felelt kedvetlenül István, mintha titkolni akarna valamit ura előtt.

- Tudod, mennyit járt hozzánk az én Jankó barátom. Mintha most is előttem állana; a legkorhelyebb diák volt Nagyenyeden, a legkihágóbb jurátus Marosvásárhelyt. Diák korában egyszer aludt a leckén, éppen revokáció volt, én hirtelen megdöftem, hogy keljen föl, üljön ki, mert felelni szólítja a professzor. Fölkelt és kiült. A professzor csak nézte. „Én nem szólítottam, mondá neki, de ha kiült, domine, hát feleljen." Ha! ha! ha! Jankó nem tudott egy szót is felelni. Bekergették, lepirongatták. Ha! ha! ha! Egész életében nem tudta nekem megbocsátani ezt a tréfát - az Isten nyugtassa meg szegényt. Hát jurátus korában mennyi bohóságot űztünk vele. Ejnye, no! Nem jut eszembe. Segíts, István, te jobban tudod.

- Ideje már lefekünni, uram, rég elütötte a tízet.

- Hogyisne? Hiszen ma Szilveszter éjszakája van. Ki látta ily jókor lefekünni. Hajdan éjfélig mulattunk ilyenkor, s mikor ütötte a tizenkettőt, boldog új esztendőt kívántunk egymásnak. Ha te lefekszel, ki fog nekem új esztendőt kívánni?

István szomorúan nézett urára; beteg volt, alig állott a lábán, azonban habozott bevallani, mert félt, hogy nyugtalanságot okoz, s elrontja ura éjszakáját.

- Engedelmet kérek, rosszul aludtam a múlt éjjel, nyugalomra van szükségem - hebegte István, aztán eszébe jutván, hogy talán utolszor beszél urával, kitört belőle a fájdalom, sírni kezdett, csókolta ura kezét, köszönte jótéteményeit s isten áldását kérte reá.

- Hát te is el akarsz hagyni már? - kiáltá Radnóthy ijedten.

- Ó, dehogy, édes jó uram, hanem meggondoltam, hogy az ilyen vén ember, amilyen én vagyok, jó, ha minden este elbúcsúzik, mert ki tudja, nem hal-e meg holnap reggelre.

- Meghal... holnap reggel! Hát én egyedül haljak meg? - kérdé Radnóthy elmélázva.

- Ó, az én édes jó uram még sokáig fog élni, mert fiatalabb, erősebb nálamnál. Aztán ha én kidűlnék is, nem marad egyedül, lesz, aki ápolja. Erzsi kisasszony bizonyosan eljő, eddig megbánta hibáját, s csak egy jó szóra vár. Alkalmasint fél szegény levelet írni. Bátorítsa föl a méltóságos úr! Az öreg István kéri, aki sohasem csalta meg, aki mindig javát akarta.

A jó cseléd gyöngéden akarta előkészíteni urát betegségére, s gondoskodni kívánt róla halála esetére is. Szegény nem tudta, mit mivel. Radnóthy meghallva leánya nevét, nagy haragra gerjedt, de nem lévén elég ereje hozzá, csak elfordult búsan, s e szavakat rebegte: - Te is az ő pártját fogod, te is háládatlan vagy. Takarodjál!

István nem mert többet szólani, talán nem is tudott volna. Érezte, hogy gondatlanságot követett el, jóvá akarta tenni, de alig volt jártányi ereje, s csak a falhoz támaszkodva tudott kitipegni a szobából, Radnóthy megfordult a neszre, nézte a becsukódott ajtót: s várta a visszatérő cselédjét.

Azonban elütötte a tizenegyet, tizenkettőt, eltelt az óév, és nem jött senki, aki újévet köszöntsön. Oly egyedül érezte magát, és félni kezdett; a szoba kihűlt, úgy fázott, oly fáradt volt, úgy szeretett volna alunni, s nem bírt lefekünni. Hiányzott körüle valami, a gondos kéz, amely lefektesse, a negyven év óta megszokott arc, amelynek durva vonásain mindig csak ragaszkodást olvasott, a dörmögő hang, az elmúlt idők egyetlen visszhangja.

Maga is érezte ezt, anélkül, hogy tudná, s egypárszor elkiáltotta István nevét - hasztalanul.

Nem jő, haragszik reám - mondá magában elszomorodva -, igaza van, nagyon keményen bántam vele. Megkérlelem. Miért ne? Öregemberek vagyunk, ki tudja, melyikünk hal meg holnap reggelig. Búcsúzatlanul váljunk-e el? Jól mondotta szegény István. Miért is haragudtam én rá? Hát Erzsikéért. Az a kígyó még most is mardossa szívemet. Pedig István csak azt akarta mondani, hogy a jó leány ápolni tartoznék atyját öreg napjaiban. Jól mondotta szegény István. Félreértettem. Híjába! Nemigen tudja jól kimagyarázni magát, csak két osztályt járt Nagyenyeden, ellenségei voltak a *classis praeceptor*ok, ráfogták, hogy nem fog az esze, aztán nem tanult, elkeseredett, kibujdosott. Szegény István! Megkérlelem, aztán lefekszünk, s reggelre vidáman ébredünk.

Vette a gyertyát, s István szobájába indult, azonban nagy megdöbbenésére a szoba ajtója félig nyitva volt, s belőlről az István nyögése s a kis Mányi sírása hallatszottak ki.

- Úgy... úgy kis Mányikám - folytatta a haldokló István hagyakozásait -, neked hagyom mindenemet, csak viseld gondját a méltóságos úrnak. Reggel ne költsd föl jókor, ügyelj, hogy legyen mindig tiszta inge, varrd föl reá a hiányzó gombot, mert különben nagyon megharagszik. Sohase erőltess reá új ruhát, de mindig takarítsd ki a régit, s varrd meg, ahol elszakadt. Ebédnél köss eléje asztalkendőt, mert elfeledkezik róla, és leönti ruháját. Jó melegen add föl az ételt, s töltsd meg poharát. Mikor vecsernyére harangoznak, vezesd le a templomba, este sohase feküdjél le addig, míg ő le nem fekszik. Ha beteg talál lenni, mindjárt fogass be, s azt az öreg orvost hívasd, mást a világért se, különben nem veszi be az orvosságot. Vigyázz egy kis kulcsra, amelyet nappal mindig zsebében őriz, s éjjel párnája alá tesz. Ez kulcsa íróasztala fiókjának, amelyben a végrendelet van. Ha Isten magához venné szegény urunkat, nyisd föl a fiókot, vedd ki belőle a legnagyobb darab papirost, fekete galanddal van összekötve, dugd el jól, vidd be Vásárhelyre, s add át a főtisztelendő református püspöknek, aki most oda szorult Enyedről. Ő bizonyosan híven végrehajtja urunk végakaratát, s eltemetteti, mint illik.

- Ne bolondozzék, István bácsi! Ugye csak tréfál? Hogy megrémíti az embert - kiáltá az ágyra boruló kis Mányi, folyvást zokogva.

- Nem tréfálok, gyermekem! - viszonzá István szünet után, amely alatt a beszéd okozta lankadtsága egy kissé enyhült -, meghalok az éjjel, nem élek reggelig. Életemben most vagyok először beteg, bizonyára utolszor is. Apám is így halt meg; ez a famíliánk természete.

- Ne hozzak egy pohár borsos, meleg bort? Csak a hideg borzongatja István bácsit. Hátha megkenné a gazdasszony? Talán megcsömörlött, István bácsi - dadogta a kis Mányi, betakarva a beteget, s megigazítva a párnát feje alatt.

- Ne gondoskodjál te rólam - kezdé újra a haldokló -, gondoskodjál a méltóságos úrról. Vigyázz, hogy jó legyen reggel a kávéja, meg ne kozmásodjék a tej; ezt ki nem állhatja. Légy mindig körülte, sohase ellenkezzél vele, beszélj, ha szól, de sokat, nagyon sokat, hanem ne emlegesd Géza úrfit, mert akkor sír, se Erzsi kisasszonyt, mert azért nagyon megharagszik. Az áldott lélek reám is ezért haragudott meg. Ó, hogy a sírba kell vinnem haragját! Kérj tőle bocsánatot nevemben. Mondd meg neki, hogy csak ezen bánkódtam utolsó órámban. Ó, én bolond fejem, miért is haragítottam meg az én jó uramat.

- Nem haragszom, nem haragszom István! - nyögé Radnóthy belépve; gyertyáját elejtette, oda lépett az ágyhoz, de annyira lesújtott és tehetetlen volt, hogy a haldoklónak kellett fölemelkedni az utolsó kézcsókra, s a már-már elnémuló ajkaknak megnyílni a végbúcsúra.

Mily könnyűvé tette halálát a kézcsók s néhány búcsúszó. Betelt utolsó vágya, és fájdalom nélkül halhatott meg. Torzuló vonásain erőt vett egy édes mosoly, s a homályosuló szemekből még felcsilloghatott a szeretet és hála utolsó szikrája.

8

István halála oly váratlan, megfoghatatlan volt Radnóthy előtt, hogy meg sem sirathatta. Némán nézte a halottat az ágyon, a terítőn, megindulás nélkül hallgatta a koporsó beszegzését, a lelkész imáját, a halotti éneket. Még mindig vele volt István; együtt mentek ki a temetőbe is, az semmi, hogy István a koporsóban feküdt, ő a koporsó után tipegett - még mindig együtt voltak: de amikor a temetésről hazatért, s üresen látta a széket, amelyet alkonyat felé a hű szolga mindig elfoglalt; amikor leszállott a hosszú téli est, ködével és unalmával, s nem volt senki, aki megszakítsa az irtóztató csöndet; amikor gondolkozni, emlékezni, beszélni akart, s nem volt, aki segítse és meghallgassa; amikor István helyett a kis Mányi lépett be, hogy őt levetkőztesse, e ragaszkodó, de vele bánni nem tudó árva, aki alig ért derekáig, s csak a majorság őrzéséhez értett, megeredtek könnyei, és sohasem száradtak föl.

Talán ez örökös könnyben úszó szemek gyöngülésből is származhattak, de legmélyebb forrásuk a fájdalom volt. Istvánban utolsó támasza dűlt ki, és semmi sem maradt, ami többé az élethez kösse. Ez volt legmélyebb sebe, mert az idő, ahelyett hogy hegesztené, folyvást mérgesítette. Nem volt az időnek oly pontja, a szobának oly zuga, amely ne emlékeztette volna Istvánra. A kis sánta Mányi nem tudta úgy szolgálni, mint István, s akaratlanul is elhanyagolta. A számtartó, aki miután urát sír szélén látta, s Istvántól nem tarthatott, megromlott becsületességében, s csak arra volt gondja, hogy minél többet takaríthasson meg a maga számára a gazdátlan jószágból. A gazdasszony követte a jó példát. Radnóthy mindenben szükséget szenvedett. Az ebédek rosszabbak lettek, fölbomlott a rend, sokáig kellett várni az ételre. A kis sánta Mányi követve István utasítását, nemcsak jó melegen, hanem valóságos forrón adta föl az ételt, s néha el is ejtette a forró tálat. Radnóthy itt is érezte István hiányát, aki oly jóízűen szokta kínálgatni, s ha igen sokat akart enni, lebeszélte róla. Mányi ehhez nem tudott, aztán ügyetlenül töltögette poharát, s nemegyszer földöntötte. Radnóthy vagy igen keveset, vagy igen sokat evett, el-elvesztette étvágyát, s napról napra fogyott. Mányi híjába

varrta föl a hiányzó inggombot, Radnóthy ritkán vett tisztát, mert mindig fázott: megszokott foglalatosságával, a tűzrakással is fölhagyott, mert néha füstölt a kemence, amiért aztán tejeskávéját is sokszor kozmásnak érezte, még akkor is, midőn nem volt az. Sokat zúgolódott, hogy a kis Mányi oly nagy parasztfoltokat vet ruhájára, s emlegette Istvánt, aki úgy tudott varrni, mint egy szabó. A reggeli felöltöztetést sem engedte át neki, maga öltözött föl nagy kínnal és rendetlenül; felemáson húzta föl csizmáját, visszásan öltötte magára a mellényt. Jó volt úgy is, nem vette észre, s midőn a kis Mányi sírni kezdett, hogy semmit sem tehet kedvére, ő is elbúsulta magát, és sajnálta Istvánt.

A számtartó és lelkész, akik néha benéztek hozzá, kérték, hogy fogadjon új legényt. Mindhijába. Radnóthy senkit nem szeretett, senkit sem tűrt maga körül, csak a kis Mányit. István végakarata s felesége emléke kötötték hozzá. Nem is beszélt Mányival egyébről, mint feleségéről és Istvánról. De mit tudott beszélni vele a kis együgyű lányka? Emlegette a boldogult méltóságos asszonyt, hogy milyen jó volt, mily szép ruhában járt, mily jó gazdasszony volt, mindig számba kérte a tojást, s hogy haragudott, mikor a gyöngytyúkokat ellopták. István ki is fürkészte, ki volt a tolvaj, s több ehhez hasonlót.

Radnóthy mind hallgatta, sóhajtott, siratta feleségét, siratta Istvánt s elaludt. Mányi folyvást beszélt, mindennap ugyanazt ismételte, s ha nem tudott tovább beszélni, ő is sóhajtott és sírt, mint gazdája.

- Te István, ugyan hány esztendős vagy? - kérdé egy estve, a sötétben Istvánnak gondolva a belépő Mányit.

Mányi nem mert szólani, és gyertyát gyújtott.

- Vagy úgy! István meghalt. Szegény, éppen hatvan esztendős volt, két hét múlva én is éppen annyi leszek, akkor én is meghalok. Nem hallod - folytatá fölemelkedve székéről -, hogyan vonít a komondor? Ez halálomat jelenti.

- Jézus, Mária! - kiáltá ijedten Mányi, gazdája lábához borulva.

- Szegény kis Mányi, sajnálsz! - szólalt meg Radnóthy megsimogatva a hű leánykát -, pedig még nem is vettem neked piros kendőt. Tudod, feleségem vett volt neked, de Erzsike elszakította. Ne búsulj Mányi, ha meghalok is, a piros kendő el nem marad.

A következő hét egyik estéjén rendkívül erős szelek fúttak.

Rengett belé a vén ház, s egyik elhagyott szélső szoba bolthajtása beszakadt.

- Ez is a halálomat jelenti - sóhajtá Radnóthy -, egy hét múlva az egész ház összeomlik, akkor én már nem leszek, idézhetnek a bezirkerek, kereshetnek a csendőrök, a mennyországba nem bocsátják be őket...

A kis Mányi letérdelt, egész éjjel imádkozott, kérte az Istent, hogy ne engedje összeomlani az udvarházat, és tartsa meg sokáig gazdájával együtt.

Radnóthy is imádkozott, és másnap fölvette az úr vacsoráját. Oly mélyen hitte egy hét múlva bekövetkezendő halálát, hogy a hét végén csakugyan rosszul lett, lefeküdt és halni készült.

A kis Mányi megijedt, s ki akart futni a szobából, midőn urát lefekünni látta.

- Megállj! Hová futsz?

- Orvost hívok, méltsás uram!

- Azt a vén orvost hívasd; nincs szükségem ugyan reá, de úgy rendelte István.

- Úgy, méltsás uram.

- Megállj, még egyebet is mondott István.

- A kulcsot.

- Nesze, nyisd ki íróasztalom fiókját, vedd ki belőle a legnagyobb darab papiroscsomót, dugd el jól, ne lássa senki, menj be Vásárhelyre, s add át a főtisztelendő püspök úrnak. Megállj, ne fuss, nesze egy arany, több nincs, a többi a temetésre kell, ezt számodra tartogattam, végy rajta piros kendőt, tudod, ahelyett, amelyet boldogult feleségem vett, s Erzsi elszakított.

Ezzel befordult, elaludt, s többé föl sem ébredt. A vén orvos és a főtisztelendő püspök csak hűlt tetemét találták. A temetés ez utóbbi rendelése következtében az elhunyt végakaratja szerint ment véghez. Temetési költségre kétezer forintot hagyott készpénzben, amely összeg a végrendelethez volt mellékelve. Díszes magyar ruhába öltöztetve nyújtóztatták ki diófa koporsóban, amelyet magas ravatalra helyeztek. Három pap jött el szolgálni; egyik a háznál fog könyörögni, a másik a templomban tart beszédet, a harmadik a sírboltnál búcsúztatja el a világtól. A marosvásárhelyi diákság reggeltől estig készült a nagy harmóniára. Az ebédlőt fekete posztóval vonták be, s festett címereket szögeztek a koporsó födelére. A kis Mányi a tavasz legszebb virágaival hintette be a koporsót, s egész nap legyezte a halottat.

Végre eljött a temetés napja. Szép tavaszi délután volt, fényesen sütött a nap, és pacsirták énekeltek a levegőben. Három óra felé megszólalt a harang, gyűlt a népség, megzendült az ének, sírtak a vénasszonyok, susogtak a férfiak, s az elhunyt érdemeit emlegették. Egyszer egy elfojtott zokogás erős kitörése hallatszott. Mindenki odatekintett. A kis Mányi sírt, miért meg is pirongatta a gazdasszony, fülébe kiáltva: „Te kis béka, még zavart csinálsz!" Történt is zavar, de nem a kis Mányi okozta. Midőn éppen a koporsó beszögezéséhez fogtak, beszaladt a féleszű bivalos, és jelentette, hogy csendőrök vették körül a házat, akik el akarják fogni a méltóságos urat. Úgy is volt. Radnóthy pöre eldűlt, s mint olyan, aki fegyvert rejtegetett, közcsendet háborított, s a felsőséget több ízben a legvakmerőbben megsértette, egypár évi börtönre ítéltetett. Az ügyvéd sikerrel tudta húzni-halasztani a pört, s fölhasználni az ezredesné és Kahlenberger befolyását; az egésznek veszélyesebb oldala már-már mintegy múlóban volt, azonban Radnóthy mindent elrontott. Szebenbe a kormányzóhoz, Bécsbe a miniszterekhez küldött iratai mindent fölforgattak, amit az idő, befolyás és ügyvédi furfang építettek. E terjedelmes iratok egy darabig olvasatlan hevertek az illető irodákban, de végre sor került rajok is. Innen is, onnan is kemény parancsolat ment a kerületi biztoshoz, hogy tüstént fogassa el, s fenyítse meg e vakmerő embert. Radnóthy ez újabb bűne felújította régi bűneit, s pöre sietve eldöntetett. Ügyvéde többé nem tudta akadályozni elfogatását, kétkedtek betegségében, s kiküldöttek érte. Ha az elhunyt él, az ítélet ellen bizonyosan tiltakozik, azonban jobb volt így, legalább nem vihették még egyszer fegyver közt végig a falun, hajdani jobbágyai szemeláttára.

A temetési menet megindult a templom felé. A kis Mányi, akinek sánta lábát rútul megviselték a múlt napok fáradalmai, el-elmaradozott a koporsótól, s hogy lépést tartson a többivel, belekapaszkodott a gazdasszony ruhájába, amiért ez újra megpirongatta „Te kis béka, itt is zavart csinálsz!" Történt is zavar, de ennek sem Mányi volt az oka. Megint a féleszű bivalos botránkoztatta meg a népséget, nagyot kurjantván örömében, hogy a curialistákat egzekválják. Valóban úgy is volt. Radnóthynak a curralisták elleni pöre is eldűlt, éspedig kedvezően. Itt nem árthattak vakmerő iratai, s az örökség reményében az ezredesné és Kahlenberger is megfeszítették erejöket. Az úrbéri törvényszék visszaítélte minden elfoglalt telkét és földjét, a csendőrök éppen az ítéletet hajtották végre, kiűzték a curialistákat lakjaikból, és elfogták az ellenszegülőket. A kertész most legkevésbé mert ellenkezni, de annál jobban átkozta Radnóthyt, amin a féleszű bivalos szörnyen felbőszült, s elhatározta magában, hogy holnap jól megveri a kertészt. Kár, hogy szándékát sohasem merte végre-

hajtani. A kertész még többet is érdemelt volna, mert nem csak átkozódott, hanem bosszúból azon éjjel az udvarházat is felgyújtotta. E tett után a nyomozásban nem bizonyosodott reá, de azért az udvarház tökéletesen rom lőn, amelyet többé senki sem látogatott, kivéve a komondort, amely híven leheveredett a tornác romjaira, várta gazdáját, és keservesen vonított.

Így pusztult el a régi udvarház, nem örökölhette senki. Ki fogja örökölni a jószágot? E kérdés még eldöntésre várt. A végrendelet újabb pört támasztott. Radnóthy, amint tudjuk, kitagadta leányát s fia halála esetére mindenét a nagyenyedi főiskolának hagyta. Szegény nem is sejtette, hogy végrendelete könnyen semmissé válhatik. Egész 1848-ig jól ismerte a köz- és magánjogot, ami ezután történt, abból semmit sem tudott, de nem is akart. Jól tudta, hogy az 1848-i törvények csak elvben törülték el az ősiségét, s a nemesi örökösödés szabályozását a következő országgyűlésre halasztották. De nem kételkedett, hogy az országgyűlés helyett, mint annyi mindent, ezt is rég szabályozta Bach kormánya. Aztán vallatása alatt annyiszor hallatta a nemesi és nem nemesi birtok és személy egyenlőségét, hogy lehetetlennek tartotta, hogy a fiskus jogot formálhasson valamely magvaszakadt nemes birtokához. Azonban 1851-ben még nem adattak ki az új örökösödési rendet szabályozó rendeletek. Szegény Radnóthy egyszer alkalmazta magát az új korszak szelleméhez, akkor is törvénytelenséget követett el. A fiskus rátette kezét jószágára, a nagyenyedi iskola pedig pört indított. Ekkor előállott a harmadik követelő is, Kahlenberger, az egyetlen Radnóthy-leány férje, követelte neje anyai részét, s egyszersmind kérte, hogy kegyelmes adományozás útján ruháztassék nejére az egész ősi jószág. Érvénytelen levén a végrendelet, mind követelését, mind kérését megnyerte, s hogy a nagyenyedi főiskolának is jusson valami, jószántából alapítványt tett két oly tanuló jutalmazására, akik a német nyelvben és irodalomban legnagyobb előmenetelt tesznek. Aztán felhagyott a katonai pályával, és átvette a jószágot. Nemsoká híre-hamva sem maradt, ami a régi gazdára emlékeztette volna az embert. A cselédek elszéledtek, a kis Mányi Erzsi miatt nem is merte magát mutatni és elbujdosott; a komondort agyonlőtték, mert a híres apportírozó uszkárt megharapta.

Az új gazda nagy terveket forgatott fejében: reformálni akarta a jószágot, és civilizálni a falut. A curialis telkekre néhány würtembergi családot telepített, amelyek többe kerültek, mint amennyi hasznot hajtottak. Szemüveges jószágigazgatójával mindent reformált, civilizált. A reform és a civilizáció miatt egypár év alatt alkalmasint csőd alá kerül, ha az ezredesné meg nem hal, s így új örökséget nem nyer. Most már nem félt a csődtől, s tovább folytatta a reformot és civilizációt. Egyébiránt a français-et más is járja úgy, mint ő, de a polkában és valcerben keresni kell párját; társai, kik sokszor látogatják, most is *famoser Kerln*ek nevezik; az asszonyok most is mulatságosnak találják, kivéve a feleségét, aki gyakran sír, s a legérzékenyebb verseket szavalja a *Wilden Rosen*ekből.

HARMADIK RÉSZ
Tanulmányok és kritikák

PETŐFI SÁNDOR ÉS LÍRAI KÖLTÉSZETÜNK

Az a fiatal költő, ki első felléptével egyszerre a közönség kegyence lőn, s hat rövid év alatt irodalmunkban eddig hallatlan hatást idézett elő, nincs többé a magyar írók sorában. Minden adatot összevetve, biztosan állíthatni, hogy ő már az irodalomtörténet személye, a magyar irodalomtörténeté, mely tulajdonképpen még nincs megírva.

Másutt kevésbé jeles költő is, mint aminő Petőfi volt, nagy figyelem tárgya. A legapróbb részletekig terjedő életrajza készül meg, s műveinek széptani méltatása gyakran felmerül az irodalmi kérdések közt. S míg a közönség előtt mint jellem és költő egyaránt illő világításban áll, addig a történetíró nemcsak kész adatokat talál róla, hanem többé-kevésbé kifejlett nézeteket is.

Íme az ok, mi arra készt, hogy közzé tegyem töredékes jegyzeteimet, melyeket Petőfi életéről, műveiről s lírai költészetünkben még folytonosan tartó hatásáról összeírtam.

Hiányos kísérlet ez, oly mű, mely több okból sem kimerítő életrajz, sem valóságos széptani elmélet nem akar lenni, s nem is lehet. Akár eszmék, akár külalak tekintetében nincsenek nagy igényei, azonban a közönség úgy hiszem, érdekkel fogja olvasni egyik nagy költője regényes élettörténetének legnevezetesebb korszakát; a történetíró néhány oly adat birtokába jut, melyek könnyen feledékenységbe mehetnek, s talán eszmecserére nyújtok alkalmat oly nézeteket pendítve meg, melyeket jelen irodalmi körülményeink közt nem lehet eléggé vitatnunk.

Néhány cikkben életrajzát fogom adni az 1847. év végéig. Olykor részletekbe bocsátkozom, mindenütt kísérve jelleme és költészete fejlődését, mennyire hiányos adataim engedik. Szólani fogok műveiről és az irodalmi viszonyokról, melyek közt föllépett és hatott. Végül azon kórjeleket érintem, melyek mint az általa alapított iskola torzításai mutatkoznak lírai költészetünkön.

Sokan talán mondani fogják, hogy eszményi személyt alakítottam belőle; mások, hogy igazságtalan szigorral ítéltem róla. Vádak, melyeket csak a legszárazabb biográfus kerülhet el, s melyek ellen tudni fogom magamat védeni. Legyen szabad még annyit bevallanom, hogy semminemű rokon- vagy ellenszenv nem vezetett, s igyekeztem elfogulatlan szempontra emelkedni, amennyiben lehet, sőt kell, oly kort illetőleg, melyben még úgyszólva benne élünk.

De legyenek bár ítéleteim, széptani nézeteim hibásak, adataimnak értéke van, mert azokat gondos utánjárással szedtem össze, ítélettel válogattam meg, s mindegyiket hiteles forrásig tudom visszavinni.

1

Petőfi Sándor Kiskőrösön, 1823. január 1-én született. Atyja mészáros volt, ki úgy látszik, Magyarország felső vidékéről költözött az alföldi síkra, s mindvégig megtartá *Petrovics* családnevét. A jámbor férfiú, noha többnemű szerencsétlenségek következtében nagyon elszegényült, mindent megtőn, hogy fiának némi nevelést adhasson. Elébb az aszódi, majd a szentlőrinci evang. gimnáziumba küldötte; később Selmecre, az ottani evangélikus líceumba.

A tüzes és makacs ifjonc lelkéből megutálta az iskolai életet. Nyugtalan természete és függetlenségi vágya, mi egész életén átvonul, korán a nagy világba sodorta. Selmecről Pestre szökött. Tetszett neki a fővárosi élet, s űzte az első ifjúság könnyelmű kalandjait.

Legboldogabb estéje volt, ha a színházba beszökhetett. A színészet iránt már gyermeksége óta nagy hajlammal viseltetett. Már tanuló korában Selmecen is színészkedett, s éppen az vonta maga után kiutasíttatását az iskolából. Részint ez okból, részint, mert nagy nyomorban élt, s nem mert hazamenni, beszegődött a színházhoz.

A színészek ruháit hordta fel esténként, és előadás alatt székeket, asztalokat rakott ki a színpadra. Vidor utcagyerek-életet élt. Bolondja volt a csínyeknek és tréfáknak. Néha rossz cimborák közé is keveredett, anélkül hogy megromoljék. Éppen, mint Shakespeare, kiről életírói hasonlót beszélnek.

Mindketten korán tusára szállottak az élettel és önmagokkal, s diadallal emelkedtek ki belőle. Fenékig kiürítek a szenvedélyek poharát, s mély pillantást vethettek az emberi szívbe. Rakoncátlanságban tört ki bennök a géniusz első mozzanata, lábbal tapodták a hétköznapi erkölcsök- és kötelességeket, mert óriási tetterejük még nem találta meg körét, és sejtelmök nagy és új pálya körül borongott.

Shakespeare a világ első drámaköltője lőn; Petőfi a legnagyobb magyar lírai költő. Ifjúsági élményeik nélkül talán egyik sem válik azzá, mert legnagyobb költői tanulmánynak mindig az élet marad, szenvedés, tévely és csalódások árán.

Szerencsés ki győzelmesen állva meg fölöttök, a költői lelkesedés számára zsákmányolhatja ki.

Petőfi még ekkor nagyon ifjú volt, alig tizennégy éves. Csak küszöbén állott élete viharos korszakának. Atyja, ki meghallá, hol barangol, Pestre jött, s erővel vitte haza, s mivel útközben többször vissza akart szökni, szigorúan bánt vele. Anyja szeretete egész szenvedélyességével ölelte körül. Innen költeményeiben iránta a leggyöngédebb fiúi szeretet, mit valaha költő énekelt. Semmi negédlés (affektáció), költői szeszély, mibe Petőfi néha beléesik. Igaz mély gyermeteg érzés. Minden gondolatnak egy-egy jelenet felel meg, mi az életben megtörtént.

Atyját rendesen humoros alakként tünteti föl, ki nem sokat ad arra, hogy fia költő, haragszik reá csínyeiért, s csak nagy későre békül ki vele. A háttérben mindig ott áll anyja szelíd arca, kinek csak könnyei és csókjai vannak számára.

Mindvégig szerette szülőit, s míg költeményeiben örökíti, kedvezőbb körülményei közt ápolja, és segéllyel fordul hozzájok. Atyjára később büszke is lesz, és egyik szép költeményét írja róla. Atyja és anyja nemsokára egymás után haltak meg 1849-ben. Egy szép elégiáiban siratja meg őket - kevéssel saját halála előtt.

Petőfi keveset időzött az atyai háznál, atyja mindenáron embert akart belőle alkotni, lelkészt, ügyvédet, mérnököt, hivatalbélit. A fiúnak egyikhez sem volt kedve, tulajdonképpen semmihez sem volt, de azt érezte, hogy lesz belőle valami. Szülői Sopron megyébe küldék el rokonukhoz, honnan az iskolai év kezdetével a soproni líceumba volt belépendő.

Sopronba érkezve, egyenesen a laktanyának tartott, s katonának csapott föl (1839). Tudós katonának gúnyolták, mert verseket írt, s néha olvasgatott. A tanulók jól ismerték, sokszor bepillantott az iskolába. Ekkor kötött futó ismeretséget, mely később barátsággá erősödött, Pákh Alberttel, ki líceumi tanuló volt. Ő beszéli róla, mint firkálta be az őrállomás melletti faköpenyegeket versekkel, s midőn egy hideg éjjel az őrhelyén kérdé tőle: „Mit csinál?”, mily komoly pátosszal felelte: „Verset.”

Még selmeci tanuló korában kezdett verset írni. Senki sem tagadta meg tőle, hogy társai közt legjobb verset ír, csak tanítója. Egy alkalommal, midőn versét felolvasta, tanítója kételkedett, mintha ő írta volna. Dühbe jött, új feladatot kért, s tanítója szemei előtt megírta. Oly vonások

a gyermek életéből, melyek a költő irodalmi pályáján ismétlődnek. Midőn föllépett, csak egyetlenegy kritikus, ki maga igen rossz verseket írt, nem hitte, hogy jó költő, s ki volt a vélemények irányában mindvégig makacsabb, szenvedélyesebb, mint Petőfi?

A katonaságra csakhamar reáunt. Könnyelműség- és politikai rajongásból lőn katona. Irtózott az iskolai élettől, családi körülményei is nyomták, s azt hivé, hogy ezrede Tirolban fog állomásozni, honnan könnyen átszökhetik Svájcba. Az akkori ingerült politikai viszonyok mélyen hatottak a korán érett gyermek kedélyére. Az iskolából, hol inkább csak a régi klasszikusokat tanulta, a római és görög respublikák álmait hozta az életbe. Már mint gyermek politikai ábrándokkal tépelődött, s mint ifjú, légvárakat alkotva, Svájcba vágyott.

Csalódott reményében. Ezrede Horvátországba rendeltetett. Majdnem két évig katonáskodott. Független és makacs szelleme kevésbé tűrhette a katonai fegyelmet, mint az iskolait. Ballépését megbánva gondolt jövendőjére, sokat szenvedett, s beteg lőn. Az ezred orvosa elbocsáttatását eszközlé. Ekkor (1841) Pápára ment, az ottani tanodában tanulmányait folytatandó. Itt ismerkedett meg Jókaival, s barátja lőn. Ez erős baráti viszony később, 1848-ban, Petőfi szenvedélyessége miatt felbomlott. Ő hű, áldozó barát volt, de barátjain uralkodni szeretett. Heves véralkata és rögeszméi sokszor sodorták összeütközésekre. Nem gyűlölte, kit megsértett, de sokkal büszkébb volt, mintsem megbánja, mi talán szívének is fájt.

Pápán egy darabig meglehetős szorgalommal tanult, de legtöbb idejét az iskolai képzőtársulat vette igénybe. Ez tanuló ifjak egyesülete volt, kik a magyar irodalomban akarták kiképezni magokat, dolgozatokat olvastak föl, s egymást bírálták. Divat volt ez akkor tájt, kivált a protestáns tanodákban, s nem egy később híres író került ki soraikból. Petőfi egy költeményéért két arany jutalmat nyert, de művei nem tettek valami feltűnő hatást. Sokáig küzdött a formával, s azon költők, kiket mintául vett, nem voltak olyanok, hogy segéljék eredetisége fejlődését. Még nem volt eléggé bátor, még nem sejté erejét.

Nem is annyira a költészet-, mint a színészeten csüngött szenvedéllyel. Orlay-Petrics és Jókai voltak itt legjobb barátai. Mind a három barát művészi pályára készült. Jókai festész akart lenni, Orlay költő, Petőfi színész. Az élet kicserélteté velök a pályákat: Orlay festő lőn, Jókai költő, csak Petőfi nem akart lemondani választott pályájáról. Odahagyta az iskolát, s tagja lett egy vidéki szintársulatnak. „Színész barátjához" írt költői levelében humoros kedéllyel írja le, mint avatták Thália papjává.

Kóborolt a hazában, s legtöbbet Kecskeméten tanyázott. Iskolai élete vég, és színészi pályája elsőbb napjaiban írta azon költeményeit, melyekkel először föllépett. 1842-ben az *Athenaeum*-ban három költemény jelent meg tőle. Némi figyelmet ébresztettek, de senki sem sejté, hogy hatalmas szellem közeledik. E korszakban írt költeményeinek néhánya, melyeket összes gyűjteményében nem vőn föl, a pápai ifjúság által kiadott zsebkönyvben olvashatók.

Rossz színész volt, s nagy nyomorban élt. 1843-ban Pestre jött, s néhány költeményt vitt el Bajzához; s magát meg sem nevezve, úgy adta át, mintha általa Petőfi küldötte volna, kit ő nem ismer. Mindenki azt hitte, hogy a Petőfi név álnév, s kíváncsiak voltak rá: ki rejtezik alatta. Vörösmarty és Bajza jeles költőt jósoltak belőle.

Ő minderről mit sem tudva, Pozsonyba ment, színészi pályáját folytatandó. Neve ismertebb lesz, de nem mint színészé, hanem költőé. Az 1843-i *Athenaeum, Regélő, Életképek, Szivárvány* már számos költeményeket közölnek tőle.

Csodálatos! eleinte népdalait, melyekben már föllépése kezdetén legzseniálisabb volt, csak Pönögei Kiss Pál álnév alatt merte közleni. Akkortájt még nemigen becsülték a népies hangot, a naiv felfogást, egyszerű, de erős kompozíciót. A retorika volt fő a költészetben. Legtöbb költeményeink keveset különböztek a *Pesti Hírlap* vezércikkeitől. Költőink közül többen írtak

ugyan népdalt, de érzett rajtok a tudós szag, az úri leereszkedés, a mesterkéltség, vagy ha jelesbjeink valamelyikének sikerült is, a magyar nép még nem találta meg költőjét, ki egészen az övé legyen. A népnemzeti elem még nem jelent meg teljes tisztaságában, erejében. A jelenségek oda mutattak, hogy közeledik.

Az újabb kritikus már egy-egy eltévedt szót hallatott ügyében. Erdélyi elméletileg és gyakorlatilag határozottan melléje nyilatkozott, s megkezdé széptani kutatásait a népköltészet körül. A Kisfaludy Társaság jutalomkérdésül tűzte ki: mi a költészetben a népies? A magyar népszínmű csírájában volt. Színmű- és novellaköltők a magyar élet külsőségein kapkodtak. A közönség kedélye is el volt készülve reá. A közszellem 1841-től fogva, bár lassan, de határozottan a demokrata eszmék felé kezdett hajlani. Még a ruhadivaton is mutatkozott. Miképp a politikában készült az átalakulás, úgy az irodalomban is. Egyik a másikra hatott és készíté elő. Nem volt már messze a fordulópont. A jelen meghasonlott a múlttal. Ím, költője föllépett, s álnév alatt közlött népdalai idéztek elő legnagyobb hatást.

Petőfinek a pozsonyi színtársulatnál sem ment jól dolga, noha ez legnagyobb volt mindazok közt, hol eddig működött, s Pozsonyban éppen országgyűlés lévén, meglehetős pártfogolásban részesült. Ő itt is szegénységben élt, s majd színész, majd írnok volt, ki országgyűlési tudósítások által kereste kenyerét, majd pedig az iskolák termeibe is benézett.

Egy szép alkonyban a dunaparton őgyelgett, merengve, bámulva a cifra népet, s gondolkozva, hogy holnap mit eszik. Éppen akkor érkezett meg a gőzös Pestről. Országgyűlési tagok és jurátusok szállottak ki belőle, s köztük Lisznyai Kálmán, kivel történetből még azon órában megismerkedett. Lisznyai erszényét ajánlotta föl, s egyszersmind bevezette egy-két ott mulató nevezetesebb magyar íróhoz, kik mindenképp igyekeztek kiemelni nyomasztó körülményeiből. Egy kis összeget tettek össze segedelmezésére, s Nagy Ignácnál, ki a Kisfaludy Társaság megbízásából a *Külföldi Regénytár*t adta ki, munkát szereztek számára.

Pozsonyt odahagyva, Pestre jött, ismeretségét szaporítá, s közelebbi viszonyba lépett az irodalom akkori fiatalabb bajnokaival, mint Bérczy, Degré, Kerényi, a két Vahot, Dobsa, Pálffy Alberttel. Majd Gödöllőre egy ismerőséhez vonult, s két regényt fordított le: *Robin Hood*ot Jamestől, s a *Koros hölgy*et Bernardtól, igazabban *A negyven éves hölgy*et, mely címét azonban az akkori könyvvizsgálók, nem tudni, mi okból, nem engedhettek meg.

Szenvedélyét a színészethez sem a nyomor, sem az annyira csekély siker nem tudták kioltani. Osztozott sok jeles ember szeszélyében, kik más pályához mutatnak kedvet, mint aminőt tehetségeik kijelöltek. Műveiből egy kis pénzt szerezve össze, 1843 nyarán Debrecenbe utazott, s újra a színészethez akart szegődni. Fáncsy éppen vendégszerepelt ott, s pártfogás alá vette. Vele lépett fel Shakespeare *Velencei kalmár*jában. A leánykérő marokkói herceget játszta, nagy mérséklettel szavalván el hosszú monológját. Kevés színészi tehetség volt benne, nem akarták szerződtetni. A társulattól egy kis elégedetlen csapat különvált, hozzászegődött, s elindult negyed-, ötödmagával Székelyhídra, Diószegre. Boldog volt. Az első szerepeket játszhatta.

Egy-két hónap múlva betegen, rongyosan érkezett vissza Debrecenbe, és beszállott Pákh Alberthez, ki akkor jogtanulmányait végezte e helyen. Sopronban kötött ismeretségük itt fejlődött barátsággá. Petőfi a város végén egy szegény öregasszonynál ütötte föl tanyáját. Barátja állott jót érte, és segítette mivel lehetett.

Sokáig betegeskedett és küzdött a nyomorral. Olvasott és írt: akkor tanulta meg alaposabban a francia nyelvet. Mély meggyőződése volt arról, hogy a magyar irodalomban szerepet fog játszani. Hideg szobájában éhezve, fázva, dicsőségről álmodozott.

S minő ellentéte a sorsnak! Petőfi 1843-44 telén a debreceni színházban, kit a jegyszedő csak kegyelemből bocsát be, s minden ember kolduskénti néz le vagy észre sem vesz; s Petőfi 1847 őszén ugyanott, kit az egész közönség éljennel fogad, mint Magyarország ünnepelt lírikusát.

Barátja sokszor mosolygott nagyszerű tervein, noha azok valósulását kitelhetőleg segíté. Ő költeményeivel felelt, s Frankenburg, az *Életképek* szerkesztője levelével, ki elsőül szólítá föl dolgozótársul, műveit díjazni ígérve. Ezután Pest lőn vágyai célpontja. Egy jókora kötet verset írt össze, mit ott eladhatni remélt. Egészsége is helyreállott, csak pénze nem volt a hosszú útra. Barátja oly állapotba helyezé, hogy elindulhatott.

Mellénye alá gombolta költeményeit; egy nagy bottal kezében, és szívében jó remények, szép álmokkal, gyalog indult a messze útnak.

Későre érkezett Pestre. A Tisza áradozásai miatt a Hortobágyról Tokajnak kellett kerülnie; innen Egernek vette útját, hol Tarkányi Béla s a nevét már lelkesedéssel hangoztató növendék-papoktól igen vendégszeretően fogadtatott. Itt írta híres egri bordalát.

Benne minden íz egy költő volt. Iskolában, őrhelyen, színpadon, úton, útfélen, nyomorban, kényelemben költött. Ez volt gazdagsága szegénységében. Reggel fájdalmait panaszolta, este már pajkos dal lebegett ajkain. Viszontagságteljes élete kifogyhatatlanul újabb meg újabb anyagot szolgáltatott költészetének. Acél-kedélye soha sem veszté el ruganyosságát. Minden nyomás dalt pattantott elé. Mintha minden csak azért történnék vele, hogy megénekelje. Mintha minden érzést csak azért érezne át, hogy dalok forrása legyen.

Ő valóban mindenből verset csinált. Gyakran puszta szeszélyét is költészetnek vevé. Azonban leggyöngébb verseiben is érdekes, szellemes, éppen, mint Heine.

2

Petőfit Pesten baráti karok fogadták. Vörösmarty indítványára az akkori Nemzeti Kör, melynek egyik célja volt az irodalom fölsegélése is, megvette költeményeinek kész füzetét, s előlegezé a kiadási költségeket.

Nemsokára, 1844 nyarán, szerkesztősegéd lőn a *Pesti Divatlap* mellett. Szerkesztője, Vahot Imre, nagy örömmel fogadta a már hírre kapott fiatal költőt. Segédsége annyiból állott, hogy verseket írt a lapba, s javítnoka volt. Egyébbel foglalkozni restellett. Egészen a költészetre adta magát, de itt aztán roppant munkásságot fejtett ki.

Ekkor kezdődik nagyobbszerű föllépése s kifogyhatatlan termékenysége. Minden héten két-három költeményt olvasott tőle a közönség. 1845-ben már költeményeinek második füzetét is kiadhatta. Ezután a *Helység kalapácsa, János vitéz, Cipruslombok Etelka sírján, Szerelem gyöngyei* két rövid év alatt, egymás után jelentek meg.

Egy reggel csak arra ébred föl, hogy Magyarország legnépszerűbb költője. Dalait kunyhóban, palotában éneklik. Esténként dalai mellett alszik el, amelyeket az utcákon énekelnek. Minden héten egy újabb üdvözletet vesz költőtársaitól. Az ifjúság és nők kedvence, s körüle egy egész fiatal irodalom képződik.

Költészetén kívül sokat tesz népszerűségére egyénisége is. Költeményeiben egész keblét, egész életét tárta föl. Kalandor élete közszájon forgott. Mindenki tudott róla egy mulatságos adomát. Eszménye volt a szilaj magyar ifjúságnak, mely tettszomjtól pezsgett, s hazáját nagy és hatalmasnak álmodta. Ő pengette mindezen húrokat, dalait visszhangzá az ország.

Mindez teljes mértékben felkölté önérzetét, becsszomját. Magyarország legbüszkébb emberét azon sötét zugszobában kellett keresni, hol egy borzas hajú, barnás-halvány, ingerlékeny és különc ifjú lakott, ki verseket írt, korhelykedett, világmegvetést negédlett, s teli volt becsszomj-, önbizalom- és merészséggel.

A népből szakadt ki, sokat hányódott a társaság alsóbb rétegei közt. Ösztöne-, hajlamai- s élményeinél fogva demokrata volt. Idejárult még költői hóbortja, mely szerette a bizarrt, szertelen becsszomja, mely untalan sarkallta, hogy feltűnjék. Mindez sok tekintetben különccé tette. Nemcsak az irodalom-, hanem az élet- és társaságban is szerepet vágyott volna játszani, azonban talán viszonyai és formái közt nem tudván eléggé mozogni, megvetni látszók azt, s különcségeivel akart hatni. Meglehet, eleinte öntudatlan, de később a negédlés nem hiányzott; aztán sokkal inkább volt szabad költő s természeties kebel, mintsem élvet találjon a legtöbb illedékes körök ürességeiben.

Lelkesült és szeszélyes természete magányt vagy oly társaságot keresett, hol nem korlátoztatik. Barátjai közt mulatott legtöbbet, kik majd mind írók, művészek voltak. Csak egypár irodalmi körbe, szín- és kávéházba járt el. Régi magyar szabású öltönyt csináltatott magának, magyar nadrágot viselt s térdig érő csizmát s kerek kalapot. Ujjal mutattak reá az utcán. Az elméncek peleskei nótáriusnak gúnyolták.

Csokonait utánozta, de Petőfi volt. Meglehetős gorombán bánt azokkal, kik hozzá tolakodtak, s éppen dühbe jött, ha holmi pártfogói modorral közeledtek feléje. A költők közül is gyűlölte Horatiust, mert verseket írt Maecenashoz, s hasonló okból nemigen becsülte Goethét. Széptani nézetei szoros összefüggésben voltak politikai és erkölcsi elveivel, s ő magát igen sokszor nem annyira költőnek, mint a század, az eszmék katonájának hivé, ki valaha nagy napok hőse lesz.

Az arisztokráciát és nemességet sohasem nézte jó szemmel, s előjogaik összeomlását senki sem óhajtá jobban a két hazában, mint ő. Éppen oly büszke volt nemtelen származására, mint lángesze címére. A hűbéri intézmények romjain egy új világról álmodozott, új elvek hatalmáról, s ő, saját életének legalkalmibb költője, a világ minden kincséért sem adta volna lantját a hatalmasok zsoldjába. Ez volt fő büszkesége. Egyetlen hatalmas embert sem énekelt meg, kitől pártfogást remélhetett volna, még a népszerű szónokokat sem, csak barátait, eszméit és kedvesét. A népet választá maecenásának, s lantja csakugyan hatalommá kezdett emelkedni.

Kik nem ismerték, s némely verseiből ítélték meg, azt hivék, hogy korhely, részeges és pazar, kit szüntelen hitelezői kergetnek. Pedig csak jó cimbora volt, kit a bor inkább csak lelkesít, mint részeggé tesz. Volt ugyan néha idő, midőn kitörő kedve és bizarr szeszélyei nem ismertek korlátokat, s végletekre ragadták, de ezek csak kivételes percek voltak.

Az 1844-i tél volt az ő legvígabb korszaka, midőn majd minden estét vidám cimborák közt töltött. De ez estélyek nem voltak orgiák. Néhány fiatal író és művész gyűlt össze valamely vendéglőben vagy magánházban, hogy kifújják magokat, mulassanak, s bor mellett, tréfa és dal közt virradjanak meg. E korszakban írta legtöbb bordalát. Később visszavonultabb életet élt, s mindig inkább csak a társaságért kereste a mulatságot.

Pénzével tudott gazdálkodni, s a kölcsön visszafizetésében a pedánsságig pontos volt. Egypár könyvét adta el, hogy visszafizethessen néhány forintot, ha a kölcsönadó éppen nem sürgette is. Természetes: oly önbecsérző és független jellem, mint ő volt, irtózott bárki irányában függő-alanti helyzetbe jutni.

Gyermekies tréfái mellett alapjában igen komoly ember volt, sőt néha komor és világfájdalmas, melyből egészséges természeténél fogva hamar kigyógyult. Délelőttjeit rendesen szobájába zárkózva tölté s dolgozott. Akár volt kedve, akár nem, írt: élni kellett költeményeiből. S azon könnyű versek neméppen olyan fáradság nélkül pattantak ki fejéből, mint a nyomán induló lángészcsapat hiszi.

Igaz, ő nem faragta verseit, sohasem javított rajtok, de küzdött, vívott benne az eszme, s nemegyszer feküdt le szülési kínok közt, s álmodta meg reggelre költeményét. Különben gyorsan dolgozott. *János vitéz*ét harminc nap alatt írta. Eleinte csak egypár szakaszból álló népies beszélyt akart belőle készíteni, s lassan-lassan egy nagy népmese kerekedett ki belőle.

A *Cipruslombok Etelke sírján* néhány nap alatt készült el. E mű oly fájdalom szüleménye volt, melyet úgyszólván önmagára erőltetett. Etelke nem költött személy, Petőfi második kedvese vala. Első kedvese Zsuzsika név alatt jő elő költeményeiben; egy falujabeli leány, ugyanaz, kire a Kerényihez írt levelében céloz, midőn a szülői háztól 1844-ben megvált.

Etelkébe, mondhatni, akkor szeretett belé, midőn éppen meghalt. Alig találkozott vele párszor, s nem szövődött köztök semmi komolyabb viszony.

S minő regényes esemény adta elő magát a temetésnél, hogy még inkább felköltse a bánatos szerető szenvedélyét. A leány koporsójában oly pirosan, életfrissen s egészségesen nézett ki, hogy a rokonok kételkedtek halálán. Már megjelent a pap, a gyászkocsi s Petőfi is barátjaival. A rokonok másnapra halaszták a temetést, remélvén, hogy a kedves halott még életre ébred. Kétség és remény közt virrasztott át Petőfi egy izgalmas éjt, hogy másnap csalódásra ébredjen. A halottat sem a rokonok fájdalma, sem a költő elégiái nem adhatták többé vissza az életnek. Nem vala tetszhalott - eltemették.

Lenau megvallotta magáról, hogy bármely fájdalmat elvisel, csak vers kerüljön ki belőle: Petőfi kereste azt, hogy énekelhessen. S valóban a képzelt fájdalom valósággá vált, s ő annyira átengedte magát a búnak, hogy barátai aggódni kezdtek. Napról napra fogyott, és sötét kedély vőn erőt rajta. Kerülte az embereket, kijárt a Váci út melletti temetőbe, órákat bolyonga ott, néha az éjszakát is a sírok közt tölté.

Egy barátja, ki éppen nem szokta kímélni gyöngéit, egy napon, midőn éppen a temetőig kísérné, kérdé tőle: ugyan miért epeszted magad annyira, hisz alig ismerted azt a leányt? Petőfi felbőszült, és sokáig nem szólt barátjához. Ő rendesen mily hamar megharagudott, éppen oly hamar kibékült, ha a sértés nem nagy dolgok körül forgott, s ezt mindig úgy tevé, hogy maga sem tudta, miképp teszi.

Lassan-lassan kigyógyult fájdalmából, s újból szerelmes lőn. A *Szerelem gyöngyei*t írta egy meglehetős magas állású hölgyhöz, kivel hasonlóképp nem volt mélyebb viszonya. Még nem szeretett igazán. Mindez túláradozása volt egy szenvedélyes szívnek, kit az érzéki kéjek némiképp blazírozottá tettek, de mély érzéseit hűn megőrző s forrongó természete egész hevével keresi tárgyát. Megunta sivár életmódját, szellemibb viszony után vágyott, a dicsőség babérai mellé a szerelem rózsáit óhajtá, rideg szobájába egy nőt.

Benne éppen annyi regényes- és kalandorvágy volt, mint csendes, családias érzés. Amint komolyodott, kedélye mindinkább mélyült. Hány költeményét idézhetni kedélye ily mozzanataira! Egy barátja beszéli, hogy egy karácsony szombatján szokatlan csendes hangon szólítá meg: „Jer, barátom, ma este hozzám - mondá -, ma a családok ünnepe van, nekünk nincs családunk, virrasszuk át ketten az éjt, ne legyünk egyedül!”... S midőn később azon leányba lesz szerelemes, kit nőül vesz, minő hűség-, kitartás- és szenvedéllyel vívja ki az ellenkező szülék hatalmából, s mint férj mennyi gyöngédség- és szerelemmel veszi körül.

Különben általán véve nemigen udvarolt a nőknek. Nem eléggé ügyes, s egy kissé vadóc volt. Kevés ismeretséget, még kevesebb hódítást tőn. Nem volt sem csinos, sem beszédes fiatalember, kivel jól elmulatnak a nők.

Termete inkább alacsony, mint magas, némi kihívó hetyke magatartással. Válla vézna, termetéhez képest aránytalanul széles. Arcának nem annyira a szabályos vonások, mint a szellem adott érdeket. Bajusza kicsiny volt, s szükségből spanyol szakállt viselt, mert csak álla körül vala sűrűbben benőve. Keskeny homlokára torzonborz haja borult. Villongó szemei többször voltak haragosak, mint mosolygók. Sápatag arcán lelkesült dac tükröződék, s mégis egész lényében valami gyermekies volt.

Sohasem viselt nyakkendőt, s midőn később különc öltözetét levetette, megtartá kerek kalapját, mente helyett atillát vagy ólomgombos dolmányt viselt. Félkomolyan dicsekedett, hogy sohasem viselt frakkot. Sokat, mi az illedék dolga volt, elvek kérdésének hitt.

Innen modorában kevés vala, mit a nagy világtól vőn. Saját elvei szerint külön alkotott magának egy mást, melyben éppen annyi volt a negédlés, mint igazi természetiesség. Későbbi talán maga se tudta egyiket megkülönböztetni a másiktól, s amit eleinte csak úgy felvon, majd második természetévé vált.

Annyi bizonyos, hogy a legtöbbször egészen más volt négyszemközt, mint népes társaságban, s hol otthon találta magát, a legszeretetreméltóbb ember a világon, még a nők körül is.

Sokan vethették szemére, hogy goromba, kíméletlen, mert mindig kimondta, mit érzett, de azt senki sem mondhatta, hogy cselszövényeken töri fejét, szószegő vagy tettet. Kikelhettek szenvedélyessége ellen, de becsülniük kellett nemes szívét. Nevethettek szögletességein, de mindenkit magával ragadott, ha lelkesült. Epés gúnyai s bizarr szeszélyei nem egy embert döbbentettek vissza, de szilárd jelleme, fiúi szeretete, baráti áldozatkészsége tiszteletet parancsoltak.

Kedélyén különös vegyületben olvadt össze mi gyöngéd és vad, magasztos és nevetséges, s ez elhúzódik költeményein is. Midőn olvassuk, mindig eszünkbe jut a költő. Egyénisége varázsként lebeg költeményein, pótolja hiányait, emeli szépségeit. Meg vagyunk bűvölve, letesszük a kritikai szigort, többet elnézünk neki, mint bárkinek, s egészen átadjuk magunk az érzéseknek, melyeket a költő iránti részvét felköltött.

Éppen, mint Byronnál, kinek élete nem kevésbé vette igénybe a világ részvétét, mint halála. S mint hasonlít egymáshoz sorsuk is! Mindketten ifjan, hírök délpontján, eszméikért küzdve szállottak sírba, halálukkal engesztelve ki ellenségeiket, s pecsételve meg azon költői kijelentést, melynek dalnokai valának.

Mély erkölcsi érzései némi cinizmussal párosultak. Gyűlölte az álszenteket, gúnyolta a kimázolt erényt, megénekelte az érzéki gyönyört, anélkül hogy epikureus legyen, vagy megtagadja azon morált, mi nem emberek csinálmánya, mit isten írt az emberi szívbe. Szerette lerántani a tekintélyt, mit zsarnokságnak hitt, vágyott dacolni a közvéleménnyel, mely annyiszor emeli fel az ámítót, nyeglét, s dobálja sárral az érdemet.

Sokkal inkább megvetette mindennemű viszonyban a szolgaiasságot, a csinált nagyságokat, a nyílt és finom erőszakot, a nagy világ erényét, hitványságait, mintsem túl ne becsülte volna azt a bátorságot és erőt, mellyel ellenük küzd, s ne lett volna sokszor igazságtalan és túlzó.

Kitűnő tulajdonai mellett nagy gyöngéi voltak, de e gyöngékre lángesze s nagy eszmék hintettek fényt, mert tőlök vették eredetöket, túlságai valának. Féktelenségét menté erős szabadságszeretete, nemzetiségi túlzásait az az elkorcsosulás, melyből a magyar társadalom akkortájt kezdett lábadozni. Rakoncátlanságát a költészetben kárpótolta zsenialitása, mely új

tárgyak- és formákkal küzdött meg. Nyersesége csak ellenhatás volt annak a finoman semmiskedő, mesterkélten üres és szabályosan unalmas költészetnek irányában, melyet a napi sajtó dicséretekkel tudott elhalmozni. Önhitt és merész kifakadásai illettek azon nagyképű és érdemetlen bókokban még is gazdag szigor- és kacérkodó szerénykedéshez, mely némely irodalmi közlönyben annyira divatos hangulat volt. A kritika elleni, többször éretlen, mint elmés feljajdulásai természetes következményei voltak kritikusai igazságtalanságának, kik sohasem fogták fel igazán költészete szellemét. S végre minden balgaságát élet- és költészetben varázzsal vonta be azon eredeti magyar szellem, mely még egy magyar költőnél sem jelent meg oly teljes erőben, s mint nap, kiolthatatlanul szórta melegét, fényét.

S e szellem a hazaszeretet leglángolóbb tüzében ragyogott. Ő szerette hazáját, a múlt, jelen, s jövő dicsőségével, fájdalmával és reményével. Hányszor énekli meg! Szerelmi- és bordalaiban, s másnemű költeményeiben öntudatlanul reá tér. Mindjárt s észrevétlen megzendül bennök egy hang, az az édes fájó, az a sírva vigadó, mint népdallamainkban, mely oly ismerős, oly bájos, oly szent, mert a hazát jelenti.

Mintha csak azért nyerte volna a költészet égi adományát, hogy honszerelemről énekeljen.

3

Ilyen volt, ily fejlődésnek nézett eléje az alig huszonhárom éves ifjú költő, ki három rövid év alatt a közönség kegyence lőn. Meg is akarta érdemelni, folytonosan dolgozott. Folytonosan elmélkedésben volt.

Anyagi állapota is valamivel jobbra fordult. Illőbben kezdték díjazni, s egészen lantja után élhetett, mi első példa volt a magyar irodalomban.

Az 1845. év tavaszán odahagyta segédszerkesztői állomását, s a felföldre rándult. A „Vadászkürt”-ben nagy lakomával üllötték meg barátai a búcsút.

Ez alkalomra írta *Azokhoz az én jó pesti pajtásaimhoz* című költeményét, melyért némely barátja megneheztelt reá, mert azt fejezte ki benne, hogy neki nincsenek barátai, csak pajtásai. Ez egyike volt azon szeszélyeinek, melyeknek ugyan nem egy jó verset köszönt, de magokban alig voltak egyebek, mint önámítás vagy negédlés, s éppen annyiszor sértők, mint megmosolyogni valók.

A felföldön víg napokat töltött. Híre már megelőzte, Eperjesen és mindenütt jól fogadták. Kézsmárkon fáklyás zenével tisztelte meg az ifjúság, Gömör megye táblabírájának nevezte ki.

Fölkereste Kerényit és Tompát, mulattak és verseltek együtt. Az *Erdei lak* című költeménye verseny velök, kik hasonló szép költeményt írtak a tárgyról. Mindkettőhöz már azelőtt írt költői levelet, s mindkettő barátja lőn.

Kerényi mellett, midőn a kritika megtámadta, fel is szólalt, s mindvégig gyöngéd barátsággal viseltetett iránta. A személyes rokonszenven kívül talán meghatotta e nemes lélek titkos szenvedése, mely már akkor kezdett mutatkozni kedélyén, s később, erőt véve rajta, más fájdalmak hozzájárultával Amerikába űzte - meghalni.

Kerényi hamar meghasonlott magával, s kezdett kételkedni tehetségében. Sejté, hogy csak csinos verseket ír, de nem buzog benne az az erős, kimeríthetetlen forrás, mely önkéntelen feltör, s új pályát vív sziklák és rengetegek közt. Látta, hogy mennyire hátramarad kortársai mögött, mint kell vívnia a nyelvvel, mely nem anyai nyelve, és sokkal több idegen elem van költészetében, mintsem sikert remélhessen a nagy tetszés közt föllépett népies irány mellett.

Petőfi részvéte jólesett neki, s nem bántotta, ha ez jó kedvében tótos hanghordozással szavalta költeményeit, miképp ő szokta.

Tompával csekély összezördülések közben mindvégig fenntartá barátságát. 1847-ben újra meglátogatta, mint lelkészt, s egy költeményt írt hozzá, mely költeményei második kötetében volt napvilágot látandó. Maga vallja meg a Kerényihez írt leveleiben, melyek úti jegyzeteket tartalmaznak, s a *Hazánk*ban jöttek ki 1847-ben, mily sokszor vitatkoztak együtt. „Egymás verseit - úgymond - illő kímélettel bíráljuk. Ő azt mondja, hogy ez s ez munkám nem ér semmit, hogy ez silányság, én azt feleltem, hogy nem igaz, mert az remek, s ha én mondom neki, hogy ez s ez műve nem ér semmit, ő feleli, hogy nem igaz, mert éppen ez legjobb munkája. Általában a fiatal irodalom tagjai tán túlságosan is szigorúak egymás iránt, s a mizerábilis csőcselék még is azt akarja elhitetni a közönséggel, hogy mi egymást tömjénfüstbe fojtjuk."

E negédes vallomásban, minőket Petőfi szóval és nyomtatva akárhányat tőn, van valami igaz. Őt még hibáiban is nem annyira barátai bálványozták, mint a szerkesztők, kiknek lapjait kapósakká tette, s azon sereg utánzó, kik vele takaróztak, meglopták műveit, untalan verset írtak hozzá, s dicsőségénél sütkéreztek.

Pálffy Albert, kire hallgatott, s ki elsőbb éveiben nagy befolyással volt reá, sokszor szigorral mondá szemébe véleményét. A baráti kör, melyben néha felolvasta költeményeit, éppen annyira bámulta, mint gúnyt űzött túlságaiból. A *Világ és én* című verseért, melyben az embereket utálja s megveti, és szolgafogukat kirúgni ígéri, sokat bosszantották.

Ő éppen oly keveset hajtott barátaira, mint a tekintélyekre, s talán nem ok nélkül, mert ha a költőt nem folytonosan fejlő tehetségének ösztöne és kedélyén fogamzott meggyőződés vezeti, hanem önmagára erőltetett széptani nézet, csak szellemén tesz erőszakot, mi mindig megbosszulja magát.

Ha Petőfi másokra hallgat s nem önmagára, talán ma kevesebb gyönge költeményt olvasnánk tőle, de bizonyára kevesebb remeket is. Aztán az úttörés mindig tévedéssel jár, s azt ellenségei sem tagadhatják, hogy nagyban szélesíté a magyar költészet körét, és iskolát alapított. Neki önmagából kellett kiforrnia, hogy visszadöbbentsen és elragadjon, s a néha megsértett ízlést száz diadallal engesztelje ki.

Fantáziája mindig elég erős, elég magas volt a legmerészebb szárnyalásra, de nemes kedélyére sokszor keserű élmények ülepedtek le, s viharos indulatok s bizarr szeszélyek zaklatták. Az embergyűlölet és világfájdalom, mi nála némi vad nyerseséggel párosult, nem volt meg költészete alaphangjaiban. Innen-onnan ragadt reá, egészségtelen rész volt, miből nemcsak hogy nem tudott valami kitűnőt alkotni, de ritkán tudta költőisítni is. Odadobta mint keserű epét, és könnyült általa.

Az ily haragos, dühöngő költeményei, noha mindenütt keze nyoma rajtok, keveset érnek. Ezt talán később maga is érezte, de midőn azon érzések uralma alatt állott, meg kellett hogy írja. A költészet neki nemcsak művészet volt, hanem életszükség is, maga az élet. Ha érzett valamit, annak hangot kellett adnia - egyébre aztán keveset gondolt. Énekelni volt rendeltetése, s mindig követte ösztönét. Költeményeiből csaknem megírhatni életrajzát. Alig egy mozzanat életében, minek emléket ne állított volna.

Ép esze s élénk műérzéke hamar felfogott mindent, s többet hallgatott az okos szóra, mint általában gondolják. Nem javított költeményein, bármint hibáztatták, sőt annál makacsabban ragaszkodott hozzájok, s tüstént kiadta, de később összes gyűjteményében még is mellőzte, mint a *Helység kalapácsá*t s más kisebb költeményeit. Mit róla a kritika, barátai s a tekintélyek mondtak, nem vette látszólag számba, de ha valami olyan volt bennök, minek

igazságát érzé, az öntudatlan munkált lelkén, később nem maradt következés nélkül, de mindez úgy történt, mintha ő maga jött volna reá.

Tekintélyül csak Vörösmartyt ismerte el. Fiúi kegyelettel viseltetett iránta. Sokszor vitte el hozzá költeményeit, s az összes kiadást is neki ajánlotta. Mégis utoljára a legérzékenyebben sérté meg őt, mert miként fellengőn kifejezte magát: „Brutus szerette Caesart, mégis megölte." Az ok politikai türelmetlenségében rejlett. Vörösmarty 1848-ban mint követ a katonaság ügyében a miniszteri párttal szavazott, mely nem akarta erőltetni a dolgot. Petőfi, kinek mindig és mindenütt az ellenzékhez kellett tartoznia, egy különben szép versben ezt kérdé tőle: miért írta *Szózat*-ját, ha ily hazafi? s minden strófát e refrénnel végzett: *„Nem én tépem le homlokodról, Magad tépted le a babért."* Ím a költők közt is azon küzdés, mi az államférfiakat elválasztá, s határozott Magyarország sorsa fölött.

Vörösmarty röviden, száraz prózában felelt, s a két legnagyobb magyar költő örökre elhidegült egymás iránt. Ez volt Vörösmarty utolsó szava a viharos napokban. Lantja mélyen hallgatott, mert a fájdalom éppen úgy némít, mint szóltat, talán sejtelmek borongtak lelkén, tán *Szózat*jának végsorai.

Ellenben Petőfi elemében volt, mint a viharmadár. Dala kihangzott az ágyúk dörgései közül. Neki ott kellett élni s elesnie. Végzete azon korszak romjai alá temette, melynek költőjévé hívta elő.

Petőfi rendesen könnyedén és vakmerőn ítélt: „Ez a mű fölséges, ez nem ér semmit." Kimondta véleményét, s nem bajlódott az indokolással. Nem mondhatni, hogy mindig tévedt. Ugyanezt tevé másnemű viszonyokat illetőleg is, s itt a legtöbbször igazságtalan volt.

Mindenben lírikus vala, ki aszerint ítélt meg mindent, amint érzésein visszatükröződött. A szenvedély és benyomások embere levén, ritkán emelkedett objektív szempontra, s amint magán körben nyilatkozott, úgy szólt az irodalomban is.

Az őszinteség csaknem betegsége volt, s minthogy önmagáról is mondott véleményt, az elbízottság és önistenítés gyanújába jött. „Születésemkor - mond egy helyt, mintegy e vád ellen mentvén magát - a sors az őszinteséget a bölcsőmbe tette pólyának, s én elviszem magammal a koporsóba szemfedőnek. A képmutatás könnyű mesterség, minden bitang ért hozzá, de nyíltan, őszintén, a lélek mélyéből szólani csak a nemesebb szívek mernek és tudnak. Talán a magam felőli ítéletem helytelen, s ekkor nevessenek ki, de azért ismét becsülést érdemlek, hogy amit éreztem, kimondtam szabadon, leplezetlenül."

S ő csakugyan volt nevetséges is, s ártott mind magának, mind másnak, mert az őszinteség magában csak félérdem, ha nem párosul erős ítélet, elfogulatlanság s a viszonyok helyes felfogásával. Egyébiránt önmagára nézve nem vallotta kárát, hogy önmaga iránt nagy véleménnyel volt. A szertelen becsvágy nála is, mint mindig, ha alapja tehetség, tevékeny erély kísérője, és nagy siker szülőanyja.

Ő elhitette magával, hogy híres emberré kell lennie, küzdött, tűrt, szenvedett, s az lőn; fejébe vette, hogy új pályát tör, nem ijedt vissza az akadályoktól, s megtevé; sejtelmei voltak jövendő napjairól, nem dugta össze kezét, s nem csalatkozott. A különbség csak az volt közte és más költő közt, hogy ő nem tudott tettetni, s önérzete nagyobb volt eszélyénél.

Nagyon becsülte magát, mint illik, de csak akkor becsülte magát túl, midőn több akart lenni lírikusnál, s végre több költőnél is.

Dicsvágya is határtalan volt. Midőn egyszerre híres ember lőn, megdöbbent, hogy hamar elismerték, s talán csak a jelen az övé, nem egyszersmind a jövendő is; ha kikeltek ellene, a jövendővel vigasztalta magát. Háborgó lelkének jólesett ilyenkor, ha beszélt róla a világ, s

örömmel hallgatta, midőn jól vélekedtek felőle. Elragadta a legkisebb elismerés is, kivált ha önkéntelen s a nép részéről jött.

Éppen felföldi útjában egy kereskedő, kitől szivart vett, reá ismert anélkül, hogy ő megnevezte volna magát. „Hát ismer ön?" - kérdé. „Ki ne ismerné önt" - válaszolá emez; mi annyira hízelgett hiúságának, hogy *Úti jegyzet*eiben fölemlíté, megjegyezvén: bár feledjenek el, de mindig büszke leszek arra, hogy volt idő, midőn azt mondták az emberek: ki ne ismerne engem. S mennyire nem tudta feledni az öreg lelkészt, ki örömkönnyek közt szorítá karjaiba.

Ez utóbbi esemény 1848-ban történt. Petőfi nejével Erdődről Debrecenbe utazott. A falukon mindenütt feltartóztatták, útlevelet kérvén tőle. Egy faluban méregbe jőve kiáltá a jegyzőnek: „Én Petőfi Sándor vagyok." - „Nincs szerencsém ismerni, útlevelet kérek" - volt a válasz: Petőfire nézve leggorombább, mi csak a világon lehet. Odadobta útlevelét, bosszankodva, hogy annyit háborgatják, s hogy a nyomorult falu azt sem tudja róla: drótos tót-e vagy házaló zsidó? Nemsoká újabb falut értek, melynek jegyzője nem lévén hon, a lelkész vizsgálta az útleveleket. Odavezették, szó nélkül nyújtá át útlevelét, itt már nem merve megnevezni magát. Az öreg tiszteletes feltévén szemüvegét, olvasni kezdé az útlevelet. „Petőfi Sándor - kiáltá elcsodálkozva -, hazánk nagy poétája itt az én házamban! Ó, uram, bocsásd el a te szolgádat, mert íme az ő szemei megláthatták." Megölelte, marasztotta. Elmondá, hogy neki csak egy szobája van, hanem a szomszédba költözik, maradjanak nála vacsorára, éji szállásra. Petőfi alig szabadulhatott tőle, de már csendesebben tűrte útközben a szüntelen feltartóztatást.

Felföldi kirándulását *Úti jegyzetek* cím alatt írta le az *Életképek*ben. Némi utánzása volt Heine *Reisebilder*einek, természetesen mindenütt saját egyéniségében fölolvasztva. Messze marad tőle, de érdekes csevegések, ékes próza és csinos kivitele egypár részletnek. A stíl nem valami különös, de szertelen könnyű; sehol Heine humora, mely a közéletet nem is sejtett oldalról fogja föl, de teli hegyke daccal, zseniális szökellésekkel, mik leginkább önmagára s az irodalomra vonatkoznak, átszőve tájképekkel, mikhez nemcsak költeményeiben értett.

Ugyanily modorban írt később a *Hazánk*ban is 1847-i úti élményeiről *Levelek Kerényi Frigyeshez* cím alatt.

Az *Úti jegyzetek*en megbotránkozott az irodalom, a közönség is sokallotta. Rossz néven vették neki, hogy annyit emlegeti benne magát, noha anélkül érdektelen lett volna az egész; szokatlan merész megjegyzéseit vastag önhittség és nyers betyársággnak kiáltották ki, igen is komolyan vették, s még komolyabban magyarázták, mi tulajdonképpen elmés ötlet, gunyoros szeszély volt.

Igaz, nem helyeselhetni mindenütt, de e könnyelmű tréfák találó ellentétei valának az akkori patetikus és frázisos zsurnalisztikának. Illett hozzá, éppen, mint Heine humora a filozófiai rendszerek, nehézkes disszertációk s holdvilágban úszó romantika irodalmához. Petőfinek pajkos gyerkőcként mindig kedve telt a pedánsság parókáival tépelődni, csörgősipkát tenni fel reá, s nagyot kacagni rajta, noha ritkán mélyebb célzással és jelentőséggel.

Csak az mulatta jobban, ha a rossz poétákat összeszidhatá és sárral dobálhatta az ephemer bálványokat.

Még barátjaihoz írt magánlevelei is szatírák voltak, a régibb költők fontoskodó, gonddal kidolgozott, s a jövőre számító leveleire. Rendesen teletömte könnyelmű ékekkel, mindig beszőtt valami gonosz tréfát, s amolyan nem nyomtatni való kifejezéseket, hogy - miképp önmaga mondá - halála után ne juthasson valamely tudós irodalombúvár eszébe szétszórt leveleit összegyűjtve közönség elé bocsátani.

Hanem azért ő maga elég magánügyet vitt közönség elé, még szerelmi viszonyait is nem ritkán, s eléggé gyermeteg őszintén.

S különösen míg más költőnek a közelben tűnnek fel hiúságai, a Petőfiéi a távolban látszottak óriásoknak. Otthon, házi körében sok szerénytelen szerény megszégyenülhetett volna előtte.

4

Apró tárcacikkeken kívül írt még prózában más műveket is. 1845-ben *Zöld Marci* című színművet, melyet a drámabíráló választmány visszautasított. Zöld Marcit, Becskerekit hősökké tevé, nagyobbakká, mint Schiller Moor Károlyt. E szörnymű sohasem jelent meg nyomtatásban. Ő maga tépte szét. Alig volt jobb drámaíró, mint színész, de mindkettőt erőltette. 1845-ben a pesti színpadon újra föllépett a *Szökött katoná*ban mint színész, s miután szép-csendesen megbukott, végre kigyógyult szenvedélyéből.

1847-ben még egy új *Tigris és hiéna* című drámát adott ki, mely hasonlóképp nyom nélkül enyészett el. Visszautasított drámájáért sok gúnyt kelle elszenvednie. A lapok ékeskedtek, a *Honderű* valamelyik költője gúnydalt is írt reá. A sértett ambíciók, mihelyt rést találtak, mindjárt megbosszulták magokat rajta. Természetesen ő sem maradt adós. Az őt pártoló lapok is felszólaltak. Miatta örök perpatvar volt, azonban e viták széptani tekintetben csekély becsűek.

1846-ban egy más prózában írt költői művet dolgozott, *Hóhér kötele* című regényt, melyet báró Eötvös szerzett el, ki megígérte neki, hogy legújabb műve jól eladását ajánlatával elő fogja segíteni Hartlebennél. Meglehetős tiszteletdíjt kapott érte, s ez volt belőle minden haszon. A közönség hidegen fogadta, a kritika elítélte, s ma már alig emlékeznek reája.

Petőfi később novellákat is írt az *Életképek*be. Ezekben is csak egypár részlet figyelemre méltó: drámában, regényben, később az utcai szószéken is lírikus volt. Mindenüvé átvitte a dalt, hogy az kigúnyolja mesterét, minden nemre alkalmazni akarta az ellenszegülő alakot, hogy valami alaktalant állítson elé.

Azonban, dalai folytonos tetszésben részesültek, s koszorúkkal takarhatta sebeit. E koszorúkat nemegyszer próbálták letépni ellenségei, miképp ő kritikusait nevezte. Gyors és nagy népszerűsége bántá némely régibb költő hiúságát, új irányát inkább vakmerészség, mint a géniusz erejének nézte a széptan, és kinövésein elszörnyűködött. Az ellenhatásnak lehetetlen volt elmaradnia. Ostromolni kezdik a fiatal költőt, ki nem várván ünnepélyes beiktatásra, önereje által lőn a magyar Parnass zsarnoka. Az újabb és régibb iskola közt megkezdődött a harc.

Mindjárt föllépése elsőbb éveiben (1845) Császár Ferencz meglehetős egyoldalúan és igazságtalanul bírálta meg az *Irodalmi Őr* hasábjain. Azon mesterkélt, idegen és enervált költészet, melyet Császár képviselt, a legélesebb ellentétben állott Petőfi eredeti, szabad és erőteljes zsenialitásával. Ő föl nem foghatván Petőfit, éppen azon oldalról támadta meg, mely méltánylást érdemlett volna. A nyerseségben nem látta az erőt, s eredetiségét csak bizarrságnak nézte. Szemére veti a hanyag formát és verselést, s nem vette észre az új formákat, bámulatos könnyűséget s a legépebb magyar nyelvet, melyen valaha magyar költő énekelt. Nem népdalait emelte ki, melyekben Petőfi mindvégig legnagyobb maradt, hanem oly költeményeit, melyek kevésbé kitűnők s hordozzák magukon szellemét. Egypár ízetlenség és túlzás elfogulttá tette, s a szempont, melyből fölfogta, hibás levén, szigorú ítélet helyett igazságtalant kellett mondania.

A Császár által megkezdett harcot a *Honderű* folytatta végleheletéig. Az akkori szépirodalmi közlönyök a mostaniaknál csak igen kevéssel képviseltek határozottabb széptani irányt. Politikai érzület, rokonszenv dolgozótársaikhoz, s ellenszenv versenytársaik iránt adták meg színezetűket. A *Honderű* arisztokrata elvek- és szokásoknak hódolván, idegen iskolák felé hajlott, s valami vizenyős, erőtlen szalonköltészet közlönye lőn. Természetesen üldöznie kelle Petőfit. Elébb a *Pesti Divatlap*, később az *Életképek* szólaltak föl mellette. Vahot Imre a *Pesti Divatlap* szerkesztője, míg Petőfi lapja mellett dolgozott, mindig kiállott érte a síkra. A baj csak az volt, hogy a harc eredménye mindkét részről alig vala egyéb nagy szavaknál és személyeskedésnél.

Midőn 1847-ben kiadta összes költeményeit, a *Szépirodalmi Szemle* mondott felőle legalaposabb, noha túl szigorú, s több tekintetben hiányos ítéletet. Költeményei egynyolcadát kárhoztatta, kikelt néhol kirívó póriassága s világfájdalma ellen, megtámadta felületes bölcselkedési kísérleteit, ostorozta beteges hiúságát, türelmetlenségét, szeszélyeit, melyeket költészetébe is belevegyít, de kiemelte népdalait, idilljeit, zsánerképeit, s mindazt, mi benne valóban kitűnő. Azonban a *Szemle* mindig szigorúbb volt a nagy tehetségek, mint a középszerűség irányában. Aztán inkább akarván az irodalom areopágja, mint vezére lenni, némiképp izolálta magát a kortól. Merev műfilozóf helyett többször kellett volna műtörténésznek lennie, hogy tanait módosíthassák a nemzeti élet nyilatkozatai, melyek jól, rosszul kezdék megtalálni művészi formájokat. Költészetünkben, a lírában, s illetőleg Petőfinél nyilatkozott leghatalmasabban a kor, a nemzeti szellem. Neki esztétikusra lett volna szüksége, ki öntudatra emelvén azt, mi a közönségnél s talán benne is csak öntudatlanul élt, irodalomtörténeti hatását gyümölcsözővé tegye, ne pedig szeszélyeivel vesződjék. A *Szemle* úgy hívé, hogy az elbízott költőt fenyítni és fegyelmezni kell, mert erre van legtöbb szüksége. Így sem teljesen föl nem foghatván, sem eléggé nem becsülhetvén, csak saját magának ártott. Azon nemes harc, melyet szerkesztője ugyanekkor a dilettánsi felület, jurátusi hegykeség és nemzeti pöffeszkedés ellen vívott, egy részben emiatt maradt nagyobb eredmény nélkül, mert az egész fiatal irodalom Petőfivel ugyanazonosítá magát.

A *Pesti Hírlap*, mely már akkor elébb Szalay, később Csengery szerkesztése alatt jelent meg, többször beleszólott a vitákba, s Petőfi mellett B. Eötvöstől egy hosszabb cikk jelent meg benne, mely anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznék, általánosságban igen helyes szempontot mutat ki, melyből Petőfi megítélendő. „Petőfi a szó legszigorúbb értelmében magyar költő - mond többek közt -, s ez az, mi valamint magyarázatot szolgál a nagy hatásnak, melyet művei gyakoroltak, úgy egyszersmind irodalmi érdemeinek legfőbbikét képezi.” Ez volt a legigazabb szózat, mely ügyében felhangzott, menten azon hiú bálványozástól, mit némely barátai elkövettek, s az ellenszenvtől, mely kritikusain kisebb-nagyobb mértékben észrevehető volt.

Honderű s még egypár politikai lap mind nagyobb dühvel folytatták támadásaikat. S minő eljárást követtek! Ellenébe állították Hiadort, egy nem valami nagy tehetségű költőt, kinek beteg szentimentalizmusát, selyempuha kínait sem irónia, sem humor nem mérséklék, s egész költészete ellentétben állott a győzelmesen felküzdött népies iránnyal. A világ legnagyobb plagizátorának kiáltották ki, ráfogván, hogy még Szelesteytől is lop. Petőfi a *Honderű*re egy nyers pasquillt írt, mely a *Pesti Divatlap*ban, jelent meg, de melyet összes *Költeményei* közé nem vőn fel. Császárra is írt egyet, de ez lapban nem jelent meg. Rajta csendesebben töltötte bosszúját. Drága pénzen megvett egy példányt költeményeiből, kitette asztalára, s valahányszor hányt-vetett papírra volt szüksége, szakított belőle.

Általában ingerlékeny és túl érzékeny volt. A kedvezőtlen bírálatok nagyobb dühbe hozták, mint Byront első föllléptekor az *Edinburgh Review*. Mindig megbosszulta magát: egy gyöngébb költeménye helyett kilenc jobbat írt, vagy gúnydalokat szórt a kritikusok ellen.

Utánzói, kikkel most az egész magyar irodalom tele, ez utóbbi könnyebb bosszút választják, s természetesen mindig reá hivatkoznak, midőn a kritika bántani meri őket. Miképp költői stíljéből hamis modort húznak le, úgy alkotnak gyöngéiből eszményt.

1846 tavaszán egy új füzetke költeménnyel lepte meg a közönséget *Felhők* cím alatt. Itt nem dalai ismert típusában jelenik meg. Ez epigrammszerű verseken, melyeknek nagy része csak ötlet vagy ellentétes hasonlat, sötét, izgatott kedély vonul át, s bizonyos boncoló, fejtegető szellem, mely éleselmű talányokban gyönyörködik, eredményeit jelmondatok és gnómákban szereti letenni, s nem kard, de tőrnek élével szándékszik behatni az élet és természet titkaiba. Többi műveihez mérve nem bírnak, nagy beccsel. Szentmártonon elvonult magányban írta, életunalommal küzdve, Byront és Shelleyt olvasgatva.

Ugyanekkor idegen költőkből is fordított: Béranger, Shelley s Moore-ból. Mind a három kedvenc költője volt. Általában a német, francia és angol irodalomban nagy jártassága volt. Sokan még ma is azt tartják róla, hogy egyedül a természet fia volt, minden tanulmány nélkül. Igaz, ő nem bírt úgynevezett tudományos műveltséggel, de megvala azon kiképzettsége, mely lírai költőt naggyá tehet. Sokat hányódván az életben, küzdvén a sorssal és önmagával, lelke gazdag volt benyomások és élményekben, nem szorult arra, hogy költészete számára érzéseket gyártson, s másoktól szedje tárgyait.

Már első ifjúságában ismerte a magyar és német irodalmat.

Csokonait és Vörösmartyt, kiket legjobban szeretett, könyv nélkül tudta. A régibb magyar irodalmat is tanulmányozta, s gyönyörködött egy rég elfeledett költő, Gvadányi műveiben, kinek nem annyira költészete, mint magyar érzése s népies nyelve ragadta meg, mi a diák-iskola korszakában a költőnél annyira feltűnő.

Később legtöbbet franciául és angolul olvasott. Természetesen Béranger-t szerette mindenek felett. „Mindenki tisztelettel említse az ő nevét - mondá egykor -, ő a világ legelső költője." Vágyott azon hatásra, mit Béranger Franciaországban tőn. S mint emelkedett önérzete, midőn az 1847-i erdélyi országgyűlés egyik ülésén, melyen ott-utaztában maga is jelen volt, egy követ a *Magyar nemes* című költeményéből pár sort idézett, s a megyei szónokok és tudósítók néha költeményeivel szőtték át beszédeiket és tudósításaikat.

A német költők közül Heinét és Lenaut becsülte legtöbbre. Goethe iránt mindvégig elfogult maradt, s talán csak félig-meddig ismerte. „Feje gyémánt, szíve kő, nincs benne szeretet, hazafi sem volt" - mondá róla.

Az angolok közt Shakespeare, Byron és Moore-on kívül Boz volt legkedvesebb költője. „Boz az emberiség jóltevője - mond egy helyt -, míg megnevettet bolondságainkon, örömet és erényt tud felmutatni a kunyhókban és a nyomor tanyáin."

Mindezek, kivált Béranger és Heine, nyomot is hagytak költészetén. Azonban ő tanulmányait mindig fölemésztette, s mint minden nagy költő, bámulatosan dolgozott föl minden idegen elemet. Később költészete vesztett ugyan valamit a naivságából, frisseségéből, de nyert mélységben. *Bolond Istók*, mely *János Vitéz* után legjobb költeménye az elbeszélő nemben, ha a kompozíciót illetőleg hagy is némi kívánni valót, de az az emelkedett világnézet, mi rajta átvonul, mutatja, hogy a költő nemcsak mélyen érez, kimeríthetetlen képzelőtehetséggel bír, de mélyen is gondolkozik.

A költőkön kívül a történetírókat olvasta legtöbbet. De őt a történetben inkább csak a regényes részletek ragadták meg, és a képzelem által jutván az eszmékhez, s alanyilag fogván föl mindent, nemigen tehetett mélyebb tanulmányt, s emelkedhetett tisztultabb szempontokra. Innen, midőn a történetből veszi tárgyait, ritkán tárgyilagos. Kora eszméit viszi át a régibe. A

jellemrajz sem erős oldala. Eposztöredékei, drámája, még balladáiban is észrevehető ez, regényeit és beszélyeit nem is említve. Alakjai mindig ugyanazok: ő maga, lángoló szenvedélye, homályos vágyai, naiv és bizarr szeszélyeivel. Erős képzelme gyakran hajlandó elhagyni a valót, még a költőit is, hogy ködhomályba vesszen fényes vízióktól ragadtatva. Azonban az újkor történeteiből megtanulta a század nagy eszméit, melyek a népeket forrongásban tartják, s fanatikusuk lőn. Később egész lelkesülése, költészete e térre fordult.

5

Az 1846. év nyaráig csaknem kizárólag a *Pesti Divatlap* dolgozótársa volt. Ekkor felbontá vele a viszonyt, és csatlakozott azon kilenc íróhoz, kik elhatározták, hogy nem fognak többé a divatlapokba dolgozni, hanem egy új, általok alapítandó szépirodalmi közlönynek szentelendik egész erejöket.

Íme a névsor: Bérczy, Degré, Jókai, Kerényi, Obernyik, Lisznyai, Pákh (Kaján Ábel), Pálfi, Petőfi, Tompa. Tízek tanácsának, decemvireknek gúnyolták őket. Petőfi egyike vala azoknak, kik az egyesületet létrehozták, s ő vala egyszersmind elnöke is. Két ok adott alkalmat erre. A szerkesztők nem díjazták úgy műveiket, mint kellett volna, holott lapjaiknak ők adtak legtöbb érdeket. Másfelől az ifjú irodalom kezdé érezni, hogy már szárnyra kelhetne. Megunta a szerkesztők gyámságát. Öntudatára jutott küzdelmeinek, s közlöny után vágyott, mely egészen szellemének legyen nyilatkozata.

Olyanforma szakadás látszott irodalmunkban beállani, mint Franciaországban, midőn a modern romanticizmus kifejlett, vagy Németországom az „Ifjú Németország" megalakulásakor, természetesen nem oly határozott színezettel, kifejlett tanokkal, s a nemzeti viszonyok által módosítva.

A modem romanticizmus a forradalomból kikelt társadalom költészete volt, s egyszersmind új vihar előjele. Az „Ifjú Németország" a német romantika ellenhatásaként jelent meg forradalmi háttérrel.

A mi viszonyaink mások voltak. A tizennyolcadik század nagy forradalma kevés hatással volt reánk, s nem érezhettük a restauráció korszakát. Azonban József kora óta a nemzeti visszahatás eszméket hintett el, melyek folytonos forrongásban tárták a kedélyeket, s alakítólag hatottak mindennemű viszonyainkra. Irodalmunk hű kinyomata volt a kornak, s mind növekvő erővel hatott reá. Egymást teremtették.

A fölébredt nemzeti szellem két költőnél nyilatkozott leghatalmasabban: Kisfaludy Sándor és Csokonainál.

Kisfaludy Sándor a nemesség költője volt. Megénekelte régi várait, lovagiasságát, előjogait, falusi örömeit, s mindazt, mi jellemében szép és nemes volt. Képviselé a költészetben a középnemesség bár nem szabadelvű, de nemzeti visszahatását József kora ellen. Midőn József a történeti jogok helyett bölcsészeti elveket állított fel, az autonómiát föláldozta a központosításért, a latin nyelvet a németért: a visszahatás, mely nemzeti szellemet ébreszte, vallásos kegyelettel karola fel mindent, mi a múltra emlékeztetett. A nemesség visszakövetelt minden jogot, még az igazságtalant is, mert azokat önkény döntötte meg, gyanús volt előtte minden újítás, mert úgy hivé, hogy a nemzeti életet veszélyezteti. Ez élénk forrongásnak hatni kellett a költészetre, s a költőnek, kit kora lelkesített, vissza kellett teremtenie a múltat, feltámasztania a régi erőteljes, testben-lélekben magyar nemességet, fölépítenie az omladozó várakat, fölragyogtatnia a hűbéri korszak egész dicsőségét, hogy lelkesítse az elkorcsosult, de

ébredő nemzedéket, hogy elhitesse vele: jövőd a múltban van, mert akkor valál magyar és hatalmas. Kisfaludy Sándor ezt tévé *Regéi*ben. Drámáin s a *Himfy szerelmei*n is ugyanezen szellem ömlik el. Ő romantikus vala, de tévednénk, ha benne akár a német romantika miszticizmusát, akár Chateaubriand vallásos és középkori szellemét keresnők. Költészetének háttere nem a megingatott vallás és társadalom, sem az úgynevezett népek szabadságháborúja, de a fölébredt nemzeti öntudat, mely a múltból esengve óhajtja vissza az elveszített nemzeti erkölcsöket.

Csokonainál a népszellem nyilatkozott öntudatlanul s félénken bár, de erélyes életjelt adva. Ő kifejlődésére nézve szerencsétlen korban született, s hogy önmagával meghasonlásba jött, s elkeserült szelleme kicsapongásban keresett menedéket, nemcsak magánkörülményeiben keresendő. Magyar népköltőnek születve, majd a görög s latin, majd a német és olasz iskolák igájába kelle hajtania fejét, s ahelyett, hogy a néphez szóljon, a népszellemnek legyen szolgája, melynek szülötte volt, az arisztokraták mulatságait kelle megénekelnie. Ha géniuszát követte, az irodalmi köz ízlésén látszék erőszakot tenni, s mintegy titokban vétkezett, midőn eszményének áldozott. *Dorottyá*jából és népdalaiból, melyek legjobb művei, sejtjük mivé kellett volna válnia, s minő irány képviselőjévé hivatott.

A magyar középrend nagy része egészen latin műveltségű volt, vagy az arisztokráciával együtt a Goethe és Schiller irodalmától volt elragadtatva. Mindkettő megtalálta költőit: az első Berzsenyi-, a második Kölcseyben. E négy fő költői irány, bár széptani tekintetben egymástól sokban különbözött, egyaránt a nemzeti érzés élesztését, a dicső múltat, a hanyatló jelent vette alapul, s összeborult Kazinczy törekvéseiben, ki a nyelvújítás és irodalom által akarta regenerálni nemzetét.

Kisfaludy Károly- és Vörösmartyban már erélyesebben nyilatkozott a nemzeti érzés, homályos vágyai és távol reményeivel. Vörösmarty, míg egyik kezével a dicsőséges múltat tárta fel, melyben a nemzet egy nagy eszme körül, minő a honalapítás, csoportosulva századokra ható cselekvőséggel lép fel, addig másik kezével a jövőre mutat, s mint látnok beszél róla. S mennyire összehangzott költészetével az országos küzdelem, mely a sérelmi mezőről a reformok felé kezdett hajlani. De Vörösmarty nemcsak e tekintetben képviselte korát, ő alkotá meg a magyar költői nyelvet, miképp a fejlődő közélet a szónokit. Nélküle a magyar költészet nem emelkedhetett volna oda, hol most áll. Neki küzdenie kellett a nyelvvel, összeforrasztania a régit és megújítottat, s elöntenie rajta a kor egész pátoszát. Innen költészetében a szónoki elem lőn túlnyomó s ő kényszerűleg mintegy vetekedni látszik kora nagy szónokaival. A nemzetiség, haza és hazafiság nagy költője volt ő, miképp az mint tény, a nemzet életében megjelent. Azonban a sajtóviszonyok tágultával új eszmék dobattak a nemzet közé. Magyar alkotmányos színezettel demokrát eszmék tettek hódítást. Fölmerült a politikai nép eszméje, nem Verbőczi populusa, még a honoráciorok sem. Az irodalomban érdek támadt a népköltészeti hagyományok és ereklyék iránt. Divatba kezdenek jőni a népies szabású öltönyök és tánc. A költészet kezde hajlani az alsóbb rétegek felé, s új elemeket venni magába.

Néhány nyugtalan és lelkesült költő jelent meg, kik új korszak után vágytak. Míg többékevésbé telvék a modern irodalmak eszméivel, addig másfelől mintha a magyar népszellem élet-melegén növekedtek volna fel. A múlt élet- és irodalomban úgy tűnt fel előttük, mint elfelejtendő rossz, s a jövendő zálogául hitöket és merészségöket mutatták föl. Törekvéseikben mindinkább kezdett felmerülni az irány: küzdeni a fennálló intézmények ellen, egy erős átalakulásnak indult költészet fegyvereivel, mely tárgyait, alakját, nyelvét közvetlen a népéletből meríti, s visszahat reá.

A folyóiratnak, mely ez irányt képviselje, *Pesti Füzetek* cím alatt kellett volna megjelennie, de a fiatal irodalom tagjai nem voltak magokkal tisztában. Forrongó eszmék határozatlan

vágyakban küzdöttek bennök. Új irodalmi pártneven törték fejöket anélkül, hogy tudták volna, mit akarnak. Egyik magyar romantikus nevet ajánlott francia mintára. Gyűléseztek, megállapodás nélkül bomlottak szét, éppen mint a táblabírák, kik gúnyaik örökös célpontjául szolgáltak. Folyóiratjokból egyetlen szám sem jelent meg.

Egyesülésök méhében horda már felbomlásukat. Csak abban egyeztek meg, hogy mindnyájan fiatal írók voltak, a kor izgalmaitól ösztönözve. Tehetségeik közt éppen olyan nagy különbség volt, mint ízlésök s öntudatos vagy öntudatlan irányaikat illetőleg. Nem volt köztök senki, ki összetartsa, fegyelmezze, s zászlójokra írja a jelszót. Inkább a történet és körülmények hozták őket össze, mint a közszellem. Inkább fellobbanó lelkesülés vagy szeszély izgatta szellemöket, mint komoly áthatottság. A tettszomjas ifjúságot akarták képviselni, mely megunta már a szónokok hosszú beszédeit, a népet akarták képviselni, mely szerintök sehol sem volt képviselve. Mindezt inkább sejték, mint tudták. Közülök csak egypárból vált nevezetesebb irodalmi egyéniség, és szövetkezésök nem magáért érdekes irodalomtörténeti mozzanat, hanem mert azon szellem egyik előjelensége volt, mely később szépirodalmunkban mind-inkább uralkodó lőn. Fél év múlva megint mindnyájan írni kezdtek a régi lapokba, míg később az új szerkesztés alá került *Életképek* köré gyülekeztek, mely ez irodalmi mozgalom bélyegét kisebb-nagyobb mértékben mindvégig magán hordá.

A fiatal irodalomnak tulajdonképpen Petőfi vala képviselője, s általában a líra, mely új hangon új eszméket kezde pengetni. Petőfi költészete is ez időtől fogva hajlott új stádium felé. Mint a bor, szerelem, természet s a nép egyszerű örömeinek költője ezután ritkábban szólal már meg. Látnoknak hiszi magát, szemében könny, homlokán sötét fény, s az idő méhében küzdő elemektől vesz lázas ihletést.

Új becsvágy támad benne, mely sírjáig kíséri. Eddigi pályájáról azt tartja, hogy az csak megelőzője volt ez újabbnak. Ő azért írt népdalokat, azért énekelte meg a puszták fiait, a kunyhókat, és színezte ki a népéletet költészete egész erejével, hogy a népelemet behozza, s uralkodóvá tegye a költészetben, mi aztán nem maradhat következmények nélkül másnemű viszonyokra nézve sem. Most itt az idő eszmékkel lépni ki, s oly költővé válnia, kinek dalai a gyűléstermekben, szavazatoknál, s a követelővé vált kérvényekben találják meg refrénjöket.

Ez idő tájban barátjaihoz írt levelei, mind e gondolatkörre utalnak. Mindinkább erőt vesz rajta a politikai lelkesülés és becsvágy. Kora izgatottsága a legnagyobb fokon kezd benne tükröződni, s képzelme a közéletben megpendült eszmék legtávolabbi erőszakolt következményeivel foglalkozik. S minő tárgyakat akar választani feldolgozás végett, melyeket mégsem dolgoz fel. A magyar történetben nem talál más hőst, mint Dózsa Györgyöt, s eposzt akar róla írni. A római történetből Spartakust, a rabszolgák vezérét szemeli ki megdicsőítés végett. Átkozza a palotát, s a kunyhót mint egy új hitvallás jelképét tünteti föl. S minő önhitt megvetéssel tekint az akkori közélet országosan tisztelt férfiaira. „Ők a nap-politika kurjongató hősei - mond egy helyt -, ők nem azon nagy színészek, kik a világ színpadán az újjászületés óriási drámáját eljátsszák, hanem csak a dekoratőrök és statiszták, kik a függönyöket aggatják, s a színpadra székeket és asztalokat hordanak."

Ez álmok világából rövid időszakra kikapta a szerelem, s most minden héten új szerelmes verset olvasott tőle a közönség.

1846 őszén, miután kiadás alá rendezte összes költeményeit, vidékre rándult. Szatmár megyében viharos természete egész szenvedélyességével beleszeretett egy ifjú leányba, Szendrey Júliába, ki egy év múlva a szülék makacs ellenzése dacára is neje lőn. 1847 szeptemberében a hosszas küzdelmek közt véghezment esküvő után tüstént odahagyta ipa házát. Az első éjet nőmmel - írja egy barátjához intézett levelében - Nagybányán, egy vendéglőben

töltém, nemhiába vagyok a csárdák költője. Nősülése körülményeit s viszonyait nejéhez most nem rajzolhatom. Annyi bizonyos, hogy kedélye nagy változáson ment át. A szilaj ifjúból csendes, hű, s a pedánsságig gondos férj lett. Ritkán látogatta barátait, s nem örvendett, ha ezek látogatták. Elvonulva élt. Nejét szenvedélyesen szerette, s talán féltette is, s úgy látszók, hogy a világon csak két dolog érdekli: neje mosolya s politikai álmai.

A mézesheteket Koltón, gr. Teleki Sándor jószágán töltötte el. Mit keresett Petőfi egy gróf jószágán, az a Petőfi, ki független szegénységére büszkébb volt, mint a legdölyfösebb arisztokrata független gazdagságára? Mecénására talált-e a költő, ki egyik költő barátját megfeddé azért, mert b. Wesselényinek akarta ajánlani eposzát, hazafi-tisztelete jeléül azon körülménynél fogva, mivel az eposz hőse a báró egyik előde volt? Kik a kalandjairól s különc jelleméről híres fiatal grófot ismerték, tudták, hogy Petőfi őt éppen oly pajtásának nézheti, mint bármelyik tanulótársát. S ő valóban úgy szállott hozzá, mint akármely ismerőséhez szállott volna, ki Szatmár megye közelében lakik. A gróf csak annyiban volt pártfogója, mennyiben pajtásai. Koltón nem is sokáig időzött. Kolozsváron keresztül, hol tiszteletére fáklyászenét s lakomát rendeztek, visszaindult Pestre. Útjába ejté Szalontát, hogy Arany Jánossal megismerkedhessék. E tájt házassága után ez új baráti viszony a legnevezetesebb mozzanat életében.

Arany Jánost 1847 elején a Kisfaludy Társaság által megkoszorúzott *Toldi* című pályaműve egyszerre a legelső magyar költők sorába emelte. Kik művét kéziratban olvasták, el voltak ragadtatva. Nagyobb népköltő mint Petőfi, mondák sokan, s némi kárörömmel. Petőfit ingerelte e mendemonda. Megszerezte magának *Toldi*t, mielőtt nyomtatás alá került volna, s egy ültében elolvasá. Legelső dolga volt üdvözlő levelet írni Aranyhoz, s egy költeményt, mely másnap az *Életképek*ben megjelent. Aztán tudakolá: hány éves? is midőn hallotta, hogy harminc felé jár, így szólott: nem félek.

Mindez igen jellemzi őt. Őszintén bevallotta tiszteletét aziránt, kit versenytársának hitt, s nem titkolta el, hogy bízik önmagában, ifjúsága erejében. Hiúsága mások méltánylatával többször jelent meg ily vegyületben. De e vegyület itt azon örömben olvadt föl, hogy íme a legnagyobb tehetség, ki az újabb időben föllép, a népies költészethez csatlakozik, azon irodalmi párthoz, melyet hite szerint ő teremtett.

S ők valóban csak ennyiben jártak egy úton. Nem egy csillag vezette őket. Arany epikus, a mesealkotás, plasztika és jellemfestésben kitűnő, s annyira objektív, minő egy magyar költő sem. Petőfi lírikus, a közvetlen érzelmi állapotok költője, önmagáé és koráé, és szubjektivitása, noha a legváltozatosabb, oly erős, mint szenvedélyei az életben. Midőn odahagyja az idilli kört, a kedves pusztákat, kunyhóit, hol a való élet és természet bájai lelkesítik, vagy vándorélete tarka benyomásairól megszűnik utánozhatlan humorával regélni, már homlokán a nyugtalan és lázadt gondolat Kain-jegye, mint Byronén, s önmagát emésztve űzi a szerelem, szabadság ábrándjait, hogy fájdalom, harag és gúny martaléka legyen. Ellenben Arany ott áll nyugodtan, menten a szív idealizmusától, egy középkori költő naivságával s egy újkori művész öntudatával emelve föl az alkotó fantázia nagyszerű építményeit, s népesítve meg eredeti alakjaival, melyek nem csalfa eszmények, hanem egy kiforrott géniusz szülöttei.

Csak abban versenyezhettek: melyik nagyobb költő a maga nemében. Petőfi így sem félthette koszorúit a nagy tömeg előtt, mely hajlamai, vágyai, múlt és jelenénél fogva egyaránt hatalmában vala. Mert az ő költészete, míg egyfelől a magyar népköltészet eszménye volt, mely századok óta csak a lírában nyilatkozik, s csak dalai vannak, nem egyszersmind eposztöredékei, mondái: addig másfelől a kor hangulatát képviselte, s ott élt benne mindaz, mi a közélet törekvéseiben nagy és magasztos, korlátolt és nevetséges volt. Vele népszerűségben a leglángeszűbb eposz-, regény-, drámaíró sem mérkőzhetett volna.

Petőfi alig sejté ezt, s mégis a versenytársául kikiáltott költőnek ő lett legjobb barátja. Tartós barátság fűzte őket együvé, melyet semmi sem zavart meg. Mily érdekes lehetett e két férfiú együtt. Ugyanazon költői korszak, de más irányban képviselve, különböző természet s ugyanazon hű baráti indulat, ugyanazon koszorús pálya, s a féltékenységnek alig valami színe. Mily engedékenyen hajolhatott meg e nemes szívű, de ingerlékeny és viharos, e lángeszű, de szertelen becsvágyó jellem Arany nyugodt kedélye előtt, ki gyöngéit kímélte, hibáit nem bálványozta, s őt mint költőt és embert teljesen felfogni képes volt. Talán itt a kulcs, mely megnyitja a titkot, miért maradt Aranynak mindvégig nagy tisztelője, tartós barátja, noha maga felett senkit el nem tűrt, s ingerlékeny hevében sok gyöngéd viszonyt széttépett.

A barátság és a szerelem karjaiból szakította ki a bekövetkezett viharos év. Áldozata lőn...

6

Petőfit sokképpen fogják föl s ítélik meg. Mindenki elismeri költői nagyságát, de nem ugyanazon okból. Neki is megvan az a szerencsétlensége, mi sok nagy költővel közös: nem azon oldalról becsülik legtöbben, hol valóban nagy, s utánzói mindinkább emelik ki gyöngéit, melyeket eddig az eredetiség s összes költészetének varázsa takart.

Az a jurátusi szilajság és nemes hév, az a hegyke dac és szeretetre méltóság, az a vidám gondatlanság s mély erkölcsi érzés, az a lelkesült szabadságszeretet s erős fajbüszkeség, mi mindjárt fölléptével költeményei egy részén feltűnt, csakhamar az ifjúság kedvencévé emelte. S ő valóban eszménye volt az akkori ifjúságnak, s az még a mainak is. Minden megvolt benne, mi a magyar ifjúságot jellemzé, miképp az otthon, a megyegyűléseken, a patvarián, a zajos tivornyák, utcai és kávéházi életben megjelent. Költészete központjául saját egyéniségét kellett vennie, hogy e szellemnek hangot adhasson. De az ő egyénisége sokkal eredetibb volt, mint a legtöbb magyar ifjúé. Ő katonáskodott, színész volt, járta az élet útjait, ma mint úr, holnap mint koldus, kalandjai, fájdalmai s örömei voltak, mikről sok embernek alig lehet fogalma. Mint huszonkét éves ifjú egy harmincéves férfiú élményeivel bírt, anélkül, hogy kedélye elvesztette volna ruganyosságát. Mindez bizonyos keserűség és jókedvvel ruházta föl, mi egyéniségéből folyt, s humorban kereste költői formáját.

Természetesen jogosítva érezte magát egyéniségét oly mértékben vinni be a költészetbe, miképp azt még magyar költő nem merészlé. Csak elbámultak, midőn egy költő olyanokat vallott be magáról, melyeket igen sok ember szégyellt volna. De azt senki sem tagadhatta, hogy midőn ő elbeszéli, miképp hagyta oda az iskolát, mint barangolt mint közkatona és színész, mint fázott Debrecenben, mily jó estéket töltött barátaival bor mellett, mint látogatta meg mészáros atyját, minő élményei voltak a fővárosban és vidéken, le egész addig, hogy ruhája kopott, és pénze nincs, sokkal érdekesebb, költőibb, mint sok költő méltósága, finom szemérme és magas eszméi.

Költészetének e nyilatkozata nemcsak újdonságával hatott, hanem jellemzetessége, humora s azon szabad szellemnél fogva, mely éppen úgy harcot izen az életben a csupán üres illem s álszégyen nyomorúságainak, mint visszahatásképp tűnik fel széptanunk azon különös követelése ellenében, mely a költőt ki akarja vetkőztetni egyéniségéből, s egyenruhaképp valami köz-jelleggel ellátni. Éppen ezért szemére vetik Petőfinek, hogy érzéseket, viszonyokat énekel meg, melyekhez művelt embernek nem lehet köze. De ki határozza meg, mit értsen a költő a mívelt ember fogalma alatt, midőn a lélek és szív betegségei is míveltség gyanánt árultatnak.

A költészet tárgya az emberi legegyénibb árnyalataiban, mit többé-kevésbé minden ember megért, a műveltség bármely fokán, s éppen úgy feltalálhat a nyomor tanyáin, mint a legelső szalonban.

Heinét utánozza: mondják másfelől, s tőle tanulta el az untalan kacérkodást egyéniségével. De vajon Heine-e Petőfi? Igaz, egyetlen költő sem foglalkoztatja egyéniségével oly sokat az olvasót, mint ők ketten, azonban minő nagy különbség a két egyéniség közt. Heinében minden szeretetre méltósága mellett van valami démoni, mi kellemetlen hatást tesz a kedélyre: Petőfi egyéniségén derült humor ömlik el, s legföllebb csak nyerseségén botránkozhatnánk meg. Heine érzésekkel kacérkodik, melyeket többé nem érez, Petőfi mindig lelkéből veszi a hangot. Heine költészete a blazírtság, csalódott idealizmus s a legkeserűbb irónia hatalmas költészete, Petőfiben a természet fia szól, ki nyomora és csalódásai közepett is megőrizte hitét, s remélni tud az emberiség, szerelem és szabadságba. Heine a legköltőibb álmok s a legridegebb próza közt hánykódva, sárral dobál minden szentet, Petőfi sohasem megy túl egy bizonyos határon, s mindenüvé elárasztja a szeretet melegét.

Mindaz, mi Petőfiben Heinére emlékeztet, egypár érzelmesen kezdődő, s tréfás végzetű dal. A többiben sem az érzület, gúny és éle, sem a fordulat s művészi alakítás nem a Heinéé.

Az egyéninek jogát a lírában nem tagadhatni meg. A kérdés mindig csak akörül foroghat: elég érdekes, elég költői-e az egyéniség? A Petőfié az volt, s midőn nyilatkozott, a legköltőibb képek- és érzéseknek adott életet. De látni lehetett, hogy túlmegy a netovábbon. Önvallomásait sokkal nagyobb tetszéssel fogadta a közönség, mintsem túlzásokra ne ragadja őt. Negédlenie is kellett, hogy sokat beszélhessen magáról, s belévegyítenie ingerlékeny hiúsága kitöréseit. Annyira megszokta mindazt, mi szívén fekszik, elmondani, mindazt, mi eléje bukkan, leírni, hogy olyat is mondott el s írt le, mi tulajdonképpen nem költészet.

S mi történt: a közönség ez oldalról találta legzseniálisabbnak, s utánzói ezt tanulták el tőle leghamarabb. Ma már minden kezdő egyéniségét tolja az előtérbe, legyen az bár a legérdektelenebb. Könnyű mesterségnek hiszi arról írni, mi mindennap megtörténik vele. Azt képzeli, hogy amit Petőfi költőivé tudott teremteni, ő is tudja, s mi neki nem sikerült, most már sikerülni fog. Úgy látszik, mintha Petőfi csak azért született volna, hogy a zsenialitást divatba hozza. Minden különcség, minden hóbort annak kereszteltetik. Bővében vagyunk a lángelméknek, s e lángelmék egymáshoz a csalódásig hasonlók. Mert Petőfi szegénységét panaszolta, ma már minden költő nyomorban él; mert Petőfi néha okkal, néha ok nélkül haragudott a világra, ma már nem költő, ki nem átkozza a mennyet és a földet, hitelezői és kritikusaival egyetemben; mert Petőfi olykor nevetséges, néha pedig nyers volt, ma már minden költő az akar lenni; mert Petőfi népköltő volt, hivatása és élményei, a lángelme és szív jogainál fogva, ma már minden dandy pitykés dolmányt szabat fejér mellényéhez, s népdalt énekel szonett helyett. Mindenik ugyanazon szenvedélyeken és kalandokon megy át, s mindenik ugyanegy egyéniséget tár fel előttünk.

Négy rövid év alatt a magyar líra ez irányban nagy haladást tőn. A házi-költészet korszakát éljük. A költő önmagáról oly daguerre-képet ad, hogy csodálkozunk: mi szükség lerajzoltatnia magát, s életrajzát íratni meg. Elmondja, hol született, miképp nőtt fel, mily csinos fiú, hogy adós, hogy beteg, s több effélét. Egyaránt feltárja rongyos keblét és rongyos kabátját, s jaj nekünk, ha kalandja van, ha mulat, ha pénze nincs. Mindezt a legapróbb részletekig olvasnunk kell, még azt is: hol történt, melyik napon? s ha megházasodik, untalan feleségével kínoz, hogy óhajtanunk kell nőtlenségét, s ha mindezt valaki unalmasnak találja, s kételkedni kezd a lángelme istenségében, minő önvallomásokat, s az öndicsőítés minő polémikus verseit kell hallanunk!

E hiú öntetszelgés, ez ízetlen kacérkodás, és prózai felfogás majdnem kiállhatatlanná kezd válni, s mindinkább viszi be líránkat a torzítottba. Ezelőtt az ideál tana levegőbe emelte költőinket, most az egyénié a próza mocsarába fojtja. S mindez nem elég. Azon gyöngék- és esetlegességekből, mik nélkül Petőfi éppen oly nagy költő lett volna, a költők és közönség egy része valami különös eszményt alkot. Csak vad, kalandor fickóképp tudják már képzelni az eredeti magyar költőt, ki kívül esik a nemesebb társasélet körén, és csak bizarr vagy primitív dolgok iránt van érzéke. Vagy, ha ennyire nem mennek, egyedül a Petőfi utánzását tartják költészetnek, s minő ellentmondás! éppen akkor, midőn az egyéniség jogát kívánják tiszteltetni, s az eredetiségnek gyújtanak tömjént. De ez mindig így volt. A lángelme hatása nagy, s bizonyos ideig csaknem kizáró. Még árnyoldalait is, melyek kora és életviszonyaiból folytak, varázs övezi, az epigonok pedig, kik soha egy költői stílt sem tudtak tökélyesíteni, először is ezeket tanulják el, hogy túlságig fejlesztve, mielőbb elhasználják.

De Petőfinek nemcsak költészete lel követőkre. A maga idejében Byron öltözetét, modorát sem utánozták többen. Nem volna nagy kár, ha Petőfi életéből még azt is ki nem betűznék: a költőnek nincs szüksége tanulmányra, s ez új tan nem találna igen buzgó hivőkre még irodalmi közlönyeink közt is. Bizonyos szánalommal nézik le, ki tanulmányt emleget, s ha valamely fiatal költő ily hírbe jő, már többé nem lángelme, nem tehetség, nem költő. Nagy bűnt követett el, melyért halhatatlanságával kell lakolnia. Erre ítélik a halhatatlanok, kik még élni sem kezdtek.

S mi az a tanulmány? Vajon értik-e, kik emlegetik, s Petőfire mernek hivatkozni? Bizonyosan nem azon pár kézikönyv, melyet egynémely tanár írt, bölcsen tanítván, mit maga sem tud vala; sem lapjaink kritikai frazeológiája, mely az értelmet megzavarni, s az ízlést kioltani igyekszik. A költői tanulmány: az élet, önmaga a költő s a világirodalom nagy szellemei. Nem volt nagy költő, ki e három iskolából ne került volna ki, s Petőfi is, miképp élete és művei bizonyítják, járta mind e hármat. Az élet sokoldalú s élénk benyomásai nélkül nincs költészet, ha a költő nem tanulmányozza saját benső élete és tehetsége fejlődését, nem emelkedhetik, s a világ nagy költői nem azért írtak remekeket, bölcsei pedig nem azért gondolkodtak a művészetről, hogy éppen azok merjék megvetni, kik a világnak új remekeket, a bölcseknek pedig új anyagot óhajtanának nyújtani. Tudomány és művészetben egyképp minden új csak a régi alapján emelkedik. Egy bizonyos zsenialitás, egy bizonyos eredetiség magában a legnagyobb szegénység. Nem gúny-e, hogy nálunk még ilyenekről is vitatkozni kell?

Vannak sokan, kik Petőfi költészetének bölcsészeti részére helyeznek nagy súlyt. Azonban ez Petőfinek legkevésbé erős oldala. Bölcsészeti kísérletei még kifejletlen világszemléletre mutatnak. Általában Petőfi nem tartozik azon költők közé, kiknek költészete erős bölcsészeti alapon nyugszik, kik tisztában vannak magokkal, mennyiben ember tisztában lehet, s emelkedett világnézetek által fékezett képzelmükön zavartalan tükröződik vissza az élet. De a magyar költők közt alig van egy, ki ilyen legyen, s a csak tiszta líra szűk kör is erre. Nálunk a legnagyobb, a legépebb tehetségre is, még a legkedvezőbb körülmények közt is, egy lidércnyomásnak kell nehezülnie. Egy fájdalom fogja sírjáig kísérni, mely zavarólag hat fejlődésére. Ez viszonyaink átka. De Petőfi még ifjabb is vala, mintsem egy kiforrott kedély kincseit tárja elénk. Nagyobb elbeszélő költeményeiben mindenütt érezni fogjuk ezt, igen, tiszta lírájában is. Ódái nem oly remekek, mint dalai. Komolysága nem hasonlítható gyermetegségéhez, haragja költőibb mint nyugodtsága, eszméiben nincs annyi mélység és fönség, mint képzeletében erő, s érzéseiben tűz. Midőn vizsgálja a mindenség végcélját, az örökkévalóság titkát, a hír és a dicsőség mibenlétét, az emberi szív örvényeit, s visszapillant a múltra, vagy a jelen izgalmai közé veti magát, s a politikai s társadalmi viszonyok fájdalmától lelkesül, nem tesz reánk oly élénk hatást, mint midőn szilaj lelke a pusztákra szabadul, az alföldi róna végtelenjén ringatózik, hogy a legszebb tájképeket tükrözze elénk, dalt mond a

falu leányainak, benéz a kunyhókba, mereng a csárda romjain, vigad bor mellett, cigányzenével, fölkeresi szüleit, megemlékszik gyermekkori napjaira, utazik széles e hazában, melyen kívül számára nem létezik semmi, s erős fajszeretete egész szenvedélyével öleli a magyar népet, s mintha a népszellem géniuszává válnék, ott zeng dalaiban minden, mi a magyar nép kedélyében, életében költői. Itt ő nagy, ezért ő a *magyar líra* legkitűnőbb képviselője. Itt a kulcs, mely megfejti a nagy hatást, mit hazájában s a külföldön tett. A magyar önkedélyét hallja visszahangzani, a külföldi előtt egy új, ismeretlen világ nyílik fel.

Mellőzöm politikai és epikai költeményeit. Költészetének csak azon oldaláról akarok szólani, melyben fő ereje van, s melynek hatása jelen lírai költészetünkre legnagyobb, mert egyszersmind ki akarom mutatni az őt utánzók tévedéseit.

Petőfi táj-, csendélet- és zsánerképei a magyar költészet örök remekei lesznek. Bizonyosan vetekednek a világirodalom legjobbjaival. Ha festészeink olvasnák a magyar költők műveit, nem hagynák felhasználatlanul ez úgyszólva kész kompozíciókat. Petőfi fölfedezte a pusztát. Eddig senki sem látott rajta semmit, az ő képzelődése megnépesíté. Szabad, szilaj lelke nem találhatott méltóbb tanyát, mint a végtelen tért, s a Tisza méltán az ő legkedvencebb folyója, mert e hazában születik s hal meg, s tetőtől talpig magyar, éppen mint ő. Petőfi érti a festőiség titkát. Élénk érzéke van aziránt, mi fő, lényeges vonás, mely az olvasó képzelődését és kedélyét egyszerre mozgásba hozza. Érti miként kell odavetett, alig észrevehető vonásokkal, melyek magokban csekélységeknek látszanak, jellemzetest állítni elő, mi örökre az olvasó lelkébe tapad. Tudja vegyíteni az árnyat és színt, hogy csak azt láttassa, mit akar, s oly világításban, minő hangulata s a merészen kivitt képek, az érzések és eszmék levegőjében mintegy megéledni látszanak. Az eszme és érzés nála mindig magából a képből merül föl, s visszahat reá, sohasem önkényes, hazudott. Érezzük, hogy a tájt látva, csak azt lehet éreznünk, mit a költő. Alföldi képein ki nem érzi a szabadság levegőjét, mi oly jól összhangzik a végtelen térrel? Van-e az unalom és elhagyatottságnak költőibb megtestesítése, mint a *Kutyakaparó* című költeménye. A *Csárda romjai* mindenik sorában nem egy elégia zeng-e? pedig a költő csak romokat ír le. S nem bámulatos Petőfi zsenialitása, ki a legegyszerűbb tárgyakat a legragyogóbb költészetté varázsolja.

Zsánerképei és népmondái mit sem engednek tájképeinek. Itt is oly eredeti és zseniális. Objektivitása éppen oly erővel nyilatkozik. Itt is mindig nyakon csípi a tárgyat, mint a magyar mondja: oly oldalról fogja fel, amint céljára szükséges, s oly vonásokat és színeket használ, mik eszméinek életet adhatnak. Humoros vagy szatírai hangulata s az epigrammai él, melyben némely ily költeménye kikerekedik, mind oly eredeti, oly ép, oly művészi, hogy kérdenünk kell: az a költő írta-e ezeket is, ki a túlsó lapon kedélybeteg, gyűlöli a világot, mert valami kritikaster megbántotta, noha az egész nemzet tapsa kíséri; vagy bölcsészeti ötletekben áradoz, s oly furcsákat mond, hogy nem tudja az ember: tréfa-e mind ez vagy komoly szó? *Pál mester* egyike legszebb költeményeinek. Mindenik strófája a legköltőibben s a legtermészetesebb fokozattal fest kedélyállapotot. Pál mester elébb hegykén csapja félre kalapját, kiokoskodja, hogy elcsapja feleségét, s megteszi. Később nem nyúl kalapjához, megbánja tettét, s kiokoskodja, hogy most már gazdagsága elpusztul, úgy történik. Majd újra hegykén csapja félre kalapját, s kiokoskodja, hogy mire a bánat, úgy sincs már sokja, jobb ha túlad rajta, s megteszi. Végre keservesen húzza szemére kalapját, s kiokoskodja, hogy nincs semmije, s bizonyosan fel fogja kötni magát, s megteszi. Itt a kalap a legművésziebben van felhasználva, s abban, hogy az okoskodó Pál mester mindent előre megmond, mi vele történik, s mégis megteszi, a leglélektanibb felfogás nyilatkozik. A *Megy a juhász szamáron* című költeményében a juhász fájdalma, ki nagyot üt botjával a szamár fejére, mélyen és igazán van kifejezve. Valódi humor. Az *Alku* címűben, midőn a juhászlegényt erszénnyel kínálják, szegénységét akarják megvenni, s ráadásul szeretőjét kérik, s ő így felel reá:

Ha ez a pénz volna csak foglaló,
S még száz ennyi lenne borravaló,
S id'adnák a világot rá'dásnak,
Még sem adnám szeretőmet másnak.

Oly lángolón és jellemzetesen festi a juhász szerelmét, mint csak oly költő teheti, ki tárgyától egészen áthatva, s mélyére merülve teremt. S mit mondjak *Téli esték* című költeményéről, mely a családi boldogságot egy esti mulatság keretében oly elragadóan rajzolja?

Petőfi után a festő költemény, népmánc és zsánerkép nagy divatba jött. Régibb és újabb költők egész serege nekiesett a pusztának. A délibáb valóságos *purpureus pannus* lett. Majd minden költeményen ott lebeg. Lapjaink telvék tájképekkel, mintha az állandó képtárlattal akarnának vetekedni. Mindennap az utánzás és gondolatszegénység kínjaival találkozunk. Nem annyira Petőfi-tanulmányt látunk, mint Petőfi-utánzást, melyben mégis csak a szavak és tárgy emlékeztetnek Petőfire. De ha lemondunk is arról, hogy eredeti felfogást és költői egyéniséget keressünk, még meglehetős másolatra is alig találunk. A tájképek tele vannak részletekkel, mik nem tartoznak a dologhoz: aziránt, mi lényeges, nincs érzék, s az eszme és érzés alaphangulata sehol. Szellem helyett külsőség bennök az uralkodó. Mintha a festő költészetben valósággal a táj volna fő, s nem a költő lélekállapota; azon kép, mely előtte kitárul, s nem az, mely lelkén tükröződik. A festő költészet csak úgy költészet, ha kép- és tájban, fényes ragyogásban egy-egy gondolatot, érzést képvisel; a költő csak azon vonásokat szedheti össze, melyek céljára szükségesek. Tájképeikben minden le van írva, kifestve, mégis rajtuk semmit sem látunk, semmit sem érzünk. Minden össze van halmozva, ami úgynevezett költői, mintha valami csak pusztán magában költői lehetne, s minthogy mindenki a hatás új eszközét vágy fölfedezni, a legbizarrabb képek kerestetnek ki. Kirí néha egy-egy szebb kép, kihangzik egy-egy kedves versszak, de egészet adni, nem a divatos líra szokása. Festő költészetünket a prózai részletek s a tespedtség művészetének lehetne nevezni.

Hasonló bővében vagyunk a zsánerképek- és népmáncoknak. A balladák s a nagyobb elbeszélő költemények helyét egészen ezek foglalták el. Sarkantyús lovagok helyett most csikósok szerepelnek, s a sziklavárakból a csárdákba költözött a szerelem, feláldozás, hősiség és erény egész fantasztikus világa. Jó, ha csak közönséges adomákat olvasunk, s nem, oly eseményeket a jó magyar nép életéből, melyek valóságos hegyke ráfogások vagy torzképek. Valami különös vonás, mit a csikósok- és betyárokon csak a költő fedezett föl, pár bizarr ötlet, pár reminiszcencia Petőfiből, kész a népmánc. A zsánerképek, népi jelenetek és szokások leírásaivá váltak, s bennök éppen azon apró részletezés és tespedtséggel találkozunk, mint tájképeinkben. „Úgy látszik, mintha a népköltőket nem valami belső ösztön, rokonszenv vonná a néphez, hanem divat, negédlés. Valami öntudatlan úrias leereszkedés vonul el rajtok. Mintha mulatni akarnák magokat a nép együgyűségén, tetszenék szeszélyöknek a tréfás szerep, s ezért igen természetesen könnyen hajlanak a póriasságra, mint azon úrficskák, kik a nép közé elegyedve, túltesznek rajta a legénykedésben. S éppen itt azon pont, mi a valódi népköltőt megkülönbözteti azoktól, kik csak játszanak a néppel. A népköltő egészen népe világában él, érzéseit hordozza keblében, de egyszersmind annyival nagyobb és nemesebb, mennyiben költő. S éppen ez erős szubjektív érzés adja meg a felfogás objektivitását, s őrzi meg a torzítástól. Előtte, mondhatnám, szent a nép, mert képviselőjének tartja magát, s eszménye a nép szeretete, érzületében gyökerezvén, mi a szív dolga, s mit elmélet soha nem teremthet meg, hallathat ugyan erősebb hangokat, minőkhöz a szalonok nem szokvák, de sohasem bántóan nyerset; lehet gyermeteg, hogy a túl finom műveltség előtt nevetségesnek tetszhetik, de sohasem gyermekes; ellökheti magától az illedéket, de sohasem a szív szemérmét; s midőn saját eszményeit akarja a költészetben megtestesíteni, nem dúlhatja szét

ugyanazokat éppen a költészet által. A népköltő szelleme, mint a napsugár, mindenhova elhat, hogy mindent megaranyozzon, anélkül, hogy beszennyezze magát.

Midőn Petőfi népdalaival föllépett, valódi esemény volt. Soha magyar dalok oly hamar nem szállottak a nép ajkaira, mint az övéi. Mindenki elismeré, hogy ő írja a legjobb népdalokat. S valóban, a népdal Petőfinek igazi eleme. Míg egyfelől egészen hatalmában a nép érzülete, gondolkozásmódja, nyelve, addig másfelől a magyar népdalok szaggatottságát, mely a nyugotiakkal ellentétben nem annyira az eszme, mint a hangulatban keres egységet, az érzések átjátszását a természet képeire, az erős festőiséget, a csillogó színek játékát, annyi eredetiség- és művészettel olvasztá egy újdon és ragyogó költészetté, hogy a meglepetés általános volt, dalai annyira magyarok, természetesek és könnyedek voltak, hogy minden ember azt hivé: ilyet könnyű írni, ez nem is művészet. De utánzói leginkább megmutatták, hogy Petőfi öntudatosan vagy öntudatlanul - egyre megy - mennyire művész. Mostani népköltőink dalai élnek-e a nép ajkán? Megzendülnek-e lelkünkön jó vagy rossz kedvünkben, mint ahogy a jó népdal szokott. Nem fogjuk-e rajok azt mondani: ilyet nagyon bajos írni, ez fejtörő művészet, ez kínos költészet: a költőnek is abba kerül, az olvasónak is.

Népdalainak kétszeresen kelle hatniok oly időben, midőn a nép politikai fontosságra kezdett emelkedni. A nagy hatás bátorrá tette a költőt, s népdalai szellemét önté el legtöbb költeményén. Majdnem egész költészete népies színt váltott szellem-, tartalom- és verselésben. Vádolni kezdek, hogy elhagyogatja a formát, verselése szabálytalan, s a nép együgyű széptani nézeteit törekszik irodalmi érvényre emelni. Nem szándékom Petőfi gyönge költeményeit védeni, annál kevésbé utánzói rakoncátlanságát, de e vádat sohasem értettem egészen. Ha a forma alatt nemcsak a technikát értjük, minthogy úgy is van, hanem a felfogás és kivitel egységét, tehát a stíl szabatosságát: Petőfi e tekintetben igen erős. Dalai egyöntetűek, s nem látszanak rajta a habozás, toldozás, veríték nyomai. Mintha gondolati együtt születnének a formával, s azon érzést, mi szívében lángol, csak így lehetne elmondani. Találunk-e Petőfi népdalaiban csak egy sort is, mi fölösleges volna? Arra használja-e tárgyait, hogy egy csoport érzést, képet, gondolatot fűzzön reájok, mik nincsenek szoros viszonyban velök? Zavarja-e valami a hangulat egységét? Gondatlansága nem hangzik-e jól össze naivságával, darabossága szilajságával? Képei nem természetesen szövődnek-e érzéssé, s nem találja-e meg mindig a szót, mire szüksége van? S ami a legfőbb, nem merül-e legtöbbször, mint a valódi költők szoktak, egyetlen érzés, egyetlen tény mélyére, hogy azt egészen s a legjellemzőbb alakban érzékítse meg? Természetesen, midőn Petőfi dalait ítéljük meg, nem kell felednünk, hogy ő magyar népköltő volt, s oly eredeti költő, kit igazságosan csak önmagából lehet megítélni. A kérdésnek leginkább akörül kell forognia: megtestesítette-e Petőfi költeményeiben azt, mit akart, s azon eszmény szerint, melynek költői szelleméből következtetve, előtte kellett lebegnie?

A külformát illetőleg sem értem e vád alaposságát. Petőfi a legnehezebb formákkal is meg tudott küzdeni, s verselése néha oly könnyed, mintha csak oda volna lehelve. E vád oka másutt rejlik. Ő népdalokat írván, elvetette a szokásos jambus és trocheus lábakat, s bár énekelni nem tudott, mégis sokszor bámulatosan eltalálta népdalaink zenemértékét. A közönség és kritikusok egy része nem találván bennök azt, mit megszokott, hajlandó volt felettök pálcát törni. Azonban a nép könnyen énekelhette. Ez mutatja, hogy verselése nem puszta önkény és gondatlanság szüleménye volt. S vajon Arany balladáira, Erdélyi újabb dalaira, melyek szintén nem jambus vagy trocheus lábakon lejtenek, mondhatjuk-e, hogy nincs bennök mérték, midőn könnyen kimutathatni a népdalokból szabályosan lehúzott formákat, melyek mintegy énekszó után vannak alakítva? Ha azon költők, kik a görög, latin, francia és német formákat nálunk meghonosíták, köszönetet érdemelnek, mert nyelvünk hajlékonyságát új oldalról tüntették föl, s költői világukat általok fejezték ki legjobban: vádolhatjuk-e azon

költőt, ki eredeti magyar formákkal küzdött meg többször s nagyobb változatosság-, könnyűséggel, mint az eddigi magyar költők, s ezeket hitte gondolatjai legméltóbb köntösének.

Továbbá Petőfi érezte, hogy a magyar népdal néha oly rímeket is használ, melyek nem tiszta rímek ugyan, de igen jól összehangzanak, s bizonyos rendszerük van. Gyakrabban kezdett használni asszonáncot, mint eddig szokásban volt, de mindig szabályosan. Érezte, hogy azon tárgyakhoz, melyeket megénekel, nem mindig illik a Vörösmarty méltóságos nyelve, vagy azon túl finom és enervált költői nyelv, mely a középszerűség konvencionális nyelvévé alakult. Népies szavakat, kifejezéseket, összehúzásokat s nyelvfordulatokat kezde használni, de mindig elég ízléssel. Éppen úgy tett, mint Vörösmarty, ki nem használhatván eléggé Kazinczy költői nyelvét, visszatért Zrínyihez, s a régibb nyelvemlékekhez, s úgy teremtett magának egy újat. Petőfi nyelvünk még eddig eléggé ki nem bányászott aknáihoz fordult, a nép nyelvéhez, s magának költészetéhez méltó nyelvet teremtett. Tágított valamit az irodalmi nyelv merev rendszerén, s a költői nyelv egy új formáját alkotta meg, mely éppen annyi szépséggel bír, mint a Vörösmartyé, sőt az irodalmi fejlődés szerint éppen a Vörösmartyé után kellett következnie. Megmutatta, miként lehet egyszerűen, gyermetegen, s mégis a legköltőibben szólani, miként lehet magyarul s jellemzetesen szólani oly dolgokról is, melyekről eddig mesterkélten vagy idegenszerűleg szólottak. Az ő nyelve nem egészen szabatos eddigi fogalmaink szerint, de benne a nemzet géniusza szökell, s mintegy visszahatásként nyilatkozik az idegen szófűzés ellen. Ő a nép kifejezéseit, nyelvfordulatait valami varázzsal tudta bevonni, hogy azok egyszerre költői becsűekké váltak. Az ami a nép ajkain jelentőség nélkül, ingatagon, ízléstelenül hangzott, nála jelentőséget, határozottságot nyert s megszépült. Az nem az ő hibája, ha követői tájszavakkal árasztják el költészetünket, ha az irodalmi nyelvet tájszólássá akarják lealacsonyítani, s ahelyett, hogy fordulatok-, könnyűséges változatosságban gazdagítanák, a korlátlanságot, szeszélyt és ízléstelenséget emelik elvvé.

Igaz, Petőfi néha túl merész, de legalább tárgyaiban mindig némi indokot találunk; igaz, van egypár dala, melyekben szembetűnő gondatlanságot árul el, de azt megint csak utánzói terjesztik róla, hogy hanyag verselő, mert az úgynevezett Petőfi-iskola hívei azok, kik Petőfi újításaiban csak korlátlanságot látván, a jó rímekkel keveset gondolnak, az asszonáncot szabálytalanul használják, s a legtöbbször sem az újabb, sem a régibb formák szerint nem verselnek, s küzdeni a külformával általában pedánsságnak tartják, mely lenyűgözi a szellemet, mintha annak, kinek a vers nyűg, nem jobb volna prózát írni, ha ugyan nem találkoznék itt is egy új nyűggel: a nyelv szabatosságával. Petőfi dalaiban dallam, elragadó dallam van. Bennök nem Vörösmarty patetikus dallama zeng, mely méltóságot és erőt egyesít, sem az Aranyé, hol a kellem a hangulat nyugodtságában, a forma szabatosságában s a ritmus plaszticitásában rejlik; de halljuk a szenvedély leigéző, hullámos lüktetését, mintha a lábak- és sorokban az érzések hangzanának össze és rímelnének.

Nem Petőfi az első magyar költő, ki a népelemet költészetébe fölvette, mert ez éppen úgy kimutatható már Horváth Ádám- és Csokonainál, mint a Kisfaludyaknál, Vörösmartynál és Erdélyinél; de annyi igaz, hogy nála jelent meg először teljes erőben, alkotó szellemben, s irodalomtörténeti fontosságra emelkedve. Az a változás, melyen líránk az utolsó évtizedben átment, nagy részében az ő műve. Sok ok munkált ugyan együvé erre, életben és irodalomban, minők: a fölébredt politikai öntudat, demokrát eszmék, tágult sajtóviszonyok, a népszerűség csábító varázsa, mely az országos szónokokról az írókra is elragadt, a kritikusok és népkutatók munkássága, egyes költők kísérletei: de mégis Petőfi vala a költészetben az összes hatásoknak eleinte mintegy központja. Azon irodalmi mozgalom, költői iskola, mely népiesnek nevezi magát, nem azt célozta, hogy költészetünk visszatérjen a nemzet primitív állapotára s egészen a népköltészeti hagyományok eszméköre s érzésvilágának képviselője legyen, hanem hogy segédforrást vegyen, s megújítsa magát a népszellem által, mert csak így lehetett igaz hangja a

kor hangulatának, a fejlődő nemzeti szellemnek. A népies egy új fázisa vala a nemzeti költészet fejlődésének, a nemzeti szellem új hódítmánya erősebb alapon, tágabb láthatárral. Vágy szállotta meg a költőket nemcsak az irodalmi köröknek, a míveltebbeknek, hanem az egész közönségnek írni. Érezni kezdék, hogy a népköltészet némiekben szabályt is adhat a műköltészetnek. Hatni akarván, ösztönszerűleg megtalálták a tárgyakat s az eszközt, melyek iránt a közönség élénken érdeklődött. Mindez válhatlan kapcsolatban volt egy csoport széptani és politikai nézettel, magába olvasztott valamit a külföld modern irányaiból, s a lírából átment az eposzba, színműbe és regénybe. A népies, mint minden irodalmi pártszó, nem fejezi ki eléggé a mozgalom jellemét, s éppen azért tévednek mind a kritikusok, mind a költők, kik azt szó szerint veszik, s nem érzik alatta a szellemet.

A népelem sokképpen hatott jótékonyan költészetünkre. Míg egyfelől a nyelvet eredeti sajátságaihoz visszavezetni segíté, új formákkal gazdagítá, s nemcsak ösztönt ada a költészet oly fajai mívelésére, melyek eddig nem míveltettek eléggé, de azokat eredeti alakban is teremté meg: mint a népdalt, népszínművet, románcot, regét, eposzt, addig másfelől közelebb hozta az irodalmat az élethez. A közönség növekedett, az irodalom hatása élénkebb lőn. Már felderülni láttuk azon korszak hajnalát, midőn a magyar szellem önállóbban, eredetibben teremt. A költészet a nemzeti életbe kezdé beereszteni gyökerét, onnan szívni táplálékát, levegőjén virágzani, s érlelni meg gyümölcseit, nem egy választott kör, hanem az egész nagyközönség számára. A költők azért szállottak le a néphez, hogy magokhoz emeljék, hangján szólaljanak meg, s eszményeit örökítsék. Ez irodalmi változás ugyan még azon tisztulatlanságában forrongott, de a szellem mindenütt mutatta erejét, életrevalóságát. Kitűnő s örökbecsű műveket említhetni, melyek e szellem szülöttei, s a külföld egyrészt azóta van nagyobb figyelemmel költészetünk iránt. Talán máris némi önérzettel mondhatjuk el, hogy költészetünk népnemzeti alapja jobban megerősödött, mintsem félthetnők az idegen irodalmak káros befolyásától. Azonban a népelem hatása éppen úgy kifejlett jóra, mint rosszra, s a közelebbi években ez utóbbi sokkal erősebben nyilatkozott, mintsem ne tarthatnék kórjelnek.

Költők állottak elő, ifjak és nem ifjak, kik nem arra törekedtek, hogy a népelemet előbbre vigyék, fejlesszék, hanem hogy alább süllyesszék. Nekik nem volt elég a népköltészet: tájköltészetet alkottak. S mi az a tájköltészet? Sem több, sem kevesebb, mint tájszólás, tájviselet, tájszokás. A tájszavak általánosítása, a tájszokások leírása célul tűzetik elméletben és gyakorlatban. S még jó, ha a tájszavak igazi tájszavak, s a népszokások nem költöttek. Összehalmoztatik minden úgynevezett kelmeszerű adalék, mik helyet foglalhatnak ugyan, mint népismei, történeti és nyelvtani adalékok a népi kutatók gyűjteményeiben, melyek nem egyedül költészeti elvek nyomán szerkesztvék, de költészetben, melyet az irodalom állít elé, soha. Oly költészet született meg, mely súlypontját a költészet fogalmán kívül keresi. Külsőség, az anyag lépett a szellem helyére, mely képtelen új zsánert alkotni, s nem nyújthat semmit, mi akár a költőnek, akár a kritikusnak szempontul szolgáljon. A népköltészet sem tájszólás, sem népisme: valamivel több, mert költészet. Ha szemlét tartunk a világ összes népköltészete fölött, s összehasonlítjuk a mi most született tájköltészetünkkel, látni fogjuk, minő tévedésben vannak az új tan emberei. Mindaz, mire ők, fősúlyt helyeznek, mellékszerepet sem játszik, legföllebb néha színezetül szolgál, kivált a humorban, de sohasem célul: költői érdeket pedig éppen nem föltételez. Az összes magyar népdalgyűjteményben nincs annyi tájszó, mint mennyit műköltészetünk tájköltői költeményeikben, s mi több, lírai költeményeikben összehalmoznak. Elméletökhöz híven ebben keresik a népköltészet erős oldalát. De az nem költészet, mely művészi alakítás helyett tájszavak és szokások regisztrálásával akar hatni, s a népdal nevét nem érdemelheti meg azon költemény, melyet csak kommentárral lehet megértenünk, s ha megértettük, lelkesülés fejében megtanulunk egy tájszót vagy tájszokást. Az egész tájköltészet, mint ilyen, egyetlen hangot sem adott, mely új

dallamként vegyült volna a magyar népköltészet harmóniájába, s ha alkalmazni fogjuk az új tant a költészet minden nemére, előállnak a palóc regények, barkó drámák, hienc eposzok. Írni fogunk hatféle tájszóláson, s lassan-lassan elérünk oda, hol költői nyelvünk az irodalom keletkezte előtt állott. A tájköltészet nem egyéb, mint a népelem süllyedése, költők szeszélye, kik nem bírván eredetiséggel, eredetiséget hajhásznak, hiú erőlködés az ízlés ellen, mely megbosszulja magát, játékszer, nagy gyermekek játékszere.

Előállottak költők s kritikusok, kik a népiest panaceává emelték. A lírában feltűnőbben nyilatkozott a fogalomzavar s az eszmék anarchiája. Mintegy szabályul állíttatott föl, hogy mindannak, mi népies, szükségesképp szépnek és egészségesnek kell lennie. Ez lőn a kenet, mely minden költeményt széppé varázsolt, ez a fölhatalmazás, mely a költőnek minden kihágásra jogot adott. Hajdan a latin iskola idejében a klasszikus költeményhez elég volt pár mitológiai hasonlat, most a magyar dalhoz elég pár kiteremtettézett kifejezés. Hitté lőn, hogy mindaz, mi a nép száján forog, már költészetbe való, minden népdal egy-egy remekmű, s minden szeszély a népnemzeti géniusz szökellése: mintha a népnél nem volna annyi ízléstelenség, mint a nem-népnél, mintha népdal nem volna annyi rossz, mint nem-népdal, s a kunyhónak nem volna meg a maga hóbortja, mint a szalonnak. A népdalok hiányait látjuk utánozni, a Petőfi gyöngéit látjuk utánozni. Mindenki népköltő akar lenni, mintha ezenkívül nem volna a magyar költőnek más pályája. Úgy rémlik, mintha veszni indulna az érzék, a gond, csín és lelkiismeretesség a nyelv, a forma körül, a lelkesülés oly tárgyak és eszmék iránt, melyekért a világ minden költője lelkesült. Líránk annyira magyar lett, hogy csak sallangos, annyira természetes akart lenni, hogy vadászta azt, mesterkélt lőn, és szilaj gyermekessége nem egyéb, mint a nemzeti szellem aléltsága.

E rajz talán sötétnek, túl szigorúnak tetszhetik, de a napisajtó annyi fényoldalát mutatta be az újabb lírának, hogy nem fölösleges az árnyoldal is, annyiszor szólott úgynevezett hazafiúi szempontból, hogy szükséges legalább egyszer a széptanit is megpendíteni. Valóban az újabb lírában kevés vigasztaló van. Sem tartalomban, sem formában nem adott kitűnőt vagy újat. Több-kevesebb szerencsével írt műveket olvasunk, melyekből ismert dallamok hangzanak felénk. Petőfit halljuk ezer változatban. Öntudatlan vagy öntudatosan kibányásszák érzéseit, eszméit, eltanulják szavait, hangját, s oly költészet áll elő, mely nagy igényt tart az eredetiséghez, de sem az irodalmat, sem a szívet új kinccsel nem gazdagítja. Azonban a viszonyokban is van némi mentség. A forradalom, melyet átéltünk, talán tehetségeket sodrott el, talán tehetségeket akadályozott meg fejlődésökben. Egy rázkódtató viharos korszak után, mely minden régibb viszonyt alapjában feldúlt, nem egyhamar alakul meg új költői irány, s lesz élénk a közfogékonyság. A költő nem könnyen találhatja meg a közszellemben a nagy eszmét, érzést, mely lelkesítse, vehet költői benyomásokat, s lelheti meg kora üterét. Hoz-e az idő líránkra új lendületet vagy általában a líra lesz-e az a tér, hol a szellem alkotóbb erővel teremt? Kérdések, melyekre ki sem felelhet. Történjék bármi, nincs okunk kétségbeesni. A magyar lírában nincs visszaesés, csak pangás, s a visszahatás, mely a népelem kinövései ellen fog nyilatkozni, meghozza költőit. E visszahatás jelensége még magokban a par excellence népies költőkben is kezd mutatkozni, legalább jelenségeket látunk, melyek ilyesmit sejtetnek. De a kritikának nem szabad elnémulnia. Hallatnia kell szavát a jelenért és jövendőért egyaránt.

Részemről, míg egyfelől Petőfi életéről s költészetéről írva hálaadómat hiszem lefizetni azon költő iránt, kinek költészete első ifjúságom álmait körüllebegte, addig másfelől, mintegy megkönnyülve érzem magamat, hogy szót emeltem a lírai költészetünk bajairól akkor, midőn a hivatottabbak hallgatnak.

SZÉPIRODALMI SZEMLE

1

Évek előtt kritikánk politikai jellemű volt. A pártok küzdelme átjátszott az irodalmi vitákba, a szépirodalmi lapok a politikaiak fegyverhordozói voltak, s a költőt nem mindig széptani szempont ítélte el vagy dicsőíté. Ennek megvoltak jó és rossz oldalai: néha szenvedett az ízlés, mert szenvedélyesen megtámadták, és politikai okból; néha nyert, mert szenvedélyesen védték, noha nem a széptan kedveért. De ez ellenkező hatások küzdelmében eszmék merültek fel, melyek jótékonyan hatottak a közönségre, s az élénk mozgalom erős lendületet adott a költészetnek, ha a legtöbbször nem is helyes irányt. A kritika szolgálta az ízlést, ahogy szolgálhatta, de szolgálta.

Vajon most, midőn lapjaink többé nem képviselnek politikai pártokat, mi kritikánk jelleme?

Emelkedett-e tisztultabb szempontokra, jobban szolgálja-e az ízlést, inkább termékenyíti-e az irodalmat, előbb viszi-e közönségünket?

E kérdésre engem mindig különös hangulat fog el; szeretnék panaszkodni, s elvégre is gúnyolódni van kedvem; vitatkozni akarok egész az indulatosságig, s utoljára is hallgatnom esik jól, mikor aztán a polémia izgalmait a költészet álmaival óhajtom becserélni. E hangulat most is hallgatni készt. Megvallom töprengek: vajon nem volna-e jobb kritikai szemle helyett költeményt vagy beszélyt írnom? - Valóban miért is másnak kellemetlent mondani, midőn hallgatni is lehet, miért a gúnyos polémia, midőn a hízelgő panegyris könnyebb, miért tekintélyes és becsületes hazafiak koszorúit tépdelni, midőn az ifjúhoz oly jól illik a szerénység.

Nur die Lumpe sind bescheiden! - mondja Goethe. Legyen nekem is szabad legalább egyszer követnem e nagy író elvét, melynek nálunk annyi kis író hódol. Hadd oszoljanak szét a költői álmok, hadd merjek hát panaszolni, gúnyolódni, vitatkozni, s csak akkor némuljak el, ha azok, kiket az ügy közelről érdekel, nem fognak a dologhoz szólani.

Mi tehát most kritikánk jelleme? A jellemtelenség nézetek és indokokban egyaránt.

Meggondolva mondom ki e szót. Volt időm reá. Már régóta forgatom kisebb és nagyobb lapjaink, folyó és elakadt irataimkat. Olvastam a sorokban és sorok közt. Emlékem hű. Jól tudom, hányszor kellett bosszankodnom, nevetnem, csodálkoznom. Ó a paradoxonok, adomák, botrányok krónikáját ritkán feledi az ember.

Emlékszem, hogy innen mindig Mammon hunyorgott reám, sehogy sem tudva elég jól takarózni a hazafiság köpenyével; onnan a pajtásság rikkantó kórusa űzött odább; itt a boldog könnyelműség vagy együgyűség csevegésein szenderedtem el; ott a sértett vagy sértő hiúság szenvedélyes feleselésire ébredtem; emitt a parókás pedánsságot kelle megbámulnom, amint önmagát bámulja, amott a csörgősipkás tudatlanságot, amint lelkiismeretlenségével kérkedik: e zajba untalan a „viccek", „revanche"-ok hahotája vegyült, mit csak az illetők érthettek, e tarka jeleneteket szüntelen viadal váltotta föl, nem a bajnokoké, kiket ügy lelkesít, de a gladiátoroké, a tömeg mulatságára. Szóval, kritikusaink mindent megtettek, mi tőlük telt, s kiktől több telt volna, jónak látták félrevonulni. A kritika az irodalmon kívül eső célok küzdterévé fajult, a polémia magánügyek személyeskedő vitájává, és néha szennyes pasquillá.

Ez túlzás, vagy ami benne nem az, olyan, mi más irodalomra is illik, s nálunk ezelőtt sem hiányzott! - mondhatja valamelyik optimista olvasóm, ki engem máris a legfeketébb vérű

pesszimistának tart. Ez ellenvetés utóbbi részében van valami igaz. Legalább nemrég egy külföldi kritikai lapban ezt olvastam: „Jelenleg ki sem akar az újabb könyvekről valódi bírálatokat sem írni, sem olvasni. - A bírálatok nyomorú ismertetések- és okoskodó hirdetményekké aljasultak; a politikai és szépirodalmi lapok tárcájában mint laptöltők foglalnak helyet, és sztereotip frázisaikból sem olvasó, sem író nem okul." Mintha e sorokat rólunk vagy inkább vigasztalásunkra írták volna. Azonban az én pesszimizmusom vigasztalhatlan.

Nem az a baj, hogy sok lap űz játékot a kritikából, hanem az, hogy egy sincs, mely ne ezt tenné; nem az a kórjel, hogy itt is, ott is felületes és pártos bírálatok jelennek meg, hanem hogy sehol sem mutatkozik komoly akarat, tiszta szándék. A külföldi irodalmakkal a miénk e részben éppen nem hasonlítható. Ott azon lapok is, melyekben a kritika csak igen másodrendű dolog, meg tudnak őrizni bizonyos álláspontot, s mindig találkozik egy-két oly közlöny, melyek kiválóan kritikával foglalkoznak, s a tudomány és jellem hatalmával tekintélyt alapítnak meg. Ez eddig többé-kevésbé nálunk sem hiányzott. Régebben a *Kritikai Lapok*, majd az *Athenaeum* később a *Szépirodalmi Szemle* játszották e szerepet, a nem kritikai lapok közül is egy-kettő által támogatva vagy éppen kiegészítve. Most talán elveiket kétségbe vonhatjuk, politikai hátterüket érdemül vagy hibául róhatjuk föl, egy s mást becsmérelhetünk bennük, de azt el kell ismernünk, hogy egészben véve elvet, rendszert, iskolát képviseltek, jellemök volt, és ami a legtöbb, az irodalmi fejlődés lépcsőiül szolgáltak.

„Most is van ily lapunk, a *Pesti Napló* éppen ilyen!" - kiálthatja újra valaki, s talán éppen a nevezett lap szerkesztője, ki mindig nagy hévvel szokott oly dolgokba szólani, melyekhez keveset ért, vagy ahol alkalma nyílik ámíthatni.

Újra maradok véleményem mellett, annyival inkább, mert amidőn fennebb kritikánkat jellemzém, a *P. N.* is előttem lebegett. Egyébiránt nem akarok faggatózni, annál kevésbé becsmérelni. Sem szenvedély, sem önérdek, sem hiúság nem csábít, hogy igazságtalan legyek. A *P. N.* méltánylatot is érdemel; megvannak érdemei, s itt nem a politikaiakat értem, melyek az illető helyeken nálam nélkül is eléggé el vannak ismerve, hanem az irodalmiakat. A *P. N.*-nak igen dicséretes oldala, hogy a tudomány- és irodalomnak állandó rovatot nyitott oly időben, midőn kritikával egy lap sem foglalkozott rendszeresen, s az *Új Magyar Múzeum* is a bibliográf szerény szerepével elégedett meg. A *P. N.* azért is teljes méltánylatot érdemel, hogy néha alapos és részrehajlatlan bírálatokat közöl. Legalább én ilyeneket is olvastam benne, s talán ezután is fogok. Ezt nem azért mondom, mert én is írtam bele pár cikket, míg a szerkesztőnek nem annyira lovagiatlansága, mint széptani elvtelensége el nem riasztott, hanem mert igaz.

De én egyes részletekre keveset tudok hajtani, akár mint ember, akár mint műbíró. Engem valamely műben pár szép hely, sikerült rész meg nem veszteget, ha az egész elhibázott, s a szellem összes hatása lehangol, untat vagy éppen visszadöbbent. Ó, akkor mi sem volna könnyebb, mint nagy költők, kitűnő íróknak lennünk! Pár kedves verssort, néhány szép lapot mindenki írhat. S ki nem mond néhanapján igazat, jót, szépet, saját vagy más gondolatjait? Becsülni sem igen tudok valakit azért, mert egyszer-másszor kötelessége szerint cselekedett, ha egy egész élet változatos folyamában nem fejt ki erkölcsi erőt, jellemet. Ó, akkor úton-útfélen annyi szilárd jellemű emberrel szoríthatnánk kezet, mint ahány gyönge vagy nyeglére találunk! S így vizsgálva a *P. N.* kritikai eljárását, úgy találom, hogy egészben véve jellemtelen nézetei és indokaiban egyaránt, s a szellem, mely végig vonul rajta, összes hatásában irodalmunkra nézve éppen nem jótékony.

Miért? Mert kritikai eljárásában négy dologtól kell visszariadnia annak, kinek az irodalom ügye szívén fekszik. S ezek:

A széptani elvtelenség, mely a közönség ízlési fogalmait összezavarja.

A szenvedélyes pártosság, mely nem elvek melletti küzdelemből foly.

Bizonyos eszme nélküli s oly hangú polémia, mi az irodalom megalázása.

A nemzeti hiúság tömjénezése az ízlés és tudomány rovására.

Fejtegessük - természetesen mindenütt csak a szépirodalmat illetőleg.

Minő széptani irányt, minő irodalmi vezérelvet követ a *P. N.*? Nem tudnám megmondani. Annyi egymással ellenkező elv, irány merül föl benne, hogy lehetetlen közülök kiválasztani a valódit. Itt mindenki megtalálhatja a magáéit. A szerkesztő bölcs ember, ki változtatni szokta meggyőződéseit, a szerkesztő udvarias ember, ki eltűri az ellenkező véleményeket. Ő annyi széptani elv, iskola, rendszer hőse, ahány csak volt, van és nincs, de mindig ugyanaz a bölcs és udvarias férfiú, kinek lapját sikerült eljuttatni oda, mi az eszmék nihilizmusa s az érzület üressége.

Egyik számban azt olvassuk, hogy a magyar költészet aranykora 1830 körül bevégződött, s azóta csak epigonok vannak. E nem annyira merész, mint a legnagyobb mértékben elfogult és korlátolt nézet irodalmunk újabb korszakát egészen megvetni látszik. Eszerint az újabb korszak zseniális költői, Arany és Petőfi nyomorult utánzók, költészetünk népnemzeties átalakulása hanyatlás, a nyelvi és formai hódítmányok semmiségek, a szónoki pátosz mellőzése a kedély jogaiért, s a törekvés, tipikai alakok helyett egyéni jellemeket adni, bohóságok, s a hamis idealizmus lomjain emelkedő természeties, egyszerű és jellemzetes oltárai bálványképek. Azt hihetné az ember, hogy a *P. N.* egészen a régi irodalom híve, s az époszban Vörösmartynál, a dalban Kisfaludy Károlynál, a regényben Jósikánál egészen megállapodott. S erre sok hajlamot is tanúsít. Legalább régibb irodalmunk kitűnő tehetségeiből majd mind lángészt gyárt, s a régibb magyar kritika elkallott eszméit újítja föl.

De ez csak látszat. Megvannak azért az ő frázisai az újabb költészet bajnokai és elvei számára is, sőt itt még sokkal merészebb, elfogultabb, mulatságosabb. Míg egyik számának tárcájában Petőfit valamelyik együgyű vidéki levelezője által megtámadni engedi, addig a másikban Petőfi egyik legszerencsétlenebb epigonját, Lisznyait, oly címekkel tiszteli meg, melyekkel egy Béranger megelégedhetnék. Hétköznap páncélos cikkekben küzd a legeslegújabb költészet rakoncátlanságai ellen, de sátoros ünnepeken nagy hűhóval a legeslegújabb költészet leggyöngébb verses gyártmányait közli, oly jegyzetek kíséretében, mi valóságos széptani barbarizmus.

A *P. N.* egykor megtámadta a *Szépirodalmi Lapok*at, mert először mert kikelni az úgynevezett tájköltészet ellen, melyet a napisajtó annyira megbámult. E lapnak én is egyik szerkesztője lévén, ez alkalommal éppen nekem jutott a szerencse védenem elveit. S mi történt? Néhány hónap múlva ugyancsak a *P. N.* kezdi fejtegetni a tájköltészet szörnyűségeit, ugyanazon okokkal élve ellene, melyeket én használtam. Ez éles következetlenségnek még több példáit idézhetem. A *P. N.* ellensége a francia romantika és modern költészetnek egyaránt, de azért nem átallja egyik bírálatában így kiáltani föl: „Mi nem rosszalljuk a francia modort, sőt jobbnak tartjuk az angolok gyakori egyhangúsága s a németek tudós általánosságánál.” Több ízben kissé nevetségesen lenézi Dumas-t, de ez nem akadályozza, hogy Dumas magyar utánzóit érdemükön felül méltányolja tárcájában, noha a külföld legjelesebb regényírói közül választhat, egy Montepint vagy Févalt rántson elő.

A *P. N.* egy helyt az irányregény ellen nyilatkozik, mint amelyben rendszerint a művészi cél alá van rendelve a politikai és társadalmi eszméknek, s a költői alak a prózai tartalom martalékául esik. Azonban a szerkesztői jegyzetek, hirdetmények a tárca eredeti regényeit

mindig irányregényképp dicsérik föl, noha közülök eddig még egyetlenegy sem volt az, mi egyébiránt érdemükből mit sem von le. Úgy látszik, mintha a szerkesztő lapja széptani cikkeit vagy nem olvasná, vagy nem értené, s azon tévhitben élne, hogy az irányregény tulajdonképp nem is költői zsáner, hanem valami olyat jelent, mint a kereskedőknél a „superfein" kifejezés.

Az említett cikkből azt kell következtetnünk, hogy a *P. N.* a költészetet sem a politika, sem a morál, sem a bölcsészet szolgájává nem akarja tenni, s mindennemű irányt csak annyiban becsül benne, mennyiben a költői alkotással össze tud olvadni, s így a valódi költészet, a tiszta művészi alak barátja. E tant más cikkeiben is vallja, sőt elég bátor Gutzkownak egy a pietista regények ellen írt cikkét is lefordítani, hol a többek közt ez áll: „Hogyan találkozhatnak emberek, kiknek a cicomás, szenteskedő unalmasságban kedvük telik? De ez összefügg jelenkorunk édeskés divatával. Mindenütt kenetteljes frázis uralkodik, mindenütt ellenszenv a vidor, ép természetiesség iránt. Ha így haladunk, a költészet észrevétlen az erkölcsi értekezések modorába fog süllyedni."

S ugyancsak a *P. N.* később ezzel ellenkezőleg oly elvet állít föl, mely szerint nem csak a legelhibázottabb mű is védhető, de minden pusztán erkölcsi leckét, bölcsészeti értekezést, politikai röpiratot költői műnek nevezhetni. Ugyanis Fáy legújabb regényének bírálatában ez áll: „A szépet, mint egy francia kritikus mondja, mindig abban kell keresni, miben azt a művész kifejezni akará, s ezen szépet a *Jávor orvos*-ban a világnézet nemessége képezi." Tehát valamely művet a világnézet nemessége, az eszme erkölcsi iránya már magában költőivé teremt? Tehát költői alkotás, művészi alak helyett be kell elégednünk az eszme, az erkölcsi mag rideg prózájával? S e tant éppen annyiszor vallja a *P. N.* mint a másikat, sőt valami émelygős erkölcsiességet annyira negélyel, hogy a széptani szempontot mellőzve, még a színésznőket is erkölcsök szerint osztályozza, s elég lovagiatlanul, magánviszonyaikat rágalmazva, feszegeti. Az erkölcs nagy dolog, s bizonyára alig van nagy költő mély erkölcsi érzés nélkül, csakhogy ez még magában senkit sem tesz azzá, mi pedig a *P. N.* széptani erkölcs-elvét illeti, aligha Byronnal kiálthatunk föl, ki *Don Juan* című költeményét illetőleg ezt írta egyik barátjának: „A morál, a morál! veti ön szememre. Életemben először hallom oly ember ajkairól e szót, ki nem képmutató, s azt nem más célokért használja föl."

Ez adatokon kívül, melyek feltűnő különösségüknél fogva mélyen emlékembe tapadtak, s így könnyű volt utánuk néznem, idézzek-e még több adatot a *P. N.* széptani elvtelenségének bebizonyítására? Apróra böngésszem-e az egész előttem fekvő másfél évi folyamot? Boncoljam-e színbírálatait, ez achillesi sarkakat, hol az iskolás gyerek is könnyen halálos sebet ejthet rajta? A széptani elvtelenség krónikája helyett talán érdekesebb lesz azt vizsgálnom, hogy honnan ered mindez? Talán korlátoltságból, talán ismeretek hiányából? Meglehet. A *P. N.* szerkesztője régebben gazdászati tanulmányoknak élt, a *Magyar Gazdá*t szerkesztette, s így nemigen juthatott ideje a széptanban búvárkodhatni. Azonban a *Magyar Gazda* emléke bennem még más gondolatot is költ, mi hídul szolgál áttérnem további fejtegetéseimre.

Ha a *P. N.* szerkesztője gazdasági lap mellett megtanulhatta a politikai árányokat, melyeket akkor még nem mert Széchenyi-fogásoknak nevezni, miért ne tanulná most politikai lapot vezérelve az irodalmiakat? s valóban a *P. N.* némely író iránt rokonszenvet, más iránt ellenszenvet tanúsít, mi határozott széptani elvek hiányában csak személyes indokok következménye lehet. Ez indokokat feszegetni sem időm, sem kedvem, mert nem tartoznak a közönség elé. Megelégszem a tényekkel, melyekből következtetést vonhatok, s az tény, hogy a *P. N.* néha szigorú is tud lenni, míg a legtöbbször engedékeny. E pártosság a színbírálatokon húzódik át legfeltűnőbben, egész a szenvedélyességig emelkedve.

Ó, az a színbírálati rovat mennyi szolgálatot tesz! Néha azt hihetné az ember, hogy galambposta, mely egy ábrándos, szenvedélyes szív elragadtatásainak édes terhét emeli szárnyain,

majd hogy a régi római piac oszlopa, hova pasquilljait aggatja a gyűlölség. Itt bók és sóhaj zendül meg, ott gúny és szitok kurjant, s a csattogó taps, éles fütty és harci tárogató sohasem némul el. És miért? Ha az ember nincs beavatva a rejtélybe, nem értheti; annyira házi kedvtelés, magán mulatság az egész, oly kevés köze van az irodalom, nemzeti színészet és nyilvánosság érdekeivel. Azonban annyit mindenki megérthet, hogy egyik különben érdemes színésznőnk (Komlóssy Ida k. a.) Bulyovszkinéval nem is hasonlítható, Jókainét fölülmúlja, sőt a világ legelső művésznőjévé vált. Kár, hogy a híres francia kritikus, Planche Gusztáv nem ért magyarul; ha olvashatná e bírálatokat, bizonyosan tüstént Pestre rándulna, hogy K. I. k. a.-ban nyerhessen kárpótlást azon bosszúságért, melyet neki nemrég Rachel játéka okozott, kit ezért a *Revue des deux mondes* közelebbi füzeteinek egyikében keményen meg is rótt. Aztán az is világos, hogy egyik színészünk (Tóth) ki valódi ritkán játszott, „nem is játszhatik rosszul". Csoda, hogy e fölfedezés után az egész művelt világ műenthuziasztái nem tódulnak hozzánk, bámulni e hallatlan tüneményt, melyet otthon legnagyobb művészeiken sem tapasztalhatnak. Azt is könnyen észrevehetni, hogy néha a színmű becsét az határozza el: melyik színésznő játszik benne főszerepet. Ezért kelle nemrég szegény Schillernek szigorú világirodalmi mértéket szenvednie, míg Scribe és Legouvé gyöngéi védelemre találtak. Ily különös ellenmondások-, paradoxonok-, túlzásokra ragadja a *P. N.*-t a pártosság és szenvedély, miből aztán rendesen haszontalan polémiák fejlenek ki.

Ki nem hallotta a *P. N.* polémiáinak hírét? oly gyakoriak és szenvedélyesek azok, hogy majdnem kiszorítják a keleti háború sürgönyeit, s velök mintegy versenyezni látszanak. De mutasson föl valaki bennök egyetlen jóra való ügyet, eszmét, elvet, mely megérdemelje, hogy a valódi író tintába mártsa tollát, s felizgassa idegeit! A magyar irodalomban régebben is sok silány polémiát olvashattunk, de ha tárgyuk nem is volt mindig közügyet vagy tudományt érdeklő, legalább hátterül vagy kiindulási pontul valami ilyes szolgált, s a szenvedélyt némi elmésség- vagy eszmével fedezték. A *P. N.* mindezeket túlszárnyalta, s megmutatta, miképp lehet havakon át szükségtelen eszme nélküli feleselésekkel untatni a közönséget, s alázni az irodalmat. Irodalmi vita alig volt köztük egy-kettő, a többi mind színi cselszövények- és hiú szenvedélyekből fejlett ki. Az irodalmiakat csekély fontosságuknál fogva pár szóval el lehetett volna igazítani, a színiekre pedig kár volt okot adni, vagy mindenesetre úgy kellett volna folytatni, hogy irodalmi érdeket ébresszen, és semmi esetre oly hangon, mi nem az irodalomé.

S minő eredményt szült mindez? Vajon a többi lapokban is mióta otthonosabb, mint eddig, bizonyos üres faggatózás? Mióta a *P. N.* divatba hozta. Miért olvassuk itt is, ott is gyakrabban a magánviszonyok feszegetését, a gyöngédtelenség célzásait? Mióta a *P. N.* a szerkesztői szobák, színfalak titkait s még a kávéházi társalgást is közönség elé viszi. Mióta tapasztaljuk a vitázó hangot oly sértővé fajulni, hogy az ügy többé irodalmi téren el nem igazítható? Mióta a *P. N.* az erős kifejezések szótárát, a bunkós körmondatok mesterségét tanulja. S a polémia, melynek tulajdonképp köz- és irodalmi ügyek komoly vitájának kellene lennie, mióta válik mindinkább gyerekies vásottság és eszme nélküli személyeskedés küzdterévé? Mióta a *P. N.* szenvedélyes pártossága nem ismert korlátokat. S mindezt ugyanazon *P. N.* teszi, mely ezelőtt másfél évvel a *Kritikáról* írt cikkében a régibb irodalom, egy Révay, Kölcsey, Bajza polémiáinak haszontalanságát fejtegette; ugyanazon *P. N.*, mely múlt vasárnapi számában is nem pirul alkalmasint egy Pesten gyártott vidéki levelet közölni, hol az elfajult polémiák ügyében emelkedik valami együgyűen kérkedő vád. S ezelőtt is hányszor lehetett hallani e lap atyai és tanári intéseit a fiatal írókhoz, midőn maga a legvásottabb csínyeket követte el.

Valóban talán mindez csak mosolyra s nem komoly felindulásra volna méltó, ha a közönség előtt nem alázná mindinkább az irodalmat oly időben, midőn az ellenkezőt annyi szent érdek parancsolja, és követelőbben, mint bármikor.

Még egy utolsó állításom fejtegetésével vagyok adós, melyre nagy súlyt helyezek azon eszméknél fogva, melyeket érint.

Szabadjon hosszasabbnak lennem, mint talán kellene. Okom van türelmet remélni oly közönségtől, melyet polémia ürügye alatt annyi magánüggyel fárasztottak. Mindez nem az én magánügyem. Én a *P. N.* szerkesztőjének mindig kedvence voltam, költői és kritikai műveimet folytonosan dicsértette, személyemet oly bókkal tisztelte meg, melyre önérzetem pirult, de hálám sohasem viszonozta.

Mindez közügy, mennyiben a kritika egyképp lényeges befolyással van az irodalomra s a közönség ízlésére, s felszólalnom csak egyetlen erős szenvedély készt; a nyegleség gyűlölete, és éppen az irodalmat érdeklőleg, melynek hogy becsületes munkása lehessek, legfőbb célom, egyetlen büszkeségem.

A *P. N.* kritikai eljárásának elvtelenségét és pártosságát egy szent eszme varázsával szokta fedezni; a nemzeti érzéssel, mely tulajdonképp nem egyéb, mint a nemzeti hiúság tömjénzése a tudomány és ízlés rovására. Ez néha az elvtelenség indokául szolgál, amint a pillanat érdeke hozza magával, néha a pártosság palástjául, amint a szükség parancsolja, de mindig csalétekül. A *P. N.* szerkesztője nagy magyar, túltesz mindnyájunkon, ápolni látszik a nemzeti érzést, hogy hiú hegykeségbe játssza, s míg cafrangjain babrál, a lényeget morzsolja szét, öntudatosan vagy öntudatlanul, az eredmény egyre megy ki. Elég az, hogy megvannak az ő fennhangzó frázisai „fajunk" dicsőítésére, de mintha nem volna komoly akarata vagy képessége művelni a nemzeti ízlést, s az irodalom való érdekeinek szolgálni. Azt kell hinnünk, hogy a szerkesztő a múltak minden emlékét kitörölte elméjéből, minden ruháját széttépte testén, csak kettőt tartott meg: a sújtást és nagy szót, melyekre sohasem volt szükségünk. Széchenyi úgynevezett tanítványa éppen úgy nem követi most, mint nem követte hajdan e nagy férfiút, kinek nevével annyira visszaél, és sehol sem kevésbé, mint az irodalmi ügyekben.

Azonban nemzeti érzés megvesztegetése és szépirodalom, kritika, nagy szavak kicsiny dologhoz! - mondhatják sokan. Úgy látszik, és nincs úgy. Ki a nemzeti műveltség és művelt nemzetiség eszméjének fontosságát nem fogja föl, s azon döntő befolyást, mit rájok az irodalom bármely ága s a kritika gyakorolnak, nem érti, annak én itt, e tárca szűk hasábjain, hiába magyaráznám. Mindamellett talán fejtegetéseimből mindenki meggyőződhetik, hogy nem éppen üres szavakat mondottam.

A *P. N.* egyik számában Toldy Ferenc, Horvát István emlékének áldozván, igen gyöngéden kikelni bátorkodott azon irány ellen, melyet őstörténetünket illetőleg e nagy nevű, de a nemzeti lelkesülés monomániája útján annyi ábrándba tévedt történetnyomozónk oly divatossá tett történetirodalmunk kárára. A szerkesztő, mellőzve minden tudományos indokolást, jegyzetében Horvát Istvánt a magyar őstörténet Kolumbusának nevezi, tanait nem hajlandó valódi értéköktől megfosztani, s a tőle öröklött történetnyomozó irányt éppen nem tartja kártékonynak. Miért? nem mondja meg, de sejtetni engedi, mert alkalma van játékot űzni a nemzeti érzéssel, mert kardot köthet ősdicsőségünkért, tudományos tévedéseket védve, mert annyi korcs író közt magát, mint egyedüli magyart mutathatja be, ki teljes lelkéből hiszi, hogy őseink három ezer év alatt a Nílus forrásán kezdve a legészakibb Lapplandig, az Indus folyó és sinai birodalomtól fogva Afrika és Európa legnyugatiabb partjáig uralkodtak, ők az egyiptomi, a hellén, a római műveltség alapítói, a keresztyén vallás legfőbb terjesztői, a piramisok magyar építmények, Homér a jászok közt énekelt, s Horváth Istvánnak több ily boldog ábrándjait. S lapját e történeti iskola híveinek azóta is folyvást megnyitja. Mit neki a tudomány érdeke, ha a nemzeti hiúsággal kacérkodhatik, midőn az oly kevésbe, csak korlátoltságba kerül!

Ezzel rokon irány vonul át a szépirodalmi művek bírálatain is. Ha ellenszenv nem nyitja pedáns feddőzésekre vagy szenvedélyes kifakadásokra a *P. N.* ajkait, akkor rendesen harsány trombitába fú, hogy minden semmiségre a magyar szellem dicsőségét hangoztassa. Minden gyönge munka védelmére tud mondani valami mesterséges, valami nagy kínnal kikeresett gondolatot. Az általa epigoninak nevezett korszakban pazaran fedezi föl a shakespeare-i és goethe-i nőalakokat oly könyvekben, melyek tulajdonképp a legközönségesebb irodalmi színvonalra sem emelkedtek, forrongó lelket, tanulmányt, mélybeható elméletet talál; egyik írónőnkről oly dolgokat mond, melyeket Goethéről nem lehet elmondani, ti. hogy a társadalmi forrongások minden elméletén átmenve, a legmagasabb tárgyilagosságra emelkedett, s így tovább. Hátha még valamely mű kiválón magyar tárgyú, legyen bár a leggyöngébb. Ekkor elemében van, ekkor jobbra-balra szórja azon tulipános frázisokat, melyek sokkal kárté-konyabbak, mintsem pusztán csak unalmasak lehetnének, mert nevetségessé teszik a nemzeti önérzetet, melyet csak tiszteltetni szabad és kell.

A *P. N. Jelesebb íróink csarnoka* cím alatt egy rovatot nyitott, mely nagyrészt régibb íróink emlékét újítja föl. Ez igen derék gondolat volt. Közönségünk nem szokta követni a külföld példáját, hol a régibb kitűnő írók számos és különféle kiadásban forognak közkézen. Nálunk csak az új könyvnek van becse, ameddig van, s az írók közül is nem sokan ismerik elődeiket. Azonban mit találunk ez irodalmi mellképek legtöbbjében? Jellemzés és a szellem nyomozása helyett üres általánosságokat, irodalmi nézetek helyett cifra dicsbeszédet. Az embernek eszébe jut az egyszeri történetíró, ki mindig így kezdette cikkeit: „Sok nevezetes esemény van a világon, de ez a legnevezetesebb, sok nagy férfiút ismerünk, de ez a legnagyobb." Mindez hagyján! de itt is elvonul a nemzeti hetykeség, hiúság tömjénezése, mely valódi kegyelet helyett mosolyt idéz a dologértő ajkaira, a nagyközönség ízlési fogalmait pedig se nem világosítja, se helyre nem igazítja.

S miért teszi ezt a *P.N.*? talán széptanban, nyelvben s általán az irodalomban azon par excellence nemzeti irány híve, mely az utánzás, az idegen minták ellen nyilatkozik, s az eredeti kifejlődés mellett küzd, melynek velem együtt sokan hódolnak? Nem; hisz a *P. N.*-nak nincsenek a tudományt és költészetet illetőleg határozott elvei, s határozatlanságában egyszer epigoninak is nevezi azon egész korszakot, melyben ez irány a legelhatározottabb körvonalokban emelkedett ki. Miért teszi hát? Mert nagy magyar, mert hazafi kötelességének tartja hirdethetni, hogy minden magyar munka bámulatos, irodalmunk múltja, jelene tele van lángelmékkel, s minden semmiségből a nemzeti dicsőség diadalíve készül; mert elve a hiú önteltséget s korlátolt felfogásokat terjeszteni a nemzeti érzés örve alatt. Mit neki az irodalom valódi érdeke? Mit tudja vagy akarja tudni, hogy a kritika sem gáncshajhászat, sem dicsbeszéd, hanem a szellem nyomozása, s célja a kitűnő műveket felfoghatóbbakká, a tudományos eszméket közkeletűekké tenni, s őrizni, emelni a tudomány és művészet érdekeit! Miért venné figyelembe, hogy akkor teszünk a nemzetiségnek legtöbb hasznot, ha nem a nemzeti hiúságot, hanem az önérzetet ápoljuk az igaz tudomány és művészet alapján, mert csak ez becsületre méltó és örök! Mit a *P. N.*-nak mindez, midőn az ellenkező oly kevésbe, csak lelkiismeretlenségbe kerül, s mit sem idéz elő egyebet, mint az irodalom és az ízlés kárát, s mégis oly gazdagon behajtja kamatjait, az értetlenek tapsát, s egy szent eszme bő palástját, mellyel annyi mindent eltakarhatni.

A *P. N.* egykor úgy nyilatkozott, hogy kritikai eljárása ösztönző lesz. Az mindig másodrendű kérdés, vajon a kritika méltányló vagy szigorú legyen-e? a fődolog az, hogy elve legyen, pártatlannak mutatkozzék, mértéket tartson, és szolgálja a tudomány és művészet haladását és követeléseit. Az előttem nagyon közönyös dolog, hogyha valamely írónak üres bókot mondanak, mert örülni tud neki, ha valakit gáncsolnak, mert sérteni akarják, s fel bír rajta indulni. Én azt sem bánom, ha leggyengébb mű is talál vevőre, ennek is meglehet a maga

haszna, a nyomdászra, íróra s talán az olvasóra is. Általában itt belőlem sem kenyéririgység, sem sértett hiúság nem szólhatnak. Én nem az irodalomból élek, én nem adtam ki könyvet, se szerkesztő nem vagyok, hogy előfizetőket hajhásszak. Mindez rám nézve igen közönyös dolog, tőlem mindenki boldogulhat, csak örülni tudok rajta. De az nem közönyös, midőn tapasztalom, hogy a kritikusok az olvasóközönségnek, mely hála isten! mindinkább növekedik, és éppen társadalmunk csak magyarul értő rétegéből, ízlését rontják, fogalmait összezavarják; midőn a silány művek annyi kiadást érnek, mennyit a jelesek alig; midőn a közönség mértéke ingadoz, s a kitűnő írót a középszerűvel egy rangba helyezi; midőn a valódi tehetség és alaposság annyi méltánylatra talál, mint a tehetség hiánya és felületesség, s a széptani és irodalmi fogalmaknak anarchiája áll be.

S mindezt mi idézi elő? Az elvtelenség, pártosság s a nemzeti hiúság tömjénzése, melynek kritikánk általában hódol, s melynek a *P. N.* irodalmi nyomorúságainknál fogva leghatalmasabb képviselője, mint sok előfizetővel és nagy hatással bíró lap, s ez oly időben történik, midőn irodalmunk jövőjéről sok szép reményt táplálhatunk, mert nem kell hinni, hogy irodalmunk hanyatlik, mint sokan állítják. Az irodalom egyes ágai, ha hanyatlottak is, mások emelkedtek, s élénk munkásság éled mindenütt; de hanyatlott a zsurnalisztika, a kritika, melynek méltóságát vissza kell állítani, mihez csekély erőmmel én is járulni akarok.

Mindezt miért mondottam én el, és éppen e lapban? kérdhetik gyanúsítóim, kik föllépésemből már eddig is bizonyosan sok csodálatos dolgot magyaráztak ki. Gyanúsítóimnak nem felelek, de olvasóimnak igen. Mert régóta szívemen fekszik nyílt és őszinte szót intézni a közönséghez kritikánk ügyében, mert a *P. N.* különböző okoknál fogva irodalmi ügyekben tekintéllyé nőtte ki magát, s én meggyőződéseimnek tartozom e bitorlott tekintélyt ostromolni, még a sikertelenség és gyanúsítás esetében is; mert a többi lapokban, melyek szeretnek ingerkedni a *P. N.*-val, de komoly vitába vele sohasem ereszkednek, nem remélhetve tért, vagy tőlük visszautasítva, a lapok szerkesztője volt szíves megengedni, hogy nézeteimet elmondjam kritikánkról, és szépirodalmunk fölött szemlét tartsak, melyet a jövő héten époszainkat illetőleg meg is kezdek.

Szabadjon végül kijelentenem, hogy semminemű polémiába nem fogok bocsátkozni, ha nem széptani elv-, irodalmi eszméről lesz szó, mert a rágalmak vagy sértések elintézése nem a közönség elé való.

2
Epikai költemények

Toldi estéje. Költői beszély hat énekben. Írta Arany János. Pest, 1854.

Kritikusaink ezelőtt tíz-tizenkét évvel nemegyszer vitatkoztak arról: vajon van-e korunknak fogékonysága az eposzra, vajon nem tékozolja-e erejét a költő, ki eposzba fog? Nálunk régebben is divatos volt iskolásan fogni fel a széptant, s a nem eléggé sikerült költői művek védelmére hamis elméletet alapítni meg. Ama vitázó kritikusok is így tettek: az eposzt alig merték másképp gondolni, mint azt valamely bölcs tanár kiszabta, s olyat is fogtak a korra, mi a költők hibája volt.

A valódi eposzt, epopoeiát is, mint nevük - monda, mondaköltemény - mutatja, nem egyes költő írja, hanem a nép teremti, e minden idők legnagyobb epikusa. Az eposz anyagát hagyományok alkotják a nép ifjú napjaiból, midőn merész, kalandos tettek korszakát élte, s a mítosz és történet összefolyt ködében csodás világításban emelkedtek ki előtte az istenek és

hősök alakjai. E hagyományok a nép szép álmait, megaranyozott emlékeit foglalják magokban, egész történetét és vallását, minden büszkeségét és bölcsességét. Mindig örömest emlékszik rájok, önkéntelenül toldja, átalakítja, kiegészíti, versekbe önti, és folyvást lelkesül általuk. E nemzedékről nemzedékre szálló dalokon, a leendő epopoeia részein, sok év, egész korszakok dolgoznak, míg végre előáll egy ember, ki a szétszórt részeket költői egésszé önti, avagy csak pusztán összegyűjti, s a rapszódiákból *Iliász* alakul, a runókból *Kalevala*. Ez a valódi eposz, ez a valódi epikus; de ily mű és költő csak oly korban állhat elő, midőn a nép már polgárosodni kezd anélkül, hogy még elvesztette volna ifjúsági emlékeit, s így az epikus múlt kihalt volna öntudatából.

E korszak már rég, nagyon régen letűnt majd mindenütt Európában; mi magyarok anélkül éltük át, hogy most csak egyetlen oly mondát is tudnánk felmutatni, melyet némi eposztöredéknek nevezhetnénk. Úgy jártunk, mint sok más nép, melyeknél a hagyományok, mondák természetes fejlődését költözködés, idegen műveltség és bonyolult politikai viszonyok akadályozták meg. A keresztyén polgáriasodás egészen eltemette hihetően számos és gazdag hagyományainkat, vagy legalább belőlük oly keveset olvasztott át, hogy népregéink- és dalainkban alig csillámlik meg egy-egy méla visszaemlékezés. Epikus helyett száraz krónikaírónk van, Béla névtelen jegyzője, ki mondáinkat csak azért jegyzé föl, hogy letörölhesse róluk a költői zománcot, s kiszaggathassa azon kapcsokat, melyek talán eposztöredékekké fűzték.

A keresztyén korszak, a lovagkor sem igen termé meg számunkra, a románcok, balladák, legendák, romantikai epopoeák költészetét. Valódi dalnokok helyett csak históriai verselőkkel: egy Csáthi Demeterrel, Ilosvai-, Tinódival kelle megelégednünk. Csaknem kétkedhetnénk a magyar költői szellemében, ha nem tudnók, hogy annyi heterogén elem közé dobva, mindkét korszakban oly körülmények között vívott önfenntartásáért, melyek epikai költészetének kifejlődésére nemigen hathattak jótékonyan, vagy annak is, mi kifejlett, elenyésztét segítették elő.

Ily nemzet epikusának sorsa mindig szomorú, annál szomorúabb, minél valódibb költő. A hagyományok, mondakör, eposztöredékek hiányát nem pótolja semmi, még a lángelme sem. Az epikusnak anyag kell, melyből teremthessen, oly nép, melynek szent és megőrzött emlékeit újíthatja meg, eposzi hitel, mely a századok ködéből, sírok mohaiból és kunyhók meséiből táplálkozik. Ezek nélkül az eposz mindig mondvacsinált virág, melynek se illata, se gyökere. A költőnek meg kell önmagával hasonlania, s csak két út vezetheti megnyugvásra, ha ugyan teljesen megnyugodni bír.

Az egyik út nehéz, ritkán vezet egész sikerre, de legalább mindig legjobban megközelíti a célt. Itt a költő ragaszkodik a még fennmaradt kevés, s a nép öntudatában homályosan élő hagyományok és mondákhoz, told, alakít, de mindig csak a megadott alap szellemében, s azon korhoz képest, melyben szerencsétlensége élni. Meséjét mindig valamely elmosódott monda prózai töredékeiből kerekíti ki, alakot egy régi ének dallamaiból teremt, s hangulatot, színt azon ősi szellemből merít, mely egészen soha sem halhat ki a népnél, még akkor sem, ha erkölcsi ereje megtört, és aljasulni kezd. Így áll elő a naiv műeposz, mint a németek nevezik, a népies, mint mi nevezzük, mely művészi úton pótolja, ahogy pótolhatja a századok mostohaságát, s mindig a legnagyobb közönséghez, a néphez szól.

A másik út sokkal kényelmesebb, biztosabban vezet sikerre, de sohasem közelítheti meg a célt. Itt a költő nem sokat gondol a mondai alappal, egészen eldobja, vagy nem annak szellemében alakít, megveti az egyszerű és naiv felfogást, mítoszt, mondát octrojál, vagy azt más nép eposzából veszi az alakkal és színezettel együtt, s néha megkapatva egy korából fölmerült nagy eszmétől, a múltat inkább csak a jelen segédére idézi föl. Így áll elő, többé-

kevésbé eltérve a népies műeposztól, a par excellence műeposz, egy szűkebb kör, néha csak a szorosan vett irodalom és kommentátorok számára. Ezt nálunk hőskölteménynek nevezik és méltán, mert hősökről írt költemény, a legtöbbször mondai alap helyett történetin emelkedve, és mindig inkább csak történeti felfogással.

Nálunk az újabb időkig a második úton haladtak a költők. Két nagy név képviseli a magyar műeposzt: Zrínyi és Vörösmarty, magasan emelkedve ki a többiek közül. Mindkettő nevezetes korszakban lépett föl, s pályájukat, noha másfél század választja el, az ellentét és hasonlat oly rokonokká teszi. Zrínyit a török és belső viszály által szétdarabolt nemzet aljasulása süllyeszté mély búba, míg Vörösmarty egy jobb korszak küszöbén jelent meg, s az öntudatra ébredt nemzet jövőjeért lelkesült. Mindkét korszakot végzetes katasztrófa zárta be: Zrínyi korábban meghalt, mintsem megérhette volna, Vörösmarty túlélte, hogy elnémuljon.

*Zrínyi Zrinyiász*ában nem mondát dolgozott fel, hanem egy alig félszázados történeti tényt, hősül dédatyját, a szigeti Zrínyit választá, s alapeszméül egy vallásos, hazafias, mondhatni politikai gondolatot. Ő úgy tünteti föl a törökök sujtoló hatalmát, mint isten büntetését, melyet a nemzet bűnei által vont magára, s melyet csak olyszerű vallásos és hazafias áldozat engesztelhet ki, minőt dicsőült dédatyja és hősei vittek véghez. A magában alig eposzi tárgyat e felfogás s azon eszközökkel, melyek kompozíciójának lényegét alkotják, míg egyfelől csaknem eposzi magasságra emelte, addig itt is ugyanazt dörgé nemzetéhez, mit szóval és írásban annyiszor másutt: „Fegyver és jó vitézi rezolúció, erkölcsi újjászületés", mert csak ez mentheti meg az országot a török igától. Vörösmarty történeti alap mellett mondait is használt ugyan, de nem naiv felfogással. Aztán *Zalán futásá*ban is szintén ott lebeg egy politikai eszme, de anélkül, hogy ez volna az alapeszméje, mi egyébiránt csak előnyére van. Ő e hőskölteményét 1825 körül írta, midőn a közérzület a sértett történeti jogok védelmére kelt. Műve a hangulat lelkesülése volt, szerény szavazat a szónokok követelő beszédei mellé, egy a jövő reményét a múlt dicsőségébe játszó ábránd a törvénycikkek száraz fejtegetéséhez. *Régi dicsőségünk hol késel az éji homályban!* - kiáltott fel, mert a múlt dicsőségére akart mutatni, hogy a nemzet higgyen jövőjében, mert az újjászületés nagy mozzanatainak csak oly nagy tény lehetett méltó hasonmása, minő az Árpádé volt, midőn hont alapított.

Ekképp mindkét költemény összhangzott a kor hangulatával, benyomást tőn a kedélyekre, s emellett a legnagyobb irodalomtörténeti fontosságra emelkedett. Zrínyi volt az első magyar költő, ki alkotni tudott, s nyelvünk ezer bűbáját kifejteni kezdé. A régi magyar költészet tulajdonképp csak ő egymaga. Vörösmarty is hasonló egyéniség. Rajta, mint egyik oszlopán nyugszik újabb költészetünk, s midőn *Zalán futásá*nak hexameterei megzendültek, hol a régi és megújított nyelv oly tündér vegyületben olvad össze, a magyar költői nyelv megalapítását ünnepelte. S mégis, mi az oka, hogy mindezek dacára mindkét hőskölteményi oly kevéssé lehetett népszerű, hogy ma alig olvassák, s egyetlen töredék, versszak nem mehetett át a nagyközönség, a nép vérébe, ajkaira. Bizonyosan nem az, hogy a *Zrínyiász*nak nagy szépségei mellett hiányai is vannak, hogy *Zalán futásá*ban az alkotás nem eléggé erős, hanem mert mindkét költő többé-kevésbé eltért a valódi, a nemzeti eposztól.

Zrínyi már tárgyánál fogva nem folyamodhatott mondához, de egyszersmind kevéssé merült a nép ősköltői szellemébe. Tassóhoz fordult, s bár nem utánozta szolgailag, de tőle vette az alakot, színt, a keresztyén és görög mítosz azon vegyületét is, mely egyébiránt a korban más nemzetek epikusainál is divatos volt. Vörösmarty a mondai alapot nem fogta fel naivul, mitológiát képzelméből teremtett, kevéssé játszott a népszellem húrjain, s népdallamok helyett görög hexametereket használt, melyek ugyan nyelvünk szépségeit új oldalról tüntették föl, de reánk nézve örökre idegenek maradtak. Az eposz hiányos felfogása, az idegen alak és szín

okozzák tehát, hogy e hősköltemények nem olvadhattak a nép öntudatába, bár tárgyuk szorosan nemzeti volt, s a korra is hatást tőnek.

Íme e pontnál dől el azon kérdés, mennyiben van és nincs korunknak fogékonysága az eposzra, s ez mennyiben függ a költőktől?

Korunk csakugyan nem a valódi eposz kora. Azon műkritikusok, kik azt állítják, hogy az újabb korban egészen a regény lépett az eposz helyébe, igazat mondanak.

Mi köze a kornak oly költőhöz, ki a múlt dicsőségén mereng, midőn a jövő dicsőségéért annyi ellenkező elv és párt támadta meg a hagyományt és történeti jogot? Hogy gyönyörködjenek az emberek a naiv mondák aranyfürtös emlékein, ha bennük a kétely nemcsak a babonát és előítéleteket, hanem a hitet és erkölcsi meggyőződéseket is megingatta? Ki fog merengeni a primitív erkölcsök, egyszerű viszonyok és nagyszerű egyéniségek rajzain, midőn a tevékeny boncoló szellem és tehetetlen alkotó erő lázas ingerültséggel vitatja az állam és társadalom nagy kérdéseit, légvárra légvárat emel, s az egyéni szabadság romjain keresi az emberiség üdvét? Hogy gyakorolhasson bűvös hatást az erős fajszeretet mély kedélyessége, büszke álmodozása, mikor az óriási közlekedési eszközök, szellemi és kereskedelmi érdekek gyöngítik a nemzeti sajátságokat, s az egyetemesség eszméit hintik szét?

Ez eszmék és érzések hangulatának leginkább megfelel a regény. Már nem tisztán költői alakja olyan, mely mindent és sok olyant is beölelni, feldolgozni képes, mihez a hatás veszélyeztetése nélkül se eposz, se dráma, se líra nem nyúlhat. Tárgyai és alakjánál fogva egyaránt legalkalmasabb, hogy e gondolkozásában vizsgáló és kétkedő, érzéseiben blazírozott kornak legtöbb tápot és izgalmat, legbiztosabb kiengesztelést és megnyugvást, s talán legerősebb lelkesülést is nyújtson. Innen van, hogy az európai irodalomban a legtöbb nagy és középszerű tehetség mind a regény köré gyülekszik, mint melynek hatásával a költészetnek egyetlen más neme sem versenyezhet. Az angol, francia és német közönség mit olvas legmohóbban a költői művek közt? A regényt, és ismét csak a regényt. Miért? Mert a változott viszonyokhoz képest valami olyant talál benne, mint a valódi eposzban talált a hajdani nép: vallását, múltját, jelenét, jövőjét, bölcsességét és hóbortjait.

Igaz ugyan, hogy az angol és német irodalomban a regény mellett is fölmerült az eposz, de ez se tartalom, se alakban nem egészen vagy éppen nem a régi, a valódi eposz. Az úgynevezett romantikai eposzt a múlt században emelték műalakká az angolok, s tulajdonképp nem egyéb, mint elbeszélés versekben, költői beszély, amint mi nevezzük. Közel áll a regényhez, melytől inkább csak eszményibb, költőibb tartalma és ritmusos alakja különbözteti meg. Scott Walter és Byron teremték meg a zsánert, mindketten egymástól lényegesen eltérve. Scott Walter a régi eposz elemeihez fordult, a középkori mondák-, balladákhoz és a történethez. Mélyen behatva az angol nép ősköltői szellemébe, azon költői és történeti, mondhatni gyermeki tárgyilagossággal írta epikai költeményeit, mint regényeit. E műveknek nagy hatást kelle tenniök oly országban, hol annyi érzék van a hagyomány, a régi iránt, s oly időben, midőn a bölcsészeti század és francia forradalom eredményei visszahatást idéztek föl, s még a száraz földön is kegyelet fogta körül a régi intézményeket.

Byron más úton járt eposzaiban. Ő nem a naiv és nyugodt költő, egészen az új kor gyermeke, ki szakított az állam és társadalom hagyományaival, s a kétkedő szellem és erős szenvedélyek lírájában olvasztá föl eposzait, melyeknek nagy részét nem is hazája történetéből, hanem idegen országokból, s leginkább keletről vette. S mit Byron eposzaiban tett, nem azt tették-e az újabb kor regényírói közül sokan? Nincs-e rokonság köztük? Ki Byron eposzait a valódi eposz szerint ítélné meg, igazságtalanságot követne el rajta, s meg kellene tagadnia azon hatást, melyet az eposzok bárkire akarva, nemakarva tesznek. Ő nagyon jól tudta azt, és

érezte, hogy se lángelméjének természete, se élményei nem ragadhatják a régi eposz útjára, mint maga megvallja egyik barátjához írt levelében, mely az eposzi zsánert illetőleg igen figyelemre méltó hely. „Az emberek mindig azt tanácsolják nekem - mond a többek közt -, hogy eposzt írjak, ön azt mondja nekem, hogy nem fogok nagy költeményt hátrahagyni, azaz nehezet, fontost, mert úgy hiszem, e kifejezések egyértelműek. Ön azt mondja, hogy *Childe Harold* egyenetlen, a két első ének túlnyomó a két végsőhöz képest. Jól tudom; e költemény tartalom és alak nélküli, egy festői útleírás. De ki olvassa most Miltont? Véleményem költeményeim egyenetlenségét illetőleg az, hogy egyik se jobb, se rosszabb, mint a másik. Mi az epopoeákat illeti, nem olvashat-e ön eleget Southeytől? Ott van *Johanna d'Arc, Kahama átka*, s isten tudja még hány átok, le egész az *Utolsó gót*ig. Eposzt kíván ön! Íme, *Don Juan*. Én e költeményemet eposznak tartom; ez eposz korunk szellemében oly jó, mint *Iliász* Homér korában. Szerelem, vallás és politika képezik tartalmát, melyek most is annyi okot adnak viszályra, mint hajdan. Oly emberek szűkében, mint Paris és Menelaos, most sem vagyunk, s a paráznaság bűnét szintén meg kell fizetni. Mindjárt az első énekben talál ön egy Helénát. Hősömet tökéletes Achillá teremtem, kétszer-háromszor fogok vele pisztolygolyóval gyertyát koppantatni, higgye meg, morálom sem lesz rossz, maga dr. Johnson sem találhatna benne hibát."

E gunyoros hang eléggé jellemzi, hogy fogta föl Byron az eposzt, hogy teremté meg azon zsánert, melynek oly kevés rokonsága van a régi eposszal, s mely talán éppen azért tett oly nagy hatást Európának majd minden irodalmára.

A németek és oroszok mind Scott Walter, mind Byron eposzait több-kevesebb szerencsével utánképzék; a németeknél különösen Lenauban talált Byron méltó és eredeti képviselőjére, az oroszoknál pedig Puskinban. Nálunk Kisfaludy Sándor Scott nyomán indult regéiben, midőn a magyar lovagkort oly szerencsésen választott pillanatban, s annyira nemzeties hangon megújítá, s mire az akkori kritika oly nagy zavarba jött. Ő, bárha nem volt eléggé művész, sokkal jobban felfogta korát, mint azok, kik *Iliász*t vagy *Aeneis*t utánozták, vagy Homért, Ossiánt némi mítosz és nemzeti hagyományokban fölelevenítve, szellemök annyi gazdag kincsét pazarlák el, noha nyelvünk kifejlődésére nagy eredménnyel.

A franciáknál a romantikai eposz se egyik, se másik faja nem nőhette ki magát. Náluk egyedül a regény lőn uralkodó, majd a romantikai, majd a modern iskola győzelmével. Csak Amerika, melynek néha kedve kerekedik demokrata tréfából a régi világ slendriánjait magára aggatni, mutathat föl dörgedelmes eposzokat: *Columbiade*ot, melyben Jones, Smith, Thompson tábornokok, s New York, Boston városok oly érdekes epikus homályban tűnnek föl, *Fredonide*ot, melyben még élő államférfiak szerepelnek, vagy az Indián-harcból *Black Haw*kot, melynek egyik célja megmutatni, hogy csekély tőkepénzzel meglehetős üzletbe lehet kezdeni, s mily előnyt nyújt az üzérkedésnek a helyek idején való és jó megválasztása.

Mindez csak azt mutatja, hogy a valódi eposzt vagy egészen kiszorította a regény, vagy a korhoz képest az oly változásokon ment át, melyek a régi elméletet sokképp módosítják. S mindezt a lehető legrövidebben nem azért fejtegetem, hogy epikusainknak azt mondhassam: hallgassatok el jámborok, engedjetek helyet a regényíróknak; sőt ellenkezőleg azt akarom bebizonyítani, hogy nálunk több fogékonyság van az eposzra, mint bárhol másutt, de hogy e fogékonyságot igénybe lehessen venni, epikusainknak nem lehet a régi úton járniok sem akkor, ha a valódi eposzt akarják pótolni művészi úton, sem akkor, ha a romantikai eposz bármelyik nemében kísértik meg erejöket.

Vajon miért volna nálunk több fogékonyság az eposzra, mint másutt bárhol? Talán nem tudom magamat elég világosan kifejezni, de érzem, hogy igazam van. És ez érzés, ha ugyan olvasóim nem fogják eléggé határozott eszmének elfogadni, némi humoros és fájó élmények,

de viszonyaink és olvasó közönségünket illetőleg mindenesetre tényleges tapasztalatok eredménye.

Minket mindig élénken foglalkoztatott egy gondolat, még akkor is, midőn a jövőért megvetettük a múltat. Szerettük volna tudni: hol van a mi őshazánk, hol a nép, mely rokon velünk, az egyedül rokontalannal. Tudósainkat folyvást érdekelte e kérdés. Egyik történeti, másik nyelvészeti úton akarta kideríteni. Utazók vállalkoztak, egyik keletre, másik északra. Sőt őstörténetünk e kérdése némely történetírónkat a tudomány nagy kárára valóságos epikusokká tette, kik árva fejünkre akarták tűzni a világ minden dicsőségét, s történetünkbe csempészni az *Ezeregy éj* meséit. A kunyhókban és pásztortüzeknél is föl-fölmerült e kérdés, s egy-egy népdal vagy mondattöredékbe halt. Mindennek van olyan oldala is, melyen a humorista gunyorosan mulathatja magát, de egészben véve mégis az epikusnak kedvez, mert oly érzés, oly gondolat, mely a legtávolabb múlton csüng, s örömest hallgat a költőre, midőn a történetíró oly mondákkal elégíti ki, melyekben költészet sincs.

Aztán voltunk-e valaha annyira áthatva a korszellem, az új idők tanaitól, hogy azokat régi eszméink, erkölcseink, hagyományaink közé ne igyekeztünk volna beilleszteni? Ősi dicsőségünk nem volt-e mindig vigasztalónk, lelkesítőnk, büszkeségünk? Mikor halt ki a kegyelet belőlünk őseink iránt, s nincsenek-e előítéleteink, melyek néha drága semmiségeken alapulnak? S most nem lep-e meg sokszor bennünket méla elborongás emlékek miatt, melyek örökre elveszendők, s nem tűnnek-e föl lelkünkön a lehetetlenségek álmai, mivel egykor ez álmok léteztek? Ó, erről sokat lehetne beszélni, min talán mosolyoghat a rideg szív józansága s a boncoló ész kérlelhetetlensége, de az epikus érezni fogja, hogy nem süket füleknek énekel, nem megszakadt húrokon játszik, s talán szíveket könnyít meg.

Emellett népünk s azon osztályok, honnan a legtöbb magyar olvasó telik ki, olyanok-e, melyek az újkori polgáriasodás jótéteményeit és rosszait oly nagymértékben érzik, mint a külföld? Megvannak-e nálunk azon vágyak és szükségek, melyek a regényírót másutt majdnem kizárólagosan emelik népköltővé? Nekünk nincsenek éhező gyármunkásaink, kik mohó hévvel olvassák az *Örök zsidó*-féle regényeket, sem aranyira nagy városaink, hogy belőlök a romlottság képeit egész gyönyörűséggel szedhesse a regényíró. Vajon nálunk egy modern regény tehetne-e oly hatást, mint egy sikerült népies költői beszély a közönség öntudatában élénken élő történeti vagy mondai körből? Nincs-e falvainkban és pusztáinkon sok tekintetben némi primitív, némi régies élet, mi annyira könnyíti a naiv epikus helyzetét?

Ily körülmények között miért ne ébredne érdek, figyelem és lelkesülés az epikus iránt, még akkor is, ha a századok mostohaságát, a valódi eposzt akarja pótolni a népies műeposz útján, a hun vagy Álmos mondakörből, melyek mondáink közt egyedül alkalmasak erre, s nagyon hiányos, töredékes voltuk mellett is egy nagy költő nagy művévé válhatnak, visszhangot lelve a nép öntudatában élő némi homályos emlékekben. Miért ne lelkesülnénk romantikai költeményeken a keresztyén-magyar lovagkor korszakából, hol nagy történeti múltunk a szent László és Hunyadiakról szóló mondák és történeti hagyományokban annyira egységes költői képekben válik ki? Miért ne szőnének költőink epikai beszélyeket száraz históriás énekeinkből, szegény, de feldolgozható mondáinkból, melyek népünk kedvenc és máig is emlegetett hőseit és kóbor vitézeit tárgyazzák?

Mindez lelkünk egy-egy ábrándját, szívünk egy-egy búját, örömét, szent emlékeit olvasztaná eszményibb világba, s megfelelne irodalmunk azon mozgalmának, mely régibb történetíróink magyar műveit, emlékiratait hozta napfényre, s egyes korszakok kidolgozásához annyi szeretet- és készülettel fog. Vagy ha költőink némelyike nem bír elég érzékkel mindehhez, s más eszmék és érzésekkel van megtelve, mint melyek az epikus múlt felé vonnák: miért ne írjon verses regényeket, szabad tért engedve a tájfestések, idilli érzések vagy az erős

szenvedélyek, akár az irónia lírai hangulatának? Hiszen prózában írt regényeink nagy része úgyis a valódi élet, a tényleges viszonyok részletes rajzain törik meg, mi alól a verses regény eszményibb tartalma és ritmusos alakja fölmenti a költőt. S miért ne tegyük ezt most inkább, mint valaha, midőn líránk vagy úgyis ellágyult, vagy igen elvadult a tájköltészet s a prózai és szenvelgő felfogás mocsarában. Az epikai költészet fölelevenedése bármely nemben csak újabb erőt öntene összes költészetünkbe, s nyelvünknek talán elfedett bájait leplezné le.

Azonban, hogy e fogékonyságot szolgálni, e szükséget pótolni lehessen, epikusaink nem járhatnak azon az úton, melyet eddigi költőink és kritikusaink kimértek. Nekünk többé semmi közünk a görög istenekkel. A keresztyén hagyományok föld fölötti s alatti gépezetét sem használhatjuk sem oly mértékben, sem oly költőileg, mint régebben Dante-, Tasso- és Miltonnak lehetséges volt. A lovagvárak rémes, ördöngös mondáihoz sem nyúlhatunk. A bölcsészeti eszmék szimbolikája nem a tiszta költészetbe való. Magyar mitológiát fejünkből nem szabad teremtenünk, sem keletről kölcsönöznünk. Mi keveset ős-hitregéinkből a tudomány kifejtett, belőle csak annyit használhatunk, mennyi mondáink és hagyományainknál fogva, bárha átváltozva is, a nép emlékéből nem halt ki, vagy amit a költő úgy használhat föl, hogy a tárgy és helyzet természete szerint fölhangolt képzeletünkbe bejátszani képes.

Eszerint például az Attila-mondában azon rész, hol az éjjel elkeseredetten küzdő két ellenséges tábor fölött az elesettek lelkei is harcolnak, vagy a hunszékely mondában a „hadak útja" (tejút), midőn a megvert hunok a tejúton sereget látnak segédül jőni, mind olyanok, melyek csak a költőtől függenek, hogy mosoly helyett élénk hatást idézzenek elő. Általában e pont körül mind őskori, mind keresztyén hagyományainkat illetőleg minden a költő tapintata és művészetétől függ. Itt részletes tanács helyett csak általánost adhat a kritikus, így szólva: merülj a népbe, gondolj korodra, s vizsgáld azon epikusok műveit, kik az újabb időben is szerencsésen megküzdöttek e nagy akadállyal; de ne kövesd azon műbírákat, kik szívesen fogják talán ellátni művedet kommentárokkal, s készek rávitatni a közönségre, hogy mindez igen szép, noha eszméink-, érzéseink-, néha képzeletünkhöz is oly kevés köze.

Ha a hitregék miképp és mennyiben használata megpróbálja az újkori epikust, a mondai vagy történeti alap feldolgozásánál sem kevesebb akadállyal kell megküzdenie.

Már e tárgy megválasztása nehéz. A naiv, a tulajdonképp epikai korban a népmonda közvetlen juttatá a költőt mind a tárgy-, mind az alakhoz. Most elmélkedésre és tapintatra van szükség. Bizonyosan mindig azon mondát illeti az elsőség, mely a nép öntudatában legegyetemesebb, legélénkebb. Emezt különös nemzeti, amazt általános emberi sajátságai ajánlják, mint melyek által legtöbb költői hatást gerjeszthetni. Lehet olyan is, mely azon hasonlat vagy ellentét által válik érdekessé, mellyel a jelenhez áll. Még a történeti alap is megkíván bizonyos mondai és a fennebbiekkel rokon jellemet: a nép előszeretetét, megalakult véleményét; adomáit, közmondásait.

A tárgy szerencsés megválasztásán átesve a költő, a felfogásnak mennyi faja és fokozata áll előtte, melyek a jelen korviszonyok közt a hatást lényegesen föltételezik! Az idegen, a más népek eposzai szerinti felfogásról nem is szólok. Legyen az bár némi nemzeti mázzal bevonva is, hatásra nem számíthat. Itt csak saját nemzeti felfogásunk természetéről lehet szó. Minél mondaibb a tárgy, a felfogás annál naivabb, azaz népiesebb lehet. Történeti tárgynál a népiesnek mindinkább az emelkedett nemzetibe kell olvadnia, de soha sem a történeti tárgyilagosságig, mint a regény és drámában. Természetesen mindez nem illik a romantikai eposznak Byron által kiképzett fajára, mely egészen más elvek alá esik.

Hát még az alkotásnál mennyi akadályt gördít a költő elé a kor, melyet meg nem tagadhatni! Mit mellőzzön a mondákból, mit ne, s minthogy rendesen hiányosak és szegények, miképp

toldja, egészítse, alakítsa? Szóval, hogyan vethessen építményének erős alapot? Mindezek nehéz kérdések, mert a mondáknak oly részei is lehetnek, melyek most már nem érthető világnézeteket, föl nem fogható helyzeteket, visszataszító különösségeket foglalnak magukban. Miképp fog a költő átküzdeni két örvényt, melyekben könnyen elmerülhet: tudniillik, hogy mondai, hogy történeti tárgyilagossága ne legyen érthetetlen, avagy modern eljárása epikai maradjon? Ha zsenialitása vagy művészete nem találja meg azon közvetítést, mely a jelen világnézeteit, erkölcsi érzületét összeköthetni mondájával, vagy a fölvétel, kihagyás és átalakításnál nem tanúsít elég erkölcsi érzéket, műízlést, minket se nem érdekelhet, se meg nem indíthat.

S ennek az egész mű alapeszméjén, alkotásán, jellemrajzain át kell vonulnia. Ez az a pont, mely által műve a változó korviszonyok közt létezési jogot ví ki magának. Ezért kell az epikusnak inkább, mint akármely más költőnek, mélyen behatolnia a népszellembe és történeti tanulmányokba. Neki éppen úgy kell ismernie a jelent, mint a múltat, honfitársai gyöngéit és erényeit. A nép rokonszenvei, szokásai és kedvenc eszméiből kell merítenie, és mindig eszményi világát tüntetnie föl. A jellemrajzoknak azon egyes vonásokból kell megalakulniuk, melyeket a népélet egyes feltűnőbb egyéniségei nyújtanak. A múlt és jelen népélet eme hosszában-széltében felfogásából áll elő aztán azon bizonyos varázs, mely a múltat a jelenbe s a jelent a múltba játssza.

Ha az epikai költemény minél többet olvaszt magába vagy vesz csak pusztán át a nép dalai, adomái, tréfái, szójárásai, hasonlataiból, annál nagyobb hatásra számolhat. És a költő tartozik művén a népszellem egész erejét, minden gazdagságát elönteni, hogy mindenünnen régi, mégis új, ismert és mégis ismeretlen jellem, helyzet, rajz, kép, dallam találjon utat szívünkhöz. Neki a régi naiv dalnoknak és újkori művésznek kell lennie egyszerre. Csak így lehet a jelenkor, viszonyaink közt epikus, ha ugyan nem a Byron-féle zsánerhoz, van előszeretete.

Ezért a külalak tekintetében is mást követelünk tőle, mint amit eddigi epikusaink adtak. Mi se a görög hexametert, se a német Niebelungen-strófát, se az olasz ottavát s terzinát nem fogadhatjuk el. Nekünk ritmus kell, melyet gyermekségünkben megszoktunk, melyben históriás énekeink vannak írva, mely mondatöredékeinkből hangzik ki: szóval, ami vérünkbe ment át. A költőnek a népköltészet hagyományaiból kell megteremteni a külalakot, de ez eljárásában, midőn naiv akar lenni, nem lehet gyermekes; midőn a népies hangot akarja eltalálni, nem csaphat a póriasba; midőn a régi nyelvből olvaszt át az újba, nem különcködhetik és sohasem feledheti, hogy oly közönségnek ír, melynek már fejlett irodalma van. Mint mindenütt, úgy itt is azon tapintat és műérzékkel kell bírnia, melyet a jelenkorban írandó epikai költemény annyira megkíván.

Íme nagyjában azon elvek, melyeknek mellőzése miatt eddigi epikusaink nem lehettek népszerűekké, s melyeket jelen epikusaink követni tartoznak. Én mindezeket nem a légből vettem, hanem nagyrészt egy magyar költő, ***legnagyobb*** epikusunk, *Arany* műveiből vontam le, kit *Toldi, Toldi estéje, Murány ostroma* című epikai költeményei halhatatlanná tőnek. És most kérdeni bátorkodom a *Pesti Napló* azon kritikusát, ki Aranyt epigonnak nevezte: mennyiben utánzás, utósarjadás epikai költészetünk ez egészen új s a régivel homlokegyenest ellenkező fejlődése, s vajon bír-e nekem felmutatni összes költészetünkből oly tökéletes alkotású, annyira remek művet, mint *Toldi* és *Toldi estéje*?

Bizonyára e kérdés vitatása a *P. N.*-t legalábbis tenné oly becsessé, mint azon közelebbi cikkei, melyeknek egyikében a magyar opera fölemelése végett a Nemzeti Színház igazgatójának oly énekesnőt (Kaiser-Ernstnő) ajánl, kit azelőtt igen sokszor becsmérelt; másikban *Gritti* szerzőjét lélektani botlással vádolja, és vádja a legnagyobb lélektani tévedés; s egy harmadikában, bizonyos szabadkai kritikus a széptani barbarizmus újabb példányait mutatja

be, mialatt nem a Komlóssy Ida k. a.-nak mondott bókokat értem - hisz ez éppen udvariasság -, hanem ama szörny széptani eszméket, mikben e bókok fel vannak elegyítve.

Ki az az ***Arany***?

Ezt kérdé a minap tőlem egy úriember, valamelyik lap végén *Toldi estéje* hirdetményére pillantva. Kérdése nem lepett meg. Olvasóközönségünknek van oly, bár nem nagy része is, mely csak annyiban ismeri az írókat, mennyiben nevöket a lapokban megpillantja, s minél többször van ebben része, annál többet tart róluk, anélkül, hogy műveiket mindig elolvasná. „Magam sem tudom, hogy ki az az Arany - feleltem egészen komolyan -, legjobb lesz, ha otthon mindketten megnézzük valamely *Conversations-Lexikon* vagy irodalomtörténetben." Később újra találkoztam az én úriemberemmel. Ismétlé kérdését, s panaszolt, hogy hiába forgatta végig a legújabb magyar irodalomtörténeti művet,[1] mert benne az epikusok közt szó sincs Aranyról, mint lírikusról pedig csak ennyi áll: „Említendők még: *Szentjóbi, Pajer, Arany, Jallosics, Ballay Valér, Nyulassi*."

Ha egy magyar irodalomtörténetíró ily keveset, külföld *Conversations-Lexikon* íróinál kevesebbet tud Aranyról, miért ne lehetne olvasóim közül valaki szintén ily helyzetben? Bocsánat, hogy egy-kettő kedvéért sokak türelmét kell fárasztanom, s a copfos kritika bosszúságára költői szabadságot véve magamnak, oly kitéréseket teszek, melyek mégis csakugyan a dologra tartoznak.

Akaratlan első ifjúsági emlékeim újulnak meg. Emlékszem, még az iskola falai közt én is így kérdeztem: ki az az Arany, midőn 1847-ben a Kisfaludy Társaságtól jutalmat nyert *Toldi*jával oly nagy hatást tőn közönségre, írókra egyaránt, s egy Vörösmarty, Petőfi nyújtottak neki koszorút, nem a sértett hiúság képmutatásával, de a nemes becsvágy őszinte felindulását érezve, mi a nagy tehetségekkel mindig együtt jár. Mennyi érdekkel hallgattam végig egyik ismerősömet, ki róla közelebbi felvilágosításokat tudott adni. Szalonta jegyzőjét képzelődésem tüstént oly egyéniséggé alkotta, minőt Eötvös a *Falu jegyzőjé*ben ír le. S mint örültem, midőn 1851 tavaszán végre alkalmam nyílt meglátogathatnom és személyesen beszélhetnem vele. Ott találtam egy szerény, szűk lakban, nemesen tűrve a sors csapásait, s folytonosan dolgozva terjedelmes műveken, melyeknek némelyike máig sem látott napvilágot. S azóta hányszor tűnik föl előttem e költő képe, pályája, jelleme, ki most is, az irodalmi munkásságra éppen nem kedvező körülményei közt is folytonosan az irodalom való érdekeinek él, a tiszta művészet bajnoka, s elég ereje van mind a pénzvágy, mind a hiúság kísértéseinek ellenállni, s egyedül a nemes becsvágy és költői lelkesülés sugallatát követni, míg mi itt a fővárosban adott ígéreteink vagy szükségeink miatt néha könnyelműen játszunk a költészettel, s nyomva a körülmények súlyától, üldözve a szerkesztők és nyomdai szolgáktól, odadobjuk elsietett műveinket, hogy kedélyünket késő bánat keserűsége fogja el.

Csaknem kísértetbe jövök a költőről beszélni, ahelyett hogy műve boncolatába bocsátkozzam. Azonban cikkeim máris hosszúra nyúltak. Aztán a *Pesti Napló* még azt mondhatná, hogy a kritikát szenvedélyek, elfojtott lírai versek és személyeskedésekben olvasztom fel. Midőn elsőbb cikkeimben e lap kritikai eljárásának szellemét elvek és adatok kíséretében megtámadtam, valami ilyest nyertem feleletül. A szerkesztő egyik dolgozótársa azon vádat emelte ellenem, hogy a személyeskedések ciklusát kezdem meg. Ez egyébiránt nem tartóztatna vissza, hogy Arannyal tovább is személyeskedjem. Én némi önérzettel mondom ki, hogy nekem az irodalomban határozott rokon- és ellenszenveim vannak, melyeket mindig ki fogok

[1] *Lásd:* A magyar irodalom és tudományosság története. *Írta Ferenczi Zsigmond Jakab. Pest, 1854. 146. lap.*

tüntetni, valahányszor idejét és szükségét látom, anélkül hogy írótársaim erkölcsi s munkájuk és irodalmi hatásukkal nem rokon jellemét érinteni merjem. Ez elvek és rokonszenvek miatt sohasem fogok pirulni, mert ügyet képviselnek, mert irodalmi meggyőződések és elvekből folynak, melyekhez rendületlenül ragaszkodni tartozom, míg idő folytan a tapasztalat, tudomány és elmélkedés ellenkezőről meg nem győz. S minthogy nálunk, úgy látszik, szokásba kezd jőni, hogy ifjú írók és költőcskék adjanak leckét, úgynevezett vén írók és tudósoknak, tudja meg a *P. N.* mi az irodalmi személyeskedés szoros és tág értelemben.

Személyeskedni annyit tesz, mint a személyt oly üggyel kötni össze, mihez az irodalomnak nincs köze, s miáltal az ember könnyen a magánérdekek és viszonyok vitáinak tömkelegébe jut; a kritikában tekintélyt követelni, s oly rokon- és ellenszenveknek engedni, melyek már csak azért sem képviselhetnek irodalmi nézeteket, mert eredményük rendesen következetlenség, elvtelenség, melyekről úgyis hamar lehull az álarc. Személyeskedni tágabb értelemben sem több, sem kevesebb, mint az irodalmat inkább anyagi, mint szellemi oldalról venni, s irodalmi és művészi ügyekben a meggondolatlan és elvtelen pártoskodás frázisait tolni fel közvéleményül, s mindezért a hazafi és nemzeti érzés adóját követelni. Az író személyisége, legyen költő, tudós vagy zsurnaliszta, mennyiben az műveiben és irodalmi hatása, szóval közpályájában nyilvánul, mindig úgy az egész közönség, mint egyes író bírálata alá esik. Ez oly régi jog, mint maga a világ, s már Horatius megmondotta: *Hanc veniam damus petimusque vicissim*. E jogot használatba venni, akár méltánylón, akár kárhoztatón, oly kevéssé személyeskedés, mint a legnagyobb mértékben az, midőn e joggal a tudomány, ízlés és közügy érdeke ellen visszaélünk, vagy mástól megtagadjuk, mert használata nincs ínyünkre. S engem semmi egyéb nem indított, hogy e lapban e rovatot, míg körülményeim engedik, fölvállaljam, minthogy küzdhessek e személyeskedés ellen, mely irodalmi és színügyeinket illetőleg gyakrabban mutatkozik lapjainkban, mintsem ne akarna meggyökerezni. Igaz, hogy én meggyőződéseimben éppen úgy tévedhetek, mint más, de éppen az bánt, hogy lapjainkban elvek, tehát meggyőződések szerinti eljárást nem találok.

Valóban, oly értelemben, mint ahogy a *P. N.* vádol, még sokáig szeretnék személyeskedni Arannyal. Az ő személyisége előttem, míg egyfelől a valódi költőt képviseli, ki mindig meg tudta őrizni méltóságát, a költői kultuszt, addig másfelől úgy tűnik föl nekem, mint azon mozgalom egyik legnagyobb bajnoka, mely irodalmunkban ezelőtt tíz-tizenöt évvel kifejlődve, annyi nagy és törpe szülője lett. Értem a népies iskolát, melynek lényegét kritikusaink és költőink közül oly kevesen fogják föl. Most egy éve az *Új Magyar Múzeum*ban Petőfi költeményeiről szólva, volt szerencsém ez iskolánknak líránkra tett hatását fejtegetnem; most midőn epikai költészetünket illetőleg ugyanazt teszem s *Toldi estéje* boncolatába bocsátkozom, szabadjon mind az alkotást, mind a jellemzést, mind a tartalmat és alakot illetőleg azon vonásokat kiemelnem, melyek ez iskolát jellemzik.

Az a népies, az a népies! Annyiszor hallom a szót, hogy a fejem is fáj belé. Az újdondászok még hagyján, de az *ex professo* kritikusok! Irodalmunkban jelenleg két író képviseli folytonos munkássággal a kritikát és széptant: Toldy Ferenc és Greguss Ágost, leginkább a *Pesti Napló* és *Új Magyar Múzeum*ban. Ők is emlegetik néha e szót, ők is megfájdítják néha fejemet. Természetesen csak azon cikkeket értem, melyek neveik alatt jelennek meg, mert a *P. N.* mindent összevissza szokott beszélni, nem foghatok hát reájuk olyat, miért csak magát a lapot vonhatnám kérdőre.

Én Toldy Ferenc iránt a legnagyobb tisztelettel viseltetem. Olyneműy és annyi munkássággal megfutott pályát, mint az övé, nem tudom ki fog valaha felmutathatni közülünk. Aztán a *Magyar nemzeti irodalom története*, melyen annyi fáradalom s buzgósággal dolgozik, legnevezetesebb műveink egyike lesz. Azonban tiszteletem valaki iránt nem terjedhet annyira,

hogy egyszersmind elfogult nézetei s gyarló ítéleteinek is hódoljak. Ilyeneket pedig nem egyszer találhatni Toldynak *Magyar költészet története* című munkájában. Éppen ő vala az, ki azon elfogult nyilatkozatot tette, hogy a magyar költészet aranykora 1830-ig tart, s azóta csak epigonok vannak. Greguss tevékeny munkásságát is méltánylom, annyival inkább, mivel nálunk alig foglalkozik valaki széptannal és kritikával, de még inkább méltánylanám, ha a dolgok mélyére hatna, s az írók és művek jellemző vonásait emelné ki; ha a műbölcsész merev rendszerét néha elvetné, s megpróbálná a műtörténeti eljárást is, ha nem bámulná, annyira a múltat, s volna szigorúbb a tehetségtelenség, s kevésbé szigorú a valódi tehetségek, mint például, a Vahot *Képes Naptárá*ban Jókai és Kemény iránt.

Ők mindketten annyira belemerültek a múltba, hogy nem tudják magukat feltalálni a jelenben, annyira rabjai bizonyos eszméknek, hogy vizsgálódni sem akarnak tovább, pedig a fejlődő élet jelenségei ezt igénylik. Azt hiszik, hogy kegyeletet sértenének, ha a régibb írókat érdemük szerint, ítélnék meg, s a ferde divatnak hódolnának, ha az újabb írókban annyit mernének fölfedezni, mint a régiekben: például, ha elismernék, hogy Petőfi csakugyan írt oly lírai költeményeket, ha nem jobbakat, mint Kisfaludy Károly, Arany epikai költeményei is csak kiállják valahogy a versenyt a régiekkel, s Jósika regényein kívül is vannak tehetséggel vagy művészettel írt regényeink, s talán a Faludiénál mutathatunk föl szabatosabb prózát is.

A népies, iskola irányában is ez eljárást követik. Ha kinövései mutatkoznak, keményen felszólalnak ellene; de kitűnő sajátságait vagy mellőzik, vagy annyira óvatosak a méltánylásban, mintha szentségtörést követnének el a nagy múlton, a szent művészeten. Panaszkodnak a gondatlan, a pongyola nyelv miatt, és sok igazuk van, de azt nem veszik észre, hogy éppen az újabb idő, a népies iskola két költője ír a legköltőibb, a legmagyarabb nyelven. Összecsapják kezüket az alaktalanságon, a művészet hiányán, és újra sok igazuk van, de azt megint nem veszik észre, hogy az újabb idő, a népies iskola két költőjénél, ami alaktalanságnak látszik, az legtöbbször nemzeti alak, s egyik a lírai, másik az epikai nemben legjobb műveinket teremték meg. Ők a népies eszmét kívülről megnézegetik, mellettük elsuhannak, de nem vesznek fáradságot boncolatába bocsátkozni, sem azon társadalmi-, politikai- és irodalmi-mozgalmakkal kapcsolatba hozni, melyek közt kifejlődött. Ekkor benne bizonyosan sok oly széptani elvre találnának, miket részben régiebb és újabb költők egy Homér, egy Boz, egy Goethe, egy Béranger is képviselnek, és észrevennék, hogy sok esetleges salakkal jelent meg ugyan, de magot is rejt, mely különböző irányban folytonosan fog fejlesztőleg hatni, s oly mozgalmat állított elő, mely különböző színezettel minden irodalomban kifejlett, s nálunk már csak azért is be kellett következnie, mert a régibb irodalom előkészíté.

Minden irodalmi és költői iskola pártnevezete sohasem fejezi ki azon eszméket, melyeknek képviselője. Ki tudná magokból a szókból kimagyarázni mi a klasszicizmus, romantika, modern? Így van ez a népiessel is. Ha szó szerint vesszük, paradoxonokra jutunk, s mindent látni fogunk benne, csak azt nem, amit kellene. Midőn Petőfi életéről írtam, s költészetét jellemzém, rajzolni igyekeztem azon társadalmi, politikai s irodalmi viszonyokat, melyek közt a népies fölmerült, s kifejteni kísértem, mi a lírában lényegét alkotja. Hízelgek magamnak, hogy ez annyira bálványozott, s annyira lenézett költő iránt én voltam a legigazságosabb. Se parókát, se pörge kalapot nem tettem föl. Födetlen fővel tiszteltem meg, s csak azon oldalról emeltem ki, mi benne valóban nagy, kitűnő és szeretetre méltó. Másfelől talán én írtam legtöbbet, s minthogy ha valami szívemen fekszik, izgatott vagyok, legszenvedélyesebben azok ellen, kik a népies eszmét gyermekes művészietlenséggé alázzák. Ugyanott némi tájékozási pontokat igyekeztem megalapítani a népies körül, melyeknek egy részét most pár sorban ismételnem kell.

Ezelőtt tíz-tizenöt évvel költészetünk tágasabb tért, szilárdabb alapot, új segédforrást, nagyobb önállóságot keresett. Már a kornál, fogva a népköltészet hagyományaihoz kellett fordulnia, s a nemzeti- és népéletbe mélyebben merülnie. E mozgalom a lírában adott legerősebb életjelt, minthogy népköltészetünk csak a lírában gazdag. Megújult líránk a koreszmékből s az európai lírikusok irányaiból egynémit magába olvasztva, a népdalokból merített segédforrást, s alak és tartalomban úgy jelent meg, mint az eddiginél eredetibb és nemzetibb. Éles ellentétet képezett a régi ellenében naivsága, egyszerűsége, kedélyessége és humora által. Ezért inkább a tiszta dal és románcban, festői költemények és zsánerképekben múlta fölül a régit, mint az ódai szárnyalásban. De ott is, ahol a naiv körből kilépett, önkéntelen oly alakba ömlött, oly hangon szólalt meg, mi nemzeti sajátságainkkal, vérünkkel rokonabb volt, mint az eddigi, hol egyébiránt mindennek már számos nyomai mutatkoztak. Ugyanezzel többé-kevésbé rokon mozgalom mutatkozott a költészet többi fajaiban is. Megszülettek népszínműveink s népies beszélyeink. A nyelvet illetőleg párt alakult, mely a népnyelv alapján óhajtá megteremteni a művészi prózát, s ellenzéket képezett minden idegenszerűség ellenében. Ezért a népies eszme, amint nálunk kifejlett, nemcsak pusztán naivságot jelent, de közel rokonságban van a költészet tisztán nemzeti fejlődésével s részint képviseli, részint érinti azon eszméket, melyeket a széptan egyéni és jellemző nevek alatt ismer. S vajon a népies az eposzban az-e, mit sokan gondolnak? Egy tizenkét lábú versekben megírt történet, kissé parasztos nyelven, közmondások és adomákkal megfűszerezve, hogy a ponyván becsületet vallhasson, vagy a szalonok asztalain bemutathassa a nép együgyűséget? Nem. *A népies eposz sem több, sem kevesebb, mint a naiv, a nemzeti: tehát a valódi eposz megközelítése, amennyire az korunkban lehetséges.* Legalább így emelte azt Arany nálunk műalakká, azon vezérelveket tartva szem előtt, melyeket már fejtegettem. Ezért az ő népies eposzának jellemző tulajdonai: a szoros mondai alap, a népies vagy naiv felfogás, s a múltból oly népnemzeti eszmények, hangulatok megtestesítése, melyek még élnek lelkünkben nemzeti, s annyira művészi alakban, hogy csaknem a dráma szigorú törvényeivel vetekedik.

Ez ami *Toldi*t és *Toldi estéjé*t oly nagy irodalomtörténeti fontosságra emeli, azért megbocsátható, ha a kritikus hosszasabban foglalkozik velük, mint száz más művel, mert oly költővel van dolga, kit nem annyira bírálni kell, mint tanulmányoznia.

Arany határozott epikus tehetség. Éppen ezért hihetően sokáig küzdött magával, temette el vágyait, midőn az eposz a neméppen kedvező korban akként volt divatos, hogy ne lehessen népszerű. A nép dalain, meséin csüggő naiv múzsája félt az irodalomban megszólalni, s elrejtőzött. Alkalmasint Petőfi lírikus szerencséje bátorítá föl. A kor hangulatánál fogva oly hőst kellett keresnie, kiben a feltörekvő magyar nép mintegy önmagát látta. Toldit énekelte meg, a nép e kedvenc hősét, kiről keveset tud a történet, de annál többet a hagyomány, s kinek viselt dolgait Ilosvai Péter históriás énekbe foglalta.

Már szoros ragaszkodása a mondai alaphoz megkülönbözteté régibb epikusainktól, de még inkább azon mód, mellyel azt feldolgozta. Az úgynevezett Toldi-mondakör nagyon szegény. Jól jegyzé meg róla Kemény Zsigmond, hogy csak akrobatai próbatétek fércelete. Arany költői becsre emelte, művészi egésszé alkotta, anélkül, hogy letörölte volna mondai jellemét. Amit kihagyott belőle, amivel kiegészíté, mind mondai szellemben történt, és lépést tartott a művészet kívánalmaival. Nem tudja az ember, hogy mindkét műben mi bámulatosabb, a naiv, azaz népies felfogás-e, vagy a művészi alkotás, az ódon színezet-e, vagy azon varázs, mely újkori hangulatainkba oly természetesen bejátszik. Az első rész még talán könnyebb volt. Ez azon mondákat tartalmazza, melyek Toldi bujdosásán kezdve, a Duna szigetén vívott párbajáig terjednek. Itt Toldi meghasonlása testvérével, bujdosása, kalandjai, párbaja, fölemelkedése elég anyagot nyújtottak, hogy a csak úgyszólva atléta néphőssé váljék, oly cselekvény képződjék körüle, melyet a népköltészet egész kincsével meg lehessen aranyozni. S valóban

Toldi első része ilyen. Ama rendkívüli hatás, melyet előidézett, természetes volt. Valahára az elbeszélő nemben eredeti magyar jellemet láttunk; valahára csendéletünk és tájképeink rajzain andaloghatunk; valahára költészetünk különben hatalmas szónoki pátosza, vagy elfinomított, bár néha költői ömledezése, a természetesség, egyszerűség és kedély forrásánál enyhült. S vajon Toldi, a pórsuhanc, ki lerázza a viszonyok jármát, fölfelé tör, népünk eszményi oldalait tünteti elő, nem hangzott-e össze azon kor vágyai és élményeivel, melyhez az első rész megjelent?

*Toldi estéjé*ben már több akadállyal kellett megküzdenie a költőnek. Ilosvai nyomán csak négy monda állhatott rendelkezésére: egyik, midőn Toldi egy hamis menyecskébe szerelmes, kérelmére a falra ugrik, de a fal tulajdonképp festett oroszlánnal díszített ablak-kárpit, melyen át az utcára bukik; második, midőn botjával egy császárt s tizenegy királyt fenyeget meg, hogy engedelmeskedjenek Nagy Lajosnak; a harmadik, midőn a kegyvesztett Toldit a király Németújhelyre hívatja, hol ez aztán legyőz egy olaszt, ki párbajban elnyerte az ország címerét; a negyedik, midőn Toldi Kassáról Budára jő, hol a hegyke ifjak gúnyjain felbosszankodva, hármat közülök megöl, újra kegyet veszt, s boritalnak adva magát, két év múlva meghal. E mondák inkább balladákra alkalmasak, mint eposzi cselekvényre. Arany leküzdé az akadályokat, s eposzt teremtett. A második mondát elhagyva, melyet alkalmasint a második részben használ, a legtermészetesebben olvasztá össze a más hármat, s alapeszméül oly gondolatot játszott be, melyet mintha csak százados hagyomány s népkedély legköltőibb megnyilatkozása szőhetett volna a mondához.

Toldi kegyet veszt, mert nyers igazmondósága, ős-nyers erkölcsei nem illenek Lajos király udvarának csinos szokásaihoz, olaszos fényéhez; mert nem nézheti nyugodtan, hogy a magyart kivetkőztetik ősjelleméből; mert hanyatló a leventekorszak fia, a nyers erő, személyes, vitézség képviselője, kire nincs már többé szükség. Mindez a monda és kor szelleméből foly, s mélyen gyökerezik érzületünkben, mert legbüszkébb emlékeink a leventekorból valók, s majd mindig meghasonlásban voltunk az újkori polgáriasodással, mert a viszonyok kényszerűségénél fogva legdrágább kincseinket fenyegette, ahelyett, hogy összhangzón beléjük olvadt volna. De a száműzött, évődő Toldinak még egy nagy elégtételt kell megérnie, hogy érezhesse utolszor múltjának egész dicsőségét. Erre alkalmat szolgáltat az olasszal vívandó párbaj, midőn megmenti az ország becsületét. De az újra remélő, felvidult Toldinak, még egyszer és utolszor éreznie kell, hogy nincs többé reá szükség, s a legnagyobb egyéniség is, túlélve korát, ha nem nevetséges, legalábbis szánandó. Erre alkalmat szolgáltat az ifjú gúnya, mely a hamis menyecskével történt, groteszk kalandján sarkallik. Vad nyersesége újra kitör, a bánat, bosszúság véget vet életének, s midőn koporsójával együtt a költemény is bezárul, olynemű humoros elégiai hangulat fogja el kedélyünket, mely rokon jelen élményeinkkel.

Íme a legszebb alapeszme, melyen a művészi alkotmány felépül. A jellemek mély lélektani felfogása vetekedik a cselekvény egyöntetű szabályosságával, az alakok, helyzetek, tájképek plaszticitása a hangulat, ritmus, a nyelv bájaival. Mindenik ének előkészíti a másikat, fokozatosan ömölnek egymásba, s mint bevégzett részek úgy állanak az egész kerekdedségéhez, mint a drámában a felvonások. A személyek közül mindenik megtalálja az egész építményhez illő helyét, s a cselekvény növekedő emelkedéssel siet kifejlésre. E bevégzettség, az alak e zseniális virtuozitása Aranyt minden magyar költő fölé emeli. S éppen e szigorú drámai jellemzés, alak kölcsönöz eposzainak bizonyos elevenséget, friss mozgékonyságot, anélkül, hogy az epikai nyugalmat megzavarná. Arany nem követte a hagyományos eposzok töredékességét vagy áradozását. Tudta, hogy e korban vagy csak a lírai hangulatok roppant erejével lehet hatni, mint Byron, vagy a régi eposz-alak, legszigorúbb új öntetűségével. Ez utóbbit követte. S valóban eposzai csak olcsó kiadásra várnak, hogy az összes magyar nép

kincseivé emelkedjenek. Vajha ehhez én is járulhatnék valamivel, azon gyönyört, mit a költő nekem annyiszor nyújtott, azzal fizethetném le, hogy azt hűn tudnám tolmácsolni!

Az első ének szép őszi tájképen kezdődik, mely keretül szolgál az életunt, anyja sírján térdelő Toldinak, s mintegy megteremti az egész költemény humoros és elégiai levegőjét. Aranynál általában a tájképek, leírások nagy szerepet játszanak, de ő azokat mindig úgy használja, hogy hol személyeinek rámái, hol a cselekvény nélkülözhetetlen színhelyei vagy éppen indokai, hol pedig az elbeszélés átmenetei, és mindig felolvasztja a hangulatba, vagy azt éppen általuk idézi elő. Mint a freskófestész, nagy vonásokkal, kevés színnel és árnyéklattal fest. Kezei közt a tárgy megelevenedik, s a legjellemzőbb személyiséget, alakot váltja. A magyar népköltészet azon sajátságát, mely a természet képeit az érzésbe olvasztja s viszont, zseniális eredetiséggel dolgozza föl. S a képzelem e tündér játékát mindig hűn elősegíti a nyelv, ritmus, mely neki most festőecset vagy szoborvéső, majd zenehúr vagy énekhang. Itt is a megvénült, az elbúsult Toldit az őszi tájkép, a pusztuló ősház mintegy kiemelik, megfejtik, s midőn, a költő az őshazát úgy írja le, mintha hallanók, amint az ajtósark ríva megcsikordul, egyszersmind Bencét látjuk megjelenni a küszöbön, kivel ura ásót, kapát hozat. E valódi magyar cseléd, kinek hasonmása udvarházaink- és kunyhóinkban máig is feltalálható, búsan bámul urára. A legszebb jelenetek egyike következik. Bence nem meri megkérdezni urától, hogy mit ás. Végre úgy talál módot szóhoz jutni, hogy segít neki, hisz úgy sem ásott régóta sírt. Toldi hallgat, s nem mondja meg, hogy csakugyan sírt ás. A szolgát egyszerre lepi meg a kíváncsiság és balsejtés. Elkezd fennhangon gondolkozni, naiv furfanggal próbálja urából kicsalni a titkot, s egyszersmind egész együgyűséggel úgy nyugtatja meg balsejtését, hogy azt még inkább fölébreszti. Elmondja, hogy amit ásnak, nem lehet sír, kit temetnének belé? hisz rajtok kívül egy árva lélek sincs a háznál, Toldi anyja, testvére és az ő atyja régen meghaltak. E fokozatosan megszakított párbeszéd, míg néhány erős vonással jellemzi Bencét, s az olvasó elé tárja a cselekvény előtt történteket, addig másfelől a mélázó Toldit a múltba ringatja, s oly természetesen jő ajkaira a kifakadás a király ellen, s annyira jellemző, hogy éppen szolgájának panaszol, kit ugyan mélyen szeret, de iránta mindvégig némi úrias lenézést tanúsít. Amint az elbúsult hős hagyakozik temetése iránt, a szolga sírni kezd, s kedélyökkel annyira összhangzón rájok borul az őszi éj, egy lovag jelen meg, ki elmondja, hogy a budai harcjátékon egy olasz vitéz nyerte el az ország címerét, a régi bajnokok Toldit emlegették, s őt fölkeresésére küldik. Az életunt Toldiban, a sír szélén újra fölébred a régi hős, élni akar, midőn halni óhajt, s zajos lakoma után Budára indul.

E művészi expozícióban le van téve az egész eposz folyama. Minden esemény csak arra szolgál, hogy a katasztrófát közelebb hozza, s a hőst rövid dicsőség után régi bújával visszaállítsa azon sírba, melyet önmagának ásott, s a leütött ásóval odaállítsa Bencét bánat és emlékjelül.

A második énekben Toldi Budára tart, testén őszi köd, lelkén a harag föllege. A bú, harag és megvetés közt némi örömet, elégtételt érez, hogy szükség van reá, de neki nem kell többé se a kegyelem, se a dicsőség. S e nyugtalan, évődő lélekállapot, melyet csak az örökre elsüllyedt korszak fölelevenülése gyógyíthatna meg, s melyet a költő oly mély humorral fest, a magyar jellem és Toldi egyéni vonásait tüntetve föl, mindenütt benyúlik a cselekménybe s indokul szolgál. Azonban Budán foly a harcjáték. A győzelmes olasz vitéz gúnyosan faggatja a népet. Ide egy szép epizód van beszőve, mely arra szolgál, hogy Toldi megjelenését emelje, s kedélyünket most enyhítve, majd izgatva, készítse elő a következőkre. Két ikertestvér vív meg utolszor az olasszal életre-halálra. Mindkettő ugyanegy leányba szerelmes, mindkettő fel akarja magát áldozni a másikért, de a leány nem tud választani közülük. Keresik a halált, s csak dicsőségre találnak; egyik itt végre mindkettőt feltalálja, míg a másik mély sebeiből életre, szerelemre virrad. Emellett mily különbözőképp, mily lélektanilag és plasztikain van

festve mindkettő párbaja! Bertalan dárdáját előreszegezve, lovával a légben mintegy úszva, rohan az olasz dárdájába, elesik, s a gazdátlan ló tétova száguld. Loránd már csak vágtatva nyargal, karddal támad, de ez markába szakad, az olasz visszarántott dárdacsapására lehanyatlik a kengyelből, lova hurcolni kezdi, mígnem az olasz szánalomból a ló szügyébe hajítja dárdáját.

A harmadik énekben az olasz büszkén lépdel, a hirdető hiába szólítja viadalra a bajnokokat, a király és nép haragja a legfőbb fokra hág. Valami kimondhatlan varázzsal a költő oly hangulatba ejti kedélyünket, hogy midőn e versszak megzendül:

Ekkor a várkapus kürtjével jelt adott,
Patkók csattogása messziről hallatott,
A király megállott, az urak is szinte,
Nagyot várt a népség, mind arra tekinte,

a legnagyobb várakozás közepett már látni, hallani véljük Toldit. S valóban Toldi jő Bencével. Öltözetüket néhány versszakban írja le a költő. Ez megint nem puszta leírás. Mintegy a nép bámészkodását fejezi ki, melynek hosszan kell néznie a barátnak öltözött Toldit, rozsdás fegyvernökét, s nevetnie rajtok, mint az elmúlt idők fiain. Azonban Toldi a percben nem lehet nevetséges. A költő Bencére fordítja a nép dévaj tréfáját. Emellett az egész jelenet oly művészi és humoros, hogy Shakespeare népjeleneteivel vetekedik, s némi enyhe nyugpontul szolgál a rettenetes bajvívás előtt, melynek mintegy előjeleként Toldi egy hátratekintéssel megfenyíté a Bencével ingerkedő népet. A nép elnyomja kacaját, s vele együtt az olvasó is; s már kedélyünk el van készítve a megrázó jelenetre. Az egész párviadal kezdettől végig mennyire összhangzik Toldi jellemével, s mily erős kézzel van kimetszve! Toldi először is lovával karikára forog a fövényen, felhányja nagy öklelő fáját, kifogja, s mint könnyű pálcával játszik. Kitűnik belőle a legénykedő nép nyers fia, anélkül hogy ártana a hősnek. Az udvar, a nép bámulva kérdik: ki az? Némelyik Toldit emlegeti, nem merik erősíteni, de a király elérzékenyülve mondja: bár ő volna, mily örömest megbocsátana neki. E tájékozó nyugpont még inkább feszíti az érdeket. Íme Toldi háromszor kerüli meg a korlátot, mintegy keresve az olaszt, kiben nemcsak a magyar vitézség megalázóját gyűlöli, de a csinos szokások képviselőjét is, szidalmazva a gyáva nemzedéket, melynek védelmére a sírból kell kiszállania, megifjodva dühében, haragjában, örömében. Jellemző szóváltás után elkezdődik a párbaj. Toldi inkább roppant nyers erejével győzi le az olaszt, kinek mesterséges fogásai kudarcot vallanak. Mindenféle fegyvert megpróbálnak, előbb dárdát, aztán kardot. Az olasz kardja eltörik, Toldi a magáéiból adat neki, és saját kardja ellen víva, csaknem kétes a siker. Az olasz, csapásai elől, végre futni kezd. Toldi buzogányát hajítja utána, melyet ez kikerül. Utoljára nagy öklelő fáját feszíti az újra rárohanó olasz lovának, azzal buktatja fel, s nem hajtva a kegyelemszóra, egyszersmind megöli, aztán a bámész nép közt hirtelen eltűn.

A negyedik énekben Toldi már Rákos terén bolyong. A düh és győzelem nem fojthatta el búját, sőt fölélesztė. Évődő búskomorsága magánbeszédbe tör ki. Mély kedélyét és nyers vadságát, hazafi fájdalmait és sértett hiúságát egyszerre tárja fel a hanyatló dalia, a nyugtalan öreg életunottságával. Tűnődik: vajon sokallják-e vagy keveslik, mi vén korától telt? Haragszik a népre, mely elől elfutott, hogy nem ismert rá; szidalmazza a királyt, kitől sohasem fog kegyelmet kérni, kit most is mélyen szeret; érzi, hogy már elfeledett hős, s míg szégyelli panaszait, könnye kicsordulását a nagy porra fogja. Azonban a nép fölkeresésére indul, a király követséget küld utána. Toldi nem mer örülni, s midőn örülni kezd, eszébe jut, hogy az új idő piperőc lovagjai csúfolódhatnak vele, és szakállába dörmögi: ó, én szakállam, hívatlan vendégem! Ím újra egy vonás jelleméből, mi a katasztróf felé vezet. Ezalatt Bencét elhalmozza a nép jóindulatával, de ez éppen oly dévaj, mint azelőtt, faggatózása s a boldog

Bence sem kevésbé nevetséges, mint előbb a bosszús. Ez erős humorral festett jelenet, mintha sejtetné, hogy a gúny előbb-utóbb a hőst is érni fogja, s éppen e fokozatos, sejtelmes előkészítésben, a szolgának komikai felhasználásában, mely Toldit mindig ellensúlyozva emeli, fejt ki Arany finom művészetet, s azon körülmény, hogy Toldival utoljára is nem a vele rokonabb nép űz gúnyt, hanem az udvar, legszebben összhangzik a mű alapeszméjével. De míg ez bekövetkeznék, Toldinak diadalmenetet kell tartania, s e diadalmenet plasztikai, s emellett úgyszólva festői perspektívával kivitt csoportozataival, hol a hanyatló dalia mosolygó alakja elégiai fenséggel emelkedik ki, a legszebben végződik be a negyedik ének.

Az ötödik énekben Toldi budai házába tér, hogy felöltözzék az udvari ünnepélyre. Kedélyes beszélgetése régi fegyvereivel, tréfálkozása szolgájával, öltözködésében ejtett délceg szavai, mind mozzanatai viduló lelkének. S itt újra mily lélektani vonást elevenít meg a költő. Toldi barátaitól elválva, már így szól:

Hisz talán még rajtam is fog a pipere,
Belőlem is válik palota embere;

S most újra azt mondja szolgájának. *Fénylenünk kell, öreg!* Nem elégszik meg, hogy mint hős legyőzte az olaszt, megszégyeníté az udvart, mint palota embere is tündökölni akar. Hősisége elégtételt nyert, hiúságának halálos sebet kell kapnia. A hőst, kit erő nem győzhetett le, az udvari gúny megöli. A költő e kényes fordulópontot a legfinomabb humorral oldja meg, anélkül, hogy Toldi eltörpüljön. Ugyanis Toldi a királyi palotába indul. Az előszobákban apródok, lovagok, az új idő, a csinosabb, műveltebb korszak fiai dévajkodnak, hárfáznak, dalolnak. Egyik hősi balladát énekel a kun harcból, Szent László nemrég történt csodás megjelenéséről, másik, egy pisze - a gúnydalok éneklőjét így képzeli a nép -, gúnyos verset dúdol, mely Toldinak azon nevetséges kalandját tartalmazza, midőn mint galant lovag oly nagy kudarcot vallott. Toldi éppen akkor lép be, mikor nevetnek rajta. Természetesen a gunyoros kedvet belépése még növeli, és faggatni kezdik. Toldi, legérzékenyebb oldalon sértve, buzogányos menteujjával három apródot lesújt, a királyhoz rohan, kit szidalmazni kezd, s ki elfogatására parancsot ad ki. E fordulópontot a *Hölgyfutár* igen visszatetsző, valószínűtlennek tartá, azt jegyzvén meg, hogy miképp merhetnek a pajkos apródok az előszobákban énekelni, holott Nagy Lajos szaloni illemet honosított meg udvarában; hogy fogadhatják vastag élccel a hőst, holott már koruknál fogva nem lehetnek vetélytársai? Az első ellenvetés oly gyönge, hogy szót sem érdemel, nemcsak a népies eposz, de a történeti regény szempontjából is. A második mutatja, hogy a *Hölgyfutár* kritikusa se a mű alapeszméjét nem fogta föl, se a lélektani mozzanatokba nem hatolt be. Éppen e fordulópont tünteti föl a két kort, melynek egyikében Toldi ragyogott, másikában már nem ragyoghat. Az apródok Toldi egész párbaját, személyes vitézségét nem becsülhetik nagyra, már csak azért sem, mert megszégyeníté őket, de még inkább azért, hogy a puskapor feltalálásával más fogalom kezd alakulni a hősről. Aztán a pisze gúnyverse egészen elkészíti kedélyüket az élceskedésre, s azon körülmény, hogy-a vén Miklós, pállott ruháiban nyalkán kicsípve magát, lép föl, még természetesebbé teszi az egész jelenetet, mert Arany valódi költő, ki a természetességet a művészettel olvasztja össze, s a lélekállapotok mélységeiből merít. A *Hölgyfutár* irodalmunk jelen termékei közt igen igen sokat találhatott volna, melyeken illőbben gyakorolhatta volna kritikai szigorát, éleselműségét. Nem volt szükség, hogy ezt egy zseniális mű legsikerültebb részén tegye, melyben csak a *Hajdanában danában* című gúnyvers fölér egy egész kötet divatos lírai költeménnyel.

Az utolsó énekben, mielőtt Toldi halálát megérnők, még egyszer mosolyognunk, nevetnünk kell az öreg szolgán, hogy legalább egyszer ő is nevethet máson: a varga-kapuson, ki nem tudja étetni a lovakat. Szegény Bence utolszor nevet. Ura haragjában, bújában halálos betegen

érkezik haza. Minő szép és jellemző a hű szolga vigasza, ápolása, Toldi hallgatagsága, ki Bencével nem közli baját, s később halálakor sem búcsúzik el tőle, csak a király gondjaiba ajánlja. S most testőrök fogják körül a házat s a hadnagy tudtul adja Toldinak, hogy fogoly.

Készen áll a börtön, megyek abba önként,
Hol nem földi bíró lát fejemre törvényt.

Felel büszke elkeseredéssel Toldi. Azonban utolsó órájában enyhülnie kell, megérnie, hogy a király elérzékenyülve lépjen ágyához, megsirassa. Halálos álmából föleszmélve, a királyt látja maga előtt, kit mindig tisztelt, barátját, kit mindig szeretett, elbúcsúzhatik tőle, szívére kötheti a magyar népet, kiöntheti régi panaszait, s megszoríthatja még egyszer kezét. S minő megható kiengesztelés, finom tapintat, hogy midőn a király mintegy mentve magát, így szól: „hajt az idő nem vár, más ivadék nő fel, mely nem testi erővel, hanem ésszel győz", nemrég egyszerű port találtak föl, s

Toldi vagy nem Toldi... hull előtte sorban,
Az ész ereje győz abban a kis porban,

tehát önkéntelenül Toldi régi búját éleszti föl. Toldi már nem hallja, s még mindig a király kezét szorítva, már előbb elhunyt. És temetése minő elégiai plasztikaisággal van leírva: a gyülekező nép, a lassan ballagó gyászkocsi, a rendre kialvó fáklyák, s a távol perspektívájában egyszerre feltűnő, hulló falevéllel behintett sír, s amint

Nem jelölte a sírt drága érc vagy márvány:
Bence volt az emlék, lába fölött állván:
Egy ásót ütött le, arra támaszkodék,
S elboritá a sírt új havával az ég.

Íme talán hosszan, mégis röviden az egész mű jegyzeteim kíséretében. S mennyit mondhatni még a külalak, nyelv és ritmus bájairól. Négy költőnk van, kik a magyar költői nyelvet oly tökélyre emelték, mellyel prózánk nem hasonlítható: Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi, Arany. Bizonyos tekintetben Arany mindeniket fölülmúlja. Ő tanult legkevesebbet nyelvészeink tévedéseiből, ő merített legtöbbet az eredeti népnyelvből, és nálánál senki nem bírja jobban nyelvünk plasztikaiságát, zenéjét, erejét anélkül, hogy nagy művészete mesterkéltséget árulna el. Igaz, ő nem elegáns, de annál több, mert hű és igaz; nem ragyogó, mert erős; nem keresi a naivságot, méltóságot, könnyedséget, mert megtalálja. A magyar alexandrint, mely különböző a franciától, s históriás énekeinknél fogva hagyományos, ő éppen oly művészi fokra emelte, mint Berzsenyi a görög lírai sémákat, Vörösmarty a hexametert és jambust, Petőfi népdallamainkat. S valóban csodálkozom a *Pesti Napló* egyik kritikusán, ki egyébiránt méltányolta *Toldi*t, kétszer jobban, mint a *Hét vár* című, silány regényt vagy Karács Teréz gyönge beszélyeit, hogy ilyesmit jegyezhetett meg róla: „A versek gördülete, a rímek Aranynál fontosabb szerepet játszanak, mint a legújabb nemzedék szükségesnek vagy éppen lehetőnek is tartja." Ez éppen olyan, mintha azt mondaná valaki, hogy Széchenyi valamivel jobb röpiratokat vagy vezércikkeket írt Török Jánosnál. A ritmus s általában a külalak Aranynál fontosabb szerepet játszik, mint minden magyar költőnél, s a kritikusok bátran eljárhatnak hozzá iskolába, kivált, ha verstant írnak.

S én *Toldi estéjé*ről írt e szakadozott tanulmányomat a gyönyörtől elfogódva, csak azzal tudom befejezni: vajha Arany szerénysége sajátítana el valamit a középszerű tehetségek alkalmatlan és követelő természetéből, s eposzai mellett, összegyűjtött kisebb elbeszélő és lírai műveivel is mielőbb alkalmatlankodnék az irodalomban, s követelné gyönyöreink adóját.

ADALÉK NÉPMESÉINKHEZ

Amint emlékeznek az olvasók, egy *Igazság és Hamisság* című, versben feldolgozott népmesét közöltem volt e lapok második évi folyamának 2. számában. A szerkesztő Merényi népmeséinek bírálatában, a népmesék különböző fajairól szólván, megemlékezett ez allegóriai népmeséről is, s feldolgozásomra ezt jegyezte meg: „Kár, hogy Gyulai kidolgozásában hiányzik a költői igazságtétel, mi, úgy emlékszem, a Hamisság büntetésében s abban áll, hogy a keze-lábától, szemétől megfosztott Igazság addig görög, hogy egy pernyés gödörbe esik, hol csodaerő által visszanyeri tagjait, s még épebb, szebb lesz, mint azelőtt. A Hamisság büntetésének részleteire nem emlékszem." Szolgáljon mentségemül, hogy e népmesét csak oly alakban ismertem, amint adtam, s a szerkesztő által említett kifejlés teljesen ismeretlen volt előttem. Szó sincs róla, hogy így teljesebb, szebb, költőibb, de legyen szabad mindamellett megjegyeznem, hogy a nép allegóriái, nézleti és állatmeséinek végkifejlésében szükségesképp nem kell meglenni a költői igazságtételnek. E mesékben a túlnyomó elem vagy a jellemzés, vagy a tréfás ötlet, vagy annak megérzékítése, hogy így meg így foly a világ. Az ilyfajta mese ritkán bajlódik a ravaszság vagy gonoszság megbüntetésével, elég neki, ha az együgyűséget, könnyenhivést vagy hiúságot megbüntette. Így például Grimmnél *A macska és egér társaságban* című mesében a macska mindenben megcsalja az együgyű egeret, végre meg is eszi, de azért a macska nincs megbüntetve, sőt végül odaveti a mesemondó: „Látod, ez a világ folyása." Mindez némiképp igazolja azt, hogy az Igazság és Hamisság meséjét merhettem az általam ismert töredékben is feldolgozni, mint olyat, hogy az Igazságnak együgyűsége és gyámoltalansága van felmutatva. Ezzel természetesen nem akarom elvitatni, mintha e mesére nézve nem volna e lapok szerkesztőjének teljesen igaza. Éppen azért mindent elkövettem, hogy e mesét teljes épségben megszerezhessem. Sehogy sem sikerült. Kérdeztem gyermeket, vénasszonyt, ifjú leányt, dajkát, kocsist, szóval mindenkit, kitől valaha csak mesét hallottam. Mindhiába. Aki tudott is róla valamit, csak elmosódott töredékekre emlékezett. Végre *Kriza János* úr segített rajtam, kinek gazdag székely népmese-gyűjteménye van, oly gazdag, választékos és hű, hogy a szintén jeles Merényiét, kivált a hűség tekintetében, jóval felülmúlja. Ezen a jövő tavasszal alkalmasint megjelenő gyűjteményből, íme szerencsés vagyok közölni az egész mesét, s így némileg jóvátenni hibámat. Valóban e mese egyike legszebb népmeséinknek, s úgy látszik, hogy eredeti, amennyiben nem emlékszem a külföldi gyűjteményekben hasonló mesére.

A mese így következik:

„Egyszer volt, hol nem volt, hetedhét országon, még azon is túl, két ember, egyiket hívták *Igazság*nak, másikat *Hamisság*nak. Megindultak ezek ketten messze-messze útra, útravalóról sem feledkeztek el gondoskodni, s előre megegyeztek, hogy elsőbben az egyik pogácsáját egyék meg, azután a másikét. Hogy megéheznek, a Hamisság azt mondja az Igazságnak: „Együk meg a tiédet előbb, mert te osztán könnyebben utazhatol." Megeszik bizony az Igazságét. Egyszer, mikor jól megéhülne az Igazság, mondja a Hamisságnak: „Barátom! adj már nekem is a tiédből." Azt mondja a Hamisság: „adok, ha megengeded, hogy az egyik szemedet kivájjam." Mennek tovább, s ismét kér az Igazság, de a másik nem akart különben adni, hanem ha az egyik szemét megengedi, hogy kivájja. Egyszer úgy megéhezik a szegény Igazság, hogy egy toppot sem tudott lépni, ő bizony megengedte, hogy az egyik szemét kivájja, ekkor adott egy darab pogácsát neki. Egyszer ismét megéhezik a szegény Igazság, kér a Hamisság pogácsájából, de azt mondja, hogy nem ad, ha meg nem engedi, hogy a másik szemét is kivájja. Mit tudott tenni, kénytelen volt, hogy azt is megengedje, mert szinte holt meg éhel. Mennek, mind mennek, ismét kér az Igazság a Hamisság pogácsájából, de nem akar

adni, míg meg nem engedi, hogy mind a két kezét-karját levágja. Szegény Igazság! neki ugyan megesett! de mit tudott tenni, az ember az életért mindenét odaadja - ő is megengedte, csakhogy meg ne haljon éhel. Immár nem volt hová lenni lelkének, hanem azon kérte a Hamisságot, tegyen véle annyi barátságot, hogy vezesse el őtet a vetéskapuhoz, hogy a sokadalmasoktól ott kéregessen alamizsnát. Élvezeté biz őtet a Hamisság, de nem a vetéskapuhoz, hanem ott nem messze a hegyen volt egy akasztófa, ahhoz - oda leülteti s otthagyja. A szegény Igazság megtapogatja, hogy vajon ott van-e a vetéskapu - ott várta már az embereket, de hát egy lélek sem jár, csak a szél süvöltözött. Egyszer éjfélkor hát megyen oda három varjú, egyik elkezdögeli: „No olyan újságot hallottam, hogy tű olyant soha sem hallottatok." A másik is: „Biz én is olyant." A harmadik is: „Biz én is olyant hallottam." Az első azt hallotta, hogy az éjszaka olyan harmat hull, hogyha avval az ember csonka-bonka kezeit s a vakszemét megmossa, még frissebb lesz, mintha újra született volna. Ezt a szegény Igazság mind hallgatta. Azt mondja a másik varjú is: „Hát tudjátok-e, hogy a király leánya mért fogy mindennap, mint a gyertya? ha valaki azt megurusorná, hát fele királyságát annak adná a király, pedig könnyű megurusolni, mert a királyleány mikor vette az úr vacsoráját, hát a pap mikor nyújtotta a kenyeret, elejtette, egy varas béka elkapta, megette, ezért fogy már mindennap; de ha valaki ezt a békát kiásná a templom eresziből, mert ott van egy kő alatt most is, osztán borba beadná neki, hát mindjárt meggyógyulna a király leánya." A harmadik varjú is elkezdögeli: „Hát tudjátok-e, hogy ennek a városnak mit kéne csinálni, hogy a szomjúság miatt mindegyre ne halnának az emberek olyan erősen. A résbe vagyon egy fűzfa, a fűzfa alatt egy malomkő, ha valaki azt onnan kivenné, éppen olyan szélyesen jőne a víz, mint a malomkerék." Evvel a három varjú onnét elrepült mint a szél.

A szegény Igazság is nekiáll, a harmattal megmossa kezeit, szemeit, hát frissebb, mintha újra született volna - ő bizony fogja magát, bemenyen a városba, megjelenti a királyinak, hogy ő meg tudná urusolni a leánya betegségét. A király egyszeribe megörül neki, sok mindent, fele királyságát is neki ígéri, ha meg tudja urusolni. A szegény Igazság vészen maga mellé három embert, elmenyen vélek, kiásassa a templom eresziből a kecskebékát, hát meg is kapják, egyszeribe felbontsák, hát még a falás kenyér épen van - azt egybe megmossa maga az Igazság, beléteszi egy pohár borba, de előbb a király leányát álomporral elaltassa, azután beadja a kenyeret neki borban -, mikor felébredett a király leánya, hát tízszerte frissebb, mint amikor született volt. A király örömiben azt sem tudta, mit csináljon, oda akarta adni fele királyságát, de ő nem vette el, hanem kért egy szekér pénzt, mind ezüst húszast. A király bizony egy nagy társzekeret neki megtöltött, azt üzeni, hogy már indulhat, de az Igazság azt üzeni vissza, hogy ő még azt is meg tudná urusolni, hogy ennek a városnak mindég bő vize lenne. A király mindjárt kihirdetteti a városban, hogy nála egy ilyen ember vagyon, aki a városnak bő vizet tudna árasztani. Megörül a város népe, egyszeribe annyi pénzt ígérnek, amennyit csak elvihet. Fogja magát az Igazság, elmenyen néhányad magával le a résre, ott a fűzfa alól kiássa a nagy malomkövet, hát akkora helyről buzog fel a víz, mint amekkora helyt feküdt a malomkő. Egyszeribe a város annyi pénzt ád, amennyit csak két társzekér megbírhatott. Megindul az Igazság, hogy már a sok pénzzel menyen haza, hát előtalálja a Hamisságot. Kérdi a Hamisság: „Hát te hogy tettél szert erre a teméntelen sok pénzre?" Az Igazság ahogy volt, éppen úgy elbeszélte neki. Fogja magát a Hamisság is, fogad egy embert, hogy az ő szemeit is vájja ki, a két karját pedig vágja le, osztán őtet is vigye ki az akasztófához: úgy teszen biz az ember, levágja a két karját, a két szemit kivájja, osztán elvezeti ki az akasztófához s otthagyja. Várja, várja a Hamisság a három varjút, hát éjfélkor el is jőnek, leszállnak az akasztófára - egyszer megérezik, hogy ott valami büdösség van, a varjak bizony leszállanak rája -, ahajt mind egy szikráig megették a Hamisságot. Holnap legyen a kijetek vendégük!"

A NEMES FÉSZEK

Turgenyev után fordította G. Pest, 1862. Lauffer és Stolp tulajdona

Örvendünk, hogy fordítóink az orosz irodalom iránt is kezdenek érdeklődni. Ezelőtt egy évtizeddel a magyar irodalom alig tudott valamit az oroszról, pedig ez irodalom kitűnő költőket mutat föl. Puskin, Lermontov, Gogol, Szollogub, Turgenyev a legműveltebb nemzetek figyelmét is megérdemlik. Emellett a mi irodalmunk és az orosz között, a különböző viszonyok ellenére is, sok hasonlóság van. Ott is, mint nálunk, csak néhány évtized óta vált nemzetibbé a költészet; a népnemzeti elem nálok is hasonló körülmények közt vívta fel magát; az orosz költő éppen úgy küzd a fensőbb körök franciás műveltségével, mint ahogy mi legműveltebb köreink németességével. A politikai és társadalmi viszonyokkal való elégedetlenséget éppen úgy megérezhetni az orosz költőn, mint a magyaron, csakhogy az orosz költészetben több a melankólia és az epés humor.

Turgenyev egyik legkitűnőbb képviselője az újabb orosz beszélyirodalomnak. Ő is, mint Gogol, kiválóan az orosz társadalmat rajzolja. E jelen regénye is, ahogy mondani szokták, egy darab Oroszország. Koncepciója nem valami nagyszerű ugyan, kompozíciója sem tartozik a legkitűnőbbek közé, de elbeszélése nagyon sikerült, valamint jellemrajza is. Turgenyev könnyed, élénk, kellemes elbeszélő, de sohasem édeskés vagy üres, egyénei élesen jellemzvék, erős realista, de sohasem süllyed a fotográfiáig; a kedélyesség és gunyor bizonyos különös vegyülete vonul végig majd mindegyik munkáján, amely, úgy látszik, az egyéni különbségek változatai közt, majd minden orosz újabb novellistának sajátja.

E regényének főhőse egy orosz földbirtokos Lavreczky, kit atyja Rousseau elvei szerint nevelt. Mint tudatlan és tapasztalatlan különc lép a világba, hol egy kacér lány hálójába kerül; nőül veszi, s miután Párizsban átél vele egypár évet, mint megcsalt férj válik meg tőle, s tér vissza ősi, nemes fészkébe. Itt megszeret egy egyszerű falusi kisasszonyt, Örzsét, egy valódi orosz leányt. Küzd egy darabig szenvedélyével, hiszen házas ember, azonban, midőn egy francia lapban azt olvassa, hogy neje meghalt, nyilatkozik a leánynak. Örzse viszonozza szenvedélyét, s íme megjelenik a holtnak vélt nő, ki csak terhes beteg volt. Örzse apáca lesz. Lavreczky egyedül marad a világon, a nő pedig férjétől rendelt évpénzéből tovább is vígan éli napjait. Rövidbe vonva ez a regény meséje, mely egész végig érdekesen lélektanilag fejlődik. Nemcsak a főszemélyek, hanem a mellékesek is jól vannak rajzolva. A fiatal bürokrata és világfi Pansin, a hiú, gyönge és jószívű falusi teensasszony Dimitrevna Mária, a nyers, nyelves, becsületes óorosz nő, Timothevna Márta, az élhetetlen idealista Michalevics, a meghasonlott kedélyű, de jámbor német zongoramester és zeneszerző, Lemm, mindmegannyi, az életből vett alakok, akiken úgyszólva érzik az orosz levegő. Míg a főszemélyek egyike, Örzse van a legkevesebb biztonsággal rajzolva. A szerző regénye vége felé, hol sebesen kellene haladni a cselekvénynek, egy egész szakaszt szentel Örzse gyermekkorának, hogy vallásosságát, zárdába vonulását, mintegy előre indokolja. Bízvást elmaradhatott volna az egész; mindenesetre ez indokot, mely némiképp azelőtt is nyilatkozik Örzse jellemében, előbb kellett volna egy pár alkalmas helyt jobban kitüntetni.

Ajánljuk olvasóink figyelmébe a jeles regényt, annyival inkább, mert itt-ott némi nehézkességet leszámítva, a fordítás eléggé sikerült.

JÓKAI LEGÚJABB REGÉNYE

Emich Gusztáv Jókai *Politikai divatok* című regényére előfizetési felhívást küldött szét, mely így hangzik:

„Jelen regény, melyből szerző előszavát alább közöljük, tizenkét füzetben fog megjelenni, szerző saját kiadósága mellett: az első füzet már sajtó alatt van, s folyó év október 1-én jelenik meg s azontúl minden hó 1-én és 16-án egy füzet küldetik belőle szét. Az ötíves füzetek díszes alakban és csínnel lesznek kiállítva, mind a tizenkét füzet előfizetési díja helyben 5 frt. 50 kr. - postai helybenküldéssel bérmentesen 6 frt. Az előfizetési díjak Emich Gusztáv könyvkiadó hivatalába utasítandók. A pontos szétküldésről alólírott kiadóhivatala gondoskodik. Gyűjtőknek (kik hozzájuk küldendő példányokat szívesek lesznek szétosztani) minden tíz példányra egy tiszteletpéldány áll rendelkezésökre, s miután az első füzet október 1-én megjelenik, kérjük az aláírási íveket, amennyiben lehetséges, aznapig beküldeni, nehogy a szétküldésben fennakadás legyen.

Pest, szeptember 1-én, 1862.
EMICH GUSZTÁV”

Előszó a *Politikai divatok* című regényhez:

„Hiába mondják nekünk, válasszátok külön a magánéletet a közélettől; tudjatok érzelmesek lenni, mint a német; praktikusak mint az angol, elmések, mint a francia költők azok, anélkül, hogy politizálnának. Írjatok úgy, hogy az elmondott mese ne legyen feltűnően magyar történet; tele a közélet lármájával, hogy tudja azt élvezni akármi nemzet szülötte is: egyszóval ne írjatok mindig irányregényt. Nem lehet szót fogadnunk; lehetetlen az. Nálunk minden életregény, minden családi dráma annyira össze van nőve a nemzet közéletével; az általános bú és öröm, a történelmet alkotó közemelkedés és süllyedés minden egyes életregény alakulására oly határozott befolyással bírt mindenkor, hogy az alaphangot semmi költő nem mellőzheti, anélkül, hogy élethűtelen vagy éppen frivol ne legyen. Kérdezzétek meg a családi szakadások okait - közélet viszályaira fognak visszavezetni. Kérdezzétek meg nagy jellemek kiemelkedését, elbukását - politikai katasztrófákat fogtok találni. Kérdezzétek meg a feldúlt életpályák viszontagságait, kérdezzétek meg az elszegényült falvak urát - a közélet kuszált viharaira utalnak vissza. Tudakoljátok az özvegyek könnyeit, miért hullanak? az árvák sóhajait, hová repülnek? - azok mind országos bajokhoz fognak elvezetni. S ha rokonszenv után vágyó kebletek egy ideálért sóhajt, férfi vagy nő eszménykép legyen az; ott is fogjátok érezni, hogy aki csupán az ábrándozónak volt ideálja, az csak félig töltötte be a szívét; s egész embernek azt ismerjük el, aki nemcsak magának élt. Saját légkörünk ez. Ezt leheljük ki, ezt leheljük be; mint éltetőt, mint fojtót; ez keserít, ez édesít, mint a gyümölcsöt a hegyi lég, melytől a szöllő édesebb lesz, a torma pedig keserűbb, mint a csendes lapályi kertben. Nálunk mindenki benne él a közéletben; a munkás ettől várja jobb sorsát, a kereskedő üzlete felvirágzását, a tudománynak ez ad vállára szárnyat vagy lábára láncot; a jellem ebben edződik acéllá vagy olvad salakká; ennek saját kultusza van; saját dogmái, saját költészete és különösen saját divatjai. Ki ne tudná csak másfél évtized alatt, hány politikai eszme vált uralkodó divattá közöttünk? hány áldozatot és mily nagyokat vitt magával? akiknél az több volt, mint divat, s akik hívek maradtak még akkor is eszméikhez midőn azok már kimentek a divatból. E

korszakot igyekezett visszatüntetni regényem, melynek bizonyos számos hibái között első helyet foglalhat az, hogy több munkája volt benne az emlékezetnek, mint a képzelmi erőnek.

Pest, augusztus 18-án, 1862.
JÓKAI MÓR"

Midőn az előfizetési felhívást a legmelegebben ajánljuk olvasóink figyelmébe, nem tehetjük, hogy az előszóra egypár megjegyzést ne tegyünk. Jókai mentegetőzik, hogy ismét irányregényt kell írnia, s e kénytelenséget viszonyainkból igyekszik kimagyarázni. Nem értjük eléggé, hogy a mi viszonyaink miért volnának inkább irányregényre teremtve, mint a más nemzetekéi. Azok az okok, melyeket Jókai felhoz, szintúgy illenek más nemzetekre is, mert a közélet mozgalmai, a politikai viszonyok mindenütt befolynak a családi és magánéletre, az abszolutizmus alatt éppen úgy, mint az alkotmányos életben. A költészet, kivált a regénykölteszet, fölveheti magába mindezt, mert felölthet minden gondolható emberi viszonyt, politikait és vallásit egyaránt, de ezáltal még nem válik irányköltészetté. Az érzelmes német, az elmés francia, a praktikus angol legalább egészen mást ért az irányregény alatt, pedig ezek ugyancsak tudhatják, hogy mi az, mert néhány évtized óta, szegényeknek elég irányregényt kell nyelniük. Jókainak annál kevésbé volt szüksége a mentségre, mert, hála istennek, még eddig egyetlen irányregényt sem írt. A *Magyar nábob* és *Kárpáthy Zoltán* oly kevéssé irányregények, mint a *Szegény gazdagok*. A *Régi jó táblabírák* című regénye sem az, mert nem a megyei rendszer üdvös voltát bizonyítja be, szemben a parlamentáris rendszerrel, hanem csak táblabírákat rajzol, s egy történetet mond el abból a korból, amikor még a megyei élet virágzott. Jókai, úgy látszik, a politikai és társadalmi viszonyok rajzát, melyet a regényekben különben is ritkán kerülhetni ki, a nemzeti életbe mélyedést, a nemzeties felfogást, melynek minden nemzeti költőben meg kell lenni, s más ilyesmit nevez itt irányregénynek. Örvendünk rajta, mert jó, ha a költő inkább az alkotásban szabatos, mint az elméletben. Az irányregény nem valami derék zsáner, legalább az esztétika folyvást tiltakozik ellene, mert rendesen valamely politikai párt vagy vallásos felekezet érdekében készül, valamely rendszert vagy reformot akar reánk vitatni, s eszméi kedvéért az esztétikai célt mellékessé, a költői cselekvényt az absztrakció szillogizmusává, a személyeket pusztán eszmék hordozójává alacsonyítja. Megtörténik ugyan néha, hogy némi politikai vagy társadalmi irány jól egyezik a művészi céllal, beleolvad az egész mű organikus kényszerűségébe, de ekkor aztán többé már nem is úgynevezett irányregény, hanem csak jó regény, mint a többi. Hisszük, hogy Jókainak a *Politikai divatok* című regénye is ilyen lesz, éppen azért még egyszer ajánljuk olvasóink figyelmébe.

ZILAHY KÁROLY MUNKÁI

Zilahy Károly összegyűjtött munkái. Kiadták Dalmady Győző, Dömötör János, Komócsy József, Szabados János, Szász Béla, Tolnai Lajos s az elhunytnak több barátja. Két kötet. Pest, 1866. Eggenberger. *Petőfi Sándor életrajza.* Írta Zilahy Károly, Pest, 1864. Emich

Zilahy Károlynak, e korán elhunyt fiatal írónak összegyűjtött munkáit akarjuk megbírálni, melyeket nemrég barátai adtak ki; hozzájok csatoljuk egyszersmind egy régebben kiadott munkáját is, a Petőfi-életrajzát, melyet e gyűjtemény nem foglal magában. Mind erről, mind amazokról számos magasztaló bírálatot olvastunk a lapokban. A fiatal irodalom, az új nemzedék, amint nevezi magát néhány fiatal író, mintegy Lessingjét ünnepelte s ünnepli máig is az elhunytban. Halála után munkái kiadására több író egyesült, éppen mint a Kisfaludy Károlyéira. Emlékére Dalmady Győző egy dicsőítő költeményt írt, mely inkább illik Shakespeare-re vagy I. Napóleonra, mint Zilahyra, ha ugyan illik valakire. A munkáihoz csatolt életrajzban egy helyt ezt olvassuk: „A kritikai pályán csak az egy Macaulayt tudjuk, aki huszonöt évére Zilahynál többet produkált." Nem lesz érdektelen vizsgálnunk: vajon Zilahy csakugyan oly rendkívüli tehetség volt-e, ki máris nagybecsű munkákkal ajándékozta meg nemzetét, vagy csak egy törekvő fiatal író, kinek kísérletei tehetségre mutatnak, s kiből, ha buzgósága nem lankad, látköre tágul, ítélőtehetsége megérik, ízlése nemesül, idővel talán jeles író vált volna.

Összegyűjtött munkáit eredeti és fordított költeményei nyitják meg, számra mintegy harmincnégy darab. Majd mind lírai költemények; nem mutatnak valami gazdag érre, alig van köztük egypár sikerült; de van bennök egy oly sajátság, melyet egyetlen magyar költőben sem tapasztaltunk. Zilahy költészete nemcsak vigasztalhatlan, hanem sivár, majdnem a kopárságig, A természet bájainak, az élet örömeinek egyetlen sugara sem csillámlik át rajta; nem visszhangzanak benne a hazafiság eszméi; sehol az ifjú szív lelkesülése, édes bánatja, viharos haragja, enyhítő könnye. De a kétkedő elme, a fájdalomtól marcangolt szív szilaj melankóliáját sem halljuk. E sötét hangulatnak nincs elég tárgya, eszméje, gazdagsága s általában költőisége. Mintha nem is egy huszonöt éves ember írta volna e költeményeket. Kietlen pusztaságon érezzük magunkat, az eget felhők borítják, de nem támad vihar, senki nem derül; éles szél fú, de nem válik szélvésszé, se szellővé nem lágyul; egy-egy villám gyúl ki, de nem követi dörgés. A tájképnek nincsenek változatos alakzatai, s éppen úgy hiányzik a vihar nagyszerűsége, mint az éj búskomor pompája. Fantáziánkat semmi sem foglalkoztatja, és szívünk megdöbbenés vagy borongó felindulás helyett némi kellemetlen érzéssel telik meg. Zilahy egyik költeményében e szavakkal: *Az én szívem sötét, rideg*, tökéletesen jellemezte költészetét. S mindebben az affektációnak kevés nyomára találhatni. Úgy látszik, hogy betegség s más csapások hamar feldúlták szívét, mely, minthogy nemigen volt fogékony az örömre, a fájdalomban sem lehetett gazdag. De lett légyen szíve bármennyire fogékony, annyi bizonyos, hogy fantáziája nem volt eléggé költői, hogy élményeiből bár kétségbeesett, de szívreható költészetet alkothasson. A költészetben csak oly érzés hathat igazán a szívre, akár öröm, akár fájdalom legyen, melyet mennél több ember érezhet, s ha a költő képes azt oly formába önteni, mely teljesen kifejezi. Zilahy költeményében mindkettő meglehetősen hiányzik. Nem tud maga iránt elég érdeket gerjeszteni; fájdalmát nem érezhetjük, mert nem értjük. Ott van például a *Hajótörött* című költeménye. Minden sora kétségbeesést lehel, de nem tudhatni okát e kétségbeesésnek. Egy bűnös ember jajveszékelése-e ez vagy egy nagyravágyóé, vagy általában az emberi dolgok múlandósága miatti elkeseredés? A költemény hol

ezt, hol amazt látszik sejtetni. A *Vadonban élek* kezdetű szintén ily nem érthető fájdalmat fejez ki. A költő magányba vonul, és múltját siratja.

S bár kárba ment mind, mind, amit reméltem,
Megcsalt, kicsúfolt miben hinni véltem:

A fény, mit az elmúlt láng visszavet,
Még édesen hevíti szívemet.

kiált föl a költemény közepén, s már mintegy enyhülni véljük, azonban így folytatja:

S ha eltagadja sugarát a nap,
Villám elalszik vak felhők alatt;

Itt hajlik rám egy rozmarinbokor,
Egy bősz titkot s jaj, szörnyű gyászt takar,

S kinek sírján a gyászos ág rezeg,
Ifjan, ártatlanul itt szenvedett.

S amint a lomb a kőre ráborul,
Ártatlanul, ugy mond, ártatlanul.

Minek örültem, mért élnem lehetne,
E néma kő alatt van eltemetve.

Mi az a bősz titok? Ki nyugszik ott a sírban? Mind nem tudjuk. Hogy lehessen elég részvétünk ez érthetetlen fájdalom iránt, még akkor is, ha a költő több erővel vagy gyöngédséggel tudná kifejezni érzéseit? A *Livornóban* című költeményben, melynek első versszaka így hangzik:

Ne hívj magaddal engemet,
Szögfürtü, szép halászleány.
Ha áldva kulcsol most karod:
Megátkoznál a csók után.

úgy látszik, azt akarja kifejezni, hogy az ő sötét szíve képtelen a boldogságra; de a költemény elején és végén belopózott egypár oly vonás is, melyek őt kiégett szívű csábítónak sejtetik, mi bizonyosan nem volt szándékában. Ily nem eléggé határozott érzés jellemzi Zilahy költeményei jó részét, melyhez talán éppen ez okon bizonyos bágyadtság is járul. A *Cs. emlékkönyvébe, Tűnődés, Paris, Völgyben zúg a bérci csermely, Marengói síkon* című költeményein többé-kevésbé ily bágyadtság vonul el.

Azonban vannak oly költeményei, melyekben határozottabb és erélyesebb érzéssel találkozunk. Csakhogy itt is ritkán találja meg, s még ritkábban összpontosítja a legfőbb vonásokat, vagy pedig neméppen összeférő árnyalatokat vegyít össze, mi ismét némi bizonytalanságban hagyja az olvasót. *Testvérem emléke* című költeményében meghalt testvérét siratja. A bevezető sorok nemigen illenek e fájdalomhoz. A költeménynek nincs eleje, közepe sovány. A szeretett testvér képe csak e két versszakban tűn elénk:

Imént volt, hogy merengve, gyúlva,
Távol csendült kürt hanginál,
Mondád: mi sem maradhatunk el,
Ha majd mindenki síkra száll.

Most volt, hogy paripánk repülve
A bércen együtt dobogott;
Most sirattuk a drága angyalt,
A kis galamb fejű sasot.

A két végső sor célzatát nem érthetni tisztán; a költő nem rajzolja oly vonásokkal a közte és testvére közti viszonyt, melyek erős részvétet keltve, megértessék mély fájdalmát. Ha meg tudta volna elevenítni szeretete tárgyát, mennyivel hatásosabb lett volna a két végső versszak, melyek valóban sikerültek:

Ha én volnék ott kiterítve,
Megrepesztené szívedet:
Ó, mennyire szerettél minket.
Lelkem! én is megyek veled.

Nincs szó!... De mely eddig nekem csak
Várt nyugalom volt, semmi más,
A halál, mert veled közös sors:
A legnagyobb vigasztalás.

A többi költemény mind a megcsalt szerelem fájdalmát zengi, de itt sem értjük mindenütt a költő lelki állapotját:

Előttem állsz ragyogva, büszkén,
Tollad mint leng, fátylad lebeg;
Csalárd tündér álmélva nézlek,
Szegény lány, szánlak tégedet.

kezdi egyik költeményét; tehát a csalódott szerelmes kedvese bájainak hatása alatt áll még, de erkölcsi fensőségében szánja is őt. Ez volna az első versszak értelme. A szánalom közelebbi okát érinti is a költő, bár nem elég világosan, midőn így szól:

De véled tán, nem vettem észre
Szived mélyén a bánatot.
Csekély a felhő fenn az égen,
S homályba ejti a napot.

Ez vagy azt teszi, hogy a leány büszkesége kedvese irányában csak szerep, mely fájdalmába kerül, vagy azt, hogy a leány sem boldog, mert talán mást szeret reménytelenül. Bárhogy álljon a dolog, az egész költemény hangulatával ellenkezik a bevégzés átkos kitörése:

Megölve, kővé válva fekszem:
Élet nálad, nálam halál.
Ne láss, kerülj, felejts el, ó, e
Kiontott vér fejedre száll!

De meg kell vallanunk, hogy e költeménynek van egy szép versszaka is:

Megmondtam én, tündér vagy, angyal,
Angyal, kinek csak szárnya nincs;
Igaz szerelem szárnyat adhat,
Minden más vágy csak rabbilincs.

Azonban e sikerült versszakot is elrontja, midőn elkezdi magyarázni:

Bilincs, mely sárba, porba von le,
Köd, mely eloltja fényedet,
S bűbájából - ó, jaj - kitépi
Varázsban égő képedet.

A *Hegedűszóban szép mese* tárgya szintén szerelmi boldogtalanság; allegória, mégpedig eléggé ízetlen és homályos. A költő az utcán egy ifjú, sápadt nővel találkozik, ki egy mesét juttat eszébe. Volt egyszer egy pásztorleány és pásztorfiú, kik egymást szerettek és boldogul éltek, de egyszer csak megszólal az erdőben egy kürt. Megjelen egy árny, kit az ifjúnak követni kell a Feketevárba, melynek örökös foglya marad. Mikor az árny elvitte a pásztort, a leány elájult, azonban a fáról egy kandúr ugrott le, megcsókolta a leányt, s hátára véve egy barlangba vitte. A leány föleszmél, sóhajt, jajgat; egész nap sír, de nincs szabadulás. Így él boldogtalanul a két szerelmes, egyik a Feketevárban, másik a kandúr karmai közt. Az egész csak annyit fejez ki, hogy két szerelmes egymástól elválasztva mily boldogtalan; de hogy miért történik mindez, minek jelképe az árny, minek a kandúr, mind nem érthetni. Se naivitás, se humor nincs benne; valami fásult hangulat szüleménye az egész, mely mély értelemmel kacérkodnék.

A *Képzelve* kezdetű költemény első versszaka így hangzik:

Képzelve vagy álmomban,
Már nem tudom és nem bánom.
De láttalak, emlékszem,
Könnyezve, halaványon.

Ez inkább fásult, mint méla hangból a második versszakban a legérzelmesebbe esik belé:

Beszélj, ó, drága gyermek,
Ah mond el ami bántott!
Bár messze soh'se hagy el
Legigazabb barátod.

Azonban a könnyező hölgy bánatával nem sokat foglalkozik, hanem ahelyett a magáét beszéli el, elmondva, hogy mindent föláldozott érte, s kérdi, vajon van-e a leány szívében egy gondolat az ő számára, vagy pedig úgy tesz, mint a szirén, ki bűvös énekével a vándort a tengerhez csalja, s míg ez hivőn eseng, imádkozik, amaz továbbevez, s örökre odahagyja. A szirén hasonlatát ilynemű fordulattal már többen sokkal szebben használták föl. De nem ez a költemény főhibája, hanem az, hogy a hangulat benne zavart, a részek közt nincs szerves kapcsolat, annyira, hogy két költemény is kitelnék belőle. Általában Zilahy nagyobb költeményei majd mind ilyenek, kivéve a *Véletlen látogatás*-t, mely e tekintetben sikerült. A költő álmát beszéli el. Kedvese s ennek rokona anyja látogatására jőnek. A leány künn marad; a rokon bejő, s elmondja, hogy csak puszta félreértés forog fenn, a leány híven szereti. A költő kirohan kedveséhez, ki szótlan néz reá. *De meddig tart e hallgatás még*. Ekkor anyja lép hozzájok, s a leány mosolyogva szól: *Aki hallgat, megegyezik*. Anyja áldását adja a boldog párra.

Kezem feléd nyújtom valóban,
Nyújtom, de már te nem vagy ott,
Nézlek, a szürkület mutatja
A hóvirágos ablakot.

A dérlepett viskók felett fenn
Szemem hamar reátalál,
Hol dombtetőn diófa mellett
Anyámnak síri halma áll.

Elfordulok. Arcképed ott van
S fölötte függ még fátyolod,
Mit esküvőd napján fejedről
A haragvó szél elkapott.

Ez kerek egész; az álom rajza ugyan élénkebb és jellemzőbb lehetne; a befejezés mindenesetre jobb, csak a fátyol egy kissé erőltetett. Hogyan jutott az a költő birtokába? Fölkapta-e és eldugta, vagy a szél vitte ablakába? Ez önkéntelen kérdés könnyen paralizálhatja a hatást az olvasóban.

Kisebb költeményei kompozíció tekintetében sokkal jobbak, kár, hogy legtöbbször egy-egy elhasznált hasonlatnál vagy epigrammai fordulatnál nem emelkednek föllebb. Minden tekintetben legjobb köztök az *Elült a szél* kezdetű, ezt mint a gyűjtemény legjobb költeményét, ide iktatjuk:

Elült a szél: ezüst olajfák alszanak.
Előttem a Durance moraj nélkül halad.

Szivem fáj s mégis oly könnyű, mert bánatom
Éjében sugárzó képedet láthatom.

Te jutsz eszembe, te, s édes fájdalmamat
Nem háborítja szó, s nem egy rossz gondolat.

A félig meghalt hang keblemben újra él,
Rabod még egyszer hisz, eseng, szeret, remél.

Verselése és nyelve elég gondos, bár nincs feltűnőbb eredetisége vagy bája. Megakad ugyan itt-ott egy-egy fülsértő egyhangúság, mint:

De elfed ó,
Elfed s engemet eltemet,

vagy a rövid szótagok ritmustalan halmozása, mint:

Én csalképei betege vagyok,

de e tekintetben általán véve méltánylást érdemel. A rossz, ízetlen hasonlatoktól is sokkal mentebb, mint ifjú pályatársai. Valami újat, meglepőt alig nyújt ugyan, de a dagályt kerüli. Ilynemű feltűnőbb ízléstelenséget csak két helyt vettünk észre. *Jenő* című költeményében elhunyt barátját eltévedt üstököshöz hasonlítja, mely a sokaság közt elhagyatva élt, s nem levén mit ölelni a földön, az égbe szállott. Tehát az üstökös a földről száll az égbe. Az *Ajánlás*ban azt mondja, hogy a bánat tengerére szállott, s ott tébolyogva, az árban gyöngyöket talált; vad éjjel, bősz fergetegben kedvese képe kísérte, érte rohant gyászba, vészbe, s gyöngyét is neki szenteli. Viharos éjben szedni a tenger gyöngyeit, egy kissé nehéz mesterség.

Fordított költeményei közül legjobbak azok, melyeket Puskinból fordított Bodenstedt után. E német fordító nevét ugyan elhallgatja, de ez már nálunk így szokás. Legkevésbé sikerültek a Heinéből fordítottak, melyek nagyon nehézkesek. Ariosto töredékét gondos nyelv tünteti ki, de sok helyt hiányzik benne a sormetszet, s az ottava rima három ríme helyett négy rímet használ.

Költeményeit elbeszélései követik, öt eredeti s egy fordított, Turgenyev után. Elbeszélő költészete még sivárabb, mint a lírai. Az idealizmus tökéletes hiánya jellemzi majd mindeniket. Egyetlenegy személye iránt sem viseltethetünk érdekkel; férfiai és női úgy erkölcsi, mint széptani tekintetben a legkellemetlenebb benyomást hagyják maguk után. Bűnösek minden szenvedély, gyöngék minden küzdelem nélkül. Mintha a költő nem is költeményt írna, hanem elbeszélne egyet-mást az életből, amit látott, hallott, de mélyebben nem vizsgált. A költői igazságszolgáltatásnak, a művészeti világ e gondviselésének nyomait sem találhatni e beszélyekben. Mintha az erkölcsi világban nem is volna nemezis. Ami történik, csak történik, s az emberek bensőleg sem boldogok, sem boldogtalanok. Nemcsak becsületes nincs köztök, de valódian érző sincs. Nem látunk küzdelmeket, nem halljuk az öröm vagy fájdalom hangját. Se nem nevetünk, se föl nem indulunk, se a humor vegyes hangulatai közt nem hánykódunk. Sivár világ vesz körül bennünket, maga a költő sincs részvéttel személyei iránt, s csak némi fanyar iróniával kíséri őket. Ide járul még, hogy Zilahynak nincs találékonysága, csak elbeszélni tud, de nem egyszersmind bármely egyszerű mesét szőni, s jellemet rajzolni. Alakjai nem emelkednek ki, cselekvényeinek nincsenek érdekes fordulópontjai, s bevégzése vagy elhamarkodott, vagy erőltetett. Ami beszélyeiben jó, azok a mellékdolgok, egy-egy tájkép, a hely vagy a társaság rajza, mely beszélyeinek színhelye. Itt egypár vonással biztosan rajzol, s látszik rajta a tapasztalat közvetlensége. Mintha érezné, hogy ebben áll minden ereje, igenis belemerül, odahagyja főszemélyeit, elejti a különben egyszerű cselekvény fonalát, s meg-megrontja a forma arányait.

Ily formátlan valami a *Csalfa álmok, tört remények* című beszélye. A költő akarna is, tudna is elbeszélni valamit, de nincs mit elbeszéljen. Két szerelmes történetét beszéli el, mely éppen oly érdektelen, mint visszataszító. Orgován Helén beleszeret egy Zelinszky nevű hadnagyba. Minthogy a szülők nem akarnak beleegyezni a házasságba, Helén elszökik a hadnaggyal. Összeesküsznek, Zelinszkynek Szepességen lakó gazdag nagybátyja letévén értök a kauciót. Azonban kevés jövedelmök lévén, csak nyomorognak. A megbántott szülők semmit sem akarnak tudni leányukról. Zelinszky a kártyán próbálja megalapítani szerencséjét, de veszt. Nincs más mód, mint az öreg nagybátyjához folyamodni. Odautaznak, s éppen halálos betegen találják; azonban halálából nem sok hasznot húznak, az öregúr csak tízezer forintot hagy nekik végrendeletében, a többi Orsolya asszonyé lett, az öreg gazdasszonyáé és ápolójáé, kivel, úgy látszik, némi viszonya volt. Zelinszky beküldte lemondását az ezredhez, s Helénnel és a tízezer forinttal Bécsbe költözött. Itt hamar nyakára hágtak a pénznek. Azonban kisegítette őket a jószerencse. Zelinszky Leviczky grófnénak lett a kedvese, Helén pedig Leviczky grófnak. Volt újra pénz. Semmiben sem szenvedtek fogyatkozást. Mindnyájan egy fényes palotában laktak, s egymás feleségét megcserélve, boldogul éltek. A gróf fia, az ifjú Leviczky, megzavarja e boldogságot; ugyanis meghallván szülői botrányos életét, Velencéből Bécsbe jő, s Zelinszkyt párbajra hívja. Zelinszky veszélyesen megsebesíti az ifjút, aztán elszökik Poroszországba, onnan Párizsba, hol mint magyar menekült szerepel. Helén, úgy látszik, hánykódik-vetődik a világban. A költő, mint gyermekkori ismerősével, a vasúton találkozik vele, s úgy tapasztalja, hogy valamint őt Swift, úgy Helént az élet tökéletesen demoralizálta. Miért és hogyan demoralizálta a költőt Swift, nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy a beszély éppen oly kevéssé erkölcsös, mint költői. Helén szépségét lelkesülten rajzolja a költő, de kedélyvilágát egy pillanatra sem tárja fel; sokat beszél Helén szenvedélyéről, fájdalmáról, de maga a szenvedély egyetlen mozzanatban sem nyilatkozik. Nem értjük e szegény leányt, s nem is hisszük, hogy volna szíve. Szülőit minden küzdelem nélkül hagyja oda, mintha csak bálba menne. S vajon szerette-e férjét? A házassági viszony felbomlása éppen oly könnyen megesik, mint az elszökés. S csodálatos! a költő közli velünk Helén naplóját. Felvilágosítást remélünk belőle meríthetni, s nem találunk benne egyebet *Karthausi*-modorban írt világfájdalmas ömlengéseknél, melyek csak puszta általánosságok, s nincsenek kapcsolatban házasélete

eseményeivel. Úgy látszik, a költő ez ömlengéseket, töredékgondolatokat régebben írta, s hogy kárba ne vesszenek, beszélyébe szőtte. Helén erkölcsi süllyedése körülményeiről sem hallunk semmit. A költő, mint valami újdonságíró, csak a tényt közli, minden belső kapcsolat, fejlődés nélkül, Zelinszkyt szintén csak így rajzolja. Általában személyeire igen illik az, amit ő, mint kritikus, egyik beszélyírónk személyeiről megjegyzett, tudniillik, hogy olyanok, mint a mák, melynek fejéhez a gyermek *con amore* suhintja fűzfavesszőjét, gyönyörködve a kicsep-penő fehér nedvben, vér nincs, honnan ömöljön. Mindamellett egypár érdekes mellékrészlet nem hiányzik a beszélyben; a berendi udvar, a kisvárosi pletykák rajzai tehetséget árulnak el, valamint hellyel-közzel az elbeszélés elevensége is.

Az *Apropos-k és malapropos*knak már inkább van meséje; de ez is elég rideg világ, bár komikai beszély akarna lenni. Zekula, egy haszonbérlőből lett birtokos, fiainak tanítót fogad, egy ifjú papjelöltet, Endi Lőrincet. Ez beleszeret unokahúgába, Kláriba, Zekuláné pedig az ifjú tanítóba. Tóni, Zekuláné társalgónője, észrevévén asszonya hajlamát, igyekszik elősegíteni e viszonyt. A szemérmes Lőrincnek kártyát vet, kiveti, hogy szerelmes és szerettetik. Lőrinc azt hiszi, hogy Tóni Klárira céloz, zavarba jő. Tóni e zavart Zekulánéra magyarázza, bátorítja a félénk szerelmest, sőt másnap este azt súgja fülébe, hogy menjen a kerti lugasba, hol neki tegnap kártyát vetett, kedvese ott várja. Lőrinc Klárival vélt találkozni, és szerelmi vallomását egy levélre bízva, elindult a lugasba. Ott Zekuláné várt reá; nem ismerte meg, azt hitte, Klárihoz szól, s átadta neki a levelet. Azonban csakhamar észreveszi tévedését és elszalad, Zekuláné pedig a szobába siet, elolvasni a levelet. Van zaj a háznál. Zekuláné fellármázza férjét, ki meginti ugyan Lőrincet, de egyszersmint azt is kinyilatkoztatja, hogy ha valami biztos állomást szerez meg magának, nem tagadja meg tőle unokahúga kezét. Lőrinc erre elmondja, hogy ily állomása már akadt, éppen ma hívták meg udvari papnak kedvező föltételek mellett. Klári férjhez megy Lőrinchez, de férje helyett a fiatal bárót, Lőrinc kegyurát szeretgeti, mit Lőrinc a maga hasznáért éppen nem akadályoz. Meg nem foghatni, hogy a költő miért teszi Lőrincet hitvány emberré. Naiv komikai alak helyett kár volt egy nyomorultat rajzolnia. A durva és veszekedő Zekula is hamar válik jámbor, szíves indulatú emberré. Mennyivel jobb lett volna, ha Zekula féltékenységből adja férjhez unokahúgát. Így Zekuláné komikaibb alakká válik, Zekula szükségesebb személy, s a cselekvény menete élénkebb. Az expozícióban sokat hallunk a szereplő személyek múltjáról, többet, mint amennyi ily kis beszélyben szükséges, de nagyon keveset arra nézve, ami a fejlődéssel és kifejléssel kapcsolatos. A tárgy éppen oly rideg, mint a tárgyalás. Komikai vidor kedv vagy humoros hangulat helyett fanyar szeszély ömlik el az egészen.

Egy magyar énekesnő külföldön egy gazdag ifjú szerelmi története, ki Olaszországban egy Bianka nevű, kacér színésznőbe szerelmes. Az ifjú a leányra költi minden pénzét, azután hamiskártyás lesz, a színésznő cimboráival segíti kifosztani az idegeneket, végre egy éjjel észrevévén, hogy kedvese mást is szeret, vetélytársát megöli, elszökik, s e közönyös megjegy-zéssel fejezi be a beszélyt, melyet maga beszél el: „Néha csakugyan furcsa társaságokba keveredik az ember.” A személyek közt senki sincs, ki részvétünkre lenne érdemes. A költő itt inkább feltárja főszemélye bensőjét, mint első beszélyében, de nincs köszönet benne; cselekvénye kerekebb, elevenebb, mint a másodikban, de a tárgy és tárgyalás ridegebb, visszataszítóbb mindeniknél. A színésznő lehetne kacér, hűtelen, csak volna benne valami báj, szeretetre méltó, valami emberi érzés, hogy értenők az ifjú szenvedélyét, s ne kellene csak utálnunk. Az ifjú lehetne sokkal bűnösebb, csak volna valami szenvedélye, küzdelme, búja. Prévost is ilynemű viszonyt tárgyal híres beszélyében, *Manon Lescaut*ban, de mily különböző a felfogás, hogy egyebet ne említsünk. Manon többször megcsalja kedvesét, mint itt Bianka Oszkárt, de minő bájos teremtés, könnyelműsége mily naiv, szíve hűtelenségében is mily hű, s mennyi küzdelemmel, szenvedéssel fizeti meg egyetlen hibáját, hogy a szegénységet nem

tudja tűrni. És Grieux esztelen, de mély szerelme mily emberi, igaz és részvétre méltó. Könnyelműsége annyi mély érzéssel, erkölcsi megsemmisülése a szerelmi feláldozás oly erkölcsösségével vegyül, hogy megindítja szívünket. Mindezt csak azért hozzuk fel, hogy Zilahy beszélyének tárgya még magában nem zárja ki a költőiséget, sőt a francia beszély-irodalom egyik valódi remekműve ilynemű viszonyon alapul. Nem e beszélynek tárgyát hibáztatjuk, hanem a felfogást, a tárgyalást, melyből hiányzik minden költőiség. Nincs költőietlenebb, mint a bűn szenvedély nélkül. Oszkár szerelme nem szerelem, pusztán gavalléri kaland, minden szenvedély, sőt lélektani érdek nélkül. Bianka a legközönségesebb személy, ki valaha beszélyíró tollára akadt. S mily nyomorult a két főszemély környezete. Csodálatos, hogy egy huszonöt éves beszélyíró az életnek csak sivár, mondhatni leghitvá-nyabb oldalát festi. Mintha nem találna részvétére érdemes tárgyat, s amit talál, az nem más, mint egy bárgyú gyermek. A *Verőfényes napok* című beszélyét valóban az tünteti ki, hogy részvéttel viseltetik főszemélye, egy bárgyú gyerek iránt, ki játszótársa volt, s hozzá egész haláláig ragaszkodott. De vajon a költő részvéte elragad-e az olvasóra is, az egészen más kérdés. Nem az a kifogásunk, hogy a beszély hőse egy tíz-tizenkét éves gyermek. A költészet örök forrása és tárgya az emberi szív, legyen az gyermeké, ifjúé vagy öregé. Azonban az ember oly állapota, mikor születésénél fogva, vagy más testi bajok miatt, csak egy fokkal több az állatnál, inkább az orvosi tudomány tárgya, mint a költészeté. Ami jellemző, nem mindig egyszersmind költői is. Más tekintetben e beszély vagy helyesebben zsánerkép legsikerültebb Zilahy elbeszélő művei közt. A főpontok arányosan emelkednek ki, kevés benne az áradozás, egypár részlet kitűnően sikerült. Turgenyev orosz beszélyíró befolyását ugyan megérezhetni rajta, mindamellett Zilahy sehol sem eredetibb, és sehol sem tanúsít több elbeszélő tehetséget, mint éppen e művében. A *Székely legény* című humoreszkjéről, ellenkezőleg, semmi dicséretest nem mondhatni. Ez oly ízetlenség, hogy alul van minden kritikán. Még csak egy kis székely jellemzetesség sincs benne. Zilahy egyik bírálója azt jegyzi meg, hogy sok székely szót igyekszik meghonosítani az irodalomban. E székely tárgyú népies beszélyen mi nem találunk többet két közönséges székely szónál: *kabala* (kanca), *vesdi* (verseny). Többi beszélyeiben ami tájszó előfordul, azok erdélyi magyar tájszók, s van köztük egy pár oláhos is, mint például *szokotyálás*, melyek használatát nemigen ajánlhatni.

Útirajzokat is írt: *Kirándulás Provence-ba. A dalok földjéről* és a *Nizzai élet* címek alatt. Nem tárgyilagos rajzok, melyek az átutazott országokat akarják előnkbe varázsolni, tanítva és mulattatva, hanem hol szatírai, hol lírai hangulatok, melyeket az út keltett fel a szerzőben, vagy maga árasztott reája. A szerző alanyisága volna a fő, ami ellen semmi szavunk. Azonban alanyisága itt is oly rideg, oly kopár, mint lírai költészete, s éppen úgy akarna is, tudna is elbeszélni, ha volna mit, mint elbeszélő költészetében. Amit lírai és elbeszélő költészetéről mondottunk, jórészt illik ide is. Útirajzaiban is a mellék-dolgok, az apróságok sikerülnek leginkább: egy-egy hajnal, alkony vagy táj rajza, néhány gunyoros megjegyzés és éle, bár néha vagy diákos, vagy cinikus, vagy pedig mindkettő egyszerre. Ha valami nagyobba fog, például kalandját beszéli el, egy kis szatírai rajzot akar kikerekíteni, vagy éppen reflexiókba bocsát-kozik, majd mindig unalmas vagy ízetlen. Ilyesmit ritkán is kísért meg, abban telik kedve, ha apróságot apróságra halmozhat. Beutazza Svájc egy részét, s gúnyra nem talál méltóbb tárgyat, mint a lausanne-i polgármester kiáltványának e szavait: „Lausanne méltónak mutatta magát, hogy Waadt kanton fővárosa legyen", föllengzését pedig mind kiárasztja Chillon várára, néhány frázist szentelvén Byronnak. Franciaországgal is így tesz: ennek is beutazza egy részét, s szatírája megelégszik azzal, hogy kicsúfolja Castellane tábornagyot, kinek vén létére fiatal szeretője van. Föllengzése itt is, mint Svájcban, nem emelkedik föllebb egy költő emlékénél, a Petrarcáénál, ki „Laura sírjára könnyeinek gyémántesőjét hullatta, s minden könnyű egy dallá változott, és visszhangzott egy fél ezredéven át milliók szívében." A svájci és francia társadalmi, politikai életről egészen hallgat, mintha nem érdekelné, vagy nem

fordult volna meg semmiféle társaságban. Csak magával foglalkozik s egy-egy útitársával, csak a vagonban, vendéglőkben és utcákon szedi minden tapasztalatát. Jól van, csak lássunk belőle valami érdekest, de alig látunk egyebet hajhászott zsenialitásnál, mely semmiségeknek mély jelentőséget akarna adni, de nem tud. Toulonban egy spanyol hölgy szólítja meg, később karját kéri; utazónk ásít s odaadja. Miért ne járna vele, hiszen őt Toulonban úgysem ismerik. Együtt járják meg a várost. Legtöbbet az őrültek házában mulatnak. A szenyóra beszédbe elegyedik az őrültekkel, s kérdi utazónktól, miért nem szól ő is. „Hagyja el, szenyóra - úgymond -, én nem tudok a bolondok nyelvén beszélni, ez nekem már egyet-más bajt okozott, s még fog is okozni, de isten neki, elszalasztottam azt az időt, amikor megtanulhattam volna; hát csak maradok eddigi tudományommal; akad elvétve egy-két okos ember, aki megért így is." Ezzel tovább sétálnak; a szenyóra elbeszéli, hogy ő Toulese-ból való és Soult marsall keresztlánya, egy év óta Marseille-ben lakik, most főhadiszállását Toulonba akarta áttenni, azonban nem tetszik neki e város, igen szomorú és sivár, mi sem köti ide, holnap fölszedi a sátorfát, s megy Livornóba, az is kikötőhely. Nem tudni, miért, a kikötők iránt különös előszeretettel viseltetett. Végre egymástól elválni készülnek; a szenyóra egy mély és jelentésteljes pillantás után megkéri utazónkat, hogy vegyen neki valami emléket a belvárosban. Utazónk nem szereti a pénzt haszontalanságra költeni. Van egy papagája, melyet Marseille-ben vett, s melytől szabadulni akar; ezt ajándékozza neki. Hogy bármily tekintetben mi érdekes van az ily históriákban, nem tudjuk felfogni. Aki útirajzban alanyiságát teszi központtá, igen érdekes egyéniségnek kell lennie, ki gazdag kedélyt élénk fantáziával párosít. Zilahyt Heine és Petőfi útirajzai vezethették félre. Hasonló formára törekedett, de semmivel sem tudta pótolni Heine humorát és Petőfi szeretetreméltóságát. Rajzaiban legsikerültebb az a részlet, hol kevésbé foglalkozik magával, s van valami tárgya, s ez a nizzai élet rajza. Azonban itt sem elégíti ki mindenütt a fölkeltett kíváncsiságot. Antibes-be kirándulását oly hosszan írja le, mintha valami érdekest akarna elbeszélni, s csak holmi apróságokat tálal föl. Követelő fennhéjázással mondja, hogy őt az utazásban nem a tudomány érdekli, hanem az élet, ezért szeret a nép közé elegyedni, s tanulmányozni belső sajátságait. Ezért egy kocsmában néhány francia katona közé ül. Hallgatja, mit énekelnek, hát a francia dicsőségről énekelnek, s így azzal a hallatlan nagy tapasztalattal gazdagodik, hogy a francia dicsvágyó nép. Leszámítva néhány nehézkes vagy nem elég magyaros mondatát, nyelve gondos, sőt ahol valódi gondolatja van, szép is. Útirajzai, valamint novellái is leginkább stíl tekintetében érdemelnek figyelmet.

Ideje már szólanunk irodalomtörténeti és széptani munkáiról, melyeket mint legkitűnőbbeket emelnek ki barátai és bírálói. Köztök a Petőfi életrajza a legterjedelmesb, de egyszersmind a leggyöngébb. Zilahy Petőfi jellemrajza helyett bizonyos tekintetben torzképét festi. Csodálkozunk, hogy ha más nem, legalább Petőfi barátai, kik részint szerkesztők, részint hírlapok dolgozótársai, nem szólaltak föl ez életrajz ellen. Igaz, Zilahynak nem rosszindulat vezette tollát, sőt ellenkezőleg, Petőfi leglelkesültebb tisztelői közé tartozik. Majdnem imádja, s elragadtatása némi szolgaias érzelemmé fajul, midőn könyve mottójául Ariosto e sorát teszi: *E könyv urunknak lesz szentelve*. De mit ér a lelkesülés, ha a dicsőített költő hóbortos alakként tűnik föl, kit se mint embert, se mint költőt nem érthetünk? E tíz ívre terjedő könyv csak adatgyűjtemény s egyéb semmi. Zilahy jól, rosszul, kritikával és kritika nélkül összeszedett mindent, amit Petőfiről olvasott és hallott, de nem vizsgálta a tények lélektani indokait és benső kapcsolatát. Nem levén vezéreszméi, nem tudta csoportosítani az eseményeket. Petőfinek csak külső élete tárul fel előttünk, s a mellékdolgok, apróságok, esetlegességek, mint gyom a virágot, betemetik mindazt, ami fő és lényeges. Innen van aztán, hogy a könyv egészen más benyomást tesz az olvasóra, mint aminőt a szerző céloz. Egyaránt hiányzik belőle a filozóf szelleme s a művész alakító ereje, sőt a nyelv gondossága, a stíl szépsége is, melyre

Zilahy másutt észrevehető törekvést tanúsít. Itt csak újdonságírói, tudósítói előadással találkozunk, mely a történetírás alantibb színvonalára sem emelkedik.

Zilahy Petőfit csak mint embert igyekszik rajzolni, s egészen mellőzi a költőt; élete minden apróságaira kiterjeszkedik, de szelleme legnagyobb vonásait sem tárja előnkbe. Ez a könyv egyik legnagyobb hibája. Zilahy, úgy látszik, azt hitte, hogy a költő jellemrajzát nem kell összezavarni az ember életrajzával, mert az két különböző dolog; azt hitte, hogy mert vannak politikai, esztétikai jellemrajzok, melyek nem akarnak életrajzok lenni: tehát az életrajzban sem lehet helye a jellemrajznak. A jellemrajz, különösen élő íróról, keveset olvaszthat magába az illető életrajzából; legfőbb feladata az író összes munkásságát, hatását rajzolni, megítélni, nem pedig körülményei és munkássága, magán- és közélete, élményei és művei kapcsolatát kimutatni, annyival inkább nem, mert az író életében az életrajzi adatok nem igen lehetnek ismeretesek, vagy ha azok is, diszkrecionális okokból nem használhatók elég szabadon. Azonban az író halála után a jellemrajz is mindent magába olvaszt az író életrajzából, mi céljára szükséges. Macaulay politikai és esztétikai jellemrajzai a legfényesebben igazolják, hogy mennyit nyer a jellemrajz igazságban és mélységben a szükséges életrajzi adatok felhasználásával. Ha a jellemrajz nem lehet el az életrajz legfőbb adatai nélkül, az életrajznak éppen kötelessége nagy vonásokban mindent felölelni, mi az író munkásságára, szelleme jellemzésére, sőt művei bírálatára tartozik, amennyiben tudniillik az elbeszélő forma folyamatossága és arányai megengedik. Fő feladata, hogy az embert és írót együtt rajzolja, magán- és közélete kölcsönös egymásra hatásával, hogy kísérje tehetsége és jelleme fejlődését a társadalmi, politikai és irodalmi viszonyok kedvező vagy kedvezőtlen befolyásai közt, s kimutassa szelleme hatását és munkái becsét. Az életrajz is történetírás, nem krónika, s éppen úgy megkívánja a történelmi kritika, a filozófiai vizsgálódás és művészi alakítás vegyületét, mint akármely más történelmi mű. Enélkül csak adatgyűjtemény, mely se tanulságot, se gyönyört nem nyújt az olvasónak. Ugyan mit tanulhatni oly életrajzból, mely mindarról hallgat, ami az írót irodalomtörténeti személlyé emeli, s érdemessé teszi arra, hogy megírják terjedelmes életrajzát? Hogyan gyönyörködhetnénk oly életrajzban, mely sokat emlegeti a költő nagyságát, de a nagyság plasztikai arányai sehol sem emelkednek fel előttünk, és szobor helyett csak kődarabokat találunk a költő sírján? Zilahy sok mindent elmond Petőfiről, még azt is, hányszor volt ittas, azt is, hogy 1849-ben kinek a lovain ment Székelykeresztúrról Bem főhadiszállására, de költői alakját egy pillanatra sem tünteti föl. Hűségesen följegyzi, hogy ez meg amaz munkáját mikor írta vagy adta ki, magáról a munkáról csak egy pár sort ír, ezt is csak néha, a legtöbbször hibásan. Például, hogy a *Borozó* című költeményen, mely Petőfi első nyomtatott műve, más szín és hang ömlik el, mint ami eddig lantos költészetünkben divatozott, hogy *Levél színész barátomhoz* című költeménye oly pont költészetében, mely nézletmódját, de főleg páratlan eredetiségű kedélyét leginkább hordja magán, hogy *Hóhér kötele* című regényének nyelve példányszerű, és *Tigris és hiéna* drámáját gyors cselekvény, érdekes menet, eleven festés és nyelv jellemzik, s mégis drámai becse alig van. Ily töredékes és félszeg megjegyzésekkel jellemzi Zilahy Petőfit, mint költőt, kinek költészete oly szoros kapcsolatban van életével. Ide járul még, hogy a kor társadalmi és politikai viszonyait még csak nem is érinti, holott Petőfi költészete éppen oly hű kifejezése korának, mint saját életének. Zilahy könyvének e tekintetben egészen elhibázott tervét azzal akarta jóvátenni, hogy bevezetésképp *Petőfi álláspontja* cím alatt Petőfi költészetéről összeírt néhány lapot, melyek ciceróval szedve sem tesznek egy félívecskét, s melyekben, amint maga megvallja, meg sem kísérli Petőfi költői nagyságának jellemzését. Egypár töredékes eszmét mond el Petőfi álláspontjáról, melyeket előtte mások sokkal jobban elmondottak. Feltűnő, hogy Petőfit nem mint dalköltőt s a specifikus magyar dal megalkotóját emeli ki, ami költészetének legerősb oldala, hanem csak általában mint lírikust. Az egész vázlatban kevés szabatosan jellemző vonás van, de annál több a túlság. Zilahy csak Petőfit ismeri el a magyar költészet

voltaképpi képviselőjének s azt hiszi, hogy ha valamit mutatni akarunk a külföldnek, egyedül csak vele állhatunk elő. Shakespeare bizonyára sokkal nagyobb költő Petőfinél, de legrajongóbb imádójának sem jut eszébe az, hogy az angol költészet egyedüli képviselőjének nevezze. Azonban, ha e vázlatban Petőfi sikerült jellemrajzát írja vala is meg Zilahy, mégsem teszi jóvá könyvének hibás kompozícióját. Életrajzban a jellemrajznak szerves résznek kell lenni, egyiknek a másikba olvadni, s egymást táplálva, együtt fejleni egy egésszé.

A könyv másik hibája még ennél is nagyobb. Petőfinek mint embernek rajza teljességgel nem sikerült. Nemcsak művészietlen, hanem nagyrészt érthetlen is. Éppen úgy nincs benne művészi alakítás, elevenség, mint bensőbe ható törekvés, lélektani következetesség. Zilahy csak külsőleg fűzi össze az adatokat, nem bensőleg is, s ez adatok közt sok az aprólékos, mellékes, s a lényeges aránylag csekély. Kedveli, halmozza a felötlő, bizarr, adomaszerű vonásokat, de nem tudja kapcsolatba hozni a jellem belső mivoltával, s el-eltorzítja a költő nemes alakját. Nem értjük, hogy e csavargó, hóbortos, goromba ifjú kebeléből hogyan fakadhatott annyi költészet? Megdöbbenve kérdezzük: ez-e Petőfi, hisz gyöngeségei az esztelenségig emelkednek, szeszélyei a kiállhatatlanságig, és sehol vagy csak sejtetve oly tulajdona, mely részvétünket lebilincselhetné. Zilahy éppen oly kevéssé tud iránta érdeket gerjeszteni, mint beszélyeiben főszemélyei iránt. Ez életrajz éppen visszatetszést szül, mint beszélyei; amint azokból, úgy ebből is hiányzik az idealizmus, s a dicsőítő frázisok nem takarhatják el kedélye ridegségét. De legfeltűnőbb az, hogy nem levén kulcsa Petőfi jellemé-hez, csak a felületen marad, vagy lélektani abszurdumokba téved, mi nem engedi feltűnni Petőfi valódi fény- és árnyoldalait.

Mindezt már Petőfi gyermeksége rajzán észrevehetni. Zilahy híven leírja, hogy Petőfi szülői honnan származtak, hány hold földjök volt, de hogy mily jelleműek voltak, s mily befolyást gyakoroltak fiokra, arról hallgat, pedig az atya szigora, úgy látszik, befolyt a fiú dacos természete kifejtésére, s leginkább az anya gyöngéd érzése nem engedte elvadulni érzéseit. Több mint valószínű, hogy a dac és gyöngédség vegyülete, a szív nemessége bizonyos nyerseségbe olvadva, mi Petőfi jellemének egyik alkatrésze, s mit zivataros ifjúsága még inkább kifejtett, már a szülői háznál veszi kezdetét. Hogy a hely, hol született, a családi körülmények, melyek közt felnőtt, a hányt-vetett élet, melybe korán belesodródott, mennyiben hatottak költészetére, szintén mellőzi Zilahy. Ő Petőfi népies irányát Csokonai- és Gvadányinak tulajdonítja, kik már selmeci tanuló korában kedvenc költői voltak. Szeberényi, kitől Zilahy a selmeci adatokat veszi, se Csokonait, se Gvadányit nem említi, csak Vörösmartyt, de valószínű, hogy Petőfi amazokat is már korán ismerte, azonban nagy tévedés hatásokból magyarázni ki Petőfi népies irányát. A magyar irodalomban már Petőfi föllépte előtt megindult a népies irány fejlődése. Mihelyt költészetünk kibontakozott a klasszicizmus békóiból, a nemzeti irány már hajlott a népieshez, hogy erősödést és eredetiséget merítsen belőle. Kimutathatni ezt már az Auróra Kör törekvéseiben, kivált Vörösmartyéban; később a népköltészet mind élénkebb figyelem tárgya lőn, s megindult a magyar népköltési gyűjtemény. A nemzetiség fejlődése, a politikai életben felküzdő demokráciai irány mind elősegítették költészetünknek nemzetiesbe válását. Petőfi pályáját mintegy egyengették az irodalmi és politikai viszonyok. Nem Csokonai, ki csak kiváltképp ereszkedett le a néphez, nem Gvadányi, kinek nem volt ízlése, keltették föl Petőfi népies irányát, hanem az irodalmi és politikai viszonyok összes hatása és saját egyéni körülményei. Az Alföldön született; Kiskunságon töltötte gyermekségét, a nép közt nőtt föl, sokat hányódott, megfordult Magyarország majd minden vidékén, sokat érintkezett a néppel. Gyermeksége és ifjúsága benyomásai, emlékei, kalandjai, hajlamai, szenvedései, mintegy a magyar népszellem képviselőjévé avatták föl. Ha grófnak születik, ha fensőbb körökben nő fel, bizonyára inkább válik belőle magyar Byron, mint magyar Burns.

Zilahy Petőfi iskolai életét is hibásan ítéli meg. „Amit Petőfi iskolai hanyagsága felől költői szeszélyében összedalolt vagy csevegett - úgymond Zilahy -, az nem egyéb kedélyes mesénél.” Az igaz, hogy Petőfi a maga iskolai életét költeményeiben a humor kedvéért néha a valónál élesebben rajzolja - nem való például, hogy az iskolából kiutasították, ellenkezőleg maga szökött meg -, de hogy szorgalmas, rendes tanuló lett volna, azt éppen nem mondhatni. Egyébiránt Zilahynak különböztetni kellett volna. Petőfi iskolai pályájáról 1838-ig kevés adatunk van. Úgy látszik, egész tizenöt éves koráig, mikor a selmeci iskolába került, gondos felügyelet alatt volt, szorgalmasan tanult, s ekkor vetette meg műveltsége alapját, bár tanítói szigora néha dacra ingerelte. Ezt nem emeli ki Zilahy, hanem jónak látja amellett kardoskodni, hogy Petőfi mily szorgalmas tanuló volt, tanárai mily szűkfejű, lelkiismeretlen és igazságtalan emberek voltak. Hogy Selmecen Petőfi éppen nem volt szorgalmas tanuló, s az iskolai törvényeket többször megsértette, kitetszik Szeberényiből, ki Petőfi ez évét körülményesen leírja. De Szeberényi menti is Petőfit, azt mondja, hogy a tanároknak ugyan nem tanult, de buzgó tagja volt a képzőtársaságnak, és szorgalmasan olvasta a magyar költői és történelmi munkákat. Mindezt nincs okunk kétségbe vonni, bizonyos tekintetben a tanárokat is hibáztathatni, de mindent csak az ő nyakukba róni, s Petőfit minden alól fölmenteni, amint Zilahy teszi, éppen úgy ellenkezik az adatokkal, mint Petőfi fejlődése lélektani folyamával. Petőfi távol szüleitől, minden gondosb felügyelet nélkül, szülői megrongált pénzviszonyai miatt régibb állapotjához képest szükséget is szenvedve, már megkezdi küzdelmét az élettel. Szilaj természete, függetlenségre vágyó lelke nem fér meg az iskola korlátai közt. A színészet iránti hajlam korán felébred benne; homályos érzelmek, vágyak zsibongják körül. A lángész öntudatlan sejtelmei kínozzák, dacos ingerlékenysége, könnyelmű szeszélyei összeütközésbe hozzák az iskolai és családi viszonyokkal. Hanyagsága tanárai bosszúságát kelti föl, gazdájának túlzott panasza atyja szigorát, ki leveszi róla kezét. Az elkeseredett, de hajlani nem akaró ifjonc a világba indul, egyik csínyből a másikba sodródik, az iskolai életbe többé nem tud belezökkenni, most katona, majd tanuló, aztán színész, megint tanuló és ismét színész. A nyomorban sem veszti el életkedvét, sikertelen küzdelmei közt is fenntartja önbizalma, erkölcsi tévedéseiben is megőrzi hitét az erkölcsben, hányódásai közepett is olvas és ír, de legtöbbet tanul az életből. Íme Zilahy jó igyekezetű tanulója, kinek hanyagsága nem egyéb mesénél. Zilahy mindamellett *con amore* beszéli el az ifjonc Petőfi vásott csínyeit, hogy szerzett pénzt az útra a katolikus papoktól, hogy szedte rá atyját, mily kóbor életet élt Pesten. Mindezt Zilahy helyesnek, derék dolognak látszik találni, kiszínezve adja elő, de csak azt érinti, hogy mily lelki és erkölcsi erővel emelkedik ki Petőfi ifjúsága és csavargó élete tévedéseiből, megtalálva pályáját, mily szorgalmat és munkásságot fejt ki, mint kíséri folyvást anyja képe, s mily szeretettel fordul szülőihöz, hogy végnapjaikban gyámoluk legyen. Nemcsak itt, hanem másutt is hibája az életrajznak, hogy az ilyesmiket csak mint száraz adatokat adja elő, de mindazt, ami felötlő, bizarr, kiszínezve írja le. Amazokon átsiklik az olvasó, emezek megmaradnak emlékében, s a jellem körvonalai akaratlan is elferdülnek. Nincs szándékunk az életrajzot részletesen bírálni, annyival inkább, mert hibája nem egyes részletekben rejlik, még kevésbé az adatok pontatlanságában, mint az egészen elömlő szellemen, mely képtelen az adatokat feldolgozni, az indokokat leleplezni, s hű képet rajzolni. A munka egyedüli érdeme az, hogy az eddig elszórt adatokat összegyűjtötte, egy pár újjal pótolta; - vannak ugyan benne tetemes hézagok, például Petőfi házassága körülményei, irodalmi tanulmányai, író barátjaihoz való viszonyai alig érintetnek; a mellékesb adatok közt hibákat is találhatni, például, hogy Petőfi 1840 elején Sopronból Selmecen át ment Horvátországba (holott Sopronból egyenesen Pozsonyba ment, s ott találkozott Szeberényivel, ki akkor pozsonyi tanuló volt), hogy 1847-ben kiadott összes költeményeit az *Életképek*ben br. Eötvös ismertette meg (Eötvös a *Pesti Hírlap*ba írt egy kis tájékoztató és védő cikket Petőfi költészetéről), hogy *Táblabíró* című szatirikus beszélytöredékét 1849-ben írta a budai hegyek között (e töredék már azelőtt két

évvel megjelent az *Életképek*ben), hogy a *Hóhér kötele* című regényét a kocsi párkányán és a kocsma falán írta, s több ilyes: mindamellett egészben véve az életrajz e tekintetben méltánylatot érdemel. Néha lapokon át nem is találunk benne egyebet adatoknál, csoportosítás és minden behatóbb lélektani fejtegetés nélkül, rosszul elbeszélve. S mennyi aprólékosság van itt minden lapon. Zilahy fontosnak tartja följegyezni, hogy 1841-ben Kápli Lajos Sopronban a „Maurer"-vendéglőben 1 frt. 6 krajcárig rúgó vacsorát fizetett Petőfinek, hogy egész 1847-ig kitől és mennyit kért kölcsön, egész addig, hogy Pozsonyban miképp öltöztette ki Lisznyai, ócska ruháját hogy szerezte meg Wilim szabó az Apácasoron, ki azt ma is, mint szent ereklyét őrzi. Mintha bizony 1842-ben széles körben ismerték volna Petőfi nevét, és éppen egy német szabó lelkesült volna Petőfi ócska ruhájáért. Ez adatot Zilahy Lisznyaitól vette. Látszik rajta a Lisznyaias fantázia, valamint a Vahot Imrétől vetteken is a dicsekedő szellem. Az ily aprólékosságokkal teljes életrajz hasonlít az oly arcképhez, melyen a képíró minden pórust, pattanásocskát megjelöl. Vásznon vagy könyvben semmi sem árt annyira, mint a lényegtelen dolgok halmozása. S mégis Zilahy könyvében még ezt is szívesebben eltűrhetni, mint azt, midőn itt-ott belekezd Petőfi jelleme rajzolásába. Jellemzése a legtöbbször vagy frázis, vagy esetleges történetnek rendes vonássá emelése, vagy lélektani kulcs nélkül felhozott különcségek. Egypárnak cáfolatát ide jegyezzük, leginkább Petőfi emléke iránti kegyeletből.

„Na, hogy Petőfinek különös modora volt, tagadhatatlan!" - kiált föl Zilahy, s elbeszéli, hogy midőn Vahot Imrének volt segédszerkesztője, s nála lakott, Vahot kisgyermekeinek, kik oly örömest barátkoztak volna vele, soha egy jó szót sem adott, mindenféle grimaszokkal, vadállati fogvicsorgatással és szemhunyorítással ijesztgette őket. Lehet, hogy a Vahot gyermekei sokat alkalmatlankodtak neki, lehet, hogy ajtójánál lármázván, rájok ijesztett, mit az érzékeny szülők rossz néven vettek, de hogy Petőfi a gyermekeket ne szerette volna, s goromba lett volna irántok, az nem való, sőt ellenkezőleg, sok volt magában is a gyermekies, naiv. 1845-ben Pákh Albert atyjánál mulatva, barátja ifjabb testvéreivel órákig ellabdázott. Arany János gyermekeivel örömest játszott, a fiú mulatságára egy költeményt is írt, mely *Arany Lacinak* címet viseli, s a gyermekek számára írt magyar költemények között a legjobb. A gyermekekhez ily vadnak rajzolván Zilahy Petőfit, a nők irányában éppen szemtelennek hirdeti, s öltözködését a leghóbortosabbnak festi. Halljuk saját szavait: „A nők irányában nem tudott szeretetre méltó lenni; ha jól találta magát, mindjárt lelkemnek, galambomnak címezte, s minden előljáró beszéd nélkül összevissza ölelgette őket (amiért egyébiránt az asszonyok nem szoktak megharagudni - csak okkal-móddal); öltözete, magaviselete mind másforma volt, mint más emberfiáé; főleg viseletében szerette a különcöt játszani, úgyhogy aki meglátta, vele álmodott. Majd olyan kalapokat készíttetett, mint egy rézbográcsa, csodálatos süvegeket; majd ember nem látta, fül nem hallotta zekéket, dolmányokat, virágos atlaszból. És ő mindezt nem hiúságból vagy hatásvadászatból tette, mert hozzáférni nagyon bajos volt, hanem szeszélyből és különcségből." Ezután leírja Zilahy, hogy Tóth Gáspárnál mily prémes dolmányt, sujtásos mellényt, magyar nadrágot s asztrakán kucsmát csináltatott magának, mely ruháját aztán majdnem egy esztendeig viselte. Nem valóságos torzvonások-e ezek? Lehet-e jobban rágalmazni Petőfit, mint ahogy azt dicsőítője, Zilahy teszi? Amott lélektani képtelenség, emitt a valóság egészen elferdülve. Volt-e, van-e a világon oly ember, kiről el lehet mondani azt, amit Zilahy Petőfiről oly határozottan állít, s egész cinizmussal, mintegy helyeselni látszik? A legféktelenebb ember sem viselheti magát így társaságban; hogy Petőfi nem viselte, azt mindenki bizonyítja, ki őt ismerte. Petőfi inkább tartózkodó, elfogult volt a nők irányában, mint bátor vagy éppen vakmerész, s ha a finomabb társaskörök illemét megsértette is kendőtlen nyakával, kesztyűtlen kezével, a női becsületről mindig lovagiasan gondolkozott. Ami öltözetét illeti, azt is túlozva, ferdítve adja elő Zilahy. Hogy ebben nem volt mindig jó ízlése, ez igaz, de hogy valóságos ijesztő lett volna, éppen nem áll. A virágos atlaszból készült, szem nem látta, fül nem hallotta zekékből és dolmányokból csak annyi igaz, hogy 1847-ben volt egy virágos

atlasz atillája, de ilyet akkor nemcsak ő viselt, hanem Egressy, Kuthy, Kazinczy Gábor s mások is. 1845-ben nem annyira különcségből, szeszélyből, mint nemzeti buzgóságból öltözött tetőtől talpig magyar ruhába. A magyar költők sokat emlegették, hogy a nemzet eldobta ősei bajnoki köntösét, s rút idegent cserélt; az ő erős nemzeti érzése nem akart a szónál maradni. Peleskei nótáriusnak gúnyolták, de azért nem tágított, részint dacból, részint kénytelenségből, mert nem élt oly körülmények között, hogy könnyen csináltathasson új ruhát. Később úgy öltözködött, mint más, kivéve, hogy frakkot, kabátot nem viselt, s mellényén, pantallóján mindig volt egy kis magyar sujtás.

Petőfi különcségei, gyöngéi vagy éppen hibái, egy-egy tiszteletre méltó elvnek vagy nemes érzésnek voltak túlságai, melyek benső természete és költészete szellemében lelik leghelyesb magyarázatukat. Enélkül csak esztelenségnek tűnnek föl, és Zilahy hibája éppen az, hogy e kapcsolatot nem látja vagy nem emeli ki kellően. Petőfi Zilahy szerint büszke, rátartó, szótlan vagy nyers ember volt; akik barátságot tartottak is vele, panaszkodtak uralkodásvágya, erőszakossága és zsarnokoskodó természete ellen; rokonszenveit éppen oly sűrűen-gyorsan változtatta, mint ruháit; az önbecsülésben sem tartott mértéket, néha túlvitte, máskor nem vette figyelembe; a szeszélyt jellemerőnek, a makacsságot állhatatosságnak vette. Mindez rágalomnak is beillenék, ha nem volna értetlenség. Petőfi jellemének és költészetének egyik kiváló jellemvonása az őszinteség. Sok körülmény hatott oda, hogy ez benne majdnem a betegségig kifejlődjék. Az őszinteség szép tulajdon az életben, s éltető forrása a lírikusnak, de csak egy bizonyos pontig. Az igen őszinte költő könnyen megénekel olyat is, amiről talán hallgatni kellene, az igen őszinte ember olyakat is mondhat másnak, mi már nyerseségnek, gorombaságnak is beillik. Petőfin mindkettő megesett. De az ily nyerseség az életben nem a szív vadsága, hanem bizonyos szilaj naivitás, az ily gorombaság nem sértés, mert nincs benne rosszakarat, hanem csak az illemi formák önkéntelen mellőzése. Ily értelemben volt Petőfi nyers, mit még feltűnőbbé tett népiessége. Valamint költeményeiben néha oly népies kifejezésén is megbotránkoztak, mely ellen nem szólhat az esztétika: úgy az életben is némely igen elfinomodott embert könnyen bánthatott népies modora. Lehet, hogy később mindebbe vegyült egy kis affektáció is, de az kétségtelen, hogy nyerseségének alapja az őszinteség volt, mely előbb mint naivitás nyilatkozott, majd mint elv, kapcsolatban demokráciai, sőt köztársasági érzelmével. Büszkesége, melyet Zilahy helytelenül rátartással told meg, hasonlított nyerseségéhez. Eleven önérzete volt; sokat tartott becsületére, melyet féltékenyen őrzött, függetlenségére, melyet szenvedések árán vásárolt, táplálta költői tehetségébe vetett erős hitét, mely nem engedte csüggedni, pályát nyitott számára, s fenntartotta a támadások ellenében. Nem tűrte a megaláztatást bármi formában, s néha annak tartotta azt is, mi csak tapintatlanság volt. Annak nincs alapja, amit Zilahy állít, hogy önérzete néha elhagyta, vagy amint ő oly furcsán mondja: „Olykor nem vette elég figyelembe önbecsülését.” Önbecs érzete sohasem hagyta el, sőt túlságokba sodorta. Utálván a szerénykedő képmutatást, az alázatos kevélységet, örömestebb akart szerénytelennek látszani. Ha valaki lenézte költeményeit s némely költőtársaiét, melyek gyöngébbek voltak, jobbaknak ítélte, társaság- és irodalomban nem restellte kimondani, hogy az övéik jobbak, de soha senki után nem járt, senki hiúságának nem hízelgett, hogy cserébe tömjénezést nyerjen. Költői önérzete vagy éppen hiúsága kitöréseit a legtöbbször humor enyhíti vagy jókedvű malice. Csak ha mélyen sértve érezte magát, tört ki heves lelke szilaj szenvedélyességével, melyet nem igyekezett fékezni. Heves véralkatát, ingerlékenységét még inkább kifejtette szakadatlan és termékeny költői munkássága. A sok írás idegessé tette, mozgékony képzelődése, a benyomásokra oly fogékony kedélye, könnyen ragadta hol kitörő jókedvre, hol búskomorságra; innen szeszélyei, de hogy a szeszélyt jellemerőnek vette volna, az mesebeszéd. Inkább a dacot és szenvedélyességet vette annak, mert erős meggyőződései voltak, elvein majdnem fanatizmussal csüngött, s egész a végletekig alkalmazta. Ami ezek körén kívül esett, ahhoz nem volt érzéke. Föllengző idealizmusa, költői

nemes alanyisága mintegy ragadta magával; az életben is a lelkesülés rohamai között élt. Innen csekély okból is könnyen összeütközött barátaival, kikhez egyébiránt híven ragaszkodott. Gyermekkori barátjai közül csak az egy Szeberényivel hasonlott meg végképp, s nem minden ok nélkül. Pákhkal kétszer is összezördült, de folyvást barátja maradt. Vörösmartyval politikai meggyőződése erős összeütközésbe hozta, de polémiái után is úgy ragaszkodott hozzá, mint atyjához. Zilahy Petőfit a barátságra méltatlannak rajzolja, s mégis egy helyt így kiált fel: „Igazi ragaszkodó, ily nagy szellemhez méltó, vele élő-haló barátja nem is volt senki." De ennek ellenére ugyanazon lapon mégis idézi Petőfinek egy levelét, melyben ez Emődyt leghívebb, legönzéstelenebb és legtisztább lelkű barátai egyikének nevezi. Ki érti meg ebből, hogy mily barát volt Petőfi, s milyenek voltak barátai?

De halljuk tovább hogyan jellemzi Zilahy Petőfit mint barátot és szerelmest. „Egy futó perc elég volt reá - úgymond -, hogy a férfit barátjának, a nőt kedvesének vallja, a másik perc pedig, hogy örökre meggyűlölje. Debrecenben 1846-ban történt, hogy színelőadás alkalmával egy szép színésznő szomszédságába esvén, az első felvonás alatt megismerkedtek egymással, a másodiknál örök szerelmet vallottak, a harmadikat végig sem nézték, hanem futottak tiszteletes Tóth Mihály uramhoz, kivel Petőfi különben is igen jó barátságban állott, hogy eskesse őket össze azonnal. A tiszteletes szerencsére azt válaszolta, hogy gyertyavilágnál esküdni hazai kánonjaink értelmében tilos, legfeljebb diszpenzáció mellett történhetik, azért menjenek, hozzanak előbb diszpenzációt. Petőfi e szűkkeblűségen rendkívül fölháborodott, tiszteletre méltó barátját szidta, mint a bokrot s úgy vált el tőle, mint halálos ellenségétől. Aztán ismét megbékéltek. A kedélyes művésznő pedig ahelyett, hogy a fölmentés után jártkelt volna, férjhez ment máshoz. Petőfi is jobbat gondolt, és útjaik többé nem találkozának." A tény fő vonásaiban igaz, s annyival terhelőbb Petőfire nézve, mert akkor már ismerte és szerette leendő nejét. De vajon nem volt-e ez eset kivételes, sőt egyetlen egész életében, valamely gonosz óra kísértése, melynek nem tudott ellentállni? Vajon igaz-e, hogy gyakran tett ilyesmit, s ez volt fő jellemvonása barátságban, szerelemben, mint Zilahy állítja? Vajon nincs-e ez eseménynek lélektani kulcsa, mely megfejti nekünk e hallatlan könnyelmű, sőt érthetetlen tettet? Elmondjuk röviden, amit tudunk; tartozunk vele Petőfi emlékének; nem menteni akarjuk a tettét, csak kimagyarázni s megmutatni, hogy Petőfi nem volt kötözni való bolond, amint Zilahy rajzolta.

Petőfi Szatmár megyében 1846 őszén megismerkedett egy ifjú hölggyel, kit aztán 1847 őszén nőül is vett. Mindjárt az első napokban szenvedélyesen megszerette; szerelme viszonoztatott. Visszatérve Pestre, a leányt levélben megkérte atyjától, kit nem ismert, mert az látogatásakor nem volt otthon. Az atya azt válaszolta: ő még nem ismeri annyira Petőfit, hogy határozott választ adhasson, leánya is még nagyon ifjú, várjanak egy évig, s ha akkor is mindkettő megmarad szándéka mellett, ő nem vet a házasság elébe akadályt, még akkor sem, ha nem helyeselné. Petőfi nem volt megelégedve a válasszal, azt hitte, hogy a kitűzött határidő csak arra való, hogy elfordítsák tőle kedvese szívét. Lángoló szenvedélye nem ismert gátat, s égbekiáltó igazságtalanságnak tartotta az atya magaviseletét. Végletekre hajló természete, a társadalmi formák megvetése, meggondolatlan lépésekre ragadták. Erdődre utazott, sürgette a házasságot, s összetűzött a szülőkkel, kik megmaradtak határozatuk mellett. Ekkor a leányhoz fordult, s kérte, hogy szökjék el, s esküdjék meg vele a szomszéd városban. A leány nem hajlott kérésére, de megígérte, hogy hű marad hozzá, s a kitűzött határidő múlva neje lesz, szülei ellenére is. Petőfit felingerelte a válasz, keserűsége most a leány ellen fordult, kétkedni kezdett szerelmében, s kétségbeesve hagyta oda Erdődöt. Így érkezett Debrecenbe, hol egy szép és elmés színésznő kacérsága azt a gondolatot ébreszté föl benne, hogy a leányt *par dépit* nőül vévén bosszút álljon kedvesén, ha magát boldogtalanná teszi is. Mindez egy óra műve volt; tüstént meg akart esküdni a színésznővel, úgy látszik, félt, hogy egy óra múlva nem lesz

elég ereje végrehajtani bosszúját. Nem találván papot, ki megeskesse, másnap Pestre utazott, Örvendve, hogy nem tette meg azt, amit meg akart tenni, ami miatt most már önvádat érzett. Íme e kaland indoka és körülményei. Zilahy mindezt nem tudta, talán nem is tudhatta, de így sem volt följogosítva, egy puszta, minden indok nélküli esztelenségre képesnek hinni Petőfit, s mi több, jellemrajza alapjául venni. S ezzel megválhatunk e könyvtől. Ennyi is elég tájékozni az olvasót s az irodalomtörténettel foglalkozókat, hogy e könyv csak adatgyűjtemény, de nem életrajz, s legkevésbé Petőfi hű képe.

Térjünk át Zilahy széptani kísérleteire, bírálatai- és polémiáira, melyekből áll nagyrészt munkái második kötete. Itt inkább helyén van, mint az életrajz terén. Legalább megvan benne a küzdelmi szenvedély, ha nem is vezeti mindig erős meggyőződés, van bátorsága, de könnyen hegykeségbe vagy cinizmusba sodródik, látköre nem széles, ismeretei nagyon töredékesek, de amint utolsó félbeszakadt töredéke mutatja, kezd nyomósabban gondolkozni. Életrajz-írója termékenységét, eszmei tartalmasságát és önállóságát emeli ki. Szerinte a világirodalomban, az egy Macaulayt kivéve, nincs példa reá, hogy valaki huszonöt éves korában többet produkált volna Zilahynál. Nem tudjuk, hogy Macaulay hány éves korában kezdett kritikát írni, de hogy legelső kísérletének egyetlen lapja is többet ér, mint Zilahy összes kritikai munkássága, az kétséget nem szenved. Nem jártunk utána, hogy Európa legkitűnőbb kritikusai hány éves korukban emelkedtek hírnévre, de azt látjuk, hogy Zilahy egyetlen kritikát sem írt, mely akár formára, akár tartalomra nézve kitűnő legyen, legjelesb dolgozata is csak tehetségét tanúsítja, egy fejlődésben levő tehetség küzdelmét, mely még nem találta meg útját. A termékenység alatt az eszmék és jeles munkák gazdagságát értjük, nem pedig a puszta számarányt. Ami önállóságát, eredetiségét illeti, melyet maga Zilahy is nagy önérzettel szokott emlegetni, eszmeköre sokkal szűkebb, mint a magyar esztétikai irodalomé, még ebben sem tudja magát biztosan tájékozni, nem hogy szélesbítené. Az bizonyos, hogy Zilahynak vannak eredeti gondolatjai, de ezek vagy abszurdumok, vagy zavaros fogalmairól tesznek tanúságot. Ő pálcát tör Molière egyik legkitűnőbb műve fölött, de Bajza Jenőnek igen gyönge, s még némi drámai tehetségre is alig mutató tragédiáját kitűnőnek hirdeti. Arany János költészetét inkább a tanulmány, mint a teremtő fantázia szülöttének tartja, de Vajdában mélységet és eredetiséget fedez fel. A forradalom utáni évekből 1860-ig egyetlen figyelemre méltó lírikust sem talál, azonban Dalmadyt és Vidát úgy üdvözli, mint őszinteségből és igazságból kivetkőzött líránk megváltozásának első hírnökeit. Elítéli az egész magyar zsurnalisztikát, mint amelynek nincs erkölcsi súlya, s a közönségnek legfeljebb bohóca vagy colporteurje, s a Vajda János szerkesztette *Magyar Sajtó*hoz szegődik, melyet leginkább a botrányok tettek emlékezetessé. Fejtegetése és stílusa nagyon egyenletlen; a helyes megjegyzéseket helytelenek követik, a világos és szabatos mondatokat homályosak, majdnem érthetetlenek váltják föl. Fölvet egy-egy fontos kérdést, de megfejtetlen hagyja, néha megrója, mi nem hiba, s dicséri a hibát. Sohasem bocsátkozik valamely író vagy mű derekasabb boncolatába, megelégszik egypár általános vonással, vagy egy-egy feltűnőbb részlettel, s a fő dolgot ritkán találja el. Keresi a polémiát, néha csak a polémia kedvéért, s küzdő bajnok helyett csak fecsegő Therszitész. Hajlamból vagy szükségből kedveli az ügyvédi fogásokat; erőlteti a legélesb gúnyt egész az ízléstelenségig, de rosszulesik neki, ha őt is gúnyolni merik. Büszke reá, hogy nem ismer el tekintélyt, s mégis panaszkodik, hogy Arany tekintélyével nem lépett föl védeni őt valamelyik polémiájában. Szeretne egy irodalmi új párt vezére lenni, de csak egy kis türelmetlen cottéria élén találja magát, mely doronggal akarná bevenni Helikont; szeretné az új költőkkel megverni az idősbeket, az új nemzedékkel a régit, de nem találván nagy tehetségeket, a kicsinyeket nagyítja; szeretne mint valami új irány képviselője nagy változást hajtani végre a magyar irodalomban, de nincsenek új eszméi, s maga sem tudja, mily irányt követ.

Azonban e hiú küzdelem, ez elkeseredett vergődés közepette folyvást fejlődik, s bizonyos erő nyilatkozik benne, mely alkalmasint előbb-utóbb kiemelte volna ferde helyzetéből. Az íróság suhancéveit élte s oly irodalmi körben, hol ő volt a legokosabb ember. Kiocsúdása valószínűleg nemsokára bekövetkezett volna, s a csalódások, felköltve elégedetlenségét, talán oly útra terelik vala, melyen hasznos szolgálatot tehet a magyar kritika ügyének. Utolsó munkája legalább ilyesmire mutat. Apró és napi becsű bírálatok helyett egy nagyobb tanulmányba fog, mely nyomósabb gondolkozást tanúsít. A tanulmány címe a *Tragédia bölcselete, vonatkozással Teleki László Kegyencére*. Csak töredék, mert halála félbeszakasztotta, de legtöbbet ér széptani dolgozatai közt. Nem fejti ki ugyan még nagyjában sem a tragédia bölcseletét, számos paradoxonra találhatni benne, de néhány jó gondolatot mond el a tragikumról. Kár, hogy fejtegetésében néhol hiányzik a benső kapcsolat, előadása helyenként homályos, igen is filozófiai akar lenni, bár nem otthonos eléggé a filozófiai műnyelvben. „A tragédia fogalom - úgymond Zilahy - ezen gondolatban összpontosul: a természetileg igazolható, de erkölcsileg nem jogosult indulatot az erkölcsi joggal ellenkezésbe hozni és a kettő között az erkölcsi jognak adni elégtételt. Más szóval: a konkrét emberi ellen az absztrakt világrendnek szolgáltatni igazságot." Zilahy, úgy látszik, a világrend alatt csak az erkölcsiség törvényeinek összességét érti, s a tragikum határát egy kissé szűk körre szorítja. Az egyén, midőn a világrendnek kesztyűt dob, az egyetemes vagy együttleges ellen támad fel, s ez nem mindig az erkölcsiség törvénye. Egy politikai ballépés nem az erkölcsiség megsértése, s mégis lehet tragikai alap. Néha erényeink hozhatnak tragikai helyzetbe, nem azért, hogy nem voltunk eléggé erkölcsösök, hanem mert átléptük az okosság határait. Lear nem sérti meg az erkölcsiség törvényét, csak az okosságét, s mégis oly szenvedések martaléka lesz, mintha nagy bűnt követett volna el. Éppen ez a tragikum egyik jellemző oldala, hogy a nemezis nemcsak a bűnt bünteti, hanem mindent, ami ellenkezik a dolgok kényszerűségével, s a büntetés a tévedéssel nincs mindig arányban. Alább maga Zilahy is észreveszi, hogy vannak oly drámai hősök, akik nem sértik az erkölcsiség törvényeit, s mégis bukásuk tragikai hatású, de nem tudja megmagyarázni okát. Azonban igen helyes megjegyzése az, hogy a tragédia mindig oly eszmét juttat győzelemre, melynek megsértése miatt a hősnek buknia kellett, de abban téved, midőn a tragédia céljának csak a büntetést tűzi ki, s nem egyszersmind a kiengesztelődést is. Innen van aztán, hogy a tragikai félelmet is csak a büntetésbe helyezi, holott a félelem a részvét szüleménye, mely már akkor kezdődik, midőn a hős a bűn vagy tévedés bonyodalmaiba sodródik, s folyvást növekedik a katasztrófig, hol a kiengesztelődés enyhíti, mely a szánalom és megnyugvás vegyes érzése. Az ókori és újkori dráma különbségeire a tragikai alapot illetőleg szintén helyes észrevételeket tesz; különösen találó az, hogy az ókori drámában a világrend, melyet mi a dolgok természetébe belehelyezünk, mint afölött kívül álló nemezis szerepel, de abban ismét téved, sőt ez állításával is némiképp ellenkezésbe jő, midőn az ókori tragédia egyik fő különbségét abban keresi, hogy a régiek egyén helyett típust vagy általában csak embert rajzoltak, az ember fogalmában pedig csak érezhető a tragikum, de belőle ki nem hozható. A mondat ez utóbbi részét nem értjük, de nincs is szükségünk reá. A tragikumra nézve nem tesz különbséget az, hogy a hős egyén, típus vagy általában ember, mert a tragikai bűnt bármely alakban elkövetheti. A fő különbség e tekintetben az ó- és újkori költészet tragikuma között az, hogy az újkori költészet a tragikai bűnt a tragikai bukással a legszorosabb kapcsolatba hozza, míg az ókori ezt nem tartotta okvetlen szükségesnek. Arisztotelész megkívánja ugyan, hogy a hős ne legyen ártatlan, de csak azért, mert egy tökéletesen erényes embernek szerencsétlensége nem volna részvét- és félelemgerjesztő, csak iszonyú, borzasztó, de sehol sem emeli ki a tragikai bűn és katasztróf szoros kapcsolatát. Innen foly az is, hogy az újkori tragikum teljes magyarázatát nem találjuk meg Lessingben, ki a tragikum értelmezésében egy hajszálnyit sem tért el Arisztotelésztől. Legtöbb fogyatkozást találhatni e tanulmányban, hol a dráma és eposz közti különbségeket fejtegeti. A nyelv homályos, s a legfőbb különbségek

mellőzvék. A dráma és regény közti különbségekről éppen hallgat, pedig erről annyival inkább kellett volna szólnia, mert a legújabb drámákban igen észrevehető a regényi kompozíció felé hajlás. Teleki *Kegyenc*éről keveset ír, mert a tartalom elmondásánál megszakad a tanulmány. Bár nagyon is túlbecsülni látszik e művet, mert bizonyos tekintetben *Hamlet* mellé állítja, mindamellett fő hibáját helyesen emeli ki. Általában e tanulmány, fogyatkozásai mellett is, bizonyságot tesz Zilahy kritikai tehetségéről és tanulmányáról. Kár, hogy Bajza Jenő *Zách Feliciá*nja dicsőítését ide is belévegyíti. Vagy hitte, hogy barátja tragédiája lángeszű mű: ekkor ítélőtehetségét kell kétségbehoznunk; vagy nem hitte, s barátságból dicsőítette: ez lehet szép tulajdon a barátok előtt, de az irodalomban pajtáskodás, melybe éppen annak kellett volna legkevésbé beleesni, ki másokat sokszor ezzel vádolt.

A *Drámai nyelvről* írt rövid értekezése keveset ér. Fölveti a kérdést, hamar kész a felelettel, de teljességgel nem fejti meg. „A drámai nyelv - úgymond - az, mely legközvetlenebbül foly a helyzetből, a szereplő egyén jelleméből, és amelyben a beszélő személy legtisztábban kiadja, mi lelkében történik, kevés szóval sokat mondván." Vajon e meghatározás nem illik-e a költészet minden nemére? Például a lírai nyelv az, mely legközvetlenebbül foly a költő helyzetéből és jelleméből, melyben legtisztábban kiadja, mi lelkében történik, kevés szóval lehető sokat mondván. Az epikai nyelv az, mely legközvetlenebbül foly a dolog természetéből, a személyek helyzetéből, jelleméből, legtisztábban kiadja, ami lelkükben történik, kevés szóval lehető sokat mondván. Ez csak azt teszi, hogy a költészet minden nemében legjobb nyelv az, mely a célt legjobban szolgálja, de ez oly általánosság, mely a dolog lényegére nem vet világot, mert éppen azokat az eszközöket mellőzi, melyekkel a célt elérhetni, azokat a jellemvonásokat nem számlálja elő, melyek az általános költői nyelv módosulásait jelölik a drámai kötészet körében. A cikk többi része csak esztétikai elmefuttatás, mely a fő tételt nem magyarázza ki. S midőn Zilahy Heine azt a mondatát, hogy a színpadról inkább hat a retorikai, mint a költői nyelv, elfogadja, s a költői retorika érthetetlen fogalmával toldja meg, bebizonyítja, hogy nincs fogalma a valódi drámai nyelvről. Heinét nem értette. Heine itt gúnyosan szól, s a nagy tömegre céloz. Az igaz, hogy a lírai vagy értekező nyelvnél a színpadon hatásosabb a retorikai, mert a rétor is a nagy tömeghez szól, mint a drámaíró, de ez a valódi drámai nyelvnek csak legfeljebb pótszere, mint a színpadi csíny a valódi drámai hatásnak. E cikkébe is belevegyíti Bajza Jenőt, a drámai nyelv példányául hozván föl egy szerencsétlen hasonlatát.

Zilahy szeretett a drámával foglalkozni. *A drámai igazság és a magyar drámairodalom, Baklövések a dramaturgia abcéjében, Hívatlan bíró, fogadatlan prókátor* című cikkei mind dramaturgiai polémiák. Köztök legigénytelenebb és legjobb az első, amennyiben egy lapnak azt az állítását, hogy *Othelló*ban a zsebkendő ellopatásának történetessége idézi elő az egész tragédiát, néhány szóval helyesen cáfolja meg. Más két polémiája nagyobb igényű, de csak esetlegesen vagy a mellékdolgokban találhatni bennök egy-egy helyes megjegyzést, a fődologban sehol sincs igaza, még ott sincs, hol az igazság mellett küzd, melyet nem tud megvédeni. Zavaros eszmék vagy abszurdumok jellemzik e két polémiáját. Kimeríti olvasottságának egész tárházát, s csak még meg nem érett ítélőtehetségének tesz tanúbizonyságot. A *Baklövések* című polémiájában két lap ellen folytat polémiát: a *Gombostű* és a *Magyar Sajtó* ellen. A *Gombostű* ez állítását akarná cáfolni: „A tragédiának nem fő célja a költői igazságszolgáltatás, mert különben *Romeo és Júlia* nagyon rossz tragédia volna, amennyiben az ártatlanság legyilkolása nem bosszultatik meg; a szép Desdemona, a szenvedő Luiz s más kedves leánykák, akiket a rosszak bántalmaznak, csak azon reményben szenvednek, hogy túl a síron megjutalmaztatnak, és éppen ez a költő föladata." Zilahy igen helyesen szükségesnek tartja a költői igazságszolgáltatást, de Romeo és Júlia bukásának kényszerűségét nem tudja kimagyarázni. Azt mondja, hogy a mű tragikuma a szeretők indulatának nyilatkozási

módjában és mértékében fekszik, s kimutatja azt a határt, melyen túl emberi szenvedély, bármily fényes legyen, nem emelkedhet. Tehát Romeo és Júlia tragikai bűne az, hogy igen szeretik egymást, de emiatt még boldogok lehetnének, ha szerelmök nem ütköznék össze a szülői, családi, sőt egész nemzetségi kegyelettel, ha Romeo nem ölné meg Tybaltot, ha a két családban kibékítés helyett nem gyújtana föl még nagyobb gyűlölséget, s helyzete nem ragadná oly pontra, hol csak a legvakmerőbb cselszövény segíthet, s a véletlen uralma kezdődik. Desdemonát sem jól védi. „A költészet eszményi világában - úgymond - Desdemona halála nem halál, mert alakja erkölcsileg egészben marad fenn számunkra, és fájdalma éppen a költői igazságnak legnagyszerűbb eszköze (a cél megszentesíti az eszközt), amely Othellót megejti. Nincs-e Desdemona megbosszulva e bukásban?" Hogy a hős bukásakor környezetéből ártatlanokat is magával ránt, kik hozzá ragaszkodnak, az természetes, és sohasem gyöngíti a tragikumot, de egyébiránt Desdemonának megvan a maga tragikai bűne, tapasztalatlanságával, jószíve gondatlanságával maga is taszítja férjét amaz örvény felé, melynek ő is martaléka lesz. A vita másik fő pontja a reformátor tragikuma körül folyt. A *Gombostű* azt a tételt állította fel, hogy minden reformátor született tragikai hős, s mennél inkább sikerült eszméje, annál alkalmasabb. Zilahy inkább csak mellékoldalról ostromolja ez állítást, de a fődolgot mellőzi, tudniillik, hogy a reform sikere nem lehet tragédia tárgya, mert nincs bukás, a sikertelenség pedig mindig az, mert vagy abból foly, hogy a reform idő előtti volt, s a fennálló rend életerejének kényszerűségével jött ellenkezésbe, vagy abból, hogy a reformátor túlsága, ballépései vagy szenvedélyei miatt eljátszotta a siker jogát. A *Magyar Sajtó*val a tragikai részvétről vitatkozik, de szintén nem oldja meg a kérdést. A *Magyar Sajtó* tárcaírója nem tartotta szükségesnek, hogy a tragikai hős mindig részvétre gerjesztő legyen, s felhozta a többek között Shakespeare *III. Richárd*ját, aki a dráma elejétől végig országos gazember, s így a részvét elméleténél fogva nem lehetne tragikai hős. Zilahy vitatja, hogy Richárd iránt részvétet érezhetünk, mert a rejtett motívumoknak nyilvánulásakor a cinizmus humora alatt égő fájdalom mély tüzében, a születése által letiprott és meggyalázott ember átkos végzetében a jellem megkövesült vadságának erkölcsileg magyarázatát, és leküzdhetetlen nagyravágyásában egyéni igazolását találjuk, s a kedély elborzasztó kétségbeesett sivárságán részvétre gerjedünk. Valaminek magyarázata, lélektani igazolása, még nem részvétgerjesztés, ami pedig elborzasztja az embert, nemigen gerjeszthetti részvételre. Zilahyt a részvét szó hozta zavarba, s nem tudott belőle kibontakozni. A tragikai érdek legszokottabb neme az, hogy a hős részvétgerjesztő legyen; az ókori drámaírók tragikai hősei mind ilyenek, sőt a Shakespeare-éi is. Azonban Shakespeare megkísértett olynemű tragikai érdeket is, melyben a részvét nem foglal helyet, hanem valami egyéb helyettesíti. Ez a nagy bűnösök tragédiája, akik mint kész bűnösök, sőt gonoszok lépnek föl. A hős nem részvétre gerjesztő, hanem megdöbbentő tulajdonaival fog érdeket gerjeszteni, minők rendkívüli szellemi, sőt démoni erő, vakmerő vitézség, mindent feláldozó tevékenység és szilárdság. Inkább megdöbbenünk, mint részvétre gerjedünk, nem őt féltjük a bosszuló nemezis karjától, hanem inkább attól félünk, hogy démoni erejével dacol mindennel, s midőn győzelme tetőpontján, az elért, de rögtön meghiúsult siker percében, a fellázadt erkölcsi erők a bukás örvényébe sodorják, kiengesztelődünk és megnyugszunk. Az ily tragikai hős rajza igen nehéz s ritkán sikerül, s még a siker esetében sem oly nagyhatású, mint a másik, mert az abszolút gonoszság részvétellenes hatását bajos enyhíteni, s a költői igazságszolgáltatás kiengesztelődésébe könnyen vegyülhet az undor bizonyos íze. Leginkább Shakespeare lábolta meg ez ösvényt *III. Richárd*jában, de nem azáltal, hogy hőse kedélyének borzasztó sivársága iránt részvétet keltett, hanem, hogy gonoszságába rendkívüli szellemi erőt és hősiességet tudott vegyíteni. Dramaturgiai polémiái harmadikát a *Koszorú* ellen intézte Zilahy; Molière *Tartuffe*je fölött tör pálcát benne, s azt akarná kimutatni, hogy Molière a romanticizmus költője. Molière ostromlásában Schlegel fegyvereit használja, s elég ügyetlenül. Színbírálatainkban többször kimutattuk, hogy Schlegel

éppen oly igazságtalanságot, mint korlátoltságot tanúsít Molière megítélésében. Itt nincs miért mindezt ismételnünk; Molière romanticizmusát is éppen csak megemlítjük. Zilahy életírója panaszkodik, hogy Zilahyt a klasszicizmus és romanticizmus nemértésével vádolták, pedig e cikke is mutatja, mily jól értette. Zilahy a romanticizmus költőjének nevezte Molière-t, ki a francia klasszicizmus egyik hőse. S hogyan magyarázza ki magát? Minthogy a romanticizmus a keresztyén korszak költészete, s Molière keresztyén volt, tehát a romanticizmus vígjátékírója; igaz ugyan, hogy a francia klasszikai iskolához is tartozik, de az csak a kis-klasszicizmus, s így Molière-t nevezhetni a nagy-romanticizmus költőjének, melyben benne van a kis-klasszicizmus, a kis-romanticizmus, de nincs benne a nagy-klasszicizmus. S ez okoskodást, mely éppen annyi irodalomtörténeti járatlanságot, mint logikátlan gondolkozást tanúsít, a romanticizmus helyes felfogásának tartják Zilahy életírói s munkái kiadói. Nem zavarjuk őket boldog hitökben, idővel majd felvilágosodnak, s olvasóinknak, úgy hisszük, elég volt az okoskodás felmutatása is.

A lírai költők közül Vajda János, Szabados, Dalmady és Atala költeményeit bírálta Zilahy, amazokat sok rokonszenvvel, emezt pedig meglehetős ellenszenvvel, melyeknek esztétikai okaira nem igen találhatni az illető bírálatokban. Vajda különös kedvence, a jóakaratban nincs hiány, csak az a baj, hogy amit egész naivitással dicséretképp mond, megrovásnak illik be. Kiemeli eredetiségét, mélységét, de egyszersmind megjegyzi, hogy Vajda a Petőfi iskola legközvetlenebb tanítványa, kin Petőfi *Felhői*nek hatása érzik. Tehát Vajda eredetisége abból áll, hogy Petőfi leggyöngébb költeményeiből merítette lelkesülését. Valóban különös eredetiség. Hibáztatja a közönséget, hogy nem olvassa Vajdát, magát a költőt is hibáztatja, hogy miért hajhássza a nem-közönségest, miért költészetének alapszíne sötét, miért nyerseskedik, shakespeare-eskedik; azért nem olvassák. Valami egyéb okának kell lenni, mert a nem-közönséges már az újság ingerével is hat, Byront költészetének sötét alapszíne mellett is olvassák. Shakespeare és Petőfi nyersesége nem kergeti el az olvasókat. Valami más miatt nem olvassák Vajdát, mit Zilahy elfeledett fejtegetni, s mi sem fejtegetünk. Szabados és Dalmady nem részesülnek ily akaratlanul gonosz dicséretben, de nem érthetni, hogy miért üdvözli őket Zilahy úgy, mint az igazságából és őszinteségéből kivetkőzött líránk megváltatásának első hírnökeit. Semmit sem mutat ki bennök, mi rokonszenvét igazolná, és az olvasót meggyőzné. Szabadosban megdicséri az *Utolsó Zrínyi* című balladát drámai voltáért, holott az egész egy igen hosszúra nyújtott elbeszélő magánbeszéd, melynek semmi drámai formája nincs; különösen kiemel belőle egy versszakot, mely csakugyan jó, de inkább elbeszélői ügyes fordulat, mint Berzsenyi-féle, összeszorított ódahang, melyhez hasonlítja. Megjelöl néhány költeményt, melyek olvasást érdemelnek, s fölboncol egy csoport rossz hasonlatot. Ennyinél sokkal többet találhatni az 1850-60-i korszak nem egy költőjében, kiket Zilahy annyira lenéz. Dalmadyban az érzés valóságát és erejét dicséri, amiket belőle idéz, neméppen igazolják ítéletét, sőt Dalmady nyelve sokszor annyira nem az érzésé, hogy lapos prózának is beillik. Kiemeli hangjának kenetességét, mely határozott világnézet visszatükrözése; hogy megvan-e ez Dalmadyban, már csak azért sem tudhatjuk, mert nem értjük, hogy mit teszen. Általában nagy hibája Zilahynak, hogy nem tudja jellemezni a bírálandó költőt, s ami helyest mond, az inkább egy-egy versszak szépségére vagy hibájára vonatkozik. De megesik rajta, hogy megdicsér egy-egy rossz versszakot is. Például Dalmady e következő versszakát a hangulat és gondolatmenet nemes szépségének ízelítőjéül mutatja be:

Ki fekszik e mohos sir alján,
Melynek nincs már keresztje sem?
Rejtelmesen beszél a szellő:
Tán egy világ, a szerelem!
A bogárkák csak jőnek, jőnek,
Míg eltünnek két oldalán -
Az alant oly rég álmodónak
Hírt visznek a földről talán.

Mily nyelvtani hiba mindjárt a második sor. Jól magyarul ez így van: Melynek már keresztje sincs. A sírba mászó bogárkák (talán férgek), melyek a halottnak hírt visznek, inkább rútság, mint szépség. Zilahy e bírálatait rendesen egy-egy tájékozó bevezetéssel kezdi, mely a magyar költészet fejlődésének némely pontjait érinti, de éppen úgy nem találja el a fő jellemvonásokat, mint a bírálandó költőkben. A Szabados bírálatához írt bevezetésében megemlíti a magyar költészet nemzetibb fejlődését, s ez irány képviselői: Petőfi és Arany mellé odateszi Sárassy Gyulát, ki *Arany trombitá*jával nagy mértékben elősegíté ez irány fejlődését. Az *Arany trombita* nem is költői mű, hanem egy versbe szedett politikai pamflet, melynek ugyan volt politikai hatása, de nem egyszersmind költői, s a nép-nemzeties költői irány fejlődésére semmit sem hatott. Az Atala bírálatában találóan jegyzi meg, hogy e költőnőnek nem annyira egy húrja, mint inkább csak egy hangja van, de hogy mi ez a hang, nem mondja meg. Fölboncol egy pár sikerült és nem sikerült versszakot, s abban állapodik meg, hogy Atalában legkevesebb a lírai természet, s beszély- és regényírásra utasítja. Miért? Mert prózával érintkező bölcseleti irányt lát benne, s bizonyos hajlamot az absztrakcióra: tehát a bölcseleti irány és absztrakció beszélyírói tehetség jelei.

Még egy gyűjtemény három bírálatáról kell szólnunk. Egyiknek tárgya Vadnai *Eszter* című regénye, a másiknak Madách *Ember tragédiája*, a harmadiknak Arany *Buda halála*. Vadnai regényének fő hibáját abban találja Zilahy, hogy nincs hibája, azaz nincs benne semmi pozitív jó. Nem olvasván e regényt, nem tudjuk, mennyiben igaz ez ítélet, mennyiben nem, de azt különösnek találjuk, hogy Zilahy alább mégis pozitív hibákról beszél, s a többek közt ezt: „Az én kedves kis húgom újra vidámságot fog hozni a mi szobánkba", émelygő germanizmusnak bélyegzi, mert ez így van jól: *kedves húgom, szobánkba* s nem az *én kedves húgom, a mi szobánkba*. Ebben semminemű germanizmus nincs, sőt valahányszor nagyobb nyomatékosságot akarnak adni a személyragnak, a névmás kitétele múlhatatlan. Zilahy az *Ember tragédiájá*ban semmi feltűnőt nem talál. Örvend, hogy irodalmunk Madáchban egy tapasztalatokon megszűrt, mélyen gondolkodó fővel gyarapodott, de meg kell vallania, hogy műve, mint költemény semmit sem ér, mint drámai költemény még kevesebbet, tehát a semminél is kevesebbet. S mond-e valamit a mű hiányai- és hibáiról? Keveset, tulajdonképp semmit. Fő ellenvetése az, hogy Madách Ádámja nem külön egyén, midőn mint külön alak jelen meg, ha az lenne, akkor Madách annyiszor múlta volna felül Goethét, ahány külön alakot teremt vala. Mi azt hisszük, hogy úgy sem múlta volna felül egyszer sem, noha *Faust* is inkább típus, mint egyén. A művészetnek vannak oly tárgyai, melyek kiválóan eszményítést kívánnak, nem pedig egyénítés! A Krisztus és Madonna képet nem az egyénítés teszi műremekké. Az *Ember tragédiájá*nak tárgya nem egyéneket követelt, hanem éppen a különböző korszakok típusait. Hogy e mindenesetre nevezetes költemény, mennyiben sikerült, annak fejtegetése nem ide tartozik, elég tudnunk, hogy Zilahy minden analízis nélkül tör pálcát fölötte. De csoda-e? Hisz Arany János *Buda halálá*t is szintén így ítéli el. Töredék-jegyzeteiben, melyeket e költeményről összeírt, a romantikus és naiv eposzt akarná megmagyarázni. Fogalmai itt is zavartak. Nem érti, hogy a naiv eposzt nem írják, hanem a nép teremti századokon át, s így főleg a népköltészet szülötte. Azonban a műköltészetben is naiv eposznak hívják az oly

eposzt, mely az eredeti naiv eposz nyomain halad, s a korviszonyokhoz képest, amennyiben lehetséges, sajátságait igyekszik mintegy visszavarázsolni. Minthogy a keresztyén korszak népköltészetének jelleme általában véve romantikus, az ily naiv eposz szintén romantikus. De hogy másnemű romantikus műeposzok is vannak, melyek kevésbé támaszkodnak a népköltészetre, s ezért nem neveztetnek naivoknak, csak romantikusoknak, az természetes: mert a naivitás nem lényeges része a romanticizmusnak, amint ez később a műköltészetben kifejlődött. Zilahy vádolja Aranyt, hogy Attila alakjába nem tudott fönséget lehelni. Hogy miért nem fönséges Arany Attilája, azt nem mondja meg, hanem költészetére általában ezt a megjegyzést teszi: „Arany összes költészetére el lehet mondani, hogy ő meggyőzni mindig tud, megindítani gyakran, de felemelni alig, és igazában soha. Az ő költői természetében a fantázia a legkevesebb, holott az eposz minden egyéb között ezt kívánja túlnyomólag. Még csak egyetlen oly dala sincs, mint Csokonainál a *Földiekkel játszó égi tünemény!* vagy *A tihanyi echóhoz* írt, ritka varázsú óda, melyekben a szentimentalizmus égető bája a fenséget csapkodja. Petőfit nem is említem.” Zilahy esztétikai műszavain néha nagyon nehéz eligazodni. Nem értjük, mit tesz, hogy Arany meggyőzi olvasóit. Meggyőzni valakit valamiről, a tudomány, a szónoklat dolga, nem a költészeté. Ily értelemben veszi-e e szót, ez okon tagadja-e meg a fantáziát Aranytól, nem vehetni ki tisztán, sőt ellenkezőleg, úgy látszik, hogy ezt éppen dicséri benne, mint alsóbbrendű költői tulajdont. A fantázia hiányát egyébből látszik következtetni, abból, hogy Arany eposzaiban nincs lírai föllengzés, szentimentális ábránd, legalább ide mutat az, hogy Csokonai dalait hozza föl. Hogy a lírai föllengzés, szentimentális ábránd nem forrása az epikai fönségnek, s általában nem is szükséges az eposzban, úgy hisszük, nem szükség mutogatnunk. De várhattunk-e más ítéletet Zilahytól, ki Bajza Jenő tragédiáját dicsőíti, s Vajda egyik leggyöngébb költeményét mesterinek nevezi? Már ez magában fölöslegessé tesz minden cáfolatot.

Íme Zilahy kritikai pályája, mely egy kissé különbözik lapjaink rajzától, de bizonyára hűbb a valóhoz. Mindamellett halálát veszteségnek tartjuk irodalmunkra nézve. Egy tehetséget tanúsító fiatal írónak fejlődése első stádiumában sokat szabad hibázni és tévedni. Zilahy még alig végezte be gimnáziális tanulmányait, midőn már az irodalmi pályára lépett, alig került ki az egyetemről, midőn már a kritika triposzára ült. Becsszomja távolról sem állott arányban tehetségével, s egyszerre akart oda jutni, hová a lángész is, bár gyorsan, de csak fokonként emelkedik. A mohó és szertelen ambíció talán sohasem volt annyira divatos irodalmunkban, mint jelenleg. De Zilahynak legalább tehetsége volt, mely reményre jogosította az embert; ő legalább küzdő és törekvő ifjú volt, ki nagyrészt csekély becsű műveit alkalmasint becsesebbekkel feledtette volna el. Nem annyira az, ami volt, hanem talán lehetett volna, nem annyira múltja, mint jövője fejezi ki az irodalom veszteségét s pályája kritikai méltánylatát.

JÓKAI LEGÚJABB MŰVEI

Jókai legújabb munkái fekszenek előttünk; négy kötet beszély és zsánerkép *Virradóra* cím alatt, s a *Szerelem bolondjai* szintén négy kötetben.[2]

Mióta Jókai mint szónok és hírlapíró élénkebb részt vesz a politikai küzdelemben, kissé alábbhagyni látszott szépirodalmi tevékenységével. Azonban csak látszott. Termékenysége újra emelkedőben, mit ez újabb nyolc kötete is bizonyít. Vajon igazi termékenység-e ez vagy csak gyorsaság? Ez egészen más kérdés, de annyi bizonyos, hogy ő mint publicista és költő egyaránt keveset gondol a műveltebb közönség véleményével, a kevésbé értelmes tömeg tapsait hajhássza, s nemegyszer összetéveszti a múzsák oltárát az indusztrializmuséval.

Észrevehetni ezt még a külsőségeken is. Például legújabb beszélyei és zsánerképei gyűjteményében találunk oly dolgozatokat is, melyek sem beszélyek, sem zsánerképek, s általában nem tartoznak a költészet birodalmához. Úgy látszik, kiadójával négy kötet beszély és zsánerképre alkudott, de hirtelenében nem tudván a kívánt köteteket összeszerkeszteni, fogta magát, elővette a *Hon*t, innen kivágott egy hírlapi cikket, amonnan egy irodalomtörténeti csevegést, aztán hozzátette Jósika Miklós felett mondott emlékbeszédét, s kész volt a négy kötet beszély és zsánerkép. Neki, mint a magyar közönség elkényeztetett gyermekének, sok szabad, s ő derekasan igénybe szokta venni e szabadságot.

Azonban e csínyt talán el lehetne nézni, ha a beszélyek és zsánerképek közé kevert heterogén dolgozatok nem párosítanának magokban sok könnyelműséget kevés tájékozottsággal. Minő könnyelműség mindjárt Petőfiről írt cikke, melyben kétségbevonja Petőfi halálát, orosz fogságba hurcoltatását igyekszik valószínűvé tenni, s felszólítja a kormányt, hogy tegyen ez ügyben diplomáciai lépéseket. Az egész csak sensation-cikk, holmi álpátoszban föleresztve. „Hátha elfogták az oroszok Petőfit? - kiált föl Jókai -, ez a gondolat sokszor képes elrabolni álmaimat. Hátha elhurcolták orosz fogságra, elvitték ezer meg ezer versztnyire, távol Szibéria belsejébe. Hátha most is ott siratja hazája sorsát Kamcsatka hómezőin; hátha ott hallgatja lánca csörgését valamelyikében a wolchinszki erdők kietlenét őrző várláncolat erődeinek? Hátha nehéz, lassan emésztő munkában görnyed az uráli ólombányák áldozatai között?" Nem valószínű, hogy e rémképek csak egyetlen egy álmatlan éjszakát is okoztak volna Jókainak, mert ha gyanúja annyira szívén fekszik, bizonyosan föllép vele akkor, midőn Petőfi végnapjairól és haláláról hónapokig folyt a vita a *Vasárnapi Újság* 1860-61-i folyamában, s midőn igen biztos adatok jöttek napfényre, melyek kétségtelenné teszik, hogy Petőfi csakugyan a segesvári csatában esett el, a fehéregyházi határon, s ugyancsak ott nyugszik egy közös sírban. Hogy Jókainak csak 1867-ben jutott eszébe gyanújával előállani, annak oka alkalmasint két tényben rejlik: először e tájt szabadult ki orosz fogságból egy magyar, ki részt vett az utolsó lengyel forradalomban, s az oroszoktól elfogatott; másodszor ez évben beszéltek a lapok egy osztrák börtönben szenvedő magyar fogolyról, ki tévedésből vagy más okból az általános amnesztia ellenére sem bocsáttatott szabadon. Úgy látszik, Jókai e két adat kombinációjából írta cikkét. De hogy mi köze e két eseménynek Petőfi orosz fogságával, nehéz megérteni. Tudjuk, hogy a magyar forradalom bevégződése után az oroszok minden magyar foglyot átadtak az osztrák hatóságoknak. Nincs biztos adatunk arra, hogy egyetlen magyar fogoly is Oroszországba hurcoltatott volna. Húsz évig senkinek sem jutott eszébe

[2] Virradóra. Legújabb novellák és zsánerképek Jókai Mórtól. *Pest, 1868. Emich, 4 köt.* - Szerelem bolondjai*, regény. Írta Jókai Mór. Pest, 1869. Athenaeum. 4 köt.*

csatában elesett rokonát vagy barátját orosz fogságban keresni, s húsz év múlva az egész országban csak Jókai áll elő e vádló gyanúval. A cikk nem talált visszhangra, jele, hogy senki nem vette komolyan. Kár volt megírni, s még nagyobb kár újra lenyomatni.

A Jósika felett mondott emlékbeszédében néhány sikerült részletet találhatni, de nem hiányzanak benne hibás adatok és félszeg ítéletek. Midőn az 1867-ben a Kisfaludy Társaság ünnepélyes ülésén felolvastatott, éppen e folyóiratba elég részletes bírálatot írtunk róla, amelyben mindezt kimutatni igyekeztünk. Nem kívánjuk azt ismételni, de azon csodálkozunk, hogy Jókai a bevezetés irodalomtörténeti botlását a második kiadásban sem igyekezett kiigazítani vagy legalább enyhíteni. Jókai itt valami olyant állít, mintha egyedül Jósikának köszönhetnők a magyar nemzeti önérzet fölébresztését s költészetünk nemzetiesb irányát. Néhány erős vonással igyekszik rajzolni a XVIII. századbeli magyar politikai, társadalmi és irodalmi viszonyokat, áthajlik a XIX. századra is, mindenütt csak hanyatlást lát, s úgy végzi jellemzését, hogy e szürke, egykedvű színezetű kor hasonló volt a ködös napokhoz, melyeken nem lehet kiismerni, hogy virradatra jár-e az idő vagy alkonyodik. Azután utána veti: ekkor támadt Jósika Miklós. Nem olyasmit fejez-e ki ez, mintha a XVIII. század első évtizedein kezdve egész a Jósika felléptéig a nemzeti újjászületésnek egyetlen szikrája sem csillogott volna fel a magyar politikai, társadalmi és irodalmi életben? Jókai mintegy feledni látszik az 1825-i országgyűlés és Széchenyi reformmozgalma nagy emlékeit, s hogy Jósikát minél nagyobb talpra állítsa, egészben megtagadja Kazinczy, a Kisfaludyak és Vörösmarty hatását. Irodalomtörténeti felfogás-e ez? Fogja-e Jósika alakját emelni a múlt ily botrányos összegázolása?

A sajtó és cenzúra Magyarországon című cikke irodalomtörténeti csevegés, s annyiban sikerültebb társainál, amennyiben nincs követeléssel írva, s néhány elmés ötlet s mulatságos adoma némi kárpótlást nyújt a sok téves adat és félszeg ítéletért. Jókai, úgy látszik, azt hiszi, hogy az irodalom könnyedebb formái kizárják nemcsak az alaposságot, hanem a tájékozottságot is. Nem sejti, hogy bárminő formában írunk, az anyagot bírnunk kell, s magunknak tájékozva kell lennünk, ha olvasóinkat akármely modorban vagy irányban tájékozni akarjuk. Mennyi mindent összezavar e cikkében is, s mily népmesébe való nagyítással és naivsággal bánik el a legismertebb tényekkel. Midőn említi, hogy a múlt század végén a Martinovics-féle összeesküvés miatt számos magyar író elfogatott és elítéltetett (Szentjóbi Szabó Lászlót két emberré változtatja Szabót és Szentjóbit külön emlegetvén), a következőket jegyzi meg: „Az akkor Thugut-féle minisztérium azt hitte (s vannak még most is hit-rokonai), hogyha ezt a maroknyi írói társaságot elnémítja, azáltal megállítja a világtörténet szellemének röptét. A csak alig keletkezett folyóiratok: a *Magyar Múzsa, Magyar Múzeum*, az *Orpheus, Uránia, Mindenes Gyűjtemény* egymás után megszűntek, az írók kényszerülve vagy önként elhallgattak. A nyelvmívelő társaságok egyszerűen be lettek tiltva, a múlt század végéig aztán valódi halotti csend és kísértetes űr vette körül az osztrák kormányférfiakat, olyan tökéletesen jól érezték magokat benne, mint egy kriptában. Hogy miből éltek meg azon idő alatt a cenzorok, az előttem titok, hacsak másfelől valamely mesterséget nem űztek."

Ebből csak annyi igaz, hogy némely kitűnő író elfogatása nagy csapás volt az irodalomra nézve. De hogy ennek következtében megszűnt volna minden magyar folyóirat, s amelyek megszűntek is, mindnyájan emiatt szűntek volna meg, s ez idő alatt újak nem keletkeztek volna, az éppen nem áll. Kazinczy *Orpheus* című havi iratából 1790-ben nyolc füzet jelent meg, aztán elakadt, részint részvétlenség miatt, részint mert, amint önéletrajzában mondja, a bandérium, diéta és járásai nagyon elvonták a dolgozástól. Azonban 1794-ben Kazinczy újra meg akarta indítani szünetelő folyóiratát, de ugyanazon év dec. 14-én elfogatván, terve meghiúsult. A *Magyar Múzeum*ot az úgynevezett kassai társaság adta ki: Kazinczy, Bacsányi, Baróti Szabó. Kazinczy csakhamar elvált társaitól, Baróti, Bacsányi maradtak; ez utóbbi volt

tulajdonképpen fő dolgozótársa és szerkesztője a vállalatnak, melyből 1788-89. évekre négy füzet jelent meg, és ismét négy 1790-92-re. Egy feladás következtében 1793-ban kivágatott a Múzeumból Bacsányinak a franciaországi változásokra írt költeménye, ő pedig 1794-ben elfogatott a Martinovics-féle ügybe keveredése miatt. A *Múzeum* betiltásáról nem volt szó, azt Baróti folytathatta volna; sőt később Bacsányi is, ki 1796-ban kiszabadulván, egy új vállalat megindításán fáradozott, a *Magyar Minervá*én, melyet Ányosnak általa összeszedett versei nyitottak meg. Ami a *Magyar Múzsá*t illeti, az nem is volt önálló folyóirat, hanem a *Magyar Kurir* melléklapja, a *Magyar Kurir* pedig 1787-1834-ig fennállott, s melléklapja különböző címek alatt jelent meg: *Magyar Almanak, Kedveskedő, Sokféle*. Sőt a Jókai által annyira sajnált *Magyar Múzsa* 1793-ban újra föléledt, amennyiben a *Magyar Hírmondó Magyar Mercuriussá* változván, melléklapjának *Új Magyar Múzsa* címet adott. A *Mindenes Gyűjtemény*t 1789-ben Péczeli József indította meg, Mindszenti és Perlaki társaságában. Hogy 1792-ben már megszűnt, annak oka a részvétlenség volt, s nem az 1794-i események. Azonban Mindszenti más vállalatot indított meg, Brougthon és Ladvocat történelmi lexikonait adta ki, az utóbbit éppen 1795-ben, midőn Jókai szerint mind elhallgattak a magyar írók. A Kármán és Pajor 1794-ben megindult *Urániá*ja egyenesen részvét hiánya miatt bukott meg. Pápay a *Magyar Literatura* ismeretében (1808) megemlíti, hogy e kitűnő vállalatoknak, bár a kiadók 289 előfizetővel is megelégedtek volna, nem volt közönsége, mert a műveltebb osztály hölgyei már ekkor ismét idegenekké váltak, nyelvünket nem értették, a középrend magyar ízlése pedig még nem volt annyira finom, hogy az *Urániá*ban gyönyörködhessék. Jókai mindent egyetlenegy politikai tényre hárít, és hallgat mindarról, mi nem hízeleg a nemzeti hiúságnak. S minő nagyítás, hogy a magyar írók ez idő tájt kényszerülve vagy önként mindnyájan elhallgattak, a cenzorok dolog nélkül ültek, a nyelvmívelő társaságok egyszerűen betiltattak volna. Író és vállalat aránylag elég volt, de közönség nem volt hozzá, s a hazafiság tüze ismét kialunni készült. A nyelvmívelő társaságok közül az erdélyi éppen 1796-ban adta ki munkái első kötetét s csak 1810-ben oszlott fel, akkor sem egyszerű betiltás következtében. A soproni magyar társaság, melyet Kis János alapított, évtizedeken át háborgatás nélkül folytatta munkásságát.

Hosszas volna Jókai minden téves adatát, félszeg ítéletét itt cáfolgatnunk. Elég lesz csak egyet említenünk, mely elég világosan mutatja, mily tájékozottsága van neki a magyar irodalom és zsurnalisztika történelmében. Kossuth Lajosról így ír: „A *Pesti Hírlap* korszakot alkotott nemcsak a hazai sajtó, de egész hazai közéletünk történetében. Ezen lap segített győzelemre oly magas eszméket, minőknek azelőtt még neveik sem voltak. Ez küzdött az örökváltság, a közteherviselés, az egyenlőség elve, az ősi intézmények reformjai, sok új koreszme elfogadása mellett, s hogy minő sikerrel, azt bizonyítja előfizetőinek ötezernyi száma, s hogy minő ellenfelekkel szemben, azt bizonyítják mindazon nyomtatott lapok, mikben egy gróf Széchenyi István hasonló lángszellemmel, hasonló hazaszeretettel, de más iránnyal, meggyőződéssel vívott meg a *P. H.* eszméivel szemközt.” Tehát Kossuth lapja oly eszméket pendített meg és segített győzelemre, melyeket nálunk még nevükről sem ismertek addig. Tehát az örökváltságot, a közteherviselést Kossuth előtt senki sem pendítette meg Magyarországon? Tehát ősi intézményeink reformját egyedül a *P. H.* kezdeményezésének köszönhetjük. Tehát Széchenyi, ki a *Pesti Hírlap* ellen küzdött, ellensége volt az örökváltságnak, közteherviselésnek s általában minden reformeszmének? Hogy nem szégyell Jókai ilyesmit leírni, s hogy képes azt eltűrni a magyar közönség! Ország-világ tudja, hogy Széchenyi föllépésével kezdődtek a reformmozgalmak, s hogy az örökváltság, közteherviselés s az ősi intézmények reformját éppen ő tűzte először zászlójára. Ország-világ tudja, hogy midőn Széchenyi Kossuthot megtámadta, nem a reformokat támadta meg, hanem a modort, mellyel Kossuth mellettök izgat, s a módot, mely szerint azokat létesíteni akarja.

De ne mulassunk tovább e léha dolgozatoknál, s térjünk át a beszélyekre. Jókainak kitűnő elbeszélő tehetsége van, s e tekintetben egyetlen regényírónk sem versenyezhet vele. Egyszerű, folyamatos, s egypár találó vonással hol plasztikailag, hol festőileg emeli ki tárgyait. Valami kedves elevenséggel, lankadni nem tudó mozgékonysággal ragadja magával olvasóit, anélkül, hogy fárasztaná. Átmenetei, fordulatai minden erőltetés nélküliek, mintegy ösztönszerűek. Könnyedén lebeg az elbeszélés folyamának kanyarulatain, melyeket nem tartóztat föl a reflexiók tömege, s hol rohamosan, hol csendesen hömpölygve halad tovább, s nyit meg egy-egy újabb völgyet, de ritkán árad ki vagy süllyed posványba. És e ritka adományhoz járul stíljének ereje, hangzatossága, jellemzetessége és magyarossága. E tekintetben is felülmúlja regényíró társait. Ment Jósika idegenszerűségétől vagy affektált magyarságától, nem találhatni benne Eötvös áradozó nehézkességét, sem Kemény szófűzési gondatlanságát s egyenetlenségeit. Egyetlen elbeszélő írónk sem olvasztotta össze oly szerencsésen a népies és művelt magyar nyelv bájait mint Jókai. Valódi magyar hangsúly vezérli szófűzéseit, s a kifejezések árnyalatainak egész kincstára áll rendelkezésére. E két ritka adománnyal oly mértékben megáldotta isten, hogy bár húsz év alatt sok mindent elkövetett megrontásukra, mégsem tudta megrontani. Az úgynevezett művelt magyar nyelv tévedéseiből átvett egyet-mást, de aránylag keveset, próbált rossz új szókat faragni, de nem sokat. Nem mindig szabatos, s a gondolatlanság nyomai is meglátszanak itt-ott, de ez gőzerő gyorsaságú dolgozásmódjából ered. Olykor gyermekes vagy éppen léha, de ez humora természetéből foly, mely gyakran kedves, szeretetre méltó, de soha sem mély, és néha sekélyes. Elbeszélése némelykor modorosságba, üres szónokiasságba esik, de ez hatásvadászata s éretlen eszméi következménye. Megesik rajta, hogy plasztikaisága szertelen arányokat vesz föl, festőisége színpompába vagy éppen színzavarba vesz, de azt a bizarr iránti előszeretete s önmérsékletének hiánya okozza. Folyamatossága, kivált regényeiben, el-eltéveszti az arányt, hol nyúlik, hol rövidül, kapkodóvá lesz, de ez rendesen kompozíciói hibás voltától származik. Könnyelműsége, bizarrsága, művészeti tévedései visszahatnak ugyan elbeszélés-módjára, stíljére is, de egészen meg nem ronthatják. Egyszóval Jókai kitűnő elbeszélő és stiliszta, csak kár, hogy aránylag kevés elbeszélni valója van. Fantáziája nem az alapos műveltség és világismeret forrásából merít, hanem az öt földrész minden tájáról, a történelem, természet és társadalmi élet világából összeszedi mindazt, ami különös, kivételes, bizarr, s a drága aranyat, mint a vadember, sok színben csillogó üveggyöngyökért cseréli be. A valóság iránt kevés érzéke van, a költészet lényegét nem annyira a valóság eszményítésében keresi, mint inkább meghamisításában vagy túlzásában, egész a képtelenségig. Szerencsésen kezdett meséjét vagy alakjait hamar elrontja, mintha nem tűrné a természetest, az igaz emberit, csak ördögökben, angyalok- és csodákban telnék kedve, s a költészet célját a képtelenségek elhitetésében keresné. Tiszta elbeszélő stíljét sohasem rontja meg lélektani fejtegetésekkel, de magában a rajzban, a cselekvény szövésében legkevesebb súlyt helyez a lélektani fejlődésre. Személyei nem annyira jellemrajzok, mint inkább középszerű színészek szereplései. Sajátságos, bizarr jelmezekbe öltözteti őket, erősen kitömve, vastagon kifestve. Amelyik szép, az szebbnél szebb akar lenni, a rút rútabbnál rútabb, a béna bénánál bénább, a vitéz vitéznél vitézebb, a bohó bohónál bohóbb. Fantasztikus díszlet veszi őket körül, sok színű tűz fényétől megvilágítva. Tetszetős csoportozatokat látunk, zajos jeleneteknek vagyunk tanúi, s meglepő látványok tárulnak ki előttünk. A költő oly ügyes, annyira ismeri közönsége gyöngéit, oly leleményes rendező, oly szemkápráztató díszmester, hogy majd mindig tud valami hatást előidézni, s a nagy tömeg obligát tapsai sohasem maradnak el. Azonban néha kifárasztják e látványok, megunja a komédiázást, elejti a költői képmutatás álarcát, meghatja egy-egy igaz érzés, egy-egy gyermek- vagy ifjúkori emlék, egy-egy ember, kit ismert, egy-egy esemény, melyet tapasztalt, egy-egy eszme, mely valóban szívén fekszik. Eltűnik a színpad festett világa, s a valódi élet képe ringatózik a költészet fényhomályán. De az ily *lucidum intervallum*ok ritkák.

Néhány szakasz, néhány lap nagyobb regényeiben, néhány kisebb elbeszélése, kivált a hazai életből. Talán mindezt maga Jókai becsüli legkevesebbre, mert mi hamar, s mi újabb erővel veti magát a csinált lelkesülés, a beteg fantázia karjai közé, s vadássza a különöst, kivételest, bizarrt vagy éppen a képtelent.

Ez újabb beszély-gyűjteménye ily kivételességek és ritkaságok tárháza. Egyik a Manzanares partján játszik, a másik a Néváén, a harmadik a Guano-szigeteken, a negyedik Közép-Amerikában, az ötödik New Yorkban, a hatodik ismét Amerikában, a többi színhelye Magyarország, de ezek is nagyrészt kivételességek rajzai. Goethe azt mondja, hogy ha ismerni akarod a költőt, menj hazájába; Jókainak pedig egész költői pályája azt látszik hirdetni: ha ismerni akarsz valamely országot, légy költő, képzeld. Regényíróink közt ő az, ki sohasem lépte át hazája határát, s mégis ő bajlódik legtöbbet mind az öt világrésszel. A regény és beszély leginkább megkívánják, hogy ismerjük azt az országot, mely cselekvényünk színhelye, legkevésbé a dráma, mely szenvedélyt és viszonyokat csak nagy vonásokkal rajzol. A regény és beszély, hol a cselekvény tájképek keretében jelen meg, mely többé-kevésbé a szenvedélyek és viszonyok részletes rajzával igyekszik hatni, mintegy közvetlen szemlélődést kíván, s ezt könyvekből és képekből bajosan merítheti. Minden regényíró hazája múltjával vagy jelenével tett legnagyobb hatást, ha a külföldet is beszőtte regényébe, vagy éppen onnan vette tárgyát, elébb utazott, s a benyomásokból merítette lelkesülését. Még a kevésbé lelkiismeretes Sue és Dumas sem képeznek ez alól kivételt. Sue mint katonaorvos részt vett a Spanyolország elleni hadjáratban, több évet töltött tengeri útban, kikötött India partjain, bejárta Amerika majd minden részét, s a Közép-tengeren tanúja volt a navarini ütközetnek. Dumas sokfelé kalandozott a világban, s még Magyarországba is elvetődött.

De mindezt nem tekintve, nyújthatnak-e tiszta esztétikai gyönyört a kivételességek és ritkaságok e rajzai? Alig értettek s magyaráztak félre többször valamit, mint e magában igaz tételt, hogy a megható, tragikai cselekvénynek ki kell emelkedni a köznapi életből és kiváló érdekűnek lenni. A köznapi életből való kiemelkedés nem egyszer alakul át a különös, a bizarr vagy éppen képtelen fogalmává, a kiváló érdek alatt pedig vajmi sokszor értik a kivételest. A költő mindezt oly kevéssé veheti tárgyul, mint nem rajzolja a képíró a természet kinövéseit s pusztán csodás játékát. Mindazon szenvedélyek és viszonyok, melyeknek rajzával valaha a költők nagy hatást tettek, általánosak, többé-kevésbé mindenkitől érthetők és érezhetők. A szerelem azért legnagyobb hatású a költészetben, mert legemberibb, legáltalánosabb. A különös, kivételes csak kíváncsiságot ébreszt, de nem részvétet. A köznapi életből való kiemelkedést nem a szenvedély kivételessége alkotja, hanem fejleménye, mélysége, ereje, melyek kiváló érdekű, a köznapinál nagyobb arányú összeütközést, bonyodalmat és katasztrófát idéznek elő. Jókai sokszor vagy a kivételes szenvedély rajzában keresi a hatást, vagy a szenvedélyt általában mellőzi, s csak kivételes eseményeket rajzol. Jó példa erre *Chinchilla herceg* című beszélye, melyben egy féltékeny férj ipával és sógorával együtt megöli nejét, nejének pedig kedvese megöli mindhármukat. A nőt csak két lapon látjuk és halljuk, kedvesét csak utoljára, akkor sem szól egy szót sem, csak gyilkol. A szenvedély rajza s az ebből folyó bonyodalom egészen háttérbe szorul, s csak ama rejtélyes, indokolatlan s majdnem képtelen események tolulnak előtérbe, melyekből megtudja a férj neje hűtlenségét. A *Baróthy Ilona* című szintén ilyen. Róbert Károly udvarában két fiatal lovag és barát, kik egyszerre házasodnak, kíváncsiak arra: vajon fiok lesz-e vagy leányuk? Elmennek a jósnőhöz megtudakozni, ki egyiknek azt jósolja: a gyermek, kit nőd fog szülni, úgy fog meghalni, mint férfi; a másiknak meg ezt: a gyermek, kit nőd fog szülni, hű dajkája lesz unokádnak. Az első azt hiszi, hogy fia fog születni, pedig leánya lesz; a másik, ki leányt vár, fiút kap. A felnőtt gyermekeket összeházasítják a szülők, s a költő nem tűz maga elé más célt, mint hogy igazolja a jósnő jóslatát. S valóban úgy is történik minden. A nő mint férfi hal meg, becsületéért távol levő

férje helyett párbajt vív, a férfi pedig hű dajkája lesz árva gyermekének. Lehet, hogy e kivételes események megtörténtek, de hogy e jóslat minő kapcsolatban van a bonyodalommal és kifejlődéssel, teljesen érthetetlen. A jóslat még a mondákban sem szokott csak úgy magában szerepelni, hanem isteni vagy démoni hatással az illető egyénre, kinek kedélyében mindig ott rejlik a csíra, melyen az kikelt. *Macbeth*ben a jóslat arra szolgál, hogy a hős szunnyadó nagyravágyását felköltse, de nem arra, hogy minden benső szükségesség nélkül teljesüljön. A *Fekete sereg* című beszélyben szintén egy jóslat játssza a főszerepet átok képében, de már valamivel jobban használva. Dóczy Sándor elhagyja János herceget s Ulászlóhoz pártol, egyik barátját, Dombayt is erre akarja venni, sőt megpróbálja a vesztegetést is, de az visszautasítja. Mikor aztán csatára kerül a dolog a két párt között, Dóczy megöli Dombayt, kinek neje kétségbeesésében megátkozza férje gyilkosát. Ez átok teljesülése a beszély tárgya, a bűnhődés után némi engesztelő fordulattal. Az átok teljesülése itt nem egészen vak történet akar lenni, hanem némi lélektani fejlemény, amennyiben Dóczyban véres tette után, barátja halt teste fölött, az átkozódó nő látására fölébred a lelkiismeret furdalása, s az átokkal kapcsolatban ez ragadja örvényekbe. Azonban a jellem e fordulata nincs előre-készítve, az előzmények után Dóczytól éppen nem várunk oly érzékeny szívet és mozgékony képzelődést. A bűnhődés eszközei kissé gyermekesek, mint például, midőn halt felesége mellett virrasztó fiát versenytársnak nézi, s leszúrván, holtnak hiszi. Az engesztelő fordulat is erőltetett. Éppen nem várjuk, hogy Dóczy fia Dombay leányát vegye nőül, s nem is tudjuk meg, hogyan történt, elég hogy megtörtént. Általában Jókai ritkán figyel a szenvedélyek és viszonyok benső kényszerűségére, s hajlandó a lényegest lényegtelennek nézni. Könnyen büntet és engesztel, mert azzal könnyen borzaszthatja, ezzel pedig könnyen elérzékenyítheti az olvasók nagy tömegét.

A *Vérontás angyala* nem egyéb, mint egy vörössel feketére festett kép, minden árnyéklat, minden eszme és kompozíció nélkül. Egy spanyol, kinek Acapulkóban, a kreol lázadás következtében mindene odaveszett, vagyona, boldogsága, bosszút esküszik s mindent elkövet Acapulko ostroma- s a kreolok kiirtására nézve. Rablócsapatoknak kegyelmet eszközöl, s Acapulko ellen indítja, Mazatlanból katonákat csábít el Acapulko ostromára, maga is tevékeny részt vesz az ostromban, karddal víva, mérget keverve, dühöt tajtékozva, és végre a bevett és elpusztított város romjai alá temetkezik. Szörnyűségek halmaza az egész mű, modorosan szörnyedő pátosz kíséretében. Jókai hőse szenvedélyét oly fokon és oly oldalról rajzolja, melytől a költőnek mindig el kellene fordulni, mert az csak az orvos előtt lehet érdekes. - A *Kerüld a szépet* szintén inkább kuriózum, mint beszély. - A *Rútak rútja* sokkal jobb: legalább a blazírt világfi rajza sikerült. Azonban a hősnő, a rútak rútja, nem éppen szerencsés lelemény. Egy Sobron nevű párizsi arszlán tönkre jut, s kedvese hátat fordít neki. Ő nem csügged el; e változás új izgalom életében. Versenyparipáit eladja, s árukon bérletet vesz a Guano-szigeteken. Gazdagodni kezd, de elpusztult volna, ha egy kínai napszámos leánya, Xin, meg nem szánja, betegségében nem ápolja, s nem válik mintegy őrangyalává. Xin jó, nemes kedélyű, de a rútnál rútabb. Sobron mégis nőül veszi, s tíz év alatt gyűjtött tízmillió frankjával visszatér Párizsba, s bemutatja nőjét a nagyvilágnak. Mi szükség volt egy női Quasimodóra, kinek szíve színültig van töltve minden képzelhető női erénnyel? Elég lett volna csak nem szépnek rajzolni. Így is ellentétben lett volna Sobron bájos kedvesével, ki nyomorában elhagyta. De Jókainál a béna tízszeresen béna, a rút százszorosan rút. Ő költészetének egyik fő forrásaként tiszteli a szertelent és szörnyűt, s ami még rosszabb, minden eszmei kapcsolat és szükségesség nélkül. - A *Két menyegző* tárgya elég különös, majdnem képtelen, de a pátosz nélküli hang, a népmesei humoros modor nagyrészt megenyhítik, s a veszekedő civisek jól rajzolt alakok. Általában a humoros beszélyek legsikerültebbek az egész gyűjteményben. A *Fránya hadnagy* jó zsánerkép, ha nem veszünk tekintetbe egypár triviális kalandot, melyek igen emlékeztetnek Schuster Lipli tréfáira. *Egy úr*

Amerikában szintén sikerült. A *Hosszú hajú hölgy* kissé elnyújtott, de másként jól elbeszélt, mulatságos történet. *Egy szónok, aki el nem áll* hálás tárgyához képest bágyadt. *Hol leszünk két év múlva* gyermekes ízetlenség. A *Mégsem lesz belőle tekintetes asszony* címűben a debreceni polgárcsalád rajza igen sikerült. Jókai sehol sem természetesb és művésziebb, mint midőn egy-egy komáromi vagy debreceni polgárt vagy polgárnőt, egy-egy magyar parasztot vagy parasztleányt, egy-egy campestris táblabírót vagy kisasszonyt rajzol. Ezek ugyan rendesen mellékalakok nála, de többet érnek főalakjainál. A legtöbbször élesen s mégsem torzítva emelkednek ki, élénk, mégsem rikító szín ömlik el rajtok, s a stíl és elbeszélési hang is önkéntelenebbé válik. Hasonlítsuk csak össze e beszélyében is Lajost, a honvédtüzért és a muszka tisztet Daczosné asszonyom, Kondor uram és Sárika alakjaival, ez utóbbi hármat sokkal sikerültebbnek fogjuk találni. S a stílre és elbeszélési módra nézve is ugyanez lesz véleményünk. Midőn Jókai egy kis ütközetet ír le, melynek Lajos a hőse, mennyire erőlködik, mily csillogón festeget, s mégis mi hidegen hagyja szívünket és képzelődésünket egyaránt.

A *Szerelem bolondjai* című regény sok oly tulajdont egyesít magában, melyeket, a beszélyekről szólva, már megemlítettünk. A különös- és kivételesnek itt is nagy szerep jutott, sőt úgy látszik, hogy eredetileg Jókai nem akart regényt írni, hanem beszélyciklust, melybe összeszedte volna a világ legkülönösebb, legbizarrabb szerelmi kalandjait. A könyv így is indul. Két beszélyt veszünk, a harmadik aztán nem lesz beszély, hanem regénnyé válik. A költő előszavában elmondja, hogy írhatna különösnél különösebb, bizarrnál bizarrabb szerelmi történeteket, de elhagyja s csak mindennapi eseményeket ír, „olyanokat, amik minden időben, minden égalj alatt megtörténhettek, itt körülöttünk, szemünk láttára végbe ment dolgokat, miket észre sem vesz az ember addig, míg el nem mondják előtte, s csak akkor emlékezik reá, hogy hiszen ő is tudja valahonnan". No hiszen, ha e két beszély egyszerű, mindennapi történet, akkor ugyan téves fogalmai vannak a világnak a különösről és bizarról. Nemhogy a két beszély egyszerű történet volna, de még maga a regény sem az. Egyébiránt az nem baj, ha a költő meséje nem egyszerű, ha jellemei komplikáltak. A baj ott kezdődik, midőn a költő a különöst és bizarrt kezdi hajhászni, s kivételes szenvedélyeket tárgyal, melyekben mindinkább elvész az általános emberi. Jókai nyakig úszik e bajban, s költészetének ez egyik fő jellemvonása. Az első beszély hőse egy fiatal úr, ki egy állatsereglet tulajdonosának szintén állatszelídítő leányába szerelmes, városról városra kíséri, féltékeny egy királytigrisre, mely a leány kedvence. Minden nagy szerelme mellett esze ágában sincs kedvesét elvenni, de azért folyvást ostromolja. A leány látván nem becsületes szándékát, bár titkon szereti, visszautasítja, s hű marad tigriséhez. A szerelmes ifjú úr féltékenységből vagy bosszúból, életunalomból vagy őrültségből, nem tudhatni, megvesztegeti az állatsereglet szolgáját, ki a kalitkákat szokta nyitogatni, elfoglalja helyét, s midőn a leány a tigrissel enyeleg, belép a kalitkába. A tigris dühös lesz, a leány megmenti üldözőjét, maga pedig áldozata lesz a tigris dühének. A másik beszély hőse szintén ehhez hasonló legény. Beleszeret a nápolyi királyné fotográf arcképébe, lelkesül ügyéért, sok küzdelem és szenvedés közt bejut az ostromlott Gaetába, hogy meghaljon érte, de nem hal meg, csak nyomorék lesz, s a szenvedélyéről semmit sem tudó királyné abban a kegyben részesíti, hogy midőn a beteg harcosok szobáit bejárja, megsimítja az alvó beteg homlokát, s híven megőrzött arcképe alá odajegyzi irónnál fölséges nevét. Íme Jókai egyszerű történetei, mindennapi szenvedélyei, melyeket még a kivételesek között is kivételeseknek mondhatni, melyek igazában nem is lehetnek a költészet tárgyai, mert se komikai, se tragikai módon nem tárgyalhatók. Jókai egyszerre mind a két módot megkísérli, de nem lesz belőle humor, hanem ízetlenség, melyet csak az előadás tesz elolvashatóvá.

Magát a regényt sem mondhatni egészben véve sikerültnek. Át nem gondolt terv, laza szerkezet, sok mesterkéltség, meglepetés, de csekély valódi bonyodalom; félbe-szerbe dolgozott jellemrajzok, melyeket bajos érteni; néhány sikerült mellékalak, biztos kézzel odavetve; egy-

két jól választott viszony vagy helyzet, melyek a sietség vagy túlzás miatt megromlanak; egypár kitűnő s magában véve lélektani igazsággal írt szakasz, de amelyeknek nincs szükségképpi előzménye és következménye; itt-ott tiszta sugárban felszökellő humor vagy kedves naivság, de sok hamis érzelmesség, üres szónoklat s hatásvadászó szenvelgés; kevés gond és önmérséklet, de sok sietség, kapkodás; élénk s általában vonzó előadás, de néhol némi modorosság s aránytalanság a részek között. Ím e hírlapjainktól annyira magasztalt regény alkatrészei.

Jókainak leginkább fantáziáját szokták dicsérni még azok is, kik világismerete hiányán, lélektani botlásain s kidolgozásbeli könnyelműségén megbotránkoznak. De ha az elbeszélő költészetben fantázia alatt nem fantasztaságot értünk, hanem a szerencsés leleményt, az erős alkatú mesét s a biztos jellemrajzot: akkor Jókainak nem valami nagy adag jutott ez adományból, vagy ha jutott, annyira megrontotta, hogy immár kevés hasznát veheti. Jókai fantáziája sem erős, sem egészséges. Legalább fő ereje nem annyira a lényegben nyilatkozik, mint inkább külsőségekben, minők a ragyogó színezés és élénk előadás. Belső működésében bizonyos lázas állapotot vehetni észre. Tárgyai- és felfogásában az egyszerű, igaz, nagy és megható helyett a különös, csinált, szertelen és rémes felé fordul előszeretettel. Ha magasb régiókba emelkedik, csak ködfátyol-képeket tud elővarázsolni. Leleménye ritkán szerencsés, vagy ha az, még ritkábban képes nyomorékság nélkül kifejleszteni, de annál nagyobb mohósággal szed össze könyvből, életből egy csoport tarka, csillogó dolgot, eseményt, jellemvonást, adomát, kuriózumot, ötletet, toldoz-foldoz, díszít, elméskedik, szónokol, érzeleg, hízelkedik a napi szenvedélyeknek, legyezi a magyar hazafiasság gyöngeségeit, s elbódítja a kevésbé mívelt ízlésű olvasó fejét.

Ez újabb regényében is kevés nyoma van az erős fantáziának. A regény hőse Harter, ki beleszeret egykori nejébe, kitől törvényesen elvált, s ki már egy Lemming nevű bankár neje. Különben ex-főispán, ki az 1861-i országgyűlés eloszlatásakor nagy ostentatióval adta be lemondását. Vagyonos úr, de nemigen jó gazda. A politikai pályán csak a hiúság vezérli, de hiúságánál, úgy látszik, nagyobb szerelmi szenvedélye. Mert hogy ismét Lemmingné kegyébe juthasson, kérésére kieszközli a férjnek a kormánynál a magyarországi hadsereg élelmezésének egyik osztályát, sőt maga is tanácsosi hivatalt fogad el a helytartótanácsnál. Udvarlásában nem látszik valami szerencsésnek. Azonban szerelme mindinkább sodorja. Lemming az ínség alkalmával a népnek kiosztandó kölcsöngabona-vállalatot akarja megnyerni, s Harternek ötezer aranyat küld ajándékba. Harter visszautasítaná a pénzt, de annyit gondolkozik a visszautasítás minél elmésb módján, hogy az egy darabig nála marad, s midőn megtudja Lemmingné zavarát, kitől férje megvonta eddigi zsebpénzét, s bizonyos ideig nem akarja fizetni árjegyzékeit, felhagy szándékával, s minthogy nincs más pénze, a férj megvesztegetési ajándékával segít a szegény nőn. Hanem emiatt nagy bajba keveredik. Lemming a gabonaszállítással csalja az államot. Olcsó, rossz vagy éppen megromlott gabonát oszt ki a nép között. Egy helyt adó fejében a néptől ily gabonát egzekválnak, melyet aztán elszállítnak a katona-élelmezési biztoshoz, hogy süttessen belőle kenyeret. A kenyér megehetlen, a katonák panaszkodnak, mire Föhnwald százados megharagszik, elfogja előbb a sütőt, aztán a molnárt, az élelmezési biztost, az adószedőt, s végre Lemminget, ki éppen ott mulat vállalata érdekében. Az elfogott Lemming tárcájában a százados jegyzeteket talál, melyekben foglaltatnak mindazok nevei, kik az országos gabonaszállítási vállalat ügyében kisebb-nagyobb összegeket fogadtak el. Ott van a Harter neve is. Föhnwald a foglyokat Budára hozza, mindenütt elbeszéli, mit fedezett fel, s megmutatja sok embernek, laikusoknak, profán szemeknek, Lemming jegyzeteit. A kompromittált Harter beadja lemondását, s hogy magát s a befogott Lemminget megmentse, kölcsönnek nyilvánítja a kapott ötezer aranyat. Azonban Lemmingnek csak azon föltétel alatt ígéri kiszabadítását, ha nejéről lemond,

visszaadja neki, hogy ismét házastársul vehesse. Lemming, valamint neje is beleegyeznek. De a kiszabadult Lemming addig nem akarja átadni nejét, míg Harter a kölcsönnek nyilvánított ötezer aranyat meg nem fizeti, s nejével együtt Bécsbe utazik. Harter nem tud fizetni, s midőn később a megszerzett pénzzel Bécsbe megy, Lemmingné már halott, Angyaldytól, Harter hajdani titkárjától megmérgezve, kivel évek óta titkos viszonyban élt, s ki hűtlenségéért bosszút állott rajta.

Csak a főcselekvényt mondottuk el, s abból is elhagytunk némely fordulatot, mint legalábbis fölöslegest. Mellőztük a főcselekvény mellékágait, melyek a regénynek mintegy felét teszik, s inkább csak külső, mint belső kapcsolatban állanak a főcselekvénnyel. Az elmondott tartalomból is látszik, hogy e különben durván szőtt cselekvény oly elemeket rejt magában, melyekből lehetett volna jó regényt írni. De akkor először is szükséges lett volna a főhős iránt érdeket gerjeszteni; másodszor a mellékágakat bensőbb kapcsolatba hozni a főcselekvénnyel; harmadszor a főbb személyeket nemcsak külső cselekvésökben felmutatni, hanem benső életökben is, jellemök, szenvedélyök fejlődési fokozatain. Alig mutatja valami inkább, mennyire nem szokta Jókai megérlelni költői koncepcióit, mily kevés benső szeretettel viseltetik fő személyei iránt, mint éppen e regénye. Harter elválik meggyűlölt nejétől, s újra beleszeret. De miért vált el tőle, s miért szeret bele újra? Minderről a legnagyobb homályban tartja szerző olvasóit. Talán különös követelésnek tetszhetik, hogy a szerelem indokolását kívánjuk. Tulajdonképp nem is annyira indokolást kívánunk, mint inkább olynemű rajzot, mely természetessé, érthetővé tegye e különben annyira általános szenvedélyt. Minél szokottabbak a viszonyok, minél csekélyebbek a kor-, rang- és míveltségbeli különbségek, annál kevesebb a nehézség, de a szokatlanabb körülmények kétszeresen megkívánják a rajz erejét és pontosságát. Shakespeare, midőn Romeo és Júlia ébredő szerelmét rajzolja, könnyen átsiklik az indokoláson. Elég indok a kedves ártatlan leány s a heves ifjú élénk rajza. De midőn Othello vagy Antonius szerelmi viszonyát akarja megértetni, mennyi indokot sző be a viszonyokba és jellemekbe. S egy oly férfiú rajzánál, ki meggyűlölt s elvált nejébe újra beleszeret, megelégedjünk-e azzal, hogy szereti, mert szereti? Jókai ezt elégnek tartotta, de meg is rontotta vele egész regényét. Emiatt Harter egész bensője talány marad előttünk. Nem tudunk tisztába jönni vele, nem érdeklődünk iránta, s dűlhetne sorsa jobbra vagy balra, egészen közönyös előttünk.

S nemcsak Harter, hanem a többi fő személyek is ilyenek. Majdnem azt hiszi az ember, hogy Jókai feladatul tűzte ki, oly regényt írni, melyben a fő személyek eltitkolva szenvedélyök mivoltát, minden lelki fejlemény nélkül hajtsanak végre egy érdekes cselekvényt. Lemmingnéről sejtjük, hogy régebben éppen oly kevéssé szerette Hartert, mint a regény kezdetén, tudjuk, hogy Lemminghez csak pénzéért ment férjhez, de titkos viszonya Angyaldyhoz, találkozása vele a farkasvölgyi lakban oly szenvedélyt tüntet föl e hölgyben, hogy érdeklődni kezdünk iránta. E jelenet a regény egyik legjobb része. Jókai a titkos találkozás fájdalommal határos örömét, idilli báját, kicsapongó és balsejtelmes szeszélyét oly eltalált hangulattal, oly hű és igaz vonásokkal festi, melyek méltók egy valódi költőhöz. Azt hisszük, hogy e bűnös, de erős szenvedélyből egy emberileg érdekes és megható bonyodalom fog származni. De csalódunk. Se Lemmingné, se Angyaldy nem tudnak többé érdekesekké válni. Egyetlen átható sugár sem világítja meg szenvedélyök további fejleményét. Lemmingné beleszeret Harter fiába, Elemérbe, azt sem tudjuk miképp, s minő szerelemmel. Angyaldy sem tud egyébbé válni, mint egy rejtélyeskedő s igen közönséges cselszövővé, s midőn megöli kedvesét, a katasztróf csak oly hatással van reánk, mint amidőn a lapokban egy kriminalitást olvasunk.

Harter Elemér sem világos jellem, s kevés érdeket gerjeszt. Ő tulajdonképp arra szolgál, hogy összekösse a főcselekvényt a mellékággal, különösen a szerencsétlen Világosi-családdal, melyet az ínséges év tönkre tett, s melyet, minthogy az atyát szélhűdés érte, a leány, Ilonka tart fenn előbb Pesten leckeadással, aztán Bécsben kézimunkával. Elemér Ilonkába szerelmes, s

ezt titkon Ilonka is viszonozza. Elemér múltjáról sem tudunk semmit, de úgy látszik, hogy egy rosszul nevelt, elkényeztetett gyermek, kicsapongó, de mély érzelmű ifjú, ki részint valódi, részint affektált blazírtságában rosszul érzi magát. Mély érzelmeit cinizmussal takarja, s egy fölösleges jelenetben, midőn az észak-amerikai háborúban mint önkéntes megsebesül, e jellemvonását oly sikerülten tárja előnkbe a költő, hogy valódi művésszé válik. Azonban e vonás nem olvad össze a többivel, s benső kulcsához sehogy sem férhetünk. Nem értjük Ilonka iránt kifejlett szenvedélye természetét, titkolózását, alakoskodó ügyetlenségeit, átváltozását, midőn aztán egy egész melodrámai erényhős lesz belőle obligát pátosszal. Jókai majd mindig szerencsétlenül változtatja át jellemeit. Nem készíti elő az olvasót, s nem tudja megtalálni azt a pontot, melyen a jellem áthajlását megindíthatni. Ilonkát sem értjük, hogyan lesz Elemérbe szerelmes, ő is csak szereti Elemért, mert szereti, pedig Elemért nem úgy tünteti fel a költő egész a regény végéig, hogy bensőjének egyetlen rokonszenves vonása is érinthesse a leány szívét. Egyébiránt Ilonkához hasonló leányok rajzát különböző alakban sokszor megtalálhatni Jókai regényeiben. Beteges idealizmusa, hamis érzelmessége ilyenkor szokott kiválóan nyilatkozni. Annyira kifesti az ily leányokat különböző, sőt egymást kizáró erénnyel, tökéllyel, hogy elvesztik minden természetességüket és bájukat. Ilonka természetesen először is nagy honleány, aztán, noha csak tizenöt éves, rendkívül erélyes, ki rendben tartja a mérges szakácsnőt, a goromba cselédeket, s egy férfinál ügyesebben gazdálkodik atyja kibérlett pusztáján. Emellett éterileg gyöngéd érzelmű, finom míveltségű, majdnem tudós. Sok nyelvet beszél, s az angol nyelvből leckét képes adni az előkelő körökben. Tud lovagolni, lovat megigézni és vívni. Amazzal a cirkuszban is föllép, emebből leckét ad. Szerző egy valódi párviadalban is produkáltatja Lemmingnével, de megvalljuk, e jelenet, a kurta szoknyák és selyemharisnyák mellett is, visszataszítón hatott reánk. S mily ok nélkül s mily titkon szeret! Valódi tökélyes leány, kiért rajonganak a diákok és falusi kisasszonyok, s kinek matricát bizonyosan híven megőrzi Jókai, hogy ismét lemásolhassa.

A mellékalakok sokkal sikerültebbek. Lemming, a bankár, Gierig, az adószedő, Konyecz, a szaglászó finánc, Föhnwald százados, Böske, a szakácsnő és kedvese, a nazarénus, többé-kevésbé jól talált alakok. A zsánerképi jelenetek némelyikétől sem tagadhatni meg a méltánylatot. Csak az a kár, hogy nemegyszer egy-egy esetlen túlzás zavarja meg hatásukat. Midőn az aszály szülte ínséget írja le a költő, nagy gödröket ásat a falusiakkal, hova agyonvert marháikat temetik, mert nem tudják eltartani, s nem akarják nézni kínjaikat. Természetesen mint szegény és éhes emberek se el nem adhatják, se meg nem ehetik. Az adó-egzekúció leírásában is sok a túlzás. Hogy egy házaló bajazzóra háromszáz forint évi keresete után huszonegy forint jövedelmi adót vessenek, s tüstént elvegyék érte komédiás-lovát, se bensőleg, se külsőleg nem valószínű.

De mindezzel ne töltsük az időt. Hibák ugyan, de javítható hibák. Vajha a cselekvény és jellemrajz hibáiról is ugyanezt mondhatnók. De ezek oly nagyok és lényegbevágók, hogy megrontják a regényt; csak könyvet teszünk le kezünkből, de nem valódi művet, s nem a meghatottság gyönyörével, hanem a lehangoltságéval. Ha a költő nem hisz művészetében, képtelen hitetni, ha csak félig érzett, s nem lelkesült igazán, olvasójára sem hathat valódian. Tudjuk, hogy a remekművek ritkák, s a legnagyobb költő is alig néhányat képes alkotni. A többé-kevésbé sikerült művek sem mindennapiak, de annyit mégis megvárhatni minden költőtől, hogy tehetsége szerint megérlelje koncepcióit s az indusztrializmus csábításai között se engedje szívében kialudni a művészet kultuszát. Az út, melyen Jókai annyi öntetszéssel s a nagy tömeg tapsai közt jár, nem az igaz művészeté. Nemcsak a gyümölcsnek, hanem a költeménynek is meg kell érni, a gyorsaság még nem termékenység, s amire kevés időt és gondot fordít a költő, azt se idő nem kíméli, se gond nem virrasztja.

ÚJABB MAGYAR REGÉNYEK

(Részlet)

Néhány eredeti regény fekszik előttünk, mindnyájan az 1872-i év termékei. Ezelőtt negyven évvel esemény volt egy-egy magyar regény, s midőn 1836-ban Jósika *Abafi*ja megjelent, a kritika egész elragadtatva így kiáltott fel: le a kalappal, uraim. Most a legkevésbé termékeny évben is hat-hét magyar regény jelen meg, s még a sikerültebbek előtt sem oly könnyen vesszük le kalapunkat.

Honnan e változás? Irodalmunk fejlődött, a magyar költészet súlypontja a regényre esett, a modern társadalom e legkedveltebb műfajára, s ami legfőbb, a magyar regénynek már oly múltja van, mely követelőbbé teszi az ízlést. Jósika divatba hozta a regényt, a történelmi regény kezdeményezésével, melyet Eötvös és Kemény mind történelmi felfogás, mind jellemrajz tekintetében magasb fokra emeltek. Emellett mindketten más irányban is fényt árasztottak regényirodalmunkra. Eötvös *Karthausi*jában az európai polgárosodás kételyei, küzdelmei és szenvedései közé ragadta a magyar közönséget, a *Falu jegyzőjé*ben, pedig a magyar társadalom megdöbbentő rajzával idézett elő még nagyobb hatást. Kemény tragikaibb alapot adott a magyar regénynek, mint aminő tragédiánké, s mélyreható búvárlatával lélektani merész feladatokat igyekezett megoldani. Jókai rendkívüli elbeszélő tehetségével, humoros zsánerképeivel s mindeniknél magyarosb nyelvével járult e mozgalom gazdagságához. Talán nincs magyar regény, melyet a szó valódi értelmében, remeknek nevezhetnénk, de e három legkitűnőbb regényírónk műveiben külön-külön oly sajátságok is nyilatkoznak, melyek a remek regények sajátságai.

Eötvös meghalt, Kemény, úgy látszik, örökre elhallgatott, csak Jókai él és uralkodik a magyar regényirodalomban versenytárs és korlát nélkül. Az újabb regényírók között van egypár figyelemre méltó tehetség, de még egyik sem fejlődött oly egyéniséggé, ki vele szemben némi ellensúlyt képezne. Nem látunk újabb regényt, mely a szokott színvonalon felülemelkednék vagy éppen új ösvényt törne. A közönség ragaszkodik régi kedvencéhez, s oly elnéző irányában, hogy az, mint elkényeztetett gyermek, már-már azt hiszi: neki minden szabad. A hírlapok hű visszhangjai a közönség e hangulatának, s azért Jókait valóban bírálni majdnem annyi, mint a politikai pártszenvedély vagy irodalmi cselszövény gyanújába keveredni. Mindez elősegíti Jókai népszerűségét, de inkább következménye, mint oka. A fő ok rendkívüli elbeszélő tehetségében rejlik. Elevenebb és magyarosb elbeszélő minden eddigi regényírónknál. Ez oly tulajdonság, mely esztétikai szempontból valódi érdem, s mellyel éppen azért sok más hiányt is eltakarhatni. Innen Jókai ritkán unalmas, s aki csak unalomból olvas regényt, jó mulattatót talál benne. Amit elbeszél, a legtöbbször sokkal kevesebbet ér, mint az, ahogy elbeszéli. Nem hisszük el nagyrészt hihetetlen történeteit, szertelen túlzásait, bizarr leleményeit, de az az elevenség, természetesség, egyszerűség, mellyel e nem természetes dolgokat elbeszéli, többé-kevésbé gyönyörködtet. Igaz, elbeszélő módjának is megvannak hiányai és hibái, de egészben véve mégis elbeszélő tehetsége az, amit benne leginkább méltánynolhatni, s e tekintetben igen jótékony hatással volt egész beszély- és regényirodalmunkra. Divatba hozta az elbeszélés könnyed és egyszerű folyamatosságát, szemben azzal a hol szónokias, hol nehézkes értekező modorral s nem eléggé magyaros nyelvvel, mely régebbi beszély- s regényíróinkat kisebb-nagyobb mértékben jellemzi.

Egyszóval, amint egy régebbi bírálatunkban bővebben kifejtettük, Jókai kitűnő elbeszélő és stiliszta, csak kár, hogy aránylag kevés az elbeszélnivalója. Azonban tárgyait rendesen jól választja meg, majd mindig olyanba fog, ami leginkább érdekli a magyar közönséget, s ez népszerűségének másik fő titka. Legnépszerűbb regényei részben ennek köszönik hatásukat.

Tudja vagy ösztönszerűleg érzi, hogy mily korszakok, a múltnak a jelennel mily kapcsolata, mily egyének és viszonyok rajzával férkőzhetni leginkább a magyar közönség szívéhez. A *Magyar nábob* az 1848 előtti magyar társadalom rajza akar lenni, kivált a főnemességé, melynek egy része hazafiatlan, blazírt, külföldieskedő, a másik hazafias, de parlagi és betyáros, s köztök egy harmadik kezd képződni, mely új fejlődést indít meg állam- és társadalomban egyaránt. A *Régi jó táblabírák* a Bach-korszak szomorú idejében a régi pezsgő életű megyék és hazafias tisztviselők emlékét újítja meg. Az *Új földesúr* hőse egy osztrák tábornok, ki tele magyar gyűlölettel, elvben a Bach-rendszer híve, de jószágot vásárolva Magyarországon, s ide telepedve, amint érzi e rendszer súlyát, lassanként ellenzéki magyar hazafivá változik át. A *Szerelem bolondjai*ban az 1864-65-i ínséges évek és hivatalos visszaélések eseményeiből szövi meséjét s így tovább.

Mind oly tárgyak, melyek magokban is érdeket keltenek. De vajon képes-e a jól választott tárgyakat egyszersmind jól feldolgozni, s egészben véve valóban költői értékre emelni akár cselekvény, akár kor- és jellemrajz tekintetében? Aligha. Jókai nem annyira eszményíti az életet, mint meghamisítja, nem annyira lényegökben fogja fel az embereket és viszonyokat, mint inkább külsőségökben. Képzelme, melyet se erős ítélet, se erkölcsi mélyebb érzés nem fékez, kedveli a kivételest, esetlegest, szeszélyest, léhát, bizarrt, szertelent, s a fizikai és erkölcsi lehetetlenségek rajzaiban leli gyönyörét. Mindig kész leleményei nem annyira egymásból fejlődnek, mint inkább egymáshoz tapadnak, s ragadják őt, maga sem tudja merre. Innen cselekvényének ritkán van központja, erős belső kapcsolata, s gyakran mást fejez ki, mint ahová céloz. Jellemrajza éles és élénken színezett, de nagyobbára torz vagy túleszményített s tarkánál tarkább. Hősei kívül szemkápráztatók, de belül meglehetős üresek. Ritkán tudjuk, hányadán vagyunk velök, s hogy mivé váljanak, nem annyira szenvedélyök természetétől függ, mint a költő szeszélyétől. Korrajza igen hasonlít a népmesék világához, mely a mindennapit a csudálatossal szokta egyesíteni, nem sokat gondol a földirati és történelmi adatokkal, s inkább képzeli a dolgokat, mint ismeri. Ki fog például az *Egy magyar nábob*ban, egypár találó vonás mellett is, az 1848 előtti magyar társadalomra ismerni? S vajon a kitűnő expozíciónak megfelel-e a fejlődő bonyodalom, a megtérő Kárpáthy János nem veszti-e el minden költői érdekét, s megoldása-e a csomónak, hogy Fanny gyermekágyban meghal? A *Régi jó táblabírák*ban a régi megyének csak külsőségeit látjuk. Az *Új földesúr*t, mely a legjobban gondolt s legkerekebb szerkezetű regénye, megrontja a sok túlzás s kivált Ankerschmidt mesterkélt átalakulása, melyre ugyan elég ok van mind a viszonyokban, mind magában a jellemben, de se ez, se az nincs jól és jellemzően feldolgozva, nem is említve, hogy elcsábított leányának viszonya teljesen elhibázott. A *Szerelem bolondjai*ban a főszemélyek eltitkolva szenvedélyök mivoltát, minden lelki fejlemény nélkül hajtják végre a cselekvényt, s közülök egyik sem tud állandó érdeket gerjeszteni. Különben jól elbeszélt regények; a sikerült részletek sem hiányoznak bennök, kivált a mellékdolgokban. Jókainak a főcselekvény és személyek mindig kevésbé sikerülnek, mint a mellékesek. Amelyik személye csak egyszerkétszer jelen meg, mindig jobb annál, akivel sokszor találkozunk. Amazokat nincs ideje és tere elrontani, emezeket annyira átalakítja, feldíszíti, hogy elvégre magok is alig ismernek magokra. Jókai egészben véve nem írt sikerült regényt, de írt sikerült részleteket, s némely humoros zsánerképei kiváló méltánylatot érdemelnek. Jobb beszély-, mint regényíró. A regény, melynek történelmi és társadalmi feladatokkal kell megküzdeni, mely kedveli a viszonyok és szenvedélyek részletes rajzát, több ember- és világismeretet, behatóbb szellemet, s alapjában több komolyságot kíván, mint amennyi Jókaiban van, kinek csak elbeszélő tehetsége gazdag, s ki éppen azért mindig kész elbeszélő, még akkor is, midőn nemigen van elbeszélni valója.

Legújabb regénye: *Eppur si muove*[3] éppen nem cáfolja meg a fennebb mondottakat, sőt, úgy látszik, hogy Jókain évről évre mindinkább erőt vesznek könnyelmű hajlamai, bizarr szeszélyei. Már a regény címe sem helyes. Galilei híres mondása éppen oly kevéssé illik e regényre, mint Kárpáthy Jánosra a magyar nábob. Ez alatt nem arisztokratát értünk, ki őseiről reá maradt vagyonánál fogva gazdag, amaz pedig nem jellemzi eléggé a regény tárgyát, azt a hazafias mozgalmat, mely a múlt század végén s a jelen elején az irodalom útján megindította a nemzeti fejlődést. Az éppen nevetséges, ahogy Jókai Galilei mondását regényére alkalmazza. Abból indul ki, hogy midőn Galilei megdobbantotta lábával a földet, éppen csak azt a kis darabját a földnek felejté el megrúgni, amelyet Magyarországnak hívnak; az egész föld mozdult, hanem az az egy darab állva maradt. Ő most egy oly nyughatatlan embernek a történetét írja le, aki meg akarta próbálni, hogyan lehetne az álló földet mozdulásra bírni. E küzdelemben ő maga összetört, semmivé lett; de még sem tett le a hitről, hogy *eppur si muove*. Nem az következik-e ebből, hogy Galilei nem a föld forgása törvényét fedezte föl, hanem magát a földet mozdította meg, s amit netalán elmulasztott, azt most kipótolja a Jókai hőse, Jenőy Kálmán. Azonban tárgyát itt is jól választotta. Jókai a magyar irodalom és művészet úttörő bajnokai emlékét akarta megújítani, rajzolni e borús, de dicsőséges korszakot, melyet a nemzeti kegyelet annyira megszentelt. Méltó tárgy egy nemzeti költőhöz, de maga a mű nem méltó se a tárgyhoz, se a nemzethez. Jókai nem a múltat varázsolja elő a képzelem tükrében, hanem képzelme lázbeteg álmait erőszakolja a múltra, mennyre-földre esküvén, hogy mindez igaz, s ha nem hisszük el, nem benne van a hiba, hanem bennünk, jámbor olvasókban, kik a nemzeti lét e jobb korában nem bírjuk felfogni a hazafi mártírok küzdelmeit.

Valóban az előszóban, mely egyszersmind ajánlat Toldy Ferencnek, ilyesmit olvasunk. Először is tudtunkra adja a költő, hogy regényéhez a korrajz adatait Toldytól vette szóbeli közlés útján. Ennélfogva, ha neki nem akarunk hinni, higgyünk Toldynak, ki e kornak nemcsak történetírója, de egyszersmind egyik bajnoka is. De vajon beszélhetett-e Toldy Jókainak ellenkezőt azzal, amit irodalomtörténetében és más munkáiban írt, s ha beszélt, tartozott-e Jókai elhinni, s tartozunk-e mi olvasók, amidőn e korról a művek, életrajzok, emlékiratok, levelezések egész irodalmát ismerjük? Jókai másik mentsége is ilyen, több benne a furfang, mint az elfogultság. Elmondja, hogy regénye meséje igaz, alakjai valóban éltek, de indokolni, elhihetővé tenni életöket éppen oly nehéz, mint volt maga az élet. Senki sem hiszi el, hogy egy eszményi célnak, melynek mi mostaniak már csak jól jutalmazott epigonjai vagyunk, egykor földre tiport óriásai voltak. Bajos a végbement szent harcot valószínűvé tenni a jelenkor olvasói előtt. Nincsenek meg a viszonyok, nincsenek meg az indulatok többé, amelyek ezt létrehozták. Más ország, más város áll a régi helyén; a múlt kor érzelmei felfoghatlanok, s az igaz történet, amelyet a negyven év előtti korról a regény elbeszél, ma egész álomnak tűnik föl. Elfogadhatni-e e mentséget, amely, úgy látszik, egyszersmind elmélet akar lenni? A költő valahányszor a múltról ír, s nem bír hitetni, olvasóira tolja a hibát, kik nem tudták a múltba úgy beleélni magokat, mint ő. De vajon a költőnek nem éppen az-e a feladata, hogy megértesse, éreztesse, láttassa olvasóival, amit maga ért, érez és lát? Vajon az emberi szív és viszonyok néhány évtized vagy egész századok alatt annyira megváltoznak-e, hogy a jelen ne érthesse a múltat? Shakespeare feltámasztja a római világot, és megértjük; Scott Walter előnkbe varázsolja a középkort, és megértjük: Jókai csak negyven évvel megy vissza a múltba, s ezért már ne lehetne értenünk? Ugyan mi van e korban, mely úgy szólva áthajlik napjainkhoz, oly nagyon rejtélyes, felfoghatatlan? Legyünk őszinték, és mondjuk ki az igazat.

[3] Eppur si muove. Mégis mozog a föld. *Regény hat kötetben. Írta Jókai Mór, Pest. Az Athenaeum tulajdona. 1872.*

Nem mi vagyunk képtelenek felfogni e kort, hanem Jókai volt képtelen úgy elénkbe rajzolni, hogy reá ismerhessünk.

Nem azt hibáztatjuk e regényben, hogy nem történelmi, azaz nem irodalomtörténelmi regény, hanem azt, hogy se cselekménye, se személyei nem elég jellemzők a korra nézve, melynek rajzát tűzte ki fő feladatául a költő. Jókai előtt két út állott: Kazinczyt vagy Kisfaludy Károlyt választani hősül; életükből, koruk viszonyaiból szőni ki meséjét, mint a történelmi regény szokása, vagy költött személyeket venni föl, s így annál szabadabban, de a lényegre nézve annál jellemzőbben alakítani. Jókai ez utóbbi módhoz fordult, de csak annyiban, amennyiben költött személyeket vett föl, azonban a kort lényegében éppen oly kevéssé fogta fel, mint a szereplő egyéneket. Hősében, Jenőy Kálmánban, van valami Katonából és Kisfaludy Károlyból, de ez inkább csak külsőség. Katona életéből átvette a korában nem méltányolt *Bánk bán* tragédia esetét, a Kisfaludyéból olaszországi barangolását, festészi műkedvelőségét, vígjátékírói termékenységét és azt, hogy bizonyos időben Pesten egy csizmadiánál lakott, kivel együtt nyomorgott, s egy darabig inkább ecsete, mint tolla után élt. Azonban ez igaz adatok is Jókai keze alatt oly fantasztikus alakot nyernek, hogy alig ismerünk reájok. Bensőleg semmi sincs Jenőyben e kor nevezetesebb íróiból. Nem találjuk fel benne Kazinczy kiolthatatlan lelkesedését, szívós kitartását, s mindennek annyira örülő, naiv kedélyét, mely szenvedéseit, sőt nyomorát is oly elviselhetőkké teszi; nem Katona érzékeny szívét, csendes, de mély búskomorságát, mely *Bánk bán* bukása után tétlenségre kárhoztatja; nem Kisfaludy Károly függetlenségi szilaj vágyát, erélyes szellemét, mely az élet viharába, csalódások és szenvedések közé ragadja, de egyszersmind megnemesítve emeli ki, mint az emberi gyarlóságok iránt élénk érzékű költőt és vezérét egy írói új nemzedéknek; nem Kölcsey álmodozó és borongó természetét, a lágy szív és erős lélek e különös vegyületét, ez inkább belső, mint külső életet, mely egy szép elégiaként hat lelkünkre. Jenőy nem született e korban, egészen Jókai teremtménye, s magán hordozza eredete bélyegét. Először is nagyon szép fiú, hibátlan gavallér, ki elbájolja a szalonokat, sőt a nádori udvart is, aztán híres táncos, jó lövő, vívó, nagy festész, kit az olasz mesterek mint elsőrendű tehetséget bámulnak, s ki elnyeri előlük a flórenci akadémia pályadíját. Emellett Magyarország legnagyobb költője, látnok, hazafi, a legerényesebb ember, szóval egy túleszményített, mindennel feldíszített ifjú, aminőket csak Jókai tud képzelni. De e szép és nagy tulajdonok mellett szenvedélyében, tetteiben inkább hóbort és tehetetlenség nyilatkozik, mint erő és valódi szív, amelyeknek még tévedései is mindig meg szokták hatni az emberi keblet.

Jókai tizenkét évet rajzol hőse életéből, az 1819-1831 közti kort, amint ezt regényében több helyt világosan kifejezi. Az évtized elején adattak ki az újoncozás és adófölemelés törvénytelen rendeletei, melyek a nemzet legsarkalatosb jogát hozták kétségbe, s heves ellenállásra találva, a legmakacsabb küzdelmet idézték elő. Ekkor hivatott össze az 1825-i országgyűlés, melyen Széchenyi először lépett fel, s az Akadémia megalapíttatott. Jókai beszél politikai viszonyokról, rajzol megyegyűléseket, de ez események hatását nem látjuk se a cselekvényben, se a személyekben. Említi az ókonzervatíveket, mely névnek ez időben nincs értelme; előadja, hogy Bálvándy Ungban az orosz pópáknak kezet csókol, hogy megnyerje őket, pedig a rendi alkotmány idejében azoknak nemigen volt választójoguk, kikre az orosz pópák befolyással vannak. Az 1825-i országgyűlés Jókai előtt nem fontos, sokkal fontosabb az, hogy a nádor nem akarja megengedni a magyar színészek fölléptét Budán, holott már azelőtt Pesten a német színházban is játszottak, s az egész esetnek, ha igaz is, nem volt hatása a magyar színészet fejlődésére.

Ez évtized irodalmi tekintetben is nevezetes volt. A nyelvújítás félig-meddig már diadalt ült, a nemzet figyelme ide fordult s az irodalmi reform előkészítette a politikait. Az irodalom többé nem volt magántanulmány, hatni kezdett a nemzetre is. A győzelem már csaknem bizonyos-

nak látszott, ami fokozta a küzdők erejét. Az író társadalmi állása, anyagi helyzete keveset javult ugyan, de már nemzetről, dicsőségről álmodozhatott, s hihetett a jövőben, s ez kárpótlás volt mind a múltért, mind a jelenért. A tavasz ébresztő fuvalma érzett, a nyugtalan ifjú kedély álmai derengtek irodalomban és politikában egyaránt. Az alkotmány győzelme, Széchenyi fellépte, az Akadémia alakulása felvillanyozta Pest irodalmi köreit, melyek között az Auróra Kör már egész hatalomra emelkedett. Mind ennek alig van nyoma a regényben. Pesten senki és semmi sincs, csak Jenőy, a költő, ki egyedül teremt irodalmat, Bányaváry, a színész, ki nejével együtt fogja kivívni a magyar színészet diadalát, nem is a virágzó német színház, hanem a német cirkusz ellenében, és végre Cseresznyés uram, a csizmadia, ki több mint politikus és hazafi, egész Széchenyi: bölcs és látnok egy személyben. Jenőy nem Kazinczytól, nem az irodalmi köröktől nyer buzdítást és tanácsot, hanem Cseresznyés uramtól, ő avatja be a magasb politikába is, érintkezésbe hozza Olaszországban, a carbanarikkal, s ezek tanai és példái képezik hazafivá. A nyelvújítás harcát komoly vagy nevetséges oldaláról még érintve sem látjuk az egész regényben; az Akadémia csak annyiban szerepel, amennyiben Jenőyt nem választja tagjává. Jenőy hírétől zeng az ország, s még sincs közönsége. Általában Jenőy se külsőleg, se belsőleg nem hasonlít a korabeli írókhoz; nincs semmi benne ezek jelleméből, kiket minden kis siker lelkesít, és szenvedéseik között, halálos ágyukon is megvigasztal az ügynek, melyet szolgáltak, közelgő diadala. Jenőy nyomorog és dolgozik öröm és lelkesülés nélkül, szenved hidegen, mártír-robotból, obligát mellbeteg, s halálakor oly jóslatokat mond, melyekre se élményei, se pedig a költő által rajzolt politikai és társadalmi viszonyok föl nem jogosítják. Temetése is sajátságos. Ez idő tájt kezdette Pest megtisztelni nevezetesb halottait, kik az irodalomnak szentelték éltöket. Kisfaludy Károly temetése oly fényes volt, hogy, amint Toldy írja, Pest addig nem látott oly gyászoló sokaságot. Jenőy halálát senki sem veszi észre, koporsóját csak a csizmadia kíséri, s egy Ázsiából visszajött barátja, aki a magyarok eredetét keresi, s aki a temetés után vissza is megy Ázsiába. Sírját sem tudja senki, s csak nagy később fedezi fel az Akadémiának az ázsiai utazó. De mindamellett vannak a regényben oly szakaszok is, melyek az irodalom pezsgőbb életét rajzolják Pesten, s a harmincas és negyvenes évek emlékeire utalnak. Jókai leírja a „Csiga”-vendéglő társaságát, mely a harmincas évek derekán alakult, s melyből a Nemzeti Kör nőtt ki; leír továbbá egy írói lakomát, melyen egészen a későbbi idők színezete ömlik el. Egyszóval meghamisítja a kort, és sehol sem fogja fel a lényegest, a jellemzőt.

De nemcsak a korrajz nem sikerült, hanem a fő jellemek és cselekvény sem. Nem éppen bizonyos: vajon tudta-e Jókai, mit akar, de úgy látszik, hogy egy oly író alakja lebegett előtte, ki e század elején, mint a nemzeti újjászületés és műveltség bajnoka, a nemzetiségéből kivetkőzött arisztokrácia s a még fejletlen nép előítéleteivel és érzéketlenségével küzd, összeütközésbe jő családjával, kedvesével, de hű marad céljához, s bár a küzdelemben összetörik, az ügy közelgő diadalában vigaszt talál. E felfogás nem hűtelen a korhoz, költői is, de nem oly módon, amint a regényben látjuk. Hol van itt a kor hű képe, hol a nemzetiségéből kivetkőzött arisztokrácia, a hazafias, de ósdi táblabírák, a fejletlen nép valódi képviselői. A Decséry-család, Bálvándy, Csollán Berti nem azok. De Jókai nem is törekedett erre, sőt hőse írói pályáját is tulajdonképp csak a két utolsó kötetben igyekszik rajzolni; a fősúlyt családjával és kedvesével való összeütközésre, s az ebből folyó bonyodalomra helyezi. Ez is volna tulajdonképp a cselekvény költőibb érdeke, de hol van a fejlődés és bonyodalom lélektani alapja, hol a jellemek és szenvedélyek olynemű rajza, mely hitetni és megindítani bír?

Jenőy nagyanyja az összeütközés egyik képviselője. Jenőy árva, de nem szegény, van atyai öröksége, nagyanyja dúsgazdag, kinek minden vagyona reá szállandó. A nagyanya ellenzi, hogy unokája író legyen, s általában a közügyekbe avatkozzék nemzeti szellemben. Talán e nagyanya egy büszke nemesasszony, ki magasra akarja emelni családját, s azt hiszi, hogy

unokájának íróskodása, hazafiaskodása mindezt gátolja? Nem. E szenvedély jól felfogva és fejlesztve sokat igazolna, de Jókai a legjobb indokokat rendesen mellőzni szokta. Az öregasszony hazafias s nem is ósdi magyar asszony, hanem férje, Kálmán nagyatyja hazafi ügyekbe keveredve, üldöztetett, börtönt szenvedett, s mint reszkető nyomorék, világkerülő szerencsétlen halt el. Nem akarja, hogy unokája is ilyen legyen. Kálmán engedelmeskedik nagyanyjának, cenzúrát tesz, a helytartótanácsnál szolgálatba lép, azonban egy tragédiát ír, de ezért sem haragszik meg nagyanyja, s midőn emiatt hivataláról lemond, a jó öregasszony bőven ad neki pénzt, hogy Olaszországban festészi tehetségét kimívelje. Szent a békesség közöttük. De egyszer csak Kálmán váratlan haza jő Olaszországból, hogy színész barátját, Bányaváryt és nejét, Cilikét, kivel nagyanyjánál együtt növekedett, kiemelje a nyomorból. Ezért már megharagszik a nagyanya, és kitagadja unokáját, mert azt, hogy fogadott leánya, Cilike, Bányaváryval elszökött, és színésznő lett, nagyon szívére vette volt. Szabadságot adott unokájának, hogy lehet tékozló, lehet korhely, de nem szabad soha a szökevényekkel szóba állani, beteg porontyukat megszánni, s őket egy szóval is védelmezni. Az öregasszony fő gondja nem annyira unokájának megőrzése az írói pályától, mint üldözése Cilikének. Mindvégig a bosszú vezeti, s nem az anyai gond és szeretet. Szegénységbe taszított unokáját még mint haldoklót sem látogatja meg, csak a temetés után keresi sírját, és tör ki fájdalma. Az egész öregasszony egy minden élet és elevenség nélküli absztrakció, s még az az érdeme sincs, hogy legalább érthető és következetes legyen. S vajon Kálmán e tekintetben nem hasonlít-e nagyanyjához? Valódi unokája. Ugyanazon hóbort és érthetetlen következetlenség jellemzi. Költő lesz, nem tudni hogyan, búcsút vesz a költészettől leginkább szeszélyből, ismét költő lesz barátságból, s a legnagyobb nyomorba süllyed, nem eléggé érthető élhetetlenségből. Akinek némi atyai öröksége is van, aki a világban oly jártas, akinek ecsetét megbámulták az olasz mesterek, aki vígjátékaival kiemeli a nyomorba süllyedt színészetet, aki oly termékeny és nagyhírű író, nem eshetik oly könnyen a nyomor martalékául még 1831 körül sem. Szerelmén is bajos eligazodni. Azt értjük, hogy a rajzolt viszonyok között egy grófhölgybe beleszeret, s attól viszontszerettetik, de e szerelem mindkét részéről oly lágy-meleg, oly minden szenvedély nélküli ábránd, hogy a belőle folyó szenvedést nehéz el-hinnünk, az pedig, hogy a grófhölgy szerencsétlen házassága után elválván férjétől, a haldokló költőhöz siet, mint leendő menyasszonya, éppen nem foly jelleméből. Az indokok összeütközése, a fejlődés bonyodalma határozatlan, elmosódó. Ide járul még Jókai beteges idealizmusa, ki hőseit nagyoknak festi erő és gyöngeség nélkül, akit inkább erényes hóbortok ragadnak, mint szenvedélyek. Hogy a legnagyobb példákat hozzuk fel, a becsületes Othello, a nemes Brutus, a mély érzelmű Hamlet mily gyarló halandók Jókainak nagy erényekkel kifestett hőseihez képest; de valódi emberek, igaz szenvedélyek martalékai. Enélkül nincs költői hatás; a fokozat a költő erejéhez képest különböző lehet, de a forrás ugyanaz.

Az epizódok és mellékalakok már sikerültebbek. A debreceni diákélet, Csollán Berti udvara, az ügyvédi iroda, a cirkuszi hecc, Tóth Máté pusztai tanyája legjobb részei a regénynek. Nagyrészt humoros képek, melyek igen hajlanak a torz felé, sőt itt-ott azzá is válnak. Ugyan-ezt mondhatni a mellékalakokról is, milyenek Béni bácsi, Korcza ügyvéd, Sátory őrnagy, s részben Cseresznyés uram, a csizmadia is, amíg meg nem romlik. Jókainak nem tulajdona a művészi önmérséklet, s gyakran a torzot is torzítja, mint némely kedvelt komikai színész, hogy nagyobb kacajt idézzen elő. Humora olykor csak jókedv, puszta tréfa, de gyakran többet ér pátoszánál. Regényeiben több epizód és mellékalak van, mint amennyi szükséges, de ez a legtöbbször mintegy kárpótlás az elhibázott főcselekvényért. E regény sem egyéb, mint az epizódok és zsánerképek gazdag csoportozata, melyek a fődolog szegénységét jól-rosszul takargatják. Jókai nem gondolja ki jól regényeit, de jól elbeszéli, gondatlanul szövi a mesét, de néhol jó leleményre bukkan, sikerült részleteket tár elénk. Szellemünket nem foglalkoztatja, de kíváncsiságunkat ébren tartja, szívünket ritkán hatja meg, de mindig szórakoztat, elmulat-

tat. Az írók rendesen két fő betegségben szoktak szenvedni: vagy megbénítja munkásságukat a túlságos műgond, mikor a gondban elvész a gondolat, vagy könnyű és gyors dolgozásra sarkallja őket a könnyelmű elbizakodás, mikor aztán a gondolatnak nincs ideje megérni. Jókai ez utóbbi betegségben szenved, s úgy látszik, nem is fog belőle kigyógyulni. Miért is? A közönség így is mohón kapkodja műveit, és pénzügyi tekintetben így sokkal előnyösebb. Európai divat, hogy a hírre kapott írók ritkán tudnak ellenállani az indusztrializmus kísértéseinek. De az sem ment ki még szokásból, hogy ez ellen koronként felszólaljon a kritika, és sokkal élesebben, mint mi, kiknek szintén hasonló kötelességet kellene teljesítenünk.

A NYELVŐR ÉS A KÖLTŐI SZABADSÁG

A Nyelvőr ez évi kilencedik füzetében Bánóczi József Greguss *Magyar költészettan*át ismertetvén, a többek között így szólt:

„Néhány évvel ezelőtt Szász Károly szólalt föl egy nyelvi kritika alkalmával épen a *Nyelvőr*ben, hogy hát szóljanak hozzá: mi van a költőnek a nyelvvel szemben megengedve, mi nem? A fölhívás eredménytelenül hangzott el, pedig a kérdés megérdemelné a szorgalmas adatgyűjtést és tüzetes fejtegetést. Hogy mit lehetne aztán megállapítani? Aligha egyebet, mint amit Greguss mond. E sorok annyira a *Nyelvőr* szellemében írvák, hogy magáért a tárgyért, de megízelítőül is ide iktatjuk: »A költői szabadságot rosszul értelmezik, akik a költő azon szabadságának tekintik, hogy a vers kedvéért hibát követhet el, midőn tudniillik a vers rákényszeríti, hogy például az *ik*es igét iktelenül ragozza, *karomat* helyett azt mondja: *karom*, tájszókat, népies kiejtéseket és szokatlan szórendet, inverziókat engedjen magának. Baj, ha a sors hibák elkövetésére kényszeríti az írót, mert ez azt jelenti, hogy még nem lett elég ura a nyelvnek, s nem bír benne könnyen és fesztelenül mozogni; csakhogy ez esetben a költői szabadság inkább érdemli a költői kényszerűség, szorultság, mintsem a szabadság nevét. A vers teljességgel nem szabadítja föl az írót hiba elkövetésére. A költői szabadság nem hibákat enged meg, hanem szokatlanabb kifejezéseket és fordulatokat, ezeket is csak úgy, ha a mű tárgya és hangulata által igazolhatók.«„

Nagy megütközéssel olvastuk e sorokat, nem mintha a *Nyelvőr* dolgozótársaitól, mint egyoldalú nyelvészektől, a költői nyelv tekintetében egyebet várnánk, mint oly szabályokat, melyeket valamire való költő el nem fogadhat, hanem mert Gregusshoz, a költészettel tüzetesen foglalkozó esztétikushoz és költőhöz teljességgel nem illenek oly állítások, melyek éppen oly ellenkezésben állanak magával a dolog természetével, mint népes műköltészetünk ötszázados gyakorlatával. Itt valami tévedés foroghat fönn: vagy a Greguss szövege homályos, vagy az ismertető szándékosan ferdít. Azért megszereztük Greguss könyvét, kikerestük az illető sorokat, melyek íme itt következnek:

„Ez a helye megemlékeznünk a költői szabadságról. Ezt rosszul értelmezik, akik a költő azon szabadságának tekintik, hogy a vers kedvéért hibát követhet el, midőn tudniillik a vers rákényszeríti, hogy például az *ik*es igét iktelenül ragozza, *karomat* helyett azt mondja: *karom*, *cselédjei* helyett: *cselédi*, tájszókat, népies kiejtéseket (*volt* helyett *vót*, volna helyett *vóna*) és szokatlan szórendet, inverziókat engedjen magának. Baj, ha a vers hibák elkövetésére kényszeríti az írót, mert ez azt jelenti, hogy még nem lett eléggé ura a nyelvnek s nem bír benne könnyen és fesztelenül mozogni; csakhogy ez esetben a költői szabadság inkább érdemli a költői kényszerűség, szorultság, mintsem a szabadság nevét s egy francia tanár, Banville, e helytelen *poetica licentiá*ra gondolt, midőn iskolai könyvében a költői szabadság cikkelyét ez egy szóval írta meg: »Nincs.« Mi volna eszerint a költői szabadság? Ami nem szabad. A vers teljességgel nem szabadítja föl a költőt hiba elkövetésére. Igazán *ik*es ige *ik*telen ragozása hiba, és a költő nem is mondhatja *születik* helyett *született*. A tájszó, a népies kiejtés nem mindig hiba, néha szépség; a *karom karomat* helyett, *cselédi* sohasem hiba; az inverzió pedig nemcsak hogy nem hiba, de a pátosz és indulat nyelvének épen követelménye akár versben, akár prózában. A költői szabadság tehát nem hibákat enged meg, hanem szokatlanabb kifejezéseket és fordulatokat, ezeket is csak úgy, ha a mű tárgya és hangulata által igazolvák.”

Ez idézetből kitetszik, hogy a Greguss szövege kissé homályos, amennyiben a költői szabadságot előbb a mások, utóbb pedig a maga értelmezése szerint határozván meg, mindenütt példákkal világosítva, e két értelmezés között az átmenet nem elég világos - mintha egy-két szó véletlenül ki is maradt volna -, s a szöveg elő- és utórésze ellentmondásba látszik összefolyni. Mindamellett figyelmes olvasás után észre vehetni az író célzatát. S mit tesz az ismertető? A szöveg nehezen érthetőségéről hallgat, ahelyett azt megcsonkítva, Greguss meghatározásának oly ferde értelmet ad, amelynek Greguss egyenest az ellenkezőjét vallja, s fennen hirdeti, hogy az a Nyelvőr szellemében van írva.

Tehát a *Nyelvőr* szelleme hirdeti azt az új ukázt a költőknek, hogy *karomat* helyett *karom*, *cselédei* helyett *cselédi* nem költői szabadság, hanem nyelvhiba, s aki azt tollára venni merészkedik, a nyelvrontás bűnét követi el. Ha ez állana, akkor a *Halotti Beszéd*en kezdve összes kódexeink versben és prózában a nyelvrontás bűnében leledznének, s Farkas Andrástól Arany Jánosig, mint Hamlet mondja, senki sem kerülné ki közülünk a mogyorófa pálcát. A *Nyelvőr* szellemének e nyilatkozatát arra sem tartjuk érdemesnek, hogy régibb és újabb költőinkből s magából a népköltészetből vett idézetekkel megcáfoljuk - százával találhatni reá cáfoló példát -, s csak azt jegyezzük meg, hogy nincs a világnak az a nyelvésze, aki elvitassa a magyar nép ajkáról e dalt:

Eladtam a kakasom
Tizenhárom garason, stb.,

vagy elhitesse a magyar közönséggel, hogy Aranynak e sora rossz magyarság:

S ott levágták Felicziánt
A király cselédi.

Ami az *ik*es igéket illeti, csodálkozunk, hogy a *Nyelvőr* szelleme oly szeszélyesen változó, mint valamely ideges hölgyé. Ha jól emlékszünk, a *Nyelvőr* még a prózaírókat is föl akarta szabadítani az *ik*es igék igája alól, s most íme a költőknek egészen ellenkező ukázt ad ki. Mi részünkről ragaszkodunk Révai tanához, de éppen nem tartjuk nyelvrontásnak, ha a költő a népköltészetre támaszkodva, a szép hangzás, sőt mérték vagy rím kedvéért is (kivéve a szenvedő igéket) némely *ik*es igét nem *ik*es formában ragoz.

Greguss helyesen mondja, hogy az inverzió nemcsak nem hiba, de a pátosz és indulat nyelvének éppen követelménye, akár a versben, akár prózában. De meddig terjednek az inverzió határai, csak világos analógia útján indulhatunk-e, vagy anélkül is merhetünk a hangulat és szenvedély természete és szüksége szerint? ezek oly kérdések, melyeket előlegesen bajos eldönteni. Annyi bizonyos, hogy a költő nem véthet a nyelv szelleme ellen, de a nyelvtan nem képes mindenre szabályt adni, a legkevésbé a stíl oly sajátságaira, melyek a szenvedélyes vagy humoros kedélyállapotból szívják táplálékukat. Itt nem annyira szabályról, mint egyes esetek megítéléséről lehet szó. A költő s a stiliszta is merhet, de e szabadság csak úgy igazolható, ha a merészséget siker koronázza. Azért a *Nyelvőr* tegyen le arról, hogy a költői nyelv, sőt a szépprózа törvényeit is véglegesen szabályozza. A stílnek bizonyos oldalát nem tanulhatni meg a nyelvtanból, a szabályok tudása és alkalmazása még magában senkiből sem teremt nyelvművészt, s a csak tisztán nyelvész nem is válik azzá.

A NYELVŐR ÉS A BUDAPESTI SZEMLE

A Nyelvőr utolsó száma (1881. XII. füzet) oly nagy zajjal ront ránk, mintha valami csínyen kapott volna bennünket, pedig ha csínyről lehet szó, nem mi, hanem ő követte el. A dolog igen egyszerű, bár azt a *Nyelvőr* mindenképp összebonyolítni törekszik. Általában természete a *Nyelvőr*nek, hogy minden kis dologból minél nagyobbat csináljon, az egyszerűt cigányosan elcifrázza, egész szenvedéllyel támadjon és dulakodjék, de a legcsekélyebb támadást is rossz néven véve, üldöztetését panaszolja. De térjünk a dologra.

A *Nyelvőr* egyik számában (1881. IX. füzet) Bánóczi Greguss *Költészettan*át ismertette. A könyv fény- és árnyoldalairól nem tudott vagy nem akart semmit mondani, hogy mégis mondjon valamit, idézett belőle, de oly hibás fölfogással, annyira megcsonkítva, hogy annak, amit az író mondott, éppen ellenkezője következett belőle, és fennen hirdette, hogy mindez a *Nyelvőr* szellemében van mondva. Az idézet főpontja ez: „A költői szabadságot rosszul értelmezik, akik a költő azon szabadságának tekintik, hogy a vers kedvéért hibát követhet el, midőn tudniillik a vers rákényszeríti, hogy például az *ik*es igét *ik*telenül ragozza, *karomat* helyett azt mondja *karom*, tájszókat, népies kiejtéseket, szokatlan szórendet, inverziókat engedjen magának.” A *Budapesti Szemle* erre felszólalt, a Greguss könyvéből egész terjedelmében lenyomatta az idézett helyet, kimutatta az ismertető tévedését, s visszautasította a *Nyelvőr* szellemének ez újabb nyilatkozatát, mely éppen oly ellenkezésben áll a dolog természetével, mint nép- és műköltészetünk ötszázados gyakorlatával.

S mit tesz a *Nyelvőr*? Azt mondja rólunk: „A gyanúsítás szomorú fegyveréhez nyúlva, a legkétségtelenebb tényeket elcsavarjuk, csakhogy a közönségben fölszíthassuk ellene a netán már hamvadóban levő bizalmatlanságot.” S mivel bizonyítja be mindezt? Először is elismeri, hogy Bánóczi csakugyan csonkán idézett, s idézetének az az értelme van, amit mi megtámadtunk, s amit most maga a *Nyelvőr* sem helyesel. De hisz ezzel éppen ellenkezőt bizonyít be, mint amivel bennünket vádol. A vád elesik, s nincs helye többé a vitának. Mindegy, azért mi mégis gyanúsítottunk, s elcsavartuk a legkétségtelenebb tényeket, mert a *Nyelvőr* azt hiszi, úgy akarja; aki oly lehetetlen dolgot is lehetőnek hisz, hogy nyelvünket vissza lehet erőszakolni a Kazinczy előtti korra, az bizony ily csekély lehetetlenségen fönn nem akad.

A *Nyelvőr* a következő okoskodással hiszi bebizonyíthatónak vádját: az nem változtat semmit a dolog velején, hogy dolgozótársa félreértette a Greguss könyvét, csonkán idézett belőle, s megtiltott a költőknek oly dolgokat, melyek mindenha szabadosak voltak; mert az alaptétel, tudniillik, hogy nincs költői szabadság, anélkül is megáll, és ez, nem pedig a magyarázat veendő a *Nyelvőr* szelleme nyilatkozatának. Különös, nagyon különös. Az egész könyvismertetésben, valamint a csonka idézetben is egy szó sincs arról, hogy nincs költői szabadság, hanem csak arról, hogy némelyek hibásan fogják föl a költői szabadságot. Hogyan állhat meg tehát a *Nyelvőr*nek egy oly tétele, melyet nem is vitatott? S az a tétel, melyet tulajdonképp vitatott, hogy némelyek hibásan fogják föl a költői szabadságot, hogyan lehet helyes, midőn a magyarázó példák azt mutatják, hogy a dolgot teljesen félreérti? Egyébiránt az a kérdés, hogy van-e, nincs-e költői szabadság, attól függ, hogy mit értünk alatta. Jóravaló költő eddig sem értette alatta azt, hogy a költőnek szabad megsérteni a nyelv legsarkalatosabb törvényeit, hanem csak azt, hogy különbség van a költői és prózai nyelv között, s amabban némely oly megnyújtások, rövidítések, kettőztetések, összevonások, csonkítások, archaizmusok, szoloecizmusok, inverziók is szabadosak, melyeket emez kevésbé vagy éppen nem vehet igénybe. S e szabadságot is mindig a nyelv természete és szelleme korlátozza, azért ami egyik nyelvben szabad, nem következik, hogy a másikban is szabad legyen. Nálunk nem Kazinczy volt első

hirdetője a költői szabadságnak; nép- és műköltészetünk századok óta gyakorolja, s ezelőtt két századdal Gyöngyösi már elméletét is megírta.

De vizsgáljuk, hogy mivel támogatja még nagyhangú vádját a *Nyelvőr*? Azzal, hogy a *karom*-féle használat helyességére nézve már rég nyilatkozott, továbbá, hogy az *ik*es ragozás további fenntartásának szükségét szintén rég megszűntnek hirdette. Jól van, de miért adott hát ki egy oly cikket, mely a *karom*-féle használatot megtiltja, s némely *ik*es igéknek *ik*telen ragozását még a költőknek sem engedi meg? Ha egy folyóirat előbb így, aztán amúgy beszél, két ellenkező véleménye közül mindig az utolsót szokás végső megállapodásának venni, kivált, ha azt mint a folyóirat irányának egyik kifejezését bocsátják világgá. Mi tudjuk, hogy a *Nyelvőr* nyilatkozott mindkét kérdésben, cikkünk meg is említette, hogy szelleme oly szeszélyesen változó, mint valamely ideges hölgyé. Egyszóval se nem ferdítettünk, se nem hallgattunk el semmit, s a gyanúsítást s a legkétségtelenebb tények elcsavarását nem mi követtük el, hanem a *Nyelvőr* a maga igazságszerető ártatlanságában.

Az ember azt hinné, hogy itt már véget ér a *Nyelvőr* polémiája. A világért sem. A *Nyelvőr* szeret szélesen, hosszan, sőt laposan is írni. Úgy látszik, az új szók miatt annyira megutálta az újabb magyar irodalmat, hogy ízlést is a régiből tanul, és Sámbár és Matkó mintaírói. Aztán kedve telik benne, hogy oly irodalmi szabályokat állítson föl, melyeket sehol a világon nem követnek, sőt maga is áthág, de mástól szigorúan megköveteli. A minap azt hirdette, hogy nem illik névtelenül vagy álnévvel írni, de azért közöl névtelen és álnevű cikkeket is. Most meg azt hirdeti, hogy a megtámadott írónak kötelessége felelni minden támadásra, minden hozzáintézett kérdésre, bár maga nemegyszer válasz nélkül hagyja támadóit. Szemünkre hányja, hogy még máig sem feleltünk ezelőtt harmadfél évvel hozzánk intézett kérdéseire, s míg tartozásunkat le nem rójuk, nemigen van jogunk bíráló megjegyzéseket tenni a *Nyelvőr*re. Az igaz, hogy nem válaszoltunk ama kérdésekre, nem válaszoltunk pedig azért, mert nem tartottuk szükségesnek, de a *Budapesti Szemle* azóta is folyvást igyekezett kideríteni az ortológia némely tévedéseit, s ama kérdéseket is érintette, amennyiben szükségesnek látszott. Az író mindig maga határozza meg, hogy válaszoljon-e vagy ne valamely támadásra, ő vallja kárát, ha némasága miatt veszti írói reputációját; azért ne fájjon a *Nyelvőr*nek a mi fejünk. Úgy látszik, hogy a *Nyelvőr* mindenképp vitázni akar velünk. Jól van, mi is hát kérdéseket intézünk hozzá az ő modorában. Nem követeljük ugyan, hogy feleljen reájok, magunkat sem kötelezzük a válaszra, de ha polémiai kedvének táplálék kell, nem annyira a magunk, mint az olvasóközönség kedvéért, határozza meg világosan és szabatosan:

1. A nyelv csak természeti produktum-e vagy egyszersmind történeti is, s ha ez is, a magyar nyelvújítás csak elméleti tan, futó divat volt-e vagy történeti tény, amellyel számolni kell?

2. A nyelvész törvényhozója-e a nyelvnek vagy csak törvényeinek fejtegetője, tényeinek magyarázója, anomáliáinak fölvilágosítója, s hogy mily szókat használhatni a végső stádiumban, ő dönti-e el vagy az író és beszélő nemzet java?

3. Szándéka-e a *Nyelvőr*nek kiirtani nyelvünkből mindazon új szókat, melyek az ő helyes vagy helytelen szabályainak meg nem felelnek, még ha általánosan elterjedtek és szükségesek is?

4. Minthogy a *Nyelvőr* is használ oly új szókat, melyeket rosszaknak tart, megengedi-e másoknak, hogy szintén használhassanak oly új szókat, melyeket jóknak vagy legalább szükségeseknek tartanak?

5. Ha a *Nyelvőr* magának, másoknak is engedményt tesz, nem fog-e a szigorú elmélet ellenkezni a tág lelkiismeretű gyakorlattal, s nem lesz-e kénytelen előbb-utóbb, itt is, ott is, meghajolni az író és beszélő nemzet szüksége, szokása és ízlése követelményeinek?

S midőn e kérdéseket ajánljuk a *Nyelvőr* figyelmébe, egyszersmind azzal a jó tanáccsal is kívánunk szolgálni, hogy dolgozótársait buzdítsa egy kissé jobb magyarságra. Például Bánóczi újabb cikke egy fordított regényről oly rosszul van írva magyarul, hogy ritkítja párját. Éppen most vettünk Kolozsvárról egy névtelen levelet, mely kócsintásait tárgyalja. De minthogy kifogytunk a helyből, közlését jövő számunkra halasztjuk.

POGÁNYOK

Regény. Írta Herczeg Ferenc. Budapest, 1902. Singer és Wolfner kiadása

Regényirodalmunk a múlt, a történelem felé kezd fordulni, amelyet néhány évtized óta egészen elhanyagolt; csak a jelennel foglalkozott, csak onnan vette tárgyait, hőseit, s mintegy szakított azzal a műfajjal, melyet Jósika kezdeményezett, s Eötvös és Kemény annyi jeles művekkel folytattak. Íme Herczeg, a jelen élet rajzolója, egy történelmi regénnyel lép föl, mégpedig a magyar történelem legrégibb korszakából, melyet eddig csak eposzíróink mertek rajzolni. Vajon e téren fog-e annyi sikert aratni, mint a jelen életből vett műveiben? Vajon a költői leleményt kellő fokon tudja-e összeolvasztani a korrajzzal? Valóban, a történelmi regény lényegét a korrajz s a költői lelemény összeolvadása teszi, vagyis a művészeti cél s a történelmi igazság együttes szolgálata. Ezért a költőnek bizonyos szabadságai vannak szemben a történelmi hűséggel; vehet föl költött személyeket és eseményeket is, de ezekben is a kort kell rajzolnia, csoportokban, egyénekben, viszonyokban és összeütközésekben tüntetve föl a kor eszméit és szenvedélyeit.

E szempontoktól tekintve Herczeg regényét, nem mondhatjuk azt sikerültnek. A regény tárgya a Szent István halálát követő korból van véve. Abban az időben játszik, midőn Péter király második királysága utolsó napjait éli, Vatha kitűzi a lázadás zászlaját, Endre és Levente bujdosásukból visszatérve, a mozgalom élére állnak. Azonban mihelyt győzött a forradalom, Endre megkoronáztatta magát, s a keresztyén vallást és Szent István állami intézményeit visszaállította, s ezt annyival inkább tehette, mert a forradalmat jórészt az idegen uralom idézte elé. E kort rajzolva, tág tere nyílik az írónak a pogány és keresztyén vallás, a régi és újkori intézmények küzdelmét feltüntetni, s egyszersmind sejtetni a keresztyén és nyugati szellem végleges győzelmét. Mindezt meglehetős könnyedén veszi Herczeg. Vatha, a pogányság vezére, továbbá Béla és Levente csak a regény végén jelennek meg; a küzdelmek inkább csak érintve vannak, semmint a regény cselekményébe forrasztva.

Baj az is, hogy a regény nem az egész magyar nép mozgalmát rajzolja, hanem csak egy kis töredékét, a besenyőkét, kiknek egy része a honfoglaláskor a magyarokhoz csatlakozott. Hőse Alpár, a besenyő Thonuzóba fia, ki keresztyénné lett, papnak nevelték, visszavágyik a pusztára, s erős benső küzdelem után a pogány besenyők vezére lesz és Vathához csatlakozik. A besenyő táborban játszik a cselekmény nagy része. Innen van aztán, hogy a szerző a magyar pogányok szokásai-, vallásos szertartásairól nem tájékozza az olvasót. Föltűnő, mily kevéssé ismeri vagy használja a magyar mitológiai hagyományokat; beszél Holdistenről, Holdlányokról, Göncölistenről, Vadleányokról és Éjasszonyokról, Fúvó királyról, a Szélanya fiáról; említi a Rétszagoló, Kulancs, Szilkehordó és Vérszemű csillagokat; elmondja, hogy a tölgyfa, mint szent fa, tiszteletben részesül stb. Honnan vette mindezt? Talán a besenyő hagyományokból, ha ugyan ilyenek vannak.

Bizonyára nehéz föladat a pogány magyarság vallásának és társadalmi viszonyainak rajza. Kevés adatunk van rólok, de mégis van annyi, hogy néhány fővonással megeleveníthessük. Íme példa reá Arany, aki a *Buda halálá*ban a hunok vallását és társadalmát, mint őseinkét, magyar hagyományok alapján rajzolja. Ez úton indulhatott volna Herczeg is, de nem indult. Elvétve, csak egypár helyt találunk ily törekvést. Midőn a szerző a besenyő táborban az előkelők lakomáját írja le, a regössel az ószékely balladák modorát és ritmusát szólaltatja meg. Az elénekelt költemények ugyan nem valami kitűnőek, de a törekvés méltánylást érdemel. A történelmi regényt, a korrajz gondja még nem teszi, ne is tegye archeológiai reper-

tóriummá vagy történelmi aprólékoskodássá. A korrajznak csak a költői lelemény emelését kell szolgálnia, mert a főcél, mint minden költői műben, az esztétikai hatás. S vajon e tekintetben sikerült-e a regény?

A cselekmény bonyodalma, a jellemrajz ereje kárpótolja-e, feledteti-e a korrajz hiányát? Sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy nemigen.

A regény meséje inkább események tarka sorozata, mint költői cselekmény, melynek főszemélyei fölkeltik érdeklődésünket, bonyodalma gyönyörködtet, és katasztrófája meghat. A mű hőse Alpár, Thonuzóba fia, aki csak eleinte érdekelheti az olvasót, azután mind politikai pályája, mind szerelmi története meglehetős érdektelen. Elhagyva a keresztyénséget, s a pogány besenyők élére állva, a Dunántúlra megy, s Vatha seregéhez csatlakozik. Hősiesen küzd ugyan, de semmi tekintetben nem foly be a forradalom politikai bonyodalmaira. Endre megkoronázása, Levente halála után visszatér a Maros partjaira, és végre kibujdosik seregével a nem magyarországi besenyőkhöz, akik Bizánc ostromára készülnek. Ezzel bevégződhetnék a regény, de a szerző jegyzet címén még egypár lapot csatol hozzá, melyekben beszámol a regényben szereplők további sorsáról. „Alpár sorsa - úgymond - összeforrt a nagy besenyőkével, neve pedig végleg elmerült a nagy háborúk viharos hullámaiba." Ez lehet történelmi, de semmi tekintetben sem költői eljárás. Szerelmi története valamivel érdekesebb, de ez sem kelt valódi költői érdeket. Az ember azt hinné, hogy a keresztyénből lett pogány könnyen bele fog szeretni Seruzádba, a besenyő fejedelemnőbe, aki tárt karokkal fogadja, s tüntetően elárulja hozzá való vonzódását. De Alpár érzéketlen iránta; ő már szeret és titkon egy a görög udvarban nevekedett leányt, Zenóbiát, a marosvári ispánnénak első férjétől való gyermekét, akit Konstantinápolyból hazatértekor még mint pap ő kísért Marosvárra. Szerelme szótlan, néma; csak titkon szereti és védi minden ellen; kétszer menti meg életét, de semminemű szorosabb viszony nem fejlődik köztük, s így nem is hathat a bonyodalomra. A hallgatag besenyő vezér csak a regény végén nyilatkozik, ezt suttogva fülébe: „Asszonnyá teszlek vezéri sátramban!" Zenóbia, ki a forradalmi harc alatt a görög apácák kolostorában talált menhelyet, s ott fölvette az apácafátyolt, kétségbeesve tördelte kezeit és így szólt: „Hát testem és lelkem nem a Boldogasszonyé-e?"

Íme, egy erős összeütközés magva, amelyből semmi sem fejlődik ki, mert Zenóbia, amikor visszatér Marosvárba, s a vidéken egy görög apácakolostort látogat meg, Seruzád ösztönzésére azt a besenyők földúlják, s a szegény leány odavész. Ezalatt Alpár is hazakerül, s némely jelekből sejtvén a szomorú eseményt, szíve nagy fájdalmában így fohászkodik: „Jézus Krisztus, hozzád fohászkodom. Te tudsz csodát tenni, hát tégy csodát; tedd meg nem történtté, ami megtörtént. Itt vagyok, láss a szívembe. Vesd ki belőle mindazt, mi nem kedves előtted. Ne viaskodjál velem. Uram, ne viaskodjál. Hiszen te Isten vagy, énnekem pedig nincs erőm, akaratom. Te is Boldogasszony, te Gellért úr, ti mind könyörüljetek rajtam!" Az imádság nem használ, a szomorú hír csakugyan való; ekkor Alpár előzi táborából Seruzádot, útnak indul seregével a nagy besenyőkhöz. Seruzád lóháton, távolról követi a vezért, s egy sziklacsúcson a mélységbe veti magát. Az ember azt várná, s a korrajzba is éppen beillenék, hogy a megtört szívű Alpár ismét keresztyén lesz, kolostorba vonul, annyival inkább, mert néhány lappal az esemény leírása előtt a szerző ekképp nyilatkozik: „A pogányság elvesztette csatáját már akkor, mikor még csak kantározott. Mert ők azért fegyverkeztek, hogy testeket öljenek, a hatalmas ellenség azonban nem a testekben, hanem a lelkekben lakozik; az erős hit ellen nem lehet kopjával harcolni, csak még erősebb hittel. Nekik pedig nincs hitök. Alpár, de bizonyára Vatha is régen nem tudtak már hinni a táltosok és javasasszonyok együgyű babonáiban; tették magokat, mintha hinnének, erőlködtek, hogy higgyenek, de nem tudtak." E néhány vonásból is kitűnik, hogy Alpár jellemrajza, a rája épített cselekvény teljesen elhibázott; sikerültebbek a

regény mellékalakjai s néhány érdekesen megírt epizód, de egy-egy részlet nem kárpótlás az egészért.

Még a regény nyelvére és helyesírására teszünk egypár megjegyzést. Herczeg régebben a *Budapesti Hírlap* dolgozótársa levén, reá ragadt valami e lap nyelvi és helyesírási különösségeiből. Ő is *láthatár* helyett *szemhatár*t ír; ehelyett, hogy *meg voltak lepve, meglepődtek*; az *udvaronc* neki *udvaros*, bár egy lappal előbb a *kegyenc* szót használja *kedvelt* helyett; ezeket a *ki*, a *mely*, a *mi*, a *hol* egy szónak rántja össze, Arany János bosszúságára és Wlassics Gyula örömére. Saját nevében a cz-t kétféleképpen írja: Herczeg és Ferenc. De miért tenni mindezért őt felelőssé, midőn annyi más is teszi, s ő nem hiába az *Új Idők* szerkesztője?

NEGYEDIK RÉSZ
Dramaturgiai dolgozatok

KALMÁR ÉS TENGERÉSZ

Dráma négy felvonásban. Írta Czakó Zsigmond.
Előadatott a Nemzeti Színházban, 1853. február 25-én

Nem nekünk jut először eszünkbe: mivé lesz a magyar színészet, ha jeleseink lassan-lassan kidőlnek. Csodálatos! A legmostohább korszakban, midőn legjobb színészeink ötvenkét megye vándorai valának, s a színpad csak a festett falak varázserejével rendelkezett, csapatonként állottak elő a nagy tehetségek, míg most, a neméppen kedvezőtlen körülmények között, alig látunk egy-kettőt, akik némi reményekre jogosíthatnának. Honnan van ez? oly kérdés, melyet feszegetni csak német bölcsész tudhatna, mert neki van tehetsége és türelme oly dolgokról elmélkedni, mikről nem szükség, s eredményre jutni ott is, ahol eredményt elérni nehéz. Utoljára is abban kell megnyugodnunk, mit a híres Monte-Christo az élet titkának nevezett: „Várjunk és reméljünk." Mi még bátrak vagyunk hozzátenni: reméljünk és csalódjunk és újra reméljünk. Tapasztalásból szólunk, éppen mint a híres Monte-Christo.

Hervei Ida kisasszony először lépett föl nagyobb szerepben (Bilsenné): tehát öreg nő szerepében ifjú leány. Ez már magában igen méltánylandó valami, s mi a legjobb véleménnyel léptünk a színházba. Igaz, neméppen nagy figyelemmel néztük végig e színművet, mert akaratlan a múltba téved gondolatunk, midőn az ifjú költő e darabjával első diadalát ünnepelte, s kora halála eszünkbe juttatja azt, hogy azóta drámairodalmunk is a színészet sorsában osztozik: itt is várnunk és remélnünk kell, azonban Hervei Ida kisasszony egyetlen szavát sem vesztettük el, s híven kísértük mozdulatait.

Hervei Ida kisasszony jó színpadi alak, hangja erős és nem kellemetlen, de szavalni, arc- és tagjátékot kell még tanulnia. A kezdő elfogultságát talán a folytonos gyakorlat legyőzi, s nem is ez az, amin mi fönnakadnánk. Kevés jelét láttuk a jellemfölfogásnak és visszaadásnak. Bilsenné vallásos, szigorú, nyers és indulatos öreg nő. Előttünk ifjú hölgy állott élénk mozdulatokkal, kinek csak néha jutott eszébe, hogy haja már megőszült. Midőn indulatba jő, s átkozódni látszik, csak annyit jegyzett meg magának: itt föl kell emelnem hangomat és kezemet, de a helyzet lélektani jellemérőll nem gondolkozott, és szerepét nem tudta egyöntetűvé alakítani. Ez véleményünk ma esti játékáról, de tehetségéről nem mernénk határozottan szólani. Még nem fog ártani néhány próba, hogy mind ő tisztába jöjjön magával, mind a közönség vele. Az igazgatóság, úgy hisszük, ezután is alkalmat szolgáltat arra, hogy Hervei Ida kisasszony haladását bemutassa, s tehetségéről mindjobban meggyőzzön bennünket, annyival is inkább, mert az a szakma, amelyre ő hivatottnak érzi magát, fontos, és nincs eléggé képviselve.

A közönség részvéttel volt a föllépő iránt, s kihívásokkal bátorítá.

DIOCLETIÁN

Eredeti dráma öt szakaszban. Írta Szigligeti Ede.
Előadatott a Nemzeti Színházban, 1855. szeptember 19-én, Jókainé javára

E mű alapeszméje az őrjöngő Diocletián végszavaiban van letéve, midőn így kiált föl: „Ugye-e, ki vért vetett, vért arat?”

A hős egy véres bűnért bűnhődik, melyet azért követett el, hogy a trónra juthasson, s melyet azáltal akar kiengesztelni, hogy a trónról lemond. E véres bűn nem előttünk történik; mint régen megtörténtet mindjárt az expozícióban halljuk elbeszélni.

Arius Aper és Diocletián jó barátok voltak, s mindketten főtisztjei Numerián császárnak, ki a perzsa hadjárat után annyira elgyengült, hogy folyvást a hordszék és sátor leplei közé kellett temetkeznie. A kormányt Arius vitte, a sátort Diocletián őrzé, s a császár láthatlan lett. Ez hónapokig tartott, a hatalom már Ariusnál volt, s csak Numerián halála hiányzott, hogy császárnak kiáltsák ki. De a sereg valakitől felbujtatva, gyanakodni kezdett, dühe kitört, megrohanta az imperátori sátrat, és Numerián holttestére talált. Arius gyanúba jött, és vasra veretett. Diocletián mint vádló lépett fel ellene a haditanács előtt, megesküvén, hogy ő ártatlan, s Arius bűnös. Arius is esküdni akart, de mielőtt egy hangot szólhatott volna, Diocletián dühösen feléje fordult, így kiáltván föl: „Ez Numerián gyilkosa” - és szívébe döfte kardját.

A sereg Diocletiánt, Numerián valódi gyilkosát kiáltotta ki császárnak. Azonban Diocletiánt a szerencse és hatalom nem tették boldoggá. Az önvád kínjai közt az apán elkövetett bűnt a fiúban akarta jóvá tenni. Ariusnak volt egy természetes fia, akit hajdan neje előtt el kellett titkolnia. Diocletián, tudva ezt, egészen magáig emelte a fiút, uralkodótársul vevén.

Diocletiánt - kivált egy hosszabb betegség után - folyvást üldözi az önvád. Meg-megjelen neki a megölt Arius szelleme. Megutálja a dicsőséget, a trónt, az életet, önmagát. Az első szakasz éppen azzal végződik, hogy összehívja népét, lemond az augustusi koronáról, Galeriust nevezi ki utódjául, s nőül adja neki leányát, Valeriát, ki ugyan Liciniust szereti, s érte minden áldozatra kész, de minthogy a feltörekvő ifjú inkább csak atyja kegyéért szereti őt, s nem akar elszökni vele, hódol atyja kívánságának. Arius szelleme a lemondó Diocletiánnak pálmakoszorút nyújt, ki aztán nyugodtan vonul magánéletbe.

Hat évig él Diocletián csendesen gazdálkodva dalmáciai jószágain. Azonban a birodalom bomlásnak indul Galerius rossz kormánya következtében. Eközben Diocletiánhoz Maximin, hajdan Augustus társa, aki vele együtt mondott volt le a hatalomról, követet küld, és felszólítja, hogy kövesse példáját, vegye vissza a trónt, s űzze el Galeriust. Diocletián szívében már rég kialudt a becsvágy, és még a hazafiság is érzéketlen marad. De családi viszonyai szívén találják, s mély búba merítik. Alig távozik Maximin követe, neje érkezik meg, magával hozva leányát, Valeriát, kivel a kicsapongó Galerius a legrosszabbul bánt. Az atya fölindul, nem akarja visszabocsátani a kötelességéhez még most is hű nőt, és bosszút forral Galerius ellen.

Ekkor megjelen a főeunuch, kitől Galerius visszaküldi nejének a jegypénzt és jegygyűrűt, fölmenti esküje alól, mert egy borzasztó betegség jelenségei mutatkoznak rajta, mely hosszas szenvedés után csak halállal végződhetik, s nem akarja, hogy ifjú, szép neje hozzá mint élőhalotthoz legyen kötve. Az atya örvend, de Valeria lelkesülve kiált föl: „Visszatérek hozzá!... Én hitvese vagyok, s most helyem beteg férjem ágyánál van!” - „Nagylelkű gyerme-

kem, hidd el, ezt az istenek följegyzik” - sóhajt föl az atya, s leányának erénye enyhíti fájdalmát.

Ezután nemsoká Galerius meghal. Temetésre megjelen Maximin, Augustus társa is, ki a szép özvegybe szenvedélyesen beleszeret, s még a temetés előtt szerelmet vall neki. Azonban Valeria, ki csak kötelességének és első szerelme emlékének él, visszautasítja ajánlatát. Maximin bosszút esküszik, s a főeunuch által Valeriát mint hűtlen nőt vádoltatja be, ki mostoha fiával, Caudidiánnal titkos viszonyban élt. Diocletián felindulva Maximinra ront, és számot kér tőle. Maximin sértőn felel, Diocletián kitör, s vissza akarja venni az eldobott hatalmat, de senki sem engedelmeskedik neki. „Temessetek el engem is, én már halott vagyok!” - kiált föl egészen megalázva. A halálra ítélt Valeria nyugodtan várja halálát, de Maximin oly szenvedélyesen szereti őt, hogy nincs ereje megöletni. „Nem foglak letörni - mond neki -, de megtöröm büszkeségedet, legyetek száműzve. Ha majd az éhség, nyomor, magány megtör, magad fogsz kegyelmet kérni.” - „Bízzatok a sorsban, még meglátjuk egymást” - kiált távozó családja után Diocletián. „Igen atyám, még él Licinius” - felel Valeria.

A száműzött Valeria anyjával Syria pusztáin bolyong, mindenütt őrizve, zaklatva Maximin katonáitól. Diocletián, hogy találkozhassék családjával, kénytelen koldus ruhába öltözni. Míg az atya, nő és leány a viszontlátás örömeit élvezik, azalatt a trón miatt véres harc foly Maximin és Licinius közt. Maximin megveretve és üldözve éppen Valeria kunyhójába téved, s az általa annyira sújtott család előtt megöli magát, hogy ne juthasson Licinius híveinek kezei közé. Valeria örömre gyullad, s így kiált Licinius híveinek: „Vigyétek Liciniushoz, ő értem harcolt, ő szeret engem!”. - „Hah, nem halok meg bosszú nélkül - kiált fölemelkedve a haldokló Maximin -, ne örvendj büszke nő, Licinius győzött, de Constantin volt frigytársa, s hogy e frigy tartós legyen, Licinius nőül veszi Constantin nővérét, a bájos Constantiát.” - „Vigy uradhoz - mond Valeria remény és kétség között Licinius egyik vezérének -, gyors légy, fejeddel játszol. Meg kell előznünk a nászt, vagy a halál előz meg.”

Maximinnak igaza volt; Licinius éppen nászát ünnepelte Nikomédiában, midőn Valeria oda megérkezik. Licinius megdöbben, míg Constantin és Constantia színleg örömmel fogadják a szerencsétlen családot. Azonban Constantin ez eseményt fölhasználja Licinius ellen, kitől a győzelem után különben is meg akart szabadulni, követeli tőle, hogy hajtassa végre Valerián a bírák által hozott vérítéletet, melyet Maximin száműzetésre enyhített, mert az ellenkező esetben sértett nővére miatt kész bosszúra fegyverkezni. A sértett Constantia hasonlót követel. A nagyravágyás és féltékenység szövetkeznek Valeria ellen. Licinius enged, de titkon meg akarja menteni hajdani kedvesét, akit még most is szeret, s aki mellett nyilván a viszonyok kényszerűsége miatt lehetetlen állást foglalnia.

Az annyit szenvedett és annyira csalódott Valeria heves szemrehányásokat tesz Liciniusnak, s legalább anyját akarja megmenteni. Ekkor lép föl Diocletián, indulatosan kérdezvén, hogy kinek parancsából hirdetik ki újra a vérítéletet leánya ellen? Constantintól ugyanazt a megaláztatást szenvedi, mint azelőtt Maximintól. A felbőszült, a megalázott öreg megátkozza a hálátlanokat, kiket ő emelt ki a porból, s kik őt porba alázzák. „Vigyétek az öreget, viseljétek gondját, mert elméje háborog” - szól Constantin. Azonban éppen e percben jelenti a testőrvezér, hogy Valeria és anyja megszöktek. „Megszabadultak? - kiált föl Diocletián -, istenek, igazságos istenek, itt a porban imádlak.”

Diocletián nejétől és leányától elszakadva, örömtelenül s tébolyszerű melankóliába süllyedve él salonai palotájában. Neje és leánya még egyszer látni óhajtják, s hogy mint halálra ítélten meg ne ismerjék őket, koldusruhában jelennek meg palotája előtt. Diocletián meglátva őket, így kiált föl: „Ínség leányai, mi döntött titeket nyomorba? Talán jót tettetek? Talán fogadott fiaitok voltak koldusok gyermekeiből, ti nekik adtatok mindent, s ők elvettek mindent?

Nemde ők fényben éltek, míg nektek nem hagytak egyebet koldusbotnál?" Aranyat szór a koldusnőknek, de azok nem mernek szólani.

Diocletián visszasüllyed sötét melankóliájába. „Ó, vajha maradtam volna itt szülőföldemen - sóhajt föl -, Apolló tagadta volna meg tőlem ajándékait: a tűzészt, nagyravágyó lelket, tetterőt, most itt volna nőm, keblére hajtanám ősz fejemet. Valeriám lábaimnál ülne, kezemet szorítaná szívéhez vagy arcomat csókolná. Most senkim, senkim, ó, nőm, szegény nőm, gyermekem, Valeriám!" Valeria fölindul atyja szenvedélyein, s e szavakban tör ki: „Szegény Diocletián!" Az atya ekkor megismeri leányát, nejét, de nem mer hozzájuk szólni, mert elárulhatná, vérpadra vihetné őket. Az udvari szolgák azt hiszik, hogy urok magánkívül van.

Valóban Diocletián őrjöngeni kezd: „Én nem vagyok Diocletián, ő hatalmas volt, reszketett alatta a föld, reszkettek népei, ő a világ ura volt. Diocletián meghalt, én a rabszolga vagyok... Az ott nem Valeria-e, nem az én nőm-e? Én őket bíborban hagytam, ha ők ezek, el e ruhával, úgy én is koldus leszek. Nos, Arius, jól van-e ez így?" - „Vigyétek - szól a főeunuch - ő megőrült." E szóra a nő és leány sikoltva borulnak Diocletiánra, mikor aztán a főeunuch rájuk ismerve, végrehajtja rajtok a vérítéletet. „Az átok enyészik, ő megbocsát, most bocsát meg. Ugye, ki vért vetett, vért arat?" - kiált őrjöngve Diocletián és összeroskad.

Íme a mű meséje a legapróbb részletekig. Csaknem akaratlan jött tollam alá, mert többször és figyelmesen vizsgáltam át, hogy legyőzzem azt a kételyemet: vajon Diocletián drámai, tragikai egyén-e, vajon a cselekvényben van-e belső élet, s ezáltal előidézett drámai egység? Most, midőn a mesét terjedelmesen leírtam, s emlékemben a legapróbb részlet is felújult, még több okom van meggyőződni az ellenkezőről.

Vizsgáljuk.

Mi az a drámai hős, hiszen minden hős drámai, ha drámában szerepel? Mi az a tragikai hős, hiszen minden hős tragikai, ha szerencsétlen véget ér? Mi az a drámai egység, hiszen az egység minden költői mű föltétele, s nincs szükség e külön elnevezésre?

E kérdések teszik a dráma lényegét, e pontoknál dől el: vajon valamely mű dráma-e vagy csak dramatizált líra, eposz, regény? Honnan mégis, hogy kritikusaink e kérdéseket érintik legritkábban, s drámaköltőink mindig e pontokon szenvednek hajótörést? Nem tudom. Annyi bizonyos, hogy én nem új igazságokat hirdetek, s nem eredeti eszméimet akarom elmondani. Ezek az eszmék oly régiek, mint maga a drámaköltészet, melynek természetén alapulnak, s oly örök igazságok, mint ahogy a költészet, lényegében, egy és örök a kor és divat bármily változatai közt. S ezt egyszer s mindenkorra csak azért jegyzem meg, mert el akarom ismerni azt a hibámat, melyet untalan szememre vetnek, hogy tudniillik bírálataimban csekély eredetiséget tanúsítok. Miért ne vallanám be, hogy nem én találtam fel a költészet örök törvényeit, melyeket annyi múlandó műre alkalmazgatok? Miért titkoljam azt a gyöngeségemet, hogy semmitől sem óvakodom inkább, mint attól a nálunk annyira bálványozott eredetiségtől, mely a költészet örök törvényei fölött akar diadalmaskodni.

De a dologra.

A drámai, a tragikai hősnek, bárminő jellemű legyen, bárminő viszonyok közt szerepeljen, három sajátság nélkül nincs létjoga. E sajátságok nem a kritikusi önkény teremtményei, hanem a költészet általános s a színpad viszonyított követeléseinek felelnek meg. Először, a hősnek bírnia kell teljes részvétünket, jeles vagy nagyszerű, vonzó vagy megdöbbentő tulajdonai miatt. Emelkedett jellem nélkül nincs dráma, s a hitvány bűn vagy gyáva erény éppen olyan kevéssé költői, mint drámai becsű, mert csak undort és sajnálkozást gerjeszt. Másodszor, szükséges, hogy a hőst erős és határozott szenvedély vezesse, mely összeütközik a jogos viszonyokkal, a hagyományos erkölcsökkel, a kegyelettel, a kötelességgel: szóval azzal, amit

társadalmi-, erkölcsi- vagy világrendnek nevezünk. Ez az összeütközés a cselekvény magva, a katasztrófa eleme, s minél jogosítottabb egyénileg a szenvedély, mely kesztyűt dobott a világrendnek, annál erősebb a drámai érdek, s annál tragikaibb a katasztrófa. E pont a költői tehetség próbaköve, mert míg egyfelől az alkotás erejét vagy gyöngeségét tárja föl, addig másfelől bizonyságot tesz a világnézet felületességéről vagy mélységéről. Harmadszor, a hős csak cselekvő jellem lehet. Attól a pillanattól kezdve, melyben az összeütközés kezdődik, folytonosan fejlesztőn kell hatnia a cselekvényre, bonyodalmakat idéznie elő, s felköltenie bűneivel, tévedéseivel vagy vakmerőségével a nemezist, a bukást, a katasztrófát, mely megrázón hat reánk, mert egy kitűnő egyént látunk bukni, mely kiengeszteli szívünket, mert a bűn, tévedés vagy vakmerőség bűnhődését látjuk. De a katasztrófának nemcsak megrázónak és kiengesztelőnek kell lennie; szükséges egyszersmind, hogy jellemző, erős legyen, s valami tényben mutatkozzék.

Így kívánja ezt a drámai alak, a színpadi korlát, amely részletes és finom indokolást követel, s a költőt csak tényekben engedi beszélni. E harmadik pont a kiválón drámai tehetség próbaköve, mert e nélkül nincs drámai hatás, míg a regényíró, szenvedőleges hőssel, kiengesztelő ugyan, de nem tényben mutatkozó katasztrófával a leghatásosabb regényeket írhatja. Innen van, hogy minden drámai tárgy lehet egyszersmind regénytárgy is, de nem megfordítva, s éppen itt tűnnek föl a dráma és regény közti nagy különbségek, melyeknek fejtegetése messze vezetne.

Az a három sajátság, melyeket előszámláltam, minden nagy drámaíró hősében föltalálható. Shakespeare hősei éppen e sajátságok miatt válnak a drámai, a tragikai hősök példáivá. Nem nagyszerű egyén-e Coriolán, a vitéz és büszke arisztokrata? Vitézsége és büszkesége nem hozza-e összeütközésbe a néppel és Róma intézményeivel, s midőn sértett büszkeségében hazája ellen fegyvert fog, nem dobott-e kesztyűt a társadalmi és erkölcsi rendnek, miért lakolnia kell? - Nem vonzó, kitűnő jellem-e újra Brutus, e tiszta és lelkes hazafi? Nem éppen hazafisága jön-e összeütközésbe a családiasság, a baráti kötelesség érzelmeivel és a viszonyok kényszerűségével? Ő szereti Caesart, de megöli, mert jobban szereti Rómát, meg akarja menteni Rómát, de az elaljasult Róma menthetetlen, s neki buknia kell egy eljátszott élet, az elveszett szabadság romjai közé temetve. - Hamletnek, e mélyen érző és szülőit annyira szerető fiúnak, nem anyján és nagybátyján kell-e bosszút állnia atyjáért? Nem jön-e összeütközésbe a kegyelet és kötelesség legerősebb érzelmeivel, melyeknek küzdelmében összeroskad? - A szenvedélyes, őszinte, a lovagias Othellót nem éppen szenvedélyessége, őszintesége és lovagiassága teszi-e féltékennyé, tévedtté, bűnössé, s nem folytonosan maga idézi-e föl maga ellen a nemezist: a boldogtalanságot és halált? - Lear nem jó atya-e, ki szereti leányait, s nem éppen az a tévedése, hogy igen szereti őket? E szenvedélyes és szeszélyes szeretet nem teszi-e megfoghatóvá a különben majdnem megfoghatatlan gyermeki hálátlanságot, amelyet ő folyvást ingerel, s amely őt megbuktatja?

E drámai, tragikai hősök mind nagyszerű és kitűnő jellemek. Mindeniket erős szenvedély ragadja az összeütközésre, ami folytonos cselekvőségben a tévedések és bűnök bonyodalmát idézi elő, s erős bukásban vagy katasztrófában nyugszik el. E három elem nélkül nem képzelhetünk drámát és tragédiát, mert a szembetett szenvedélyek jogos összeütközése nélkül nem jöhet létre drámai cselekvény, mert a bűn vagy erény még magában nem drámai érdekű, és a szerencsétlenség vagy halál még nem tragikai.

S most már e szempontból kiindulva, nevezhetni-e Diocletiánt drámai vagy tragikai hősnek? Hol vannak kitűnő tulajdonai, melyek felköltsék részvétünket? A történelem kitűnő egyéniségnek festi, azonban a drámában a cselekvény folytán jellemének ilyes oldala alig tűnhetik ki. Ő csak egy igen gyönge, bűnbánó ember, aki sóhajt, átkozódik, rémeket lát, és szereti nejét,

leányát. Van-e benne erős szenvedély, mely bűnre vagy tévedésre vezesse? Volt a nagyravágyás, mely véres bűnre ösztönzé. Azonban ez nem előttünk történik, rég történt, s a műnek csak meséjéhez, nem cselekvényéhez tartozik. Mikor a cselekvény kezdődik, Diocletián csak bűnbánó egyén gyanánt jelen meg, ki a sors csapásait folyvást önmegtagadással tűri, s akit csak szánnunk lehet.

De miért ne lehetne tragikai hős egy bűnös, ki bűnét akarja kiengesztelni, tisztulni, javulni, emelkedni kezd, de ellene támad a múlt, bonyodalmaiból nemezis fejlik ki, hogy megsemmisítse. Bizonyára az ilyen hős is tragikai, mert itt is erős összeütközés állhat elő a viszonyok kényszerűségével, mely erős drámai és tragikai katasztrófában lelhet kinyugvást, noha, mint Hugo Viktor *Borgia Lucretiá*jában megmutatta, nehéz s nem éppen a legtermészetesebb drámai feladat.

Azonban Diocletián nem ilyen, mert nem cselekvő, hanem csak szenvedőleges jellem. Azonkívül, hogy a trónról lemond, öt felvonáson keresztül semmit sem tesz egyebet, mint csak tűr és szenved. Mindaz, ami őt éri, s ami miatt bűnhődik, inkább valami történetes, mint a szabad akarat, a szenvedély küzdelméből folyó, s tőle felidézett drámai tény. Bűne s azon cselekmények közt, melyek bűnhődését okozzák, oly laza a kapcsolat, hogy nem lehet drámai érdekű. Úgy, ahogy a költő hősét felfogta, csak akkor tehette volna drámai hőssé, ha Diocletián visszavonultságában sem talál nyugalmat, s midőn tapasztalja, hogy a birodalom bomolni kezd, Galerius hálátlansággal fizet: feltámadt szívében a becsvágy és bosszú, nem tűri megaláztatását, még egyszer vissza akarja vívni a koronát, de ezáltal még nagyobb csapásokat von magára, családjára, s alattok összeroskad. De a történet ilynemű alakításra oly csekély alapot nyújt, hogy miatta a történeti hűség szenvedett volna. A költő alkalmasint ezért dobta el ez alapot, de ugyanakkor egyszersmind a drámait, tragikait is eldobta, mert midőn Diocletián a trónról lelép, egyszersmind a drámai tért is odahagyja, többé semmit sem hat, a cselekvény folyamára leánya lép előtérbe, s az események akkor is megtörténhetnek, ha a hős az első szakaszban meghal, kivéve a végjelenetet, midőn leányát megismervén, vérpadra juttatja.

A drámai hős határoz mindig a dráma sorsáról, s a hős közvetlen befolyásának hiánya legtöbbször maga után von még egy más ballépést is, mely egymaga képes a drámának halálos döfést adni: a drámai egység hiányát, mert drámai hős nélkül hiányzik a központ, hova a cselekvény egységbe olvadjon; hiányzik a fejlesztő erő, mely a legtermészetesebb, a legrövidebb úton készíti elő a kifejlődést. Mi az a drámai egység, hiszen az egység minden költői mű életföltétele, s e külön elnevezés szükségtelen? Igaz, de e külön elnevezés sokat jelent, mert azt jelenti, hogy a költői egység a drámában a legerősebb; minden cselekvények közt a drámainak kell legkerekebbnek lenni, s a költői művek közt egyedül a dráma az, hol az expozíció után minden jelenetnek siettetnie kell a kifejlődést.

Nem is lehet másképp. Mint a hős cselekvősége, úgy ez sem a kritika önkényéből foly, hanem a dráma és színpad természetéből. A dráma egypár óra alatt foly le, mégpedig a színpadon. Az idő rövidsége és a színpad korlátjai tiltják az epizódokat, s mihelyt a nézőket nem köti le sebes, fokozatos és a katasztrófába siető fejlődés, a lankadás és unalom kikerülhetetlen. A drámaíró nem élhet az epikus vagy regényíró szabadságával, aki nem nézőkre, hanem olvasókra számítva, s nem korlátozva színpadtól, elejtheti a cselekvény fonalát, más, szorosan össze nem tartozó, de rokoneseményekre ragadhatja figyelmünket, s a részletezés és staffage kedvéért oly epizódokra is vehet szabadságot, melyeket inkább csak az alapeszme és hangulat köt össze, mint a szigorúan vett cselekmény. A regény még a kettős cselekvényt is megtűri, ha egy pontban össze tud olvadni, míg a dráma ezzel a hatást mindig veszélyezteti, még oly

költőnél is, mint Shakespeare, ki *Lear király*ban e hibáját hőse nagyszerűségével és tragikai költészete egész bűbájával sem tudja egészen fedezni.

*Diocletián*nak nincs ugyan egészen kettős cselekvénye, de annyira nélkülözi a benső életet, a fokozatos fejlődést, hogy egészen vontatottá és lazává válik. Mindjárt a második felvonásban semmi sem történik, ami a cselekvényt előrevinné. Minden, ami benne előfordul, csak esemény, és nem drámai tény. Mindig csak azt halljuk, mi történt előbb, vagy mi történik a színpadon kívül, mintha most kezdődnék az expozíció. A harmadik felvonásban ugyan a cselekvény élénkülni kezd, megkezdődik a bonyodalom, hogy a negyedikben egy újabb bonyodalomnak adjon helyet. E két bonyodalom bensőleg igen kevés kapcsolatban van egymással. Maximin cselszövése és Licinius hitszegése csaknem két külön dráma alapeszméje. S az ötödik felvonás, a katasztrófa minő pusztán melodrámai hatású! Egyébiránt az egész drámában e végjelenet az egyetlen, melyben költői és lélektani mozzanatok vannak, amit Egressy (Diocletián), leszámítva pár nyelvbotlást, nagy sikerrel és művésziesen emelt ki.

Mondjak-e még többet? Talán elég lesz, talán igen is sok volt. Legyen szabad az előadásról csak annyit jegyeznem meg, hogy az nagy fénnyel ment végbe, hogy Jókainé (Valeria) zajos tapsokkal és számos koszorúval üdvözöltetett, s nagy kedvvel, a közönség teljes megelégedésére játszotta szerepét, melyben igen kevés volt a játszanivaló. Ha a színésznő örömest játszik gyönge szerepet, miért ne írhatna a kritikus is örömest az ily szerep előadásáról? Nem tudom, miért ne? De nekem soha sincs kedvem színésznőink vagy színészeink fény- vagy árnyoldalait rajzolni oly szerepekben, melyeket ki nem állhatok. Nagy gyöngeség. Ez is hóbortjaimhoz tartozik, melyért még nem rótt meg se a *Magyar Sajtó*, se a *Hölgyfutár*.

A NEMZETI SZÍNHÁZ ÉS DRÁMAIRODALMUNK

Ezelőtt harminc évvel írta Kölcsey azt az el nem mondott híres beszédét, mely kihatott később az egész országra. E perc óta a színész büszkébben merte magát a nemzeti nyelv és míveltség apostolának nevezni, mert a haza egyik elsőrangú írója mondá a színházról: „Itt leszen nyelvünk egyik bátorságos révpartja; itt leszen a haza, hol mostani számkivetése után megnyugszik; itt leszen a tűzpont, melyből valahára teljes erejében lobbanhat ki, hogy a maga bámulást érdemlő tulajdonainak tartozott rangját a többi európai nyelvek mellett elfoglalja." A megyékben inkább kezdték hinni, hogy a nemzeti színház csakugyan oly közügy, mely figyelmet érdemel, mert egy híres író, egy komoly és önmérséklő férfiú, a szenvedély hangján írta a részvétlenekhez: „Ez-e az a hazafiúság, melyre Pest vármegyének rendei számot tartottak, mikor elvégezték, hogy minket is meghívjanak-e szép szándék elősegélésére? Ez-e a buzgóság, melyet tőlünk a nemzeti nyelvnek közügye vár? Ez-e az a fennérzés, mellyel magunkat magyaroknak nevezni büszkélkedünk?" A szigorú erkölcsbírák és a léha képmutatók, kik megtanulták Rousseauból, hogy a színház erkölcsi romlást okoz, nem mertek többé szólani, mert egy feddhetetlen jellem fakadt e szemrehányásokra: „Ront a játékszín! Miért mégis az idegentől vissza nem irtózni? Ó, jól értem én, hogy mi az úgynevezett romlás eszközei nélkül el nem lehetünk. Mi szeretünk romlani, mi akarunk romlani, de romlásunkon is idegen színt akarunk láttatni." Az áldozni habozóknak - akarva, nem akarva - meg kellett nyitni erszényüket, mert egy ritkán gúnyos ajak kifogyhatatlan gúnnyal kérdé tőlök: „A haza kíván nem vért, nem határtalan feláldozást, csak bővségünkből kíván valamit, csak felesleg-valónknak egy részét kívánja, s mi, kik a vendégfogadás törvényeit gyakran érdemetlenek iránt is nem minden vesztegetés nélkül gyakoroljuk; mi, kik bizonyos alkalmakkal csillogás által kiismerszeni annyira szeretünk, hogy a kímélést alacsonyságnak fognók tekinteni: mi vonjuk-e be markainkat, a nemzetiség közoltára előtt, mi ne tartsuk-e alacsonyságnak a kislelkű kímélést?" Az ellenmondás elnémult vagy lelkesedéssé vált, mert a felindulásban kifáradt szónok e megbélyegző fordulattal végezte szónoklat formájába öntött cikkét: „Ha van köztünk, ki a gyalázatos nevét hordozni nem irtózik, keljen fel és cáfoljon meg." Ez elébb csak kéziratban keringő, később nyomtatásban is megjelent cikk mindenütt újabb és erősebb lendületet adott a részvétnek; néhány év múlva már emelkedtek a Nemzeti Színház falai; nemsokára országgyűlésen is szőnyegre került az ügy, s a Felség hozzájárultával megajánl-tatott a dotáció.

Miért újítni meg e napok emlékét, miért hivatkozni e cikkre? Talán a közönyt és részvét-lenséget kell újra ostromolni? Ó, nem. Hála istennek, ezen túl vagyunk! Amit akkor Kölcsey csak néhányad magával érzett, most mindnyájan érezzük, s bár színházunk még most sincs annyira biztosítva, amennyire körülményeink közt is lehetséges, a hiány pótlása bizonyosan nem a részvétlenségen fog múlni. Azonban Kölcsey nem csak izgatott, ostromolt, lelkesített - hanem hitt, remélt és álmodozott is. Előtte oly színház lebegett, melynek jelleme nemcsak a falakra festett országos címer, hanem egyszersmind az az önérzés, mellyel belép küszöbén a közönség; az a lelkesedés, mely felülemeli az önbecsérző színészt a mindennapi élet körén, az a nemes hazafiúság, mely által a költő tulajdon érzéseit a nemzetéivel olvasztja össze. Ő hitte, hogy a színház a közönséget, a közönség a színházat kölcsönösen fogják nemesíteni; remélt színészetünk és drámánk jövőjében; színészekről álmodozott, kik többé nem az idegen ízlés rabszolgái; költőkről, kik új pályát törve, saját életünk múltját és jelenét varázsolják elénk halhatlan új műveikben.

Azóta sok év tölt el; Kölcsey rég a sírban nyugszik; de szent fájdalma s hő lelkesedése folyvást él közöttünk; s most e harmadik évtized fordulásán, mintegy számot kérve kérdi

tőlünk: Vajon beteltek-e azok a szép remények, melyekben oly mélyen hittünk; vajon haladunk-e azon eszmény felé, melyről olyan jólesett álmodoznunk? Kérdések, melyekre felindul a szív, s az ajk nem mondhat határozottan se igent, se nemet. Mégis e néma felindulásban több van, ami vigasztal, mint ami fáj. Nincs okunk pirulni a múltért, mert fontos eredményeket vívtunk ki; reménnyel tekinthetünk a jövőbe, mert elégületlenek vagyunk a jelennel, s nem hiszünk abban a hazug dicsőségben, melyet az együgyű jóakarat vagy az önmagának hízelgő hiúság igyekszik ránk vitatni. Ez elégületlenséget öntudatra emelni, és eszmékre vive vissza, gyümölcsözővé tenni: oly feladat, mely megérdemli a fáradságot. Kölcsey szelleme hív, int és biztat. Az ő álmait kell hüvelyeznünk, az ő reményeit táplálnunk, az ő hitében erősödnünk. Tovább kell fűznünk az eszmék láncolatát is ott, ahol ő elejté. Akkor a színház anyagi érdekeiről kellett gondoskodni, most leginkább a szellemiek igénylik részvétünket; akkor arról volt szó, legyen-e színházunk, most azért kell küzdenünk, hogy kitűzött célja felé haladjon; akkor szónoklatra és pártfogásra volt szükség, most elmélkedésre és kritikára, s ez utóbbi nem tehet jobbat, mintha összehasonlítván a múltat és jelent, saját viszonyaink szempontjából vizsgálja bajainkat, s ez úgyszólva történeti alapon izgat azon eszmék mellett, melyekben a jövő küzdelme s talán dicsősége is rejlik.

Minő különbség régi s mostani színészeink állása közt! Kölcsey élénken festi a nyomort és megvetést, mely a legjelesebbnek is egyetlen jutalma volt. Kötéltáncosokként barangoltak városról városra, többször ébresztve szánalmat, mint fogékonyságot a művészet iránt. Az utasok jól ismerték őket; tudták, kiket visznek azok a megterhelt és mégis könnyű kocsik, melyekről festett vásznak és aranyozott papírdarabok csüggnek alá, s tetejében télen is nyári ruhában fütyörész néhány beesett arcú úr, és didereg egypár fátyolos ifjasszony. A városok vendégfogadósai hónapok múlva is emlékeztek reájok a sok fűrás-faragásról, mellyel megrongálták a nagytermet, s a hosszú árjegyzékekről, melyeket nem tudtak kifizetni. A fővárosban nemhogy színházépületjök lett volna, de még a föllépheti engedélyért is perelniök kellett. Többször kísérelték meg, hol Pestre, hol Budára telepedni, és sikertelen küzdelmek után mindannyiszor kénytelenek voltak újra nyakukba venni a vidéket. Arisztokráciánk ezreket pazarolt idegen művészekre, s alig találkozott egy Wesselényi, Ráday és Vida, kik a hazaiakat vegyék pártfogás alá. A megyék ugyan tettek értök valamit, de a pillanatnyi segély csak alamizsna volt. A míveltebb körök szégyellték vagy megvetették őket, az alsóbbakban csekély volt a fogékonyság. Nem a szellemi szükség töltötte meg olykor a színházat, hanem a kíváncsiság. A vagyonosabb nemesség külföldieskedése, s a magyar polgári elem fejletlensége lehetetlenné tette az állandó közönség megalakulását. A jó polgárok csak bámulni tudtak, a büszke nemesek csak gúnyolódni szerettek. A magyar nem művésznek való, mondták az idegen míveltségű ifjú urak; az ódivatú öregek pedig, kik délelőtt a haza ügyét védték a megyegyűlésen, megbotránkozva szemlélték este az előfüggönyt, melyre nagy betűkkel volt felírva: ÉLJEN A NEMZET, s mosolygva mormolták fogaik közt: a nemzet megél, csak ti tudjatok megélni. Valóban kevesen voltak, kik a színészet hatását a nemzeti míveltség fejlesztésére fel tudták volna fogni. Valóban a színészek nem tehettek okosabbat, mintha megélni igyekeztek. El is követtek ezért mindent. Nem kímélték a görögtüzeket és a cifrábbnál cifrább tablókat. Oly műveket férceltek össze, oly címeket gondoltak ki, hogy csodájában is begyűlt a közönség. Akit aztán bekaphattak, igyekeztek megtartani, s kedvéért akár bajazzókká váltak. Nemcsak művészetöket, hanem magokat is készek voltak lealacsonyítani. Jutalomjátékaik alkalmával személyesen hordozták szét a színlapot, s ültek ki a pénztárhoz megköszönni a nagylelkű közönség filléreit. Se vásár, se főispáni beiktatás, sőt nagyobbszerű névnap sem eshetett meg nélkülök. Sátort ütöttek az állatmutogatók bódéi mellett, s együtt hízelegtek a muzsikus cigánnyal. S ha mégsem volt miből fizetni az adósságot, ha kifogytak az utolsó előtti és legeslegutolsó előadásokból is, megáldták a jó nagyságos úrfit vagy urat, ki valamelyik színésznő szép szemeiért segélyt nyújtott számukra, vagy jószágára vitette ki őket

korhely pajtásokul. Szóval, néhány szerencsésebb évet kivéve, a régibb színész alig volt egyéb, mint most iparlovag vagy bohóc, majd koldus vagy élősködő.

Ily körülmények sokat árthatnak, de még magokban nem akadályozzák meg a művészet lassú és biztos fejlését. Kevés különbséggel így volt az eleinte Angol-, Francia- és Németországon is. Az anyagi jólét és külső dísz a művészetek haladásában ritkán ok, a legtöbbször következmény. Fődolog némi hagyományos hajlam, fogékonyság és érdekeltség. Ennek hiánya akadályozta leginkább színészetünk fejlését.

Másutt a színészet vallásos és nemzeti szokások földjén csírázott. A misztériumok és utcai tréfák, a leendő tragédia és komédia elemei mindig kedvenc mulatságai voltak a népnek, s így a színháznak később mintegy szükséggé kelle válnia. Nálunk a misztériumok nagyon szűk körben divatoztak, s az utcai bohócok idegenekből teltek ki. Történetíróink emlékeznek ugyan kóbor színészekről, két vagy három drámai költeményünk nyomtatásban is fennmaradt, de mindent összevetve, legrégibb színészetünk vagy majdnem egészen idegen volt, vagy nem a népszellem önkéntelen és tartós nyilatkozata.

Ezért a múlt század vége felé, midőn néhány buzgó hazafi felszólalt a magyar színészet mellett, nem a meglevő elemek ápolásáról és nemesítéséről volt szó, hanem egy merőben új és idegen valami átültetéséről. A színház nem belső szükségképp nyilatkozott, hanem mint absztrakció, s a nemzeti visszahatás egyik mesterséges eszköze. A színpad magyar lőn, de a szellem idegen maradt; a német színészet halvány másolata nem elégíthette ki az elnémetesedett mívelteket, a nép pedig érzéketlenül nézte és hallgatta, amit se érteni, se érezni nem bírt. A színész maga se tudta, mit csináljon. Hiányzott az alap, amelyre építsen, a hatás, mely lelkesítse. Nem csoda, hogy a nagy hévvel felkarolt ügy, a visszahatás gyöngültével csak tengődni tudott. Nem csoda, hogy színészeink hiába küzdöttek a lehetetlenséggel, s a legtehetségesebbek ereje is megtört. Nemzeti színészet, nemzeti drámai költészet nélkül nem állhat elő; a hagyományos nemzeti szellem képzőerejét még a lángész sem pótolhatja; s a színész, mint a haldokló viador, örömest hordozza sebeit, ha gyönyörittas közönség tapsolja meg. Ezt nélkülözvén, színészetünk mindent nélkülözött, s arra volt kárhoztatva, hogy jól-rosszul önmaga alkossa meg saját elemeit.

Most másképp van minden. Hatvan év nehéz küzdelme közönséget teremtett. A fölébredt közszellem s a fejlődő irodalom, színészetünk e hű szövetségesei, felizgatták a fogékonyságot. Az állandó és dotált színház létrejöttével egész új korszak derült föl. A vándorok menhelyre találtak, hol tisztesség és közbecsülés váltotta föl a nyomort és megvetést, pálya nyílt a művészi törekvéseknek, és táplálékot nyert a becsvágy. Az ifjú és emelkedő magyar főváros, s a már önbizalommal küzdő nemzeti színészet egymást gyámolíták. Segítségül jöttek a költők és kritikusok is. Elmélet és gyakorlat, a nemzeti drámai költészet megalapításán fáradoztak. Némely, ha nem is éppen becses, de folyvást törekvő drámai kísérlet egy kis magyar életet varázsolt a színpadra. Ez színészetünknek némi nemzeti színt adott, s közelebb hozva az élethez, a hatás eszközeivel ruházta fel. A közönség növekedett, részint érdekeltségből, részint hazafiságból, részint divatból. Ma már bizton elmondhatjuk, hogy oly közönségünk van, melynek szükségévé kezd válni a színház. Ott ül az arisztokrácia, s mi más ez, mint ezelőtt hatvan, sőt csak húsz évvel is. Hűn megjelent a középrend, mely naponként erősbödik számban, vagyonban és míveltségben; nem hiányzik az alsóbb osztály, s egész lelkéből tapsolja meg népszínműveinket. Most nyári hónapban is annyi a közönség, amennyi hajdan a böjti napokban sem volt. Most nem hallunk gúnyt, és senki sem közönyös, sőt oly jóakaratú, elnéző és részvevő, mint aminő gúnyos, követelő és érzéketlen volt egykor. Emellett a színésznek megkülönböztetett állása van. Nem magánember zsoldosa, hanem országos intézet tagja. Nem kénytelen művészetét vagy önmagát lealacsonyítani. Díja, ha nem vetekszik is a

külföldiekével, fölmenti az élet gondjai alól. Megtiszteltetésekben részesül, s vénségére nyugdíjat várhat. Van ideje tanulni és kipihenni magát. A főváros és a vasutak által közelhozott külföld könnyebbé tették önmívelhetését. A társaságokban nem fogadják többé előítélettel, s csak egyéniségétől függ, hogy szívesen látott vendég legyen. Ha vidékre rándul vendégszerepelni, útja egy kis diadalmenethez hasonló. Hányszor térnek vissza koszorúkkal és ékszerekkel, s mennyi mindent tudnak beszélni a sok ünnepélyes lakomáról és fáklyás zenéről, mellyel megtisztelte őket az ifjúság. A vidék követi a fővárost, s mintegy vetekszik vele. Nevezetesebb városainkban gyökeret kezd verni a színészet. Arad, Szabadka, Miskolc nemrég építettek állandó színházat, s már Debrecen és Nagyvárad hasonló mozgalmairól értesülünk. Maholnap a vidéki színész sorsa is jobbra fordul, és művészi nemesülésök hatással lesz a fővárosi színházra, melynek az eddiginél több módja lesz belőlük újoncozni. Mindez tény és örvendetes haladás. Közönségünk még sohasem csüggött ennyi előszeretettel a színészeten; érdekeltsége viszonyainkhoz képest oly nagy, mely a nem mindennapi becsvágy törekvéseit is megérdemli.

Mégis, honnan az, hogy az ifjú színészi nemzedék nem jogosít annyi reményre, mennyit a régi megvalósított. Mégis, mi az oka, hogy amíg azelőtt harminc évvel a nyomor és hányódás közepett a jeles és törekvő tehetségek egész csoportja állott elő, kik később a pesti színpad díszeivé fejlettek, most a kedvezőbb körülmények közt, ha nem hiányzik is egypár új tehetség, csekélyebb a törekvés, és aránylag hanyatlást tapasztalunk?

Tagadhatatlan, hogy sokat háríthatni az időre. Akkor még minden előttünk állott; meg-ifjultunk, és lelkesülésünkben visszanyerni hittük, amit elvesztettünk, s kiküzdeni, amit nem bírtunk. Ez a szellem teremtő erővel hatott mindenüvé; a fejlődő politikai, irodalmi és társas élet magával ragadta a színészetet, mely aztán önmegalapításával igyekezett folytatni a múlt század kezdeményét. A színésznek hazafiú becsvágya támadt, mely táplálta a művészit. Kiérdemelni a nemzet figyelmét, részt venni az újjászületés nagy munkájában, oly gondolat volt, mely a nyomorban is emelte a lelket, s a hányódás közepett is megtermékenyíti a munkásságot. Nem ugyanezt hirdette-e Kölcsey el nem mondott, de mindenütt olvasott beszédében, s mást fejezett-e ki Vörösmarty *Árpád ébredésé*ben? Íme a szónok, költő és vándorszínész hogyan találkoznak egymással a küldetési hit és lelkesült önbizalom e napjaiban.

Most sok van a hátunk megett; kimerültség és csalódás nyomják a kedélyt. Kétkedni tanultunk, és hidegebbek vagyunk. Mélán tekintünk a múltba, s mintha félnénk a jövőtől, meg-megrendül önbizalmunk. Érezzük, hogy az időben sok a bomlasztó, s kevés az alakító erő. Azonban mindez nem fásultság, se tehetetlenség. Eltűnt előlünk sok bolygó fény, melyeket csillagoknak hittünk, de sarkcsillagunk a homályon is átrezg hozzánk. Szívünk nem égett ki, s ha mélyen sebzett is, van erőnk önismeretre törekedve tájékozni magunkat, s igyekezvén megtartani, amink volt, a további fejlődhetés útját egyengetni.

Társadalmunk s az irodalom ez erősbülő hangulatából többet meríthetne színészetünk; inkább érezhetné napjaink önmegtagadó hazafiasságát, mely a legnagyobb erőfeszítést kívánja. A mai színésznek nincs annyi hazafiúi becsszomja, mint amennyi a réginek volt. Talán többet és jobban tud beszélni róla, de bizonyosan nem érzi olyan mélyen; inkább tudja fontosságát, mint teljesíti kötelességeit, s éber gondok helyett csalálmokba ringatja magát. Régen élénk volt a hiány és elmaradottság érzete, s éppen azért folytonos fejlődést vagy legalább küzdést tapasztaltunk; most nagy az önámítás és fennhéjázás, s éppen azért hanyatlást vagy tespedést látunk; régen a közönség kissé emelkedő hazafias részvéte ösztönül szolgált, s kölcsönképp fogadtatott el, mely után kamat jár; most adóvá kezd alászállani, mely követeltetik; a régi színész rongyai közt is büszke volt arra, hogy magyarnak született, most találkozik olyan is,

aki csekélyli a magyar dicsőséget. S ezt nemcsak a kozmopolita énekes és énekesnő teszi, hanem némely drámai színész is. Nemrég egyik fiatal színészünk külföldi színpadon kísérte szerencsét, s most már egyik legjelesb és legtörekvőbb színésznőnkről rebesgetik ugyanazt. Amaz lehet kivételes különcség, ez puszta hír, de mégis olyvalami, mely már csak azért is, mert vita és pletyka tárgya lehet, figyelmet érdemel.

Másutt a hazafiasság csak emeli és nemesíti a művészi becsvágyat, nálunk majdnem egyedül szüli és táplálja. Ha a magyar tudós, író és művész azon beteges ábránddal kezd tépelődni, hogy miért nem született oly hazában, hol egy fél világra hathatna dicsőségével; ha nem merít önfeláldozást a rokon- és ellenszenv összeolvadt szenvedélyéből, mely nálunk annyi mindent pótol, s melyet semmi sem pótolhat; ha pénzvágy miatt vagy hiúságból feledni kezdi, hogy neki a honnak, a honért, és a honnal kell élnie: a legtragikomikusabb önmeghasonlás fog bekövetkezni, s irodalmunk és művészetünk elveszti súlypontját.

Hála istennek még távolról sem közeledünk ez örvény felé. Se vádra, se félelemre nincs elég okunk. Színészeink csak panaszolnak, affektálnak, és szeretnek szerepet játszani a színpadon kívül is. Mióta inkább ismerik a külföldet, s magasabb eszmények van a színész állásáról, mióta köztünk világhírű művészek fordultak meg, mióta nemzeti viszonyaink, vágyaink és reményeink mérsékeltségét parancsolják, megszokták a sóhajt és panaszt. Irigylik az énekes sorsát, akinek az egész világ nyitva van; búsulnak, hogy csak egyetlen nagyobbszerű színházunk levén, nincs hova menniök; nem fenyegetőzhetnek, ha összetűzve az igazgatósággal, díjaikat akarják fölemelni, vagy szeszélyeik érvényét kivívni; kérkednek, hogy ha így meg így volna, mily óriási művészek tudnának lenni, amíg most vagy nem lehet, vagy nincs miért megerőltetni magokat.

Hiú álmodozás, üres fecsegés, melynek alig volna fontossága, ha nem koptatná az erélyt, s nem szülne bizonyos fásult hangulatot! Hol az a hazafias büszkeség, amely az önérzetben is talált jutalmat, az a törhetetlen elszántság, mely a részvétlenséggel is meg tudott küzdeni, az a lelkesült igyekezet, mely részben a tehetséget is pótolja. Tünedezni kezd lassan és öntudatlanul. Gyöngülvén a hazafi becsvágy, gyöngült a művészi is, s ez utóbbi annyival inkább, mert a közönség részéről kevés táplálékot nyer. Közönségünk részvékeny, hazafias, de talán éppen azért nem akarván büntetni, jutalmazni sem tud emelőn és termékenyítve. Tapsai és koszorúja elámítják a hiút, elkeserítik a becsvágyót, s akadályozzák mindkettő haladását. Kevés különbséget tevén, éppen úgy jutalmazza a legjelesebbet, mint a kevésbé jelest. Elnézése fölbátorítja a hanyagságot, elszunnyasztja a törekvést, és táplálja az önámítást. Innen foly aztán az, hogy a színész azt is művészetnek tulajdonítja, ami a hazafiasság vagy bátorítás szüleménye, s a meg nem érdemelt kapcsokra hivatkozik a legméltányosb kritika ellenében is. Míg a hazafias részvét némi ízlési szigorral nem párosul, s a koszorú és taps oly olcsó lesz, közönség és színész egymást fogják rontani.

Íme színészetünk aránylagos hanyatlásának különböző okai. De vajon igaz-e, hogy hanyatlunk, habár csak aránylagosan is? Oly kérdés, melyre legjobban megfelel egy kis visszapillantás a múltra.

Színészeink ezelőtt ötven-hatvan évvel a német színészetet utánozták, sokkal kényszerűbben, mint azelőtt a németek a franciát, s a franciák az olaszt. Csak kissé mívelt köreinkben is német míveltség uralkodott, költészetünkben a német iskola kezdte meg diadalmas küzdelmét, s a Pesten már virágzó német színház mintegy mintául szolgált a leendő magyarnak.

Németországon 1791 előtt a Gottsched iskolája megbukása után, a legféktelenebb természetiességnek hódolt a színpad. Színész és költő arra törekedett, hogy a természet hangját minél inkább s minél erőteljesebben hallassa. Lessing úgynevezett polgári drámái; Goethe *Götz von*

*Berlichingen*e és Schiller *Haramjá*i adták e lendületet. A vers nyűgét félredobva, s a francia konvencionális formák romjain, büszkén emelkedett a próza és valóság, most a nekivadult indulatok, majd a siránkozó ellágyulás kíséretében.

Ha a színpad lázas névvel igyekszik másolni az életet, nem jár rossz úton, de még csak leendő művészet, s csak a fejlődés forrongását éli. Érezték ezt Goethe és Schiller, és később célul tűzték ki: megbuktatni a részint általok is előidézett természetiességet. A weimári miniszter és színházigazgató, a jénai tanár és drámaíró korlátlan hatalommal kezdik osztani parancsolataikat.

Ha az eddigi színpad a valóság hű utánzása volt, a leendőnek mintegy az élet irányadójául és mintaképéül kellett szolgálni. A természetes beszélgetés ritmusos szavalattá vált, nem ugyan a Gottsched idejebeli alexandrin, hanem jambusok szerint. Mozdulatok és csoportozatok a plasztika szabályaihoz alkalmazódtak. Most már a színésznek nem volt elég némi természetes ész és élénk kedély, hanem finom érzékkel nemesített érzülettel és tudományos képzettséggel is kellett rendelkeznie. Az eddig mintául szolgált természetet az eszményi antik váltotta föl. Ez az irány nehezen hódított, sokféleképp módosult, de elvégre is győzött, s meg volt egyengetve az út az eszményi színpad felé, melyhez a német színészet, többször megkísérlett eltérések mellett is, mind a mai napig hű maradt.

Színészeink, kik a hazánkba telepedett német színészeket vették példányul, e másodkézből nyert iskola növendékei voltak. Nem lévén drámai költészetünk, német fordításokból éltünk, és színészeink igyekeztek úgy adni szerepeiket, ahogy azt a németektől látták. A tragédiában átvették a ritmusos szavalást, s minthogy verset nem szavalhattak, a prózát szavalták úgy, keveset ügyelve a magyar hangsúlyra. Bizonyos éneklő modor pótolta a ritmust, és mesterkélt taglejtés a plasztikát. Most gúnyosan emlegetik mindezt, s nem ok nélkül. Szigligeti méltán mondja *Drámai állapotjainkról* című cikkében régibb színészeinkről, hogy még „jó reggelt" sem tudtak egymásnak mondani a színpadon bizonyos szenvelgett pátosz nélkül.

Azonban nem kell felednünk, hogy szegények alig tehettek mást, s jól tették, hogy bizonyos formákhoz, jól-rosszul ragaszkodtak, minthogy önmagokból lehetetlen volt meríteniök. Legalább küzdöttek valamiért, fegyelmezni engedték magokat valami által, s ez elég volt arra, hogy a művészetről: bárminő, de mégis fogalmat nyerjenek.

E küzdés és fegyelem lassanként fejlődést idézett elő. Elég csak Kócsit és Kántornét említenünk, kivált ez utóbbit, ki e holt formákba annyi életet és emelkedést tudott önteni. Ő valóban a kedvezőtlen anyagi és szellemi körülmények közt is hűbben és méltóbban szolgálta a tragikai múzsát, mint utána bármelyik színésznőnk.

Alig telt el harminc év, s már mutatkozott a visszahatás, s a pesti színház megnyíltával új irány kezdett lábra kapni. A már megszólaló kritika semmit sem üldözött inkább, mint a pátoszt, melyet álnak nevezett, anélkül hogy a valódit megmagyarázta volna. A nyelvészek visszakövetelték a magyar hangsúlyozást, s minthogy ez az egyszerűbb, mondhatni társalgási modorban inkább volt valósítható, öntudatlan ellenszenv fejlődött ki a ritmusos szavalat iránt, noha most már voltak jambusban írt tragédiáink is. A néha nevetségig emelkedő mesterkélt taglejtést bizonyos mérsékeltség váltotta föl, melyet a természetesség művészi nyugalmának neveztek.

Lassanként meggyőződéssé vált a természetességet tartani művészetnek. Az egymást sűrűbben követő magyar drámák, különösen népszínművek, melyek jól-rosszul a hazai életet igyekeztek vázolni, hozzászoktatták a színészt, hogy ismert alakokat másoljon, amit egyénítésnek neveztek el, bár a legtöbbször alig volt több a fotografírozásnál. Ez új műszó köpenye alá menekült aztán minden különc-fogás, bizarr szeszély, sőt még a félszegség és hiba is. Az

egyénit szembe állították az eszményivel, nem annyira, mint külön rendszert és iskolát, hanem mint a művészet egymást kizáró elemét. Igazán és igaztalanul, de mindig egyoldalúan Shakespeare-re történt hivatkozás, kinek művei rossz prózai fordításban többször kerültek színpadra, míg a francia romantikusok művei felettök nem diadalmaskodtak. Itt a természetesség már nem ismert határt, s a kirívó ellentéteket és érzéki oldalról fölfogott szenvedélyeket könnyebb volt visszaadni, mint Shakespeare lélektani mozzanatait. A színészek kaptak rajta; most már beszélhettek szavalat nélkül, s egyéníthettek maszkírozás által is.

Ily gyűrűzetben hullámzott az új irány, melynek megvolt az a jó oldala, hogy széttörte a kölcsönzött formákat, közelebb hozta a művészetet az élethez, és segítette önmagából fejleni.

Az ár folyama a tehetségek egész nemzedékét hozta magával. Többé nemcsak egy-két jeles színészünk volt, hanem egy egész csoport; most már nemcsak néhány jelenést láthattunk sikerrel előadva, hanem egész művet. Elég legyen csak Megyerit, Szentpéterit, Barthát, Lendvayt, Egressyt, Lendvaynét és Laborfalvi Rózát említenünk. Úgyszólva ők alapították meg színészetünket. Vezette őket, lebegett előttük valami: ösztönszerű sejtés, mely eszmévé virradott, s ezért küzdve, egy fejlődési fokot vívtak ki, mely bárminő tévedések árán is mindig nagy nyereség.

Ez hiányzik, s az újabb nemzedékben ez az, amit hanyatlásnak nevezünk. A közelebbi tíz év alatt láttunk ugyan feltűnni egypár új, jeles tehetséget, de semminemű szellemi mozgalmat, mely új hódítással akarja gazdagítani színészetünket, s mintegy élesztőt vessen belé. A régi nemzedék részint sírba szállt, részint nyugalomba lépett, részint kiégett becsvággyal halad pályája vége felé, s az új, mely elfoglalja helyét, nem hoz magával új ösztönt vagy eszmét, s így fejlődési elemet. Bulyovszkyné jól pótolja, és sokban felülmúlja az egykori Lendvaynét, Szerdahelyi feledtetni fogja Lászlót. Komlóssy Ida, Munkácsy Flóra, Szigeti, Feleki, Tóth sok érdemet szereztek, de ők is, mint a többi, a régi nyomokon járnak föl s alá, sem jobbra, sem balra, legkevésbé előre.

A természetiesség ösztöne, az egyénítés bal-felfogása uralkodik most is színpadunkon, mindinkább elhasználódva, s vesztve fejlesztési erejét. Még örvendetes volna, ha e rendszert végig vinnék, s bár művészietlenül, de erőteljes féktelenséggel rajzolnák az életet és szenvedélyeit. Ezt haladásnak tarthatnók, mely talán hamar idézne elő oly visszahatást, mely képes lehetne a megnyert nyersanyagot feldolgozni.

De eddig nem mennek, megállapodnak azon a ponton, mely nem kíván fáradságos figyelmet vagy nagy megerőltetést. Innen előszeretetök a melodrámák és könnyed vígjátékok, s közönyösségök az erős tragikum és komikum iránt. Az egyénítés és jelzés műszavait halljuk mindennap oly büszkén és mély hittel, mint költészetünkben a népies kifejezést. A nagy hűhó miatt színészeinket művészetökben legalábbis a németalföldi festész-iskola nagymestereinek hihetnők, de ha megvizsgáljuk az elméletet, s még inkább a gyakorlatot, kiderül: hogy az egyénítés és jelzés alatt valami olyas fogalom rejlik, mely igen hasonlít a fotográfiáéhoz.

Hát nem művészet-e a fotográfia? Az igaz, miért ne lehetne? Hiszen visszatükrözi az egyént a legfinomabb részletekig s még egyetlen hajszálat sem hibáz el. Nem hízelegve senkinek, nem eszményítve semmit, pontos és hű másolatot nyújt egész a szolgaságig.

De éppen ez a baj, éppen ezért nem művészet. A művész ecsete kevésbé hűn és pontosan, de igazabban, szebben, s így művészien fest. Ismerve a vonalak titkos iratát, az arcizmok rejtélyeit, a küzdő szenvedélyek színvegyületét, s azokat a kinyomatokat, melyekben az érzések, indulatok, hajlamok, rögeszmék megjelennek, a lelket is odaleheli, most válogatva és összpontosítva, majd mellőzve és kiemelve. Ez az eljárás, melyet eszményítésnek neveznek, nem sérti meg az igazságot, csak kimagyarázza; nem törli le az egyéni jegyeket, csak céljaira

használja föl. Enélkül nincs a festészetben iskola, legyen az akár olasz, akár németalföldi, s csak az eszményítés kisebb vagy nagyobb fokáról lehet kérdés, s csak akkor szabad szembeállítani az egyénit az eszményivel, mint két külön rendszer ellenséges elveit. A legeszményítőbb festész sem nélkülözheti az egyénítés bizonyos fokát, s a legeszményítőbb műveiben is feltalálható némi egyénítés; mert a rideg valóság önmagával soha sincs összhangban, s ezt mindig a belevetett eszme eszközli; mert a puszta egyéni hajhászása arra a tévedésre vezet, hogy az esetleges és anyagi erőt vesz a lényesen és szellemin, s minden eszmei jelentőség veszni indul.

A költészetben sincs másképp. A drámaíró akár Szophoklész, akár Shakespeare tanítványa, mindig eszményít, azaz uralkodik a természeten, és szabadon alakítja a valóság által nyújtott elemeket, azon eszme szerint, melyet ki akar fejezni. Ezért az élet töredékes és elszórt eseményeit folytonosokká téve, egésszé olvasztja össze, a jellem és szenvedély nyilatkozatait gyúpontba szedi, s a körvonalakat most emelve, majd arányosítva igyekszik elérni mindennél nagyobb célját, a költői hatást.

Idézhetné-e ezt más elő, mint emez a szellem sugarain derengő élet megfejtve és kimagyarázva, ez ég és föld összeölelkezése, ez új és mégis ismerős világ, melynek egyik fele kívülünk, másik pedig bennünk él. E szabadság és kötelezettség alól nem oldozhatja fel magát a színész, kinek kötelessége szolgálni a költőt. Ha a költő az eszme ereje által teszi érthetővé a valóságot, a színész nem ölheti meg az anyag által a szellemet. Ha a költő, bár földhöz van kötve, ég felé tör: a színész nem rohanhat a prózaiság mocsarába. Ha a költő a szép formák nemesítő hatása alatt mutat föl mindent: a színésznek nem lehet feladata e formákat összetörni. Ha a költőt a ritmusos nyelv nem akadályozza, sőt elősegíti a jellem és szenvedély festéseiben; a színész nem állíthat ellenkezőt.

S vajon többé-kevésbé nem ezt teszik-e színészeink? Az eszményítés iránti érzék naponként apad, s az egyéni örve alatt a legüresebb realizmus felé közeledünk. Ez az, ami leginkább süllyeszt, s csak az eszményítés bizonyos foka felé törekvés önthet színészetünkbe új életerőt, s fejlesztheti az emelkedés útján. Emellett tartozik küzdeni a kritika, ide kell törekedni drámaíróinknak, kik elvégre is legnagyobb befolyással vannak a színészet fejlesztésére.

Íme drámairodalmunkhoz értünk. Hát itt emelkedést látunk-e? Aligha. Itten is ugyanazt tapasztaljuk, amit színészetünkben: hanyatlást, mert a közelebbi tíz év alatt semminemű új szellemi mozgalom, fejlődési elem nem nyilatkozott. Itt is legjobban megmagyaráz mindent egy kis visszapillantás a múltra.

Ezelőtt hatvan évvel nem volt drámairodalmunk, s harminc évig vándoroltak színészeink költők nélkül. Majdnem kizáróan a német múzsa uralkodott színpadunkon. Azon néhány eredeti műről, melyek e korban divatoztak, inkább az irodalom történetírója tartozik emlékezni, mint a szorosan vett esztétikus vagy még ez sem. Simai, Bessenyei, Boér, Verseghy, Dugonics, Szentjóbi neveit csak a kegyelet említheti. Részint átdolgozott, részint eredeti műveik nyom nélkül enyésztek el. A legtöbb színművet színész írta; magyar ruhába öltöztetett egy-egy német lovagdrámát vagy bohózatot; ennyi volt minden.

Az irodalom és a színpad közt hiányzott az összeköttetés. Az írók szétszórva laktak, s többnyire falun; a főváros nem volt központja se a magyar társas életnek, se irodalmi és művészeti törekvéseinknek. A költők magányaikban csak lírában ömledezhettek, s a drámai új nem, mely minden hagyományosságot nélkülözött, inkább kíváncsiságból vonzotta őket, mint belső ösztönből. Ha mégis írtak, éppen nem tartották szemök előtt a színpadot, melyet alig ismerhettek. Becsvágyuknak nem volt semmi tápláléka. A kritika mindennel inkább foglalkozott, mint a drámai és színészi ügyekkel, s a színész megvetett állapota, a közönség érdekelt-

ségének hiánya vagy vágyat sem ébreszthetett, vagy lehangolt mindenkit. Szóval, társadalmunk, nemzeti viszonyaink és irodalmunk fejletlensége éppen azon szellemnek nem kedvezett, mely a drámaíró levegője.

Most minden másképp van. A német múzsa többé nem uralkodik színpadunkon, a bécsi bohózatokat pedig éppen leszorították népszínműveink. Bár most is elég idegen művet kell látnunk, de ezek az összes európai irodalom jobb termékei. Műsorozatunk többé nem a külföldi, s legkevésbé a hazai német színpadoké, mert közönségünkben némi önálló ízlés fejlődött ki. Néhány évtized annyi eredeti művel gazdagítá a színház könyvtárát, hogy válogathatunk is bennök. Ma már oly íróink is vannak, kik kizárólag a színpadnak szentelik erejöket, s nem megvetendő díjt húzhatnak. Alig van hónap, melyben két-három új mű ne kerüljön színpadra. A közönség annyi hazafias érdekeltséggel, sőt előszeretettel viseltetik irántok, hogy néha az ízlés kívánalmait is feláldozza. A színpad, irodalom és közönség közt kölcsönös hatás fejlődött ki. Lapjaink szorgalmasan foglalkoznak a színházzal. Bár sok is a szó és haszontalankodás, kevés a gondolat és fejtegetés, de a pesti színház megnyílta óta mindig voltak kritikusok, kik jelentékeny hatást gyakoroltak a közízlésre.

Minő haladás ez néhány évtized alatt! Ma már némi önérzettel mondhatjuk el, hogy van drámairodalmunk, mely ha nem vetekedik is a nagy nemzetek legjobb termékeivel, de értéke van, s ez érték nemcsak viszonyos, hanem egyszersmind általános is. Az utóbbi jóval csekélyebb amannál, de reánk nézve ez is nagy kincs, mert benne oly alapunk van, mely lehetővé teszi a nagyobbszerű emelkedést.

Ez alap első szegletkövét Kisfaludy Károly vetette meg. Mindnyájan hallottunk arról a lelkesülésről, melyet művei 1819- és 1820-ban ébresztettek. Ezt az eddig hallatlan részvétet nagy termékenység viszonozta. Az újabb időben senki sem írt több színművet, senki sem vívott ki nagyobb tetszést nálánál.

Azonban az idő ítélt fölötte, s feledékenységbe süllyeszté tragédiáit. Nem történt igazságtalanság. Valóban e művek mind alapeszmére, mind a kidolgozásra nézve csekély becsűek. Elvitázhatatlan jótékony hatásuk nem a műbecsben, hanem abban rejlik, hogy ő volt az első, ki színpadunkon tisztult és szabatos nyelvet tett otthonossá, némi sikerrel küzdött meg a ritmussal, s a hazai tárgyak iránt ha nem is drámai, de legalább költői érdeket tudott gerjeszteni szónoki és lírai hangulatai által.

Vígjátékai már sikerültebbek. Sok szerencsével járt Kotzebue nyomain, többel, mint az újabbak Scribe-éin, s ha találékonyságát nem érte utol, erkölcstelenségét és durvaságát sem sajátította el. A magyar nemesi- és népéletből vett rajzai a legjótékonyabban hatottak. A színész oly szerepet nyert, melynek eredetijét is tanulmányozhatta; a közönség a hazai élet képein gyönyörködhetett, s az írók e példa után kezdtek saját társas életünkbe merülni. Fáy, Csató, Kovács Pál, Gaál mind e hatás szülöttei.

Kisfaludy érdemeit csak az tudja méltányolni, aki ismeri régibb drámairodalmunkat. Kölcsey méltán magasztalta őt 1827-ben. Drámai próbáink közül a komoly nemben még egy sem tűnt fel, mely a kritikusnak figyelmét megérdemelné, a vígban pedig egyedül Kisfaludy Károly az, kire a múzsa mosolygott. Igaz ő e nemben sem hagyott hátra remekeket, de igen olyanokat, melyek felülemelkednek a középszerűségen, s az úttörő szerencsés kezdeményei.

A vele egykorú Katona leginkább a tragédia terén mozgott, s *Bánk bán*ja, mely 1819-ben a Kisfaludy diadalai után volt előadandó, a cenzúra miatt nem kerülhetett színpadra, s csak nyomtatásban jelent meg. E mű, mely mind e mai napig a legkitűnőbb magyar tragédia, s melyet egyedül állíthatunk szembe a külföld legjobb műveivel, korában csekély méltatásban részesült, ami azután költőjét végképp elnémítá. Nem ide tartozik vizsgálni e különös

tünemény okait. Elég az, hogy Katona megelőzte korát, s egyetlen tragédiája később sem volt képes iskolát teremteni, s mindig kívül állott a hatás és visszahatás azon mozgalmain, melyek közt drámánk fejlődött.

Kisfaludy után Vörösmarty kezdett irányt adni. Az ő tragédiáit vette mintául az ifjabb nemzedék, s Garay, Tóth Lőrinc, Jakab, Vajda, Horvát Czirill, sőt egypár darabjában maga Szigligeti is az ő tanítványai voltak, részint hajlamaiknál fogva, részint, mert csak így hitték megnyerhetni az Akadémia koszorúit. Vörösmarty a líra és eposz segélyével lett drámaíró, mindvégig ily elemekből dolgozott, s nagyobb sikert érdemlő törekvés után sem tehette magáévá a drámaíró sajátságait. Eziránt ma már nincs kétség, sőt a meggyőződés egész az igazságtalanságig ment. Mostani drámaíróink gúnyosan emlegetik jambusait, melyek szépen hangzanak, de nem indítják meg a szívet; hőseit, kik sokat énekelnek a szenvedélyről, s elfelednek szenvedélyesek lenni; kevéssé bonyolult cselekvényeit, melyek néha az első felvonásban is megoldhatók.

Mindebben sok igaz van, de az sem szenved kétséget, hogy Vörösmarty hatása oly fejlődési fok volt, melynek sokat köszönhetünk; ő buktatta meg végképp a színpad durva és romlott nyelvét, melyet már Kisfaludy is ostromolt. Jambusai máig is a legszebbek nyelvünkön, s némely újabb drámaíró jól tenné, ha nem is ritmust, legalább egy kis szókötést tanulna tőle. Az ő nemzeti múltunkon csüggő lelkesedése, s az a nemes és emelkedett kedély, mely minden művén tükröződik, mintegy megszentelték a színpadot, s fennen hirdették, hogy a drámaírónak is költőnek kell lenni, amit ma már feledni akarunk.

Vörösmarty valóban költő volt, de költészetéből éppen a tulajdonképpeni drámai elem hiányzott. A közönség hamar betelt a lírai ömledezésekkel, s bárminő, de másnemű felindulás után esengett. Az erős visszahatás előrelátható volt, s a kritika, mely nálunk örömest gyárt elméletet a költők hibáinak igazolására, csak sietteté ezt. Lassanként a drámának két külön elmélete támadt, melyek egyike a költői, másika a színpadi hatást tűzte ki elvül; ezt a közönség, amazt a költők védelmére, s e kettő közt egészen elpárolgott az egyetlen jogos hatás, tudniillik a drámai.

A közönségnek igaza volt. A színpad nem lírai palaestra, s mégis a helyzetek hangulatai szerint a különböző egyéni szenvedélyek hathatós kifejezésére nélkülözhetetlen bizonyos lírai elem. Az eposz egészen más törvényeknek hódol, mint a dráma, mégis a tragédia sem gyűlöli a nagy egyéniségeket, a mondai és történelmi homályt, mely a körvonalakat nagyítani engedi. A dráma formája tágabb, mint ahogy a klasszikai iskola tanította, de nem oly tág, minőnek a francia romantikusok hirdetik, és szigorúbban költői, mintsem annyi prózai elemmel vegyülhessen, amennyi a regénynek úgyszólva életföltétele. A színpad a tettek küzdelme, eleme a sebes fejlődés és folytonos cselekvény, de ha az nem oly alapeszmékből csírázik, mely emelkedett világnézlet, s nem azon lélektani összeütközéseken sarkallik, melyeket tragikumnak és komikumnak nevezünk: minden bonyodalom, szerkezeti ügyesség és színpadi csíny mellett is csak a kíváncsiságot fogja kielégíteni s nem a kedélyt; s csak mulattat, mint a bűvész mutatványa, de nem hagy nyomot a lélekben.

Mindezt Szigligeti sok részben tagadni törekszik. Legalább művei arra mutatnak, sőt *Drámai állapotunkról* szóló elméletében is többet fejtegeti a dráma külsőségeit, mint lényegét, s elég őszintén vallja be mestereit is, midőn a francia romantikusokról azt mondja, hogy sok jót és rosszat tanultunk tőlök; különösen megtanultuk azt, hogy miként kell és lehet ügyes előadás és rendezés mellett kevesebb talentummal, könnyebb tartalommal és gyengébb színészekkel is hatni.

A francia romantikusok nyomai sokképp kimutathatók drámairodalmunkban. A színpadi hatás titka nem volt egyéb, mint az ellentét, a kivételes lélekállapot, a szenvedélyek érzéki oldala, a mesterkélt bonyodalom, a véletlen, a korlátlanság, a látvány; szóval, mindaz, mi a francia romantikából a mi viszonyainkhoz volt alkalmazható.

Annyira eredetieknek látszó népszínműveinken is észrevehető a francia népdrámák hatása. Itt is, mint ott, szüntelen meg van alázva a felsőbb társaság az alsóbb rovására, s alapja az össze nem olvadható tragikomikai elem.

Ez a rendszer öntudatlanul is kényszeríté a költőket, hogy ne az életet, hanem a színpadot tanulmányozzák, s a szív titkai helyett a színészek tehetségeit. Azok a költők, kik ez irányban leginkább kitűntek, magok is színészek voltak. Czakó és Szigligeti, bármennyire különböznek egymástól, abban tökéletesen megegyeznek, hogy leginkább szerepet igyekeztek írni, s a közönség kíváncsiságát vagy bizarr hajlamait vették igénybe. A többiek is, mint Obernyik, Nagy Ignác, Vahot ezt az elvet fogadták el, megtoldva a politikai irány s a napi érdekekre való hivatkozás törekvéseivel. Teleki László és Hugó Károly némi külön csoportozatot alkottak, amennyiben inkább törekedtek a drámai hatás felé, azonban egyik első kísérlete után végképp elhallgatott, a másik pedig sokkal kevésbé értette viszonyainkat és nyelvünket, hogysem nyomot hagyhatott volna maga után.

Így lett állandóvá a színpadi hatás elve. A költők hatni akartak mindenáron, s valóban hatottak is. Azóta növekedik közönségünk, azóta vannak oly színműveink, melyek legalább kielégítik a mindennapi szükséget. E mozgalomnak jó oldalát nem lehet el nem ismernünk. Költőink megtanulták becsülni a színpadot, s ha túlbecsülték is, mindenesetre egy fokkal tovább vitték drámairodalmunkat. A színpadi hatás elmélete egypár pontban sokkal közelebb érinti a dráma lényegét, mint az általános költői hatásé. Aztán erős érzéket fejtett ki, bár nem annyira a belső, mint inkább a külső, de mégis a forma iránt. Némi technikai virtuozitással dicsekedhetünk, s nem estünk azon bajba, mint az új, tehetségesebb német drámaírók, kik a színpadot lenéző koncepciók miatt saját színpadjukon is megveretni engedték magokat a franciák által. Szigligetit e tekintetben nem méltányolhatjuk eléggé. Húsz év óta látja el színpadunkat oly művekkel, melyek ha nem küzdenek is a halhatatlanságért, de legalább élnek hónapokig, évekig. Az ő egészben vett munkássága fejlődési fokot alkot, s így oly halhatatlan érdem, melyet senki sem fog tőle elvitatni.

Mind eme, mind ama korszak költői küzdöttek valamiért, kivívtak valamit, s e valami mindig haladás volt. Ez az, ami most hiányzik, s amit hanyatlásnak nevezünk. Jelen drámairodalmunk se újabb lendületet nem vőn, se a régibb törekvéseket nem látjuk egy vagy más tekintetben úgy kiegészítve, hogy nyereségnek tarthassuk. Drámaíróink ugyanazt teszik, amit elődeik, s ha nem rosszabbul, bizonyosan nem jobban. Dobsa, ki egyik kedveltebb drámaíró, talán többet nyújt a szemnek, mint Czakó, de a léleknek jóval kevesebbet; Kövérnek néhány élénk vígjátékot köszönünk, de még eddig semmit se bírunk tőle olyant, ami akár alapeszmében, akár kidolgozásban felülmúlja a régieket, sőt a frivol iránti hajlama valóságos kórjel; Jókai néhány sikertelen kísérlet után *Manlius Sinister*ével méltán ébresztett figyelmet, de aztán itt meg is állapodott, s úgy látszik, sokkal könnyebben rögtönöz regényt és novellát, mint drámát; Szigeti egypár tetszéssel fogadott népszínművet írt, de a népszínmű most is ott áll, ahol azelőtt, s még talán annyiban süllyedett, amennyiben össze nem olvadt elemei forrongásából semmi sem kristályosodik.

A többi kísérletekről még ennyit sem mondhatni. Ez az ítélet igazságtalannak látszhatik, mert nem szoktuk meg az igazságot, s alkalmasint a hazafiútlanság vádját vonja maga után, mert szeretjük az olcsó hazafiaskodást. Mindegy, csak félre ne értessünk! Még egyszer ismételjük, hogy drámánk mostani állapotja nem annyira azért nevezhető hanyatlásnak, mintha újabb

műveink nem versenyeznének a régiekkel, hanem ami egykor fejlődési fok volt, ma már megszűnt az lenni. A színpadi hatás elve végképp elhasználta magát, s merő abszurditássá nőtt ki. Midőn ezelőtt tizenegy évvel Szigligeti e szavakkal köszöntött be a Kisfaludy Társaságba: „Drámát, vígjátékot vagy éppen színművet kellett volna felolvasnom, de ezt önzésem ellenezné; nem akartam leginkább színpadi hatásra dolgozott műveimet a puszta felolvasás által öltözékeiktől megfosztva, meztelenül bemutatni; az ily kivetkőztetett gyermek reám, apjára, nem sok díszt hozandott" - s a színpadi hatás elméletét fejtegette, nem volt szükség éles polémiára. Akkor szerényen mutatta be magát egy diadalra jutott rendszer, s jó szolgálatára hivatkozott: most csak bűneivel kérkedik, s a drámát egészen el akarja szakítani az irodalomtól.

Vajon tudjuk-e, hova kezdünk jutni? Oda, ahol a dráma végképp megszűnik költői mű lenni, végképp száműzi a ritmust, nyelve a hírlapírók rögtönzéseihez lesz hasonló, s inkább fogja tisztelni a karzatot, mint a történetet és társadalmat.

Ehhez járul még azon a hatásvadászat által annyira kizsákmányolt természetiesség, melyet drámaíróink is éppen úgy egyénítésnek neveznek, mint színészeink. Nálok is a különös és kirívó pótolja a jellemzetest, az esetleges a lényegest, az anyagi a szellemit; s csak a puszta életet kívánván rajzolni - noha ez is ritkán sikerül -, mindinkább vesztik érzéköket a tragikum és komikum iránt, ami eszményítés nélkül nem képzelhető. Minő a csodálkozás, ha a kritika szomorú vagy víg történeteiket nem hajlandó tragikai vagy komikai koncepcióknak elfogadni; minő a visszatetszés, ha a dráma ál- vagy korcsnemei helyett a tragédiát és komédiát sürgeti, mint egyedül fő vagy jogos nemeket. Pedig csak ez von ki bennünket a színpadi hatás örvényéből, s tesz lehetővé egy újabb fejlődési fokot a drámai hatás felé; pedig csak így olvadhat be drámánk az irodalomba, nyer eszményi tartalmat, s válik a történet és társadalom fönséges magyarázójává.

Keletkezik-e közelebbről ilyes mozgalom, fog-e emelkedni drámairodalmunk? oly kérdések, melyeket fejtegetni merészség.

A dráma nemcsak a költészet legmagasabb kifejlésének virága, hanem egyszersmind a legvirágzóbb nemzeti élet adománya. E kettő csak elválhatatlan. Valóban, nagy drámai költők csak ott állhatnak elő, ahol egy nagy jövendőre hivatott nemzet nemzetiségét megalapította és terjeszteni kezdi, hol nagyszerű forrongás után az anyagi és szellemi törekvések szép egyensúlya áll be, s ahol egy süllyedő korszak romjain diadallal emelkedik az új, és megtermékenyíti a szellemeket. Ily korban éltek Shakespeare, Calderon, Racine, Corneille, s hogy Goethe és Schiller nem voltak képesek oly értelemben alkotni nemzeti drámát, mint ezek, oka leginkább a kedvezőtlen német viszonyokban keresendő.

Hát akkor mi magyarok mit mondjunk, s nem kell-e elcsüggednünk? Ó, nem! A drámai aranykorig még sok oly dicsőséges fokozat van, melyeket bárminő körülmények közt elérhetünk, s melyeket elérnünk ugyanazon erős érzés ösztönöz, mely nemzeti önfenntartásunk forrása. Azonban ide nehéz küzdelem vezet: az önismeret fáradalma, az elégületlenség fájdalma s a lelkesülés törekvése.

A SZENTIVÁNÉJI ÁLOM
(Részlet)

Színmű öt felvonásban. Írta Shakespeare, fordította Arany János.
Előadták a Nemzeti Színházban, április 23-án.
Ünnepélyes előadás Shakespeare születésének háromszázados emlékére.

1

A magyar irodalom és színészet is megülte a Shakespeare emlékünnepét. A Kisfaludy Társaság e napon adta ki Shakespeare minden munkái fordításának első kötetét; a lapok tárcái tele vannak Shakespeare-t dicsőítő cikkekkel; a Nemzeti Színház fényes előadást rendezett, és Shakespeare egy új művét hozta színre; a közönség ömlött a színházba, annyira, hogy az előadást egymás után még kétszer kellett ismételni. Íme Kelet népe is lerótta adóját Nyugat legnagyobb költőjének. Lehet, hogy e lelkesülésbe a divatnak is volt része, hogy e zajba affektáció is vegyült. Lapjaink megkoszorúzták Shakespeare-t versben és prózában, üdvözölték a Kisfaludy Társaság Shakespeare-vállalatát, de vajon szívükön fekszik-e mindig a drámai művészet és irodalom valódi érdeke? Vajon szépirodalmi lapjaink ezelőtt egypár hónappal nem gúnyolódtak-e a Kisfaludy Társasággal, mert holmi eredeti regények helyett Molière- és Shakespeare-fordításokat ad ki? Vajon politikai nagy lapjaink nem gondolnak-e napról napra kevesebbet az irodalommal és művészettel? Színészeink igyekeztek emelni az ünnepély fényét, de vajon igyekeznek-e mindnyájan azon, hogy évenként egypár Shakespeare-drámát lehető gonddal adjanak elő, s a régi rossz fordítások helyett, melyek a repertoár szégyenei, jobb újakat tanulják be? A közönség nagy számmal tisztelte meg a költőt, de vajon megtiszteli-e máskor a szokottnál valamivel számosabban, s a Shakespeare-drámák adatásakor nem éppen páholyaink üresek-e, honnan méltán várhatnánk egy kis Shakespeare-kultuszt.

E kérdések önkéntelen jöttek tollam alá, s lehetetlen volt őket elnyomnom, de távolról sem állítom, hogy irodalmunk és színészetünk csak divat- és affektációból ülte volna meg Shakespeare emlékünnepét. Az őszinteségnek és valódiságnak is volt abban része. Nem dicsekedhetünk ugyan oly Shakespeare-kultusszal, mint a németek, nem mutathatunk föl gazdag Shakespeare-irodalmat, mint ők, kik közül némelyek már oly nevetséges állításokra is vetemedtek, hogy a német nemzet elébb méltányolta és jobban érti Shakespeare-t, mint az angol, de annyi bizonyos, hogy negyven év óta folyvást érezhetni Shakespeare hatását irodalmunkban.

Katona *Bánk bán*ja e hatás első szüleménye. Katonát, ki hivatva volt megalapítani a magyar tragédiát, Shakespeare szelleme gyújtá lángra. S minő erőteljes kezdemény, erőteljesebb, mint Goethe és Schiller első kísérletei, kiket szintén Shakespeare lelkesített. Költészetünk újjászületése harcaiban is részt vett Shakespeare szelleme. Az a két legnagyobb magyar költő, kik végképp megdöntötték a klasszikai eszményt, s leghathatósabban eszközölték költészetünk nemzeties újjászületését, az új kor legnagyobb nemzeti költője, Shakespeare tanítványai voltak, ki először rázta le Hellasz és Róma aranyos igáját, először hirdette a gondolatot és képzelet szabadságát, először olvasztotta össze a népiest és nemzetit az új kor műveltségével.

„Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb literaturának is fölér legalább felével" - kiált föl Vörösmarty. „Shakespeare egymaga fele a teremtésnek" - mondja Petőfi. S a két költő ajándékozta meg egyszersmind nemzetét először Shakespeare egypár művének oly fordításával, mely méltó e nagy névhez.

Színészetünk emelkedése, művészibb fejlettsége is Shakespeare nevével van kapcsolatban. Legszebb korszaka éppen azon évekre esik, midőn színészeink, kivált Egressy és Lendvay, vetekedtek Shakespeare drámai színrehozatalában, s érdeket tudtak gerjeszteni *Hamlet, Lear, Coriolán, Richard, Romeo és Júlia* iránt oly időben, midőn még kritikánk igen keveset tett a Shakespeare-tanulmány fölébresztésére nézve. Shakespeare vezette vissza színészeinket a természethez, s bár a shakespeare-i szenvedélyek erőteljes ábrázolata s a magasabb drámai szavalat még nem ülhette teljes diadalát, mégis színészetünk a fejlődés oly stádiumát érte el, hogy már némi büszkeséggel tekinthetünk reá. Nem ok nélkül ünnepelte hát Shakespeare emlékét a magyar irodalom és színészet, s aki ismeri nemzeti költészetünk és művészetünk történetét, akit áthatottak fejlődésünk reményei és aggodalmai, nem divatból s affektációból vett részt az ünnepélyen. Vajha e nap Shakespeare nyomósabb és általánosabb tanulmányának volna kezdete! Vajha Shakespeare műveinek átültetése, melyet a Kisfaludy Társaság annyi küzdelmek után végre megindított, a közönség részvétével találkoznék! Valóban így ünnepelnők legméltóbban Shakespeare emlékét.

Miért éppen a *Szentivánéji álom*mal ünnepelni meg Shakespeare emlékét, miért nem *Macbeth*-tel vagy *Othelló*val, valamelyik elsőrendű tragédiájával, mondák némelyek, kik csak híréből ismerik e művet, vagy ha ismerik is, egyoldalú ízlésüknél fogva képtelenek méltánylatára. Valóban én is féltem ez ünneptől, nem mintha Shakespeare-t féltettem volna, mert e műve is méltó nagy nevéhez, hanem féltettem közönségünket, s kritikánk némely képviselőit. Tartottam tőle, hogy közönségünk előtt éppen a Shakespeare-ünnepen fog megbukni Shakespeare, mert nehézkesebb, ünnepélyesebb természetű, mintsem ilyenkor a legköltőibb bohózaton is gyönyörködjék. Féltem, hogy Puck a földszinten éppen úgy megtréfálja valamelyik tisztes kritikusunkat, mint Zuboly uramat a színpadon, s másnap olvasni fogunk egypár oly kritikát is, mely Shakespeare-t annak rendi szerint ledorongolja. Hála istennek, csalódtunk. A közönség, bár eleinte vontatva, de mégis csakugyan átadta magát e mű varázsának. Kritikusaink majd mindnyájan méltánylattal szólnak róla, habár kissé mérsékelt lelkesüléssel. Csak egy lap akadt, mely illőnek találta Shakespeare-t ledorongolni - a *Pesti Hírnök*. Tudniillik azt mondja, hogy e mű csak azoknak tetszhetik, kiknek minden jó, ha Shakespeare-től jő, amint ez a nagy költőnek igen sok felületes ismerőivel így van, kik félnek valamit remeknek el nem fogadni tőle, nehogy azáltal tudatlanságot áruljanak el. Puszta vasárnapi darabnak tartja az egészet, mely komoly bírálatra nem érdemes, s a budai színház *Ördög pirulái*val, *Szamárbőr*évél teszi egy sorba. Íme a *Pesti Hírnök* hogyan tiszteli meg Shakespeare születésének háromszázados emlékünnepét. Hja! ennek így kell lenni, mert a *Pesti Hirnök* egy idő óta esztétikára adta fejét. Úgy látszik, hogy Széchenyinek herolddá alázott képe, melyet e lap homlokán visel, lassanként esztétikai jelvénnyé alakul át; nagy buzogányával nem azokat fogja többé ijeszteni, kik a szerkesztőt sehogy sem akarják Széchenyi tanítványának elismerni, hanem azokat, kik nem hódolnak ízlésének. De van-e a szerkesztőnek ízlése, adta-e jelét irodalmi tanulmányának, kritikai lelkiismeretességének bármily csekély részben, csak mint szerkesztő is? Ezelőtt kilenc évvel megfeleltem a kérdésre, midőn az akkor általa szerkesztett *Pesti Napló* irodalmi eljárását bírálat alá vettem, furcsábbnál furcsább dolgokat mutattam ki benne, különösen oly irodalmi elvtelenséget, melyhez hasonlót alig találunk zsurnalisztikánk történetében.[4] S vajon ily szerkesztő, ily lap ellenében kell-e védenünk Shakespeare-t? Képes-e a *Pesti Hirnök* Shakespeare-ről írni, vagy általában a drámai költészethez hozzá szólani? Hiszen csak ezelőtt néhány nappal is a dramaturgiában való járatlanságának oly jelét adta, mely még a mi irodalmunkban is hallatlan. E számában az Akadémia dráma-bíráló választmánynak tartott leckét, s a tragikumot úgy határozta meg, hogy

[4] *Szilágyi Ferenc* Budapesti Hirlap*jában, 1855.*

az tulajdonképp nem egyéb, mint azon egymásból folyása a drámai cselekvényeknek, melyek által egyik esemény a másikat mintegy kényszerűleg követi. E tan szerint minden dráma tragédia, még a vígjáték is, mert ebben is meg kell lenni ez egymást követő események kényszerűségének; eszerint a történelem és élet minden oly eseményei, melyek egymással szoros kapcsolatban állanak, már tragikum; eszerint, ha a *Hirnök* szerkesztője elveszti kalapját, aztán bemegy a boltba, s mást vásárol, az is tragikum, mert e két esemény közt kényszerű kapcsolat van. Ily fogalma van a *Hirnök*nek a tragikumról! Ily lap meri Shakespeare egyik ritka becsű művét silánynak nevezni! Minő fogalma lehet a *Hirnök*nek Shakespeare-ről, mutatja az, hogy amidőn dicsérni akarja is, olyanokat mond, melyek lélektani képtelenségek. „*Romeo és Júlia* hő képzeletű írója - mondja a *Hirnök* - valóban nem ismeré az érzelmeket; hidegen, anyagi gondok közt folyt le élete, mindazon indulatok és gerjedelmek nélkül, melyek a nagy költők műveit sugallták." Ilyeneket mondanak 1864-ben a magyar irodalomban Shakespeare-ről, és ily írók merik bírálni Shakespeare-t! Valóban kedvem volna a *Pesti Hirnök* Shakespeare-cikkei boncolásával tölteni még e hasábokat, hogy megtoroljam Shakespeare szelleme ily megcsúfolását. De egyéb dolgom van. A *Szentivánéji álom*ról kell írnom, s már kifogyok a térből, bár hozzá se kezdtem.

2

A Szentivánéji álomról írni mindenesetre nehéz föladat. Alig van műve Shakespeare-nek, mely annyira megpróbálja a kritikust, nem mintha ez volna a legremekebb vagy éppen a legnehezebben felfogható. Ó, nem, de e művet tulajdonképp érezni, élvezni kell, s egészen átadni magunkat annak az önkéntelen és naiv felindulásnak, aminőt csak egy bohó, de kedves álomkép, egy rég elhangzott, de folyvást visszhangzó népmese emléke kelt fel lelkünkben.

A kritikai eszmélet ily műnél sokféleképp árthat. Nem az élet tragikum- vagy komikumával van dolgunk, melyek a már tárgyul vett pozitív viszonyoknál fogva is igénybe veszik értelmünk egész komolyságát, a bánat, a derültség felindulásai közt is. A könnyű, vidám, naiv képzelet űz itt játékot velünk; leigázza értelmünket, elvarázsolja kedélyünket, mint a népmesék bizonyos fajában. Ki fog a fantázia és kedély némi naivitása nélkül gyönyörködni a népmesékben, ki fogja csak magyarázatból érteni és érzeni szépségüket? Ide nem elég az értelem, bármily művelt legyen, nem elég az érzés, bármily nemes szívből áradjon, sőt oly fantázia sem, melynek csak a nagyszerű és fönséges iránt van érzéke. Ide bizonyos primitív fogékonyság szükséges vagy sokoldalúan kiművelt ízlés. Aki érzi a népmesék szépségeit, nemigen van szüksége magyarázóra, például a népnek; aki nem érzi, az a legjobb magyarázót sem fogja megérteni. Így van a dolog a *Szentivánéji álom*mal is. Ha boncolni kezdi az ember e szeszélyes, játszi, s mégis minden követelés nélkül mélyértelmű álomképet, e mintegy odalehelt tündéri látomást: úgy jár, mint a gyermek a pillangóval, letörölte minden fényporát, s csak roncsolt szárnyakat szorít kezébe.

De minthogy szerencsétlenségem kritikát írni, megpróbálom, amit tehetek. Bizonyára most lesz legkevésbé az én hibám, ha nem tudom kellő világításba helyezni ezt az annyira sajátságos és ritka becsű művet. Tulajdonítsa ezt az olvasó Shakespeare csodálatos géniuszának, mely annyiszor dacolt már a legkitűnőbb kritikusok éleselműségével is, és e művében a vásott Puckként éppen gúnyt űzött bölcsességökből.

E műről is, mint Shakespeare mindegyik művéről, sok mindent írtak már össze a Shakespeare-magyarázók, de nekem úgy tetszik, hogy bár sok szépségét kiemelték, az egész alapeszméjét és kompozícióját illetőleg egypár lényeges dolgot mellőztek. Nem ismerem ugyan a Shakespeare-magyarázók mindnyáját, sőt negyedét sem, de néhányat, sőt egypárt a híresebbek

közül, megforgattam. Nem támaszkodhatom hát egészen reájuk, bár inkább szeretném csak az ő fejtegetéseiket összeállítani, s még részben sem tolni elő az enyémet. Egypár pontban mindenesetre el kell tőlük térnem.

Úgy hiszem, az alkalom, melyre Shakespeare írta e színművét, és a népmese, mely részben alapeszméül szolgált, nagyobb szerepet játszik az egész mű esztétikai becse megítélésében, mint egyelőre látszik. Lássuk először, hogy az elsőre nézve mit mondanak Shakespeare életírói és magyarázói.

Némelyek szerint Shakespeare e művet 1594-ben írta, mert ekkor volt oly időjárás, aminőre a második felvonás első színjében céloz: hideg, esős nyár, terméketlen év; mások szerint 1598-ban, mégpedig barátja, Southampton lord tiszteletére, aki ez évben kelt össze Miss Vernonnal. Sokan az 1597. évet vitatják benső okokra támaszkodva, mert e művében tehetségének oly fejlődését találják, mely költői pályájának csak második korszaka végére vagy a harmadik elejére eshetik, s így 1591-1597. évekre. Annyi bizonyos, hogy e mű 1598-ban már ismeretes volt, 1600-ban már nyomtatásban is megjelent. Az is kétségtelen, hogy alkalmi színmű volt, melyet a költő valamelyik nagyúri pártfogója vagy barátja lakodalmi ünnepélyére írt. Minket ez utóbbi körülmény érdekel, az elsőt csak azért említettem, hogy megcáfoljam a *Pesti Hirnök*öt, mely e művet Shakespeare első, gyarló kísérletének hirdeti. Tehát Shakespeare-nek alkalmi művet kellett írni, egy főúri ünnepély fényét emelni, vidám és szellemes lakodalmi népet mulattatni. Ez igen divatos volt akkor Angliában, főúri körökben nem eshetett ily ünnepély drámai előadás nélkül, sőt a mesteremberek is játszottak a maguk és mások mulatságára. A drámának egy egész új faja alakult ki, melynek éppen úgy nem volt határozott formája, mint az akkor szintén divatos úgynevezett históriáknak.

E körülmény is mutatja, hogy Shakespeare kora mennyire kedvezett a drámai költészet fejlődésének. Népnek és arisztokráciának kedvenc mulatsága volt a dráma, nem unalomból, divatból, hanem benső szükségből. Valóban ez a nép és arisztokrácia megérdemelte a nagy drámaírót; még a telivér demokrata is elismerheti, hogy Shakespeare a mai fogalmak szerint sem alázta meg magát, midőn géniusza fényével tisztelte meg valamelyik derék angol lord lakodalmát. Már csak azért is örvendenünk kell, hogy nem vetette meg az alkalmi színmű nemét, mert oly költőivé alkotta, aminő se előtte, se utána nem volt.

Shakespeare mint alkalmi költő is Shakespeare maradt; itt is követte és fölülmúlta kortársait; átvette mások kezéből a rosszul vagy csak félig-meddig megírt művet, s jobbá alkotta; megrabolt mindent, amire szüksége volt, s egy új egészbe olvasztotta át. Ha most élne, bizonyosan epigonnak vagy plagizátornak neveznék mindazok, akik azt hiszik, hogy a lángelmét nagyrészt nem kora szüli, hanem megfordítva, egészen ő szüli a kort, s az eredetiség nem a más vállain emelkedés, hanem fegyveres Minerva kiugrása Jupiter fejéből.

Shakespeare oly kevéssé találta föl az ily ünnepélyes alkalmakra írt színműveket, mint akár a tragédiát. Készen találta e műfajt is, mint a többit, sőt itt is ugyanazon elemekből dolgozott, mint elődjei. Ily alkalmi színmű természetesen nem lehetett se tragédia, se vígjáték, se szoros értelemben vett dráma. Kivált lakodalmi ünnepélyen ki fogja élvezni a tragédia megrázó jeleneteit, sőt ki fog igazán gyönyörködni oly komikumban is, mely mélyen az életbe vág, s talán éppen a házasélet köréből van véve? A bohózat az, ami ilyenkor leginkább tetszhetik, s valóban a népies clown, az angol humor ez ősi képviselője nélkül nem is eshetett meg ily mulatság. De puszta bohózatot máskor is lát a közönség. Egy alkalmi műnek kapcsolatban kell lenni az alkalommal, melyet éppen ünnepel. Ily körülmények között természetes, hogy allegóriai és jelképes elemeket kellett használni a költőnek, melyeknek leple fedezze és kiemelje az ünnepelt személyeket; jól ismert viszonyokra vonatkozó célzatokkal és bókokkal

átszőni művét, s mindenek fölött ügyelni, hogy az egész ne zavarja, sőt emelje az ünnepély hangulatát.

Íme, minő célra s minő elemekből dolgoztak az ily alkalmi színművek költői Shakespeare idejében. Ő maga sem tett mást, csakhogy valamivel másképp. Ő sem írt ily alkalomra se tragédiát, se vígjátékot, sőt puszta bohózatot sem; ő is némi alkalomszerű allegóriához folyamodott, de az absztrakt tündéralakok vagy klasszikai reminiszcenciák helyett a népmesékhez fordult, s itt is, mint egész költői pályáján, a népnemzeti elemnek adott magasabb emelkedést. Méltán mondja egy angol kritikus, Drake, hogy a *Szentivánéji álom* első oly műve Shakespeare-nek, melyben az idegen példányoknak már nem látszik nyoma, s mely lángeszét már egész fejlődésében mutatja.

Az angol clown bohóságai természetesen az ő művéből sem maradhattak ki, de mélyebben olvadnak a mű organizmusába, mint elődjeinél; valamint a célzások és bókok is megszűnnek nála csak puszta díszítményül szolgálni. A terméketlen évre való célzás önként következik a Titánia és Oberon közti viszályból. A bűvös virág története, midőn, amint Oberon mondja Pucknak, tegzes Cupido biztos célba vőn

Egy vestaszűzet nyúgot tronusán.
Pattant az ívről a szerelmi vessző,
Átfúrni képes százezer szivet;
De láttam a tűznyíl hogyan aludt ki
A vizenyős hold szűz sugáriban,
S a fejedelmi papnő elhaladt
Szűz gondolattal szerelem ne'kül.

Erzsébet királynőre vonatkozik, aki alkalmasint maga is jelen volt az előadáson. A költő bókot mond az általa annyira tisztelt királynőnek, mert ellenállott Leicester csábításainak, de e bók nem az udvaronc hízelgése, hanem az önérző hazafi hódolata, aki örvend, hogy királynője nem áldozta föl Angolország jólétét a szerelem szeszélyeinek.

Oberon elbeszélésének mindjárt a föntebbiek után következő e helyeiben:

Szemmel kisértem az eső nyilat:
Egy kis virágra hullt az nyúgaton
Tejszín előbb, most bíbor sebben ég;
Hívják a lányok „égő szerelemnek".
Hozz ily virágot, hisz mutattam egyszer:
Alvó szemekre csöppenő leve
Nőt, férfit őrjöngő szerel'mre gyújt,
Az ébren elsőbb látta lény iránt.

szintén célzás rejlik. A nyíltól megsebzett virág alatt Essex Letice grófnét kell érteni, kivel Leicester titkos viszonyban élt, s kinek ez idő alatt Irlandban mulató férje meggyilkoltatott.

Mindkét célzás szoros kapcsolatban van a művel, mely a minden erkölcsi tartalmat nélkülöző szerelmi szenvedély tévelygéseit tárgyazza, s melyben e varázst éppen a bűvös virág csöppjei idézik elő.

Az ünnepelt személyek is be vannak foglalva a műbe. Theseus és Hippolyta nem mások, mint a vőlegény és menyasszony, kiknek tiszteletére írta Shakespeare színművét. Néhány vonással egy valódi angol gentlemant rajzol Theseusban; higgadt, eszes és vitéz férfiút, jó vadászt, nemes szívű s valódi műértőt, de Shakespeare nem hideg allegóriával akart kedveskedni pártfogójának és barátjának; Theseus, Hippolyta s kíséretük csak fényes rámája az egésznek,

maga a lakodalmi ünnepély, a lakodalmas vendégcsoport, mely elébe a fantázia bűvös tükrét tartja a költő. S e napon mi inkább ülhetett inkább e tükörbe, mint az álomképek csoporzata, az ábránd és való, a szeszély és érzelem, a bohóság és bölcsesség e kedves játéka, melyen valami kimondhatatlan derültség ömlik el? A költő egypár népmese töredékből céljának megfelelő egészet alkotott, és oly alapeszmével, mely éppen illett az alkalomhoz, de egyúttal, mint minden költői gondolat, örök időkre szól.

Mi az alapeszme? A tőlem ismert Shakespeare-magyarázók érzik, érintik, sőt félig-meddig ki is fejtik, s még se mondják meg világosan. Gervinus, ki majd minden angol magyarázót felhasznált, s ő maga a németek közt leghíresebb magyarázó, szintén mellőz valami olyant, ami nélkül az alapeszme magyarázata sem elég természetes, sem elég világos. Ő álomképnek tartja a művet, csodálkozik, hogy Coleridge, aki szintén e véleményben van, e felfogással nem tudott behatolni a mű belsejébe, holott e mű nemcsak külső színezetére és alakjára nézve álom, hanem benső jelentőségében is. A szerelem szeszélye űz itt játékot. A vak szenvedély e csalódásai, az érzékiség szemfényvesztő játékai, az „égő agy" változékonysága és tévelygései, a szeszély és ábránd ez eszmélet nélküli fél-éber varázsa, e minden magasabb szellemi és erkölcsi központot nélkülöző cselekedetek, mind álomhoz hasonlítanak, mely szorongató bonyodalmakkal húzódik el előttünk, melyből nincs más szabadulás, mint az ébredés, az öntudat helyreállása. Minden odamutat, hogy a költő nem célzott egyebet, mint az érzéki szerelmet az álomélettel allegóriailag összehasonlítani. Ez röviden összevonva Gervinus véleménye a mű alapeszméjéről; nagyrészt igaz, de csak így felfogva, hol marad a mű alkalomszerűsége, mi szükség Theseusre és Hippolytára, s általában miért választott Shakespeare ily alapeszmét éppen egy oly művének, melyet egy boldog mátkapár lakodalmi ünnepélyére írt? Gervinus ugyan említi, hogy e mű lakodalmi ünnepélyre íratott, de nemcsak mint történelmi adatot, s az alapeszme kimagyarázásával semmiféle viszonyba nem hozza. A dolog pedig igen egyszerű és világos. Theseus jellemzése mindent megmagyaráz. Shakespeare benne egy higgadt férfiút rajzol, ki túl van a fölületes szerelem bohóságain, s érett a valódi szerelemre, a házaséletre. Nem ábrándozó, megvetéssel szól a képzelgő szerelemről, nem indítják meg a nagyhangú szerelmesek panaszai, de valóságos férfiúi hévvel szereti menyasszonyát, s éppen úgy tudja élvezni az élet reális örömeit, mint a művészet báját. E férfiú az ünnepelt vőlegény képe, és Shakespeare mivel dicsőíthette volna jobban házasságát, s általában a házasságot, mint azzal, hogy ellentétül egy tündér álomképben odarajzolta a könnyelmű és éretlen, az ábrándozó és érzéki szerelem minden bohóságát?... Ki előtt kedvesebb és nevetségesebb az ifjúkori illúziók emléke, mint aki már túl van rajtuk, és boldog valóságra ébredt? S kell-e költőibb bók, szellemesebb üdvözlet, bölcsebb tréfa, melyet a költő pártfogójának és barátjának nyújt? Mennyire eltalálta Shakespeare alapeszméje megérzékítésének formáját is. A mindennapi élet rajza, akár komoly, akár komikai vagy éppen bohózatos oldalról igen komoly vagy igen víg lett volna ez ünnepély derültségéhez és méltóságához képest, s még sem fejezte volna ki éppen azt, amit akart. Mindennek vegyülete kellett, a fantázia könnyű játéka, a szeszély, a kedvcsapongás költészetének bizonyos neme, melyben kár nélkül sokat lehet merni, s mindent összeolvaszthatni. A népmesékhez folyamodott, melynek lényege éppen a csodálatos és köznapi vegyülete, mely túlteszi magát a természet törvényein, de nem a szellemén, mely a naivitás burkában gyakran egyszerű, de mély bölcsességet rejt.

De magának az alapeszmének is ide kellett vezetni őt. Az ifjúkori ábránd, érzékiség, melynek ingere és szeszélye, makacssága és változékonysága, bohósága és tévedései a legnemesebb szívet is megejtik, nem hasonlítanak-e a mesebeli varázshoz? S míg rabjai vagyunk, életünk nem álmodozás-e, melyben csak beteg képzelődésünk és hő vágyaink vezérelnek, s ha szükség, dacolunk minden fizikai és erkölcsi lehetetlenséggel? Mindennek költői feltüntetésére mi

alkalmasabb, mint az élvek, az éj e misztikus álomtündérei, kik könnyelmű szerelem tündérei is? S a bonyodalmak előidézésére kell-e jobb alak, mint Puck (Robin Goodfellow), az angol népmesék e bohóca, ki az északi parasztot és vadászt annyiszor megtréfálta; e kissé napégette arcú, parasztos tündér, ki részint kujonságból, részint ügyetlenségből annyi furcsa bajt idéz elő, s kinek szájába Shakespeare e szavakat adja:

... Én vagyok az éj víg vándora,
Ki Oberont is megnevettetem,
Ha a zabszúrta mént rá-rászedem,
Nyerítve hozzá, mint szép kancaló,
Vagy, ha tü-tüzget holmi vén anyó,
Vackor gyanánt rejt a kancsófenek
Iváskor én ajkához billenek,
Hogy a sör mind aszú keblére fut.
Mesél egy néni szörnyü szomorút,
S engem néz háromlábu zsámolyul:
Kibiccenek alóla, felborul,
Obégat és majd megfúl, úgy köhög;
A többi oldalához kap, röhög,
Tüszköl, csuklik nevettében s hitet
Mond rá, hogy ily jól sosem nevetett.

Íme az alkalomszerűség és népmeséi alap legjobban megmagyaráz mindent, magát a címet is, a *Szentivánéj*et, mint amelyen a szellemek leginkább szoktak játékot űzni a halandókkal. Ebből kiindulva, minden rész egy organikus egésznek fog feltűnni, s nincs szükségünk erőltetett magyarázatra, melyhez nem egy német esztétikus kénytelen folyamodni.

Így egy a cselekvényre vetett futó pillanat is mindent megértet velünk. A mű egész drámai összeütközéssel kezdődik, s híre-hamva sincs a tündéreknek, de a négy szerelmes kedélyén már nyilatkozik a bohó ábránd, a lángoló, de felületes szerelem egész varázsa, melyet aztán Oberon bűvcseppjei annál természetesebben valódi őrjöngéssé változtatnak. Hermia összetűz atyjával Lysander miatt, kibe halálosan szerelmes, könnyelműen széttépi a szülői köteléket, s kész elszökni vele. Demetriust üldözi, ostromolja szerelmével. Íme a szerelmi ábránd, mely nem ismer fizikai és erkölcsi lehetetlenséget, íme az érzéki, erős mámor, mely nem tisztel semmi szentet, s benső ürességét hiányzatos frázisokkal takarja.

A tündérudvarban is hasonló felfordultság uralkodik. Oberon és Titánia, e két könnyelmű házaspár, viszálykodásban élnek egymással. A szenvedély és könnyelműség e mindinkább emelkedő mámorában oly természetes az az őrjöngés, melyet a bűvös virág cseppjei később előidéznek. Lysander odahagyja Hermiát, és Helénába lesz szerelmes; Demetrius hasonlóképp. Hermia most arra a sorsra jut, amelyben az előbb Helénát kigúnyolta. A két szerelmes ifjú párbajt akar vívni. Egy emberélet legkevesebb, amit szerelmi szenvedélyünknek áldozhatunk. A földi szenvedélyek bohósága lépést tart a tündérekével. Titánia, a szép, finom és ragyogó királyné egy szamárfejűvé bűvölt mesteremberbe szeret bele. A bűvölet a legfurcsább bonyodalmakra ad alkalmat, míg végre tűnik a varázs, a mámor, az álom, s mindnyájan megenyhülve, kiszenvedve, szép valóságra ébrednek. A két ifjú pár kiocsúdva elvakult szenvedélyből, mint menyasszony és vőlegény Theseus lakodalmi ünnepélyéhez csatlakozik; Oberon és Titánia is kibékülnek, s megáldják a hármas házasságot. Mindez a legerősebb kapcsolatban van az alapeszmével; még az is, mi csak groteszk tréfaként látszik közbe szőve; a mesteremberek színelőadása.

Pyramus és Thisbe története, amint ezt a jó mesteremberek kidolgozzák és előadják, nemcsak a Shakespeare idejebeli műkedvelők és rossz színészek kiparódiázása, de egyszersmind azon nagy és üres szenvedélyé is, mely az egész mű tárgyát teszi, s melyben már Pyramus személyesítője mint szamár szerepelt is.

Való, hogy a negyedik felvonásban már be van fejezve a cselekvény, s az utolsó felvonás, melynek e paródia színhelye, szorosan vett drámai szempontból hibás. Bizonyára Shakespeare, a drámai művészet e nagy mestere, ki a kritikának törvényt szabott, jobban érezte ezt bármely kritikusnál. De minthogy alkalmi művet írt, s az ünnepély hősét nem léptethette föl drámailag, lehetetlen volt drámailag leléptetnie is. Foglalványnak használta, s e fényes foglalványt be kellett fejezni. S mivel fejezhette volna be méltóbban, mintha lakodalmi ünnepélyén láttatja egész méltóságában; e költött lakodalmi ünnepélyt mintegy összeolvasztja a valódival, saját maga művét a mesteremberekéivel, s a mű alapeszméjének néhány pillanatnyi groteszk föltüntetése után a tündérek áldásával és saját szerény engedelem-kérésével bocsátja el a közönséget. E szempontból minden dicséretet érdemel a befejezés. Különben is a mesteremberek előadására már rég kíváncsiak vagyunk, s ha magában a műben be is van már fejezve a drámai élet, az övékben most kezdődik, és Shakespeare elég ügyes arra, hogy e drámaiatlan és mégis drámai fogással lekösse figyelmünket.

Sokat akartam írni e műről, s alig tettem többet, mint azt, hogy talán némi kulcsot nyújtottam alapeszméje és kompozíciója helyes fölfogásához. Még mennyi mindenről kellene írni, ha ugyan képes volnék száraz boncolással e mű szépségeit éreztetni; ha ugyan a közönség örömmel olvasná a hosszabb kritikai dolgozatokat.

De Shakespeare mindig megérdemli a kivételt. Közelebbről hát bátor leszek visszatérni e műre, s az előadást bírálva, elmondani egyet-mást, mit most térhiány miatt is el kellett hagynom, örömest elszenvedem Shakespeare-ért és emlékünnepén azt a szemrehányást, hogy a magyar kritikusok között én gyönyörködöm leglelkesültebben Shakespeare ez úgynevezett sületlenségében. Van egy-két oly magyar kritikus, ki Molière-t letette trónjából, most néhány másik Shakespeare-rel birkózik; hadd legyen olyan is, ki védeni meri e nagy szellemeket. Maholnap odajutunk, hogy még ehhez is egy kis bátorság kell.

A FÖSVÉNY

Vígjáték öt felvonásban. Írta Molière, fordította Kazinczy Gábor.
Előadták a Nemzeti Színházban, 1864. szeptember 23-án

1

Tartuffe-öt és Dandin Györgyöt kivéve, talán Molière egyetlen vígjátékát sem vádolták annyira erkölcstelen iránnyal, mint éppen a *Fösvény*t. Természetesen nem annyira a közönség, mint a kritika, leginkább oly kritikusok, kik affektálták az erkölcsiséget, vagy ha mélyen érezték is, olynemű elmélettel rontották meg ízlésöket, mely szerint a költészet pusztán csak erkölcsi prédikáció. Nem tudjuk, Rousseaut hova számítsuk: az affektált vagy őszinte erkölcsbírák közé, de annyi bizonyos, hogy e nagy író, kinek, mint a színpad elvbeli ellenségének, kár volt színműveket bírálni, aligha hirdetett nagyobb előítéletet, mint akkor, midőn Molière *Fösvény*ét erkölcstelen vígjátéknak bélyegezte. Nagy bűn, úgymond, a fösvénység és uzsoráskodás, de nem nagyobb-e még meglopni az atyát, s oly tiszteletlenül bánni vele, mint a negyedik felvonás ötödik jelenetében. Ezért nem haboz kimondani, hogy a *Fösvény* a rossz erkölcsök iskolája, mely a tiszteletlen és tolvaj fiút a nézővel megszerettetve, magát az erényt akarja nevetségessé tenni. Ily egyoldalú erkölcsi szempontból ítélni meg költői művet, Rousseau előtt is divatos volt, s most még divatosabb, kivált oly körben, hol egyébiránt Rousseau a legkevésbé kedvelt író. E divat természetesen a mi irodalmunkat sem kerülte ki. Nem szólok az *Idők Tanúja* és *Pesti Hírnök*-féle bírálatokról; kivülök is elég kritikus van, kik, ha nem is oly nevetségesen, de szintoly tévúton keresik az erkölcsiséget a drámai költészetben. Hiszen, alig múlt egypár éve, hogy egyik vígjátékírónk Akadémiánkra oly elmélettel köszöntött be, mely szerint Molière legkitűnőbb vígjátékai erkölcstelenek, sőt általában a valódi komikum lehetetlenné válik. Az erkölcsi szempont ez egyoldalú képviselői hatását sok tekintetben elősegíti az a körülmény, hogy a művészeti szempont képviselői rendesen hasonló egyoldalúságban sínylenek. A művészet önmagának célja, semmi köze a morállal - mondja az ellenfél; - a művész ecsete csak úgy adja vissza a rajzot igazán, ha logikája csupán a tárgyat tartja szem előtt s nem törődve sem jóval, sem rosszal, megy célja felé. Ily egyoldalú általánossággal nem dönthetni el még csekélyebb érdekű kérdéseket sem. Ha a költészetben minden a morál, akkor tulajdonképp nincs szükség költészetre; ha a morál semmi, akkor a költészet nemcsak hűtelen rajza az emberi szívnek, hanem egész létében művészietlen is. Hogyan, tehát a költőnek semmi köze sem volna a morállal, s éppen a drámaköltő sérthetné erkölcsi érzésünket, az a költő, ki a szenvedélyek küzdelmét rajzolja az erkölcs, társadalom és állam nagy érdekeivel, s egyszersmind a tévedések és bűnök nemezise által rázza meg szívünket? Ha így áll a dolog, akkor a költői igazságszolgáltatás közönyös kérdés, s csak a szeszély játéka; akkor a szenvedélyek küzdelmét akár a véletlen döntheti el; a részben legművésziebb rajz véghatásában a legművészietlenebbé válik; s a drámai művészet, melyet Arisztotelész a szenvedélyek tisztításának nevezett, a szenvedélyek felzavarásává válnék. A morál éppen úgy része a drámai művészetnek, mint a lélekbúvárlat, jellemrajz, cselekvény, sőt úgyszólva egymásbajátszanak. Holmi kevély frázisokkal nem a morált kell kiküszöbölni a drámai művészetből, hanem a moralisták balga követeléseit, de annyiban küzdenünk a morál mellett, amennyiben a drámai művészet alkatrésze. A moralisták ily balga követelése a többek közt mindjárt az, hogy a költőnek főszemélyeiben az erény képviselőit, az emberi tökély eszményeit kell rajzolni. A drámaköltő éppen ily hősöket használhat legkevésbé. Hová lesz a tragédia megrázó hatása, a tévedésbe vagy bűnbe sodort szenvedély rajza nélkül? Vagy

ártatlan erényes embereket szenvedhessen a költő, kiket végül megjutalmaz. Így lehetetlen tragédiát írni, legfeljebb csak érzékeny drámát, s mellőzve a költői szempontot, csak tisztán erkölcsből is, melyik nagyobb hatású: az erkölcsi nemezis sújtó karja-e, melyet az élet majd mindennemű viszonyaiban többé-kevésbé feltalálunk, vagy a gondviselés jutalmazása, mely ritkább az életben, s melyet maga a keresztény vallás is a túlvilágba helyez? Emellett az ilynemű drámák, melyek között alig találhatni kitűnőt, igen hajlanak amaz erkölcstelen tan felé, hogy az erény ne önmagában keresse a jutalmat, hanem világi javakban. A mártirológia költői formája a legenda s nem a dráma, s erkölcsi túlbuzgalmunkban kár összezavarni a műfajokat. Hogy komédiát hogyan lehet írni erényes hősökről, éppen nem képzelhetjük, mert azt csak föl nem tehetni a moralistákról, hogy az erényt akarják kigúnyolni. A komikus költő még kevésbé használhatja az erény hőseit, mint a tragikus. A moralisták követelései kifogyhatatlanak, de csak azt érintjük, mely némiképp rokon a fentebbivel, s a Molière *Fösvény*e ellen emelt vádat alkotja. A drámában - így szólnak - a jónak kell győzni a rossz felett; a tévedt vagy bűnös ember bukását az erényes diadalának kell követni akár a tragikum, akár a komikum alakjában. Az igaz, hogy mind a tragédiában, mind a komédiában valaminek győzedelmeskedni kell, s ez nem lehet ellentétben a morállal, sőt széles értelemben maga a morál: de tulajdonképp eszmének kell győzni, nem személynek, s hogy a személyek, kik erre befolynak, erényes vagy nem erényes emberek legyenek-e, inkább csak a tárgytól függ, s éppen nem abszolút szükségesség, sőt a tragikum és komikum legjobb tárgyai közül sok éppen meg sem tűrné. Mind a tragédiában, mind a komédiában a katasztrófa a megsértett erkölcsi érdek kiengesztelése, s itt az a pont, hol az erkölcsi és művészeti elem legláthatóbban összeolvad. Ezt támadjátok meg, ha erkölcstelen, mert akkor művészietlen, de ne vessétek latra azok erényét, kik e katasztrófát előidézhetik, mert akkor oly kevéssé vagytok lélekbúvárok, mint esztétikusok. Íme Szophoklész *Elektrá*jában. Klütemnesztra, a férjgyilkos nő, fia kardja alatt vérzik el. Ti felsóhajtotok, hogy a férjgyilkosság nagy bűn, de az anyagyilkosság még nagyobb. Szerintetek talán idegen, de erényes embernek kellett volna végrehajtani e tettet. De az erényes ember bosszúálló-e? Vagy a tragédiákat törvényszéki ítélettel akarjátok-e bevégezni, mely inkább külső, mint belsőképp büntet? De a költő nemcsak nagy bűnöket rajzol, hanem nagy tévedéseket is, s a nagy bűnök némely tárgyainál vajon miféle törvényszék fog ítélni a királyok és királynők bűnei felett. Ím ott van Shakespeare Brutusa, megbukik, nem azért, mert a szabadságot szerette, hanem mert nem okosan szerette, s oly körülmények alatt akarta visszaállítani a respublikát, midőn már hiányoztak a respublikai erkölcsök. Vajon a győzőknek hazafiság és erény képviselőinek kell-e lenni? Antonius és Octavianus nem azok, de az természetes, az erkölcsi szükségesség fejleménye, hogy a szabadság nevében elkövetett politikai orgyilkosságot, a szabadsággal kacérkodó zsarnokság kövesse, s a szabadságot nem érdemlő Róma végképp a cézárizmus karjaiba dőljön. Ebben rejlik a morál, a költői igazságszolgáltatás, kiengesztelés, s nem holmi erényes mesterkedésekben. A drámaköltő inkább csak felvett hőse pályáját rajzolja bukásáig, s nem egyszersmind a többi személyeket is. A görög drámaírók ugyan trilógiákat írtak, hol a tévedések és bűnök, egymásból folyó láncolatát rajzolják külön főszemélyekben, s így Orestes bűne egy új dráma alapja lesz, de arra a gondolatra sohasem vetemedtek, hogy a tragikai hatást az erényes emberek győzelmében keressék, s nem a tévedők vagy bűnösök bukásában. A fődolog az, hogy a tévedés vagy bűn magában hordozza a nemezist, mely végre eléri a viszonyok kényszerűségénél fogva: ez az eszme győzelme, ez a morál, a többi e tekintetben kevésbé lényeges vagy éppen lényegtelen. A komikus költő még kevésbé fogadhatja el a moralisták eme tanácsát, mint a tragikus. A vígjáték hőse mindig olyat akar, mi helytelen, mi ellentétben van vagy saját tulajdonságaival, vagy az erkölcs, társadalom, életbölcsesség, közszokás, illem követeléseivel. Személyiségénél vagy viszonyainál fogva már akarata is nevetséges, nem is érheti el, amit akar, vagy ha eléri, el kell vesztenie, pórul járnia, mit

cselszövény eszközöl a többi személyek részéről. E cselszövényt önkéntelen maga a főszemély is elősegíti, mi emeli a komikai hatást, mind a jellemrajzot, mind a helyzeteket illetőleg. A komikai hős pórul jár, kijátszodják, megcsalják, csúffá teszik, meg is javul olykor, ha a körülmények engedik, de csak akkor, ha komikailag megszenvedett. Vajon erényes, jámbor emberek képesek-e valakit kijátszani, megcsalni, hogy céljukat elérjék? Nem kell-e ide egy kis ravaszság, gonoszság, ha nem is éppen bűn, de mindenesetre mégis annyi, amennyi a szigorú moralisták kritikáját ki nem állja. Mit csináljon a szegény vígjátékíró erényes, jámbor személyekkel, kiket arra kell használnia, hogy komikai hősét tönkretegyék? A cselekvény megindul, s ha a jámbor emberek nem gonoszodnak el egy kissé, bizony a bohó, sőt bűnös ember fog győzedelmeskedni felettük, mi éppen aztán éppen oly művészietlen, mint erkölcstelen. Azonban van egy más körülmény is, mi a komikai cselszövők győzelmes ravaszságát nemcsak szükségessé teszi, hanem enyhíti is annyira, hogy éppen nem sérti erkölcsi érzésünket. A valódi komikai hős maga idézi föl maga ellen a cselszövényt, saját hibájával vagy bűnével kelti ki környezetében a ravaszságot, a megtorló szenvedélyt, s így, midőn pórul jár: azt az érzést kelti föl bennünk, hogy megkapta, amit keresett és megérdemelt, s távolról sem azt, hogy azok a gonoszok mily rútul bántak e szegény emberrel. Az erkölcsi érdek itt is a katasztrófába olvad, a fődolog itt is az, hogy a hős magában hordozza a nemezisét, mely eléri, s nem az, hogy akik befolytak bukására, hány próbás erényűek. Ha az igazság szolgáinak megengedünk egy kis ravaszságot a bűn üldözése, az igazság kiderítése körül, még inkább meg lehet azt engednünk személyeire nézve a drámaírónak, ki ugyan nem poroszló, de ha valódi költő, minden törvényszéknél igazságosabb.

Ily valódi, ily igazságos költő Molière. Az erkölcsi és művészeti elem összeolvasztását a komikumban senki se értette jobban nálánál. Főszemélyei magok idézik föl a cselszövényt, és a szenvedélyekben lelik büntetésüket, bukásukat. Az a vád, mit Rousseau *Fösvény*e ellen emel, a műnek éppen egyik legfőbb érdeme. Harpagon fösvénységével kínozza egész családját, még a legszükségesebbet is megvonja gyermekeitől. Mi természetesebb, hogy a fia adósságot csináljon és tékozló legyen. Kell-e komikaibb valami, mint az, hogy aki magától is megvon mindent, idegen uzsorásoknak gyűjti vagyonát? Mi utánozhatlan jelenet, midőn tudtán kívül, saját fiának akar nagy uzsorára pénzt kölcsönözni, s óhajtja a gazdag atya saját maga halálát! Nem vitatjuk, a tékozlás nagyobb bűn-e vagy a fösvénység, de vajon ki idézte elő e tékozlást, s ki szenved miatta? Nem az-e, aki megérdemelte. Tulajdonképp ez itt a kérdés, s nem az, hogy melyik nagyobb bűn. Harpagon vén létére szerelmes is, s egy fiatal leányt akar elvenni, kit fia szeret. Fia kijátssza atyja tervét, hogy házasodhassék, átveszi a szolgája által ellopott pénzesládát, s addig nem adja vissza atyjának, míg házasságába bele nem egyezik. Megint nem vitatjuk: vajon a lopás és fiúi tiszteletlenség nagyobb bűn-e a fösvénységnél és uzsoráskodásnál? De ismét kérdjük, nem oly embert ér-e, aki ezt felidézte s megérdemli. Jólesik nevetnünk rajta, hogy ily pórul járt, s e nevetésben több erkölcsi érzés nyilatkozik, mint Rousseau moralizálásában. Nem a tiszteletlen és tolvaj fiút szeretjük, de csodálnók, ha Harpagon nevelési rendszere másképp ütne ki, s bosszankodnánk, ha egy szerény, engedelmes fiút látnánk magunk előtt, ki eltűri, hogy atyja boldogtalanná tegye. Rousseau nem gondolta meg, hogy midőn a tékozló és tiszteletlen fiú miatt annyira feljajdul, okvetlen a fösvény és rossz atyát védi, s ha ő maga írta volna meg e művet, már koncepciójában is lélektani hibát követett volna el, s éppen úgy gyengítette volna az erkölcsi, mint a művészi hatást. Ha a fösvény katasztrófáját nem családja tagjai idézik elő, kevésbé lesz vala természetes és komikai. A fösvénység veszélye és nevetségessége sehol sem tűnhet fel élénkebben, és sehol sem szülhet oly könnyen más bűnt, s vonhat magára visszatorlást, mint éppen a családi körben. Csak itt lehetett kifejteni erős komikai nemezist, vagy más névvel valódi drámai morált. Kell-e több morál, mint egy fösvény atya, ki tékozlóvá, sőt tolvajjá teszi fiát, egy vén szerelmes, ki, mert nem tiszteli magát, gyermekeitől sem tiszteltethetik, és

semmit sem ér el, mire nevetséges szenvedélyében törekszik? Vajon lehető lett volna-e ez más koncepcióval? Nagyon kétlem, de arról meg vagyok győződve, hogy a moralisták némely balga követelései a drámai művészetben éppen úgy tönkretennék a tragikumot, mint a komikumot, s velük együtt erkölcsi mélyebb hatást. Azonban a moralista Rousseau gáncsait sokkal inkább megbocsáthatni, mint az esztétikus Schlegeléit.

Rousseau jól értette ugyan a zenét, de nem foglalkozott az esztétika más ágaival, írt ugyan operát, sőt vígjátékot is, de mintha megbánta volna ez ifjúkori bűneit, megtámadta a drámai művészetet, a romlottság szüleményének nevezte, mi igen illett oly bölcshöz, ki civilizációban csak a romlottságot látta, s a természeti ősállapot után sóhajtozott. Schlegel kiválóan mint esztétikus szerepelt, s egy négykötetes munkájában majd minden nemzet drámairodalmát megbírálta. *Über die dramatische Kunst und Literatur* című munkájának sok érdeme lehet, de semminemű érdem nem ellensúlyozhatja azokat a nyomorult kritikákat, melyekkel e könyvben Molière-t sárba tiporni igyekszik. Valóban, más nemzetek a franciákat a költészet majd minden nemében felülmúlják, de a vígjátékban nem mérkőzhetnek velük, s Molière, a komikus, majd oly magasan áll az európai irodalomban, mint Shakespeare, a tragikus. S íme éppen Németországon áll elő egy oly kritikus, ki Molière-t lenézi, azon a Németországon, melynek máig sincs egyetlen kitűnő vígjátékírója; csak Kotzebueval dicsekedhetik, s egyik legnagyobb költője, Goethe, gyöngénél gyöngébb vígjátékokat hagyott hátra. Azt érthetni, hogy a franciáktól akkortájt a csatatéren annyiszor megalázott Németország örömujjongva fogadott egy oly kritikust, ki a legnagyobb francia költő dicsőségében gázol, de az megfoghatatlan, hogy Magyarországon is találkozhattak oly kritikusok, kik Schlegel uszályhordozóivá alázták magukat. Ezelőtt tizenkét évvel *Dandin György*öt Schlegel kardjával támadta meg egyik kritikusunk, ezelőtt két évvel egy másik szintén Schlegel Corpus Jurisából olvasott halálos ítéletet *Tartuffe*-re. Csodálatos, hogy most *Fösvény*e ellen senki sem hívta segítségül Schlegel bölcsességét. Vagy talán meg is történt, csak én nem olvastam.

2

De mit mond tulajdonképp Schlegel? Sajnálja, nagyon sajnálja, hogy Molière annyira elrontotta Plautust, kinek egyik művéből kölcsönözte tárgyát. Sokszor veti Molière szemére azt a léha vádat, hogy latin, olasz és spanyol elődeitől egyet-mást kölcsönzött, azonban itt megelégszik azzal, ha kimondhatja, hogy amit kölcsönzött, tökéletesen elrontotta. És mivel rontotta el? Szerinte éppen azzal, mi a darab érdeme, hogy tudniillik alapeszmében, cselekvényben, jellemrajzban különbözik a Plautus vígjátékától. Schlegel dicséri Plautus egyszerű cselekvényét, s hibáztatja, hogy a Molière-é bonyolultabb; tetszik neki, hogy Plautusnál az egész cselekvény központja a kincs ellopása, melyet a fösvény éppen azáltal idéz élő, hogy gondosan rejtegeti; megrója Molière-t, hogy a kincs rejtegetésére nem helyez oly nagy súlyt, mint Plautus, hogy egypár felvonáson át a kincsről nincs is szó, s Molière igen művészietlenül lepi meg nézőit, midőn a szolga az ellopott kinccsel belép.

Ez ellenvetés mind állana, ha Molière nem akart volna egyebet, mint Plautus vígjátékát reprodukálni. Azonban történetesen egészen új vígjátékot írt, s mind alapeszméje, mind jellemrajza másnemű cselekvényt kívántak. Molière fösvénye harcban áll gyermekeivel fösvénysége és szerelme miatt, s így a jellem és helyzet e bonyolultsága szükségképp bonyolultabb cselekvényt kíván, minő a Plautusé; a kincs rejtegetése is éppen azért nem válhatik a cselekvény központjává, s csak mint másodrendű dolognak kell szerepelnie. Schlegel oly követeléssel áll elő, mely szerint Molière kénytelen lett volna vagy csak Plautust másolni, vagy saját eredeti koncepcióját megrontani. S vajon, miért művészietlen meglepetés az a

jelenet, midőn a szolga az ellopott kinccsel belép? La Flèche nem haragszik-e Harpagonra, Cléant nincs-e a legnagyobb szorultságban? A szolgát kettős indok ösztönzi e lépésre: a Harpagon elleni gyűlölet s a segíteni kívánás urán, míg Cléant az ellopott kincsben eszközt talál arra nézve, hogy vagy elszöktesse a leányt, vagy pedig lemondásra kényszerítse atyját.

Azonban halljuk Schlegel fontosabb gáncsait, melyek ha állanának, valóban megdönthetnék Molière *Fösvény*ét. „Molière - úgymond - a fösvénység minden nemét egy személyben halmozta össze, s mégis az a fösvény, ki kincsét elássa, s az, ki uzsorára kölcsönöz, bajosan lehet ugyanazon személy. Harpagon éhezteti lovait, de hát miért van kocsija és lova? Ez csak oly embert illet meg, ki aránytalan csekély költséggel bizonyos rang tekintélyét kívánja megőrizni. A komikai jellemrajz hamar véget érne, ha Molière csak egy fösvény jellemét rajzolná. Molière-nek legnevezetesebb eltérése Plautustól az, hogy emez csak kincsőrzőt állít elénk, amaz pedig még szerelmessé is teszi fösvényét. A szerelmes vénember nevetséges, az aggódó fösvény szintén az. Könnyű belátni, hogy az éles ellentétet szül, ha a fösvénység szenvedélyéhez, mely az embert különhúzóvá és zárkózottá teszi, a szerelmet csatoljuk, mely közlékeny és pazar szenvedély. Azonban a fösvénység rendesen jó óvszer a szerelem ellen. Hol a finomabb jellemzés vagy erkölcsi hatás, minthogy itt erre kiváló súlyt helyeznek, Plautusnál-e vagy Molière-nél? Harpagont amint végignézi a fösvény és a vén szerelmes, mindkettő elégülten térhet haza a színházból. A fösvény azt fogja magában mondani: »Én legalább nem vagyok szerelmes«, a vén szerelmes pedig: »Én legalább nem vagyok fösvény.« A magasabb vígjáték az emberi bohóságokat, bármily feltűnők legyenek is, a dolgok rendes kerékvágásában rajzolja; amit csak kivételességeknek, a felfordultság idétlen szülöttének gondolhatni, csak túlzó bohózatba ülhetik be."

Schlegel, úgy látszik, éppen oly figyelmetlenül olvasta el Molière *Fösvény*ét, mint amennyire nem érti, vagy nem akarja érteni a komplikált szenvedélyek lélektani és művészi jogosultságát. Ellenkezést lát abban, hogy Harpagon elássa kincsét, és mégis uzsorára kölcsönöz. De vajon Harpagon oly fösvény-e, ki abban találja örömét, ha a holt kincsben gyönyörködhetik; azért ássa el a tízezer tallérát, mert nem akarja uzsorára kiadni, vagy azért, mert még nem akadt erre jó alkalom? A mű minden sora ez utóbbi kérdést igenli. Harpagon tízezer tallérát azelőtt való nap hozták haza, melyen a mű kezdődik. „Mindamellett - mond (I. fölv. 5. jelenet) - nem tudom, tettem-e, hogy tízezer tallért, amit tegnap meghoztak, kertemben ástam el." Már ebből is látszik, hogy ő nemigen szokott magánál pénzt tartani, hanem uzsoráskodik, s éppen a nagy uzsorával visszakerült pénze okoz neki nagy aggodalmat. Harpagon, hacsak a körülmények nem kényszerítik, nem szokott magánál pénzt tartani. „Bizony nem kis gondot ad - kiált fel (I. fölv. 4. jelenet) - ha az ember egy jó csomó pénzt rejteget magánál, s be boldog, ki jól elhelyezte vagyonkáját s csak annyit tart kezénél, ami napról napra kell." Molière az egész műben úgy jellemzi fösvényét, mint egy telhetetlen embert, ki minél több pénzre vágyik, s ezt fösvénységgel és uzsorával igyekszik elérni, de sehol sem olyannak, aki, amit bevesz, rejtegeti, elássa szenvedélyből. Mellőzve a Simon mesterrel való jelenetét, csak az első felvonás ötödik jelenetét említem, midőn fiának így szól: „Ha szerencséd van a játékban, haszonra kellene fordítanod, s amit nyersz, kiadnod becsületes kamatra, hogy annak idején megtaláld. Egyébiránt, mellőzve a többit, szeretném tudni, mire való mind e szalag, mely tetőtől talpig elborít, s nadrágot tartani nem elég-e egy féltucat kapocs? Szükséges-e parókákra vesztegetni a pénzt, ha az ember saját természetes haját viselheti, ami semmibe sem kerül. Fogadnék reá, hogy paróka és szalag húsz pisztolra rúg, s húsz pisztol évenkint 8% kamattal tizennyolc livre-t, hat sout, nyolc fillért jövedelmez." Azt tanácsolja-e fiának, hogy megtakarított pénzét elrejtse, vagy azt, hogy uzsorára adja? Nem az uzsorás fösvény szól-e belőle? Íme mily alaptalan az egész ellenvetés. Nem Molière következetlen, hanem Schlegel nem fogta föl Harpagon jellemét, s nagy felületesen a kincsásást és uzsorát csak magában

tekintve, a legigazságtalanabb ítéletre vetemedett. Az az ellenvetés is, hogy miért tart a fösvény kocsit és lovakat, ha fösvény, csak oly ellenvetés, mint a fentebbi. Molière vígjátékainak főbb személyei nagyrészt a nemesi osztályhoz vagy a vagyonos polgársághoz tartoznak. Hogy Harpagon úriember, több körülmény mutatja, bár a cselekvény nem tette szükségessé, hogy a költő Harpagon társadalmi állásáról részletes felvilágosítást adjon. Harpagonnak szakácsa, cselédjei vannak, sőt fiának szolgát tart. Valèr nem állhat vala be hozzá udvarmesternek, ha Harpagon holmi obszkúrus szatócs. Ha a társadalom alsó fokán állana, szabadon élhetne aljas szenvedélyének, de így kötve van, kénytelen megőrizni társadalmi állásának külszínét, s a lehető olcsón úri házat tartani. Ez is egyik komikai vonás benne. Schlegel követelése itt is, mint mindenütt, csak rosszabbá tenné a vígjátékot.

A nagy német kritikus megvetően néz le a törpe francia költőre, a fösvénység és szerelem között is ellenkezést lát, s lehetőségét csak a legritkább kivételességnek hirdeti. S ezt Schlegel mondja, ki bámulja Shakespeare-t, azt a Shakespeare-t, ki a drámaírók között leginkább használ bonyolult szenvedélyeket, vagy jobban mondva, különböző szenvedélyekből összeolvasztott jellemeket. Miért csak Molière kontár, miért nem Shakespeare is? Miért csak Harpagon kivételes szörny, miért nem Shylock, Macbeth is és így tovább? E szempontból kiindulva, Schlegelnek Shakespeare-ről szóltában először is Shylockot kellett volna megtámadni ilyenformán: Könnyű belátni, hogy az éles ellentétet szül, ha a pénzvágyat, mely ravasz és tartózkodó szenvedély, összekapcsoljuk a bosszúval, mely meggondolatlan és kockáztató; a nyereség áhítozása rendesen jó óvszer a bosszú ellen. Macbethet így kellett volna megtámadni: Mily össze nem illő dolgokat kever össze ez a Shakespeare; a nagyravágyó azért nagyravágyó, mert merész, azért merész, mert nem hajt senkire, legkevésbé a feleségére, s ezt a Macbethet, ki áhítja a koronát, feleségének kell a véres tettre ösztönözni. Papucshős és királygyilkos, minő szörnyű kivételesség. Így lehet végigmenni az egész Shakespeare-en, s csodálatos, hogy Schlegel a bölcs szempontot, az éles analízist nem alkalmazza Shakespeare-re is. Vagy talán mérsékelni kellene magát, mert Shakespeare angol, s az angolok szövetségesei voltak azon német fejedelmeknek, kiket Schlegel szolgált, s kik nem kevesebb szerencsével harcoltak a franciák, mint ő Molière ellen. Schlegel tulajdonképp azért hibáztatja Molière-t, mi egyik ok arra nézve, hogy sokkal nagyobb költőnek tartsuk őt, mint tragikus társait, Corneille-t és Racine-t, kik nagyrészt egy uralkodó szenvedélyt rajzolnak, míg Molière több szenvedélyt vegyít egy főszemélybe, hasonlóan Shakespeare-hez, bár nem tudja éppen oly életteljesen összeolvasztani, mint a nagy brit költő. Innen van, hogy Molière típusai némileg hajlanak az egyénhez, és sokkal közelebb állanak az élethez, mint a francia klasszicizmus bármely teremtménye. Csaknem elmondhatni, hogy Molière jellemrajza mintegy középet képez az egyéni és eszményi közt. Ha Molière *Fösvény*ében hiba van, az nem a fösvénység és szerelem vegyítése, ami éppen oly természetes, mint komikai, hanem az, hogy nem mindenütt olvad egy életteljes egésszé. Harpagonban ugyan van hiúság, fiatalabb óhajt lenni, szeretne tetszeni a hölgyeknek, emellett azért házasodik, hogy gazdagabb legyen, felesége hozzon valamit a házhoz, azonban mindez talán élénkebben és természetesebben olvadhatna be a jellemrajzba. De ki tehet róla, hogy Molière nem éppen Shakespeare a jellemrajzban? Így is nagy költő marad, s egyedül méltó az európai drámairodalomban, hogy Shakespeare mellett foglaljon helyet.

Amit Schlegel a *Fösvény* erkölcsi hatásáról mond, az éppen nevetséges. Ő, úgy látszik, azt hiszi, hogy a fösvényről, nagyravágyóról vagy féltékenyről írt művek csak a fösvények, nagyravágyók és féltékenyek számára készülnek, s az író erkölcsi hatása egyedül az, ha a fösvény, nagyravágyó vagy féltékeny egészen magára ismer, azaz a színpadi fösvény egészen ő. Így egyetlen tragédiának, egyetlen vígjátéknak sem volt és lesz soha erkölcsi hatása. A közönség nagy része azt fogja mondani Schlegel szerint: én nem vagyok se féltékeny, se

fösvény, se nagyravágyó, nem tartozik reám az egész; a valóságos fösvény, nagyravágyó vagy féltékeny, kik nem találják a rajzon minden szőrszálukat, rossz fotográfnak nevezik a költőt, s erkölcsi épület nélkül hagyják oda a színházat, a kritikus pedig előáll, és ír ilyforma kritikát: *Othellón*ak nincs erkölcsi hatása, mert sok féltékeny lesz a színházban, ki így fog szólani: „Én legalább nem vagyok szerecsen"; ha pedig szerecsen találna lenni, ez így vigasztalja magát: „Én legalább nem vagyok féltékeny"; *Macbeth* hatása olyan, mint *Othellóé*, mert a nős ember így fog szólani: „Reám ugyan sok hatása van a feleségem ösztönzéseinek, de legalább nem vagyok nagyravágyó"; a nagyravágyó pedig így kiált fel: „Én ugyan nagyravágyó vagyok, de nem hallgatok nőmre, sőt nincs is nőm!" E szempontból tönkre lehet tenni az egész drámairodalmat, s az a hatás, melyet a moralisták követelnek a drámából, sokkal többet ér, mint az, amivel Schlegel éppen oly bárgyún, mint nagy garral elő mert állani.

Szolgáljanak Molière *Fösvény*éről e hevenyében összeírt polémikus jegyzetek némi elégtételül, szemben azon igazságtalan kritikákkal, melyeket Schlegel nyomán nemegyszer olvashattunk irodalmunkban.

A FÉNY ÁRNYAI

A gróf Teleki-alapítványból száz arany pályadíjjal jutalmazott szomorújáték, öt felvonásban. Írta Szigligeti Ede. Előadatott a Nemzeti Színházban, 1865. április 28-án

Valahányszor jutalmazott színmű kerül színpadra, mind a közönség, mint a zsurnalisztika a szokottnál élénkebb figyelmet tanúsít. A közönség bírálni kívánja a pályabírákat: vajon igazuk van-e, s az emberi természetnél fogva, mely majd mindig hajlandó ellenmondani a mintegy reá tolt véleménynek, örömest találja a jutalmazott pályaművet rosszabbnak vagy jobbnak, mint aminőnek a pályabírák ítélték. A zsurnalisztikában még erősebben nyilatkozik e hajlam. Amaz általános indokot még speciálisok is támogatják. Hogy többet ne említsek, minden pályázatnál tizenöt-húsz dráma versenyez. Minden szerzőnek van egypár barátja, s e barátok valamelyike szerkesztő vagy éppen színi-referens. Szóval, a szerzők versenye a zsurnalisztákban leli a befejezést, amennyiben a bírálatokban itt-ott megérezhetni befolyásukat még akkor is, midőn semminemű befolyást nem kívánnak gyakorolni. Ha Szigligeti nyeri a pályadíjat, ami leggyakoribb eset, a közönség és zsurnalisztika nagyobb szigorra hajlandó, mint más irányában. Örömest látná új tehetség diadalát, s mintegy bosszankodni látszik, hogy mindig Szigligeti a győztes. Huszonöt év alatt oly sokszor megtapsolta, ledorongolta e drámaírót, hogy szeretné már egy újabb kegyencen gyakorolni e szuverén jogát. Aztán Szigligetitől senki sem vár fejlődést, jobb műveket az eddigieknél. Ide járul még az a körülmény, hogy Szigligeti kénytelenségből vagy megszokásból sokat írván, nemegyszer buknak meg jutalmazott színművei is, s a közönség és kritikus azzal az előítélettel lép a színházba, hogy e koszorús színműve is csak olyan, mint a tavalyi. Mindent összevéve, bár különösen hangzik, Szigligeti egy-egy újabb műve, kivált ha jutalmat nyert, sokkal több nehézséggel kénytelen megküzdeni, mint akármely ismeretlen költőé. Jelen műve felett még a siker után is a Damoklesz kardja függ, mert az akadémiai bíráló választmány jelentése szerint hatalmas versenytársra talált a *Herodes* című történeti pályaműben, mely, amint halljuk, szintén elő fog adatni. A választmányi jelentés drámairodalmunk valódi nyereségének nevezi e művet nagy hibái mellett is; a Szigligetiéről óvakodik így nyilatkozni, s inkább csak azért jutalmazta, mert jobban megfelel a színszerűség kívánalmának, melyet a Teleki-alapítvány szabályzata tekintetbe vétetni rendel. Ha e mű színpadra kerül, Szigligeti koszorúzott művének eddigi sikere újra kétség alá jöhet. A mellőzött és ismeretlen költő helyzete sokkal szerencsésebb, mint győzelmes vetélytársáé. Önkéntelen rokonszenvet költ, s ha műve gyöngébb találna is lenni a Szigligetiénél, könnyen a maga részére hódíthatja a közönséget és zsurnalisztákat egyaránt. Azonban, ha Szigligeti koszorúzott színművei több nehézséggel küzdenek, mint a másokéi, kivívott sikerük is biztosabb amazokénál. Hogy jelen műve sikert aratott, kétségtelen. Lehet, hogy *Herodes* és *Marianna* megingatja, de annyi bizonyos, hogy a *Lelenc* óta egyetlen műve sem részesült annyi tetszésben mint ez, s bár a lapok nagy része inkább árny-, mint fényoldalait látszik keresni, mindamellett bukást egyik sem emleget.

Ami az én véleményemet illeti, azt tartom, hogy e mű valamivel jobb, mint amilyennek az akadémiai bíráló választmány jelentése feltünteti. E jelentés annyira kiemeli a drámaírás minden hatásos apró mesterfogásának igénybevételét e műben, hogy a színpadi csínyek egész halmazát vártuk, melynek el kell temetni minden bensőbb drámai életét. Ez nincs úgy, sőt, az egészet tekintve, Szigligeti némi haladást tanúsít, amennyiben a külső eszközöket inkább igyekszik összhangzatba hozni a belsővel, mint korábbi műveiben. Legalább látjuk a törekvést, ha mindenütt siker nem koronázza is, s nem vádolhatjuk, hogy csak hatást vadász, s a csattanó meglepetéseket éppen célul tűzte ki. De más tekintetben is van e műben haladás.

Szigligeti, kivált a jelenkorból vett műveiben, vagy igen sokat moralizál, vagy nagyon engedékeny, és szentimentalizmusába sokszor olyasmi vegyül, ami kellemetlenül hat az erkölcsi mélyebb érzületre. Emlékezzünk csak *Lelenc*ére vissza, mily engedékeny volt azon ifjú iránt, ki egy egész családra gyászt hozott, s mily ritkán tudja erőteljesebben éreztetni azt a szent félelmet, melyet az erkölcsi világ nemezise kelt föl az emberi szívben. E művében szigorúbb, majdnem kérlelhetlen. Óvakodik a hamis szentimentalizmustól, nem keresi az érzékeny jeleneteket. Tárgyából, amennyire lehet, tragikai hatást igyekszik kisajtolni, ebben keresi a morált.

Őrizkedik a polgári drámák legveszedelmesebb nyavalyáitól, s törvényszolga helyett saját tetteik nemezisét küldi hőseire. Emellett örvendetes jelenség e műben, hogy Szigligeti technikai virtuozitása újra teljes, sőt megifjult erőben nyilatkozik, holott évek óta gyöngülni látszott, anélkül hogy költészete bensőképp gazdagult volna. Inkább csak vígjátékai emlékeztettek a régi Szigligetire, s nem egyszersmind drámái. A *Lelenc*ben ugyan újra megvillant technikai ereje, amennyiben egy inkább regénynek való tárgyat sok ügyességgel tudott drámává feldolgozni, de más drámáiban, kivált amelyeket a legközelebbi két év alatt írt, valóságos hanyatlás mutatkozott. Ez újabb műve technikai tekintetben majd mindent felülmúl, amit valaha írt. A cselekvény fejlődése sehol sem nyugszik, s a drámai emelkedés mind rohamosabban tör a kifejlésre. Csak az expozíció vontatott, hol az ilyesmit még leginkább eltűrhetni. E technikai virtuozitás sokat tett a dráma hatására, kivált miután a közönség megunta az újabb francia drámák vontatottságát, s bármily szellemdús diskurzusnál inkább kedveli a drámai emóciót, még akkor is, ha színpadi csíny vegyül belé. Szigligeti visszatért a régibb francia drámaírókhoz, kiktől ifjúkorában éppen azt tanulta, mire a magyar drámairodalomban oly nagy szükség volt. Erre most is több szükségünk van, mint ama drámai formátlanságra, melyet a legújabb francia dráma hirdet, s melyért semmi kárpótlást nem tud nyújtani. De Szigligeti műve nemcsak formára múlja felül az újabb francia drámák legtöbbjét, de az érzület határozottságára nézve is. Semmi sem árt inkább a drámai művészetnek, mint ha a költőket erkölcsi közöny, nagyvilágias türelmesség szállja meg, és szellemdússáguk csillogása csak meggyőződésük s szenvedélyük gyöngeségére világít. Szigligeti e művének, technikai virtuozitásán kívül, az érzület határozottságában rejlik fő ereje. Nem igyekszik megtéríteni hősnőjét, nem engeszteli ki a viszonyokkal hősét, s az egész cselekvény folyamán érzik, hogy a költő bizonyos erélyes felindulás hatása alatt írt. Talán némely drámájában élénkebben rajzolt egy s más szenvedélyt, de saját bensőjéből aligha merített többet, mint e művében. Majdnem gyűlölet érzik rajta, s a máskor engedékeny költő egész a kérlelhetlenségig szigorú, erkölcsi érzését hazafiassága teszi erélyessé, az ősi vagyon pusztulását együtt rajzolja az erkölcsi élet feldúlottságával. A külföldi és fényűző nő Nyáray Bélának nemcsak vagyonát teszi tönkre, hanem egész boldogságát is, a külső pusztulás párhuzamosan halad a bensővel, míg végre mindkettejüket a kétségbeesés és halál örvényébe sodorja. A költő ez erélyes szenvedélye, egyesülve technikai virtuozitásával, oly hatást tud előidézni, hogy hirtelenében feledjük a mű gyöngeségeit. Csak mélyebb vizsgálat tünteti föl a bonyolítás és jellemrajz hibáit, mi egyik bizonysága annak, hogy e mű a szokatlanabb jelenségek közé tartozik. Máskor, kivált a közelebbi évek alatt, mily kirívón tűnt ki Szigligeti műveiben egy s más fogyatkozás vagy organikus hiba, könnyen feltalálhatta mindenki, s most úgy veszem észre, hogy azokat kritikus társaim is inkább csak érezték vagy keresték, mint megtalálták.

Valóban az e műről megjelent bírálatok sok mindent megrónak benne, ami nem hiba, s bár némelyik helyeset is mond, a mű fő hibáját egyik sem emeli ki szabatosan. Emellett e megrovások némelyike oly drámai szabályokat állít föl, melyeket követni veszélyes volna akár Szigligetinek, akár másnak. Legyen szabad tehát bírálat alá vennem e bírálatok legfőbbjeit.

Talán így érthetőbbé teszem saját bírálatomat, s némi adalékkal járulhatok dramaturgiai fogalmaink tisztázásához.

Lássuk először is, mit mond a *Pester Lloyd*. Őt illeti az elsőség, mert a legolvasottabb pesti lap; bár hirtelenében nem tudnám elhatározni: vajon azért van-e annyi olvasója, mert csakugyan a legjobb, vagy azért, mert a magyar közönség szívesebben olvas németül. A *Pester Lloyd*nak először is az nem tetszik e műben, hogy tragédia akarna lenni, de alakjai tulajdonképp vígjátékba valók, csak az ötödik felvonásban sötétül el a láthatár, s a négy első felvonás hangulatja úgy illik az ötödikhez, mint *Hamlet* ötödik felvonása a *Windsori víg nők* négy első felvonásához. Ha francia lap mondaná ezt, nem volna feltűnő, de némettől kétszeresen az. A francia majd mindent komédiának vagy általában drámának nevez, mi tárgyánál fogva közel áll a jelenhez, s nincs úgynevezett nagy stílben írva. A francia romantikusok ki nem állhatták a tragédia szót, s például Victor Hugo a maga tragédiáit csak drámáknak nevezi, szemben Corneille és Racine tragédiáival. De a németeknél már Lessing és Schiller tragédiának merték nevezni a jelen életből vett, s tragikailag végződő színműveiket, s a *Pester Lloyd* az *Ármány és szerelem* alakjait is éppen oly joggal nevezhetné vígjátékba valóknak, mint a *Fény árnyai*ét, sőt annyiban még többel, amennyiben Kalb és Müllerné csakugyan valóságos vígjátéki alakok is, mi egyébiránt magában semmit sem árt a műnek. Az *Ármány és szerelem* kezdetét szintén vígjátékinak tarthatná az ember, ha Ferdinánd és Lujza heves szenvedélye föl nem leplezné a mű tragikai hangulatát. S vajon a *Fény árnyai*ban nincs-e semmi ilyes? Az öreg cseléd, ki a vigalom közepett gazdáját siratja, a nagybátya komoly föllépése, ki szemrehányásokat tesz öccsének, Nyáray elvakult szenvedélye, vígjátékra hangolják-e a nézőt, s már a második felvonásban nem látjuk-e heves összeütközésben a házaspárt, a harmadikban lélekfurdalások közt a férjet, s a negyedikben nem élet és halál, boldogság és kétségbeesés közt vettetik-e el a kocka? Mindez a *Windsori víg nők* négy első felvonása-e, s nincs semmi benső összeköttetésben az ötödikkel? Vajon a jelen életből vett tragédiákat oly hangból kell-e kezdeni, mint azokat, amelyeknek alapul monda vagy történelem szolgál, s melyek az emberi viszonyok legmagasabb köreiben játszanak? Az emberi szenvedély ugyan minden időben ugyanaz, de a múlt félhomályában inkább nagyíthatni a körvonalakat, s a hősök, királyok, államférfiak viszonyai a szenvedélyek fönséges rajzára hálásabb anyagot szolgáltatnak, mint az egyszerű polgári állás összeütközései. Innen a jelen életből vett tragédiákban, a tárgy és kör miatt, bizonyos tekintetben több nehézséggel kell küzdeni a költőnek. De vajon azáltal fogja-e legyőzni a nehézségeket, ha tárgyánál magasabb hangból kezdi művét? Azt hiszem, igen rossz tanácsot ád a költőnek az, ki csak azért, mert a mű főszemélyei méreg által vagy párbajban vesznek el, mint *Hamlet*ben, olyasmit kíván, hogy a kezdet is hamleties legyen. Sőt, többet mondok, tegyük át *Macbeth*et és *Hamlet*et a jelenkorba, helyezzük napjaink polgári viszonyaiba, bizonyára más hangból fogjuk megindítani a cselekvényt, legalábbis egy pár fokkal alább.

Fontosabb a *Pester Lloyd* második ellenvetése, tudniillik, hogy a főszemélyek közül egyik sem tud maga iránt valódi érdeket költeni, s oly hős nem lehet részvétünkre érdemes, kit egy felületes, kacér nő is meg tud csalni, mert a valódi férfiúval csak erős és nemes szenvedély feledteti el hazáját. Az igaz, hogy a főszemélyek iránt több érdeket lehetett volna felkelteni, de az elv, melyből a *Pester Lloyd* kiindul, nagyrészt hamis, a tény pedig, melyre alkalmazza, nem éppen úgy áll. Ha Shakespeare az elv után indul, bajosan írja meg *Coriolán*t, *Antonius és Cleopátrá*jába pedig belé sem kezd. Coriolánnak legmakacsabb büszkeséggel párosult ambíciója ugyan erős szenvedély, de midőn dühében feledi hazáját, sőt éppen ellene fordul, szenvedélyét éppen nem lehet nemesnek mondani. Antonius kéjszomja, melynek hazáját és saját államférfiúi állását egyaránt feláldozza, szintén erős szenvedély ugyan, de bizonyára nem nemes. Cleopatráról, az óvilág e leghíresebb kacér nőjéről nem is szólok, mindenki tudja,

hogy Shakespeare nőjellemei közt mily kitűnő helyet foglal el. Távol legyen tőlem, hogy Szigligeti Nyárayát és Charlotte-ját e hallatlan alakokhoz hasonlítsam, csak arra akartam figyelmeztetni a tisztelt referenst, hogy ne mondjunk ki oly elvet, mely midőn némely alkalmas tárgyat kizár a drámai költészetből, ugyanakkor pálcát tör egy pár halhatlan mű felett. Hogy a drámai vagy tragikai hős tulajdonképp a jó és rossz, az erő és gyöngeség vegyülete, de lehet majdnem egészen rossz is, ha szenvedélye szellemi fensőség-, hősiséggel párosul, vagy ha egy mozgásba indult nemesítő eszme hatása alatt áll; valamint lehet majdnem egészen jó is, ha lassanként romlani kezd. Azonban a részvétgerjesztés nem annyira e tulajdonoktól függ, mint inkább vegyítésük módjától, s a költői rajz erejéből. De más tekintetben sincs igaza a *Pester Lloyd*nak. Nyárayban nem hiányzik az általa sürgetett erős és nemes szenvedély, s hazája elleni bűne csak annyi, hogy Párizsban él és költi el vagyonát. Becsületes ember, és szenvedélyesen szereti nejét, bár nem oly mély érzelemmel, de sem romlott, sem kacér. Hisz első föllépte Szenczey visszautasítása. Charlotte együtt szereti férjét a nagyvilággal, melyet éppen férje nyitott meg előtte, dicsősége napjait éli benne, s gazdagabbnak hívén őt, mint amilyen, nem is sejtheti a közelgő veszélyt. A férj érzi, hogy ez így nem tarthat soká, nagybátyja szemrehányásai hatnak reá, de azt hiszi, hogy eleget téve neje kedvteléseinek és saját büszkeségének, még rendbe hozhatja vagyonát. Mi van az expozícióban, mi annyira eltörpítené akár Nyárayt, akár Charlotte-ot, hogy semminemű részvétet ne érezhessünk irántuk? S vajon, midőn a szerencsétlenség megtörtént, nem nemes oldalról látjuk-e Nyárayt, s neje iránti szerelme nem jő-e összeütközésbe becsületérzésével? Az igaz, hogy mind Nyáray szenvedélyes szerelme, mind Charlotte szeretetreméltósága, a bizonyos tekintetben szellemi fennsősége, költőibb és erősebb vonásokat kívánt volna meg, azonban a költői erő rendkívüliségének hiányát nem kell a felfogás hibájának vennünk.

A *Pester Lloyd* harmadik ellenvetése a mű nem értéséből származik. „Ha valami morált lehet kivonni Szigligeti művéből - úgymond -, az így hangzik: pazarold el őseid birtokát, mindig találkozni fog egy gazdag nagybátya, ki új milliókkal téríti meg károdat." A mű egész cselekvénye ellenkezőt tanúsít, s a morál a következő lesz: pazarold el őseid vagyonát, bár nem léha kedvtelésből, hiába nyersz új milliókat örökségben, erkölcsi életed könnyen megrendülhet, s magával temetheti boldogságod és becsületed egyaránt. A nagybátya nemesszívűsége nem engesztelheti ki a viszonyok nemezisét, s az új milliónak nem veheti hasznát az unokaöcs. A *Pester Lloyd*, úgy látszik, a tékozlás valami kézzelfoghatóbb, mindennapibb következményeit várta volna, a nyomort iszonyú alakban, s az általa nemzett bűnök kíséretében. Vajon így az egész cselekvény nem sodródott volna-e a kriminalitások örvényébe, melyet a szerző meglehetős szerencsével elkerült, annyira, hogy éppen az egyik érdeme e műnek?

A *Bécsi Híradó* szintén a *Pester Lloyd* nézeteihez csatlakozik, vagyis, rosszabbul és követelőbben, olynemű ellenvetéseket hoz föl, mint a *Pester Lloyd*. Szerinte a hőst nem önhibája buktatja meg, mert a gazdag nagybátya nem hagyta volna elveszni szeretett öccsét. De hiszen éppen az a lényeges dolog, hogy áldozatkészsége nem segíthet öccsén, s milliókkal sem gyógyíthatni be az erkölcsi életen ütött sebeket. A *Bécsi Híradó* Nyárayt gyönge, bár becsületes embernek mondja, aki nem érdemes részvétünkre, aki épp azért nem lehet drámai alak, mert apró előnyök és csekély hibák nem idézhetnek elő tragikumot, s vagy el kellett volna veszni a hősnek neje iránti vak szerelmében, vagy lett volna féktelen pazarlásának áldozata, *tertium non datur*.

Ez okoskodást nem értem eléggé, de annyi belőle világos, hogy a bíráló ellenkezésben van önmagával, mert ha egy hős alapjában nem drámai alak, s alapjában nem érdemes részvétünkre, bármilyen katasztrófa nem fogja azzá tenni. Ami a gyöngeséget illeti, az a kérdés, mit értünk alatta, mert a legerősebb szenvedélynek is megvan a maga gyöngesége, s hogy Nyáray szenvedélyes szerelmében és kényes becsületérzésében semmi se volna, ami

részvétünket érdemelje, s a viszonyokkal összeütközésbe jőve, drámai érdeket keltsen, éppen nem lehet állítani. A *Bécsi Híradó* csak apró előnyöket és csekély hibákat lát Nyárayban, s azt mondja, hogy így minden öngyilkos, még ha borbélylegény is, lehet drámai hős. Megengedem, hogy az ilynemű megjegyzés az úgynevezett tárcaírói szerelemdússághoz tartozik, hanem egy kis baj van vele, tudniillik az, hogy ily módon nemcsak Szigligeti hőseit lehet kilökdösni a drámai költészetből, hanem a Shakespeare-éit is, mit bizonyára maga a szerkesztő sem engedne meg, bármennyire szeret néha maga is elmés lenni. Például: Lear gyönge, de becsületes ember, s így nem drámai alak, szereti leányait, apró előny, kedveli a hízelgést, szeszélyes s bolond fejével elosztja leányai közt vagyonát, csekély hibák; ily felfogás szerint minden őrült, még ha csizmadia is, lehet drámai hős.

A *Hon* megdicséri e drámát, de ami dicséretében őszinte, távolról sem oly igaz, mint az, ami irónia. „Szigligeti - úgymond - egyetlen lélektani hibát sem követett el. Ilyen az élet, de nem ilyen a költészet ideálja. Ha a nő, ki szenvedő férjét az őrültek házába csukatja, szenvedéllyel függne a szeretőn, kivel azt fölcseréli, nagy vonásokkal lehetne rajzolni a szenvedélyt, egész pokol világa tárulna fel a lélektani küzdelemnek, s azt talán sokan nem értenék meg, s mindenki azt mondaná, hogy hasonló esetre nem emlékszik; de itt egy nő áll előttünk, ki hideg számítással tesz rosszat, hideg ragyogásért, s ezt mindenki megérti; korunknak átka, hogy a jelenkor az életre ismer benne." Hogy Szigligeti egyetlenegy lélektani hibát sem követett el, azt alkalmasint maga sem hiszi. Ha a *Hon* azt akarta mondani, hogy a lélektan még nem költészet, az igaz; de másfelől az is igaz, hogy lélektan nélkül nincs költészet, s legkevésbé drámai; éppen azért kár volt ilyen kapcsolatban csak annyira szembe is tenni az élet visszatükrözése, az esztétikai érdek szerint nagyítva, összpontosítva az eszmei fény világításában. Charlotte sok tekintetben hibás alak, kivált a jellemfejlesztés leghatározóbb pontján, mely nincs drámailag kiemelve; de azt nem merném aláírni, hogy az úgynevezett hideg fényért való küzdelem kizárja a nagyobb vonású rajzot s a lelki küzdelmek pokolvilágát.

Az elveszett vagyon, társadalmi állás, fény visszaszerzése sohasem csak a hideg számítás munkája, valamint megszerzése sem, hanem egy csoport szenvedélyé, a jellemek és viszonyok szerint. S ha valakiben az éledő vagy sértett hiúsággal, a fölébredt vagy megalázott ambícióval még más szenvedély is összeolvad, a küzdelem erősebbé válik. Szigligeti sokat elmulasztott, vagy sokra nem volt képes e nő jellemének rajzában. A *Hon* érzi e bajt, hanem részint abban téved, hogy ilynemű küzdelmet nem tart költőinek, részint abban, hogy a szerelemmel nem hiszi összeolvadhatónak.

A *Fővárosi Lapok* legszigorúbban ítél, egész Aristarchus, mintha soha sem lett volna *Hölgyfutár*, s most se volna *Fővárosi Lapok*. Szerinte Szigligeti mindent, de mindent feláldozott a hatásvadászatért, s művében nincs semmi, csak bizarrság és rémség. Először is azt jegyzi meg, hogy e mű a mai nap divatozó francia drámai iskola árnyékában termett, de csak hibái vannak meg benne, s nem egyszersmind fényoldalai is. A most divatozó francia dráma ellen sokat lehet beszélni, de azt senki sem foghatja reá, hogy vadássza a hatást. Annyira nem vadássza, hogy a tragikai tárgyakat sem dolgozza fel tragikailag, s még a technikát is mintegy megvetni látszik. Ha e drámában hasonlít valami a most divatozó francia drámákhoz, az leginkább a jelen életből vett tárgy; de éppen abban áll Szigligeti egyik érdeme, hogy nem követte a francia újabb drámaírókat, s tragikai természetű tárgyát tragikailag igyekezett feldolgozni, mégpedig a francia régibb drámai iskola virtuozitásával. A *Fővárosi Lapok* első kifogása Nyárayt illeti, kinek második felvonásbeli magaviseletét ellenkezésben látja az első felvonással. Vajon miért ne vegye Nyáray szívére mindazt, ami a becsületet és lelkiismeret nyugalmát fenyegeti, ki sem kéjenc, sem cselszövő, kinek jellemében az író már az első felvonásban egypár nemes vonás emel ki, s kinek tévedése neje iránti szenvedélyes szerelméből s némi arisztokráciai büszkeségből származik? Charlotte-tal éppen nincs meg-

elégedve, amin, megvallom, csodálkoznom kell. A minap Zichy drámájáról írt bírálatában azt az elvet állítá fel, hogy amely drámaíró haboz hősét, vagy nagyon bűnösnek vagy nagyon erényesnek rajzolni, az megbukott. Ím, most teljesült kívánsága, amennyiben Szigligeti adott neki egy nagyon bűnössé vált asszonyt, s a hálátlan nincs megelégedve. Mindennapi- és silánynak találja, de amint elbeszéli tetteit, oly dolgok jönnek ki, melyeket egy silány és mindennapi teremtés csakugyan nem vihetne véghez. Leginkább azt hibáztatja, hogy nincs meg benne a démoni nők érdekes szörnyszerűsége, mert nincs más szenvedélye a gyémántokon kívül. Azt hiszem, a gyémántot nem szó szerint érti, csak olyformán, hogy mint amikor valakiről azt mondjuk, hogy koronára vágyik, ami már magában erős szenvedély is. Igaz, hogy Szigligeti e szerelmet nem tudta jól összeolvasztani ama másik szenvedéllyel, s kivált a Szenczeyvel való viszonyra nézve sokat homályban hagyott, mit igen hatásosan kiemelhetett volna, de ha mindezt megteszi, vajon az úgynevezett szörnyszerűséget nem azzal teszi vala érdekessé, hogy még inkább enyhíti, s nem jő-e összeütközésbe a *Fővárosi Lapok* elméletével, ki nem kedveli a jó és rossz vegyületét s így a jó némi szurrogátumát sem igen lehet tűrnie, amivel a drámaírók enyhíteni szokták a nagy bűnök hőseit. Legnyomósabban szól a dologhoz a *Pesti Napló*, kiemeli a mű érdemeit, alapjában jól gondolt tragédiának nevezi, de a kidolgozást sok tekintetben hiányosnak találja. Érintvén némely hibát, a fő hibát Charlotte jellemrajzában találja, s ebben tökéletesen igaza van, azonban inkább érzi, mint kimagyarázza, s jellemzés világossága és következetessége melletti buzgalmában tovább megy, mintsem kellene, s oly drámai szabály felé látszik hajlani, mely egész általánosságban meg nem állhat. „A mű egyik hátránya abban áll - úgymond -, hogy a cselekvő személy, kié a főszerep is egyszersmind, az első felvonásokban nem mutatja ki valódi jellemét. Ez a főszemély egy francia marquis-nő, ki egy nagybirtokú magyarhoz ment nőül. Az első felvonásban sejtelmünk sincs róla, minő jellemet fog ölteni a második felvonásban; a másodikban látunk ugyan valamit e nő szívtelenségéből, de nem is sejthetjük, mi ő a maga valóságában, sőt a harmadik felvonásban is úgy viseli magát, hogy nem tesszük fel róla azt, amire a negyedik és ötödik felvonásban képes.” A *Pesti Napló* ostromolván ez eljárást mind lélektani, mind költői szempontból, így folytatja: „És legkevésbé áll természetében a tragédiának e titkolódzás, s a jellemek és lelkiállapotok elleplezése. Valódi tragikum ily eljárás mellett talán lehetlenség is, mert felesleges tán fejtegetni, hogy a tragikum egy tragédiában nemcsak az utolsó felvonásban van, hanem végig kell húzódnia az egész művön, s többnyire az első felvonásban is kivehető a végkatasztrófa tompa moraja, mi fokonként emelkedvén, az utolsó felvonásban csak tetőpontot ér. Egy tragikus alaphang vonul végig az egészen, s ez teszi valódi és a szó magasabb értelmében vett költőiségét. *Bánk bán* első felvonásaiban már nagyon világosan szól, s minő mély hatású az alaphang. Lehetséges-e ez a jellem belső egysége, a főszereplő egész jellemének s lelki állapotának és küzdelmeinek feltárása nélkül?” Ha ez csak a jellemfejlesztés előkészítésének és kapcsolatos fokozatának szükségességét sürgetné, nem lehetne ellene szólni, de az a baj, hogy valamivel több. Lehet, hogy a *Pesti Napló* csak ennyit akart, de többet mondott, s minthogy szavai legnagyobb része igazság, az is annak tetszik, ami nem az. A *Pesti Napló* azt kívánja a drámaírótól, hogy már az első felvonásokban tárja fel hősének valódi, egész jellemét, szándékaival és küzdelmeivel egyetemben. Ez ily mérvben lehetetlen, sőt sok tárgy még kisebb-nagy mérvben sem engedi meg, mert a jellem a dráma emelkedési pontjáig, az esés kezdetéig, még mind fejlik, sőt néha nagy átváltozásokon megy át, s így addig nem lehet szó valódi vagy egész jellemről. Shakespeare-től fogva az újabb dráma - kivéve a vígjátékot - nem kedveli a főhősben az úgynevezett állandó, kész jellemet, az ilyek pedig leginkább megfelelnének ama követelésnek. A *Pesti Napló* alább Sophokles Orestését hozza föl, ki mindjárt fölléptekor elmondja szándékát. Ez keveset bizonyít. Az ó- és újkor drámája közt éppen az az egyik különbség, hogy amaz az expozíció után csakhamar az emelkedési pontig ér, az elhatározó tett a fő, a görög ki nem állhatta az önmagával küzdő hőst,

az akarat ingadozását; míg az újabb kor drámája éppen a belső küzdésnek ad nagyobb tért, s a hős sorsa fölött végképp határozó tettet minél hátrább tolja. De emellett hány oly cselekvény van, melyben a hős tulajdonképp nem akar semmit, hanem az ellene megindult cselszövény hozza tevékenységbe, ilyenkor aztán nagyrészt a megindított cselszövény foglalja el az első felvonásokat, s a hős jellemének valódi fejlesztése hátrább esik. Ilyen *Othello* is, Shakespeare majdnem legtökéletesebb szerkezetű drámája; a hős igazában csak a harmadik felvonásban fejlődik.

Visszatérve Szigligeti Charlotte-jára, nem ott találom a hibát, hogy az első felvonásban nincs letéve a későbbi fejlemények alapja, hanem ott, hogy a második felvonás után a jellemek a függöny mögött fejlődnek, s igen is készen lépnek föl. Charlotte az első felvonásban úgy van feltüntetve, mint aki saját férjét együtt szereti vagyonával, fényével, gazdagabbnak hiszi férjét, mint amilyen, s a férj nem világosítja fel, bár sejti a veszélyt, de azt hiszi, hogy még mindent rendbe hozhat. A bukás bekövetkezvén, igen természetes, hogy a fénnyel együtt a Charlotte szerelme is apadoz, melynek egyik része csak hiúság volt. A nő félvén a nyomortól, amit lehet, megmenteni igyekszik, férje kényes becsületérzése ellenére is. Összetűzésük mutatja, hogy a férj szerelme is apadóban, s a bekövetkezett gyászesemény, melynek a nő az oka, még inkább elválasztja őket. Íme mennyi indok van letéve a viszonyokban és jellemekben, hogy szerző természetes úton vigye hőseit kitűzött céljához, egy félrelépés, s megbénítja művét. A férj lelkifurdalása és csalódása nejében, már magában elég ok ama őrültszerű rohamokra, s nincs szükség mesterséges izgatásra; e beteg kedélyállapotból s a viszonyok kényszerűségéből önként következik, hogy Charlotte más iránt érez rokonszenvet, s menekülni akar férjétől. Mindezt nem lett volna bajos felmutatni a harmadik felvonásban, fejlődésük egy oly drámai pontján, mely a cselekvényt előbbre tolja. Szerző homályban hagyta nézőit, mert maga is homályban tapogatózik. Csak a tettet mutatja fel, s minthogy jellemeit nem fejlesztette, hanem erőltette odáig, elesik a nő átalakulása fejleményének drámai érdeke, el a Szenczey jelleme, pedig mindkettő fontos a katasztrófára. Szerző, ha e pontra figyel, mintegy kényszerül Szenczeyt kellő világításba helyezni, jobban markírozni Charlotte jellemét és célját, mi mind természetesebbé, erősebbé tehette volna a katasztrófát. Így nemcsak nem érdeklődünk eléggé, de egy s mást nem is értünk. Azt értjük, hogy Charlotte menekülni akar férjétől, és mást szeret, azt is értenők, ha férjét azért csukatná az őrültek házába, mert ez halálát idézhetvén elő, Szenczeyhez férjhez mehetne, de azt nem értjük, hogy mint Szenczeynek nem neje, a Szenczey pénzén hogy akar nagy szerepet játszani a fensőbb társaságban, hol mindkettőjük vagyoni viszonyát igen jól ismerhetik. Szerepet játszani ugyan így is lehet, de nem ott és úgy, ahogy Charlotte szerethetné, ki a fensőbb világnak nemcsak fényét szomjúhozza, hanem hódolatát is, s a társadalmi magas állás egész varázsát, legalább így van az első felvonásban megindítva. Ha csak pénzt szomjúhoz, akkor könnyebben elérheti vala célját úgy, hogy elszökik kedvesével, ha csak szerelmet, akkor azt az elvonultság jobban elleplezi. Szigligeti nem tudta a Charlotte jelleme fejlesztésében a letett alkatrészeket összeolvasztani, s ezt érezzük az utolsó jelenetekben is.

Charlotte halála lehetett volna a megaláztatás és szerelem kétségbeesése, külön is, együtt is, de így kivivé egyik sem. A harmadik felvonásban megbénul a mű; e bénaságot, sőt organikus hibát sokkal tudja ugyan takargatni a szerző, de a többszöri látás és gondosabb vizsgálat mind élénkebben érezteti.

Azonban így is annyi jó oldala van, hogy még sokáig tapsok közt fog adatni; idővel feledésbe mehet, nem halhatlan mű, mint Szigligeti legjobb művei sem, de a szerző neve halhatlan lesz drámairodalmunk történetében, mert egy korszak képviselője, mely máig sem végződött be, s melyet nem szűn meg újabb diadalokkal jelölni.

A FRANCIA KLASSZIKAI DRÁMÁRÓL

Néhány vonással rajzolni szándékozom a francia klasszikai dráma aranykorát. Bocsánatot kell kérnem, hogy részletes és kimerítőbb tanulmány helyett csak töredékes vázlatot nyújtok, s mintegy előre lehangolom olvasóim várakozását és részvétét. De ily vázlat sem éppen fölösleges irodalmunkban, hol a francia klasszikai drámáról oly keveset írtak, s talán szempontjaim annyiban némi érdeket gerjeszthetnek, amennyiben éppen olyan távol állanak a francia kritika túlzó dicsőítésétől, mint a németek öntetsző, s olykor alap nélküli szigorától.

A klasszicizmus a költészet egyetlen nemében sem gyakorolt oly jótékony hatást, mint a drámai költészet terén. Az eposzban, lírában nem szült semmi nagyobbszerűt, leginkább csak formaérzéket költött fel, de a drámai költészet fejlődésére, különösen a tragédiára, lényegesen, bensőleg folyt be. Bátran kimondhatni, hogy a klasszicizmus kovásza nélkül majdnem lehetetlen lett volna kifejlődni a keresztyén tragédiának a misztériumokból. E benső hatás kiváltképpen abban rejlik, hogy a tragikum kiképzését elősegítette. A keresztyén drámai költészetben mindenütt a vígjáték fejlődött előbb, s csak azután a tragédia, ellentétben a göröggel, hol a komédia csak követte a tragédiát. A keresztyén komédia már fejlődésben volt, midőn érintkezett a klasszicizmussal, s az életből meríthetve, inkább fejlődhetett, mint a tragédia, mely sehogy sem tudott kibontakozni a misztériumok szűk és tragikaiatlan köréből. A keresztyén komédiának leginkább csak forma tekintetében kellett a klasszicizmus iskolájába járni, a tragédiának valami egyébért is. A görög tragédia könnyebben fejlődhetett, mint a keresztyén, mert a mítosz, melyből kiindult, szoros kapcsolatban volt a nemzeti mondakörrel. Egyszóval a görög vallás nemzeti volt, s a hitmondák a nemzeti történelemnek úgyszólva őskorát képezték. A misztériumok tárgya általános volt, mint maga a keresztyénség, s nem volt kapcsolatban a nemzeti mondakörrel. A görög hitmondákban, melyek a görög tragédia első tárgyait szolgálták, sokkal több volt a tragikai elem, mint a bibliai történetekben, a szentek életében, melyek az önmegtagadást, szenvedést és mártírságot dicsőítették. A középkori spiritualizmus siralomvölgyének nézte a földet, a megpróbáltatás szenvedéseinek az életet, az igazságtalanság és bűn diadalainak az emberi eseményeket, s a jutalmat és büntetést egészen a túlvilágra helyezte. Ily felfogás nem kedvezhetett a tragikum kifejlődésének, mely a tévedések és bűn nemezisét már e földön felmutatja. A görög hitmondák kérlelhetlen fátuma, kegyetlen nemezise főelemét képezte a görög tragédiának, s folyvást táplálta fejlődését. A keresztyén szellem fönsége alkalmasabb volt ugyan egy újabb és mélyebb tragikum levegőjét előkészíteni, azonban középkori egyoldalúságából a klasszicizmusnak kellett kiemelni, hogy az emberi életet, a szenvedélyek küzdelmét más szemmel tekintve, itt a földön is keresse isten kezét, azaz az erkölcsi világrend benső kényszerűségét. Valóban a klasszicizmus érintésére indul fejlődésbe mindenütt a keresztyén dráma, s kezd tragédiává emelkedni.

E vegyület, e képződés különböző alakulásokat vesz föl, melyek közül legkifejezőbbek a spanyol, angol és francia dráma. A két elsőben a klasszicizmus nem tudott erőt venni a romantikai elemeken, de nagyban elősegítette fejlődésöket. A francia drámára nemcsak bensőleg hatott, hanem külsőleg is: teljes győzelmet vőn rajta, s merev rendszerré erősödött. Föltűnő, hogy a klasszikai rendszer a dramaturgiában a franciáknál fejlett ki legélesebben, s nem az olaszoknál, kik mintegy örökösei voltak a klasszikai műveltségnek, s kikre a klasszicizmus hatása nemcsak irodalmi volt, hanem politikai is, mert a hajdani Róma nagysága fölébresztette bennök szétdaraboltságok fájdalmát, az idegenek gyűlöletét, Itália egysége eszméjét, mely visszakövetelte Rómát egy új köztársaság vagy császárság fővárosának. E jelenség okait éppen nem nehéz fölfejteni. Olaszország nagy epikusa, Dante, romantikus irányú volt, hatalmas szelleme roppant befolyást gyakorolt az olasz irodalom fejlődésére;

Olaszország szétdaraboltsága, mely nélkülözte a központot, szintén akadályozta az ízlés egyoldalú fejlődését, de különben is az olaszok leginkább a vígjátékot és dalművet kedvelték, mely utóbbi a klasszikai tragédiából fejlődve, mintegy pótolta azt. Ellenben Franciaországban nem nagy epikusok virágoztatták föl a költészetet, hanem nagy drámaírók; a dráma volt a költészet legkedveltebb neme, XIV. Lajos udvara, Akadémiája, Párizsban központosított Franciaországa fegyelmezte az ízlést, s a klasszicizmust tűzte ki eszményül.

Jodelle (1533-73) volt az első francia költő, ki klasszikai minták szerint írta drámáit. Tragédiái között *Cleopatra és Dido* a nevezetesbek. Cleopatra prológja bár durván, de élénken kifejezi azt, mi később a klasszicizmus egyik főirányává fejlődött: a népies megvetését. Jodelle pöröl benne a *Confréries de la Passion* társaságával, hogy csak a fapapucsos nép számára írja és játssza színműveit. Ő magasb színvonalra akar emelkedni, s megpróbálja a görög tragédia külsőségeit, szelleme nélkül. Azonban az újság, az ókori történelemből kölcsönzött nevek, bizonyos szokatlan ünnepélyesség, a patetikus ékesszólás kísérletei meglepték a közönséget. Jodelle barátjai a siker lelkesülésében fölajánlották neki a görög tragédia kecskebakját, s mondják, hogy áldoztak is volna egész pogány módon. E klasszikai külsőségek lassanként meghonosodtak a francia színpadon, s némi csíra bensőleg is fejledezni kezdett. Jodelle-t Garnier (1534-90) követte, ki a latin drámát vette példányul, és Senecából merítette lelkesülését. A magán- és párbeszéd szentenciózussága, mely később a francia klasszicizmus oly jellemző sajátsága lőn, Garnier-vel kezdődik. Garnier nemcsak a latin tragédia utánzását csatolta a görögéhez, hanem más tekintetben is szélesítette a klasszicizmus körét. Hozzányúlt a görög és római tárgyakon kívül a bibliai történetekhez is, mit Corneille *Polyeucte*ben, Racine *Esther és Athalie*ban követett is. De Garnier szentenciózus bölcsessége és szabatos verselése nem elégítette ki a közönséget, mely cselekvényt várt. Hardy (1560-1630) éppen ezt igyekezett adni, ki nem kötötte magát kizáróan a klasszikai mintákhoz, hanem egyformán fordult mindenüvé, honnan csak kölcsönözhetett. Írt Jodelle és Garnier szellemében, utánozta az olasz pasztoralét, a spanyol drámát. Összevegyítette az ókori színpad kórusait, dajkáit, hírnökeit az olasz Pantalonnal és a spanyol Matamoreval, de a cselekvényre több gondot fordított, mint elődei, s némi visszahatásnak adott kifejezést a fejlődő klasszikai tragédia drámaiatlansága ellenében. A romanticizmus egy darabig még mintegy küzdeni látszik a klasszicizmussal. A szomszéd Spanyolország fejlettebb drámairodalma, mely romantikus irányú, még folyvást hatással van a franciára, annyira, hogy a győzelmes klasszicizmus egyik hősének, Corneille-nek is első tragédiáján, *Cid*en, még némi romantikus szellemet érezhetni.

A XVII. század közepén és végén teljes győzelmet ül a klasszicizmus Franciaországban. E korszak hősei Corneille Péter, Racine János és Molière (Jean Baptist Poquelin). Amazok a tragédiát emelték a tökély magas fokára, emez a vígjátékot. Corneille 1606-ban született, Rouenben, s ugyanott halt meg 1684-ben. Mintegy harminchárom drámát írt, melyek közül legnevezetesebbek: *Cid, Horace, Cinna, Polyeucte*. Racine 1639-ben született Ferté-Milonban, meghalt 1699-ben Párizsban. Legnevezetesebb művei: *Andromache, Britanicus, Berenice, Bajazet, Iphigenia, Phädra, Esther és Athalie*. Molière 1622-ben, Párizsban született, s meghalt ugyanott 1673-ban mint színész. Molière a vígjáték majd minden fajában tett kísérletet, és számos kitűnő s néhány remekművet hagyott hátra. Nemcsak a francia klasszicizmus, hanem az egész európai költészet legnagyobb vígjátékírója. Főbb művei: *Tartuffe, Misanthrope, Fösvény, Dandin György, Nők iskolája, Tudós nők, Képzelt beteg*.

E három költő legfőbb képviselője a francia klasszicizmusnak, mely később mindinkább hanyatlott, de egész a jelen századig megtartotta uralmát a francia drámai költészetben. E drámai iskola kizáróan a görög és római drámát tűzte ki eszményül, s Arisztotelészből merítette szabályait, kit némely részben félre is magyarázott. Így lett a francia dramaturgiában

szigorú és áthághatlan szabállyá a három egység elve, a *cselekvény, hely* és *idő* egységéé. A francia klasszicizmus a cselekvényegységet majdnem a görög drámák értelmében veszi, melyeknek cselekvénye nagyon egyszerű volt. A bonyolultabb cselekvényt nem tartja megegyeztethetőnek a cselekvényegységgel, s kizárja a romanticizmusnak mind gazdagságát, mind változatosságát. A francia klasszikai dráma kevés személlyel, a legegyenesebb vonalban siet célra, s bizonyos ünnepélyes magas stílt követel, s innen egyszerűségében néha szegény, egyhangú, és szabályos ünnepélyessége bele-beleesik a hideg pompába. Az idő egységének elve Arisztotelész félreértésén alapul, ki csak annyit mond, hogy jó, ha a dráma hajnaltól alkonyig lefoly, de azt tanácsként mondja, s nem állítja föl, mint szigorú szabályt. A görög drámaírók műveiben nem is találhatni e szabály igazolását. A dráma foly, de nem tudjuk, egy vagy két nap alatt folyt-e le. A költők általában nem jelölik meg az időt, bár némely dráma cselekvénye lefolyásának idejét okoskodás útján több napra is tehetni. Például Szophoklész *Trachisi nők* című tragédiájában a Thessaliából Euboeáig terjedő tengert háromszor hajózzák be a személyek, mi bajosan eshetett meg egy nap alatt. Azonban Szophoklész nem jelöl meg se napot, se órát; a cselekvény anélkül foly le, hogy az időt valaki emlegetné. Az igaz, hogy számos görög tragédia egy nap alatt foly le, de a görög drámának fő elve úgylátszik az volt, hogy az idő mennyiségéről ne tájékozza hallgatóit.

A helyegységről épen hallgat Arisztotelész, s vannak oly görög drámák, melyekben változik a szín. Azonban azon körülményből, hogy a legtöbb görög drámában nem változik a szín, azt következtették a francia klasszikusok, hogy az egyik föltétele a tökélynek, s mint áthághatlan szabályt állapították meg. Hogy a görög tragédia az idő folyamát nem jelölte meg, többnyire egy helyen történt, az nagyobbrészt némely külső körülményből folyt. A görög dráma nem oszlott felvonásokra, s a nyugpontokat a kórus töltötte be, mely közbeszólásával folyvást kísérte a cselekvényt. A kórus állandósága maga után vonta a hely állandóságát, de a görög tragédiák különben is csak néhány jelenetből állottak, s a kifejlődés előtti úgynevezett pátosz-jelenetekre fektették a fősúlyt, s így erőltetés nélkül lehetett egy helyre összpontosítani a tragédia személyeit. Másfelől a görög tragédiaírók trilógiákat írván, s az egymásból folyó hármas darab terjedelmére nézne nem levén több egy mai drámánál, könnyebben mellőzhette az idő folyama megjelölését s a hely változását egy-egy részben, miután a második rész már más helyt történhetett, és hosszú idő választhatta el az elsőtől.

A francia klasszikusok elvetvén a kórust, nem írván trilógiát, s általában színpadjuk más alkatú levén, nem volt szükséges, hogy külsőségeiben is utánozzák a görög tragédiákat. Az idő és hely egysége jármába hajtván fejöket, kénytelenek voltak lemondani sok alkalmas tárgyról, vagy amit feldolgoztak, nemegyszer erőltetni kellett, hogy egy nap alatt s egy helyen történhessék. E szabály leginkább a tragédiára volt kártékony befolyással, a vígjáték kevésbé érezte, mert tárgyai inkább megtűrhették.

Azonban a francia klasszicizmus nemcsak e szabályokon alapult. A görög tragédiák utánzása mindinkább kiemelte a francia drámát a romantikus elemekből. A romanticizmus nemzeti hagyományokból merítette leginkább tárgyait; a klasszicizmus megvetette hazája történetét, s az ókorba, távol világrészekbe menekült. A tragédia fönségét nemcsak a régiségben kereste, hanem kizáróan az ókori régiségben. Amazt indokolhatni, mert a régmúltban már magában fönség rejlik, az idő fönsége, s inkább engedi nagyítani a körvonalakat, mint a jelen, de emez ismét oly egyoldalúság, mely még szűkebbé tette a klasszicizmusnak különben is szűk körét. Előszeretettel viseltetett a görög és római mondákhoz, történetekhez, s legfeljebb csak az ókor barbár királyaiért és héber mondáiért tett néha kivételt. Corneille és Racine hazájok történetéből egyetlen tragédiát sem írtak, s elfordultak a nemzeti mondáktól, melyek az epikai s drámai költészet legmélyebb forrásai. Csak a vígjáték vette tárgyait a francia életből, mert a jelennel levén kénytelen foglalkozni, nem mellőzhette nemzetét. Innen van, hogy a francia

klasszikai vígjáték már tárgyainál fogva sokkal nemzetibb, mint a tragédia, más tekintetben is szabadabb mozgású, és kevésbé egyoldalú. A francia klasszikai tragédia tárgyaiban még bizonyos állami és társadalmi ranghoz is kötötte magát. Főszemélyei csak királyok és királynők, hercegek és hercegnők, vezérek és hősök lehettek, s alább szállani nem tartotta megegyeztethetőnek a tragédia fönségével.

Annyi igaz, hogy az állam és társadalom legmagasb köreiben a szenvedély korlátlanabbul nyilatkozhatik, s a tévedés és bűn megrázóbb katasztrófát idézhet elő, s mindig fogékonyabbak vagyunk az oly emberek szerencsétlensége iránt, kiket szenvedélyük magas polcról buktat le, mi ritkábban, majdnem kivételesen történvén, emeli a tragédia fönséget. De ezt kizáró szabállyá emelni oly egyoldalúság, mely megint egy csoport tárgytól fosztotta meg a tragédiaköltőket. Nem a rang költi föl a tragikai részvétet, hanem a tehetség és szenvedély ereje és Shakespeare megmutatta *Othello*- s *Romeo és Júliá*ban, hogy a királyi méltóságon és hercegi rangon alul is megtalálhatni a tragédia anyagát. E szabály egyébiránt inkább Racine-tól származik, mint Corneille-től, ki alantibb körből úgynevezett drámát is írt, s ezek egyikének, *Don Sanche*nak előszavában azt fejtegeti, hogy a mi sorsunkbeli emberek szerencsétlenségének erősben kellene hatni reánk, mint az uralkodókéinak, melyek leginkább kivételességükből fogva érdekelnek. Oly nemű eszmék ezek, minők a Diderot-éi, ki később a polgári tragédiát kezdeményezte, s kinek nyomán indult Lessing és Schiller.

A francia klasszicizmus nemcsak tárgyban, hanem feldolgozási módban is ellentéte volt a romanticizmusnak. Kivált a szenvedély- és jellemrajzban vehetni észre. Költőiket a görög dráma tanulmánya itt is félrevezette. Erős érzéket költött föl bennök a nagy szenvedélyek rajza iránt, de egyszersmind oly módhoz szoktatta őket, melyre a görög tragikusokat színpadjuk alkata és színészetük szokásai kényszerítették, de amely alól az újabb színpad és színészet mindenkit föloldoz. Elfogadott vélemény, hogy a görög eposz és dráma csak típusokat rajzol s nem egyéneket. Nem tagadhatni, hogy ez állítás alapos, de hogy Homér és Szophoklész jellemrajzai neméppen egytermészetűek, az szintén nem alap nélkül vélemény. Homérban van valami, ami a típusból az egyén felé hajlik, s típusai is életteljesebbek, mint a tragikus költőké. Ez természetes következménye volt a görög színész álarcának, hangcsövének és kothurnusának. Az arc- és tagjáték elveszvén, a szavalat recitatív énekléssé válván, a költő a legáltalánosb tipikus rajzra volt kényszerítve, különben nem hathatott. A francia klasszicizmus elégséges ok nélkül átvette a jellemrajz e módját, de nem a naiv és erőteljes népiesből táplálkozott, mint a görög, hanem az udvari szabályszerű- és illemesből, mely a bensőséget eleganciával korlátozta, a szenvedélyt szónoklathoz szoktatta, s természetes nyilatkozatait a stíl szépségével akarta pótolni. A francia klasszikai tragédia a legtöbbször nem annyira az embert rajzolja szenvedélyeivel, mint inkább csak magokat a szenvedélyeket. Ez a francia klasszicizmus legfőbb baja. Az, hogy tárgyairól letörölte a kor, hely és nemzetiség bélyegét, csekélyebb baj, és többé-kevésbé közös majd minden tragikai költővel, s ha itt feltűnőbb, annak oka egyrészt a tárgyakban, másrészt a francia viszonyokban rejlik. A költő nem léphet ki egészen kora és nemzete köréből, s ha kiléphetne, elvesztené hatása jó részét. Nemzeti tárgyakban minden költő hűbb a korhoz, mert a jelent annyi konkrét jelenség köti össze a múlttal, hogy könnyen megtermékenyíti a fantáziát. Shakespeare, ha az angol mondákból vagy történetből ír, mindig hűbb a korhoz, mintha idegenből veszi tárgyait. A francia klasszicizmus elfordulván a nemzeti tárgyaktól, e kapcsolatot nélkülözte, s mindinkább az általánosba süllyedt. Shakespeare ókori személyei sem hűk a korhoz; római arisztokráciáján és népén meg lehet érezni az angolságot. De az angol le nem tiprott arisztokrácia inkább hasonlított a rómaihoz, mint a francia, melynek csak címei és előjogai voltak, de másképp megtörve és megalázva a király udvaronc seregévé változott. Shakespeare már ezért is hívebben festhette Rómát. De másfelől Shakespeare közönsége egy egész nemzet volt, a francia klasszikusoké

egy udvar; Shakespeare a népiesből táplálkozott, mely minden időben szélesebb körű, mint egy kiválasztott kör szelleme. A német kritikusok sokat gúnyolódnak Corneille és Racine görög és római hőseivel, kik igen hasonlítanak a versailles-i udvar hercegei- és hercegnőihez. Valóban Andromache és Hermione keresztyén francia hercegnők, de vajon Goethe *Iphigeniá*ja egyéb-e keresztyén német leánynál? Vajon szükséges-e, hogy a tragédia személyei kielégítsék a történelmi kutatók és régiségbúvárok minden követelését? Mind ennek nem sok köze a drámai emócióval.

De bármily félszegek legyenek a francia klasszikai dráma némely elvei és szabályai, mindamellett e korlátok között kitűnő, sőt egynéhány remekművet hagyott hátra. Drámai erős összeütközések rajzai ezek, tiszta tragikai vagy komikai alapon, s bámulatos technika kíséretében. A fennköltség szelleme lebeg rajtok, s nagy gondolatok tárházai. E tekintetben mindig érdemesek a tanulmányra, sőt más szempontból is sok tanulság rejlik bennük, szemben a francia romanticizmussal. A francia klasszicizmus csak a tragédiát és komédiát művelte, s mellőzte a drámai középnemeket; később éppen a középnemek jöttek leginkább divatba, s már alig írnak valódi tragédiát Franciaországban. Az idő- és helyegység igája elvettetett ugyan, de a szabadság nagy túlságokra vetemedett, s van elég francia dráma, mely ötven év alatt történik, három országban, sőt világrészben. A nagyon is szűk idealizmust nagyon is tág realizmus váltotta fel, s az igen is egyszerű cselekvényt nagyon is bonyolult, tele színpadi csínnyel. A szónoklat eltűnt, de helyette az utcák nyelve kapott lábra. A régiség és rang korlátja összetört, de a törvényszéki terem és börtönök titkainak egész raja lepte el a színpadot.

Racine nagyobb tragikai költő, mint Corneille, de Corneille tulajdonképp a francia tragédia megalapítója, s az ő vállain emelkedik Racine. Midőn Corneille föllépett, a francia drámai költészet nem volt egyéb, mint a régi görög, az új olasz és spanyol dráma keveréke, jellemek és szenvedélyek rajza nélkül. Corneille művészetté emelte mint külső-, mind belsőleg. *Cid*jével először kísérlette meg a tragédiának művészibb formát adni. *Menteur* vígjátékával szintén alapját vetette meg a francia vígjátéknak, s egyengette Molière útját. Az úgynevezett drámára vagy nézőjátékra, melyet akkor tragikomédiának neveztek, *Nicoméde* és *Don Sanche* darabjaival ő nyújtott először művészibb mintát. Egyszersmind a francia drámai nyelvnek is megalapítója. *Cid, Polyeucte, Cinna, Horace* című tragédiái legjobb művei, mint amelyekben a jellemek alkotják a helyzeteket, míg a többiekben a helyzetek uralkodnak a jellemeken. Corneille tanulta és utánozta a régieket, de a három egység szabályait inkább csak tisztelte, mint szerette. *Cid*ben még nem tartja meg a hely egységét. A spanyol dráma hatása alól még nem tudta magát egészen kivonni. Lope de Vega drámáiból átvette a hatásos helyzetek iránti előszeretetet a jellemek kárára, mivel aztán megrontá tehetségét. Corneille kedveli a heroizmust, az erkölcsi hősiességet rajzolni, mind férfi-, mind nőszemélyeiben, kik inkább bámulatot keltenek a nézőben, mint megindulást. Férfiai félistenek, női hősök. Ezért mondotta La Bruyère: „Corneille úgy festi az embereket, aminőknek kellene lenniük. Több van bennük olyan, amit bámulhatni, mint amit utánozhatni." A nagy eszmék, dolgok és emberek iránti előszeretetet a francia szellemből merítette, s költőivé emelve, visszalehelte nemzetére. Bizonyos római erényt hirdet, keresztyén szellemmel vegyítve, francia finom formák alatt: az önmegtagadás, a becsület és hazaszeretet szenvedélyeit, szemben a szív más szenvedélyeivel. Ez népszerűségének egyik fő forrása. Corneille hatása sokkal nagyobb volt nemzetére, mint egyelőre látszik. A nagy forradalomban, a pártok küzdelmei, a vallás, hazaszeretet, szabadság, nemzeti becsület őrjöngő önfeláldozásai közepett, a szószéken, a vérpadon, az ágyúk zajában mindenütt megérezhetni Corneille szellemét. Méltán kiált fel egy francia kritikus Corneille-ről szólva: „Mi a hősiesség bálványozói vagyunk, s nyomoraink örvényében is tapsolunk annak, aki nagy szerepet játszott velünk a világ színpadán, s megnyeri nekünk az emberiség tapsát.

Isten ne adja, hogy a hősiesség iránti babonás lelkesülésünk kiapadjon. Ez lelkünk acélrugója; ez adja vissza nekünk mindig a dicsőséges békét s a tiszteletes nyugalmat. Isten ne engedje, hogy a nagy Corneille valaha népszerűtlen legyen színpadunkon, mert aznap megszűnnénk nagy nemzet lenni."

Azonban Corneille-nek a hősies iránti előszeretete akadályozza őt abban, hogy valódi tragikai költő legyen, s műveinek véghatása tragikai erős felindulást keltsen fel bennünk. Majd mindig a kötelesség és szenvedély közti küzdelmeket festi, mi a tragikum egyik legfőbb forrása, de személyei a legtöbbször hősiesebbek, mintsem szenvedélyeik martalékai, s így valódi tragikai alakok legyenek. Mily szép mű *Cid*, mily drámai erős összeütközések között foly le. De mi a véghatás? Rodrigo és Chimène is hű marad kötelességéhez, szerelmük ellenére legyőzik szenvedélyüket. Vér választja el őket egymástól, Chimène atyja vére, melyet Rodrigo ontott ki atyja becsületéért. Nem lesznek ugyan egymáséi, de a költő sejteti, hogy később boldogulni fognak. Féltettük őket, de már nem sajnáljuk, meg nem sirathatjuk, s csak félig örülünk boldogságuknak. Ez nem tragikai hatás, s valóban senki sincs a költők között, ki a tragikai erős összeütközéseknek több tapintattal tudna jóra fejlést adni, mint Corneille. De ez nem az igazi tragédia. A közönség minden bámulata mellett is érezte ezt, mi később némi visszahatást idézett elő, s ezért fogadta a mindjárt Corneille sikerei után fellépő Quinault-nak műveit meg nem érdemelt tapssal, mert felindulás után esengett, s ha Quinault nem is hatotta meg tragikailag, legalább elérzékenyítette. Végre föllépett az a költő, ki valóban tragikaivá tette a francia tragédiát. S itt kezdődik Racine pályája.

Racine is nagyrészt a kötelesség és szenvedély összeütközéseit rajzolja, mint Corneille, de hőseivel nem győzeti le szenvedélyeiket, hanem martalékaikká teszi, ezért műveinek hatása tragikaibb. Neki nem a hősiesség, hanem a szenvedélyek iránt van előszeretete, s úgy nemcsak tragikaibb, hanem a szenvedélyeket is élénkebben rajzolja, különösen a női szenvedélyek rajzában mester. Corneille legszebb szerepei azok, kik szenvedélyüket feláldozzák a kötelességnek. Mindnyájan hősök, kiket a költő erős összeütközések küzdelmei közé helyezett, de ők erősbek helyzetüknél, s győzedelmeskednek rajtuk, Chimène és Rodrigo feláldozzák szerelmüket részint a szülői kegyeletnek, részint a becsületnek. Paulina szereti Severust, de hű marad Polyeucte-höz; Augustus többre becsüli a kegyelmet a törvényes bosszúnál, Horatius feláldozza nőtestvérét hazájáért. Racine nem hősöket rajzol, hanem szenvedélyes embereket, kik nem tudják legyőzni szenvedélyüket, s örvényébe sodortatnak. Phaedra, Roxane, Athalie. Hermione, Orestes, Pyrrhus mind ilyenek. Látnivaló, hogy Racine tragikuma sokkal erősb s rokonabb a Szophoklész és Shakespeare tragikumával. A moralista ugyan azt mondhatja: Corneille arra ad példát, hogy milyen legyen az ember; Racine, hogy mitől őrizkedjék, s úgy a hatás egyenlő becsű. Az erkölcsi hatást megengedhetni, de nem a tragikait. A morál csak úgy része a tragédiának, ha a félelem és a szánalom költészetté olvasztja. A hősies, a szenvedély legyőzése bámulatra indítja a szívet, de sem félelemre, sem szánalomra. Az érdemetlen szenvedés szánalmat költ fel, de haragot és elkeseredést az igazságtalanság ellen, s így a legkellemetlenebb érzést. Az oly szenvedés, melyet szenvedély és tévedés idéznek föl az emberre, mindig tiszta szánalmat kelt föl, melyet nem zavar meg se bámulat, se keserűség. Ez a tragikai érzés. Krisztus, midőn a tévedők-, bűnösök- és szenvedőkhöz vonzódott, a legemberibb indulatnak hódolt, ugyannak, mi a tragikum forrása. Corneille ezt kevéssé érti, Racine-nak ebben rejlik legfőbb ereje. Corneille-ben némi epikai szellem lappang, Racine egészen drámai. Corneille kevésbé doctrinaire s nem éppen merev klasszikus; Racine doctrinaire, merev s a klasszicizmusnak szigorú törvényhozója, de egyszersmind ő az, ki a tragikumot a franciáknál először képezte ki a maga teljes erejében. Corneille a francia művészi tragédia kezdeményezője, Racine tökélyesítője; Corneille termékenyebb, de egyenet-

lenebb; Racine kevesebbet írt, de kivéve ifjúkori kísérleteit, majd minden művében a költői magasság egyenlő fokán találjuk.

De mindkettőt felülmúlja a francia klasszicizmus harmadik hőse, Molière; ő legnagyobb az újkori vígjáték-költők között, sőt az újkori komédiának éppen úgy képviselője, mint Shakespeare a tragédiának. A három egység elvét ő is híven követi, mint tragikus társai, de kevesebb hátrány kíséretében, ő is inkább típusokat rajzol mint egyéneket, de jellemei mégis mintegy középalakok a típus és egyén között. Tárgyait nagyrészt a francia életből vévén, s kora, sőt az egész európai társadalmi élet hibáit ostorozván, sokkal nemzetibb, s mégis szélesb körű, mint tragikus társai. Shakespeare vígjátékaiban a személyek egyénibbek, elevenebbek, de szerkezetre nézve hátrább állanak, mint Molière darabjai. Emellett Shakespeare vígjátékai majd mind vagy bohózatok, vagy legalább hajlanak a bohózat felé. Molière is írt bohózatokat, sőt azzal kezdte pályáját, de aztán mindinkább emelkedett a fenső komikum felé. Egyetlen újabbkori költő sincs, ki oly valódi és mély komikum alapján építi föl műveit, mint Molière. Komikai koncepciói éppen oly tanulmányt érdemelnek, mint Shakespeare tragikuma. A vígjátékírók hamarabb elavulnak, mint a tragikusok. Hogy Molière nem avult el, annak oka leginkább ama bámulatos művészetben rejlik, mely az idő szerintibe általános érdekeket tudott önteni, mely egyképp ismervén a szív és színpad titkait, a hatás belső és külső eszközeit szerencsésen egyesítette.

Molière föllépte előtt a francia vígjáték nem volt egyéb, mint durva keveréke a klasszikai, olasz és spanyol vígjáték reminiszcenciáinak. Larivay Péter volt az első, ki a XVI. század végén némi jellemzésre törekedett, s kinek *Fösvényé*ből, Molière is kölcsönzött egypár vonást. Általában a francia komédia első kísérletei bizonyos nevetséges helyzetek összefűzései voltak jellemek nélkül, a természetes komikum helyét a túlhajtott, természetlen vagy képzelt bitorolta, személyek helyett bizonyos hivatalok és állások típusai szerepeltek, minők orvos, kapitány, bíró, szolga, a cselekvény valószínűsége éppen nem tartatott szükségesnek, s alig volt némi szorosb kapcsolata a jellemekkel. A cselekvény tárgya rendesen görög és latin, majd spanyol vígjátékból vétetett, a bohózatos elem pedig, mely legfőbb fűszerét képezte a francia vígjátéknak, az olasz bohózatokból, de némely jelek már arra mutattak, hogy a vígjáték fejlésnek indul. A francia könnyedség és elmésség némi jelei a durva kísérletekben is mutatkoztak. Némely célzások a napi eseményekre előre hirdették, hogy a vígjáték törekszik szorosb kapcsolatba jönni a jelen élettel. A bohózatos elem torzításaiban már meg lehetett ismerni az emberi élet rajzának egy-egy igaz vonását. Corneille föllépte különösen elősegítette a komédia fejlődését, és egyengette Molière útját. Igaz ugyan, hogy Corneille csak azt tette, amit Hardy, tudniillik spanyol drámákat és vígjátékokat ültetett át francia földbe, de mind cselekvény, mind jellemzés, mind dikció tekintetében egy fejlődési fokkal egyszersmind feljebb emelte mindeniket. Corneille *Melite* s még inkább *Menteur* című vígjátékában helyenként megtalálhatni a komédiának azt a szép nyelvét, melyet Molière tökélyesített. A helyzetek és jellemek rajzában is, bár nem lehet sikerültnek mondani, olynemű törekvést lehet észrevenni, mely Molière fölléptét mintegy jelenti.

Molière bohózatokkal lépett föl, ez volt a kornak legkedvesebb vígjátéka, s valóban e művek képezték az akkori vígjátéknak legeredetibb s legegészségesebb nemét. De a *Menteur* elő-adatása után Molière is egy fokkal följebb törekedett s a *L'Etourdi*-t írta, melyet nemsokára a *Dépit amoureux, Precieuses ridicules, Sganarelle* követtek. Ezek többek, mint bohózatok, itt már a helyzet, az intrique a fő, de a jellemrajz sincs elhanyagolva, sőt már a francia társadalom rajza is helyet foglal bennük. Innen a jellem- és erkölcsrajz komédiára emelkedett: a *L'École des Femmes (A nők iskolája), L'École des Maris (A férjek iskolája), L'Avare (A fösvény), Dandin György* oly vígjátékok, melyekben a cselekvény a jellemmel szoros kapcsolatban áll. Innen egy lépés volt az úgynevezett fenső komédiáig, mely tisztán a Molière

teremtménye, s mely nembeli művei e következők: *Le Misanthrope (Az embergyűlölő), Tartuffe, Les femmes savantes (A tudós asszonyok)*. Mit értett Molière a magas komédia neve alatt? Az élet hűbb képét, mint aminő a közönséges vígjátékoké, oly vígjátékot, mely kerüli a vígjáték szokott fogásait, színpadi csínyeit, megveti a véletlen és félreértés komikumát, hol minden természetes ok kikerülhetetlen következményt idéz elő, hol az események valamivel komolyabbak, de a tárgyalás vidám, mely nem idéz elő nagy kacajt, csak mosolyt, úgyszólva a lélek mosolyát. Molière költői nagyságát egyaránt tanúsítják mind a három nemben írt vígjátékai. Mind a három nemben kora s az emberiség nevetséges oldalait vitte a színpadra. A *Precieuses ridicules*ben a fensőbb körök, s általában az elsatnyult szalonízlés finnyás és idétlen nyelvét tette nevetségessé. *A tudós asszonyok*ban, mint Arago mondja, a nevetségesnek legotrombább és szenvedhetlenebb faját, a tudákosságot állította pellengérre, a pedánsság által megfertőztetett tudományt, a fölolvasó-körök mániáját. Az orvosok nyegleségét nem egy művében gúnyolta ki, valamint a korabeli metafizikusok barbár nyelvét és ködös szubtilitásait. A *Nők és férfiak iskolájá*ban a nők és férfiak nevetséges követeléseit mutatta föl a szerelem dolgában, s kigúnyolta azt a maig is táplált előítéletet, hogy a tudatlanság és szolgaság legigazabb záloga az erkölcsiségnek. *A fösvény*ben a fukarságot, *Tartuffe*-ben a szenteskedő képmutatást bélyegezte meg. Az *Amants magnifiques*-jében az asztrológiának adott halálos döfést. *Dandin György*ben a kapaszkodó és hiú szerelmest tette nevetségessé, s egyszersmind a szegény és kevély nemességet. A *Le Misanthrope*-ban a nemes szív ferdeségeit hozta színpadra, csodálatra méltó művészettel, finom tapintattal vivén keresztül, hogy embergyűlölőjét a néző megmosolyogja, mégis folyvást a legbensőbb részvéttel csügg rajta. Élesen szemügyre vette az emberi szív bohóságait s a társadalom ferdeségeit. Méltán nevezte Boileau contemplateurnek.

De Molière nemcsak az udvart, környezetét, a francia társadalmat vizsgálta nagy figyelemmel, hanem saját magát is. Költői munkásságát saját élményei táplálták. A házassági viszonyokat, melyeket vígjátékaiban rajzol, nagyrészt saját házaséletéből vette, mely nem volt a legboldogabb. Ami gyöngeséget vagy nemességet talált szívében, átlehelte személyeibe. *A férjek iskolájá*ban Ariste, az *Embergyűlölő*ben Alceste többé-kevésbé ő maga. A francia társadalom és önszívének vizsgálata, erkölcsi mély érzése, illúziói, szenvedései, türelme „filozófiája" képezték költészete egyik legfőbb forrását. Másik fő forrása míveltsége volt: különösen mindent ismert és tanult a vígjáték terén, mit elődei írtak, s mit csak képes volt megszerezni. Jól ismerte a görög és római, az olasz és spanyol vígjátékokat. Műveiben nyomaikra is találhatni, s amit ellenségei egész a mai napig, mint vádat hoznak föl ellene, tudniillik, hogy meglopta elődeit, csak dicsőségére szolgál. Minden valódi nagy költő elődei vállán emelkedik, s eredetisége nem abban áll, hogy elődei tárgyai- és invencióiból semmit sem használ, hanem abban, hogy miképpen tudja földolgozni és saját szellemébe olvasztani. Mit Molière Plautus- és Terentiusból vett, az keze között egészen mássá vált. Példa reá *A fösvény*, mely egészen francia, és fölülmúlja a Plautus *Aululariá*ját. Ugyanezt mondhatni arról is, mit az olasz és spanyol vígjátékokból kölcsönzött.

Schlegel állítja föl leginkább e vádat, ki Molière-ben nagyon keveset ismer el, s majd mindent megtagad tőle. Nem fölösleges vizsgálnunk Schlegel egypár vádját, s kimutatnunk alaptalanságukat.

Schlegel *Über die dramatische Kunst und Literatur* című művének sok érdeme van, de semminemű érdem nem ellensúlyozhatja azon silány kritikákat, melyekkel e könyvben Molière-t sárba tiporni törekszik. A vígjáték mind e mai napig a francia költészet legfőbb dicsősége, s Molière, a komikus, majd oly magasan áll az európai irodalomban, mint Shakespeare, a tragikus. S íme éppen Németországon állott elő egy nagy tekintélyű kritikus, ki Molière-t lenézi, azon a Németországon, melynek még máig sincs egyetlen kitűnő vígjáték-

írója, csak Kotzebue-val dicsekedhetik, s egyik legnagyobb költője, Goethe, gyöngénél gyöngébb vígjátékokat hagyott hátra. Azt érthetni, hogy a franciáktól akkortájt annyira megalázott Németország örömujjongva fogadott egy oly kritikust, ki a legnagyobb francia költő dicsőségében gázol, de az megfoghatlan, hogy Magyarországon is találkoznak oly kritikusok, kik Schlegel uszályhordozóivá alázták magukat. Ezelőtt tizennégy évvel *Dandin Györgyö*t Schlegel kardjával támadta meg egyik kritikusunk, ezelőtt négy évvel egy másik szintén Schlegel Corpus Jurisából olvasott halálos ítéletet *Tartuffe*-ra. Csodálatos, hogy *Fösvény*e ellen még senki sem hívta segítségül Schlegel bölcsességét. Vagy talán meg is történt, csak én nem olvastam.

De mit mond tulajdonképp Schlegel a *Fösvény*ről? Sajnálja, nagyon sajnálja, hogy Molière annyira elrontotta Plautust, kinek *Aululariá*jából kölcsönözte tárgyát. Sokszor veti Molière szemére azt a léha vádat, hogy latin, olasz és spanyol elődeitől egyet-mást átkölcsönzött, azonban itt megelégszik azzal, ha kimondhatja, hogy amit Plautusból kölcsönzött, tökéletesen elrontotta. És mivel rontotta el? Szerinte éppen azzal, mi a mű érdeme, hogy alapeszmében, cselekvényben, jellemrajzban különbözik a Plautus vígjátékától. Schlegel dicséri Plautus egyszerű cselekvényét, s hibáztatja, hogy a Molière-é bonyolultabb; tetszik neki, hogy Plautusnál az egész cselekvény központja a kincs ellopása, melyet a fösvény éppen azáltal idéz elő, hogy azt gondosam rejtegeti; megrója Molière-t, hogy a kincs rejtegetésére nem helyez oly nagy súlyt, mint Plautus, hogy egypár fölvonásban a kincsről nincs is szó, s Molière igen művészietlenül lepi meg nézőit, midőn a szolga az ellopott kinccsel belép. Ez ellenvetés mind állana, ha Molière nem akart volna egyebet, mint Plautus vígjátékát reprodukálni. Azonban történetesen egészen új vígjátékot írt, s mind alapeszméje, mind jellemrajza másnemű cselekvényt kívánt. Molière fösvénye harcban áll gyermekeivel fösvénysége és szerelme miatt, s így a jellem és helyzet e bonyolultsága szükségképp bonyolultabb cselekvényt kíván, mint aminő a Plautusé; a kincs rejtegetése is éppen azért nem válhatik a cselekvény központjává, s csak mint másodrendű dolognak kell szerepelnie. Schlegel oly követeléssel áll elő, mely szerint Molière kénytelen lett volna vagy csak Plautust vázolni, vagy saját eredeti koncepcióját megrontani. S vajon miért művészietlen meglepetés az a jelenet, midőn a szolga az ellopott kinccsel belép? La Flèhe nem haragszik-e Harpagonra, Cléant nincs-e a legnagyobb szorultságban? A szolgát kettős indok ösztönzi e lépésre: Harpagon elleni gyűlölet s a segítni kívánás urán, míg Cléant az ellopott kincsben eszközt talál arra, hogy vagy elszöktesse a leányt, vagy lemondásra kényszerítse atyját.

Azonban halljuk Schlegel fontosabb gáncsait, melyek ha állanának, valóban megdönthetnék Molière *Fösvény*ét. „Molière - úgymond Schlegel - a fösvénység minden nemét egy személyben halmozta össze, s mégis az a fösvény, ki kincsét elássa, s az, ki uzsorára kölcsönöz, bajosan lehet ugyanazon személy. Harpagon éhezteti lovait, de hát miért van kocsija és lova? Ez csak oly embert illet, meg, ki aránytalan csekély költséggel bizonyos rang tekintélyét kívánja megőrizni. A komikai jellemrajz hamar véget érne, ha Molière csak egy fösvény jellemét rajzolná. Molière-nek legnevezetesb eltérése Plautustól az, hogy emez csak kincsőrzőt állít elénkbe, amaz pedig még szerelmessé is teszi fösvényét. A szerelmes vénember nevetséges, az aggódó fösvény szintén az. Könnyű belátni, hogy ez éles ellentétet szül, ha a fösvénység szenvedélyéhez, mely az embert különhúzóvá és zárkózottá teszi, a szerelmet csatoljuk, mely közlékeny és pazar szenvedély. Azonban a fösvénység jó óvszer a szerelem ellen. Hol van itt a finomabb jellemzés vagy erkölcsi hatás, minthogy itt erre kiváló súlyt helyeznek, Plautusnál-e vagy Molière-nél? Harpagont amint végignézi a fösvény és a vén szerelmes, mindkettő elégülten térhet haza a színházból. A fösvény azt fogja magában mondani: »Én legalább nem vagyok vén szerelmes«; a vén szerelmes pedig: »Én legalább nem vagyok fösvény.« A fensőbb vígjáték az emberi bohóságokat, bármily feltűnők legyenek is, a

dolgok rendes kerékvágásában rajzolja; amit csak kivételességnek, a fölfordultság véletlen szülöttének gondolhatni, csak a túlzó bohózatba ülhetik be."

Schlegel, úgy látszik, éppen oly figyelmetlenül olvasta el Molière *Fösvény*ét, mint amennyire nem érti a komplikált szenvedélyek lélektani és művészi jogosultságát. Ellenkezést lát abban, hogy Molière fösvénye elásta kincsét, és mégis uzsorára kölcsönöz. De vajon Harpagon oly fösvény-e, ki abban találja örömét, ha a holt kincsben gyönyörködhetik? Azért ássa-e el tízezer tallérát, mert nem akarja uzsorára kiadni, vagy azért, mert nem akadt még reá jó alkalom? A mű minden sora ez utóbbi kérdést igenli. Harpagon tízezer tallérát azelőtt való nap hozták haza, melyen a mű kezdődik. „Mindamellett - mond (I. fölv. 5. jelenet) - nem tudom, jól tettem-e, hogy a tízezer tallért, amit tegnap meghoztak, kertemben ástam el." Már ebből is látszik, hogy ő nemigen szokott magánál pénzt tartani. „Bizony nem kis gondot ád - kiált föl (I. fölv. 4. jelenet) - ha az ember egy jó csomó pénzt rejteget magánál, s be boldog, ki jól elhelyezte vagyonkáját, s csak annyit tart kezénél, ami napról napra kell." Molière az egész műben úgy jellemzi fösvényét, mint egy telhetlen embert, ki minél több pénzre áhít, s ezt fösvénységgel és uzsorával igyekszik elérni, de sehol se olyannak, aki amit bevesz, rejtegeti, elássa szenvedélyből. Mellőzve a Simon mester jelenetét, csak az I. fölv. 5. jelenetét említem, midőn fiának így szól: „Ha szerencséd van a játékban, haszonra kellene fordítanod, s amit nyersz, kiadnod becsületes kamatra, hogy annak idejében megtaláld. Egyébiránt mellőzve a többit, szeretném tudni, mire való mind e szalag, mely tetőtől talpig elborít, s nadrág tartani nem elég-e egy féltucat kapocs? Szükséges-e parókákra vesztegetni a pénzt, ha az ember saját természetes haját viselheti, ami semmibe se kerül? Fogadnék reá, hogy paróka és szalag húsz pisztolra rúg s 20 pisztol évenként csak 8% kamattal 18 livre-t, 6 sout, 8 fillért jövedelmez."

Azt tanácsolja-e Harpagon fiának, hogy megtakarított pénzét elrejtse, vagy azt, hogy uzsorára adja? Nem az uzsorás fösvény szól-e belőle? Íme mily alaptalan az egész ellenvetés. Nem Molière következetlen, hanem Schlegel nem fogta föl Harpagon jellemét, s nagy fölületesen, a kincs rejtegetését és az uzsorát csak magokban tekintve, a legigazságtalanabbul ítélt.

Az az ellenvetés is, hogy miért tart a fösvény kocsit és lovakat, ha fösvény, csak oly ellenvetés, mint a fentebbi. Molière vígjátékainak főbb személyei nagyrészt a nemesi osztályhoz vagy a gazdag burzsoáziához tartoznak. Hogy Harpagon előkelő polgár, több körülmény mutatja, bár a cselekvény nem tette szükségessé, hogy a költő Harpagon társadalmi állásáról részletes fölvilágosítást adjon. Harpagonnak szakácsa és cselédei vannak, sőt fiának is szolgát tart. Valère nem állhat vala be hozzá udvarmesternek, ha Harpagon valami obszkúrus szatócs. Ha a társadalom alsó fokán állana, szabadon élhetne aljas szenvedélyének, de így kötve van, kénytelen megőrizni állásának külszínét, s lehető olcsón úri házat tartani. Ez is egyik komikai vonás benne. Schlegel követelése itt is, mint mindenütt, csak rosszabbá tenné a vígjátékot.

A nagy német kritikus megvetőn néz le a törpe francia költőre; a fösvénység és szerelem között lélektani ellenkezést lát, s lehetőségét csak a legritkább kivételességnek hirdeti. S ezt Schlegel mondja, ki bámulja Shakespeare-t, azt a Shakespeare-t, ki a drámaírók között leginkább rajzol komplikált szenvedélyeket, vagy jobban mondva különböző szenvedélyekből összeolvasztott jellemeket. Miért csak Molière kontár, miért nem Shakespeare is? Miért Harpagon kivételes szörny, miért nem Shylock is, Macbeth is és így tovább? E szempontból kiindulva Schlegelnek Shakespeare-ről szóltában először is Shylockot kellett volna megtámadni, ily formán: „Könnyű belátni, hogy az éles ellentétet szül, ha a nyereségvágyat, mely ravasz és tartózkodó szenvedély, összekapcsoljuk a bosszúval, mely meggondolatlan és kockáztató: a nyereség áhítozása rendesen jó óvszer a bosszú ellen." Macbethet így kellett volna megtámadnia: „Mily össze nem illő dolgokat kever össze az a Shakespeare; a

nagyravágyó azért nagyravágyó, mert kockáztatni mer, mert kockáztató és merész, nem hajt senkire, legkevésbé a feleségére, s ezt a Macbethet, ki áhítja a koronát, feleségének kell a véres tettre ösztönözni. Papucshős és királygyilkos, minő szörnyű kivételesség." Így lehet végigmenni az egész Shakespeare-en, s csodálatos, hogy Schlegel e bölcs szempontot, ez éles analízist nem alkalmazta Shakespeare-re is? Vagy talán mérsékelnie kell-e magát, mert Shakespeare angol, s az angolok szövetségesei voltak azon német fejedelmeknek, kiket Schlegel szolgált, s kik nem kevesebb szerencsével harcoltak a franciák, mint ő Molière ellen? Schlegel tulajdonképp azért hibáztatja Molière-t, mi egyik ok arra nézve, hogy sokkal nagyobb költőnek tartsuk őt, mint tragikus társait, Corneille-t és Racine-t, kik nagyrészt egy uralkodó szenvedélyt rajzolnak, míg Molière gyakran több szenvedélyt vegyít egy főszenvedélybe, hasonlóan Shakespeare-hez, bár nem tudja oly életteljesen összeolvasztani, mint a nagy angol költő. Innen van, hogy Molière típusai némileg hajlanak az egyénhez, és sokkal közelebb állanak az élethez, mint a francia klasszicizmus bármely teremtménye. Ha Molière *Harpagon*jában hiba van, az nem a fösvénység és szerelem vegyítése, mi éppen oly természetes, mint komikai, hanem az, hogy nem mindenik olvad egy életteljes egésszé. Harpagonban van ugyan hiúság, fiatalabb óhajt lenni, szeretne tetszeni a hölgyeknek, emellett azért házasodik, hogy gazdagabb legyen, felesége hozzon valamit a házhoz, azonban mindez talán élénkebben, természetesebben, több változatossággal vegyülhetne a jellemrajzba. De ki tehet róla, hogy Molière nem Shakespeare? Így is nagy költő marad, s az európai drámairodalomban egyedül méltó arra, hogy Shakespeare mellett foglaljon helyet.

Amit Schlegel a *Fösvény* erkölcsi hatásáról mond, éppen nevetséges. Úgy látszik, azt hiszi, hogy a fösvényről, nagyvágyóról vagy féltékenyről írt művek csak a fösvények, nagyravágyók és féltékenyek számára készülnek, s az író erkölcsi hatása egyedül az, ha a fösvény, féltékeny, nagyravágyó egészen magára ismer. Így egyetlen tragédiának, egyetlen vígjátéknak se volt és lesz soha erkölcsi hatása. A közönség nagy része azt fogja mondani, Schlegel szerint én nem vagyok se féltékeny, se fösvény, se nagyravágyó, nem tartozik rám az egész: a valóságos fösvény, nagyravágyó, féltékeny pedig, kik nem találják meg a rajzon minden szőrszálukat, rossz fotográfnak nevezik a költőt, s erkölcsi épülés nélkül hagyják oda a színházat, a kritikus pedig előáll, s ír ilyenforma kritikákat: *Othelló*nak nincs erkölcsi hatása, mert sok féltékeny lesz a színházban, ki így fog szólni: „Én legalább nem vagyok szerecsen"; ha pedig szerecsen találna ott lenni, ez így vigasztalja magát: „Én legalább nem vagyok féltékeny"; *Macbeth* hatása olyan, mint *Othellóé*, mert a nős ember így fog szólani:

„Reám ugyan sok hatása van a feleségem ösztönzéseinek, de legalább nem vagyok nagyravágyó"; a nagyravágyó pedig így kiált föl: „Én ugyan nagyravágyó vagyok, de nem hallgatok nőmre, sőt nincs is nőm." E szempontból tönkre lehet tenni az egész drámairodalmat, s elmefuttatásnak talán beillik.

Molière költészetét erkölcstelenséggel is vádolják. Schlegel erkölcsi lelkesülésében többször megtámadja Molière-t, kit nem átallt XIV. Lajos udvari bohócának nevezni. Rousseau vádja régibb, s egész európai hírűvé lett. Rousseau itt sem tagadhatta meg különcségét. Ő zenész és költő is volt, írt operát, sőt vígjátékot is, de mintha megbánta volna ifjúkori bűneit, megtámadta a drámai művészetet, a romlottság szüleményének nevezte, mi igen illett ily bölcshöz, ki a polgáriasodásban csak romlottságot látott, s visszavágyott a természeti ősállapotba. Nem vizsgálom, vajon Rousseau az affektált vagy őszinte erkölcsbírák közé tartozott-e, de annyi bizonyos, hogy e nagy író, kinek, mint a színpad elvbeli ellenségének, kár volt színművet bírálni, aligha hirdetett nagyobb előítéletet, mint akkor, midőn Molière *Fösvény*ét erkölcstelen vígjátéknak nevezte.

Nagy bűn - úgymond - a fösvénység és uzsoráskodás, de nem nagyobb-e ennél meglopni az atyát, s oly tiszteletlenül bánni vele, mint a negyedik fölvonás 5. jelenetében. Ezért nem haboz kimondani, hogy a *Fösvény* a rossz erkölcsök iskolája, mely a tiszteletlen és tolvaj fiút a nézővel megszerettetve, magát az erényt akarja nevetségessé tenni. Ily egyoldalú erkölcsi szempontból ítélni meg költői művet Rousseau előtt is divatos volt, s most még divatosb, kivált oly körben, hol egyébiránt Rousseau a legkevésbé kedvelt író. E divat természetesen a mi irodalmunkat sem kerülte ki. Hiszen mindennap olvashatunk bírálatokat, melyek a drámai költészet erkölcsi tartalmát félreértik. Hiszen alig múlt néhány éve annak, hogy egyik vígjátékírónk Akadémiánkba oly elmélettel köszöntött be, mely szerint Molière legkitűnőbb vígjátékai erkölcstelenek, sőt általában a valódi komikum lehetetlenné válik. Az erkölcsi szempont ez egyoldalú képviselői hatását sok tekintetben elősegíti az a körülmény, hogy a művészeti szempont képviselői rendesen hasonló egyoldalúságban sínylenek. A művészet önmagának célja, semmi köze a morállal - mondja az ellenfél -, a művész ecsete csak úgy adja vissza a rajzot igazán, ha logikája csupán a tárgyat tartja szem előtt, s nem törődve se jóval, se rosszal megy célja felé. Ily egyoldalú általánossággal még csekélyebb érdekű kérdéseket sem dönthetni el. Ha a költészetben minden a morál, akkor tulajdonképp nincs szükség költészetre, ha a morál semmi, akkor a költészet nemcsak hűtlen rajza az emberi szívnek, hanem egészletében véve nem is költészet. Hogyan, tehát a költőnek semmi köze ne volna a morállal, s éppen a drámai költő sérthetné erkölcsi érzésünket, az a költő, ki a szenvedélyek küzdelmét rajzolja, szemben a társadalom és állam nagy érdekeivel, s egyszersmind a tévedések és bűnök nemezisével rázza meg szívünket? Ha úgy áll a dolog, akkor a költői igazságszolgáltatás közönyös kérdés, s csak a szeszély játéka; akkor a szenvedélyek küzdelmét akár a véletlen döntheti el, e részben legművésziebb rajz véghatásában a legművészietlenebbé válik, s a drámai művészet, melyet Arisztotelész a szenvedélyek tisztításának nevezett, a szenvedélyek fölzavarását tűzné ki célul. A morál éppen úgy része a drámai művészetnek, mint a lélekbúvárlat, jellemrajz, cselekvény, sőt úgyszólva egymásba játszanak. Holmi kevély frázisokkal nem a morált kell kiküszöbölni a drámai művészetből, hanem a moralisták balga követeléseit, de annyiban küzdenünk a morál mellett, amennyiben a drámai művészet alkatrésze.

A moralisták ily balga követelése a többek közt mindjárt az, hogy a költőnek főszemélyeiben az erény képviselőit, az emberi tökély eszményeit kell rajzolni. A drámai költő éppen ily személyeket használhat legkevésbé. Hová lesz a tragédia megrázó hatása a tévedésbe vagy bűnbe sodort szenvedély rajza nélkül? Vagy ártatlan, erényes embereket szenvedtessen a költő, kiket végül megjutalmaz? Így lehetlen tragédiát írni, legfeljebb csak érzékenykedő drámát, s mellőzve a költői szempontot, csak tisztán erkölcsiből is, melyik nagyobb hatású: az erkölcsi nemezis sújtó karja-e, melyet az élet mindennemű viszonyaiban többé-kevésbé feltalálunk, vagy a gondviselés jutalmazása, mely ritkább az életben, s melyet maga a keresztyén vallás is túlvilágba helyez? A mártirológia költői formája a legenda s nem a dráma, s erkölcsi túlbuzgalmunkban kár összezavarni a műfajokat. Hogy komédiát hogyan lehet írni erényes hősökről, éppen nem képzelhetjük, mert azt csak föl nem tehetni a moralistákról, hogy az erényt akarják kigúnyolni. A komikus költő még kevésbé használhatja az erény hőseit, mint a tragikus.

A moralisták követelései kifogyhatatlanok, de csak azt érintjük, mely némiképp rokon a fentebbivel, s a Molière *Fösvény*e ellen emelt vádat képezi. A drámában így szólnak: a jónak kell győzni a rossz felett: a tévedt vagy bűnös ember bukását az erényes diadalának kell követni, akár a tragikum, akár a komikum alakjában. Az igaz, hogy mind a tragédiában, mind a komédiában valaminek győzni kell, s ez nem lehet ellentétben a morállal, sőt széles értelemben maga a morál az erkölcsi rend; de tulajdonképp eszmének kell győzni, nem személynek, s hogy a személyek, kik erre befolynak, erényes vagy nem erényes emberek

legyenek-e, inkább csak a tárgytól függ, s éppen nem abszolút szükségesség, sőt a tragikum és komikum legjobb tárgyai közül sok éppen meg nem tűrné. Mind a tragédiában, mind a komédiában a katasztróf a megsértett erkölcsi érdek kiengesztelődése, s itt az a pont, hol az erkölcsi és művészeti elem legláthatóbban összeolvad. Ezt támadjátok meg, ha erkölcstelen, mert ekkor művészietlen is, de ne vessétek latra azok erényét, kik a katasztrófot előidézték, mert akkor oly kevéssé vagytok lélekbúvárok, mint esztétikusok. Íme Szophoklész *Elektrá*jában Klütemnestra, a férjgyilkos nő, fia kardja alatt vérzik el. Ti felsóhajtotok, hogy a férjgyilkosság nagy bűn, de az anyagyilkosság még nagyobb. Szerintetek talán idegen, de erényes embernek kellett volna végrehajtani e tettet. De az erényes ember bosszúálló-e? Vagy a tragédiákat törvényszéki ítélettel, akarjátok-e befejezni, mely inkább külső-, mint belsőképp büntet? De a költő nemcsak nagy bűnöket rajzol, hanem nagy tévedéseket is, melyek kívül esnek a törvényszék hatáskörén, s némely nagy bűnök esetében miféle törvényszék fog ítélni a királyok és királynők bűnei felett? Íme ott van Shakespeare Brutusa, megbukik: nem azért, mert a szabadságot szerette, hanem mert nem okosan szerette, s oly körülmények között akarta visszaállítani a respublikát, midőn már hiányoztak a respublikai erkölcsök. Vajon a győzőknek a hazafiság és erény képviselőinek kell-e lenni? Antonius és Octavius nem azok, de az természetes, az erkölcsi szükségesség fejleménye, hogy a szabadság nevében elkövetett politikai orgyilkosságot, a szabadsággal kacérkodó zsarnokság kövesse, s a szabadságot nem érdemlő Róma végképp cézárizmus karjaiba dőljön. Ebben rejlik a morál, a költői igazságszolgáltatás, kiengesztelés, s nem holmi erényes mesterkedésekben. A drámai költő inkább csak felvett hőse pályáját rajzolja bukásáig, s nem egyszersmind a többi személyekéit is. A görög drámaírók ugyan trilógiákat írtak, melyekben a tévedések és bűnök egymásból folyó láncolatát rajzolják külön fő személyekben, s így Orestes bűne egy új tragédia alapja lesz, de arra a gondolatra sohasem vetemedtek, hogy a tragikai hatást az erényes emberek győzelmében keressék, s nem tévedők vagy bűnösök bukásában. A fődolog az, hogy a tévedés vagy bűn magában hordozza nemezisét, mely végre eléri a viszonyok kényszerűségénél fogva: ez az eszme győzelme, az a morál, a többi e tekintetben kevésbé lényeges, sőt éppen lényegtelen.

A komikus költő még kevésbé fogadhatja el a moralisták eme tanácsát, mint a tragikus. A vígjáték hőse mindig olyat akar, mi helytelen, mi ellenkezésben van vagy saját tulajdonságaival, vagy az erkölcs, társadalom, életbölcsesség, közszokás, illem követeléseivel. Személyiségénél vagy viszonyainál fogva már akarata is nevetséges, nem érheti el, amit akar, vagy ha eléri, el kell vesznie, pórul járnia, mit cselszövény eszközöl a többiek részéről. E cselszövényt önkéntelen maga a komikai hős is elősegíti, mi emeli a komikai hatást, mind a jellemrajzot, mind a helyzeteket illetőleg. A komikai hős pórul jár; kijátszódják, megcsalják, csúffá teszik, meg is javul olykor, ha a körülmények engedik, de csak akkor, ha komikailag megszenvedett. Vajon erényes, jámbor emberek képesek-e valakit kijátszani, megcsalni, hogy céljukat elérjék? Nem kell-e ide egy kis ravaszság, gonoszság, ha nem is éppen bűn, de mindenesetre mégis annyi, amennyi a szigorú moralisták kritikáját ki nem állja? Mit csináljon a szegény vígjátékíró erényes, jámbor személyekkel, kiket arra kell használnia, hogy komikai hősét tönkre tegyék? A cselekvény megindul, s ha a jámbor emberek egy kissé nem gonoszodnak el, bizony a bohó, sőt bűnös ember fog győzedelmeskedni felettök, mi aztán éppen oly művészietlen, mint erkölcstelen. Azonban van egy más körülmény is, mi a komikai cselszövők győzelmes ravaszságát nemcsak szükségessé teszi, hanem enyhíti is, annyira, hogy éppen nem sérti erkölcsi érzésünket. A valódi komikai hős maga idézi föl maga ellen a cselszövényt, saját hibájával vagy bűnével kelti ki környezetében a ravaszságot, a megtorló szenvedélyt, s így, midőn pórul jár, azt az érzést költi fel bennünk, hogy megkapta, amit keresett és megérdemelt, s távolról sem azt, hogy ama gonoszok mily rútul bántak e szegény emberrel. Az erkölcsi érdek itt is a katasztrófba olvad, s fődolog itt is az, hogy a hős magában hordozza nemezisét, mely eléri, s nem az, hogy akik befolytak bukására, hány próbás erényűek. Ha az igazság

szolgáinak megengedünk egy kis ravaszságot a bűn üldözése, az igazság kiderítése körül, még inkább meg lehet engednünk személyeire nézve a drámai költőnek, ki ugyan nem rendőr, nem vizsgálóbíró, de, ha valódi költő, minden törvényszéknél, minden moralistánál igazságosb.

Ily valódi, ily igazságos költő Molière. Az erkölcsi és művészeti elem összeolvasztását a komikumban senki sem értette jobban, mint ő. Főszemélyei magok idézik föl a cselszövényt, és a szenvedélyek által felköltött szenvedélyekben lelik büntetésöket, bukásukat. Az a vád, melyet Rousseau *Fösvény*e ellen emel, a műnek éppen egyik legfőbb érdeme. Harpagon fösvénységével kínozza egész családját, még a legszükségesebbet is megvonja gyermekeitől. Mi természetesb, hogy a fiú adósságokat csináljon és tékozló legyen? Kell-e komikaibb valami, mint az, hogy az, aki magától is megvon mindent, idegen uzsorásoknak gyűjti vagyonát? Mi utánozhatlan jelenet, midőn tudtán kívül saját fiának akar nagy uzsorára pénzt kölcsönözni, s óhajtja a gazdag atya saját maga halálát. Nem vitatjuk, a tékozlás nagyobb bűn-e vagy a fösvénység, de vajon ki idézte elő a tékozlást, s ki szenved miatta? Nem az-e, aki megérdemelte? Tulajdonképp ez itt a kérdés, s nem az, hogy melyik nagyobb bűn. Harpagon vén létére szerelmes is, s egy fiatal leányt akar elvenni, kit fia szeret. Fia kijátssza atyja tervét, hogy házasodhassék, átveszi a szolgája által ellopott pénzesszekrényt, s addig nem adja vissza atyjának, míg házasságába belé nem egyezik. Megint nem vitatjuk: vajon lopás és fiúi tiszteletlenség nagyobb bűn-e a fösvénységnél, értsd uzsoráskodásnál, de, ismét kérdjük, nem oly embert ér-e, ki azt felidézte és megérdemli? Jólesik nevetnünk rajta, hogy ily pórul járt, s e nevetésben több erkölcsi érzés nyilatkozik, mint Rousseau moralizálásában. Nem a tiszteletlen és tolvaj fiút szeretjük, de csodálnók, ha Harpagon nevelési rendszere másképp ütne ki, s bosszankodnánk, ha egy szerény, engedelmes fiút látnánk magunk előtt, ki eltűri, hogy atyja boldogtalanná tegye. Rousseau nem gondolta meg, hogy midőn a tékozló és tiszteletlen fiú miatt annyira feljajdul, okvetlen a fösvény és rossz atyát védi, s ha ő maga írta volna meg e művet, már koncepciójában is lélektani hibát követett volna el, s éppen úgy gyöngítette volna az erkölcsi, mint a művészi hatást. Ha a fösvény katasztrófját nem családi tagok idézik elő, kevésbé lesz vala természetes és komikai. A fösvénység veszélye és nevetségessége sehol sem tűnhet föl élénkebben, és sehol sem szülhet oly könnyen más bűnt, s vonhat magára visszatorlást, mint éppen a családi körben. Csak itt lehetett Molière-nek kifejteni komikai erős nemezist, vagy más névvel: valódi drámai morált. Kell-e több morál, mint egy fösvény atya, ki tékozlóvá, sőt tolvajjá teszi fiát, egy vén szerelmes, ki mert nem tiszteli magát, gyermekeitől sem tiszteltethetik, és semmit sem ér el, mire nevetséges szenvedélyében törekszik. Vajon lehető lett volna-e ez más koncepcióval? Nagyon kétlem, s meg vagyok győződve, hogy a moralisták némely balga követelései a drámai művészetben éppen úgy tönkretennék a tragikumot, mint a komikumot, s velük együtt az erkölcsi mélyebb hatást.

Az erkölcstelenség e képmutató és léha vádjainál fontosbak azok, melyek Molière némely vígjátékainak szerkezete ellen hozatnak fel. Legalább van alapjuk, ha egy s más tekintetben túlzottak is. Molière technikája erősb és változatosb, mint tragikus társaié, s ment a klasszicizmus némely stereotip eszközeitől. Például a francia klasszikai tragédia expozíciói meglehetős egyhangúak és drámaiatlanok. Egy jó barát, nevelő, egy meghitt udvaronc vagy udvarhölgy kezdik meg legtöbbször az expozíciót s éppen nem azzal a természetes és drámai mozgással, mely Shakespeare-nek oly bámulatos sajátja, hogy nem tudja az ember, tragédiai tetőpontját és katasztrófját vagy expozícióit bámulja-e inkább. Corneille és Racine beszéltetik e meghitteket, udvaroncokat és udvarhölgyeket, de tulajdonképp maguk beszélnek, hogy tájékozzák hallgatóikat, s csak a cselekvény első mozzanatakor zökkennek bele a drámaiságba. Molière valódi drámaisággal exponál. Például *Tartuffe* expozíciója majdnem oly drámai, mint Shakespeare-nél a *Romeo és Júliá*é. Mindamellett annyi igaz, hogy a francia klasszicizmushoz híven Molière is inkább kedveli, mint szükséges, a bölcs mondatokat, az erkölcsi maximák

fejtegetését, s *Misanthrope*jában részint a jellemrajz, részint a sentiosus magán- és párbeszédek kedvéért elhanyagolja a cselekvényt. Néha a cselekvény bogát a mű végén váratlan eseménnyel oldja meg, mint a *Fösvény, Nők iskolája*, s *Tartuffe* című vígjátékaiban. Azonban e váratlan események nem folynak be a jellemekre, csak a bonyolult helyzetből való kiemelkedésüket segítik elő, s általában nem oly lényeges részei, elhatározó mozzanatai az említett műveknek, mint azt Molière némely bírálói feltüntetik. Inkább csak *Tartuffe* szenved e tekintetben kivételt, hol Orgoranak kegyelem általi megszabadulása és Tartuffe bukása a végső stádiumon lényeges rész, elhatározó mozzanat. De Molière csak kényszerült úgy végezni be e művét, mint ahogy bevégezte, a kor fogalmainál fogva is, de leginkább saját egyéni körülményei miatt. A fejedelem a régibb drámákban a gondviselés szerepét játszta továbbá a középkor letűntével, a hűbérurak hatalma romjain emelkedő új monarchiára áhítattal tekintettek föl az eddig elnyomott néposztályok. Mindez vonzotta Molière-t a csomó kegyelem útján való megoldására, de az a körülmény, hogy csak félig kész művét is már megtámadták ellenségei, vallástalansággal, erkölcstelenséggel vádolták, később eltiltatták a királlyal, kényszerítette a fejedelem által buktatni meg képmutatóját a végső stádiumon, s a trón védszárnyai alatt keresni menedéket. Azonban e kényszerített bevégzést, lángeszéhez méltóan hajtotta végre, Orgonnak nem minden ok nélkül kegyelmez meg a fejedelem, Orgon szolgálatokat tett régen az államnak, melyeket a fejedelem most akar megjutalmazni. Továbbá Tartuffe Orgon elleni föllépése által maga ejti magát tőrbe, a felsőség egy rég nyomozott gonosztevőre ismer, kire már csak a törvényszék ítéletét kell kimondani. A nem tisztán drámai megoldásban mennyi drámai indokot vegyít Molière, s mi szép az, mit a rendőrrel Orgonnak, közönségének és királyának mondat. S mennyi szépség takarja a műnek nagyobb vagy csekélyebb hibáját. Egyebet mellőzve, van-e hatásosabb naiv komikum, mint Marianna és Valèr összezördülése, s rajzolt-e valaha vígjátékköltő szeretetre méltóbb, okosabb s minden affektáció nélküli, erkölcsösebb nőt, mint aminő Orgon neje, Elmira?

E töredékes vázlatokból is kitetszik, hogy a francia klasszikai drámának nagy árnyoldalai mellett nagy fényoldalai is vannak. Az árnyoldalakat eléggé, sőt túlozva kiemelte Lessing, de a fényoldalakat mellőzte. Nem Lessing ellen akarok szólani. Táborozása a francia klasszicizmus ellen, nemcsak korszakos polémia, hanem hazafiúi tett is volt. Megszabadította nemzetét a francia klasszicizmus jármától, s a görög klasszicizmusra és Shakespeare-re utalva, lehetővé tette a német dráma kifejlődését. Azonban, hogy polémiai hevében s a helyzet kényszerűsége miatt egészén igazságos lett volna, azt éppen nem mondhatni. Nem a rendszer teszi a nagy költőt, legfeljebb csak egyben-másban elősegíti vagy akadályozza, hanem a tehetség, s ha valamely rendszerben egészséges elemek is vannak, még mindig születhetnek nagy művek.

A német kritika még most sem eléggé igazságos a francia klasszikai dráma képviselői irányában, s túlbecsüli saját német-görög klasszicizmusa drámai kísérleteit. Melyik ér többet, a francia klasszikai dráma-e vagy a német-görög dráma, melyet Schiller és Goethe fejlődésük bizonyos stádiumán egypár műben megkísértettek. Azt hiszem, a francia többet ér, ha nem is elvben, de művekben, s ha vita tárgya lehet is e kérdés, annyi bizonyos, hogy a német-görög klasszicizmus nem szült Molière-t. Arago, a matematikus, majdnem matematikai igazságot mondott, midőn Molière szobra leleplezése alkalmával tartott beszédében így szól:

„A nemzetek természetszerű hévvel versenyeznek a szellemi elsőbbség fölött. Ha mi franciák idézzük Descartes, Pascal, Corneille, Racine, Bossuet, Voltaire, Montesquieu, d'Alambert, Buffon, Lagrange, Lavoisier, Laplace s mások neveit, válaszul azonnal Bacon, Galilei, Newton, Leibniz, Huygens, Euler, Kepler, Linné, Dante, Shakespeare, Milton, Tasso, Ariosto, Priestley, Volta, Cavendish stb. neveit fogjuk hallani. Molière, az egyetlen Molière bír azon kiváltsággal, hogy versenytársa nincs az európai irodalomban."

SZIGLIGETI ÉS ÚJABB SZÍNMŰVEI

A Nemzeti Színház, sőt általában a magyar színházak műsora húsz-huszonöt év óta sokat változott. Hugo, Dumas, Scribe helyett Feuillet és Sardou jöttek divatba; Shakespeare és Molière gyakoribb vendégeink, mint régen; egypár rég elfeledett spanyol színmű újabb diadalait ünnepli; Kisfaludy Károly és Vörösmarty majdnem feledségbe süllyedtek; Czakó nem tetszik többé; Nagy Ignácz, Obernyik, Degré, Dobsa színműveit újabbak váltották föl, de aligha tartósabb szerencsével. Csak Szigligeti nem szenvedett csorbát. Termékenységével, sikereivel folyvást uralkodik a magyar színpadon, s műveit most is annyiszor vagy még többször játsszák, mint ezelőtt huszonöt évvel. Leszorult műveit újakkal pótolta, bukásait sikereivel feledtette. Innen-onnan negyven éve, hogy a drámairói pályára lépett. Csakhamar a közönség kedvencévé vált, s háttérbe szorította legnépszerűbb elődét, Kisfaludy Károlyt. Azóta folyvást megtartotta a helyét. Az utána föllépő drámaírók napjainkig mintegy ostromolni látszottak őt, de nem tudták legyőzni. Szigligeti túlélte mindnyájukat, s most hatvanadik évében is bátran elfogadja a versenyt a színpad és Akadémia küzdő homokján egyaránt.

Valóban Szigligeti pályája nem egy tekintetben sajátságos és figyelemre méltó. Költészetének fény- és árnyoldalai sokkal szorosabb kapcsolatban vannak élete körülményeivel s azzal az állással, amelyet a színháznál elfoglal, mint a kor irodalmi és politikai viszonyaival. Mint színész írta első drámáját 1834-ben s mint a Nemzeti Színház titkára, rendezője, dramaturgja, szakadatlanul drámaírással foglalkozott. A lírai és az elbeszélő költészet terén alig tett kísérletet; nem volt szerkesztő, se hírlapíró. Kizáróan a drámai költészetnek szentelte életét, s amit azonkívül írt, néhány színészettörténelmi rajzot, dramaturgiai értekezést, szintén e körbe vonhatni. E körülmény egyik fő oka termékenységének. Aki költészetnek csak egy nemére szorítkozik, sokkal biztosabban megleli az illető forma szerinti uralmat, s könnyebben kap új kedvet újabb tárgyhoz, bár ki van téve annak, hogy gyakran ismételje magát, s formai készségénél fogva könnyű dolgozásra ragadtassék. Szigligeti se kerülte ki ez örvényt. De neki a drámaírás egyszersmind életmód volt. Részint ez, részint az eredeti műsor szegénysége, szakadatlan és gyors munkásságra ösztönözték. Ritkán érlelhette meg gondolatját, és telhetett el tárgyával: egyszóval gyors és könnyű dolgozáshoz szokott, s művei benső értéke nem volt arányban termékenységével. Azonban ne higgye senki, mintha Szigligetiben hiányzott volna a valódi költői becsvágy. Ha eleget tett a napi szükség kényszerűségének, örömest elmélyedt, s kereste a tisztább lelkesülés óráit, kivált akadémiai pályázatra készült. De az írók nem írhatnak másképp, mint ahogy körülményeiknél és hajlamaiknál fogva szoktatták magukat. Aztán valamelyik költői műnek sikere ritkán függ az akarattól és készültségtől; okai bár esetlegeseknek látszanak, bensőbb természetűek, mintsem könnyen kideríthetők volnának. Midőn Szigligeti bizonyos önbizalommal és követeléssel fogott *Bajusz* című vígjátékához, aligha sejtette, hogy sokkal csekélyebb becsű művet írt a *Liliomfi* címűnél, amelyet amúgy könnyedén mintegy csak odavetett.

Az is jellemző a Szigligeti fejlődésére nézve, hogy őt nem az irodalom adta a színpadnak, mint elődeit, hanem a színpad az irodalomnak. A színpad volt dajkája, s a színészek pártfogói. Nem tartozott az irodalmi pártok egyikéhez se, a politikában pedig éppen nem vett részt. Az irodalmi és politikai lapok se rokon-, se ellenszenvvel nem viseltettek iránta, de folyvást bírálták, minden tekintet nélkül. Egyetlenegy magyar költőt se bíráltak meg annyiszor, mint őt. Ha a hasonló termékenységű Jósika és Jókai annyi bírálatnak lettek volna kitéve, a magyar közönség kevésbé hinne regényírói nagyságukban. Ide járult még az is, hogy a fiatalabb drámaírók, Szigligeti versenytársai, koronként egész hadjáratot indítottak ellene. Majd minden lapnak megvolt a maga drámaíró barátja, akit borúra-derűre emelni igyekezett; néha maguk a

drámaírók váltak színikritikusokká, és feltűnő szenvedélyességgel bírálták szerencsésebb versenytársukat. Szigligeti sohase volt egykedvű a kritika nyilatkozatai iránt, de ahhoz képest majd mindig elég nyugodtan tűrte úgy az igazságos, mint az igazságtalan bírálatokat. Tulajdonképp nemigen hitt az elméletben, s egész újabb időkig nem is foglalkozott ilyesmivel. Annál többet adott tapasztalataira, annál nagyobb buzgalommal tanulta a színpadot, a színészeket és közönséget. Mindennap tapasztalta, mint színész, rendező és drámaíró, hogy nem a szép nyelv, lírai ömledezés, mélyreható reflexiók, elmés párbeszédek hatnak leginkább a közönségre, hanem a cselekvény. Tapasztalta, hogy ha az expozíció világos, a bonyodalom fokozatosan emelkedik, és gyors kifejlést ér, a hatás nemigen szokott elmaradni. Tapasztalta, hogy a színészek a legjobb drámát is tönkretehetik, ha a szerepek nem természetük- és tehetségükhöz valók, ellenkező esetben a gyengébbek is sikert vívnak ki, s amely szerepet megkedvelnek, azt javítani is tudják, s általában sok gyakorlati jó tanáccsal szolgálnak. Tapasztalta, hogy a közönségnek megvannak a maga divatos eszméi, előítéletei, rokon- és ellenszenvei, melyeket nem lehet figyelem nélkül hagyni, s gyakran némely külsőség sem téveszti el hatását.

Szóval, Szigligeti folyvást oly tapasztalatokkal gazdagodott, melyeket elődei részint elhanyagoltak, részint alkalom hiánya miatt meg nem szerezhettek. Mindez elhatározó befolyással volt pályájára. Egész erejét a cselekvényre, a bonyodalomra fordította, főleg a színészeknek írt szerepet, s nem egy eszményi, hanem a Nemzeti Színház közönségét tartotta szem előtt, természetesen a tapsra leghajlandóbb részt. Fejlődését ez irányban nagyon elősegítette először is nem mindennapi leleményessége, mely ha koronként kimerülni látszott is, újabb erővel buzgott fel; továbbá a bonyodalmas és gyors menetű francia drámák hatása, melyek éppen föllépése idejében kezdették leszorítani színpadunkról a nehézkes német drámákat, és végre a siker, melyet bajos lett volna tőle elvitatni. Már első műveiben a cselekvény föltűnően erősb oldala, mint a szenvedély és jellem rajza. Nem volt szenvedélyes lélek, világ- és emberismerete szűk körre szorítkozott, s nemigen igyekezett mélyebben fölfogni a múltat és jelent: a történelmet és társadalmat. Ritkán írt belső szükségből, áthatva tárgyától, ami fölemeli a lelket, és kifejti rejtett erejét. A történelem és élet eseményei hamar föllobbantották képzelődését, leleményessége könnyen szőtt belőlük érdekesnél érdekesebb bonyodalmakat, de a drámai összeütközéseket ritkán tudta egyszersmind tragikaiakká emelni, és hőseinek megadni a fenséget. A komikumban már szerencsésebb volt, de inkább az alsóbb, mint a fensőbb komikum terén. Azonban a jellemrajz biztossága és elevensége se itt, se ott nem tartott lépést a bonyodalom leleményességével, s a sikert majd mindig ez utóbbinak köszönhette.

Mint nem egy költő, ő is saját szükségei szempontjából alkotta meg dramaturgiai elméletét. Szemben a költői hatás elvével, amellyel védeni szokták akkor tájt a szépen írt, de gyönge alkotású drámákat, nem a drámai hatást vitatta, mint egyedül jogost, hanem a színpadit, amely legalábbis kétes becsű, sőt amint a gyakorlat értelmezte, veszélyes is. Ezt hirdette beköszöntő értekezésében a Kisfaludy Társaság szószékén, ezt később hírlapi polémiáiban is. Harminc év óta ez elv védelmével és ostromával foglalkozik dramaturgiánk. A legtöbb drámaíró a színpadi hatás elvét pártolta, sőt a kritikusok egy része is ide szegődött. Majdnem hitté kezdett válni, kivált a színházaknál, hogy minden olyan mű jó, amely a színpadon egypárszor tetszést arat, és mind az rossz, amely nem részesül ily szerencsében, mintha a tetszés és nem tetszésnek nem lehetnének esetleges okai, amelyeknek kevés közük a drámai művészettel; mintha a színpadon nem hathatna sok olyas, ami nem valóban drámai, ennek csak külsősége, álorcája vagy éppen színpadi csíny; mintha a közönség zajosabb és kevésbé mívelt részének változékony hangulata döntő ítélet lehetne a művészet legfontosabb kérdéseiben; mintha a drámairodalom történelmében nem volna elég példa arra, hogy hidegen fogadott művek

később nagy tetszést vívtak ki, s az eleinte zajosan megtapsoltak csakhamar minden hatásukat elvesztették. Egyébiránt abban, amit Szigligeti a színpadi hatás elvénél fogva hirdetett, sok jó tanács is volt a dráma technikájára nézve. De hibás volt kiinduló pontja, amennyiben a tragikai és komikai alapot egészen mellőzte, a cselekvény és jellemrajz szoros kapcsolatát kevésbé vette, s mintegy a közönség és színpad tanulmányát látszott ajánlani az élet és történelem helyett.

Nincs ok kicsinyleni vagy éppen hibáztatni a cselekvényre fordított gondot, mert éppen az egységes, gyors és erős összeütközések között fejlődő cselekvény a drámai költészet fő jellemvonása, s ez értelemben mondja Arisztotelész, hogy cselekvény nélkül nincsen tragédia. De hathat-e reánk mélyebben bármily bonyodalmas cselekvény, ha nem a szenvedély és jellem rajzából szívja éltető nedvét? Ringathat-e bennünket illúzióba a fordulatok és helyzetek bármily változatossága, ha untalan érezzük, hogy mindebben kevés a lélektani, s még kevesebb a költői igazság? S emberek helyett bármily ügyesen mozgatott bábok kielégíthetik-e az emberi szívet, mely örömei és fájdalmai, erényei és gyarlóságai, szenvedélyei és tévedései rajzát keresi a költészetben? Régi vita tárgya, és sok egyoldalúsággal vitatták a mi irodalmunkban is, hogy melyik főbb a drámai költészetben: a jellemrajz vagy cselekvény? Úgy hisszük, egyik félnek sincs igaza. Mennél nyomósabb okok hozatnak fel, akár a jellemrajz, akár a cselekvény védelmére, annál inkább meggyőződünk annak igazságáról, hogy a cselekvény és jellemrajz egymásra hatása és összhangja alkotja a valódi drámát: a jellemrajz e hatás alatt válik drámaivá, a cselekvénynek e hatás adja meg benső szervezetét, és ez összhang alsóbb vagy felsőbb fokától függ valamely drámai mű csekélyebb vagy nagyobb értéke. A színpad tanulmányát se lehet hibáztatni. A dráma földje a színpad, s az neméppen véletlen szüleménye, hogy az újkor legnagyobb drámaköltői, Shakespeare és Molière színészek voltak. Aki tanulta a színpad természetét, s különböző osztályokból egy nagy tömegbe gyűlt hallgatóság hajlamait, az tulajdonképp a drámai forma titkait tanulta. A valódi dráma színpadon és olvasva egyaránt hat, s éppen úgy megragadja a nagy tömeget, mint kielégíti a mélyebben gondolkozót, ha nem is mindig ugyanazon okból. Bizonyára, ha a drámaíró minél több dráma közvetlen hatását vizsgálja, saját művészete hatásának annál több eszközét ismeri. De mindez nagyrészt csak a forma tanulmánya. A tartalmat nem a színpad, hanem az élet tanulmánya nyújtja. S ha a költő mellőzve e tanulmányt, főleg a színpadtól vesz tárgyat és lelkesülést, csak a színpadot fogja rajzolni a színpadnak, s nem a színpadnak az életet. A színpad és élet tanulmányának összeolvadása éppen oly befolyással van a dráma valódi sikerére, mint a cselekvény és jellemrajz összhangja. Tulajdonképpen egymást szülik és táplálják, de meghasonulva szintén egymást emésztik.

Szigligeti színműveiben többé-kevésbé megtaláljuk e meghasonlást, s hol összhang van is, az nem fensőbbfokú. Érezzük, hogy a költő inkább a mi kedvünkért ír, mint a maga jókedvéből, s nem annyira valamely eszme, tény vagy szenvedély által felköltött lelkesülés ragadja, mint a lelemény ösztöne, a bonyodalom ingere. Érti a szövevény logikai folyamatosságát, az érdek fokozását, de nem követi nyomról nyomra a szenvedély fejlődését, nem leplezi föl a szív mélyebb örvényeit, a jellem legbensőbb mivoltát. Ritkán ír saját élményeiből vagy az élet és történelem közvetetlen hatásai alatt, önkéntelen a színpad emlékei lepik meg képzelődését, s a szereplő színészek állanak előtte, mint szobrász előtt az élő minták. Pályája kezdetétől mostanig megismerhetni darabjain, hogy kikre gondolt mint játszókra. Valóban jellemrajzai akarva, nem akarva a színészekhez vannak mérve. Legerősebb a zsáneralakokban; midőn magasabb, eszményibb körbe emelkedik, gyöngülni kezd, éppen mint színészeink. Nem küzd nagy feladatokkal, új eszmékkel, de nem esik az ál-lángeszűség hóbortjaiba se; nem lobog lelkében az erkölcsi és társadalmi érdekek erős kultusza, amely mélyen érzi, s másba is át tudja lehelni az emberi dolgokban nyilatkozó nemezis szent félelmét, de majd mindig megőriz

bizonyos erkölcsi érzéket, jó tapintatot, józan ítéletet, melyek óvják az élet sivár vagy éppen léha felfogásától. E tulajdonok Szigligeti jobb műveinek mindig sikert biztosítanak, de ha az újság ingere enyészni kezd, lassanként mind kevesebb érdeket találunk bennük, kivált tragédiáiban. Ismervén a cselekvény fordulatait, majdnem ismerjük az egészet. A szenvedély rajza erőtlenebb, mintsem felindulhatnánk rajta, a jellemekben kevés olyas nyilatkozik, ami tartósabban foglalkoztatná az elmét, a párbeszédek tartalmilag, sőt gyakran alakilag sem eléggé vonzók, a nyelvnek nincs olyan bűbája, amely lekösse a figyelmet, aztán a színészek se a régiek, akiknek oly jól illett ez vagy ama szerep. A régi hatás elpárolgott; a bűvész fogásait nagyon is észrevettük. Ez okból Szigligeti műveinek sokat árt az idő; régebbiek mindinkább vesztik hatásukat, s újakkal kell fenntartani uralmát. De bárhogyan ítéljünk Szigligeti művei esztétikai értékéről, egy nagy érdemét senki sem hozhatja kétségbe, s ezt még inkább el fogja ismerni az irodalom történetírója, mint a mi korunk, összes munkássága mindig nevezetes mozzanata marad a magyar színészet és dráma fejlődésének. Negyven év óta fő támasza a fővárosi és vidéki színházaknak, az eredeti műsor nagyrészt műveiből telik ki, s nagyobb közönséget vonzott a színházba, mint elődei. Több-kevesebb sikerrel művelte a drámai költészet minden faját, sőt nemzeti irányban új válfajnak tört utat, ha tévedések árán is, kivívta a nálunk addig elhanyagolt cselekvény jogait, s fensőbb fokra emelte a magyar dráma technikáját.

Először is tragédiákkal lépett föl, s egy jó darabig leginkább történelmi tragédiákat írt. Követte Kisfaludy Károlyt és Vörösmartyt, akik egész epikai lelkesedéssel fordultak a múlthoz. Nyelvet is tőlük tanult, előbb prózát, majd verset. De már föllépteкor nyilatkoztak lényegesen különböző sajátságai. Nyelve és verselése messze maradt elődeitől, kivált Vörösmartytól, s e tekintetben, ha évek folytán erősödött is Szigligeti, máig sem elég erős. Szabatosan és folyékonyan ír, nem kellem nélkül, de kevés bájjal és erővel. Drámaibb Kisfaludy- és Vörösmartynál; kerüli a lírai áradozást, de gyakran, kivált ha prózában ír, csak a legszükségesebbek száraz elmondására szorítkozik.

Általában ritkán emelkedik a szenvedély magaslatára, ilynemű törekvésén majd mindig erőltetés érzik; hasonlatai nem meglepők, találóak, s a legtöbbször bizonyos bágyadtság jellemzi pátoszát. Mindez lírai ere csekély voltát bizonyítja. Igaz, hogy az erős lírai alanyiság árt a drámaírónak, de bizonyos lírai erő és hév nélkül meg nem születhetik a drámai pátosz, amely legtöbbször nem egyéb, mint a jellemek és helyzetek szerint a legfensőbb fokra emelt ódák és dithyrambok töredéke. Igazolják ez állítást, hogy csak a legnagyobb példákra hivatkozzunk, éppen úgy Szophoklész és Shakespeare, mint Corneille, Racine és Schiller, sőt nálunk is Katona. Szigligeti magán- és párbeszédeiben sehol se hallatszik a szenvedélyes elragadtatás, küzdelem és kétségbeesés oly kifejezése, mely megragadja lelkünket, és emlékünkben maradjon. Egyetlen verssora se került a közönség ajkára, hogy idézetté váljék. Nincsenek nyelvtani rögeszméi, stílbeli különösségei, de keveset ad a drámai stíl fensőbb művészetére is. Nem tud kevésben sokat mondani, s nem látszik kedvelni a szenvedély inverziós, szaggatott nyelvét s egyenetlen változatosságát. Színészeink jó színpadi nyelvnek tartják Szigligeti nyelvét, mert könnyen lehet megtanulni és elmondani. De vajon megelégedjünk-e ezzel, s az úgynevezett jó színpadi nyelv maradjon-e a magyar drámai nyelv példánya?

Sokkal lényegesebb és méltánylandóbb az a különbség, amely Szigligeti első tragédiáit cselekvény tekintetében jellemzi. Itt elődei maradnak messze tőle, kiket a történelmi tragédia terén Shakespeare példája éppen úgy félrevezetett, mint a német költők nagy részét. Kétségkívül Shakespeare a történelmi dráma terén is örökbecsű műveket hagyott hátra. *Coriolan* és *Julius Caesar* a történelmi tragédia felül nem múlt példányai az összes drámai költészetben. De ha római tárgyú tragédiáitól az angol történelem írt drámáihoz fordulunk, egyet-kettőt kivéve, csak történelmi rajzok állanak előttünk, melyekben erőteljes korrajz,

bámulatos egyénítés s részben gazdag drámai élet nyilatkozik ugyan, de egészében véve se drámák, se tragédiák. Hajlanak az eposz felé, s ciklusos bevégzettségükben drámai formában írt epopoeiának tűnnek föl, melyekben az egyes drámák mind megannyi rapszódiák. Maga Shakespeare *Chronikled histories* néven nevezi e drámáit, melyek kedvenc darabjai voltak korának, midőn minden műnem és faj mintegy a drámába olvadt. Mily különbség a római tárgyú tragédiái s az angol történelemből vett drámáinak legtöbbje között! Amazokban a cselekvény kerek, egész, egységes: emezekben alig találhatni meg az alapeszme egységét is, s csak a személy egysége tartja össze a cselekvény szálait. Amott egymásból foly a cselekvény a főhős fejlődő szenvedélyével, a legszorosb kapcsolatban, a hatás és visszahatás drámai fokozatain: emitt nagyrészt egymás után vagy mellett fűződnek az események s kapcsolatuk a dráma hősével meglehetős külsőleges vagy laza. Szóval, amazok valóban történelmi drámák, míg ezek csak dramatizált életrajzok vagy krónikák. A németek között előbb Goethe *Götz von Berlichingen*jével, majd a romantikusok indultak e nyomon, s a német kritika igazolásukra a történelmi dráma oly elméletét állította fel, mely lényeges pontokban tér el a drámáétól.

E hatást a magyar irodalom is érezte. Vörösmarty történelmi drámáin, sőt Kisfaludy Károly *Csák Máté* töredékén is észre vehetni a német romantikusok szellemét, kik szerint a történelmi dráma ikertestvére az epopoeiának.

Szigligeti nem követte ez irányt, sőt mintegy tiltakozott ellene. Első tragédiái, *Dienes, Gyászvitézek, Vazul, Aba*, éppen drámai cselekvényük által vonták magukra a figyelmet, s fő érdemök csakis ebben áll. Vörösmarty a másik irány képviselője, aki azt, legalább elméletben, elhagyni készült, méltán üdvözölte e műveket, mint olyanokat, melyekben a cselekvény ügyesen bonyolított, az elrendezés jó, tisztán drámai gazdaságos: s méltán rótta meg a jellemek ürességét, az érzelmek és indulatok erőtlen rajzát.[5] Szigligeti tragédiáinak e két sajátsága végigvonul egész pályáján. A cselekvény bonyolításában még több ügyességre tett szert, jellemrajzai tartalmasabbakká váltak, de egy valóban nagyobbszerű tragédiával annyi küzdelem díjában se ajándékozhatta meg nemzetét. Pályája második és harmadik évtizedében inkább a népszínművekhez és vígjátékokhoz fordult nagy előszeretettel, de folyvást írt tragédiákat is. Ezek nagyrészt leszorultak a színpadról, és feledségbe süllyedtek, de amelyek fennmaradtak is, mint *Gritti, Béldi Pál*, a *Fény árnyai*, nem nagybecsűek. Hiányzik bennök a tragikai fenség; vagy a cselekvényben, vagy a hősben nincs meg a nagyság, hogy egymást emelni bírják. *Gritti*ben egypár jó jelenetet találunk, de a hősben, nagy gonoszban, nincs se nagy ész, se hősiség. A híres olasz oly ügyetlen, hogy a jámbor Czibakot se tudja elszédíteni, s alig tesz többet, mint hogy orgyilkosokat bérel ellene. Béldinek mind tévedésében, mind erényében van valami gyámoltalanság. A *Fény árnyai*ban a főszemély, Charlotte átalakulása nem eléggé drámai, jellemének alkatrészei nem olvadnak össze egy határozott szenvedéllyé, ami aztán a katasztrófát inkább csak színpadi hatásúvá teszi, mint egyszersmind valóban tragikaivá.

Szigligeti újabb tragédiái közül (1868-1873) csak három került színre és jelent meg nyomtatásban. A *Trónkereső, Török János, Struensee*.[6] Az első nemcsak társai, hanem általában Szigligeti összes tragédiái között is legjobb, évtizedek óta a legsikerültebb tragédia irodalmunkban. A közönség a gyönge előadás mellett is tetszéssel fogadta, azonban a hírlapok éppen azt támadták meg benne, ami legjobb, a tragikai alapot. Elmondották, hogy a főszemély

---

[5] Vörösmarty minden munkái. *Pest, 1864. XI. k. 324. l., XII. k. 87., 104., 164. lap.*

[6] A trónkereső. *Eredeti szomorújáték öt felvonásban. Pest, 1868. A Nemzeti Színház könyvtára. Első füzet.* Török János. *Eredeti dráma öt felvonásban. Pest, 1871. Huszonnegyedik füzet.* Struensee. *Eredeti tragédia négy felvonásban. Pest, 1871.*

nem a tragikai hős, akit a szabad akarat sodor örvénybe, hanem csak báb, akivel az események játszanak, s bukásában nem az erkölcsi világrend kényszerűsége nyilatkozik, hanem a sors szeszélye. Súlyos vád, de mivel nem igaz, nem nyom többet ama dicséreteknél, melyekkel hírlapjaink némely új drámát oly méltatlanul elhalmoznak. Mind maga a kérdés, mind pedig a tragédia megérdemelnek egy kis bővebb fejtegetést.

A mű hőse Borics, aki nem tudja, hogy törvénytelen szülött, mert kolostorba vonult anyja folyvást rejti előtte születése titkát. Nem örökölhette a magyar trónt, de mint Halics fejedelme boldogan él. Szeretett férj és uralkodó. Midőn egyszer anyjánál van látogatóban, megjelennek előtte Magyarországból az elégedetlenek követei, s felszólítják, hogy mentse meg az országot a zsarnokságtól, s foglalja el a trónt, mely jog szerint őt illeti. Borics nemes szíve föllángol e felhívásra; nem csak trónját foglalhatja vissza, hanem nemzetének is szabadítója lehet. Anyja, Predzlava, aki tudja, hogy fia nem törvényes szülött, tartóztatná, de nem meri bevallani bűnét. Borics lengyel segítséggel betör Magyarországba. Csalódásai egymást érik. Ahelyett, hogy az ország fölkelne, csak némely érdekeiben sértett főurak és kóbor vitézek gyűlnek táborában. A két tábor szemben áll egymással. Magyarország királya részéről megjelen a nádor, felmutatja a Borics törvénytelen születéséről szóló ítélet okiratát, melyet még azok a főurak is aláírtak volt, akik őt most behívták. Borics nem hisz az okiratnak, mert hiszen anyja megvallotta volna neki, hogy nem törvényes szülött. Most már nemcsak jogáért, hanem anyja becsületéért is vívni akar, és elveszti a csatát. Anyja ezalatt lelkiismeretfurdalásainak martaléka, s érzi végelgyengülését. Egy papnak meggyónja bűnét, s Borics nejének, Juditnak, fia számára egy lepecsételt iratot ad át, amelyben neki is bevallja törvénytelen szülöttségét, s egyszersmind megesketi Juditot, hogy iratát bontatlan szolgáltatja fia kezébe. Judit sejti a titkos irat tartalmát; fél férje, maga és gyermekei meggyaláztatásától, s hajlandó eltitkolni férje előtt a végzetes iratot. A csatát vesztett Borics hazaérkezik, keresi anyját, hogy születése titkát megtudja. De éppen akkor kondul meg a halálharang: anyja meghalt. Judit látva férje kétségbeesését, hogy új életet, hitet öntsön bele, eltitkolja előtte az iratot, elhiteti vele, hogy anyja rábízta búcsúját, végakaratát; minden rágalom, amit beszélnek, anyja végszava szerint ő törvényes szülött.

Boricsot nemes szíve s jogának hite sodorta a küzdelembe, majd anyja becsülete is belevegyült a játékba; most, mert legyőzetett, győzni, mert megalázott, uralkodni, mert sértett, bosszulni akar. Mindinkább süllyed, de mind erélyesebbé válik, és kész mindent kockáztatni. Mint keresztes vitéz ismét Magyarországba jő, és összeesküvést szervez, Bodomér, Kunország száműzött fejedelme és leánya, Rózsa, hű társai vállalataiban. A harcos kun leány szereti őt, s már az első vesztett csatában megmentette életét, ami Judit szívébe a féltékenység fullánkját ütötte. Borics nem veszi észre se Rózsa szerelmét, se neje leplezett féltékenységét; csak trónkereső tervei foglalják el. Azonban neje mindenütt nyomában, s midőn a kun leány másodszor is megmenti Boricsnak veszélyben forgó életét, a két nő összeszólalkozik; Judit megerősödik gyanújában, s férjét bár alaptalanul, hűtelennek hiszi. A másodszor is megszabadult Borics Kunországba menekül, hol Bodomér visszanyerte ősei trónját, és szövetséggel kínálja Boricsot egy Magyarország elleni hadjáratra. Borics elfogadja a szövetséget; kigúnyolt joga, földig aláztatása, bosszúja újabb küzdelemre sarkallják, s már a tábor indulandó, midőn föllép féltékeny neje, s bosszúból átadván anyja iratát, születése titkát fölfedi előtte. Borics lesújtva áll anyja becsülete, családi boldogsága romjain; képzelt jogaiért elkövetett tettei miatt lelkifurdalások kínozzák. Fölébrednek nemes érzelmei; többé nem vezet sereget Magyarország ellen. Kihívóan lép a kun tábor elébe, fölbontja a csak előbb megkötött szövetséget; fölingerli maga ellen a lázadó népet, amely aztán leszúrja.

E vázlatból is könnyen kivehetni a hasonlóságot Szigligeti tragédiája és Schiller *Demetrius* című tragédia-terve és töredéke között. Mindketten a viszonyok démoni hatását akarják

rajzolni, egy nemes jellem küzdelmére és megrontására. Demetrius se törvényes szülött, de jóhiszemben küzd trónjáért, s midőn megtudja, hogy hite tévedésen alapszik, nem lép vissza; tévedése új bűnökre s a bukás örvényébe sodorja. A fő különbség köztük az, hogy Demetrius a tragédia közepén tudja meg törvénytelen születését, Borics a végén; amaz új bűnre ragadtatik, ennek nemes érzelmei ébrednek föl; amazt a titok fölleplezése rontja meg erkölcsileg, ezt a föl nem leplezés és tetteinek visszahatása. De éppen e fő különbség a baj, mondák hírlapjaink, ez emeli tragikai hőssé Demetriust, és süllyeszti ártatlan szenvedővé Boricsot. Demetriusnak módjában lett volna visszalépni, midőn megtudta, hogy nincs joga a koronához, de nem lépett vissza, követte szenvedélyét, s így szabad akarata határozott jövőjéről. Borics egész a tragédia végéig jóhiszemben küzd, csalódásban él, s így tettei nem eshetnek erkölcsi beszámítás alá. De szemben ez ellenvetésekkel nem méltán kérdhetni-e: Vajon Boricsnak, mint Halics fejedelmének, nem volt-e módjában tovább is nyugodtan és boldogan élni? Anyja kolostorba vonulása, mély bánatja, marasztása nem kelthetett-e benne gyanút? Borics bizalmas, hivő és könnyen lelkesülő természet, aki nem tud megnyugodni sorsában. Nemcsak trónjáért küzd, hanem Magyarország szabadítója is akar lenni. Vakon hisz az elégületlen magyar főuraknak. Íme, hogyan ragadja a szenvedély, mennyi ballépést követ el, melyek még akkor is bukáshoz vezethetik, ha csakugyan törvényes szülött. Csalódásai és megvetése gyűlöletet és bosszút keltenek szívében, egész odáig süllyed, hogy hazája ellen idegenekkel szövetkezik, s azt nekik zsákmányul ígéri. Szenvedélyét, hol akaratlanul, hol akarva, mennyire táplálják anyja és neje, e két nő kímélete és ragaszkodása. Igaz ugyan, hogy Borics pályájára nagy befolyással vannak a már meglevő viszonyok, anyja végzetes bűne, de nemcsak e viszonyok démoni hatása ragadja őt, hanem szenvedélye is, mely nélkül egészen más fejlődés állhatna elő. Hamlet is oly viszonyok között lép föl, melyeknek nem maga az oka, hanem anyja bűne, de hogy azok fejlődjenek tovább, nagyrészt tőle függ. Othello is csalódásban él, őt is áltatja Jago gonosz indulatból, mint Boricsot anyja és neje szeretetből, de vajon azért ártatlan szenvedővé süllyedt-e? Mind az életben, mind a tragédiában két elem játszik főszerepet: a viszonyok és szenvedély végzetessége; néha amazok szülik emezt, néha emez amazokat, néha pedig a legszorosabban összeolvadnak. Mindez nem zárja ki a szabad akaratot, mely tulajdonképp nem egyéb, mint a viszonyokból fejlődő, és a viszonyokra ható szenvedély. És éppen abban áll a tragikai hatás félelmetes és rejtélyes volta, hogy a nemezis fejlődése egyenetlen és aránytalan. A büntetés ritkán áll arányban a bűnnel, tévedéseink, sőt erényeink is, ha nem voltunk elég okosak, nagyobb vészt hozhatnak reánk, mint bűneink. A fődolog, hogy küzdő és erős szenvedély fejlődjék ki, mert ez az emberi szabad akarat, és szoros kapcsolatban legyen a katasztróffal, amelyet fölidézett.

Valóban mi nem hibáztatjuk, sőt védjük és dicsérjük e mű tragikai alapját. A *Trónkereső* Szigligeti legnagyobbszerű tragikai koncepciója. Cselekvénye is sikerültebb, mint aminőt régibb műveiben találunk.

Van ugyan benne némi mesterkedés, de általában az egymásra ható szenvedélyek szövik, és lélektani indokok tartják össze bonyodalmát. A személyekben sok a részvétre gerjesztő, nemes szívek tévedéseit látják mindenütt, amelyek egymást rontják meg, a viszonyok és szenvedélyek nemezisének hatását érezzük, nemcsak a főhősben, hanem környezetében is. A mű gyönge oldala egészen másutt rejlik. Itt is nyilatkoznak, ha nem is nagymértékben, mindazon sajátságok, amelyek Szigligeti tragédiáit nemigen szokták emelni. A cselekvény inkább kombinálva van jól, mint megalkotva; a szenvedély kevésbé bágyadt ugyan, de nem erős, a jellemrajz nagyrészt szabatos, de itt-ott jelentékenyen hibás, és sehol sem eléggé eleven.

Legfeltűnőbb ez Judit és Rózsa rajzában. Szigligetinek a cselekvény fejlődése szempontjából szüksége volt arra, hogy Judit, mint Borics neje, vágyjék a magyar trónra, szeresse férjét, és féltse a kun leánytól, aki részt vesz harcaiban, és kétszer menti meg az életét. Ez indokok jól

vannak kombinálva, de magában a jellemben nincsenek jól összeolvasztva és elevenen rajzolva. Judit mindjárt első jelenetekben fájlalja, hogy bitorlás győzte le a jogot, hogy férje, ki oly nemes, vitéz és bölcs, s egy világot boldogíthatna, Halicsra, egy talpalatnyi földre van szorítva, de midőn férjét az elégületlenek a magyar trón elfoglalására szólítják fel, s anyja lebeszélni igyekszik, hallgat, teljes szenvedőlegesen viseli magát, pedig biztatása, buzdítása jellemében folyna, drámaiabbá tenné a jelenetet, s erősebb indokul szolgálna később arra nézve, hogy anyja végzetes iratát férjének ne adja át. Ami féltékenységét illeti, annak okai megvannak a viszonyokban, de nincsenek meg természetében. A költő minden felvonásban mondat vele valami olyast, ami féltékenységét sejteti, s elég fokozatosan, egész a kitörésig, de nem rajzolja úgy, hogy azt természetesnek találjuk, elhiggyük, s ne lássuk mesterkedő fogásnak. Ez általában egyik fő hibája Szigligeti jellemzési módjának. Az alapul vett indokok a viszonyokból folynak ugyan, de nincsenek teljes összhangzásban a személyek belső természetével. Ez az oka aztán Szigligeti gyakori panaszainak, hogy kritikusai félreértik, vagy nem találják meg jellemei indokait, pedig elég világosan megírta ez vagy ama sorokban. De nem egyes mondatok határozzák meg a jellem lényegét, hanem az egész rajz szabatossága és elevensége. Rózsa egész elhibázott jellem. Szükséges személy a műben, de szavai és tettei között nincs meg a szükséges összhangzat, sőt tele a legkirívóbb ellenmondásokkal. Harcos, vad, egészen amazon, s mégis oly szelíd érzelmekben áradoz, mintha a modem líra legérzelgősb termékeivel táplálkoznék. Nem keresztyén, a házasság szentségét nem ismeri el, a szenvedély jogát állítja ellenében, s mégis oly keresztyén, lemondó érzelmű, aminő egy sincs az egész műben. Valóban a többi személyek inkább hordják magukon a kor bélyegét, s jellemzőbb vonásokkal emelkednek ki. De legkitűnőbb a két főszemély: Predzlava és Borics, kivált ez utóbbi, akinek fokonkénti fejlődése lélektani és drámai egyszersmind, bár hiányozni látszik benne valami arra nézve, hogy a tragikai nagyság erősebb benyomását tehesse a lélekre. Miben rejlik e hiány, mert nem merjük hibának mondani?

Szigligeti költészete sajátságában, amely ki tudja ugyan fejezni a szenvedély természetét, fordulatait, de nem erejét, változatosságát, aránytalan hullámzásait és megdöbbentő fenségét. Innen hőseiben nincs elég kedélygazdagság, lelki emelkedettség, gondolatbeli mélység és valódi pátosz. Borics általában gonddal dolgozott jellem, szenvedélye rajzában sem hiányzik bizonyos hév, de fejlődése majd minden lépcsőjén lágyabb, egyhangúbb, mintsem a keblében dúló szenvedély megengedné, s legválságosb perceiben sem emelkedik helyzete és lelki-állapota magaslatára. El-elbágyad, s néha oly felkiáltásokban tör ki, amelyek inkább az idegesség, mint a szenvedély hangyái, inkább köznapias panasz, mint egy hősi lélek fájdalma.

A más két műről kevés a mondanivalónk. Szigligetinek talán nincs műve, amelyben oly kevés összhangzat volna a cselekvény és jellemrajz között, mint *Török János*ban, pedig kiválóan a szenvedély, a féltékenység rajza akarna lenni. A cselekvény fordulatai mesterkéltségük mellett is elősegíthetnék e szenvedély fejlődését, de a személyek éppen nem valók e célra. Az a körülmény, hogy Borbála kényszerítve ment nőül Törökhöz, bár később becsülni és szeretni tanulta őt, s a dráma kezdetén egész szerelemmel és szenvedéllyel csüng rajta, nem elég arra, hogy a féltékenység belső indokául szolgáljon, midőn a Török jellemében nincs semmi, ami táplálója, fejlesztője lehetne, például: az önbizalom hiánya nagyon hivő vagy nagyon gyanakvó természettel egyesülve. Neje sem ártatlan kacér vagy gondolatlanul bizalmas, sőt okos, belátó asszony, aki csakhamar felfogja helyzete veszélyes voltát, s igyekezik felvilágosítani férjét. Ami pedig Jago helyettesét, Balassa Menyhértet illeti, eziránt oly kevés rokonszenvet tanúsít Török, sőt annyira lenézi, hogy éppen nem alkalmas gyanúja, féltékenysége táplálására. Általában Török sokkal józanabbnak van feltüntetve, mintsem észre ne vehetné, hogy ha a fennforgó körülmények között valaki gyanú alá jöhet, az nem az ő neje, hanem a Menyhérté, Judit. A féltékenység ár-apálya, a kutatás, vallatások, aprólékos, majdnem vígjátéki vonások-

kal tárgyaltatnak. Nagy szenvedély nem fejlődhetik ki, s a cselekvény folyvást meghasonlásban áll a jellemekkel.

Struensee sem sikerült mű, bár tárgyánál fogva is gazdag drámai mozzanatokban és felfogása is tragikai. Struensee erőszakos reformer, ki nagy célokért lelkesülve, jól kiszámított ármánnyal, kezébe ragadja a főhatalmat, s azt éppen oly módon veszti el, amint megnyerte; mindent tesz a népért, de a nép nem érti, s veszni hagyja szabadítóját; nagy céljaiért küzdve, lankadni kezd, a nagyravágyás mellett a szerelem szenvedélye is fölébred benne, tévútra s vészbe sodorja azzal együtt, akit szeretett. Azonban a fölfogás e valóban tragikai érdeke a cselekvény folyamában lassanként elpárolog, s tragédia helyett egy cselszövényes melodráma kerekedik ki belőle. Lehet, hogy ennek egyik oka az indokok gazdagsága s össze nem olvadása, a külső tényeknek a belső küzdelemmel nem elég összhangzása is. De a legfőbb mégis az erős és határozott szenvedély hiánya, az érzések bizonyos bágyadtsága.

Különösen Struensee szerelme nem tud elég részvétet kelteni. Alig vesszük észre ébredését, fejlődését, s midőn már erős viszonnyá válik is, egyetlen nagyobb hullámot sem vet, amely szívünket magával ragadhatná. Azt sem vehetni ki tisztán, hogy e szerelem mennyiben idézi elő Struensee bukását.

Midőn a testőrök ügyében enged a királynénak, és szerelemből tovább is miniszter marad, bár nagy célját elérni többé nem reméli, ez bukásának csírája lehetne, ha a fejlődés ez irányban haladna. Ha fölhagyva céljával, szerelmének élne, s a főhatalmat csak ezért kívánná megtartani; ha ellenségei a múltért ki nem békülnének, barátai a jelenért ellene fordulnának; ha titkos szerelmének kitörése a gyanúnak erősebb alapot kölcsönözne, s felköltené a király gyanúját: mindinkább érthetőbbé, drámaibbá és tragikaiabbá válnék a fordulat. Mindebből keveset vagy éppen semmit sem látunk. Struenseet leginkább cselszövény és erőszak buktatják meg, melynek sikerét öntudatlan maga nem segíti elő. A negyedik fölvonásban ezért a gyors haladás és fordulat mellett is kevés a drámai bensőbb érdek, s azt egyedül Ranzau tétovázása tartja fönn. Az ötödik fölvonás e tekintetben már gazdagabb, de melodrámai hatású, s abban, hogy Ranzau csak Struenseehez megy Schach ármányai kijátszása végett, s nem egyszersmind a királynéhoz, kit inkább félthet, feltűnő mesterkéltség nyilatkozik. Szigligeti kelletnél több indokot és tényt ölelt föl, s a cselekvény menetének nem adott határozott irányt. Úgy látszik, a mellékdolgok csábították el, melyektől több hatást remélt, s mintegy megújult ifjúkori hibája, midőn a hatásnak nemegyszer éppen a szerfölötti hatni akarással ártott.

Szigligeti éppen oly szaporán termékeny, szívósan kitartó volt a vígjáték terén, mint a komoly drámáén. Különösen az ötvenes és hatvanas években tűnt ki vígjátékaival. Előszeretete a mennél bonyolultabb cselekvény iránt inkább is vonzhatta a vígjáték, mint a tragédia felé. Valóban nemegyszer használt komoly drámában oly indokot és szövevényt, amelyek inkább vígjátékba valók. A tragédiának majd mindig használ az egyszerű cselekvény, ha erős, ellenben a vígjáték bizonyos fajában a főérdek éppen a cselekvény bonyolult voltából szokott kifejlődni. Egyébiránt Szigligeti a vígjáték mindenik fajában tett kísérletet. Tárgyát hol a múltból, hol a jelen életből vette; érinteni törekedett a fensőbb komikumot, és le-leszállott az alsóhoz. Írt prózában és versben, sőt a magyar vígjátékot először szólaltatta meg rímes jambusokban.

E téren is a cselekvényben van főereje, de jellemrajza elevenebb, mint drámáiban, és szorosabb kapcsolatban áll a cselekvénnyel. Nem mélyebb vizsgálója se a társadalomnak, se az emberi szívnek, de az élet benyomásai itt inkább áthatják színpadi emlékeit. Nem szokása valamely nagyobb gyarlóságot, rögeszmét, divatos lelki betegséget vagy éppen bűnt jellemzően kidolgozott típusban vagy egyénben tenni vígjátéka központjául, de a kisebb gyöngeség és gyarlóság egy-egy felötlő vonása hamar megtermékenyíti leleményességét, s

alakul át cselekvénnyé, habár a fordulatok ritkán hű kifejezői az eszme lényegének. Nem tűzte feladatul a magyar élet rajzát, a viszonyok, eszmék, osztályok, törekvések komikai oldala feltüntetését a családi, társadalmi és közélet körében, az időszerintit általános érdekűre emelve, de azért vígjátékaiban nem hiányzik bizonyos magyar élet, noha az időszerinti és általános érdek összeolvadása nem emelkedik fensőbb fokra. Leginkább a családi élet rajzát kedveli: kedvenc tárgyai az összezördülő és kibékülő házaspár, az uralkodni vágyó anyós, a papucskormány ellen küzdő férj, a jó parti fejében fényűzésbe merülő anya és leány. Legalább jobb vígjátékai: *Házassági három parancs, Fenn az ernyő, nincsen kas, Mama, Nőuralom*, nagyrészt mind e körben forognak. Népszínművei sokkal inkább tükrei a magyar társadalomnak, mint vígjátékai, sőt amazok komikai zsáneralakjai gyakran sikerültebbek emezek főszemélyeinél. Sokkal inkább emlékünkbe nyomulnak, s egy-egy ötletükből könnyen válik közmondás. Nem habozunk azt is kimondani, hogy Szigligeti népszínművei között van egy bohózat, *Liliomfi*, mely többet ér közép és fensőbb fajú vígjátékai bármelyikénél. Komikai erő sehol sem nyilatkozik több erővel és eredetiséggel, mint itt. A mű leleménye éppen oly önkéntelen, mint gazdag, mintegy a jókedv szüli, s a frissesség ragadja. Alakjai elevenek, s a cselekvény legszeszélyesebb fordulatait is követni, magyarázni és emelni tudják. Valóban sajnálnunk kell, hogy Szigligeti az alsó komikai fajokat nem mívelte szorgalmasabban. Úgy látszik, nem becsülte eléggé az effajta vígjátékokat. Pedig sohasem a műfajtól függ a becs, hanem magától a műtől, s mi részünkről többre becsüljük a *Szentivánéji álmo*t, sőt a *Tévedések vígjátéká*t is, mint Shakespeare némely fensőbbfajú vígjátékait.

Szigligeti, ha fensőbb vígjáték felé törekszik, könnyen válik igen is célzatos moralistává, ha pedig csak mulattatni akar, a kelleténél keveset gondol az eszmei tartalommal. Vígjátékai nagyrészt e két szélsőség között hánykódnak, sőt stíljében is van valami ilyes: ha versben ír, kissé bőbeszédű, keresett és cicomás, ha prózához fog, kevés szavú, száraz, köznapi. De nemegyszer meglábolja ez örvényeket, s ha nem is emelkedik a szellemes könnyedség, az élezett fordulatosság s a gazdag árnyalatú finomság fensőbb fokára, általán véve drámaibb, természetesb és könnyedebb, mint elődei és kortársai, s e tekintetben is emelte a magyar vígjátékot. Nagyobb baj az, hogy naiv komikai vagy nem egészen komikai személyeiben igen kevés a szellem, s az erényt és ártatlanságot unalmasan rajzolja. Példa rá a *Fenn az ernyő, nincsen kas* című vígjátékban előforduló Várfoki és Etelka. Amaz igen becsületes és okos ifjú, ez nemesszívű és házias leány. De csak így bizonyára nem arra valók, hogy a költészet eszményei legyenek. Szigligeti kedveli s gyakran föllépteti őket vígjátékai-, sőt drámáiban is, vígjátékíróink mintegy örökölték tőle e nemesszívű párt, kivált az okos és erényes leánykát. Tóth Kálmán, Berczik és Toldy vígjátékaiban is ott találjuk őket különböző változatban. Nagy baj az, amikor a színpad kevés igazsággal és bájjal tudja rajzolni az erényt, s mintegy meguntatja a közönséggel. Jól tudjuk, hogy a vígjáték nem az erények visszatükrözése, hanem éppen a gyarlóságoké, de ha ellentétül vagy más okból szükséges az erények föltűnése is, ne tegyük tönkre esztétikai értéküket, mert ártunk vele az erkölcsinek is. Vígjátékíróink úgy látszik, azt hiszik, hogy az erény már magában is hat. De a költészetben semmi sem hat költészet nélkül. Molière éppen oly gondot fordított okos és erényes személyeire, mint a gyarlók és hóbortosokra. Kivált női kitűnők.

Elmira, Marianna, Henriette, mily nemes és költői alakok! Marianna és Valèr összezördülése a legszebb naiv komikai jelenet, melyet valaha költő írt. Molière tanulmányát e szempontból sem ajánlhatni eléggé vígjátékíróinknak.

A közelebbi évek alatt Szigligetinek négy új vígjátéka adatott: *A bajusz, Ne fújd, ami nem éget, Kedv és hivatás, Az udvari bolond*. Ez utóbbi megjelent nyomtatásban is.

Közöttük a legjobbikat sem mondhatni sikerült vagy éppen becses műnek. Az első a múlt század közepén játszik, Bécs németesítő törekvéseit rajzolja a társadalmi téren, házasság útján. Egy gazdag magyar nemes, Koltay, egy előkelő német családból származott leányt vesz nőül. A nő szereti férjét, boldogul él vele falun, de meglepi a honvágy, s telelni Bécsbe költöznek. Koltay itt is magyar marad, még ruhában is, sőt bajuszát sem vágja le, ami megbotránkoztatja a német köröket, s a nőt kellemetlen helyzetbe hozza. Kettőjük között áll Koltay húga, Erzsi, egy derék magyar leány, szeretve és támogatva mindkettőt. Koltaynénak van egy nagynénje is, Thurdreyspitz Thusnelda grófné, nagyvilági nő, aki eddig Párizsban élt és pazarolt, most Bécsbe jő, elfoglalja Koltay házát, s őt németesíteni akarja. Elősegíti Thusnelda e célját egyik régi imádója, Hugolini gróf, de akit egészen más érdek vezérel, tudniillik beleszeret Koltaynéba, s őt a világba sodorva el akarná csábítani. Közös erővel felköltik Koltayban a hiúságot, hogy Bécshez köthessék. Kamarási és grófi rangot ígérnek neki, csak jelenjék meg az udvarnál, vegyüljön a társaságba, de hogy ezt tehesse, német ruhát kell öltenie, sőt levágnia bajuszát. Magyar ruhájából még kivetkőznék, de a bajusz levágása ellen tiltakozik magyar érzése. Eközben Erzsi és mátkája, gróf Várkövi, egy kis ármányt szőnek Thusnelda és Hugolini ellen, akik aztán megszégyenülve odahagyják Koltay házát, s így a feleség is, bajusz is megmarad.

E műben inkább csak kiinduló pont az, ami Mária Terézia korára emlékeztet. Az egész cselekvény nemigen hangzik össze a korral. Ha a németesedés oly erős ellentállásra talált volna a magyar előkelő nemességben, amint a szerző rajzolja, nem értük volna meg fensőbb osztályaink elnémetesedését. Sokkal hűbb lett volna a korhoz az, ha Koltay mind bajuszát, mind feleségét elveszti. De más tekintetben sem korrajz e vígjáték. A személyek meglehetős újkoriak, még a Thusnelda név is, mert a múlt században az ősnémet neveket nemigen elevenítették föl. Különben Thusnelda legjobb az egészben, érdekesen lép föl, s van benne egypár jellemző vonás is. A többi személyről nem mondhatni ezt. Emellett a cselszövény is durva, s a társalgási hang sem finom. Általában Szigligeti kevés szerencsével rajzolja a fensőbb köröket, s e tekintetben nem sokat tanult a franciáktól. Szigligeti erényes típusaival, az unalmas, derék ifjúval és leánnyal itt is találkozzunk. Várkövi és Erzsi nem mások, mint *Fenn az ernyő, nincsen kas* Várfokija és Etelkája. Az elsőnek még neve is hasonló.

A *Ne fújd, ami nem éget* című műben egy öregúr akarja kigyógyítani szintén öreg barátját, aki egy fiatal nőbe szerelmes, de gyógyítás közben maga is beleszeret, s így barátja versenytársa lesz. Mind a kettőt egymás által kijátssza és kigyógyítja egy fiatal unokaöcs, részint, hogy maga nyerje meg az özvegyet, részint, hogy egyik öregúr leányát, akit atyja éppen neki szánt, kedvese karjába segítse. Az alapeszme komikai, a helyzetek is azok, de a bonyodalomban kevés a lelemény, s a jellemrajz is nagyon gyönge. Szigligetin nemcsak az esik meg, hogy jellemrajza és cselekvénye meghasonlanak, hanem az is, hogy vagy a jó komikai alapeszméhez nem tud cselekvényt találni, vagy cselekvényét nem lelkesíti, vezeti valamely eszme ereje. Ez utóbbi bajban szenved *Kedv és hivatás* című vígjátéka. Ebben egy csoport zsánerképet veszünk, amelyeket nem olvaszt össze uralkodó eszme. Tulajdonképp két hőse van. Egyik Szövési Boldizsár, egy jóindulatú ember, akit csendes házi életre teremtett isten, de nem akar másodszor házasodni, mert első házassága szerencsétlenül ütött ki, hanem ahelyett lopatja magát gazdaasszonyával, unalmában filozóf lesz és titkos író, aki a dicsőségnek szeretne élni. Unokaöccse, Szövési Dezső, könnyelmű fiatalember, akinek nagy tehetsége van a festészetre, de erőnek erejével költő akar lenni.

Nem szeret tanulni, dolgozni, de mégis szeretne valami állást nyerni, hogy elvehesse Darvai gyáros leányát, s éppen azért egy laphoz segédszerkesztőnek szegődik. A vígjáték úgy indul, hogy hősei egészen egyebek akarnak lenni, mint amire valók, amiből természetesen annak

kellene következni, hogy egyik se érje el célját, mindenik pórul járjon, s úgy térjen vissza hivatásához. E fölfogás komikai, de a cselekvény menete nem felel meg a célnak.

Cecilia egy kissé éltes, de különben derék s nem kellem nélküli kisasszony alakjában leginkább a gondviselés működik, s ez vonja másfelé, s teszi boldoggá a nagybátyját és unokaöccsét. Az ember azt várja, hogy Szövésit filozófiája, írói viszketege egy csoport kellemetlenségbe bonyolítja, amelyek aztán kigyógyítják. Mindebből keveset látunk, s éppen nem elhatározó befolyással. Szövési kigyógyul, mert észreveszi, hogy Cecilia iránta titkos hajlammal, valódi szerelemmel viseltetik, miért aztán nőül is veszi. Szövési Dezső is kigyógyul poétaságából, nem azért, mert nevetségessé vált, s ezután semmire sem mehet, hanem, mert Cecilia jóindulatú cselszövényei következtében a műtárlatban képei elkeltek, s mert nagybátyja házassága vagyonhoz juttatja, s így kedvese atyja is beleegyezik a házasságba. E gyönge cselekvény gyönge jellemrajzzal párosul. Cecilia kisasszony még legeredetibb s legsikerültebb az egész vígjátékban. Szigligeti egy éltes kisasszonyt rajzol, aki a maga módja szerint csendes-titkosan szerelmes egy szintén éltes emberbe; emellett némi anyai érzelemmel és őrködő gonddal viseltetik az egész Szövési-család iránt. Úgy rajzolja, hogy nem válik komikaivá, mégsem visszatetsző, sőt rokonszenvet kelt. Ha Cecilia leány helyett özvegyasszony, e körülmény még inkább emelte volna a hatást. Egyébiránt az ily jellemeket könnyebb regényben rajzolni, mint színműben; a humoros elbeszélő inkább kiegyenlítheti az ellentéteket, mint a drámaíró.

Legsikerültebb a négy között az *Udvari bolond*, mert legalább van benne lelemény. Történelmi vígjáték akarna lenni, de igenis bohózatos. Általában az a baja, ami történelmi vagy úgynevezett udvari vígjátékainknak, hogy akaratlanul is bohózatokká válnak. A költő nem akar bohózatot írni, de csakhamar beleesik a bohózatos hangulatba, ki is akarna belőle emelkedni, de ez csak félig-meddig sikerül, s így mind a cselekvény, mind a jellemrajz valami határozatlan, indokra és stílre nézve egyaránt. A mű a XIV-ik század elején játszik, III. Endre özvegyének udvarában. Az ifjú Brebir gróf álruhában belopódzik az udvarba, hogy az udvari hölgyek egyikének, Jusztinnak, akit szeret, s aki viszontszerette, szerelméről újabban meggyőződjék. Az ifjú cseh Vencel, választott magyar király is álruhában jő az udvarhoz, hogy megnyerje Erzsébet királyleány szerelmét és kezét, de Jusztinba szeret, s éppen az ál-Brebir grófra bízza Jusztinhoz írt szerelmeslevele átadását. Brebir gróf kijátssza a királyt, de ez is visszaadja neki a kölcsönt, mert amidőn, mint Erzsébet vőlegénye, felfödi kilétét, az ál-Brebir grófot udvari bolondjává nevezi ki. Ez megtartja a csörgősipkát, hogy ellenőrizhesse kedvesét, s kijátszhassa a királyt. S csakugyan meg is nyeri bizalmát, s elhiteti vele, hogy Jusztin légyottra hívja. Arra is ráveszi, hogy a gyanú elkerülése végett az ő udvari bolond ruháját öltse fel a légyottra. A légyotton Jusztin helyett Deodata, egy vén udvari hölgy jelen meg, majd az egész udvar föllép, s az ifjú cseh Vencel csúffátéve, elesik Erzsébet kezétől, Brebir gróf pedig megnyeri a Jusztinét.

A cselekvényben sok a lelemény, de maga az alap nemigen erős. Nekünk úgy tetszik, hogy Brebir grófnak teljességgel nincs szüksége annyi furfangra, hogy megnyerje kedvese kezét. Házasságukat semmi sem akadályozza, legfeljebb az, amit Brebir gróf mindjárt az expozícióban megemlít, hogy őt Jusztin, mint íródiákot szerette meg, s tudni akarná: vajon hűe még most is hozzá. De erről mindjárt az első fölvonásban meggyőződhetett, s ha fölfedve rangját, mint kérő állana elébe, aligha vége nem szakadna az egész vígjátéknak. Az sem valószínű, hogy Vencel egy ismeretlen ifjúban mindjárt az első találkozáskor annyira megbízik. Igaz, Vencel nagyon együgyűnek látszik, csak az a baj, hogy néhol mégis oly ügyes és találékony, mintha helyette maga a költő szerepelne. Mindamellett a cselekvény bonyodalma méltánylatot érdemel. Folyvást új meg új fordulattal emelkedik, s érdeket keltő egész a kifejtésig. A jellemrajz már csekélyebb becsű. A színpad ismert s meglehetősen elkoptatott

alakjaival találkozunk minduntalan, aminők Hancsik, Deodata, sőt Vencel, Brebir gróf, Jusztin is inkább csak külső, mint benső érdeket tudnak kelteni. Kevés bennük az élet melege, elevensége; a jelmez kirívó piperéjében csillognak, s igenis érzik rajtuk a színpadi festék szaga.

Szigligeti munkássága harmadik ágában, a népszínműben sem volt terméketlen az utóbbi évek alatt. Két népszínművet írt: *A strike*-ot és az *Amerikai*t,[7] amelyek folyvást adatnak, sőt a népszínmű oly divatossá lőn, mint ezelőtt húsz-huszonöt évvel, amennyiben ismét rendes népszínmű-énekesünk és énekesnőnk van, a régibb népszínművek fölelevenítettek, és vasárnaponként a műsor rendes és kedvenc darabjai. Ez újabb mozgalom nem szült újabb fejlődést, s a kritika is, amely gyakrabban kezd foglalkozni a népszínművel, neméppen a legjobb tanácsokat adja a költőknek, mert inkább zavarja, mint tisztázza a fogalmakat. Mindennap olvassuk, hogy a népszínmű tárgyában és alakjaiban valami etnográfiainak kell lenni, a költőnek népszokásokat s mennél kevésbé ismert népsajátságokat kell feldolgozni; a népszínmű csak a jelenben játszhatik, de nem lehet vígjáték, tragikai és komikai vegyületűnek kell lennie; csak a népnek szabad benne szerepelni, más osztályok kizárásával, még a nagyvárosi népnek sem, csak a falusinak, hiszen maga a népszínmű elnevezés eléggé kimagyarázza a válfaj e sajátságait. De a név nem sokat magyaráz, mert ha a népdal, népmese, népballada neveket tekintjük, amelyek analógiájára neveztetett el a népszínmű, egészen más magyarázatot nyerünk. A népdal, népmese, népballada oly költemények, amelyeket a nép maga teremt, s amelyeket, ha utánoz a műköltészet, azt szintoly népi vagy naiv felfogással igyekszik tenni. Vajon a népszínművet a nép teremti-e? Ellenkezőleg, a népnek vagy színházi nyelven szólva, a nagyközönségnek írják, s a költő álláspontja neméppen a népi naivság. A népmese, népballada nemcsak az alsó osztályokkal foglalkozik, sőt hősei gyakran királyok, várurak, mert a népiesség nem annyira a tárgyban van, mint a felfogásban. De a népszínmű nem egy határozott faj neve, mint a tragédia vagy komédia, hanem több válfajé, amelyeket más nemzetek más névvel neveznek, noha a németek is használják a Volkstück, Volksdrama kifejezést. Éppen azért jobb a népszínműnek neve helyett fejlődését venni szemügyre, s magából a lényegből magyarázni jellemét, s jelölni ki esztétikailag jogos határait.

A magyar népszínmű a negyvenes évek elején született, s fejlődése első stádiumán se vígjáték, se bohózat, se dráma, se tragédia nem volt, de mindebből valami, bizonyos középfaj, vegyes tartalommal, társadalmi iránnyal, segédül véve a népdalt és zenét is. A magyar színköltészetben már volt némi előzménye, külföldi mintái sem hiányoztak, de legnagyobb hatással volt reá úgy az európai, mint a magyar politikai, társadalmi és irodalmi viszonyok demokráciai és nemzeti szellemű fejlődése. A tragikomikai elem többé-kevésbé mindig megvolt a keresztyén drámában, s az úgynevezett középfajú drámának mintegy alapul szolgált, bár a tárgy szerint, hol az egyik, hol a másik elem túlsúlyával, most a tragédiához, majd a vígjátékhoz közeledve. A spanyol, angol, francia színköltészetben és később a németben is mindig volt egy csoport válfaj, melyek az idő szelleme szerint különböző változásokon mentek át. Mi mások Shakespeare középfajú drámái, mint a XVIII. századéi, és ezek mennyire különböznek a jelen század úgynevezett melodrámáitól és komoly vaudeville-eitől. A regény mindig nagy befolyással volt az efajú drámára, s van még ma is, úgyszólva az amabból táplálkozik. A harmincas években a francia középfajú dráma társadalmi irányt vett, éppen, mint a regény. A párizsi boulevard-színházak darabjai többé-kevésbé váddal léptek föl a társadalom ellen, a szocializmus érdekében, s kirívó színekkel festhették az alsóbb osztályok

[7] *Nemzeti Színház könyvtára. Huszonhatodik füzet.* A strike. *Népszínmű három szakaszban. Pest, 1871. Ötvenegyedik füzet.* Az Amerikai. *Népszínmű három szakaszban. Pest. 1872. Pfeifer.*

szenvedéseit. A magyar népszínmű is előszeretettel rajzolta politikai és társadalmi intézményeink hiányait, s a nép szószólója kívánt lenni. Politikai vezércikkeink fejtegetéseit, a jobbágyság eltörlésétől a börtön-rendszer javításáig, örömest fogadta alapeszméül, s általában ott is, hol nem vett föl valamely speciális kérdést, részvétet igyekezett kelteni a társadalom alsóbb osztályai iránt, és sokszor igen is kirívóan a fensőbb osztályok rovására. Politikai életünk demokráciai mozgalmainak egyik hatásaként tűnt föl a népszínmű színpadunkon. Ez volt az egyik forrás, melyből merített, a másikat az irodalom nyújtotta, hol szintén hasonló forrongás mutatkozott. A fejlődő nemzeti költészet örömest fordult a népies felé, részint demokráciai ösztönből, részint művészi célból; szorosabb kapcsolatba jött a magyar élettel, s nem vetette meg a magyar zsánerrajzot. A magyar dalokat nemcsak jambusok- és trocheusokban írták már, s költői ritmusunk ismét összeolvadt zenénkkel.

Mindez elősegítette a népszínmű fejlődését. Szigligeti drámai formába öntötte mindazt, ami politikai és irodalmi mozgalmainkban céljára szolgált. Elődei nyomdokain új utat tört, nem elégedett meg Kisfaludy komikai zsánerképeivel, s amit Munkácsy és Gaal csak félénken kísértettek meg, a magyar népdal fölhasználását drámai célokra, egész bátorsággal érvényre emelte. Eddig csak pár víg népdalt hallottunk a *Garabonciás diák*- és *Peleskei nótárius*ban, most a víg mellett az érzelmes egész csoportja zendült meg, mint a drámai mozzanatok kifejezője vagy kísérője. Szigligeti népszínművei egész 1848-ig nagyrészt középfajú drámák, amelyekben tragikai és komikai elemek vegyülnek. Köztük a *Szökött katona* és *A csikós* vívták ki a legnagyobb tetszést és méltán, mert mind cselekvény, mind jellemrajz tekintetében legkitűnőbbek. Azonban a népszínmű sem kerülhette ki a középfajú drámák örvényét. Gyakran erősebb tragikai összeütközéseket használt, mintsem kiegyenlíthetők lettek volna, a tragikai és komikai elemeket ritkán vegyítette a tárgy természete és hangulata szerint. Mindig fölvette a komoly és víg részt, de arra nemigen volt gondja, hogy ezek egymásnak árthatnak is, gátolhatják egymás fejlődését, s minthogy a víg rész inkább sikerült, a legtöbbször háttérbe szorította a komolyt. Nem a tragikai és komikai vegyületet hibáztatjuk, hanem annak a módját. Shakespeare tragédiáiba is vegyít némi komikai elemet, de csak egypár népjelenetben, és csak annyit és úgy, hogy semmi sem zavarja meg a mű stíljét. Középfajú drámáiban már sokkal több van, de nagyrészt az alapeszme, tárgy természetéhez és hangulatához alkalmazkodik. A magyar népszínműben e két elem inkább egymás mellett van, mint egymásért, inkább rontja egymást, mint elősegíti, és együttvéve ritkán esztétikai hatású.

Ide járult még az is, hogy az énekes rész aránylag nagy tért foglalt el, s nemigen olvadt be a mű szervezetébe. A népszínmű-énekesnő szerepe, egyénisége miatt ritkán lehetett drámai, néha nem is volt fontos, de megrontotta a fontosabb szerepeket. A népszínmű komoly része majdnem olynemű vázlat volt, mint az operaszövegé, s így alig lehetett szó drámai cselekvényről és jellemrajzról. Az énekes és komikai részek egészen nyakára nőttek a komoly részeknek, s a hatásból az oroszlánrész mindig őket illette. Látnivaló volt, hogy e részint össze nem olvadt, részint ily alakban össze sem olvadható részeknek a fejlődés bizonyos folyamán kell átmenniük: vagy összeolvadniuk, vagy elválniok. Az énekrészek nagyobb kiterjedése majd kifejleszti a magyar operettet, a komikai részek túlsúlya a magyar bohózatot, a komoly rész polgári vagy népdrámává emelkedik, és eldobja a népdalt, vagy ha megtartja is, mérsékli, s egészen céljához alkalmazza, mint a komolyabb francia vaudeville. Csak ez lett volna természetes és helyes útja a magyar népszínmű fejlődésének, hogy nyerjen tartalomban és esztétikai becsben. S egy darabig úgy is látszott, mintha ez úton akarna fejlődni. A forradalom után a viszonyok miatt elvesztvén irányszerűségét, inkább a komikai koncepció felé hajlott, sőt a népdalt is inkább alkalmazta tárgyához, s igyekezett szervezetébe olvasztani. Valóban *Liliomfi* és *Dalos Pista* a legsikerültebb magyar bohózatok, kivált az első, amelyet fennebb is kiemeltünk. S nemcsak Szigligeti indult ez úton, hanem Szigeti is. A magyar polgári vagy

népdráma felé való törekvés sem hiányzott, sőt a magyar operett terén is tettek kísérletet. Ilyen magyar népdráma Szigligeti *Lelenc*e, ilyen magyar operett a *Debreceni bíró*, csakugyan Szigligetitől. De úgy látszik, hogy mindez a körülmények kényszerűségéből folyt, s nem a fejlődés belső ösztönéből. A *Lelenc*et, e legjobb népszínművet a komoly nemben, a népszínmű-énekesnő hiánya szülte, a *Debreceni bíró*t pedig alkalmasint a zeneszerző nógatása. Ezzel aztán annyiban maradt minden, s most, midőn a népszínmű új életre kezd ébredni, nem látunk egyebet, mint a fejlődés első stádiumának ismétlését csekélyebb tartalommal, erővel, frisseséggel.

A strike és *Amerikai* annyiban egészen a régi népszínművekre emlékeztetnek, amennyiben a komikai és tragikai elemet nem jól vegyítik, s az énekes-részek háttérbe szorítják a cselekvény és jellemrajz drámai fejlődését. Inkább tárgyukban van valami új, mert a cselekvény főbb mozzanatai a gyári munkás és kézműves életviszonyain sarkallanak, amelyekhez Szigligeti eddig nemigen nyúlt. Némely lap ezt hibáztatta, mintha csikósok és szegénylegények nélkül nem is lehetne népszínmű. A népszínmű nem szorítkozhatik csak pusztai vagy falusi élet rajzára, sőt a fensőbb osztályokat sem zárhatja ki. Hiszen akkor mellőzné a legérdekesebb összeütközéseket, melyek a különböző osztályok és egyének viszonyaiból és szenvedélyeiből keletkeznek. A népszínművet tárgya választásában nem korlátozhatják holmi önkényes szabályok. Ezt maga a műforma természete szabja meg, éppen mint a tragédia és komédiában. De az már csakugyan hibája mindkét műnek, hogy oly viszonyokat tárgyal tragikai felfogással, amelyek nálunk erre még nem elég alkalmasok, mert a mi társadalmunkban se a munkáskérdés, se az amerikai párbaj nincs előtérben.

Mindamellett ezen könnyen túltehetnők magunkat, ha más tekintetben nyerhetnénk kárpótlást. De a legjobb akarat mellett is, meg kell vallanunk, hogy leginkább csak az énekes- és komikai részleteket élvezhetni bennök. Mindkettő leleménye szegény, jellemrajza vázlatos és bágyadt, s a cselekménynek alig van más érdeme, hogy gyors. *A strike*ban Szikráné, aki csak mellékszemély, s nélküle megtörténhetnék az egész népszínmű, inkább kiemelkedik, mint István gazda, a mű hőse. Az *Amerikai*ban Csupri bohózatos alakja legjobban, a többi kopott vagy elmosódott. Megvan bennük a régibb népszínművek minden árnyoldala, de a fényoldal csak a szerkezet ügyességében, a technikai készségben nyilatkozik, amely ritkán szokta elhagyni Szigligetit.

Egyszóval e két új népszínműben, sőt a régiekhez mérve is a kevésbé értékesek között foglal helyet. Nem is hisszük, hogy a népszínmű fejlődése a Nemzeti Színházban nagyobb lendületet vehessen. Itt nincs erre se elég tere, se elég alkalma, se valódi közönsége. Erre népszínház volna szükséges, hol hamarább és biztosabban átesnék azon a fejlődési folyamon, amelyet fennebb érintőnk, s amelyet maga Szigligeti is megindított. De fejlődjék vagy ne fejlődjék; Szigligeti drámairói pályájának mindig fénypontja marad. Drámai költészetünket nemzeti alapon egy új válfajjal gazdagította, amely nemcsak közönséget vonzott a színházba, hanem egyszersmind elősegítette politikai és irodalmi átalakulásunk diadalmas harcait. Azonban mondanánk le a jövő reményéről is? Előbb-utóbb gyökeret kell verni Pesten egy valódi népszínháznak, s fejlődnie mindazon válfajoknak, amelyeket most népszínműveknek nevezünk. E fejlődésnek Szigligeti vetette meg alapját, jelölte ki irányát s egypár műve még akkor is élni fog, midőn talán nagyobb tehetségek a magyar népszínművet a fejlődés és esztétikai becs magasabb színvonalára emelik, amit adjon isten!

CSIKY GERGELY ÚJABB SZÍNMŰVEI
1878

Semmi sem mutatja inkább drámai költészetünk meddőségét, mint az, hogy Csiky színművei szokatlan figyelemben részesülnek. Az ifjú költő egymás után nyeri az Akadémia pályadíjait; a Nemzeti Színház bizonyos előzékenységgel adatja elő minden újabb művét; a hírlapoknak éppen kedvence, s úgy tekintik őt, mint a jövő drámaíróját.

Mi elejétől fogva nem tartoztunk Csiky bámulói közé, de értjük e jelenségeket. Az Akadémia Teleki-pályázatán a viszonylag legjobb műnek mindig kiadatik a díj, a Karácsonyi-díjat csak önálló becsűnek adhatni ugyan ki, azonban ha nyolc-tíz évi várakozás után nem akad kitűnő mű, a bírálók elvégre oly művet is megjutalmaznak, mely ha nem kitűnő is, de egy vagy más tekintetben önálló becsű. A Nemzeti Színház kapva kap minden újdonságon, amelytől közönséget remél, különösen Csiky művein, akit boldogult Szigligeti annyira pártfogásába vett. A hírlapok az Akadémia ellenében fölmagasztalván a *Jóslat*ot, Csiky első művét, s nagy drámaírót jósolván belőle, már csak következetességből is folyvást dicsérik kedvencüket, bár lanyhábban, mint fölléptekor.

Csiky termékenységgel viszonozta a közönség és kritika figyelmét. A *Jóslat* után csakhamar két tragédiát írt: a *Mágusz*t és *Janus*t, s egy vígjátékot, az *Ellenállhatatlan* címűt. Mind e művek fejlődésről tanúskodnak, s bizonyos haladást éppen nem tagadhatni meg Csikytől. Első művében sok mindent összezavart, rosszul vegyítette a komoly és komikai elemeket, meséje kuszált és nehezen érthető volt, a mellékdolgok erőt vettek a főcselekvényen: újabb műveiben tisztább stílre törekszik, tragédiát és vígjátékot ír, cselekvénye is kerekebb, Drámai forma, nyelv és verselés tekintetében is haladt, amennyiben párbeszédei gyorsabb menetűek, kevésbé látszik kedvelni a közhelyeket, s olykor szabatosan és hangzatosan tudja kifejezni gondolatait.

Azonban a drámai ér még most sem fakadt föl benne, s még folyvást keveset gondol a hagyománnyal, történelemmel, sőt a valószínűséggel is. Cselekvénye inkább külső, mint belső, inkább mechanikai csinálmány, mint élő organizmus; jellemrajza egy-két durva vonásból áll, a szenvedély fejlődését, erejét és hangját éppen oly kevéssé képes felfogni, mint visszaadni. Tragikai koncepcióiban maga sem látszik hinni, komikuma pedig csak tréfa, amelynek nincs semmi mélyebb jelentősége. Általában nem ismeri a külső világot, s belső világa szegény. Mintha nem belső szükségből, hanem külső kényszerből írna. Nem látszik, hogy valami meghatotta volna. Hiába keressük az eszméket, amelyek lelkén feküsznek, az érzéseket, amelyekkel szíve telve. Nem tapasztalatokból, az élet és történelem átélt vagy átérzett emlékeiből ír, hanem olvasmányokból s a képzelődés ködképeiből. Innen cselekvényében nincsen élet, alakjaiban elevenség. Nem annyira természetesen alkot, mint erőszakosan kombinál, élő emberek helyett elvont fogalmakat mozgat, s minthogy nincs leleményes fantáziája, erőszakolja a bonyodalmakat, és lélektani abszurdumokba téved. Érzéke levén a drámai forma iránt, s némi technikai ügyességet sajátítván el, könnyen önti drámába, amit így kigondolt. S azok szemre-főre mutatnak is valamit, de belül üresek, s a legjobb esetben is hidegen hagyják a szívet.

A Mágusz egyfelvonásos tragédia.[8] Egy felvonásban jó tragédiát írni nehéz, majdnem lehetetlen. Bármely jó tárgy megromlik így összeszorítva, mert nincs hely érdekes bonyodalom szövésére, s a szenvedély fejlődésének rajzára. Más a vígjáték, ahol egy felvonásban

[8] A Mágusz. *Tragédia egy felvonásban. Írta Csiky Gergely. Temesvár, 1878.*

könnyen szoríthatni egy kis komikai összeütközést, sőt vannak tárgyak, amelyek az egy felvonást úgyszólva követelik. Egy kis vígság elmulathatja az embert, de egy kis szomorúsággal nem elégszünk meg, a nagy szomorúság pedig kicsinnyé törpítve hatástalan. Midőn részvétet, félelmet, szánalmat és megnyugvást, a tragikum ez alkatrészeit, egypár negyedóra alatt kell átéreznünk, az lesz belőle, hogy egyiket sem érezhetjük át egészen. Az életben is örömest nevetünk egy jó tréfán néhány percig, s aztán dolgunk után látunk, de ha igazán meg vagyunk hatva, s ki akarjuk sírni magunkat, arra több idő kell. Csiky nemcsak azzal gyöngítette műve tragikai hatását, hogy egy nagy tárgyat összeszorított, hanem azzal is, hogy hőse iránt nem tudott részvétet gerjeszteni.

Ki az a gittoni mágusz, akit Simonnak neveznek? Úgy látszik, titkos keresztyén, aki csak színleg űzi szemfényvesztő mesterségét, egészen át van hatva az új hittől, s azt az egész római birodalomban el akarja terjeszteni. Hogy titkolja másoktól keresztyén hitét, az érthető, de hogy nekünk, nézőknek sem vallja be, az egy kissé különös. Egy határozott nagy cél, amelyet értünk, inkább fog iránta érdeket kelteni, mint a homályos beszéd, amelyből tisztán ki nem vehető, hogy tulajdonképp minő hitért küzd, a Krisztus hiteért-e, vagy maga egy új Krisztus. S mi által reméli elérni nagy célját? Azzal, hogy magához vesz egy tyrusi utcai leányt, aki szakasztott mása Nero meghalt kedvesének, Phoebének, s azt úgy szándékszik kiadni Nerónak, mint máguszi mesterség által halottaiból feltámasztott kedvesét, amiért őt Nero pontifex maximusszá fogja emelni. Íme Simon nagy célja, amelyért föláldozza szerelmét, mert a leányt ő is szereti, bár e föláldozásból sokat levon az, hogy szerelmét nem hiszi viszonzottnak. De vajon Nero elhiheti-e, hogy Heléna csakugyan a föltámasztott Phoebe? Hiszen, ha beszélni fog vele, könnyen meggyőződhetik az ellenkezőről, mert Heléna semmit sem tud a múltról. De ha Nero Phoebe helyett megelégszik egy hozzá hasonló leánnyal is, és Simont pontifex maximusszá emeli, vajon el fogja-e tűrni az új vallást, s ha ő eltűri is, eltűri-e Róma? Nem lábbal tapodása ez úgy a valószínűségnek, mint a történelmi hűségnek, s vajon oly hígvelejű ember iránt, minő Simon, érezhetünk-e tragikai részvétet?

Bizonyára a tragikai hős vagy céljában, vagy eszközeiben mindig tévedő, s ellenkezésbe jő a fennálló renddel, de mind céljának, mind eszközének olyannak kell lenni, amelyet érthessünk, amelyben hihessünk, amely bizonyos sikerre számíthat, annyira, hogy hasonló körülmények között talán magok a nézők is hasonlóan cselekednének. Ha minden tévedés tragikai, akkor a félkegyelmű emberek éppen oly tragikai hősök, mint a Coriolanok és Brutusok. De a *Mágusz* tragikai alapjának még más baja is van. Úgy látszik, hogy Simon fölhagyna nagy céljával, ha tudná, hogy Heléna őt szereti, legalább azt mutatja a Heléna és Simon közti utolsó jelenet. A költőnek tehát úgy kellett volna rajzolnia Helénát, hogy Simon csak a kifejtésnél vegye észre szerelmét, vagy Simont úgy, hogy egy darabig legyőzi szerelmét, de az később erőt vesz rajta. De ehelyett Heléna már az első jelenésben úgy beszél, hogy Simon könnyen észrevehetné hajlamát. Amily könnyen bánik el Csiky a lélektani mozzanatokkal, éppoly kevés gondja van a korrajzra. Az összes személyzet úgy beszél, mintha keresztyén volna, s midőn a mű végén Nero föllép, éppen nem ismerünk a történelem Nerójára. A kegyetlen Nero itt oly kegyelmes, bölcs, mintha Simon már rég megtérítette volna.

*Janus*ban[9], amely ötfelvonásos tragédia, szintén a pogányság és keresztyénség közti küzdelmet rajzolja Csiky, csakhogy itt nem a római, hanem a magyar pogánysággal foly a küzdelem. Amíg a *Mágusz*ban a pogányok is keresztyén színezetűek, itt a pogányság túlnyomó, kivéve magát Janust, a pogányság fejét, aki oly jámbor ember, hogy keresztyénnek

[9] Janus. *Tragédia öt felvonásban. Írta Csiky Gergely. Temesvár, 1877. Az 1876-i Teleki-pályázaton száz arany jutalmat nyert.*

is beillenék, ellenben a keresztyének oly jóindulattal viseltetnek pogány honfitársaik iránt, hogy nem volna nehéz őket visszatéríteni. A mű tele van pogány táltossal és jósnővel, azonban keresztyén papnak se híre, se hamva, mintha ezek részt sem vettek volna a küzdelemben. De nemcsak ebben vét Csiky a történelmi hűség ellen. Amint I. Béla királyt rajzolja, és megindítja a cselekvényt, az már a soknál is több. I. Bélát, az erélyes királyt, aki egész gondját a keresztyénség megszilárdítására fordította, úgy rajzolja, mint aki vadássza a pogány magyarok barátságát, meglátogatja vezéröket, Janust, személyesen hívja az országgyűlésre, mindenképp igyekszik megnyerni őt és párthíveit a közjó érdekében, sőt meg is esküszik előtte, hogy az ősmagyar hitet soha sem fogja bántani.

Én, Béla, a magyar nemzet királya
Királyi szóm kötöm le s esküszöm,
Hogy téged, Janus s a tiéidet
Hitedben, ős szokásaidban soha
Nem foglak háborítni, bántani;
S mindenki ellen, bárki légyen az,
Királyi kardom lesz az oltalom!

Hanem legyünk elnézők, s fogadjuk el a szerző álláspontját, amely nemcsak történelmileg valótlan, hanem lélektanilag sem valószínű. Hiszen az újabb drámaírók úgyis hozzászoktattak bennünket a történelemellenes történelmi drámához, s ha láttuk Miltont, aki a legélesb ellentéte az író és államférfiú Miltonnak, ha elfogadtunk a hagyományos Iskariót helyett egy egészen képzelt ifjoncot, miért ne fogadhatnánk el egy pogánybarát Béla királyt s egy keresztyén jámborságú Janust, akik atyafiságosan kiegyeznek. Ez alapon mi lehetne természetesb fejlemény, mint az, hogy a két kibékült ellentétes irány mindinkább összeütközik; a viszonyok és szenvedélyek kényszerűségénél fogva a király és Janus akaratlan is esküszegőkké válnak, és végre Janus elbukik, nem azért, mert megszegte esküjét, hanem mert ki nem egyenlíthető dolgokat akart összebékéltetni, s a keresztyénség ellen támadva elvégre is az ősvallást törekedett visszaállítani, amelynek nincs jövője. A vallásos és politikai összetűzéseket éleszthette volna a szenvedélyekké, amire elég anyag van azon körülményben, hogy Janus leánya, Ara, beleszeret egy keresztyén lovagba, elszökik vele, és keresztyénné lesz.

Azonban Csiky nem a viszonyok és szenvedélyek összeütközéséből indítja meg a bonyodalmat, hanem cselszövénnyel idézi azt elő, melynek a politikai és vallásos eszmék és szenvedélyek küzdelmében csak mellékesen lehet helye. Ő ezt teszi fővé, s Janus tulajdonképp csak báb Rasdi jósnő és meghitte, Karvaly kezében, akik egy kissé durva furfanggal mindent elkövetnek, hogy megtörténjék az, ami különben is bekövetkezhetett volna, s elhitessék Janussal, hogy mindez a hitszegő Béla király műve. E cselszövők tudniillik Boleszlót éjjel titkon Arához vezetik légyottra, bár nincs szükség reá, mert Boloszló különben is látogathatja a leányt, elősegítik elszöktetését és áttérését a keresztyén hitre, s midőn Janus visszahozza Arát várába, szintén ők eszközlői újabb szökésének. Emellett föllázítják a keresztyének ellen pogány társaikat, s midőn már minden készen van, nógatják Janust, hogy álljon bosszút szenvedett sérelmeiért, s tűzze ki az őshit, a lázadás zászlóját. De majdnem kudarcot vallanak, mert Janus egyik nőcseléde elárulja Karvalyt, elmondja, hogy kezdettől fogva ő volt biztosa Boleszlónak, ő vezette Arát a keresztyén papokhoz, ő segítette elő újabb elszökésöket is, s hazugság mindaz, amivel Janust ámítja. Erre Janus leszúrja Karvalyt, aki aztán a jósnő biztatására, haldokolva azt hazudja, hogy az egész ármányt Béla király szőtte, s ő az oka minden szerencsétlenségnek. És Janus Karvalynak, akit azelőtt egypár perccel éppen hazugságért szúrt le, most minden újabb hazugságát elhiszi, s kitűzi a lázadás zászlaját, sőt akkor sem vonja vissza azt, midőn Béla király megjelen nála, s visszahozva leányát, elmondja, hogy minden tudtán kívül történt, s a bűnösöket megbünteti. Bánkódik ugyan egy kissé,

hanem aztán annál nagyobb hévvel kezdi rábeszélni a királyt, hogy térjen vissza az ős hitre, s álljon a pogány magyarság élére. Béla visszautasítja az ajánlatot, s kitör a polgárháború. Janus elveszti a csatát, s őt magát is megtöri most párthívei aljassága, majd leánya halála; megszállja a lelkiismeret is, nem akar tovább küzdeni, s visszautasítva a király ajánlatát, aki megkegyelmez neki, ha keresztyén hitre tér, egy tőrszúrással véget vet életének.

Íme Rasdi és Karvaly cselszövényéből mily nagy forradalom támadt. Nélkülök talán még ma is békén élne együtt Magyarországban keresztyén és pogány a haza üdvére. De fogadjuk el alapul e cselszövényt is, vajon akkor is összhangzásban van-e az Janus jellemével, s így elhihető-e sikere? Könnyen hivő, szenvedélyes ember-e Janus? Éppen nem; mérsékelt, nyugodt, mindent megfontoló. Viseltetik-e Rasdi és Karvaly iránt némi kiváló rokonszenvvel és bizalommal? Nem, sőt úgy látszik, hogy Béla király az, akit különösen tisztel, s akiben leginkább bízik. Hogy ily cselszövény kifoghasson rajta, egészen másképp kellett volna rajzolni őt. Csiky nem igen látszik érteni, hogy a jellemrajz és cselekvény mily belső kapcsolatban vannak egymással, és egymást szülve és táplálva alkotják a dráma organizmusát. A legjobb cselekvény, a legerősebb indokok elvesztik hatásukat, ha a jellemrajzzal ellenkezésbe jönnek. Például *Othello* egész cselekvénye megromlik, sőt nevetségessé válik, ha Othello jelleme nem táplálja a fejlődést. Egyébiránt Janus jellemrajza nem egyéb hideg absztrakciónál, s annak is hibás. Szegényes és nyomorék alak, itt-ott fölcicomázva Brutus, Bánk bán, s a trónkereső Borics rongyaival. Többé-kevésbé a többi személyek is ilyenek.

Mindamellett a műnek van méltánylandó oldala is. Ha Csiky nem tudott tragikai hőst rajzolni, legalább tragikai alapot keresett; ha jellemrajzában és cselekvényében nincs történelmi hűség, lélektani igazság, benső élet, költői elevenség, legalább a cselekvény kerek, mely folyvást halad, emelkedik és siet a kifejlés felé. Ha nyelve nem drámailag jellemző, legalább nem szószaporító s éppen nem hiányzik benne a külső drámaiság. Általában Csikynek sok érzéke van drámai forma iránt, s hogy e tekintetben folyvást halad, mutatja legújabb vígjátéka is.

Valóban az *Ellenállhatatlan*[10] című, három felvonásos vígjátékának főbecse a tiszta drámai formában, kerek cselekvényben s a kidolgozás bizonyos szép-arányúságában áll. Ha a tartalom: a jellemrajz és cselekvény benső értéke megfelelne a forma szabatosságának, az *Ellenállhatatlan*ban kitűnő vígjátékot bírnánk. De a belsőt nem lehet úgy elsajátítani, mint a külsőt. A külsőt inkább a tanulmány és gyakorlat nyújtja, a belsőt inkább az élet, ha van szemünk látni a látnivalót, s ha van elég erőnk azt átalakítva visszasugározni a fantázia tükrében. Csiky, amint már megjegyeztük, keveset merít az élet tapasztalataiból, a kedély benső világából, s nagyrészt csak olvasmányait dolgozza föl, inkább kombináló, mint alkotó tehetséggel. Jelen művében Moreto *Szép Diegó*jából átvette a főalakot, s egy új cselekvényt gondolt hozzá, mely egységes és kerek ugyan, de majdnem oly szegény, mint nem valószínű. Leleményre nézve több mint *Janus*, jellemrajza sem oly ellentmondó, alakjai is tetszetősbek, de egyaránt érezhetni benne az élet és költészet elevenségének hiányát. Idejárul még, hogy a mű a fensőbb, a jellemvígjáték követelésével lép föl, különösen a külső forma és nyelv tekintetében, s tulajdonképp nem is annyira bohózat, mint valóságos operettszerű mű, a jobb operettek hegyke, de találó vonásai s derült frissesége nélkül. A forma és tartalom e meghasonlása sokat árt a mű hatásának, a színészt is zavarba hozza, a közönséget is, és egyik sem adhatja át magát valamely határozott hangulatnak, amely oly könnyen szokta illúzióba ringatni az embert.

[10] Az Ellenállhatatlan. *Vígjáték három felvonásban. Írta Csiky Gergely. Temesvár, 1878. Az 1877-i Karácsonyi-pályázaton négyszáz arany jutalmat nyert.*

A vígjáték Spanyolországban történik. Amióta Rákosi, és Dóczi fölfedezték Spanyolországot, vígjátékíróink örömest vándorolnak e szép országba, ahol minden lehetetlenség megtörténhetik. Ausztriában vagyunk. Diego régens és gyám férjhez akarja adni a hercegnőt, Florindát, de nem mondja meg nekik, amiből Florinda és dajkája azt következtetik, hogy maga akarja elvenni. Pedig Forinda Roland herceget szereti, aki a mórok ellen harcol, kit szeretne értesíteni bújáról és segítségül hívni. Íme a mű kiinduló pontja. Egy régens, egy gyám nem mondja meg a hercegnőjének, hogy kit szánt férjéül, egy leány, ki nem tudakolja, hogy kihez akarják férjhez adni. Ezt bizony bajosan hiszi el valaki még Spanyolországban is. De hát mért nem mondja meg Diego a férj nevét? Azért, mert heves természetű, aki senkit sem enged szóhoz jutni. Ez nem baj, annál többet beszélhet maga, annál inkább elmondhatja, hogy ki a választott vőlegény. S azt hogyan veszi fejébe a hercegnő, hogy gyámja akarja elvenni? Valamely félreértett célzásból talán vagy magaviseletéből? Éppen nem. Egyszóval a szerző úgy akarja, hogy Florinda aggódjék, és segítségül hívja kedvesét. De kitől küldjön neki levelet? A dajka Rodrigo kóbor lovagot ajánlja, aki komája, Gil Perez vendéglőjében szállásol, s igen szegény ördög. Ez egy hiú, képzelgő ember, aki ellenállhatatlannak tartja magát, s mert a hercegnő és dajkája a templomból jövet szemügyre veszik, azt hiszi, hogy Florinda belészeretett. S csakugyan hívatja is. Rodrigónak igen viseltes ruhája lévén, jobb után látna, de se pénz, se hitel. Azonban Dorido kóbor lovagtársa elmondja Rodrigo hercegi szerencséjét kedvesének, a vendéglős leányának, ez atyjának, aki mindjárt harminc aranyat kölcsönöz neki, remélvén, hogy a bérlett vendéglő a hercegnő kegyéből majd tulajdonába megy.

Ez a vígjáték másik kiindulópontja, amelyet szintoly kevéssé hihetni, mint az elsőt. Hogy az udvarból senkit sem küldhet a hercegnő kedveséhez, azt még érthetni, de hogy az egész városban ne találkoznék senki ismerős, aki jó pénzért a levelet elvinné Roland herceghez, ez kevésbé hihető. Azt is bajos elhinni, hogy a hercegnő Rolanddal, akivel oly bizalmas viszonyban áll, folyvást ne levelezzen. De különben is éppen nincs okuk titkolni szerelmüket a gyám előtt. Csiky éppen a kiinduló pontokat hanyagolja el, pedig ha ezek valószínűek, s illúziót tudnak kelteni, a bonyodalom folyamában sokkal könnyebben elhiszünk még olyat is, ami kevésbé indokolt. S a műnek erre nagy szüksége lett volna, mert minden lépten-nyomon találni benne valami bajosan hihetőt. De folytassuk a cselekvényt. Rodrigo megjelen a hercegnőnél, s ennek szíves szavait szerelmi vallomásra magyarázza, míg ez az övéit csak lovagi hódolatnak veszi. Azonban a hercegnő elfeledte az elküldendő levelet megírni, s elsiet, hogy azt megírja.

Rodrigo meghökken a levélre, de megnyugtatja magát, s mint a hercegnő kegyence jobbrabalra kegyeket osztogat. Itt megint azt kérdhetjük: hogyan feledheti el a hercegnő a levél megírását, midőn éppen annak átadására hívatja Rodrigót, s vajon általában szükséges-e, hogy Rodrigót magához hívassa, hisz a levelet a dajka is átadhatná.

Az egész bonyodalom oly kevéssé van jól előkészítve, mint szőve, de a komikai hős jellemvonása egész a harmadik felvonásig következetes. Itt az is megromlik. Ugyanis a gyám vallatni kezdi a hercegnőt, s csak oly föltétel alatt ad hitelt szavának, hogy nem szereti Rodrigót, ha azt szemébe mondja, s távozást parancsol neki. Rodrigót fölhívatják, s a gyám a mellékszobából hallgatja ki beszélgetésüket. A hercegnő fennhangon elmondja, amit gyámja parancsolt, de titokban megsúgja Rodrigónak, hogy még találkozni óhajt vele a levél átadása végett. Mindez még jobban megerősíti Rodrigót abban, hogy ő a hercegnő választottja, s cselhez folyamodik. Színleg mérget vesz be a leselkedő gyám előtt, haldoklást tettet, papot kíván, s halála előtt még egyszer látni óhajtja a hercegnőt és Dorido barátját. Mind megjelennek, s a hercegnő egyszersmind elhozza az elküldendő levelet is. Ekkor Rodrigo fölugrik, a hercegnőt megragadja, a pap elébe áll vele, és esküdni akar. Azt hiszi, hogy a szerelmes hercegnő beleegyezik az improvizált esküvőbe. De a hercegnő vonakodik, a pap zajt üt, mire a

gyám berohan, kiragadja Rodrigo kezéből a levelet, amely mindent fölvilágosít. A gyámnak tudniillik esze ágában sem volt gyámleánya kezére vágyni, sőt éppen kedveséhez, Rolandhoz akarja férjhez adni, akiért már hírnököt küldött, s aki a mű végén meg is érkezik. A hercegnő férjhez megy, Rodrigo pedig tovább álmodozik ellenállhatatlanságáról.

Csiky a Moreto ellenállhatatlanjából nemcsak a férfihiúság vonásait vette át, hanem azt is, hogy csellel vágja ki magát a hínárból. De Moreto hőse csak abban hóbortos, ami hiúságával van kapcsolatban, egyébben elég józan eszű, s ezért cselfogásában van valószínűség. A Csiky ellenállhatatlanja mindenben bárgyú, s arra számít, hogy az udvari pap csak úgy rövid úton megesketi őt az uralkodó hercegnővel. Ez még a legközönségesebb bohózatban sem volna helyén. Nem ártott volna, ha Csiky Moretót a bonyodalom szövésében is követi, akkor vígjátéka gazdagabbá válik, s az egész cselekvény nyer valószínűségben és drámaiságban egyaránt. Moreto hősének felsülése egy szerelmes párt segít céljához, itt a Rodrigóé semmit sem eszközöl; ott cselszövény sodorja bonyodalomba a hiú képzelgőt, amelyet aztán ő saját cselszövényével is élénkít, itt mindent csak oly félreértés szül, amelyben kevés a valószínűség; ott a hőst mindenki hóbortosnak tartja, itt mindenki komolyan veszi, ami még valótlanabb színűvé teszi az egész vígjátékot. De Csiky nem bohózathoz hajló vígjátékot akart írni, mint Moreto, hanem fensőbb, sőt úgynevezett jellemvígjátékot. Azért egyszerűségre törekedett stílben, cselekvényben egyaránt. Igaz, a jellemvígjáték kevesebb cselekvénnyel is beéri, mint az övé; például Molière *Misanthrop*jában sokkal kevesebb a cselekvény. De a cselekvény egyszerűségét pótolja a jellemzés gazdagsága, a szív és emberi viszonyok hű rajza. Hol van ebből valami az *Ellenállhatatlan*ban! Csikyn betelt Horatius szava: *Amphora coepit institui, urceus exit*. Fensőbb vígjátékba kezdett, s igen is alsó lett belőle.

BARTÓK LEGSZEBBJE ÉS CSIKY PROLETÁRJAI

A Nemzeti Színház újabb eredeti színművei közül kettő igényli különösebben figyelmünket: Bartók *Legszebb*je[11] és Csiky *Proletárok*jai,[12] nem mintha értékre és hatásra nézve egyenlők volnának, hanem mert mindkét mű egyaránt képviselője dramaturgiai mozgalmaink két különböző irányának. Bartók egészen azon irányhoz csatlakozott, amelyet ezelőtt néhány évvel Rákosi és Dóczy kezdeményeztek s melyet már-már magát túléltnek hittünk, Csiky ellenben, aki első művét szintén e szellemben írta, legújabb művében hátat fordított a költött görög és spanyol világ képtelen meséinek, s a magyar társadalom rajzához fogott, mint egykor Kisfaludy Károly és Szigligeti.

Bartók nem az első drámai kísérletével lép először a közönség elébe. Mint lírai és szatírai költő már évek óta ismeretes. Az *Üstökös*ben, Jókai védszárnyai alatt növekedett föl, s mint a Tisza-párt híve, kíméletlenül gúnyolta a Deák-pártot, majd a szélső baloldalhoz ment át s a *Bolond Istók*ot alapítva, kettőzött hévvel döntögette hajdani bálványait. Tehetsége és féktelensége egyaránt elősegítették hatását. Általában véve jól versel, s bár szerelmi lírája könnyen dagályba téved, vagy puszta játékká fajul, de egy-egy hazafi felindulásnak néha erélyes kifejezést tud adni. A szatírai eret bajos volna elvitatni tőle, de az még kétségtelenebb, hogy hajlik a pasquill felé, amennyiben örömest foglalkozik a magánviszonyokkal s minden mendemondát, rágalmat készpénz gyanánt vesz. A férfiasb szatíra nem tud kifejlődni benne, részint sekélyes műveltsége, részint diákos vásottsága miatt, a nemesebb felindulás finom gúnya vagy az értelmesség humora bizonyos vad indulatosságba fullad nála. S e hangulat nem is éppen őszinte; mindenesetre egy jó adag affektáció vegyül bele.

Mi legalább azt tartjuk, hogy ha Bartók hiszi is mindazt, amit ír, semmi esetre sem érzi oly mélyen, mint ahogy velünk el akarná hitetni. Erre vígjátéka is némi bizonyíték.

Egy költő, aki annyira el van telve a magyar politikai, társadalmi és irodalmi élet visszásságai, sőt bűnei gyűlöletével, akinek keserűsége majdnem a dühig emelkedik, ha vígjátékot ír, bizonyosan az életből veszi tárgyát, alapeszméjét, az élet komikai alakjait viszi színpadra, hogy mindazt, ami szívén fekszik, s amit eddig gúnyos epigrammákban, személyeskedő torzképben s élces ötletben öntött ki, most eszményítve, egy költői cselekvényben tárja a közönség elébe. Ő, nem! Legalább Bartók nem így tett. Költőietlennek találta a jelent, s a múltba menekült, szűk volt neki Magyarország, és Lesbos szigetére vándorolt. De talán mindezt csak azért tette, hogy mint a XVIII. század francia regényírói, egy idegen mese leple alatt saját hazája viszonyait annál szabadabban rajzolja? Teljességgel nem. Bartók a görög világból egy igen hideg szerelmi tréfát tár elénkbe és semmi mást. Bizonyára nem akarta, hogy szerelmi tréfája hidegen hagyjon bennünket. Ebben teljesen ártatlan, de nem méltán kérdhetjük-e: egy magyar szatíraíró nem választhatott volna-e magának méltóbb tárgyat; vajon a magyar társadalom visszásságai annyira szívén feküsznek-e, mint ahogy lapjában hirdeti; vajon hihetünk-e teljesen szenvedélyes gúnya őszinteségében?

Mi régóta követeljük regény- és vígjátékíróinktól a magyar társadalom rajzát. Erős szemrehányásokat nyertünk feleletül. Mi önkényesen korlátolni akarjuk a költő szabadságát, megfosztjuk legköltőibb tárgyaitól, s az általános emberit alárendeljük az esetleges nemzetinek.

---

[11] A Legszebb. *Vígjáték három felvonásban. Írta Bartók Lajos. Budapest, 1880. Franklin-társulat. Először adatott a Nemzeti Színházban 1879. december 21-én.*

[12] A Proletárok. *Színmű négy felvonásban. Írta Csiky Gergely. Először adatott 1880. június 23-án.*

Isten mentsen, hogy bárminemű szabadságot korlátolni akarjunk, azonban minden szabadságnak megvan a maga természetes korlátja. A költőiség nem annyira a tárgytól függ, mint inkább magától a költőtől, s az általános emberi legtermészetesebben egyéni és nemzeti formákban nyilatkozik. Általában e kérdést nem a költő, sem a kritikus önkénye dönti el, hanem a drámai műfajok lényeges sajátságai, s a történeti fejlődés tanulsága.

A tragédia kedveli a múltat: a monda és a történelem, homályát, hogy nagyíthassa alakjai körvonalait, s így fenségesebb hatást tehessen, a komédia a jelenhez ragaszkodik, mely mindig törpébbnek tetszik a múltnál, a mindennapi élet zajába merül, mert hatásainak egy jó része az uralkodó erkölcsökön és szokásokon sarkallik. De mind a kettő élénk kifejezése korának és nemzetének tárgyban és szellemben egyaránt. A görög hős mondáiból merítette tragédiáit, s társadalmi élete eseményeiből vígjátékait. A római, akinek mitológiája, hős-mondája, költészete s egész műveltsége oly szoros kapcsolatban volt a görööggel, szintén követte a példát. A keresztyén költészet másnemű fejlődést mutat, anélkül hogy megváltoztatná a drámai költészet némely lényeges sajátságait. Midőn a középkor végén a reneszánsz a keresztyén polgárosodás egyik lényeges elemévé válik, s a misztériumok tragédiákká, a moralitások és közbeszőtt tréfák vígjátékokká kezdenek átalakulni, a nemzeti elem félig-meddig háttérbe látszik szorulni, különösen a franciáknál. Corneille, Racine és követőik a görög tragédiák tárgyait dolgozták föl, előszeretettel fordultak a római történelemhez, s azt hitték, hogy a hazájok mondáinak és történelmének feldolgozása ellenkezik a tragédia fönségével. De mindamellett franciák maradtak, s egész gondolat- és érzésviláguk, a reneszánsz érintésére fejledező francia szellem lüktetése. Molière vígjátékaiban még határozottabban a francia társadalmat rajzolja, s az általános emberi és nemzeti s tipikai és egyéni a legösszhangzóbban olvadnak össze néha műveiben. Calderon egészen spanyol tárgyban és szellemben, s a katolikus világrésznek képviselője. Shakespeare, a protestáns Anglia költője, szintén előszeretettel fordult hazája mondáihoz és történelméhez, de éppen úgy földolgozta a klasszikai kor mondáit és történelmét, mint a közép- és újkor némely elbeszélését. A XVIII. században a jelen felé kezdett hajlani a tragédia, mind Angol-, mind Francia-, mind Németországon vesztett ugyan fönségéből, de nyert életelevenségében, szemben a kimerült klasszicizmussal. Diderot, Lessing, de különösen Schiller kitűnő képviselői ez új iránynak. A vígjáték is át-átcsapott koronként a múltba, de legnagyobb sikereit folyvást a jelennek köszönhette.

A XIX. század előttünk áll forrongó politikai, társadalmi és irodalmi irányaival, nemzeti erős érzésével és történeti tisztultabb látkörével. Nemcsak a tudomány szélesbítette határait, hanem a költészet is; új műfajokat élesztett föl vagy teremtett, amelyeknek semmi köze a klasszikai hagyományokkal. Különösen a regény indult nagy fejlődésnek, a félig költői, félig prózai műfaj, amely leginkább megfelel az újabb kor ízlésének. A drámai költészet érezte mindezek hatását. Az angol regény társadalmi és történeti rajzai új tárgyakat kölcsönöztek a drámának. Franciaországban háttérbe szorult a klasszicizmus az új romanticizmus támadásaira, a német költészetben Schiller és Goethe törekvései, akik egy új klasszicizmust akartak megalapítani, nem találtak visszhangra, sőt a német romanticizmus keresztyén-germán heviben egész középkori álmodozásba merült, amelyet a politikai és társadalmi küzdelmek zaja csakhamar oszlatni kezdett. De e mozgalmak és változások közepette is a tragédia hű maradt eredetéhez. A tragédia termőföldje máig is a monda és történelem, s bár a jelenből gyakrabban veszi tárgyait mint régebben, de ha a szenvedélyek kiváló erejével nem tudja pótolni azt a fenséget, melyet az idők homálya s a nagyobbszerű viszonyok kölcsönöznek, örömest válik középfajú drámává, s a különböző elemeket összhangzatosban igyekszik összeolvasztani, mint a régibb effajta művek. A vígjáték néha visszaszáll ugyan a múltba egy-egy történeti adoma vagy monda feldolgozása végett, de főleg most is a jelen élet visszásságaiból táplálkozik. Ami a tárgyakat illeti, a nemzeti elem majd minden nemzet költészetében túlnyomóságra emelkedett:

az újabb kor drámaírói éppen nem követik a francia klasszicizmus megalapítóit, de mindamellett nemegyszer örömest fordulnak a görög, római és az újabb történelem egy-egy tragikai érdekű mozzanatához. A vígjáték ritkábban vesz föl idegen tárgyat, legfeljebb egy-egy mélyebb értelmi alapeszme vagy rendkívül érdekes mese kedvéért, vagy azért burkolózik idegen lepelbe, hogy annál szabadabban rajzolhassa hazája némely kétes természeti viszonyait.

Íme az idők tanulsága, melyet se tagadni, se hibáztatni nem akarunk. Éppen nem kívánjuk megszorítani azt a költői szabadságot, melyet a géniusz sikere kivívott, s a gyakorlat folytonossága megszentelt. Nem hibáztatjuk a magyar költőt, ha egyszer-másszor egy-egy idegen tárgyú tragédiát vagy vígjátékot ír, mert képzelmét megragadta a régi vagy újabb történelem egy-egy nagy alakja, vagy új leleményre serkentette egy-egy klasszikai, közép- vagy újkori adoma, elbeszélés. Mi szívesen üdvözöljük az ilyen kísérleteket, mert a költői ihlet mindig tiszteletre méltó. De vajon a kivétel váljék-e szabállyá? Vajon tűrjük-e, hogy mintegy hirdessék drámaíróink: a magyar történelem és társadalom nem nyújt költői anyagot, forduljunk külföldhöz, kalandozzuk be Európát, s árasszuk el a nemzeti színpadot idegen népek és viszonyok rajzaival? Drámaíróink a külföldi költők példájára hivatkoznak. De vajon túlnyomó-e azoknál az idegen tárgy, s ha idegen tárgyhoz nyúlnak, nem nemzetük ízlése szerint dolgozzák-e föl? Tapasztalunk-e ilyesmit a mi külföldieskedő drámaíróinknál? S vajon a legkitűnőbb külföldi drámaírók azért fordulnak-e idegen tárgyakhoz, mert az idegen tárgy elsőséget érdemel, vagy mert valamely idegen monda, elbeszélés vagy történelmi esemény megragadta képzelmüket? Vajon ugyanazt teszik-e, amit a mi drámaíróink, akik nem idegen hagyományt dolgoznak föl a mi számunkra, hanem itthon költött meséjüknek keresnek idegen országot. Ez az, amit mi leginkább hibáztatunk, ez az, miért az egész irányt hajlandók vagyunk elítélni.

Bartók *Legszebb*je, oly kevéssé alapszik valamely történeti vagy mondai hagyományon, mint Rákosi *Szerelem iskolája*, Dóczy *Csók*ja és Csiky *Jóslat*a. Mind itthon készült mesék, a képzelem szabad szülöttei, s azért menekültek Spanyol- vagy Görögországba, hogy minél szabadabban csaponghassanak. De az a csapongás mindinkább veszti újdonsági ingerét, s kezd vergődéssé válni. Bartók vígjátéka már sokkal kevesebb sikert tudott kivívni, mint társaié. Igaz, a külső körülmények sem kedveztek neki annyira, mint a Dóczyénak vagy Csikyének, de az is igaz, hogy kevesebb drámai vagy komikai érdeket nyújtott, mint emezek. A Bartók cselekménye is zavaros és nehezen felfogható, mint társaié, de ezekben legalább még akad egy-egy színpadilag hatásos jelenet; a jellemrajz itt is a bábok rángatása, de kevésbé színpadi s inkább elmosódó báboké. Bartók nemcsak cselekményben és jellemrajzban követi drámánk új irányait, hanem stílben is. Az elmés és mesterkélt beszédmód az ő vígjátékainak is egyik fő jellemvonása. Euphemismussal beszél itt mindenki és minden alkalommal, de míg amazoknál egy-egy lírai ömlengést vagy elmés szóváltást a helyzet fordulata kiemel és hatásossá tesz, addig Bartók szebben írt helyei éppen a legkevésbé drámai vagy éppen henye jelenetek. Azonban azt meg kell adni, hogy Bartók nyelve magyarosabb, mint Dóczyé, aki gyakran idegenszerű, és erőteljesebb mint a Csikyé, aki simább ugyan, de áradozóbb, s hajlik a közhelyekhez. Bartóknál is találhatni egy-egy nyelvhibát, mint például:

Ah, ily gyanúra
Hogy meg nem ütközöl... (36. l.)
A bölcs nevet
Hivságos embertársai felett... (55. l.)
Van-e igy eltelve?... (124. l.) sat,

jambusaiba is nem egyszer vegyül trocheus, például:

Erre tanitsa bölcseség mondása (52. l.)
Sárga kalász fűződött... (156. l.)
Meggyökereztek rohanó lábaim (156. l.) sat;

néhol bőbeszédűségbe is téved, különösen midőn Oxylos az archon előtt oly kevéssé bölcsen, mint elmésen magyarázta meg a Pluto és Arisztotelész közötti különbséget, vagy otthon eléggé unalmas monológokat tart. De általában véve Bartók nyelve és verselése méltánylatot érdemel; tudna írni, csak nemigen van, amit megírjon.

A vígjáték expozíciója is hasonlít társaiéhoz. Amint Rákosi *Aesopus*ában a király parancsára minden nőtlen embernek egypár nap alatt meg kell házasodnia; amint Dóczy *Csók*jában senkinek sem szabad csókolózni a királyi udvarban; amint Csiky *Jóslat*ában bizonyos nőknek húsz év alatt két ikerleányt, három nem ikerleányt kell szülniök, s közülök négynek Apolló ünnepén férjhez kell menniök: úgy itt is az archon fiának, Myrsilosnak, meg kell házasodni, nőül vennie a szépség versenyünnepén győztes leányt, tudniillik akit a bírák „a legfennköltebb szívtől lelkesült, legszebb leánynak" ítélnek. A versenybírók régebb fiatalemberek voltak, de most az archon, minthogy a fiatalság megromlott, három éltes tanácsosára ruházza a bírói tisztet, s meghagyja nekik, hogy a verseny napjáig titkolják tisztöket, és valamint azt is, hogy a győztes leányt fiának szánta. De ha már változtatott az archon a régi szokásokon, miért bízta meg a bírósággal éppen azt a három tanácsosát, akikről keveset tart, akiknek tanácsát mellőzi, akik közül egyik Menander, papucshős, a másik Diomed, a kicsapongás és pazar költés hírében áll, a harmadik pedig, Oxylos, a filozóf, oly együgyű, hogy az archon fiának egy táncosnővel való összeházasítását javasolja. Az archon ily körülmények között sokkal inkább magát tehette volna bírónak, vagy legalább magának tarthatta volna fenn az ítélet megerősítését. Ezt inkább elhittük volna, de akkor összeomlott volna a vígjáték egész alapja. Általában az új iskola vígjátékírói képtelenek a cselekményt úgy megindítani, hogy egypár szerencsés vonással illúzióba ringassák a közönséget, pedig ez a fődolog, ha eleinte hitetni tudunk, később a kevésbé hihetőt is könnyebben elhitetjük.

Mindenesetre jobban tette volna a szerző, ha az archon tanácsosait kevésbé nyomorultaknak festi. Ha egyik vitéz katona, a másik derék jogász, a harmadik híres filozóf, s a király ragaszkodván hozzájuk, éppen e tulajdonaiknál fogva, mindenre alkalmasoknak hiszi őket, mind maga komikaibb helyzetbe jut, mind a bírák megtántorodása komikaibb összeütközésekre adhat alkalmat. Így e haszontalan emberek elcsábításában kevés komikum nyilatkozhatik. Tüstént kifecsegik a király szándékát, hol félig, hol egészen, s Corinna, egy hetéra, csakhamar a maga részére hódítja mindnyájukat: Diomedet, ki különben is kedvesebb, Oxylost, akit szintén szerelmével biztat, és egyszersmind azt ígéri neki, amit Diomednak is megígért, hogy mint az archon menye, sokat meg fog tenni érdekében, és végre Menandert, akinek pártfogását neje által nyeri meg. Ezzel telik el az egész második felvonás, de a mű érdekesebb és tulajdonképpi bonyodalma a harmadik felvonásban kezdődik, midőn Arion, Manander fia lép az előtérbe, aki Melittát szereti, egy jövevény frígiai harcos leányát, de akinek hajlama szülői ellenkezésével találkozik. De vajon miért ellenzik Arion szülői a viszonyt? Leginkább úri gőgből, bár az archon kinyilatkoztatta, hogy Melitta egyrangú a többi bennszülött leányokkal, s pályázhat a szépség versenyén:

Ha atyja országunkért harcola,
Kevesbet, mint hazát nem adhatunk
E lánynak. Jog szerint fölvétetik.

Ha Melitta az archon menye is lehet, bizony Menander is elfogadhatja annak; így társadalmi állása nem ok az ellenzésre, mely különben sem látszik oly erősnek, hogy a fiú más úton le ne győzhetné. Valóban, ha Menander annyira megszabadulni akarna e jövevény leánytól, mint versenybíró Corinna helyett őt pártolná, s a legtisztességesebb módon túladhatna rajta. Egyébiránt Bartók görög társadalma csodálatos társadalom: egy frígiai leány, akinek atyja vérét ontotta Mitelenéért, nem méltó egy miteléni tanácsos fiához, de egy hetéra, vagy még ennél is rosszabb, egy Corinna, akinek ruhaszámláit Diomed fizeti, éppen megilleti az archon fiát. A tanácsosok azt hiszik, hogy ítéletükön senki sem fog megbotránkozni, legkevésbé az archon. Boldog görögök, akiknek minden szabad, boldogtalan magyar közönség, hogy veled ily dolgokat akarnak elhitetni a Nemzeti Színházban.

Arion mindent elkövet, hogy kedvese győzzön a szépség versenyén. A szemérmes leányt reáveszi a versenyre, elhurcolja a bírákhoz szavazatkoldulás végett, bár ismerve a viszályokat, tudhatná, hogy mindez haszontalan, s nem annyira a bírák megvesztegetésére, mint megbuktatásukra kellene törekednie. Oxylosnak, bár megígéri neki a pártolást, esze ágában sincs ígéretének megtartása, s Arion a filozóf gazdasszonyával, Dokiával együtt kihallgatja, hogy Corinna hogyan csábítja a maga részére mind a három bírót. Ebből az következnék, hogy Arion tettre buzduljon, s bevádolja a megvesztegetett bírákat. Később eszébe is jut, hogy ezt kell tennie, de most nem gondol, nem tesz semmit, hanem helyette gondol és tesz Dokia valami olyast, amit éppen nem várnak tőle. Összeszedi mindazon ékszer-ajándékokat, melyeket Oxylos a versenyző nőktől kapott, s indul az archonhoz bevádolni urát. Mi ragadja őt e lépésre? Fölháborodik Oxylos jellemtelenségén, s némi rokonszenvet érez Melitta iránt. De vajon, mint régi gazdasszony, csak most tapasztalja-e, hogy ura megvesztegethető, s vajon Melitta iránt ébredt futó rokonszenve oly erős-e, hogy érette mind maga, mind ura jövőjét oly könnyen kockára tegye? Ha Dokia Oxylosnak nemcsak gazdasszonya, hanem annál több, régi szeretője, aki látva, hogy ura Corinnába bolondult, féltékennyé lesz, teljesen értenők mindent kockáztató fölgerjedését. De ez igen természetes indok lett volna, s az új drámai iskola köznapinak, költőietlennek tartja mindazt, ami természetes. Azonban Bartók ezzel meg nem elégedve, még nagyobb természetlenségbe téved, csavar egyet Corinna szívgépezetén, s így egészen új leányt állít előnkbe, gondolván, hogy a fiatal nők még könnyebben változnak, mint a vének.

Oxylos ugyanis észrevévén a tolvajságot, azt hiszi, hogy Arion lopta meg, s az ékszerajándékokkal akarja támogatni vádját az archon előtt. Fölkeresi bírótársait, s elmondja nekik, hogy mily veszély fenyegeti mindnyájokat. Ezt csak úgy lehetne elfordítani, ha fölfedik Arionnak a titkot, s megértetik vele, hogy Melitta győzelme a versenyen reá nézve veszély, mert ez esetben elveszti őt, azért ne vádaskodjék az archon előtt, s ne gátolja Corinna sikerét. Társai nem hallgatnak reá, s Corinnát bízzák meg az ügy rendbehozásával, aki arra különben is ajánlkozik. Azonban Corinna nem sokat gondol velök, egészen más jár a fejében; hogy s hogy nem, beleszeret Arionba, aki hajdan udvarlója volt, vissza akarja őt csábítani, szerelmet vall neki, s midőn ez visszautasítja, dúl-fúl, visszalép a versenytől, hogy Melitta legyen a győztes, s neki maradjon Arion. Mi idézte elő ezt a nagy változást Corinnában, mi oly kevéssé tudjuk, mint maga Bartók. Corinna nemcsak úgy lép föl a mű elején, mint egy szép és kacér hölgy, pedig a vígjáték bonyodalma ezt kívánná, hanem mint Diomed kitartott kedvese, aki csak azért akar győzni a szépség versenyén, hogy az archonfi neje legyen, kielégíthesse dicsvágyát és fényűző hajlamait, aki mint maga mondja, férjhez menne az öreg archonhoz is, csakhogy uralkodhassék. Éppen azért egész következetesen mindent elkövet a versenykoszorú elnyerhetéséért. Kacérkodik, s éppen nem finom módon Oxylosszal, amíg elbolondítja, hízeleg Menander nejének, hogy általa férjére hathasson, s midőn veszély fenyegeti szövetségeseit, megmentésökre vállalkozik. S ím, egyszerre csak elfordul tőlük, s oly szenvedélyesen kezd

szeretni, ahogy egy üres szív nem képes, és szerelmeért annyira kész feláldozni mindent, ami eddig élete célja volt, hogy azt kell hinnünk: vagy eddig tettetett, vagy most tettet. Az emberi szív nagy változáson mehet át életben és drámában, de ennek csírája mindig megvan benne, úgyannyira, hogy az nem is változás, mint inkább lassúbb vagy gyorsabb fejlődés. Ha a költő ezt képtelen rajzolni, csak bábokat rángat? Valóban, Bartók Corinnája éppen oly érthetetlen, mint a görög társadalom, melyben játszatja. De lássuk a mese végét. Arion csakugyan bevádolja a bírákat az archonnak, s vádját igazolja Dokia megjelenése, aki felmutatja az ékszer-ajándékokat, és végre Corinna is, aki megsúgja az archonnak, hogy titkát a bírák elárulták. Az archon megfosztja a bírói tiszttől tanácsosait, s helyökbe ifjakat nevez ki, köztök Arionts is, kinek bizalma jeléül megsúgja, hogy a győztes leányt fiának szánta. Arion megsemmisülni látva törekvését, le akarja beszélni Melittát a versenyben való részvételről, de ez azt hiszi, hogy kedvese Corinnához pártolt, mert meghitten beszélgetve találta őket, s beszélgetésök töredékét félreértette, éppen azért még inkább megmaradt feltétele mellett. E jelenetek az egész bonyodalom legtermészetesebb s legkomikaibb részei. Szegény Arionnak nincs más menekvése, mint elárulni a reá bízott titkot, tudniillik, hogy a győztes leány az archonfi neje lesz, mire Melitta visszavonul, Arion pedig lemond tisztéről, bevallva, hogy megszegte szavát, elárulta a titkot. Az archon haragját végre megenyhíti egy levél, amelyet Ciprus szigetéről fia küld, s mely jelenti, hogy megházasodott, atyja áldását kérve. Az archon nem tagadja meg áldását, a nap örömére mindenkinek megbocsát, s eltörli a szépségversenyt.

A cselekvény kirívó valószínűtlenség, s a jellemrajz durva hibáin kívül, melyeket nagyjában kimutattunk, még sok más baja van e műnek. Szerző mindazt elkerülve sem írt volna sikerült vígjátékot. Komikai eszme és komikai típusok nélkül fogott művéhez. Tetszett neki a szépségverseny gondolata, a nők korteskedése, a bírák zavara, s egyébre nem is gondolt. Megindította a cselekvényt, s az ragadta magával, maga sem tudta merre: fölléptette személyeit, élces ötleteket, lírai ömlengést adva ajkaikra, de azok, mint árnyak lebegtek ide-oda, határozatlan irányban. Nem tűzött maga elébe föladatot, s nem volt mit megoldania. Az archonfi levele nélkül be sem végezhette volna vígjátékát. Egy, a műben nem is szereplő egyénnek kellett kettévágni a csomót. Egy-egy kívülről jövő esemény segítheti ugyan a megoldást, elég példa van erre a legjobb vígjátékokban is, de megoldani a csomót, és kettévágni, két különböző dolog. A szerző úgynevezett humoristasága sem igen kedvezett vígjátékának, s megszokva lapjában az élc és torzkép könnyű sikerét, azt hitte, hogy a vígjáték sem egyéb, mint ötletek és torzképek sorozata. Megszokván keveset törődni a valóval, sőt valószínűvel is, azt hitte, hogy a vígjáték személyeire is éppen úgy rá lehet fogni mindent, mint a közélet szereplőire. Valóban Bartók Andrássy Gyulája, Tisza Kálmána, Csengery Antala stb. *Bolond Istók*jában szatírailag is éppoly valótlanok, mint *Legszebb*jének komikai alakjai. Ha Bartók vígjátékíró akar lenni, egy kissé el kell szoknia attól, amit *Bolond Istók*jában igen is megszokott, hogy az írónak mindent szabad. Az íróra nézve a sajtótörvényen kívül vannak még fensőbb törvények is: a lélektan és a jóízlés törvényei.

Jólesik Bartóktól Csikyre, Lesbosból Buda-Pestre térnünk. Csiky, aki eddig szintén hol Spanyol-, hol Görögországban bolyongott, végre letette vándorbotját, és visszatelepedett hazájába. A siker, amelyet kivívott, alkalmasint állandó hazai lakossá teszi. Hogy vígjátéka oly nagy tetszésben részesült, annak egyik oka bizonyára az volt, hogy a magyar társadalom rajzát kísérlette meg. A közönség rég megunta már drámaírói görög és spanyol meséit, beteg álmodozását, s örömmel üdvözölte a hazai képeket s a való élet rajzát. Úgy rémlett előtte, mintha a hazai tárgy termékenyebbé, az ismert személyek és dolgok tartalmasabbá tették volna a költő képzelmét. A visszahatás valamely megunt irány ellen mindig fokozza a közönség érdeklődését. Azonban igazságtalanok volnánk, ha a sikert leginkább csak magából a tárgyból akarnók kimagyarázni. A műnek drámai becse is van. A jellemrajz benne elevenebb, a

cselekvény biztosabb, s a drámai technika erősb, mint Csiky korábbi műveiben, s folyvást emelkedő fejlődést tanúsít. Éppen azért nem csodálhatni, hogy közönség és kritika egyaránt túlbecsülték. Mi jó oldalai mellett látjuk tetemes fogyatkozásait és hibáit is. A jellemrajz elevensége néhol durvaság- és túlzásba csap, másutt bágyadtság- vagy éppen erőtlenségbe hanyatlik, a cselekvény alapja nem mindenütt elég erős, a megoldás éppen elhibázott.

A dráma cselekvénye a házasfelek könnyű elválásából indul ki, ami protestánsoknál, különösen Erdélyben neméppen ritka eset. Egy erdélyi nemesember, Zátonyi Bence, elpazarolván vagyonát, elválik nejétől, mert az egy kedvelt udvarlóra tett szert, Bankó Bénire, aki a nő tudtán kívül örömest fizet a férjnek tízezer forintot az elválásba való beleegyezésért. Bence Buda-Pestre jő, s elköltve a pénzt, adósságba merülve, a házasodás és elválás újabb üzlete után lát, amire csakhamar alkalma nyílik. Él a fővárosban egy álözvegy, Héderváry Kamilla, a Küküllő-dombi harangozó leánya, kit harcias hajlamai annyira ragadtak, hogy hadjáratokban is részt vett, bájai, útlevele mellett gyakran pótolta a tábori postát, sőt meglehetős sikerrel kémkedett is, abban különözve a közönséges parasztkémektől, hogy ha valami szép szemű tisztre akadt, ennek is szívesen tett hasonló, apróbb szolgálatokat. Később álnév alatt koholt iratokkal özvegykedni kezdett, s mint egy kivégzett főtiszt özvegye, az emberek hiszékenységéből élt, amiben nagy segítségére volt egy Mosolygó nevű, szilenciumra ítélt ügyvéd, aki a kéregető leveleket fogalmazta számára, s vezette egész üzletét. Az özvegynek van egy fogadott leánya is, Irén, de akit ő magáénak ad ki, s maga a leány is ebben a hitben él. Irénbe egy fiatal ügyvéd szerelmes, Darvas Károly, aki meg is kérné, mert a leány viszonozza szerelmét, de nincs oly anyagi körülmények között, hogy hozzáadhassák. Azonban egy új szerelmes lép föl, Timót Pál, gazdag, de együgyű, becsületes, de éltes ember, aki az álözvegy segélyt kérő levelére megjelen a háznál, megbámulja vértanú özvegyét, s beleszeret a leányba. Bence észrevévén ezt, tüstént kész tervével: Mielőtt Timót nyilatkozhatnék, ő kéri meg és veszi el a leányt; az özvegy múltját ismerve, majd ráriaszt, s kicsikarja az özvegy beleegyezését, s általa a leányét is; Darvast eltávolítja Pestről, Timót uradalmi fiskálisává segítve, aki úgyis régi jó ismerőse, s atyja jótetteiért hálával viselkedik iránta, s máris kölcsönt vett fel tőle; Elzát, hajdani nejét, aki elszegényedett férjével szintén Buda-Pestre készült, s járatos az özvegyhez, titkába avatja, szövetséget köt vele, terve valósítása végett, részt ígérve neki a nyereségből; az esküvő után tüstént elutazik, s nejét Elzára bízza, hogy egy hónap alatt hozza hírbe őt Timóttal, s így egyengeti a leendő elválás útját. Minden úgy történik, ahogy kitervezte. Irén beleegyezik a házasságba, mert nem akarja, hogy anyját börtönbe hurcolják, örvend, hogy férje az esküvő után tüstént elutazott, s Elza felügyelete alatt maradhat, aki őt nemcsak hírbe hozta Timóttal, hanem ennek titkos, félénk szerelmét folyvást táplálja is. Egy hónap múlva a férj hazajön, és fényes estélyt ad. Timót észrevévén az estélyen, hogy őt mindenki Irén udvarlójának tartja, a rágalom fáj becsületes szívének, s Bencének megvallja, hogy ő ugyan titkon szereti Irént, de teljesen ártatlan, leküzdi szenvedélyét s elutazik. Bence tervét immár érettnek látva, felajánlja Timótnak a válást, hogy mind neje becsületét megmentse, mind pedig Timótot boldoggá tegye. Eddig minden kedvez Bence tervének, de most már akadályok gördülnek elébe. Darvas, Irén kedvese, bár hívatlanul, szintén megjelenik az estélyen, heves szemrehányással illeti hűtlennek vélt kedvesét, fölfedi előtte, hogy mily hírben áll, amit igazol az is, hogy néki udvarlója által hivatalt adatott, és eltávolította a fővárosból. Irén kétségbeesve hívatja Bencét, s követeli, hogy hagyják ide a fényes szállást, amely nem az ő pénzükből telik, ő követni fogja férjét bármely szegénységbe, de gyalázatba soha. Férje csillapítni igyekszik, valamint anyja is, aki az estélyen sok puncsot iván, mindinkább felhevülve így kiált fel: „Ki vagy te, hogy így beszélsz velem, egy tisztességben megőszült asszonnyal! Ki vagy te, mi vagy te, akit én a porból vettelek föl, semmiből emeltelek föl, s nem hagytalak elpusztulni a szalmán szüleiddel, akik nyomorult bányamunkások voltak, s te éhen vesztél volna el, ha én meg nem szánlak, s lányommá nem fogadlak.” Irén,

így megtudva, hogy nem leánya az özvegynek, nem érez többé iránta feláldozó kötelességet, otthagyja a házat, s Mosolygó ügyvédhez költözik, aki sok jóakaratot és részvétet tanúsított iránta. Bence azonban nem hagy föl tervével. Elzát küldi Irénhez, aki reá akarja beszélni őt Mosolygó szállása elhagyására, és a hozzá való költözésre. De Mosolygó visszatartja Irént, és megleckézteti Elzát, akinek jobb érzése felébredvén, fölhagy a cselszövénnyel, s elhatározza Timót fölvilágosítását. Bence is megjelen nejénél, fölajánlja az elválást, mely engesztelhetetlen gyűlölség címén könnyen valósítható, de ő csak azon föltétel alatt egyezhetik bele, ha Timóthoz megy férjhez, mert ezt kívánja mindkettőjük becsülete. Irén vonakodik, Bence azzal fenyegeti, hogy feltétele teljesítése nélkül sohase fog beleegyezni az elválásba, sőt az álözvegyet, aki ugyan nem anyja, de mégis felnevelője, nyomorba, börtönbe taszítja. Irén nem ad ugyan határozott választ, de lesújtva szobájába vonul, hogy az imádságban keressen erőt. Ezalatt Elza Timótot fölvilágosítja a cselszövényről, aki, hogy hibáját jóvátegye, Irén pártjára áll, férje ellenében. Bence Elzától megcsalva, Timóttól elhagyva, nején akarja bosszúját tölteni, s azt követeli tőle, hogy mint törvényes férjét, kövesse házába. De ekkor megjelennek Mosolygó és Darvas, akik közül ez utóbbi Irén nevében megkezdte a válópert, bebizonyította, hogy a házasság erőszakkal köttetett, s így semmis, a tanúk: a szolgáló, szomszédasszony, sőt maga az özvegy is, bevallották az erőszakot, s már végzés is van kezében, mely a formaságok miatt kúriai végeldöntésig megtiltja a házasfeleknek az együttlakást. Az özvegy bocsánatot nyer leányától, Timót és Mosolygó pedig az atyai szerepet vállalják el addig, amíg Darvasnak kiadhatnák menyasszonyát.

Csiky nem iránydrámát akart írni a házasság katolikus felfogása mellett, szemben a protestánssal, bár e két felfogás leginkább a válóperekben nyer gyakorlati fontosságot. Ő tulajdonképp csak az emberi szenvedélyek küzdelmét akarta rajzolni, amelyet válóper kezd meg, s válóper végez be. Inkább költői célja volt, mint társadalmi vagy éppen felekezeti, noha a házasság intézményének mind társadalmi, mind felekezeti oldalát érinteni kellett, s ezt természetesnek találjuk. Az állami és társadalmi intézmények mindig nagy befolyással vannak az egyén fejlődésére és sorsára, mert köztük születik, növekedik föl, s velök vagy ellenök küzdve éli le napjait. Éppen azért a költő, kinek fő célja az emberi szenvedélyek rajza, nem mellőzheti mind azon állami és társadalmi intézmények hatását, melyek a szenvedélyeket táplálják, élesztik vagy éppen szülik. Csak így magyarázhat meg némely szenvedélyt, de tulajdonképp nem arra törekszik, hogy egy vagy más intézményt megtámadjon vagy védjen, mint inkább, hogy feltüntesse: mennyi örvény vonja, sodorja az emberi szívet, ha féket nem ismer. A házasság, akár katolikus, akár protestáns felfogásának egyaránt rajzolhatni törvényeit, tragikumát. A katolikus felfogás szigora, mely a tridenti zsinat óta inkább csak érvénytelen házasságot ismer, mint teljesen felbonthatót, jobban megfelel az eszményi erkölcsnek, mint a protestáns, de az emberi gyarlóságnál fogva nagy erkölcstelenségeket is idézhet elő: könnyen szülhet tényleges bigámiát, szaporíthatja a törvénytelen gyermekeket, éleszthetí a gyűlöletet az elválaszthatatlan házastársak közt, sőt néha gyilkosságra is ragadhatja őket. A protestáns felfogás, mely nem tartja a házasságot szentségnek, s nemcsak az érvénytelenség, hanem a teljes elválasztás elvét is vallja, gyakorlati szigor tekintetében eleinte keveset különbözött a katolikustól.

Milton szíve vérével írta híres polémiáit a presbiteriánusok ellen, akik csak házasságtörés esetében ismerték el a házasság felbonthatóságát. Később a szigor többé-kevésbé enyhült, s az engesztelhetetlen gyűlölség címén való teljes elválasztás nemegyszer tág kaput nyitott a könnyelműségnek, az érzéki szenvedély rohamainak, sőt az aljas pénzvágynak is. A költő mindezt feldolgozhatja, mert mindkét felfogásban a drámai bonyodalom és tragikum rejlik, sőt ha tetszik, iránymővet is írhat, csak tudja a társadalmi vagy felekezeti irányát teljesen összeolvasztani az esztétikai céllal. De bármelyik felfogás következményeit dolgozza fel, oly esetet kell fölvennie, mely nem a legkivételesebbek, hanem a szokottabbak közé tartozik. A

költészet ugyan mindig nagyít, de nagyítása nem a kivételesség hajhászásában áll, hanem a többé-kevésbé mindenkivel közös szenvedélyek erejének emelésében, s a szokott esetek szokatlanabb bonyodalmában. A Csiky drámáját a teológus moralista, ha azt irányműnek tartja, azzal támadhatja meg, hogy e mű oly kivételes esettel akar bizonyítani protestáns házassági elválás ellen, mely legfeljebb kivételesen vagy talán sohasem történik meg, többet akar bizonyítani, mint amennyit lehet, s így irányát eltévesztette; az irodalmi kritikus pedig, aki főleg esztétikai szempontból indul ki, így fog szólani: a drámai cselekvény nem a kivételes vagy éppen hihetetlen esetek földolgozása. Csiky drámai cselekvényének egyik főpontjában kevés a valószínűség, s így, rontva az illúziót, árt az egész hatásának is.

Bizonyára van eset reá, hogy a válni készülő házastársak engesztelhetetlen gyűlölséget színlelnek, mert egyik vagy másik gazdag vőlegényre vagy menyasszonyra tett szert. Az is megesik, hogy a férj az udvarló kedvéért örömest elválik nejétől, ha akár a nő, akár az udvarló nagy összeg pénzt fizet érte, sőt az is valószínű, hogy az így másodszor megházasodott férfi, másodszor is ugyanazt teszi, ha kedvező alkalom kínálkozik. De hogy valaki a házasságot és elválást rendszeres üzletté tegye, s csak azért házasodjék újra meg újra, hogy eladhassa magát, nem valószínű, mert sokkal kétségesebb és kockáztatóbb vállalat, mintsem az emberek rászánják magukat megkísérlésére. Meglehet, hogy a nőnek akad udvarlója, de nem gazdag, vagy ha gazdag akad is, a nő nem hajlandó hozzá, mert talán férjéhez ragaszkodik, vagy éppen mást szeret. A férjnek sok módja van ugyan nejét kínozni és válásra kényszeríteni, de vajon az elvált nőt kényszerítheti-e arra, hogy éppen ahhoz menjen nőül, akit ő választott. Ha már Csiky ily kivételes, ily kevéssé valószínű esetet választott drámája tárgyául, mindent el kellett volna követnie, hogy azt a jellemrajzzal valamennyire hihetővé tegye. A jellemrajz hibája gyakran még a természetes cselekvényt is hihetetlenné teszi, hát még a kevésbé hihetőt.

Lássuk először is Kamilla jellemrajzát, aki oly nagy befolyással van az egész cselekvény menetére. Meg kell vallanunk, hogy e nő rajzában igen sikerült vonásokat találhatni. Csiky színpadra hozott egy olyan típust, mellyel a közelebbi évtizedekben gyakran találkoztunk, de amelyhez eddig se vígjáték-, se regényíróink nem nyúltak. Ez az ál-honvédözvegy, aki a hazafi és emberbaráti részvétre egész üzletet alapít. Vértanú özvegyének adja ki magát, mindig gyászol, de otthon vígan él, sőt kelleténél többet iszik, ha pénzre tesz szert. Megadóztatja a világot, hazug, képmutató, de találékony, elmés és vidám. Műveletlen, de van egy külső máza; rendetlen háztartást visz, de különben jó számító; romlott, de nincs minden jóindulat nélkül. Mindjárt első jelenete, melyben titkárával, Mosolygóval, a kicsapott ügyvéddel üzlete felől értekezik, valamint a harmadik felvonásbeli estély-jelenete is, amidőn ittasan kifecsegi titkát, mind igen sikerült jelenetek, s jellemzetes elevenséggel tüntetik föl e szerencsésen választott alakot. Sokkal kevésbé sikerültek leányával és Zátonyival való jelenetei. Csiky igen helyesen, Kamillában némi részvétre gerjesztő vonásokat igyekszik felcsillámoltatni. Kamilla nem örömest, csak kényszerítve egyezik bele Irén házasságába, s később, midőn ez válni készül, semmivel nem gondolva, kész javára tanúságot tenni az erőszakolt házasság mellett. De ragaszkodásából Irénhez vajon foly-e az, hogy oly hamar beleegyezzék az erőltetett házasságba, amidőn Zátonyi kényszerítő eszközei nem oly félelmesek. Zátonyi birtokában oly okiratok vannak, melyek Kamilla egykori kémségét bizonyítják. De ezért büntetheti-e őt a törvényszék, vagy olyan-e társadalmi állása, hogy fölleplezése sokat árthasson neki, Kamilla álözvegy, aki az emberek hiszékenységét zsákmányolja ki, és Zátonyi azzal ijeszti, hogy föladja a rendőrségnek. Ez már egy kissé hathatósabb eszköz, de vajon olyan-e, hogy egyszerre lesújtson egy tapasztalt és sok mindenen keresztülment nőt. Nincs-e módjában húzni, halasztani a házasságot, hisz erre az a körülmény, hogy Irén csak fogadott leánya, s a házassághoz szükséges keresztlevelet nehéz lesz megszerezni, elég ürügyet nyújt. Sőt színleg kényszeríthetné a leányt, míg titkon ellenállásra ösztönözné, s mit tehetne ez ellen

Zátonyi. Kamilla mindenben találékony, csak ott nem, ahol legfőbb érdeke van a kockán, hol jóindulatja és önzése egyaránt tettre sarkallják. Megfoghatatlan, hogy e nő, aki sajátjaként kiadott fogadott leányában tisztességes vagy nem tisztességes módon öregsége támaszát keresi, még csak nem is sejti Zátonyi célját, aki Irénen nyerészkedni akar, nem is gondol Timótra, akit ő szintúgy felhasználhatna céljaira, mint Zátonyit. A szerző nem oly együgyűnek mutatta be, hogy mindent elhiggyen, és semmit át ne lásson, s nem oly gyámoltalannak, hogy ármányt ne ármánnyal igyekezzék visszaverni. Egyszóval Kamilla jellemrajzának éppen azon vonásai nem elég biztosak, amelyek elhatározzák a cselekmény bonyodalmát. Vagy a bonyodalmat másképp kellett volna szőni, vagy Kamilla jellemébe más elemeket olvasztani, hogy bonyodalom és jellemrajz nagyobb összhangzásra emelkedjenek.

Zátonyiban sem hiányzanak a jól eltalált vonások. Nem új típus a magyar színpadon, de érdekesen megújított. Zátonyi egy nemescsalád gyermeke, akinek már atyja adósságokból él, s aki nem örököl tőle mást, mint a kényelem megszokását, úri vágyakat és munkátlanságot. Szegény, de élvezni született, frivol és cinikus, s mindenre kész, amiből élvet vagy hasznot húzhat, csak attól őrizkedik, hogy ne jöjjön a büntető-törvénnyel összeütközésbe, s a világ előtt megóvja külső becsületét. Néha a jobb érzés felszólal benne, de szofizmákkal altatja el. Szeme mindent meglát, agya termékeny tervekben, ajka mindent kigúnyol. Eszes, emberismerő és humoros hajlamú, ami enyhíti romlottságát. Azonban úgy hisszük, hogy Irénnel szemben sokkal több cinizmust mutat, mint amennyi céljával összhangzik. Az sem igen bizonyít átható esze mellett, hogy Timót hajlama Irén iránt oly nyaktörő vállalatra ragadja, holott együgyű barátját más úton talán biztosabban kifoszthatná. Hogy a vállalatra hajdani nejével szövetkezik, akit anyagilag és erkölcsileg megcsalt, nem éppen nagy emberismeretre mutat. Ebben is különös teremtmény, hogy minden biztosíték nélkül oly könnyen hisz annak, aki őt oly rútul megcsalta. Általában Elza jellemrajza nem sikerült. Szövetsége és árulása, ármánya és megtérése egyaránt erőltetett. Nincs semmi benne, ami esztétikailag érdeket kelthetne. Bágyadt, élettelen alak, aki csak színpadi csínyekre alkalmas. De ha mind elhisszük is azt, amit Zátonyi három felvonásban tervez és tesz, majd egy s más, ha nem erősen is, de mégis támogatja, utolsó felvonásbeli jelenetein lehetetlen meg nem ütköznünk, mert nem folynak sem körülményekből, sem jelleméből, s minden alap nélküliek. A mű a harmadik felvonásban, mint dráma bevégződött. Mihelyt Irén megtudta, hogy Kamilla nem anyja, s odahagyta férjét, mihelyt a per megindult, a tanúk vallottak. Zátonyi ármánya megbukott, s a csomó meg van oldva. Az utolsó felvonásban többé nincs valódi drámai élet, csak mesterkélt, melyet a szerző, holmi képtelenségekkel igyekszik előidézni. El akarja hitetni velünk a következőket: Először, hogy Irén semmit sem tud erről, hogy nevében válópert indítottak, másodszor, hogy Zátonyi semmit sem tud arról, hogy a tanúk, különösen Kamilla, ellene vallottak, s ezért föllép kényszeríteni Irént a Timóttal kötendő házasságra, mert csak ez esetben válik el tőle, s nem juttatja anyját börtönbe. Irén, megtörve, ingadozni kezd. De hogyan hihessük el mindezt? Hiszen Zátonyinak tudnia kell a per folyamáról, ha mint alperes már megidéztetett, Irént pedig még azon esetben is, ha tudta nélkül indították meg a válópert, ami képtelenség, tíz nap alatt Mosolygó és Darvas csak megnyugtathatták és felvilágosíthatták arról, hogy Zátonyi már semmit sem tehet ellene, s házasságát, mint erőszakoltat az ő beleegyezése nélkül is megsemmisítik. Azt nem tagadhatni, hogy az utolsó felvonás is sok ügyességgel van írva. Tartunk tőle, hogy Csikyt mindinkább erősbülő technikai készsége inkább a színpadi, mint a drámai hatás felé ragadja, bár ez a tömeget is csak ideig-óráig elégíti ki, a gondolkozót pedig soha. Mindkét fél tapsa nyújtja a drámaírónak az örökzöld koszorút.

Mosolygó és Timót az életből szerencsésen kikapott alakok. Mosolygó rajza legjobb az egész műben. A szilenciumra ítélt ügyvéd néhány biztos vonással oly elevenen emelkedik ki, hogy egy percig sem kételkedhetünk benne. Nincs rajta semmi nyoma a fáradságnak, mesterkélés-

nek, ami a többi személyeken többé-kevésbé észrevehető. A becstelenség és becsület, a lágy érzés és durva gúny, a megnyugvás és elégületlenség, a gyöngédség és komiszság művészien olvadnak össze benne, egész sajátságos beszédmodoráig. Ily biztosan és önmérséklőn még nem rajzolt Csiky, éppen azért kár, hogy az utolsó felvonásban egy kis színpadi hatásra számított ötlet kedvéért megzavarja rajzának összhangját. Ugyan miért növeli Mosolygó tízéves inaskáját, Gáspárt, nemcsak asszonygyűlölőnek, hanem szemtelennek is. Ez az egész ízetlen tréfa nem foly Mosolygó jelleméből, s magában sem mulatságos. Ami Timót jellemrajzát illeti, abban inkább az elemek jók, mint összeolvasztásuk, inkább az alapvonások sikerültek, mint az árnyalat. A meggazdagodott s kissé már éltes falusi gazda jó hazafi, de korlátolt eszű. Becsületes, de a nagyvilágban járatlan, jószívű, de egy kissé hiú, anélkül, hogy maga is tudná. A fővárosba jő, elverni vagyonát, s képmutatók és csalók kezébe kerül. Parlagi hazafiságának inkább ki kellett volna emelkedni, mégpedig oly módon, hogy ez ébressze föl áldozatkészségét az özvegy, és szerelmét Irén iránt. Az, hogy egy vértanú özvegyének tesz jót, s egy vértanú leányát veszi nőül, egyaránt táplálta volna hiúságát, hazafias és szerelmi érzelmeit, s több jellemzetességet és komikai színezetet adott volna az egész alaknak. Együgyűségét a világ dolgaiban talán azzal lehetett volna enyhíteni, hogy itt-ott több észt tanúsítson abban, amihez ért.

Bankó s a többi mellékszemélyek obligát színpadi álorcák. A két szerelmes főbb személyről, Darvasról és Irénről nem sok jót mondhatunk. Nemes szívű, erényes személyek, de unalmasak és gyámoltalanok. Nagy baj, amikor a költő meg akarja szerettetni az erényt és megunatja. Irénben nagyon sok a jóság, de igen kevés az esztétikai báj. Darvasnak bár lenne valami hibája, csak ne volna oly gyámoltalan, ne emlegetné oly keservesen, hogy nem tud megélni, s tenne egyebet is, mint azt, hogy Irén válóperében allegál, amit ügyvéd lévén, bizonyára idegennek is megtenne. Úgy látszik, hogy nemes szívök nemcsak tetterejöket bénítja meg, hanem megfigyelő tehetségüket is. Irén az álözvegy házában úgy nő föl, mint valami kolostorban. Semmit sem tud a világról, s nem ismeri környezetét. Darvas jár a házhoz, de nem tudja, kikkel van dolga. Ármánykodik ellenök az egész világ, ők csak szenvednek és sírnak. Jó volna az erény ártatlanul szenvedő és tétlen hőseit és hősnőit Iflandnak és Kotzebue-nak hagynunk, habár az újabb francia drámaírók néha elkölcsönzik is tőlük. A németektől és franciáktól valami jobbat is tanulhatni.

A dráma címére nézve sem nyomhatunk el egy megjegyzést. A proletár a nép oly osztályát jelenti, amelynek nincs vagyona, biztos keresete, csak gyermekei. Szerző nem ilyeket rajzol, hanem szédelgőket, csalókat, akik nem vagyonosak ugyan, de azért elég úri módon élnek. Ezeket legfeljebb úri proletároknak lehetne nevezni. Midőn a színlapot olvastuk, azt hittük, hogy a mű a proletárság kérdését vette tárgyul, s íme egy másnemű társadalmi kép tárult előnkbe, egy oly kép, amelyben a gonosz emberek eszesek és ügyesek, a jók pedig együgyűek vagy gyámoltalanok. Vajon a magyar társadalom rajza-e ez? Bizonyára egy regény vagy dráma ritkán rajzolhatja az egész társadalmat, s legfeljebb egyik vagy másik oldalát mutathatja be. De nekünk úgy tetszik, hogy Csiky e szempontból is egy kissé egyoldalúan fogta föl a magyar társadalmat, s igen is rikító színekkel festett. Azonban nem egy hírlap éppen ezt szerette benne, s mintegy kárörömmel kiáltott föl: íme, korrumpált társadalmunk! Egész divat már állami és társadalmi korrupciónkat diadallal hirdetni, ott is megtalálni, ahol nincs, s ahol van, oly nagynak festeni, hogy okos ember el nem hiheti. Hiú és nem éppen lelkiismeretes hírlapírók, akik a tehetséget és tudományt szenvedéllyel hiszik pótolhatni, ezzel akarják magokra vonni a tömeg figyelmét, s felizgatni szenvedélyeit. Őrizze meg drámaíróinkat jó szellemök attól, hogy ily vezércikkekből merítsék lelkesülésöket. Kövessék az élet és saját keblök sugallatát.

A FILOZÓFUS

Írta Bessenyei György. Föleleveníttetett a Nemzeti Színházban 1881. augusztus 11-én

Íme egy százévesnél régibb vígjáték, Bessenyei György műve, akitől a legújabb kori irodalmunkat számítjuk. Különös tüneménynek látszik, hogy elhanyatlott irodalmunkat néhány dráma éleszti föl oly korban, midőn színészeink és színházaink még nem voltak. De mégis mi se volt természetesebb, mint az, hogy a huszonnyolc éves testőr, kinek szívét erős nemzeti érzés dobogtatta, s lelkét egészen elbájolta a francia irodalom, írói pályáját drámákkal kezdette meg.

Egy Szabolcs megyei faluból Bécsbe kerülve, csakhamar fájdalmasan érezte maga és hazája elmaradottságát. Mívelte magát idegen nyelveken, de erős meggyőződésévé vált, hogy az egész nemzet csak anyanyelvében lehet mívelt. Mint akkor az egész világ, ő is leginkább a francia irodalmat kedvelte, melynek mindenha a dráma volt egyik legfőbb dicsősége. Akkor már Corneille-t, Racine-t és Molière-t Voltaire váltotta ugyan föl, de azért a francia dráma uralkodott egész Európán. Voltaire némi újításaival s a kor szellemét lehelő eszméivel új életet öntött a hanyatló francia drámába, s mint nagy drámairót ünnepelték. Bessenyei leginkább az ő hatása alatt állott, általában ifjú lelkére mély benyomást tett a francia tragédia: eltelt az eszmék és érzések fennköltségével, bámulta stílje szónoki erejét, megkísérlette utánzását, vagy, amint maga mondja, meg akarta mutatni, hogy magyar nyelven is lehet elég erővel, mélységgel és méltósággal írni. Nem a színpadnak írt, nem a néző, hanem az olvasóközönség lebegett előtte. Azt hitte, hogy ha őt elragadták példányai, mint olvasmányok, úgy fognak hatni utánzatai is. Nem csalódott; a siker új drámai kísérletekre buzdította, majd megszólaltatta nyelvünkön a francia tanköltészetet is: a költői levelet, szatírát és tankölteményt; és különösen lelkesült tolmácsa volt kisebb és nagyobb munkáiban a francia szellem új filozófiai eszméinek. Senki sem volt irodalmunkban, aki a XVIII-ik század francia irodalmát oly hévvel, oly sok oldalról fogta volna fel, s oly élénken tudta volna visszatükrözni. Ha nem kénytelen oly korán magányba temetkezve, mintegy elszakadni az irodalomtól; ha tehetsége szabad fejlődését nem akadályozza a cenzúra: nemcsak azt teszi, amit tett, tudniillik, hogy föléleszti irodalmunkat, hanem maradandóbb művekkel is gazdagítja, vagy legalább mérsékli egyoldalúságát.

Első művével, *Ágis tragédiájá*-val 1772-ben lépett föl, amelyet követtek még ugyanazon évben *Hunyadi László*, a következőben *Buda* tragédiái, majd 1777-ben *A filozófus* vígjátéka, 1779-ben *A hármas vitézek* tragédiája, Voltaire után, és végre *Laisz* vígjátéka, mely azonban csak ezelőtt egypár évvel adatott ki. Mind e művek korukban nagy hatást tettek. A csekélyre olvadt közönséget, mely anyanyelvén évek óta leginkább csak naptárt, imádságos könyvet és egyházi beszédet olvashatott, meglepték az egész újnemű könyvek. Bécsben néhány lelkes testőrtársa követte példáját, egy egész kis társaság képződött körüle, benn a hazában pedig egypár eddig titkon dolgozó író kilépett magányából, kikhez újabbak csatlakoztak, s irodalmunk kezdett fölzsendülni. De Bessenyei drámái csak új irodalmunk, de nem egyszersmind drámairodalmunk alapját vetették meg. Ő tulajdonképp nem volt drámairói tehetség, s drámáival nem is célzott egyebet, mint hogy új gondolatokat és érzéseket fejezzen ki, a köznapinál emelkedettebb nyelven. Minden, ami drámában fő, mellékes volt előtte. Keveset gondolt a drámai cselekvénnyel és jellemfejlesztéssel, megelégedett bizonyos helyzetek- és szenvedélyekkel, melyek alkalmat szolgáltatnak ömledezésre, szónoklatra és elmélkedésre. Jól nevezi személyeit beszélő személyeknek: valóban többet beszélnek, mint cselekesznek.

Azonban tévedés azt hinni, mint némelyek hiszik, hogy a francia klasszikai dráma iskolája nyomta el benne a drámaírót. Ez iskola szükségtelen korlátokat is állít ugyan föl, de nem nyomja el a drámaírót, példa reá Corneille, Racine és Molière. De különben is Bessenyei nem volt föltétlen híve a francia klasszikai dráma szabályainak. Az idő és hely egységét nem tartja meg minden művében, s meri azt is, amit a klasszikai drámaíró nem mert, tudniillik, hogy nemzete történelméből vesz tárgyat. Tehetsége éppen oly kevéssé ösztönözte a valódi tragédiára, mint célja. Ő csak olvasmányt akar nyújtani nemzetének, mely fölemelje lelkét, s gondolathoz és illő kifejezéshez szoktassa. „Úgy hiszem - mondja *Ágis* előszavában -, hogy egy tragédiában, mint *minden egyéb írásokban*, legjobb törvény az igazságnak, emberi indulatoknak természetes fölfedezések, továbbá minden mesterség abban áll, hogy a beszélők illendőképpen beszéljenek." Íme a dráma neki éppen csak külső forma, egy neme a párbeszédnek, s célja szerinte nem más, mint minden irodalmi műnek, hogy igazat mondjon, természetesen érezzen, s illőképp beszéljen. Bessenyei e célját el is érte. Drámáiban fölemelte olvasói lelkét, a szabadság- és igazságért elvérzett hősök gondolataihoz és érzéseihez, kifejezte eszméit a társadalom-, államról és emberről az újkor szellemében, és egyszersmind példát adott, hogyan kell kiemelni lassanként nyelvünket az idegenes tarkaság- és bőbeszédű laposságból. Hirdette, hogy a gondolatnak kell szülni a szót és rímet, s nem megfordítva. Éppen azért a négysorú és rímű Sándor-verset kettőre szállította le, mert a négy rím áradozásra csábítja a költőt, még ha Zrínyi is.

E tragédiák közül egyik sem került színpadra. Midőn 1790-ben megalakult az első színtársulat, s mindent elkövetett, hogy a fordított s átdolgozott művek mellett egypár eredetit is játszhassék, a Bessenyei tragédiáihoz nem mert nyúlni, annyira nem volt bennök szerep, s oly kevés hatást lehetett remélni csekély bonyodalmuktól. Azonban *A filozófus* vígjátéka 1792. jún. 4-én Budán - amint a színlap mondja -, a híd mellett levő nyári játékszínben elő-adatott és hatással, 9-én ismételték, s később *Pontyi* cím alatt Pesten is többször.[13] Bessenyei e vígjátékát 1777-ben írta, s ugyanazon évben adta ki Pesten. Laczka János, barátja, aki, halála után, rövid életrajzát írta meg, így ír a mű keletkezéséről: Eddig többnyire filozófusi darabokat és szomorújátékokat írt a mi Bessenyeink: most már segédje és barátja is levén a háznál (tudniillik Laczka), arról tanakodott, ha lehetne-e és mi módon a hazai nyelven eredeti vígjátékot, komédiát dolgozni. Hamar meglett az elszánás, elkészült a plánum és a *Filozófus* című játékdarab, melyet közönségesen egy abban nevezetes rollt játszó személyről *Pontyi*nak is hívnak, megszületett. Tegyen ítéletet erről a darabról, aki olvassa: ennek a biográfiának írója, minthogy magának is benne nagy része volt, abba nem avatkozik: elég szerencsésnek tartja magát, hogy azt néhány esztendőkkel ezelőtt a pesti magyar játszó társaság által ugyanott Pesten eljátszattatni láthatta.[14]

E helyből kiindulva, Bessenyei egyik életrajzírója azt következteti, hogy Laczka befolyt volna e vígjáték terve előleges megbeszélésébe és megállapításába.[15] De vajon Debrecenből éppen 1777-ben följött ifjú, amilyen Laczka volt, akit Bessenyei akkor kezdett a német és francia nyelvre tanítani, s aki azért a dramaturgiában nem lehetett igen jártas, adhatott-e tanácsot egy már gyakorlott írónak? Azt hisszük, hogy nem, s ha Laczka mégis Bessenyei dolgozótársának mondja magát, azt csak arra érthetni, hogy segített neki abban, amiben jártasabb volt nála, tudniillik, hogy Pontyi falusias beszédéhez, különösen Pontyi tiszttartója parlagi, s ügyvéde

---

[13] Magyar hírmondó, *Bécs, 1792. jun. 8. sz. Szigligeti:* A dráma és válfajai, *Budapest. 462. lap.*

[14] *Laczka J.:* Bessenyei Gy. élete; *kéziratban Nemz. Múzeum, kiadva 1872-ben Ballagi Aladár:* A m. kir. testőrség története *függelékében. 433. lap.*

[15] *Závodszky Károly:* Bessenyei György. *Irodalmi tanulmány. Pest, 1872. 114. lap.*

diákos leveléhez szolgáltatott kifejezéseket. S ezt az a körülmény is valószínűvé teszi, hogy Bessenyei akkor, amidőn e vígjátékot írta, már húsz év óta Bécsben lakott, s elhomályosodhattak emlékében az ily jellemző kifejezések. Egy másik életrajzírója[16] B. Orczy Lőrinc sugalmazásának tulajdonítja Pontyi alakját, mert benne s az egész vígjátékban az Orczyéhoz hasonló irányt vél fölfedezni, az arany középszer magasztalását, a túl finom és túl durva elem ellentétét, hogy mindkettő helytelen oldala annál inkább kitűnjék. Azonban ily irányt bajos fölfedezni Orczy költeményeiben, melyek mindig a falusi életet a nép egyszerű erkölcseit dicsérik, szemben a városi élettel s a nagy urak szokásaival, sőt még magával a tudományos haladással is. S ha Bessenyei Pontyiban kigúnyolja is a parlagi magyart, a többiben éppen nem teszi a finom életet nevetségessé.

Egyszóval se Laczka, se Orczy nem volt sugalmazója, hanem volt Destouches *L'homme singulier* című vígjátéka, amint azt Petz Gedeon nemrég alaposan kimutatta.[17] Az alapeszme, a cselekvény és jellemzés néhány fővonása onnan van véve, bár némi eltéréssel. De merített Bessenyei önmagából s a magyar társadalom akkori viszonyaiból is. Ő maga Parmenio, aki Rousseau hatása alatt filozofál, s legfeljebb csak abban különbözik tőle, hogy, amint előszavában mondja - a házasságra nem tökélheti el magát. A többi férfiszemély: Titius, Lilisz, az ő barátjai, művelt lelkű, nemes szívű férfiak, akikben legfeljebb csak azt hibáztatja, hogy egy kissé kapnak a divatos öltözeten. Szidalisz, Berenisz, Angyelika szép, elmés, érzelmes nők, az ő barátnői, akiket tisztel és szeret, s akikben ifjúsága emlékei újulnak meg. Pontyi rokonai csak szomszédai egyike lehet, akiknek körében töltötte Szabolcsban gyermekségét, első ifjúságát, akikre felférne egy kis műveltség, s akikhez ő is hasonló lesz, ha tovább is otthon marad. A Parmenio szolgájában, Lidásban, aki *Markalf*on és a *Nyúlhistória*n táplálkozik, és Kónyit tartja legnagyobb magyar költőnek, mintegy a nagyközönséget akarta megszemélyesíteni, aki még nem emelkedett az új irodalom színvonaláig. Íme a benyomások, amelyek alatt keletkezett e mű, az elemek, melyeknek vegyüléke. Bessenyei egy mívelt magyar társaságot akart a közönség elé varázsolni, s hirdetni, hogy a műveltség nemesíti szívünket, emeli boldogságunkat, Pontyi és Lidás ellentétes alakjait is szintén csak azért rajzolja, hogy az eszmét annál élénkebben kifejezze. Magában a mű előszavában is céloz ilyesmire, midőn azt mondja, hogy nincs dicsőségesebb dolog, mintha az ifjú nemes erkölccsel és arany elmével bír. Az egész vígjátékon nemes ábránd és boldog optimizmus ömlik el, mintha a műveltség megszüntetné az ész és szív tévedéseit, s kiegyenlítené a szenvedélyek és érdekek összeütközéseit. Itt mindenki jó és nemes, legföljebb egy kis szeretetre méltó gyöngesége van, mindenki küzdelem nélkül ér célt, és szenvedés nélkül lesz boldog.

Ily fölfogással, ily hangulattal bajos a legegyszerűbb cselekvényt is megalkotni. S valóban a *Filozófus*nak a szó szoros értelmében nincs is cselekvénye. A bonyodalom oly csekély, hogy alig mondhatni annak. Parmenio unja a hiú és léha mulatságot, szeret magába vonulni; a nőket tiszteli ugyan, de nemigen kedveli, vagy, hogy saját szavaival éljünk, okoskodásai miatt nem lelheti bennök tárgyát. Tulajdonképp nem hiszi, hogy szívre és szellemre magához hasonlót találjon. Húga, Angyelika, nógatja, hogy keressen és találni fog, de Parmenio megmarad könyvei és magánya mellett. Szidalisz hasonló lelki állapotban van. Ki nem állhatja a férfiak hízelkedéseit; neki nem rab, hanem férj kell, férfiú, aki őt inkább belső tulajdonságaiért, mint külső tekintetből szeresse. Anyja, Eresztra, hiába aggódik miatta, hiába inti őt: Szidalisz hű marad elveihez. A két bölcselkedő rokonszellem találkozik egymással, megszereti egymást, de

---

[16] *Ballagi Aladár:* A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére, *Pest, 1872. 97. lap.*

[17] Philológiai Közlöny, *1884. Nyolcadik évfolyam. 558. lap.*

egyik sem mer a másiknak nyílt vallomást tenni, végre Angyelika észreveszi bátyja változását, szerelmes levelet írat vele Szidalisznak, aki azt viszonozza, s csakhamar egybekelnek.

Íme a megoldás bonyodalom nélkül. A komikai alapeszme, mely kölcsönzés Destouches-től, igen jó, két bölcselkedő elme, akiken erőt vesz a szív, két szeretni nem akaró szív, akik mégis szeretni kénytelenek. De hol a küzdelem, s az abból folyó bonyodalom, a tulajdonképpi drámai érdek? Sehol. Sem külső, sem belső akadály nincs, amelyeket le kellene győzniök. Küzdelmük csak annyi, hogy szégyenlik bevallani szerelmöket. De Angyelika, aki összehozta őket, könnyen segít rajtok. S valóban az egész műben ez az egyetlen cselekvő személy. A többiek általában nem folynak be a főcselekvénybe, sőt mellékcselekvények sincs, mert Angyelika és Lilisz rövid pörpatvarát nem lehet annak venni. Berenisz és Titius pedig első jelenettől fogva utolsóig zavartalanul szeretik egymást. Eresztra, az anya csak int, csillapít, és áldázkodik. Pontyi, aki annyit jár-kel és beszél, senki törekvésének nem vet gátot, senki célját nem mozdítja elő, és saját magának más célja nincs, mint újságot mondani, másoktól vett leveleit felolvasni, s megjegyzéseket tenni dolgokra és személyekre. A két cseléd, Lucindia és Lidás, a spanyol graciosok módjára, köznapias, józan eszökkel és csekély míveltségökkel mintegy gúnyos ellentétei ugyan uraik föllengzésének, mulatságos alakok is, de nem cselekvők.

Bizonyára atyáink nem a bonyodalmat tapsolták meg e műben, hanem az irányt, a szellemet, a szabatos és élénk jellemrajzot, s a párbeszédek kellemét, amely korán jóval túlemelkedik. Valóban, Bessenyei vígjátékában a jellemzés sokkal természetesebb és élénkebb, mint tragédiáiban. Parmenio mintegy típusa a kor legmíveltebb magyar embereinek, akiket a XVIII. századi francia filozófia eszményi oldalai lelkesítenek, de kételyei is háborgatnak. Ő csak ennyiben filozófus, s éppen nem szobatudós, aki rendszeren töri fejét és könyvet ír. Magasabb, filozófiai szempontból fogja fel az életet; mélyebben gondolkozik és érez mint mások, ami komollyá, s egy kissé szomorúvá teszi. Nemes lelkű, de a búskomorság némi árnyával, heves szenvedélyű, de önmérséklő, félénk, aki nem ismeri a női szívet, s nem hisz a szerelmi boldogságban. Komolysága visszariad a tréfás és gondtalan beszédtől, még Pontyival sem igen gúnyolódik, de felderül, ha Angyelika húgát látja, s midőn ismerni tanulja Szidaliszt, szerelme erőt vesz rajta, zavara, önuralma, csendes határozottsága s végre boldogsága, mely nem annyira szenvedélyes kitörésben, mint inkább mélyértelmű és érzelmű szavakban nyilatkozik. Mind találó vonások és jól vegyített színek. Szidalisz komolysága nem annyira bölcselkedéséből foly, mint inkább női méltósága érzetéből; mert büszke, megveti a hízelgést és bókot: mert szép és gazdag, azt hiszi, hogy nem benső érdemeiért szeretik; elhagyatva érzi magát, s egy nagy szív után sóvárog. Barátnői víg kedélyét, boldog szerelmét lenézi, és mégis irigyelni látszik. De azért nem; válik kesernyéssé, sőt komolyságába sok gyöngédség vegyül, különösen anyja iránt. Szerelme ébredésekor őszinteségét szemérme mérsékli, s midőn szeretve is érzi magát, heves fölindulása boldog enyelgéssé lágyul.

Mindez jellemző és sikerült rajz, de legsikerültebb a mű női alakjai közt Angyelika, lehet talán azért is, hogy legcselekvőbb. E beszédes és nyughatatlan leány éppen ellentéte Szidaliszsnak, de azért nem kevésbé nemes szívű és eszes. Vidámságában némi naiv kacérság vegyül ugyan, de ez még kedvesebbé teszi. Híven szereti Liliszt, de óhajt az egész világtól szerettetni, s mindenkihez részvéttel fordul. Nemcsak földeríti környezetét, hanem okosságával vezeti is. Mindent fölfog, mindent belát, de bölcsességét elmésségbe és tréfába burkolja. Mint az ily természetek, mindenkivel szeret ingerkedni, de mindig megtartja az illem korlátait. Kedvesét szerelemből néha megkínozza, megbünteti, de úgy, hogy szerelmét még inkább kimutassa iránta. A harmadik nő, Berenisz, mintegy középhelyet foglal el Szidalisz és Angyelika közt, éppen, mint kedvese, Titius, Lilisz és Parmenio közt. Ez ifjú csoporthoz jól sorakozik egy agg nő, Eresztra, akinek házában foly le az egész cselekvény, s aki türelmével és tapintatával uralkodik környezetén.

E személyek mindnyájan a fölsőbb komikum képviselői, míg Pontyi, Lucinda és Lidás inkább az alsóbbéi, anélkül hogy kirínának a mű hangulatából. Pontyi gazdag nemes, de míveletlen, bár szeret egy kis tudákosságot szenvelegni. Nem olvas hírlapot, kocsisa s a vándor görög kereskedők látják el politikai hírekkel, melyeket örömest mond el másoknak, megjegyzésekkel kísérve. Jó gazdának tartja magát, de inkább csak parancsolgatni szeret, mint utánalátni a dolognak. Szeret pörölni, ősiségi pöröket folytat, nyegle és tudákos ügyvédeket kedvel, akik megcsalják, örömest beszél a maga s más családja genealógiájáról, s el-elérzékenyül, ha egy megholt atyafiáról van szó, kiről azt hiszi, hogy valaha megsértette. De nincs minden természetes ész és elmésség nélkül, s néha találóan gúnyolja ki a míveltség és divat ferdeségeit, éppen, mint a peleskei nótárius. Ez alak, melyet nagy tetszéssel fogadott a közönség, mintegy ősatyja a magyar vígjáték később ifjú és vén nyers magyar nemeseinek, Kisfaludy Károly Mokánya, Gaal Baczurja más alakok ugyan, de az anyag, eszme ugyanaz: a nyers magyar, az elmaradottság képviselője, szemben a mívelt társasággal s a haladó korral. Ama két levélben, melyeket Pontyi tiszttartója és ügyvéde írnak, Bessenyei a kor csökönyös magyarságának stíljét akarta kigúnyolni; a tiszttartó levelében a parlagi magyarságot, az ügyvédében a latinnal tarkázott beszédet, melyet értekezéseiben is ostoroz. Később Kisfaludy Károly Perföldyében e latinos beszédet egy egész jellemrajzzá dolgozta föl. Valóban, Bessenyei inkább Pontyi alakjával hatott a magyar vígjáték fejlődésére, míg tragédiáinak semmi nyoma nem maradt drámai törekvéseinken.

Lidász utánozza urát, ő is filozófus akar lenni, csakhogy Lucinda hamar kigyógyítja őt, hamarább mint Szidalisz Parmeniót. Azonban a szolga olvasmányai nem a francia filozófok, hanem *Markolj, A nyúl históriája, Álmos könyv, Trója veszedelme* stb. című könyvek. Kónyi János verseiből tanul érzelegni és szerelmet vallani. Bessenyei itt kora népszerű olvasmányára céloz, s ugyanazt a gondolatot fejezi ki komikailag, amit *Magyar Nézőj*ében komolyan.[18] Ott is előszámlálja az említett könyveket, idéz is belőlök, s így kiált fel: „Ítéljétek meg már, hogy micsoda szép versek lehetnek az előszámlált könyvekben, melyeket több olyakkal hazánkban árulnak, vesznek és nyomtatnak. Tegyük hozzá ezekhez a mai magyarságot, hadd tessék ki a különbség."

Ha valakinek, bizonyára Bessenyeinek volt joga kikelni kora népszerű olvasmányai ellen tartalom és forma tekintetében egyaránt. Senkinek nem volt akkor több eszméje, mint neki, senki sem írt több ízléssel és tisztább magyarsággal, mint ő. Vígjátékának párbeszédei is bizonyságot tehetnek erről. Éppen úgy kerüli a köznapi magyarságot, mint a latinos keveréket. Nyelvtanilag nem elég szabatos ugyan, például az *ik*telen igéket néha bihariasan *ik*es módon ragozza, de nem egy helyt könnyed, fordulatos, s néha ki tudja fejezni az újkori társalgás finomságait is. E tekintetben egész Kisfaludy Károlyig egyetlen drámaírónk se közelítette meg, nemhogy fölülmúlta volna. Nem ok nélkül elevenítette föl színpad és irodalom rég elfeledett vígjátékát. Nem tehet ugyan elég hatást már cselekvényhiánya miatt is, de kegyeletet érdemel, mint első figyelemre méltó kísérlet a magyar vígjáték terén. Emellett némi tanulság is rejlik benne. Nem méltán kérdhetjük-e: vajon száz év múlva a magyar vígjáték társalgási nyelve, párbeszéde csín, fordulatosság és műgond tekintetében, haladott-e annyit, amennyit Bessenyei kezdeménye után várhattunk? Vajon, nem ártana-e néha a fensőbb komikum fölé törekednünk, s a szenvedélyek és viszonyok köznapiságából valamivel magasabb légkörbe emelkednünk, mint azt Bessenyei tette a miénknél sokkal nyomasztóbb viszonyok között.

[18] Magyar Néző. *Hely és évjegy nélkül; alkalmasint Bécsben, 1779. 60. lap.*

MÁSODIK KÖTET

ÖTÖDIK RÉSZ
Emlékbeszédek

EMLÉKBESZÉD KEMÉNY ZSIGMOND FELETT

Meghalni az élet reggelén, delén vagy alkonyán közsorsa mindnyájunknak. A halál bölcsőnktől sírunkig folyvást ragadozza tőlünk szeretteinket, s bár az emberi természet sokhoz hozzá tud szokni, ezt az egyet sohasem szokhatja meg. Új-új fájdalom nyilallja át szívünket, új-új könny fakad szemünkben, mígnem az idő lassanként felszárítja a könnyet, s a fájdalom szent emlékké alakul. De halva, mégis élve tudni azt, kit szerettünk vagy tiszteltünk, mindennap látni arcát a lélek visszfénye nélkül, hallani hangját a szellem érce nélkül, oly fájdalom, melynek könnyét nem száríthatja föl az idő, mert mindennap megújul, mely nem alakulhat át emlékké, mert folyvást tartó veszteség.

Utolsó éveiben ily élőhalott volt Kemény, s ily fájdalommal tekinthettek rá barátai és tisztelői. Majdnem hat évig élt közöttünk, mint testi-lelki rom, s midőn 1875 végén jobb életre szenderült, inkább megnyugvást éreztünk, mint fájdalmat. Ó, mily kínos látvány is volt az, ha ez években az utcán találkoztunk vele, vagy meglátogattuk budai nyaralójában. Aki oly élesen szokta megfigyelni az emberi szenvedélyeket és társadalmi viszonyokat, és oly mélyen merült saját szíve vizsgálatába, most bámészan tekintett körül, mintha minden új volna előtte, vagy egykedvűen nézett maga elébe, mintha semmi sem érdekelné többé; aki oly örömest s oly behatóan fejtegette a politika, irodalom és tudomány nagy kérdéseit, most összefüggés nélkül beszélt, vagy mint gyermek csapongott egyik tárgyról a másikra, a mohó öröm vagy hirtelen harag felindulásai között. Kertje lombjai alatt virágot tépve, mily elégülten mondá, hogy ő immár boldog, nincs többé semmi dolga, s ha Deák neve csendült fülébe, mily szánakozva kiáltott föl: „Szegény Deák, rég nem láttam, azóta megvénülhetett, annyi baja lehet: a magyar politika nehéz, legnehezebb a világon, én, hála istennek, többé nem aggódom.” Ha néha olvastatott magának, s éppen saját munkáit, mily különös arccal hallgatta a fölolvasást; mintha ismerős s mégis idegen dolgokról hallana, s egész elkomorodva sóhajtott föl: „Én is akartam erről írni, de nem volt rá időm.” Később, midőn mind hallgatagabb lett, s csak egy-egy indulatos fellobbanásban vagy méla sóhajban adott életjelt, az emberi mulandóság- és nyomornak mily szívrendítő képét tárta elénk: íme a leggondolkozóbb fők egyike gondolat nélkül, íme egy szenvedélyes szív érzéktelenül, íme egy élő meghalva.

De hova tévedtem? Midőn az Akadémia megbízásából ez ünnepélyes ülésen elhunyt társunk emlékét újítom meg, nem élete utolsó éveiről kellene szólanom, hanem munkássága napjairól, melyek annyi fényt árasztottak reá és Akadémiánkra. Bocsássák meg önök felindulásomat. Kemény barátom volt és buzdítom az írói pályán; szerettem őt, mint embert és írót, s most nem tudok menekülni azon jelenet fájdalmas benyomásaitól, midőn őt utolszor láttam. De különben is Kemény végső éveinek tragikai ellentéte csak szörnyű tetőpontja azon ellentéteknek, melyek többé-kevésbé egész életén, sőt írói pályáján is átvonulnak.

Valóban Kemény nem volt se szerencsés, se boldog ember, s mint író rendkívüli fényoldalakat szokatlan árnyoldalakkal egyesített. Fejedelmi nemzetségből származott, egyik őse Erdély trónján ült, de az az ág, melyhez tartozott, folyvást vesztette birtokait; ő meglehetős szegényen lépett az életbe, s nagyrészt írói munkásságából élt. Heves, szenvedélyes véralkata volt, de egyszersmind átható, boncoló esze; eszével folyvást zsarnokoskodott szívén, de ez neki inkább csak mint a közpálya emberének sikerült, mint magánembernek kevésbé. Senki sem tudta jobban mérlegelni a viszonyokat, megjósolni a hajlamok és szenvedélyek fejleményeit, s másoknak jó tanácsot osztogatni, de a maga ügyében határozatlan, tétovázó volt, s szenvedélyesen engedte át magát a dolgok folyamának. Gyakran játszotta a közönyöst, midőn szíve vérzett, s néha egy szóra, egy semmiségre kitört belőle a rejtett fájdalom, s komor hangulatba süllyeszté. Különösségei, szaggatott élete többé-kevésbé a szív és ész, az idealizmus és

realizmus küzdelméből folytak, amelyek sohasem tudtak nála összhangba olvadni. Már gyermekkorában föltűnt szórakozottsága, mely az évek folytán mindinkább növekedett. Magányra, csendre volt szüksége, hogy összpontosíthassa figyelmét, ezért leginkább éjszaka dolgozott. Alkonyatkor feküdt le, s éjfélkor kelt föl, s hogy ébren tartsa magát, erős kávét és teát ivott. A lázas tevékenység, a túlfeszített munkásság napjait rendesen a kimerültség, munkátlanság és szórakozás napjai váltották föl. Így élt évtizedeken át, ami lassanként aláásta egészségét.

Az íróban is ily ellentéteket találunk. Képzelme erős és gazdag volt, szelleme emelkedett, szíve és emléke tele az élet és történelem tapasztalataival. Regényeinek cselekvénye és jellemrajza átgondolva, átérezve, élénken állottak szemei előtt, de az előadás és elbeszélés különösebb báját megtagadta tőle a természet. A belforma ereje soha nem volt arányban nála a külforma szabatosságával. Nehézkességet, egyenetlenségeket találni munkáiban, s midőn stílje rendkívüli szépségeket áraszt is, oly gondatlanságokat követ el, amelyeket középszerű író is el szokott kerülni. Mint politikus, éles elmét tág látkörrel, erős ítéletet tudományos műveltséggel párosított, de teljes híjával volt a szónoki tehetségnek. Éppen ezért csak mint író folyt be a közügyekbe, s bár két ízben választatott országos képviselővé: 1848-ban Kővár vidéke, 1865-ben Pest-Lipótváros részéről, sohasem vett részt az országgyűlési vitákban. Eleinte politikai cikkei tudományosabbak, mélyebbek és nehézkesebbek voltak, mintsem népszerűek lehettek volna. Sokáig küzdött, amíg győzelmet vehetett a forma nehézségein, de sohasem vált könnyed, elmés hírlapíróvá, aki inkább mulattatja, mint fölvilágosítja közönségét, sem heves izgatóvá, ki a tömeget jó és rossz szenvedélyeinél fogva elragadja. Erős meggyőződése mellett is a szkepszis és pesszimizmus bizonyos árnya vonult át iratain, és többször támadta, mint védte a népszerű eszméket. A magyar politikai élet főbb eszméinek és egyéneinek senki sem volt élesb elméjű és tárgyilagosabb bírálója, s néha egész biztossággal megjelölte az irányt, mely a dolgok kényszerűségénél fogva később csakugyan mind követelőbben lépett előtérbe. Fejtegetései Széchenyit és Deákot is meglepték, s nem egy ítéletét fogja átvenni az újabb kor történetírója. Hazafi becsvágyába kevés hiúság vegyült; kerülte a föltűnést, nem vadászta a tapsot, s oly kevéssé ámult, mint ámított. Nem vágyott pártvezérségre, de folyvást hű maradt pártjához, mert azt tartotta, hogy politikában csak két módon fejthetni ki erőt: vagy ha pártot tudunk alakítani, vagy ha ragaszkodva valamely párthoz, arra tehetségünk- és jellemünkkel hatni bírunk. Másban sem kedvelte a párton kívül állást, de néha hallgatva, komoran követte pártját, és sohasem áldozta föl tolla méltóságát hiú pártcélokért. Mindig fölfogta ellenfelei álláspontját, akaratlan sem értette őket félre; akik ellen küzdött, éppen úgy becsülték lovagias modorát, engesztelékeny szellemét, mint pártfelei eszét és szilárdságát. Tudott tűrni, várni, hallgatni, s elnyomva a hiúság és szenvedély ingereit, meg tudta választani, hogy mikor és mily hangon kell írnia. Óvatos és lelkiismeretes volt, s a politikai ábrándok kérlelhetetlen boncolója. E sajátságok éppen alkalmassá tevék őt arra, hogy az ötvenes években, a hírlapirodalom terén, a szenvedőleges ellenállás politikájának képviselőjévé emelkedjék, s később, midőn a cselekvés órája ütött, éppen oly sikerrel védje itt az 1848-i törvényeket, s egyengesse a kiegyenlítés útját, mint Deák az országgyűlésen.

A költői és politikai hajlamok korán ébredtek Keményben. 1815-ben született, s 1823 óta tizenegy évet töltött a nagyenyedi főiskolában. Nagyenyed akkor némi politikai és tudományos központ volt. Nem messze lakott ide rokona, br. Kemény Dénes, az erdélyi ellenzék egyik vezére, az Alsó-Fehér megyei közgyűlések hőse, itt volt jogtanár Szász Károly, az éppen oly kiváló tudós, mint politikus. Az akkor tájt alakuló ellenzék erős benyomást tett rá, s úgyszólva vezérférfiai között növekedett föl. De Szász Károly nemcsak a jogi és politikai tudományok, hanem az irodalom iránt is fölgerjesztette érdeklődését. Mint gyermeket megkülönböztette, mint tizenhét éves ifjat barátjául fogadta. Kemény maga megvallja Szász Károly felett tartott emlékbeszédében, hogy tőle nyert buzdítást az irodalomra, s az egész világon neki köszönhet

legtöbbet. A vidék is, hol gyermekségét és első ifjúságát töltötte, fejlesztőn hatott költői kedélyére. A Maros mente bájos völgyei, a Hunyadiak emlékei vették körül, s egypár órányira Gyulafehérvár emelkedett, az erdélyi fejedelmek székvárosa elhanyatlott dicsőségével; mindmegannyi színhelyei később regényeinek. Jogi és történelmi tanulmányai felköltötték lelkében kettészakadt hazája tragikai emlékeit. Amivel mint huszonnégy éves ifjú az irodalmi pályára lépett, egy értekezés volt a *Mohácsi veszedelem okairól; Martinuzzi* című, első regénye, amelyből mutatványok is jelentek meg az *Athenaeum*ban, szintén e kort rajzolja, s utolsó regényében, a *Zord idő*ben, még egyszer ide tér vissza, mintha nemzeti gyászunkban több tanulságot, meghatóbb költészetet találna, mint dicsőségünk napjaiban. *Martinuzzi*t sohasem végezte be, s a már kész kötetek kézirata is elveszett. Második, *Élet és ábránd* című regénye, melynek hőse Camoens, a szerencsétlen portugál költő, s melyben ifjú szíve egész alanyiságát kiöntötte, szintén sohasem látott napvilágot. A teljesen befejezett regény kézirata elégett Buda ostromakor. Általában Kemény keveset gondolt kéziratival, sőt kinyomott munkái is nagyrészt hiányzottak könyvtárában. *Gyulai Pál* című, ötkötetes regényével lépett először a közönség elé 1847-ben, amelyet az ötvenes években a *Férj és nő* és egy háromkötetes beszélygyűjtemény, továbbá az *Özvegy és leánya*, a *Rajongók*, és végre 1862-ben a *Zord idő* követtek.

Kemény fölléptekor Jósika és Eötvös voltak a magyar regényirodalom kiválóbb képviselői. Csakhamar Kemény nevét is az övékkel együtt kezdette emlegetni a közönség, azonban kevés szellemi rokonság volt köztök. Jósika történelmi regényeket írt, de inkább csak külsőségekben fogta föl a történelmet, s majd minden regényében egy-egy erkölcsi eszmét igyekezett megtestesíteni. Így *Abafi*ban az erős akarat döntő befolyását önmívelődésünk- és nemesedésünkre, *Zólyomi*ban a féktelenség következéseit, *Utolsó Báthori*ban az indulatok félelmes hatalmát, ha hiányzik önuralmunk. Eötvös azt tartotta, hogy a költészet kedves játékká süllyed, ha elválik a kor nagy érdekeitől. *Karthausi*jában a saját szíve és az európai társadalom jajkiáltását hallatja, a hit nélküli társadalom s az önző szenvedélyek harcai közt a kereszténység nagy eszméi- és érzéseiben keresve vigaszt; a *Falu jegyzőjé*ben a magyar társadalom sebeit tárja fel, a nemesi előjogok s a megyei intézmény ellen izgat, sőt történelmi nagy regényében is *(Magyarország 1514-ben)* a múlt képeivel a jelenre akar hatni, a jobbágyság érdekében. Kemény nem vegyít regényeibe se tisztán erkölcsi, se tisztán politikai irányt; ő csak az embert rajzolja egyéni változataiban, a szenvedélyeket megolvadt vegyületökben, mindenütt élesen feltárva az eszmék és tettek nemezisét. Nemcsak legalaposabban értekezett irodalmunkban a tragikumról, hanem regényei egyszersmind a legtragikusabb magyar regények, tragikaiabbak, mint tragédiáink. Azonban Kemény nem annyira a bűnök tragikumát rajzolja, mint inkább a nemes szenvedélyek, mondhatni, az erény tévedéseit. Mintegy hirdetni látszik, hogy a bűntől könnyebb megóvni magunkat, mint nemes érzéseink eszélytelen elragadtatásaitól; nem elég az erkölcs törvényeit meg nem szegni, még sok más jogos érdek van, melyek megsértve, megbosszulják magokat, s az emberi viszonyokon, a hatás és ellenhatás természeténél fogva, vas-kényszerűség uralkodik. Ez Kemény költészetének legjellemzőbb sajátsága, innen árad lelkesülése, búskomolysága, megnyugvása. Múzsája a Nemezis: félelemmel eltelve hallgatja, hirdeti sugalmait, s döbbenve tárja fel a tragikum miszticizmusát, amely szerint bűnhődésünk soha sincs arányban tévedéseinkkel, s nemcsak magunkat sodornak örvénybe, hanem mindazokat, akiket szerettünk, akik ragaszkodtak hozzánk, sőt néha magát a hazát is, amelyet éppen meg akartunk menteni, mert hogy saját szavait idézzem: „A bűnt az Isten megbocsáthatja a gyónónak és a bánkódónak, de a félreismert politikai érdekek kegyetlenek, s természetökben fekszik a kérlelhetetlen bosszúállás.” Hősei majd mind az erény útján indulnak, s jó szándékuk, nemes érzésök veszti el őket. A töprenkedő és lelkiismeretes Gyulait a Báthori-ház iránti hála s a hazája miatti aggodalom ösztönzik oly tettre, mely teljesen megsemmisíti őt anélkül, hogy akár fejedelmének, akár

hazájának használhatna. Jenő gróf boldogokká akarja tenni jobbágyait és családját, és mindnyájokat boldogtalanokká teszi; a Mikes-fiúk mindent Sára boldogságáért áldoznak, s őt kétségbeejtve, mind magokat, mind családjukat megrontják; Péchynek vallásos buzgalma, későn és rosszul alkalmazott mérséklete egyaránt veszélybe döntik családját és felekezetét; Verbőczy, a nagy hazafi és szónok, aki oly hőn lelkesül Magyarország szabadsága- és függetlenségéért, mindkettőt kockáztatja, elveszti, s magával ragadja egész környezetét. Sőt kevésbé erényes hősei is, mint Kolostory és Sarolta, inkább csak a hiúság áldozatai, engednek egy szeszélyes felindulásnak, s a viszonyok hatalma, a szenvedélyek fejleményei ellenállhatatlanul taszítják őket a mélység felé.

Kemény a regény formájában tragédiákat, írt s olykor drámaiságban is vetekedett a tragédiaírókkal. Azonban nem minden tragikai alapeszmének kedvez a regény. Ami a dráma rövidebb és szorosabb formájában élénk hatású, a regényben, szélesen és részletesen elbeszélve, fárasztó lehet. Kemény nem szőtte át regényeit idilli képekkel, derült jelenetekkel; nem annyira kellemes változatosságra, mint zord fenségre törekedett, sőt mintha teljes ellentéte akart volna lenni az oly regényíróknak, akik léhán fogják fel az életet, egész előszeretettel fordult az élet sötétebb oldalai felé, meg-megáradt pesszimizmusa, bár ritkán, érinté az iszonyatos határait is, s majdnem a groteszkbe tévedt. Ez volt egyik oka annak, hogy regényei nem váltak oly kedves és népszerű olvasmányokká, mint sokkal csekélyebb becsű művek. Ide járult még, hogy első regényeiben kedvelte a hosszas kitéréseket, s örömest bocsátkozott lélektani fejtegetésekbe. Kivált *Gyulai Pál*-ban szelleme és ismereteinek egész gazdagságát elénk tárta. E regényben oly kitűnő részletek vannak, melyeknél jobbakat később is alig írt, de mint egész, legkevésbé sikerült regénye. Még nem volt eléggé ura a regény formájának, hol aránytalanságba, hol túlterheltségbe esett, nemcsak költő, hanem filozóf is akart lenni, nemcsak rajzolta, hanem egyszersmind boncolta is a szenvedélyeket. Később mindinkább eltért e módtól, művei arányosan emelkedve alakultak egy kerek egésszé, elbeszélő módja is nyert könnyedségben és folyamatosságban, bár fogyatkozása e tekintetben folyvást szembetűnő maradt. De mily kárpótlást nyújtott mindezért kor- és jellemrajza! Valóban ebben Kemény minden magyar regényírót fölülmúl, s vetekedik a külföld legjobb regényíróival.

Szalay, a harmincas években Jósika egyik történeti regényét bírálván, megjegyezte, hogy szeretett volna Erdély akkori gazdag vallásos életéből és zivataraiból néhány vonást látni benne, a mű csak nyert volna általok. Aminek Jósikában kevés nyoma van, mindazt Keményben gazdagon feltalálhatni. A XVI. és XVII. századbeli köz- és magánélet előttünk áll. Izabella királyné, Báthori Zsigmond, I. Rákóczi György udvara és államférfiai, a bomladozó Magyarország kettészakadása, a katolicizmus és protestantizmus küzdelme, a bécsi és sztambuli cselszövények, az elnyomott felekezetek rajongása, a hit és tudás rontó és építő vegyületben, az arisztokrácia és papság, a polgárság és nép, az idegen kalandorok és renegátok mily élénken és hű vonásokkal emelkednek ki! Kemény keveset ad a külsőségre, melyre a történeti regényírók rendesen oly nagy súlyt fektetnek, de annál többet a belsőre, a lényegre. Nem írja le körülményesen az épületet, bútort és ruházatot, annál nagyobb gonddal eleveníti meg a kort mozgató eszméket és szenvedélyeket. Beleéli magát a múltba, s együtt érez személyeivel. Összeolvasztja a művészeti célt és a történeti igazságot, az egyénekben rajzolva a kor eszméit, szenvedéseit. E módban rejlik a valódi történeti regény titka, mert az egyének iránt fejlődő költői érdek közelebb hozza a kort is szívünk- és értelmünkhöz egyaránt. Ebben Kemény mester, s gyakran a legélesb világot veti egy egész korszak szellemére, vallásos és politikai irányára.

A jellemrajzban nem kevésbé kitűnő. Látszik, hogy mélyen vizsgálta saját és mások szívét. Ismeri az embert, feltárja a szív és agy legtitkosabb redőit, nyomról nyomra követi a

szenvedélyt egész a monomániáig, mondhatni az őrültségig. Hősei szenvedélyökben hordozzák végzetöket, s katasztrófjok oly természetes, mint valamely szillogizmus zártétele. Nem téved absztrakcióba, kerüli a típust, talán inkább, mintsem kellene, és egyénekre törekszik. Nagyrészt összetett szenvedélyeket fest. Több szenvedélyt, több indokot olvaszt össze, melyek egymásra hatva, egymást élesztve vagy mérsékelve idézik elő a bonyodalmat és katasztrófot. Kolostory a bigott vallásosság s hiú könnyelműség, az arisztokráciai idealizmus és heves érzékiség vegyülete, Tarnóczyné a puritanizmus és képmutatásé, kinek egy képzelt sérelemből folyó gyűlölsége kapzsi irigységgé válik, és szent célja magánbosszúvá; Verbőczyben a tudomány és optimizmus, a hazafiság és öncsalás, a jóság és hiúság; Péchyben a vallásos álmodozás és nagyúri gőg, kockáztató gondatlanság és szelíd mérséklet olvadnak össze. S a női hiúságot és kacérságot hány vegyületben és változatban rajzolja a legbűnösebbtől a legártatlanabbikig: Idunától egész Péchy Deborahig. Az összetett szenvedélyek e tömkelegében néha eltévedni látszik, finom részletezése nem mindig emeli a költői hatást, megmegvillan pesszimizmusa is, mintha az emberen minden csak máz volna, mely gyöngeségeit takarja, mintha bűneink nagy része túlhajtott erény volna, erényeink nagy része ki nem nőtt bűn, mintha játékszerei volnánk rokonos ellenszenveinknek, melyek megvakítanak, és közönyünknek, mely kioltja érzésünk lángját, hogy a sötétben szellemünk elaludjék, és szívtelenségünk elbutítson. De ha gyöngül is olykor lelkében az erkölcsi eszmény, soha ki nem alszik. A nemes nő- és férfialakoknak egész sora vonul el regényein. Eliz, Sára, Klára, Dóra, a három Mikes-fiú, a két Elemér, Róbert: mind mélyérzésű, önmérséklő, lemondó jellemek, akiknek minden bűnök csak az, hogy teljes szívvel ragaszkodtak valakihez, aki őket akarva vagy akaratlanul boldogtalanakká tette. Kemény ifjú álmait, szeretteit, szép emlékeit rajzolta bennök igazán, oly őszinte meghatóan. De szíve és képzelme démoni elemeit éppoly erővel tudta kifejezni. Gergely és Barnabás diákok ez elemek legélesb képviselői: amaz az erkölcsiségtől teljesen megvált rendkívüli észé, emez a szerencsétlenségből folyó embergyűlöleté. Azonban Kemény jobb kigondoló, mint kidolgozó, jellemrajzainak körvonalai biztosak, de árnyalatai nem mindig elég élénkek, s nincsenek teljes hatalmában a nyelv művészetének oly titkai, amelyek az elbeszélést vonzóvá, a párbeszédet elevenné teszik. A magánbeszédben, a benső lelki küzdelem föllepleződésében már sokkal szerencsésebb. Néha itt oly eleven, oly találó, hogy a legkitűnőbb költőkkel versenyez. A természet, hely és környezet hatásának rajza a kedélyre kiválóan sikerül neki. Az a lélekállapot, midőn az ész dialektikája elaltatja a szívet, vagy a szívé az észt, amidőn a képzelődés nagyítja vagy kicsinyíti a tárgyakat, a szenvedélyt tüzeli vagy hűti, a mámor- és kiábrándulásnak, a tettre ragadtatás és a tett visszahatásának hangulata, a kósza álmodozás, a sejtelmes borongás a legköltőibb tolmácsra találnak Keményben. Regényeinek e helyei a magyar költészet legszebb lapjai közé fognak tartozni mindenha.

Kemény mintegy húsz kötet regényt és beszélyt írt, leginkább a politikai szünetek napjaiban, mert 1841 óta egész 1867-ig folyvást foglalkozott a politikával, s néha kizáróan csak annak élt. Bár regényei nem politikai és társadalmi irányúak, a költőt és politikust mégis összeköti az eszme és hangulat bizonyos rokonsága. Valamint regényeiben a nemes szenvedélyek, az erény tévedéseit rajzolta, úgy politikai műveiben legörömestebb fejtegette a hazafiság túlzásait, a nemes törekvések tévtanait, a népszerű eszmék árnyoldalait, sőt veszélyeit. Nemegyszer emlegette Hieró királyt, akinek egy híres mechanikus oly hajót készített, mely legszebb és legkényelmesebb volt az egész világon; de a történetből csak a syrakusai kikötőbe nem fért be, amelynek számára készült, s e csekély hiba miatt hasznát sem lehetett venni. Fölhozta azt a keleti mondát, amelyben a beteg perzsa király számára rendelt orvosságot tanácsosainak kell bevenni, s így az egészségesek megbetegedtek, a beteg pedig nem gyógyult meg. Azt hitte, hogy a magyar politikai életnek sok ily mechanikusa van, s orvosai gyakran nem a beteget gyógyítják, hanem az egészségest betegítik. Tapasztalta, hogy az ellenzék rendesen többet szokott ígérni, mint amennyit megtartani képes, de az 1848 előtti magyar ellenzék, nagy

többsége mellett sem juthatván kormányra, még kevesebb felelősséget érez s e tekintetben fölülmúlja a világ minden ellenzékét. Születésénél fogva arisztokrata volt, helyzete és foglalkozása demokratává tették, de sohasem volt a merev rendszerek és elvek embere. Azok soraiban küzdött, akik védték az alkotmányt az abszolutizmus ellen, a magánjogban a feudalizmust, a közjogban a rendiséget akarták megdönteni, de érezte, hogy viszonyaink közt a demokráciai eszmék bizonyos ponton túl nem szolgálnak a szabadság biztosítására, nemzetiségünkre nézve pedig éppen veszélyesek. Családi hagyományai, történelmi tanulmányai, Magyarország önállásáért lelkesítették, de tudta, hogy minden törekvés e cél felé mily szoros kapcsolatban van a külügyek állásával, s az örökös tartományok helyzetével. Nem a szolgaiságtól, nem a politikai tétlenség- és lelketlenségtől féltette nemzetét, hanem az igen is merész tevékenységtől, az igen is lázas lelkesüléstől, s azt tartotta, hogy hazánk szabadsága- és önállóságának ellenségei kevésbé veszélyesek, mint nagyon is hő barátai. Semmit sem kedvelt annyira, mint az eszmék természetének, a tények okainak s az események értelmének nyomozását - mint politikai író ebben legerősb -, éppen azért elégületlen volt az ellenzék nem egy tanával, s nemigen hitt a rázkódás nélkül való átalakulás lehetőségében.

Erdélyben kezdte politikai pályáját, részt vett a Kolozs megyei közgyűlésekben, s vezércikkeket írt az *Erdélyi Híradó*ba. Az erdélyi ellenzék csaknem kizáróan a sérelmi politikát űzte. Kemény politikája termékenyebb mezőn szeretett járni, sorozati kérdések miatt nem akart a megnyerhető előnyökről lemondani, s amit kiszakasztva életbe léptetni remélt, nem temette az úgynevezett rendszeres munkálatok közé. Ez irány Kolozs megyében többséget vívott ki, s hatással volt az erdélyi országgyűlésre is. Azonban Kemény nem annyira ezzel, mint 1843- és 44-ben két füzetben kiadott *A korteskedés és ellenszerei* című röpiratával vonta magára a közfigyelmet. Ekkor választotta az Akadémia levelező tagjának, hogy később tiszteleti és igazgató taggá emelje, ekkor jött közelebbi ismeretségbe egypár magyarországi kitűnő államférfiúval és publicistával. E röpirat forma tekintetében messze áll Kemény későbbi politikai munkáitól, de rendkívül éles észt és műveltséget árult el. Kemény egész tárgyilagossággal vizsgálta a korteskedés kórjelenségeit, melyek akkor tájt nemcsak a megvesztegetés, hanem az erőszak alakjában is mutatkoztak, s éppen úgy veszélyeztették a szólás szabadságát, mint bomlasztóan hatottak a megyei közigazgatásra és igazságszolgáltatásra. Bírálat alá vette az ajánlott gyógyszereket, különösen a Wesselényi indítványát, aki országos törvény helyett megyei rendőri és büntető szabályokkal akarta fékezni a visszaéléseket. Kemény országos törvényt sürgetett, s a rendőri szabályok helyett a cenzusban kereste a gyógyszert, amely szerint a megyei választójog csak a birtokos nemeseket, némely vagyonosabb nemnemest, s a honoráciorokat illette volna meg. De nem e javaslat keltett figyelmet, hanem beható fejtegetései reformjainak vezéreszméiről, megyei rendszerünkről, a cenzusról és az általános szavazatról. Élesen kiemelte, hogy a magyarnak kötelessége előmozdítani a szabadelvűség érdekeit, de el nem hanyagolni nemzetiségét, noha e kettős kötelesség érdekei olykor meghasonlanak, útjai keresztülvágják egymást, irányai különszakadnak. Fejtegette, hogy reformjainknak összhangzásban kell lenni a főcéllal, amely a képviseleti rendszerre való átmenetel. Megtámadta azt a törekvést, amely a megye-rendszert a föderalizmus felé vonja, az országgyűlést a megyék szolgájává törpíti, s nemcsak a visszaélések, hanem a jó közigazgatás elé is akadályt gördít. A cenzus és az általános szavazat kérdésével legtöbbet foglalkozott könyvében, különösen az általános szavazat veszélyeit fejtegette, amely szerinte éppen oly ellensége a szabadságnak, mint a jó rendnek.

Széchenyinek annyira megtetszett e röpirat, hogy egy általa alapítandó új lap szerkesztésével kínálta meg Keményt. Eötvös szintén üdvözölte őt, és Csengery a *Pesti Hírlap* dolgozótársának hívta meg, mely már kitűzte a parlamenti központosítás és felelős kormány zászlóját. Kemény nem érezvén magában elég erőt, hogy Széchenyi vezérlete alatt új pártot

alakíthasson, nem lépett ki pártjából, s az Eötvös-töredékhez csatlakozott, melyhez legtöbb rokonszenvvel viseltetett. 1846 végén Pestre költözött, és a *Pesti Hírlap* rendes dolgozótársa lett, később pedig Csengery szerkesztőtársa. Itt eleinte leginkább oly kérdésekről írt, melyek a képviseleti rendszerre való átmenetelt illették, minők a választó törvények, országgyűlési utasítások, évenkénti országgyűlés, gyűlési nyilvánosság, s egyszersmind Erdély iránt igyekezett érdeket gerjeszteni, melynek jövőjét a Magyarországgal való egyesülésben látta. Azonban kiütött a párizsi forradalom, Bécs és Pest mozogni kezdettek, és egypár hét alatt átalakult a magyar alkotmány. Keményre mély benyomást tett e nagy változás. Nem hitte, hogy az általános szavazatból Franciaország szabadsága keljen ki, aggodalommal tekintette az új magyar alkotmányt, nem mintha szívéből ne üdvözölte volna Magyarország önállását, a jobbágyság eltörlését, a népképviselet és felelős kormány valósulását, hiszen egész életén át ezekért küzdött: hanem mert a törvénybe iktatott közös ügyek homályban maradtak, s az örökös tartományokkal való kapcsolatot nem szabályozták intézmények. Meg volt győződve, hogy az 1848-i törvények, úgy, amint hozattak, meg nem állhatnak, mert vagy Magyarország teljes függetlenségére, az elszakadásra vezetnek, vagy pedig a kapcsolatra nézve módosulást kell szenvedniök, s a helyzet csak egy közbenső állomás. De megnyugtatni igyekezett magát, remélte, hogy az összeütközés nem következik be oly hamar, s a kiegyenlítésre lesz idő. Éppen azért, mint képviselő és hírlapíró egész lélekkel támogatta az új kormányt, s éppen oly hévvel küzdött a bécsi, mint a pesti szélső irányok ellen. Azonban többé nem szó, hanem fegyver döntött Magyarország sorsa fölött. Kemény követte a kormányt Debrecenbe, részt vett némi kodifikáló munkálatokban, követte Aradra is, egész föloszlásáig, és sokáig bujdosott Ugocsa és Szatmár megyékben.

Visszatérve Pestre, és kegyelmet nyerve, újra fölvette eldobott költői tollát, s regényeket akart írni, de képtelen volt reá. A múlt emlékei, a jelen keserűsége, a jövő aggodalmai egészen kedélyére nehezültek. A haza és barátai sorsa, Széchenyi őrültsége, Wesselényi és Bethlen János halála, bánattal töltötték el. E három férfiúról jellemrajzi tanulmányokat írt, melyeknek hátterét a magyar és erdélyi közélet körvonalai alkotják, 1791-1848. Kitűnő művek ezek, melyekből nem egy vonás, nem egy eszme fog átmenni újabb történelmünk lapjaira. Mintha a múlt emlékeivel való foglalkozás megenyhítette volna, újra a jelenhez és jövőhöz fordult. 1850-ben és 1851 végén két röpiratot bocsátott közre: *A forradalom után* és *Még egy szó a forradalom után* címűeket, melyek politikai munkái között a legjobbak mind tartalom, mind forma tekintetében. Alig van reá példa, hogy valaki egy lezajlott véres forradalom után, az elvakult reakció dühöngései közepett, annyi nyugalommal és tárgyilagossággal írjon. Pártszenvedély nélkül ítéli meg a múltat, keserűségét elnyomva a jelent, s a mély belátás biztosságával jelöli ki a dinasztiának és nemzetnek a jövő irányát. A lefolyt huszonöt év történetének bírálatából indult ki, kimutatja a kormány és pártok tévedéseit, saját párttöredékét sem kímélve, boncolja az eszmék fejleményeit, a tények értelmét, szoros kapcsolatban az európai helyzettel. Figyelmezteti a dinasztiát, hogy ha nem német tartományaival is belép a német szövetségbe, történeti küldetését kockáztatja, közelebb hozza, fölidézi a germanizmus és szlávizmus közötti harcot, amelynek eddig késleltetője, és e két elemnek közvetítője volt. Kifejti, hogy a magyar nemzetiség eltiprását nem kívánja se dinasztiai, se német érdek. A német tartományok útján nyugotra támaszkodni, a tisztultabb magyar államiság által keletre hatni, az imponáló egység szükséges tulajdonaival kültekintélyt fönntartva, benn az alkatrészek szabad és összhangzó fejlődését hűn megőrizni: íme a hivatás, amelyet Ausztriának be kell tölteni. Éppen azért Magyarország politikai nemzetiségét, mely századok szorgalma által gyűjtött kincs, nem elpazarolnia, de eszélyesen gyarapítania kell, és ez csak a birodalom érdekeivel összhangzásba hozott önálló nemzeti belkormányzás útján történhetik. Egyesülésre szólítja föl a pártokat egy nagy nemzeti hazai párttá. Hirdeti, hogy amint a nemzet közvéleménye eldobta az április 14-i végzést, a dinasztiának is félre kell tenni a március 4-i

alkotmányt, s mindkettőnek visszatérni a pragmatica sanctio alapjaira. „Csak nem kell - így végzi munkáját - hiú elméletekhez, amelyeket a könyvein túl nem látó, korlátolt tudomány önteltségében fércelt össze, s az élet argumentumai ellen makacsan véd; csak nem kell a szabadság ábrándhőseinek ragyogó, de testetlen ígéreteihez kötni a haza szent érdekeit, mert ily kapcsolatban veszélyeztetnek; de ha e két faját az ál-státusférfiaknak, kik mint a garabonciás diák, mindig zivatart hoznak, nem fogjátok követni: ha magára hagyjátok a pedant elméletgyártót és a gerjedelmek kalandorát, akkor nem lesz nehéz meglelni kulcsát a monarchiával való viszonyaink rendezésének."

Íme e két röpirat lényege. Mi ez egyéb, mint az az irány, melyet tizenhat év múlva a nemzet és dinasztia egyaránt elfogadott? De akkor senki sem hallgatott Keményre. A forradalmak után rendesen csak két szenvedély uralkodik, egyfelől a teljes reakció, másfelől az új forradalom szenvedélye: amaz a beteg visszaemlékezésért nem ismeri el a tényeket, emez a lázas reményekért, s mindkettő bosszút áhítva, inkább keresi, mint kerüli a bonyodalmat. Keményt lenézték fönn, alant pedig gyanús szemmel tekintettek reá, de volt jutalma is. E röpiratok szorosabbra fűzték Deákkal való barátságát, aki azelőtt is nagyra becsülte jellemét és tehetségét. Kemény az „Angol királynő"-be költözött, ahol Deák is lakott, újra regényeket írt, majd 1855-iben átvette a *Pesti Napló* szerkesztését, amelyre azelőtt is többé-kevésbé befolyással volt. A szenvedőleges ellenállás és várás politikájának senki sem volt oly kifejező képviselője, mint Deák az államférfiú és Kemény, a hírlapíró. Deák távol tartotta magát mindentől, s éppen oly kevéssé igyekezett befolyást szerezni fönn az udvari körökre, a kormányra, mint lenn pártot alakítani; tudta, hogy mindez haszontalan, s még semminek sem jött el az ideje. Kemény sikertelen kísérletei után szintén nem foglalkozott többé a belügyi politikával, s csak külügyi, társadalmi és irodalmi kérdésekről írt. Nem nyilatkozott se jól, se rosszul a kormány intézkedéseiről, csak tudomásul vette és följegyezte; de ügyelt, hogy semmi se jöjjön lapjába, ami a régi pártokat vagy vallásfelekezeteket sértené, a nemzetiségeket ingerelné. Erősíteni törekedett a nemzeti összetartás szellemét, hőn ápolta az irodalom, tudomány és közintézetek érdekeit, és buzdította a nemzetiséghez való hűséget. Közönyös türelme, nyugodt méltósága nemegyszer ingerelte föl a rendőrséget. Magyarországra nézve a legfontosabb rendeletek adattak ki: Kemény Franciaország belügyeit fejtegette; a kormány a birodalom népei áldozatkészségére hivatkozott: Kemény valamely irodalmi kérdésről kezdett értekezni; a bürokrácia ünnepélyeket rendezett, hogy megmutassa az uralkodónak a nép elégültségét: Deák elutazott Pestről, Kemény *Pesti Napló*ja pedig hallgatott. Az ő hallgatása gyakran ékesszólás volt, a nemzet megértette, a kormány pedig érezte, hogy engedelmességet ugyan követelhet tőle, de szólásra nem kényszerítheti, legföljebb bosszanthatja, üldözheti, amit meg is tett. Egy ízben három hónapra függesztette föl lapját, de Kemény türelmén semmi ki nem fogott.

Azonban végre szólnia, nyilatkoznia kellett; 1860-ban kiadatott az októberi diploma. Kemény küzdött magával; tudta, hogy az októberi diploma el nem fogadható, mert tagadása a jogfolytonosságnak, s a magyar alkotmánynak csak töredékeit nyújtja; de azt is tudta, hogy az 1848-i törvényeknek módosíttatniok kell, s azokat a módosítás kezessége nélkül még a legjobb esetben sem fogja elismerni a dinasztia, s egy új, talán véres küzdelem küszöbén állunk. Lapja néhány napig hallgatott, végre megszólalt, s kitűzte az 1848-i törvények zászlóját, de óvatosan, ki nem zárva a kiegyenlítés lehetőségét. Ő mondotta ki legelőször a nagy szót, melytől visszhangzott az ország. A küzdelem megindult, először is hírlapokban, s Kemény vívta első csatáit. Az országgyűlés megnyíltával még szorosabban csatlakozott Deákhoz, s a régi hévvel küzdött a bécsi jobb- és a pesti baloldal ellen, mert, bár más alakban, ismét megújultak 1848 eszméi és szenvedélyei.

Keményt mint szerkesztőt és hírlapírót gyakran gáncsolták némely pártfelei is, akik különben tisztelői voltak. Nem tartották elég gondosnak és élénknek szerkesztését, s örömest gúnyolták apró botlásait. Bizonyára Kemény egy harmadrendű szerkesztőtől is sokat tanulhatott volna, hogyan kell újabb meg újabb hírekkel s érdekesnél érdekesebb hozzávetésekkel szolgálni a közönségnek, habár azok félig sem alapszanak valóságon; hogyan kell mindennap oly vezércikkeket írni, melyek nagyon hatásosak ugyan, de nincsenek összhangban azzal az iránnyal, melynek a lap képviselője akar lenni; hogyan kell változni, átalakulni a képzelt vagy balul fölfogott közvélemény áramlatai között, folyvást hangoztatva a következetességet. Mindez hiányzott Keményben, de voltak oly tulajdonai, melyek a legritkábbak közé tartoznak. Lapjának határozott színezete volt, nem szeszélyből, hiúságból, bosszúból vagy érdekből, hanem meggyőződésből, s mindig tudta, hogy mit, hogyan és mikor kell írni. Nem magának akart képviselője lenni, hanem egy pártnak, s a közönség érezte, hogy szava több, mint egy hírlapíró nyilatkozata. Nem volt magyar lap, amely oly hű tükre lett volna egy nagy párt törekvéseinek, s oly nemes kifejezése érzületének és méltóságának, mint Kemény *Pesti Napló*ja. Kemény egyet-mást elhanyagolt, de a válságos pillanatokban mindig résen állott, s a legfontosabb kérdéseket behatóan tárgyalta. Taktikája és fejtegetései a közeledés, a kiegyezés fejleményeit folyvást érlelték egész a siker végstádiumáig, midőn még egyszer Kossuth híres levele ellen szállott síkra, hogy aztán nemsokára örökre elnémuljon.

Az ország visszanyerte alkotmányát, s a győzelem örömében, dicsőségében csak az nem részesült, aki mindig az elsők sorában küzdött. Kemény megtörve bolyongott Pest utcáin; szánták, s csakhamar elfeledték. De ez őt még akkor sem bántja vala, ha nem veszti el öntudatát, mert nem hiúság ragadta az írói és politikai pályára, szenvedélyből lett költő, hazafiságból politikus, s magas eszményei lévén, sohasem volt elégült magával. Azonban mégis érezte, hogy nem hiába élt. Munkái egyikében mélázva gondol az utókorra. „Ha az - úgymond -, aki Afrika homokrónáin vagy alig ismert tartományok jéghavasain bolyongva, éppen az elhagyatás közt érzi a hiúság ama kényszerét, hogy nevét kőbe, fába vagy bármi szilárdnak látszó tárgyba vésse, s emlegettetni vágyjék, noha hihetőleg ebben csalódni fog; ha a tenger közepén süllyedő hajónak matrózai nevöket, kedveseikét s a megsemmisülendő hajóét palackba zárva engedik át a haboknak, azon reménytől ámítva, hogy találkozni fog, bár kevés, ki a tenger titkai közül legalább ez egyet fölfedezi: vajon miért ne higgyem én is, hogy miután szemem bezárul, tetemen szétmállik, fejfámat ledönti az idő, még találkozni fog, bár kevés vagy talán egyetlen egy, aki irodalmi fáradozásaim iránt érdekkel viseltetvén, érdeket kíván iránt gerjeszteni.”

Ó, találkozni fognak, s nem kevesen! A hű magyar nem fogja feledni a pusztakamarási sírt, hol agg diófák árnyában egyik legkitűnőbb költője és publicistája alussza örök álmát. Költői műveinek igazságot szolgáltat az idő; azok inkább fognak olvastatni később, mint jelenleg, s Magyarország újabb történelmének írója kegyelettel fog megemlékezni a bajnokról, akinek a kor dicsőségéből kevés jutott, de aki egészen átérezte reményeit, aggodalmait, viselte gyászát, megharcolta küzdelmeit, s elesett a győzelem zászlója alatt.

ARANY JÁNOS

Szül. 1817. márc. 1-én; megh. 1882. okt. 22-én

Fölolvastatott a Kisfaludy Társaság 1883. okt. 28-án tartott közülésén

Ezelőtt egy évvel, október 22-én, éppen ez órában haldoklott Arany János egyik szobájában e palotának, melynek dísztermében íme emléke ünneplésére gyűltünk össze. Hatvanöt év időköze választja el a szalontai kunyhó bölcsőjét az akadémiai palota koporsójától. Egy egész élet tárul elénk, látszóan csendes, nyugalmas, mégis tele ellentéttel, küzdelemmel és szenvedéssel. Ki gondolta volna, hogy a düledező kunyhó méla, sápadt gyermekében lángész szunnyadjon? Ki képzelte volna, hogy a bátortalan, hallgatag diák egy új világot nyisson költészetünkben, s nyelvünk alig ismert bájait tolmácsolja? Ki jósolta volna meg, hogy a vándor színészújonc, aki a színpadon semmi sikert nem tudott kivívni, egykor Shakespeare és Arisztophanész remek fordításával ajándékozza meg nemzetét? Ki hitte volna, hogy az iskolát sem végzett ifjú magányában többet tanuljon, mint amennyit tanárai tudnak? Ki remélte volna, hogy az egyszerű vidéki jegyző egyszerre országos hírre emelkedjék, s néhány év múlva Magyarország legkitűnőbb emberei között foglaljon helyet?

De a sors ez ellentétes változásai semmit sem változtattak rajta: ugyanaz maradt erkölcseiben, életmódjában. Mindvégig ő volt Magyarország legegyszerűbb embere, de bizonyos tekintetben egyszersmind legérzékenyebb, legbüszkébb lelke is. A tömeg mellőzése és tapsai, a hatalmasok lenézése és kegye keveset hatottak reá, de folyvást saját lelkiismerete fölindulásai között élt. Puritán szigorral teljesítette mindennemű kötelességeit, s aggodalmasan őrizte erkölcsi és írói méltóságát. Szerény volt, mert megvetette az önhittség és nyegleség fennhéjázásait, de azért sohasem alázta le magát; többet volt szomorú, mint vidám, mert gyöngéd lelke minden érintésre összerezzent, mélyen, sokáig érzett minden erősebb benyomást, de erőt vett magán, s önmegadó türelemmel haladt végig az élet útjain; hallgatag, magánykedvelő volt, mert inkább álmodozásra született, mint cselekvésre, s otthonosabb volt a képzeleti, mint a való világban, de átható józan eszén nem vett erőt se ábránd, se szenvedély, sőt aggódó természetének töprengése előzte meg és kísérte minden elhatározását. Családjának és barátainak áldozta szíve és nemzetének elméje kincseit, magának csak aggodalmait s önelégedetlenségét tartva. Semmi sem volt benne a költők hiúságából, képzelgéséből és hóbortjaiból. Ifjúkori csalódása, ballépése, hogy elhagyva az iskolát, nem gondolva agg szüleivel, színészi dicsőségről álmodozva, világgá ment, s néhány hét múlva önvád gyötörten, nyomorba süllyedve tért vissza az apai tűzhelyhez, mély nyomot hagyott lelkén, megtörte erélyét, önbizalmatlanná tette, s midőn ébredező géniusza és a körülmények a költői pályára ragadták, már családos, komoly férfiú volt, aki számot vetett az élet csal-álmaival.

Valóban Aranyt már felléptekor nem hiú érdek, hanem a hazafiság és művészet becsvágya lelkesítette. Részt akart venni abban a küzdelemben, mely újjászülte a magyar irodalmi és politikai életet, s midőn minden veszni látszott, vigasztalni, éleszteni óhajtotta megtiport nemzetét, föltárva dicső múltját, megzendítve üldözött nyelve bájait, s a művészet nagyobbszerű alkotásaiban mintegy megtestesítve még meg nem tört szellemét. Ez volt élete célja, éjei álma, napjai küzdelme. Az ó- és újkor remekíróin művelt lelke magas eszményeket tűzött maga elébe, s éppen azért nemegyszer csüggedezett. Maga a nemzeti katasztrófa is ólomsúlyként nehezedett kedélyére, s gyakran, ahelyett hogy nagyobb epikai munkáin dolgozzék, egyes lírai sóhajokban tördelte szét fájó lelkét. Ide járultak az élet gondjai s a betegeskedés

szenvedései. Egész életén át oly hivatalokat kellett viselni, melyek nemigen hangzottak össze természetével, s akadályozták költői munkásságát. A kora reg vagy késő éj óráit kellett meglopni, hogy múzsájának élhessen. S egy kis családi baj vagy hivatalos bosszúság napokra elvette kedvét a munkától, kivált amidőn elkezdett betegeskedni is. Voltak hónapok, sőt évek, melyekben nem volt elég lelki vagy testi ereje, hogy megkezdett műveit folytathassa. Ilyenkor fordításban keresett szórakozást vagy enyhet a tétlenség unalma ellen.

Így élt Arany Szalontán, Nagykőrösön, Pesten, küzdve önmagával, balkörülményeivel, de folyvást álmodozva, s költői tervein szövögetve. Remélt, hitte, hogy amit az élet reggele, dele megtagadott tőle, megadja azt alkonya, amint ő maga mondá:

Egy kis független nyugalmat,
Melyben a dal megfoganhat;
Csendes fészket zöld lomb árnyán,
Hova múzsám el-elvárnám;
Munkás, vidám öregséget,
Hol, mit kezdtem, abban véget.

E remény egészen lelkéhez nőtt. Ezenkívül alig érdekelte olyas, ami személyét illette. Mindennemű kitüntetés hidegen hagyta, de ehhez hévvel ragaszkodott, gyönyörködött csillámain, s midőn koromként elhomályosulni látta, búskomolyságba merült Mintha egész életén át készült volna a független nyugalomra, a munkás, vidám öregségre. Mintha hitte volna, hogy költészetének legszebb gyümölcsei csak élete őszén érhetnek meg, csak ekkor írhatja meg az ő könyvét, mely még nincs megírva. Előrelátó, gondos, takarékos volt. Nem hajhászta a pénzt, de megbecsülte, mint reményei eszközét. Soha semmit sem írt a szerkesztők és kiadók megrendelésére, soha semmit sem adott ki csak azért, hogy pénzt szerezzen; de tiszteletdíjait, jutalmait, fizetése fölöslegét úgy nézte, mint hitbizományt, melyet nem szabad elkölteni, hanem kamatoztatnia kell. Tőkét gyűjtött, hogy biztosíthassa maga és családja jövőjét, s legalább élete alkonyán egészen a költészetnek élhessen. Az akadémiai palota büszke falai közt szülőföldje valamelyik szerény házára gondolt, melynek fás kertje van és kertre nyíló szobája; Pest fényes utcáin Szalonta egyszerű házsorai tűntek föl lelkében; a Városligetben bolyongva, szállani vágyott a szellővel, a felleggel, kelet felé. Mint kalitkába zárt madár, zöld erdőről álmodozott, hol szabad fészkén vidámabban énekelhet. Férjhez ment leánya körében, szerető neje gondjai alatt, ifjúkori emlékei közt akarta eltölteni élete hátralevő napjait, s ott bevégezni *Toldi* és a hun-magyar monda trilógiáját. De a sors mindvégig siket maradt esengéseire; leánya meghalt, s őt magát sokáig lelki és testi fájdalmak emésztették. Midőn üdülni kezdett, s egyik szabadabb, nyugalmasabb évében, a Margitsziget tölgyei alatt még egyszer visszamosolygott reá a múzsa, újra némi reménnyel nézett a jövőbe. Elvégre kivívta független nyugalmát, munkás öregségről álmodozhatott, de mindez már csak a haldokló hattyúéneke és álmodozása volt.

Ó, elhúnyt, sokat szenvedett barátom, mintha most is előttem állanál, mintha most is látnám komoly, szomorú arcodat. Lelkedben egy egész költői világ ragyogása, és szemed mindinkább veszti világát, s kezd minden elsötétülni körüled; egy egész mennyei harmónia él benned, és hallásod gyöngül, alig hallod már szeretteid hangját is; teremtő képzelmedben ősmondáink hősei kelnek új életre, s erőtlen kezed nem nyúlhat lanthoz. Tehetséged ereje küzd szerveid gyöngeségével, s tested omló romja eltemeti lelked szülötteit. Mintha most is látnálak ravatalodon, hallanám koporsód záródását, a megzendülő gyászéneket, a dübörgő hantokat, s újra visszahangoznának lelkemben tört sóhajaink, midőn a fájdalom elfojtja a szót, s csak könnyeink omlanak.

De miért föltépnem a hegedő sebet? Némuljon a gyász hangja, s az emlékezetnek ne fájdalmát, hanem balzsamát keressük. Az ember halandó alakja helyett tekintsünk a halhatatlan költőre, élete helyett munkáira, szenvedései helyett dicsőségére. Ím a költő nem hamvad sírban, örök-ifjún emelkedik előttünk, lantján nemzeti hagyományaink zengenek, mintha elveszett eposzainkat, balladáinkat varázsolta volna vissza; munkáiból folyvást vigaszt, gyönyört, lelkesedést meríthetünk, mert a természet képeit s az emberi szív természetét tárják elénk, s a legnemesebb érzelmeket tolmácsolják örökszép formában; dicsősége nemcsak az övé, hanem mindnyájunké, mert költészete nemzeti típusunkat fejezi ki, minden jegy rajta egyszersmind fajáé, hű tükre Magyarországnak.

Valóban Arany utolsó nagy képviselője azon nemzeti iránynak, mely költészetünkben egy félszázad alatt teljes kifejlésre jutott. Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Petőfi, Arany széles értelemben mind ugyanegy korszak szülöttei, s csak a fejlődés különböző stádiumait jelölik. Midőn ezelőtt száz évvel újra zsendülni kezdett elhanyatlott költészetünk, mintegy erőszakosan szakítottunk a múlttal. Egész addig többé-kevésbé megéreztünk ugyan majd minden európai mozgalmat, de hatásait saját egyéniségünkbe olvasztva, saját módunk szerint dolgoztuk föl. A középkorban a keresztyénség szelleme és hazafiságunk eszméi éppen oly csodálatosan olvadtak össze költészetünkben, mint az egyházi énekek dallamai népdalaink ritmusával, hogy megteremtsék azt a nemzeti versidomot, melyet a XVI. és XVII. század költői még inkább kiműveltek. Zrínyi és Balassa a reneszánsz hatása alatt állanak, de éppen úgy kifejezik saját egyéniségöket, mint nemzetök legbensőbb szellemét. Azonban a XVIII. században nemzeti értelemben vett állami hanyatlásunk a társadalom- és irodalomban egyaránt kifejté hámlasztó hatását. Alig volt irodalmunk, s ami volt, az messze maradt műveltségünktől. Elnémult költészetünk, ha néha megszólalt, a múlt hagyományain csak kérődzött, mindinkább süllyedve, tartalomban éppen úgy, mint formában. A természetes fejlődés megszűnt, és mintegy reánk szakadt az idegen műveltség. Ez idegen műveltséget magyarrá tenni, volt az ébredő hazafiság jelszava. S valóban ötven év alatt az egészen magyarrá kezdett válni, de kevésbé nemzetivé. Nemcsak ízlésünk újult meg, hanem nyelvünk, stílünk és ritmusunk is. Utánoztuk a francia, a klasszikai és a német költészetet; eldobtuk nemzeti versidomunkat, s a klasszikai és nyugoteurópai ritmust zendítettük meg. Az ó- és újkor remekíróitól nemcsak írói művészetet tanultunk, hanem idegenszerűséget is.

Ez iránynak volt ugyan ellenzéke is, de kevés tehetsége s még kevesebb ízlése miatt, azt még csak mérsékelni sem igen tudta. S talán jól történt így. Költészetünknek végig kellett küzdeni ez iskolákat, hogy nemesedjék, eszmét, szellemet, ízlést vegyen magába, ha mindjárt a nemzetiesség árán is. Nyelvünknek ki kellett emelkedni szegénységéből, merevségéből, laposságából, ha mindjárt erőszakosan is. A visszahatásnak magából a mozgalomból kellett születnie és saját túlságai miatt, hogy valódi vívmányait megtartva, magába olvaszthassa a nemzeties fejlődés régibb és újabb elemeit. S csakugyan legtehetségesebb költőinkben már-már képződik a visszahatás, s a száz év másik fele, az újabb ötven év egész napjainkig nem egyéb, mint a visszahatás teljes diadala. Költészetünk újra érintkezik mindazzal, amitől elszakadt, de művészi vívmányok kíséretében. Nemzeti versidomunk újra visszavívja jogait, a költői nyelv idegenszerűségét a magyarosság régi és új bájainak vegyülete váltja föl. Költőink részint a régi, részint a népköltészet forrásaiból merítve, mintegy megifjodnak, nemzetiebbekké, de egyszersmind európaiabbakká is válnak. Az irodalmi, társadalmi és politikai fejlődés egymásra hatva, egy magasabb nemzeti irányba olvad, és újjászüli Magyarországot. Ez irány először is Kisfaludy Károlynál mutatkozott feltűnőbben. Magyar történelmi és társadalmi rajzai közelebb hozták költészetünket az élethez, és líráján megzendültek olykor népdalaink visszhangjai is. Vörösmarty mint nemzeti törekvéseink szószólója lépett föl, a külföldi iskolák egyikéhez sem szegődött, a képzelem szabadságát, a nemzeti elem alakító erejét hirdette, s a

régi és megújított nyelvet összeolvasztva, megállapította újabb költői nyelvünket. Hatása alatt, társadalmi és politikai forrongásaink közepett nemsoká Petőfi jelent meg, e legeredetibb lírai költőnk, a specifikus magyar líra megteremtője, kihez egypár év múlva Arany csatlakozott, hogy ugyanazt tegye az eposszal és balladával, amit Petőfi tett a dallal.

Arany gyermekifjúkori viszonyai bármily kedvezőtlenek voltak, mégis nagyban befolytak arra, hogy mint költő és esztétikus a népnemzeti irányt teljes diadalra juttassa költészetünkben. Szülőinek utolsó és késő gyermeke volt. Legidősebb leánytestvére már rég férjhez ment volt, midőn ő született; többi számos testvérei még előtte elhaltak. Ő volt öreg szüleinek egyetlen reménye, vigasza; mindig körükben tartották, s rendkívül vallásosak levén, e hajlam reá is elragadt. Az ének és a szentírás vonzóbb helyei lettek első táplálékai gyönge lelkének, s a kis bogárhátú kunyhó szentegyház vala, ahol füle soha egy trágár szót sem hallott, nem levén cseléd vagy más lakó, csak öreg szülei és ő. A gyermek kora komollyá és mélyen erkölcsi érzésűvé vált, az maradt az ifjú, a férfiú is, s az erkölcs e kultusza éppen úgy megérzik költészetén, mint stíljén a szentírás és zsoltárok ódon nyelve. Szülővárosa, Szalonta, egykor szabad hajdú község volt, mely híven követte az erdélyi fejedelmek zászlóit, valahányszor azok fegyvert ragadtak a magyar alkotmány és vallásszabadság védelmére. A XVIII. században elvesztette ugyan régi szabadalmait, de mégsem vált valóságos jobbágyközséggé. A jobbágyi szolgálatokért bizonyos összeget fizetett földesurának, s megőrizte önkormányzatát. A szalontaiak némi középállást foglaltak el a nemes és jobbágy között, de voltak köztök valódi nemesek is, bár némelyikök megfosztatott jogától, így az Arany-nemzetség is. A csonka torony, mely a város egyik kiváló pontján még máig is fönnáll, a viharos, de dicső múltra emlékeztette őket, a városi határ Őrhalma, Szigettó, Testhalom nevű részei a török csaták és őseik vitézsége nyomait tartották fönn, és távolabb Toldipuszta, s a szintén elpusztult Nagyfalu a Toldi-monda bölcsőjét rengették. A komoly gyermek, akit atyja korán megtanított olvasni, s aki a XVI. század némely ponyvára került krónikáit is olvasta, örömest hallgatta e mondákat, s örömest bolygott a nagy határ erdein és mezein, a természet bájaiba merülve. Szalonta mintegy végpontja azon nagy rónaságnak, mely a Tisza partjától egész Belényesig húzódik. Kék ligetek és kék hegyek alján változatosabb róna ez, mint Alföld pusztái, és népében is több a hagyományos szokás és régies színezet. Arany fejlődő lelke magába olvasztott minden természeti bájt, történelmi emléket, hagyományos szokást. A pusztán félszemmel fölkelő nap, az ösztövér kútágas, a csonka torony féllábú gólyája, a zöld lomb közein áttetsző égbolt, a szántovető síró füttye, a napsugár és felhő fény- és árnyfoltjai a mezőn, a boglya tetejéről az aratók vidám seregére letekintő suta gém, a város szélső ablakán vakítón égő és hirtelen kialvó alkonysugár, a feketén bólintó eperfa lombja, az éj bakacsinja ezüst holdkoszorújával: mind oly élénken maradtak emlékében, mint a mesék és mondák hősei, a régi énekek és népdalok dallamai, a népélet tarka jelenetei, s mindazon tipikai vonások, melyek a magyar fajt jellemzik. E képek, benyomások és hangok folyvást éltek lelkén, megelevenedtek műveiben, kivált a nagyfalusi és szalontai Toldi Miklós alakja egész sírjáig kísérte a szalontai hajdú unokáját.

De a gyermekifjú nemcsak szemlélődő és álmodozó, hanem rendkívül tanulékony is volt. Sokat tanult az iskolában, még többet olvasott az iskolán kívül, és már jó korán verselgetni is kezdett. Minden latin és magyar könyvet elolvasott, amit az iskolai könyvtárban vagy a szomszédok mestergerendái alatt talált. Ismerte a régibb magyar irodalmat egész Csokonaiig, akit nagyon szeretett, egyszóval azt az irodalmat, mely azelőtt egy félszázaddal volt divatos, mert Szalontán jobbára mind csak azt olvasták, s az újabb költők ott ismeretlenek voltak. Az újabb irodalommal csak mint debreceni diák és kisújszállási tanító ismerkedett meg, amikor a görög és német irodalmat is tanulmányozni kezdette. Újabb költőink, élükön Kazinczyval, inkább elidegenítő, mint vonzó hatást tettek reá. A régi magyar irodalom keblén növekedett

föl, s érezte, hogy az újabban ha több is a művészet, de kevesebb a magyarosság. Legkedvesebb emlékei a régi költészethez vonzották, melynek módja szerint maga is tudott költeni, az új mód szerint hiába kísértette meg a költést, sehogy sem sikerült, s belátta, hogy azt még tanulnia kell. Bizonyos meghasonlás vett erőt rajta, de arról még sejtelme sem volt, hogy ő is hivatva van, talán inkább, mint bárki más, a régibb és újabb költészet összébb forrasztására, s a nemzeti iránynak a népi elem fejlesztése által szilárdabb megerősítésére. E meghasonlás talán arra is befolyt, hogy midőn forrongó lelke az iskolai egyhangúságot megunva, valami szokatlan pályáról álmodozott, nem költő akart lenni, hanem előbb festő, majd szobrász, és végre is színész lett. Azonban vándorlásaiból csalódottan tért vissza, ismét nem tollhoz fogott, hanem egy kis hivatal után látott, hogy teher helyett gyámola legyen öreg atyjának. Szabad óráiban művelte ugyan magát, gyakran forgatta Homért, megtanult franciául, írt és fordított is valamit, de nem készült az írói pályára. Majd sorsa jobbra fordultával megházasodott, s végképp szakítva álmaival, elhatározta, hogy ő is közönséges ember lesz, mint más. A véletlennek kellett közbejönni, hogy kiemelje költői tétlenségéből, s egy rokon szellemnek, Petőfinek költészetével érintkeznie, hogy félénk géniusza szárnyra kelhessen. A negyvenes évek elején Szilágyi István, egykori tanulótársa, tehetséges ifjú író, ki a Kisfaludy Társaságnál s az Akadémián is pályadíjt nyert, jött Szalontára iskolai igazgatónak, s váltig ösztönözte barátját az írói pályára. De ez ösztönzésének csak annyi hatása volt, hogy Arany megtanult angolul, fordított valamit Szophoklészből s néhány alkalom sugallta költeményt írt, inkább időtöltésül, mint komoly célból. Így keletkezett 1845-ben egy szatírai költeménye hexameterekben, *Elveszett alkotmány* címe alatt, minden terv nélkül kezdve. Ki akarta önteni bosszúságát, melyet a megyei élet kicsapongásai költöttek föl benne, de nem gondolt arra, hogy vele a közönség elébe lépjen. Azonban a Kisfaludy Társaság éppen akkor hirdetett pályázatot vígeposzra. Aranyt meglepte e véletlen összetalálkozás, s ekkor is inkább szeszélyből, mint komoly becsvágyból bevégezte művét, s felküldötte a pályázatra. A megnyert pályadíjat úgy nézte, mintha sorsjátékon nyert volna; a bírálók közül egy elismerően, egy majdnem magasztalón szólott művéről, de az ő fülében csak a harmadik, Vörösmarty ítélete hangzott: „Nyelv, verselés olyan, mintha irodalmunk vaskorát élnők." Úgy vélte, hogy most már nem lehet megállapodnia, ki kell öntenie mindazt, ami lelkében forr, és a maga módja szerint. Petőfi sikere felbátorította, s meg volt győződve, hogy Petőfi *János vitéze* után ő is merhet írni egy naiv költői beszélyt, mely a népköltészettől sugalmazva, hangban és jellemzésben egyaránt magyar legyen. A következő évben megírta *Toldi*ját s nemcsak a pályadíjat nyerte meg, hanem a bírálók bámulatát is. Egyszerre ünnepelt költő lett, s Petőfi volt az első, aki üdvözlésére sietett.

A barátság, amely a két költőt összefűzte, éppen olyan nemes volt, mint őszinte. Mily különbség köztök, s egy eszme és érzés rokonszenvénél fogva mégis mily hévvel forrnak össze szíveik! Petőfi heves, szilaj ifjú, erélyes szellem, akinek a dacban, küzdelemben mintegy kedve telik. Arany nyugodt férfiú, megtört erélyű, aki kerüli a zajt, s inkább magában évődik, mintsem küzdjön. Petőfi vakon hisz eszméiben, bízik önmagában, erőszakos, kíméletlen, s ezt mintegy kötelességének, elvei szolgálatának hiszi, mit sem gondolva a világgal. Arany lelkén a kétely árnya borong, önbizalmatlan, kíméletes, engedékeny, s éppen úgy lehangolja a világ, mint saját aggodalma. Petőfi a harag és a merengő szelídség, a düh és a méla ellágyulás közt hánykódik, örül vagy búsul, szeret vagy gyűlöl, boldog vagy boldogtalan, de soha sincs nyugalma. Arany szintén mély fölindulások között él, de erőt vesz magán, csöndes búskomolyságba merül, s úgy bánatját, mint örömét humora mérsékli. Petőfinél egy a gondolat, érzés és tett; Arany a gondolatnál és érzésnél marad, s csak a külső körülmények nyomása alatt ér a tetthez. Petőfi az ifjúság tüzével, szenvedélyeivel vonzza magához az embereket; Arany a férfiúi erények tisztes méltóságával. S költészetökben is hasonló ellentéteket találunk. Petőfi lírikus, egészen alanyi, aki elbeszélő költeményeiben is alanyi érzéseit önti ki,

s mindig önmagát rajzolja. Arany epikus, tárgyilagos, aki lírai költeményeiben is majdnem annyit merít a tárgyból, mint saját kedélyéből. Petőfi korának nemcsak költője akar lenni, hanem harcosa is egyszersmind, aki lanttal és karddal ostromolja a társadalmi és politikai intézményeket. Arany inkább a múltban él, mint a jelenben, s inkább követni, rajzolni akarja a világ folyását, mint vezérleni. Petőfi élénk, fogékony kedélye minden érintésre föllobban, minden benyomást dallá alakít, még a legröpkébb hangulatot is. Aranynak egészen meg kell telnie, hogy megáradjon költészete, s akkor sem mindig árad meg. Petőfi az önkéntesség ösztönével teremt, s gyakran inkább csak homályos sejtelem vezeti, mint világos öntudat. Arany öntudatos művész, de mintha aggodalmassága néha megbénítaná önkéntességét. Petőfi hevesb, változatosb, festőibb: Arany csöndesebb, mélyebb, plasztikaibb. Petőfi ízlése és szívnemessége nem mindig egyerejű képzelme szárnyalásával; Arany képzelme, ha talán lankad is, ízlése, érzelmi nemessége ugyanaz marad. Petőfi költészete az ifjúságé, Arany költészete az érett koré; amabban megtaláljuk az ifjúság soknemű bús és derült fölindulásait, eget ostromló vágyát, édes csal-álmait, gyönyörét, büszkeségét, sőt hóbortjait is, emebben az élet egész komoly hangulatát, férfias küzdelmét, csalódásait, vigaszát, humorát és megnyugvását az erkölcsi rend vaskényszerűségében.

De ez ellentétek mellett is a naiv lélek és őszinte szív ugyanegy lángja lobogott bennök, s a magyar népköltészet ugyanegy sugalmain lelkesültek. Ez mindent kiegyenlített, sőt jellemök és költészetök ellentéteinek némely oldala mintegy vonzotta őket egymáshoz. Arany gyönyörködött új barátja gazdag ifjúságában, mintha vissza akarná élni benne a magáét, mely rideg és hallgatag volt. Petőfi a tisztelet és szeretet vegyes érzésével tekintett a komoly férfiúra, mert sohasem ismert tisztább szívet és nemesebb egyszerűséget az övénél. Arany érezte, hogy Petőfi némely különcségei, ballépései bizonyos nagy eszme vagy érzés túlságai, és kíméletesen ítélt róla. Petőfi büszke lelke meghajolt e szerény és gyöngéd szív előtt, mely semmit sem követelt tőle, de a szeretet egész melegét árasztotta reá. Keveset hatottak egymás jellemére és költészetére, de mindkettő szerette egymásban azt, ami benne többé-kevésbé hiányzott: Arany Petőfiben az erélyt, a szilaj hevet, édes kellemet, friss színezetet, könnyed bájt, Petőfi Aranyban a nemes nyugalmat, mély érzést, biztos és eleven rajzot, egyszerű fönséget. Soha semmi sem zavarta meg barátságukat. Petőfi, aki oly sok barátjával összezördült s néha csekély ok miatt, Aranyhoz mindvégig a legmelegebben ragaszkodott. Arany mindig úgy emlékezett arra az egypár évre, melyeket a Petőfivel való barátságban élt át, mint egy szép álomra. Költeményei között négy-öt vonatkozik a csatatéren minden nyom nélkül eltűnt barátjára. Kora büszkeségének nevezi, üstökösnek, melyet az élők nemzedéke csak egyszer lát s többé soha. Sírját nem tudni, hol van. Bizonyára ott minden vércseppből új virág kel, és több madár zeng ott a ligeten. Gyakran megjelen álmaiban, de esténként ébren is hallja könnyű lépteit, és fülébe cseng hangja. E bús emlék egy hosszú életen át folyvást kíséri. Harminc év múlva is látja őt, s úgy elmélkedik róla, mint akit a hellén kor rég mítoszi alakká emelt volna, de így is varázs övezi emlékét; míg kortársait az idő aggítja, ő mindinkább ifjul, szelleméből semmi sem vesz el, firól fira száll, mint egy közös eszme. Általában Arany élete utolsó heteiben sokat emlegette Petőfit, meg akart jelenni szobra leleplezésének ünnepélyén, bár mindentől visszavonulva élt, s régóta nem vett részt se nyilvános, se magángyülekezetben. És éppen azon nap reggelén lett rosszabbul, s egy hét múlva éppen azon déli órában halt meg, melyben barátja ércszobra fölemelkedett a Duna partján. De bár a sors oly korán elválasztotta őket egymástól, a magyar nemzet emlékezete örökre összefűzi költői alakjokat, mint egy kor ikerszülötteit, egymás kiegészítőit. Arany mint férfiú lépett a költői pályára, Petőfi költői munkássága a férfiúi kor küszöbén szakadt meg. Arany ifjúságába Petőfié pótolja, a Petőfi férfikorát az Aranyé. A magyar ifjú ajkán mindig hangzani fognak Petőfi szerelmi- és szabadságdalai; a férfiú Aranyból fogja meríteni az élet küzdelmeinek eszméit, érzéseit, fájdalmát és vigaszát. Petőfi költészetéből századokra kihangzik a kardok csattogása, a

trombita hangja, az ágyúdörej, a diadal mámora. Arany költészetében a késő unokák is érezni fogják a hazafi könnyét, gyászát, bilincsét, a legyőzött Magyarország sóhaját és szenvedése erényeit. És mindkettő rajzaiban örökre fönnmaradnak fajunk szellemi törekvései, nemzeti vágyai, jellemző sajátságai, hogy az újabb nemzedéket mintegy megóvják az elfajulástól.

Bár mindkettőt a népköltészet dajkálta, de nem egy úton indultak, úgyszólva különböző rendszert követtek. S ez először is nyelvökben nyilatkozik. Fölléptökkor Vörösmarty már megállapította az újabb magyar-költői nyelvet, egyaránt merítve a régi, népi és új nyelvből. Kiegészítette, megjavította, sőt a nemzeti szellem melegen újjászülte Kazinczy művészi törekvéseit. Semmiben sem nyilatkozik annyira Vörösmarty lángesze, mint nyelvében. Emléke nemcsak gazdag bányája a szóknak és kifejezéseknek, melyeknek jellemző árnyalatokat kölcsönöz, de egyszersmind sok új kifejezést alkot, különösen átvitel útján. Erős nyelvérzékkel, művészi ízléssel, csodálatos hangzatossággal, mondhatni alkotó erővel olvasztja össze a régi és megújított nyelvet. Mintegy megteremti a magyar hexametert, jambust, nyugati sémákat, s visszahajlik a magyar versidomhoz is, és több sikerrel, mint elődei. Petőfi mint a nemzeti ritmus bajnoka lép föl, s mint a magyar dal nagymestere a népköltészet nyelvének friss eredetiségét, könnyed bájait, heves szökelléseit szövi a magáéba, s ebben minden magyar költőt felülmúl, de a régi nyelvet kevésbé ismeri, s általában, mint tisztán nyelvművész nem éri el se Vörösmartyt, se Aranyt. Arany is, mint Vörösmarty, a költői nyelv mind a három forrásából merített, s költészete sajátságainál fogva némelyikből többet és mélyebben. Gyermek- és ifjúkori benyomásai, olvasmányai a népi és régi költészet nyelvéhez vezették, majd tüzetes tanulmány tárgyává tette mindkettőt, s fölszedett belőlök minden virágot, minden ritkább, ünnepibb és hatályosb kifejezést, szófordulatot. Mintha a régi nyelvet csak folytatná, de újjászülve, mintha a népnyelvből csak azt venné át, ami művészi, bár részben maga alkotja. S e nyelv a tárgy szerint régies, népies vagy újabb színezetű, és mindig van benne valami tárgyának színéből, alakjából, hangjából, egyszóval természetéből. Bámulatosan bírja a nyelv plasztikáját, lágyságát és erélyét. Senki sem ismeri és alkalmazza jobban a régi és élő nyelv különösebb és finom árnyalatú szókötési fordulatait, s ezek nyomán maga is újakat merészel. Ebben oly gazdag, mint Vörösmarty az átvitt értelmű, új kifejezésekben. Hirdeti a költői szabadságot, követeli az esztézis nyelvi jogait, mint Kazinczy, de más módon és más eszközökkel. Rövidít, összevon, olvaszt, de úgy, amint az élő nyelv szokott; oly viszonyba helyezi a szókat, mely a nyelvtan szoros és száraz logikája szerint talán gáncsolandónak tetszik, de nem a nyelv szelleme szerint, s éppen azért hathatósabban fejezi ki a képzelem mozgását, a fölindulás hevét, a szenvedély erőszakát. Egyszóval, Arany költői nyelvében a nyelv és költészet géniusza egymást sugalmazzák, táplálják, s úgyszólva egymást szülik.

S ez erőt és bájt nemcsak eredeti műveiben találjuk meg, hanem műfordításaiban is. Gyakorlatban mintegy eldöntötte műfordításunk elméleti harcait. Nem ragaszkodott se a szoros, se a szabad fordítás elveihez, mert amaz majdnem szolgai hűséget kíván, s akaratlanul is ragadja a fordítót idegen nyelvi szépségek átültetésére, emez eltöröl majd minden egyéni és nemzeti jellemzetest, s inkább csak a tartalmat nyújtja, mint idomait; amaz igen érezteti az idegen ízt, emez igen is magyarossá alakítja át a művet. Arany mindkét örvényt kikerülni igyekezett, s minden idegen nyelvi fordulatot, átvitelt, árnyalatot oly módon igyekezett kifejezni, mely a magyarban ugyanazt a hatást teszi, vagy legalább ahhoz hasonlót, de mindig tekintetbe véve az író és műfaj sajátságait. Hiába bírjuk a régi, megújított és népi nyelv összes kincseit, ha nem oly helyen és nem úgy alkalmazzuk, amint azt a gondolat árnyalatai, a műfaj és hangulat sajátságai kívánják, s e tekintetben író és fordító nem sokat különböznek egymástól. A régi és népi nyelv sohasem cél, csak eszköz, hogy minél gazdagabbá és magyarosabbá tegyük az irodalmi, különösen a költői nyelvet, s általok is minél elevenebben kiemeljük a mű vagy műfaj jellemző vonásait. Arany mindig tudta, érezte, hogy meddig

mehet, mit és mi módon merészelhet. Az ízlés és ihlet vezette, mert a nyelv művészete nem pusztán nyelvészeti készség és tetszetős szólamok összefűzése. A gondolatnak föl kell olvadnia a képzelem és érzés kohában, hogy megtalálja éppen azt az alakot és színezetet, melyet a tárgy és a hangulat megkíván. Sokképp lehet kifejezni valamit, de a kifejezések a tárgy és hangulat szerint nem egyenlő értékűek. Az író egyénisége, a gondolat és érzés sajátságai, a műnemek és fajok különbségei alkotják a stílt végtelen változatban, s azt visszatükröztetni a műfordítónak szintén föladata. Alig van magyar költő, aki a műnemek és fajok stílkülönbségeit, a költő egyéni természetét oly élénken érezte s műfordításaiban annyira vissza tudta volna tükröztetni, mint Arany. Mindaz, amit Goethéből, Burnsből, Shakespeareből és Arisztophanészből fordított, mint eredeti magyar mű hat reánk, és mégis nemhogy letörölné, sőt éppen kifejezni igyekezik az idegen költők egyéniségét. Ez a műfordítás titka, s Arany legkitűnőbb műfordításai éppen oly remekek, mint legkitűnőbb eredeti művei, éppen annyi élvet nyújtanak, s éppen oly méltók a tanulmányozásra.

Nem kevesebb hatással volt Arany verselésünk technikájára is, ugyanazon forrásokból merítve, melyekből költői nyelvünket gazdagította. Nálunk is meghonosodván a klasszikai és nyugoti versidomok, melyekben szabályos mérték emelte a ritmus hangzatosságát, költőink, még a legjelesebbek is, aránylag kevés gondot fordítottak a rímre. A régi költőkből, kivéve Gyöngyösit, e tekintetben keveset lehetett tanulni, a népköltészetből többet, de eziránt még nem ébredt föl eléggé a figyelem. Ide járult még az élénk visszahatás a debreceni iskola ízetlen mesterkedései ellen, mely gyönyörködött a csupa ugyanazon, de különböző értelmű szókból nagy kínnal összegyalult rímekben, melyeket Szemere és Kölcsey oly találóan gúnyoltak ki. Arany, aki Gyöngyösi és Csokonai olvasása között nőtt föl, megvetette ugyan a debreceni iskola ízetlenségeit, de nem minden hagyományát, éppen azért jobb rímelésre törekedett, mint elődei és kortársai. Nála találjuk legszabályosabban alkalmazva a magyar asszonáncot is, mellyel népköltészetünk ragos nyelvünknek rímbeli szegénységét pótolni szokta. Az a kis értekezés, melyet e tárgyról írt, mutatja, mennyire ismerte népköltészetünket, s mennyire tudta, hogy mit használhat föl belőle műköltészetünk. De ennél fontosabb az, hogy nemzeti ritmusunkat mint költő a tökély magas fokára emelte, mint esztétikus elméletileg is mintegy megállapította.

Amint a múlt század végén terjedezni kezdett költészetünkben a klasszikai és nyugoti versidomok használata, azon arányban szorult mind szűkebb térre nemzeti versidomunk, régi és népi költészetünk ritmusa. Az új versidomok költői nyelvünket tömörebbé, fordulatos- és hangzatosabbá varázsolták, s mintegy kiemelték laposságából. Éppen azért az újabb költők egész lelkesedéssel fordultak feléjök. Azonban bármily alkalmas volt nyelvünk a görög és római mérték kifejezésére, a magyar lélekben nem kelthetett zenei visszhangot, s inkább csak a klasszikai műveltségűek kedvelték. A nyugoti ritmus érzéke már inkább gyökeret vert, nemcsak nyugati műveltségünk kapcsánál fogva, hanem azért is, mert mint rímes vers, közelebb állott nemzeti ritmusunkhoz, melyet a népköltészet folyvást fönntartott, s mely a műveltebbek ajkán is gyakran megcsendült. Némi visszahatás kezdett fejledezni. Kisfaludy Károly és Vörösmarty mintegy visszahajoltak a nemzeti ritmushoz, mégpedig az új költői nyelv vívmányai kíséretében. Különösen Vörösmarty tanúsított iránta előszeretetet, ebben zendítette meg nem egy lírai költeményét, sőt megkísérlette az epikai költészetben is: a *Tündérvölgy*ben újra fölelevenítette a régi Sándor-verset, s művésziebben, mint Gyöngyösi óta bárki. De az ő nyelvének ereje, zengzetessége a klasszikai és nyugoti versidomokban érte el tetőpontját, legkitűnőbb művei ezekben vannak írva, s a magyar versidomot csak mellékesen művelte. Petőfi költészetének súlypontja éppen ide esett, a dalaiban népdalainknak nemcsak benső, hanem külső idomai is megzendültek. A magyar ritmus megtisztulva és megnemesedve kezdte visszafoglalni régi helyét a nemzet tapsai közt. Ekkor lépett föl Arany, s megkettőztette

a mozgalom erejét. Petőfi csak a népköltészetre támaszkodott, Arany a régi költőkre is, egész a középkori maradványokig; Petőfi inkább csak emléke, hallása után indult, Arany jártas volt a zenészetben is, sok régi és népi dallamot tudott, sőt néha a maga mulatságára újakat is szerkesztett; Petőfi termékeny hevében néha elhanyagolta a verselést, Arany nem tudott műgond nélkül írni. Egyszóval Arany Petőfi kezdeményét nagy sikerrel folytatta, s a magyar ritmust mind teljesebb győzelemre vezette. Egyetlen magyar költőben sem találjuk meg ritmusunkat oly szabatosan, annyi változatossággal, mint Aranyban. Alig ismert szerkezeteket is elevenített föl, s a régieket sokképp módosította a műfajok szerint. A Sándor-versnek megadta hangzatosságát, s oly művészivé emelte, mint Vörösmarty a hexametert és jambust. Szó és dallam mindig teljes összhangban volt nála, mintha oly kor költője volna, melyben a szóköltészet még nem vált meg a zenétől. S a magyar ritmusnak e legkitűnőbb gyakorlati mestere elméletileg is legszabatosabb magyarázója volt. Kritikusaink jól ismerték a klasszikai és nyugati versidomokat, de a nemzetivel nem foglalkoztak behatóbban. Bajza szabatos trocheusokat kívánt a magyar ritmusban írt versektől. Fogarassy és Erdélyi tették meg az első lépést a kérdés tisztázására, zenénkből igyekezvén kifejteni nemzeti versidomunk elveit, de hiányosan fejtették ki, s önkényes szabályokat is állítottak föl. Arany döntötte el a kérdést. *A magyar nemzeti versidomról* írt értekezésében élesen föltüntette mindazon különbségeket, melyek a magyar versidomot elválasztják a klasszikai- és nyugotitól, és szintén a magyar népzene alapján teljes szabatossággal állapította meg a sormetszet, versláb és versszak-szerkezet szabályait.

Azonban Aranynak nemcsak nyelve és verselése nyugszik régi és népi költészetünk alapján, egy magasabb nemzeti irányba olvadva, hanem egész költészete is. Talán kevésbé kifejezője korának, mint Vörösmarty és Petőfi, de inkább megtestesül benne mindaz, ami fajunk szellemét és természetét állandóan jellemzi. Leginkább arra törekszik, hogy nemzeti egyéniségünket minél hűbben kiemelje, fölmutassa. Maga is nemzeti típus, de ez nem elég. Mindent összeszed a hagyományból és népéletből, amiben nemzeti jellemvonás nyilatkozik, és alkalmas a költői földolgozásra. Nem a tárgyban keresi az újat, hanem a földolgozásban, de ott is a népszellem sugalmain azon közvetlenségre, erőteljre, izomdússágra törekedve, mi a népköltészet sajátja. Azt hiszi, s nem ok nélkül, hogy a nép legnagyobb inventor, s Homéron kezdve Goethéig a legkitűnőbb művek népi hagyományok alapján keletkeztek. Ő is a hagyományból indul ki, vagy amint maga mondja, epikai hitelt keres. Kedves előtte minden mese, dal, ballada, históriás ének, adoma, közmondás, melyekhez a nép érzése kiválóan ragaszkodik, melyeken leginkább jártatja képzeletét. Ezekből szövi ki műveit, ezeket szüli újra, s majdnem úgy tekinti magát, mint a hajdani rapszód, aki a régi maradványokat javítgatja, darabosságukat egyengeti, hézagaikat kitölti, s töredékeiből egészet alkot. A hun-magyar és Toldi-monda leginkább ragadta meg képzelmét, mert legtöbb nyoma volt bennök a népszellem alkotó erejének. Egész életén át nagy szeretettel csüngött rajtok, s belőlök írta fő műveit. Széchy Mária és Wesselényi történetét előtte már többen földolgozták, s ő Murány ostromában újra hozzáfogott: vajon nem tudná-e jobban, mint elődei, fölhasználva műveikből mindazt, ami fölhasználható. *A Nagyidai cigányok* komikai eposzát egy történeti adomából szőtte; *Katalin* alapja szintén népmonda, s még legmodernebb művében, *Bolond Istók*ban is legalább egy közmondásból indult ki. S ha ide vesszük kisebb és nagyobb költői beszélyeit, balladáit, mindenütt reátalálunk egy-egy népmonda, mese vagy adoma szálaira. Krónikáink száraz lapjain egy szempillantással fölfedez minden oly tényt vagy vonást, mely népköltészeti maradvány, vagy ha nem is az, költői magvat rejt magában; a néphagyományokból kiérzi, ami alakítható, kiképzi a bennök levő eszmét, vagy új eszmét lehel beléjök, az elmosódott részeket, az elhalványult vonásokat visszaképzeli, a romokat fölépíti, a lelketlen anyagba életet önt. Ha összehasonlítjuk műveit az anyaggal, melyből alkotott, éppen úgy bámulnunk kell nagy költői tehetségét, mint művészi erejét. Még a Toldi-monda is mily szervetlen

tényhalmaz, s mily kevés nyoma rajta az alakító képzelemnek. S mégis mily remek trilógiát alkotott belőle Arany. A szétszórt, idomtalan töredékeket mily művészi egésszé varázsolta, a puszta eseményeket mily költői cselekvénnyé, egy-egy durva, sőt aljas tényt mily gyöngéd lélektani indokká, s ahol megszakadt a monda szála, mily leleményesen szőtte az új szálakat, részint a történelemből, részint saját képzelméből, melyet megtermékenyített a régiség tanulmánya. Aranyban gazdagon buzgott föl az alkotó erő, de csak akkor, ha lába alatt a hazai hagyománynak legalább egy talpalatnyi földjét érezte. Hiába szárnyalt volna a levegőben, de nem is szárnyalt. Csak a haza anyai földje adott neki erőt, mint Anteusnak.

Amint művei mesevázát, cselekvényét a hagyományból merítette, éppen úgy jellemrajzban sem indult pusztán képzelete után. Fölkeresett a jelenben mindent, ami a múlttal kapcsolatba hozható. Azt hitte, hogy a régi magyar jellemvonásait legépebb- s legelevenebben a népben találhatni föl, mely legtovább megőrzi sajátságait, szokásait, sőt faji véralkatát is. Amit itt és egy-egy ódonabb udvarházban vagy kastélyban látott, hallott, tapasztalt, azt vitte át a múltba, emelve, alakítva, a századok árjába merítve. Ki más az ő Eteléje, mint pusztáink fia, vezérré, királlyá fejlődve, emelve? S vajon Etellak nem hasonlít-e némely alföldi városhoz, melynek házai megkövült sátrak és utcái sátorközök? Etele lakomája, minden királyi fénye mellett is, nem juttatja-e eszünkbe a magyar nép lakodalmi ebédjeit, és Czerkó tréfái nem hasonlítanak-e vőfélyeink szokásaihoz? A mátrai vadászat, az ajándékba küldött ménes, a fölizgatott hun nép mozgalmai nem elhalványult emlékeinket elevenítik-e föl? Nagyobbszerű minden, s lényegében mégis ugyanaz, amit magunk is láttunk és tapasztaltunk. Ki más Toldi, mint udvarházaink valamelyikének elparlagiasodott szülötte, egy egész pórsuhanc, aki nagyobb hivatást érez kebelében, elzüllik falujából, s becsülettel tér haza? Összeveszése bátyjával, bujdosása, búcsúja anyjától s az öreg cselédtől, mulatozása a csapszékben, nem újulnak-e meg sokszor falvainkban? Nem ismer-e Magyarország minden vidéke egy-egy Toldinét, egy-egy régi szabású nemesasszonyt, kinek szerető szíve folyvást remegve kíséri fia sorsát, aki anyai hiúsággal öleli, csókolja, midőn sorsa jobbra fordul, s aki egész szigorúsággal lép föl, őt korhely pajtásai között találva? Hát az öreg és ifjú Bencét nem találjuk-e föl sok faluban? Nem ültetek-e soha az öreg Rozgonyi asztalánál, nem szolgált-e föl nektek is a gyönyörű Piroska, e mély érzelmű, de nem érzelgő, e szenvedő, de lemondásában is erős leány, aki éppen úgy típusa a magyar leánynak, mint Goethe Gretchene a németnek? Nem láttatok-e örökéből kiforgatott özvegyet? Az nem szólhat másképp, mint Both bajnok özvegye. Az öreg Bárczy fájdalom szülte dühét bizonyára sokszor hallottátok az életben, csakhogy Arany hathatósabban fejezte ki. A honvéd hősiessége nem elevenedett-e föl Szondi halálában, aki még harcol, bár ágyúgolyótól megtört ina, térde? Nem a háromszázados magyar politikát fejezi-e ki Török Bálint, amikor így szól:

„Két ellenség a Duna-két-parton:
Kevés annak az én egy jó kardom,
Egyiket a másikkal - hijába
Ahogy lehet” - gondolja magába’.

A hagyomány ez élénk érzéke, a múltnak és jelennek ez eleven összeolvadása önkéntelen bizonyos realizmus felé ragadta Aranyt, szemben régibb epikai költészetünk idealizmusával, de ennek semmi köze azzal a realizmussal, melyet a francia irodalomban ünnepelni kezdenek, s melynek már nálunk is akadnak hívei. Az idealizmus és realizmus harca a költészetben éppen nem új dolog; a vénhedő, kimerült idealizmus mindig realizmust idéz föl, s a realizmus kicsapongásai mindig újabb idealizmust keltenek életre. Egyik a másikat örök időktől fogva mérsékelte, összhangzó egymásba olvadásuk alkotta nemegyszer a legkitűnőbb műveket, s a visszhatások túlságai szülték mindig azokat a végleteket, melyek ez irodalmi küzdelmek természetéből kimagyarázhatók ugyan, de széptani szempontból sohasem igazolhatók. Arany

nem követett merev rendszert, de egy éltető elv folyvást szeme előtt lebegett. Költeni és mégis igaz maradni, ez volt jelszava, ez a föladat, melynek megoldásától függ a költői siker. Igaz lelkesülés, az emberi szív és a külvilág igaz rajza nélkül nem teremthetni látszatot. S a művészeti igaz nem egyéb, mint a való földolgozása a kifejezendő eszme szerint. Ez igazra, ez igaznak minél hathatósabb kifejezésére törekedett Arany, ennyiben volt ő realista, de tulajdonképp nem tett egyebet, mint az ideált és reált szorosabb kapcsolatba igyekezett hozni, mint bármely magyar költő. S ha néha talán erősebb vonásokat használt, ez csak visszahatás volt költészetünk üres idealizmusa ellen. Ide járult még, hogy szemében a költészet a nemzeti szellem terméke volt, s nem egyes műveltebbek kiváltságos sajátja. A nép-nemzeti elem fejlesztése már magában rejlett némi realizmust, nemcsak a tárgy és jellemrajz, hanem a műalkat tekintetében is. Aranyt nem a mű, hanem a naiv eposz vonzotta; érezte, hogy abban, amit a nép századokon át alkot, több realizmus és igazabb idealizmus van, mint abban, amit a költőnek pusztán egyéni képzelme teremt. Tanulmányozta a világirodalom nagy eposzait, s ösztönét világos öntudatra emelte.

Egészen epikusnak született, s maga sem akart más lenni. Az ifjúság húrja, a leghangzatosabb lírai húr, hiányzott lantján, s éppen nem kívánt versenyezni Petőfi koszorújáért. Hajlamai, iránya, munkaösztöne ellenére ragadtatott a lírai pályára is. Egypár évvel lépett föl a forradalom előtt; a forradalom nem kedvezett az epikai nyugodt munkásságnak, a nemzeti katasztrófa még kevésbé. Maga is mint földönfutó bolygott a romok között. A nemzet és saját fájdalma áradozott keblén, s ki kellett ömölnie. Dala a „babyloni vizek" elégiája volt, mely mint titkos fájdalom sajgott keresztül az ország egyik végétől a másikig. Ki nem emlékszik az *Ősszel, Leteszem a lantot, Fiamnak, Silvester éjén, Ráchel, Dalnok búja* című költeményeire? A hazafi érzés költészete sohasem hatott nálunk kevesebb zajjal, annyira saját nemesebb eszközeivel, mint e szomorú években Arany lantján. A lepel, melybe a költő a cenzorok vizsga szeme elől elburkolta célzatát, még szebben emelte ki gondolatait, s a kénytelen távolság, amelyből a dal hangzott, még több varázst kölcsönzött elhaló hangjainak. Arany a forradalomban is lelkesítette küzdő nemzetét, de messze maradt Petőfi forradalmi dithyrambjaitól, éppen úgy, mint Petőfi elégiái messze maradtak volna az Aranyéi mellett, ha neki is oly körülmények között kell vala írnia, mint Aranynak. Osszián lantja nem Tyrtaeus kezeibe való, sem a Tyrtaeuse az Ossziánéba. Azonban Aranyt elégiái hangulatából néha kiragadta a kétségbeesés humora. Már *Bolond Istók*jában nemcsak alanyi érzelmeit és élményeit akarta kifejezni, hanem a közhangulat humorát is. De a mű nagynak volt kezdve, s érezte, mennél közelebb jönne az 1848-i mozgalmakhoz, annál inkább mérsékelnie kellene humorát. Éppen azért az első ének után félbehagyta. Pedig a forradalomból sok keserűség maradt lelkén. Jobban szerette hazáját, mint gyűlölte ellenségeit, a nagy küzdelem vezéreinek nemcsak fény-, hanem árnyoldalait is látta, s nemzetének éppen úgy bámulta hősiességét, mint fájlalta gyarlóságait. Csal-álmokból ébredve, kegyetlen fájdalmat érzett. Enyhíteni akart sebzett lelkén. A szent romokra állva, mintegy vádat emelt a sors, nemzete és önmaga ellen. A távol múltba menekült, s egy komikai eposzba öntötte ki keserű humorát, szabadon, semmitől sem korlátolva. Valóban, a *Nagyidai cigányok* nem egyéb, mint kétségbeesett kacaj a forradalomra, a legalanyibb érzés tárgyias alakban, igazság torzképben, sírás nevetésben, szeretet gúnyban.

E konvulziók csillapodtával nagyobb epikai munkákba kezdett, de folyvást írt lírai költeményeket is. Arany lírájának alaphangja mindig az elégia maradt, mely néha ódává emelkedik, vagy humorba csap. S a fájdalom és vigasz e költészete mily igaz és gazdag! A fájdalom mindig megtisztul nála, s a vigasz sohasem keresett, nem pusztán a reflexió szüleménye, az is éppen úgy a szívből jő, mint maga a fájdalom. Méla lelke bűvös világításban sugározza vissza a múlt emlékeit, mint a tó tükre az alkonyfényt, s ha elsötétül is, csillagfényt ringat kebelén.

Mint a görög tragédia kórusa kíséri az élet küzdelmeit, aggódik, mereng, néha remél is, de mindig vigasztal, s ha nem változtathat a sors végzetén, könnyes szemmel nyugszik meg benne. Ha magányában megszállja a kétely és búskomolyság, családja körében keres menedéket, melyhez annyira ragaszkodik, vagy a természet ölére siet, melynek szépségeit éppen úgy lelkéből tudja élvezni, mint mesterien rajzolni. Arany lírája benső lényegében nem egyéb, mint küzdelem az emberi élet nyomorúságai, a pesszimizmus, a kétségbeesés ellen. Összhangra törekvő lelke visszariad a meghasonlástól, melynek árjai közepett találja magát. A vallás, a filozófia s a szeretet nagy érzése költészetével küzd ellenök, hogy nyugpontot találhasson. Nem annyira küzdelmeit rajzolja, mint magát a megnyugvást, ahová emelkedett, de a letörült könnyek nyomai meglátszanak, s az oszló kétely árnya még ott borong. Hirdeti, hogy nem az egyes a teremtés központja, hanem az emberiség; isten egészben munkál, az egészre fordít gondot; a jó embernél hány jobb szenved; az erény önmagának jutalma; az ember tiszte, hogy békében, harcban legyen ember, s itt is, ott is a jobbik részt válassza magának; a fájdalom a boldogság egyik alkatrésze; az ember kevéssel beéri, ha mérsékli vágyait; a szeretet és szerelem örök vigasza marad az emberi szívnek; az élet viharai között az a hit, hogy aki mindnyájunk édes atyja, el nem hagyja övéit, többet ér minden bölcsességnél. Kiemelkedve meghasonulásából, vigasztalja nemzetét is, melynek jövőjén majdnem kétségbeesett. Amaz elégiából kiemelkedő ódában, melyet Széchenyi emlékére írt, egész lelkéből hisz és bízik nemzete jogában, jövőjében. S amidőn a nemzet szabadabban kezd lélegzeni, egyaránt óvja a vakmerészségtől és kishitűségtől, és hűségre inti, rendületlen hűségre önmagához.

Ez elégiák és ódák nyelv és benső idom tekintetében is hatással voltak költészetünkre, hol Petőfi után leginkább a dal volt divatban, s a dal sajátságai úgyszólva átvittek a líra egyéb fajaira is. Arany példát adott e dalözönből való kiemelkedésre, meg-megvillantva a magát érzéseibe mintegy beleélő elégia méla bájait, az óda fenségét, tömör alkatát, komoly bölcselmét, s a költői nyelv azt az összpontosított olvadékonyságát és erélyét, melyek e műfajok sajátságai. De bármily szépek e költemények, Arany lírai költeményeinek legfőbb ereje nem ezekben nyilatkozik, hanem balladáiban, e fél lírai, fél elbeszélő műfajban, mely a drámából is olvaszt magába valamit. Ebben Arany éppen oly erős, mint Petőfi a dalban. Újabb lírai költészetünkben leginkább csak kettőre lehetünk valóban büszkék: Petőfi dalaira és Arany balladáira. Mindkettő nemzeti szellemünk szülötte, s mindkettőt bátran szembeállíthatjuk a külföld nagy költőinek hasonló termékeivel.

A balladát nem ismerte, vagy legalább nem művelte a klasszikai kor, mely nem kedvelte a vegyes műfajokat. Egészen modern műfaj ez, melyet a műköltészet mindenütt a néptől vett át. Nálunk is megvoltak a népnek a maga balladái, de költőink nem innen merítettek, hanem a német műköltészetből. Arany volt az első, aki lehajlott a magyar népballadához, eltanulta hangját, szerkezete titkait, és újjá, művészibbé szülte. A néphagyományok varázsa éppen úgy ösztönözte erre, mint saját kedélyállapota. Nem dolgozhatva folyvást nagy epikai munkáin, s nem akarva egészen átadni magát a lírai ömledezéseknek, önkéntelen is vonzódott e műfajhoz, mely epikai töredékeket lírai hangba olvaszt. Mily jól illett mélabús hangulata e búskomor tárgyú balladákhoz. A magyar népdallam mily változatossága emeli ki a tárgyak és hangulat változatosságát. Egyszerűség, közvetlenség, plasztikaiság jellemzik balladáit, éppen mint a Goethéét. Valóban nemzeti hiúság nélkül állíthatjuk Aranyt a nagy német balladaköltő mellé. Bizonyára Goethe fölülmúlja őt kellemben, rejtélyes bájban, a bölcselmi eszmék érzékítésében, a szerelem finom árnyalatú rajzaiban, de tragikai erőre nézve mögötte marad. Ha szabad volna merész kifejezést használni, Aranyt a ballada Shakespeare-jének nevezhetnők. Néhány balladája erős tragikai hatású. Kevés versszakban egész tragédiát tár elénk, s nagy erővel rajzolja a szenvedély démonizmusát, monomániáját, a lelkiismeret furdalásai

között szenvedő lélek látomásait. E nők és férfiak lelke, akiket szenvedélyük bűnbe sodort, tele skorpióval; mardosásuk őrjöngővé teszi őket. Ágnes asszony folyvást látja a vérfoltot lepedőjén, mint akkor éjjel, amikor kedvese meggyilkolta férjét; hiába mossa a patakban, a gyolcs tiszta, de ő még mindig látja, s egy örökkévalóság sem törölheti ki azt lelkéből. Egy másik ifjú nő, mint Hamlet anyja, férje halála után vígan mulatoz kedvesével, szegény árva gyermekét kizárva a szobából. Az éhes, elkényszeredett gyermek hiába rimánkodik; a sötétben félni kezd, eszébe jut meghalt atyja, és látja, amint sírjából kiemelkedve, feléje közeledik. A holtra ijedt gyermek kiáltására kijő a nő is, hogy megverje, de a gyermek látomása reá is átszáll, ő is látja férje vádló arcát, fenyegető szavait, és őrjöngeni kezd. A férfiak hallucinációja, őrjöngése még sötétebb, erőszakosabb. Bende vitéz párbajban orvul ejti el vetélytársát, s így jut menyasszonyához. A nászéjen megjelent az elesett vitéz, új párbajra hívja, mert csalárdul győzte le, amíg igazán le nem győzi, addig nem pihenhet menyasszonya mellett. Bende vitéz három éjjel vív az árnnyal, lelkiismerete fantomával, amíg az őrjöngőt megkötözik, és menyasszonya kolostorba vonul. Edvárd királynak erősebb szíve van, mint Bende vitéznek, de mégis megrendül. Meglátogatja a legyőzött welszi tartományt s nagy lakomát tart Montgomeryban. Fénnyel fogadják, dúsan vendéglik, de nem szívbeli hódolattal, és senki sem éljenzi. A király haragja indulatos szemrehányásban tör ki, követeli, hogy a bárdok dicsőségét énekeljék. A bárdok előlépnek, de a király dicsősége helyett a haza fájdalmát éneklik, s megátkozzák a zsarnokot. A király máglyára küldi őket, s londoni palotájába tér. Az éj csöndes, de nem alhatik, folyvást hallja a bárdok énekét, zenét parancsol, de a zenét, dobot és kürtöt átharsogja a vértanúk éneke. Kund Abigélnek nincs bűne, csak szeszélye, de a tragikum miszticizmusának éppen az a sajátsága, hogy tévedéseink gyakran több gyászt árasztanak reánk, mint bűneink. Bárczy fiát halva találták az erdőn, szívében tőrrel. Elbúsult atyja a palotába hozatja, ahogy vérében feküdt. A gyilkos kinyomozása végett teteméhez idéz mindenkit, akire csak gyanúja lehet. Megjelennek ellenségei, barátai, anyja, húga, az egész falu, de a halott sebe nem vérzik, hogy gyilkosára valljon. Végre Kund Abigél, szeretője, titkos arája lép be, s a sebből pirosan buzog a vér. A leány szoborrá dermed, majd elrebegi, hogy nem ő ölte meg az ifjút, bár a tőrt ő adta neki. Szerették egymást, az ifjú láthatta, tudhatta szerelmét, mégis unszolta, hogy szóval mondjon igent, mert ha nem, kivégzi magát; ő enyelgve nyújtá neki a tőrt: nosza, hát lássuk. Ezzel kiragadja a tőrt a sebből, kacag és sír, és visongva rohan el. Lefut a nyílt utca során, s táncolva énekli: *Egyszer volt egy leány, ki csak úgy játszott a legénnyel, mint macska szokott az egérrel.*

De nemcsak a múlt, a hagyomány félhomályából rajzol elénk Arany ily képeket, hanem igen világos napjainkból is. A főváros bűnügyi statisztikája tragikai képpé alakul át képzelmében. Ott emelkedik az éjben a Margithíd, még zászló leng rajta, aznap avatták föl ünnepélyesen. Rajta egy ifjú áll, aki a kártyán mindent vesztett, pénzt, becsületét. Hajtja kétségbeesése, vonja a folyam. Árnyak emelkednek ki a habokból, ősz, gyermek, ifjú, hajadon, mind öngyilkosok, a főváros bűneinek képviselői a híd fölavatására gyűltek össze, élettörténetöket suttogják! Az ifjú ott áll, elméje bódult, szeme vak, sodorja a víz és az árnyak hullámzása; éjfél után már üres a híd, és csend mindenütt...

E tragikai képek nem a képzelem játékai. Arany együtt szenved személyeivel, érzése egészen áthatja képzelmét, s egy-egy ilynemű balladája majdnem olynemű látomás szüleménye, mint aminő személyeit izgatja. Innen a ritmus szenvedélyes mozgékonysága, az átmenetek merész szökellései, az indulat tördelt nyelve, a háttér búskomor sötéte, mely annál élesebben emeli ki a lélek küzdelmeit. Maga a költő is szenvedve ily balladák költésekor, nemegyszer fordul más tárgy és hangulat felé. *Zách Klára, V. László, Bor vitéz* elég tragikai tárgyúak ugyan, de bennök a küzdő szenvedélyeknek inkább csak visszhangját halljuk. A hangulat nyugodtabb, bár mélyen elégiai, a rajz kevésbé éles, s a borongó háttér inkább sejteti azt, mint kiemeli.

Arany fáradt lelke mintegy pihenést keres, s olykor a derült hangba is átcsap. *A méh románcá*n a naiv érzelmesség hangja ömlik el; *Mátyás anyja* az anyai szeretet megható rajza; *Rozgonyiné* derűs kép, nem egy hősködő asszonyt látunk, hanem egy szerető hitvest, aki férjét a harcba is elkíséri, hogy lehessen élve-halva közelében, s az udvarló Zsigmond királyt éppen úgy megszégyeníti vidám elfogulatlanságával, mint akaratlan hőstettével. A komikum sem hiányzik a képsorozatban. Ott van *Pázmán lovag*, e tiszta komikai mű egyetlen torzvonás nélkül; második szakasza, melyben a féltékeny férj, a királyt helyettesítő udvari bolond félbeszakításai miatt mind jobban belezavarodik panasza előadásába, fölér egy egész vígjátékkal. E nagy változatosságot emelik a hősiesség balladái is, amelyek szintén tragikai hangulatból fakadnak. Közülök leginkább kimagaslik *Szondi két apródja*, mely valóban remekmű. A hűség és hősiesség balladája ez, két jelenet egymáshoz fűzve, egymást emelve, két lélekállapot egymást teremtve és magyarázva. Drégel vára rom, Szondi elesett, s két énekes-apródja sírjára borulva siratja és dicsőíti hősi halálát. A győzelmes Ali hallgatja, s egyszersmind magához hívatja őket. De ezek folytatják éneköket, s néhány mesteri vonásra előttünk áll a hitéért és hazájáért küzdő hős, aki visszautasítja a kegyelemre megadást, s utolsó csepp véréig küzd. Magát az ellenséget is elragadja a hősiesség varázsa, egy pillanatra ez is dicsőíti a hőst, de megharagszik, hogy az ifjak nem hagyják félbe éneköket, nem jönnek Alihoz, s fenyegetni kezdi őket.

Ekkor az ifjak még nagyobb lelkesedéssel dicsőítik a hős végperceit, s átokkal felelnek a győző fenyegetéseire. A dicsőített hős, a sírva lelkesedő apródok, a bosszús győző, mily elevenen emelkednek ki, s a versengő hangok harmóniáját mily erővel végzi be az átok üvöltözése. Szondi hűsége hitéhez, hazájához, hasonlóra gerjeszti szeretett urok iránt apródjait is, halála az élet megvetésére, és dacra lelkesíti őket szemben a győzővel. E lélektani föladat oly jellemzetesen, természetesen van megoldva, mintha csak oda volna lehelve. S a hősies kép mily szépen olvad össze a természet képeivel. Az alkonyra hajló nap, mely visszasüt még egyszer a felhőbe hanyatlott drégeli romra, a leszálló est homályában föltetsző hold, mely az énekes apródokra s a völgyben zsibongó hadra világít, nem díszítmények, hanem a kép levegőjéhez tartoznak. Arany balladáiban is éppen oly finom érzékkel festi a tájat, természetet, mint eposzaiban. E képek itt is, mint ott, összhangzanak a személyek és cselekvény hangulatával, sőt bejátszanak magába a cselekvénybe is. Csakhogy míg ott az epikus nyugalmával kerekíti képeit, itt a ballada idegességével vázol, de a természetben is mindenütt az emberi szívet fejezi ki.

Balladái sikere nem vonta el epikai munkásságától. A *Toldi-trilógia* középső részén folyvást dolgozott, azonban ha egyes részeket sikerülteknek talált is, az egész menetével elégületlen volt, s új terven gondolkozott. Majd a hun-magyar monda trilógiájához fogott, nem az első részhez, hanem a Csaba-mondához. De azt is abbanhagyta, míg végre a hatvanas évek elején az első részt: *Buda halálá*t kezdette írogatni, melyet be is végzett. E habozás, szakadozottság részint testi és lelki bajaiból folyt, részint tárgyai nehézségéből. Legkevésbé hangolta le az az elmélet, melyet a külföldi és magyar kritikusok annyit hangoztattak, hogy az eposz kora lejárt, helyét a regény foglalta el, ez az újdivatú eposz s napjaink epikusainak mesterkedése nem számíthat többé valódi részvétre. Ez állításban van igaz is, de nem fejezi ki az igazságot. Bizonyára a valódi eposzt a nép alkotja, s úgyszólva századok szülik. Oly eposzokat, minők a *Maha-Bharata, Sah-Náme, Iliász, Nibelungen-* és *Roland-ének*, melyek folyvást fejlődve, s bizonyos korban megalakulva, valamely nemzetnek egész szellemét, hitét, hagyományait, műveltségét teljesen kifejezik, újkori költő már nem írhat, s az újabb társadalom sem igen alkalmas reá, már azon műveltségi különbségeknél fogva sem, amelyek a különböző osztályokat egymástól elválasztják! Az is igaz, hogy az epopoeia, amint azt Virgil hagyta reánk gépeivel, csodáival, isteneivel, nem korszerű többé. De nincsenek, nem lehetnek-e az eposznak más

formái is? Vaj oh a regény adhatja-e azt és úgy, amire s ahogy az eposz képes? Vajon az újkorban, amikor a nép többé nem alkot eposzt, nem írtak-e oly eposzokat, melyek éppen úgy kifejezték korukat, mint elragadták? A XV., XVI. és XVII. századnak nem voltak-e eposzai? Ariosto a régi kalandokat új világnézlettel, a lelkesedést gunyorral egyesíti. Maga Tasso is, aki Virgilt vette mintaképül, nem jár egészen a régi úton, a szűk nemzeti körből kiragadja az eposzt, s a keresztyén emberiség eposzává emeli. Camoens megmaradt ugyan a nemzetiség körében, de hanyatló nemzete dicsőségét, végső erőfeszítéseit s egész szellemét mintegy megörökítve képes az utókorra hagyni. Milton egy vallásos és politikai forradalom után a protestantizmus eposzát írja meg, éppen mint Dante, aki a pápaság és császárság villongása közepett a katolicizmus eposzával ajándékozza meg a világot. És bármily lenézéssel tekintsünk a XVIII. század epikájára, bármily kevésre becsüljük Voltaire *Henriade*ját, annyi bizonyos, hogy kifejezte kora szellemét, és hatott reá. És századunkban is egy angol és egy francia költő nem fordul-e régi, elavult mondákhoz, hogy az újkor eszméit fejezze ki bennök? Tennyson *Király idill*jeit és Hugo Victor *Századok legendái*t nem fogadja-e a közönség éppen oly részvéttel, mint bármely sikerült regényt?

Arany mind hitte ezt, sőt ennél többet. Hitte, hogy korunk vezéreszméje, a nemzetiség, sokkal termékenyítőbb hatású az eposzra, mint bármely más műfajra. Hitte, hogy a magyar nemzet, mely nemzetisége- és léteért küzd, s a múltból merít erőt a jelen és jövő küzdelmeire, fogékonyabb az eposzra, mint Európa bármely más nemzete. De arról is meg volt győződve, hogy a magyar eposznak más úton kell haladnia, mint amelyen elődei a jelen század elején megkísértették. Először is el kell vetni a klasszikai eposz külső cafrangjait. A nemzeti tartalom öltsön fel nemzeti versidomot, melyet nemcsak egy osztály, hanem az egész nemzet élvezhet. Egy kissé el kell fordulnunk Virgil és Tasso műeposzaitól, és sokkal többet tanulnunk, mint eddig, az Iliászból és *Nibelungen-énekből*. Ugyanazt a naiv hangot és fölfogást, a műalkat ugyanazon módját kell keresnünk népköltészeti hagyományainkban és mondatöredékeinkben. Így elevenebben és költőibben fejezhetjük ki a nemzetiség eszméjét és érzését, mely társadalmi és politikai életünket annyira áthatja, s melynek kifejezésére az eposz képesebb minden más műfajnál. Nem szónoklat és lírai ömledezés eszközlik ezt, hanem a cselekvény és jellemrajz olynemű összehatása, hogy a nemzet önmagára ismerjen benne, szelleme visszasugárzását, szíve lüktetését érezze. A magyar eposz, csak mint nemzeti egyéniségünk megtestesítése, éleszthető föl. A monda szürkülete nagyíthat, de csak való vonásokat, a képzelem szabadon alakíthat, de csak a hagyomány nyomán, melyet az élet benyomásainak kell megelevenítenie. A csodálatos csekély mértékben, s csak annyiban használandó, amennyiben kapcsolatba hozható az élő hagyománnyal vagy az illető személy lelki állapotával. A cselekvény menetére nézve kölcsönözni kell valamit a dráma mozgalmasságából, az újkori regény példájára. A bonyodalom érdekességével meg kell hódítani a tömeget, a cselekvényben rejlő eszmével, a jellemrajz lélektani erejével a mélyebben gondolkozókat, az egész szellemével az egész nemzetet. Ily módon törekedett Arany a magyar eposz megújítására, s erre semmit sem talált alkalmasabbnak, mint a hun-magyar mondát. Nemcsak azért, mert leggazdagabb és legköltőibb mondáink között, hanem a jelennel érintkező pontjaiért is. A hun-magyar mondában mintegy jelképezve látta Arany nemzete viszontagságait, tragikumát, vigaszát és reményét. A hun birodalom dicsősége, hatalma romlásnak indul, elhanyatlik, de a bujdosó Csaba unokája, Árpád később visszaállítja, akire századokon át várnak az erdélyi hegyek közé menekült hunok maradványai. Vajon a magyar birodalom is nem indult-e hanyatlásnak háromszáz év előtt, s háromszáz év óta nem küzdünk, nem lelkesülünk-e abban a reményben, hogy visszafoglalhatjuk helyünket az európai nemzetek nagy családjában? Arany lelkében megalkotva élt mondai őseink tragédiájának nagy trilógiája, de, fájdalom, csak az előjátékot, az első részt: *Buda halálá*t írhatta meg.

Azonban az első részben is sokat megvalósított abból, aminek a megújult magyar eposzt álmodta. A nyugalmas epikai hang, mely kerüli a lírai hevületet, és eldob minden szónoki ékítményt, az egyszerű, de erős cselekvény, az éles és eleven jellemrajz, a naiv eposzokra emlékeztetnek, de a fordulatok erősbülő drámaisága, s a szenvedélyek fejlődésének beható, szabatos rajza az újkori művészt tanúsítják. A költő mindenütt a monda nyomain halad, keveset vesz a történetből, de beleolvaszt a magyar hagyományból, népéletből, jellemből mindent, ami csak beolvasztható. A Duna és Tisza partján ott emelkednek Buda-szállás, Etellak, és a pusztákon lovas tábor száguld, a huszárok ősei. Kürt veri föl a Mátra csendjét, medvék és bölények riadoznak a nyílvesszők és kopják ütésein. Etele lakomáján a magyar lakomák hangja éled föl, nagykedvű zajával, víg tréfáival. A dús legelőkön csordák bolyonganak, s a pásztorgyerek kedves ünőjének lába vérzeni kezd, a földből kiálló vashegy sértette meg, és íme a kardhegy, az Isten kardja nőni kezd, láng csap ki belőle, mint ahogy azt népmeséinkben hallottuk. A kardot isten Etelének szánta, a világbirodalom jelképe az, de Etele először is testvére vérével szennyezi be, s a kiontott vér átokként száll vissza fiaira, az egész hun nemzetre, s romlásba süllyeszti őket. A nemzet megmozdul, mint a tenger forradalmas árja, s az épülő Buda falai alatt testvérháború dúl, hogy a századok folyamán még többször ismétlődjék. Buda, Etele és környezetök mind magyar típusok, valamint a két királyné is. A háttérben Detre leselkedik, a legyőzött népek képviselője, tettetve, cselt szőve, várva a győzők romlását, mely a legyőzöttek egyetlen reménye. Az emberi és nemzeti vonásokat az egész eposzban összeolvasztva vesszük, de Etelében az arányok mindenütt emelvék. Etele a magyar nyílt, egyszerű hősiesség és büszke szenvedélyesség vegyülete, s e vonásokat még inkább kiemeli az ellentét: a vénülő Budának bölcselkedő tétlensége, gyanakvó hiúsága, s hánykódó ingatagsága. A hatalom megosztásának veszélyes intézményét mindkét félnek csak nagy mérséklete tarthatná fönn, és mindkét fél taszítja egymást az örvény felé. Mesterien van festve az összeütközés fejleménye, amint az mindinkább erősbül. A családi körülmények, Detre bizalmas suttogásai, a két királyné versengése, a politikai viszonyok, a görög követség, a nép hangulata mind arra szolgálnak, hogy egymás ellen ingereljék a két hőst, s ha egyik erőt vesz magán, a másikat éppen akkor ragadja el indulata. Budát alázza Etele növekvő népszerűsége s őszinte férfiassága. Etelét sérti Buda gyanakodása, és tettvágya senyved a türelem fékén. Etele erőt vesz magán, ellene áll Ármány incselkedéseinek, s mintegy jutalmul az Isten kardja birtokába jut, de a szerencse éppen úgy megittasítja, mint dühe a méltatlanságok miatt, melyeket Budától és nejétől kell szenvednie. A körülmények és szenvedélye egyaránt ragadják a testvérgyilkosságra, mellyel a végzetet nemzete jövője ellen hívja ki. Arany nagy epopoeiája epiko-tragédia lett volna, s nem hasonlított volna a szokott műeposzokhoz, melyben a végzetes hős fölemeli nemzetét. Etele is végzetes hős, nemzete fölemelésére van híva, föl is emeli, de csak pillanatra, bűne fiaiban ismétlődik, s megrontja a nemzetet. A tragédiában csak a hős bukik, itt az egész nemzet, vezére bűne miatt, akit vakon követett, s a végzet kiengesztelésére csak távol reménye marad. Íme a tragédia az eposzba oltva, egy nemzet sorsa egy egyénhez kötve, ki teljes képviselőjévé vált, nagy erények és bűnök, nagy dicsőség és szenvedés egy fönséges képben.

Mily nagy veszteség, hogy Arany e trilógiát be nem végezhette. Lesz-e még valaha magyar költő, aki e mondákba életet képes önteni annyi alakító erővel, a hagyomány oly igaz kultuszával, s a magyar szellem és nyelv annyi gazdagságával, mint ő? Csak az vigasztalhat bennünket, hogy legalább másik főművét, a *Toldi-trilógiá*t, egészen befejezve hagyta reánk. E mű ugyan nem epopoeia, de több mint költői beszély vagy verses regény, ahogy maga a költő is nevezi. De nevezzük bárminek, költészetünknek örök dísze. Az első rész hősi-idilli képek sorozata, főmotívumai a testvéri versengés, anyai és fiúi szeretet, cselédhűség, a duzzadó ifjú erő nyugtalansága, mely lerázza a viszonyok jármát, fölfelé tör, s a diadal első mámorát élvezi. Az ifjúság derűje, napfénye ömlik el rajta, mely áttöri a felhőket, s távol vidékek

csábító körrajzára világít. A második rész a férfi küzdelme, hősiessége, tévedése, vezeklése a szerelem konvulziói, az élet bonyodalmai, s a társadalmi viszonyok összeütközései között. Verőfény és vihar az égen, a mezők virágai hervadóban, s a közelgő ősz lehelete a fák zöldjén. A harmadik rész az aggastyán tespedése, unalmas nyugalma, évődő elégületlensége, testi és lelki erejének utolsó föllobbanása a sír szélén. Az őszi ködön nehezen tör át egy-egy napsugár, a harmat dérré vált, és süvöltő szél szórja szét a fák elsárgult leveleit. Mind a három rész hű és eleven korrajz, melyben a monda és történelem csodásan játszanak egymásba. Az egész magyar középkor megelevenedik előttünk. Ott a király hűbéres táborával, küzdve a német birodalom igényei ellen, hadakozva Olaszországban, mint bosszúálló és hódító, tanácsot ülve a világi és egyházi főurakkal, mulatva a harcjátékon lovagjai között, leszállva a nép közé, hogy meghallgassa és orvosolja a szegény ember panaszát. Ott a hatalmas egyház, a kegyelem malasztjával és az átok villámával, kolostorai vezeklő csendjével, búcsújárói fanatizmusával és kicsapongásaival. Ott a lovagok és hegedősök kalandjai, párbajai, várostromai, lakomái, a megtört szívű nők bánatja, akik a kolostorban keresnek menedéket, a nyugtalan lelkű leányok erélye, akiket sorsuk férfiruhában a nagy világba, a harcok közé ragad. Ott Toldi, a középkori magyar lovag típusa erős karjával és szívével, aki védi királyát, s kegyét elvesztve, száműzve bolyong három országban; aki kolostorban vezekli bűneit, mint alacsony szolga, de az egyház átka onnan is kizaklatja; aki erős szíve egész szenvedélyességével szeret, de egy pillanatnyi tévedése a gyászos bonyodalmak egész tömkelegébe sodorja, dühöng és vigalomba akarná fojtani fájdalmát, harcol és imádkozik, küzd a világgal és önmagával, az üldözés és önvád kínjai közt fetreng, mindamellett lelke ép marad, s a szenvedések megnemesítik. Az egész műben semmi sincs a romantikusok érzelgéséből, akik a jelen bajai közt a középkor igen kétes boldogságát óhajtják vissza, sem azon egyoldalú filozófiai fölfogásból, amely egészen a jelen szempontjából ítéli meg a középkort. Arany költői képzelme erős történeti érzékkel párosul, teljesen ura tárgyának, és sehol sem esik egyoldalúságba. Idill és harc, a szenvedély vihara és a szenvedés sóhaja, az élet derűs és borús oldala, kellem és fönség, pátosz és humor váltakoznak mindenütt. S az alakok mily gazdagsága tárul föl előttünk. Rozgonyi, a gazdag és vendégszerető falusi nemes, leánya, a mély érzésű és erős lelkű Piroska, Toldiné, a szerető szívű és szigorú erkölcsű anya, Toldi György, a szívtelen testvér és léha udvaronc, a félkegyelmű Tar Lőrinc, a hosszú türelmű és meleg kedélyű Zách, a vidor, játszi és mégis erélyes Anikó, a kegyetlen és érzéki Jodovna, az öreg és ifjú Bence, az apa és fiú mint egymás másolatai, de mégis más kiadásban. Lajos királyban mily jellemzőn van egyesítve az olasz és magyar természet, amaz mint eredet, emez mint megszokás. Anyja, a vakbuzgó és kevély Erzsébet királyné, az élénk és nyughatatlan és titkos szerelemben égő boszniai bánleány, Örzse, a kacér és heves Mária, az olasz hercegek, a magyar egyházi és világi főurak, olasz és cseh bajnokok mily sikerült alakok mindnyájan. Mily élesen rajzolt és élénken színezett képekre találunk a trilógia mindenik részében, legyen az nemesi udvarház vagy királyi palota, harcjáték vagy szerelmi jelenet, a természet csendes bája vagy a szív szenvedélyes küzdelme, a duzzadó kedv kitörése vagy a haldoklás végsóhaja. A mondaszerűen szertelen prágai kaland mily természetessé válik a művész kezei alatt, a száraz heraldika mily költői lendületet vesz, sőt még az olasz hadjárat, az egész trilógia e kevésbé erős része is, mily változatos és leleményes.

Arany a második részben ritka tapintattal oldott meg egy erős tragikai összeütközést, anélkül, hogy a megoldás szokott módjához folyamodott volna. Toldi rosszkedvében, mert házasítani akarják egy oly leánnyal, akit nem is ismer, Tar Lőrinc ruhájában és címerével vív a harcjátékon, kivívja számára a leányt, és meglátva, megszereti, de már késő minden. Megsérti a lovagi törvényt, boldogtalanná teszi, akit szeret, egyik ballépése a másikat vonja maga után, s a kétségbeesés szélén áll. S a kifejlés mégsem halál vagy Toldi teljes erkölcsi megsemmisülése. Piroska férje halála után a kolostorba menekülve hervad el, Toldi szenvedve,

vezekelve, küzdve balsorsával, hős tettekben keresve vigaszt, megtisztul, visszavívja előbbi helyzetét, nyugalomra vergődik, de boldogság nélkül. Piroska hervadása, és Toldi megtisztulása és sírig tartó csendes bánata, oly igazzá és engesztelővé teszik a kifejlést. Ez is tragikum, csakhogy nem zajos drámai, éppen illik az elbeszélés elégiai hangulatához s mintegy természetes átmenet a hanyatló Toldi végnapjaihoz. De van még e trilógiának egy oly bája, mellyel ritka mű vetekedhetik. A költő egy egész élet igaz, állandó, mély benyomásait fejezte ki benne. Mindenki szívéhez szól, legyen ifjú, férfiú vagy öreg. Ki nem érezte ifjúságában azt a nyughatatlan érzést, azt a szívzajlást, amely a családi körből a nagy világba ragadja, hogy felküzdje magát valamire? Kinek nem volt anyja, aki aggódott érette, s kit nem töltött el örömmel az első siker pillanata? Az bizonyára a trilógia első részében sok olyat fog találni, ami felkölti gyermek- és ifjúkori emlékeit. Ki az, aki a férfikor küszöbén, rossz kedvében, szeszélyből nem sodródott kisebb vagy nagyobb tévedésbe, aki nem okozott másnak nagy fájdalmat, habár akaratlan, s még a boldogság karján is vissza ne sajogna szívében egy-egy seb, habár mind enyhébben? Az bizonyára a második részt nem olvashatja el megindulás nélkül. S ha elöregedtünk, ha reményeink emlékekké váltak, vágyaink lángja hamvvá porlott, ha elhaltak mellőlünk szeretteink, ha mintegy kikopunk az életből, ha elfeled a világ, vagy éppen gúnnyal tekint reánk az újabb nemzedék, nem az elvénült Toldihoz hasonlítunk-e, s nem szól-e lelkünkhöz a búskomoly és humoros hangulat, mely a trilógia harmadik részén elömlik? E varázs az emberi szív állandó hangulatainak varázsa, amelyet el nem avíthatnak az ízlés változásai.

Arany egész életén át írta e művet, egész lelkét lehelte belé. S valóban kedvenc hősében sok van belőle. A nagyratörő s önmagát emésztő lélek, a meleg és mélyen érző szív az övé, az anyját szerető gyermek, az ereje öntudatára ébredt ifjú, az élettel s fájdalmaival, de folyvást nemzete dicsőségeért küzdő férfiú, a búskomoly és tétlenségbe süllyedt agg, szintén ő. Még külső körülményeikben is van hasonlatosság. Toldi Bihar megye Nagyfalujából jő Budára, s egyszerre hőssé vívja föl magát, Arany szintén a szomszéd Szalontából szakadt Pestre, s első műveivel is koszorút nyer. Toldi egy hősi pályát fut meg, újabb meg újabb diadallal, Arany költői pályáját hasonló diadalokkal jelöli. Egy darabig keveset hall rólok a világ, s íme a vénülő hős ismét föllép, hogy megmentse a veszélyben forgó országcímert, a vénülő költő is hallgat, de szintén megszólal még egyszer, hogy megmentse a magyar költészet becsületét. Ez mindkettőnek utolsó föllobbanása, csakhamar mindkettő meghal, s mindkettő koporsóját az őszi napfény méla alkonya, s a nép ezreinek hódoló gyásza kíséri a sírhoz, melyet a természet *bánatja jelével, behinte lehulló, sárga falevéllel*. De Toldi egy hanyatló korszak, a középkor hőse volt, Arany egy új, egy fejlődő korszak költője, akiben mintegy tetőzik költészetünk félszázados küzdelme, legfőbb vívmánya: a nemzeti és művészeti irány teljes összeolvadása. A szobor, amelyet a nemzet emel emlékének, nem lehet oly örök, mint művei, melyekben nemzete szellemét fejezte ki. E szellem nevében övezzék koszorúink sírját, s áldják ajkaink emlékét.

VERES PÁLNÉ EMLÉKEZETE

Ritka az oly nő, aki családi körének él, szívén viseli a háztartás és gyermeknevelés nehéz gondjait, mégis a közélet terén is nagyobb munkásságot bír kifejteni, legyen az irodalom, művészet vagy a társadalmi tevékenység bármely köre. Az emberi erő korlátozott, a több irányú munkásság egymást bénítja, kivált a nőnél, aki idegesebb természetű, s érzelemben, lelkesedésben gazdagabb, mint a férfiú. Ha vizsgáljuk a közéletben kitűnt nők életét, majd mindeniknél megtaláljuk a nagy szerencsétlenséget vagy nagy szerencsét, melynek pályájukat köszönik. Az életben korán csalódott leány vagy nő, ha fennkölt szellemű, örömest fordul oly munkássági körhöz, mely begyógyítja sebeit s az elveszett boldogságért megnyugvást vagy éppen dicsőséget nyújt cserébe. A boldog nő is kilép olykor a családi szűk körből, hogy résztvegyen a közéletben, de leginkább csak akkor, ha szerencsésen alakult körülményei erre mintegy utat nyitnak, sőt ösztönzik.

Ily boldog és szerencsés nő volt Veres Pálné, Beniczky Hermin, a Nőképző Egyesület kezdeményezője és tanintézetének alapítója, akinek emlékét ünnepelni gyűltünk össze a teremben. Ő nem úgy vegyült a közéletbe, mint az életben csalódott nő, hanem mint boldog hitves és anya, aki fölnevelvén és férjhez adván egyetlen leányát, hogy betölthesse a munkásságában így támadt űrt, egész Magyarország leányai gondját vette lelkére. De erre őt egy más körülmény is ösztönözte. Régi nemes családnak volt a sarja, s korán árvaságra jutott. Nagyatyja, egy nyolcvan éves agg vette házához, aki már koránál fogva sem fordíthatott sok gondot unokája szellemi kiképeztetésére. Magányban nőtt hajadonná a gyermek, s élénken kezdette érezni elmaradottságát a műveltségben. Maga igyekezett pótolni a hézagokat a megkapható könyvek olvasásával. Szellemi küzdelme mély benyomást tőn reá, s lassanként tudatára ébredt annak, hogy hazánkban a nők szellemi kiképeztetésével éppen oly keveset gondol a család, mint a társadalom és állam.

S e tudat mind erősbödött benne férjhezmenetele után is. Férje Nógrád megye előkelő nemesei közé tartozott, aki résztvett a közügyekben, s barátai közé számította a megye két nagyreményű ifját, Szontágh Pált, aki nagy barátja volt az irodalomnak, és Madách Imrét, aki titkon lírai és drámai költeményeket írt, s örömest foglalkozott filozófiai kérdésekkel is. E társaság révén az ifjú nő mindinkább érdeklődött a magyar irodalom iránt, amelyet kevésbé ismert, minthogy nagyatyja házánál leginkább német könyveket olvasott. Érdekelték a politikai küzdelmek is, de a nőnevelés kérdéseit legörömestebb szőtte társalgásába. Ez annyival inkább természetes volt, mert saját leányának nevelése egészen elfoglalta lelkét. Otthon neveltette, jeles tanárjelölteket tartott a háznál, mindig jelen volt a tanításkor, együtt tanult leányával, sőt nemegyszer maga is tanította. S midőn a nevelés bevégződött, és férjhez ment leánya odahagyta a szülői házat, őt már megszokott gondja nem hagyta el, a nőnevelés kérdése még élénkebben maradt lelkében, s csak időre, alkalomra várt, hogy tettekben jelentkezzék.

És méltán. A nőnevelés ügye el volt hanyagolva hazánkban. Az állam egész az újabb időkig figyelmen kívül hagyta; az egyházak csak a legszükségesebb elemi ismeretekre szorítkoztak, a társadalom megelégedett a magánvállalkozók intézeteivel, melyeknek gondosabbjai is inkább csak a látszatra, mint a lényegre törekedtek, arra sem nemzeti irányban. Az előkelőbbek és vagyonosak külföldről hozattak nevelőnőket, mert itthon nem voltak oly intézetek, ahol ezek képeztessenek, sőt az is megtörtént, hogy külföldi intézetekbe küldötték leányaikat. Ez volt aztán egyik oka annak, hogy a felsőbb női körökben sokkal később vert gyökeret a nemzeti műveltség, mint a férfiakéban, s Vörösmartynak az *Úri hölgyhöz* című ódája a negyvenes években is nem költői képzelgés volt, hanem szomorú valóság. A harmincas- és negyvenes években, amidőn annyi reform-eszme merült fel közéletünkben, a nőnevelés ügyét is szóba

hozta néhány lelkes író, különösen Fáy András, de kevés sikerrel. Az 1848-ban történt nagy átalakulás után a magyar kormány bizonyára kezébe vette volna ez ügyet is, ha közbe nem jő a forradalom. Az ötvenes években semmi fontosabb lépés nem történt a nőnevelés ügyében, s ha történik, bizonyára nem nemzeti irányban történik vala. Végre 1867-ben visszaállíttatott alkotmányunk, de eleinte a közoktatás terén annyi teendő volt, hogy a nőnevelés ügyét ideig-óráig halasztani kellett.

Veres Pálné egy percig sem tartotta halaszthatónak. Feljött a fővárosba azzal az elhatározással, hogy a nők érdekében mozgalmat indít. Célja volt egyrészt nyomást gyakorolni a kormányra, másrészt társadalmi úton egy női tanintézetet létesíteni, s általában érdekeltséget kelteni a nők ügye iránt. Értekezletet hívott össze, melyen 1867. május 24-én huszonkét nő jelent meg. Abban állapodtak meg, hogy egy Nőképző Egyesületet létesítenek. Még azon évben százra emelkedett a tagok száma, az alapszabályok csakhamar megerősítést nyertek, s 1868. március 23-án megalakult az egyesület, és Veres Pálnét választotta elnökének. A politikai és közoktatásügyi vezérférfiak némi gyanúval tekintettek a mozgalomra. Azt hitték, hogy az egyik hulláma azon európai áramlatnak, mely az úgynevezett nőemancipációval új alapra akarja fektetni a társadalmat, az államéletben új helyzetet jelöl ki a nőnek, s megfosztva a régi előjogaitól, oly új jogokkal ruházza föl, melyek aligha javára válnak. Valóban a nőemancipáció kérdése sokban hasonlít a szocializmuséhoz. Mindkettőnek van igaza is, valódi és súlyos bajokat tár föl, de az ajánlott gyógyszerek még súlyosabbakat idéznének elő. Nem a merev elvek valósítása, a gyökeres reform a gyógyszer, hanem a részletes javítás, s megalkuvás a létező társadalmi renddel.

Veres Pálnét sértette a gyanú, annyival inkább, mert saját, *Nézetek a női ügy érdekében* című röpiratának némely nem elég szabatos kifejezései adtak erre okot. Azonban a félreértés hamar kiderült; az egyesület kérvényét, mely női iskolák alapítását sürgette, s melyet kilencezer nő írt alá, Deák Ferenc nyújtotta be az országgyűléshez, s br. Eötvös József is megígérte a nőnevelés érdekei támogatását. Emellett elhatározta az egyesület, hogy be nem várva az állam intézkedéseit, a maga erején alapít egy női tanintézetet, mégpedig oly módon, hogy az lassanként felsőbb leányiskolává alakulhasson át, s egyszersmind a nőktől elfoglalható önfenntartási pályákra szükséges ismeretek megszerzésére is alkalmat nyújthasson. Veres Pálné buzgalma és erélye nem tűrt halasztást, s az intézet két kis szobájában már 1869. október 17-én megnyílt, egy fensőbb osztállyal, tizenkét növendékkel és öt tanárral. Magam is ott voltam bölcsőjénél; elfoglaltságom mellett is örömest elvállaltam egypár évig az intézet igazgatását, s benne a magyar irodalom tanítását. Mintha most is előttem állnának a vidám arcú, élénk figyelmű és tanulékony leánykák. Azóta huszonöt évnél több idő telt el, bizonyára most nem ismernék reájuk, ők sem ismernének reám, aki immár megöregedtem. De éppen azért bárkinél inkább tanúskodhatom arra nézve, hogy mily szűkös körülmények között, mily csekély kezdetből indult ki ez intézet, hogy mily erős, kitartó buzgalom és erély kellett ahhoz, hogy odáig emelkedjék, ahol most áll.

A kezdeményező lelkesülése hatott társaira is. Mind többen csatlakoztak az egyesülethez, az alapítványok szaporodtak, a társadalom minden körében akadtak pártfogói, az állam és a főváros támogatni kezdték. A tanférfiak örömest nyújtottak segédkezet mind a tantervek kidolgozására, mind a tanárok ajánlására nézve. Az intézet minden évben fejlődött szellemileg és anyagilag egyaránt, s húsz év alatt megközelítette kitűzött célját, sőt 1881-ben saját házába költözhetett, ebbe a szép épületbe, melyet saját szükségei szerint rendezhetett be. A század végén ismét a magyar műveltségnek szolgálhat a telek, mint szolgált a század elején is, midőn e helyen egy francia tetőzetű ház állott, s Vitkovics Mihály, a Kazinczy pesti triászának egyike lakott benne, akinek estélyei gyakran összegyűjtötték Pest nem nagyszámú íróit, az agg Virágtól kezdve az ifjú Vörösmartyig. Ahol most az ifjú női nemzedék ismerni tanulja

irodalmunkat, akkor az új magyar irodalom megalkotói gyűltek össze, hogy felolvassák egymásnak műveiket, s megbeszéljék a nyelv és irodalom ügyeit. A régi, düledező ház helyén méltán emelkedik ez új épület, hogy összeolvassza a múlt emlékeit és a jövő reményeit.

Alig van valami emberhez méltóbb öröm, mint amidőn az eszmét, amelyért küzd, munkálkodik, lassanként valósulni látja. Veres Pálné részesült ez örömben. A nőnevelés eszméje, melynek szószólójaként lépett föl, folyvást hódít állami és társadalmi életünkben. A Nőképző Egyesület alakulásának és izgatásainak volt hatása arra, hogy egypár évtized alatt polgári és fensőbb leányiskolák keletkeztek, községi vagy állami költségen. Azonban legnagyobb öröme telt a Nőképző Egyesület iskolájában, melynek létrehozásában, gondozásában oly nagy részt vett. A siker öröme folyvást élesztette munkásságát egész végleheletéig. Annyira összeforrt munkássága az intézettel, hogy nem is tudjuk képzelni nélküle, s mintha még most is várnók, hogy újra megjelen köztünk. De nem jelen meg többé, örökre elhagyta ez intézetet, melyhez annyi hévvel ragaszkodott, s attól távol, a vanyarci sírboltban alussza örök álmait.

Vigasztaljanak meg bennünket egyik tisztelőjének, Madách Imrének sorai, melyeket egy szintén Nógrád megyei nő halálára írt.

Mindig mások javára fáradál,
Mindig csak másoknak kedvéért éltél,
Ha megkivántad már a pihenést,
Meg kell nyugodnunk, hogy sirodba tértél.

Pihenj csendesen! Emlékedet az ércnél tartósabban fogja megőrizni ez intézet folyvást megújuló növendékeinek hálája, akiknek meghalva is anyjok maradtál. Áldás poraidra, lebegjen szellemed őrangyalként fölöttök.

HATODIK RÉSZ
Irodalomtörténeti monográfiák

KATONA JÓZSEF ÉS BÁNK BÁNJA

Előszó

E művet ezelőtt huszonkét évvel írtam, mint akadémiai székfoglalót. Főbb részeit föl is olvastam az Akadémia 1860. október 29-én tartott ülésén, s még azon évben kiadtam a Csengery Antal *Budapesti Szemléjé*ben. (XI. kötet 1860.) Ezelőtt egypár évvel a Kisfaludy Társaság fölszólított, hogy immár nehezen hozzáférhető művemet engedjem át kiadványai számára. Szívesen engedtem e megtisztelő felhívásnak, annyival inkább, mert pótolni óhajtottam hézagait, s egyet-mást javítani rajta.

Huszonkét év sok új adatot hozott napfényre, nemcsak Katonát, hanem a kor irodalmi viszonyait illetőleg is. Akkor csak hézagosan írhattam meg Katona életrajzát, s a fősúlyt *Bánk bán* kritikai fejtegetésére helyeztem; akkor Katona ifjúkori kísérleteit sem ismerhettem teljesen, s hogy művem ne váljék oly terjedelmessé, aminőt nem fogadhatnak be egy folyóirat hasábjai, kénytelen voltam mellőzni sok olyat, ami egy monográfiában bajosan mellőzhető.

Most mindezt pótolni igyekeztem, azért művem kétszer nagyobb terjedelművé vált, mint volt eredetileg. Legkevesebbet változtattam *Bánk bán* kritikai fejtegetésén, sőt arra sem terjeszkedtem ki, amit 1860-on túl írtak a tragédiáról, bár a legnevezetesebb kritika róla ezelőtt egypár évvel jelent meg Arany Jánostól. (*Prózai dolgozatai*, 1879.) Nem volt szándékom egészen új művet írni, s ha erre is kiterjeszkedem, megrontom vala régi művem kiinduló pontját, hangulatát, s egészen letörlöm róla eredete bélyegét.

Arany akkor kezdett a maga értekezésébe, amikor én az enyémbe. Én erről semmit sem tudva, írtam neki Kolozsvárról: életrajzi adatok után tudakozódtam tőle, s egyszersmind *Bánk bán* első kiadásának megküldését kértem, amelyet Kolozsvárott nem tudtam megszerezni. Megküldötte a könyvet, s egyszersmind értesített, hogy ő is megkezdett egy értekezést *Bánk bán*ról, de minthogy én életrajzot is írok, nekem hagyja az egészet, és Zrínyi eposzáról fog írni székfoglalót, mely inkább is illik hozzá, mint epikushoz. Így maradt töredék *Bánk bán*ról írt értekezése, melyet külön sohasem adott ki, csak 1879-ben, összegyűjtött prózai dolgozatai között. Aki művemet újabban olvasni fogja, bizonyára ismeri az ő értekezését is, és így abban, amiben vele megegyezem, még inkább megerősödik, azt pedig, amiben eltérek tőle, annál könnyebben ellenőrizheti.

Művem bevezetésén és befejezésén sem változtattam semmit. Jól tudom, hogy Katona sírja többé nem bedőlt, elhagyott, sőt Kecskemét kegyelete szobrot is emelt nagyhírű fia emlékének. De 1860-ban bizony nem gondolt vele senki, legalább ezt írta nekem Kecskemétről Horváth Döme úr, aki először emelt szót síremléke és szobra ügyében.

Leányfalva, 1882. október 22-én.

Midőn némi buzgalmam jutalmául a tekintetes Akadémia levelező tagjai között szerencsés vagyok helyet foglalni, alig lehetne értekezésemnek méltóbb tárgya, mint azon írók valamelyike, akik e nemzeti nagy intézetre annyi fényt árasztottak. E terem képei és szobrai között a Kazinczyén kezdve a Vörösmartyéig nem egy van, mely a nemzeti dicsőség, kegyelet és hála nevében hívja föl elmélkedésre az irodalmi tanulmányokkal foglalkozókat. És mégis e koszorúsoktól egy koszorútlanhoz fordulok, elismert művek helyett egy többé-kevésbé kétség

alattit veszek értekezésem tárgyául. Katona József *Bánk bán*ját értem, e korán elhalt, s még korábban elhallgatott költő művét, melyhez engem sok érdek vonz: a balsors szülte részvét, mert Katona és tragédiája egyaránt a sors üldözöttei; az a mély meggyőződés, hogy *Bánk bán* legjobb tragédiánk; s végre némi kötelezettség, mert színbírálataimban nemegyszer hivatkoztam e műre, anélkül hogy bővebben fejtegettem volna.

1

Katona életrajzának forrásai. Nemzetsége és szülei.
Gyermekévei és tanuló pályája. A gyermek és az ifjú jellemvonásai.
Ifjúkori költeményei és búskomorsága. Színész és drámaíró akar lenni

Egy önmagát szétzúzott nagy tehetség, mely kifejlett erejének csak egyetlen nyomát hagyja, egy félreismert mű, mely lassanként kivívja magát, de amelynek késő sikerét a tekintélyesebb kritika máig sem igazolta derekasabban: íme Katona pályája. Őt a legnagyobb csapás érte, mely költőt sújthat, a meg nem hallgattatás és elnémulás; az ő életét azon kínok emésztették föl, amelyek minden nagytehetségű, korán elnémult költőt megrohannak: a ki nem elégített becsvágy, a tévesztett élet, az eltemetett eszmék és érzések fájdalmai, a Géniusz kérlelhetetlen bosszúja, mely Erynnis-alakban szokta üldözni hűtelen kegyeltjeit. Csak néhány évtizede, hogy elhunyt, s mégis alig tudunk valamit élete viszontagságairól. Ki érdeklődött volna egy homályban élő, megbukott költő iránt? Az irodalom és közönség oly közönnyel fogadták, hogy se barátai, se ellenségei nem lehettek, akik megemlékezzenek róla. Az irodalomtörténet írója a kecskeméti katolikus temető egyik düledező sírkövére volt utalva, melyet a szülői és testvéri kegyelet emelt, s melynek mohosodó lapján már alig lehetett elolvasni, hogy ott nyugszik Katona József, Kecskemét városa fiskálisa, született 1792-ben, november 11-én, meghalt 1830-ban április 16-án, életének harmincnyolcadik, hivatalának tizenegyedik esztendejében.

Csak újabban tudhattunk meg róla valamit. Mikor 1839-ben *Bánk bán* Pesten is diadalait ünnepelte, kíváncsian kérdezte mindenki: ki írta e jeles művet, ki az a Katona, hol él az ismeretlen költő? A legnagyobb rész azt sem tudta, hogy meghalt. Egy fiatal író, Erdélyi János, mintegy a közvéleményt tolmácsolva, szólalt föl, kérve mindazokat, akik Katonával személyes vagy hivatalos viszonyban állottak, hogy míg idejét nem múlja, életéről, haláláról, munkáiról hiteles adatokat közöljenek. Az elhunyt költő egyik barátja és tiszttársa, Csányi János, felelt e fölhívásra, s az 1840-i *Társalkodó*ban életrajzi töredékeket bocsátott közre,[19] melyeket később Vahot Imre,[20] Horváth Döme[21] és Toldy Ferenc[22] kiegészíteni törekedtek. Ezekhez járultak újabban: *Déryné naplója*,[23] mely több helyt megemlékezik Katonáról, Karács Teréz[24] emlékezései, Milecz János kézirati közleménye[25] és Balog István kiadatlan

[19] Társalkodó. *Pest, 1840. 170. lap.*

[20] Magyar Thalia. *Pest, 1853. 287-301. lap.*

[21] Bánk bán. *A szerző életrajzával kiadta Horváth Döme. Kecskemét, 1856.*

[22] A magyar költészet kézikönyve. *Kiadta Toldy Ferenc. Pest, 1857. II. k. 359-364. lap.*

[23] Déryné naplója. *Rendezte Törs Kálmán. Kiadja a Kisfaludy Társaság. Két kötet. Budapest, 1879-80. I. kötet. 171, 188, 202, 243-45. lap.*

[24] Fővárosi lapok. *1880. 55. sz.* A régi Pestről. V.

Önéletrajza,[26] melyek szintén megőriztek egypár adatot. E gyér adatok inkább külső, mint belső életére vonatkoznak, de mégis kiérezni belőlük, hogy e látszóan csendes élet egy forrongó lélek küzdelmeit takarta, s az egyszerű, hallgatag férfiú sokat szenvedhetett, míg lelkesülése lemondássá, önbizalma csüggedéssé válva, hivatalos foglalkozások közé temette magát, és koronként csendes borozásban keresett szórakozást.

Katona nemzetsége szegénysorsú volt, s ezelőtt mintegy két századdal egy nyírségi faluban, Versegen, lakott. A XVII. század derekán török dúlás következtében Katona János származott először Kecskemétre, hol városi tanácsos lett, s 1666-ban hirtelen halállal múlt ki. Két fia maradt, Ádám és Mihály, amaz Versegi nevet vett föl, emez maradt Katonának, a kuruc világban kocsiskodó ember volt, és száz évet élt. Úgy látszik, hogy a Katona-nemzetségben a hirtelen halál és hosszú élet éles ellentétben váltakoztak. Költőnk éppen oly hirtelen halállal múlt ki, mint őse, János, ellenben atyja, József hetvennyolc évével majdnem utolérte százéves nagyatyját. Mihálynak egy leánya és fia volt, Tamás, aki négy gyermeket hagyott hátra. A legifjabbat Józsefnek hívták, ez volt költőnk atyja, aki négy latin osztályt elvégezvén, takácsmesterséget tanult, s mihelyt mesterré vergődött, nőül vett egy Borbók Ilona nevű kecskeméti leányt. Összesen öt gyermekük született, köztük költőnk a második gyermek és első fiú. Az atya buzgó katolikus, s nem mindennapi mesterember volt; talán mint takács nem sokkal múlta fölül társait, de tudott valamit latinul, szeretett olvasni és írni, sőt néha jókedvében verselgetett is. Emellett ezermester volt, értett az órák igazításához, fúrt, faragott, esztergályozott; szerette a zenét, egypár hangszeren játszott is, s a mulatságokban egy csizmadia barátjával kettősben zenélve, vidítgatta a társaságot. Később némi hivatalt is viselt, Kecskemét sáfárja volt. Mindenki ismerte a városban, és szívesen köszöntötte. Bot nélkül, kezében baltával lehetett látni az utcán, ezzel riasztotta el az ugató kutyákat, ezzel veregette be úton-útfélen a deszkakerítésekből kiálló vasszegeket. Egyszóval jó rendet tartott kinn és benn.

A kis József kedvenc fia volt. Örvendett, hogy mint elemi iskolás, tehetséget és szorgalmat tanúsít. Eszébe jutott, hogy Kecskemétre szakadt őse városi tanácsos volt, fájlalta nemzetsége lehanyatlását. Fia talán újra fölemelheti, éppen azért elhatározta, hogy amennyiben szegénysége engedi, mindent elkövet neveltetésére. 1802-ben a pesti gimnáziumba vitte föl, s melléje magántanítót fogadott. A tízéves fiú az egyetemi könyvtár szolgájánál, Rocsnik Ignácnál volt szállásban; előbb mint gyermek, majd mint ifjú azon épületben lakott, melynek olvasótermében később mint jurátust, annyiszor látta őt Bártfay Katona István történelmi nagy munkáját olvasgatva. Alkalmasint költségkímélés tekintetéből Kecskeméten kellett folytatnia és bevégeznie gimnáziumi tanulmányait; 1808-ban a szegedi líceumban kezdette meg a filozófiai tanfolyamot, 1809-ben ismét Pestre jött, hol aztán csaknem tíz évet töltött mint másodéves filozófus, jogász, jurátus és ügyvéd.

Méla, érzékeny, koraérett, de engedelmes, jámbor gyermek lehetett, mint férfikorában kevés szavú, de szenvedélyes, áradó kedélyű, de önmérséklő. Tanulás, szülői iránti figyelem és ábrándozás közt folytak napjai. Az iskolai jegyzőkönyvek jó tanulónak bizonyítják. Csányi

---

[25] *Milecz János 1865-ben Arany Jánoshoz, mint a* Koszorú *szerkesztőjéhez,* Katona József emlékezete *cím alatt mintegy négy írott ívnyi dolgozatot küldött be, mely néhány új adatot foglal magában Katona nemzetségéről, szülőiről, színészkedéséről, hivataloskodásáról és végnapjairól. Milecz dolgozatához Katona atyjának nyolc levelét csatolta másolatban, melyet ez fiának írt 1810-12-ig. Arany e kéziratot átadta nekem fölhasználás végett. Milecz gyűjteménye később könyvalakban is megjelent. Katona József családja, élete és ismeretlen munkái. Budapest, 1886.*

[26] *Ez önéletrajz (1853-ból) bevégezetlen; egyes töredékek megjelentek belőle, de a Katonára vonatkozók nem. Jelenleg Feleki Miklós birtokában.*

különösen kiemeli fiúi kegyeletét. A szülői és fiúi kölcsönös szeretetnek számos emléke maradt reánk. Az atya gyakran fölkereste fiát Pesten személyesen vagy levelével, az anya pedig, ha szerét tehette, gyümölcsöt, élelmiszereket küldött neki. Az atyának jólesett, ha írhat, s tudományának hasznát veheti. Latin nyelven írja a levél címét: „Egregio juveni Josepho Katona filio mihi dilecto." Belül: „Dicsértessék a Jézus Krisztus", fohásszal kezdi meg a levelét. Híven megírja fiának, mi történt otthon, kifogyhatatlan a jó tanácsban, s különösen szívére köti a felügyeletet Jancsi öccsére, aki 1811 óta szintén Pesten tanult, s vele lakott.

Egyetlen szemrehányás, dorgáló szó sem fordul elő leveleiben, sőt többször magát menti, hogy nem tehet fiaiért annyit, amennyit óhajtana. Gyöngéd gondoskodás árad el minden során, de néha megcsillan jókedvű humora is. A disznóölést sohasem hagyja említetlenül, s a hurka-küldést sem felejti. „A kis Hunya (költőnk kedvenc disznaja) - írja 1810 januárjában - letette testének romlandó sátorát, hetvenöt font szalonnája, tíz font hája lett, kóstold meg hurkáját, jóízű-e, de egy icce bort tölts reá." Nemegyszer panaszolja betegségét, és sajnálja, hogy nem mehet fiai látogatására. „Naponként várom javulásomat - írja 1811 novemberében -, ha pedig most hozzátok elmentem volna, talán örökösen meggyógyulhatatlan maradtam volna. Hanem legyetek jó reménységben, hiszem a Jóistent, hogy két hét múlva hurkával, kolbásszal, véressel látogatlak meg benneteket. Tisztelem Rocsnyikné asszonyt... A kis Jancsira viselj gondot. Az egy forint a kis Jancsié, add neki, hogy legyen kedve, hiszem, majd neked is lesz." A kis Jancsi nagyon szívén fekszik, mindegyre emlegeti. „Szeressétek egymást - írja 1812 elején - most meg nem látogathatlak, semmit sem küldhetek gazdaasszonyotoknak, mert nem örömest viszi más, nem úgy, mint én akárkinek, hanem ha fölmegyek, majd kipótolom az elmaradt fogyatkozást. Hogy vagy te? Hogy a kis Jancsi? A kis Marika (legkisebb leánya) már gagyog, hogyha Sándor vagy Márton megrántják szoknyáját enyelgésből, mindjárt így szól: Tántó vagy Mátó, azaz Sándor vagy Márton... A szegény Sándor (legkisebb fia) kettőtöknek tíz garast küld, minden pénzét, ha több lett volna is, húshagyóra elküldötte volna. Isten legyen veletek, éljetek egészségben, az Istent féljétek!"

Íme a derék atya és derék gyermekei. Költőnk korán érezhette, mivel tartozik szülőinek, s igyekezett hálás lenni irántok. Az iskolai szünetek idején folyvást atyja műhelyében dolgozott, ágyiruháit mind maga szőtte, a vászonszövetek Pesten látott szebb formáit lerajzolta, s otthon bordába szerkesztette. Úgy látszik, hogy kevés szabad óráit sem foglalta le egészen a mulatság. Szeretett magába vonulni és elmélázni esténként. Nézte a pusztán lemenő napot, melyből egy darab még házuk ablakába világít, a porfelleg között hazatérő csordát, mely hosszú árnyakat vet az utcára, a tó partján mosó leányt, aki a holnapi ünnepre hosszú haját fésüli; hallgatta a bogarak zümmögését, a denevér-repdesést, az alunni készülő madarak csicsergését, a lombok susogását, a takarodóra a konduló harangot, mely áhítatos ámulattal szokta eltölteni a gyermeki lelket.

Mindezt ő maga írja *Gyermekkor* című elégiájában, költeményei ama kis gyűjteményében, melynek kéziratát a Nemzeti és Erdélyi Múzeum őrzik. Az első gyűjteményt ő maga írta össze 1818-ban, s Udvarhelyi Miklós ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak, a másodikat atyja másolta 1842-ben, s adta Horváth Dömének, aki ezt az Erdélyi Múzeumnak ajánlotta föl. Mindkét gyűjteményben a legnagyobb részt ugyanazon költeményeket találjuk; ez utóbbiban úgy látszik, itt-ott változtatott a verselő atya, s éppen nem javító kézzel. Néhol hibásan másolt, s egypár oly költeményt is fölvett a gyűjteménybe, melyeket más költőből kiírva találhatott fia iratai között. Mindkét gyűjtemény érdekes, mint adat, de széptani szempontból, néhány szép versszakot kivéve, csekély becsű. Nagyrészt ifjúkori kísérletek, csak két alkalmi vers van köztük, 1816- és 1818-ból. Maga Katona sem sokat tarthatott róluk, mert a *Vágy* címűn kívül, mely az 1822-i Aurorában jelent meg, semmit sem adott ki, s bevezető soraiban fanyar gyümölcsöknek nevezi őket. Az ifjú költő többet érez és gondol, mint amennyit ki tud fejezni.

Küzd a nyelvvel, sok helyt erőltetett és homályos, egész az érthetetlenségig. Csak itt-ott csillan föl a tehetség némi nyoma, akkor is több zord erő nyilatkozik, mint kellem és báj. Azonban néhány sorban már föltalálhatni a későbbi drámaíró nyelvét, a szenvedély szaggatottságát és merész, inverzióit.

A *Gyermekkor*t 1811-12 körül írhatta, midőn mint jogász le-lerándult Pestről szülőihez. Mi másként tűnt föl neki most szülőföldje. A húszéves ifjú egészen más érzelmek között nézi a pusztán lemenő napot. A tó eltűnt, hol estende a leány mosott, azon a renden egy egész kis külváros emelkedik; a kiirtott bozót szép síkká változott, de előtte kietlen; a tölgy kidőlt, ahonnan az aludni készülő madarak csicsergése hallatszott le hozzá, a kis csemeték, melyeket mint gyermek ültetett, már nagy fákká nőve oltalmazzák a szülői ház mohos födelét. Minden megváltozott, de leginkább az ő kedélye. Búsan sóhajtja vissza a boldog gyermekkort:

Óh, jőj vissza, bús hangjára
Nyögésemnek, a határra,
Mely az elhervadt kellemek
Képeit kereső szemek
Előtt gyöngén hajnallik.

Honnan e búskomorság, mely ez és másnemű költeményein elömlik? Mi bú rág az ifjú költő szívén? Képzelt szenvedés-e, melyet esengve szokott keresni a fiatal szív, mert semmi sem édesebb, mint az ismeretlen fájdalom érdekessége? Viszonzatlan vagy megcsalt szerelem-e, mert ki látott ifjú költőt kétségbeesett szerelem nélkül? Alkalmasint egyik sem. Katona nem volt lírai természet, és sokkal korábban beköszöntöttek hozzá a valódi szenvedések, mintsem képzeltekre szorult volna. Szerelmi viszonyairól keveset tudhatni. Nőtlen maradt egész haláláig, bizonyára nem a szív ridegsége miatt, mert aki *Bánk bán* gyöngéd és szenvedélyes szerelmét festette, nem lehetett érzéketlen a nők iránt, hanem talán azért, hogy elaggott szüleire fordíthassa minden jövedelmét. Versgyűjteményében egyébiránt egypár szerelmi verset is találhatni, de nemigen lángol bennük a szerelem heve és melankóliája, amely némi katasztrófát gyaníttatna. Egyik költeményében éppen meghalt kedvesét siratja. Vajon mélyebb szenvedély volt-e, vagy az egész viszony alig lehetett több futó ismeretségnél, melynek inkább csak váratlan megszakadása hatott reá fájdalmasan? Ez utóbbi valóbbszínű. Ugyanezt mondhatni a Déryné iránti szerelméről is. E jeles színésznő följegyezte naplójába, bár évszám nélkül, de a körülmények összevetése szerint 1811 végén vagy 1812 elején történhetett, hogy Katona hozzá még mint leányhoz, *K. J.* aláírással a következő levelet írta: „Holnap jókor reggel haza kell utaznom. Én magát véghetetlen szeretettel szeretem, s lelkemben hordom képét, mióta a színpadon legelőször megláttam játszani. Ezen szende képét fogom titkon keblembe zárva hordani végleheletemig. Ha meghallgat s hajlandó hozzám, egy darabka rózsaszín szalagot; ha meg nem hallgat, egy darabka fekete szalagot zárjon feleletéhez. E két szín fogja életem irányát kormányozni. Ha rózsaszín lesz a jel, félév múlva visszatérek Pestre, s akkor bővebben fogok nyilatkozni. Ha fekete lesz: akkor szívem örökre gyászolni fog." Déryné nem válaszolt a levélre, mert egy kissé illetlennek találta a dolgot, de különben is a kezdőbetűk egy más ismerős ifjút is jelenthettek. Katonára nem is gondolt, mert ez - amint írja - mindig oly mogorva, oly visszataszító, aztán még hármat sem szólt vele. De amidőn nemsoká azután férjhez ment, s az utcán találkozott Katonával, ez meglátva főkötőjét, így szólt: „Ezért nem felelt hát levelemre, midőn szalagot kértem jelül. Sok szerencsét Déryhez." Így tudta meg Déryné, hogy Katona titkon szerette őt. De, úgy látszik, hogy Katona hamar kigyógyult mámorából. Táplálékot nem nyert szenvedélye elhamvadt, sőt a nemsoká udvarlóktól környezett színésznő kacérsága visszatetszett neki.

Aligha a szerencsétlen szerelem volt forrása búskomorságának. Lehet, hogy ideig-óráig ez is hatott reá, de éveken át egy tartósabb szenvedély égette: a becsvágy szenvedélye. Minő becsvágy lehetett az, amely az ifjú szívét annyi lelkesüléssel és fájdalommal töltötte el. Nem vagyonra, befolyásra vagy hivatalra vágyott. Minderre már magábavonultsága, szemérme, kevéssel megelégedése alkalmatlanná tették. Szabad és független közpálya vonzotta lelkét, hol egyedül a géniusz ereje vív sikert. Hazáját akarta szolgálni, és nem mindennapi módon, a nemzeti dicsőség pályájáról álmodozott, hova egyaránt ragadta hazafi és költői lelkesülése. Azonban akkor Pest még nem volt, mint később, a politikai és irodalmi élet központja. Azon fiatal emberek közül, aki ide részint az egyetemre, részint a királyi táblára jöttek, senkinek sem jutott eszébe hivatal helyett az író vagy publicista pályáját tűzni ki életcélul. Pest csak oly pontja volt az irodalomnak, mint akár Bécs, Kassa vagy Kolozsvár. Az írók nagyrészt a birtokos nemesemberek, papok, tanárok tisztes rendjéből teltek ki, akik inkább csak becsületből vagy unalomból dolgoztak, mint díjért, melyről különben is alig lehetett szó. A politikai élet az 1790-i zajos országgyűlés után elhanyatlott, a sajtó bölcsőjében szendergett, sőt még az olcsó becsvágy törekvéseit is csak a születés előjoga vagy befolyása mozdíthatta elő. Egyszóval fővárosunkban akkor a némi életmódot biztosító szabad és független közpálya emberei nem voltak mások, mint egy vándorcsapat tagjai, néhány magyar színész, akik már két év óta játszottak, midőn Katona Pestre jött, hogy megkezdje egyetemi tanulmányait. A lelkes ifjú szorgalmasan látogatta a színházat, hamar barátságot kötött a színészekkel, színész és drámaíró akart lenni. Hol egyiket, hol másikat, végre mindkettőt megkísérlette, de vissza-visszariadt: szenvedélye küzdött kötelességérzetével, s mindinkább érezte, hogy jövője borul, és álmai tünedeznek. Innen búskomorsága, mely meg-meglepi, és szülőföldjén, családi körében kétszeres erővel ragadja meg.

A drámai művészet oly benyomást tett reá, hogy azt se idő, se csalódás nem voltak képesek kitörölni. Még akkor is, midőn lemondott mindenről, amiért tíz évig oly hű lelkesedéssel küzdött, kiábrándulva, megtörve tért vissza szülővárosába, szíve az ifjúkori benyomások varázsa alatt dobogott. Az 1821-i *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent ily című értekezésén: *Mi az oka, hogy Magyarországban a játékszíni költőmesterség lábra nem tud kapni?* - mindenütt érzik az a szenvedélyes lelkesülés, amely az ifjú egész lényét betöltötte. Dicsőíti a színpadot, küzd a színészeket sújtó előítéletek ellen, s a fővárosi állandó színpad megalapítását sürgeti.

„Hol ott a tanító játékszín - kiált föl hazafi fájdalommal - hol a nyelvnek tulajdon hazájában kóbor életet kell élnie. Annyi idő óta sehogy meg nem tud telepedni, és ha hellyel-hellyel egy kis ideig megmaradhat, akkor az enyhhelyért saját zselléreinek zsellérévé kell lennie, és a magyar pénzen épült német színekben bért fizet, hogy magyar hazájában magyarok előtt szólhasson... Huszonnyolc esztendők óta vezetik egynémely ifjú csoportok helyről helyre a szegény magyar nyelvet, és haszontalan erejökkel igyekeznek állandó szállást koldulni a zarándoknak. Föl is állottak néha egyes hazafiak, kik, mivel erszényök nem vetekedhetett a sereptai özvegy korsójával, kiürítették azt anélkül, hogy a célra közelebb vitték volna. Még nem láttunk oly hatalmas egyesületet, mely virágzásának három-négy esztendő inát ne vetette volna; ez az oka, hogy rettegve kell néznünk mindig a jövendőnek elébe, mikor tapossa le a jelenvalót is. Akik pedig csak a nevüket adták pajzsul, és buzdításaikat eledelül, azok még inkább kezükbe adták a játszóknak a zarándokbotot, mert a puszta névpajzs kevés enyhhelyet, a dicsérő buzdítás kevés kövérséget szerez... Mindig kedvetlen lesz az Magyarország történet-könyvében, hogy midőn egyes városok színeket építettek, akkor az egész haza annyi évi nógatás után sem mehete reá. Csaknem minden fővárosban ezerek meg ezerek föláldozásával magyar nemesek tartják a német theatrumot, akik, ha csak esztendei csonkulásokat a haza és nyelvszeretet oltárára tennék, vagy amit olykor egyes magyar fitogatásból idegen játékasztalon

hagy, ide fordítanák, úgy nem kellenének tanácskozások arra, miként kelljen a nyelvre alamizsnáskodni."

Lelkes beszéd, ugyanazon gondolatok, melyeket Kölcsey néhány évvel később szebben tolmácsolt, de bizonyára nem mélyebben érezve. Azonban ő nem érhette meg, mint Kölcsey, vágyai teljesültét. Amíg élt, az ország fővárosában sehogy sem tudott gyökeret verni a magyar színészet. Megfordult ugyan benne koronként egy-egy vándorcsapat, de csak azért, hogy ismét vidékre meneküljön, hol a hagyományos vendégszeretet legalább élelméről gondoskodott. Kecskemét ideig-óráig nemegyszer volt a tönkre jutott fővárosi színészek ily menedéke, kik mindig fölkeresték Katonát, egykori barátjukat, most pártfogójukat. A komor és szótlan férfiú arca ilyenkor kiderült, erélyes szószólójuk lőn a városnál, és látogatója előadásaiknak. Hányszor ülhetett az előadások alatt önfeledve, mélázva székében, az eltűnt szép napokra, ifjúkori küzdelmeire gondolva, midőn még annyit remélt, s a színész és drámaíró kettős koszorújáról álmodozott.

2

A magyar színészet századunk elején Pesten. 1807-1815. Br. Wesselényi és Pest megye. Vida László, Mérey Sándor és Kulcsár István. Katona működvelő színészkedése, egyetemi tanuló és jurátus korában. Szerepei és sikere. Küzdelme önmagával; végképp szakít a színészettel, és 1816-ban leteszi az ügyvédi vizsgálatot

Valóban Katona színész és drámaíró akart lenni. A fővárosban újra fölzsendülő magyar színészet őt is magával ragadta. II. József halálával, az alkotmány visszaállítása után, a lelkesebb hazafiak nemcsak politikai rendszabályokban keresték a nemzetiség biztosítását, hanem társadalmi intézményekben is. Különösen két hő vágyuk volt: egy magyar akadémia s egy nemzeti színház megalapítása, s úgy látszott, mintha legalább az utóbbi, nehezen ugyan, de lassanként mégis teljesedéshez közelednék.

Midőn 1790-ben az országgyűlésen is megpendült a magyar színészet eszméje, s Kelemen László néhány társával megalakítá az első magyar színtársulatot, mily ellenszenvvel fogadta a fővárosi hatóság, mily közönnyel nézte küzdelmét az arisztokrácia, mily lanyhán pártolta a helytartó-tanács, sőt maga Pest megye is, s a közönség érdeklődése mily hamar kialudt! Hat évi küzdelem után 1796 nyarán föloszlott az első magyar színtársulat, egy része más pálya után látott, más része pedig Kolozsvárra ment, hol 1792-ben szintén alakult egy magyar színtársulat, és szerencsésebb körülmények között. Ott a városi hatóság és kormányszék támogatták, az arisztokrácia részvéttel fordult hozzá, sőt 1795-ben az országgyűlés elhatározta biztosítását, bizottságot nevezett ki egy állandó színház építésére, a színészek segélyezésére, a drámaírók jutalmazására. E bizottság elnöke id. br. Wesselényi Miklós volt, aki eddig is pártfogója és főigazgatója volt az erdélyi színtársulatnak. Azonban a közadakozás útján begyűlt összeg alig volt elég a színészek némi segélyezésére, színházi telek vásárlására, s az 1803-ban megkezdett építésre. Ezért az 1811-i országgyűlés adót vetett ki a nemességre, s ebből épült föl az első állandó színház Kolozsvárott, mely 1821 március 12-én nagy ünnepélyességgel meg is nyílott.[27]

---

[27] *A magyarországi színészet első éveinek történetét lásd bővebben:* Magyar Játékszín. *Endrődytől 4. k. Pest, 1792-93; továbbá az országos, Pest megyei és városi levéltárak iratait; az erdélyiét:* Emléklapok a kolozsvári országos Nemzeti Színház megnyitásának félszázados örömünnepére. *Kolozsvár 1871.* Idősb br. Wesselényi Miklós. Élet és korrajz. *Irta Szilágyi Ferenc.* Akadémiai értekezések a történelmi tudományok köréből. *V. k. V. sz. Budapest, 1876. Továbbá az erdélyi országgyűlések* jegyzőkönyveit *1790-1811.*

Ekkor már Wesselényi nem élt, de egész 1809 végén történt haláláig, ő volt az egyetlen magyar főúr, aki pénzt, időt és buzgóságot áldozott a magyar színészet oltárán. Nemcsak az az érdeme, hogy Erdélyben nem engedte elhanyatlani a magyar színészetet, hanem az is, hogy Magyarországon újra fölélesztè. Már a múlt század végső éveiben ki-kiküldötte saját költségén a kolozsvári színtársulat egy-egy csapatát hol Debrecenbe, hol Nagyváradra, a hatóságok s némely vagyonosabb hazafiak pártfogásába ajánlva; 1806-ban egy nagyobb vállalatot tervezett: a harminc tagra szaporodott kolozsvári színtársulatból kiválasztott tizenkét tagot, s díszlettel, ruha- és könyvtárral ellátva, Ernyi Mihály vezetése alatt útnak indította Magyarországra, hogy ébresszenek részvétet a magyar művészet iránt. A vándor-csapat először is Debrecenben ütött tanyát, s május közepétől október közepéig maradt ott, innen Szegedre ment, hol a városi tanács különös pártfogásába vette; ingyen szállást rendelt számokra, s tüzelőfáról is gondoskodott. E nagy magyar város először látott magyar színészt, szorgalmasan járta a színházat, s egész vendégszeretetével elárasztotta Wesselényi szín-játszóit, amint akkor Magyarországon őket nevezni szokták. Engedve a szíves marasztalásnak, hat hónapnál tovább is ott maradtak volna, de Budán éppen megnyílandó volt az országgyűlés, s Wesselényi akarata szerint magában a fővárosban is föl kellett emelni a magyar színészet lobogóját. Így el kellett indulniok, s 1807. május 1-én csakugyan Pestre értek, hol távolról sem kellett annyi akadállyal küzdeniük, mint elődeiknek azelőtt tizenöt évvel.

A budapesti német színházak bérlője most valamivel szívesebb volt; megengedte nekik, hogy szerdán és pénteken fölléphessenek a Régi posta utca dunaparti sarkán állott úgynevezett Rondellában, mely Pest városa színházául szolgált, sőt a budai Várszínházban is, oly föltétel alatt, hogy a jövedelem negyedrészét bérül fizessék. De csakhamar elállott e föltételtől, ingyen engedte át a hét két napját, s csak a díszletek használatáért kívánt valamit. Úgy látszik, hogy a közvélemény nyomásának kellett engednie. A városi tanács kevés részvéttel viseltetett ugyan most is a magyar színügy iránt, de a megye nem elégedett meg most, mint hajdan, egypár fölirattal a helytartó tanácshoz, hanem bizottságot nevezett ki, mely a fővárosi magyar színészetet szellemileg és anyagilag támogassa. Kulcsár István lapjában, a *Hazai Tudósítások*ban erélyesen izgatott az ügy érdekében. Az országgyűlés tagjai szorgalmasan látogatták az előadásokat, sőt egy küldöttségük fölkérte a nádort, hogy a német színházak újabb bérbeadásakor a magyar színtársulat különös tekintetbe vétessék. Mindez oly hatással volt a helytartó tanácsra, hogy midőn 1808-ban továbbra is megadta a magyar színészeknek a játszhatás engedélyét, egyszersmind kényszeríteni akarta a német színházak bérlőjét, hogy vegye át a magyar színtársulatot is, ha ez beleegyezik. De Wesselényi, aki távolban is megmaradt a társulat pártfogója és főigazgatója, ezt nem engedte meg. Úgy látszik, nem volt bizalma se a helytartó tanácsban, se a német színházak bérlőjében, s a Pest megyei színügyi bizottság néhány tagját nevezve ki biztosainak, továbbra is megtartotta a főigazgatást. Azonban így távolból, annyi kezek közt, mind bonyolultabb, nehezebb lett az igazgatás, mit Wesselényi is belátván, végre 1808 végén Pest megye gondjaira bízta a társulatát, saját kifejezése szerint, mint nemes depozitumot. Pest megye elfogadta azt, de se szellemi, se anyagi gyámolítása nem volt elegendő. A magyar főurak közül senki sem találkozott, aki részvéttel fordult volna a fővárosban létéért küzdő magyar színművészethez, noha Bécs és Pest német színházai nemegyszer találtak bennük pártfogót, sőt részvényeseik, bérlőik közt is ott találjuk őket. A magyar arisztokrácia még nem állott a nemzeti mozgalom élére, melyet az irodalom néhány évtized óta megindított, s mely a középnemesség lelkesebbjeit is magával ragadta. Magyarországon nem főúr utánozta Wesselényi példáját, hanem egy középbirtokos

Pest megyei nemes, Vida László, aki 1809 elején fölajánlotta a megyei színügyi bizottságnak buzgóságát s erszényét, és elvállalta a társulat igazgatását is.[28]

Vida emlékét az irodalomban leginkább Szemere Pál és Kazinczy Ferenc költői levelei őrizték meg. A Szemeréé, mely egyaránt dicsőíti a hazafiasság áldozatkészségét s a drámai művészet nemesítő hatását, híresebb volt, mint a Kazinczyé, mely inkább csak a barátság emlékének áldoz. Lugossy közleménye Toldy *Új Magyar Múzeumá*ban,[29] mely Kazinczynak néhány hozzá írt levelét foglalja magában, s Déryné naplója nyújtanak még egypár adatot e férfiúról, aki mindenesetre nevezetes szerepet játszott a magyar színészet történetében. Pest megyében, Törtelen lakott egy francia ízlésű kastélyban; meglehetős szép birtoka volt, mintegy háromezer hold, s gondtalan élte napjait, becsülve, élvezve az irodalmat és szépművészeteket, és szeretve szép ifjú nejét, akivel nemrég kelt egybe. Azonban egy szerencsétlen szülés következtében egyszerre vesztette el nejét és fiát. Ez a század első éveiben történt, mikor már negyven év felé járó férfiú lehetett. Legalább Déryné úgy írja le naplójában, 1810 körül, mint egy igen kedves arcú, már nem fiatal, magas, derék termetű urat. Hogy enyhítsen baján, feledjen, a köznek is szolgáljon, pártfogója lett a fővárosi magyar színügynek. Sokoldalú műveltségű, s egyszersmind adakozó természetű volt. Szerette a zenét, értett a képekhez, s törteli kastélyában becses képtárt gyűjtött, melyet Kazinczy igen dicsér. Kazinczynak és gyermekeinek nemegyszer küldött ajándékot: az apának egy szép olajfestményt, mely éppen egy ágy fölé lévén függesztve, alatta szülte neje egyik fiát, Antonint. „E képet - írja Kazinczy hozzá - Antoninnak fogom hagyni; tartsa meg születése környülállásainak emlékezetével ezt is, ismerje és tisztelje szívedet, mely hajló volt, kész volt a barátság minden áldozataira, s örvendjen az atyának, akit a jók szerettek." A kezdő Dérynét, akit mint tizenhat éves leányt ő szerződtetett a társulathoz, valahányszor kitüntette magát, ajándékkal örvendeztette meg. Mihelyt átvette az igazgatást, minden lehetőt megtett a színtársulat javára. Addig a Rondellában csak két napon játszhattak, s Budán is nem a jövedelmes napokon. Vida új színházat nyitott számukra. Bérbe vette a nyílt kertű Hacker-ház első emeletének nagytermét (ma Károly körút 7. sz.), színpadot emeltetett benne, díszlettel, s minden szükségessel fölszereltette, hogy így, függetlenül a német igazgatótól, hetenkint háromszor játszhassanak, sőt vásár idején négyszer, ötször is. Már a következő évben, 1809. február 24-én itt kezdhették meg előadásaikat. Ez nagy lendületet adott az ügynek, növekedett a jövedelem, s ha olykor a költség is növekedett, vagy rossz napok következtek, s hiány mutatkozott, Vida bőkezűsége folyvást fedezte.

Emellett szellemileg is emelte a magyar színészetet. Maga is műértő, drámaíró volt, és szeretett szavalgatni. Midőn Kazinczyt Szemerével 1811 nyarán meglátogatta, Kazinczy elragadtatással emlékszik a vele töltött órákra. „Nem sétálhatok úgy az erdőmben, hogy azt a fát, amely alatt Vida és Szemere barátim ültek, és ahova mentünkben a csodálást érdemlő emlékezetű Vida a Batthyány Aloiz beszédét elrecitálta, gyönyörűséggel meg ne pillantsam." Mintegy négy drámai művet írt. Két drámát: *Az erőszak és szerelem áldozatja. A haza szeretete vagy Hunyadi Nándorfehérvárott*; két kisebb énekes játékot: *Az első hajós, Perseus és Andromeda*, melyekhez egy ifjú zeneszerző, a társulat karmestere, Pacha Gáspár írt zenét. Egyik sem jelent meg nyomtatásban, kéziratban sem maradt reánk, de *Az első hajós*t Déryné följegyezte naplójába, mint oly művet, melyben első sikerét aratta, a többiek nevét is fönntartották számunkra a színházi zsebkönyvek.[30] Az is jól hatott a színügy fejlődésére, hogy

---

[28] Magyar játékszíni zsebkönyvecske az 1807. és 1808. esztendőkre. *Pesten.* Magyar játékszíni almanak. *Készíté Benke. Pesten. 1810.*

[29] *1859. V-VI. füz.* Kazinczy Ferenc és Vida László. 274. lap.

[30] Magyar játékszíni almanak. *Pesten, 1811-ben.*

Vida barátságos viszonyban állott Pest irodalmi köreivel, és szorosabb kapcsolatba hozta a színészetet és irodalmat. Kazinczyval ez időben folyvást levelezett, s meg-meglátogatták egymást; Helmeczy gyakran volt vendége Pesten vagy Törtelen; Vitkovicsot reávette, hogy színműveket fordítson és írjon színészei számára; Szemerével, aki megénekelte, szoros barátságban állott, őt is bevonta a színészet ügyébe. Szemere ez idő óta dramaturgiával kezdett foglalkozni, hozzáfogott egy történelmi tragédiához, a mohácsi vész utáni időből, de ő egész életén át mindig készült valamihez, semmi nagyobb művet nem írt, s ritkán végezte be azt, amihez kezdett. Drámáját sem írta meg, de esztétikai és nyelvtani megjegyzésekkel szolgált a színészeknek, s mintegy pótolta a fővárosi kritika hiányát. Ha Pesten volt, szorgalmasan látogatta a próbákat és előadásokat, és udvarolt egy kellemes színésznőnek, akit Anikó néven, emleget Vitkovics[31]. Kedvenc költőjének, Goethének *Wilhelm Meister*e lebegett előtte; egy kis regényt akart játszani, és szeretkőzve íróvá lenni, mint Goethe. Hiába figyelmeztette Vitkovics, hogy Anikó a színen kívül is folyvást játszik. Nehezen, s csak akkor hitte el, midőn tapasztalta, hogy vele is játékot űz. Maga Vida is, az intendánsok szokása szerint, beleszeretett egy igen szép, de gyönge színésznőbe, Bárány Katalinba, de ami már kevésbé szokásos, egyszersmind nőül is vette. Részint hogy családjának élhessen, részint pedig, mert áldozatkészségével vagyona nem volt arányban, s pénzügyeit zavar fenyegette: harmadfél évi buzgó igazgatás után visszavonult falusi magányába.

Igazgatása alatt a közönség részvéte is fokozódott. A főbb nemesség és vagyonosabb polgárság ugyan a német színházba járt, lenézte a magyart, melynek nyelvét sem igen érté, de a Pesten telelő vagy átutazó középrendű nemesek, megyei tisztviselők, kir. táblai bírák, ügyvédek, magyar mesteremberek szorgalmas látogatói voltak a magyar előadásoknak. A francia háború, mely már Magyarország határait is érinté, nem kedvezett ugyan semmiféle művészetnek, de a Pesten átvonuló fölkelő nemesség koronként megtöltötte a színházat, sőt amint az 1811-i színházi zsebkönyv kiemeli, még külön adományokkal is gyámolította a színházi pénztárt. Különösen az ifjúság: a jurátusok és egyetemi tanulók lelkesültek a magyar színészetért, sőt a színész és drámaíró újoncok is belőlük teltek ki. Balog István naplójában érdekesen írja le mindezt. Megemlíti, hogy Dugonics András egyetemi tanár, ki maga is drámaíró volt, nemegyszer mondotta előadása után: „Fiaim, nektek ugyan theatrumba menni tilos, de már ma csak elmehettek, igen szép darabot játszanak a magyarok." És ilyenkor ő maga is megjelent egy páholyban. A szegényebb jurátus vagy tanuló, ha pénze nem volt, s mégis színházba akart menni, szerepet másolt, színművet fordított, vagy éppen statisztáskodott. A színtársulat személyzete rendesen alig ment többre tizenöt-tizennyolcnál, s ezek közül is az év folytán egy-kettő odébb állott, s így egy-egy nagyobb előadás alkalmával nemcsak statisztákra, hanem segédszínészekre is szükség volt. Ilyenkor jurátusok, egyetemi tanulók léptek föl álnév alatt, akiket műkedvelő vagy az akkori nyelven delectans színészeknek neveztek.

A Rondella egy kerek, bástyaszerű épület volt, mely csak a színpadnak és nézőtérnek adhatott helyet, az öltözőszobák egy melléképületben voltak, mely egészen hozzá volt tapadva. Itt egy tágas, nagy szobába gyűltek fel délelőtt olvasópróbára, vagy este öltözni, az egyetemi tanulókból újoncozott statiszták és segédszínészek. A statiszta fizetése egy estére tizenkét krajcár volt, a segédszínészeké havonként tíz-tizenkét forint, de úgy látszik, hogy inkább kedvtelésből, mint fizetésért szolgáltak. Örömest teljesítettek holmi kisebb megbízásokat, mint dobolást, mennykőütést, trombitálást, a katonák ki- és bevezetését, a láncok leszedését a rabok lábairól, borral fölszolgálást, s a zajos „éljen Hunyadi, éljen a magyar" kiabálást. Figyelemmel hallgatták a színészek utasításait és vitáit. „Már kezdettem ismerni - úgymond

[31] Vitkovics Mihály munkái. *Kiadja Szvorényi. II. köt. 160. lap.*

Balog naplójában, ki mint egyetemi tanuló, szintén ily műkedvelő színész volt eleinte - a római, török, altdeutsch vagy mások szerint spanyol, frank kosztümöket, s a színészek vitáiból hallám, hogy nincs német öltözet a világon hanem, amit én németnek hittem, az mind francia; hogy a színészi művészet a rómaiaktól, azután az olaszoktól terjedt el Európában, de mi és a németek a franciákat utánozzuk inkább a külsőségekben, mint az olaszokat; hogy egy jó színdarabot költeni igen nagy dolog, mert ritka az igazi zseniális elme." Így képződött néhány egyetemi tanuló színésznövendékké: némelyik egypár hónap múlva, kivált ha belesült szerepébe, visszavonult ugyan, de némelyik végképp a színpadon maradt, mint Balog István, Komlóssy Ferenc, Déry István, Kőszeghi Alajos. S ha már a Rondella is annyira vonzotta a tanuló ifjúságot, még nagyobb hatással volt reá a Hacker-terem, hol szabadabban kezdett fejlődni színészetünk, s hova már színésznő növendékek is szegődtek, különösen két nagytehetségű fiatal leány, kikből híres színésznők váltak: Déryné és Kántorné.

Katona 1809-ben jött a pesti egyetemre mint másodéves filozófus, s úgy látszik, színész-növendék tanulótársai hamar beavatták Thália szolgálatába. A példa vonzotta, hajlama ösztönözte, s a körülmények nem voltak visszariasztók. Színészkedhetett anélkül, hogy tanárai és szülői megtudják. Hiszen társa, Balog István, aki szintén színészkedik, eljár az egyetemi előadásokra, egy hentes fiát tanítja, és se a hentes, se tanárai nem tudják színészkedését Aztán ily színésznövendékre nincs is mindég szükség, marad idő a tanulásra is. Így nyugtathatta meg magát, így lett műkedvelő színész anélkül, hogy elhagyta volna az egyetemet. Szerződésének fogalmazványa, mely megmaradt iratai közt, Milecz János hű másolatában így hangzik: „Az alulírt a tekintetes játékszíni igazgató uraktól, mint delectans actor bevétetődvén, tehetsége szerint annak minden terheiben (Békéssi név alatt) részesülni kíván, s azon lenni, hogyha valami reménység vagyon felőle, annak éretlen ereje szerint mindenkor megfeleljen. A kívánt pont, mely szerint, ha én a játékszíni barátságról lemondani szándékoznám, hogy azt a tekintetes igazgató úrnak megjelentsem, szent lesz előttem."

E fogalmazványnak nem lévén kelte, nem tudhatni: vajon Katona mindjárt 1809-ben lett-e műkedvelő színésszé vagy 1810-11 körül. Valószínű, hogy ez utóbbi években, midőn már színműveket is fordított. Úgy látszik, hogy egy évig ő is, mint Balog, minden szerződés nélkül kezdett műkedvelősködni, s csak később vált rendesebbé. Csányi, Déryné, Balog, Vahot, Toldy jegyzetei Katona színészkedéséről részint határozatlanok, részint egymásnak ellentmondók. Csányi tagadja Katona színészkedését, s csak rendezőségét ismeri el. Déryné naplójában szól ugyan Katona műkedvelői színészkedéséről, de évszámot nem említ. Általában e naplóban alig van évszám, s annak pótlását, amennyiben lehető, a kiadó is elmulasztotta. Déryné az akkori színházi zsebkönyvek tanúsága szerint 1810-ben lépett föl először Vida *Első hajós* című daljátékában, s 1811 végén vagy 1812 elején mehetett férjhez, s mégis azt írja férjhezmenetele után Katonáról: „Ő később játszott a színpadon velünk." Eszerint 1812-13-ra esnék Katona színészkedése. Azonban lehet, hogy Déryné ezalatt azt érti, hogy Katona csak ekkor játszott nagyobb szerepeket, s azelőtt legalább ő nem is tartotta rendes műkedvelő színésznek. Vahot azt írja, hogy 1812-ben Vida László igazgatása alatt mint rendező is működött, s később mint műkedvelő gyakran játszott nemcsak a fővárosi, hanem a vidéki színpadokon is. De Vida 1811 augusztusában már lemondott az igazgatásról s így 1812-ben Katona nem lehetett alatta rendező, s különös is lett volna, hogy előbb legyen rendező, csak azután színész, s nem megfordítva. Toldy szerint már Vida igazgatása alatt megkezdte volna műkedvelői színészkedését; 1815-ön túl is színészkedett, amennyiben a Hacker-terembe szorult társaságnál rendező volt. De hogyan rendezősködhetett volna Katona 1815-ön túl is a Hacker-teremben, midőn 1812-n túl már nem a Hacker-teremben játszottak színészeink, hanem a német színészektől elhagyott Rondellában, 1815-ben pedig az egész társaság eltávozott Pestről?

Balog István naplója sem nyújt bővebb fölvilágosítást. Mindössze is és minden évszám nélkül csak ennyit ír Katonáról: „Katona Józsival, kivel még első pesti napjaimban már megismerkedtem, és ki később tán az én kedvemért lett színésszé, de azt tartom, neki is oly hivatása volt, mint nekem, mert később jeles drámaíró lett, igen nagy barátságban éltem. Mikor megtudta, hogy én táncokat tudok, igen kért, hogy minétre tanítanám meg, mit meg is tettem, ő pedig megszolgálta azt szalonnával, füstölt kolbásszal, mit édes anyja Kecskemétről küldött. Egykor nála háltam; a Duna utcában lakott egy igen kicsiny, sötét szobácskában, csak szalmaágya volt és keskeny, mégis elfértünk benne mindketten; reggel felé, midőn töprenkednénk, virrad-e már, nem kell-e már menni praelectióra, Jóska egy patkányt vesz észre a szobájában. »Pista te, nem látod-e azt a nagy patkányt ott?« - »Dehogy látom« - mondám én. »Csak csöndesen, itt a bot fejem fölött - mondá Jóska - én mint a villám reácsapok vele, te pedig a székkel üsd, ha jól nem találnám.« Reá esünk ketten, ő oly szerencsésen találta, hogy meg sem nyikkant. »Nyisd ki az ajtót« - mondá nekem, és a botjával kilökte. Amint az udvaron bámulnám a patkányt, akkor veszem észre, hogy csodálatos állat az. »Jer csak Jóska - mondám - nézd csak, ennek az állatnak se füle, se farka.« - »Nincs ám - mondá ő - mert leütöttem.« De amint vizsgálnók, mert az udvaron világosabb volt, mint az ő kis cellájában, akkor veszi észre Jóska, hogy a patkány az a szalonnadarab, melyből az este vacsoráltunk, s mely valahogy leesett az asztalról.”

Mindent összevéve, kevés bizonyost tudhatni Katona színészkedésének körülményeiről. Annyi bizonyos, hogy 1810-1815-ben többé-kevésbé szoros viszonyban élt a színészekkel, mint műkedvelő színész és drámaíró. Nemegyszer lépett színpadra, mint egyetemi tanuló leginkább szünidőben, s mint joggyakornok a törvényszüneteken. S nemcsak Pesten játszott, hanem vidékre is kirándult velük, Székesfehérvárra, Komáromba, midőn nyár felé szűkülni kezdett a kereset, vagy a színházat megújítani, kicsinosítani készültek. Rendező is volt köztük négy hónapig, ami mutatja, hogy az igazgatók és társulat méltánylatában részesült. Egyszóval átélte a pesti magyar színészet minden viszontagságát, reményét, aggodalmát, emelkedését, hanyatlását egész addig, míg az újra vándorútra kelt.

Vida alatt kezdett műkedvelősködni, midőn a színügy oly szép emelkedést vőn, s már állandó színházról kezdettek álmodozni. Azonban hű maradt az ügyhöz akkor is, midőn egypár év múlva a remények tünedeztek. Vida 1811 derekán visszavonult, s bár az összes, sok költségbe került fölszerelést a színtársulatnak ajándékozta, a Pest megyétől kinevezett új igazgató, Mérey Sándor alatt hanyatlásnak indult minden. Mérey egypár eredeti színművet írt, s több német színművet fordított magyarra, s a Pest megyei színügyi bizottságban több éven át a magyar színészet támogatására begyűlt pénzek kezelője volt. Néhány hónap múlva, hogy az igazgatást átvette, 1812. február 9-én ünnepélyesen megnyílt az új német színház, Beethoven és Kotzebue egyenesen e célra készült műveivel. Mérey költségkímélés tekintetéből visszaköltöztette a színtársulatot a németektől elhagyott Rondellába, melyet a város ingyen engedett át. De az új német színház fényes díszletei, emelkedő művészete homályba borították a Rondella magyar előadásait. Mindenki a német színházba tódult, s a magyar színtársulat majdnem ínséggel küzdött. A színészek havi díjai s más költségek fizetetlen maradtak. Úgy látszik, Mérey nem tudott nagyobb tevékenységet kifejteni, Pest megye sem bízott többé a fővárosi magyar színészet jövőjében, s társulatát 1812 júliusában fölosztani szándékozott. Az arisztokrácia most is részvétlenül nézte e küzdelmet. Ismét egy közrendű nemes vállalkozott a magyar színészet megmentésére. Kulcsár István, Pest megyei táblabíró, az egyetlen fővárosi politikai magyar lap szerkesztője, aki addig is lapjában lelkes pártfogója volt a társulatnak, s 1812 szeptemberében igazgatását is átvette.

Kulcsár kevesebbet értett a művészethez, mint Vida, saját vagyonából is kevesebbet áldozott reá, de szóval és tettel, lapjában, társas körben és a megyén senki sem tett többet a fővárosi magyar színészetért. Igazgatása alatt a társulat ügyei javulni kezdettek. Indítványára Pest megye adakozásra szólította föl a megyéket, s ezek közül némelyek: Fehér, Hont, Gömör, Veszprém és Heves megyék páholyokat béreltek. Maga személyesen fölkereste a vagyonosabb nemeseket és polgárokat, sőt egypár mágnást is, s a színházba járásra ösztönözte őket. Egyik család a másikat vonta maga után, s a társulat új színművekkel és gondosabb előadással igyekezett megtartani az újonnan megnyert közönséget. Kulcsár az előadások jövedelméből s némi segélyből nemcsak kitartotta a társulatot, hanem a díszlet-, jelmez- és könyvtárt is megújította, s folyvást és nem siker nélkül izgatott egy állandó magyar színház építése ügyében is. Két röpiratot bocsátott közre[32] e célból, s izgatásai közben csakhamar nyolcvan-ezer forintot írtak alá a lelkesebb hazafiak. Ahhoz, amit befizettek, a magáéból is téve valamit, egy telket vett a mai Szép és Hatvani utca sarkán, ahol most a Nemzeti Kaszinó épülete áll, s azt Pest megye 1814. január 26-án tartott közgyűlésén a magyar színház építésére ajánlotta föl. Azonban a kezdet többet ígért, mint amennyit beválthatott. A telek árának csak fele telt ki a begyűlt pénzből, az aláírt összegeknek nagy részét nem fizették be, emiatt a telket el kellett adni. Ide járult még az is, hogy a város, szépítő bizottsága javaslatára, elhatározta a Rondella lerontását. Kulcsár késleltette egy darabig a végrehajtást, de föl nem tartóztathatta, s a magyar színészek végre, minthogy nem volt hely, hol játszhassanak, kénytelenek voltak 1815-ben elhagyni Pestet, s az állandó színház terve is háttérbe szorult. De Kulcsár kezdeménye mégsem maradt következmények nélkül. A mag el volt vetve; a megyénél begyűlt pénz lassanként növekedett, s ez összeg volt alapja azon tőkének, melyből Pest megye később az első pesti magyar színházat fölépítette, melyet aztán az 1839-40-i országgyűlés átvévén, nemzetivé emelt, és segélyéről gondoskodott.

Katona, úgy látszik, Vida alatt csak kisebb szerepekben lépett föl s egypár német színművet fordított; Mérey és Kulcsár alatt pedig eredeti műveket is írt, s nagyobb szerepeket is játszott. Arról is kevés adat maradt reánk, hogy mint színész minő sikert vívott ki. Déryné ezt írja róla naplójában:[33] „Katona igen különös egyéniség volt. Nagy különc, mint szokás mondani, szörnyű komoly mindig és kevés beszédű. Egy-egy szóval végzett mindent. Midőn *Bánk bán*ját írta, Peturt a maga számára írta. Éppen olyan volt az ő jelleme is. Azt nem engedte volna a világért is másnak játszani. Ő később játszott a színpadon velünk is, és igen jól játszott. *Abellinó* című játékban játszta Abellinót. Ez a játék három szakaszban van, s három este játszódják, mindenik szakasza öt fölvonás. Ő szeretett volna színész lenni, de orgánuma nem volt hozzá, igen orrából beszélt. Alakja elég csinos volt, sugár termettel; de arca nem volt szép. Gesztenyeszín volt a haja, de az mindig úgy állt, mint a szög."

Dérynének e félig-meddig méltányló nyilatkozata mindenesetre érdekes, mert nem sok rokonszenvvel viseltetett Katona iránt, aki visszautasított udvarlója volt, és szigorú bírálója kacérságainak. Azonban abban téved, hogy Katona Petur szerepét magáról, magának írta, s mindig maga játszta. Igaz ugyan, hogy Katona *Bánk bán*t 1814-ben kezdhette írni s 1815-ben fejezte be, amikor aztán pályázatra küldötte, de hogy első kidolgozásában akár Pesten, akár másutt színpadra került volna, azt se a színházi zsebkönyvek, se a színlap-gyűjtemények nem bizonyítják, de nem is valószínű. Dérynének alkalmasint akkor jutott eszébe Petur hevességét a Katonáéhoz hasonlítani, midőn a mű később színpadra került; öreg napjaiban aztán, midőn

---

[32] Hazafiúi javallás magyar nemzeti theatrum építéséről. *Pest, 1814.* Buzdítás a nemzeti theatrum fölépítésére. *Pest, 1815.*

[33] *I. köt. 189. lap.*

naplóját írta, e két emlék lelkében összeolvadt. Hogy tanúja lehetett olykor a fiatal Katona heves kitöréseinek, ami kevés szavú embernél nem ritka eset, az valószínű, de ebből még nem következik Katona és Petur bán jellemének ugyanazonossága.

Karács Teréz szintén megemlékezik róla mint színészről, de csak annyit mond, hogy Kotzebue-nak magyarosított *Szerelem gyermeke* című drámájában az egyik főszerepet játszta.[34] Balog István, kinek nyilatkozatát Vahot Imre és Toldy Ferenc jegyezték föl, jó színészi tehetségnek állítja Katonát, aki egyaránt játszott komoly és víg szerepeket, s különösen tetszést aratott, mint Hamleti, és *Szmolenszk ostromá*ban, mint öreg kozák.[35] Mindent összevéve, úgy látszik, hogy a kitűnőbb fiatal színészek közé tartozott, s ha csengő hanggal nem volt is megáldva, de a szenvedély fölfogásához és kifejezéséhez értett. Mindenesetre némi sikert vívott ki. Azonban se a siker, se folyvást lángoló szenvedélye nem bírhatták reá, hogy a társulat szerződött tagja legyen. Éveken át csak mint műkedvelő játszott, és mindig álnév alatt. Mély érzései, heves szenvedélyei mellett is, kevés erély volt benne, minek oka aligha csak méla, magába vonult természetében rejlhetett. Hányszor látunk csöndes és bátortalan embereket bátrakká és erélyesekké válni, ha arról van szó, mi szívöknek drága, egyetlen. Kölcseyben se a zajtalan magánélet, se a csaknem leánydad szelídség nem tudták elnyomni az erélyes kritikust és bátor szónokot. Katonát az akadályok hamar tűnődővé tették, és szigorú erkölcsi érzéke visszariadt mindentől, ami másoknak némi igazságos fájdalmat okozhatott. Szíve és esze kemény harcot vívtak egymással, s erélye lassanként a sztoicizmus és önkínzás vegyes hangulatába veszett, mely hősies lemondással tűr, és gyáván emészti magát. Talán ezért szerette és játszta jól Hamlet szerepét, talán ezért festhette oly találón Bánk bán tűnődő pillanatait.

Évek teltek el; 1813 derekán bevégezte az egyetemen a jogi tanfolyamot, fölesküdött a királyi táblára, s egész 1815 novemberéig két évnél tovább gyakornoskodott Halász Bálint pesti ügyvéd mellett, de azért a színészettel és színműírással nem hagyott föl. Se a színészettől egészen elszakadni, se valóságos színésszé lenni nem tudott. Hogy szenvedélyének áldozva, kötelességét nem hanyagolta el, tanúsítja főnökének máig is fönnmaradt, s Milecz birtokában levő bizonyítványa, mely szerint, mint joggyakornok serénykedett, az ifjúság romlását előmozdító erkölcstelen helyeket sohasem látogatta, hanem inkább a törvény-szüneteken, midőn üresebb ideje volt, a magyar irodalmat és a széptant tanulmányozta.[36] Küzdelme önmagával és búskomorsága gyakran megújulhatott. Végre a sors is segítségére jött, a színészek 1815-ben eltávoztak Pestről, s ő mintha el akarná maga előtt vágni az utat, 1816-ban letette az ügyvédi vizsgálatot, s végképp búcsút vett a színpadtól.

---

[34] A régi Pestről. *Főv. L. 65. szám.*

[35] Magyar Thália. *Szerkeszti Vahot Imre. Pest, 1853. 291. lap.* A magyar költészet kézikönyve. *Kiadta Toldy Ferenc. Pest, 1857. 363. lap.*

[36] *E bizonyítvány eredetije egész terjedelmében így hangzik: „Infrascriptus praesentibus fidem facio et attestor: Egregium juvenem Josephum Katona, ab initio statim S. Stephani termini anni 1813 usque modernam et infrascriptam diem, adeoque per duos integros, et quod excedit, annos apud, me praxi judicariae sedulo opera navasse loc distrachionis corruptionem juventutis post se trahentia nunquam frequentasse, sed tempoa juristitiorum quando magis vacabat, potius literaturam hungaricam praeprimis aestheticam respicientem coluisse, meque magna singulari morum probitate, ita sibi devinxisse, ut firnam spem habeam pro futuro etiam majoribus suis semet honeste gerendi modo exhibiturum, utilemque patriae civem affuturum. Pestini, die Novembris anni 1815. Valentinus Halász m. p. advocatus."*

Ez elhatározására nem annyira a magyar színészi élet bizonytalan és szegényes volta folyhatott be, mint inkább szülői iránti kegyelete. Föntebb idézett értekezésében elkeseredve emlegeti ugyan a nyomor és előítélet súlyát, mely alatt színészetünk nyögött, de mindez magában még vissza nem tartóztatta volna. A legtisztább, a legszenvedélyesebb lelkesüléssel csüggött a színpadon, majdnem bálványozta. Innen várta a nemzetiség erősbülését, a hazafiság terjedését, inkább, mint magától az irodalomtól. A holtak ítélőszékének, a nemzetek tanítójának, az erkölcs templomának tartotta, mely a történelem és filozófia nagy tanításait a leghatható-sabban hirdeti. Egy ennyire lelkesült ifjú bizonyosan örömest tűr és szenved, csak céljának élhessen, kivált ha nem szokta meg a kényelmet, s korán megtanult nélkülözni. Azonban Katona nem kevesebb szenvedéllyel szerette szüleit is, akik erejükön fölül neveltették, gyöngéden bántak vele, benne helyezték büszkeségüket, s mintegy támaszuknak nézték. Ez érte dobogó szíveket, e jó szülőket kell vala a szerető fiúnak kétségbeejteni, ha színésszé lesz. Az atyja már megtudta, hogy néha a színpadra lép, és összeütközés is volt köztük. Karács Teréz említi, hogy 1812-ben vagy 1813-ban atyja egyenesen azért jött Pestre, mert azt hallotta, hogy fia színész lett. Kereste, de nem találta otthon, a színházban éppen játszott. Másnap haza akarta vinni. A fiú elvégre megnyugtatta atyját, de megnyugtathatja-e, ha csakugyan színésszé lesz? S a jövő neki magának is ígér-e megnyugtatást? Mint színésznek lehetetlenné válik őket ápolni, segíteni, sőt egykor elbetegeskedve, elnyomorodva majd még neki kell hozzájuk folyamodni. A reá annyira büszke atya ügyvédet, városi tanácsost, főbírót remélt belőle, s most lealacsonyítva, mint vándorszínész térjen-e vissza szülővárosába? El fogja-e viselhetni atyja átkát és anyja könnyeit? Aztán ennyi áldozat árán is vajon lesz-e belőle jó színész, díszére, dicsőségére fog-e válni hazájának? Kétkedni kezdett magában, hogy szenvedélyét fékezhesse, földúlni igyekezett művészi önbizalmát, hogy visszanyerhesse már-már veszendő fiúi kegyeletét, és midőn visszanyerte, hihetően szerencsétlenebbnek érezte magát, mint azelőtt.

Katona visszavonulása a színpadtól nagy veszteség volt reá, s az reánk nézve is. Nem azért, mintha nagy színész vált volna belőle, mert nagy színész és nagy drámaíró alig egyesülhet egy személyben - legalább nincs reá példa -, hanem mert egyszersmind elveszett benne a drámaíró, s éppen akkor, midőn tehetsége erősb fejlődésnek indult. Ha Katona színésznek marad, a becsvágy és szükség okvetlen oly tevékenységre buzdítják, mint amily tétlenné tették az elkeseredés és elvonult élet. Nem tűnhetve ki, mint legjelesebb színész, mint legjobb drámaíró igyekezett volna maga iránt figyelmet gerjeszteni. A nyomorban is vidor és folyvást izgatott színészi élet nem engedte volna azon búskomorságba esni, mely fölemésztette életét. Újabb meg újabb drámákkal igyekezett volna lekötelezni igazgatóját és közönségét. Meglehet, írt volna elhamarkodott, napi becsű műveket, de amint emelkedett a színészet és a dráma iránti részvét, fokozódott volna erélye, műgondja, tehetsége, és szilárdan megveti vala nemzeti drámánk alapját, melyet *Bánk bán*nal csak megkezdett.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a színész-drámaírók, ha nagy tehetségűek, legjobb drámaírókká válnak, éppen mint a csekély tehetségűek leginkább megronthatják a drámai művészetet. Mindez a helyzet természetéből foly. A színész legjobban ismerhetve a színpadot és közönséget, leginkább megfejtheti a dráma azon kettős föladatát, mely Lewes egyszerű és találó kifejezése szerint nem egyéb, mint kielégíteni a közönséget, mely mulatni akar, s eleget tenni a művészetnek, mely a mulatságnál magasabb követelésekkel áll elő. Azonban ez előny mindig nagy hátránnyá válik, ha nem fékezi a géniusz ereje vagy a művészet kultusza. A színész-drámaírót számtalan körülmény csábítja, készti, hogy visszaéljen a helyzetével, tapasztalataival, s ahelyett, hogy a közönséget magához emelje, mindinkább lesüllyedjen hozzá. Papja helyett lassanként cselédjévé aljasul. Jól ismervén a hatás minden eszközét, a színpad minden titkát, a közönség minden gyöngeségét, tetszést hajhász mindenáron, s a puszta szórakozást és mulatságot emeli a művészet legfelső elvévé. Akik az újkor drámáját

megalapították, s legmagasb tökélyre emelték, Shakespeare és Molière, színészek voltak; akik kiűzték a drámából a költészetet, nagyrészt szintén színészekből teltek ki. Katona alkalmasint meglábolja ez örvényt, összeegyezteti azt a meghasonlást, mely színpadunk és irodalmunk között mind e mai napig tart. Legalább helyzete sokkal szerencsésebb volt, mint Kisfaludy Károlyé, e kor- és versenytársáé, aki oly könnyű győzelmet vőn rajta. Hiába. Lassanként maga tépte szét jövőjét. Midőn visszavonult a színpadtól, szerencsétlenségei első lépését tette meg, s fiúi kegyelete már-már ragadta tehetsége megbénítására.

Vajon hibáztassuk-e érte? Vádoljuk-e a szülőit szerető fiút, mert nem volt meg benne az a hősies bátorság, mely a nagy cél és siker nevében a legerősebb erkölcsi kötelékeket is széttépi. Gyávának, korlátoltnak nevezzük-e, mert inkább szerette szülőit, mint a dicsőséget, inkább kímélt két öreg embert, mint egy egész nemzetet? Irodalmunkban is kezd terjedezni az a tan, mely a lángeszű vagy nevezetes emberekre más morált alkalmaz, mint a közönségesekre. Nálunk is divatozik már a lángész bizonyos beteges kultusza, mely, mint az anya vásott, de eszes gyermekének nemcsak mindent megbocsát, hanem a tévedést, hibát és bűnt mintegy a nagy tehetség alkatrészeinek, végzetszerű szükségnek tekinti. Valóban a kiváló vagy nagy ember bonyolultabb körülményei-, kivételes küzdelmeinél fogva mindig inkább számíthat mentségre, mint a közönséges, akinek alkalma is alig lehet nagy botlásokra; valóban a sok érdem nemegyszer enyhíteni képes a tévedések és bűnök emlékét, de az erkölcsi szempontot sohasem változtatja meg sem a lángész, sem a siker varázsa. Napóleon szegte-e meg esküjét vagy valamelyik kis város mairje, elvégre is semmit sem változtat a bűn lényegén. Goethe könnyelműsége vagy nagyravágyása zúzta-e össze Friderika szívét, vagy egy homályos nevű jogtanulóé, szintén csak egyre megy. Igen, de Goethének, bármily szerelmes volt is, éreznie kellett, hogy előtte egészen más pálya áll, mint aminőn Friderika a világ előtt megállható társa lehetne; aztán a fiatal géniusz ellensége a házasságnak, s ha Goethe a sesenheimi lelkész leányához köti sorsát, sohasem fog belőle oly nagy író válni - mondják sokan, akik a lángész minden tettét igazolni szokták. Meglehet. De Friderika földúlt boldogsága mindenesetre ér annyit, mint Goethe legszebb költeménye.

Miért neveznők hát Katona fiúi kegyeletét gyávaságnak, vagy korlátoltságnak? Miért riasszon bennünket vissza a szabadelvűség jezsuitizmusa, hogy minden sajnálatunk mellett ne méltányoljuk a fiút, aki szülőiért ily nagy áldozatra képes? A hiúság önzésének, a képzelődés hóbortjának, a szenvelgés betegségének különben is annyi példáira találunk a költők és művészek életében, hogy mindig jólesik egy-egy tiszta érzés, néma föláldozás, leplezett erény emlékénél megnyugodnunk, ha mindjárt fölötte drágán volt is vásárolva.

3

Katona mint drámaíró 1811-1815. Színész-drámaírók. Fordított drámái.
Az akkori műsor. Eredeti kísérletei. *Monostori Veronika. Luca széke.*
István, a magyarok első királya. Ziska. Nyomok *Bánk bán*hoz. *Aubigny Clementia.*
A borzasztó torony. Jeruzsálem pusztulása. Új nyomok *Bánk bán*hoz. Kiveszett művei.
Rózsa című vígjátéka és Déryné. Fordulópont élete- és költészetében. *Bánk bán*ba kezd

Míg Katona színészkedett, vagy legalább a színészekkel szorosb viszonyban volt, 1810-1815., nagy munkásságot fejtett ki a drámaírás terén. Ragadta lelkesülése, és ösztönözték a körülmények. Nem volt mit játszani. Az a néhány eredeti és fordított mű, melyeket a múlt század drámai mozgalma szült, éppen nem elégítette ki a szükséget. Endrődy *Magyar játékszín*e s az *Erdélyi játékos gyűjtemény*, eredeti és fordított színműveink e gyűjteményei rég megszűntek, újabbak nem pótolták, s általában kevés eredeti vagy fordított dráma jelent meg nyomtatásban. A régibb drámaírók, mint Bessenyei, Simai, Dugonics, Szentjóbi, Soos, Boér vagy meghaltak,

vagy kevesebbet írtak, vagy egészen elhallgattak, s habár néhány új drámaíró csatlakozott hozzájuk, mint Gorove, Lakos, Vitkovics; s maga Kazinczy is régibb *Hamlet*-fordításához Goethének egypár új darabját csatolta, nagyrészt mégis színigazgatók és színészek írták, dolgozták át vagy fordították a legtöbb drámát. A pesti színtársulat különösen kitűnt e tekintetben. Maga a pártfogó, báró Wesselényi, adta a jó példát, Vida és Mérey igazgatók követték; amaz eredeti, emez fordított színműveket ír. A társulat előkelő tagjai, mint Benke, Láng, Murányi, Andrád, Vandza nem egy eredeti drámát írtak, és számos idegent dolgoztak át vagy fordítottak. Benke öt eredeti drámát írt és tízet fordított, Láng eredeti drámáinak száma huszonhat, fordításaié százöt.[37] Andrád a magyar történelem némely dicsőséges mozzanatát vitézi drámává dolgozta föl. A fiatal színészek közül Déry és Balog tűntek ki fordításaikkal, ez utóbbi csakhamar eredeti bohózatokat is kezdett írni. Nem csoda tehát, ha a fiatal Katona is követte társai példáját.

Úgy látszik, hogy egypár tetszéssel fogadott műve újabb munkásságra ösztönözte, s a színészek, akik rendesen új, s ha lehet, nemzeti tárgyú drámát szerettek jutalomjátékul választani, nem hagyták nyugodni tollát. Az alig húsz-huszonhárom éves ifjú néhány rövid év alatt, mintegy tizenhét eredeti és öt fordított drámával gazdagította az akkori szegény műsort.[38]

Fordításokkal kezdette drámaírói pályáját, s alkalmasint sokkal többet fordított, mint amennyiről tudomásunk van. Az 1813-i *Pesti játékszíni zsebkönyv*ben találjuk először fordított drámái címét, az 1812-ben előadott drámák között, s minthogy mind a három mű január és március elején és április derekán adatott, bizonyosnak látszik, hogy mind a hármat, vagy legalább az elsőt 1811-ben fordította. De valószínű, hogy már 1810-ben is fordított, mert akkor már műkedvelősködött, s ez év volt Vida igazgatásának fénypontja.

Fordított drámái a következők: 1. *Jolantha, jeruzsálemi királyné.* Szomorújáték négy fölvonásban. Írta Ziegler Vilmos. Adatott először Pesten, 1812. január 12-én. Elveszett. 2. *Szmolenszk ostroma.* Adatott először Pesten, 1812. március 7-én. Elveszett. 3. *Üstökös csillag.* Vígjáték egy fölvonásban. Adatott először Pesten, 1812. április 17-én. Elveszett. 4. *Medve Albert.* Adatott először Pesten, 1813. február 17-én. Elveszett. 5. *Montbelli grófok vagy az atya és gyermekei.* Nézőjáték három fölvonásban. Franciából szabadon készítette Haussereck, magyarra fordította ifjú Katona József. *Paternus amor vincit omnia.* Ovidius *Eleg.* Lib. I. 12. Másolata megvan a Nemzeti Színház könyvtárában, s Abafi gyűjteményében először jelent meg nyomtatásban. Abafi még két fordítást tulajdonít Katonának, melyek az akkori műsoron gyakran megfordultak: *Comedia ex tempore* című vígjátékot. Kotzebue-tól vagy Henslertől és a *Pártosság dühé*t Zieglertől, de nem jelöli meg a forrást, ahonnan merített, s minthogy más források ez adatot nem támogatják, az legalábbis kétségesnek látszik.

E fordítások mutatják, hogy az ifjú költő ízlése eleinte egészen színésztársai befolyása alatt állott. Színpadunkon akkor csak kivételképp adták Shakespeare-nek egy-egy darabját, leginkább *Hamlet*et és *Othelló*t. A francia klasszikai drámának majdnem egyetlen képviselője Molière-nek Simai által magyarosított *Zsugori*ja volt. A német múzsa uralkodott színpadunkon, de nem valódi kegyencei képében. Goethének csak a *Testvérek* című kis műve adatott elő gyakrabban, de le sem fordított *Götz von Berlichingene* durva és lelketlen utánzásainak, a német lovagdrámáknak egész raját fordították és játszták magyarul. Schillernek

---

[37] A komáromi magyar színészet története. *Írta idősb Szinnyei József. Komárom, 1882. 1. füzet 25. 11. füzet 101. lap.*

[38] *Ami e művekből reánk maradt, nemrég nyomtatásban is megjelent Abafi Lajos* Nemzeti könyvtárában; Katona összes művei. *I-III. Budapest, 1880-81.*

leginkább *Haramjá*i tetszettek, s minden oly német dráma, mely ebből vett ihletet, szintén tetszést aratott. Amíg így egyfelől a német *Sturm und Drang*-korszak elfajulásából táplálkozott a magyar színpad, addig másfelől Kotzebue leleményes és köznapias szelleme egészen megigézte közönségünket. Lessing *Galotti Emiliá*ja ritkán került a műsorra, de Kotzebue-nak minden héten előadták egy-két komoly vagy víg művét. A lovag- és érzékeny polgári drámák és bohózatos vígjátékok tetszettek legjobban. Nagy divatban voltak a szörnyű, de ostoba gazemberek, az üldözött, de gyámoltalan ártatlanok történetei, a kardcsörtető, történelmi epizódok, különösebb bűnvádi esetek, az érzékeny családi bonyodalmak, a megtért tévedők, s a könnyen megbocsátó szenvedők rajzai. Minden ily mű hamar talált fordítóra vagy átdolgozóra; egy-egy német lovagdráma a magyar történelem eseményei közé tétetett át, s a német érzelgés összeolvadt a magyar hazafias szónoklattal. A fordított és átültetett német drámák szelleme megérzett eredeti drámaíróinkon is, de ha a magyar történelemhez fordultak, olykor eredetiségök is fölcsillámlott. Kedvelték a magyar történelem dicsőséges eseményeit, s bár inkább epikai, mint drámai rajzokra törekedtek, s oly helyzeteket kerestek, melyekben kifejezzék hazafias érzésöket és vágyukat, mindamellett a magyar jellem egy-egy vonását is eltalálták, és a hazafias szóárban megrezdült néha a valódi érzés egy-egy hangja is.

Katona nemcsak mint fordító kedvelte a német lovag-, érzékeny polgári és történelmi drámát, hanem mint eredeti író is. Utánzásukra törekedett egy húszéves ifjú naiv könnyelműségével. Kotzebue-t *Ziská*hoz írt egyik jegyzetében a század egyik legjelesebb írójának tartja, s a *Husziták Naumburgnál* című kis drámáját felséges műnek nevezi. Kotzebue és Ziegler voltak eleinte példányai, sőt az sem lehetetlen, hogy némely elveszett műve nem egyéb, mint valamely német lovagdráma magyaros átdolgozása. Azonban Shakespeare és Schiller is hatottak reá, nem annyira műalkat és jellemrajz, mint hangulat és dikció tekintetében. Moor Károly eget vívó pátosza és Hamlet világfájdalma korán elbűvölték, s itt-ott vissza is csillogtat belőlük valamit. Shakespeare némely hőseinek féktelen szenvedélyeit is megvillantatja néha, habár torz vonásokban. Katona pályája első felében nagyrészt a színészek növendéke volt, ízlésök szerint, számukra és nógatásukra dolgozott, s nem mondhatni, hogy haszon nélkül járt ez iskolába. Kísérletei ugyan csekély becsűek, s mint kísérletek is többet váratnak oly költőtül, aki csakhamar *Bánk bán*nal áll elő, de mutatják, hogy sokat tanult, aminek később hasznát vette. Ismerni tanulta s megismerte a színpadot, s ez az oka, hogy egypár ifjúkori műve egész az újabb időig fönn tudta magát tartani a műsoron. A cselekvénynek nincs ugyan erős alapja, de mégis cselekvény, nyelve nehézkes, de mégis párbeszéd, a történelmi elemet nem tudja költőileg feldolgozni, de érzéket árul el a történelem drámai eseményei iránt. A művészi formát még nem bírja, de technikája aránylag erős. Mindamellett nem elégszik meg az egyszerűbb tárgyakon begyakorlott technikai készségével, szövevényes tárgyakhoz fog, melyeken nem tud uralkodni, de küzdeni tanul, s kicsikarja legalább egy-egy részlet drámaiságát. Mindent összevéve, az ifjú költő munkássága különös keveréke a különböző s néha ellentétes ízlésnek és iránynak, a fejletlen és fejlődő tehetségnek. A gyermekes leleménybe néha egy-egy férfias részlet vegyül, az erőszakos és túlzott jellemrajzba egy-egy találó vonás, s a dagályos dikcióba egy-egy meglepő ötlet. Sőt egypár darabjában megtalálhatni *Bánk bán* némely alakjának és pátoszának csíráját is.

Első eredeti műve egy vígjáték volt, a *Farsangi utazás*, öt fölvonásban, melyet alkalmasint 1811-ben írt, de amely csak 1812-ben került először színre Kecskeméten: Pesten valószínűen gyöngesége miatt nem adták. Kézirata elveszett, s tartalmáról sem tudunk semmit.

Második műve: *Monostori Veronika vagy a harc két ellenkező ügyért.* Nemzeti vitézi szomorújáték öt fölvonásban, szerzette Katona József, 1812. - Eredetije a Nemzeti Színház könyvtárában. Nem tudni: vajon előadták-e, de az bizonyos, hogy nem maradt a műsor állandó darabja, zavaros és vontatott cselekvénye miatt. Egészen a német lovagdrámák modorában

van írva, bár a költő mindenképp igyekszik némi magyar mázzal vonni be. A török uralom előtt, a középkorban játszik, midőn még állottak Alpár és Szentlőrinc várai és falvai, a cselekvény színhelyei, melyek már régóta puszták. Lélektani képtelenségek halmaza e mű, Kotzebue-tól kölcsönzött kétes morál kíséretében. Egy szörnyű gazember intézi a bonyodalmat, aki se céljával, se szenvedélyével nem tud érdeket gerjeszteni. Kopár Tamásnak hívják és Szentlőrinczi Loránt fegyvernöke. Ez egy fiatal várúr, aki világlátni indul Tamás kíséretében. A tokaji szüreten jól tölti az időt; ezalatt Tamás beleszeret egy parasztleányba, Monostori Veronikába, aki nem viszonozza szerelmét. Loránt megszánja fegyvernökét, meglátogatja Veronkát és atyját, hogy ajándékaival kieszközölje a házasságot, de maga szeret belé Veronkába, aki tulajdonképp nem parasztleány, hanem egy elszegényedett nemesember leánya. Nőül is veszi, Tamásnak pénzt adva kárpótlásul. Azonban csakhamar egy más nőbe szeret, házasságtörővé válik, de megbánva bűnét, és nem remélve neje bocsánatát, elszökik Tokajból és hazaindul. Az úton rablók támadják meg, éppen Alpár vára erdeje mellett, hol a várúr, Alpári Farkas húga, Katalin vadász, és meghallva a zajt, megmenti a megsebzett Lorántot, aki így akaratlan Alpár vára vendége lesz. Katalin beleszeret az üdülő Lorántba, amit észrevevén Tamás, fölhasználja e körülményt Loránt ellen rég táplált bosszúterve megvalósítására. Azért elhiteti Katalinnal, hogy Loránt szereti őt, légyottot kér nevében, melyre csak maga megy el, s az urától ellopott gyűrűvel a sötétben eljegyzi a leányt. Ez ostoba tervnek éppen nem valószínű sikere még több ostobaságra ragadja a cselszövőt, s még több képtelenségre a költőt. Tamás bevádolja urát Katalin bátyjának, Farkasnak, mint csábítót, s úgy intézi a dolgot, hogy ez egy este Katalint együtt találja Lorántal. A felbőszült bátya húga nőülvételére kényszeríti Lorántot, de az vonakodik, mire mindketten mégjobban felbőszülnek. Farkas elfogatja Lorántot, a szomszéd gvárdiánért s a távolabb lakó püspökért küld, hogy velök a házassági szertartást végrehajttassa. A gvárdián külön kikérdezi mindkettőt. Katalin Loránt csábítottjának vallja magát; Loránt ártatlanságát erősíti, elbeszéli egész életét, bevallja, hogy ő már nős, s csak nejét szereti. A gvárdián erre kijelenti, hogy nem eskettetheti őket össze, s minthogy egyik fél sem tud bizonyítani, indítványozza, hogy Isten ítélete döntsön Farkas és Loránt között. A bajvívás egész ünnepélyesen megtörténik. Farkas legyőzi Lorántot, mire a megérkezett püspök, aki nem más, mint Tamás, egy öreg püspöknek öltözve, megparancsolja a gvárdiánnak, hogy adja össze Katalint és Lorántot, mert az Isten ítélete a Loránt vallomását hazugságnak bizonyította. A gvárdián összeadja őket, de Loránt utálattal fordul el új nejétől, aki ezért halálos bosszút esküszik ellene.

Eközben új fordulat készül e nehezen kibonyolítható cselekvény kibonyolítására. Az ősz Monostori kiindul Tokajból leányával, Veronkával, hogy felkeresi Szentlőrincen legjobb barátját, Tóth Andrást, aki Loránt nevelője volt. Amint az alpári erdőn átutazva, a fűre ledűlnek és elszunnyadnak, Farkas egyik vendége, Orgoványi meglátja őket, megtetszik neki Veronka, elragadja és Alpár várába viszi, s Farkas gondjaira bízza, amíg hazavihetné mint menyasszonyát. De ha nőül akarta venni, miért rabolta el, miért nem kérte nőül atyjától, hisz nem tudhatta, hogy férjes nő? Majd minden fordulat ily gyönge alapon nyugszik az egész műben. Farkas jól bánik Veronkával, sőt belészeret. Azonban Loránt és Veronka találkoznak, egymásra ismernek, Veronka mindent megbocsát bűnbánó férjének, éppen, mint Kotzebue *Embergyűlölés és megbánás* című drámájában Meinau Eulaliának. Farkas meggyőződvén, hogy Loránt csakugyan nős, ellágyul és elhiszi, hogy nem csábította el húgát, mintha nős férfi nem lehetne csábító. Nagylelkűsége Veronika iránti vonzalomból is egész odáig terjed, hogy Lorántot hazaküldi népe fölfegyverzése s neje megvédése végett, Orgoványi ellen; pedig mindezt saját várában maga jobban megtehetné. Ezalatt Katalin, aki minderről semmit sem tud, kifőzi bosszútervét. Egy borospohárba mérget tölt Loránt számára, mintha bizony az asztalon hagyott poharat nem hamarább fölhajthatná bátyja, aki mindig szomjas, és folyvást iszik az egész darabban. Maga sem bízik e tervében eléggé, ezért egy Benjámin nevű nemes-

ifjat, aki szerelmes belé, szerelmi ígéret árán reáveszi arra, hogy Lorántot mérgezett karddal meggyilkolja. Ezt a mellékszobában meghallván Veronka, a gvárdiánt Loránthoz küldi, hogy értesítse a veszélyről. A mérgezett borospohárról mit sem tud, azért nem figyelmeztetheti Farkast, aki azt kiissza, mit meghallván Katalin, kétségbeesik. E zavarban megérkezik Orgoványi embereivel, hogy magához vegye Veronikát, aki vonakodik őt követni. Ekkor Orgoványi cselhez folyamodik, s azon szín alatt, hogy férjéhez viszi, magával csalja. Azonban rosszul számított. Loránt összegyűjtött vitézeivel várja őt Alpár alatt, s megmenti Veronkát. Ugyanekkor megtudván a gvárdiántól Benjámin szándékát, elvéteti tőle a mérgezett kardot, de minthogy az egy más kardot ragad föl, megvív vele, elejti, s egyszersmint hadat üzen az alpáriaknak, mint olyanoknak, akik orgyilkost küldöttek reá. Megkezdődik a két fél között a harc, melyben maga Veronka is részt vesz. Mindkét részről néhányan elesnek. Ekkor a gvárdián közbelép, békességre inti őket. „Szentlőrinczinek igaz ügye van - úgymond - de a derék Alpári is ártatlan, és két ártatlan felekezet harcoljon-e egymással?" Ezalatt megjelen a méreg hatása alatt dühössé vált Alpári, karddal űzve húgát, akit meg akar ölni az orgyilkos terv miatt, de összerogy. Ekkor aztán minden kiderül: az elfogott Tamás bevallja egész cselszövényét, mire Katalin átdöfi őt, a haldokló testvérére borul. Mindnyájan térdre esnek, leveszik fövegöket, s égre emelt szemekkel imádkoznak.

Amily valószínűtlen mesterkélt a cselekvény, éppen oly önkényes, sőt gyermekes a jellemrajz. Egy középkori szilaj hölgy, kit elcsábítnak, anélkül hogy tudná ki volt a csábító, aki méregkeverésen töri fejét, pedig karddal is tud ölni; egy becsületére kényes várúr, aki mindig részeg, s mindegyre változik, minden fejlődés nélkül; egy bűnbánó férj, aki meg sem kísérli kiengesztelni nejét, s vitéz lovag létére teljesen szenvedőleges, s mintegy a véletlen játéka; egy megcsalt nő, akinek nincs semmi erélye, méltósága, akivel férje mindent tehet, s aki mégis amazon módjára a csatában is részt vesz; egy gonosz szolga, aki sehogy sem emelkedik a köznapiság fölé, mégis tervének minden sikerül: íme a mű főalakjai. Közülök egyik sem tud a mű központjává emelkedni, vagy lebilincselni részvétünket. Az ifjú költő inkább a színpadot tanulmányozta, mint az emberi szenvedélyeket, inkább a divatos ízlésből merített, mint önkebléből. Ott van művében az istenítélet, az egymás ellen küzdő két vár, a harcoló amazon, a jóakaró szerzetes, a gonosz cselszövő, egy csoport érzékeny jelenet, de kevés drámai és még kevesebb tragikai emelkedés. A sok esemény s váratlan fordulat nem tud egy kerek cselekvénnyé alakulni, de kiemelkedik egy-egy színpadiasan hatásos jelenet, s a kor obligát pátosza, bár nagy ritkán természetessé is válik. Legtöbb eredetiség a Farkas jellemrajzában nyilatkozik. Ebben van némi élmény, tapasztalat. Katona a jelen szilaj, de nemes szívű, elparlagiasodott, de jeles tehetségű ifjat a középkorba tette át, s bár torzalakot rajzolt, de egy-két vonást eltalált. Heves kitörései durvák és szenvelgők, de mintha megcsendülne bennük egy-egy hang, mely később Petur bánban igazzá és művészivé válik.

Harmadik műve: *Luca széke karácsony éjszakáján*. Dráma három fölvonásban. Írta Katona József. - Másolata a Nemzeti Színház könyvtárában. Először adatott Pesten, 1812. december 26-án, s azután többször, a Nemzeti Színházban még a negyvenes években is, és vidéken egész a hatvanas évekig. Sikerének oka nemcsak bizonyos alkalomszerűségben keresendő, rendesen karácsony hetében adatott, hanem szerkezete jelességében is. A fiatal költő sokat tanult, kerüli a hosszadalmasságot, célra siet, bizonyos drámai arányosság- és takarékosságra törekszik. A mű tartalma is több eredetiséget tanúsít, amennyiben némi magyar zsánerrajzot találunk benne, bár a főrész Shakespeare és Kotzebue hatását árulja el. E két költő hatása együtt egy kissé furcsának tetszik, de nem furcsább, mint az a tény, hogy éppen Shakespeare hazájában ünnepelték legjobban Kotzebue *Embergyűlölés és megbánás* című drámáját. Hihetetlen e mű hatása a kor drámaíróira. Főszemélyei: Meinau és Eulalia másolatát nem egy műben megtalálhatni. Katona második művében már ott szerepelnek, itt e harmadikban is, bár

más változattal. Gróf Vérhanti éppen oly embergyűlölő neje hűtlensége miatt, mint Meinau. Rozina, a grófné, csak gyanúsított és ártatlan ugyan, de éppen olyan módon akar kibékülni férjével, mint Eulalia. Fiok, Lázár, már egészen Hamlet, polgári viszonyok között. Anyja meghalván, nem hisz természetes halálában, atyjára gyanakszik, s őrültséget tettetve, nyomozza a titkot. S valóban a dolog úgy is van, amint sejti. Csakugyan atyja a gyilkos; háziorvosával megmérgeztette nejét, kiről azt hitte, hogy házasságtörő, mert egy reggel egy katonatisztet látott kilépni hálószobájából. Azonban a nő ártatlan, a katonatiszt testvére volt, kinek hirtelen távozni kellett, s egy percre búcsúzni futott föl testvéréhez. E műnek szintén megvan a maga cselszövője, de ez sem sokkal eszesebb, mint az előbbi mű Tamása. Az orvos ez, aki meg nem nyerhetvén a grófné szerelmét, férjét igyekszik tőle elidegeníteni, gyanúval tölti el, de midőn ez féltékenységében elhatározza neje halálát, s a gyilkossággal őt bízza meg, nem mérget, csak álomitalt ad neki, s egy sírbolti üregben kenyéren s vizen tartja, míg elszöktetheti. Egy kissé hóbortos s nem valószínű cselszövény. De ha sikerülne is, mit nyerne az orvos? Vajon megnyerhetné-e az őt gyűlölő asszony szerelmét, s ez kiszabadulva sírbolti börtönéből, elszöktetve is, nem tehetné-e könnyen semmivé? Az orvos mindezzel nem gondol, s minthogy a fiú gyanakszik reá, az atya pedig összetűz vele, siet elszökni áldozatával, noha erre azelőtt is elég oka volt, s valóban csodálkozhatni, hogy csak most jut eszébe. Éppen karácsony éjjelen bemegy a sírboltba, hogy a grófnét a szökésre előkészítse. Ugyanekkor egy paraszt, Körtés, szintén a templomba tart, Luca székével, melyről az a babona, hogy aki karácsony éjjel a templom tornácában reáül, mind megismeri a nők közül a boszorkányokat. Meglátja a sírboltba suhanó orvost, közli titkát a gróf szolgájával, ez pedig az ifjú gróffal, aki tüstént a sírboltba siet, s ott elbúvik. Az orvos kihozza az üregből a grófnét, és szökésre kényszeríti; ekkor a fiú előlép, lelövi az orvost, megszabadítja anyját. A szegény nőre új szenvedések várnak. Férje nem akarja visszavenni a szerinte házasságtörő nőt, bár maga a nő s egész háza népe ostromolja. E jelenet egészen Meinau és Eulalia végjelenetének másolata az *Embergyűlölés és megbánás*ból. De Katona másolata még inkább sérti erkölcsi érzésünket, mint Kotzebue eredetije. Rozina, az ártatlan és elevenen eltemetett nő, rágalmazóját és gyilkosát kérleli a bűnös Eulalia fogásaival, s nyomorult férje csak akkor bocsát meg neki, midőn Körtés leánya, Ágnes, s ennek kedvese, Mártonka, hírül hozzák, hogy az orvos haldokló szolgája ártatlanságát bizonyítja, de ekkor egyszersmind magát is meg akarja ölni. Szerencsére Mártonka elkapja a pisztolyt, minden jóra fordul, a gróf és a grófné kibékülnek, s boldogul élnek. Boldogul? Vajon egy nő, aki ennyire megalázta magát, egy férj, aki ily gyalázatosan bánt nejével, élhetnek-e boldogul? Ez nem megoldása a csomónak, hanem, erőszakos kettévágása.

Egyszóval Katona e második művében is inkább technikai, mint költői fejlődést tanúsít. Még mindig kora kedvenc darabjainak hatását dolgozza föl, előbb a lovag-, most a polgári drámákét, de mind több ügyességgel. Már valóságos színpadi művet tud írni a drámai mesterség készségével. Némelyek hibásan kettős cselekvényt vélnek föltalálni e művében: a Körtés és családja jelenetét nézik egyik cselekvénynek, pedig az csak a cselekvénybe olvasztott epizód, mely elhatározó befolyással van mind a bonyodalomra, mind a kifejlésre, két ponton is; először midőn Körtés észreveszi az orvosnak a sírboltba menetelét, mi az orvos tervét meghiúsítja, másodszor, midőn Ágnes és Mártonka értesítik a grófot az orvos haldokló szolgája vallomásairól. Katona ez epizódot éppen nem nyújtja hosszúra, röviden és drámailag tárgyalja, s alakjait élénken és jellemzően tünteti föl. E népies zsánerrajz sokkal sikerültebb, mint a főbb személyeké. Ezek közül csak Lázárnak, az ifjú grófnak fixpozíciója ér valamit, magán- és párbeszédeiben Hamlet szelleme szikrázik itt-ott, de sokkal több érdeket költ fel, mint amennyit megtartani képes, s a végén éppen megromlik, midőn atyjával szemben egészen tétlen marad.

Katona negyedik drámája: *István, a magyarok első királya*. Eredeti vitézi nézőjáték négy fölvonásban, a magyar nemzeti játékszínre szabadon készíttetett Katona József által Pesten, 1813. júliusban. - Másolata a Nemzeti Színház könyvtárában. Először adatott Pesten, 1813. augusztus 19-én. E mű nem eredeti, hanem Girzik Ferenc ily című drámájának, *Stephan der erste König der Ungarn*, Pest, 1792. - újabban 1803. átdolgozása. „Katona e darab teljes cselekvényét átvette e műből, de tetemesen rövidítette. Sok epizódot elhagyott, s jobban összevonta az eseményeket. Színi szempontból a magyar átdolgozás sokkal jobb, mint a német eredeti, amely inkább dialogizált irányregény, mint igazi dráma, de feltűnő, hogy Katona aki a darab szerkezetével oly szabadon bánt el, a dialógusban nagyrészt ragaszkodik az eredetihez, úgyhogy drámájának oly helyei is fordítások, melyek magyarosabb szerkezetöknél fogva eredetieknek tetszenek."[39]

Katona e művet egészen a színpad számára dolgozta át. Inkább színpadi mű az, mint költői. A pogányság és kereszténység, az ó és új világ küzdelme, se költőileg, se tragikailag nincs benne fölfogva. Az egész cselekvény egypár durva cselszövényből áll, melyek könnyen meghiúsulnak. Kupa, a somogyi vezér, külsőleg István híve, de titkon összeesküvést szervez ellene. Két dologba veti reményét: először, hogy Venczelint, István fővezérét hűtlenséggel vádolva megbuktatja; másodszor, hogy István mostohaanyját, Adelaidot, nőül vévén, tekintélyét megerősíti még az István felé hajlók előtt is. De mindkét cselszövénye meghiúsul. Venczelinnek ártatlansága nemcsak kiderül, hanem Kupa összeesküvését is fölfedezik; miért aztán ez megszökik István udvarából, anélkül hogy magával vihetne Adelaidot. Ekkor nyíltan kitűzi a lázadás zászlóját, de most is kevésbé bízik azon eszmékben és érzésekben, melyeknek képviselője, és újra cselszövényhez folyamodik. Az István udvarából kolostorba készülő Adelaidot s az őt kísérő Boleszlávot, István sógorát elfogják a lázadók, s Kupa csak oly feltétel alatt ígéri kiadásukat, ha István átengedi az ország felét, beleegyezik Adelaid nőülvételébe, s nem háborgatja az ősi vallás gyakorlatát az általa bírt országrészben. István nem áll reá, s kockáztatva mostohaanyja és Boleszláv életét, Veszprémnél megtámadja Kupát és legyőzi. Maga Kupa is elesik, Venczelin kardja szúrja le; Adelaid és Boleszláv megszabadulnak, Aba pedig jelenti, hogy megérkezett a királyi korona Rómából Esztergomba. „Éljen István, a magyarok első királya, föl Esztergomba!" - visszhangozza a nép.

A jellemrajz hű kifejezője a cselekvénynek; ez sem emelkedik a költői színvonalig. Kupa s egész pártja inkább aljas cselszövő, mint hős s valamely nagy eszme képviselője. István és környezete a kereszténység képviselője ugyan, de élet és emelkedettség nélkül. A korrajz is elhibázott. Kupa ősi vallása a Mars és Herkules szobrainak tisztelete, melyeknek embervérrel áldoznak. Általában feltűnő, hogy Katona, aki a nemzeti visszahatás képviselőit később oly híven festette, itt meghagyja vadaknak és aljasoknak. Hogy a keresztyénség képviselőinek fogja pártját, az természetes, de szükséges volt-e akár történelmi, akár esztétikai szempontból az ősi hit és szabadság védőit általában aljasoknak festeni? A huszonegy éves ifjú költő a történelmet még csak külsőségekben fogja föl, csak egypár hatásos jelenetet keres bennök, s nem emelkedik följebb a köznapi fölfogás színvonalán. Azonban azt meg kell adni, hogy tárgyát kiváló technikával dolgozta föl.

A cselekvény folyvást halad, emelkedik, a katasztrófa gyors, s egyetlen fölvonásban sem hiányoznak a hatásos jelenetek, melyeket díszítmény és pompa is emelnek. Éppen, mint *Luca széke* az alkalmiságon kívül színpadias szerkezetének köszönhette, hogy oly sokáig a műsoron maradt.

---

[39] *Henrich Gusztáv:* Egyetemes filológiai közlöny. *1883. VII. f. 938. lap.*

Ötödik műve *Ziska*, két részben; az első: *Ziska vagyis, a husziták első pártütése Csehországban*. Eredeti nézőjáték négy fölvonásban, írta Katona József, Pesten, harmadik esztendőben törvényt tanulván, 1813. - Eredeti kézirata a Nemzeti Színház könyvtárában. Színpadon nem adatott elő, legalább nem találhatni nyomát, hogy előadatott volna. De úgy látszik, hogy maga Katona is inkább olvasmánynak szánta. Mintegy ezt bizonyítja előszava és bevezetése is. A bevezetés nem egyéb, mint egy kis értekezés Schulz nyomán, mely Husz életét s a huszita háború előzményeit adja elő. Abafi kiadásában ez értekezés egészen hiányzik. A költő úgy véli, hogy mindezt szükséges tudnia az olvasónak, mert a dramaturgia, főképpen a cenzúra nem engedi, hogy mindent a színre hozzon. Az előszóban engedelmet kér az olvasótól, hogy hazai tárgy helyett idegent dolgoz föl, de ezzel is a nemzeti műveltséget célozza, mert úgy tapasztalta, hogy a huszitákat alig ismeri a magyar közönség. „Ó, magyar - fejezi be az előszót -, neked szentelem minden betűmet, neked mindazt, mit lelkem, bár erőtlen szárnyakkal, kegyes megítélésed elébe röpíthet: ajándékozz meg engemet azon szerencsés érzéssel, hogy midőn munkámat olvasod, azt képzelhessem tőled hallani: egy huszonegy esztendős ifjú is igyekszik, hogy magyarnak ismertessék, és édes anyai nyelvét tehetsége szerint előmozdítni izzadoz.”

Katona eddig egészen a színpad számára írt, mást az irodalom is szeme előtt lebeg, eddig egészen a divatos ízlést követte, most másra is tekint, és saját ízlése szellemét is követi. Schiller *Wallenstein*e lebeghetett szeme előtt, legalább a külső formára nézve, és Shakespearenek az angol történelemből vett színművei. Sok, tárgyára vonatkozó történelmi munkát elolvasott, s idéz is belőlök az illető helyeken. Egészben véve mindkét dráma éppen oly kevéssé színpadi, mint költői mű, de vannak bennök oly jelenetek, melyek mindkét tekintetben fölülmúlják eddigi műveit. A rajtok elömlő szellem is általában véve férfiasabb, s pátoszában is több a természetesség és önkéntesség. Egységes és érdekes cselekvénye egyiknek sincs, hajlanak az eposz felé, s Ziskának, a főhősnek egysége tartja össze az epizódos cselekvény szálait. Az első mű azt rajzolja, hogyan válik lázadóvá Ziska, aki Venczel cseh király kamarása és kegyence. A költő a cenzúra miatt egészen mellőzi a vallásos indokot, inkább csak politikai forradalomnak tünteti fel a huszita fölkelést, és Ziska is nem vallásos meggyőződésből, hanem nagyravágyásból és bosszúból fog fegyvert. Venczelhez hála köti, nagyravágyása a nép felé vonja. E kettő között ingadoz, midőn hírül hozzák kolostorba vonult húgának meggyalázását. Ekkor bosszút esküszik, s a husziták élére áll és elfoglalja Prágát. Majd ostromolni kezdi a kunradici várat, hova Venczel vonta magát, s hol lelkiismeretfurdalásai, bosszús fölgerjedései miatt hirtelen halál éri; Ziska immár a várba hatol, midőn a király holttestét elébe hozzák. A királyné békét köt a huszitákkal, a szabad vallásgyakorlat föltétele alatt; Ziska a király holttestére borul, önvádat érez, megsiratja, majd összeszedve magát így kiált föl: „Egyet léptem előre, soha többé visszalépni nem fogok, ha mennykövek csapdosnak is le előttem. Utánam husziták, ismét Ziska vagyok.”

Katona a Ziska jellemzésére helyezte a fősúlyt, s a hála és nagyravágyás, a szeretet és bosszú összeütközéseit akarta rajzolni, azonban a különböző elemek, melyek Ziska tetteiből folynak, nincsenek kellő arányban vegyítve és összeolvasztva. Néha alig értjük meg lelkiállapotát. És mégis jellemrajzának e módja tetemes haladást tanúsít. Katona megkísérli a különböző indokok összevegyítését, s a szenvedélyeknek nemcsak egy színnel való festését, melyet *Bánk bán*ban annyi sikerrel használ. Ziska még más tekintetben is némi rokonságot mutat Bánkkal, kit szintén erős kötelékek csatolnak a királyi házhoz, kit szintén gyalázat ér, s bosszú sodor a forradalomba. Mindamellett, hogy a költő egész erejét összpontosította a főszemély rajzára; Venczel jellemzése jobban sikerült. Az egykor kegyetlen, most tehetetlen és megtört, de indulatos királyt élénken emeli ki egypár találó vonás, bár néhol a groteszket érinti. Egypár

jelenet, különösen a király halála és Ziska ellágyulása a király holtteste fölött, nem közönséges drámai erőre mutatnak.

A második részben kevesebb a drámaiság. Ziska további pályáját vesszük benne, s a husziták küzdelmét egész Ziska haláláig. Ziska már mindkét szemére vak, csak névleg fővezér, s Prokop vezeti a hadakat. Bár egypár harcias jelenet drámai mozgalmassággal folyt le, a dráma központja, amennyiben szó lehet erről, sem Ziska, sem Prokop, hanem Ziska leánya, aki Jaromir név alatt férfiruhában, mint dobos mindig atyja közelében van, anélkül hogy ez tudná kilétét. E regényes leány csodadolgokat mível. A csatában megmenti atyját, akit a császárpárti Dube András agyon akar sújtani, s ugyanakkor megmenti Dubét, akire Prokop mér halálos csapást. Dube börtönbe kerül, de a leány onnan is kiszabadítja, mert szereti, s ez őt viszont. Végre atyját, midőn ez újra bevonul Prágába, abba a házba szállíttatja, hol nagynénje, a Ziska szerencsétlen húga, a ravatalon fekszik, aki álruhában szintén részt vett a hadjáratban, s a Dubétől kapott sebben halt meg. A kifáradt Ziska is haldoklik, akkor a leány fölfedi kilétét, a ravatalhoz viteti atyját, s kéri, hogy bocsásson meg Dubénak, s áldja meg frigyöket. Ziska megáldja őket, s a huszitáknak Prokopot ajánlja utódául.

E meglehetős gyönge leleménynek még jobb részei is inkább dalműszerűek, mint valóban drámai hatásúak. Azonban néhol valódi költői hangulat ömlik el a művön, bizonyos melankólia, mely többet sejtet, mint amennyit kifejez. Midőn, Ziska mélázva a múltra és jövőre gondol, a hallgatag Prokop csak néha szólal meg, a vén Voda iszik és elfecseg, mint gyermekies öreg emberek szokása, s örvend Jaromirnak, aki lanttal és énekkel mulattatja őket: mindez együtt megható kép, melyen a különböző lelkiállapotok, mint fény és árny egymást kiemelve, teljes összhangban olvadnak össze. Ily hangulattal *Bánk bán*ban is találkozunk, Voda jellemzésében is van egypár oly vonás, melyből később Mikhál bán alakul.

Még ugyanabban az évben két drámát írt Katona, de ezeket egészen a színpad számára. Az egyik - s ez már hatodik eredeti műve - *Aubigny Clementia vagyis a vallás miatt való zenebona Franciaországban IV. Henrik alatt*. Vitézi darab négy szakaszban. Készítette Katona József, Pesten, harmadik esztendőben törvényt tanulván, 1813. - Másolata a Nemzeti Színház könyvtárában. E művet némelyek fordításnak tartják, de minden bizonyíték nélkül. Legfeljebb átdolgozás lehet, valamely idegen beszély vagy történelmi rajz át- vagy földolgozása, és semmi esetre sem fordítás, mert az ilyenhez mindig odaírta Katona, hogy fordította. Középfajú, úgynevezett érzékeny dráma ez, mely tragikai erős összeütközéseket könnyed módon békít ki. A mű hőse, Clementia grófné, valóságos hősnő, aki kardot köt és seregeket vezérel, IV. Henrik híve, s midőn megtudja, hogy gróf Chatre a *ligue* egyik vezére lett és vára ellen indul, rábírja fiát, aki a Chatre leányába, Rozáliába szerelmes, hogy szakítson mátkájával. De a leány, aki éppen a várban időzött, szintén atyja ellen nyilatkozik, s midőn ez fölkéri a várat, csak azért megy hozzá, hogy lebeszélje szándékáról. Chatre magánál tartja leányát, s ostromolja a várat; nem veszi ugyan be, de elfogja az ifjú grófot, Clementia fiát, midőn ez egy csapat élén a visszavert ostromlókat üldözőbe veszi. Ekkor Chatre megüzeni az anyának, hogy megöleti fiát, ha a várat föl nem adja. A várőrség, hogy megmentse az ifjú grófot, kész a föladásra, de az anyában erősb a hűség királyához és elveihez, legyőzi anyai fájdalmát és visszautasítja a föltételt. Erre Chatre új ostromot kezd; Clementia hősiesen védi a várat, kardjával visszasújtja a vár fokára már-már följutó vezért, kit lehanyatlásban két zarándok fog fel, leánya és Sericour, a főlovászmester, akik álruhában várták az ostrom eredményét. Chatre nem halt meg, csak megsebesült, s most már végre akarja hajtani határozatát, az ifjú gróf kivégzését. Azonban Sericour csendesíti, elmélkedik a király iránti hűségről s a vallásos fanatizmus hiúságáról, s mikor meglágyította szívét, Rozáliával együtt felöltözik zarándokruhába, s mindketten elébe térdelve az ifjú gróf életéért esdekelnek. Chatre megmentőit ismerve meg bennök, megkegyelmez az ifjú grófnak, sőt maga is a király hűségére tér, mit a

seregével közelgő király igen kegyesen fogad, s hogy kímélje büszkeségét, nem kegyelmet ad neki, hanem szövetséget köt vele. A fiát visszanyert anya boldog, s nem kevésbé az ifjú mátkapár.

A mű technikája jeles, de tartalma annál kevésbé. A cselekvény színpadi csínyek láncolata, a jellemrajz pedig sablonszerű. Nincs benne élet, elevenség, s a lélektani fejlemény folyvást erőszakolt. Clementia hősködése, Chatre megtérése csak külsőkép drámai, s inkább a néző kínzására vagy elérzékenyítésére számított, mint meghatására és fölemelésére. A vallásos fanatizmus rajzát is kerüli az ifjú költő, éppen mint *Ziská*ban, de itt mégis bátrabb, s ha a jellemrajzba nem szövi is be, a párbeszédekben legalább elárulja, nem annyira személyei, mint a maga nézetét. „A vallásért harcoltál - mond Sericour Chatre-nak -, és a vallásért akarsz harcolni. Mi okból? Hogy az embereket erővel kergesd a paradicsomba, akik oda bemenni nem akarnak, vagy legalább azt hiteted el magaddal, hogy be nem mehetnek?" „Hidd el nekem, Chatre - folytatja később -, az emberek véleménye, melyet isteni tiszteletnek nevezünk, nem egyéb egy bálháznál, ahol is török, zsidó, indus, görög és római maszkarák fordulnak elő, senki sem láthatja, hogy melyik lárva rejtheti el a nagyobb szépséget. A külső festéket tekintvén, egyiknek ez, másiknak amaz tetszik, mármost kardot vonjunk-e egy igazszívű ember ellen, mivel őbeléje az örökkévaló ezt és nem azt a vágyakozást alkotta, melyet mi mindnyájok között elsőnek találunk? Miért akarsz te másokat erővel is a te ízlésedre kényszeríteni, amelytől mások undorodnak? Majd az éjfélnek órájában le fognak a lárvák hullani, s mindenik a maga formájában áll a bíró előtt." Alkalmasint ily elmélkedések miatt nem került színpadra e mű, még a vidéken sem. Legalább a Nemzeti Színház másolatán a következőt olvashatni: „Ezen darabot előadni nem szabad, mert szitkokkal tele vagyon, istenről nagyon illetlenül szól, és régi vallásbeli villongásokat előhoz. Kassa, december 23. 1831. Magyar József." Azonban 1819-től fogva *Hédervári Cecilia, a magyar amazon vagyis Hédervár ostroma* címe alatt magyarosítva gyakran adatott. Személyei a következőkép magyarosodtak meg: IV. Henrikből lett III. András, Clementiából Hédervári Cecilia, Kont István leánya, Drugeth Miklós özvegye, Aubigny grófból Aladár, Chatre-ből Újlaki Ugrin, dalmáciai vicekirály, Rozáliából Olivia és Sericourból Drágfi Loránt. Az, hogy vajon Katona magyarosította-e meg művét, neméppen bizonyos. A Nemzeti Színház példányán a cím alatt ugyan ez áll: 1819-ben magyarosíttatott Katona József által, de a neveken kívül nincs más változás rajta, mint kihagyása mindannak, ami a francia viszonyokra és vallásos villongásokra vonatkozik. Katona bizonyosan többet változtatott volna. Lehet, hogy a színészek magok magyarosították meg, hogy előadhassák, s koronként hazafias beszédeket szőttek bele, mert a *Honművész*[40] 1833-ban megrója e műben a sok hazaszeretet és nemzeti lelkesedés emlegetését, bár más alkalommal és mások műveiben az ilyesmit magasztalja, s híven följegyzi, hogy a hazaszeretetről, nemzeti nyelv megbecsüléséről, a hazai törvények magatartásáról szóló helyeket mily lelkesen megtapsolták.[41]

A másik mű, Katona hetedik eredeti drámája: *A borzasztó torony, vagyis a gonosz talált gyermek*. Eredeti nézőjáték öt fölvonásban: készítette Katona József, Pesten. - Eredeti kézirata a Nemzeti Színház könyvtárában. Előadatott Pesten, március 27-én 1814. Ez is alkalmasint valamely német lovagregény dramatizálása, ha nem is egészen, legalább részben. Van ebben minden, ami a német lovagregényeket jellemzi: egymás várát feldúló lovagok, szörnyű gonosz cselszövők, szöktetések, párbajok, titkos folyosók, iszonyú börtönök, víziók, boszorkányok, sok és nagy erény, sok és nagy bűn, ártatlanok üldözése, szerencsés véletlen, s végre a bűn kudarca, s a nemes és érzékeny szívek diadala, boldogsága. Hogy valamely német regény

[40] *1833. II. félév. 11. sz. 812. lap.*

[41] *1833. I. félév. 90. sz. 72. lap, és 1833. II. félév 39. sz. 315. lap.*

lebeghetett a költő szeme előtt, az is mutatja, hogy cselekvénye sokat ölel fel, s inkább regényi mint drámai kompozíció, bár egyes hatásos jelenetek vannak benne. A cselekvénynek három ága is van, s bár összefonódnak, de két ág folyvást versenyez, hogy egyik a másiktól elvonja az érdeket. A Löwenstein-család esete bonyodalmaival kezdődik a dráma. Löwenstein Prokop egy Svertling nevű talált gyermeket neveltet, aki leányába, Matildba szeret, s a leány kezével együtt idővel a várat is elnyerhetni reméli. De Matild Ditmár Adolf lovagba szerelmes, s már férjhez menendő hozzá. A hálátlan s gaz Svertling csalódva reményében, bosszút esküszik, s reábeszéli a szomszéd vár fiatal urát, a vad Tóbizt, hogy ragadja el a leányt, majd ő kezére játszik. Mindezt abban a reményben teszi, hogy Tóbiztól azután ő fogja elszöktethetni a leányt, akár erővel, akár mint megmentője. A rablás első kísérlete nem sikerül, de amikor Adolfnak még a nász előtt távozni kell, mert atyja várát megtámadták, Tóbiz Svertling segélyével a várat meglepi, Matildot elrabolja. Ezalatt Adolf hazaérkezik, de későn: szülei halva, nővére elrabolva, vára feldúlva. Bosszút esküszik Gellhorn ellen, aki ezt tette, de hasztalan, mert Gellhorn emberei elfogják, urok elébe vezetik, aki csak oly föltétel alatt ígér kegyelmet neki, ha minden jogáról lemond. Adolf visszautasítja a föltételt s ezért a „borzasztó" toronyba eresztik le, hogy ott éhen haljon. De a torony alján mégis van egy rés, melyen megszabadulhat. Ugyanis e résen egy medve téved be, Adolf követi nyomát, megszabadul, s az erdőben találja hű fegyvernökét, aki azalatt urát megbosszulandó, párbajra hívta Gellhornt, melyre most maga megy el. A legyőzött és haldokló Gellhorntól megtudja azt is, hogy elrablott nővére él, szintén fogságban, egy más vár börtönében. Adolf kiszabadítására siet, s itt a cselekvénynek egy mellékága képződik, mely Wülfinda és Hugo szerelmét tárgyazza. Most a cselekvény a Löwensteinok felé fordul. Adolf megtudja, hogy Tóbiz feldúlva Löwenstein várát és elrabolva Matildot, egy csehországi várába vonult, hogy könnyen föl ne találhassák. Keresésére indul, s végre csodálatos úton-módon megtalálja a várat, hol éppen nászra készülnek. Svertling a nász előtt meg akarja szöktetni Matildot, mégpedig azon ürügy alatt, hogy Adolfhoz viszi. Azonban Tóbiz boszorkány mostohája segítségével meghallja beszélgetésöket, s leszúrja Svertlinget. Végre a várba hatol Adolf is, megszabadítja mátkáját, s minden boldog véget ér, valamint Zabern Stano bonyodalma is, a cselekvény harmadik ága, melyet mellőztünk, s mely szintén ily várföldúlást és rablást tárgyaz, de az Adolf cselekvényéhez igen vékony szál köti.

Mindamellett a mű tetszésben részesült nemcsak a fővárosban, hanem a vidéken is. Többször előadatott; a kettős, sőt hármas cselekvény vontatottságát, a jellemrajz köznapi ürességét fedezték a bonyodalom meglepő fordulatai s egyes jelenetek drámaisága. Színpadunk még mindig egypár középszerű német író befolyása alatt állott, s Kazinczy törekvése, aki Goethe felé irányozta a figyelmet, csak a lírai költészetben talált visszhangra. A színpad egész Kisfaludy Károlyig érzéketlen volt költészetünk újabb áramlatai iránt, s a nyelvújítást is csak akkor fogadta be, midőn már diadalát kezdette ünnepelni. Katona hódolt ez ízlésnek, de szelleme koronként mintegy föltámadt ellene. Alig végezte be a legnémetebb művét, már egy újba fogott, melynek semmi köze a német lovagdrámával s a közönség ízlésével. Shakespeare felé fordult, az események külső bonyodalma helyett a bensőt kereste, jellemet akart rajzolni, s a szív örvényeit festeni. De a fiatal jurátus szeme, ha észrevette is a szenvedély természetét, különböző alkatrészeit, nem tudta azokat egésszé olvasztani, s a tragikai felé emelkedve, a borzalmasba tévedt.

E nyolcadik eredeti drámájának címe: *Jeruzsálem pusztulása*. Eredeti vitézi szomorújáték öt fölvonásban, Flavius Josephus akkoriban volt galileai igazgató rég talált írásaiból szerzette Katona József, hites jegyző, 1814. - Eredeti kézirata a Nemzeti Színház könyvtárában. Úgy látszik, hogy előadatott, legalább a kéziraton két cenzor engedélyét is olvashatni; az egyik 1814-ben kelt, a másik 1833-ban. Azonban aligha maradt sokáig a műsoron. A költő

törekvése nagyobb mint ereje, föl tudja idézni a szellemeket, de nem képes uralkodni rajtok. A cselekvény Jeruzsálemben s a várost ostromló római táborban játszik, de a két színhely személyei nemigen hatnak egymásra, s így a pusztuló város, inkább csak háttere a római táborban vívó szenvedélyeknek. Itt három alak között oszlik meg az érdek, Berenice, Titus és Florus között, de egyiknek sem jut elég tér szenvedélyük kifejtésére. Berenice és Titus igénylik leginkább részvétünket, de a felköltött részvét nem emelkedik, sőt alászáll s nem lel tragikai kifejlést. Egyikben sem hiányzik egypár erős jellemző vonás, mindenik hallatja a szenvedély egy-egy igaz hangját, de a különböző indokok, melyek vezérlik tetteiket, mintegy megsemmisítik egymást. Ezért képtelenek erősb tragikai bonyodalom alkotására, s néhol érthetetlenek is. Katona ismét a bonyolult szenvedélyek rajzát kísérti meg, s bár sikertelenül, de egy lépest tesz *Bánk bán* felé. Berenice zsidó nő, a jeruzsálemi királyok véréből, aki nem él férjével, hanem egyik rokonával tilos viszonyban. Meg akarja menteni az ostromlott Jeruzsálemet, azért kiszökik belőle a római táborba, hogy megölje Titust, a császárfit, az ostromló sereg fővezérét. Florus, a zsidók ostora, ezelőtt jeruzsálemi helytartó, megismeri őt és szerelmet vall neki, de ez visszautasítja. Ekkor lép ki sátrából Titus, aki Berenicét még Alexandriában megszerette, s örömmel üdvözli a szép királynét. Berenice kacérkodik vele, Florus ellen ingerli, s mindent elkövet Jeruzsálem ostroma megakadályozására, és szerelme vissza is vonja Titust az ostromtól. Florus bosszús, hogy Titus az ostromot halogatja. Neki kettős célja van: a város bevételekor kirabolni a kincses templomot, és bírni Berenicét. Elhatározza hát Titust Berenicétől elszakítani, annyival inkább, mert ezt amaz már nőül akarja venni. Azért Titus előtt egy levelet ad át Berenicének férjétől, ki ebben szemrehányásokat tesz nejének. A levelet Titus is elolvassa, s megtudja belőle, hogy Berenice nem vált el férjétől, mint eddig őt hiteté, és szeretője is van. Titus fölgerjedésében szakít vele, mire ez búba merül, nemcsak azért, mert Titus haragja vészt hozhat a zsidókra, hanem azért is, mert már valóban beleszeretett Titusba. Ekkor a bánatos és bosszús nőnek Florus ajánlja szövetségét, s ráveszi őt Titus meggyilkolására, Berenice nem tudja ezt végrehajtani, de Florussal csakugyan szövetkezik, szerelmét ígéri neki, ha Jeruzsálemet kíméli, s Titus élete ellen nem tör. De Florus megcsalja őt, mert Jeruzsálem bevételekor Titus parancsa ellenére a templomot kiraboltatja, fölgyújtatja, mit Berenice Titus előtt kiderítvén, ez megkötözteti és elítéli Florust, s Jeruzsálem romjain bolyongva, Berenice barátságában keres enyhületet.

A mű tulajdonképp inkább a Florus tragédiája, mint Berenice- és Titusé. Katona azonban, úgy látszik, sem egyik, sem másik tragédiáját nem célozta, hanem Jeruzsálem pusztulásáét. Valóban a háttér tragikaibb, mint maga a cselekvény. A jeruzsálemi nép vezérei: Simon, János, Eleázár, a szenvedély óriási alakjai, s bár el-eltorzulva sértik ugyan ízlésünket, mindamellett sok erőt tanúsítanak. Az elszántság, gyűlölet, kegyetlenség, bizonyos őrült hazafiság képviselői ezek, élesen jelölt egyéni vonásokkal, kik végleheletig védik Jeruzsálemet, az emberi nyomor legiszonyúbb jelenetei között. De a sötét képen feltűnik egy-egy enyhítő vonás is. Matathias és neje, e két öreg ember, akik szerették egymást egész életen át, s most együtt várják a halált, meghatják a szívet. Egymást vigasztaló párbeszédük, naiv versenygésök művészien van dolgozva. Nem mindenütt művészi hatású ugyan, de tragikai erőre mutat Mária rajza, egy ifjú nőé, ki megöli saját gyermekét, hogy megmentse az éhségtől és rabságtól, és megőrül bele.

Nagyon megrontja a hatást, hogy Mária őrültségében éhségtől gyötörve, báránynak nézi holt gyermekét, megfőzi és eszik belőle, sőt a rézedényt a színpadra hozzák, s ott húzzák ki a gyermek tagjait. Mintha Katona csak Shakespeare *Titus Andronicus*át tartaná szeme előtt, s nem ismerné Horatius tanácsait:

> *Nec pueros coram populo Medea trucidet,*
> *Aut humana palam coquat exta nefarius Atreus.*

De az ízlés e tévedései mellett is Mária őrültségében sem hiányoznak a valódi költői vonások. Meg-megvillan benne Melinda alakja, mintha a költő e kísérlet emlékeiből merített volna később. Titus elhibázott rajzában is van valami, ami később *Bánk bán* II. Endréjében inkább sikerül; az önmérséklet és szenvedély, a kétkedő ingadozás és fájdalmas megnyugvás kifejezése. A nyelv is emelkedettebb és drámaibb, mint előbbi műveiben, sőt vannak egyes ötletek és gondolatok, melyeket *Bánk bán*ban is megtalálhatni. Például: Berenice: „Szent név, mi vagy te, ha egy ily ember ajkára is jöhetsz?" (I. fölvonás, 2. jelenet). Bánk: „Szent név, égi s földi mindenem javát szorosan egybefoglaló erős lánc, úgy elomla törhetetlen életed, hogy abból a gazoknak is jutott!" (I. fölvonás, 4. jelenet.) Mária: „Igen, igen, látom is már jőni hírmondóját eszem összebomlásának." (II. fölvonás. 8. jelenet.) Bánk: „De hallom is közellétét eszem lerontatása hírkürtjének." (III. fölvonás, 4. jelenet.)

Katonának még négy eredeti művéről van tudomásunk, melyek mind elvesztek. Ezek a következők: *Doboka vára, Nagyidai cigányok, Comurunna*, római tárgyú komoly dráma, *Rózsa vagy a tapasztalatlan légy a pókok között*. Azonban a *Tündéralma vagy Nádor és Nádiné boszorkányos története*, tündéries vígjáték három fölv., melyet újabban a neve alatt kiadtak, nem eredeti mű, hanem fordítás, s nem az ő fordítása, hanem Ernyi Mihályé. Déryné még egy *Pestis* címűt is emleget, amelyet Katona fölolvasott ugyan a színészeknek, de visszavett, s többé nem adott be. E műnek másutt nincs nyoma, s lehetett fordítás is. *Doboka vára* és a *Nagyidat cigányok* alkalmasint 1813 körül írattak; az első lovagdráma lehetett, a második vígjáték. *Comurunná*ról Balog azt állítja, hogy azt Katona Komáromban társasága számára írta 1815-ben. Az lehet, hogy akkor adták legelőször, de úgy látszik, hogy 1814-ben írta, mert 1815-ben *Bánk bán*nal foglalkozott, s ez évben csak egy vígjátékot írt: *Rózsá*t, melyről *Déryné naplójá*ban a következőket találjuk:

„A mi elutazásunk Pestről még mindig csak haladt. Egyszer Kulcsár István úr gyűlést hirdet. Összegyűltünk. »Most az uraknak azon kell igyekezni, hogy sok új darabot adjanak, hogy begyűjtsék a publikumot, hogy sok pénzök legyen az elutazáskor, s necsak hogy itt mindent tisztába hozzanak, hanem útra valójuk is elég legyen, hogy szép hírökhöz méltóképp és illendően jelenhessenek meg, mert messze és idegenek közé mennek. Tegnap - így folytatá - egy fiatalember jelent meg nálam, s egy színdarabot hozva, igen kért, hogy adassam elő. Nevét azonban csak akkor mondja meg, ha tetszésben részesül a darab. Nekem nem volt időm elolvasni; tartsanak belőle olvasópróbát. A személyzet után oda van írva a szerepek kiosztása is. Itt hagyom önöket, adják be véleményöket a darab mineműségéről.« Kulcsár úr elment, a rendező olvassa a darabot. Midőn vége volt, egy mellettem ülő színész azt súgta a fülembe: »Nem vett észre semmit, hiszen az a rózsa története, maga van érdekelve.« - »Vettem észre egy kis vonatkozást, de hiszen én nem vagyok kacér, ez a nő pedig az egész játék alatt csupa kacérságból áll, aztán végül sül ki, hogy akivel szerelmi viszonyt folytat, testvérbátyja.« - »De - mondja szomszédom - a nevek is azt bizonyítják, hogy ez az egész társaságot illeti. Íme nézze a személyeké

Deresházi ..... *Déry*
Deresháziné..... *Déryné*
Benedeki..... *Benke*
Muraközi ..... *Murányi*
Gyergyoviczky.... *Gy-ánfi*
Nyalóczi ..... *Nagy*

És így az egész társaság tagjai nevének első sillabái mind így vannak kiírva, úgyhogy mindenikünkre reá lehet ismerni. Csak Gy-ánfi neve nem volt kiírva, helyét három csillag jelölte, de mint gazdag gavallér volt kijegyezve. A darab címe pedig ez volt: *A rózsaharc vagy az ártatlan legyek a szemtelen pókok között*. Én már a darab címét is sületlennek találtam, de egy szót sem szóltam, csak odamentem Benkéhez s mondám: »Adja csak ide azt a darabot, atyus, keresztül akarom lapozni, minthogy nekem van benne főszerepem.« - »De a szerepeket ki kell íratni belőle« - viszonzá atyus. »Majd holnap - mondom, s azzal egyenesen mentem Kulcsár István úrhoz a darabbal. - »Tekintetes úr, ezt a darabot nem adjuk elő.« - »Nem-e?« - »De nem ám!« - »Hát mi okból?« - »Itt van, elhoztam s igen kérem, tessék eltiltani s örökre megsemmisíteni, mert engem akarnak kompromittálni vele, és ha színre kerül, én azonnal elhagyom a társaságot, s megyek Debrecenbe.« - »A' volna még a szép! - kiáltja Kulcsár úr - no hát ez a darab nem lát napvilágot többé.« Szépen megköszöntem s hazamentem. Másnap csak bámulnak a tagok, hogy nem írhatnak szerepeket, én meg fricskát mutattam nekik kacagva, de egy szót sem szóltam. Nem mindenik tudott róla, hanem végre mégis tudtomra esett, hogy Gy-ánfi ötven forintot adott Katona Józsefnek, hogy csak írjon egy darabot azon estélyről, midőn Gy-ánfinál voltunk, és a rózsa történetéről, csakhogy más színben. Ez Katonától elég nem szép volt, én vele többé sohasem találkoztam."

Mindezt Dérynének kézirati s nem kinyomatott naplójából idézzük, melyben némi kihagyások vannak, s hogy megérthessük a Gy-ánfi kalandját s a rózsa történetét, szükséges a napló azon részét is elmondanunk, mely ezt tárgyazza, s melyet a kinyomatott napló egészen mellőz. Déryné 1815 elején még együtt élt ugyan férjével, de P-y Samut szerette folyvást, kit Katona mutatott volt be neki és férjének, de akit a féltékeny férj később eltiltott a háztól. Körülbelül ez idő tájt egy gazdag úrficska is beleszeretett Dérynébe, Gy-ánfi, ki megismerkedvén Déryvel, gyakran járt a házhoz. Hebegő és ügyetlen ifjú volt, kit Déryné hidegen fogadott, de férje, mint nem veszélyes udvarlót megtűrt, sőt ebédeire is, vacsoráira is eljárt. Gy-ánfi egyszer nagy estélyt adott, meghívta az egész színtársulatot, Déryt és nejét kitüntette, amazt aranyzott kristálypoharakkal, emezt egy drága sakkal ajándékozta meg, amelyen együtt játszottak. Nemsokkal azután egy szép rózsát is küldött Dérynének, melyet az elfogadván, poharába tett. Éppen délután volt, s a férj nem lévén otthon, Déryné háborítlanul válthatott szót Samuval, ki gyakran járt egy a házban lakó ismerőséhez, s ilyenkor egypár percre találkozhattak az ajtóban vagy az udvaron. Samu az ajtóból meglátván a rózsát, így szólott: „Ejh, beh szép rózsája van az én rózsámnak!" Déryné erre hirtelen kikapta a rózsát a pohárból, s megtörölve a szárát, átnyújtá neki: „Neked adom, Gy-ánfi küldötte, majd elbeszélek mindent, ha majd sétálni mehetünk. De most csak menj, mert jőni találnak." Samu távozta után Dérynének csakhamar eszébe jutott, hogy Gy-ánfi megemlítheti férjének a küldött rózsát, s ő nem tud számot adni róla. Ezért a szobaleánnyal egy csomó rózsát hozatott, s a pohárba tette. Csakugyan másnap Gy-ánfi meglátogatta Déryt, s elbeszélte, hogy nejének mily szép rózsát küldött. Déry Gy-ánfival bement neje szobájába, s kérdezte nejétől, hogy hol van az a szép rózsa, melyet tegnap kapott. Déryné rámutatott a pohárra s azt mondotta: ott van a többi között. De Gy-ánfi nem találta meg az ő rózsáját a rózsák között, annyival inkább, mert abba egypár sor vers is volt rejtve, miről Déryné semmit sem tudott. Déry elkomorult, s vallatta nejét, aki végre megvallotta, hogy a rózsát Samunak adta, kivel az ajtóban találkozott. A férj még jobban elkomorult, szóból szó támadt; végre Déryné kiment a szobából, hogy véget vessen a pörpatvarnak. Másnap Gy-ánfi újra megjelent a pörös rózsával együtt. „Itt a rózsa - kiáltá győzelmes hangon - elmentem Samuhoz, visszakértem tőle a rózsát, semmi áron nem adta, de amikor azt mondottam, hogy Déryné tiszteli s visszakéri a rózsát, akkor mindjárt ideadta." Déryné nagyon megharagudott, hogy így kijátszták, s addig meg nem bocsátott bárgyú udvarlójának, míg vissza nem vitte a rózsát Samunak, s be nem vallotta neki füllentését.

Íme a rózsaharc története, melyből Katona vígjátékot írt, s melyben Déryné kacérságát rajzolta, bár úgy látszik, éppen nem botrányosan. Déryné bosszúsága érthető, de az már kevésbé, hogy elhitte azt a mende-mondát, mely szerint Katona Gy-ánfi ötven forintjáért írta volna vígjátékát. Egy bárgyú udvarló bosszújának lett volna Katona eszköze pénzért, az a Katona, kit maga Déryné is hallgatag, különc, szigorú erkölcsű ifjúnak mond, s kit férje éppen csodabogárnak nevez? Déryné éles szeme hamar észreveszi ugyan a férfiak gyöngeségeit, s női és színészi hiúságát mindenütt belevegyíti naplójába, de úgy látszik, hogy oly jellemhez, minő Katona, nem volt kulcsa, különben a vígjáték okát csak hiúságból is nem Gy-ánfi ötven forintjában, hanem Katona iránta való hajlamában kereste volna. Ha figyelemmel összevetjük mindazt, mit Déryné naplójában Katonáról ír, igen valószínűnek látszik, hogy a vígjáték nem egyéb, mint Katona Déryné iránti hajlamának, érdeklődésének utolsó föllobbanása. Állítsuk össze az adatokat. Katona azelőtt négy évvel, mint kezdő működvelő színész beleszeretett Dérynébe, aki akkor még leány volt, és kellemével és művészetével egyaránt elbájolta. Levelet írt hozzá *K. J.* aláírással, melyben bevallotta szerelmét, s feleletül rózsaszín szalagot kért, ha viszonozza, s feketét, ha nem. Déryné nem válaszolt a levélre, s nem is sejtette, hogy azt Katona írta, mert a kezdőbetűk más ismerősét is jelenthették. Mikor férjhez ment, kiderült a dolog, mert Katonával találkozva az utcán, ez főkötőjére célozva így szólott: „Ezért nem felelt hát levelemre? Sok szerencsét Déryhez." Úgy látszik, Déryné Katona szerelmét csak szeszélynek, tréfának hitte, mert Katona többé sohasem emlegette, s visszariadt minden udvarlástól, melyhez Déryné szokva volt, minden regényes fogásoktól, melyeket e félig ábrándos, félig kacér színésznő a szerelem csalhatatlan jeleinek tartott. Katona csakhamar kigyógyult mámorából, de amint a mélyebb szívek szokása, bizonyos hajlamot, érdeklődést megőrzött Déryné iránt. Elítélte mint leánynak elhamarkodott férjhezmenetelét, mint nőnek kacérkodását, és sajnálta. Midőn P-y Samut, akivel már Déryné a színfalak között megismerkedett, elviszi hozzá bemutatás végett, s Déryné zavarba jő, Katona gyanúsan pillant mindkettőjükre, hiszen ezek már jól ismerik egymást, mégis általa akarnak megismerkedni, s gúnymosoly vonul el ajkain; midőn Déryné összezördül férjével, s el akarja hagyni, Katona egy este zártszékéhez lopózik, s mint Déryné írja, félvállra vetett carbonari-köpenyében, s azt súgja fülébe: „Szerencsétlen!" - mindezt Déryné nem hajlama maradványainak veszi, hanem ellenséges indulatnak, s ebből ítéli meg vígjátékát is. Pedig e vígjáték utolsó fejezete rövid szívregényének, melyben a hajlam visszatetszéssé, az érdeklődés gúnnyá vált.

Katona ez idő tájt nemcsak szerelme emlékeivel szakított végképp, hanem mint drámaíró is fordulóponton állott. Eddigi pályája csak előtanulmány volt. Megkísérlette erejét a leggyakorlatibb módon, tanulmányozta a színpadot, melyet büntetlen elhanyagolni sohasem lehet. Azonban ez iskolánál semmi sincs veszélyesebb, ha a dráma még bölcsejében szendereg, vagy némi virágzás után hanyatlófélben van. Itt megállapodni annyi, mint menthetetlenül elveszni. Katona meg is kísérlette koronként a följebb emelkedést, de mindig bizonyos költői lázálmokba tévedt. Érezte, hogy még nem igazi drámaíró, s hogy mily véleménnyel volt kísérletei felől, mutatja az, hogy *Bánk bán*ig egyetlen egyet sem bocsátott sajtó alá, s ezt elsőszülöttjének mondja. Alkalmasint azt is belátta, hogy az ő termékenysége csak gyorsaság, s ha az ember akarva vagy akaratlan túlteszi magát bizonyos korlátokon, gyorsan és sokat írhat. Elégületlenül vonulhatott magába, s mindinkább igyekezett kivonni magát a színészek gyámsága alól, akik untalan újabb meg újabb műért zaklatták. Legalább ilyesmit látszik bizonyítani az a körülmény, hogy 1814-ben két drámát végzett be ugyan, de a reánk maradt *Jeruzsálem pusztulásá*ban saját szellemét követte, 1815-ben csak egy vígjátékot rögtönzött: *Rózsá*t. Ugyanakkor vagy még előbb szülői kedvéért végképp szakít nemcsak a színészettel, hanem a működvelősködéssel is. Mily szerencsétlennek érezte magát, mily küzdelmek között vált meg a színpadtól, mennyi fájdalmába került, míg széttéphette legszebb álmait! Azonban szíve még ekkor gazdag volt reményekben, még volt ereje küzdeni, még előtte állott a

drámaírói pálya, mely vigaszt és kárpótlást ígért. Lassanként megnyugodott sorsában s az emberi szív természete szerint vesztesége fájdalmát a remény örömeivel enyhítgette.

Nyugalma visszatértével egész lelkesüléssel érlelte megírandó drámai terveit. Hitte, hogy e szenvedélye sohasem jöhet összeütközésbe sem fiúi kegyeletével, sem leendő hivatalos pályájával. Írói becsvágya tulajdonképp csak most ébredt föl. Az akart lenni a drámairodalom terén, ami Kisfaludy Sándor a lírai költők között. A drámai forma és tartalom összhangja érlelődni kezdett lelkében. Ízlése tisztult, szilaj képzelme csillapodott, szeme élesedett. Kettőzött szorgalommal fogott Shakespeare és a magyar történelem tanulmányozásához. Egyszerre mintegy férfiú lett, s vergődő géniusza szárnyra kelt. Eddig mint gyermek, csak a csergedező patak habjaival játszott, most a szenvedélyek viharos tengerére ért; eddig csak a színpad emlékeiből táplálkozott képzelme, most az életből és önkebléből merített; eddig a történelemből csak eseményeket tanult, hogy színpadi képeket készítsen belőlük, most megelevenült előtte a múlt, megnyíltak a sírok, romok és holtak árnyai zsibongtak körüle. S íme a monda és történelem szürkületéből az idegen befolyás és nemzeti visszahatás küzdelmei közepett kiemelkedett Bánk tragikai alakja.

Szelleme e fordulópontjánál, lelkesülése e napjaiban érkezett Erdélyből az a hír, hogy az erdélyi színház megnyitásának ünnepélyére néhány ifjú mágnás pályadíjat tűzött ki; Katona elhatározta, hogy pályázni fog, s a költői becsvágy és hazafi-érzés büszkeségével tekintett Erdély felé.

4

Az erdélyi viszonyok. Döbrentei. Az *Erdélyi Múzeum*. Az első magyar drámai pályadíj kitűzése. Katona *Bánk bán*nal pályázik. A pályázat eredménye. Tokody és Bolyai. Katona tragédiája szóba sem jő. Kijavításához fog. Bárány Boldizsár. A tragédia történeti és mondai alapja. A régi krónikák és újabb történetírók. Bánk külföldi feldolgozói. Katona céljai szerint egyaránt feldolgozza a történelmi és mondai elemeket. Javításai részint saját belátása, részint Bárány *Rostá*ja alapján. A német kritika Katonáról. Grillparzer hasontárgyú tragédiája

A magyar földön csakugyan ez volt az első drámai pályadíj, mert az, melyet Péczeli 1789-ben *Mindenes Gyűjteményé*ben megpendített, minden visszhang és nyom nélkül maradt. Éppen nem csodálkozhatni rajta, hogy erre Erdélyben inkább volt hajlam és pénz, mint Magyarországon. Bár Erdély a múlt század végén és a jelen század elején a nemzeti visszahatás és irodalmi újjászületés küzdelmeiben aránylag szerény szerepet játszott, de a társadalmi élet nemzetiességében fölülmúlta Magyarországot. Erdélyben sohasem volt visszamagyarosodás, mert nem volt elnémetesedés. A nemzeti fejedelmek korszaka még nem oly rég telt vala el, hogy a családélet hagyományait idegen erkölcsök emésszék fel. Erdély arisztokráciája sokkal távolabb lakott az európai fővárosoktól, és szegényebb volt, mintsem idegen földön vesztegesse vagyonát és nemzeti érzelmeit. Beszivárgott ugyan ide is a métely, de kevés tért foglalt, s csak egypár családra szorítkozott. A politikai élet dermedtsége mellett is a társadalmi közszellem folyvást magyar maradt, amennyiben a köz és magánélet felsőbb köreiből sohasem szorult ki nyelvünk, s aránylag Erdélyben olvastak legtöbb magyar könyvet. De a könyvírás már nem volt oly divatban. Senki sem találkozott, aki a szunnyadozó tehetséget ébressze, a csüggedőt támogassa, s valamely folyóirat köré gyűjtse. Egyszóval Erdélynek nem volt Kazinczyja. Azonban maga Kazinczy gondoskodott helyetteséről; egy ifjú írót ajánlott gr. Gyulai Ferencnének nevelőnek Lajos fia mellé, Döbrentei Gábort, ki az erdélyi főúri körök csakhamar megkedveltek, s ki 1812-ben növendékével Kolozsvárra költözve, izgatni kezdett az irodalom ügyében, s egyszersmind a mozgalom élére állott.

Döbrentei izgatása hármas irányú volt. Először is Kolozsvárott egy kis irodalmi kört alakított, melybe néhány mágnást is bevont. Hetenként vagy hónaponként egyszer összegyűltek szállásán Kolozsvár írói és tudósai eszmecserére, egymás munkái meghallgatására, bírálatára. E kor anyagi és szellemi támogatásával indította meg Döbrentei az *Erdélyi Múzeum*ot, e kor legjobb irodalmi folyóiratát, melyet Magyarország legkitűnőbb írói is támogattak, s melyből 1814-1818. tíz füzet jelent meg. Mindezzel meg nem elégedve, egy országos nyelvmívelő társaság létrehozásán is fáradozott. Az 1792-i mozgalmak között Erdélyben egy nyelvmívelő társaság is alakult, de minthogy szabályait a kormány sohasem erősítette meg, egypár évi munkásság után lassanként elenyészett. Döbrentei ezt fölelevenítni törekedett; 1817-ben, midőn növendékét az erdélyi királyi tábla székhelyére, Marosvásárhelyre kísérte, új tervrajzot dolgozott ki, melyet egy erre összehívott népes gyűlés elfogadott, s fölterjesztett a kormánynak megerősítés végett. Ez megengedte az alakuló gyűlést, mely elnököket és titkárt választott, titkárul éppen magát Döbrenteit. A társaság már meg is kezdette munkásságát, midőn az ülések a királyi megerősítésig felfüggesztettek, s így minden újra enyészetnek indult.

A harmadik ügy, amelyet Döbrentei szintén nagy buzgalommal szolgált, a színészet ügye volt. Örömmel tapasztalta, hogy Erdélyben a színészetet nagyobb részvét karolja fel, mint Magyarországon, s Kolozsvárott az állandó színház már épülőfélben van, míg a pesti csak a jámbor óhajtások közé tartozik. Úgy hitte, hogy szítania kell a lelkesülést s Múzeumában többször felszólalt a magyar színészet mellett hazafiúi s esztétikai szempontból. A dráma történelmét és elméletét nem egy cikk tárgyazza folyóiratában, s midőn az erdélyi színház építésének bevégzése pénzhiány miatt folyvást késett, némi keserűséggel fordult az erdélyiekhez: „Alig állhatna föl jobban magyar játékszín, mint Kolozsvárott. Az egész lakosság magyar, oda gyűl be télre a legtöbb magyar uraság, kiknek nevelése és pénze is inkább van azt érteni, segíteni, mint eddigelé más polgári rendnek, ott tehát a magyar játékszín nevelő iskolája lehetne azon, idővel megszaporodható játékszíni előadásokra születettnek, kik utóbb jól elkészülve, a több városokban is jobb ízléssel jelennének meg. Hogy nálunk is lennének oly színjátszók, mint a franciáknál Lakain, Réstier, Baron, Larives; a németeknél Schröder, Echhof, Iffland, Lange, arra példát adott Kocsi néhai feleségével, s Jancsó, kik midőn a nemzetiségért lángoló br. Wesselényi játékszínünket áldozatokig segítette, úgy állottak elő, hogy idegen földeken is méltó javallást nyertek volna. Most, amikor inkább csúfoltatnak, mint segíttetnének, másfelé fordul a játékszíni tökéletes előadásra született talentum, s e hidegség elfojtja a játékok íróiban is az azok főbbje után való tüzes törekedést. Be nem végezve áll az 1792-beli országgyűlése végzésénél fogva elkezdett, s az 1811-beli által tovább építtetett erdélyi játékszín, s igaz, hogy néhány mostoha esztendők nem engedték meg a közre adakozhatást, de lehet-e reménylenünk jobb időkben azon épületnek egészen fölállítását?”

Döbrenteinek különösen szívén feküdt az erdélyi színház fölépítése és megnyitása. Már 1813-ban, midőn folyóirata megindításához készült, gondolt a megnyitás ünnepélyére. Úgy hitte, hogy az első magyar állandó színházat csak egy új eredeti drámával nyithatni meg, ezért szükséges jó előre pályadíjjal ébresztgetni a drámaírókat. Adakozásra szólított föl néhány ifjú mágnást, akik között br. Wesselényi Miklós és gr. Kendeffy Ádám később a politikai színpadon nevezetes szerepet játszottak. Mintegy ezer váltó forint gyűlt össze, melyből két pályadíj tűzetett ki: egy hétszáz s egy háromszáz forintos. Döbrentei hirdette ki a pályázatot az *Erdélyi Múzeum*ban egy *Eredetiség s jutalomtétel* című cikkben, mely egy kis dramaturgiai értekezést is foglalt magában, némi irányadásul a pályázóknak. A föltételek a következők voltak: a tárgynak történelminek kell lenni, egyébiránt a költő szabadon választhat akár a magyar, akár más nemzet történelméből; a határidő 1815 szeptemberének vége, de a pályázóknak szabadságában áll meghosszabbítani e határidőt, ha névtelen levélben tudósítják a *Múzeum* szerkesztőjét; a pályaműveket a *Múzeum* Kolozsvárott dolgozó társai fogják megbírálni

írásban; a jutalmazott két mű kinyomatik, és el fog játszatni a megnyitandó erdélyi színházban; a pályadíj csak önálló becsű műnek adatik ki, a bennmaradt pályadíj más irodalmi célra fordíttatik.[42]

Katonára e föltételek mindenike csak lelkesítőleg hathatott. Művelt ízlésű írók fognak művéről ítélni, s még eddig hallatlan anyagi és szellemi jutalomban részesül. Hétszáz váltó forint sok pénz volt abban az időben, kivált egy drámáért, kivált oly embernek, akinek semmije sem volt. De mennyire eltörpül az anyagi jutalom a szellemi mellett. Valahára már fölléphet az irodalomban, és első föllépése is diadal lesz; művével fogják megnyitni az első nagyobbszerű magyar színházat, oly közönség előtt, mely egyaránt magyar és művelt, s melynek arisztokráciája csak nemrég ült fejedelmi székben. Ily álmok derenghettek az ifjú lelkében. Tehetsége egész erejével, mintegy másfél évig dolgozott tragédiáján. Nem tudta, hogy utolsó művén dolgozik, s ez újabb nagy csalódását nem fogja elbírni.

A kitűzött határidőre tíz pályamű érkezett be, azonban három pályázó jelentette, hogy el nem készülhetvén, a hirdetéshez tartja magát, mely a hosszabb határidőt is megengedi. Így a pályázat csak 1817 elején záratott be, midőn a három késedelmes pályázó közül kettő beküldötte pályaművét, a harmadik pedig visszalépett. Ugyancsak ez év július 8-án döntetett el a pályaművek sorsa a bírálók utolsó ülésében. Úgy látszik, hogy a kor nevezetesebb költői nem pályáztak, noha Döbrentei minden költőbarátját fölszólította volt. „Szomorújáték - kiáltott fel Kölcsey Döbrenteihez írt válaszában - hogyan jöhetsz azon gondolatra, velem valami olyat próbáltatni. Én nagyon lírikus vagyok, s múzsám nem eléggé találós. S egy tragédiát vihetnék ki? *Sumite materiam viribus aequam* - úgymond Horatius, s ezen okos embernek sehol sem volt inkább igaza, mint mikor ezt mondá. S aztán ki fogná megítélni? Gábor, Gábor! Bámulom a tüzet, mely a literatúráért benned ég. De nem hiszem, hogy Erdélyben nagyobb divatban volna az esztétikának stúdiuma, mint itten minálunk... Íróink közt senkit nem ismerek, ki ezen pályán szerencsésen mehetne, s nincsen is tárgy és körülmény, mely a drámára hajlandóságot adjon valamelyiknek költőink közül.”[43] Alkalmasint a többiek is így gondolkoztak. Kisfaludy Károly még ekkor csak magának dolgozván, szintén nem pályázott. Leginkább kezdők pályázhattak, vagy olyanok, akik csak a színpad számára írván, nemigen voltak ismeretesek az irodalomban. A pályázat eredményét végre 1818-ban Döbrentei közzétette egy újabb dramaturgiai értekezés kíséretében.[44] Először is előadta, hogy a pályázat csak 1817 elején záratván be, mind a művek bírálata, mind az ítélet kimondása csak ez évben volt lehetséges. „A drámák rendre olvastattak el - folytatja Döbrentei - elébb egyik társunktól, azután az egész gyűlés előtt. Mindenik társ el volt telve a haza szeretetétől, mindenik óhajtotta ezen időszaki írásnak azt a szép szerencsét, hogy általa egy klasszikai becsű drámánk serkentetett volna elé oly készen, mint Minerva Jupiter homlokából. De midőn az egészekben csak némely jelenetek találtathattak jóknak, tűnni kezdett ezen kedves arány reménye. Azonban következett a *Pártosság tüze* című szomorújáték, s ennek első felvonása mindnyájunkban új, nagy várakozást gerjesztett. Édes nyughatatlansággal várta a hazafiság örömének tökéletes kifejlődését, s bár a következő felvonások bennünket el ne csüggesztettek volna. A magát nagy gondolatokban festő talentum becsére nézve legközelebb járt a jutalomhoz a *Pártosság tüze* s az *Öt szomorújáték* írója, s talán ez még elsőbb a mondott tulajdonságban amannál, de a gondolatokat legtöbb dramaturgiához a *Pártosság tüze* írója tudta kötni. Ha ahelyett, hogy csak egy felvonás találtassák ebben jónak, csak egy nézettet-

[42] Erdélyi Múzeum. *Pest. 1814. I. füz. 142-162. lap. II. füz. 174. lap.*

[43] Kölcsey F. minden munkái. *Kiadja Toldy F. VIII. köt. 154-5. lap.*

[44] Erdélyi Múzeum. *Pest, 1818. X. füz. 105-167. lap.*

hetett volna az öt között hiánosnak: úgy az első jutalmat ennek ítélhettük volna, azt gyanítván, hogy az egyben csak költői humora hagyta el, de azt egykor ismét jól helyrehozná. A sok helyt fellobbanó zseniális tűz minden fogyatkozások mellett is pedig, az *Öt szomorújáték* írója részére hajlította volna a jutalmat azon feltétellel, hogy ő is több drámai művészséggel dolgozza újra darabjait."

Két pályázó között haboztak hát a bírálók, bár egyik sem elégítette ki teljesen várakozásukat. Elvégre egyiknek sem adták ki a jutalmat, hanem egy sajátságos középutat választottak. Fölbontották a *Pártosság tüze* jeligés levélkéjét, s a szerzőhöz, Tokody János, Bihar megyei szolgabíróhoz levelet intéztek, melyben fölszólították, hogy javítsa ki művét az odazárt észrevételek szerint, küldje be újonnan, s akkor meglátják, hogy melyik jutalomra érdemesíthetik... Engedett-e Tokody e fölhívásnak, vagy az egész eljárást szabályellenesnek találva, visszautasította, nem tudjuk. Az *Erdélyi Múzeum* megszűntével az egész pályázat ügye feledésbe ment. Úgy látszik azonban, hogy a *Pártosság tüze* később más cím alatt színpadra került, legalább a Tokody névre nemegyszer találunk az akkori műsor drámaírói között. A másik kitüntetett költő Bolyai Farkas volt, marosvásárhelyi tanár, később európai hírű matematikus, ki szerint „a poézis olyan adó, mint a szerelem s a halál, melyet mindenki megfizet valamiként". Mint fiatal férfiú, néhány drámával fizette le az adót; *Pausanias*, *Mohamed* és *Kemény Simon* című drámáival pályázott, de elunva a hosszas várakozást, még két új drámát írt hozzájuk, s az egész gyűjteményt 1817-ben névtelenül közrebocsátotta.[45] Inkább költői természet volt, mint költő, inkább filozóf, mint író, aki sokat érez és gondol, de képtelen alakítani, sőt még eléggé érthetővé is tenni magát. Emberszerető és mélyen erkölcsös szíve néha elvonta matematikai munkáitól, melyekkel bámulatra ragadta a külföld tudósait, költői álmodozásokba merült, s bár az elmélkedő költészet inkább illett természetéhez, nem tudni hogyan, a drámai költészet terére tévedt. Drámái soha nem juthattak színpadra, de az irodalomban nem minden nyom nélkül enyésztek el. Kisfaludy Károly *Mohamed*jéből merítette *Irén*ét s *Kemény Simon*jából a magáét. Bolyai nem is a színpadnak írt, költői dicsőségre vagy anyagi jutalomra sem vágyott, s a drámai gyűjteményéből befolyó jövedelmet a szegényeknek szánta, mégpedig oly módon, hogy a tőke kamatja minden évben a magát Hunyadiért feláldozott Kemény Simon tiszteletére, Simon napján osztassék ki Marosvásárhelyt a koldusok között. A pályabírák megdicsérték e nemes szándékot, de azt rossz néven vették tőle, hogy amint előszavában bevallja, kritikát semmit, s költői munkát is keveset olvasott. „Addig egy dramatikusnak sem kellene írni, míg a dráma reguláit a maga átalakításaival nem egyesítette" - jegyzi meg Döbrentei, s egyszersmind hibáztatja Bolyaiban, hogy nem gondolkodott a drámai bog megkötéséről, hogy műveiben nem váltják föl egymást gyorsan a várakozást, megelégedést vagy fájdalmat okozó tettek, s ehelyett személyei majd mindenütt igen hosszan beszélnek. Azonban a gondolatok nagyságára nézve nem ismer jobb munkát drámairodalmunkban, mint Bolyai tragédiáit és Kisfaludy Sándor *Hunyadi János*át. Mindamellett nem meri átdolgozásra vagy javításra kérni fel őt, mint Tokodyt, s azzal a nyilatkozattal vesz búcsút tőle, hogy művei fűzetlen orientál gyöngyök.

Ezek mellett még *Kun László* és *Losonczi Bánfy István* című tragédiák keltettek némi figyelmet, s az elsőről részletes bírálat is jelent meg. Katona *Bánk bán*ja szóba sem jött. Nem csodálkozhatni rajta. E tragédiában kevés volt, mit az akkori divat kiválóan kedvelt, s aztán Döbrentei adott irányt a bírálóknak, s ő bár buzgó előharcos, nagy érdemű szerkesztő, s később nyelvemlékeinknek jeles gyűjtője és magyarázója, de nem volt az a kritikus, akiben valamely szokatlan jelenség bárminő szempontból is emberére találjon. Nem hiányoztak

[45] Öt szomorújáték. *Írta egy hazafi. Szeben, 1817.*

ugyan esztétikai ismeretei, de inkább emlékét tömte meg elmélettel, mint szemét és fejét gyakorolta a remek műveken. Jobban tudott elmélkedni a költészetről, mint megítélni valamely költeményt, s a vizsgáló és boncoló szellem e hiányát nem pótolta nála az ízlés önkéntelen ösztöne. Munkásságában rendesen az elméletet és gyakorlatot nagy hézag választotta el egymástól, s e vonás nemcsak kritikáit jellemzi, hanem költeményeit és másnemű munkáit is. Nemegyszer támadta meg Kazinczy és iskolája idegenszerűségét, túlzó újításait, feszességét, s ő maga idegenszerűbb, túlzóbb, feszesb volt mindenkinél; vádolta Kazinczyt, hogy Berzsenyi verseibe új, s a költőtől el nem fogadott szókat csempészett be, s ő maga hallatlan vakmerőséggel csaknem meghamisította az egész kiadást; mint a németek hű tanítványa, a lángész korlátlan jogát hirdette, s folyvást az iskolai szabályok jármában nyögött; mindig az egészséges érzés önkéntességét, a természetességet sürgette, és mind költeményeit, mind prózáját leginkább a mesterkéltség és szenvelgés jellemzik. Dramaturgiai értekezésében is több az általános jó tanács, mint olynemű részletek, melyek a dráma lényegére némi átható világot vethetnének. S mennyi az ellenmondás e jól-rosszul megállapított elvek alkalmazásában. Nagy súlyt helyez, bár minden bővebb kifejtés nélkül a cselekmény boga megkötésére, s mégis méltányolni képes a *Pártosság tüze* cselekvényét, mely, amennyire a tartalomból ítélhetni, tulajdonképp nem is cselekvény; óhajtja a lélektani mély vonásokat, az indulatok finom árnyalatait, mégis nagy gondolatoknak nevezi Bolyai dagályos párbeszédeit, melyekben sohasem személye, hanem mindig maga a költő beszél; túl szigorúan rója meg a *Pártosság tüze* anakronizmusait, és *Mohamed*ben, *Kemény Simon*- és *Pausanias*ban nem veszi észre, hogy mindenik hős a XVIII. század fölvilágosult szellemét árulja el; óhajtja a nemzetiség eredeti vonásait, s Katona *Bánk bán*jában nem veszi észre az élesen kifejezett nemzeti vonásokat. Mind ő, mind társai egy szunnyadó nagy tehetséget kívántak munkásságra ébreszteni, egy klasszikai becsű drámát vártak: mindkettő megjelent, előttök állott, nem látták, elfordultak tőle; soha hazánkban drámai pályázás szebb eredményt nem mutatott föl, és mégsem volt eredeti mű, mellyel az 1821-ben fölépült erdélyi színházat megnyithassák. Az első magyar állandó színház Korner *Zrínyi*jével nyílt meg Horváth Dániel fordításában, mintegy jóslatképp, hogy színpadunkon még sokáig fognak uralkodni az idegen költők, s a nemzeti dicsőség és hazaszeretet fényes, de drámaiatlan festményei.

A pályázás eredményéről maga Katona tudott legkevesebbet, „Ötödik éve - mondja *Bánk bán*jához 1819-ben írt előbeszédében[46] - hogy készítettem e darabot, mikor az *Erdélyi Múzeum*ban a kolozsvári leendő játékszíntől fölszólítás hirdettetett. Nem volt-e pénze, vagy - amit szégyen volna hinni - nem találtatott valamire való munka, és így a neszt csak az idővel akarták meghalatni, de valójában a híre is elnémult, vagy legalább én nem tudok róla.” E körülmény nyilván mutatja, hogy nemigen volt összeköttetése az akkori nevezetesb írókkal és irodalmi körökkel. Az *Erdélyi Múzeum* ismeretesb folyóirat volt, s ez első drámai pályázás nagyobb figyelmet költött, mintsem ne képezte volna az írók beszédtárgyát. Azon ügyvédi irodában, hol Katona segédkedett, és Kecskeméten, hova néha lerándult, nemigen beszéltek ilyen dolgokról. A színészek távozta után nagyrészt oly körökben élt, hol inkább a leendő ügyvéd képződött, mint a fejlődő író. Ez izolált élet nem volt minden befolyás nélkül pályájára. Innen magyarázhatni ki egy részben semminemű irodalmi párthoz nem tartozását, nyelvtani és verselési botlásait, s azon olcsó dicsőségben sem részesülését, hogy valamelyik jó barátja megdicsérje. Ha történetesen vagy ajánlat útján megismerkedik Kazinczyval, Szemerével, vagy az akkori irodalom valamelyik szóvivőjével, bizonyosan bármelyikök kijavíttatja vele nyelvtani és verselési botlásait, s emelni igyekszik, ha nem műve, de törekvése érdemeiért. Azonban az irodalmi pártfogás mindig némi függést tesz föl. Kazinczy és Szemere

[46] Bánk bán. *Szerzette Katona József. Pest, 1821. IV. lap.*

mint kiválóan nyelvművészek és lírai költők, alkalmasint olynemű befolyással lettek volna reá, mely aligha jótékonyan hat vala drámaírói fejlődésére. Talán általok csinosb íróvá, híresb költővé válik, de talán a drámai nyelv s a drámai erő árán. Így magára hagyva, szabadon fejlett fény- és árnyoldalaival, és szerencsétlenségében is volt némi szerencse.

Csak egyetlen író volt rá némi befolyással, Bárány Boldizsár, egy korában sem igen ismert, s ma már egészen elfeledett drámaíró. Úgy látszik együtt jurátuskodtak, s együtt tettek ügyvédi vizsgálatot is, s Bárány, éppen mint Katona, már 1813-ban megkísértette erejét a drámaírás terén. Ekkor adatott elő első drámája *Sajdár és Rurik* című, melyet egész 1833-ig játsztak színészeink. Ezután még két olyan művet írt, melyek a húszas és harmincas években többször előadattak. Címök: *A szittyai magyarok kijövetele Ázsiából a hét magyar kapitány alatt*, vitézi játék öt fölvonásban, továbbá *Rübezahl az óriási hegyekben vagy a zöld leányka*, romántos nézőjáték öt fölvonásban. Az irodalomban is föllépett 1836-ban egy jambusban írt művel, *Árpádi ház* cím alatt,[47] mely színpadra soha sem került, s az irodalomban is elhangzott. Fejlődésében nem hogy emelkedett volna, hanem inkább hanyatlott. Első műveiben még volt némi technikai ügyesség, utolsó nagy művében magasra tört minden erő nélkül, és se az irodalomban, se a színpad nem látta hasznát. Zavaros és vontatott cselekményt, bágyadt s majdnem érthetetlen jellemrajzot nyújt igen rossz nyelven. Úgy látszik, hogy mint kritikusnak is hasonló fejlődése volt. Már fiatal korában kitüntette esztétikai műveltségét, és éles szeme volt egy s más iránt, de mennél többet olvasott, annál inkább megzavarodott, legalább utolsó művéhez csatolt előszava és jegyzetei ezt tanúsítják.

Katona megmutatta neki mellőzött tragédiáját, melyet kijavítni, s ha kell, átdolgozni szándékozott. Maga is észrevett benne némi javítandókat, de hallani akarta a más véleményét is. „Részemről elegendő hálát nem adhatok - mond folytatólag fönnebb idézett előbeszédében - hogy így esett, mert megvallom, hogy gyöngét írtam, mindazáltal ezzel nem azt célozom, hogy most egy fénikszet mutatok elő, hanem csak jobbat. Éles szemek olvasgatták és figyelmessé tettek a szépre, úgy mint a rútra: most is gyönyörködve olvasom Bárány Boldizsár úr akkori barátomnak írásban adott *Rostá*ját - mindenkor szíves emlékezetem legyen köszönetül." De mielőtt kimutatnók, hogy Katona mily javításokat tett tragédiáján részint a maga oktából, részint Bárány tanácsára, vizsgáljuk magát a tragédia tárgyát, e mondával vegyes történelmi eseményt, nézzük hogyan ítélik meg történetíróink, hogyan dolgozták föl a külföldi írók, s hogyan maga Katona.

II. Endre még bátyja, Imre király életében, mint Dalmát- és Horvátország hercege nőül vette Gertrudot, Merania hercegének leányát. A merani hercegek neve eredetét nem a Tirolban keblezett Mérantól veszi - jegyzi meg Szalay - hanem a dalmát-albániai tengerpartnak, hol Maronia, hol Merania nevek alatt előforduló hegyes vidékétől, melynek őrzése, mióta Kálmán a magyar birodalmat az Adriáig terjesztette, a Dachau és Andechs, Istriában is birtokos bajor nemzetségekre, mint a magyar korona hűbéreseire bízatott, honnan *Dux Meraniae* címök származik, mely helyett a *Dux Dalmatiae* címmel mint egyjelentésűvel is szerettek élni, mindaddig míg Gertrud Endrének, a valóságos dalmát hercegnek hitvesévé válván, a *Dux Meraniae*nak *Dux Dalmatiae*ra fordításával fölhagytak. Gertrud férjére, mint hercegre is nagy befolyással volt, s ennek bátyjával, a királlyal meg-megújuló villongásait az ő nagyravágyása szította. Amikor Imre pártos öccsét a kheenei várba záratta, Gertrudot nem tűrte meg többé országában, hanem hazaküldötte szüléihez. Azonban beteges lévén, és érezvén közel halálát, kibékült öccsével, sőt fiának, a már megkoronázott ötéves Lászlónak gyámjává tette. Meghalt

[47] Árpádi ház. *Játékszíni hős rajzolat. Két szakaszban.* I. A király éje. II. Boruslav vagy a viszontlátás. *Írta Bárány Boldizsár, hites ügyvéd. Székesfehérvár, 1836.*

1204. november 30-án. Endre gyámi tisztét igyekezett híven betölteni, de a visszatért Gertrud mindent fölforgatott. Constantia, Imre özvegye, kénytelen volt fiával és a koronával Lipót ausztriai herceghez futni, s fegyveres oltalmat kérni. Mindkét fél hadra készült, de a gyermek király 1205-ben meghalván, Endre királynak kenetett, s Gertrud nagyravágyása törvényes úton érte el célját.

A férfias asszony most mint királyné nyíltabban avatkozott az ország ügyeibe, s rokonait és kegyenceit adományok- és hivatalokkal halmozta el, ami csakhamar a főurak visszatetszését keltette föl. Négy fiútestvére volt. Berthold, a legifjabb, mindjárt Endre trónrajutásakor föltűnik az udvarnál. Még nem teljes korú s meglehetős tudatlan, mégis Endre, Gertrud ösztönzésére 1206-ban kalocsai érsekké választatta. A pápa nem akarta megerősíteni, de Endre sürgetésére végre engedett. Gertrud ezzel nem elégedett meg, s három év múlva Bertholdot Dalmát- és Horvátországok bánjává neveztette ki. Sőt 1212-ben az erdélyi vajdaság s bácsbodrogi főispánságok címeivel is fölruházta. Bertholdot az udvarnál nyomon követte a másik testvér, Eckbert bambergi püspök, mint a pápa követe, hogy szerencsét kívánjon a királynak újdon szülött fiához. Egy darabig ottmaradt, s a királytól terjedelmes földbirtokot nyert adományul a Szepességben. Később visszatért ugyan Németországba, de minthogy 1203-ban a hohenstaufeni német császár megöletése miatt ő és testvére Henrik, isztriai határgróf gyanúba jöttek, nénje udvarában keresett menedéket, és sok bajt okozott Endrének, hogy őt a pápa s a birodalmi rendek előtt kimentse. Csak 1211-ben mehetett vissza Bambergbe, püspöki székhelyére, ugyanakkor tájt Henrik Palesztinába indult. Így 1208 óta Gertrud három testvére volt az udvarnál: Berthold, Eckbert, Henrik, Ottóról, a negyedik testvérről, csak 1217-ben van emlékezet, midőn Endrét a Szentföldre követte.

Gertrud nemcsak rokonai s idegen kegyencei túlságos emelésével haragította magára a magyarokat, hanem nagy fényűzésével és pazarlásával is. Amidőn 1212-ben az országba érkeztek Hermann thüringiai tartománygróf követei, hogy Eisenachba szállítsák a királyi pár négyéves leányát, Erzsébetet, aki a tartománygróf fiának, Lajosnak volt jegyese, Gertrud fényes ünnepélyt rendeztetett. A kisdedet tömérdek nép jelenlétében vették át a követek, s vele nagy mennyiségű ékszert, arany, ezüst edényeket, drága ruhákat és bútorokat, köztük ezüst bölcsőt, melyben Erzsébet, arany-, ezüstkelmékbe burkolva feküdt. E pazar fény még inkább megerősítette a magyarokban azt a hitet, hogy amit a királyné és testvérei az országban erőszakos úton összegyűjtöttek, azt a rokonokhoz idegen földre szállíttatják.

Ez volt a nemzet hangulata, midőn Endre 1213-ban a lodomeriai és galíciai tartományokba indult seregével. E hadjárat egy előbbinek volt következménye. Misztiszlavics Dániel, Galícia és Lodomeria fejedelme, az oroszok és lengyelek támadásai ellen magyar segélyért folyamodott, s Endrének és seregének megjelenése 1206-ban mind a lengyeleket, mind az oroszokat visszavonulásra bírta, de az oly kevéssé erélyes király alighogy Dánielt Lodomeria birtokában megerősítette, s Galícia kormányával a szuszdali orosz fejedelem fiát megkínálta, hazatért, a magyar felsőbbségnek csak árnyékát hagyva a két tartományban, melyeknek neveit királyi címei közé sorozta. Dániel nem sokáig tarthatta magát, kénytelen volt a lázadók dühe elől Magyarországba menekülni. Endre nemigen törődött visszahelyezésével, csak midőn a fejetlenség tűrhetetlenné vált, s a föllázadt galíciaiak két más fejedelmet, Vladimirt és Románt 1212-ben megölték, gondolt a rend helyreállítására. Így indult meg a második hadjárat, mely még 1214 elején is távoltartotta Endrét országától. A király távolléte éppen alkalmas idő volt arra, hogy az elégületlenek bosszút álljanak a királynén és az idegeneken, akiket szívökből gyűlöltek. Néhány főúr vezetése alatt megrohanták a királyné lakát, és megölték. Gyermekeit: Bélát, Endrét és Máriát, mert Kálmán atyjával volt Galíciában, s Erzsébet Eisenachban, nevelőjök Salamon mester, Miska gróf fia mentette meg a végveszélytől.

A viszonyok és események e fővonásaiban a régibb hazai és külföldi krónikák, valamint az újabb történetírók egyaránt megegyeznek, de abban, hogy a lappangó elégületlenség kitörésére mi adott okot, ki ölte meg a királynét, eltérők az adatok és vélemények, sőt bennök némi mondai részeket is megkülönböztethetni. A legrégibb magyar krónikák, minők a *Budai*, a *Képes* (Márk krónikája), a *Pozsonyi krónika* és a Thuróczié, aki belőlök merített, úgy beszélik el az eseményt, hogy Gertrud királyné egyik udvaránál vendégképp mulató testvérének kezére játszotta Bánk bán nejét, aki erőszakot tett rajta, amiért a férj megölte a királynét. E krónikák nem szívesen beszélik el ez eseményt, sőt a királynét annyiban mentik is, amennyiben tettét az ördög sugalmazásának tulajdonítják. Muglen krónikája, e félmagyar és félnémet forrás, szintén Bánk bánt tartja a királyné gyilkosának, a királynét testvére célja elősegítőjének, azzal a különbséggel, hogy a merénylő testvért meg is nevezi, a bambergi püspöknek, tehát Eckbertnek mondva. Ugyanezt találjuk a *Rímes krónikáb*an is, azzal az eltéréssel, hogy ez az erőszak merényét Bertholdnak tulajdonítja. A tisztán német források közül némelyik Gertrud halála okát egyedül csak a magyarok német gyűlöletében keresi, mint a *Kölni évkönyvek* (*Monumenta Germaniae* T. XXIV.), de vannak olyanok is, melyek többé kevésbé egyeznek a magyar krónikákkal, megemlítik a merényt, azonban a merénylőnek hol Eckbertet, hol Bertholdot tartják, a gyilkosnak pedig hol Pétert, hol Bánkot, mint *Fundatores Monasterii Diessensis* (*Mon. Germ.* XVII.), *Chron. Alberici Trium Fontium* (Uo. XXIII.). *Annales Marbacenses* (Uo. XVII.). *Anonymus Leobiensis* Peznél stb.

A későbbi magyar történetírók szintén a régibb magyar krónikák szellemében beszélik el az eseményt egész a XVIII. századig. Bonfini egész költői beszéllyé alakítja át, s arra az időre teszi, midőn Endre Palesztinában táboroz. Őt követi Heltai is, akinek magyarul írt munkájából tanulja meg a magyar nép e félig-meddig mondává alakult történeti eseményt. Bonfini elbeszélése Heltai átdolgozásában így hangzik:

„Lőn azonközbe, hogy a római pápa az ő bulcsujával sok keresztén fejedelmet fellezesztene, kik elmennének, hogy visszavennék Jeruzsálemet, és megszabaditanák a Krisztus koporsóját a pogánoktól. És azok közükbe főhadnagygyá választa a magyari András királyt. Mikoron ez okáért András király bement volna Konstancinápolba, ott kelletik neki egy üdéig mulatni, miglen többi társai is oda gyülének. Hatta vala kedig az András király helytartóul országában egy jeles férfiut, Bánk bán nevőt, ki az Baraknak nemzetségből való vala, hogy az birna addig az egész országgal, és mindenekre gondot viselne. Ennek hivsége allá ajánlá, a királné asszonyt is minden ő udvarával. Azonközbe juta Németországból a királné asszonnak öccse, hogy vigasztalná a nénjét, miért hogy távoly vala az ura. Vala kedig az Bánk bánnak a felesége éjjel-nappal a királné asszonnál, ki igen szép szömély vala, és igen jámbor; és azért nyájaskodék vala a királné asszon igen örömest vélle. Ezt igen kezdé a királné asszonnak az öccse szeretni, annyira, hogy meghal vala miatta. A királné asszon megérté ezt, de kedveze az öccsének, és mindennap azért egymással nyájaskodnak vala és egy asztalnál esznek vala: némelykort is szólnak vala csak ketten egymással. Annakutánna behivá a királné asszon az Bánk bán feleségét egy rejtek házba és ott lőn a királné asszon öccse is: azonközbe a királné asszon kijöve a házból, és csak ketten maradának az házban. Mikoron az jámbor Bánk bánnak a felesége sokáig megoltalmazta volna beszédekkel az ő jámborságát, végre a királné asszonnak öccse erőszakot tőn rajta.

Elhallgatá szegény a gonoszságot. De mikoron egynyihány nap mulva az Bánk bán játszadozni akarna a feleségével, sirni kezde és mondá néki: ne nyulj hozzám, nem feleségedhez nyulsz... Engemet királné asszon mellé adtál, de ez engemet az öccsének ejtett csalárdságával; ihol vagyok szerelmes uram! vagy megversz, vagy megölesz: szabad vagy vélle; mert erőszakot tött rajtam. Bánk bán nagy bánatba és igen nagy haragba essék, de mindazáltal

vigasztalni kezdé feleségét, mert igen sir vala, és igen kéré az asszont, hogy veszteg lönne, és senkinek nem szólana semmit: ő akarna mind a kettőért bosszut állani. Semmiképpen e szörnyü bosszuságot nem türheté Bánk bán: hanem másod napon béméne a királné asszon házába, mintha szólni akarna vélle, és kirántá a hegyes tőrt és aval általüté a királné asszont. És a véres hegyes tőrrel kijöve és mondá az udvarbelieknek: Az Gertrud megcsalta felesé-gemet és az öccsének hajtotta, hogy erőszakot művelt rajta: ám megölém érette: még ma egynéhány úrral a mü felséges urunk után indulok Konstancinápolba: ám önmagam kezébe megyek: tegyen ő törvényt felőlem. Ezt hallván az udvarbeliek, mindnyájan lecsendesedének. És mindjárt társaságot mellé vevén, hamarsággal beeméne Konstancinápolba. És mikoron a király eleibe ment volna, monda: Felséges király! te vagy az én birám és felperesem is. Tehozzád jöttem, mert tudom, hogy igaz biró vagy: ezért nem akartam futásra venni dolgomat: hanem a te igaz itéletedből vagy élni, vagy halni akarok. Ihol felséges uram, az véres tőr, mellyel megöltem az Gertrudot. Ha méltatlan cselekedtem, ugyan evel ölj meg mindjárást; de ha méltón haragudtam és megöltem őtet; könyörgek felségednek, hogy példa legyen minden népeknek, ments meg engemet, hogy tessék minden előtt, hogy nem héába hoztam ide fejemet a te igaz itéleted eleibe: ihol vagyok.

A király mind meghallgatá az Bánk bán beszédét nagy állhatatossággal és ingyen semmiben nem változék meg az orcája; és monda: Bánk bán! bizom én a te hivségedben. Ha a dolog ugy vagyon, amint megbeszéled: tehát térj hamar vissza az országba, és hiven eljárj te tisztedben, melyet reád biztam. Ezt a mü szent hadunkat nem kell megkéselnünk semmi törvén tétellel; mikoron visszatérek Magyarországba, akkor törvént teszek felölled. És ezt mondván, visszabocsátá az embert; ő maga kedig elinditá a sereget a tengerre, hogy általmenne vélek... Mikoron kedig haza jött volna András király, nagy csendességben és békeségben találá az egész országot. És másod napon mindjárást törvényt üle. És mikoron Bánk bán megbizo-nyitotta volna a megholt királné asszonnak a vétkét: a király olyan sententiát monda ki, hogy méltán megöletett a királné asszon és mentséget ada Bánk bánnak."[48]

A XVIII. század kritikai történetírói: Katona, Pray csakhamar elvetették Bonfini költői beszélyét, bebizonyítva, hogy a királyné megöletése 1214-ben történt, midőn Endre hadait Galíciába vezette, s nem 1217-ben, midőn a Szentföldre indult. De a régibb krónikákban is kétkedni kezdettek. Mint egyházi férfiak nehezen tudták elhinni, hogy szent Erzsébet anyja, Gertrud, oly gonosz asszony lett volna, s Eckbert vagy Berthold püspökök ily bűnt követhettek volna el. Mindkettőt készek mentegetni, mert amaz visszatétetett püspökségébe, emez pedig 1218-ban az aquilejai pátriárkaságot nyerte el. Az egyház - úgymond Pray - az ily dolgokban igen szokott vigyázni, és kinek-kinek életét kemény vizsgálat alá veszi előbb. Katona István bőven fejtegeti ez eseményt, de a királyné megöletésén kívül semmit sem igen tart bizo-nyosnak. Gertrudot hajlandó fölmenteni a vád alól, mert bűnét nem tartja megegyeztethetőnek jellemével, sem leányának, Erzsébetnek annyira vallásos és erkölcsös neveltetésével. Eckbert vagy Berthold merényét is elveti, s a királyné megöletésének legvalóbbszínű okát az idegenek túlságos kegyelésében s a hazafiak mellőzésében keresi. A régi krónikáknak, mely szerint Bánk bán lett volna a gyilkos, nem ad hitelt, s egy német krónika nyomán úgy hiszi, hogy Péter főispán ölte volna meg a királynét, de azt is megemlíti, hogy a Fridvalszky-féle diplomában Simon és Mihály bánok, testvérek mondatnak a királyné gyilkosainak, s így többen voltak az összeesküvés és gyilkosság részesei.

[48] Nemzeti könyvtár. *Harmadik folyam. Tizenhatodik századbeli magyar történetírók. Szerkesztő Toldy Ferenc.* Heltai Gáspár magyar krónikája. *Pest, 1854. 204-207. lap.*

Mindjárt a század elején Fessler és Engel más véleményt nyilvánítanak. Fessler nem utasítja a mesék közé a régibb magyar és német krónikák adatait; Pétert tartja ugyan ő is a királyné gyilkosának, de valónak hiszi a királyné bűnét s a Bánk nején elkövetett erőszakot, és kikel azok ellen, akik Gertrudot azon okból tartják ártatlannak, mert Szent Erzsébet anyja volt. Elmondja, hogy Erzsébet nevelésének érdeme nem az anyjáé, mert már négyéves korában Eisenachba vitték és ott nevelték. Engel szintén elismeri Gertrud bűnét, s gyilkosának is Bánkot tartja. Virág Benedek megjegyzi, hogy az újabb írók könnyen ítélnek, midőn a régibb krónikák adatait kétségbevonják, mindamellett ő sem mond határozott ítéletet, bár inkább a régibb magyar krónikák felé hajlik. Budai Ézsaiás mesének tartja a Bánk nején tett erőszakot, s Péter főispánt mondja a királyné gyilkosának. Budai Ferenc azt hiszi, hogy Bánk nején semmi gyalázat nem történt; ezt csak maga Bánk gondolta ki, hogy maga mellé több gyilkostársat kaphasson, s gonosz cselekedetének mentsége legyen, melynek indoka tulajdonképp Gertrud gyűlölete volt, mert ennek ösztönzésére vette el tőle Endre a dalmát-horvátországi bánságot, s ruházta át Bertholdra. De azt elfelejti Budai, hogy Endre Bánkot nádorrá tette, ami nagyobb méltóság a bánénál. Budai azt is állítja, s ezt már alaposabban, hogy Bánk ha bocsánatot nyert is Endrétől, IV. Béla király alatt megbűnhődött, mert egy 1262-ben kelt diplomában, melyben Béla király Újfalu és Jernye nevű falvakat nem messze Sáros várától egy Merse nevű vitéznek adományoz, tisztán ki van fejezve, hogy e falvak hajdan a Bánk bánéi voltak, s mint a hűtlenség bűnébe esettől a koronára szállottak. Péczely ellenkezőleg egészen hitelt ad a régibb magyar krónikáknak. Annál erősebben tagadja a királyné bűnét, s a Bánk nején elkövetett merényt Majláth János a következő okokból: a királyné halálát s a lázadást elég más ok magyarázza s nincs szükség ama gyalázatos tettre; a tizennégy krónika közül, amelyek megemlítik a királyné halálát, csak hat van olyan, amelyek a gyalázatos merényt is megemlítik; ez a hat krónika későbbi időből való, mint a nyolc más, s így a monda később keletkezett, s nem egyidejűleg a tettel. De Majláth csalódik, midőn csak tizennégy krónikát emleget, melyek ez eseményt tárgyazzák, holott sokkal több van, s e merényt oly krónikák is följegyezték, melyek majdnem egykorúak magával az eseménnyel.

Az újabb történetírók, Szalay László és Horváth Mihály, mintegy középúton járnak, s kiegyenlíteni igyekeznek az ellentétes véleményeket. Szalay a következőképp beszéli el az eseményt: Endrét a galíciai ügyek még 1214 elején is távol tartották országától, s a közigazgatás Bánkot gyakran Esztergomba, a királyné palotájába szólította. Ilyes alkalommal történhetett, hogy Berthold, kinek szerelmét a nádor hitvese visszautasította, buja vágyát a férjétől imádott asszonyon csel és erőszak által, a királyné termeiben s a királyné tudtával töltötte. A bosszú villáma nem késett leszállani; Berthold valamelyik erősségébe rejtőzött s utóbb megszökött, a királyné kincseit magával vitte, de Gertrudra Bánk barátjai halált mondottak. Szándékukba magát az esztergomi érseket is beavatták, s az érsek nem nyilatkozott ellene. A középkor valamelyik elménce ez oknál fogva a következő amphibologiai választ adja az érsek tollába: *Reginam occidere nolite - timere bonum est - si omnes consentiunt - ego non - contradico, melyet más fölosztással is olvashatni: Reginam occidere nolite timere - bonum est - si omnes consentiunt - ego non contradico*. Az összeesküdtek Péter bihari főispán és Simon bán vezérlete alatt a királyné termeire törtek, s udvaroncainak és szolgáinak közepette megölték. Gyermekei megmenekültek. Endre visszatérvén Galíciából, Ince pápának őszintén bevallotta, hogy Berthold miatt, mert mások fölébe emelte, majdnem az egész ország, nagyok és kicsinyek gyűlöletét vonta magára, s ez ok miatt maradhatott el - kivált ha még hozzá adjuk, hogy a főbbek lengyel földre menekültek - a tettesek büntetése. Szalay elveti a régi magyar krónikáknak azt az állítását, hogy Bánk ölte meg a királynét, mert az egykorú krónisták csak Péter s Endrének egyik oklevele Simon bánt említik név szerint mint tetteseket, s mi több, Bánk, kiben a király alkalmasint éppen úgy áldozatot látott, azontúl is főméltóságokat viselt, több oklevél tanúsága szerint. Bizonyos csak annyi, hogy egyesek jószágai elkoboztattak,

valószínűleg azokéi, akik megfutamodtak. Horváth ugyanezt mondja, azzal a különbséggel, hogy nem Bertholdot tartja a merény elkövetőjének, hanem a királyné többi testvérének valamelyikét, mert Berthold ilyféle tett miatt soha kérdőre nem vonatott, utóbb is békében élt az országban, s 1215-ön túl ismét több oklevélben olvashatni nevét. De Horváth ez állítását nem igazolja az a körülmény, hogy Berthold megszökése után Ugrin lett a kalocsai érsek, s midőn a pápa megengesztelődött iránta, akkor sem foglalta el Magyarországon főpapi székét, hanem 1218-ban aquilejai pátriárkává neveztetett ki. Horváth is Pétert tartja a királyné gyilkosának, de azt is megjegyzi, amit Szalay mellőz, hogy a főbűnösök közül Péter csakugyan megbüntettetett. De mind Szalay, mind Horváth Pétert illetőleg csak a krónikákra hivatkoznak, s nem egyszersmind oklevélre is, pedig ilyen is van Fejérnél[49] IV. Bélának egy 1237-ben kelt oklevele, mely szerint a cisztercitáknak adományozza Ugurdot, mely anyjának, a királynénak megölésével felségsértés bűnébe esett Péternek javai közé tartozott, továbbá ugyancsak a cisztercitákra szállítja a pétervaradi uradalmat, mely szintén a felségsértő Péteré volt. Ez oklevélből azt is következtethetjük, hogy Pétervárad Pétertől vette nevét, s midőn Katona tragédiájában Bánk Pétert egy helyt *Várdán*nak szólítja, ez, ha nem a német *Wardein*, csak a *Petrus Vardanus* magyarosítása. Egyébiránt Horváth helyesen jegyzi meg, hogy e véres jelenetet s általában ez idők viszonyait még több tekintetben homály födi.

A legújabb történetírók közül Pauler Gyula következőképpen nyilatkozik ez eseményről:[50] „Bánk bán történetét ismeri mindenki. II. Endre korában nádor volt. Nején Gertrud királyné valamelyik testvére erőszakot tett. A királyné segíti testvérét, vagy legalább Bánk azt hitte róla és megölte. Így olvassuk azt számos, nagyon számos könyvben, lehet mondani hatszáz esztendő óta. Nagy költők foglalkoztak e történettel, s Katona József emlékével mindig megújul elménkben Bánk bán e tragédiája. A költő élő egyént teremtett az Árpád-kor ködös alakjából. Ilyen lehetett ő, így cselekedhetett, de vajon csakugyan ilyen volt-e, és főképp azt tett-e, amit a tragédia százados hagyomány felhasználásával oly megrendítően elénkbe állít? Arra a történelem aligha igennel felelhet. Keveset tudunk Bánkról, de ebből a kevésből is egy nagy politikai tényezőt ismerhetünk föl benne. Politikai forradalmi tett volt Gertrud királynénak megöletése is. Bánk nejének a meráni hercegfiúk buja szerelmének azonban semmi közét sem lehet hozzá megállhatóan kimutatni.

Idegeneknek, különösen németeknek kegyelése sohasem volt népszerű dolog Magyarországon. Endre hebehurgya természete bizonyára nem járt el e kedvezésben a legtapintatosabb és legigazságosabb módon. Abban sem kételkedhetünk, hogy e jövevények közül nem mindenik becsülte meg magát, hanem méltó okot adott az elégületlenségre. Az elégületlenek közül némelyek majd Géza hercegnek, Endre nagybátyjának Görögországba szakadt fiaira, majd a gyermek trónörökösre, Bélára gondoltak, hogy a királyi székbe ültessék, s a gyűlölet Gertrud ellen is, kiben nem ok nélkül látták a bajnak: az idegen dédelgetésnek okát.

Összeesküvés képződött hát ellene s a németek ellen, melyről János esztergomi érsek is tudott, ki ugyan mindig meghajlott a hatalom előtt, s legföljebb magánérdekében mert szembe szállani a királlyal, de - ha szabad e nevet használnom - nem látta jónak dacolni, legkevésbé pedig Berthold kalocsai érsek érdekében, kivel szemben sokat kellett áldozni prímási hatalmából és tekintélyéből. Az összeesküvésbe részes vagy legalább tudós volt az országnak a király után első világi embere is, Bánk, a nádorispán, a Bor-nemzetségből, aki a lebényi Goth után 1211-ben emelkedett a nádori székbe...

---

[49] Codex diplomaticus Hungariae. *Tomus IV. Vol. I. 68-69. pagina.*

[50] A Nemzet, *1882. 117. száma tárcájában:* A történelem Bánk bánja.

Az összeesküvés a németek és a királyné ellen 1213 őszén tört ki; II. Endre király az ország keleti részében járt. A királyné mellett Berthold érsek volt, és mint vendég Leopold ausztriai herceg, II. Géza király leányának fia, s így Endrének első ízben unokatestvére. Valószínűleg vadásztak, mert a királynét szeptember 28-án sátorban találjuk, kétség kívül a vértesi hegyekben, közel a pilisi cistercita kolostorhoz, mert csak ez magyarázza meg, hogy Gertrud holttestét éppen e zárdába temették.

Az összeesküvők nem orozva, hanem nyílt támadással rohantak rá a kíséretére, körülbelül úgy, mint Cadondal a choanjai tervelték Bonaparte konzul ellen. A támadó csapatban Simon mellett még Pétert ismerjük, ki a legnagyobb valószínűség szerint csanádi, de semmi esetre sem bihari ispán - nem bán - volt a hadseregben. Pétervárad körül bírt, s e birtokaiból következtetve, alighanem a Csanád-nemzetségből származott. A támadás legalább részben sikerült, Lipót herceg és Berthold elmenekültek, de Gertrudot sátrában meglepték, s a szó szoros értelmében darabokra vagdosták; a halálos csapást Péter mérte reá. A megriadt királyi kíséret csakhamar összeszedte magát. Még az éjjel megtámadta az összeesküvőket és szétverte. Péter az ütközetben elesett." Így a Bánk bán neje ellen elkövetett erőszakot ő sem ismeri el történeti ténynek.

A magyar és külföldi költők, akik Bánk esetét földolgozták, egész Katonáig mind Bonfini után indultak. S ez természetes volt. Bonfininek a humanisták modorában írt magyar történelme az olvasott könyvek közé tartozott külföldön; németre is lefordították, Magyarországon éppen nagy becsben tartották, s akik nem tudtak latinul, a Heltai átdolgozásában olvashatták, aki egész II. Ulászló koráig leginkább őt követi. Az első földolgozó Hans Sachs volt, a híres nürnbergi mester, aki 1561-ben egy ily című tragédiát írt: *Ein Tragedie, mit zwölf Personen, zu spielen, Andreas der ungerisch König mit Bankbano seinem getreuem Statthalter*.[51] Nemcsak Bonfiniből merített, hanem minden új lelemény nélkül követte nyomról nyomra. Egyet-mást a maga módja szerint kifest és megékesít ugyan, magán- és párbeszédeiben is van némi költői csillám, de se a cselekvényt, se a jellemrajzot nem teszi drámaibbá, új indokokat sem használ, úgyannyira, hogy az egész tragédia alig több, mint Bonfini elbeszélésének párbeszédbe szedése. A király és a nádor neveit meghagyja, a Bánk nejét Rosinának nevezi, a merénylő herceget Frigyesnek, akit egyszersmind úgy rajzol, hogy megbánja tettét, s koldusruhában vezekelve, visszabujdosik Németországba. Emellett hét új személyt léptet föl, kiket nem talált Bonfiniben: István és Albert kamarásokat, akik tanácsadó- és tanúképp szerepelnek, s két magyar fejedelmet, Vencelt és Lászlót, akik Palesztinába kísérik a királyt; Frigyes hercegnek egy szolgáját, egy hírnököt és levélhordót, de ezek mindnyájan mellékszemélyek. Hans Sachs után hét évvel, 1567-ben egy magyar költő, Valkai András[52] dolgozta föl e tárgyat, szintén Bonfini után. E mű érdeme is, mint Hans Sachsé, nem az alakításban, hanem az előadásban áll. Mindenik megelégszik azzal, hogy Bonfini szerint hűn elbeszélje a történteket, Endre elindulásától Palesztinába, egész haza jöveteléig, de mindenik egyszersmind erkölcsi tanulsággal bocsátja el olvasóit.

Jobb mindezeknél egy angol dráma, *Elmerick vagy az igazság győzedelme* című,[53] melyet Lillo György írt 1739-ben, kevéssel halála előtt, s barátja, Gray János, adatott elő a Drury

---

[51] *Nürnberg 1558-79. E műről, valamint Bánk bán más német földolgozóiról bőven és jelesen értekezett Heinrich Gusztáv* Bánk bán a német költészetben *című művében. Budapest, 1879.*

[52] Az nagyságos Bánk bánnak históriája *stb., Debrecen, 1574. Kolozsvár, 1580; és ismét Debrecen, 1580.*

[53] Lillo's Dramatic Works. *London, 1810. II. V. Lásd bővebben Csiky Gergely* Egy angol Bánk bán *értekezését.* Kisfaludy Társaság Évlapjai, *XV. köt. 213. lap.*

Lane színházban nagy tetszés között. A személyek nevei közül csak Endre királyét tartotta meg, a királynét Matildának nevezi, Bánkot Elmericknek, nejét Ismenának, a meráni herceget morva herceggé teszi Konrád névvel. A többi személyek: Báthori, Ismena atyja, Zenomira, a királyné hölgye, Belus, Elmerick titkárja. A dráma színhelye a királyi palota Budán. Lillo is Bonfini után indul, de új leleménnyel s a szenvedélyek új indokaival egészen átalakítja az elbeszélést saját drámai céljai szerint. Emellett kiérzi az angol és magyar alkotmány rokonságát, Földetlen János angol király s az Arany Bullát kiadó Endre korának érintkező pontjait. Endrét úgy tünteti föl, mint a legeszményibb alkotmányos királyt, aki a királyok törvénytelen rendeleteivel szemben fölruházza a nemzetet az ellenállás jogával, hogy a törvényszegő királyt letegye, s más fejére helyezze szent István koronáját. A mű hőse egyébiránt nem Elmerick bán, hanem a királyné; az intézi a cselekvény bonyodalmát, benne központosul a tragikai érdek. Elmerick nem szenvedélyétől elragadtatott férfiú, hanem erélyes királyi helytartó, szigorú bíró, a részrehajlatlan igazságosság szükségének képviselője, aki a bűnös királynét nem öli meg, hanem bakóval végezteti ki teljhatalmánál fogva, melyet a király e szavakkal ruházott reá:

Vedd e kardot,
S ne hordd hiában. Bárki merje
Rangban vagy születésben bizakodva,
Polgáraim nyugalmát megzavarni:
Ne tartsa semmi vissza kezedet;
Felelni fogsz az égnek és nekem.

Ellenben a királyné tele szenvedéllyel, küzd ellene, és egyik bűnből a másikba sodródik, míg végre eléri a nemezis. Nem szereti férjét, titkon Elmerickért lángol, s testvére, Konrád céljait is csak azért segíti elő, hogy ha Ismena hűtlen lenne férjéhez, ez elfordulna tőle, s ő nyerhetné meg szerelmét. De az erényes Ismena megvetéssel, majd irtózattal fogadja Konrád vallomásait, s férje bosszújával fenyegeti, ha még tovább is üldözi, s egyszersmind el akarja hagyni az udvart, míg a herceg az országban marad. Az őrjöngő szerelmes a királynéhoz rohan. Megtudta, hogy Ismena csakugyan készül elhagyni az udvart. Segítségre szólítja föl testvérét, mert különben erőszakkal is kész elrabolni Ismenát. A királyné óvatosságra inti, s megígéri, hogy Ismenát elutazása előtt látni fogja a palotában. E célból megbízza meghitt hölgyét, Zenomirát, Elmerick titkárának, Belusnak kedvesét, hogy ezáltal hívassa Ismenát a palotába, mintha férje rendelte volna oda. Alig adja ki parancsát, már visszaborzad szándékától. Vajon nem nyerhetné-e meg Elmerick szerelmét Ismena föláldozása nélkül is? Hátha megvallaná szerelmét Elmericknek? De ekkor fölébred női méltósága és királyi büszkesége - és mégis bevallja szerelmét Elmericknek, elébb szemérmesen, félénken, majd nyíltabban és szenvedéllyel. Elmerick elképed, visszariad, nem érti, nem akarja érteni, hivatkozik mindkettőjök kötelességére, és végre Ismena iránt érzett szerelmére. Ez lesújtja a királynét, s kétségbeesve megragadja Elmerick kardját, hogy előtte ölje meg magát. Elmerick visszatartja a királynét, hogy meggátolja öngyilkosságát; ekkor berohan Konrád, s vádolja Elmericket, hogy erőszakoskodik nénjével. Ez eszméletre hozza a királynét, s kész bosszúterve. Ő is vádolja Elmericket, kire a herceg kardot ránt. Azonban Elmerick lefegyverzi a herceget, s visszautasítja a vádakat. Távozása után ismét a düh és szégyen vesz erőt a királynén, s midőn jelentik, hogy Ismena a hívásra megjelent, a mellékszobába küldi Konrádot, s bebocsáttatja Ismenát, aki férjét keresve jő. A szegény áldozat látása még egyszer fölkelti a királynéban jobb érzését, egy pillanatig haboz, de visszautasított szerelme, megalázott büszkesége, bosszúvágya magokkal ragadják, s a mellékszobába küldi Ismenát, hol Konrád vár reá. Ezután a királyné mindinkább süllyed; megbízza Konrádot, hogy siessen a király után, aki még alig érte el Székesfehérvárat, s vádolja be Elmericket. Így ha Ismena később panaszt tesz is, az

egész csak tettetésnek, férje védelmére kigondolt cselnek fog látszani. Ha Elmerick elbukott, a királyné bosszúja célt ér, s Konrád nőül veheti Ismenát, kibe halálosan szerelmes. Ezalatt Elmerick megtudja nejétől esetét, s a királynéhoz megy, aki kegyetlen gyönyörrel nézi fájdalmát. „Te visszautasítád szerelmemet és én megsemmisítem nődet" - mond a királyné, mire Elmerick fölkiált: „Magad vallád be, nincs szükség más bizonyításra, ügyed el van döntve." Aztán kimondva ítéletét, bakót hívat, megfojtatja a királynét, s az összegyűjtött országnagyoknak megmutatja a holttestet. Mindnyájan megdöbbennek és várják a királyt, aki Konrád vádjára csakugyan visszatért Budára, s kihallgatja Elmericket s a tanúkat. Ekkor egy hírnök lép be, s jelenti Ismena halálát. Megölte a szégyen és fájdalom. Konrád e hírre tőrt üt szívébe. „Ismena meg van bosszulva - kiált Elmerick - hadd legyek én most nyomorult." De a király helyesli Elmerick tettét:

Óh, Elmerich nagy volt, amit tevél,
Maradjon továbbra is kezedben
Királyi pálcám, míg visszatérek
A szent Sionról, Jordán partiról.

Íme mivé vált Lillo kezében Bonfini egyszerű elbeszélése. Egymást fokozó drámai fordulatok s a szenvedélyek árjai ragadják a cselekvényt, s bár a királyné sokban hasonlít Racine Phaedrájához, s a jellemrajz ellen is lehet kifogást tenni, kivált Konrád ellen, egészben véve a tragédia elevenebb és költőibb, mint Katonáén kívül minden költő műve, aki e tárgyat földolgozta.

A XVIII. században még három német költő fogott bele, mindenik Bonfini nyomán. Egyik, kit Katona Müllernek nevez, regényt írt belőle, melyet Cséry Péter 1821-ben magyarra fordított vagy inkább átdolgozott, anélkül hogy megnevezné íróját.[54] A regény eredetije nem található könyvtárainkban, azonban Heinrich Gusztáv egy egykorú bírálat nyomán nem alaptalanul hiszi, hogy az eredeti címe: *Leithold, ein Fragment aus der Geschichte fürstlicher Leidenschaften.* (Wien, 1782.) A bírálat röviden elmondja a regény meséjét, s ez talál a Cséry átdolgozásával, s úgy látszik, hogy a címen kívül nem sokat változtatott rajta. Leithold alkalmasint egy Bertholddal, a királyné másik testvérével, s ezt Cséry Ottóval helyettesítette. Bonfini egyszerű elbeszélése bonyolultabbá válik ugyan, de egyszersmind émelygősen érzelgővé. Ottó itt föllázad András ellen, király akar lenni, azonban legyőzik és börtönbe vetik. Három évig sinlődik ott. Midőn a király Jeruzsálembe indul, nénje, a királyné és Bánk kérésére, visszaadja szabadságát. A kiszabadult Ottó nem tudja fékezni szenvedélyét, megszereti Bánk nejét, kinek itt neve Melinda, s vallomást tesz neki, amelyet ez visszautasít, s hogy ne ostromolhassa, elhagyja az udvart. Ottó beteg bánatában, s végre bevallja szenvedése okát. A királyné inti, hogy lehetetlent ne kívánjon. Erre Ottó kijelenti, hogy kész az udvart elhagyni s hazamenni, csak arra az egyre kéri nénjét, hogy hívja vissza Melindát, mert tőle búcsút akar venni s bocsánatát kérni. Melinda visszatér, s a királyné magokra hagyja őket. Ottó újra szerelmével ostromolja Melindát, s ez újra visszautasítja. Ottó szenvedélye nem ismer korlátot s hogy a regény szavaival éljünk, „egy új Tarquinius hágja által a törvényeket, s újítja meg Lucretiának szerencsétlenségét". Mind Melinda, mind Bánk azt hiszik, hogy a királyné a bűnös, s mivel Ottó megszökött, Bánk a királynén áll bosszút s megöli őt. A királynét nagy pompával eltemetik, Bánk és neje pedig Konstantinápolyba indulnak a királyhoz. Ottó lelkiismeretétől furdalva szintén Konstantinápolyba megy, hol idegen lovag álruhájában Bánkot párbajra hívja. A párbajban csak színleg védelmezi magát, s halálosan

[54] Ottó vagy a zabolátlan indulatok áldozatja. *Jeruzsálemi András király idejéből. Cséry Péter által. Pest, 1822.*

megsebesül. Ekkor Bánk a király elébe járul nejével, s elbeszéli a Budán történteket. Ugyanakkor egy haldokló vitézt tesznek le a király lábaihoz. Ottó az, aki bevallja bűnét, kétségen fölül helyezi a királyné ártatlanságát s meghal. A király megbocsát Bánknak, s nejével együtt hazaküldi őket.

Még két német költő birkózott meg e tárggyal: Nicolay L. Henrik, aki 1795 körül *Bánk bán* cím alatt balladává dolgozta föl[55] és Albrecht J. F. Ernő, aki 1797-ben *Der gerechte Andreas* című drámai költeménnyé.[56] Mindketten a regény után indultak, de úgy látszik, hogy Bonfinit is ismerték. A balladában a meráni herceg neve Henrik, a Bánk nejéé Hedvig, míg a drámai költeményben ez Buria, amaz Ottó nevet nyert. Mindkettő csekély értékű költemény, de mégis jobb a regénynél. A ballada egy kissé frivol, de a herceg jellemzésében találó vonások vannak; a drámai költemény a herceg merénye után kezdődik, a királyné meggyilkolását csak néhány sorban tárgyalja, s a fősúlyt Bánk és neje igazolására s a király nagylelkűségére helyezi. Érdekes, hogy már e külföldi földolgozók is érzik, hogy a királyné bűnössége vagy ártatlansága szerint a cselekvény központjának változni kell. Lillo tragédiájában a királyné a főbűnös s egyszersmind a mű hőse: a német regényben ártatlan a királyné, s Ottó emelkedik a mű központjává, noha e körülménynek a Bánk bukását is magával kellene hozni. Mind e kísérletek csak azt mutatják, hogy Katona fölfogása, aki Bánkot választá hősül, s a királynét ártatlanná, de egyszersmind annyira gyanússá tette, hogy Bánk bosszúja ellene fordulhat, nemcsak legeredetibb, hanem a legtragikaibb fölfogás is. Mindenesetre a tárgy sok tragikai elemet rejt magában, s nem csodálkozhatni, hogy egy magyar ifjú, Lakfalvy Eduárd, Sopronból 1793-ban fölszólította Schillert, hogy dolgozza föl Bánkot tragédiává.[57]

Katona nem ismerte Bánk külföldi földolgozóit, s a német regényt is csak akkor, midőn már megírta művét és javításához fogott. De jól ismerte a krónikákat és történetírókat, akiket akkor ismerni lehetett. Tudta, mi tárgyának mondai része vagy benne többé-kevésbé bizonytalan s mi megállapítható történelmi tény, éppen azért, mert homály lebegett az egész eseményen, igen háladatosnak tartotta földolgozását, mert céljai szerint használhatta mind a mondát, mind a történelmet. E két elem összhangzata szülte tragédiája alapeszméjét, amely egyszersmind a nemzeti fájdalom húrjait is érintette. Így maga a kor is vonzotta Katonát, az Arany Bulla kora, melynek mintegy előzménye a királyné halála s az idegen befolyás megtörése. Úgy hitte, hogy hazafi érzését követi, ha e küzdelmes kor emlékét idézi föl egy csöndes korban, mely már magáról az alkotmányról is megfeledkezett, ha az idegen befolyás és nemzeti visszahatás, az alattvalói hűség és ellenzéki kötelesség összeütközéseit rajzolja oly nemzedéknek, mely kezd mindettől elszokni. A költői lelkesülés és hazafi érzés szülötte Katona tragédiája, de nem iránydráma, mert elemei mérséklik egymást és egymásba olvadnak.

Az esemény idejére nézve éppen nem követi Bonfini mondáját, s nem a jeruzsálemi, hanem a galíciai hadjárat alatt foly le a tragédia, 1213-ban. De Bánkra nézve a hagyományt fogadja el s nem a történelmet. A mű hőse Bánk, s hogy tragikaivá válhassék, szükséges a királynénak bizonyos pontig ártatlansága, miáltal a különböző vélemények mintegy kiegyenlíttetnek. Katona meg volt győződve teljes bűnösségéről, de költői célja s némi kegyelet, legalább magára a merényre nézve, ártatlanságát javasolták. „Oly öcsék között - mond előszavában

---

[55] *Nicolay összegyűjtött művei 1792-1804. Berlinben és Stettinben jelentek meg.*

[56] Trümmer der Vergagenheit, aus ihren Ruinen aus Licht gebracht. *Von Albrecht. Hamburg, 1796. Fünfte Trümmer, 236-260. Seite.*

[57] *E levelet először a bécsi* Neue Presse *közölte 1877-ben. Heinrich G.* Bánk bán a német költészetben *című művében, szintén egész terjedelmében közli.*

Katona - Gertrudist se reméljük igen angyalnak, nem is szolgálhat nagy védelmére az, hogy ő anyja egy szent szűznek (Erzsébetnek), mert ez nem neki köszönheti nevelését, amidőn még kicsiny korában elvitték a thüringiai herceg számára, és egy klastromban nevelődött. Csak mély tiszteletre méltó állapotja az, mely engem valamennyire mentségére kényszerített." A merénylő hercegre nézve azt a véleményt fogadta el, hogy az Berthold volt, mert Eckbert és Ottó követték Endrét jeruzsálemi útjára, s ha ezek lettek volna a merénylők, Endre bizonyosan nem tűrte volna meg őket maga mellett. „De bezzeg - folytatja előszavában - a sima Berthold! Ez először megcsalta mátkáját, s azt hírlelte, hogy neki a Szűz Mária megjelent álmában, és a szüzességre intvén (ha nem később), papságot javasolt. Mihelyest Gertrudison a szerencsétlenség megesett, senki sem tudta hova lett: András keservesen panaszkodott ellene a pápánál, mert útiköltségre meglopta a királyné kasszáját. Többé be sem bocsáttatott az országba, és kevés idő múlva már Ugrin lett a kalocsai érsek. Öt esztendő múlva megengesztelődvén a pápa, őtet aquiléjai főpapnak tette (1218), és ott is halt meg. Katona vitatása is (*Hist. Crit.* T. V. p. 314.) ide üt ki." Mindamellett egy érseket színpadra vinni, s éppen ily szerepben, ízetlennek tetszett előtte, mert e minden célzás nélküli adat könnyen mint egyházellenes izgatás, az egyes személy, mint az egész rend képviselője tűnhetnek vala föl, mi távolról sem tartozott a cselekvénynek se alapeszméjéhez, se történelmi hátteréhez. Emellett se Berthold, se Ottó nem voltak történelmileg nevezetes egyéniségek, jellemre nézve sem sokat különbözhettek egymástól, s évkönyveink sem egyeznek meg, hogy a testvérek közül melyik követte el a gonoszságot. Ez okból Katona megengedhetőnek tartotta az Ottó nevéhez kötni öccse esztelenségét.

A nevekre nézve, minthogy Bánkot nem írhatta Benedeknek, a többit is mind a régi mód szerint írta: Petur, Endre, Soma, Mikhál, Solom, és nem Péter, András, Sámuel, Mihál, Salamon. A hivatalok is változandók lévén, a bán név mindeniken rajta maradt, s a mostani gróf vagy báró nevet pótolta. Azonban az meglepő, hogy Katona, aki tárgyára nézve annyi krónikát és oklevelet fölkutatott, műve első kidolgozásakor semmit sem tudott Simon és Mikhál spanyol származásáról, valamint arról sem, hogy Bánk neje ezek húga. Pedig Kézaiban mindezt megtalálhatta volna, aki krónikájában elhallgatja ugyan Bánk esetét, de a függelékben, a *jövevény nemesekről* írt fejezetben elég bőven emlékszik meg rólok. Eszerint Simon és testvére Mihály nemzetsége, akiket Martinsdorfereknek is hívnak (Sopron megyei *Nagymárton, Martensdorf* helységtől, Fejérnél némely oklevélben *villa Mortun*), Imre király idejében az aragoniai Constantia királynéval, aki Imre király felesége volt, jött be Magyarországba, magokkal derék vitézeket és igen díszes kíséretet hozván. Spanyolországban atyjok Simon és nagybátyjuk Bertran egy hatalmas főúrral viszályba keveredtek, egy csatában legyőzték, elfogták, megölték, miáltal ellenségeskedést vonván magokra, Constantia királynéval örömest jöttek Magyarországra. Imre király szívesen fogadta őket, széles és bő hűbéri jószágokkal adományozá meg Magyarország különböző részeiben. Mivel pedig e nemzetség Spanyolországban több várat bírt, melyekben azonban egy *Bojót* nevű a fő, azért Magyarországon legelső szállásukat Nyergedszeg körül (ma Nyergesújfalu Esztergom megyében) *Bojót*nak nevezték (ma *Bajót* falu szintén Esztergom megyében). Elhozta volt Constantia királyné magával Simon és Bertran gróf Tota nevezetű húgát is, oly szép és gyönyörű leányt, akinek párja alig volt. E leány Benedek (Bánk) herceggel, Konrád fiával kelt egybe, Martinsdorf faluval együtt már jegyajándékot is kapván Imre királytól és Constantia királynétól. Fejérnél két diplomában is előfordul Bánk nejének neve, mint Tota vagy Thota.

Katona ezt nem tudta, de ha talán tudja vala is, mellőzi e szokatlan nőnevet. Azonban az első kidolgozásban nem a Melinda nevet használja. „Bánk feleségét - úgy mond - Adelajdnak neveztem. Cséry úr *Ottó*ja még akkor nem jött kezemhez. Azután akadt egy iromány is kezembe, melyben az van, hogy Michael és Simon Micz bán spanyol testvéreknek volt egy

világszerte híres szépségű húgok, kit Benedictus (Bánk bán), Konrád grófnak a fia vett el, elismerem tehát Melindát spanyolabbnak, és hiszem, hogy Müller úr (a Cséry által fordított német regény írója) szerencsésebb volt nevének föltalálásában. Nem győzök a véletlenségen eléggé csodálkozni, midőn Mikhált és Simont ide kevertem, anélkül, hogy a vérséget gyaníthattam volna is." Az első javítás tehát a Melinda név elfogadása volt; a második a spanyol származás és Simon Micz bán hét gyermekéről szóló monda betoldása; a negyedik a prológ kihagyása. „Előbbeni munkámban - mond Katona - annak rovására, hogy a német hercegek közül miért vettem Ottót, egy előversengést írtam, mely tele van ifjú vérem gőzével, negéddel és feszelgéssel. Az okot itt is jelentem, nem mintha oktatni akarnék, hanem mintegy csak emlékezetébe hozni az olvasónak." Magánbeszéd volt-e a prológ, a mű valamely személye által előadva, vagy párbeszéd a közönséget és költőt képviselő allegóriai személyek között, mindezt nem tudhatni. Bárány *Rostá*jában említ ugyan egy, a prológban szereplő Mentor nevű személyt, de hogy egyedül mondotta-e ez a prológot vagy mással vitatkozva, azt egészen elhallgatja. Úgy látszik, hogy Katona a bevezető jelenetet Ottó és Biberach között a másodszori átdolgozáskor írta. Legalább a *Rosta* szerint a tragédia a királyné báljával kezdődött.

A többi változtatásokra és javításokra nagyrészt Bárány bírálata serkentette. A cselekvényen és szerkezeten valami lényegest nem változtatott ugyan, hanem mint a képíró bevégzett művén, egy-egy vonást még inkább kiemelt, ide több fényt, oda több árnyat vetett, s töprengve vizsgálta a legapróbb részletet is. Bárány legtöbb figyelmeztetése, megrovása a kifejezések határozatlanságára, köznapiságára vagy durvaságára, a nyelvtani vagy verselési hibákra vonatkozik. Katona nem elégedett meg azzal, hogy majd mindazt kijavítsa, amin barátja megbotránkozott, hanem maga is keresett és talált még más javítandókat is. Ha összehasonlítjuk a Bárány bírálatában idézett helyeket a mű nyomtatott példányával, látjuk, hogy stíl tekintetében némely rész tetemes javításon ment át, s az eredeti gondolat erélyesb, nemesebb, s általában hangzatosabb kifejezést nyert. Bárány egypár lényegbevágó kifogást is tett. Különösen megrótta Melinda esetének homályosságát, azt állította, hogy az nem eléggé átlátszó, s nem tudhatni: vajon Ottó elkövette-e a merényt vagy csak akarta. Katonának igaza volt, hogy nem fogadta el e megrovást. A merény elég világosan ki van fejezve a műben, s a nagyobb világosság csak az ízlést sértené. Bárány azt is hibáztatta, hogy Katona bizonyos pontig ártatlanná tette a királynét. Ezt kétszer is megrója, de megrovását a mű harmadszori átolvasása után visszaveszi. Azonban az okot, amely ezt szükségessé teszi Bánk tragikumára nézve, éppen nem fogja föl. A negyedik fölvonás nagy jelenetében, melyben Bánk megöli a királynét, szintén hibáztatja e sorokat:

Már úgy születtetünk, mint a szegény
Emberbarátink kárán tapsolók;
Hiszen ha hét az utcán hétszer el-
Esett, azon szint'annyiszor kacagjuk
Magunkat el s a szánás akkoron
Jön csak, mindön látjuk, hogy egyike
Többé felállani nem tud!

Szerinte e beszéd jellemző ugyan Gertrudra, de Bánk indulatjának emelkedésére nézve nem lépcső, s minthogy a királynénak ekkor nevetni kell, ez nem megrázó, nem tragikai, hanem komikai és paródiai. Katona meghagyta ugyan a megrótt sorokat, de a félreértés kikerülése végett odatette a színésznő utasításába, hogy Gertrud komoran néz Bánkra.

Nevezetesebbek és alaposabbak is azok a megjegyzések, melyeket Bárány egypár jelenet nem elég színpadiasságára vagy némely hangulatot zavaró mellékkörülményre tesz. Így mindjárt a

harmadik fölvonásban hibáztatja mint alantjáró mozzanatot, hogy a bezárt Izidóra dörömböl, s a mély búskomorságba süllyedt Bánk nyitja ki neki az ajtót. A kijavított műben Izidóra szakítja föl az oldalajtót, s nem Bánk nyitja ki. A negyedik fölvonás végén, úgy látszik, Myska bán a királyné siránkozó gyermekeit védte, amíg Solom segítségére jött. E rövid jelenetet Bárány dicsérte, s csak azt hibáztatta, hogy a harmadik fölvonás is gyilkolással és Myska bán megjelenésével végződik, ami egyhangúnak látszik. Katona kihagyta az egész jelenetet, bár később Solommal elbeszélteti, s a királyfiak is csak anyjok koporsójánál jelennek meg. Különösen az ötödik fölvonásra tett megjegyzései alaposak, melyeket Katona föl is használt. Úgy látszik, az ötödik fölvonásnak elején Simon és Mikhál jelenete hosszabb volt, s mindketten kegyelmet nyernek. Bárány megrója e jelenetek hosszadalmasságát, mert mind Simon, mind Mikhál ügye csekély a királyé és Bánkéhoz képest, s a királynak némely kifejezését is hibáztatja. Katona megrövidítette e jelenetet, módosította a király beszédét, s kegyelmet sem ad egyelőre a két testvérnek. Azonban igen helyesen Báránynak azt a tanácsát nem fogadja el, hogy Mikhál Bánk gyermekével csak Bánk megjelenése után lépjen föl, mert akkor nem kaphatta volna el az elszántan megjelenő Bánk a király mellől gyermekét, a sejtelem fájdalmas fölkiáltásával, mely oly jól illik a jelenethez. Az első kidolgozás szerint Petur is megjelent e fölvonásban. Bánk vezeti föl, mint megvagdalt, vérző, s a kínzástól összeroncsolt haldoklót. Ezt rosszallja, sőt kigúnyolja Bárány; részint azért mert Bánktól a figyelmet elvonja, részint pedig azért, mert bajos a színpadra hozni egy vérző, megkínzott testű embert. „Ezzel is - folytatja - több halott legyen a színen! Gertrud és Bánk bánné elég. Ha a bosszúálló sorsnak elégtételül Petur életének elmúlni kell, elég vala ezt *per narrativum* említeni. Átkozódásai és sokáig kimúlása éppen helytelen és a räuberjátékban jól állana, de a *Bánk bán*ban nem.” Az első kidolgozás szerint Izidórának is nagyobb szerepe volt az ötödik fölvonásban. Ezt is Bárány tanácsára módosította Katona, és szintoly tapintatosan. Eredetileg Izidora indulatos szemrehányást tesz a királynak, hogy Gertrud gyilkosának megkegyelmezett. „Egy asszonynak belepörlése csakugyan kellemetlen itt - mond Bárány - s a szép folyást elrontja, a nyugpontot a játékban konfundálja. Ezen dolog csaknem olyan, mintha valaki ügyét a hétszemélyes táblán nálunk elvesztvén, ismét a királyi táblára appellálná. Izidórának sebes könnyeket, egy végső kihangzást fájdalmának, csöndes de mellékes panaszt lehetett volna még adni, de úgy nem, hogy minden ottállókat ismét megzavarjon, a királytól pedig *vi executivae potestatis*: »El a dühössel!« még el is parancsoltassék.”

De Bárány nemcsak hibáztat, gáncsol hanem magasztal és bámul is. A tárgy választását helyesli, a tervet jól átgondoltnak és mestermódon kivittnek nevezi. Különösen magasztalja a második fölvonást s a negyedik nagy jelenetét. A jellemrajz szépségéről egész lapokat ír, s egypár helyt behatóan. És mily szeszélye, gúnya a sorsnak! Ez az ember, aki *Bánk bán*t korában egyedül méltányolja Magyarországon, húsz év múlva, midőn a közönség is méltányolja, ellene fordul és hirdeti, hogy Grillparzernek e tárgyú tragédiája sokkal sikerültebb. Ugyanis 1836-ban megjelent *Árpádház* című drámájához írt előszóban így sóhajt föl: „Maga Bánk bánunk, a jeles viszontagságú honi hős, Grillparzer kezére szorult, hogy eposz vagy dráma alakjában jól léphessen ki a feledségből, valamint Zsigmond király álmát a sléz Börnstein adta.” Aztán a mű végén így magyarázza ki magát a jegyzetek között: „Nem feledve a boldogult Katona József úr *Bánk bán* művét, mely több évekkel előbb, mint amaz, kijött, de a történeti cselekvény bökkenője, előtere, titka kerülve, s mintegy homályba leplezve, s úgy látszik, a shakespeare-i humoristika affektáltan űzve van. Grillparzertől 1830-ban kiadott: *Bancbanus, der treue Diener seines Herrn.* Trauerspiel in fünf Akten. Halirschtől megrostálva, amennyire regényesb, a történeti cselekvény ingeréhez vagy titkához közel jár.”

Szegény Bárány nem sejtette, hogy húsz év múlva az ő Grillparzer mániája ellenében a német kritikusok is elismerik Katona tragédiájának fensőségét Grillparzeré fölött, legalább egy

pontban, tudniillik a tragikai és drámai fölfogásra nézve. Valóban amióta Katona művét németre fordították,[58] a német kritikusok Grillparzerről szólva, ritkán hagyják azt említetlenül. Midőn 1866-ban és 1881-ben Grillparzer tragédiája Bécsben újra színpadra került, a *Neue Freie Presse* színkritikusa, Speidl Lajos két ízben is írt róla, s a többek között ezeket mondotta: „Katona *Bánk bán*ja nem puszta költemény, csak azért írva, hogy mint csillogó esztétikai tűzijáték gyönyörködtesse a nézők szemét, nem, e mű az ő rétor-költői jelleménél fogva az érzületre hat, s a lélekben tövist hagy hátra, mely ingerével lényegesen gyakorlati célt mozdít elő. A magyar költőt népe szelleme szállotta meg, hallgatott sugalmaira, s nem csoda, hogy a nép magára ismert benne. Katona tragédiájának, bár más tekintetben mélyen alatta áll Grillparzer költeményének, az az előnye mégis megvan, hogy hőse drámai, s minthogy a királyné megölésével bűnt követ el, az erkölcsi hatalmak körébe esik, melyek büntetnek és kiegyenlítenek, egyszersmind tragikai is. Grillparzer Bánkja egészen epikai alak, aki csak egy jól eltalált regeszerű hangon előadott elbeszélésben indíthatja meg szívünket."

De vajon Grillparzer Bánkja megállhat-e mint epikai alak is? Bajosan, mert ami költőietlen, éppen oly kevéssé van helye az eposzban mint a drámában. Ez a Bánk a kötelesség- és hűségnek nem hőse, mártírja, mint némelyek hiszik, hanem valóságos torzképe, s ezért teszi reánk a szervilizmus hatását. A költő bizonyára nem ezt célozta, de annál rosszabb reá nézve, s éppen azért elhibázott alak nemcsak a dráma, hanem bármely műfaj szempontjából is. A német nagy eposzban Rüdiger szintén a hűség képviselője, de nem úgy mint Grillparzer Bánkja. Ez küzd magával és legyőzi magát. Grillparzer hőse nem küzd, neki nincs szíve, ez egy absztrakt ember, s emellett nevetséges. Nem német hős, hanem egy német kicsinyes bürokrata, aki betölti a kötelesség formáit, de ész és szív nélkül. De mit is művel ez a Bánk bán? Mindjárt az első jelenetben, midőn az elutazó királyhoz készül, az utcán gúnydalokat énekelnek reá, mint vén férjre, Ottó emberei és Ottó is köztök van. Mit sem hajt reá, szolgáját leszidja, hogy Ottót, a király sógorát észre venni merte a gúnyolódók csoportjában, neje bosszankodását is rossz néven veszi, s a királyt sem figyelmezteti Ottó szemtelenségére, pedig a király helytartójává nevezi ki visszatértéig. Összeütköznek-e mindez alattvalói kötelességével? A királyné tanácsot tart, s Bánk előadja az ügyeket, a királyné unja, gúnyolódik vele, táncünnepélyre készül, s reábízza a folyamodók kihallgatását. Bánk teljesíti is ezt; az ünnepély javában foly, rokonai figyelmeztetik Bánkot, hogy Ottó föltűnően udvarol tánc közben nejének; nem baj, maga neje jó mintegy oltalmát kérve, visszautasítja a tánchoz, neki dolga van, a folyamodókat kell kihallgatni, az összeveszett cselédeket kibékíteni. Vajon mindezt okvetlenül megkívánja-e az alattvalói hűség? Megszegné kötelességét, ha dolgát egypár óráig félbehagyná, ha jelenlétével az ünnepélyen oltalmazná nejét vagy éppen hazavezetné? Menjünk tovább. Bánk neje Ottó szobájába csalva, hogy az erőszakot kikerülje, megöli magát. Péter és Simon rokonai Ottó letartóztatását követelik. Bánk lázadóknak nevezi őket, s midőn csakugyan föllázadva ostromolják a királyi palotát, maga menti meg nemcsak a királynét és gyermekét, hanem Ottót is. Azonban véletlenségből Péter elhajított tőre, melyet Ottónak szánt, a királynét éri. Így hal meg a királyné. Vajon nem jobban megegyezett volna-e Bánk alattvalói és helytartói kötelességével, ha a király hazajöttéig Ottót letartóztatja, s ezzel a lázadást lecsöndesítve, egyszersmind a királynénak is jó szolgálatot tesz? Egyszóval Bánk éppen úgy nem való epikai alaknak, mint drámainak, s hasztalan a bécsi kritikusok erőlködése.

Egy másik német kritikus, ki jelesb Speidlnél, s egyszersmind irodalomtörténetíró, Scherer Vilmos, szintén megemlékszik Katonáról.[59] Ő is drámaibb- és tragikaibbnak találja Katona

[58] Der Banus Bank. *Tragoedie m fünf Akten, von J. Katona, Deutsch von Adolf Dux. Leipzig, 1856.*

[59] Vorträge und Aufsätze zur Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland und Oesterreich. *Von Wilhelm Scherer. Berlin, 1874. 247. Seite.*

*Bánk bán*ját, mint a Grillparzerét, bár - amint mondja - örömestebb fogná pártját a német és nagyobb költőnek. Azt is kiemeli, hogy a két dráma igen jellemzi a Lajthán túli és inneni érzületet és cselekvésmódot. „Katona tragédiája - folytatja - nevezetes mű. A magyarok legjobb drámájuknak tartják, s valóban egyes nagy szépségei vannak, melyek sejtetik, hogy egy nagy, föl nem használt erővel állunk szemben. De egyszersmind ki kell mondanunk, hogy a mű technikája különösen ügyetlen, minden sejtelme nélkül a jellemzésnek, jelenetezésnek és következetesen szőtt cselekvénynek. A személyek benne örökösen jönnek-mennek, ahogy éppen a költőnek tetszik és szigorú indoklásnak semmi nyoma."

Éppen nem csoda, ha a gazdag irodalmú német író fitymálja a szegény magyar irodalmat, éppen oly kevéssé, mintha a még gazdagabb angol lenézi a németet. Carlyle a *Német drámakovácsok* című tanulmányában szintén így nyilatkozik Grillparzerről, akit félig-meddig a német drámakovácsok közé soroz. „Személyei - úgymond - színpadi automaták, akiknek csak mechanikai életök van. Tulajdonképp Grillparzer képtelen valamely jellemnek vagy tárgynak költői életet kölcsönözni, s ezáltal, ha más módon nem tenné is, elárulja tehetségének prózai lényegét. Személyeiben van ugyan bizonyos mértékű metafizikai igazság, azaz szervezetök egyik része lélektani tekintetben megfelel a másiknak, s eddig minden jól megy, de e tudományos és élettelen sajátságoknak élő emberré alakítása, nem a drámakovács föladata, hanem a drámaköltőé." Bizonyára szigorú, és ha Grillparzer összes műveit tekintjük, igazságtalan ítélet is, de távolról sem oly igazságtalan, mint Schereré Katonáról, és semmi esetre oly értelmetlen s önmagának ellenmondó. Scherer nagy drámai tehetségnek tartja Katonát, nagy szépségeket talál tragédiájában, s mégis megtagad tőle mindent, ami cselekvény és jellemrajz tekintetében figyelemre méltóvá tehet valamely drámát. Van-e ennek értelme, logika-e ez?

És vajon Grillparzer tragédiájában csak Bánk alakja elhibázott, s a többi sikerült-e? Vajon mi jogosítja föl ama másik német kritikust, Speidlt, arra, hogy a főalakon kívül minden tekintetben sikerültebbnek tartsa Grillparzer művét a Katonáénál? Ottó jellemrajza éppen oly elhibázott, mint Bánké. E herceg, gőgös, makacs és elhatározott ifjú, s mégis amidőn a királynét veszélybe dönti, gyáva, tehetetlen, s az önvádtól furdalva félőrültté válik, majdnem Oféliává. Vajon értjük-e a Bánk és neje közötti viszonyt? Van-e igazság és élet a többi alakokban is? A cselekvény nem vész-e posványba. Van-e benne korrajz, nem a középkori magyar életé, hanem általában az európai középkoré?

Valóban Grillparzer e tragédiájának alig van több érdeme, mint egypár jól írt jelenet, nagy technikai készség és szép verselés. De hagyjuk a németeknek Grillparzerjöket, s folytassuk Katona életrajzát.

5

Katona *Bánk bán* javításán dolgozik. Színpadra akarja vinni. Betiltják. Kikelése a cenzúra ellen. Történelmi és esztétikai tanulmányai. Kecskemétre megy, és városi alügyész akar lenini. *Bánk bán*t kinyomatja, s Kecskemét városa tanácsának ajánlja. Tiszteletdíja. Viszonya Kisfaludy Károlyhoz. Városi alügyésszé választatik. Hivataloskodása 1820-1830. Halála

Katona, úgy látszik, hónapokig javítgatta művét; mert semmit sem akart elmulasztani, ami tőle telhetett. A becsvágy és sértett önérzet egyaránt szenvedélyessé tették. Elégtételt óhajtott venni mellőztetéseért, elő akarta adatni művét, hogy a közönségtől nyerje ki azon tapsokat, melyeket bírálói megtagadtak. Szerénysége nem zárta ki önérzetét, s valahányszor kiemelkedett csüggedéséből, bár habozva, mindig bizonyos nemes büszkeséget szegezett a

csalódás és balsors ellenében. Ez s a hazafiság tartották fönn, ameddig fönntarthatták, és semmi más azon számos tényezők közül, melyek befolynak az írók tevékenységére. Előbeszédében szégyen nélkül vallja be, hogy műve figyelmet sem keltett. E nyilatkozatában több a büszkeség, mint a szemrehányás; mintha mondaná: művem ért valamit, ti eldobtátok, köszönöm, most többet ér, mert alkalmat adtatok jobbá tennem. De az önérzet és tevékenység e pillanataira a csüggedés napjai következtek, melyek inkább szokták látogatni a nagy, mint a csekély tehetségű írókat. Ő is érezte azon csapásokat, midőn a tehetség egész erejével önmaga ellen fordul, s a kétely minden áldást átokká változtat. Azonban ekkor csak néha lepte meg e betegség: az erő és tehetetlenség, a hő vágy és eltompultság, a megalázkodás és kevélység sivár melankóliája. Később egészen martaléka lőn. Most csak közeledett feléje a remények ösvényén. Sorsa és önmaga akarták úgy, hogy darabonként törjék meg hite, büszkesége, erélye, mert kevés volt benne a támadó erő, és semmi abból a szilaj elszántságból, mely óhajtani szokta az akadályokat, hogy győzedelmeskedjék rajtok.

Az 1819. év elején már egészen készen volt kijavított tragédiájával, éppen akkor, midőn gróf Brunszvik Ferenc, a pestvárosi színház haszonbérlője, a székesfehérvári színtársulatot Pestre hívta meg, hogy hetenként két magyar előadással örvendeztesse meg a magyarság barátait. Az előadások sora május 3-án a Kisfaludy Károly *Tatárok*jával nyílott meg. A fővárosban újra megszólaló magyar Thália minden eddiginél nagyobb lelkesülést idézett elő. Mintha mind a színtársulat, mind a közönség megváltoztak volna. Amaz művésziebbnek látszott, emez buzgóbb lőn. A színház minden zugában megtelt, s az új színmű roppant tetszésben részesült, Kisfaludyt a színpadra akarta vonszolni a nép, hogy megkoszorúzza benne az egyetlen drámaírót, ki nemzetét lelkesíteni képes. Katonára nagy hatással lehetett e jelenet. Senki sem örvendett nála jobban e szokatlan részvétnek a drámai művészet iránt, de bizonyára fájdalmas érzések boronghattak lelkén. Íme, amiért ő éveken át hiába küzd, egy más egypár hét alatt kivívja, s ami több, egy csekély becsű művel. Ez is egy ok volt, hogy műve színrehozatalát siettesse. A színtársulat, melynek tagjai közt sok régi barátjára és ismerősére talált, örömmel fogadta az új tragédiát, de a legjobb akarattal sem adhatta elő. A cenzúra betiltá. „*Bánk bán*om - mond a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent értekezésében[60] - nem engedődött meg az előadásra, hanem csak a nyomtatásra. Miért? Királyné-gyilkolás miatt? Vagy hogy hellyel-hellyel az érző ember keserűen fölszólal? Nem! csak azért, mivel Bánk bank nagysága meghomályosítja a királyi házét. Teszem már most (noha ez inkább recenzióra, mint cenzúrára tartoznék), hogy Bánk, kinek lépései alatt reng Magyarország, sokkal csekélyebb volna: nem a másik extrémbe esnék-e az ember és a cenzúra, ha azt hengerítené elé, hogy egy hitvány jobbágy miképp döfhet egy koronás főbe? Holott így egy hatalmas, egy királyi Bánk, nem mint jobbágy öl, hanem mint élet-halál ura hazájának és becsületének teszi meg, mint vetélkedő vetélkedőjén, a maga erőszakos áldozatját."

E csapást nehezebben tűrte, mint azt, mely bírálóitól jött. Szenvedélyes élességgel kel ki a cenzúra ellen s drámairodalmunk fejlődése egyik fő akadályának nevezi. „A cenzúra - folytatja az idézett helyen - ha valahol, úgy bizonyára Magyarországban nyakát szegi minden szépnek és nagynak (drámákról szólunk). Annyira határok közé tétetve véli magát a cenzor, hogy maga ezek körül határozatlanságba esik. Az elöljáróság kiadja ugyan neki a zsinórmértéket, mely mintegy ezen épülhet: hit, felsőség, és szemérem, de ő tartván attól, nehogy lábát megüsse, félelemből irgalmatlanul kaszabol. Nem azon sopánkodom én, hogy egy agyafúrt fickónak vallás, fejedelem és főképp a papság ellen való hánykódása megzabolázták, és játékában egy utcabeli korcsot hajat borzasztó káromkodásokkal nem karakterizálhat, vagy

[60] Tudományos Gyűjtemény. *1821. IV. k. 17. lap.*

egy buja metsző a szemérmet pellengérre nem kötheti, de a századok lelkei nyomattatnak le, ha azokra az egyébként legigazabb hívségű író a mostani körülmények köntösét kénytelen aggatni. Midőn én egy erkölcstelenséget utáló Felicziánust indulatjának illő polcára viszek, midőn egy Bánk bánt megölt becsületének omladékaira felállítok, hogyan szedhessem én kiszabott kótára fájdalmamat? Én vagyok Bánk, én vagyok Feliczián, mikép lehessek én csak tűrhető mértékben is az, ha minden harmadik fölkiáltásnál a gondolat, hogy csak író vagyok, kiver énemből? Ez nem história, hol az érzéketlen toll beszél, ez én magam vagyok, én a XIII. században élő, hatalmas Bánk, kinek tenyerére koronák tétettek le, én Zách Feliczián, aki megfertőztetett magyar becsületeért egy királyi háznépet akar eltörölni. A cenzor nem a századok lelkét, hanem a jelenhez való hasonlatot (correlatiót) tekinti; így Petur bán, aki 1213. évben ezt mondhatja: »Görög, gubás, bojér, olasz, német, zsidó, nekem mihelyest a fejét a korona díszesíti, mindegy az, mert szent előttem a királyom, és az asszonyt becsülöm, de annak engedelmeskedni nem tudok«, most midőn az asszonyörökösödés, a Pragmatica Sanctio föláll, mit szóljon? pedig szólani kell neki, mert az egész háborúságnak oka a magyarok jussaiba belemarkoló és férje pálcájához nyúló királyné. Egy időszakból, melyben minden magyar nemes, ekéje mellett is, ha kardját fölköté, már oly érettnek vélte magát a királyságra, mint Árpád vére, mely csak az ő elődei által tartá az elsőséget ajándékba, korántsem lehet a megtörtént valóságot a mostani körülmények rámájára vonni - éppen azon magyar nemesség, mely hajdanában véres fogakkal, mint megannyi *tribunus plebis* az ő dörgő vétójával tisztes királya elébe toppant, és ügyetlen nyakrántással azt mondá: »Nem úgy megy az király uram«, most nem állíttathatik ki nevetséges nyögéssel, ha szinte később ezen igen veszedelmes fogaktól megfosztatott is. No hát éppen csak ezért annyi szép bájaik a régi időknek a puszta históriákban penészedjenek meg? Igaz, hogy a példa rossz, és rosszat szülhet. Jaj, istenem! a rosszat ha nem vetik is kikél. Ravaillac, Louvel stb., ha soha komédiát nem látnának, mégis megtennék fertelmes munkájokat. A példa igen szerény ösztön, ha az önszeretet és maga-megtorlás zabolázzák az embert. Avagy hát kevesebb volna a példa, ha egy tatár khán ölettetnék meg saját jobbágya által? Mikor Hamlet Angliában ledöfheti a megkoronázott koronatolvajt, akkor Forgács ne vághassa agyon a megkoronázott hitszegettet (Kis Károly)? Mikor a német színeken egy sváb herceg, Johann von Schwaben, megölheti eltartóztatott jussáért tulajdon vérét, koronás császárát, vagy Macbeth Angliában koronára való vágyakozásból Duncant halálos ágyba fekteti: akkor Magyarországban Béla ne kívánhassa fegyveres kézzel jussát első Andrástól, vagy Arbucz szinte macbeth-i nagyravágyásból Kun Lászlót el ne altathassa? Bánk és Feliczián nem bosszulhatják az asszonyi becsületet és megtiportatott jussát az emberiségnek? Egy Attila pedig, szinte Hunnia királya, az asszonyi becsületért, aluva éjjel, nyilvánságosan ölettetik meg a néző előtt, anélkül, hogy csak eszeágában is volna valakinek, hogy a világnak legnagyobb felsége öletteték meg. Tiltsuk a morálsértést; ez minden gazt eltemet!"

E nyilatkozat több tekintetben érdekes. A sebzett költő azt a szabadságot követelve magának, mely nélkül valóban nemzeti dráma nem tenyészhet, egyszersmind be enged pillantanunk költői természetébe. Midőn azt mondja: Én vagyok Bánk, én vagyok Feliczián, s hogy lehessek az, ha e gondolat, hogy csak író vagyok, kiver énemből - előttünk áll a drámaíró, ki beleélte magát a letűnt korok, az idegen helyzetek és szenvedélyek szövedékeibe, s együtt érez, szenved személyeivel. Valóban Katona a múltban él, de eszményi lelkesülése, mellyel ezt megeleveníti, minden időkhöz szól. Soha nem lépi át azon határvonalt, mindig megtalálja azon pontot, mely éppen úgy kizárja a múlt modernizálását, mint nem engedi, hogy csak régiségibúvári érdekűvé váljék. Tragédiája hű rajza a XIII. század Magyarországának, de a XIX. század magyarjainak van írva. Személyei semmit sem mondanak, ami a korral ellenkeznék, de mind olyat mondanak, ami most is visszhangra talál minden szívben. A Bánk századja más, mint a Katonáé, de némi analóg viszonyok által érintkezésbe jő a kettő, nemcsak az

általános emberi, de a nemzeti és egyéni viszonyokra nézve is. A múlt és jelen, az egyéni és eszményi bámulatos összhangja olvaszt össze a műben minden részt, s képezi szervezete alapját.

Bizonyára mindezt maga a tragédia jobban megmagyarázza, mint a költő eme odavetett nyilatkozata, mellyel se elméletet fölállítani, se esztétikai elveiről számot adni nem akart; de nem mellőzhető, mert adat arra nézve, hogy Katona tudta, mit ír, s nem volt oly öntudat nélküli költő, mint amilyennek némelyek tartják. Egyébiránt ily költők tulajdonképp nincsenek is. Igaz, ritkán állanak elő ugyanegy korszakban nagyszerű költemények s kitűnő esztétikai munkák, az sem szenved kétséget, hogy rendesen nem a költő az, ki azon műfajnak, melyben dolgozik, legjobb elméletét tudja megírni, de ebből nem következik, hogy a valódi költő ne értse, mindenekfölött ne érezze művészetét, s alkotása csak esetleges legyen vagy olynemű ösztön, mint a madarak éneke. Ez elméletet oly költők találták föl, kik minden felelősséget elhárítván magokról, mintegy isteni kijelentésnek akarják tartani szellemök minden nyilatkozatát, s oly kritikusok fogadták el, kik betöltve hiszik hivatásukat, ha a költők udvaroncai. Mind a költő, mind az esztétikus a szépre törekszik; a különbség köztük csak az, hogy egyik az analízis és elmélet, a másik a szintézis és gyakorlat útján jut el oda, vagy jobban mondva: egyik boncol, a másik alkot, egyik absztrakt, a másik konkrét alakban igyekszik feltüntetni a szépet. Bizonyára két különböző tehetség és eljárás, de bizonyos pontig egyik a másiknak nélkülözhetetlen segéde, s amint nem lehet képzelni valódi kritikust némi költői fogékonyság, sőt erő nélkül, éppen úgy nincs valódi költő, kiben teljesen hiányozhatnék a kritikai eszmélet.

Katonában nem hiányzott, sőt jobban értette a tragikai művészetet, mint az akkori esztétikusok bármelyike. A színpadon élt és nőtt föl, s a mindennapi gyakorlat verítékével, a sokszoros tévedések árán vásárolta dramaturgiai ismeretei jó részét. Shakespeare német és magyar fordítmányai forogtak kezén, s e nagy költő hatását költői pályájának második korszakában meg is érezni rajta. Műgondját már javítgatásai is tanúsítják. A cenzúra ellen is leginkább esztétikai szempontból kel ki, nem annyira politikai irány, hanem a történeti hűség és tragikai hatás érdekében. A történelmet első ifjúságától fogva tanulta, s nemcsak az elbeszélő, de a kutató történelemírók műveiben is búvárkodott. Nem elégedett meg a nevek és tények puszta ismeretével, a dolgok és emberek ismeretére törekedett. Tudta, hogy a képzelem nem alkothat, ha az emlékezet nem nyújt elegendő anyagot. Általában történelmi tanulmányai költői lelkesülése egyik fő forrását képezték. Másképp volt meggyőződve, mint Kölcsey, ki a magyar történelemben nem látott elég alkalmas drámai tárgyat. Katona sokat talált, s nem egy tragédia csíráját hordozta lelkében. Legalább idézett nyilatkozatából ilyesmit vehetni ki. Midőn Kun Lászlót és Árbocot, Bélát és Andrást, Forgáchot és Kis Károlyt, Zách Felicziánt és az Anjouházat emlegeti, alkalmasint dráma-terveire gondol, mintegy atyai fájdalommal kiáltva: íme gyermekeim, kiket a cenzúra már bölcsőjében megölt!

S csakugyan Katona *Bánk bán*jának betiltása után fölhagyott terveivel, s általában az egész drámaírással. Különben is már súlyosan nehezedtek reá az élet gondjai. Agg és szegényedő szülőinek gyámol kellett, s ez csak ő lehetett. Pesthez többé semmi sem kötötte, legföljebb egypár jó barát s az egyetemi könyvtár olvasószobája. Mindenünnen csak csalódások intettek feléje. Írói álmai foszladoztak, s jövedelme sem igen volt. Nem tartozott a keresett ügyvédek közé, s inkább csak mint mások segéde dolgozgatott. Végre szülői nógatására 1820-ban meglátogatta szülőföldét, hol némi kilátás mutatkozott a városi alügyészi hivatal elnyerhetésére. Azonban az élet és hivatal keresés gondjai között sem feledkezett meg annyi szeretettel ápolt tragédiájáról. Használni akarván a cenzúra kegyelmét, óhajtotta volna kinyomatni. Ez volt mindene, érezte, hogy ér valamit, meg kell mentenie az elveszéstől, s legalább egy emlékkövet állítania drámaírói pályája sírjához. Aztán a kecskemétiek jóindulatát is illő volt meghálálni, kik

részvétet tanúsítottak sorsa iránt. Ajánlást írt műve elé, versekben, földiei képviselőjéhez, a városi tanácshoz. Egyszerű sorok, nincs bennök sem hízelgés, sem szenvelgés, mi mutatná, hogy ajánlása csak hivatal-hajhászatból eredt. Áradó érzelmeiben szülőföldjét szólítja meg a hálás szülött:

Te! mely nekem, oly sokat osztogatál,
Anyás kebeled, hol a boltozat áll,
Melyben gyenge
Bölcsőm renge -
Te vedd is ez első szülöttemet el!
Arass, (noha szűken is) így, ha vetel! -

A tanács szívesen fogadta az ajánlást, száz forint tiszteletdíjjal jutalmazta meg a költőt, s még azon év november 2-án városi alügyésznek választotta. Íme az egyetlen kitüntetés, melyben életében részesült! De ez örömcsepp sem volt keserű utóíz nélkül. Műve kinyomtatásával többre célzott, mint arra, hogy csak ki legyen nyomva. Mintegy föllebbezte művét a pályabíróktól és cenzúrától az irodalomhoz és közönséghez. Hallani vágyott a kritika és közönség véleményét, hogy izgalmat, ösztönt merítsen belőle, melyekre oly nagy szüksége volt évődő természetének. Csalódott. Az 1821-ben Trattnernél, de saját költségén megjelent műből alig kelt el néhány példány, az irodalom pedig teljes közönnyel fogadta. Mind az *ex professo*, mind a dilettáns kritika hallgatott. A *Hazai és Külföldi tudósítások* csak nagy általánosságban vesz tudomást róla, a *Tudományos Gyűjtemény* pedig 1825-ben az ajánlásra méltó könyvek közé sorolja. Egy rövid cikkecskét sem találni róla e korból maradt hírlapok és folyóiratokban.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy *Bánk bán* megjelentékor csekély figyelmet költött, s alig olvasta valaki. Katonának nem a kritika fájt, mint oly sok pályatársának, hanem a kritika hiánya. „Aki a becsületes recenziótól irtózik - kiált föl már többször említett értekezésében - az arra szándékozik, hogy munkájának jósága a nemzet hallgatása által érje el a prescripció idejét - ó, de ez nem megy, előbb-utóbb megtörténik az." Valóban nem hiába hivatkozott az időre, az emberek és műveik legigazságosabb bírójára; az idő ítélt, s az egykor számba sem vett mű, ma legjobb tragédiánk.

E csapások lesújtották. Minden ellene látszott esküdni, a versenybírák, a cenzúra, az irodalom, a közönség egyhangúan dörögték fülébe: „Szánts és vess; hagyjad másnak az áldozatot." Hogy mily fájdalmak közt vonult vissza a költői pályától, tanúsítja azon már többször idézett értekezése, mely nem egyéb, mint ingerült panasz, a legszubjektívebb munka objektív alakban. Tragédiája megjelenése után nem sokára írta 1821. év végén. Drámai költészetünk akadályairól értekezik, s tulajdonképp saját szenvedéseit beszéli el. Fölhozza, mint legnagyobb akadályt, az állandó színház nem létét, meg volt győződve, hogy drámánk a színpad és közönség közrehatása nélkül csak üvegházi növény marad, s hiányozni fog a drámaíró legerősb ösztöne, melyet, mint nála is, semmi sem pótolhat. Emlegeti továbbá drámáinknak nyomtatásban meg nem jelenhetését, mert ösztönszerűen érezte, mely veszélyes, ha a dráma mintegy el van szakítva az irodalomtól. „Nálunk - mond többek közt - legyen bár haszonkeresésből vagy kártól való őrizkedésből, de nemzete rovására játékokat venni mindig vonakodik a nyomtató, elég áldozat az tőle, ha az ingyen kapott darabot kinyomatja, és az esztendőkig izzadozó írót egykét nyomtatvánnyal kifizeti."

Saját művének sorsa lebeghetett szeme előtt; úgy látszik, Trattner egypár tiszteletpéldánnyal fizette ki. Harmadik akadálynak a nemzeti dicsekedést mondja, mely alatt közönségünk azon ízlését érti, hogy nem a jó alkotású, hanem a nemzeti dicsekedéssel teljes drámákat kedveli, mintha mondani akarná: nektek nem tetszik az én tragédiám, mert Bánk nem a hazáért hal meg, sőt ellenkezően, erőszakos szenvedélyeinek lesz áldozata, ti Kemény Simon és Zrínyi hazafiúi föláldozását szeretitek, nektek nem a tragikum kell a drámában, hanem a lírában vagy

retorikában fölolvasztott epikumféle. A cenzúra elleni és a kritika hiánya miatti kikeléseit már említettük. Hatodik akadályul a jutalom hiányát akarja említeni. „Mindazáltal - mond, mintegy szégyellve szándékát - sokkal büszkébbek vagyunk nemes nemzetünkkel, mintsem azt az akadályok közé tegyük. A jutalom az érdemnek következése. Az író mutassa meg előbb mit ér, a haza meg fogja mutatni miként jutalmaztasson." Nem akar követelőnek látszani, gyűlöli az irodalmi nyegleséget és üzérkedést, de saját szenvedéseit irodalmunk balsorsába olvasztva, leláncolt Prometheusként kiált föl: „Csak egy órát a mindenhatóságból, és semmi mást nem csinálnánk, mint egy új Babylon tornyát, melynek első talpkövénél a világnak minden nyelvei egybe, beléd magyarba, zavarodnának!"

E hol lelkesült, hol bánatos hangulatba némi epés, bár leplezett bosszankodás vegyül győzelmes vetélytársa, Kisfaludy Károly ellen. Úgy látszik, ismerték egymást, sőt Katona, Toldy szerint,[61] *Bánk bán*ból ajándékpéldányt is küldött neki, önkezével írva reá: „Kisfaludi Kisfaludy Károlynak, szíves tisztelete és állandó barátsága jeléül, a szerző."

Nem tudjuk mennyiben viszonozta Kisfaludy ez előzékenységet, annyi azonban bizonyos, hogy az ilyen ismeretség, melyet rendesen barátságnak szoktunk nevezni, nem zárja ki az ugyanazon egy pályán küzdők közt se a féltékenységet, se egymás lenézését. Katona nem nézte le Kisfaludyt, sőt hihetően jeles tehetségnek tartotta, de fájt neki, hogy míg a *Tatárok*at, *Ilká*t mindenki dicsőíti, *Bánk bán*ja, figyelmet sem ébreszt. Ő Kisfaludytól alkalmasint sokat várt, kivált a komikum terén, de fölingerelte a közönség és irodalom ízlése, mely a tragédia jogait történelmi rajzok és hazafias szónoklat által engedi porba tipratni. Kisfaludy *Ilká*jának éles bírálata legalább ezt tanúsítja.

Titkolt keserűsége önkéntelen kiáradt, s bár nem említi Kisfaludyt, de minden körülmény odamutat, hogy a következő helyen reá céloz: „Most hát támadjon egy, aki e mód (t. i. a nemzeti dicsekedés) szerint írjon, már Magyarország mindjárt megtalálta Fénikszét - az egész nemzet nevében föláll egy, aki kötelességének tartja hazája dicsőítésére a nagy lelket, a szép ízlést dobolni, anélkül, hogy még lenne valahol egy csekélyebb valami, mellyel amazt összehasonlítva lehetne nagynak és szépnek mondani. Visszarezzenti ez az egyszerre való erőszakos föllépése egynek, a másikat induló szándékától; mert teljességgel meg lehet győződve, hogy soha el nem tépheti annak kizáró privilégiumát, és mivel az ember oly gyáva, hogy mindenekelőtt szebbnek tetszik öntökéletessége, mint azé, akit ily *Deus ex machina* módon maga eleibe hágni szemlél, inkább eláll - a dramaturgiáról szólunk - szándokától, mintsem egy csekélyebbnek vélt mellett második személlyé tétessék - eléggé balgatag magát megsértettnek érezni, midőn látja, miképp lesz egyik egyszerre magyar O - a másik magyar K - a harmadik magyar C - anélkül, hogy még láthatott volna magyar X - magyar Y - vagy magyar Z-t, kiben amazok a győzelmet megvevén, őket e polcra az egybevetés (correlatio) emelte volna. Magyarország az ilyenek által kénytelen elismerni, hogy külső ember! ide nézz, itt van tehetségemnek sommája. A jobb ízlés neheztelve somfordál, az agyargó jövevény pedig, miután csakugyan megszemlélte a Fénikszét, hahotával kacag, és a nemzetnek ily ostoba kedveskedéssel megszégyeníttetett géniusza elpirulva fordul el, és bosszankodva könnyez." Aztán, mintha szégyellné epésségét, önmaga ellen fordul, és mentegetőzve így folytatja: „Minthogy az ember csakugyan oly embertelen, hogy örömest szeretné a dicsőség palástját a más nyakáról lerántani, noha éppen ez a vetekedéssel bélyegzett érzés az, mely mindent előmozdít, jobban kellene a dicsérettel gazdálkodni, és soha egynek egyszerre csorba nélkül nem adakozni; aki a szép észnek áldoz, áldozzon az erőtlennek is akkor, midőn a soha meg nem fojtható titkos szózatnak, a kárörvendezésnek egy kis rostálgatással tömjént gyújt - még dramaturgiai

[61] Magyar költészeti kézikönyv. II. *köt. 363. lap.*

kezdő-voltunkkal úgy kell bánni, mint a csecsemővel, A nézőt és olvasót is ízlésbe kell hozni, hogy nem mindig a magyarok, mi, magyarok! a szép. Ha ezeket föl nem leli is egy munkában, az még akkor is tökéletes lehet, midőn ezeknek hiányossága miatt elalszik rajta!!"

Ez volt utolsó föllobbanása. A mellőzött, a ki nem hallgatott költő örökre elnémul. Ezután még csak egypár történelmi értekezés került ki tolla alól, mint töredékei Kecskemét történelmének, melyet földiei kérésére megírni készült, de később abbanhagyott.[62] Egészen szülőinek kezdett élni, kiket magához vőn és hivatalának, hol annyira kitűnt, hogy 1826-ban főügyésznek választák. Az egykor dicsőségről álmodozó ifjú homályban élő férfiú lőn, kinek híre nem hatott túl Kecskemét határain. De itt szeretet és tisztelet övezte. A szülék vágya végre betelt, egyetlen gyámolójukat karjaik közé szoríthatták. A hálás fiú megfelelt a bennevetett reménynek. Hivatalába lépte óta minden megtakarított keresményét atyja adósságai letörlesztésére és testvérei segedelmezésére fordította. Boldog környezetet teremte maga körül, melyben csak önmaga volt boldogtalan. Kedélye mindinkább sötétült, mind hallgatagabb lett, s ha szólott, mint Csányi állítja, csaknem a különcségig lakonikus és szenvedélyes volt. Mindemellett pontosan teljesítette hivatalos kötelességeit, sőt egy-egy bonyolult per, egy-egy elnyomott ártatlan védelme kikapta búskomorságából. Ilyenkor egész lelkesülés szállotta meg, mintha tragédián dolgoznék, s a küzdő szenvedélyeknek akarna költői igazságot szolgáltatni. Szózatos, ékesszóló lőn, s igazságos hevében gyakran kíméletlen is. Szóval vagy írásban bárkinek megmondotta, mi szívén feküdt. A nép percegős pennájú Katonának nevezte. Tódultak hozzá a szegények, mert pártfogójokat látták benne, kedvébe jártak el a hatalmasok, bár se hízelgéssel, se pénzzel nem lehetett lekötelezni. Különösen a bűnvádi ügyekre fordított nagy figyelmet. Már hivatalába lépésekor megszabadított egy ártatlanul szenvedőt: „1820. november 2-án - írja jegyzőkönyvében - szabadítottam ki a fogságból egy Khönné asszonyt, ártatlanul szenvedőt s ez legnagyobb perceptióm". Nem elégedett meg az előadott próbákkal, hanem maga is igyekezett földeríteni a bűn szövedékeit, azonban csupán gyanúból a kegyetlen vallatásokat sohasem gyakorolta, sőt egész erőből ellenök dolgozott. Tekintélyes ügyvéddé emelkedett, kitől féltek, de nem gyűlölték, kit szerettek, de egyszersmind tiszteltek is.

Azonban se a tekintélyes állás, se szülői boldogsága nem tudták elfeledtetni vele ifjúkori álmait, a színpad tündérvilágát, küzdelmeit és a bukást, mely minél zajtalanabb volt, annál hervasztóbban hatott kedélyére. Hol az író, ki elvetett tolláért kárpótlást talál? Hol a költő, ki bosszulatlan fojthatja el a kebelében élő géniuszt! Katona érezte, hogy költőnek született, a közönség és irodalom egyhangú ítélete ellenére is, de önérzetéből már kipárolgott a szenvedély termékenyítő melege. Természetében semmi sem volt, mi föl szokta tartani az emberi szellemet az elhagyatásban, a balsors csapásai közt, nem a szerencsétlenséggel küzdő büszkeség azon lázas ereje, mely keserű gúnyban vesz magának elégtételt a szenvedésekért, s a dacban talál támaszpontot; nem azon fönséges türelem, melyet semmi sem képes fölzavarni, mely fölemelt fővel, nyugodt mosollyal s erős hittel halad az élet utain, a vérző tövisek közt is célja felé; nem azon ifjú rugékonyság, mely a remények sírján új reményeket növeszt, s az akadályokon csak erejét edzi; nem a szilárd akarat vagy mély vallásosság azon lemondása, mely elég erős bárminő csalódást elviselni, s nyugalmat teremteni a boldogtalanságban is. Katona csöndesebb, érzékenyebb, kétkedőbb és szenvedőlegesb természetű volt, mintsem dacos, türelmes, tevékeny vagy nyugodt lehessen. Géniusza folyvást drámairói pályára ösztönözte, de *Bánk bán* bukásának emléke visszariasztotta; be-beköszöntöttek hozzá a lelkesülés órái, de legyőzhetetlen undor vett erőt rajta, mint valamely beteges idegzetű nőn. A

[62] A kecskeméti pusztákról. Tud. Gyűjt. *1823. IV. Szabados Kecskemét, Alsómagyarország mezővárosa történetei. Pest, 1834. Csonka mű, halála után atyja adta ki.*

meggyilkolt eszmék és érzések kínjai üldözték, s hogy meneküljön tőlök, a hivatalos ügyekben és borban keresett vigaszt. De ez csak szomorúbbá tevé, amazok csak fáraszták. Szüléi és barátai nem értették, s ha érthetik vala is, zárkózottsága miatt nem enyhíthették volna részvétökkel. Mint az elítélt, némán, eltompulva ment sorsa elébe. Mégis, mintha néha földerült volna szüléi és testvérei körében, kiket nagyon szeretett, s kikkel együtt lakott, mintha házasságról is kezdett volna gondolkozni, s ki akarta volna ragadni magát elsiváruló kedélyállapotából. Azonban emésztődései, hivatalos terhe, s nem egészen rendes életmódja aláásták egészségét. Szívfájásról panaszkodott, ebéd közben gyakran szívéhez kapott, s nemegyszer mondotta testvéreinek; „Ez évben (1830) engem valami fog érni, vagy sok pénzem lesz, vagy megnősülök vagy meghalok." Ugyanez év február havában egy levelet írt egykori tanulótársa s legmeghittebb barátja Elszánt Ferenc nevű pesti ügyvédnek, melyben fölkérte, hogy ha megtalálna halni, meghidegült ujjairól húzza le gyűrűjét, s adja át szíve választottjának, akit különben sohasem árult el. A megírt levelet barátjának, vagy ha ez már nem élne, özvegyének címezve, lepecsételte, s városházi hivatalos szobája asztalfiókjába rejté.

Sejtelme csakugyan beteljesült. 1830. április 16-án éppen úriszék tartatott Kecskeméten, meglévén még akkor a Koburg-Kohári nemzetség főúri joga a város fölött, s annak kiküldött képviselője jelenlétében intéztettek el a város és alárendeltek ügyei. A tanácsülés után nagy ebédet adott a város, melyen Katonának is, mint főügyésznek, jelen kellett lenni. Az ebéd hosszúra nyúlt, amint ily alkalommal szokás, s Katona csak négy óra tájban mehetett haza. Szokatlanul jókedve volt, sőt tréfálkozni is kezdett Sándor testvérével, aki éppen szövögetett. Egy kis idő múlva egyik városi tanácsos barátja látogatta meg, akivel elment egy közmulató helyre, hogy kiszellőzhesse magát. Már öt óra volt, midőn visszaindult a városházhoz, hivatala folytatására. Azonban a bejárás küszöbén egyszer csak hirtelen megragadja barátja karját, eljajdul és összerogy. Szélhűdés érte, s abban a percben meghalt.

A tanács lezároltatta hivatalos szobáját, s az asztalfiókban megtalálván Elszánt ügyvédhez címzett levelét, tüstént elküldötték hozzá. Elszánt is haladéktalanul értesítette a szülőket fok óhajtásáról, akik a gyűrűt levonván hideg ujjáról, csakhamar elküldöttek neki. Azonban Katona szíve választottja, kinek nevét Elszánt sohasem mondotta meg, visszaküldötte a gyűrűt, azt izenve: Van az elhunytnak elég testvére, akik jobban fogják használni, mint ő. Katona nemcsak fiatal, hanem férfi korában is szerencsétlen volt a szerelemben. Az a nő, akit utolszor szeretett, még emlékét sem tisztelte. A szegény szülők kölcsönvett pénzen temettették el fiokat, mert bennmaradt fizetését csak egy félév múlva tette folyóvá a tanács. Halálát nem hirdették a lapok, koporsóját nem kísérte pályatársai részvéte, s a nemzet nem tudta, hogy legnagyobb drámaíróját vesztette el.

6

Bánk bán mellőzésének okai. A magyar drámairodalom kiinduló pontjai: a nyelvmívelés s az ősi dicsőség; Katona nyelve és verselése. Kisfaludy Károly drámái. Dramaturgiánk és a tragikum. Kazinczy költői iskolája. A politikai közszellem. *Bánk bán* késő sikerének okai. Irodalmi és politikai viszonyok. A kritika véleménye 1834-60. Vörösmarty. Toldy. Gyurmán. Greguss. Újabb vélemények

Honnan e különös jelenség? Mi az oka, hogy Katonát annyira mellőzték e korban, melyben minden csak valamennyire tehetséges író is oly nagy figyelmet gerjesztett, s gyakran a jóakaratot is érdemnek vették. Ez önkéntelen kérdésre már évek előtt felelni igyekezett egyik folyóiratunk[63] s a szenvedélyes pártoskodást, a személyes féltékenységet hozta föl. „A hiva-

[63] Életképek. *1845. II. félév. 20. szám.*

talos magyar literatúrában, a jó barátokkal fraternizáló kritikában - mondá a többek közt - nem volt annyi méltányérzet, nem volt annyi szemérem, hogy Katona *Bánk bán*ját csak rövid említésre is méltatta volna." E vélemény meg nem állhat, nem azért, mintha az akkor uralkodott irodalmi pártok igazságosabbak lettek volna a mostaniaknál, vagy általában az irodalmi és politikai pártok képzelhetők volnának némi, részint a helyzet természetéből, részint egyesek lelkiismeretlenségéből folyó igazságtalanságok nélkül. Azonban midőn valamely művet teljes közönnyel fogad a közönség és kritika egyaránt, midőn az írónak sem barátjai, sem ellenségei nincsenek, akkor a mellőzés okát sohasem a pártok cselszövényeiben kell keresnünk, hanem vagy az író lelketlenségében, vagy a korviszonyokban. Hogy a legnagyobb példákat hozzuk föl, Milton *Elveszett paradicsomá*nak nem a kritika cselszövénye, vagy hallgatása ártott, hanem a II. Károly alatti politikai és vallásos visszahatás; Shakespeare-t egy darab ideig nem az irigység süllyeszté feledésbe, hanem majd a puritanizmus, majd az utolsó Stuartok alatt lábra kapott francia ízlés. Hasonló tényezők folytak be Katona tragédiájára is. A *Bánk bán* iránti közöny nem Kazinczy és Kölcsey igazságtalanságában, sem Kisfaludy Károly irigységében rejlett, hanem magában a korban, s leginkább dramaturgiai viszonyainkban.

Nálunk a múlt század végén a színház nem annyira benső szükségből fejlett, mint inkább a nemzeti visszahatás egyik mesterséges eszközeként, nem hagyományos és naiv mulatság volt, hanem a nyelvmívelés és hazafiasság célzatos iskolája. Midőn 1790-ben az ország rendei a fölállítandó akadémia fölött vitatkoztak, többen azon véleményt fejezték ki, hogy a magyar nyelv mívelését ily intézetnél jobban elősegélné a nemzeti játékszín. Néhány lelkes ifjú kapvakapott a szón, s előállott az első színtársulat, néhány író követte az ifjak példáját, fordított és írt, részint hogy magyar szó hangozzék a színpadon, részint hogy őseink dicső emléke például ragyogjon a már fajuló nemzet előtt. A nyelvmívelés és az ősi dicsőség iránti kegyelet szempontjából indult ki drámairodalmunk, tehát oly szempontokból, melyek a drámai művészetben alárendelt fontosságúak. Mindez természetes volt, valamint az is, hogy amidőn megkezdődött a nyelvújítás harca, a nyelvújítók alig kívántak többet a drámától, mint újításaik elfogadását. Megtisztítni és fordulatosabbá tenni a nyelvet, erős formai érzéket költeni föl versben és prózában, volt a mindennél főbb s szükségesb törekvés. Általában e korban kelleténél többet adtak a külsőre, s csaknem lényegesebb volt a kifejezés, mint a gondolat; általában e mozgalom vezéreinek legtöbb tehetségük és érzékök volt a lírára, legkevesebb a drámára; nem is igen beszéltek róla, annyira, hogy Kölcsey 1826-ban megjelent dramaturgiai cikkeiig alig jelent meg e nemben valami figyelemre méltó. Kazinczynak csak a stílusra volt gondja. Goethétől is leginkább ezért fordított egypár darabot, ezt kötötte - a színházigazgatók és költők lelkére is. Gulácsit, a debreceni színházi igazgatóját kérve kéri, hogy addig ne adasson elő se fordított, se eredeti darabot, míg Szemere a grammatikális vétkektől meg nem tisztítja.[64] Kisfaludy Károlyhoz írt levelében is csak a nyelvre és verselésre nézve tesz megjegyzést. „Ítéletemet kívánod - úgymond - dramaturgiai dolgozásaid felöl. Én e mezőben sohasem mertem vágtatni, érzem kevés erőmet, s ez legalább szerénységem bizonyítványa. Engedd tehát, hogy csak jambusaidra mondjak egypár szót."[65]

Ily körülmények között Katona, aki éppen nem volt nyelvújító, ha sokkal nagyobb tehetségű drámaíró lesz vala is, bajosan nyerhetett volna elismerést oly műbíráktól, kik nemigen foglalkoztak a dramaturgiával, s mindnyájan a nyelvújítók pártjához tartoztak. Ő tulajdonképp

---

[64] Új Magyar Múzeum, *1859. Kazinczy levelezése Vidával. 271. lap.*

[65] Kazinczy Ferenc levelezése Kisfaludy Károllyal s ennek körével. *Kiadta Kazinczy Gábor. Pest, 1860. 5. lap.*

semminemű párthoz sem tartozott, sem a nyelvújítókhoz, sem a régihez ragaszkodókhoz, s éppen oly kevéssé tanulta Révait, mint a *Debreceni grammatiká*t és Verseghyt. Úgy írt, amint beszélt, egész nyelvtudományát csak a néptől vette, s más cél nem lebegett előtte, mint a szenvedélyek drámai kifejezése. Az *egy*et *egyj*nek, a *csontjok*at *csontyok*nak, a *szánj*t *szány*nak, a *véresen*t *véressen*nek írja, nem ismer *ikes* igéket, néha, bár ritkábban, szókötési hibákat követ el, csak egyetlenegy új szót használ, és semminemű idegen fordulatok átültetésével nem bajlódik. Neki nem írhatta volna Kazinczy, amit Kisfaludy Károlynak írt: „Erőt szerezvén a francia és német nyelvekben is, annál inkább meg fogod nemesíthetni a honit, általhozván azoknak kényességeket." A nyelvújítók nem olvashatták tragédiáját szánó mosoly nélkül, ha történetesen kezökbe akadt, a régihez ragaszkodók pedig alkalmasint még hamarább dobták félre, mert nem volt áradozó jelzőkkel rakott, köznapilag folyékony és jellem nélküli, mi annyira sajátja a Kazinczy-ellenes íróknak; sőt ellenkezőleg Katona erőre, rövidségre, s az egyéni legfinomabb árnyalatokat is kifejező jellemzetességre törekedett, inverziós, szaggatott s éppen azért olykor homályos is.

Általában az 1811-től 1830-ig terjedő korszakban senki sem foglal el oly izolált állást, mint ő. Az *érzemény* szót kivéve, nem használ új szókat, de a *pólus, chaos, jus, virtus* és *ritter* szókon kívül idegeneket sem. Hiányzik művében az öntudatos latinizmus, germanizmus és gallicizmus, de igen a köznapi hungarizmus is. Se az írók, se az utcák nyelvét nem vitte a színpadra, amaz igen erőtlennek és mesterkéltnek, emez igen egyszerűnek és alantjárónak látszott előtte. Maga teremtett magának nyelvet, mely nyelvtanilag nem szabatos ugyan, de az költőileg. A szók és szófűzések közt nem válogatott a csín és hangzatosság kedvéért, de igen, ha a drámai helyzet és szenvedély úgy kívánta. Kedveli a jellemző kifejezéseket, még ha nyersek is, s inkább eszménye az erő, mint a báj. Jambusai néhol erőltetettek, s ritkán oly tiszták és gördülékenyek, mint a Kazinczy vagy Berzsenyiéi, de a színpadon jobban szavalhatók Vörösmarty leggyönyörűbben hangzó helyeinél. Kevés tetszetős és hangzatos mondatot válogathatni ki belőlük, de a maga helyén, a helyzetek és indulatok körülményei közt, majd mindenik éppen azt fejezi ki, amit kell. Pátosz ömlik el rajtok, nem az a retorikai, mely olvasva oly könnyen megcsalja az embert, hanem ama drámai, mely a jó színész ajkain annyira megrázó. Szóval Katona nyelve valóságos drámai nyelv, melynek csak az a hibája van, hogy néhol többet akar kifejezni, mint amennyit érez, vagy pedig küzdeni látszik önmagával és a nyelvvel, hogy mindent kifejezhessen. Éppen e drámaiság, éppen ez izolált állás miatt nem víhatott ki tetszést. Talán igazi helyéről, a színpadról hallva, mind az újítók, mind a régihez ragaszkodók többet találtak volna benne, így a papíron és elfogultan olvasva, nemigen tűnhettek ki bájai.

A magyar dráma másik kiinduló pontja, az ősi dicsőség sem igen kedvezett Katona szellemének, mely, mint minden valóságos tragédiaköltőé, leginkább az emberi tévedésekből vette táplálékát. „Századok óta hamvadó nagyapáink jeles tetteit követésül a méltó unokáknak sírtermeikből mintegy elővarázsolni, s a régi omladozott várak emlékeit fölelevenítni fő célja a nemzeti színészetnek", - mondja egy színcédula e korszak végén,[66] s elég találóan jellemzi az uralkodó ízlést. Az ősi dicsőség képeit óhajtottuk látni, melyeket betemetett a sivatag jelen, a hazafiság és föláldozás fölindulásait vágytuk érezni, melyeket már-már elvesztettünk. Innen magyarázható ki, hogy Korner *Zrínyi*je két fordításban jelent meg, Kemény Simont ketten dolgozták föl, s Hunyadi Jánost és Mátyást annyi drámaíró választotta tárgyul. Már magok a történelmi nagy nevek és tények meghatották a közönséget. Emlékezni és remélni tanították, hogy a dicső múlt díjában lelkesüljön egy jobb jövőért. A magyar dráma ez iránya nevezetes

[66] Honművész. *1833. II. félév 65. szám.*

hatással volt a hazafi érzések ébresztésére, mit nem lehet eléggé méltányolni, azonban az is bizonyos, hogy nemigen kedvezett a drámai művészet magasb fejlődésének, mi mint tény, szintén nem maradhat megjegyzés nélkül. S éppen azért nem lehet rossz néven venni Katonától, ki annyira lelkén hordozta művészete érdekeit, hogy ez irányt nemzeti dicsekedésnek bélyegzé. „Most a játékban sem igen nézi azt a magyar - kiált föl gúnyosan -, hogy mint van a *kidolgozás*, hanem mint van a *morál*; őelőtte az a szép, melyben több-több jeles mondások vannak, annyival inkább, ha azok nemzetét érdeklik, teli torokkal s botokkal való dörömbözéssel adja ki megelégedését; igaz, hogy itt csak a hebehurgya ifjúságot vagy a bárdolatlan köznépet értjük, de mivel éppen ezek miatt a jobb ízlésű abbanhagyja a játékszínben való járdogálást, a dörömbözés, melyet az agyargó idegen nevetve beszél el hazájában, lesz az írónak útmutatója, hogy ha dicsőséget akar aratni, nem jó alkotású, hanem csak dicsekedéssel teljes hazai drámát kell írni, még a szép tettek is elmaradhatnak, elegendő az, ha teletömetik a darab azoknak dicsekvő emlegetésével."

Vajon túlzott-e ez a rajz, midőn még mostani viszonyainkra is illik, habár nem is oly nagy mértékben, mint azelőtt? Katona tragikai érdekre, drámai hatásra törekedett, s éppen azért nem tetszett. Ahol a *Tatárok* oly rendkívüli lelkesedést gerjeszthettek, ott *Bánk bán*ra nem várhatott méltánylat. Valóban Kisfaludy Károly hatásának egy részét hibáinak köszöni. Bizonyára nem becsmérlendő e nevezetes író, ki oly nagy befolyással volt szépirodalmunk fejlődésére, de lehetetlen érintetlenül hagyni drámái- és tragédiáinak koszorúit, éppen akkor, midőn egy oly költőnek kell igazságot szolgáltatni, kit mellette annyira mellőztek, hogy észre sem vették. Kisfaludy Károly mindenesetre nevezetes egyéniség a drámairodalomban is. A magyar vígjátéknak részint irányával, részint egypár sikerült művével úgyszólva alapját vetette meg, sőt a szoros értelemben vett drámában is megvannak érdemei. Megbuktatta a színpad durva nyelvét, s az uralkodó drámai ízlésnek elődeinél nemesb kifejezést adott. Mindez tagadhatatlan tény, de az is bizonyos, hogy érdeme inkább relatív, mint abszolút, s drámái és tragédiái éppen nem sikerült művek.

Első műve a *Tatárok Magyarországon*, melyet oly nagy tetszéssel fogadtak, alig érdemel kritikát. Alapeszméje az, hogy a magyar még ellenségeit is tiszteletre és részvétre bírja. Hazafi föláldozáson, az adott szó szentségén és vitézségen fordul meg a dolog, melyek szomorú körülmények között fejlődnek ki ugyan, de sokkal dicsőbb tulajdonok, mintsem elég tragikai alapot képezhetnének. A cselekménynek nincs drámai központja, s a drámai indokolás mindenütt hiányzik. A bosszús Kajuk kiengesztelődése, Orangzeb megtérése, mind érthetetlen és erőltetett jelenetek. Kobut cselszövénye lehetne még valamennyire drámailag érdekes, ha a költő értene a szenvedélyek festéséhez, vagy legalább tudna némi ügyességgel bonyolítani. Azonban a hazafias alapeszme elég volt a közönség részvétét fölébreszteni, s a német színpadról lehangzó magyar szó nemzetiségünk diadalaként tűnt föl, mi a drámát is mintegy megdicsőíté. *Ilka* szintén nem egyéb, mint a magyar vitézség rajza. Egyetlen drámai személy sincs benne, leginkább Alexis látszik annak, de nélküle majd éppen úgy megtörténhetnék minden, legalább föláldozása a cselekvény kifejlődésére semminemű lényeges hatással sincs. Az egész mű a magyar amazon dicsőítéséért van írva, ki fölgyújtja Nándorfehérvárat, s hazafiait győzelemre segíti, ami rendesen elég ok szokott lenni tapsra. *Kemény Simon*, melyet azelőtt Bolyai is kidolgozott, már tárgyánál fogva nem lehet dráma. Kisfaludy annyiban szerencsésben dolgozta ki, hogy nála Kemény nem Hunyadi megegyezésével áldozza föl magát, mi Bolyainál annyira eltörpíti Hunyadit. Azonban egyik sem tudott belőle egyebet alkotni történelmi rajznál. *Szécsi Mária, Szilágyi szabadulása, Barátság és nagylelkűség* szintén minden egyebek, mint drámák.

Leginkább *Stibor, Zách Klára, Iréne* tragédiái érdemelnek figyelmet, de mindenik azon szervi hibában szenved, hogy a meg-meginduló tragikai érdek mintegy el van fojtva bennök.

*Stibor*ban a hős bukásának a fiával való meghasonlásból kellene folyni, úgy is indul egypár helyt, de elvégre is egy mérges kígyó lép föl nemezisként, kirágja Stibor szemeit, mire ez megőrül s a mélységbe rohan. Legenda- vagy népmondában, mint az Isten csodálatos büntetése, megállható kifejlés volna, de drámában a legviszásabb valami. *Zách Klárá*ban az atya és leány egyaránt csak szánalmat gerjesztenek. Ha Klárának egy gondatlan szavából vagy ártatlan tetszelgéséből merítene bátorságot Kázmér a merényre, vagy az atya nagyravágyása vonna leányára gyászt és önmagára bukást, e pusztán szomorú történet közelednék valamennyire a tragédia felé. *Iréné*ben is, mely egyébiránt legjobb műve, éppen arra nincs elég súly helyezve, minek alapul kellene szolgálni. A görög leány teljesen szenvedőleges alak, s inkább az esetlegességnek, mint a szabad akarat tévedésének áldozata. Neki egész cselekvő szenvedélyességgel kellene csüggni azon eszmén, hogy hazája javáért mintegy kötelessége a szultán háremhölgyévé lenni, s azon csalódásban bukni el, hogy mind szívét és becsületét eljátszotta, mind hazájának nem használt. *Csák Máté*ja is, mint tragédia, aligha sikerült volna. Legalább a fönnmaradt töredék ilyesmit bizonyít. Nagy haladás van ugyan benne a jellem és korrajz tekintetében, de cselekvénye kettősen indul, s a Csák Máté viszonyából kevés tragikai érdek látszik fejlődni.

Ezek voltak azon kor ünnepelt tragédiái, melyek mellett *Bánk bán*t észre sem vették. S vajon az irodalomban több érzék volt-e a tragikum iránt, mint a közönségben. Nem sokkal. Azon egy pár dramaturgiai értekezésben, melyek e tájt megjelentek, mindenről volt szó, csak a tragikumról nem, sőt e tekintetben Kölcsey sem kivétel, e kor legnevezetesebb kritikusa. Az ő dramaturgiai cikkei máig is irodalmunk gyöngyei. Nem hódolt az uralkodó ízlésnek, nem állott a Kisfaludy dicsőítői közé, s csak vígjátékait tudta méltányolni. Amit Korner *Zrínyi*jéről írt, mind tartalomra, mind formára nézve, egész mostanig irodalmunkban fölül nem múlt drámabírálat. S mégis, midőn *Zrínyi*t a legélesebb analízissal minden oldalról megtámadja, feledi vizsgálni az alapot, s nem látszik érezni, hogy Zrínyi, mint történelmi alak, nem lehet tragikai hős. Ő minden magyar kritikusnál jobban ismerte a görög drámákat, s tudhatta volna, hogy a görögöknek sohasem jutott eszökbe Leonidást tragikai hősül venni föl. Aiszkülosz *Perzsá*inak hőse is nem a győzelmes vagy dicsően elesett görög, hanem a büszke Xerxes, ki az egész világot le akarja igázni, fölidézni az istenek haragját, s megtörik egy maroknyi nép erkölcsi erején. Oly férfiú halála, ki híven teljesíti kötelességét, örömest áldozza föl magát hazájáért, nem lehet tragikailag megrázó. A néző és olvasó szintén örömest kívánna vele együtt meghalni, s e fölindulás a rajongó lelkesülésé, s nem a részvét és félelem, a szánalom és megnyugvás azon fölindulása, melyet a tragikumtól szoktunk várni. Kölcsey azt hiszi, hogy Zrínyit tragikai alakká tehette volna Korner, ha olyannak rajzolja, ki küzd és szabadulni akar, míg végre reményei füstbe mennek. Annyi bizonyos, hogy így drámailag érdekesebb alak vált volna belőle, de aligha tragikaibb. Mert így is mi lehetne azon tragikai tévedés vagy vétség, melyért Zrínyinek bukni kell, s vajon dicső halála hathat-e reánk tragikai bukásként? Teljességgel nem. Íme a legjelesebb kritikus hogyan vélekedik a tragikai alapról! S nem jellemző-e az is, hogy ő, kinek más tekintetben a dráma iránt oly élénk érzéke volt, így kiáltott föl 1827-ben, tehát hat évvel *Bánk bán* megjelenése után: „Drámai próbáink közöl a komoly nemben még egy sem tűnt föl, mely a kritikusnak figyelmét megérdemelné."[67] Vajon olvasta-e *Bánk bán*t? Ha igen, akkor bizonyosan a szenvedély erős festése és a határozott jellemzetességre való törekvés tetszhettek vissza neki, mint oly dolgok, melyek ellenkeztek akkor költészetünk egyoldalú eszményiességével.

[67] Kölcsey Ferenc minden munkái. *Második, bővített kiadás Toldy Ferenc által. III. k.* 44. *lap.*

A Kazinczy költői iskolájának egyik főjelleme az úgynevezett klasszikai eszményiesség volt. Valóban, akkori költészetünk részint görög és római alapokon nyugodott, részint Goethe és Schiller költészetének ez alapokkal rokon sajátságaiból vette táplálékát. Az ideál volt a jelszó, a görögök és Goethe voltak Kazinczy és Kölcsey kedvencei. Amint e nagy költők mind inkább kezdettek távozni a német élettől, hogy úgy érezzenek és szóljanak, mint Görögország derült gyermekei, annál jobban tetszettek a mieinknek. Kazinczyt nem *Faust* ragadja meg, hanem *Iphigenia*, nem annyira a német balladák tetszenek neki, mint inkább a római elégiák, melyeken Propertius hatása érzik. Ez irány nálunk is, mint mindenütt, többé-kevésbé elnyomta a tisztán keresztyén és nemzeti elemet, s nem kedvezett a jellemzetesnek, a képzelem szabadságának, melyek ama két elem hű kísérői szoktak lenni minden európai költészetben. Való, hogy a keresztyén költészet a klasszikai nélkül nem fejlődhetett volna oda, ahol van, a reneszánsznak egész polgárisodásunk sokat köszön. Az is kétségtelen, hogy Corneille és Racine költőibben és igazabban fejezik ki a francia szellemet, mint Hugo, Dumas; hogy Schiller és Goethétől tisztán nemzeti szempontból is messze állanak a német romantikusok, sőt nálunk is Berzsenyi sokkal nemzetibb költő, mint sok tetőtől talpig magyar lírikus. A fönnebbiek nem is egyébre céloznak, mint megjelölni a különbséget, jellemezni a rendszert, mely, kivált amint nálunk fejlődött, szigorúbb és merevebb volt, mintsem befogadhatta volna Katona szellemét, mely a klasszikaiatlan Shakespeare-ből táplálkozott.

Ha Kazinczy drámával foglalkozik és Katona barátja, bizonyosan éppen oly rosszul dolgozza újra *Bánk bán* első jeleneteit, mint Goethe a *Romeo és Júliá*éit, Kölcsey éppen úgy meggyöngítette volna az egész tragédiát, mint Schiller *Macbeth*et. De a mi költőink nem foglalkoztak drámával, a líra, tanköltemény, epigram, s ritkábban a ballada és románc volt főelemök. „A költői tartalmat ami illeti - mond Erdélyi e korra vonatkozólag -, tetszettek a szelíd, gyöngéd érzelmek, az erősebbek ritkán. Tárgy és kidolgozás gondos és válogatott. A szenvedély alig ecsetelve, sőt gyakran meghalva, mint a görög szobrok legtöbbjein. Egyszerűség, mint a három húrú lanton, szemérem, minő a múzsáké.”[68]

E gyöngéd, egyszerű és gondos líra összhangját kellemetlenül zavarta meg a szenvedély amaz ereje, sőt vadsága, mi Katona tragédiájából kihangzik. Nem tetszhettek ez élesen jellemzetes magyar alakok, melyeknek előképeit sem Schillerben, sem Goethében nem lehetett föltalálni. Minden klasszikailag fegyelmezett ízlésnek vissza kellett döbbenni azon jelenetektől, midőn Bánk kétségbeesésében fejét földhöz nyomva görgeti, vagy Petur véres karddal rohan be a királyi palotába, s nem éppen szabatos jambusokban és szókötési hibával riad Ottó hercegre (IV. fölvonás, 8. jelenet):

Fel innen ördög! úgy is számtalanszor
Térdeple sírva itt az emberi
Szeretet; de senki sem nyitott neki
Ajtót! Keresztének valának ők,
Kik csak tanulságul szemléltek az
Imádtatott keresztre - látni, hogy
Ők is miképp feszegethessék az embert,
Először elrabolván mindenét.

S ha még ide vesszük, hogy *Bánk bán* megjelenésekor még alélt volt a közszellem, melyet az 1825-i országgyűlés ébresztett öntudatra, kevesen érezték hazánk politikai hanyatlását, s így a közönségnek nem sok érzéke lehetett e tragédia hátteréhez - mely az Arany Bulla korszaka -

[68] Pesti Napló, *1855. II. félév, 74. sz. Egy századnegyed a magyar szépirodalomból.*

sem Bánk bukásának tragikai indokaihoz, melyek a hazafiság és kötelesség, a monarchiai érzület és felségsértés sajátszerű vegyületei; mind előszámláltuk azon okokat, melyek miatt e mű a maga korában nem tetszhetett.

S csakugyan ez okok enyészte- vagy gyöngültével kezdett ébredezni iránta a részvét. Tisztán dramaturgiai viszonyaink ugyan keveset javultak, de az irodalmi és politikai élet nagy változásokon ment át. Vörösmarty géniusza a képzelem szabadságát hirdette, s ismeretlen tartományok felé nyitott utat. Hiába siratta Berzsenyi az ízlés romlását, s nevezte a Vörösmarty *Két szomszédvár*át kannibáli műnek, a merev klasszikai eszményt nem lehetett többé visszaállítani. A görög istenek tünedezni kezdettek, a szép fogalma szélesebb körűvé vált, s a nemzeti szellem kezdé áthatni egész költészetünket. Sőt már a költői nyelv sem vala többé a Kazinczy megújított nyelve. Vörösmarty éppen annyit tanult Zrínyitől és Mikes Kelementől, mint tőle, s a régi és új vegyületéből alkotta meg nyelvét, mely újítót és régihez ragaszkodót egyaránt elragadott. Shakespeare lőn a magyar színpad királya, s a francia irodalmi nagy változás, mely lerázta a klasszicizmus békóit, fiatal költőink rokonszenvével találkozott. A kritika nemigen bajlódott többé az eszménnyel, az egyéni és jellemzetes lőn jelszava, egészen a túlságig. A nemzeti szellem mind nagyobb hódításokat tőn, s a győzelmi zajban Petőfi szilaj múzsája hallatta szavát. A politikai életben 1825 óta szintén hasonló forrongás mutatkozott. Ébredezni kezdtünk a veszély zajára, a megalázás visszaadta önérzetünket. Az eddigi üres hazafiság tartalmat nyert, s a nemzeti szellem mind alakítóbban hatott politikai viszonyainkra is. E levegőben, e sugarak melegén nyiladozni indult Katona eltapodott költészete. Vörösmarty után, Petőfi megjelenésével többé nem látszhatott tragédiája durva és prózai műnek, sőt egy és más szempontból éppen beillett ez új mozgalomba. A fejlődő politikai élet szintén elősegítette sikerét. Midőn az 1825-i országgyűlés szónokai a nemzet tapsai közt követelték vissza az elvett jogokat, érthetőbb lőn Petur, ki monarchiai érzelmű, s mégis egész szenvedéllyel dörgi (II. fölvonás, 2. jelenet):

Meg kell erősíteni régi (szent
Első királyunktól kitett) szabadság-
Beli jussainkat; vagy ha megmutatja,
Hogy a hazám boldogságán segít
Ezen szabadság eltörlése - egy szót
Se szólok: ámde míg ez a szokás,
E század, Árpád vére, a magyar
Érzés, magyar javak virágzanak,
Mindaddig azt fogom kiáltni: üsd az
Orrát, magyar, ki bántja a tied!

Midőn politikai mozgalmaink néhol fölzavarták a családi és baráti viszonyokat, nagyobb részvétre számíthatott Bánk is, kiben a hazafi összeütközésbe jő a magánemberrel, s a szenvedély erőszaka a politikai elv ellen támadt. A tragédia végjelenése pedig, melyben a király kibékül a már-már lázadozó nemzettel, s neje ravatalára borulva, így szól hódoló alattvalóihoz (V. felvonás, 7. jelenet):

Magyarok! igen jól esmérem, szeretnek,
Enyimek! Hogy ily nemes szívekkel egybe
Férkezni nem tudtál Gertrúdisom!

csaknem a közelmúlt másolatának tetszett, s így a politikai fogékonyság némi vezetője lőn az esztétikainak.

Az életre ébredő tragédia Vahot[69] szerint 1826-ban került volna először színpadra Pécsett, azután 1828-ban Kassán; mindkét helyt sikerrel. Úgy látszik, se a még élő költő, se az irodalom nem vett tudomást az eseményről. Általában ez adathoz kétség fér. Első biztos adatunk 1834-ről van, midőn Kolozsvárott Egressy Gábor választá jutalomjátékául. A sikerről a *Honművész*[70] levelezője csak annyit jegyez meg, hogy szerző helyesen találta el a föltűnő karaktereket, s nálunk, hol középszerű eredeti darabot is oly gyéren írnak, egy marad a jobbak közül. Az ország fővárosában, Budán, 1835-ben adták először. Inkább a közönségnek tetszett, mint a kritikának. „E darab - mond a *Honművész*[71] - eredeti színműveink közt bizonyára egyik főhelyet érdemelne színi hatásra nézve, ha azok belőle kihagyhatnának, melyek untatók és nem mívelt színpadra valók, nevezetesen a hosszú elmélkedések, elbeszélések, asszony-becsmérlések s több más nyerseségek, melyeket a míveltebb érzésűek megdöbbenés, kacagás s némi sziszegés nélkül nem hallhattak. Ez utóbbi cikkelyek csak durva nemzetek erkölcseihez, aljasabb színpadra s így aljasabb néposztályhoz is illők, s a nemesebb publikum előtt soha tetszést nem nyerhetnek." Csodálhatni-e, hogy 1821-ben hallgatott a kritika, midőn 1834-ben is így szól. Általában minél inkább fejlődött az új szellem az irodalmi és politikai életben, annál jobban erősödött a tragédia iránti részvét.

Az 1839. évben diadalait kezdi ünnepelni. A *Honművész*[72] ekkor már remek szomorújátéknak nevezi, s Hugo Viktor dramaturgiai elvei szerint ítéli meg, jeléül, hogy nemcsak széttörtük a merev klasszicizmust, hanem a francia romanticizmus szélsőségei felé is hajlunk, melyekkel egyébiránt Katonának csak annyi köze van, hogy mind reá, mind Hugóra befolyással volt Shakespeare. A *Rajzolatok*[73] szintén dicséretekben áradoz, s oly darabnak nevezi, melyet a legnagyobb drámákkal mérlegbe vethetni. Az *Athenaeum*[74] már sokkal tartózkodóbb. „Sok tekintetben - mondja Vörösmarty - hiányos és némileg vad, de erővel teljes színmű, első és utolsó műve e nemben a korán elhunytnak. Legkevésbé sikerült Bánk bán karaktere, kiben nem látjuk azon szilárdságot, mely az általa elkövetett merész és nagy felelősségű tetthez kívántatik. Tökéletesebbek Petur, Biberach, Ottó, Tiborc; Gertrud nem egészen érthető. Melinda a legnehezebb föladat az egészben, talán nem minden részben tökéletes is, de helyenként meglepően szerencsés vonásokkal van ábrázolva. Az egész mű mindenesetre magasabb tehetségre mutat, s nem hűtlen másolata a kornak, mely noha hanyatlásnak indult, s a hajdani erőből vadságra fajult, mégis sok jelével bír a férfiasságnak s lovagi szellemnek. Drámai, sőt színi hatás tekintetében végre a mű ritka tünemény, ha meggondoljuk, hogy akkor íratott, midőn dráma kevés, a színház bujdosó volt, s hogy a szerzőnek ez első munkája. Csupán a negyedik fölvonást kívánnók kiigazíttatni, mely lassú és fárasztó, s kihagyatni azt, midőn Bánk bán együtt találja Melindával Ottót, ha egyébiránt ezen megjelenés nem a színész tévedése volt, s ahelyett, hogy mint valószínű, megrohanja, visszamegyen." Vörösmarty oly dolgokat mond hibáknak, melyek részint a tragikai alap szükséges következményei, részint a helyzet és jellemből folyó mozzanatok. Toldy magánkörökben úgy nyilatkozott, mint Vörösmarty, s később *Irodalomtörténet*ében még bővebben formulázta ítéletét a következőkben:

---

[69] Magyar Thalia. *1853. 101. lap.*

[70] Honművész. *1834. 78. sz. 621. lap.*

[71] Honművész. *1835. I. félév. 19. sz. 146. lap.*

[72] Honművész. *1839. I. félév. 26. sz. 205. lap.*

[73] Rajzolatok. *1839. 25. szám.*

[74] *1839. 1. félév. 418. lap.*

„Egy tragédiánkban sem egyesülnek nagy hibákkal oly nagy erények, mint *Bánk bán*ban. Egyfelől kettős cselekmény: Petur összeesküvése s a Bánk családi szerencsétlensége, melyek egymásba játszanak ugyan, de anélkül, hogy egyik szükségképpen támogatná a másikat, mindenik függetlenül magára bonyolódván s fejlődvén ki. Másfelől a főbb jellemek hibás koncepciója: az érthetetlen Gertrud; az örökké habozó Bánk, ki még feleségének sem hisz, egy politikai Hamlet, kit elhatározatlansága örökös passzivitásra kárhoztat, s kinek bosszútette is csak a perc által parancsolt önvédelemnek tűnik föl; a gyanúságig szenvedőleges Melinda, ki mégis egyetlen odavetett szótól rögtön megőrül; a vízeszű s mégis szerencsés csábító, gyáva s mégis hármas gyilkos Ottó, ki még tolvajjá is tétetik; az ostoba intrigáns Biberach, ki magamagát minden ok nélkül elveszti; a szánalomig gyönge Endre király stb. De másfelől néhány éles és határozott egyéni jellem (az összeesküdteké) mellett, a szenvedélyek erőteljes kibélyegzése, a lélektani fejlesztések szigora egyes momentumokban, s a valódi, nálunk páratlanul drámai dikció, teljes méltánylást érdemel, bár ez a dikció is gyakran az érthetetlenségig szaggatott és homályos; még a nyelv mind hibátlanság, mind csín tekintetében még korától is elmarad; a vers pedig kortársaiénál semmivel sem jobb. *Bánk bán*, egészben, kétségkívül nagy tehetséget bizonyít, de inkább megrázkódtató, mint vonzó, mert fönség nélküli mű; hiányozván benne azon emelő hatás, melyet a tragikum a külsőleg bukó, de erkölcsileg győző erény által hoz elő.”[75]

Midőn 1845-ben a mű zajosb elismerést nyert, az *Életképek*ben[76] Sebeshelyitől (Gyurmán Adolf) egy igen kedvező bírálat jelent meg, amely mégis minden nyomon elárulja a tragikai alap erősségében való kétkedést, s csak a jellemzés művésziességének adózik teljes méltánylattal. Sajnálja, hogy Katona a II. Endre korának politikai nagy fontosságú tényeit csak hátterül használja, s nem abból szövi ki cselekvényeit. Ugyanazon vád, mellyel némely kritikus Shakespeare *János király*át vádolja. Azonban a mi kritikusunk menti is Katonát, mégpedig azzal, hogy kénytelen volt így írni művét, mert másképp az nem láthatott volna világot. E félhibáztatás és félmentegetés nagyon ingadozóvá teszi az egész bírálatot, s inkább a költő ellen szól, mint mellette. - Nem egészen alaptalanul jegyzé meg egyik jó barátom - mond a többek közt -, miként Bánk bánra nézve a tragédia a kárpit utolsó legördülése után kezdődik. Úgy, de miért lakol Bánk bán oly tettéért, melyet hasonló helyzetben akárki, talán még kevesebb küzdéssel és minden megbánás nélkül elkövetett volna. E kérdést több ízben hallottam, s ha a közmorálhoz illesztjük e drámai cselekvényt, úgy kétségkívül több ily megfejthetetlenségekre bukkanhatunk. De föllebb említém már, hogy a királyi fölség emberfölöttisége és az isteni hatalommali rokonsága, valamint a vallásszerű jobbágyi hódolat, mindannyi erkölcsi dogma, mely az egész darabon végigvonul, a királyné továbbá a Melindán elkövetett gaztettre nézve ártatlan - legalább a költő akarja -, két fontos ok, hogy a királyok feje fölött őrködő gondviselés a gyilkost súlyosan büntesse, és egész életén át sajgó fájdalommal ostorozza. E drámai nézet új, s *Bánk bán* egész szerkezetéből természetesen következik. Ha egy tragédiát nem lehet a közmorálhoz mérnünk, megszűnt tragédia lenni, ha a költői igazságszolgáltatás nem az erkölcsi világrenden alapszik, hanem csak holmi politikai fikción, mely már elvesztette hatását a kedélyekre, elégedetlenül kell odahagynunk a színházat. Gyurmán elég gondosan igyekezett ugyan vizsgálni a tragédia alapját, de a részletek miatt nem látta az egészet, s a mellékindok feledtette vele a főt.

---

[75] A magyar nemzeti irodalom története. *Írta Toldy F. Budapest, 1878. 220. lap.*

[76] Életképek, *1845. II. félév, 20. szám.*

Ily egyoldalúságba esik Greguss is, ki a *Pesti Napló*ban[77] néhány év előtt egypár hasábot szentelt Katona emlékének. Ő remekműnek nevezi *Bánk bán*t, kikél, igen helyesen, azok ellen, kik tisztán politikai szempontból méltányolják, de az alapeszme iránt szintén ő sincs tisztában. „S ha azok - úgymond -, kik oly különös mérvvel kezökben járulnak a szóban levő remekműhöz, logikai következetességgel vizsgálják azt, bizonyosan egészen más, sőt ellenkező eredményre jutnak, mint minőt magoknak egyelőre ígérnek; mert a politikai szellem, ha már erről szólanunk kell, mely *Bánk bán*t átlengi, tökéletesen monarchiko-arisztokratikus, a föllépteteett főbb személyeknek uralkodó irányelve törhetetlen hűség a fejedelem iránt, s a nádor erőszakos kitörése olyannyira törvénytelennek van előtüntetve, hogy a szerző kézzelfogható erőlködéssel igyekszik arra előkészíteni; s miután megtörtént, csak kegyelmi úton képes a költői igazságtételnek eleget tenni. S miben áll ez igazságtétel? Bánk megbukik, miután magát megbosszulá; kínos, örömtelen élet nyílik előtte." Tehát amaz erőszakos tett csak némi erőltetéssel folyhat Bánk bán jelleméből, tehát a költői igazságtétel nem teljes, s a Bánk bukása csak azon fordul meg, hogy a bosszú mindig semmivé teszi a bosszúállót is. Ha mindez így volna, e tragédia sokkal csekélyebb mértékben igényelhetné méltánylatunkat, kivált Gregussét, ki a magyar kritikusok közt még eddig legőszintébb dicsőítője.

Ennyi mindaz, mit kritikánk e tragédiáról összeírt. Inkább az ifjú irodalom méltányolta, mint a régi, inkább a kezdő kritikusok állottak pártjára, mint a tekintélyesek. Behatóbb boncolatába azonban se egyik, se másik fél nem bocsátkozott. Úgyszólva minden vita nélkül a legjelesb magyar tragédiává emelkedett. Régi példányai elkeltek, s újabb meg újabb kiadásban jelent meg. Először Nagy Ignác adta ki,[78] újabban kétszer Horváth Döme.[79] A Toldyé három kiadást ért.[80] Abafi szintén kiadta.[81] Nemrég németre is lefordították. Egész 1848-ig legkedvencebb eredeti darabja volt a fővárosi és vidéki színpadoknak. Színészeink különös szorgalommal adták, habár a Bánk jellemét teljesen sohasem fogták föl, mi a hatást némiképp gyöngítette; forradalom után betiltatott, s csak 1857-ben kerülhetett újra színpadra, megcsonkítva, s hanyagul előadva. Némi visszahatás kezdett ellene mutatkozni, inkább az irodalom, mint a közönség részéről. Szépirodalmi lapjaink, melyek a kritikát hazafiatlanságnak bélyegzik, hazafias kötelességöknek tartották néhány kritikai oldaldöfést adni a nagy hírre vergődött műnek. Elmondották, hogy egyedül színészek leheltek bele életet, s éppen azért most, midőn régibb jó színészeink közül néhány meghalt, hatása is csökkent. Fölhozták, hogy inkább a politikai rokonszenv, mint esztétikai érdek volt oka rendkívüli népszerűségének. Sőt egypár írói körben azt is lehetett hallani, kár bántani *Bánk bán*t, a magyar elhitette magával, hogy van egy kitűnő tragédiája, meg kell hagyni hitében, vannak nemzeti humbugok, melyeket kímélni kell. De nem kell kímélni, s legkevésbé az irodalomban. Katona nem szorult kíméletre. Tragédiája nem pályakoszorús színmű, mellyel rendesen nem az irodalom, csak az író szokott nyerni száz aranyat, sem úgynevezett kasszadarab, melyet egynéhány színpadi csíny s egypár színész egyénisége tart föl ideig-óráig színpadunkon. Katona valódi költő, s műve egyetlen drámairodalmunkban, melyet a külföld jobb drámáival szembeállíthatni. Szerencsétlensége, elnémulása nem engedték, hogy nagy költői egyéniséggé emelkedjék. Fejlődő szellemének csak egyetlen emlékét hagyta hátra, s így nem lehet összehasonlítani a külföld nagy dráma-

[77] *1854. 174. szám.*

[78] Színműtár, *1840. XI. füzet.*

[79] *Kecskemét. 1856. Ugyanott, 1860.*

[80] Magyar remekírók. *Gyémánt kiadás. Pest, 1861., 1867., 1881.*

[81] Nemzeti könyvtár. Katona összes művei, *Budapest, 1879-80.*

íróival, kik hosszú pályájokat kifejlett szellemük egész gazdagságával jelölték meg. S mégis, ha Schiller vagy Goethe drámáit nem összesen vesszük, hanem külön, egyenként, *Bánk bán*ra nézve nem fog kedvezőtlenül kiütni a verseny. *Bánk bán*ban több a tragikai erő, mint *Faust*ot kivéve - mely szoros értelemben nem is drámai mű - Goethe bármelyik drámájában. A Schiller jellemrajzai nagyrészt típusok, a Katonáié egyének, anélkül hogy a zsánerkép felé hajlanának, vagy zavarnák a tragédia emelkedettségét. E tulajdonok már magokban magas polcra emelik Katonát.

Emellett valódi nemzeti költő, ki drámaíróink közül egyedül vetett mélyebb pillantást a magyar történelembe, s rajzolt a tragédiában valódi magyar alakokat. Már művének háttere s a fejlemény egyik indoka, az idegen befolyás és nemzeti visszahatás közti küzdelem, egész történelmünket annyira jellemző vonás, hogy minden magyar szívben bizonyos elégiai hangulatot ébreszt, mely oly jól illik a tragédiához. A nemzeti fájdalom levegője veszi körül a küzdő szenvedélyeket, s meg-meglebben a gyászfátyol, mely a szenvedő haza képét takarja. A finom, de romlott udvar, a nyers, de ép erkölcsű magyar nép, a zsarnok és ravasz idegen befolyás, a szabadságért küzdő és elvakult nemzeti lelkesülés, mind oly dolgok, melyek Szent István óta sokszor ismétlődtek nemzeti életünkben! Hány Bánk volt nálunk, ki akaratlan lőn a forradalom megindítója! Mikor nem voltak Magyarországon Peturok, kik mélyen tisztelték királyukat, örömest ontották érte véröket, de egyszersmind, ha kellett, fegyvert is fogtak az alkotmány védelméért! Bánktól Tiborcig, a királynétól Biberachig, mind ismerős alakokkal találkozunk, melyek leginkább csak a mi körülményeink közt állhatnak elő. Katona egy pillanatra sem engedi kisiklani lába alól a földet, a haza szent földjét, de szemeivel folyvást az égre tekint. Az idealizmus és realizmus testvéries vegyülete e mű, melyhez hasonlót drámáink közt egyet sem találunk, sőt költészetünk más nemében is alig egypárt. Mindamellett ez nem azt teszi, hogy Katona tragédiája minden hibától ment. Nyelvéhez, drámaisága mellett is, sok szó férhet, a jellemrajznak és szerkezetnek is vannak hibái, azonban a kritikának éppen oly kevéssé tiszte méltányolni az alapjokban elhibázott művek egyes szépségeit, mint elítélni a valóban sikerült műveket egyes hibák miatt.

7

Bánk tragikuma. Bonyolult indokok. Ellenvetések cáfolata.
Bánk jellemrajza s a cselekvény főpontjai. A kettős cselekvény vádja.
Homályos helyek megvilágítása. Bánk bűne és bűnhődése

A vádak, melyeket kritikusaink eddig hol nyíltan, hol leplezve e tragédia ellen emeltek, mind elenyésznek, ha mélyebben vizsgáljuk a tragikai alapot. Gyurmán bírálata Bánk bukását egészen a felségsértésből származtatja, s nemigen látszik hinni a királyné ártatlanságában a Melinda esetét illetőleg. Eszerint egyedül a királyok feje fölött őrködő gondviselés sújtja a gyilkost. Az igaz, hogy Bánk monarchiai érzelmű, valamint a királyné egész ellenzéke, s e vonás bejátszik a mű szövedékébe; de ha a királyné magában a tényben is bűnös, a Bánk tette már nem tűnik föl oly erőszakosnak, s bukása inkább csak külsőképp indokolható, mi sokat levonna a tragédia erejéből. Hasonló áll Greguss véleményére nézve is. Ha Bánk nemezise a kielégített bosszú sivár érzelme és kínos önvádja, Bánk jellemrajza elhibázott, és Gregussnak igaza van, hogy a költő kézzelfogható erőlködéssel igyekszik hősét erőszakos tettére előkészíteni. E mű alapeszméjét nem lehet egy uralkodó szenvedélyből kimagyarázni. Némi fölvilágosításul szolgálhat Shakespeare *Hamlet*je. Vajon *Hamlet* tragikuma az atyjáért az anyján és nagybátyján bosszútálló fiú? Akkor Shakespeare másképp alkotta volna művét, s valami olyast írt volna, minő Szophoklész *Elektrá*ja. Shakespeare oly jellemet akart rajzolni, mely, mint Goethe mondja, nem termett arra a tettre, melyet véghez akart vinni. Hamletben a

fontolgatás és beteges lelkiismeretesség megöl minden tetterőt, s midőn a körülmények cselekvésre sodorják, a legfontolatlanabb és leglelkiismeretlenebb tetteket követi el. Bánkban is nem a puszta felségsértés és bosszú a tragikum alapja.

Ki tulajdonképp Bánk? Nádor, a távollevő király helytartója, a törvény őre. S mit cselekszik? Elégtételt vesz sérelméért, bíráskodik a maga ügyében, s megsérti a társadalmi rendet, mely bárminő kormányforma alatt változatlan, mert az önbíráskodás mindig bűn, s kétszeresen az, ha olyan követi el, ki a törvények őre. S vajon a bűnöst bünteti-e? A királyné a tényben nem bűnös, csak gyanúra ad alkalmat, s mégis a lelkiismeretes bán leginkább Izidórának, neje vetélytársának egypár kétesen ejtett szavára meggyőződik bűnössége felől s érni kezd benne a gyilkosság gondolata. Aztán ő lovag is egyszersmind, nőtisztelő lovag a szó legnemesebb értelmében. A megalázott Melindában is tiszteli hajdani nejét, gyermeke anyját, sőt a szegény nő bomlott kedélyét is enyhülni, hegedni reméli, s midőn holttetemét hozzák, kétségbeesve kiált föl (V. fölvonás, 6. jelenet):

Nincs a teremtésben vesztes, csak én,
Nincs árva más több, csak az én gyermekem.

Jellemének e vonása még tisztábban mutatkozik e szavaiban (IV. fölvonás, 6. jelenet):

Oh, semmi sincsen oly gyalázatos,
Mint visszaélni az asszonyi gyöngeséggel!
Az alkotónak szentségébe be-
Törés ez - és kigúnyolása, hogy
A legcsekélyebb férgecskének is
Teremte oltalom-fegyvert, csupán
Az asszonyállatról felejtkezett el.

S mégis e férfiú egy asszonyt öl, oly asszonyt, kit védelmezni, mind nádori, mind lovagi kötelessége. Emellett Bánk monarchiai szellemű, mit még erősebbé tesz az a körülmény, hogy a távollevő király helytartója. A korona iránti tisztelet úgyszólva vallásos hitágazata. Midőn Petur erőszakoskodik, a mély meggyőződés hangján mondja a békétleneknek (II. fölvonás, 2. jelenet):

Emberek, jertek velem!
Előbb való a hit parancsolatja:
Istennek a kenettje egy királyi felség.

Úgyszintén ugyanott alább, midőn Peturt is le akarja beszélni szándékáról:

Hát jut-é eszedbe még a
Testvéri háború? Te ott is Endre
Pártján valál - s midőn jószágidat
Elszedte Elmerik király...
Hozzám jövél szökésed éjjelén,
Még egyszer elmentünk a cinterembe
Együtt - lerogytál ott atyádnak a
Sírjára s azt mondtad: Igazad vala
Atyám - az Isten nem segít soha
Felkent királyok ellen...

Sőt a királynéra is átviszi ez érzelmet, s a Gertrudot meggyilkolni szándékozó békétlenekhez ugyanakkor egész őszintén intézi e szavakat:

És így hazátok elbúsúltjait
Játszani akarjátok s királytokat
Úgy tenni a királyi székre, hogy
Gertrúdis estén szíve megrepedjen?
Fájdalmiban megölni érzeményit,
Hogy társitoknak könnyeit soha
Se lássa többé - egyszersmind szeretni
Is, ölni is szándékoztok; mivel
Gertrúdis éppen a király maga.

S mégis ő az, ki a királynéra emeli kezét, s a hazajövő királyt, nyakláncát eldobva, e szavakkal fogadja (V. fölvonás, 5. jelenet):

Király! Gertrúdisod koporsó-
Aljára vágom a hatalom jelét -
Ott van. Vereslik is még vére rajta.

Bánk még hazafi is, kinek szilárd elvei vannak. Mélyen érzi hazája szenvedését, orvosolni is törekszik, de csak alkotmányos úton, a forradalomtól semmit sem vár, sőt irtózik tőle. Nemegyszer szól e szellemben (I. fölvonás, 14. jelenet):

Nem vélik Ők a zendülést, mivel
Bánk a király személye - esküszöm,
Meg is fogok felelni ennek, és
Habár tulajdon síromon fog is
A békességetek virágzani.

Hasonlóképp a békétlenekkel való jelenetben (II. fölvonás, 2. jelenet):

...zendülésbe' nem
Fog-é kiömleni az ártatlanok-,
A felebarátjainknak vére is? mely
Bugygása közben fogja a szabadság
Jajos tüzét átkozni - hörgeni?
És tagja legyek e rossz társaságnak
Itt, én is? Ártatlan vért ontani
Segítsek? és abban eszköz legyek, hogy
Jajgasson a szabadságunk miatt
Szegény magyar hazám? -

Alább ismét:

Való, hogy engem
Az emberek bolondozása meg-
Mulattat, oh, de vérekbe és
Az életekbe forró ösztönöm
Markolni nem kiván, se játszani. -

S mi borzasztó színben látja a forradalmat (III. fölvonás, 3. jelenet):

Kirontjuk a korlátokat, lezúzzuk
A jó barátot, ellenséget; és
Aztán, ha célra értünk, sírni kell csak:

S mégis éppen ő az, aki a lappangó forradalommal, melyet elfojtani igyekezett, többé nem gondol; kitörni engedi, sőt erőszakos tettével maga ad rá példát. Bánk továbbá büszke oligarcha a Bór nemzetségéből. Egyaránt érzi világi és erkölcsi méltóságát. Becsületén, jóhírén a szennynek még árnyékát sem képes tűrni.

- Egy
menykőcsapás ugyan letépheti
Rólam halandóságom köntösét; de
Jó híremet ki nem törölheti.

Kiált föl büszke önbizalommal! (I. fölvonás, 14. jelenet) mégis alattomos gyilkossá süllyed, kit Petur, a királyné legnagyobb ellensége is megátkoz, kivel senki sem akar párbajt víni, kinek a király kegyelme csak megalázás, s ki méltósága, becsülete romján, neje teteme fölött könyörögve sóhajt a királyhoz (V. fölvonás, 6. jelenet):

Engedd meg illendően eltemettetnem.

Íme Bánk tragikuma, ki önbíráskodva nemcsak a társadalmi rend ellen támad föl, hanem önmagának erkölcsi létalapja ellen is. Midőn meggyalázott becsületeért bosszút áll, egyszersmind meggyalázza mindazt, min becsülete nyugszik, méltóságát, hitét, politikai elveit, büszkeségét. A nádorból törvénytapodó, a király kegyeltjéből felségsértő, az alkotmányos államférfiúból forradalmár, lovagból nőgyilkos, a büszke úrból megalázott szerencsétlen lesz. Külső- és belsőképp egyaránt elbukik. A költői igazságszolgáltatás teljes, a tragikum oly erős, minél erősebb alig lehet.

Nincs ugyan meg benne a külsőleg bukó, de erkölcsileg győző erény, melyet Toldy minden tragédiától megkíván, de vajon megvan-e ez *Macbeth*ben, *Othelló*ban, *Phaedrá*ban? Vannak oly tragikai hősök is, minőket Toldy kíván, de a tragikum lényege nem ettől függ. S vajon így fölfogva e tragédiát, nem enyészik-e el Vörösmarty vádja, hogy Bánkban nincs meg az a szilárdság, mely az általa elkövetett merész és nagy felelősségű tetthez kívántatik? Megállhat-e Toldy ellenvetése, hogy Bánk örökösen haboz, egész politikai Hamlet, kinek bosszútette is csak a perc által parancsolt önvédelem? Minő szilárdságot követel Vörösmarty? minő tevékenységet Toldy? Ha Bánk szilárdan ragaszkodik elveihez, melyek jelleme alapjául szolgálnak, nem ölheti meg a királynét. Ha hirtelen szakít egész múltjával, mint egy indulatos ifjú, merészen rohan a tettre, jellemének fejlesztése egészen elhibázott. Vörösmarty szintoly jogosan hibáztathatná Macbeth-et is, ki nagyravágyó, és mégis oly vontatva és leginkább neje unszolására öli meg a királyt, Toldynak pedig egészen el kell ítélnie Hamletet, aki nagybátyját akkor sem öli meg, midőn könnyen megölhetné, sőt Brutust is, aki sokáig tépelődik, amíg megöli Caesart. Miért legyen Bánk hirtelen haragú és elhatározású Coriolán, midőn nem az? Avagy a tragikai hősöknek mind ugyanazon természetűeknek kell-e lenniök? Bánknak szenvedélye lázában is, bár öntudatlan, folyvást múltja befolyása alatt kell állani. Innen önkínzó magába mélyedése, kételkedő küzdelme, még akkor is, midőn már el van határozva a tettre. Azzal a céllal megy a királynéhoz, hogy megölje, s mégis ennek távozást intő parancsára mélyen meghajtva magát, így szól: *Jobbágyaid vagyunk.* A királyi felség sérthetetlenségében való hitnek még oly varázsa van kedélyére, hogy önkéntelen tétlenségbe esik vissza, s midőn a királyné marasztalja, a falhoz tántorodik, s a tettől mintegy megborzadva kiált föl: *Vége, vége már neki.* (IV. fölvonás, 6. jelenet.) S ekkor is mennyi körülménynek kell közbejönnie, hogy fájdalma, szenvedélye a tettre ragadja. De még érthetőbbé válik Bánk jelleme, ha fejlődésének egész folyamát figyelemmel kísérjük.

Bánk először útiruhában, zavarodva, a királyi palota egyik rejtekajtóján lép be. A költő a színésznek ezt az utasítást adja: „Nemes méltóság, mindenben gyanakvó tekintet, fojtott tűz,

mely minden pillanatban kitörni látszik, és minden környülállás azt árulja el, hogy mindenkor nagyobb indulat dühösködik belülről." Nem valami határozott szenvedély izgatja Bánkot, hanem a bizonytalanság és a sejtelem. Bár híve a királyi háznak, de az udvar romlottsága nincs ínyére. Ezért némi vonakodás után, csak az illemsértés kikerüléseért hozta volt föl nejét az udvarhoz. Kitetszik Melinda szavaiból, ki fölindulva mondja a királynénak (I. fölvonás, 11. jelenet):

Köszönöm, nagyasszonyom
Hogy oly kegyes valál s átláttad azt,
Hogy a bojothi Melindának nem illik
Falun, magányban lakni, mert nagyúrné,

Továbbá Biberach elbeszéléséből (II. fölvonás, 3. jelenet):

"Nagyúr - ej - Bánk bán - így meg így
Nem illik, ország első nagyja, hogy
Így meg-meg így." Felhozta hát ide
Szép együgyű feleségét a nagyúr,
Bár mint dörömbözött szerelme-féltő
Nagy szíve.

Biberach gúnyosan beszél. Bánk nem volt szerelemféltő, csak nem akarta szép és ártatlan nejét az udvar romlott levegőjének kitenni. Ide járult még a meglehetős nagy korkülönbség Bánk és neje között. Tiborc egy helyt említi, hogy azelőtt huszonhat évvel, midőn Bánk atyja élt, s Bánk még ifjonc volt, egy velencei Jadránál meg akarta őket ölni, s ő megmentette. Ez e szerint III. Béla idejében történt 1184-ben, a dráma pedig 1213-ban játszik, s így Bánk mintegy negyvenkét éves. Mikhál bán szintén elmondja a királynénak, hogy Bánk atyja, Konrád, midőn Spanyolországban járt, mint Imre királynak a spanyol Constantiát nőül vivő követség tagja (1199), őt, Simont s a gyermek Melindát, mint üldözötteket, Magyarországba hozta. Tehát ekkor Melinda mintegy hét-nyolc éves volt, s így 1213-ban, a tragédia idejében, huszonkét-huszonhárom éves lehetett. E korkülönbség nem zavarta ugyan boldogságukat, boldogan éltek, de természetes, hegy óvatossá tette a férjet, s ennyiben a gyanú alapja már jó előre le van téve.

Azonban míg Bánk országos ügyekben utazik, nejének udvarolni kezd Ottó, s nénjével bált bálra adat, hogy minél többször találkozhassak választottjával. Ez nyílt titok az udvarnál. Petur, ki elégedetlen társaival meg akarja törni az idegen befolyást s előzni a királynét, azt hiszi, hogy a féltékenység által fölhasználhatja céljára Bánkot. Ezért titkon hazahívatja. Az álruhában hazatérő Bánk nem tudja a hívás okát. Innen sejtelmes fölindulása, határozatlan aggálya, mi oly fogékonnyá teszi a kedélyt minden benyomásra. S valóban először is a szenvedő ország és vigadó udvar ellentéte tűnik szemébe, mit máskor talán észre sem vett.

Hazánk külön-külön vidékein
Jajt s bánatot találtam; s itt ime
Ellenkezőt találok, s nem tudom,
Melyik tehet rémítőbbé...

Aztán egyik eszméről a másikra ugorva, hirtelen kérdi:

Petur, miért hivattál
Te engem vissza, mégpedig titokban?

S midőn ez ismétli: *Titokban, bán, titokban* - már maga a titok szó fölindítja. Petur e szavaira: *Úgy van, titok, mégpedig sötétben* megijedve kiált föl: *Bán!* s azon nyilatkozatra, hogy ő is bele van keverve, és ha veszteségre jő a dolog, az övé lesz legnagyobb, hevesen unszolja: *Bán, bán hamar beszélj!* - De Petur nem tartja helyesnek a királyi palotában nyilatkozni.

Jöjj még az éjjel - itt ha eloszlanak -
Házamhoz. A jelszónk lészen: Melinda!

Ez a féltés első szúrása szívében, ez az első seb becsületén. A titok és Melinda szók egy démoni eszmévé olvadva üldözik. *Melinda!* ismétli Petur végszavát egy önkéntelen fölkiáltásban, s egy darabig nem tud szóhoz jutni.

Az - Melinda - jelszavok!
Melinda szép mocsoktalan neve
Ma szemfedélül szolgál egy sötétben
Ólálkodó csoport között! Titoknak
Lett zára a Melinda szabad neve!

A hang, az eszme mindegyre üldözik:

Melinda! és mindég Melinda! - Szent
Név! égi és földi mindenem javát
Szorosan egybefoglaló erős
Lánc, úgy elomla törhetetlen élted
Hogy abból a gazoknak is jutott?

Föllobban, tudni akarja a titkot, először is a királynéra fordul gyanúja.

...Talán
Ez a királyos asszony azért tetéz
Munkákat a munkákra, hogy szemem
Elkábulásakor szívemben, a benn
Lakó becsűletet megölje? - Jaj! -

Majd kétkedik Peturban, azt hiszi, hogy csak irigyei akarták megdöbbenteni. Megijed attól, hogy megdöbbenni képes. Reszketve mondja ki: *a szerelme-féltő Bánk bán!* - Majd fejét kezei közé szorítva, külső fájdalommal igyekszik elnémítani a belsőt, és kacajba fojtja kétségeit: *Tüdő, hazudsz! hazudsz!* - Félti nejét és féltékenységét szégyelli önmaga előtt. Érzi, hogy meg van alázva. Menekülni akar kétségeitől, s újra oda esik vissza:

Mit nyughatatlanítsz setétes álom-
Kép. Mit gyötörsz incselkedő chimaera!?
Hát a világnak egyik pólusától a
Más pólusig, szerelmeimben, én
Miért öleltem mindent egybe? Mért
Mindent? Miért te benned, oh Melinda!?
S egy ember - egy haszontalan por - az
Ütné ki őtet karjaim közűl?
Őtet!?

S mert nem tudja még, hogy ki vetélytársa, a féltés és bizonytalanság kitörésével kiáltja:

...Ki lenne az? ki lenne az? -
Világot, itt! világot!...

S mintegy öntudatlan az éji találkozásra indul.

A jellem ez expozíciójában már egy csoport indok van letéve: némi homályos gyanú a királynéra, szenvedélyes szerelem neje iránt, kiben nem kétkedik ugyan, de akit félt ifjúsága tapasztalatlansága miatt, szemben az udvari ármányokkal, kényes becsületérzés melynek a sejtelem is fáj, áradó kedély és ideges természet, mely minden benyomást kétszeresen érez, erős lelkiismeretesség, de amelynek kétségei inkább fokozzák, mint csöndesítik szenvedélyét. Mindjárt első megjelenésekor részvétet érzünk a hű hazafi, a nemes lovag és szerető férj iránt, de féltjük is, mert érezzük, hogy sebhedt kedélye már ragadja az örvény felé. A titok miatti aggodalom és a „Melinda"-jelszó már földúlták egész nyugalmát. Fölindulásában alig tudja, mit cselekszik, Peturhoz indult, pedig a találkozás órája még távol, a bálnak nincs vége, és neje ott van. Ez utóbbi körülmény visszatéríti.

Vad indulat, mért kergetsz vissza ismét?

- szavakkal lép be újra a rejtekajtón, s meglátván Ottót, amint neje lábainál szerelmet vall,

Oh véghetetlen szent könyörületesség!

- kiált föl, s megdöbbenve szédeleg vissza az ajtón.

E jelenetet Vörösmarty hibásnak találja: szerinte Bánknak meg kellene rohanni Ottót, nem pedig visszatérni. E vád csak látszólag igaz. Alapos külső és belső okok igazolják e jelenetet. Bánk sötét folyosóról lép be a fényesen világított királyi palotába, beléptekor erős zene riadoz, mi a bál végét jelenti. Már az erős fény és erős zene kábítóan hat Bánk fölizgatott idegeire. De másfelől Ottót látván vetélytársának, ő a király híve, a királyi udvarral látja magát engesztelhetetlen ellenkezésben; egyedül látván Ottóval Melindát, hűtlennek hiszi nejét, kiben eddig nem kétkedett. E váratlan s egy pillanat alatti tapasztalata éppen váratlanságánál fogva lesújtó villámként hat reá. Fizikai és erkölcsi okok egyaránt megzavarják egy pillanatra eszméletét, s midőn magához tér, kardot húz, hogy megrohanja Ottót; már akaratlanul, anélkül, hogy hallgatózni lett volna célja, tanúja lesz Melinda bosszús felindulásának, ki visszautasítja Ottót. Ez megnyugtatja, elenyészik az ok, miért megrohanhatná vetélytársát. Megcsöndesedik, s midőn később (I. fölvonás, 14. jelenet) meztelen fegyverrel és magánkívül jő ki rejtekéből, a fegyver nincs senki ellen irányozva, csak feledte visszadugni, s nagy fölindulása, az Ottó és a királyné közti párbeszédre vonatkozik, mely szerint a királyné azért is haragszik Ottóra, hogy oly botrányosan üldözi Melindát, azért is, hogy nem tud elcsábítni egy oly együgyű szívet.

Hogy e tetem fagyos, hogy e szemek
Vakok, hogy e fülek dugúlva nem
Valának! - Egy királyné és - Melinda
Oh, oh!

E kitörés nem a féltékenységé, hanem a bámulaté, fájdalomé és aggodalomé. Bánk elképed, hogy a királyné oly asszony

Kit, hogy ördögi
Érzésiben meg ne lephessen a
Jobb ember, érthetetlenűl beszéli
Kétféleképpen gondolatjait. -

Ő megértette s tudja, hogy csak a botránytnem tűri, de azt nem bánja, sőt óhajtja, hogy Ottó elcsábítsa nejét. Érzi, hogy becsülete és boldogsága ideig-óráig biztosítvák ugyan, de fölöttök vészterhes felhők boronganak.

Megént lehelhetek, megént,
És érzem azt, hogy élek. A homály
Eloszla - megvirradt - felébredek.
Irtóztató kilátás a jövő
Nappalra!...

Már a csöndesedés mozzanata s az irtóztató kilátás a jövő nappalra csak képletes kifejezés, s nem a holnapi napra vonatkozik. Mintha mondaná: hála istennek, tudom, hányadán vagyok, a titok homálya eloszlott, de a jövő kilátásai olyanok, melyek becsületemet és boldogságomat fenyegethetik. E szavainál:

Szedd rendbe, lélek, magadat és szakaszd
Szét mindazon tündéri láncokat,
Melyekkel a királyi székhez és
A hitvesedhez, gyermekidhez oly
Igen keményen meg valál kötözve!

- egészen a higgadt férfiú áll előttünk, ki kötelességének tartja többé nem bízni a királynéban, de egyszersmind neje miatt nem feledni a királyi ház iránti hűséget, a szenvedő hazát s a lappangó forradalmat. Az egész magánbeszéd távolról sem bosszúfogadás, amint némelyek fölfogják. Bánk elszánja magát őrködni hazája és becsülete fölött, s meghalni értök, ha kell, de minden határozott cél nélkül. Nem nejéhez indul, kinek hűségéről már különben is megbizonyosodott, kit közel veszély úgysem érhet, sem a királynéhoz, mert titkos hazatérte és késő látogatása botrányt okozhatnának, mitől óvakodnia kell, hanem az összeesküdtekhez, mi mindennél sietősebb ügy, s kiket lecsöndesíteni nádori, hazafiúi és rokoni kötelessége.

Az összeesküdtek jelenete (II. fölvonás. 1-2. jelenet) mélyen bevág az egész mű alkatába. Toldy mindamellett kettős cselekvényűnek tartja e tragédiát, mert szerinte Petur összeesküvése és Bánk családi szerencsétlensége egymásba játszanak ugyan, de anélkül, hogy egyik a másikat szükségképp támogatná, mindenik függetlenül magára bonyolódván és fejlődvén ki. Abban igaza van Toldynak, hogy Bánk nem áll az összeesküdtek élére, nem velök öli meg a királynét. De vajon annak, hogy a lázadás kitört, nem Bánk-e az oka, ki szerencsétlensége és bosszúterve miatt nem gondol többé az összeesküdtekre, kiket csak az imént csillapított le? S maga az összeesküvés nem foly-e be elhatározón az egész cselekvényre? Bánk s az összeesküvők sorsa nem támogatják-e szükségképpen egymást? Bánk Petur hívása nélkül nem térne vissza az udvarhoz; ha Bánk a haza ügyében nem menne az összeesküdtekhez, bajosan sikerült volna Ottó merénye. Szerencsétlensége elvonja ugyan az összeesküdtektől, de Mikhál meghiúsult követsége, rokonai elfogatása, méginkább ingerli bosszúját. Petur kegyetlen halála, kit mint a királyné gyilkosát végeztek ki, s ki megátkozta az alattomos gyilkost, súlyosbítja önvádját. A király kibékülése az összeesküdtekkel s az egész lázongó nemzettel, csak megalázásra szolgál, mert ő nem a haza nevében fogott fegyvert, s csak egyszerű gyilkos. Nem elég benső kapcsolat-e mindez, s nem oly események-e, melyek nélkül se a bonyodalom, se a kifejlés nem lehet teljes?

E fölvonás a mű egyik legszebb része, tele élettel, mozgalommal, ellentéttel s gyors drámai fordulattal. Végre látjuk magát Bánkot is a maga valóságában, háborgó szenvedélyek nélkül, a királyi ház mellett és forradalom ellen szónokolva, épp azon percben, midőn becsületén és boldogságán halálos sebet ejt a királyi ház egyik hercege. E jelenet a legszebb fényben tünteti föl Bánkot. A hős, a lovag, az államférfiú áll előttünk, ki éppen annyi eréllyel, mint tapintattal csöndesíti le az összeesküdteket. Érezzük befolyását, tekintélyét, jelleme varázsát, mely alól a szilaj Petur sem menekülhet. Részvétünk iránta nőttön nő, hogy félelmünk érte annál élénkebb legyen, midőn később megnyílik a mélység, hova a körülmények és szenvedélye egyaránt

ragadják. A költő nagy művészetet fejt ki a rajzban, s éppen azért annál felötlőbbek e hibás vagy legalábbis nem elég érthető sorok:

Hogy Bánk leüljön a setét szövetség
Gyász-asztalához, ahhoz nem csekélyebb,
Mint Bánki sértődés kivántatik.

Ezt Bánk nem mondhatja, ez igen öntudatos célzás a jövő eseményekre, melyeket nem sejthet, míg másfelől ellenkezik nemcsak azon céllal, melyet a jelen percben el akar érni, de későbbi tettével is, mert Bánk még akkor sem folyamodik az összeesküdtekhez, midőn a bánki sértődés csakugyan megtörtént. E hely csupán csak akkor állhatna meg, ha azt jelentené, hogy Bánk csak akkor akar a forradalom híve lenni, midőn már minden másnemű eszköz ki van merítve, s így meg van sértve benne a nádori közbenjárás tekintélye is. De ezt világosabban kellett volna kifejezni; így a magyarázat kissé erőltetett.

Bánk kiengesztelve az összeesküdteket, a diadal lelkesülésével kiált föl:

Oh Endre! győzedelmeskedj te bár
Országokon; de ilyen győzedelmet,
Mint Bánk neked nyert most, nem nyersz soha!

Éppen e percben hallik újra a „Melinda” szó, s Biberach lép be.

Melinda! oh ki gyógyít engemet meg;

- kiált Bánk, nem annyira féltékenységből, mint a szégyen azon élénk érzéséből, hogy Melinda nevét mindenki ajka szennyezi. Biberach tudja, hogy Bánk hazajött, hogy az összeesküdtekkel találkozni fog, mert kihallgatta a Bánk és Petur közti párbeszédet a királyi palotában (I. fölvonás, 4. jelenet); Ottó tervét is tudja, sőt ő maga adott neki tanácsot a következő szavakkal (I. fölvonás, 13. jelenet):

Eredj utána, mutass előtte ki-
Derűlt tekéntetet - kérj engedelmet
Mondd, hogy sokat hallottál a magyar
Feleségek állhatatosságáról - ez
Csak próba volt. Örömében még maga
Fog a királyné elvezetni hozzá
S a résztvevésig úgy is megpuhúlt
Melinda tán öleléssel is köszön,
El nem rabolt bizalmáért. Kikérsz
Elutazásod végpillantatán
Egy János-áldását üríteni.
Ott én leszek majd a pohárnok; a-
Vagy légy magad - ne itt egy kis hevítő,
(porokat ad által).
Emez pedig nénédnek altató.
Ha ezt az álom elszólítja onnan,
Te vissza is mehetsz Melindához megént -

E tanács után jobbnak látta a magyarsággal tartani, s minthogy különben sem igen hiszi, hogy a gyáva herceg boldoguljon, a titokból el akar árulni annyit, amennyiből hasznot húzhat.

...csak ezen éjtszakát
Lett volna szükség el nem lopni Bánk bán
Nagyúrtól és hogy addig, míg ti itt
Vele vagytok - otthon Ottó és Melinda -

Biberach e szavaira Bánk újra a kétely és szenvedély martaléka. A csak egy pillanattal előbb oly szilárd és eszélyes férfiú elveszti lelke minden segélyforrását, s indulatja hánykódásai közt ide s oda kapkod.

Pokolbeli
Irtóztatóság büntetései
Földünkre jöttetek hát már? Hiszen
Ni itt világos egészen, amit én
Üresfejü ki nem tudtam találni? -
El a királyhoz - a császárhoz - a
Pápához elmegyek, s hogy elpiruljon,
Lerántom e parázna bíborosról,
A szép álarcáját kacagtatón.

Tehát csak törvényes elégtételt akar venni, még alatta van az előbbi jelenet monarchiai és alkotmányos benyomásainak. Hidegvérűen akar eljárni a dologban, amint már előbb is (I. fölvonás, 14. jelenet) elhatározta.

Oh légy velem hidegvér, légy velem!
Ne hagyj el állhatatosság, hogy merően
Nézvén szemek közé, becsületes
Tekéntetemnél elvakuljon a
Szentségtörő.

De a hidegvér és állhatatosság csak puszta szavak. Bősz dühében már gyilkosságról gondolkodik:

Meggyilkolom, ott előtte
A bíboros gazembert: és ha a
Vesztőpiacra hurcolnak, kiáltom:
Azért jutott hóhér kezére Bánk, mert
Hitvesse virtusát boszúlta meg.

Majd megint mást gondol:

- Nem!
Szeggel szeget!, hisz a tilalmas és
Megengedődhető ravaszkodás
Úgy állnak el, mint a hazug s igaz.

Mindez indulatának minden cél nélküli hánykódása, a sebzett kedély omló vére, a kétség és tehetetlenség perce. S e hánykódások közt mily örömmel kap azon a gondolaton, hogy Melindát talán még meg lehetne menteni.

Megmenthetem talán még - nemde, oh
Szólj Biberach, lehetne még talán
Meggátlanunk? szólj, szólj!

S midőn Biberach azt mondja: *Talán. - Gyerünk!* - már az öröm és remény aggodalmai közt hánykódik:

Ember! ha még késő nem volna! - oh

- mondja Biberachnak a hála önkéntelen árnyalatával.

Angyal! szerezd meg üdvösségemet. -

- sóhajt védangyalához vallásos ihlettel.

Ne menjetek széjjel mindjárt barátim,
Hogy megtaláljalak, hahogy talán
Lehetne szükség rátok

- szólítja meg az összeesküdteket, maga sem tudja, miért, de jólesik lelkének mindent elkövetni neje megmentésére.

- Ősz, remélj
Egy nyugodalmas éjtszakát.

búcsúzik el a nyugalmat szerető Mikháltól, s tulajdonképp magának remél nyugalmat. Mi jól jellemzi e néhány sor Bánkot, s mennyire megvan Katonában az a drámaírói sajátság, mely töredékesség és szaggatottságban kerekíti ki a fölzavart lélekállapot rajzát. Jó színésztől játszva az ily helyek nagy hatásúak, míg olvasva könnyen elfutják a figyelmet.

Bánk későn érkezett, a herceg már földúlta boldogságát, becsületét, s Melindánál csak Izodórát találta, ki Ottó hercegbe szerelmes lévén, mindenütt nyomában volt. Körülményesen kitetszik ez Izodórának a királynéhoz intézett elbeszéléséből (IV. fölvonás, 2. jelenet):

Szemérmemet meggyőzve, mindenütt
Nyomában voltam estve ólta. - Hogy
Téged, nagyasszonyom, Melinda mellett
Az álom elfogván, feküdni mentél -
Előmbe jött lihegve Bíberach;
S midőn lefektedet megtudta, kért
Hogy menjek el Melindához, mivel
Italt adott mindkettőtöknek Ottó.
Én futottam; nem hozzád, mivel
Ez altató volt csak - futottam Ottó
Herceghez és Melindához hamar. -
Rendetlenűl láttam kifutni onnét
A herceget. Szemmel tartván, alig
Értem Melinda ajtajához, amidőn
Egy durva lábdobogás riaszta fel.
Vállamat ragadta egy erős
Kéz, belökött Melinda ajtaján,
S előttem állott Bánk bán
Melinda felsikoltva elhanyatlott -
Én fagyva álltam, mint egy útazó
Az égnek első dördülésekor.
Mindent kivallattam: melyért bezárt egy
Oldalszobába. -

Bánk nem hisz se Izidórának, se nejének, s első dühében magánkívül van. A költő igen jó tapintattal e bősz családi jelenetnek csak a végét hozza a néző elé. A harmadik fölvonás azzal kezdődik, hogy Bánk egy asztalnál kezére bókolva, már némi csillapodó indulattal, de belől annál mélyebben megtörve, kiáltja lábainál térdeplő nejéhez: *Hazudsz!* Neje hiába mentegetőzik. Bánk egy-egy pillanatra ellágyul ugyan, de ismét megkeményíti magát:

Még sem hiszek
Ottó s Melinda egyaránt örültek! -

Toldy hibáztatja e jelenetet, megjegyezve: ím az örökké habozó Bánk, ki még feleségének sem hiszen. De melyik férjben nem fog ily esetben gyanú ébredni; kivált oly férjben, mint Bánk, ki kénytelen-kelletlen vitte az udvarhoz szép s magánál sokkal ifjabb nejét. Bánk valóban gyanakodik, s midőn neje térdeit kulcsolva, mintegy testi büntetést óhajt, hogy a lelkitől meneküljön:

Bánk, Bánk! taposs meg legalább engemet!
Én bűntelen vagyok. Oh ne mondd meg ezt
Testvéreimnek: nem feleség - anya.

- eszébe jut az oldalszobában alvó gyermeke s rákiált: *Te átkozott kis alvó, mit mosolyogsz!* - Melinda sikoltva ugrik föl, s mintha nem hinné, hogy Bánk tudja, mit beszél, kétségbeesve kérdi:

Ember, tudod te, mit mondtál fiadnak
Most? - Átkozott!...

Bánk hallgat, és nem vonja vissza átkát. *Atya-átok egy anyáért!* - suttogja Melinda, és az eszme kezdi megőrjítni. Bánk nem szól hozzá, s ez helyes, de amit magában mond, az olyan, mi teljességgel nem fejezi ki lelkiállapotát:

Mint vándor a hófúvásokban, úgy
Lelkem, ingadoz határtalan
Kétség között, s eszem egy nagy óceánban
Lebeg, veszejtve minden csillagot.

Ez egy egész kikerekített körmondat, egész lírai versszak, mintha lírai drámaíróink írták volna, kik ódákban, elégiákban beszéltetik hőseiket. E cifra képletnél mennyivel többet fejez ki ez egyetlen szó: *Boldogtalan!* - melyet később Melindára tekintvén, elfásulva mond.

Neje eltávozta után ismét fölébrednek kétségei, s fölkorbácsolt szenvedélye zavart kitöréseit halljuk. Hiszen is nejében, nem is, nem tudja Ottó-e a bűnös vagy a királyné.

Hiszen Melinda úgyse tudja mit
Beszéle - - ég és föld! de hát ki az
Oka, hogy szegény nem tudja, mit beszél?!
És a királyné álmos volt!....

Hinni kezdi, hogy a királyné bátorította föl és segélte Ottót a merényre, s főoka gyalázatának. *Nem-é?* ismétli mintegy erősítve meggyőződését, s bár megijed a gondolattól, hogy a királynén kell bosszút állnia, de bátorítja magát.

Hah!
Mely gondolat lesz agyvelőmben első
Zsengéjekor már meghatározás? -
Épülj föl, izmosodj meg gondolat! -
Veled épül ismét csak fel, örök lenyugtom
Felett, megéledő becsületem!

Ez az első határozott szándék, a gyilkossági eszme megfogamzása, mely egészen elfoglalván, pillanatra csaknem félőrültté teszi. Merően néz maga elébe, a belépő és bezáratásáért őt kérdőre vonó Izidórára nem figyel.

Ha engemet Prométheuszom csak egy
Hangyának, és az égi tüzet talán
Még abban is sajnálva, hogy hideg
Szerszámnak alkotott meg volna...

Mintha mondani akarná folytatásul: úgy is meg kellene ölnöm a királynét, de észrevevén Izidórát, elnyeli e szavakat, s hozzá fordulva, így végzi be a mondatot:

...úgy
Szolgálatodra tán lehetne hangom -

Hasonló fordulatot találunk Shakespeare *Hamlet*jében is, midőn Hamlet az atya szellemével való találkozás után, az őt faggató Horatiónak ezt mondja: *Nincs oly gazember széles Dániában - ki megrögzött cinkos ne volna.* - Azt akarja mondani, „mint a király", de meggondolja, s hirtelen másra csapja a beszédet. Bánknál is e hely csak így érthető, különben érthetetlen, éppen mint Izidórának, ki gúynak véli, és a királynéval fenyegetőzik, ki barátnéja.

Nézd, nézd, az árnyékot - hallgass oroszlán,
Az a királyné - oh hazug! csak árnyék.

- Feleli rá Bánk, kinek lelkében a királyné már meg van halva, csak árnyék. Hallgatást parancsol oroszláni dühének, hazugnak nevezi Izidórát, aki a királynéról mint élőről beszél. Íme mennyire kiforgatá Bánkot egész lényéből a gyilkosság gondolata. Földúlta kedélyét, széttörte monarchiai hitét, lovagiasságát, nádori kötelességét, politikai meggyőződéseit, mégis e romokon, egész múltja romjain, még utoljára fölszólal lelkiismerete. Tudni akarja vajon igazán bűnös-e a királyné, az a királyné, kit már gondolatban megölt.

Egy szót csak irgalmas lélek: hiszem,
Az éjjel Ottóval még a mulatság
Után soká beszéle a királyné?

kérdi Izidórától, ki a vetélytárs bosszújával felel:

És a kegyelméből csaknem kijött:
De majd Melinda megbékélteté.

Kígyói nyelv - susogja Bánk -, de félreérti Izidórát. Izidóra ugyanis a maga fölfogása szerint igazat mondott, bár gúnyos célzattal. Tudjuk, hogy Ottó Biberach tanácsára azt színlelte Melinda előtt, hogy csak próbára akarta tenni hűségét, s elutazása előtt egy búcsúpoharat akar vele üríteni. Ezt tudja Izidóra, mert este óta folyvást figyelemmel kíséri Ottót, s azt hiszi, hogy az Ottóra bosszús királynét csakugyan Melinda békéltette ki a királynéval a búcsúpohárnál. De Bánk nem tudja megegyeztetni a dolgokat, a *Megbékélt; álmos is volt!* - folytatja. Ez ellenmondás még inkább megerősíti gyanújában, hogy a királyné ármánykodott. Azt hiszi, hogy a királyné Ottóval együtt főzte ki a merény tervét, csak színleg volt álmos, hogy Ottó merénye sikerülhessen, s ő ártatlannak látszassék az egészben. *Szépen kidolgozott csalárdkodás* - veti utána, s először tör ki a királyné ellen a határozott bosszú, gyűlölet és utálat hangján:

Így megcsalatva egy pokolbeli
Kísértet által, akitől levésekor
Már megundorodott az alkotó,
Hogy félben hagyni dolgát kénytelen volt.

Ily fontos az Izidóra jelenete, melyet Gyurmán szükségfölöttinek tart. Bánkban e nő akaratlanul még inkább megerősíti a gyilkosság szándékát, de a tett nem követheti ezt egyszerre. Bánk folyvást múltja befolyása alatt áll, s erős küzdelem fejlik ki lelkében, amint ezt a mindjárt következő jelenetből látjuk. *Útonálló!* - így fogadja Tiborcot, de tulajdonképp magát érti alatta.

Minek is - becsület emberek között?

- ismétli újra, s mintegy folyvást éber lelkiismeretét akarja elhallgattatni, majd Tiborc e szavaira:

Időm eljárt, jaj s panasz közt,

- így sóhajt föl: *Azért teremtettem!* - amivel helyzete végzetszerűségét fejezi ki.

Munkálkodó légy, nem panaszkodó -

- kiáltja újra Tiborcnak, s tulajdonképp ismét csak magát ingerli a tettre. Így foly az egész jelenet, a Tiborc panasza és Bánk küzdelme mintegy párvonalban, de egymást mindegyre érintve. Művészien kivitt jelenet, melyben csak a következő sorok rontják a hangulatot.

TIBORC
Oh mint örűltem, hogy szabad levék!

BÁNK
Mikép örűltem én bilincseimnek!

- mi kissé mesterkélt, nagyon is öntudatos játék az ellentéttel. Azonban e jelenet nemcsak Bánk küzdelmét tünteti elő, de erősíti egyszersmind gyilkossági szándékát is; Tiborc a nép nevében panaszol, az ország nyomorát rajzolva egyszerű és naiv fölfogással, s éppen azért annál meghatóbban. Bánk küzdelmei közé a haza fájdalma vegyül. *Magyar hazám!* - sóhajtja, búsan nézve ki az ablakon. *Hogy úgy van!* - ismétli megint: *Oh buzogj vér, csak buzogj!* - folytatja nagyobb szenvedéllyel. Ez is egy okkal több, hogy a királynét megölje, nemcsak becsületéért fog bosszút állani, hanem honáért is. A forradalomhoz ugyan most sem szegődik, sőt Tiborcnak is azt mondja: *Tűrj békeséggel* - de mintegy jólesik neki, hogy átadhatja magát a hazafi fájdalomnak, enyhítheti háborgó lelkiismeretét, s egy újabb indokot találhat a tettre. Elhatározása erősbült, egy lépést tett a tett felé, éppen azért magával viszi gyermekét, hogy minden eshetőségre biztosítsa.

Ezután egész a negyedik fölvonás közepéig, mely, amint a királyné szavaiból kivenni, alkonyban történik, nem találkozunk Bánkkal. Miért nem siet végrehajtani szándékát, mit csinált, hol volt eddig? Ugyanis se az összeesküdteket nem kereste föl, mert ezek újabb mozgalmáról csak a királynéhoz indulásakor értesül, fiát se helyezte el, mert azt belépte előtt Mikhálnak adja át, nejénél se volt, mert ez még reggel a királynéhoz futott, de akit, úgy látszik, az udvarhölgyek nem bocsátottak hozzá. Azt érteni, hogy Bánk még mindig haboz, küzd magával, sőt múltjának befolyása alatt pillanatra visszaesik tehetetlenségébe, mit később magának a gyilkosságnak körülményei is tanúsítanak. De mi szükség volt a költőnek Bánk találkozását a királynéval alkonyra tenni? A cselekvény folyhatott volna az idő megjelölése nélkül is. Most találgatnunk kell a mellékkörülményeket, s végre is abban megnyugodnunk, hogy Bánk lelki küzdelmek között és neje keresésével töltötte az időt.

A harmadik fölvonásban ugyanis, midőn a bosszú eszméje megfogamzott lelkében, előbb gondoskodni akar gyermekéről és Melindáról. Amazt magával viszi, ennek fölkeresésére Tiborcot küldi e szavakkal:

Menj, menj; keresd fel asszonyomat, s ha meg-
találtad, úgy jöjj, s várakozz reám.
Haza megytek...

De Tiborc nem találja Melindát, s csak annyit tud róla, hogy talán a királynénál van. Ide indul Bánk, de egyszersmind a királyné is hívatta. *Itt van Melinda, azt mondá Tiborc* - szavakkal lép be a királynéhoz. Gyilkos szándékkal jött, de nem mutatja, különben is előbb gondoskodni akar Melindáról. A belső küzdelem s elfojtott düh egészen zavarba ejtik. A királyné megdöbben, s elfelejti, hogy maga hívatta Bánkot. De midőn Bánk alázatosan azt mondja: *Parancsolj!* összeszedi magát, s Melindáról akar szólni, akiről az imént éppen maga Bánk kérdezősködött Tiborctól. *A hitvesed* - mond a királyné, de Bánk közbevág, s kipattan elfojtott dühének egy szikrája.

Miféle hitvesem!
Való, hogy én házas vagyok:
De hitvesem nincsen.

A királyné egy ideig nézi, nem tudja mire vélni e feleletet, hiszen Bánk az elébb hitveséről kérdezősködött Tiborctól. Félreérti feleletét, azt hiszi, hogy Bánk talán elveszettnek, halottnak véli hitvesét, minthogy nem látja a teremben. Éppen azért elsiet, hogy hozzá vezesse Melindát és megnyugtassa. *Jó angyalod susogta ezt neked!* - kiáltja, félig kirántva kardját, tudniillik, hogy elmentél; Tiborc pedig fölsóhajt: *Uram! iszonyú ezen hideg magadviselete!* - ami nem arra vonatkozik, hogy Bánk hideg magaviseletet tanúsít a királyné iránt, hanem arra, hogy megtagadta hitvesét.

Itt Bánknak csaknem egy lapnyi magánbeszéde következik, mely részben indokául szolgál a következő jelenet elején mutatkozó mérsékeltebb, némiképp csillapodott hangulatának. Ugyanis kibeszéli, kidühöngi magát, vádakat szór a királyné ellen, fenyegetőzik, de a sok beszéd ellensége a tettnek, s Bánk magánbeszéde után már valóban enyhültebb. Ide járul még Melinda, kit a királyné bevezet. Bánk ellágyul, meglátva őt, vigasztalja, Tiborc gondjaira bízza, maga is elkísérné egy darabig, elmenne vele, máról elhalasztaná a tettet, ha a királyné nem marasztaná. Íme a tett kezdetéhez ért, s mégis egy csoport ingerlő körülmény szükséges, hogy azt végrehajtsa. A királyné, látva Bánk csillapodott hangulatát, sőt alázatosságát, valahányszor parancsolva szól neki, de különben is a merény tényében ártatlannak tudván magát, visszanyeri egész erélyét és szemére hányja, hogy miért jött, mint egy éji tolvaj, titkon haza, miért szennyezte be e tettével az udvar és a nádori hivatal méltóságát, miért zárta be udvarhölgyét? *Becsület-é ez?* végzi a királyné. Bánk, ki eddig tartóztatta magát, elmélkedni kezd a becsületről, de e látszólagos elmélkedés az ingerültség oly erős kifejezése, hogy a királyné rémülten kiáltja: *Istentelen! távozz!*

Nem. Avagy azt
Hiszed, hogy nem maradtam volna itt
Parancsolásod nélkül?...

- felel közelebb lépve Bánk, s még most is egy percig ingadozva, így szól magában:

Tán nem maradtam volna mégis itt! -

Majd megkeményítvén magát, gúnyosan és dühvel rivalg:

Nagyasszonyom! Melinda helyett köszönni kell!

GERTRUDIS
Jobbágy!

BÁNK
Nem úgy van asszonyom! - Én urad
S bírád vagyok; míg a király oda
Lészen, királyod is vagyok -

GERTRUDIS
(a csengettyűhöz akar nyúlni).

BÁNK
(elkapja s zsebébe teszi).

GERTRUDIS
Udvor...
BÁNK
Egy
Szót! - Ülj le! - hasztalan kiáltsz te most,
Mert nem szabad bejönni senkinek
Is; úgy parancsolá Bánk bán, Magyar-
Ország királya!

Itt a nádor, a királyi helytartó áll előttünk, kit a sértett férj szenvedélye forradalmárrá alakított át. Ugyanazt mondja a királynénak, mit Petur az összeesküdtek között. Rajzolja a haza szenvedését, elmondja, hogy eddig ő is vak volt, de most lát. Mintegy önkéntelen igazolni kívánja lelkiismerete előtt a merényt, amelyet el akar követni, s a hazafi fájdalmával éleszti a sértett férj bosszúját, mert a két indok már egy szenvedéllyé olvadt lelkében. De elfojtott keserűségének kiömlése, mely mindig könnyítni szokta az embert, ismét elnyomja benne egy pillanatra a tetterőt, s újra a királynénak kell őt ingerelni.

Ha a
Királynak a hitvese nem nyer is
Alattvalójától becsületes maga-
Viseletet - add meg azt, leventa, egy
Asszony személynek!

A királyné e szavaira kitör belőle a sértett lovag, s a férj gyalázata lángra lobbantja szenvedélyét. Oly nő követel tőle tiszteletet, ki nem tiszteli a női erényt.

Aki nem érdemes,
Hogy a szerette jó királyom áldott
Szívét kezében tartja; aki lábot
Ád a bujálkodónak, és tovább
Az áldozatra így teként le - ő,
Holott nem érdemes, hogy a saru-
Szíját megoldja, mert kenőcsli testét
Lelkét - -

A kapcsok, melyek Bánk erkölcsi lényének alkatrészeit összefűzték, már nemcsak gyöngülnek, hanem töredeznek is. Hazafi fájdalma megtörte benne a monarchiai hitet, a királyné pedig, kit a legromlottabb nőnek s gyalázata fő okának hisz, összedúlta nőtisztelő lovagi érzületét. A bosszú szenvedélye mind óriásibb alakban emelkedik a letiprott meggyőződések romján. Már sokkal kevesebbet beszél, kitörései szenvedélyesbek, valamint a királynéi is. Egymást mindinkább ingerlik. A hiúságban megsértett királyné egész dühvel kiáltja:

Gonosz hazug! ki tette azt? -
Légy átkozott Melindáddal! legyen
Örökre átkozott az a kölyök, kit
Gyalázatomra szült Meránia!

Bánk szintén dühvel felel:

Melinda jó nevét te hagytad az
Udvarnak a nyelvére tenni: légy most
Isten, s hitesd el véllek, hogy Melinda
Bánk bánra érdemes; úgy letérdelek,
S imádlak, én, kit ők nevetnek.

Gertrud erre keserűen jegyzi meg: hadd nevessenek az emberek, hiszen a káröröm emberi tulajdon; azon is nevetünk, ha valaki az utcán elesik, és Melindára célozva, részvéttel hozzáteszi, hogy a szánalom csak akkor ébred föl bennünk, ha többé nem tud fölkelni. De Bánk félreérti, azt hiszi, hogy ő is nevet Melindán, áldozatján.

Szörnyeteg! kész
Lennél te is kacagni? -

Bánk már a tettnél van. A királyné segítségért kiált, s megjelen Ottó. Éppen még csak ez kellett. Ekkor Bánk dühe a legfőbb pontra hág; a visszaszaladó Ottó után rohan, be akarja törni a zárt ajtót, rémítő átkot szór utána, melynek e végszavaira:

És átkozott a hely, melyben születtél!

a királyné tigrisként nekidühödve tőrt ragad, s e szavakkal: *Hitvány, ne bántsd hazámat!*, Bánkba akarja ütni. *Én? Kerítő!* - kiáltja Bánk megfordulva, kitekeri kezéből a gyilkot, az asztalig kergeti és leszúrja.

Sziszegj - sziszegj, kígyó! te itt maradtál.

Aztán merően áll egy darabig, reszketve egyenesíti ki ujjait, a tőr kiesik kezéből, és zördülésére fölijed:

Vége! volt - nincs; de ne tapsolj, hazám -
Ni! - reszket a bosszuálló -

A tőr zördülésére lelkiismerete ébred föl, a régi Bánk szólal meg benne a forradalmi és gyilkos Bánkhoz. Kívülről zaj támad, rémülve néz az ablak felé, majd mintegy elnyomni akarva lelkiismerete hangját, becsületére hivatkozik, mely bosszút kívánt:

Örvendj becsületem, lemosta mocskod'
A vérkeresztség -

de az önvád nem akar elhallgatni:

Ki! a tető mindjárt reám szakad.

E jelenet a tragédia tetőpontja, s nagy drámai erővel van írva. A fokozódó szenvedély folyvást fokozza az érdeket, s a fokozatok lépcsőin a két küzdő személy szenvedélyének legjellemzőbb vonásai villannak ki. Toldy mégis hibáztatja, mert - úgymond - Bánk folyvást haboz, s bosszútette is csak a perc által parancsolt önvédelemnek tűnik föl. De vajon a habozás nem küzdelem-e, s a drámában csak a tett drámai-e, s nem egyszersmind, sőt még inkább a küzdelem? Othello hevesebb és kevésbé fontolgató természetű, mint Bánk s mégis két fölvonáson át küzd önmagával, míg az ötödikben megöli Desdemonát. Az sem áll, hogy Bánk csak önvédelemből öli meg a királynét, hiszen kitekerte a gyilkot kezéből, többé nincs

veszélyben élete. Bizonyára az önvédelem szüksége nélkül is megölte volna áldozatját, hiszen Ottó belépésekor már a tettnél van, s a királyné támadása csak annak föltüntetésére szolgál, hogy a nő mennyire elvesztette önuralmát és büszkesége, férfias természete mennyire magával ragadja, mert most elfuthatna, megszabadulhatna, de magánkívül van, és dühe sodorja, gyilkot ragadtat vele.

Bánk az ötödik fölvonás végefeléig többé nem nyughatatlan, kétkedő, indulatos. A tett meg van téve, a bosszú szenvedélye kitombolta magát, az önvád kínjai elviharzottak, s a fáradt lélek bizonyos sivár nyugalomba menekült. Oda van hite, boldogsága, politikai meggyőződése, kedélyének minden kincse, csak büszkesége maradt meg, mely oly elszántságot kölcsönöz neki, minőt a tett előtt már kétségei és küzdelmei is lehetetlenné tettek. Nem menekülni óhajt, hanem dacolni a királlyal, nem tagadni akarja tettét, hanem nyíltan bevallani, s bátran szemébe nézni a következményeknek. Ez illik hozzá. Aztán meg van győződve Gertrud bűnös volta felől, tudja, hogy a nemzet gyűlöli a királynét, mind oly körülmények, melyek büszkeségét és elszántságát egyaránt támogatják. Azonban lelkének e végtámasza is lassan-lassan eltöredezik. Már beléptekor megrendülni látjuk. Gyermekét pillantja meg a király mellett, magához ragadja, s az aggodalmas atya fájdalmával kiált föl:

Gyermekem, szerette gyermekem!

mert tudja, hogy a törvények az atya vétkeért a fiút is büntetni szokták. Majd elnyomva fölindulását, nemcsak büszkén, hanem tettével mintegy kérkedve veti a hatalom jelét, a királyné vérétől még vöröslő nyakláncát, királya lábaihoz. Büszkeségébe némi durvaság vegyült, mi a gyilkosság következménye, többé királyát sem tiszteli, mi önként foly monarchiai érzülete megromlásából. A nagy zúgás, mely a teremben támad, a székébe roskadó király, ki kezével födi el arcát, meghatják egy pillanatra. Érzi, hogy mind a király kegyét, mind a nemzet tiszteletét, mind állása méltóságát elvesztette. *Vége!* - kiált föl, mintha mondani akarná: eljátszottam életem szerepét. Azonban éppen a sivár érzés visszaadja büszkeségét, kitör belőle a forradalmár, s vádolni kezdi a királyné udvarát:

Szükségtelen beszélni tetteit:
Felért az égre a sanyargatott
Nép jajgatása, s el kellett neki
Akármiképp is esni, hogy hazánk
Ne essen el polgári háborúban!

Továbbá:

Zendülés
Lappanga mindenütt, s csak ő vala
A gyűlöletnek tárgya; a legelső
Magyar, ki a hazáját kedveli,
Megtette volna rajta áldozatját.

Aztán mintegy átallva, hogy tette egyedüli indokául csak a haza szenvedését említi, nyíltabban szól, gyalázatára hivatkozik, mely bosszút kíván, de egyszersmind a maga becsületével a nemzetét azonosítja, amint a gyilkosság percében is tevé:

Ha tízszer, harmincszor megölt,
Ha kincsemet rabolta el, ha széjjel-
Szaggatta gyermekimet, feleségemet -
Még tán megengedhettem, volna: de
Ő jó nevét ölé meg nemzetemnek
Rút öccse által, a föláldozott
Becsületet kiűzte udvarából.

A király haragja csak büszkébbé teszi, midőn ez őt elvitetni parancsolja, egész oligarchai méltósággal szólal föl:

...Árpád és Bór vére közt
Folyó dologban bíró csak Magyar-
ország lehet. Jobban be van neved
Mocskolva, mint az enyém.

Majd magát a királyt is megtámadja, kimutat az ablakon s mondja, hogy Peturt, mint a pártosok fejét s a királyné gyilkosát egész háznépével együtt a király nevében lófarkon hurcolják, pedig csak ő ölte meg a királynét. Szemrehányást szemrehányásra szór, s még egyszer ismétli:

Holott csak én öltem meg a királynét!

Azonban e szavak után a büszke és elszánt bán hanyatlani kezd. Az első csapás Solom részéről éri, ki elmondja, hogy a túlbuzgó királyiak által kivégzett Petur egy átkot nyögött a királynéra s az alattomos gyilkosra, a királyt és hazát pedig áldotta:

Petur engem átkozott alattomos
Gyilkosnak -

szólal meg Bánkban az önvád; az az ember nevezte őt alattomos gyilkosnak, ki legjobban gyűlölte a királynét. A mámor oszlani kezd, de még vigasztalni tudja magát. *Ámde őt is átkozá!* - susogja halkan, és ismét önérzettel emeli föl fejét; azonban midőn a király fölszólítja a leventéket megvívni neje becsületeért, s ezek tiszteletteljes habozása után maga áll ki, némi meghatottsággal közeledik királya szent személyéhez:

Királyom! én veled nem harcolok!
Szent vagy te énelőttem! Istenem,
S hazám után a legszentebb.

(Kardját leoldván, elébe teszi).

Megölhetsz.

Az önvád meglágyította kedélyét, a régi monarchiai érzelem akaratlan erőt vett rajta, s e hódolat királya iránt újra nem egyéb, mint az önvád egy újabb nyilatkozata. Mindamellett szemben az udvarral még folyvást büszke. A vele vívni akaró Solomnak megvető kicsinyléssel mondja:

Kedves fiú, miért!
Akarod fejed bezúzni egy gonosz
Asszony miatt? Szánd e tüzet hazánknak.
Kétségbe kéne esnem, hogyha egy
Meráni asszonyért hasítanék
Ilyen nemes szivet ketté. Eredj!

Ekkor a belépő Myska bán visszatartóztatja fiát a párbajtól, orgyilkosnak nevezve Bánkot, kivel lovag nem víhat. *Orozva* kiált föl Bánk, az önvád azon éles szúrását érezve, hogy bosszúja nem volt lovagias. Myska bán elbeszéli, amit a haldokló Biberachtól hallott, hogy a királyné nem volt részes Ottó erőszakos merényében. Solom most nem akar víni Bánkkal, kit alattomos gyilkosnak nevez. Bánk földre szegzett szemekkel sokáig szótlanul áll. Lelkének utolsó támasza is eltört. Nem szólhat, minden szó csak megalázná, de különben is mámorából már valóra ébredt, mi földig alázta. Íme a királyné az Ottó merényében ártatlan, pedig ő abban is bűnösnek hitte, íme ő nemcsak alattomos nőgyilkos, hanem egy ártatlan nő gyilkosa. A közvélemény ellene fordult. Hova süllyedt a nádor, a lovag, a forradalom ellensége? Még a bosszúálló férj és a merész forradalmár szerepéből is kiesett. Csak puszta gyilkos, és semmi egyéb. Az erkölcsi megsemmisülés e mélájából a király azon parancsa ébreszti föl, hogy a Bánk gyermekeért könyörgő Mikhált a gyermekkel együtt vigyék félre. Hirtelen fölkapja kardját: *Ki? Mit?* - kiált megijedve, nem magáért, hanem gyermekéért. A régi Bánkból csak a szerencsétlen atya és férj maradt még meg, s íme, hogy a szenvedés pohara csordultig teljék, az Ottó emberei által meggyilkolt Melindát hozza Tiborc; reszkető kézzel vonja le a szemfödelet, nem hisz szemeinek, elcsukló inain erősen akar megállani, s kitör belőle a fájdalom, oly mélyen és igazán, mint soha.

Oh hogy néked is csak egy
Volt életed, te is hogy sebhető
Valál! Hol a könny, amely ennyi kárt
Föl tudna olvasztani? Szaggassatok
Homlokotokon sebet s vért sirjatok;
Letépetett az Istennek remekje.

(Somát, ki anyja fejénél térdel, magához vonja).

Gyermek te is sirsz? - könnyű a te könnyed,
Mint egy határtalanságban repülő
Porszem: te kis szegény, hiszen nem is
Tudod, mitől fosztottak meg - nem. Oh
Melinda! serkenj fel; hisz' esméred
Te Bánkodat - nem ezt akartam én -
Nem ezt? - siket fül - szem homályosúlj -
Hasadj ki sziv. -

(Fejét a földhöz nyomva görgeti).

Még egyszer nemes oldaláról tünteti föl a költő hősét. Bánk feled minden gyalázatot, csak szerelmére emlékszik. Melinda neki újra a tiszta, a szerető nő, kivel boldog volt, újra gyermekének anyja, kit senki ki nem pótolhat. Mily művészien van festve a fájdalom e kitörése! Az első roham után magához ragadja gyermekét, mintha enyhülni kívánna általa, de a gyermek csak vesztesége nagyságára figyelmezteti. Fájdalma zajosban tör ki, költögeti a halottat, mindhiába. Melindát örökre elnémítá a gyilkos kéz, éppen, mint az övé Gertrudot. Egyes szakadozott szókat rebeg, s fejét a földhöz nyomva görgeti, mert a Melinda teste is a földön van. Majd szemei előtt kapkodva kiáltja: *Itt - itt - itt - a világ!* - mert a könnyük miatt nem láthatja Melinda arcát. Végre fájdalma önmagára fordul vissza:

Az én siket fájdalmaimra -
Végsemmiség az én ítéletem,
Az Isten engem büntetésre nem
Tart érdemesnek; -

Ez a kétségbeesés legmagasb foka, szeretne meghalni a vérpadon, a pokol tüzén égni, csak azt nem érezni, amit érez. S íme a király, kinek fájdalma a gyilkos fájdalmán enyhülni kezd, ki nem akar büntetni ott, hol már az Isten büntetett, kegyelmet ad neki. Ez újabb megalázás, kétségbeesésének ez újabb tetézése elnémítja s végképp összetöri. Eltompulva áll neje holtteste mellett, s alig érthetően rebegi: *Engedd meg illendően eltemettetnem*.

8

Mennyiben homályos Katona és mennyiben nem? Miben utánozza Shakespeare-t? Jellemrajzi módszere. Gertrud, Ottó, Biberach jellemrajzai. Az idegen befolyás és nemzeti visszahatás képviselői. Endre és Melinda jellemrajzai

Talán mindez kelleténél részletesebb magyarázata Bánk jellemrajzának, s talán mégsem eléggé részletes. Katonánál majd minden mondat egy-egy lélektani mozzanat, s a nem eléggé figyelmes olvasó előtt könnyen érthetetlenné válhatik nem csak a jellem, hanem az egész cselekvény is. Innen magyarázható ki, hogy kritikusaink, kiknek nem volt elég türelmük részletesebben vizsgálni e jellemet, többé-kevésbé elhibázottnak találták. Egyik a féltékenységben, másik a bosszúállásban, harmadik a monarchiai érzületben, negyedik a kételkedő határozatlanságban kereste a rejtély kulcsát. Hallottunk olynemű nyilatkozatot is, hogy Bánk jelleme nem egyéb, mint Hamlet és Othello vegyülete, hogy Katona nem minden szenvelgés nélkül utánozza Shakespeare-t, sőt éppen vadássza a homályt, a shakespeare-i mélység ürügye alatt. Hogy nem bőbeszédű, hogy nem ad személyei ajkára, szájába lírai versszakokat, hogy gyakran a szenvedély tördelt mondatait és merész szökkenéseit hallatja; az nem homály, hanem kiválóan drámai nyelvének sajátsága. Annyi azonban igaz, hogy néhol saját drámai szempontjából is világosabb lehetne. Vannak a tragédiában helyek, melyeket csak figyelmes összevetés magyarázhat ki, holott néhány szó vagy egy pár szabatosabb kifejezés könnyen eloszlatott volna minden homályt. Katona tragédiájában is, mint az életben, szenvedélyes és lakonikus volt, s azt hitte, hogy amit olyan mélyen átérzett vagy gondolt, éppen oly világos mások előtt is, mint előtte. Néha igen sokat bíz képzelmünkre, s inkább az olvasót tartja szem előtt, aki nyugodtan elmélkedhetik, s nem a nézőt, aki az előadás izgató befolyása alatt ezt kevésbé teheti. A mozgalomba hozott képzelem, akár az olvasóé, akár a nézőé, sokra képes ugyan, de csak a megadott irányban, s biztosan vezetve. Katona nem mindig adja meg az irányt, s itt-ott nem is vezet biztosan. Találgatnunk kell például, hogy mit csinál Bánk reggeltől alkonyig; ki kell okoskodnunk, hogy mi az oka, hogy Melinda, aki - Ottó elbeszélése szerint - még jó reggel a királynéhoz szaladt, csak alkonyban találkozik vele, s hogy a királyné Ottó éjjeli merényéről szintén csak alkonyfelé értesül Izidórától? S csakugyan kiokoskodhatjuk, hogy a királyné az álomital miatt későn kelt föl, a tébolyodott Melindát az udvarhölgyek nem bocsátották a királyné elébe, s magoknál tartották, a rossz hírt senki sem merte megmondani a királynénak, csak Izidóra, akinek szintén idő kellett, míg kipihenve éji fölindulását s újra átöltözve, a királyné előtt megjelenhetett. Még több példát is hozhatunk föl. A negyedik fölvonás elején a királyné az asztalnál ül, mély gondolatokba merülve. Az asztalnok, aki az asztal mögött áll, egyik kezében egy már megolvasott levelet tart, a másikban pedig egy világtörténeti könyvet kinyitva. A királyné a levelet kiveszi kezéből, föláll, megnézi és visszaveti az asztalra, s azután így szól:

Csak szúnyogok - csak szőnyeget nekik. -

De mit értsünk e különben szép, betűrímes sor alatt? Méltán kérdhetjük, kikre céloz a királyné, kiket nevez szúnyogoknak? Az ötödik felvonásban megtudjuk, amidőn a király előtt egy levelet olvasnak föl, melyet a királyné asztalán találtak, Pontio di Cruce illír helytartótól,

melyben ez inti a királynét, hogy kormányozzon másképp, mert pártütéstől tarthatni. E lappangó pártütőkre mondja a királyné, hogy szúnyogok, akik ellen elég a szőnyeg (szúnyogháló) is. Az olvasó később összevetés útján megérti, de a néző az ötödik felvonás izgalmai alatt nem fog az előbb nem értett sorokra visszaemlékezni. Ugyanabban a jelenetben csakhamar az asztalhoz megy, s fölvéve a könyvet, amelyet az elment udvarnok letett, végigpergeti ujjain, ismét leveti és így szól:

Hogy nem lehet Solón, s Lycurgus - asszony!

Az olvasó érezheti, hogy ez a világtörténet könyvére vonatkozik, melyből csak az imént olvasott föl neki az udvarnok egy szakaszt, de hogy értse meg a néző, aki csak egy könyvet lát, melyet a játszó személyek egyike sem nevez meg, csak a zárjel közé tett utasítás? Szintén a negyedik fölvonásban, midőn Bánk vádolja a királynét, hogy az ország javait kegyenceire pazarolja, s utánaveti gúnyosan, hogy hangzik is az ország dicséretétől a bőkezű adakozónak, a királyné elbámulva kiált föl: *Talán úgy?* E fölkiáltás kétféleképp is érthető. Jelentheti, hogy a királyné talán Bánkot nem részeltette elég kegyben, adományban, s Bánk erről panaszkodik, de jelentheti azt is, hogy Bánkot a királyné pártütőnek véli s azon bámul.

Az is tagadhatatlan, hogy meglátszik rajta Shakespeare hatása, de amit ő Shakespeare-ből tanult, az olyan, mi minden költőt eredetiségre vezet. És ez a jellemrajz módszere. Bánkban alig van valami Othellóból vagy Hamletből; kételye nem hasonló a túlművelt dán hercegéhez, a féltékenység jellemében csak halvány vonás, melynek nincs érintkező pontja Othello óriási szenvedélyével. Bánk a XIII. század magyar oligarchája, élesen jelzett nemzeti és egyéni vonásokkal. Csak annyiban hasonlít Shakespeare jellemeihez, hogy nincs benne oly uralkodó szenvedély, melyet ha megismertünk, már értjük tetteinek minden indokát; ő a szenvedélyek egész szövedékéből van összeállítva, melyek egymással hol küzdenek, hol összeolvadnak, most egyik kap túlsúlyra, majd a másik, s tettei úgyszólván a különböző hatások összegét fejezik ki. Amily méltán kérdi Macaulay Shakespeareről szóltában: „Vajon annyira pénzvágyó-e Shylock, hogy a bosszú iránt közönyössé válhassék? vajon annyira bosszúvágyó-e, hogy a pénz ne érdekelje, vagy annyira bosszú- és pénzvágyó egyszerre, hogy nemzete becsülete és Mózes törvénye iránt teljesen érzéketlen lehessen?”, szintén oly méltán kérdhetjük: vajon annyira férj-e Bánk, hogy az udvar iránti kötelességei iránt közönyösnek kell lennie? vajon annyira férj és a király híve-e egyszerre, hogy a haza szenvedéseit ne érezze? s e kérdéseket még tovább szőhetjük: vajon annyira túl heves-e Bánk, hogy a lelkiismeret és lovagiasság intéseit ne hallja, s vajon annyira lelkiismeretes és lovagias-e, hogy szenvedélye ne ragadhassa megfontolatlan és erőszakos tettekre? vajon túlhevessége és lelkiismeretessége úgy vannak-e vegyítve, hogy a tettre képtelen legyen, s csak gyáván eméssze magát? Lám a jellem körvonalait mennyi árnyéklat módosítja, a tettekben mennyi indok olvad együvé! Valóban nem csodálhatni, hogy a költő egypár helyt megbotlott; a jellemalkotás e módja a költészet egyik legnehezebb föladata. A többnemű indokok könnyen paralizálhatják egymást, ha a költőnek nincs ereje egymásba olvasztani a küzdő elemeket, hamar a reflexió élettelen, bár fáradságos mozaik-műveivé törpülhetnek, ha az alakító erő elhibázza a vegyítés arányát és módjait. Azonban az ily alkatú jellemek, ha sikerülnek, sokkal életteljesebbek, igazabbak azoknál, melyek csak egy uralkodó szenvedély rajzai. Nem tagadhatni, hogy többé-kevésbé ily jellemű emberekkel is találkozunk az életben, s így a művészet méltó föladatai, de bizonyára nem a legnehezebb és elsőrangú föladatai. Több szenvedélyből olvasztani egyöntetű jellemet, hogy helyes arányban vegyített többnemű indokokból fejleszteni ki a cselekvényt, ez az, mi által Shakespeare új korszakot nyitott a drámairodalomban, ez az, mi drámaíróink közt egyedül Katonának sikerült.

Nemcsak Bánk van ily módon alkotva, hanem többé-kevésbé az egész személyzet. Gertrudot alkalmasint azért nevezte Vörösmarty nem eléggé érthető jellemnek, mert több mint pusztán zsarnok és férfias királyné. Katona ugyan híven követte thüringiai Theodoriknak Gertrudról írt e szavait: *„Regina, mulier virtuosa et fortis, quae foemineae cogitationi virilem animum inserens, regni tractabat negotio”*, de még mennyi más szenvedélyt olvasztott e szenvedélybe, annyira, hogy alig mondhatjuk meg, melyik az uralkodóbb. A királyné zsarnok, de mégis sokat tart a közvéleményre vagy legalább a látszatra, sőt mint nő, az illemre is. *A célod nem, de módjaid utálhatom* - mondja Ottónak, ki nem tudja elszédíteni Melindát. Kész testvérét országából kiűzni, ha botrányt követ el, mégis azt, hogy öccse kontár egy nő elszédítésében, nem tudja elviselni. Mivel maga nem erényes, nem becsüli az erényt, mivel nő és királyné, gyűlöli a botrányt és mások erőszakos tetteit. Nemcsak hatalommal akar uralkodni, hanem ésszel is, a félelem mellé tiszteletet is kíván alattvalóitól, s nemcsak születése, hanem tehetségei fensőségét is érezteti velök. Kedveli Ottót, nem annyira azért, hogy testvére, hanem mert a királyi ház egyik tagja, de megveti, mert annyira sem ért az uralkodás mesterségéhez, hogy egy nőt megigázzon (I. fölvonás, 12. jelenet):

Meráni herczeg, -
Egy férfiú nem tud kifogni egy
Asszonyszemélyen; s egy Gertrudis - egy
Asszony tud országok felett megállni.

Mily ingerült, midőn Ottó le akar mondani Melindáról, s mily dühbe jő, midőn tanácsot kér tőle Melinda elszédítésére. A királyi bíbor éppen oly szennyének tartja Ottó visszautasított udvarlását, mint a nyílt erőszakot Melinda ellen, s éppen ez utóbbira céloz e szavaival:

Most fajtalan véred tilalmas úton
Melinda bírására csörgedez.

Már első föllépte jellemző. Udvarhölgyei kíséretében jelen meg, s hol a bosszús Melindát, hol a magát föltalálni nem tudó Ottót nézi, egy ideig megáll, s végre szúrósan fölszólal:

Hogy sokszor oly hívatlan érkezik
Az ember! és (indulattal) mi volt ez itt, Melinda?

Jól tudja, hogy Ottó Melinda után vetette magát, s éppen nem bánná, ha elcsábítaná, de éles szeme mindjárt észreveszi, hogy Melinda semmi hajlamot nem mutat a szeretkőzésre, sőt visszautasítja udvarlását. Tetteti, mintha mindezt nem tudná, s udvarhölgyei előtt megbotránkozást mutat, hogy mintegy légyotton találta Melindát, s ezért gúnyos és szigorú irányában. De mihelyt Melinda és az udvarhölgyek eltávoztak, nyíltan szól, és kiönti mérgét Ottóra. Az elcsábított Melinda, kinek titkát se a világ, se férje nem tudja, kegyében részesülne, de az el nem csábított, hanem csak megkísértett, ki ezt haragjában a világnak és férjének is elbeszélheti, bosszantja, ingerli, sőt megfélemlíti. Ezért óhajtja újabban is Melinda elcsábítását, de minden erőszak nélkül, ezért bosszús Ottóra, midőn ez föl akar hagyni további udvarlásával, s ezért békül ki végre a búcsúvacsorán Ottóval, midőn ez Biberach tanácsát követve, Melinda előtt csak próbának hazudja heves udvarlását, miáltal az egész mintegy magától elenyész. A királyné első jelenetében hát nincs semmi ellentmondás, sőt jellemének igen sikerült nyilatkozata, mely eldöntő befolyást gyakorol a cselekvény folyamára. Az összeszidott Ottó, aki egyébiránt csak félig-meddig érti nénjét, még inkább fölbátorodik az erőszakos tettre; Bánk, ki mindent jól ért, annyira gyanúba veszi a királynét, hogy később magában a merényben is részesnek hiszi.

A királyné uralkodó szenvedélyének másik tényezőjére is hasonló megjegyzéseket tehetni. Ő férfias nő, kinek nagy becsvágya van. Most Galíciát hódoltatja férjével, aztán Velencét, Európa harmadán akar uralkodni. Egész szenvedéllyel csüng az uralkodáson (IV. fölvonás, 3. jelenet):

Törvényt kiszabni és úgy lenni e felett,
Miképpen a nap sok világokon! Csak ez
Is elfelejtetheti velünk rövid
Éltünknek álmatlan sok éjtszakáit.

Nem fél a lázadástól, szembeszáll a férfiakkal, sőt fegyvert, tőrt ragad Bánk ellen. Mégis, vajon levetkezte-e nőiségét, vajon hihetünk-e egészen férfiasságában? Már azzal, hogy Ottó szerelmeskedése iránt annyi érdekkel viseltetik, elárulja női hajlamát. Szeret a mások szerelmi viszonyaival bajlódni, mint majd minden nő. Sőt némi női irigység is van benne Melinda szépségére, ártatlanságára, s bár lenézi, titkon bosszankodni látszik reá. Aztán női hiúsága a legválságosb percben is nyilatkozik. Midőn Bánk azt mondja neki, hogy kenőcsli testét-lelkét, dühvel ugrik föl; a sértés jobban fáj neki, mint rossz kormánya miatt tett minden szemrehányás. Halála percében is nőiségét látjuk kivillanni, bár más oldalról. A sír szélén eltűnik a nagyravágyó királyné s az anya szólal meg benne (IV. fölvonás, 10. jelenet):

- gyermekek -
Hol vannak a gyermekeim? - még ne is
Láthassam őket? - Endre - gyermekek -

- kiáltja haldokolva, s az anyai érzés e fájdalma mintegy büntetése e nőnek, ki az uralkodói gondok miatt elhanyagolta gyermekeit, de egyszersmind a királyné is bűnhődik. Maga idézi fejére a halált. Ottó erőszakos botránya fölingerli, sokkal eszesebb, mintsem ne tartson a következményektől, fél Bánktól is, innen szórakozottsága, balsejtelmei; de hogy Bánk őt megölhetné, arra nem gondol. Magát ártatlannak tartja Ottó merényében, s bízik nőisége és királyi méltósága tekintélyében, melyet éppen Bánknak kell leginkább tisztelnie. De fél, hogy az öccsétől megsértett Bánk, a hatalmas nádor, a nagy tekintélyű férfiú a forradalom élére áll, s a királyi ház ellen fordul. Azonban büszkesége nem engedi, hogy irányában oly rendszabályokhoz folyamodjék, melyek félelmét árulhatnák el. Bízik eszében, mely mint annyi mást, e bonyodalmat is meg képes oldani, bízik hatalmában, melynek éppen most adta jelét, midőn Mikhált elfogatta. Maga hívatja Bánkot, s mint a megrögzött és ármányos bűnösök szokása, még neki áll följebb, ő tesz szemrehányásokat Bánknak, sőt azáltal, hogy tőrt ragad, ő ad Bánk kezébe fegyvert is, mely alatt el kell véreznie. Meglakolt mint nő, ki eltévesztette életcélját; mint királyné, ki zsarnoki elvakultságában, büszke szívtelenségével maga ellen lázaszt minden szenvedélyt; de mindig, egész végpercéig megdöbbentő, félelmes alak, ki folyvást igénybeveszi érdeklődésünket.

Gertrud hatalmas alakja mellett Ottó egészen eltörpül. Ez így van jól, így inkább érthetjük Bánk gyanúját, természetesbnek találjuk, hogy Ottó előtte semmi, Gertrud minden, s egész bosszúja ez utóbbi ellen fordul. Már e körülmény is megcáfolja azon ellenvetést, hogy Bánknak nem a királynén, hanem Ottón kellene magát megbosszulni. Bánkban az Ottó és királyné közti párbeszéd oly gyanút kelt föl, melyet a körülmények és Bánk hevessége erős meggyőződéssé érlelnek. Bánk nem is képzelheti, hogy a gyáva Ottó nénje akaratja ellen tehessen valamit. Aztán ő egykor tisztelte a királynét, vagy legalább befolyása alatt állott, míg Ottót mindig megvetette, s gyűlöletünk mindig hevesb az iránt, kit valaha tiszteltünk vagy szerettünk, mint akit nem is vettünk számba. Egyébiránt e törpe alak jól van rajzolva, és jellemét szintén nem fejezi ki a gyávaság egyoldalú vonása. Ő korlátolt eszű is, mint csaknem minden gyáva, s mégis elég ravasz, hogy másokat otrombán megcsaljon. Nem fogja föl se

nénje, se Biberach finom eszét, éppen azért szerfölött hódol tekintélyöknek, de nincs irántuk valódi ragaszkodással, s csak eszközöknek tekinti őket. Nincs benne semmi nemes büszkeség, de van sok gőg, a születés és szerencse gőgje. Sohasem önálló, csak akkor, ha az érzékiség vagy félelem láza ragadja el, sőt ekkor bátor is véghezvinni bármely gonosztettet. Emellett fösvény is, ki Biberachot mindig rosszul fizette, sőt a veszélyben sem vetkőzi le kapzsiságát; szökésekor meglopja nénjét. Szerelme Melinda iránt csak puszta érzékiség, melyet némi eszményies mázzal akar bevonni, hogy érdekesebb legyen. Innen a sok betanult szóvirág, hamis pátosz, mellyel jellemzi őt a költő, valahányszor Melindáról vagy Melindával beszélteti (I. fölvonás, 7. és 10. jelenet). Úgy fél nénjétől, mint a vásott gyermek szigorú anyjától, de csak addig, míg előtte van. Nem vitéz és lovagias, megijed Biberach kardjától is, a királyi palotába betört pártütők előtt a tehetetlenség gyáva átkaiban tör ki, mégis mindig kisiklik a veszélyből, sőt a ravasz Biberachot is rászedi, orozva meggyilkolja. Toldy nem tudja ezt megegyeztetni gyávaságával. De vajon az orgyilkosság bátorság jele-e? Mindez egészen másneművé teszi e jellemet, mint aminő a Shakespeare Rodrigója, kivel összehasonlítani szeretik.

Biberach sem Jago, bár őt is ezzel hasonlítgatják össze. Ha Biberach Jago, akkor minden cselszövő Jago, csak azért, mert cselszövő. Jagóban bosszú lángol Othello ellen, a sértett becsvágy bosszúja, elégületlensége és irigysége ördögi játékra ingerlik; gyűlöli Othellót, mert mellőzte Cassióért, gyűlöli Desdemonát, mert nem hisz a női erényben. De miért előszámlálni Jago jellemének még több alkatrészét? Mindenikből majd semmi sincs Biberachban. Neki nincs hazája, hivatala, és semmi olynemű viszonya, mely becsvágyó szenvedélyt kelt föl vagy táplál az emberben. Ő sokkal hidegebb Jagónál és kevésbé rossz. A csapások és a szükség fejtik ki benne a rosszindulatot. Már gyermekkorától fogva üldözi a szerencsétlenség. Amint maga mondja (III. fölvonás, 5. jelenet):

Első bejöttöm a világra megölt
Már egy anyát, s bus tékozló atyám
Gyűlölni kezdett - én is rajta kezdtem
Gyűlölni minden embert. Néha jól
Megöklözém. Egyszer végre feladott.
Bűnöm bocsánatjáért, ölni, a
Szentföldre kellett volna mennem; és
Az atyám megitta volna addig otthon
Minden vagyonkámat. Nem mentem. Akkor
Bedugtak egy klastromba hogy pedig
Még életemben szentté lenni kedvem
Nem volt, kiszöktem a falak közül.
Minden vagyon nélkül, köszönhetem,
Hogy ott tanultam; s így az emberi
Vakságból éltem;...

Gyűlöli az embereket, vagyis inkább nem becsüli. Magáról sem tart sokat; de belátására, eszére büszke, mert az emberek vakságából él. Legokosabbnak hiszi magát az egész udvarban: megveti Ottót, mert herceg, s nincs elég esze; gúnyolódik Izidórával, mert szép és üresfejű; szánakozik Bánkon, mert hatalmas, és szenvedélyek rabja. E forrásból buzog leginkább iróniája, melyet ritkán fordít maga ellen.

Már hajlott korú, kit kifárasztott a szenvedély, a bűn és a csalódás. Szeretne kényelmesen és bőségben élni, s hogy így élhessen, szívesen megtesz bárkinek minden becsületes és nem becsületes szolgálatot. *Ott van a haza, hol a haszon* (I. fölvonás, 7. jelenet) - mondja többek

közt. Egyike azon idegen szerencselovagoknak, kiknek híjával sohasem volt hazánk, sőt sajátságos viszonyainknál fogva éppen magához csődítette. De Biberach nem a legszerencsésebb szerencselovag. Kegyura, Ottó, rosszul fizeti, mit szintén ő is nem a leghűbb szolgálattal hálál meg. Bosszús reá, s ez az egyetlen érzés, mi néha hevületbe hozza (I. fölvonás, 13. jelenet):

Hogyha bőkezübb
Lettél s fizettél volna, jobb tanácsot
Is adhaték,

- mondja Ottóra vonatkozólag, azután utána veti: *Most jobb lesz tartani a magyarsággal*. Talán itt több haszna lesz, aztán a pártütők az idegeneket akarják elűzni, ezért jobb lesz előre biztosítani a jövendőt. Se Melinda, se Bánk iránt nem viseltetik rosszindulattal, nem bosszúból vagy kárörömből cselszövősködik, hanem a haszon fejében. Nem hiszi, hogy Ottónak adott terve sikerülhessen, nem is akarja. Ezért elbeszéli a dolgot a féltékeny Izidórának, hiszen ettől is hasznot remél, el Bánknak, ez még nagyobb hasznára lehet. Célja megzavarni másokat, de úgy, amint maga mondja, hogy az megint mást legyen kénytelen megzavarni, s így ő a zavarban halászhasson. S e hideg és ravasz férfiú éppen hevessége és eszélytelensége miatt pusztul el. Midőn veszélyt érezve, visszavonul Ottótól, egyszersmind kiönti ellene egész epéjét. A rossz fizetés, kevés haszon, még hozzá a veszély, ingerlékennyé tették. Bosszantás kedvéért elmondja, hogy elárulta Bánknak az egész titkot, megemlíti Fülöp király meggyilkolását is, melyben mindketten részesek, s amiért ellene Ottó önmaga veszélyeztetése nélkül semmit sem tehet. Mire e heveskedés, melyből nem húzhatni hasznot? Miért ez őszinte beszéd oly embertől, kit csak a ravaszság tarthat fönn? Meg is lakol érte. Eszélye csak egy pillanatra hagyta el, csak kissé engedett a szív fölindulásának, s íme életével fizet. Bűntársa öli meg. De hát Ottó miért nem bűnhődik, hiszen ő a legbűnösebb az egész tragédiában, miért áldozza föl Katona történelmi hűségért a költői igazságot? Ez ellenvetés is csak látszólag igaz. Ottó megbűnhődik. A nép elkergeti, a király száműzi, s éppen a haldokló Biberach vallomása nyomán, aztán ez ifjonc különben is annyira a mások eszközének van rajzolva, annyira el van róla vonva a figyelem, hogy fölöslegessé válik minden csattanósabb igazságszolgáltatás.

Ottó, Gertrud, Biberach együtt képezik Endre udvarában azon idegen befolyást, mely ellen a nemzeti visszahatás élet-halálra küzd. Egyik az érzékiség és a korlátoltság, a másik a zsarnokság és kevélység, a harmadik a cselszövény és haszonhajhászat képviselője. Hozzájok járul még Izidóra, ki részint rangoskodásával, részint irigységével egészíti ki a képet; mert Ottóba inkább képzelgésből szerelmes, mint valódilag, inkább rangjába, mint személyébe; mert folyvást kémkedik nemcsak Ottó, hanem Melinda után is. Azonban neki sincs csak egy uralkodó szenvedélye. Ragaszkodás van benne a királyné iránt, a királyné is ragaszkodik hozzá, mintegy leányának nézi, mert cserében maradt nála, midőn leányát a thüringiai követség elvitte Eisenachba. De Izidóra ragaszkodása nem zárja ki, hogy el ne ismerje a királynénak neméppen kedves modorát. Emellett könnyen haragra lobban, s ilyenkor aztán dicsekvő és éles nyelvű; mint német leány, kissé érzelgő is; sokat tart az illemre, de nem annyit, hogy át ne hágja; követelő és nyughatatlan, egyébiránt nem romlott szívű, s inkább csak az udvar romlott levegőjének hatása érzik rajta. E szerepet színésznőink rendesen elejtik, s kivált az utolsó fölvonásban nem emelik ki a bosszút szomjazó udvarhölgy, a szerelme tárgyában csalatkozott leány, a kárörvendő vetélytárs változatos fölindulásait, melyek oly jól illenek a végcsatát küzdő szenvedélyek azon búskomor harmóniájához, mely az utolsó fölvonást jellemzi. A nemzeti visszahatás személyzete Bánk, Melinda, Petur, Mikhál, Simon és Tiborc: a becsület, az ártatlanság, a szabadság, a béke, a lelkiismeretesség, a hűség képviselői. Tetteiket se romlottság nem bélyegzi, se a túl mívelt ész finomsága; nemes, de

eszélytelen, erős, de féktelen szenvedélyek vezérlik őket, melyek küzdelmeikben vagy bűnösökké válnak, vagy gyöngeségeikbe temetkeznek.

E két küzdő párt között áll a király, ki sem bűnös, sem erényes, csak gyönge. Szereti nejét, nem annyira a szerelem szenvedélyével, mint inkább azon némi korlátoltsággal vegyes bámulattal, melyet szépsége és fensősége gyakorol reá. Innen fájdalma nem fojtja el józanságát. Néha erősebben tör ugyan ki, de mindjárt mérsékli magát, nem az illemért, hanem mert talán tettre ragadtatnék. Fél alattvalóitól, mert lázadás vagy elégületlenség mindenütt, tűri Bánk szemrehányásait, mert nem tudja ártatlan-e a merényben Gertrud. Csak akkor kezd szabadabban lélegzeni, midőn meggyőződik neje ártatlanságáról, midőn látja büszke ellenfele, a hatalmas Bánk összeroskadását. Most fölébredt benne a büszkeség és bosszúvágy, egész királyi tekintéllyel akar föllépni, de nincs hozzá elég ereje. A korona becsületéből annyi, amennyi menthető, úgyis már mentve van. Tanácsos mentére hagyni a dolgokat, s engedni az árnak, mely erőt vett a kedélyeken. Megkegyelmez Bánknak, kit az Isten úgyis eléggé megbüntetett, elégtételt ad a sértett nemzetnek, így kiáltván föl:

...mintsem magyar hazánk:
Előbb esett el méltán a királyné!

Félelemből a nagylelkűt játssza, gyöngeségből a kegyelmest, s mindezt az emelkedettség bizonyos öncsaló hangulatában. Alig volt valami nehezebb a költőre nézve, mint e személyt, ki különben is csak a végjelenetekben szerepel, úgy rajzolni, hogy elég érdekes legyen, s ne zavarja a végkifejlés és engesztelődés megható pillanatait. Nagy részben sikerült is, de nem mindenütt. Például a hely:

Irtóztatón büntettél Istenem!
Jól értelek; kivetted a kezemből
Pálcámat - én imádlak! Igy magam
Büntetni nem tudtam - (magában)
nem mertem is,

jól van gondolva, de nem elég jól kidolgozva. El van hibázva a vegyítés aránya. A „nem mertem is" kifejezés igen éles, s némi komikai hatást idéz elő, min talán a színész segíthetne valamit. Egy pár ily hiba előfordul Melinda jellemrajzában is, mely különben alapjában igen sikerült. Gyurmán és Toldy elhiházottnak tartják e jellemet. Toldy a gyanússágig szenvedőlegesnek nevezi, Gyurmán pedig így nyilatkozik róla: „Benne sem elég méltóság, hogy Ottót magától kellő távolságban, sem elég erő, hogy az udvar ármányai közt magát súlyegyenben tartsa, s ámbár nem akarom a kelletén túl szelíd Melinda erényes voltát kétségbehozni, annyit mindenesetre meg kell jegyeznem, hogy Ottó szerelmes faggatásai sokkal inkább látszanak őt megilletni, mint Bánk nejéhez illik." Toldy és Gyurmán azt támadják meg tulajdonképp, mit dicsérniök kellene. Katona se méltóságos, se erős, se tevékeny nőt nem akart rajzolni. Akkor Melinda bajosan eshetett volna oly könnyen az ármány és erőszak áldozatául. Katona egy ártatlan és tapasztalatlan nőt rajzol, ezt kell rajzolnia, kinek a romlott udvarban éppen ártatlansága és tapasztalatlansága miatt kell bukni. Tapasztalatlansága mintegy tragikai tévedéssé válik. Maga idézi föl magára a veszélyt, s minél jobb, ártatlanabb és hűbb, annál eszélytelenebb egyszersmind, annál inkább közeledik az örvény felé. Éppen az mutatja Katona tragikai nagy erejét, hogy sohasem veszi igénybe pusztán szánalomérzésünket, mindenütt a szenvedélyek összeütközését rajzolja, mindig a gyöngeségből, tévedésből, bűnből származtatja a szerencsétlenséget, és sem a bűnt nem festi erő, sem az erényt gyöngeség nélkül. Melinda falun növekedett és élt, nincs fogalma az udvari ármányokról, soha nem voltak udvarlói, csak férjét ismeri, kit bálványoz. Ártatlan minden tapasztalat, szelíd minden határozottság, naiv minden erély nélkül. Midőn képmutató csábítója, a Fülöp király meggyilkolása

miatti igazságtalan szenvedését panaszolja el neki, mint jószívű, érzékeny asszony, oly részvéttel könnyez sorsán, hogy azt másra is magyarázhatni; midőn a fölizgatott Ottó Biberach által a bálba kéreti, egész naiv öntudatlansággal csaknem légyottra jő; midőn a fölbátorított herceg mindebből az következtezteti, hogy már merhet is, haragja inkább csak sírás, sőt ártatlan jó szíve még ekkor is szánalomra lágyul, s kezét a szenvedést színlő Ottóéban feledi. Ez önfeledést nemcsak a szánalom indokolja, hanem azon körülmény is, hogy Ottó Bánkot boldog embernek nevezi, mi jólesik Melindának. Csak akkor ijed meg valósággal, midőn Ottó térdepel (I. fölvonás, 10. jelenet):

S ő térdepel! - Bánk, Bánk emlékezek
Szavadra...
Midőn kezem megkérte, nem rogyott
Ő térdre - ! szép se' volt igen; de egy
Alponsus, egy Caesar állott előttem!
„Szabad tekéntet, szabad szív, szabad
Szó, kézbe kéz és szembe szem - minálunk
Így szokta a szerelmes: aki itt
Letérdel, az vagy imádkozik, vagy ámít."
Ő mondta ezt, ámító! és bizony
Bánk nem hazud: s ezért megvet Melinda.

E visszautasításban mennyi szerelem nyilatkozik Bánk iránt, mennyi tapasztalatlanság a világ dolgaiban, mennyi inger Ottóra nézve, hogy ne hagyjon föl terveivel. Csodálkozhatni-e: hogy Melinda oly könnyen megbékél Ottóval - midőn ez csak próbának mondja az egészet, hogy oly könnyen sikerül azon otromba cselszövény, melynek áldozatául esik. A harmadik fölvonás első jelenetében szenvedése és kétségbeesése még inkább fölleplezik kedélye ártatlanságát. Nem tudja férjét fölvilágosítani, s mentsége inkább vád. Nem jut eszébe se méltatlankodás, se bosszú, a gyalázat és szenvedés tehetetlen martaléka. A „hazudsz" szóra csak annyit felel:

Igen; mióta hitvesed
Megszűnt Melinda lenni, mindenik
Vétek lehetséges. Hazudni? óh!
Oh vajha angyalom lehetne az.

Érzi, hogyha a nő elveszti legdrágább kincsét, nem érdemel többé se hitelt, se becsültetést, minden vétekre képes. Örömest hazudna, nem tartaná bűnnek, de nincs ereje hozzá. Mély lélektani vonás, valamint az is, midőn így szól férjéhez:

Nem, azt ne mondja az udvar, mert hazud
Mindenkor - ez ne mondjon engem annak.

Nem meri kimondani azt a gyalázatos szót, amivel vádolják, szűzi szemérme még most sem hagyta el. Szeretne a föld alá bújni, összetapostatni férjétől, testi kínt szenvedni, hogy a lelkitől szabaduljon. A kétségbeesett nőnek még csak egy csapás kell. A gyermekére kimondott átok őrjöngővé teszi. Melinda őrjöngését színésznőink rendesen rosszul fogják föl. Először is e pillanattól fogva egész végig folyvást őrjöngőnek játsszák, pedig csak koronként vannak őrjöngő rohamai, s inkább csak félőrült, mit a költő több helyt igen világosan kitüntet. Aztán nem helyeznek kellő súlyt rögeszméjére sem, mely az atyaátok az anyáért. Kitetszik ez abból is, hogy midőn Bánk megnyugtatja nejét gyermeke iránt (IV. fölvonás, 6. jelenet), ez így szól: *Kiholt az atyaátok*, és mintegy megenyhülve kérdi tőle: *Bánk látlak-e megint?* Őrjöngő beszédében is, mindig van annyi kapcsolat, amennyi szükséges. Mindig vagy rögeszméjére, vagy szerencsétlenségére tér vissza. A hold a végzetes éjet jelenti, a menyegző, lakodalom a

bűnágyat, a két nyíllövésnyi az ő és Bánk életét és boldogságát. A költő igen finoman árnyalja e gyöngéd kedély földúltságát. Melinda őrjöngésében sem viharos vagy bosszúvágyó. Ha más ellen vádban vagy keserűségben tör ki, mindjárt ellágyul és sírással végzi. Múltja és jelene, ép lelke és őrjöngése közt teljes összhangzás van. Csak egypár hely van olyan, melyek nem folynak Melinda jelleméből. Például (IV. fölvonás, 4. jelenet):

Koronák bemocskolója! aki meg-
Loptad királyi férjedet, kitépted
Kezéből a jobbágyi szíveket,
Áruba tetted a törvényt - nyomád a
Nyomorultakat - mártirrá tetted az
Erkölcsöt...

Ezt Melinda nem mondhatja. Miért emlegetné ő az ország dolgait, a politikai viszonyokat, melyekkel azelőtt teljességgel nem foglalkozott. Itt a költő beszél, és nem személye; föl van áldozva a lélektani igazság, bizonyosan nem hatásvadászatból, hanem mert a még nem eléggé fegyelmezett költő néha túlcsap a korlátokon. Nehéz helyzeteket, lélektani mély bonyodalmakat rajzolván, nem csoda, ha olykor elsiklik keze, egy-egy vonást kirívóbban árnyal vagy halványabban, mint ahogy szükséges. Azonban az alaprajz mindig biztos, sőt a finomabb árnyalatok is nagyrészt sikerülnek. Ily sikerült Melinda végjelenete (IV. fölvonás, 6. jelenet):

Igen - megént! mély síromon
Túl a halál szép halvány angyala
Meg fog mutatni megént.

Szól búcsúzva férjétől, kinek gyöngédsége mintegy elringatta őrjöngését. Teljes öntudata nyilatkozik, de a csendes és mély búskomorság hangulatában. A halál jól tevő angyalként tűnik föl előtte. Érzi, hogy úgy, mint egykor, csak a túlvilágban lehet az övé Bánk, de az övé lesz, s e gondolat megenyhíti. Ekkor a királynéra esnek szemei, és visszatér őrjöngése, de ez nem egyéb, mint erősb rohama azon előbbi búskomor hangulatnak, mely a halál sejtelmével vigasztalta.

Nevetsz te ki kis
Ártatlan? oh vesd le koszorúdat! az
Öröm csak egy pillantatnak szülöttje,
S anyjával együtt meghal. Élj! Az Isten
Bocsássa meg, mit oly istentelen
Cselekedtetek vélem. Nem volt italtok
Méreg, de elszárítá lelkemet. -
Bánk, jöjj hamar!

Mily finom árnyalatok! „A kis ártatlan” kifejezés gúnyos vád és mély fájdalom egyszersmind, vádolja a királynét, kit szerencsétlensége okozójának hisz, siratja ártatlanságát, melytől megfosztották. A királyné széttépett koszorúját, mulandó örömét emlegeti, s a magáét érti alatta, melyet a királyné dúlt föl. Mintha mondaná: ne örvendj, még te is járhatsz így, de én nem kívánom, bocsássa meg az Isten bűnödet. Nem óhajt bosszút, vallásos érzülete elfojtja átkát, csak szerencsétlensége emlékét nem. Eszébe jut a végzetes éjszaka, a pokoli ital, s mintha Bánkot segítségül akarná hívni, kiáltja: *Bánk, jöjj hamar!* E kiáltás egyszersmind búcsú, még egyszer ismétli, s amint távozik, eszmélete mindinkább sötétül: háborodva rebegi:

Bánk jöjj hamar, csak egy-
Két nyíllövésnyi - jöjj hamar!

9

Simon, Mikhál és Petur jellemrajzai. Általános érzések egyénítve. Tiborc. A mellékszemélyek. A cselekvénynek némely látszólagos és valódi hibái. Történelmi hűség. A mű technikája. Befejezés

Melinda bátyjai, Simon és Mikhál, méltók húgokhoz. Simon oly jó ember, hogy csak magának árthat, s annyira lelkiismeretes, hogy emiatt képtelen a tettre. Éppen azért az egész cselekvényben szenvedőleges szerepet kell játszania. A költő inkább csak arra használja, hogy kétségével ingerelje a heves Peturt, hogy fölvilágosítást adjon a királynak a pártütők második gyűléséről, a palota ostromáról, s hogy Ottó miképp rabolta meg a királynét. Azonban lelkiösmeretességének forrása nem félelem, sem önzés, mert bátor, vitéz, önérző férfiú, ki mind becsületére, mind családjára büszke. Ő csak túl aggodalmas, fél, nehogy igazságtalanságot kövessen el másokon, nehogy a kis rosszból nagyobb rossz származzék, de ha csak személyéről van szó, örömest föláldozza magát, sőt a jó barátság kedvéért követi Peturt a forradalomba is, melyet nem helyesel. Lassú, kétkedő természetű, szavajárása: hátha mégis úgy lehetne, talán. Éppen azért a túl hevesség miatt hibás azon hely, hol Petur kérdésére, hogy miért nem maradt bátyjával együtt ősi hazájában, Spanyolországban, így felel (I. fölvonás, 2 jelenet):

Ember! belőled a rossz lélek ordít!
Ott élni nem lehet nekünk....

Úgy szintén Mikhálban is túlzás az, midőn (II. fölvonás, 1. jelenet) magát mellénél fogva rázza, mintha nem hinné, hogy álmából fölébredt. Máskép e jellem úgy van megalkotva, hogy a legnagyobb drámaíró is örömest vallhatná a magáénak. Mikhál az öregség megtestesült nyugalomszeretete és tehetetlensége; már alig bírja örömét, fájdalmát, s mindkettőben van valami naiv és megható. Ősz haja és nyugodt lelkiismerete van, azért nem sokat hajt a világ gúnyaira. Nem szereti a zajt, hamar elszunnyad, de azért mindenütt ott akar lenni, ahol rokonai és barátai. A múltban él és szeret régi dolgokat emlegetni, s ugyanazt kétszer is elmondja. Sok benne a kegyeletes érzés, különös előszeretete van a gyermekek iránt, egykor egyetlenegy gyermekét vesztette el, mindjárt-mindjárt reáemlékszik, és sírni kezd. Melindához több köti testvéri szeretetnél, valóságos atyai érzés, Simon neki több mint öccse, jóltevője, ki iránt háláját akarja lefizetni. Erélyét fölindulással pótolja, rábeszélését könnyekkel, békéltet, engesztel, de szórakozottságból vagy fölindulásában néha éppen azt rontja el, amit meg akar tenni. Ilyen a királynéval való jelenete (IV. fölvonás, 5. jelenet). Ez igen szép jelenet. Az a hely, midőn Mikhál elbeszéli szerencsétlenségét, fia halálát, s akaratlanul elárulja Simont, mint a pártütők egyikét, éppen oly jellemző, mint művészi. Végjelenetét a költő Bánk alázására használja föl. A szegény öreg a börtön gyalázata s azon csapás alatt, mely családját érte, egészen összeroskadt. Csak a Bánk gyermeke iránti aggodalom tartja még fönn, hiszen úgy is ő tudja legjobban, hogy mi az gyermeket veszteni. Szózatosb, erélyesb és fölindultabb mint valaha.

Ez szegény, nem vétkezett, mint
Az atyja - ezt fogom kiáltani -
Magyarok! nem ez ölte meg a királynét,
Nem pártütő ez, mint az atyja; oh,
Engedjetek csak egy arasz helyet
Ez árva gyermeknek, hová fejét
Hajthassa! Kérlek adakozzatok
Ezen kicsiny mártírnak, oh!

E gyöngéd szeretet a gyermek iránt, sebző gyalázat az atyára nézve. Mennyire fájhat a különben is megalázott Bánknak, hogy Mikhál is így beszél róla, hogy azon egyetlen is ellene fordul, ki a legföláldozóbb indulattal viseltetik hozzá.

Petur éppen ellentéte Mikhálnak, erőteljes, tevékeny, erőszakos férfiú. Soha magyar költő elégedetlen magyar nemest ily jellemzően nem rajzolt. Ő típus és egyén egyszersmind. Monarchiai érzelmű, és tele forradalmi szenvedéllyel, fegyvert ragad a királyné kormánya ellen, de a király javáért, a magyar szent korona nevében, melynek ő is egyik tagja. Lelkesedve küzd az alkotmányért, de a küzdelem hevében nem gondol vele, ha megsérti is az alkotmányt, ha aláássa is a törvények tekintélyét. Törvényes forradalmár, büszke arisztokrata. A nép szenvedése meghatják ugyan jó szívét, enyhítni is hajlandó, de mégis leginkább csak előjogaiért küzd, és sértett büszkeségét bosszulja meg. Nemzeti önérzete nagy, az idegenek iránti gyűlölete szertelen. Modorában a lovagiasság és szilajság, a gyöngédség és vadság, ábránd és józan ész olvadnak össze. Nem gondol a következményekkel, amit igaznak és helyesnek tart, egyszersmind kivihetőnek is hiszi. Az okokra nemigen hallgat, a kételytől ösztönszerűleg őrizkedik, mindig kész a tettre, szenvedélyes és makacs, de gyöngeségénél vagy hiúságánál fogva könnyen hajlítható. Eszének nem sok finomsága van, ezt másban sem becsüli, valami országos nagy dolgot nem tud sikerrel végrehajtani, de azért a késő bánat sohasem háborgatja. E tipikus vonásokba számos egyéni járul. Az idegenek iránti gyűlölete csaknem monománia, hevessége csaknem betegség. Szenvedélyességének egyik alkatrésze a szakadatlan öningerlés; sem magát nem hagyja nyugton, sem mást. Már első föllépte ilyen. Vadon néz körül, és Simon mellé, egy székre veti magát. Nem találja helyét, majd fölugrik és ismét leül, egyszer hangosan kiált, máskor magában dörmög, most a merániak ellen kel ki, kik képmutatásból sem járnak a magyar kedvébe, majd a magyarok ellen, kik elég gyávák békén viselni rabláncukat. Vakmerő és szenvedélyes, és mégsem mer a forradalom vezéréül föllépni. Nem tartja magát elég tekintélyes embernek, nincs elég önbizalma, s ez a másik alkatrésze nyugtalan hevességének. Pártjára akarja vonni Bánkot, a nádort, a király után legnagyobb tekintélyt, és nejénél fogva, s így cselszövényhez folyamodik. De az ő cselszövénye oly egyszerű, hogy nem érdemli meg a nevet. Hazahívatja Bánkot, hogy lássa Ottó udvarlását, hogy hallja a sok kósza hírt, melyek becsülete ellen vannak intézve. Ennyi az egész. Midőn Bánk a forradalom ellen nyilatkozik, ő nem folytatja tovább a cselszövényt, nem hivatkozik Bánk nejére, nem ingerli legsebhetőbb oldalánál. Ez gyöngédtelenség, lovagiatlanság, sőt becsületsértés volna, megelégszik e fölkiáltással:

Azt bán? Szegény lélek, sajnálhatom
Szép gyengeséged.
Miért? miért? te kérded

Tulajdonképp utálja a cselszövényt, és sokkal őszintébb, szenvedélyesb, mintsem értene hozzá. Az összeesküdtek izgatását mégis cselszövénnyel kezdi, de hamar kiesik szerepéből. Hogy ne ijedjenek vissza, csak lassan akarja őket belevinni. Előbb azt mondja nekik, hogy csak a királyné elfogatását kívánja, később már meggyilkolására izgat. Az összeesküdtek visszahökkennek, mire aztán összeszidja őket, gyáváknak nevezi. Így ért ő a cselszövényhez, ez az ő megnyerő modora. Nem tehet másképp, mert folyvást a fölindulások rohamai uralkodnak rajta. Bánk okaira sem hallgat, türelmetlenül szavaiba vág, mint oly ember, kit nem lehet fölvilágosítani. De midőn Bánk szívéhez, legszentebb emlékeihez folyamodik, ellágyul, azonban ellágyulása nem a meggyőződés eredménye, hanem csak hogy egyik erős szenvedélye pillanatra elnyomta a másikat; le van fegyverezve, de nem legyőzve, tehetetlen, de csak egy újabb fölindulásra van szüksége, hogy szégyellje ellágyulását, mi Biberach beléptével be is következik. Mérges kacajjal emeli föl ökleit s így tör ki:

Gyalázat! ellágyulhattam? No Bánk,
Hát nem kacagsz velem?

Végperceiben is azon bosszús fölindulás, hogy őt a királyné alattomos gyilkosának tartják, feledteti vele a halált, megátkozza a királynét, meg az alattomos gyilkost, mit aztán a költő szintén Bánk alázására használ. Ez indulatos pártember beszédmódja is mindenütt összhangzik természetével. Mindent túloz s mindig a legerősb kifejezéseket halljuk tőle. Például (I. fölvonás, 2. jelenet):

...maga
Epét okádna itt a békességes
Tűrés, kiáltva: ördög és pokol!

ugyanott:

Jó éjtszakát? Igen -
Majd amidőn egy nemzetség kipusztul,
Vagy csontjaimmal a meráni gyermekek
Fognak tekézni, -

Szintén (II. fölvonás, 2. jelenet):

Kiholtak szabadítóid, oh
Te vasra vert hazám? No, nyeld le a bilincsed
Jajgatva, s edd magadnak a halált!

Sőt a költő által utasításba adott némely taglejtései is nagyon jellemzők. Midőn Myska bán poharat köszönt: *A mi nagy királynénk! (éljen sokáig)* Petur vad tekintettel ugrik föl, süvegét fejére nyomva, nem kiáltja, hanem ordítja: *A magyar szabadság!* midőn Bánk szemére veti, hogy sógora nagy hivatalt visel, dús adományozásban részesül, ajkába harap, egy kancsót magasra emel, aztán kiönti a földre, így kiáltva föl: *Sokáig éljen!* Ellágyulásának kezdetén menekülni akar Bánk beszédének befolyása alól, de szégyene, haragja és nemes szíve fölindulásában nem tud egyebet kiáltani, mint: *Eressz!*

Általában Katona a legáltalánosb érzéseket is egyénítve igyekszik kifejezni. Petur, Mikhál, Tiborc, mily különböző módon adnak elő ugyanegy dolgot, a haza sérelmeit. Petur így szól (II. fölvonás, 1. jelenet):

Egy oly teremtés, akinek nem ez
Hazája - cinteremjeinkben a-
Kinek lenyugodott szülői nem
Tevék le csontjokat - ki gyermeki
Játékainkban nem is osztozott volt:
Bennünket az vajjon szerethet-é?

Más helyt (II. fölvonás, 2. jelenet):

- Tulajdonunkat el-
Vevé s od'adta a hazájabéli
Cinkosinak, s kihúzta a szegény
Magyarnak kezéből a kenyért, s azt
Megette a meráni fegyveres.
Lerontatá atyáink várait,
S meráni fegyverest rakott oda;
Elszedte hívataljainkat és

A puszta bán-névvel cifráza fel.
Eckbert, az öccse, alig törölte le
Fülöp királynak a vérét kezéről,
S itt a scepúsi földet elnyeré.
Berchtold az üstökét se' tudja még
Befonni, s már érsek, bán, vajda s Bács-
Bodrogmegyekben főispán leve.
Bánáti Bertalan kihal fimag
Nélkül, s ez asszony egy jött-ment Jerindo
Di Vegliát atyafiává teremt.

Ez a nemzeti önérzetében sértett magyar s az előjogaiért küzdő arisztokrata panasza, ki gyűlöli az idegen befolyást, és kardot ránt az alkotmány sérelméért. Mikhál csaknem könyörögve sóhajt föl a királyné előtt (IV. fölvonás, 5. jelenet):

Oh add vissza híveidnek
Azt amit elraboltál -
A nyugodalmat, békességet és
Az életen való gyönyörködést,
A volt vagyont, a testi lelki meg-
Elégedést, fazékok mellől a
Fát, ételekből a hús és ágyokból a
Szalmát -

Itt a békét és nyugalmat szerető öreg beszél, ki mindent az ő hajlott kora és atyai érzése szempontjából ítél meg. Ő nem az alkotmány sérelmeinek orvoslását követeli, hanem csak általában a békességet és megelégedést, nem a zsarnok-királyné ellen kel ki, hanem az ország anyját vádolja, kinek a népet gyermekeként kellene szeretni. Tiborc vádja így hangzik (III. fölvonás, 3. jelenet):

Ő csorda számra tartja gyülevész
Szolgáit, épenséggel mintha minden
Hajszála egy őrzőt kivánna; sok
Meránit, olykor azt hinné az ember
Hogy tán akasztani viszik, úgy körűl
Van véve a léhütőktől, s mi egy
Rossz csőszt alig tudunk heten fogadni.
Ő táncmulatságokat ád szűntelen,
Úgy mintha mindég vagy lakodalma vagy
Keresztelője volna: és nekünk
Szivünk dobog, ha egy csaplárlegény az
Utcán előnkbe bukkanik, mivelhogy
A tartozás mindjárt eszünkbe jut.
A jó merániak legszebb lovon
Ficánkolódnak - tegnap egy kesely,
Ma szürke, holnap egy fakó: - nekünk
Feleség- és porontyainkat kell befogni,
Ha veszni éhen nem kivánkozunk.
Ők játszanak, zabálnak szűntelen,
Úgy mintha mindenik tagocska bennek
Egy-egy gyomorral volna áldva: nékünk

Kéményeinkről elpusztulnak a
Gólyák, mivel magunk emésztjük el
A hulladékot is. Szép földeinkből
Vadászni berkeket csinálnak, a-
Hová nekünk belépni nem szabad,
S ha egy beteg feleség vagy egy szegény
Himlős gyerek megkívánván, lesújtunk
Egy rossz galambfiat, tüstént kikötnek,
És aki száz meg százezert rabol
Bírája lészen annak, akit a
Szükség garast rabolni kényszerített.

Ez az elnyomott nép panasza, mely kívül van az alkotmány sáncain, nincs joga, s csak kegyelmet és emberi érzést követel, mely nem törődik az ország dolgával, de annál élénkebben érzi nyomorát, s bár nem fenyegetőzik, de kétségbeesett keserűsége fenyegetőbb mindennél.

Tiborc panasza még más tekintetben is figyelemre méltó. Nemcsak nálunk, hanem más irodalomban is aligha rajzolt drámaíró parasztot, ki ily jellemzőn, s mégis ily emelkedetten tudjon beszélni. Egyetlen gondolata sincs, melyet paraszt nem mondhat, mégis mindenik költőileg, sőt ahol szükséges, pátosszal van kifejezve. Egyébiránt e jellem legáltalánosabban van tartva. Hasonlít valamit a görög tragédiák kórusához, mely részvétével kíséri a küzdő szenvedélyeket, tanácsokat osztogat s imádkozik az Istenhez. Tiborc is, mint az árnyék kíséri Bánkot, kíséri Melindát, velök aggódik, remél, sír, de siratja önmagát és az elnyomott népet is, siralma bűvös elégiai hangként zendül meg koronként a tragédia elejétől egész végéig. Mindemellett benne sem hiányzanak némi egyéni vonások. Egykor a csatában a Bánk életét mentette meg, miért aztán Bánk fölszabadította a jobbágyságból, ezért mondja egy helyt (III. fölvonás, 3. jelenet): *Oh mint örültem, hogy szabad levék!* Azonban mint szegény szabad embernek, a jobbágyénál is rosszabb lőn dolga az idegenek zsarolása miatt. Világos ez következő szavaiból:

Mért valék becsületes!
Holott gazember lévén, mostan is
Tied lehetnék.

Azaz jobbágyod. Lemond arról, hogy becsületesen megkereshesse élelmét. Elvesztette hitét a becsületességben, örömest lenne gazember, de nem tud s ereje sincs hozzá. Lopni akar, azért indul a királyi palotába, de csak ácsorog körülte. Így találkozik a titkon visszatérő Bánkkal, követi, újra jobbágya, sőt meghittje lesz. Mint szabad ember, hozzászokott a szabad szóhoz, de még nem tudta levetkőzni a jobbágyi alázatosságot. Innen magyarázhatni ki azon keserű kitörését, mely magát Bánkot sem kíméli, úgyszintén azt is, hogy Bánk egyetlen keményebb szavára térdre rogy; vallásos, nem meri magát megölni, mert fél az Isten haragjától, de kétségbeesésében nem nagyon féli a poklot, s a mennyország sem jöhet szép színnel elébe. Beáll az összeesküdtek közé, tőle ne várjanak vitézkedést, de háborúban szabad fosztani, s a zavarban, akinek semmije sincs, mindig csak nyerhet. Már öreg ember, „ősz fő, kiszáradt kar", tehetetlenné vált s így éppen illik hozzá a tétlen panaszkodás. Becsületességében van valami gyámoltalanság, hasznosb másnak, mint magának. Részvéte Bánk és Melinda iránt nemcsak jobbágyi hűség és hála, hanem egyszersmind a szerencsétlen ember rokonszenve, ki sokat szenvedvén, leginkább érti és érzi a mások szerencsétlenségét. Nem hiányzik egypár finom árnyalat is, egész az utasításba adott jellemző taglejtésekig. Katona ez alakot sokképp használja, egyszer a korrajz szempontjából, mint az elnyomott nép képviselőjét, másszor arra,

hogy Bánk hosszas magánbeszédek helyett a vele való szaggatott párbeszédben fejezze ki benső küzdelmét, miáltal a jelenetek drámaibbakká válnak. Aztán amit először kell vala mondanunk, a cselekvényre is befoly, ha nem is elhatározóan, de mintegy segédképp. Egyik ily jelenete az, midőn panaszaival öntudatlan éleszti Bánk hazafifájdalmát és bosszú tervét, a másik, midőn Melinda holtteste behozatalával Bánk kétségbeesését tetőpontra emeli, a harmadik, midőn urának kegyelmet könyörög a királytól, mi Bánkra nézve éppen oly megalázás, mint Petur átka, Mikhál túlbuzgósága és Solom vonakodása a párbajtól.

Hasonlóan folynak be a cselekvényre a többi mellékszemélyek is. Nincsenek szükségtelen szereplők; hogy a kevésbé jelentékenyek is, mint Myska bán és Solom mester, mily nevezetes részt vesznek az események folyamában, már fönnebb láttuk. Azonban ez utóbbinak szerepében lehetetlen említés nélkül hagyni egy botlást, mely oly kirívó, hogy alighanem toll- vagy nyomtatási hiba. Ugyanis Solom az ötödik fölvonás második jelenetében így szól a királyhoz:

Engesztelődjél sorsoddal, királyom!
Elérte bosszuálló fegyvered
Karom által a gyilkost.

mialatt Peturt érti, kit megsebesített; mégis ugyanazon jelenetben, midőn a király a zászlós úrnak azt mondja, hogy Gertrudnak hibásnak kell lennie, mert különben nem ölte volna meg magyar, önmagának ellentmondva ily szavakat ejt:

Az Istenemre, akit imádok; s ősz
Atyám fejére esküszöm. - magyarról
El nem hiszem, mert az előbb a világ
Láttára tenné, mint alattomosan.

Hiszen ő határozottan Peturt tartja a királyné gyilkosának, ki magyar, legalább úgy tudjuk, s a műben sehol sincs adat arra, hogy Mikhál spanyol származású családjával atyafiságban volna. Ez nem a Solom felelete, hanem a zászlós úré, annyival inkább, mert éppen ennek kérdése ad alkalmat a király ama nyilatkozatára, s így e vigasztalás is mintegy őt illeti. Így kellene ezt kijavítani a következő kiadásokban, s így játszani a színpadon is. De e csekély s alkalmasint tollhibánál nagyobb hibák is tűnnek föl, ha jól szemügyre vesszük a cselekvényt. Mindenesetre néhány ponthoz szó férhet, habár a könnyen emelhető vádak nem oly könnyen bebizonyíthatók. Az első pont Simon bán azon elbeszélése, hogy hét fia született, kik közül neje hatot a feslettség gyanúja elkerülése miatt az erdőre tétetett ki. (I. fölvonás, 1. jelenet.) Ez ismeretes monda nem volt meg az első kidolgozásban, s csak később szúrta be a költő, midőn amint előbeszédében mondja, egy régi iromány ból nyomára jött, hogy Mikhál és Simon bátyjai voltak Melindának, s ez utóbbi ugyanegy a mondában előforduló Micz bánnal. Örömében a véletlen találkozáson jónak látta e mondával is értékesíteni művét. Sokkal jobban teszi vala, ha elhagyja, mert ez elbeszélés nem foly be a cselekménynek se menetére, se fölvilágosítására, sőt még jellemzésre sem. Csak annyiban elnézhető hiba, amennyiben az expozíciónak éppen elején fordulván elő, a cselekvény menetét nem akadályozza. A második pont Bánk és Biberach hallgatózása, mely döntő befolyást gyakorol a bonyodalomra. Sokan a hallgatózás eszközével szőtt cselekvényt inkább vígjáték-, mint tragédiába valónak tartják. Valóban inkább odavaló, bár az ily általános szabályok mereven meg nem állhatnak, s a körülmények szerint módosulnak. De vajon Bánk hallgatózás végett búvik-e el? Vajon nem természetes-e, hogy amidőn titkon, úti ruhában haza jő, nem mehet a királyi mulatság vendégei közé; hogy Peturral tanúk nélkül akar találkozni, s midőn nyugtalansága, féltékenysége újra az elhagyott terembe űzi, hol most neje előtt Ottó térdepel, visszatántorog, s mintegy önkéntelen hallgatja meg Melinda, Ottó s a királyné párbeszédét? Biberach hallgatózása még ennyi mentségre sem szorul. Ő egyszerűen keres valakit, s meglátva Bánkot, megijedve vonul

egypár percre a szögletbe, s meghallván az éji találkozás jelszavát, azt hasznára fordítja. Egyébiránt az ő jellemével összeillenek a szándékos hallgatózás is, hiszen kenyere az udvari ármány.

Sokkal fontosabb a harmadik pont, melyet különben éppen nem szoktak gáncsolni. Ez Ottó és Biberach jelenete a harmadik fölvonásban. (5. jelenet.) Biberach azt kérdi Ottótól, hogy csakugyan volt-e lelke elkövetni a merényt? Ottó igenli. Ez elég világos, s nincs igaza Báránynak, aki homályosnak tartá a jelenetet, s azt hiszi, hogy Ottó csak megkísérelte a merényt. De van a dolognak egy más oldala is. Ottó Biberach tanácsát követte, aki azt ajánlotta neki, hogy menjen bosszús nénje után, kérjen tőle bocsánatot, mondja el, hogy sokat hallott a magyar nők állhatatosságáról, udvarlása csak próba volt: a királyné örülni fog, hogy e mentség ürügye alatt elsimíthatja a dolgot, maga vezeti majd Melindához, hogy őt megkérlelje, ki ártatlanságában hamar megbocsát, nyájassággal köszöni meg el nem rabolt bizalmát, Ottó elutazása végpercében egy búcsúpoharat üríthet ki, s nénjének altatót, s Melindának hevítő port adhat. Úgy látszik, hogy a tanácsot híven követte Ottó, de minthogy a mű tragikai alapjára nézve kiválóan fontos, hogy magában a merényben a királyné teljesen ártatlan, éppen nem lett volna fölösleges, ha Ottó egypár szóval elbeszéli Biberachnak, hogy a királyné csakugyan örvendett a mentségnek, mellyel elsimíthatni a botrányt, csakugyan maga vezette Melindához, s így könnyen sikerülhetett neki a búcsúpohárnál mind nénjének, mind Melindának rászedése. Izidóra, sőt Melinda is elbeszélik ugyan Bánknak a tényt, de ők nem tudnak mindent, mindenik saját fölfogása szerint beszél, ami helyes arra nézve, hogy Bánkot az ellenmondások megzavarják, de a királynét illető részleteket magától Ottótól is hallani kellene a közönségnek, hogy legkisebb kétsége se merüljön föl. Katona sokkal többet bíz az olvasó, a néző képzeletére, mint amennyit kellene.

A negyedik pontot már Bárány megrótta, de nem helyesen. Hibáztatta, hogy a harmadik fölvonásban a Melinda szobájába rohan Ottó, s ott Biberachot megöli, s aztán Myska bán is minden ok nélkül odavetődik. A költő nem mondja ugyan világosan, de a körülmények összevetéséből önként foly, hogy a tragédia - kivéve a második fölvonást - a királyi palotában foly le, s Melinda is, mint a királyné udvarhölgye, ott lakik, s nem külön házban. Mi természetesebb, minthogy Bibebarch itt látogatja meg Bánkot, kinek csak az elébb tett jó szolgálatot? Mi természetesebb, minthogy Ottó keresi Biberachot, s hallva, hogy Melinda szobájában van, odajő, mert már tudja, látta, hogy Melinda a királynéhoz szaladt, Bánk pedig eltávozott? Mi természetesebb, minthogy Myska, aki a királyné parancsából keresi Ottót, szintén odamegy, ahol megtalálja, hova az udvari szolgák utasíthatták?

Az ötödik pont sem hiba. Gyurmán megrója, hogy a negyedik fölvonás végét, a királyi palota megtámadását. Petur legyőzését miért beszélteti el a költő az ötödik fölvonásban is. Szerinte éppen ezért a negyedik fölvonás ama harcias vége egészen elmaradhatna. Igen, de akkor nem látnók a forradalom kitörését, melyet Bánk nem akar előidézni, s mégis előidéz, sem legyőzését, mely szükséges a végfejleményre. Aztán az ötödik fölvonás elbeszélésében csak kiindulópontul van fölvéve ama jelenet, s mind oly dolgokat hallunk, melyek azután, s nem szemünk előtt történtek.

A hatodik pont talán nem ereje a tragédiának, de bizonyára gyöngesége sem. Némelyek fölhozzák, hogy az ötödik fölvonásban a cselekvény lankadtabb, legkevésbé drámai, holott éppen itt kellene leghevesebbnek, legdrámaibbnak lennie. E vád sokkal inkább illik Szophoklész egyik remekművére *Ajax*ra, mint *Bánk bán*ra. Ugyanis itt Ajax halálával a cselekvény be van végezve, s mégis csaknem egy fölvonásra nyúlik az Ajax temetése fölötti vita Teukros, Menelaos és Agamemnon között, míg végre Odysszeusz eldönti. Vajon hiba ez? Nem, vagy legalább olyan, mi nélkül a mű gyöngébbé válnék, mert szorosan benső alkatából

foly. Ajaxnak bukni kell, de ellenségei sokkal igazságtalanabban és bőszültebben gyűlölik, mintsem ne volna szükség valamennyire megalázni őket a teljes kiengesztelődés végett. Ezt eszközli testvére Teukrosz, mikor szembeszáll ellenségeivel, kik eltemettetni sem engedik, ezt Odysszeusz Ajax legnagyobb ellensége, ki Teukrosz pártját fogja, s Menelaos és Agamemnon ellenére is eltemetteti a szerencsétlen hőst. *Bánk bán*ban az ötödik fölvonás nem ilyen, itt a cselekvény még folyvást emelkedésben van, a hős még nem bukott meg, vagyis tulajdonképp az egész ötödik fölvonás nem egyéb, mint Bánk fokozatos bukása. Mily büszkén lép föl Bánk a fölvonás elején, s mivé válik az utolsó jelenetben! A drámai érdek folyvást élénk, s a fölvonás csak azért tetszik lankadtabbnak, hogy a negyedik fölvonásban a drámai érdek külsőképp is erős tényekben nyilatkozik, amíg itt Melinda gyászmenetét kivéve, hiányzik minden csattanósb fejlemény, s a Bánk bukása leginkább bensőleg van elénk állítva. De ez nem lehet másképp. E művet csak így lehetett bevégezni. Csak az várhat csattanósb véget, ki nem érti e mű alapeszméjét, a Bánk tragikumát. Bánk se karddal kezében nem eshetik el, se a vérpadon nem végezheti életét, mert e leginkább önmaga ellen támadt jellemnek önmagában kell megsemmisülni, s a történelmi hűség is azt kívánja, hogy ne haljon meg.

Azonban ne vélje senki, hogy Katona rabja a történelmi hűségnek, s oly költő, ki lemondott a minden idők szentesítette költői szabadságról. A különbség közte és mások közt csak az, hogy ő a történelmi tényekből szövi ki költői koncepcióját s nem ezt erőlteti amarra. Költői érdek és történelmi hűség karöltve jár nála, s ha a szükség úgy kívánja, emezt mindig föláldozza amannak, amennyiben szabadon alakítja. Így a történelmi tények szerint Bánk nemcsak hogy nem bűnhődik, hanem még azután is főhivatalokat visel. Ez utóbbi tény ellenkezett Katona költői céljával, azért nem vette föl drámájába. A történelem szerint a királyné tudtával történt testvérének merénye Bánk neje ellen. Katona így nem használhatta ez adatot, hanem azért mégsem ment vele egyenesen szembe. Bűnösnek rajzolja ugyan a királynét, de nem közvetlenül, nem annyira, mint Bánk hiszi, s így eleget tesz költői céljának anélkül, hogy gorombán megsértse a történelmet. S ez így megy egész végig. Katona érti művészetét, s nem zavarja össze a költő kötelességét a történetíróéval, de azt sem feledi, hogy a költői illúzió nem lehet teljes, ha legalább nagyjában nincsenek tisztelve a történelmi tények. Mindent fölhasznált történelmi tanulmányaiból, mit használni lehetett, s néhány merész, nagy vonásban oly képét rajzolta e kornak, hogy azt ily erőteljesen és hűn nem találjuk meg történetíróinkban. S ez annyival bámulatosb, mert Katona korában a történelmi búvárlat nem járt egy nyomon a történelmi érzékkel, s költészetünk mindenben erősb volt, mint a történelmi tények költői földolgozásában. Hasonlítsuk csak össze korrajzi szempontból az akkori drámákat és mai költői műveket az övével, s óriási különbség fog föltűnni. S vajon mostani drámaíróink igyekeznek versenyezni Katonával? Nem, pedig azóta sok ismeretlen történelmi forrásunk nyílott meg, melyek közelebb hozták a múltat, s a közelebbi évtizedek alatt izgatottabb politikai életet éltünk, mintsem fogékonyabbak ne lehetnénk a történelmi nagy tények magasb fölfogására. Újabb drámáinkban nem annyira történelmi egyénekkel találkozunk, mint történelmi nevekkel. Az államférfiak, a hősök alig emelkednek fölül egy-egy eszményi alispán vagy jurátus alakján, s a korrajzot rendesen háttérbe szorítja a jelen politikai viszonyaival való kacérkodás.

Nem kevésbé bámulatos Katona technikája is, annyival inkább, mert Shakespeare tanítványa volt, kitől az ifjú költők először is bizonyos formátlanságot sajátítanak el, mintha az erős szenvedélyek, a nagy gondolatok nem tűrhetnék meg a szigorúbb formát. Shakespeare-ben nincs formátlanság, benső formája tökélyes, de a külső, a technikája nem mindig kielégítő, kivált a mai színpad szempontjából. Shakespeare-t már a korabeli színpad szegény egyszerűsége fölmentette egy csoport olyan követeléstől, melyek most elutasíthatatlanok. Az ő idejében a változásokat csak szóval adták tudtára a közönségnek, s így egy fölvonás három-

négy helyt történhetett, anélkül, hogy a figyelemre zavaróan hatott volna. Némely eszközt bízvást használhatatlanul hagyhatott, mert nem volt reá szüksége, és minden töprengés nélkül nyúlhatott olyanokhoz is, melyek most nem teszik meg a kellő hatást. Mindenesetre a cselekvényt illetőleg néhol összpontosítóbb lehetne, s a külső eszközökre választékosb. Tagadhatatlan, hogy egypár formai szempontból a görög és ófrancia tragédiák följebb állanak az övéinél. Nem tudjuk, a görög vagy francia költőktől tanult-e Katona, vagy csak ösztönét követte, de annyi bizonyos, hogy formai tekintetben nem követte Shakespeare-t. *Bánk bán*ban egyetlen fölvonásban sincs változás, sőt az egész cselekvény csak a királyi palotában és Petur házánál foly le, így egy városban, s három nap alatt. Nem az idő- és helyegység láncai ezek. Katona éppen úgy őrizkedett a francia klasszikai iskola pedánsságától, mint kerülte a Shakespeare-utánzók korlátlanságát. Az újabb színpad mély ismerete vezérlette mindenütt. Jelenetei szakadatlan láncolatot képeznek, s a külső eszközöket összeolvasztani igyekszik a bensőkkel. Schmidt Julián, a dráma jövőjéről elmélkedvén, igen helyesen ezt jegyzi meg: „Ha egykor valamelyik költőnek sikerül Shakespeare szenvedélyeinek erejét, erkölcsi törvényeinek mélységét és hatalmát, jellemrajzainak plastikáját egyszerűbb és tisztább műstílussal megegyezőbb eszközökkel elérni, bizonyára új korszakot fog alkotni a drámairodalomban." Katona nem alkotta meg ez új korszakot, de törekedett feléje, s tragédiája e szempontból is a legnevezetesb jelenség egyike.

Mind e fejtegetés oda tér vissza, ahonnan kiindult, hogy *Bánk bán* valódi tragédia, hogy legjobb tragédiánk. Idővel, s adja isten mielőbb, leszorulhat ugyan e polcról, de elavulni sohasem fog, mint nem avul el, ha mindjárt kimegy is divatból, semminemű költői mű, melyet a géniusz egy-egy szerencsésb órában teremtett. Még eddig nem ártott neki az idő, sőt használt. Nincs ugyan az úgynevezett klasszikus műveink gyűjteményeibe hivatalosan beiktatva, de a közvélemény klasszikaibb drámának tartja azoknál, melyek odaiktatvák. Megjelenése óta sok idő telt el. Mennyi mű bukott el mellette, melyet a közönség megtapsolt s a kritika megvédett, mennyi koszorú hervadt el azóta, míg az övé frissebben zöldell, mint valaha. Mennyi különböző elvet és rendszert követtünk és dobtunk félre dramaturgiai küzdelmeinkben, míg az övé túlélte mindeniket. Most epikai és lírai törekvéssel tiportuk el a dráma jogát, s midőn az megbosszulta magát, keserűségünkben megvetettük a színpadot, mint a költői szellem nyűgét. Majd a színpad volt minden, s a könnyű hatás diadalmámorában kinevettük a könnyező múzsák aggodalmait. Voltunk németek és franciák, s ha magyarok akartunk maradni, adtunk történelmi tablókat a hazafiaskodás görögtüzénél.

Mindenesetre Katonától többet tanulhattunk volna. Ő jobban megmagyarázza vala nekünk Shakespeare-t, mint Hugo Viktor, ki az ellentét és kivételes szenvedélyek természetlen rendszerét vonta le az emberi szenvedélyek legtermészethűbb költőjéből. Ő megtanított volna bennünket becsülni a színpadot túlbecslés nélkül, s nem azért tisztelni leginkább Schillert és Goethét, mert nem mindenkor becsülték annyira a színpadot, amennyire minden drámaköltő kötelessége. Ő igazabb fölvilágosítást ad nekünk a történelmi hűségről, mint Lessing, ki felfedte, hogy egy bizonyos pontig a történelmi hűség is egy része a költői hatásnak. Ő jobban éreztette volna velünk, hogy mi a nemzeti elem és hazafi szempont a drámában, mint a karzat vagy földszint ifjúsága, s visszatartóztatott volna bennünket azon olcsó hatáshajhászattól, mely a haza és nemzet nevével oly könnyelműen vagy legalább művészietlenül játszik. Nem árt, ha az irodalom, a kritika többet foglalkozik a művel, ha legalábbis oly kegyelettel viseltetik iránta, mint a közönség, mely anélkül, hogy nógatták volna, újabb meg újabb kiadásban olvassa.

De Katona emléke még más szempontból is tanulságos. Ő költészetünk azon korszakának volt legmostohább gyermeke, melyben nem remélve anyagi jutalmat, egyedül dicsőségért dolgoztak a költők hazafiságból, lelkesülésből. Most, midőn hála istennek, kezdenek jobbra

fordulni viszonyaink, fájdalom, mind ritkább kezd lenni az ilynemű lelkesedés. A költői idealizmus prózai indusztrializmussá fajulgat. Azon jövedelem után kezdjük osztályozni az írókat, melyet műveikből vesznek be, s minden pillanatnyi siker koszorút követel vagy aggat homlokára. Íme egy mű, melyért szerzőjének egy fillért sem fizetett könyvárus, színház, s mégis többet ér azoknál, melyek ezreket jövedelmeztek; íme egy költő, ki életében nem részesült tapsban, ovációban, s ma mégis egyik büszkeségünk. Az a koszorú, mely Katona bedőlt sírján zöldell, szolgáljon vigaszul a csüggedő lelkesülésnek, mely hitet keres, s intőjelül, hogy nem mindig a legdivatosb költők egyszersmind a legjobbak.

VÖRÖSMARTY ÉLETRAJZA

1

Vörösmarty születése. Atyja és anyja. Gyermekévei; tanulása Pusztanyéken és Székesfehérvárott 1818-ig. Öccse, János. A későbbi férfiú és költő jellemvonásai a gyermekben. Olvasmányai; verselgetni kezd

Vörösmarty Mihály született 1800. december 1-én, délután négy órakor, Pusztanyéken, Fehér megyében; kereszteltetett a szomszéd Nadapon, mert szülei római katolikusok voltak, és Nyék máig is tiszta helvét hitű község. Atyja, szintén Mihály, szegény, de nemes családból származott, valamint anyja is, Csáty Anna. Boldog házasságukat kilenc gyermekkel áldotta meg isten: négy leánnyal és öt fiúval. A fiúk között Mihály volt a legidősb, s egyszersmind atyja és anyja képmása, nemcsak testben, hanem lélekben is: atyjától örökölte egyszerűen nemes jellemét, anyjától az élénk képzelődést és költői kedélyt.

Az atya, éppen, mint fia, külsőleg keveset mutatott, de annál többet ért belül. Az egyszerű magyar ruha nemes szívet takart, s a közönséges gazdatiszt értelemben és míveltségben felülmúlt némely kevély földesurat. Mintegy harminc éves korában lőn gróf Nádasdy Mihály nyéki gazdatisztje, s úgy látszik, nem sokkal azután történt házassága is. Sikeres gazdálkodása, ritka becsületessége, a gróf méltánylatával találkozott, ki aztán később örömest adta neki haszonbérbe szomszéd velencei birtokát. Máskülönben iskolákat végzett ember volt, s egészen latin-magyar míveltségű. Írt és beszélt latinul, Mihály fia születését és kereszteltetését is latinul írta be egy *Officium Rákóczianum* című imakönyvbe. Magyar könyvei mellett ott állott néhány latin klasszikus író: Horatius, Cicero, Vergilius, s egypár magyar-történelmi latin munka. Nem volt tudákos vagy különc, de a dolgokról megvoltak saját nézetei. Gazdasági és családi bajain kívül a haza ügyeire is gondolt. Ünnep- és névnapokon vagy szüretek alkalmával, jó barátai társaságában, bor mellett, bús magyarként emlegette az ország dolgait. Első ifjúsága II. József korába esett, átélte az alkotmány visszaállítását, az 1790-i országgyűlést, a nemzeti visszahatás zajos napjait. Ez események emléke élénken megmaradt lelkében, s örömest beszélt róluk az ifjabb nemzedéknek egy sokkal zajtalanabb korban. Erős magyar volt, csendes de elégedetlen hazafi. Vendégszerető házát látogatták a barátok, ismerősök, szomszédok, de nem a dáridó, a tivornya kedvéért. Szigorú erkölcsi elvei voltak; éppen úgy kedvelte a tisztességes mulatozást, mint a nemes takarékosságot. Nem voltak ellenségei, barátokra nemigen szorult; nem vadászta, hanem kiérdemelni igyekezett mások barátságát. Nyájas, barátságos természete mellett sem volt nagyon közlékeny. Magába temette búját, s annál inkább, minél mélyebb volt. Őt sem kímélte a sors, vele is bántak méltatlanul az emberek, de tudta mérsékelni magát, s ritkán tört ki hevesen. Az élet minden keserűségéért családjában keresett kárpótlást; szerette nejét, a falusi gazda józanságával, a munkás férfiú áldozatkészségével, természetes gyöngéden, romlatlan szíve szerint.

Neje meg is érdemelte e szerelmet. Csinos nő volt, s áldott jó lélek. Leánykorában mint élénk és dalos leányka vonta magára a figyelmet. Hunkár Antal, 1861-ben az országos képviselők nesztora, sokszor beszélte, hogy a barna-piros arcú, hollófekete hajú kedves leányka igen szépen tudott dalolni, s a népdaloknak egy-egy újabb elmés fordulatot adott. Sok ismeretlen dalt lehetett tőle hallani, melyekről azt tartották, hogy mind ő maga gondolja. Azonban mint nő és anya csak gyermekei bölcsője felett dalolt már. Hamar reánehezültek a terhes háztartás gondjai: mindig sürgős dolga volt, télen-nyáron gazdasszonykodnia kellett. De itt is nyilatkozott költői kedélye. Megvoltak kedvenc majorságai, tehenei, kertészi és gazdasszonyi szokásai, melyekhez oly bensőséggel ragaszkodott, hogy később, midőn férje halála után

egypár év múlva Székesfehérvárra költözött, nem tudott ellenni nélkülök és lelkibeteg lett lőn. Ha szabad ideje volt, szeretett a mezőn, erdőn bolyongani; többé nem mulatozni, bokrétát kötni járt oda, hanem gyógyfüveket, gyökereket keresett. Lassanként Nyéknek egész orvosa lett. Férje, gyermekei és a cselédek betegsége nagyon hatott érzékeny szívére, s élénken foglalkoztatta képzelődését. Abban telt legfőbb öröme, ha enyhítette a testi és lelki szenvedést. A szegénynek alamizsnát adott, a szerencsétlent kenetes szavakkal vigasztalta, a beteget gyógyította. Gyógyszertárára éppen annyi gondot fordított, mint éléskamarájára. Ott állottak szép rendben a szárított gyógyfüvek, gyökerek, saját kezével készített tapaszok és kenőcsök. A vakokat különös szerencsével tudta gyógyítani, értett a csonttörések orvoslásához. A cselédek, ha kezöket megvágták, a dolgosok, ha sarlóval vagy kaszával megsebezték magokat, csak hozzá folyamodtak; az anyák beteg gyermeköket hozták föl a faluból; szóval, majd mindennap állott valaki a tornácon, ki kereste, várta és áldotta a nemzetes asszonyt. S ő jószívvel szolgált mindenkinek, s oly adakozó, bőkezű volt, hogy éppen nem látszott fölöslegesnek férje takarékossága. Férjén, gyermekein, orvosszerein és gazdasszonyi bajain kívül egyébre alig gondolt. Férjének semminemű dolgaiba nem elegyedett, csak a maga házi körében érezte magát jól. Se az embereket, se a viszonyokat nem ismerte; nem tudott számítani, könnyen hitt és könnyen megcsalták. Ez volt oka aztán annak, hogy midőn férje meghalt, gazdaságuk pusztulásnak indult, s néhány év múlva mindenök oda lett lőn. Azonban szenvedni, tűrni és megnyugodni senki sem tudott jobban nála. Már ifjú nő korában vallásosnak és buzgónak ismerte mindenki. Az imádságos könyv volt legkedvesebb olvasmánya. Leánykori dalaival lassanként elszállottak szívéből a világi hiúság örömei, szenvedések látogatták, de egyszersmind a szerelem, jótékonyság és áhítat vigasztalása is.

Így élt a derék pár, midőn harmadik gyermekök és első fiok született. Egy régi, szűk és roskatag házban laktak, amely helyett éppen akkor építtetett a gróf egy szebbet és tágasabbat. A következő évben már e házba költöztek, mely máig is fennáll, s melyet mint költőnk szülőházát mutogatnak az idegeneknek. Annyi igaz, hogy itt élte le gyermeksége jó részét, két nénjével és János öccsével együtt, ki utána két évvel született. Mintegy hétéves lehetett, midőn atyja a lakásuktól nem messze eső, helvét hitű népiskolába beadta. Nemsokára János öccse is tanulótársa lőn; mindketten itt kezdtek olvasni és írni tanulni. Majd atyjok tanítót fogadott a házhoz, ki egyaránt tanítsa fiait és leányait. Tehetségéhez képest gondos nevelést akart adni gyermekeinek, és szorgalmasan utánalátott, hogy mit és hogyan tanulnak. A gyermekek helyett a tanítókkal gyűlt meg a baja: egyik keveset tudott, másik korhely volt. Végre a harmadik évben egy derék fiatalemberre akadt, kiben megnyugodhatott.

Ez idő tájt még egy más és nevezetesb változás is történt a családban. A családfő lemondott tizenöt évig viselt gazdatiszti hivataláról, s haszonbérbe vette grófjának velencei birtokrészét. Függetlenebb állást óhajtott, aztán úgy hitte, hogy mint haszonbérlő inkább biztosíthatja családja jövőjét. Szolgálati ideje alatt megtakarított pénze éppen elég volt arra, hogy saját kezére kezdhessen gazdálkodni. Ismerte a kibérelt birtokot, valamint a vidéki viszonyokat is. Meg volt győződve, hogy nem csalódhatik. Az első években sikerült is haszonbérlete: vagyonosodni kezdett. Úgy látszik, hogy ekkor vette velencei szöllőjét s egy házat és egypár darab földet Fehérvárott. Még szorgalmasabb, fáradhatatlanabb gazda lett; szükség is volt reá, mert családja szaporodott, gyermekei nőttek. Két nagyobb fiát már Fehérvárott kellett taníttatnia. Mihály 1811 novemberében vált meg először a szülői háztól; a derék tanító keze alatt már annyira haladt, hogy Fehérvárott a gimnázium grammatikai első osztályába akadály nélkül bevehették, öccse is vele ment; nem egy osztályba jártak, de együtt voltak szállásban, mégpedig oly családnál, hol németül is tanulhattak. Atyjok tisztességesen gondoskodott rólok, de egyszersmind folyvást éreztette velök, hogy szegény fiúk, s a magok erején kell megélniök. Otthon a szünnapokon sem engedte őket nyugodni, dolgot adott nekik a gazdaság körül.

Általában semmit sem vont meg tőlök, amit jövőjökre szükségesnek tartott, de tovább nem ment. Szerette s nem kényeztette őket. Nyájas szemmel nézte jó tulajdonságaikat, de szigorú volt hibáik iránt. Fiai tisztelték, szerették és féltek tőle; anyjokat csak szerették. A jó asszony nem tekintett arra: vajon kedves gyermekei jól viselik-e magokat, szorgalmasan tanulnak-e; hacsak szerét tehette, örömest küldött nekik Fehérvárra néhány fillért, egy kis süteményt vagy gyümölcsöt, férje tudta nélkül is.

A két testvér sokban különbözött egymástól. Mihály méla, tartózkodó és érzékeny volt. János nyughatatlan, vásott és keményebb természetű. Mihály tisztán tartotta, kímélte ruháit; Jánost úgy ismerték, mintha sohasem lett volna új ruhája. A tanulásban sem voltak egyenlők. Már a szülői háznál feltűnt e különbség. A házi tanítónak sokkal kevesebb baja volt a nagyobb, mint a kisebb fiúval. Fehérvárott is Mihály jobban tanult öccsénél: otthon ugyan keveset tanult ő is, inkább olvasgatni szeretett, de a tanár magyarázatára figyelmesen hallgatott, s rendesen ebből tanulta meg a felhagyott leckét. Majd mindig első eminens volt; írásbeli dolgozatai felülmúlták társaiét. Ezért, de különösen szelíd magaviseletéért, kiválóan kedvelték tanárai.

Midőn a két fiú a szünnapokra hazament, atyjoknak az volt az első szava hozzájok: „No, Miska fiam, hányadik vagy?" - „Első, édesapám." - „Hát te, Jancsi?" - „Ötödik." - „Szerettem volna, ha te is első lehettél volna" - mondá az atya. Egyszersmind lelkökre kötötte a szorgalmat és jó magaviseletet; majd a szünnapok elteltével bevivén őket Fehérvárra, meghagyta a koszt- és szállásadó gazdának, hogyha elsők lesznek, bőven zsinórozott ruhát csináltasson nekik és sarkantyús csizmát, ellenkező esetben pedig csak a legegyszerűbbet. Hiába volt minden ígéret és fenyegetés. Csak Mihály jött haza bőven zsinórozott dolmánnyal és sarkantyús csizmával; János nemhogy kivívta volna osztályában az elsőséget, hanem ötödikből tizenötödiknek esett le. Az atya haragját csak az csillapította, hogy másként János is jó fiú volt, s a gazdaság körül sok hasznát vette. Valóban itt János volt az első. Annyi szorgalmat, belátást és életrevalóságot tanúsított, amennyi szigorú atyját is kielégítette. Mihály e részben távolról sem versenyezett vele; rendesen ügyetlenül hajtotta végre, amit reábíztak. Ahelyett, hogy parancsoljon a cselédeknek vagy dolgosoknak, inkább beszélgetni szeretett velök, sőt ha egy talpraesett tréfát, adomát, mesét vagy szép nótát hallott tőlök, borral, dohánnyal jutalmazgatta őket. A szüret és kukoricafosztás volt legkedvencebb mulatsága, de ennek is csak költői oldalát fogta föl. Látván ezt atyja, nemigen bízott reá gazdasági dolgot, s inkább csak Jánost küldötte ki a dolgosokkal. Azonban néha Mihály is utánaballagott. Atyja könyvtárából egy-egy könyvet vitt magával, leült valamelyik fa árnyába és olvasott; vagy kikereste a hely oly pontját, honnan legszebb kilátás esett a vidékre. Különösen a szőllőhegynek az a része, honnan a velencei tóra láthatni, s az úgynevezett Meleghegy voltak kedvenc helyei. Órákig elálldogált itt, a táj nézésébe s öngondolatjaiba merülve. Amire visszatért öccséhez, a munka már javában folyt, vagy éppen vége felé járt. János sarkallta a dolgosokat, s amelyik rest volt, keményen reá is támadt. Mihály nem állhatta a szitkot és kemény bánásmódot. „Ne bántsd szegényt, beszélj vele becsületesen" - szólott közbe ilyenkor, öccse nem engedett, összetűztek. „Ne hetvenkedjél, mert földhöz váglak" - kiáltott Mihály, elvesztve türelmét. Ekkor a testvérek birokra állottak ki. Mihály erősebb volt, s a dolgosok nagy örömére földhöz vágta öccsét. Különben ritkán versengtek, s nagyon szerették egymást. János, egypár ily eset után, legalább Mihály jelenlétében, jónak látta mérsékelni gazdái tüzét, mert félt bátyja rendkívüli felindulásától. Csakugyan költőnknek a szegény nép iránti részvéte, gyöngédsége nem volt se szeszély, se szenvelgés. Gyermekségétől egész haláláig tartott, s részint érzékeny természetéből folyt, részint pedig erős fajszeretetéből. Becsülte az embert bármely sorsban, és szerette a nyílt, önérző, értelmes magyar népet, melyet különbnek hitt más népfajoknál. Később is, ha egy-egy értelmes béres vagy földműves levelet vagy más küldeményt hozott neki, leültette őket, s örömest eredt velök szóba. Szokása volt mindenkit

részeltetni egy kis szívességben, aki neki szolgálatot tett: egy pohár bor vagy egy pipadohány nélkül senkit sem bocsátott el magától.

Az atya folyvást szigorú rendben tartotta fiait, de annál bensőbb szeretettel ragaszkodott hozzájok. Nagyjában meg volt velök elégedve; gondolta, hogy ha János nem lesz is valami kitűnő diákos ember, azért megél a jég hátán is, Mihály pedig, ha nem életrevaló is, csak eltartja a tudománya. Nem bánta már, ha János nem első is, ha Mihály gyönge gazda is, de azért sokáig haragudott, hogy a német nyelvben oly csekély előmenetelt tesznek. „Tudtok-e már, fiaim, valamit németül?" - szokta kérdezni tőlök, midőn a szünnapokra hazajöttek. A fiúk hallgattak, atyjok elértette e hallgatást, többé nem vallatta őket, de mindannyiszor elmondotta, mily szükséges minél több nyelvet tudni. Lám, Velence magyar falu, mégis néha németül vagy tótul is kell beszélni a dolgosokkal, mert hol svábok, hol tótok; kivált a német nyelvre van szükség hiszen már a magyar is németesedik, a nagyobb városokban alig hallhatni magyar szót, a főurak majd mind németül beszélnek, a középrendű nemes is derekabb embernek hiszi magát, ha németül galagyolhat. S ekkor a német nyelv mellett szónokló atya elkezdé szidni a korcsosodó magyarokat, kik megvetik a nemzeti nyelvöket, s nem gondolnak hazájukkal. Természetes, hogy a német nyelv ily ajánlgatása nem lehetett nagy hatással a fiúkra; nem akartak rosszabb hazafiak lenni atyjoknál. Mindamellett nagyon kaptak a pantallón és kabáton, melyek ekkor kezdék mind nagyobb mértékben kiszorítani a magyar ruhát. Kérték atyjokat, hogy csináltasson nekik is ily ruhát, mert Fehérvárott az iskolában majd minden tanuló ebben jár. Az öreg keményen nézett reájok, és bosszúsan mondá: „Míg én varratok ruhát, az nem leszen se kaput, se pantalló; majd ha magatok szereztek, nem szólok belé, milyent varrassatok - rossz fattyak! nem azért buzdítottalak én benneteket a német nyelv tanulására, hogy németek legyetek - takarodjatok!" A fiúk szégyenkedve lopóztak ki a szobából, s a kabát- és pantallóról többé nem vala szó.[82]

Költőnk valóban csak atyja halála után vetkőzött ki magyar ruhájából, azonban egy-egy díszesb atillája sohasem hiányzott. Németül is Pesten tanult meg. Jól értette e nyelvet, beszélte is, bár kissé gondolkozva, nehogy hibát ejtsen, sőt 1827 körül német verset is írt, egy költői beszélykét, Tretter és Paziazzi német költőbarátjai kérésére, kik aztán az ő kedvéért megpróbáltak valamit magyarul írni. Jobban írt németül, mint beszélt; kiejtése nem volt a legszabatosb. Nem állhatta a német nyelv kemény hangzású, telt szájat kívánó szavait, s egy-egy rossz hangzású, új magyar szót a legtöbbször hasonló némettel gúnyolt ki. Egyik nyelvészünk 1850 körül véleményét kérte egy általa szerkesztett új szó iránt. „Mit mond ön reá? *civilizációra* e szót csináltam: *polgárosultság*." - „Én is mondok egy hasonló német szót - felelt Vörösmarty - éppen oly szépen hangzik, egészen megtölti az ember száját: *Reichsschatzschein*."

Összesen öt évet töltött a fehérvári gimnáziumban, 1811-1816-ig, s atyja nagy örömére, már mint ötödik osztályú tanuló, kisebb gyermekek tanítgatásából szerezte élelmét és ruházatát. A leendő férfiú és költő már fejledezett a gyermekifjúban. Semminemű féktelenség, dac, szertelen tűz nem hirdették a benne szunnyadó lángészt, mint nem jelölték később az ifjú és férfiú pályáját regényes kalandok, fennhéjázó szenvedélyek, s mindaz, mit rendesen költői életnek neveznek, s mi a legtöbbször nem egyéb, mint a képzelődés féktelen uralma, az erkölcsi érzés gyöngesége, a hiúság kacérsága, megaranyozva a költői dicsőség visszfényétől. A serdülő gyermek mélytüzű szemében, szemérmes arcán, s már-már borongani kezdő homlokán csak a figyelmes vizsgáló vehette volna észre a nem mindennapi szellemet. Nem

[82] *Vörösmarty Jánosnak 1865-ben hozzám írt kiadatlan levelei. Vörösmarty gyermekkora, valamint szülői rajzát leginkább a levelekből merítettem.*

szembeszökőn nyilatkozott rendkívülisége, hanem mintegy bensőképp, nem gyorsan fejlett, hanem lassan, de folyvást mélyebben. Az andalgó gyermek többet gondolkozott, mint beszélt; félénk, ügyetlen volt idegenek között, s csak ismerős helyen tűnt fel szeretetreméltósága. Megválogatta barátait, de aztán ragaszkodott is hozzájok. Nem volt benne semmi büszkeség, szenvelgés, oly egyszerű, őszinte gyermek volt, mint később férfiú, de bizonyos nemes önérzet, erkölcsi finomság jelenségei már korán mutatkoztak benne. Sokat tartott becsületére, s annak kit nem becsült, kerülte társaságát. A rossz erkölcsű gyermekeket nem tűrte maga körül, miattok inkább összezördült jó barátjaival is, míg ezek végre is belátva jó szándékát, elidegenedtek amazoktól, s visszaédesedtek hozzá. Kedvelte a csendes mulatozást, tisztességes tréfát, vidám beszélgetést; örömest hallgatta a mesét, éneket és zenét, de táncolni nem szeretett, s amint maga megvallá Czuczornak, soha életében nem táncolt. Amije volt, szívesen megosztotta mással, pénzecskéjével nem éppen takarékosan bánt, nem is igen búsult utána, mert kevéssel beérte. Nem könnyen lehetett fölingerelni, rendesen némán tűrt, belül emésztődött, de ha valami mélyebben hatott reá, kitört szenvedélyesen, s nem bánta, bármi történik is vele.

Egyetlenegyszer büntették meg tanuló korában, akkor sem vásottsága miatt. A csendes és hallgatag gyermekre oly mélyen hatott tanárának képzelt vagy valódi igazságtalansága, hogy egész forradalmat támasztott osztályában. Fehérvárott ciszterciták tanították; a tanárok egyike kissé túl szigorú volt, s kivált délutánonként nagyon ingerlékeny. Egyik délután valamelyik tanítványát, kit Vörösmarty szeretett, nem éppen nagy hibáért, vesszővel akarta megbüntetni. Vörösmarty s utána többen kérték a tanárt, büntesse másképp szegény barátjokat, ne tegye rajta s az egész osztályon ezt a szégyent. A tanár most már azért sem engedett. Vörösmarty fölkelt, s utána az egész osztály; mindnyájan odahagyták az iskolát, s a várostól egy óra-negyedre eső füzesbe vették magokat. A tanár városi hajdúkkal ment utánok. A diákok ellentállásra készültek. Ki botot vágott, ki követ ragadott fel, ki pedig elhozta hazunnan atyja puskáját. Hajigálni, lődözni kezdtek a közelgő hajdúkra. Majd egy kis fegyverszünet állott be. Követek jártak-keltek egyik táborból a másikba. A diákok kijelentették, hogy készek visszamenni, ha a tanár a hajdúkat eltávolítja. Kívánságok teljesíttetett, s félgyőzelmökben egész diadallal vonultak be az iskolába. A fegyelem ily botrányos megsértését az igazgató-tanár nem hagyhatta példás büntetés nélkül, s mind Vörösmartyt, mind társait megverette. Azonban a vessző oly kevéssé szelídítette meg e részben, mint később a hatalmasok tekintete. Szabad és független véleményét senkinek sem rendelte alá, bár nem szerette fitogtatni. Senkinek sem kereste kegyét, s csak ahhoz közeledett, ki iránta némi előzékenységet mutatott. Szívéből gyűlölte a hízelgést, igazságtalanságot és cselszövényt. Mindamellett kevés összeütközése volt mind a magán-, mind a közéletben. Visszavonult életet élvén, költői munkásságba merülve, nem örömest vegyült az irodalmi és politikai küzdelmek közé. Határozott pártember volt ugyan, de elégnek tartotta pártját közlegényként szolgálni. Vezéri szerepre nem vágyott, szólani is csak akkor szólt, ha mások hallgattak, s mintegy kényszerült föllépni. Az akadémiai ülésekben nem egyszer történt ily föllépése, s egy Széchenyi és Teleki gróf ellenében is bátran kimondotta véleményét.

A költői tehetségnek némi jelensége már 1813-ban mutatkozott benne. Amily csekély tehetsége volt a zenére, éppen oly élénk érzéket tanúsított a költői ritmus iránt, mielőtt még szabályait ismerte volna. Atyja egy évig taníttatta hegedülni; az öreg Patikárius volt mestere, de semmire sem mehetett vele, éppen azért az egész tanulás abbanmaradt. Nem volt hallása, éppen mint Goethének, de a nyelv zenéjét korán s éppen oly jól értette, mint a nagy német költő. Még nem töltötte be tizenharmadik évét, midőn az első hangzatosb vers fülébe csengett. Nem költemény volt, csak vers, latin nyelvtani szabályok, latin hexameter sorokba foglalva, melyeket, mint iskolai leckét, könyv nélkül kellett betanulnia. Tetszett neki a daktilusok

lejtése, kiérezte a metszetek lüktetéseit. Csak puszta hang után, maga is próbált latin hexametert írni hol falra, hol papírdarabokra, de mindjárt letörölte vagy szétszaggatta, amit írt, nehogy valaki elolvashassa. A következő évben már magyar rímes verseket írt, kétsorúakat, alkalmasint magyar alexandrint. Legelső ily versével egyik barátját gúnyolta ki; alkalmasint ily szellemi tréfával még többször is megbosszulta magát tanulótársain. Ifjú, sőt férfikorában is megvolt ez a szokása: 1820-1823 körül egypár pajkos költői levelet küldött jogász és jurátus barátjainak; 1830-1837-ig néhány ív gúnyos epigrammot írt össze, nemcsak irodalmi ellenségeire, hanem barátjaira, sőt önmagára is, azonban alig adott ki belőlük egypárt.

Baráti körben, ha jókedve volt, örömest tett egy-egy gunyoros megjegyzést, mondott adomát, egyszerű, magyaros humorral. Úgy látszik, hogy fehérvári tanulótársai közt ilynemű ötletek versbe szedésével alapította meg költői hírét. A gyermekek bámulták és haragudtak reája, éppen mint ahogy nagy világban a vén gyermekek közönsége szokott. Néha labdázáskor állott elő egy-egy verssel. Elszavalta, aztán megszaladt, mert barátai kérték, üldözték, hogy adja át nekik versét olvasás vagy leírás végett. Soha nem adta át. Történt, hogy lefogták, s erővel akarták elvenni tőle, de ő minden erejét megfeszítette, s addig küzdött, míg vagy megszabadult üldözőitől, vagy legalább széttéphette kéziratát.

A gyermekköltő makacsságából maradt valami a férfiúban is. Híres költő korában is maga szerette felolvasni másoknak költeményeit, s ki nem állhatta, ha kéziratát előtte más olvasta, akár némán, akár hangosan. E gyöngeség, szeszély vagy elv egyébiránt sok költőnek sajátsága. Saját felolvasásukat nagyobb hatásúnak tartják; azt hiszik, hogy mások, kik akkor olvassák először a művet, nem ismervén eléggé se alapeszméjét, se hangulatát, távolról sem emelhetik ki úgy a főbb mozzanatokat, mint magok a szerzők, kiknek lelkében még visszhangzik minden verssor. Ez magában igaz is, csak az a baj, hogy valamely költeményt jól érteni, mélyen érezni szükséges ugyan a jó előadáshoz, de még nem maga a jó előadás. A tapasztalás azt bizonyítja, hogy nagyrészt éppen a költők leggyöngébb felolvasói saját műveiknek. Egyik a ritmus erős érzékénél fogva éneklésbe viszi át a szavalatot; másik a kitörő érzés és hév miatt képtelen az önmérsékletre; a harmadiknak árt a nevetséges arc- vagy tagjáték, melyet talán költés közben szokott meg. Vörösmarty nem volt költeményeinek legkitűnőbb felolvasója vagy szavalója. Kissé egyhangúan szavalt, de nem szokott meg holmi nevetséges fogásokat, s lelkesült arcán, felindult hangjában volt valami megható.

Rétor korában (1815) még nagyobb kedvet kapott a költéshez. Édes Gergely *Keservei* kerültek kezébe. Ez volt az első úgynevezett metrumos magyar költő, akivel megismerkedett. Amint maga mondja, nagyon megörült, hogy a magyar nyelv oly könnyen perdül a római rend szerint, s egy Udvardy nevű barátjával versenyezve kezdte írni a magyar hexametert.[83] Nem csoda, hogy a hexametert kedvelte leginkább a klasszikai versmértékek között. Ebben írta első versét, ebben nyilatkozott először előtte nyelvünk zengzetessége, ezen csalta ki nyelvünkből maga is a legdallamosabb hangot, s oly sok addig ismeretlen bájt. A verselgetésen kívül szabad idejét leginkább olvasmányok töltötték be. Hogy miféle könyveket olvasott, s azok mily hatással voltak fejlődésére, inkább csak sejtenünk lehet. Öccse, János beszéli, hogy atyjok könyvtárából szorgalmasan hordotta ki a könyveket, s a többek közt latin klasszikusokat is. De vajon érthette-e már ekkor Horatius és Vergilius műveit, s hathattak-e a nagy költők szelleme fejlődésére? A magyar történelmet tárgyazó munkákat alkalmasint több kedvvel olvasta. Kár, hogy nem tudjuk: vajon foglalkozott-e lelke a magyar történelem ama nevezetes mozzanataival, melyekből később költői műveket alkotott? Annyi bizonyos, hogy a

[83] *Vörösmarty autobiográfiai jegyzetei, melyeket Zádor kérésére 1824-ben írt.* Vörösmarty minden munkái *Pest, 1864. XII. k. 537. lap.*

fogékony gyermek lelkében már ébredezett a részvét nemzete múltja, az ősi dicsőség iránt, s erre maga a város is befolyhatott, hol éppen tanult. Az elpusztult Fehérvár, a szent királyok széke, dicső helye s bús sírja - amint maga mondja egyik ifjúkori költeményében - összehasonlítást kelthetett föl benne a múlt és jelen között. *Fehérvár* című költeményét ugyan 1823-ban írta, az akkori politikai viszonyok hatása alatt, de jórészt a gyermekkori benyomások töredékeiből. A sírjokból fölkelő s a nemzet pusztulását sirató királyok látomása már átvonulhatott a tizenöt éves gyermek álmodó lelkén.

Úgy látszik, hogy 1816 júniusában, midőn bevégezte Fehérvárott tanulmányait, már el volt határozva jövendője. Ugyan mi pálya várhatott volna egy gyermekifjúra, ki teljesíti ugyan kötelességeit, de nem mutat kiváló hajlamot semmi kenyér-tudomány iránt, csak olvasgat és verseket firkál, a természet szépségein mereng, s az ősi dicsőség napjairól álmodozik? Mi más pálya, mint az írói? Távolról sem sejthette senki, maga legkevésbé, hogy tíz év múlva, mint nagy költő vonja magára nemzete figyelmét, de az már bizonyos volt, hogy sikerrel vagy siker nélkül, küzdeni, szenvedni fog nemzete dicsőségéért.

2

Vörösmarty 1816-ban a pesti gimnáziumban tanul, s egyszersmind gyermekeket tanít.
1817-ben az egyetembe lép. Újabb olvasmányai s az egyetemi tanárok hatása.
Sallay Imre tanulótársa. Atyja halála. Anyja özvegysége és utolsó évei.
A szegény asszony könyve című költeményében anyját rajzolja

Atyja 1816 novemberében Pestre vitte a gimnázium hatodik osztályába, az úgynevezett poetica classisba. Itt is keveset kellett költenie reá; csakhamar alkalmazást nyert egy özvegy örmény nőnél, kinek két fiát tanította koszt- és szállásért. Azonban az eddig első eminens fiút, itt már az utolsók között találjuk: az első félévben huszonegyedik, a másodikban huszonötödik, sőt a következő évben, mint az egyetemen filozófiai tanfolyamot hallgató, már nem éppen mindenből eminens, bár némely tantárgyból, minő a magyar irodalom és esztétika, az elsőbb eminensek között foglal helyet, ebből mint tizenötödik, amabból mint hatodik. Nem csoda. Pesten több idejét vette igénybe a tanítás, mint Fehérvárott; nagyobb fiúkat tanított, s némely tantárgyat magának is újra kellett tanulnia, hogy taníthassa. Emellett többet olvasott és verselgetett. Néhány jó könyvre tett szert: Baróti Szabó *Aeneis*ére, Rájnis *Eclogái*ra, Virág *Ódái*ra és Horatiusból fordított *Levelei*re. Ekkor ismerkedett meg Révai munkáival is, előbb verseivel, később nyelvtanával. Mind oly könyvek, melyek nyomot hagytak fejlődésében. Nemcsak a verselés folytatására buzdították, hanem látókörét is szélesítették, nemcsak a klasszikai formák, kivált a hexameter iránti előszeretetét táplálták, hanem sok tekintetben befolytak a leendő költő nyelvére is. Baróti Szabó új módú inverziói, avult és tájszavai hasonló merészségre bátorították a gyermekköltőt, hogy aztán minden elődénél szokatlanabbul és mégis magyarosabban és szebben szólalhasson meg. Virág műveinek főleg tisztasága és könnyűsége tetszett neki. Már korán megszokta a szokatlant a tisztaság és könnyűség bájával egyesíteni. Révait nagy örömmel olvasta és zászlója alá esküdt. Erre nézve sokat tett az is, hogy az egyetemen a filozófia tanára Szűcs István, kit kedvelt, Révai híve volt, a magyar nyelv és irodalom tanára pedig, Czinke Ferenc, egy csekély tehetségű és tudományú ember, akit ki nem állhatott, Révai ellen küzdött. Czinke éretlen fecsegései még inkább Révai hívévé tették, kinek munkái ébresztették föl aztán benne a nyelv körüli nyomósabb tanulmányokat. Zádor így ír Kazinczynak 1825. november 7-ről: „Vörösmartyt Czinke oktatása tette jottistává, s ő a metrikusok között legelőször Édes Gergelyt ismerte, ez után indult el azon

pályán, melyen most sasszárnyakon repül. S Czinkének és Édesnek aligha ebből nem áll minden érdemök."[84]

Valóban Vörösmarty a nyelvet illetőleg szerencsés körülmények között fejlődött. Oly vidéken született, hol tisztán beszélik a magyar nyelvet, gyakorta érintkezett a néppel, nyelvérzéke élesedett, s fogékony emléke az eredeti szólásmódnak egész kincstárával gazdagult. Korán megismerkedett nyelvünk tudományos rendszerével, s a legnagyobb magyar nyelvész, Révai nyomán. Első olvasmánya is oly kevéssé volt Gvadányi, mint Kazinczy. A gyermekifjút nem tehette elfogulttá se amannak népies, de ízléstelen magyarsága, se emennek ízléses, de olykor idegenszerű stílusa. A két túlság között a középúton maradt, s már gyermekkori benyomásainál fogva hivatva volt, mintegy összeolvasztva az eddigi irányokat, oly költői nyelvet alkotni, mely ósdiakat és újítókat egyaránt magával ragadjon. Ifjúkori kísérletein már látszik ez, irány, sőt *Sok vész riaszt* kezdetű költeményecskéjében is, mely fennmaradt kísérletei között a legrégibb, alig van nyoma akár a köznapi, akár a mesterkélt magyarságnak. E költemény 1817-ből való. Szűcs előadása alatt írta a tanteremben, mi azt mutatja, hogy Pesten már nem figyelt annyit a magyarázatra, mint Fehérvárott. Ez idő tájt leginkább epigrammákat és elégiákat írt, melyeknek nagy részét elégette, mert, amint maga mondja, többnyire száraz verselés volt. Fenn említett költeménye is csak úgy maradt reánk, hogy egyik tanulótársa leírta magának, s ereklyeként őrizte egész napjainkig. Sallay Imre neve e hű barátnak, ki majdnem oly szeretettel és bámulattal csüngött Vörösmartyn, mint Johnsonon Boswell. Szerette, bámulta, mindent megtett érte, amire kérte, sőt midőn Vörösmarty föllépett az irodalomban, szerencsésnek érezte magát, hogy kéziratát minden díj nélkül ő tisztázhatja. Hivatala miatt Budán kellett laknia, de minden héten átjött Pestre megkérdezni Vörösmartyt: írt-e valami újat, van-e tisztázni valója. Jobban tudta Vörösmarty írását olvasni, mint ő maga; a gyors írás, a sok törlés és javítás miatt nehezen olvasható kéziratot oly könnyen olvasta, mintha saját szép írása lett volna.

Kár, hogy e hű ember nem vitt naplót, mint Boswell; később ugyan, 1865-ben, emlékezetből összeírt egypár ív jegyzetet Vörösmartyról, de nagyon hézagosan, s nem oly érdekesen, mintha naplót visz vala.[85] Mennyi adatunk volna most Vörösmarty ifjú- és férfikorára, míg így csak egypár jegyzet, néhány levél és szóbeli hagyomány mindaz, amiből meríthetünk.

Az 1817. év más tekintetben is nevezetes volt a már egyetembe lépő ifjúra nézve. Nemcsak a tanulmányok érlelték, hanem a szenvedések is, s megkezdé küzdelmét az élettel. Atyja egypár év óta elvesztette minden vidorságát. Gond nyomta, aggodalmak kínozták. Kilenc gyermeket kellett fölnevelnie, s az 1814-1815-i szűk termések nagyon megrontották haszonbérletét, s csak a legnagyobb szorgalom és takarékosság menthették meg a bukástól. Ide járult még beteges állapotja is. 1816 őszén a fehérvári vásáron meghűlt, forró lázba esett, melyből kigyógyult ugyan, de annyira elgyengült, hogy tavaszig nem léphetett ki a szobából. Tavaszra jobbra fordult egészsége, a termés is szépen mutatkozott, mi jobb kedvet öntött belé. Azonban egészsége még nem állott teljesen helyre. Unokaöccse, Vörösmarty Ferenc, pesti ügyvéd, júliusban meglátogatván azt tanácsolta neki, hogy jó volna, ha közölné baját jelesb orvossal, ezért ránduljon be vele Pestre. Elfogadta a tanácsot, a pesti orvosok egyik legjelesbikéhez folyamodott, kinek orvosságát még aznap bevette, s másnap délután meghalt.

---

[84] Zádor György levelezése Kazinczyval. 1813-1831. *Közli Zádor Gyula, Budapest, 1886.* 77. *lap. Zádor György, előbb Stettner, írói néven Fenyéry Gyula. Vörösmarty egyik legrégibb barátja; meghalt 1866-ban.*

[85] *Sallay jegyzeteit már e munka első kiadásakor használtam. A kézirat Toldy kézirat-gyűjteményével az Akadémia birtokába került.*

E halál az egész család pusztulását vonta maga után. A boldogult még betegeskedése idejében úgy rendelkezett, hogy ha meg találna halni, hagyjanak fel a falusi gazdálkodással; mindent mi Velencén van, tegyenek pénzzé, az adósságokat fizessék ki, ami megmarad, adják be az árva-pénztárba. Így ez összeg kamatjából s a fehérvári ház, föld és szöllő jövedelméből valahogy csak elélhetnek, különben bajosan. Az özvegy másképp cselekedett. Képzelődése és kedélye után indult, s reményét jó szándékával táplálta. Hogyan hagyja el Velencét, hova annyi édes emlék köti, a jó szomszédokat, kik szeretik, betegeit, kik áldják, kedves teheneit, melyeknek tejéhez nincs fogható, a szöllőt, melyet férje ültetett, az erdőt, mezőt, hol minden gyógyfüvet ismer; hogyan menjen Fehérvárra, idegenek közé, városba, melyet sohasem szokott meg? Aztán azt hitte, hogy mivel jó gazdasszony, jó gazda is lehet, képes lesz pótolni férjét, s fenntartani a családot eddigi állapotában. Megtartotta a haszonbérletet, s két nagyobb leányával gazdálkodni kezdett. Azonban nem sokáig folytathatta, minden év rosszabbul ütött ki, s minden évben kisebb-kisebb haszonbérletre szorult. De szegényedése mellett sem mondott le szokásairól. A ház egyben-másban, legalább külsőleg, most is a régi jobb állapotra emlékeztetett. Vendég nemigen járta már, de azért a gazdasszony serénykedett, konyhája folyvást jó hírben állott, s a koldus most sem léphette át vigasz nélkül küszöbét. Alig telt el öt év, s már majd mindent el kellett adni, a fehérvári házat és szöllőt s így tovább. A szegény özvegy nemhogy fiait segíthette volna, hanem maga is szükséget látott. Gyermekei szétszóródtak a világban. Mihályt a véletlen vagy gyámja, Vörösmarty Ferenc gondoskodása a Perczel-családhoz juttatta nevelőnek; János, végezve a gimnáziumot, gazdasági szolgálatba lépett; a többiek a rokonsághoz vagy jó emberekhez vonták magokat, hogy ne legyenek anyjok terhére. Az özvegy egyedül maradt bánatjával. Ott tengődött Velencén, alig maradt valamije, leginkább azon csekély segítségből éldegélt, melyet két nagyobbik fia küldött neki koronként. Az önvád és elhagyottság szomorúvá és betegessé tették. Mindent elvesztett, csak imádságos könyve maradt meg, ebben keresett és talált vigasztalást. Imádkozva, betegeket gyógyítva töltötte napjait.

És ha néha sorsa fordul,
Gazdálkodni még most sem tud,
Ha néki van, másnak is jut;
Jobb időkből rossz szokása:
Hogy a könnyeket ne lássa,
Megfelezni kis kamráját,
S maga gyakran szükséget lát.

Írja róla költőnk 1847-ben egyik költeményében, melynek címe *Szegény asszony könyve*. Mi mélyen hathatott a jó fiúra anyja szenvedése. Huszonöt év múlva sem feledi e kegyes, szomorú arcot, s oly élénken, oly bensőséggel rajzolja, mintha éppen akkor jött volna látogatásából. Valóban e költemény nemcsak Vörösmarty legszebb költeményeinek egyike, hanem kedélyre, bensőségre, s ami ezzel együtt jár, egyszerűségre nézve, majdnem mindent felülmúl, amit valaha írt. Ha nem volna más adatunk arra, hogy Vörösmarty nagyon szerette anyját, e költemény is elég bizonyság lenne reá, ha nem írt volna semmi mást, ez talán magában is fenntartaná nevét költészetünk történetében, mert a valóság és eszmény, a kedély és képzelem szerencsés vegyületének oly szüleménye, mely más irodalmakban is a ritkább jelenségek közé tartozik.

Fiai jobb sorsával az özvegyre is jobb napok derültek. Mihály- és Jánosnak első gondjok volt anyjokat kiemelni a nyomorból s bevinni Fehérvárra, hol közelebb lehet gyermekeihez, mert közülök négy ott lakott. János itt tisztességes lakást fogadott számára, sőt közköltségen tehenet is vettek neki, hasonlót a régihez, mert a jó tej kedves eledele volt. Mindamellett nem maradt Fehérváron sokáig; nem tetszett a város, faluhoz szokott, s ismét oda kívánkozott

vissza. Ekkor János, Mihály tanácsára, Gárdonyba vitte ki, hol egy nemesúr adósuk volt, s ennek fejében örömest adott az özvegynek lakást és földet. Azonban itt sem találta magát jól. Velencét, a jó szomszédokat, férje kedves szöllőjét nem tudta felejteni. Rosszabb kedve volt, mint a nélkülözés napjaiban, s mintegy hervadni látszott. Végre sírva vallotta meg fiainak, hogy ő csak Velencén lehet egészséges, közel a szöllőhöz, hova mindennap kijárhat sétálni, mint régen, bárcsak ezt a szöllőt ne kellett volna eladni, bárcsak élne édesatyátok - istenem, hová juttattalak benneteket! És keservesen sírt, siratta férjét, magát és fiait. A fiúk nem nyughattak, míg a szöllőt vissza nem szerezték, s anyjoknak közel hozzá lakást nem béreltek. Boldoggá tették. A jó özvegy megelégedve élte le utolsó éveit. Otthon volt újra, s úgy tetszett neki, mintha a régi jó idők visszatérnének. A magáéból élhet, férje szöllőjébe járhat, ismét aszalhat, befőzhet, gyógyfüveket száríthat, tapaszokat, kenőcsöket készíthet, s fiait egy kis vendégségre várhatja. A fiúkra is jól hatott, hogy midőn anyjokat látogatják, egyszersmind gyermekségök emlékhelyéhez vándorolhatnak. Rájok is elragadt anyjok boldog csalódása. Jól ismert hegyek, fák és arcok köszöntötték, a kapuban anyjok fogadta, s mert hatvan éves korában is alig volt ősz hajszála, majdnem az az alak állott előttök, ki régen iskolás gyermekkorukban. Úgy tetszett nekik pillanatra, mintha még virágoznék az atyai ház vendégszeretete, jóléte. Anyjok megvont magától amit lehetett, csak hogy látogató fiait jól fogadhassa. Bőségben úszott az asztal, s kivált Mihály kedvenc ételei sohasem hiányoztak. Mihály éppen azért, mert nem akarta anyját szegényíteni, ritkábban látogatta, egy évben kétszer; az anya viszont éppen azért, mert fia ritkán látogatta, még inkább kitett gazdasszonyi becsületéért. Mihály mindig hozott neki Pestről valamit, ha egyebet nem, legújabban megjelent munkájának csinosan bekötött példányát. A jó asszony örült fia hírének, könnyezve nézegette a szép könyvet, el is olvasott belőle néhány lapot, de nagyon elszokott már a világi olvasmányoktól, a fellengős nyelvet nem értette eléggé, hamar félretette, és ismét imádságos könyvét vette elő. És imádkozott, hálát adott istennek, hogy fiai jól-rosszul, de elhelyezvék; János éppen oly jeles gazdatiszt, mint Mihály író; Mihály már olyan állapotban van, hogy évenként kétszáz váltó forinttal segítheti, amennyi éppen elég neki, s még a szegényeknek is juttathat belőle valamit.

3

Vörösmarty mint a Perczel-fiúk nevelője, első ízben 1817-1822. A Perczel-család. Jogi vizsgálatai az egyetemen. Olvasmányai Pesten. Barátjai Börzsönyben: Egyed Antal, Klivényi Jakab, Teslér László. Első drámai és epikai kísérletei: *Zsigmond király, Ypszilon-háború, Hűség diadalma*. Lírai költemények

Azonban midőn költőnk körülményeihez képest ily jelentékeny összeggel segítette anyját, már harminc éves férfiú volt, s az Akadémia rendes tagja. Azon évben, mikor atyja meghalt, nem tehetett érte többet, mint hogy nem vált terhére, s néhány forintocskát takarított meg számára. Magának is kevés volt, csak hogy élhetett és tanulhatott. Szerencsére már 1817 novemberében a Perczel Sándor házához jutott, mint három kisebb fiának nevelője.

Az atyja halálán búsongó, s anyja és testvérei sorsán aggódó ifjú idegennek és szerencsétlennek érezte magát az úri háznál. Atyja sírjához ez idő tájt írt ódája nemcsak a kegyelet sóhajtása, hanem a búskomolyságé is. Nem dobogott feléje részvevő kebel, hideg arcokkal találkozott. Perczel Sándor katonaviselt ember, vagyonos és büszke nemes úr volt, s kissé nyers modorú; fiai: Sándor, Móric és Miklós tehetséges, de vásott úrficskák, kiket az atya utasítása szerint is kemény regulában kellett tartani. A fiatal és tapasztalatlan nevelő sokat bajlódott. Nem sok kedve volt nevelősködni, s nagy fáradságába került a tanítás. Midőn 1848-ban br. Eötvös, mint vallás- és közoktatásügyi miniszter, a magyar nyelv és irodalom egyetemi

tanszékével kínálta meg, visszautasította, azt mondván, hogy nem született tanárnak, ifjúkorában eleget kínlódott, vén napjaiban hagyjanak neki békét. A tizenhét éves ifjú nem beszélhetett így. A szükség és becsület kívánták, hogy megfeleljen a szülék bizalmának. Megszokta és kibékült pályájával. Megszerette a család, s ő is a családot, melynek lassanként mintegy tagjává lőn. Az öreg Perczel katonás modora mellett jószívű ember volt, és mit Vörösmarty nagyra becsült, részvétet tanúsított a magyar irodalom iránt, s mi akkor is, most is kevés magyar nemesnek szokása, magyar tudományos folyóiratot is járatott, a *Tudományos Gyűjtemény*t. Perczelné csakhamar különös szívességet mutatott Vörösmarty iránt, amelyet ez ragaszkodással viszonzott. A *Kis gyermek halálára* írt költeménye (1824) Perczelné vigasztalására készült, aki egyik korán meghalt gyermekét siratta. A fiúk, ha sok gondot okoztak is a fiatal nevelőnek, becsülték és ragaszkodtak hozzá, s e viszony még akkor is fennmaradt, midőn már kikerültek keze alól. Híven látogatták vagy fölkeresték levelükkel kedves tanítójokat. Vörösmarty iratai közt nem egy levelet találhatni hajdani tanítványaitól. Sándor, ki katona lett, 1831-ben így ír neki Milánóból: „Kérem barátomuramat egynéhány sorral tudósítani régi tanítványát, kiben még azon magyar vér folyik, melyet barátomuram bele öntött." Móric, ki 1848-49-ben a magyar forradalomban mint tábornok nevezetes szerepet játszott, viharos élete majd mindenik korszakából tudósítja kedves drága barátját. Hálát és tiszteletet lehelnek levelei; elismeri, hogy Vörösmarty adott először irányt hazafiúi tüzének, s várva várja kedves barátja szívet és lelket tápláló levelét. Vörösmarty hasonló szeretettel viszonozta hajdani tanítványai hajlamát. Miklósnak 1849-ben úgyszólva életét menté meg, midőn ez Aradon mint katonatiszt Damjanichcsal, minden katonai fegyelmet sértve, szenvedélyesen összetűzött. Damjanich már kiadta a parancsot, s katonai törvényszék elébe akarta állítatni. Vörösmarty, meghallván ez eseményt, kérte Damjanich barátjait, hogy vessék közbe magokat, s mentsék meg e derék, de meggondolatlan ifjú embert. Ezek azt tanácsolták, hogy tegye ezt ő maga; Damjanich tiszteli őt mint költőt, s kérése sikeresebb lehet, mint bárkié. Vörösmarty csakugyan elment Damjanichhoz, ki nagy tisztelettel fogadta, tüstént teljesítette kérését, s örült, hogy szolgálhat neki. Móricért is mindent megtett, mit tehetett. Csillapítá, mérséklé őt, ki mindig a szélső baloldalon foglalt helyet, s bár politikai véleménykülönbség volt köztök, senki sem mentette, védte hívebben ez annyiszor megtámadott szónokot, mint a hajdani nevelő és barát.

Nyolc évig nevelősködött a Perczel-háznál, első ízben 1817 novemberétől 1822 novemberéig, másodízben 1823 novemberétől 1826 augusztusáig. Az első három évben Pesten lakott növendékeivel, s egyszersmind elvégezte az egyetemen a filozófiai tanfolyamot. 1820 végén leköltözvén Perczel börzsönyi jószágára, ő is vele ment, s magánszorgalommal két év s egypár hónap alatt tanulta meg a három évre szabott jogi tanulmányokat, melyekből félévenként vizsgálatot állott ki a jogi kar előtt. Iratai közt talált bizonyítványai szerint mind a négy vizsgálaton kitűnő osztályzatot vívott ki, kivévén az elsőt, melyen csak az észjogból nyert kitűnőt, s a többiből első osztályt.

E két évet fiatalsága legvesződségesebb éveinek nevezte mindig, mert sok mindent kellett tanítnia és tanulnia, mindamellett szakított időt arra is, hogy költői hajlamának áldozhasson. Tulajdonképp ekkor kezdődik meg költői tehetségének fejlődése, mely mind nagyobb arányokat vesz. Míg 1820-ig Pesten lakott, úgy látszik, egyetlen íróval sem ismerkedett meg személyesen. Talán csak az öreg Virág Benedeket látogatta, ki örömmel fogadott s áldással bocsátott el magától minden írogatni kezdő lelkes ifjút. Legalább ezt látszik mutatni az a bizalmas hang, mely Virághoz 1822-ben írt költői levelén elömlik. Tanulótársai közt sem volt senki, ki írogatott volna, vagy akitől némi szellemi hatást vegyen. Csak egy Maróthy nevű orvosnövendék volt reá hatással, ki keleti nyelveket tanult, s keletre készült a magyarok őshazája fölkeresésére. Vörösmarty maga is foglalkozott ez eszmével, és sokáig sajnálta, hogy

nem vándorolhatott ki barátjával. Volt a korban valami, ami a sivár jelenből a múlt felé vonzotta az elméket: a felébredt hazafi-fájdalom és büszkeség érzése, a búskomolyság és ábránd különös vegyülete, melyet a költészet táplált, a tudomány szentesített. Horvát István a magyar őskérdés vizsgálatába merült, s csodás fölfedezéseit lelkesülve várta az egész nemzet. Körösi Csoma Sándor már elindult keresni az őshazát, s amint látszik, számos fiatalember keblét dobogtatta hasonló vágy. Csaknem egyszerre négy költő ajkán zendült meg az ősi dicsőséget magasztaló eposz, s jellemző, hogy e költők legkitűnőbbike, mielőtt nagy művéhez fogott volna, keletre akart bujdosni, mint Körösi Csoma, s miután megírta *Zalán futásá*t, Horvát István őstörténelmi vizsgálódásai nyomán, elméjében egy új eposz tervét forgatta, melynek az ősi haza lett volna színhelye. Máskülönben buzdítás, versenytárs nélkül, magára hagyva állott az ifjú költő a nagyvárosban, s csak naponként szaporodó olvasmányai ébresztették munkásságra. Kisfaludy Sándor, Dayka és Berzsenyi munkái akadtak kezébe, s tanúja lőn Kisfaludy Károly drámái diadalainak a pesti színpadon, melyek nagy hatást tettek reá. Többé nem Virág volt legkedvesebb költője, hanem Berzsenyi; s nem óhajtott semmit sóvárabban, minthogy drámákkal ajándékozhassa meg nemzetét. Ódákat írt, s néhány kisebb színműbe kezdett, melyeket nem végzett be. Ekkor kezdette meg *Salamon király* drámáját is. Úgy látszik, erről azt hitte, hogy főműve lesz. Elhatározta magában, hogy bevégzi, s ha sikerül, ezzel lép a közönség elébe.

Ily hangulattal és törekvéssel utazott le 1820-ban tanítványaival Tolna megyébe, egy Bonyháddal határos pusztára, Börzsönyre. E falusi magányban töltött két év nagy befolyással volt fejlődésére. Éppen azt találta meg itt, mit Pesten hiába keresett: könyveket és írótársakat. Perczel Sándornak itt szép könyvtára volt, s Bonyhádon két pap lakott, Egyed Antal, a plébános, és Teslér László, a káplán, kik mindketten irodalmi tanulmányokkal foglalkoztak. Kissé távolabb élt egy másik barátja, Klivényi Jakab, kivel már régebben ismerős volt, s ki szintén verselgetett. E három pap lett Vörösmartynak társasága, közönsége, barátja, bírálója, versenytársa, kikre mindig hálával emlékezett. Körükben találta magát legjobban, könyvtárokból tanulta ismerni az újabb és régibb magyar irodalmat, általok ismerkedett meg a külföldi költőkkel, tőlök vett ösztönt költői pályája folytatására, s mert nevezetes költőt jósoltak belőle, önbizalomra ébredt félénk géniusza.

Mind a három pap különböző jellemű és tehetségű volt, de mindenik buzgó hazafi, s testestül-lelkestül híve a nemzeti irodalomnak. Megható jelenet, hogy mily nevezetes szerepet játszott a magyar katolikus alsóbb papság nemzeti irodalmunk újjászületése korszakában, sokkal nevezetesebbet, mint a protestáns. A szegény szerzetesek, plébánosok és káplánok főpapjaiknak hagyva a fényt s a protestánsokkal való torzsalkodást, az éledő nemzetiség, a zsendülni kezdő irodalom nevében egyesültek a világi protestánsokkal. Érezték, hogy van egy pont, hol főleg csak keresztyéneknek és magyaroknak kell lennünk, s az egyházi irodalmon kívül is élhetni isten dicsőségére, a nemzetiség, művészet és tudomány igaz érdekeit szolgálva. Faluditól Czuczorig hány nevezetes író állott elő e lelkes falanxból; emellett mindenütt ott találjuk őket, hol az irodalom ügye forog kérdésben. Berzsenyi versei kiadására néhány katolikus papnövendék gyűjt segélyt, Kazinczyt örömriadással fogadja Pannonhalma, Kisfaludy Károly Aurórájának legbuzgóbb terjesztői leginkább fiatal katolikus papokból telnek ki.

E derék férfiak közé tartoztak Vörösmarty barátjai is. Köztök a legfiatalabbik, Klivényi, Pécsen lakott, de 1822 óta folyvást levelezésben állottak egymással. Az ifjú pap mindent elpanaszolt barátjának, s bánta, hogy pappá lőn. Vörösmarty vigasztalta, s egyszersmind megküldte neki nagyobb munkáit. Klivényi köszönte a vigaszt, köszönte a munkát, mely vigasztalóbb amannál. Ő is küldött viszonzásul egypár verset, kivált római epigrammokat. Panaszolt püspökére, ki nem szereti a költő-papot, kivált ha drámát ír. Lassanként kibékült

sorsával, felhagyott a panasszal, fel a költészettel is, de annál inkább lelkesítette ifjú barátját, kinek halhatatlanságot jósolt.

Egyed leginkább a régi klasszikai irodalommal foglalkozott. Ovidiust fordította, elégiákat írt, s egy nagy eposzhoz akart fogni. Szigorú erkölcsű, de vidám férfiú volt, ki örömest barátkozott a fiatal emberekkel. Vörösmarty gyakran átrándult hozzá, s alkalmasint tőle kapta meg Zrínyit Kazinczy kiadásában, Homért Vály Nagy fordításában, Tassót a Tanárkiéban; ez utóbbi annyira megnyerte szeretetét, hogy kedvéért megtanult olaszul, s nemsokára az eredetiben olvasta. 1822-ben Paksra költözvén Egyed, leginkább levelezés által tartották fenn a régi viszonyt. Versben leveleztek. Vörösmarty nemcsak hogy az ő szívességéből olvasta a három nagy epikus költőt, Homért, Tassót és Zrínyit, hanem tőle vette az első ösztönt az epikai költészetre is. Egyed az „Ősi hadak rendjé"-t akarta írni, eposzt Árpádról, majd Nádasdyról, a hét éves háború egyik hőséről. Vörösmarty folyvást tudakolta mennyire haladt már a munka. Fájdalom, volt reá a válasz, még meg sincs kezdve, mert helyzete nem adott hozzá könyveket. Valósággal ihlete hiányzott. Vörösmarty nem emlegette, hogy ő is akar írni, de már kész volt epikai első kísérletével, a *Hűség diadalmá*val, bár ekkor még nem sejté, hogy egy év múlva ő fogja megénekelni Árpád csatáit, mire Egyedet annyira buzdította.

Amint Egyed eposzi tervekkel foglalkozott, melyeket ifjú barátja írt meg: úgy készült Teslér a drámai pályára, gazdagítva könyvtárát az újabb kor legnevezetesebb drámaíróinak munkáival, melyeknek Vörösmarty vette leginkább hasznát. Ifjabb levén Egyednél, szorosabb baráti viszony fűződhetett közte s Vörösmarty között; emellett Teslér leginkább az újabb kor irodalmát tanulta, melyből az ifjú költő majd semmit sem ismert. A két ifjú a fiatal szív lángolásával ragaszkodott egymáshoz. Teslér nemcsak idősb, hanem míveltebb is volt, mint ifjú barátja. Nem csak görögül tudott, hanem németül, franciául és olaszul is, szépen hegedült, s már levelezésben állott Kazinczyval, kinek leveleit még a külalakban is utánozni igyekezett. Minden pénzét könyvre és hangjegyre költé; többet olvasott, mint írt. Készen állott ugyan már egy drámája, de csak egypár kisebb költeményt bocsátott közre álnév alatt. Előbb Bonyhádon káplánkodott, majd Pincehelyen, később székcsői plébános lett s végre bükkösdi. De bárhova ment, mindenünnen küldte könyveit Vörösmartynak, s híven fölkereste levelével. Tőle olvasta Vörösmarty Shakespeare-t, Schillert, Goethét, Kazinczyt s az *Erdélyi Múzeum*ot. Meglátogatták egymást, s ha távol voltak, egyik levél a másikat érte. „Édes örömmel voltam mindig társaságodban - írja neki Teslér 1820 végén - mert beszédünk csak a haza, csak a literatúra volt. Ha örömmel láthatnám kelni mindezeket, ha dicsőn lefizethetnők mi is adónkat." Ösztönzék és bírálták egymást, mégpedig ritka őszinteséggel. Néha összetűztek, de hamar megbékéltek. Teslér Vörösmarty *Salamon*jának első kidolgozását nem találta elég magyar jelleműnek, emellett ismételte azt a tanácsot, melyet neki Kazinczy adott: „Tartsd meg a kothornusi lépdelést." Még más hibákat is fedezett fel benne, melyek részint nem hibák, részint pedig nem a legfőbbek. Vörösmarty rossz néven vette a bírálatot s polemizálni kezdtek egymással levélben. Ifjú költő nemigen tűri a gáncsot, ha még oly csöndes, szerény természetű is, minő Vörösmarty volt. Teslér mentegetőzött s egypár bókkal igyekezett szelídíteni kritikáját. „Vedd fel azt, - írja neki 1823 márciusában - hogy mi közönségesen a magunk szüleményeit nem tudjuk azzal a bírói szemmel nézni, mellyel kellene, vagy ha tudjuk is azt, úgy bánunk vele mégis, mint ama lágy atya, ki fiainak mindeneket megenged. Az én első drámám, tudom azt jól, hogy egy pipa dohánynál többet nem ér, mégis szeretem; az pedig nagyobb ördögség, hogy amint azt először csináltuk, ha kész, már segíteni nem tudunk rajta, még csak sokat változtatni sem. Így vagyok én *Pákozdy*mmal; tudom, hogy rossz, s hogy hol van a hiba, s azt változtatni mégsem tudom... Én azt hiszem és tudom, hogy te hazánknak nagyobb embere fogsz lenni, mint Racine és Corneille, ennek pedig első darabja gyenge volt, s azé meg rossz." Így bírálta és szerette egymást a két barát. Teslér érezte, hogy nem költőnek

született, fájdalmas rezignációval felhagyott a költészettel, de mindig oly részvéttel kísérte barátja munkásságát, mintha saját jövőjéről volna szó. A Vörösmarty dicsőségében kereste a magáét, s midőn *Zalán futása* megjelent, a betelt vágy lelkesült örömével írta neki: „A haza nevében köszönöm neked, az egeknek pedig hála *Zalán*odért, s érte ezerszer csókollak, ezerszer ölellek és áldalak. Horváttól régen vártuk s te adtad azt előbb, melynek híjával valánk; vedd érte köszönetemet. Értsd pedig röviden: *Cserhalmo*d a kritikát jobban kiállja, de szíveink jobban *Zalán*hoz nyúlnak. Köszönöm, köszönöm barátom, s hidd el, azt volna kedvem eldallani Szent Simeonnal: *Domine, nunc dimittis servum tuu in pace*."[86]

Így fejlődött a huszonkét éves Vörösmarty a magányban, önerején, a barátság virrasztó gondjai alatt. Szabad idejét a költészetnek, barátságnak és természetnek áldozta. A hajnal vagy alkony gyakran találta őt, puskával vállán, a bonyhádi erdőben. Inkább bolyongott, mint vadászott, s andalgott a gyönyörű tájon, amely, mint Egyednek írta, éppen megegyezett csendes örömű lelkével. Klivényihez írott költői levelében is emlékszik ez álmodozó bolyongásokról. Mélyen emlékébe nyomultak e szép tájképek, s még hat év múlva is, *Széplak* gyönyörű bevezetésében, hozzájok sóhajtoz vissza. Változó érzések között hánykódva, egyszer a világba vágyott, a puszta magányosság bús fiának nevezte magát, máskor megnyugodva írta Egyednek: „Munkára virradok, avval nyugszom el: szünetem igen kevés. Ha fogynak dolgaim, újakat keresek, mert ezek elszórják némely aggodalmimat. Csüggesztő kedvetlenség ritkán hat szívemre: mert tudok bízni jóistenemben, s míg ez így marad, nem tartok semmitől. Az unalom ellen csak egy rendű foglalatosságom is elég oltalom, változó érzéseim pedig, melyeket a költészet (szabad legyen mondanom) lelke még tündériebbekké tesz, azt egészen ösmeretlenné teszik előttem."[87]

Azonban folyvást dolgozott, s mindinkább ébredezett írói becsvágya. 1821 őszén egy kirándulás tanítványaival Baranyába és Somogyba, a Perczelekkel atyafias Somsich-családhoz, szintén táplálta költői lelkesülését. Baranyában Siklós várának szemlélete egy egész drámai trilógia eszméjét ébreszté benne, amelynek első részét, *Zsigmond*ot, 1823-ban be is végezte, a másodikat, a *Bujdosók*at 1825-ben írta meg, a harmadik egészen elmaradt. Somogyban Zrínyi várának romja egy *Szigetvár* című ódára lelkesítette.[88] 1822 novemberéig már jókora füzet lírai költeményt írt össze, ezenkívül két drámát, *Salamon*t s az *Ypszilon-háború*t, mindkettőt 1821-ben, s egy költői beszélyt, a *Hűség diadalmá*t 1822-ben. Meglátszanak rajta újabb olvasmányai, s fejledezni kezd eredetisége is. *Salamon*járól itt nem lehet ítélnünk, mert újra dolgozva adta ki később, de 1823-ban írt, át nem dolgozott s ki nem adott *Zsigmond*jából úgy látszik, hogy nem ismerte még a színpadot és Shakespeare olvasása nem a tragikai koncepció, a gyors cselekvény, az éles jellemzés iránti érzéket fejté ki benne, hanem csak a nemzeti történelem dramatizálásának hajlamát. Shakespeare-t inkább csak a külsőségekben utánozta, egészen a színek gyakori változásáig. Azonban a dikció méltóságára, a jambusok hangzatosságára nézve már ekkor felülmúlt minden magyar drámaírót. Ami *Ypszilon-háború* című nyelvészeti bohózatát illeti, az annak, aminek írta, eléggé sikerült, mindenesetre sikerültebb, mint ifjúkori drámai kísérleteinek bármelyike. A mű személyei betűk, a Verseghy *y*na és *j*je versenyeznek egymással, amíg végre Révai szerint dől el a dolog. Még akkor nem volt eldöntve helyesírásunk legfőbb kérdése: vajon egészen a kiejtés szerint írjunk-e, mint Verseghy hirdette, vagy pedig feltüntessük a szóképzés és ragozás betűit, amint

---

[86] *Teslér valamint Klivényi levelei is kiadatlanok. Vörösmarty fia, Béla birtokában.*

[87] Vörösmarty minden munkái. *Pest, 1864. XII. k. 543. lap.* Összes munkái. *Budapest, 1885. VIII. k. 388. lap.*

[88] Vasárnapi Újság, *1868. 1. sz.* Perczel emlékirataiból.

Révai tanította; vajon *láttyát*, *hallyát* írjunk-e, vagy *látját*, *hallját*. Vörösmarty, mint Révai buzgó híve, azt hitte, hogy a komikai tárgyalás csak használhat a komolyan már eléggé megvitatott kérdésnek. Valóban, a száraz nyelvészeti kérdést oly élénken, oly komikain tárgyalja, hogy figyelmünk, jókedvünk egy percig sem lankad.

Majdnem cselekvénnyé emelkedik a vita, s a betűk egész szenvedéllyel küzdenek. Már magának az eszmének különössége fölébreszti kíváncsiságunkat, s nem remélvén, hogy valami derekas válhassék belőle, annál kellemesebben élvezzük a sikert. Lírai költeményei nagyrészt csekély becsű kísérletek, amelyeken előbb Virág, aztán Berzsenyi hatása érzik. Messze marad mindkettőtől, kivált ez utóbbitól, bár később is eszébe jut néha Berzsenyi koszorújáért versenyezni. Csodálatos, ez inkább költői gyakorlatokban, mint költeményekben nem érezhetni Vörösmarty szellemét, sőt nyelvének erejét sem mindenütt. Mintha a klasszikai óda egészen ellenkeznék modern szellemével, s géniusza elhagyná e téren. Klasszikai modorban írt ez ifjúkori ódáiban csak abban mutatkozik eredetisége, hogy egészen szakít a mitológiával, sőt a klasszikai eszménnyel is. Dalaiban már több eredetiség nyilatkozik. A *Völgyi lakos*ban és *Szánakozó*ban új hang csendül fülünkbe. De nyelvének erejét leginkább hexametereiben érezzük, melyek már akkor is a legjobb magyar hexameterekkel versenyeznek, míg végre a *Hűség diadalma* című epikai kísérletében, mind tárgyra, mind szellemre nézve előttünk áll a romantikus költő, kit az óvilághoz csak a külső forma köt, s egész arcával az új világ felé fordult.

Íme ez ifjúkori kísérletek néhány jellemvonása, melyek a későbbi Vörösmartyra emlékeztetnek! Mindamellett a legélesebb szemű kritikus sem jósolhatta volna belőlök, hogy az ifjú, ki ezeket írja, egypár év múlva forradalmat idéz elő a magyar irodalomban: kiveszi Kazinczy kezéből a magyar költői nyelv megalapítását, s mit a Kisfaludyak csak megmozgattak, a képzelet szabadsága s a nemzetiesb irány nagy eszméinek teljesebb diadalához tör utat. Honnan e gyors fejlődés? Ki mondja meg? De annyi bizonyos, hogy Vörösmarty géniusza még ekkor nem találta meg se tárgyait, se formáját. Két erős szenvedélynek kellett ide ragadnia, a hazafi-fájdalomnak és a szerelemnek: a következő 1823. évben e két érzés tölti be egész lényét, és hozzáfog *Zalán Futásá*hoz.

4

Vörösmarty Görbőn mint patvarista. Az *Elbúsult deák* című drámája.
Első föllépte a *Koszorú*ban. Az 1823-i politikai mozgalmak hatása. *Zalán Futásá*ba kezd.
Zrínyi, Gyöngyösi és a XVIII. század epikusai. Epikai mozgalmak a jelen század elején.
Aranyos-rákosi Székely Sándor. Vörösmarty első szerelme, Perczel Etelka

Vörösmarty 1822 novemberében egy évre elhagyta Börzsönyt, s Görbőre ment Csehfalvay Ferenchez, Tolna megye egyik alispánjához, patvariára. Nem végképp mondott le nevelő pályájáról, csak ideiglenesen, s Perczel Sándor nemhogy rossz néven vette volna e lépését, sőt ellenkezőleg helybenhagyta, s maga ajánlotta őt Csehfalvaynak. Ügyvédi pályára készült, s az volt szándéka, hogy a patvaria végeztével felesküdjék a királyi táblára, s Pesten ismét átvévén a Perczel-fiúk nevelését, ügyvédi vizsgálatra készüljön. Görbőn új barátokra talált, kik ugyan inkább csak vadász- és jurátuspajtások voltak, de szintoly tárt karokkal fogadták, mint Bonyhádon írótársai. Vörösmarty, gyermeksége óta, talán itt töltheti legvidámabb napjait, ha anyja miatti aggodalma, a haza ügye, és titkos szerelmi búja meg nem zavarják vala éjét és nappalát. Azonban az ifjú szív sokat elbír, kivált ha költőé, kivált ha a fájdalom ihletté válva, enyhületképp szállhat vissza. Vörösmarty nemesülve emelkedett ki fájdalmaiból, s mintegy nekik köszönhette, hogy költői géniusza szárnyra kelhetett.

Mióta elhagyta a szülő házat, most lélegzelhetett először szabadabban. Nem tanított, kevés óráját foglalta el a patvaria, s élhetett valamit kedvére is. Az újság ingere, a szórakozás belevonták néha a mulatságokba, de inkább vadászott és csónakázott a Kaposon, mint bálokba járt vagy kirándulásokat tett a vidék vendégszerető házaihoz. Leghűbb vadász és csónakos társa az alispán fia volt, Sándor, ki, amint levelei bizonyítják, kiválóan ragaszkodott hozzá. Midőn Vörösmarty odahagyta Görbőt, az ifjú barát híven tudósította őt, hogy mik történtek ott eltávozta óta. Sokszor emlegeti a csónakázást, vadászatot, s azt a „cifrán készült meleg hűselőt", melyre Vörösmarty gúnyverset írt. Elpanaszolja, hogy mindkettőjöket nagy veszteség érte, oly mulatótársukat vesztették el, kit a nyáron Dárius kincséért sem adtak volna - kedves kis csónakjokat ellopták a kert alól. Elmondja, hogy az a meleg hűselő most még jobban megérdemli Vörösmarty dicséretét, mert ő az ősszel még az ujjnyira árnyékvető zsinegeket is elpusztította róla, hogy annál hűvösebb legyen, s a benne hűselőket jobban érhesse a szél. Tréfásan dicsekszik, hogy most jobb fűtőszolgájok van, mint tavaly, egészen olyan, mint Vörösmarty börzsönyi fűtője, aki egy hétre egyszerre szokott befűteni, és Tollagi Jónásként, amit tesz, igazán teszi. „Ha reá gondolok - végzi egyik levelét - múlt esztendőre, sóhajtással emlékezem meg azon barátságos és ártatlan mulatságainkról, melyekkel időnket minden unalom nélkül eltöltöttük, s örömest visszahoznám azon jó időket, ha lehetne." A másik ifjú, ki nagyon ragaszkodott Vörösmartyhoz, Jeszenszky Miklós volt, egy lelkes és nagyreményű ifjú Csibrákról, ki közpályára készült s írogatott is, azonban kora halála sírba temeté a szülők és barátok reményeit. Vörösmarty buzdító verset írt hozzá, s egy darabig levelezésben állott vele.

E két ifjún kívül, úgy látszik, a többi patvarista is rokonszenvvel viseltetett az új társhoz. Vörösmarty rendesen, ha nem is gyors, de annál erősb és tartósb rokonszenvet keltett maga iránt a férfiakban. Nem voltak külsőképp ragyogó tulajdonságai, melyek sértsék a hiúk büszkeségét, és eszének és szívének belső gazdagsága, egyszerű, nemes modora szeretetet és tiszteletet vívtak ki számára mindazok előtt, kik nem vesztették el minden fogékonyságukat a való érdem iránt. A nők irányában sokkal tartózkodóbb volt, sőt elfogult. Nem táncolt, nem udvarolt s az édeskedést, bókolást ki nem állhatta. Azonban szerény elvonultsága, komoly vidámsága, kellemes zavara való tiszteletet és gyöngédséget fejeztek ki a nők iránt. Nagyobb társaságban kevésbé nyilatkozott szeretetreméltósága, mint a kisebben, ismerősök között. Soha nem rontotta el a mások jókedvét, ha magának nem a legjobb kedve volt is, sőt emelni igyekezett. Hamar otthon találta magát a patvarián is, hol víg élet folyt, s a tréfa, elmésség egymást érte. *Egy cifrán készült meleg hűselőre, Patvarista* című költeményei s az *Elbúsult deák* című drámája mind e pajkos szeszély szüleményei, s úgy látszik, juratus pajtásai kedvéért írta. Az *Elbúsult deák* hősei törvény tanuló ifjak, s alkamasint patvarista pajtásait rajzolta bennök. Egypár jó zsánerképi jelenetet találunk e különben gyönge műben; prózában van írva, melyet az érzelmesebb jelenetekben jambusok váltanak fel, szebben hangzók az eddigieknél.

Mindamellett legjobban találta magát szobájában, vagy a mezőn egyedül bolyongva. Elmerült tanulmányaiba, bújába, gondjaiba. Sokat olvasott és írt, többet, mint azelőtt; folyvást levelezett Teslér és Klivényi barátjaival, s megküldötte nekik újabb munkáit. Mint író ekkor lépett fel először nyilvánosan a *Tudományos Gyűjtemény* mellékletében, a *Koszorú*ban, Virág Benedekhez írt költői levelével s egy tankölteménnyel, melyet volt tanítványaihoz búcsúképp írt Börzsönyből távoztakor. Innen küldött két költeményt Kisfaludy Károlynak is az *Auróra* számára, *Toldy Csepelben* és *Juhász és bojtár* címűeket. Mindenik küldemény szerencsétlenül járt. A *Koszorú* szerkesztője kegyeskedett ugyan kiadni mindkét költeményt, de oly jegyzés kíséretében, mely megrója az interpunkciót, ortográfiát s egy-egy pár verssor hibás voltát. Vörösmarty rossz néven vette ez igazságtalan megrovást, mely a szedő és javító hibáját a

szerző nyakára tolja, társai pedig, kivált Klivényi, egész felindulással kelnek ki levelükben a szerkesztő ellen, és vigasztalják barátjokat, kinek első fölléptével is méltatlanságot kellett szenvedni. Kisfaludy Károly éppen visszautasította a küldött költeményeket.

„A munkák iránt - írja 1823. márc. 19-én - köszönetem mellett őszinte választ adok. *Toldi*t a jövő évre hagyom, minthogy ezenre több ilyetén tárgyak küldettek be, s azoknak fölvételét ígértem. A másik verset szívesen fölveszem, mindazáltal egy kérést bátorkodom tenni: nem lehetne-e e különben szép és lágyan írt idillbe graecizmust szőni? A juhász és bojtár nevezet (pedig képtelen) sok olvasót elijeszt. Én magam tapasztalám, kivált a szép nemnél ezen előítéletet, és egy almanak, mely gyönyörködtet s nem tanít, azt nem cáfolhatja meg. Azért, ha ezen költeményt átaljában dialógizálni méltóztatnék, görög nevet adván címerül, több kedvelőt nyerhetne. Bár volna még benne több cselekedet (Handlung), mely az egészet meghosszabbítaná. A nyelv tiszta és szép, s nem hízelkedem azon reménnyel, mely olvasáskor lepett meg, hogy tisztelt hazafim ezen pályán dicsőséget szerzend. Ha felebbi kérésem figyelmet érdemel, méltóztassék ezen idillt hozzám küldeni, szintúgy köszönettel venném, ha még több metrumos és köztárgyra célzó verseket vagy epigrammákat is átszolgáltatna, én nem mulasztom el nevét, mint nyelvünk újabb hősét a hazának bemutatni."[89] Vörösmarty nem görögösítette a gáncsolt *Juhász és bojtár*t, melyet ez különben sem tett volna jobbá, de a nem gáncsolt *Toldi*t visszavette, újra dolgozta, s 1829-ben ismét elküldötte Kisfaludyhoz, aki azt ki is adta *Auróra*ja 1830. évfolyamában. Az ifjú költő megértette Kisfaludy levelét, mely sok gyöngédséggel ugyan, de mégis eléggé érthetően fejezte ki, hogy jobbakat vár tőle. De mindez nem kedvetleníté el, más hangulatban volt, mintsem ily kicsinyes dolgokkal foglalkozzék. Lelkében eszmék forrtak, szívében a szerelem szenvedélye viharzott, s képzelmében a haza elmúlt dicsőségének, az elhanyatló jelen gyászának képei vonultak el. Eddig költészete inkább csak verselgetési gyakorlat volt, az eszmék és érzések játéka, mulatság és utánzás; most érezte, hogy költő, ki többé nem könyvekből, hanem lelkéből merít, ritmusát a megáradt eszmék és érzelmek hullámzása emeli, s költészete összeolvadt az élettel, saját és nemzete életével.

Az ifjú Vörösmarty költészetének e fordulópontját nagyban elősegíték az 1823-i politikai mozgalmak. Zaj töltötte be az országot, bár az országgyűlés terme zárva volt, s a kormány mintegy végképp bezárni szándékozta. A megyékben, a régi magyar alkotmány e védbástyáin, folyt a harc; a nemzet jobbjai végső erejök megfeszítéséig védték az annyiszor mellőzött, kijátszott, s most nyíltan s alapjában megtámadt alkotmányt. Valóban, Magyarország nagy válság felé közeledett, s kockán állott nemcsak alkotmánya, de nemzeti fejlődhetésének majd minden biztosítéka is. Mintegy harminc év tölt el 1790 óta, midőn azon az örökké emlékezetes országgyűlésen az alkotmány visszaállítva újabb törvényekkel biztosíttatott, s a nemzetiséget fenyegető veszélyek elháríttattak. A lelkesülést és erélyt lassanként lankadás és tétlenség váltották föl. A kormány többé nem németesített, de a nemzet majd semmit sem tett nemzetisége biztosítására. A nemzetiségből kivetkőzött arisztokrácia 1790-ben is nem annyira nemzetiségét védte, mint előjogait, s folyvást idegen maradt nyelvében és szokásaiban. A középnemesség tüzesen szónokolt ugyan a nemzetiség mellett ország- és megyegyűléseken, de oly keveset volt képes kivívni érdekében, mint áldozni érte saját erején. Egy nyelvmívelő társulatocskát, egy kis állandó színházat sem tudott megalapítani Magyarország gazdag nemessége, s mindazt, mit egyesek a nemzeti míveltség fejlesztésére kezdeményeztek, közöny fogadta és temette el, vagy legalábbis tengődésre kárhoztatta. Nemzeti nyelvünk nemcsak az

[89] Vörösmarty minden munkái. *XI. k. Pest, 1864. 545. lap.* Összes munkái. *Budapest, 1885. VIII. k. 390. lap.*

országos és iskolai életben nem foglalhatta el helyét, hanem a míveltebb társaságokban is folyvást csak vendégképp jelent meg.

A közöny, tétlenség és léhaság e jelenségei, a mélyebben vizsgáló előtt veszélyesebbnek mutatkoztak II. József rendszabályainál, melyek a nemzetiségnek nyílt harcot izentek ugyan, de egyszersmind erős ellenhatást is keltettek föl. Most tespedés állott be, s újra a süllyedés napjai látszottak közeledni. Csak az irodalom mindinkább élénkülő mozgalmai vigasztalhatták az aggódó hazafiakat. A megújhodás fejleményének, mely itt megindult, előbb-utóbb át kellett hatni a társadalmi és politikai életet is, és szerencsére Kazinczy nyelvújítása, a régi és újabb eszmék s ízlés közti küzdelem, akkor kezdte vívni leghevesebb csatáit, midőn Magyarország közélete legzajtalanabb volt, 1812-1823-ig. Az alkotmány sem igen dicsekedhetett több szerencsével, mint a nemzetiség. Csak védelmére szorítkozott a nemzet, s nem egyszersmind fejlesztésére, s a szabadság fogalma a rendi szabadalmakkal majdnem egynek tartatott. A védelem ugyan sokáig megakadályozta a nyílt erőszakot, de nem a leplezett támadást, a lassú sorvasztás kísérleteit. A reformok késtek, sőt ellenszenvvel is találkoztak, ami öregbíté a veszélyeket. Az a reformtörekvés, mely az 1790-i országgyűlésen mutatkozott, lassanként elpárolgott. Nemcsak az európai nagy háborúk hatottak e tekintetben kedvezőtlen, mert a külügyi bonyodalmak rendesen háttérbe szorítják a belügyeket, hanem a francia forradalom szörnyűségei is, melyek éppen a legnemesebb kedélyeket hangolták le. Midőn később, 1812 után, némi reformvágy mutatkozott, maga a kormány nem gondolt vele, mely éppen oly elavultnak óhajtotta a magyar alkotmányt, mint félreteendőnek. 1811 óta nem tartatott országgyűlés, s e lefolyt tizenkét év alatt mindent elkövetett a kormány, hogy a megyék bürokratikus intézményekké váljanak. Végre részint 1821-ben, részint 1822-ben kiadattak az újoncozó és adófölemelő rendeletek, melyek a nemzet legsarkalatosb jogait támadták meg. A megyék heves ellenállásra készültek, országgyűlést sürgettek, melynek beleegyezése szükséges mind az adó fölemeléséhez, mind az újoncozáshoz. Megkezdődött a küzdelem, mindkét részről nagy eréllyel. Végeredménye nem lehetett más, mint vagy az alkotmány visszaállítása, vagy az alkotmányos élet enyészete, s vele együtt a nemzeti fejlődhetés, békés átalakulás reményeinek megsemmisülése, beláthatatlan bonyodalmak kíséretében.

Vörösmartyt a megyén találták e küzdelem legviharosb napjai, mégpedig egyik megyei főtisztviselő oldalánál. Módja volt mindennel a legapróbb részletekig megismerkedni, egész figyelme ide fordult, s nagy érdekkel kísérte az eseményeket. Már az atyai háznál megtanult hazafiasan érezni, amit történelmi és költői olvasmányai még inkább kifejtettek. Berzsenyit nemcsak magas röptű ódáiért, erőteljes nyelvéért kedvelte kiválóan, hanem mert benne találta a legmélyebb hazafi-fájdalmat. A régi írók közt Zrínyi Miklós és Mikes Kelemen voltak legkedveltebb írói. Zrínyiben nemcsak a költőt bámulta, hanem a hőst és hazafit is, ki szóval, tollal és karddal nemzeti nagy érdekekért vívott. Mikes Kelemen könyve nemcsak hol humoros, hol elégiai hangulatával és szép nyelvével hatott reá, hanem ama nemzeti nagy katasztrófa emlékével is, melynek az író áldozata lőn.

E könyv, ez emlék hatása alatt írta 1820-ban *Rákóczi Bercsényinél Lengyelországban* című költeményét, mely a jelen fájdalmát a múltéba olvasztja:

B. Rákóczy itt? R. Bercsényi hajh!
Szökötten itt vagyok
Külföldön. B. Oh és a haza?
R. Hanyatlik, népe dűl.
B. S mi élve látjuk ezt! Hazám,
Ki lesz majd gyámolod?

R. Ha mink kiveszünk, vész az is,
Árpád hazája vész.
B. Oh sírj felette nagy világ,
Szabadság sírj te is!
R. Hah és mi csak keserghetünk
Jajdulva gyászomon.
A kard hüvelyben s markaink
Szivünkön nyugszanak.
B. Hunyj el dicső nap, csillagok
S hold, rejtsed fényedet!
Ne lásd az elhaló magyart
A szolgaság ölén.
R. E század elfogy, hajh vele
Fogy drága nemzetem!
Isten, magyarnak istene
Tekints le, szánd meg őt!

Közjogi tanulmányai, a megyei gyakorlat, közel hozták a politikai élethez is. Nem absztrakt fogalom, költői frázis volt előtte a haza, hanem valóság, élő fájdalom, mely egészen lelkébe olvadt. Mint író már egypár év előtt azon irodalmi mozgalomhoz csatlakozott, mely a süllyedésnek indult napokban egyedül küzdött egy szebb jövőért; most azon politikai párt tagja lőn, mely védte az alkotmányt, s egyszersmind előkészíté a megújhodás fejleményeit. A Tolna megyei alispán patvariájában homályban élt és fejlődött a fölébredt hazafiság, nemzeti megújhodás nagy költője, ki egy új korszakot jelöl, eszméit hirdeti lantján, s romjai alá temetkezik. Néhány lírai költeménnyel kezdődik költészetének e fordulópontja, melyek egyszersmind mutatják, hogy mily hatással voltak reá mindjárt kezdetben az 1823-i politikai események. *Fehérvár* című ódája, egy kétségbeesett jaj, mely a nemzeti öngyilkosságot, a haza pusztulását siratja. Egy másik ugyanekkor írt cím nélküli költeménye még mélyebb felindulást fejez ki. Megtámadja az európai szent-szövetséget, melyet a magyar alkotmány ellenségének hisz.

Mit forralt titkos kebelén a hármas erőszak,
Mely szentségtelenül szentnek itéli magát,
Mit forralt vesztedre, magyar, most látod, azon kor,
Melyben régi sebed kezde hegedni, elejt.
És szent törvényed, mely most már ezredet érne,
Megszaggatva hever drága hazádnak ölén.
De te szabadságunk elpusztítója, ne örvendj,
Sírunkon nem fog díszleni büszke neved.
Mely még most nyugszik, fölkél a bátor oroszlán
S sziveitek fognak vérzeni körme között.
Jaj nektek, ha kivesz, elhúz sírjába magával,
Jaj ha megél: iszonyú mérge pokolra taszít.[90]

[90] *E költemény szintén a cenzúra miatt nem jelenhetett meg összes költeménye közt. Eredetije Vörösmarty Béla birtokában.*

Jeszenszky Miklóshoz írt költeményében így szól:

Nem írok a világnak dolgai,
Nem a hazában támadt bú felől.
Oh mert, hogy ezt leírjam, nem levél,
De Hunniának tére is csekély.
Sőt a nagy ég is szűk, bár messze hat.

De Vörösmarty nem elégedett meg e lírai költeményekkel, melyek akkor különben sem láthattak volna világot. Fejében egy nagy eposz terve forrott, mely a múltban játszik s a jelenhez szól, mely a múlt dicsőségét énekli, de a jelen süllyedésre emlékezteti nemzetét. Miért gátolnák egy oly könyv megjelenését, mely a poros krónikák lapjairól szedi tárgyát, személyeit, s látszóan semmi köze a jelennel? De vajon ki nem fogja érteni a költő célzatát, kiben még a hazafiság utolsó szikrája ki nem aludt? Vörösmarty hozzáfogott *Zalán futásá*hoz, s írta a megyei küzdelmek zajában, e válságos napok kétségbeesése és reménye közt, hazafi lelkesülése, fájdalma egész erejéből.

Íme hogyan hatottak az országos események *Zalán futása* keletkezésére. Vörösmarty, éppen, mint nagy elődje Zrínyi, nemzetéhez kívánt szólani, s költői sugalmát az eszmék és események küzdelméből merítette. Zrínyi ugyanazt mondja a *Szigeti veszedelem*ben, mint egyik politikai értekezésében, a *Török áfium ellen való orvosság* címűben. Vörösmarty nem mást fejez ki, mint azt a nemzeti hangulatot, melyet a politikai események felköltöttek, s melyet megerősödött tisztább lelkesüléssé kíván emelni. Zrínyi a pártokra szakadt, szétdarabolt, részben török járom alatt nyögő, s aljasodásnak indult hazát siratta. Azt hitte, hogy csak az ozmánok kiűzése mentheti meg egységét, adhatja vissza régi erejét, s indíthatja meg újra alkotmányos és nemzeti fejlődhetését. S erre elég erősnek hitte a magyart, ha vallásos és politikai pártjai összeforrnak a közösen óhajtott célra, ha összeszedi minden erkölcsi és anyagi erejét, és szíve egy önfeláldozó nagy elhatározás érzésében még feldoboghat. Amit az államférfiú értekezésében részletesen fejteget, ugyanazt hirdeti a költő eposza alapeszméjében, sőt egész cselekvényében. A *Szigeti veszedelem*ben az isten már elvégezte a magyar nemzet pusztulását bűnei büntetéséül, s a török járom tulajdonképp nem egyéb, mint a büntetés végrehajtásának megkezdése. De találkozik egy hős, a költő egyik őse, ki a vallásos és hazafi erények megtestesülése, s kinek önfeláldozása megengeszteli a bosszuló istent. Ily erényre, elhatározásra, önfeláldozásra lelkesíti Zrínyi kortársait; a szigetvári hősnek óhajtja nemzetét, csak így reméli kiengesztelhetni a bűnök és viszonyok átkát, csak így hiszen Magyarország megmenthetésében. Vörösmarty szintén hanyatló nemzetét siratja, mely a béke ölén süllyedésnek indult, mely feledi múltját, nem hiszen jövőjében, megfosztja s megfosztani engedi magát legdrágább kincseitől, s ha a veszélyre fel-felriad is néha, újra tétlenségbe merül. A múlt nagyság képeit tünteti föl, hogy önérzetet költsön, ébressze a süllyedőket, bátorítsa a küzdőket. A jövő nevében dicsőíti a múltat, siratja a jelent. A honalapítás nagy tettét rajzolja, az unokának némán is kiáltva: hát ti elfogjátok-e veszteni e dicsőn szerzett hont? már elvesztettétek, de újra meg kell alapítanotok, nem karddal, hanem hazafiúi erénnyel és kitartással; lelkesüljetek őseitek nagy példáján, pirulva, szenvedve és soha ki nem fáradva; e napok éppen oly elhatározók, ha nem is oly dicsők, mint Árpád csatái.

Ez eszmék és érzések közt fogant *Zalán futása*, ezeket fejezi ki az eposz, nem ugyan alapeszmében és cselekvényben, mint a Zrínyié, hanem magában tárgyában s a költő lelkesülésében, mely gyakran egy-egy elégiai felsóhajtásban tör ki. Vajon e tekintetben a kor és saját hangulatán kívül kölcsönzött-e valamit Zrínyiből? Némiképp nagy elődjét utánozta-e, midőn ő is, mint ez, költeményével mintegy részt vesz a nemzet nagy küzdelmében? Bajos elhatározni, de annyi bizonyos, hogy a régibb költők közül csak Zrínyi lelkesítette. „Zrínyi, -

úgymond *Zalán futása* előfizetési felhívásában - kinél e nemben feleink között nagyobbat nem ismerek, kit minden magyarnak ösmerni kellene, a halhatatlan Zrínyi valamint hadi tetteiért, úgy írásaiért is figyelmet, hálát érdemel hazájától, s talán nincs nemzet, mely oly emberrel dicsekedhessék, ki amellett, hogy főrendű vitéz volt, fő lenne azok között is, kik a vitézeket éneklik." Fábiánhoz írt egyik levelében úgy emlékszik meg Zrínyiről, mint akinek pegazusát elkölcsönözte. Sokkal bizonyosabb az, maga Vörösmarty beszélte gyakran, hogy *Zalán*jára buzdítón, sőt példaadón hatott egy 1823 elején a *Hébe* című zsebkönyvben megjelent epikai kísérlet: a *Székelyek Erdélyben*. Ki emlékszik már erre, pedig e költemény nevezetes mozzanat volt, s nemcsak Vörösmartyt lobbanta lángra, hanem Czuczort is, s alkalmasint Horvát Endrére is volt némi befolyással.

Ez ifjú költőt, a magyar újabb eposz hírnökét, Aranyos-rákosi Székely Sándornak hívták. Erdélyben, a Székelyföldön született, unitárius papjelölt volt, majd tordai lelkész, kolozsvári tanár, s végre az unitáriusok püspöke. Nem sokat írt és hamar elnémult. Munkái közt a fent említett epikai kísérlet a legnevezetesb. Tisztán esztétikai szempontból csekély becsű ugyan, de annál becsesb irodalomtörténeti tekintetben, mert a zsendülni kezdő magyar újabb eposz szellemét és irányát jelöli. Zrínyi óta a magyar epikai költészet mind inkább süllyedett. Zrínyi nemcsak az európai ízlés színvonalán állott, hanem némiképp Tassóval versenyző tehetség volt, akinek befolyása alatt állott, akitől kölcsönzött, s mégis eredeti tudott maradni. Egy nemrég múlt történeti eseményt epopoeiává emel, saját politikai irányát költői fölséges eszmévé magasítja. Mily erő az alkotásban, mennyi eredetiség a kölcsönzésben, mennyi biztosság a jellemzésben! Gyöngyösiben majd semmit sem találunk e tulajdonokból; amennyire felülmúlja elődjét a költői szólam magyarosságára és ritmus bájaira nézve, éppen annyira alatta áll minden egyébben. Gyöngyösi tulajdonképp verses krónikákat, históriás énekeket írt, azonban nem törekedett csak hűségre, mint Tinódi; nemcsak krónikás, hanem költő is akar lenni, némi leleménnyel vegyíti krónikáját s éppen nem veti meg az allegóriai és mitológiai elemeket sem. Használja a csodálatost is, de minden epikai magasb cél nélkül, megkísérti a bonyolítást, de távolról sem emelkedik egy kerek mese tervéig. Művei a krónika, eposz, és verses regény különös vegyületei, erős lírai hangulatokba olvasztva. A XVIII. század eposzai még hátrább állanak. Horváth Ádám *Hunniász*a és *Rudolfiász*a, Kulcsár István *Nándorfehér győzedelme*, Gáti István *II. József*e, Etédi Márton *Magyar gyász*a, Vályi Nagy Ferenc *Hunyadi László*ja és *Pártos Jeruzsálem*e epikai költészetünk tökéletes süllyedtségét mutatják. Nincs bennök semmi költői, se a tartalom, se a forma tekintetében, s ami új volna, az nem egyéb, mint Voltaire *Henrias*ának szerencsétlen hatása.

Így állott epikai költészetünk a XIX. század elején, pedig közönség és irodalom semmit sem óhajtott inkább, mint egy eposzt, a dicső múltat a sivár jelen kárpótlásául. Írók és közönség buzdították egymást, s Árpád honfoglalásának megéneklését kívánták hallani. Már Ráday Gedeon készült egy „Árpádiász"-t írni. Csokonai fölhagyott minden egyébbel, hogy - amint maga mondja - „halála napjáig azon a heroica epopoeián dolgozhassék, melyet Árpádról, vagyis a magyarok kijöveteléről akart a maradék számára Homerus és Tasso nyomdokain készíteni". Horvát István 1818-ban egész lelkesüléssel szólítja föl Horvát Endrét, hegy írjon egy epopoeiát Árpádról, Horvát Endre egy költői levélben mentegetőzik, elmondja, mennyi az akadály, részint a tárgyban a monda hiánya s a történeti hézagok miatt, részint viszonyaiban, melyek nem engedik meg a költői csendes munkásságot, de azért őstörténelmi tanulmányokhoz kezd, s már foglalkozik „Árpád"-ja tervével. S ím e vágyódás és vajúdás közepett előáll Székely Sándor négyénekes eposzával. Az új korszak hajnala derengeni kezdett epikai költészetünkben is, s első sugara Székely Sándor kísérlete volt.

E kis mű egypár vonásban már mutatja az új irányt, mely egészen szakítani akar a múlttal. Székely nem követi se Zrínyit, se Gyöngyösit, se pedig a XVIII. század epikusait. Nem a

közelmúltból veszi tárgyát, a szorosan vett történelmi korszakból sem, hanem az őstörténelemig, a hunokig megy vissza, s a mondák földjét tapodja. Hősei nem a Zrínyi keresztyénistenét imádják, az Olymp istenei és allegóriai alakok sem szerepelnek, mint Gyöngyösinél s a XVIII. század epikusainál: a magyarok istene őrködik népe fölött, kit önkényesen Hadúrnak nevez, egy rossz szellem ármánykodik ellene, a szélvésztámasztó Nemere, kit a székely hagyomány máig is emleget. Részint a már megindult őstörténelmi vizsgálódások, részint pedig Klopstock példája vezették Székelyt a magyar mitológia e fölélesztésére vagy jobban mondva fikciójára, mely oly mély nyomot hagyott maga után, hogy egész Aranyig minden epikus elfogadta Hadúrt, csak Nemere esett el, kit Vörösmarty Ármánnyal helyettesített, a perzsa Ahrimán példájára. A Zrínyi-féle fönséges felfogásra, erős kompozícióra Székelynek éppen oly kevés tehetsége volt, mint törekvése, de a mese kerekdedsége iránt már több érzéke van, mint Gyöngyösinek, Gyöngyösi lírai hangulata megvan Székelynél is, de patetikusabb, ossziános, s tele az ősdicsőség iránti lelkesüléssel. A külformát illetőleg Székely egészen szakít a régivel, a hexametert veszi föl a hagyományos magyar alexandrin helyett. Ím rövidbe vonva az új magyar eposz, melynek e sajátságai egy évtized alatt egész erejökben kifejlettek. Nagy mozgalom volt ez: eposzunkba új lélek szállott, visszatért valódi forrásához, az ősmondákhoz, megteremtette a magyar mitológiát, mely nem lévén erős ellentétben a keresztyén eszmékkel, visszatetszés nélkül táplálhatta a nemzeti érzelmeket, és végre, kivévén a külformát, mindenben nemzeti lőn, úgy tárgyban, mint felfogásban. E mozgalom nélkül lehetetlen lett volna a legújabb fejlődés, mely a megnyert nemzeti tartalmat a hagyományos külformával is kibékítni törekszik, a mondákat a népköltészet alapján naivabban fogja fel, s a lírai hangulatból kibontakozva, az epikai kompozícióra veti a fősúlyt.

Vörösmarty már régebben költői felindulások között olvasta Béla király Névtelen Jegyzője krónikáját, már forrott fejében az ősi dicsőség eposza, midőn 1823 elején kezébe akadt Székely kísérlete, ösztönt, buzdítást, termékenyítő eszméket merített e kis műből nagy művéhez. Ő is éppen az ősmondákkal foglalkozott, magyar mitológiai alakokat keresett, politikai eseményektől táplált hazafiúi lelkesedés égett szívében, s a magyar hexametert akarta megszólaltatni, méltóan nagy tárgyához. Kapva kapott a kísérleten, kivált a magyar mitológiai kezdeményen, melyet annyira alkalmasnak talált tovább képezni és kiegészíteni. Sohasem feledte el, mily nagy befolyással volt reá e mű, s midőn az ő ragyogó híre mellett rég elfeledte a hálátlan közönség és irodalom Székelyt, őszinte hálával vallotta be barátjainak, hogy mily sokat köszön Székelynek, mert nélküle később, vagy talán soha sem írta volna *Zalán futásá*t avagy mindenesetre másképp.

Azonban az irodalmi és politikai hatáson kívül volt egy harmadik is, mely nagyban befolyt *Zalán futásá*ra, s ez Vörösmarty első szerelme. Majdnem tíz évig e szerelem egyik főforrása költészetének. Nemcsak mint lírai költő énekli meg kedvesét, mert 1830-ig majd minden szerelmi dalát ehhez intézi, hanem mint epikus is. A deli Hajna, a szöghajú nyájas Etelka, szép Zenedő, szelíd Enikő, bús Ida, mind a költő eszményített kedvese. *Zalán futásá*ban a délszaki tündér panasza tulajdonképp a Vörösmartyé, *Cserhalom*ban a kun ifjak énekeiben kedvesét dicsőíti, Egerben a haldokló Omár búcsúja saját szerencsétlen szerelmének hattyúdala. Lírai és epikai költeményeiben egyaránt többször emlegeti a déli tájt, a Völgységet; amaz általában Tolna megye, ez Bonyhád vidéke, mely a völgységi járásban fekszik. Néha megszakítja az elbeszélés nyugodt folyamát, és szerelmi ömledezéssel sóhajt fel. Így *Zalán futása* kilencedik énekében, midőn Hajnáról így ír:

Délnek völgye, szivem titkának régi hazája,
Dél völgyében is ily tüzes a lány szép szeme. Rajtam
Nem könyörül, de megöl ragyogó sugarával utóbb is.
Vagy hova vesztem el így? ... Megtérek. Hajna, tehozzád.

Így Széplak bevezetésében:

Téged is, oh Völgység! az idő kiragadjon-e tőlem,
Szóljak-e mindenről, ha dal ébreszt, csak ne terólad?
És ha neved zendül nagy késő korra lejutván,
Senki ne tudja, hogy oly szentté lett tájad előttem?
Hogy fiatalságom tündérországa te voltál?
Halmaidat koszorúzza borág, koszorúzza tetődet
Százados erdőség, köztük mint égi maradvány
Nyúlnak el a völgyek, fiatal szépséggel igézők:
Ott mikor elfáradt testem nyugalomra hanyatlik,
Lelkem, az ifjúság képét öltözve magára,
Ábrándozva bolyong egyedül a csörge pataknál,
S szárnyain ismét a szerelemnek hordja bilincseit,
S hordja szelíd kötelét az elomló szőke hajaknak.
Álmaiból virradnia, haj! mért kelle, miért kell,
Megsiratott szép völgy, szemeimtől messze maradnod,
Hogy soha több víg hang dallód ajkára ne keljen,
És legyen a dalban minden szava, mint szive, oly bús?

Ez első szerelem aranyozta meg s föllegezte be Vörösmarty ifjúságát, ennek emlékéből táplálkozott költészete még férfiú napjaiban is. 1830-1842-ig aránylag kevés szerelmi költeményt ír, inkább csak ez emlék visszhangzik szíve és lantja húrjain; vegyül közé ugyan egy-egy újabb benyomás is, de nem mély, sem tartós; csak 1842-ben érzik újabb líráján az erősb szenvedély, midőn ismerni kezdi azt a leányt, kit aztán nőül vesz. Két nő folyt be elhatározóan költőnk sorsára és költészetére. Az elsőt az ifjú képzelődés, az érezni kezdő szív ábrándjával szerette, a másodikat, a férfiú szenvedélyének egész mélységével és hevével. Az első szerencsétlenné tette mind őt, mind saját magát; a második egészen boldogítá e hű szívet, mely vesztesége fájdalmával magába vonult, s tizenöt évig többé nem nyílt meg senkinek. Első szerelme együtt ébredt hazafi-fájdalmával, majd a hazafi remények enyhítették a szerelem veszteségét; második szerelme a haza jobb napjaiban lángolt föl, de boldogságát nemsokára a legmélyebb hazafi-fájdalomnak kellett megzavarnia. E csöndes, hallgatag férfiú a hazafiúság és szerelem mennyi örömét és kínját élte át! Nem ok nélkül zengett lantján e két érzés oly elragadóan; emléke méltán szent a férfiak és hölgyek szívében.

Vörösmarty első szerelmi viszonyáról az adat kevés, s némi homály borong rajtok. Annyi bizonyos, hogy a szeretett leány Perczel Adél vagy magyarosan *Etelka* volt, Perczel Sándor legidősb leánya.[91] Vörösmarty mindig Etelkának nevezte, így Zádor György barátjához írt leveleiben, s néhány költeményben is. Úgy látszik, hogy 1821-22-ben kezdődött e szerelem, midőn az ifjú költő már Tolna megyében lakott. Az is világosan kitetszik a Zádorhoz írt levelekből, hogy Vörösmarty titkon és reménytelenül szeretett, s minden erkölcsi erejét össze kellett szednie, hogy elfojtsa évekig táplált szenvedélyét, visszariadjon a vallomástól, s ne kösse minden világi kilátás nélküli pályájához azt, kit annyira boldognak óhajtott. Lehet, sőt valószínű, hogy e szerelem eleinte csak költői ábránd volt, a szív első határozatlan izgalma, a költő fölhevült képzelődése, mely tárgyat keresett álmainak. Maga mondja egyik levelében Zádorhoz: „Áldom őt, mert általa fejlett ki bennem minden érzemény." Egy másikban: „Hogy *Szép lány*om tetszik, örülök. Tudod, kit gondoltam, ennek köszönhetek én mindent." Azonban a költői ábrándot részint a magány, részint a szeretett leány bájai lassanként szenvedéllyé

[91] Vasárnapi Újság. *1868. 1. sz.* Perczel Mór emlékirataiból.

érlelték. Vörösmarty, mint testvérei nevelője, sokszor megfordult társaságában, mind mélyebb hatást tőn reá szépsége, mind inkább tanulta ismerni, tisztelni, szeretni szelíd, tiszta lelkét. Hogy mily benyomást tett reá, mutatják eposzainak nőalakjai, kik majd mindig a szűzi szemérem, a naiv kedvesség s csendes mély érzelmek bájaiban jelennek meg.

Vajon szerette-e őt a leány? Nincs reá biztos adat. Vörösmarty leveleiben hallgat róla, se ezt, se azt nem említi. Úgy látszik, kedvelte társaságát, s a Vörösmartyéhoz hasonló tekintetek korlátolták érzéseit. Titkos, néma szerelmi viszony lehetett köztök, melyet egyik fél sem szegett meg soha. Vörösmarty mélyen magába zárta titkát, s egész 1825-ig legkedvesebb barátjai előtt sem nyílott meg, egyetlen levelében sem érintette. Csak akkor kezdett szólani felőle, midőn már hajlama szenvedéllyé erősödött, s mintegy enyhületet keresett barátjai részvétében. Gondolatban százszor széttépte e viszonyt, s mégsem téphette szét, menekülni kívánt tőle, és szenvedélye visszavonta, hogy legalább még csak egyszer láthassa őt. Küzdött egész erejéből, s erőtlen volt, de az elhatározó percben mégis legyőzte magát. Tulajdonképp a szeretett leány boldogságáért mondott le szerelméről, s az általa annyira tisztelt család nyugalmát többre becsülte, mint saját szenvedélyét.

1825 augusztusában még egyszer le akart rándulni Tolna megyébe, hogy végbúcsút mondjon ifjúsága tündérországának. Zádor, ki, úgy látszik, egyedül volt beavatva barátja szerelmi titkába, aggódva kérdi levelében: „Hát csakugyan lementél-e?" - „Nem, barátom - feleli Vörösmarty Pestről 1825. aug. 27-ről - itt maradok (szept.) 8-ig munkám miatt, s azután sem sietek igen, mert nincs nekem ott számomra semmi is. Ha a sötétség országába mennék, nem esnék nehezen, mert mondhatnám: uram, te sötétnek teremtetted ezt és szép nem is volt soha; de én láttam a déli völgy virágát, s most ő nincsen ott. Nem is kérdettem meddig marad el, vagy még visszajő-e? mert mit használ, a valóságot úgy is elég korán lesz megtudnom. Gyermeki könnyűséggel azt gondoltam, tán látom még egyszer, s ezt gondolnom is oly kedves vala. Most kegyetlenül vége lesz mindennek. Iszonyú ürességet találok majd ott, hol mindenem volt, borzasztó csendet, hol az ábrándozás kedves alakjai bájosan zengettek körömben. Vergődő kedvem egészen oda van. A bánat és évődő fájdalom egész táborával általment lelkemen: olyan az, mint az eldúlt mező. Meggyilkolva fetrengenek rajta az élet örömei, s amely még csak haldokol közöttök, jajgatással borzaszt. Így vagyok most, nem tudom, hogy lesz tovább; tán gyógyít az idő, de úgy vélem, hogy az a gondolat, mely képzelt boldogságomban szőve volt, pótolhatatlan hiányt fog hagyni egész életemben. Attól, kit mindenek felett hatalmasnak hiszek, lehetetlenséget nem akarok kérni, ami pedig azonkívül lehetséges, az mind csekély nekem. Ha visszatértemben látni találsz, keresztüllátsz rajtam, mert előre képzelem, hogy le leszek sújtva. Mily boldog Maróthy, miért nem tanultam az ő mesterségét, nyelveit, elmennék a Jegekhez, hogy fagyasszanak meg, el Kaukázushoz, hogy temessen el, itt megholt testemnek fájni fog a föld is; nem hiszem, hogy szűnhetik a fájdalmam, mert csontom, velőm, s talán minden hajam szála el van foglalva általa."

E levél híven festi Vörösmarty hangulatát, s egyszersmind azt is mutatja, hogy mily erőt vett rajta eltitkolt szenvedélye. Vörösmarty nem kedvelte a költői szárnyalást prózában, s leveleiben nem szokott érzésekben áradozni, s ím e levelében egész szenvedélyességgel tör ki. Óhajt és fél találkozni a szeretett leánnyal, barátja vigasza nem hat reá, s még egyszer átéli boldogtalan szerelme minden örömét s kínját. „Itt vagyok - írja Zádornak 1825. szept. 28-ról - s itt van elválhatlan társam a reménytelenség. Minden, ami sanyarú s lesújtó lehet, megvan e mondásban; elgondolhatod, hogyan voltam, mikor ezt éreztem. Ő nem örökre távozott el innen, s mikor megjöttem, már itt volt. Ó, barátom, micsoda szárazság, micsoda üresség ez ahhoz képest, ami bennem forr, de nem keresem a szavakat, leírom, amint tollamra jönnek. S ha csak századrésze lesz is a valóságnak bennök, elég az arra, hogy szánakodjál rajtam. Látom leveledben, mindent elővettél, ami vigasztalásomra lehetne: részvétedet, hazámfiai szeretetét

fáradozásaimért. Mind igaz lehet ez, de én nem hallok semmit is. Ha isten angyalai az üdvösség csengettyűjével csengetnének is fülembe, ha a paradicsom legékesb madara repkedne is körülem édes dalával, de bár maga a testesült öröm biztatna is, nem hallanám őket. Siket vagyok mindenre, mint a nehéz föld, csak fájdalmamra nem. Ne gondold, hogy önként kerestem csüggedésemet, amit csak képes voltam megtenni, megtettem előre, hogy annak idejében könnyebben tűrhessek, de halljad mindenestül, s talán utolszor, veszendő ügyemet. Meglett korú vagyok és semmi kilátásom. Ennek méltó meggondolása arra határozott, és szinte megkeményített lejövetelem előtt annyira, hogy akármi hideg elfogadást, sőt talán megvetést is képes lettem volna elszenvedni. Nem is csalatkozám, a legérzéketlenebbül és szinte megfásulva állottam előtte első pillanatban, s ő azon szelíd mosolygással, mellyel mindenkit fogad, fogadott engemet is. Alkony volt; ifjúsága legszebb bíborában állott, szülei és testvérei körében, hasonlíthatlan szépségű sugár termete nem mutatott földi származásra, mint az örömnek angyala, úgy fogadott tiszta, bútlan tekintetével. Én, aki kevesebbet vártam, olvadozni érzém elfásult szívemet, s hálát adtam istenemnek, hogy még egyszer láthatom. Nem is kívántam többet, Te tudod, gyarlók az emberek. Én holmi apróságokkal foglalatoskodtam, s ő ismét hozzám jött hogylétemről kérdezősködvén. Ha egy kézmorzsoló hitvány kérdezne így, fülem sem csendülne, de midőn a kérdés szép hangjai ezüstként hangzanak oly ajakról, melyen még csak ily csekély kérdésért is a szemérem harcol, ó, akkor, barátom ne legyek-e oda? Láttam, nem a szerelem szólamlik meg belőle, de még egyszer megáldám istenemet, hogy őtet láthattam, s erősen fogadtam, őtet holtig emlékezetemben éltem angyalának tartani... De mily erőtlen vagyok feltételemben! Akármit beszéltem ezelőtt felőle, tudd meg, hogy az mind hiba volt. Ó, csak valami kivetőt találhatnék benne! Nem találok, s amit bennem iránta most már csak tiszteletnek véltem, minden képtelenségek belátása mellett is szerelemmé vált. Itthon van, de már majd bizonyos jelensége van, hogy nem soká marad. Kímélnek jelenlétemben, de mégis úgy vagyok, mint amely hajót az örvény több mérföldről besodor, nem hirtelen vész, de minél később, annál szörnyebben és bizonyosabban. Így a rossz jövendő tárva áll előttem, s ha Pesten más életet nem választok, rövid idő után bízvást vess keresztet reám... Hajh, csak tizenhat esztendős koromtól fogva nevelhettem volna mostani ésszel magamat: Maróthy most nem menne maga, s én nem tépelődném gyávaságomon." E levél leghosszabb Zádorhoz írt levelei közt; még jólesik beszélnie szerelméről, még nem jött el az elhatározó perc, még nem jutott szenvedélye legyőzéséhez. Későbbi leveleiben már inkább csak érinti szerelmét, megtörtént, amire rég készül, s az eltemetett szerelem fájdalma csak néha nyilallik át sorain. „Hallád, hogy itt vagyok - írja Pestről 1825. november 6-ról - képzelheted, hogy el is kellett jőnöm. Ó, barátom ez az eljövetel legalább csak keserves lett volna. Nem volt. Nyomorult szavakkal tudtam elbúcsúzni, s a fájdalom bennem gúnykacajjá vált... Képzelheted, hogy lehet annak dolga, akit végtelen pusztában kezd megvenni az isten hidege; úgy vagyok én az élet pusztájában, fázni kezdek, s a boldogtalan emlékezet nem melegít többé. Legalább csak új lelket vehetnék, felöltöztethetném a remény és szerelem bíbor köntösében, s ifjúságát a képzelődés gazdag virágaival ékesíthetném föl, de el vagyok temetve, s a remény és szerelem hervadtan áll jókedvem sírjánál. Ezt olvasom, ha mélyen szívembe tekintek, de talán annál kevesebb gondomat foglalja el azután az ábrándozás, s hideg ésszel a külső jobblétért tán többet tehetek." Egy Zádorhoz írt másik levelében már nyugodtabb, üdvözli házasulandó barátját, és széttépett boldogságára gondol: „Adja isten, oly boldog légy, amint azt érdemeled: boldogságom úgyis abból fog állani, ha hazám és ti boldogok lehettek. Én is lehettem volna, de hajh mily véghetlen nagy lépés van a lehetőstől az azzá-lételig, s mégis hány van, aki az sem lehetett volna, mert szívén kívül kereste a boldogság forrását." Néha gúnyosan fordul maga ellen. „Lásd én - írja szintén Zádornak - lassanként beleszokom a jókedvbe, ki tudja, belehalok-e? Azt gondoltam, hogy majd se nem ehetem, se nem ihatom, pedig dehogy nem.

Csak elfásulok lassanként, s magam sem bánom, legalább faraghat a sors belőlem amit akar, bálványt vagy bitót." Évek múltával is sajogni kezd a behegedt seb. „A napokban - írja Zádornak Pestről 1827. aug. 28-ról - itt lesz Etelka, nem tudom megláthatom-e? Talán fogom látni, de mért nem oly szemmel, mint öt évvel ezelőtt, akkor egy tekintet hónapokig elálmodoztatott volna, most talán meg sem indíthat, annyira sem vihet, hogy a múltra visszanézvén borzadjak magamtól."[92]

Ím lassanként kialvó szenvedélye, de amelynek emléke folyvást termékenyíti költészetét. Nemcsak Vörösmarty nem lett boldog, de az sem, kit annyira boldognak óhajtott, s kinek éppen boldogságáért győzte le szenvedélyét. Etelka később férjhez ment ugyan, de amint Vörösmarty maga mondá egykor Zádornak, nem volt boldog és sokat szenvedett. Azonban mindez későbbi dolog. Midőn 1823-ban Vörösmarty *Zalán futásá*ba kezdett, Etelka a fejlődő ifjúság bájaiban virult, s az ifjú költő ébredő szenvedélye hevével szerette. Hazafi és szerelmi lelkesülés melege alatt született a magyar új eposz, s azzal költője, úgy látszik, nemcsak hazája, hanem szerelme oltárán is áldozni kívánt. 1823 őszén már kész volt belőle néhány ének, s Vörösmarty fél művel, de egész lelkesüléssel sietett Pestre.

5

Vörösmarty mint a Perczel-fiúk nevelője másodízben 1823-1825. Ügyvédi vizsgálatot tesz. A pesti irodalmi körök 1798-1825. Kármán. Révai. Horvát István, Szemere és Vitkovics. Kulcsár. A Marczibányi-intézet. Fehér György. Petrózai Trattner János. A gróf Teleki-ház. *Auróra. Hébe.* Kisfaludy Károly és Kazinczy. Kovácsóczy *Aspasiá*ja. Vörösmarty új barátjai: Toldy, Fábián, Zádor. Első találkozása Deák Ferenccel. *Zalán futása* fogadtatása. Vörösmarty és Kazinczy

Pesten újra átvette a Perczel-fiúk nevelését, s egyszersmind felesküdt a kir. táblára jegyzőnek. Ugyanekkor nagybátyjánál, Vörösmarty Ferencnél, egy évig gyakornokoskodott. Nevelői fizetése koszt és szállás mellett háromszáz váltó-forint volt, melyből, amit megtakaríthatott, folyvást anyjának küldötte. Nappalait a tanítás, az ügyvédi cenzúrára készülés és gyakornokoskodás foglalták el, s inkább csak éjjeleit áldozhatta a múzsáknak. *Zalán futásá*n dolgozott oly kitartóan, hogy már 1824 márciusában, amint Kazinczynak írta, igen kevés hija volt az egésznek. Közbe-közbe elővette egy még Görbőn kezdett drámáját, *Zsigmond király* címűt, melyet 1823 telén Pesten be is végzett. Emellett néhány kisebb költeményt is írt, szorgalmasan olvasott, kivált szünnapokon, midőn tanítványaival Börzsönybe rándult. 1824. dec. 20-án letette az ügyvédi vizsgálatot, de nem ügyvédkedett, hanem nevelő maradt. Úgy látszik, hogy mikor ügyvéddé lőn, már felhagyott azzal a szándékkal, hogy valóban ügyvéd legyen. Legfeljebb menedéknek tartotta fenn. Hamar megismerkedett az irodalmi körökkel, lassanként a nemzeti törekvésbe olvadt be minden egyéni törekvése, s néhány év múlva egyedüli életcélja lőn a hazafi és író koszorújáért küzdeni. A szerelméről lemondó ifjú keblét csak a hazafiság nagy érzése volt képes betölteni.

Pest éppen akkor kezdett válni irodalmunk központjává. Már a múlt század végén látunk egypár férfiút erre törekedni, de siker nélkül. Kármán, 1793-ban kimondotta, hogy míg Pest meg nem ragadja a kormányt, addig a tájszólások nem fognak beolvadni egységes irodalmi nyelvbe, addig a vidéki elszórt irányok nem termik meg az országos irodalmat, mely egyedül egyenlítheti ki a nyelv, ízlés és egyének különbségeit. Írói estélyeket indítványozott br. Podmaniczky Anna, gr. Beleznay Miklós tábornok özvegye szalonjában a pesti magyar írók és

[92] *Vörösmarty kiadatlan levelei Zádor Györgyhöz, a Zádor-család birtokában.*

tudósok központosítása végett, és szintén Beleznayné pártfogásával indította meg *Urániá*ját, melyet ugyane célból alapított. Meg is nyílt ez újkori első magyar szalon, de a Martinovics-katasztrófa szétriasztotta, s Kármán halálával megszűnt az *Uránia* is, mely minden tekintetben annyi szép reményt ígért. Révai terve egy Pesten felállítandó nyelvmívelő társaság ügyében az országgyűlés részvétlensége miatt nem létesülhetett. Az írók szétszórva laktak az országban. Minden kisváros, hol egypár kitűnő író lakott, vagy valamely nevezetesb irodalmi vállalat indult meg, fensőséget gyakorolt Pest fölött, hol a magyarok is németül beszéltek, német művészet kezdett virágozni, s oly lelkes magyar író is, mint Schedius, német folyóiratot adott ki. Bécset még leginkább lehetett a magyar irodalom központjának nevezni. A múlt század közepén itt szólaltatta meg ismét irodalmunkat a magyar testőrség, itt jelent meg a legolvasottabb hírlap, itt nyomattak a legszebb kiadású magyar könyvek, s évtizedeken át sohasem hiányzott itt egy-egy oly írói kör, mely folyvást levelezésben állott az ország legkitűnőbb íróival.

Pest fensőségének első lépcsője tulajdonképp Révai volt. Midőn e zseniális férfiú 1802-ben mint a kir. egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanára, elkezdé hirdetni a magyar nyelvészet reformját, vagy jobban mondva, megalapítását, s összetűzve Verseghyvel, szokatlan mozgalmat idézett elő: a magyar írók nagyobb figyelemmel fordultak Pest felé, mint valaha. Révai nem sokkal azután meghalt, de naponként szaporodó tanítványai lelkesülten hirdették tanait. Köztök leginkább Horvát István tűnt ki, aki már a Verseghy-polémiában is védelmezte mesterét, s kit mintegy fejének ismert az az irodalmi kis kör, melyet Szemere és Vitkovics alkottak, s Kazinczy pesti triászának nevezett el. E kör három eszmének volt képviselője: védte és terjesztette Révai nyelvészeti rendszerét, Kazinczy nyelvújítását és szintén a Kazinczy megindította költői új iskolát. Horvát ehhez még egy nagy érzést csatolt, a nemzeti önérzetet, mely őt történelmünk nemzetiesb felfogására vezette, lassanként egész a rajongásig.

E kör volt a pesti s a Pesten átutazó írók központja; leginkább Vitkovics házánál gyűltek össze, kivált 1812 óta, amidőn Vitkovics megénekelt Theodorájához költözött. A szerb eredetű és görög vallású ügyvéd egyszerű háza mintegy temploma lőn a magyar nemzetiség s az új magyar költészet kultuszának. Vitkovics a belvárosi Kereszt utcában lakott, nem messze a szerb templomtól, egy, még a hatvanas években is fennállott, francia tetőzetű házban. Az egri jó bor mellett nemegyszer lepte meg a társaságot az éj. A széptani és nyelvészeti vitákat rendesen történelmi és politikai tárgyú beszélgetések váltották fel. Az új magyar könyvek megbíráltattak, s némely polémia és irodalmi vállalat terve itt fogant meg. A komolyságot tréfa, élc és néha dal mérsékelték. Vitkovics igen szépen tudott dalolni, rendesen népdalokat énekelt és saját dalait, sőt egypárszor a szerb guzlicát is bemutatta vendégeinek. Nemcsak a házigazda, hanem a Virág Benedek és Kazinczy névnapjai is megünnepeltettek. Midőn 1813-ban Berzsenyi, 1815-ben Kazinczy meglátogatták Pestet, még zajosb ünnepet ült e kör. Az agg Virág itt találta magát legjobban, s Theodora mindig a ház küszöbéig kísérte ki, és kézcsókkal vált meg tőle. Itt szavalta el Fáy András némely ifjúkori dévaj költeményeit, s nem bánta, ha azokat barátjai hevenyében leírták is, mert úgy sem kiadhatók, s dicsőítette a cenzúrát, mint védpaizsát jó hírének. Itt olvasta fel 1810-ben Kölcsey az első magyar románcot, itt 1815-ben a *Mondolat* ellen Szemerével együtt írt szatíráját; e kör elébe terjesztette Helmeczy a nyelvújítás apológiáját, amelyhez aztán Horvát István, akkor a régi nyelv egyetlen ismerője, örömest szolgáltatott egypár rögtönzött adalékot. Innen merített lelkesülést 1809-ben az Erdélybe utazó Döbrentei, s nyert szellemi támogatást ott megindított *Erdélyi Múzeum*a. 1818 óta Kisfaludy Károly is vendége volt Vitkovics házának, s a nyelvészeti viták mellett a dramaturgiakat is divatba hozta. Midőn Vörösmarty 1823-ban Pestre jött, még nagy hírben állottak Vitkovics estélyei. De e kör még nem tehette Pestet irodalmi központtá. 1811-től

majdnem 1822-ig a kis Széphalom uralkodott a magyar irodalmon. Kazinczy ismerte majd minden vidék íróit s éppen úgy érezte hatását Bécs, mint Pest vagy Kolozsvár. A nyelvújítás mindennél mélyebbre ható eszme volt, s Kazinczynak nemcsak munkái élesztek e mozgalmat, hanem levelei is, melyek majdnem pótolni tudtak egy egész központi folyóiratot.

A Kazinczy triásza mellett Pesten még egy más írói kör is alakult, melynek Kulcsár István volt a feje, az 1806-ban megindult *Hazai és Külföldi Tudósítások* szerkesztője. Kulcsár nem vallott határozott irányt se politikában, se irodalomban. Egyetlen eszméje és elve volt a nemzetiség. Magyar volt testestül lelkestül, és régi szabású táblabíró. Szerette nemzete történelmét, irodalmát, zenéjét, színészetét, s izgatott mindenik mellett szóval és tettel, író és szerkesztő volt, az irodalom és művészet mecénása, és napszámosa, a körülmények és erszénye szerint. Buzdította a fiatal írókat, dicsőítette az idősebbeket, kiadót keresett munkáiknak, s ha más nem találkozott, maga adta ki. Lapja jövedelmét úgy tekintette, mint közpénzt, amelyet közcélra kell fordítani. A nyelvet és irodalmat illető kérdésekre jutalmakat tűzött; az ortológ Beregszászival egy magyar szóképzéstant íratott, Horvát Istvánt ő vette reá, hogy elkészítse őstörténelmi *Rajzolatai*t, amelyeket aztán kiadott saját költségén, s olvasóinak ajándékul küldött. Nyílt házat tartott, hova szívesen látott minden magyar írót és művészt; nem tett különbséget a neológ és ortológ között, bár maga az utóbbiakhoz tartozott. A vallás dolgában nem volt éppen ily türelmes. A pártfogása alá vett vagy éppen nála segédkező protestáns ifjakat örömest áttérítette a katolikus hitre, ha lehetett, mint Ungvárnémeti Tóth Lászlót. Politikai lapszerkesztő létére nemigen beszélt politikáról, hanem annál örömestebb hallgatta, ha vendégei irodalmi dolgokról vitatkoztak, vagy ha Bihari egy szép nótát húzott. Az írók után a színészeket és cigányzenészeket becsülte legtöbbre, mint a nemzeti nyelv és érzésnek erős támaszait. Sokáig buzgólkodott, hogy Pestnek állandó magyar színháza legyen; leginkább az ő fáradozásai következtében vétetett meg e célra a Hatvani utcában saját háza mellett egy üres telek, de az építésre nem gyűlt elég pénz, a telek sokáig pusztán állott, s végre eladatott gróf Czirákynak. Biharinak, a híres cigányzenésznek, nagy pártfogója volt; temetésére magával vitte vendégeit, s a sírnál lelkes beszédet tartott. Kazinczy triásza rendes vendége volt nagyobb ebédjeinek, s Horvát István itt is oly nagy szerepet játszott, mint Vitkovics házánál. Mily diadalt ült e két lelkes kör, midőn 1810-ben a Marczibányi-intézet megalapíttatott, mely a Marczibányi István hagyományából évenként pályadíjt tűzött a nyelvmívelést illető értekezésekre, s a legjobb magyar munkákat megjutalmazta. Az intézet a nádor pártfogása alatt állott, aki igazgatását egy Pest megyei bizottságra ruházta, a Nemzeti Múzeum befolyása mellett. 1817-ben történt az első jutalmazás Pest megye termében, a nádori biztos jelenlétében; Virág és Pethe munkái koszorúztattak meg s Teleki József gróf pályairatai. 1820-ban maga a nádor osztotta ki a jutalmakat, melyek elsőjét Kisfaludy Sándor *Regéi* nyerték. A jutalmazott írók, ha Pesten voltak, kardosan, magyar díszruhában jelentek meg, s beszédeket tartottak. Majdnem oly pompával, zajjal ment véghez az ünnepély, mintha főispáni beiktatás lett volna. Valóban ez ünnepély emelni kezdte az írót Verbőczy népe szeme előtt. Az irodalom mintegy fölvétetett a rendi alkotmány sáncai közé, vagy legalább azok az írók, kik a Marczibányi-jutalmat nyerték. Itt is Horvát játszotta a főszerepet, ő volt a pályakérdések kitűzője, bírálója s kihirdetője a hírlapok útján. Mint az ország historikusa, a nemzeti becsület védője egész országos tekintélyt vívott ki magának.

Azonban mindezt csak előzménynek nevezhetni. A *Tudományos Gyűjtemény* és *Auróra* megalapításával kezd Pest irodalmunk központjává emelkedni. Amaz 1817-ben indult meg, Fejér György indítványára, Horvát sürgetésére, ez 1822-ben Kisfaludy Károly szerkesztése mellett; mindkettő a Kulcsár és Vitkovics estélyein született és tartatott keresztvíz alá. A *Tudományos Gyűjtemény* volt irodalmunkban az első nagyobbszerű tudományos vállalat. Az egész ország tudományos ereje összpontosult itt, s a nyelvészeti, történelmi és irodalmi viták

állandó tért nyertek. Nem volt pártközlöny, sőt némi határozottabb színezetre sem törekedett. Egykép írt bele ortológ, neológ, y-os és jottista, s a szerkesztő Fejér György mellé adott bizottság csak arra ügyelt, hogy a cikk magában véve érdemes dolgozat legyen, legfeljebb javított vagy rontott rajta valamit, a szerző tudta nélkül is, ami ma is szokása szerkesztőinknek. Itt vívta ki Kazinczy nyelvújítási harcát Beregszászival és másokkal, itt jelentek meg Kölcsey első bírálatai, itt folytatta Horvát történeti nyomozásait. Ide küldé mindenki cikkeit, aki valamely tudománnyal foglalkozott, akár mint szaktudós, akár mint műkedvelő. Emellett e folyóiratnak nemcsak az irodalom terén volt központosító ereje, hanem a társas téren is. A *Tudományos Gyűjtemény* kiadója Petrózai Trattner János, az üzleti érdeken kívül, más szempontból is szerette a magyar irodalmat. Reá is ragadt valami író barátjai lelkesüléséből. Örömest látta házánál az írókat, kivált folyóirata dolgozótársait, s a legtöbbször az ő estélyein vitatták meg nemcsak a szerkesztőségi ügyeket, hanem a magyar irodalom és tudomány nevezetesb kérdéseit is. Vitkovics, Kulcsár és Trattner házai voltak először Pesten a magyar irodalom szalonjai. A főuraknak minden egyébre, még a pesti német színházra is, több gondjuk volt, mint nemzetök irodalmi törekvéseire. Leginkább gróf Teleki László viseltetett érdekkel az irodalom iránt, s olykor meghívta házához a nevezetesb írókat. Maga is író volt, s a Marczibányi-intézet elnöke, fia pedig, József, ekkor tájt lépett az írói pályára, s Thaisz alatt élénk részt vett a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztésében is.

A tudományos irodalom e központosítása hasonlóra ösztönözte a szépirodalmat is. Kisfaludy Károly, ki 1817-ben Pesten telepedett le, már 1819-ben szándékozott megindítani egy zsebkönyvet, mint a szépirodalom állandó közlönyét. Azonban se kiadó, se pénz nem volt. Bátyja, Sándor segített rajta, ki 1820-ban megnyervén a Marczibányi-intézet első jutalmát, az egész négyszáz forintot a zsebkönyv kiadására ajánlotta föl. Horvát izgatására még mások is tettek ajánlatokat, s a vállalat egypár évre biztosíttatott. Így indult meg az *Auróra* 1822-ben, Kisfaludy Károlytól szerkesztve ugyan, de a részvényesek kollegiális felügyelete alatt. Ugyanekkor Bécsben is megindult egy hasonló zsebkönyv, *Hébe* címmel. Igaztól szerkesztve, de a Kisfaludyé csakhamar kivívta felette az elsőséget, s rendkívüli befolyást kezdett gyakorolni szépirodalmunkra. Eleinte az *Auróra*nak is oly kevéssé volt határozott színezete, mint a *Tudományos Gyűjtemény*nek. Majd minden költői irány képviselője írt belé, sőt még nem költők is, mint Kulcsár, Horvát és Teleki József gróf. Kisfaludy kényelmetlennek érezte a részvényesek felügyeletét, nem akart hódolni széptani nézeteiknek, s csakhamar megvált tőlük. A *Hébe* Kazinczy befolyása alatt állott, az *Auróra*val Kisfaludy egész önállóan rendelkezett. A két zsebkönyv önkénytelen némi ellenzéke volt egymásnak. Kisfaludy a nyelvújítók pártjához tartozott, Helmeczy avatta be, a párt egyik legtúlzóbb embere, mértékben írta rímes verseit, kiválón kedvelte a német költészetet, s ennyiben a Kazinczy felekezetéhez tartozott, de költészetének szelleme egypár lényeges pontban különbözött a Kazinczyétól. Kisfaludyt nem lelkesítette sem a valódi görög eszmény, sem az a német-görög, mely a Goethe és Schiller költészetének egyik feltűnő oldala. Kisfaludy inkább a német romantikusok felé hajlott, másfelől élményeinél, míveltségénél, sőt a műfajoknál fogva is, melyeket művelt, szeretett oly tárgyakhoz is nyúlni, melyek meglehetős ellentétben állottak Kazinczy merev idealizmusával. Mindez közelebb vezette Kisfaludyt a nemzeti elemhez, mint bárkit azok közül, kik eddig az új iskolához számították magukat Kisfaludy nem elvből, sem versenyből foglalta el ez álláspontot, odaragadta szelleme, s még inkább szépirodalmunknak az a fejlődése, melyet éppen *Aurórá*ja eszközölt, kivált Vörösmarty feltűntével, kiben e kor írói közt legerőteljesben nyilatkozott a nemzeti szellem. Kazinczy írt az *Aurórá*ba, bár nem annyit, mint a *Hébé*be, szent körnek nevezte az Auróra Kört, Kisfaludy viszont őt mesterének vallotta, de nem szövődött köztük valami benső viszony, s maga a két zsebkönyv is irányuk egypár lényeges különbségét mutatta. Az *Auróra* kizáróan csak a hazai történelemből vett rajzokat közlött, a *Hébe* is közlött ilyesmit, de inkább szerette az eszményies jeleneteket. Az

Auróra kizárt minden élő személyhez írt alkalmi költeményt, minőket nemcsak Virág és Berzsenyi szoktak írni, a római klasszikusok példájára, hanem Kazinczy is. Kisfaludy nyíltan megírta minden dolgozótársának, magának Kazinczynak is, hogy a vers ne személyes, hanem köztárgyat foglaljon magában. Az *Auróra* oly költeményt fogadott szívesebben, mely nem a mitológiából szedte képeit, s előszeretettel fordult az ősi dicsőség felé. A *Hébé*be leginkább a régibb költők írtak. Az *Auróra* lassanként az ifjú nemzedék közlönyévé vált, mely nemzetibb húrokat kezdett pengetni magánál Kisfaludynál is. Ez ifjú írók mindig kifejezték részint őszinte, részint köteles tiszteletüket Kazinczy iránt, de Kisfaludyt ismerték fejöknek. Kazinczy örvendett, hogy az egész új nemzedék a nyelvújítás zászlójához szegődik, hogy a régi ízlés hívei apadnak, de az új ízlésben valami olyat is látott, ami már nem az övé. Csakhamar nagyon is nemzetinek találta költészetünket, mely tulajdonképp csak kezdett nemzetivé válni. „Nem szeretem azt a neki dühödt nemzetiséget - írja Zádornak 1825 decemberében - szeretném, ha a rein menschlich is szólana emellett. Addig éneklik az *Árpádiász*okat, míg végre belecsömörlünk."

Kisfaludy és társai hatását az öreg Virág Benedek is érezte, ki Budán lakott, s kihez híven elvándoroltak az ifjú írók, hogy bemutassák tiszteletöket és áldását kérjék. Ő nem azon aggódott, amin Kazinczy, őt az bosszantotta, hogy igen elszerelmesedett, ellágyult költészetünk. Az öreg nyaranta, alkony felé, rendesen a budai hídfőnél sétált vagy üldögélt. Tisztelői tudták szokását, s itt látogatták meg. Egy nap Szalay, a még gyermekifjú, itt tisztelgett az öregúrnak. Nem sokkal azután jött Kisfaludy Károly is, és beszédbe elegyedett velük. Midőn Kisfaludy eltávozott, Virág hosszan nézett utána, s így szólott Szalayhoz: „Milyen szép magas ember ez a Kisfaludy, egész hérosz, s mégis oly lágy szerelmes verseket ír." A Kisfaludy színművei- és beszélyeiben nyilatkozó realizmus is bántotta a régibb írókat. Midőn a *Kérők* című vígjátéka előadatott, az ügyvédközönség Perföldyben Nagy István kir. alapítványügyi jogigazgató arcképére ismert, s Vitkovics, nagy tisztelője a vélt megbántottnak, megtámadta Kisfaludyt, vendégeitől is támogatva, akik ez arisztophanészi szabadságot a magyar színházra és irodalomra nézve veszélyesnek látták. „No csak bántsatok, sorban színpadra hozlak benneteket" - mondá indulatosan Kisfaludy. *Stibor vajdá*ban szintén rossz néven vették tőle az író és nem író táblabírák a jobbágyság éles rajzát, és izgatást éreztek ki belőle a nemesség előjogai ellen. Nemcsak az életben, hanem az irodalomban is néha éppen az a sajátság teszi kedveltté az embert az ifjak előtt, amiért az öregek morognak. Kisfaludy Károly az ifjú írók egész bálványa lőn, s nemcsak *Aurórá*jával központosítá az ifjú erőket, hanem személyiségével is. Úri, gavallér ember volt, a nők kegyence, ki oly társaságokba is járt, hova társai be nem juthattak. Sokat élt külföldön, nyelveket beszélt, festett. Viharos ifjúsága, kalandjai, tapasztalatai, modern műveltsége, irodalmunkban eddig hallatlan termékenysége, népszerűsége, melyet éppen úgy meg tudott nyerni mint tartani, tekintélyt vívtak neki az öregek előtt, s elbájolták az ifjúságot. A kezdő költő már nem csak Kazinczynak mutatta be zsengéjét, hanem Kisfaludynak is, sőt némelyik csak egyedül Kisfaludynak. Egy egész ifjú irodalom képződött körüle, mely tőle vett buzdítást, irányt.

Azonban a pesti ifjú írók 1823 körül magok között is alkottak egy kis kört, hol kényelmesebben érezték magokat, mint Kisfaludynál, kivel még nem voltak egyrangúak, s ki még akkor inkább pártfogójok volt, mint társok. E kör feje annyiban Kovacsóczy volt, amennyiben 1824-ben egy *Aspasia* című folyóiratot indított meg, mely tért nyitott oly költeményeknek is, melyeket az *Auróra* nem vett föl. Akadt pártfogója is, egy idősb és tekintélyes író, Szemere, ki szertelen nyugtalanságánál vagy hiúságánál fogva egész pályája végéig folyvást az újabb-újabb írói nemzedékhez csatlakozott. Kovacsóczy egy nyaláb kéziratot nyert Szemerétől, melyet ez egy általa szerkesztendő, de abbahagyott folyóirat számára gyűjtött. Így jelent meg az *Aspasiá*ban néhány költemény a régibb íróktól és egypár széptani

értekezés Szemerétől, álnév alatt. A többi író mind az új nemzedékhez tartozott. Pajza (Július álnévvel), Fábián, Toldy (Schedel), Zádor (előbb Stettner, írói néven Fenyéry), Thewrewk, Bárány voltak a rendes dolgozótársak. A vállalat nem sokáig tartott, s hamar semmivé lőn. Kovacsóczy könnyelmű ember volt, s bőven szeretett költeni, ha nem volt is miből. „Kovacsóczy az előfizetési summákat nagyrészt elpazarolta" - írja Zádor Kazinczynak 1825 októberében. A kör felbomlott, jobbjai elfordultak Kovacsóczytól, s kizáróan Kisfaludyhoz csatlakoztak.

Vörösmarty Pestre jőve, először is e körrel kötött szorosb viszonyt. Meglátogatta ugyan egypárszor Kisfaludyt is, ki az 1824-i *Auróra*ba fölvette két költeményét, de akkor ismeretségöknek még csak küszöbén állottak. Hamarább megbarátkozott az *Aspasia* dolgozótársaival, kik, mint ő, feltörekvő s hír nélküli írók voltak. Két költeményt adott az *Aspasiá*ba s egy epizódot *Zalán futása* első énekéből. Fábián és Toldy el voltak ragadtatva a mutatványtól, s csakhamar barátjai lettek az ifjú költőnek. Bajza még nem lakott állandóan Pesten, s csak 1827-ben ismerkedett meg Vörösmartyval. Fábián éppen Hafizt fordította, Tegner és Osszián tanulmányával foglalkozott, s úgy látszik, a keleti és éjszaki költészet felé fordította ifjú barátja figyelmét. Toldy még csak verseket írt, s egypár hírlapi cikkeket és Schiller *Haramjái*t fordította, tele germanizmussal s a neológizmus minden túlságával, de már feltűnő jártassága volt mind a magyar, mind a külföldi irodalmakban, s örömest szolgált az új társnak utasítással és könyvvel. Vörösmarty többször olvasott föl barátjainak töredékeket készülő eposzából, kik némely észrevételeket tettek reá, különösen Fábián arra ösztönözte, hogy mindjárt a cselekvényen kezdődő eposz elébe írjon egy kis bevezetést, mely mintegy előkészítse az olvasó hangulatát. Vörösmarty megfogadta a tanácsot s így készült *Zalán futása* bevezetése az első sortól a harmincadikig.[93]

A jó barátok dicsérgetése s az *Aspasiá*ban közlött töredékek várakozást keltett az írói körökben. A töredék tetszett ugyan, de kevesen bíztak a sikerben, maga Kisfaludy Károly is úgy nyilatkozott, hogy ily hosszú lélegzetű költemény nagyon megpróbálja az embert, s féltette az ifjú költőt. Fábián nem kételkedett, hogy az eposz nagy hatást fog tenni, s azt írta Zádornak, hogy egy rendkívüli költőnk állott elő. Zádor Vasból csak azért utazott le, hogy megismerkedhessék az új társsal. Ő is e körhöz tartozott, s egypár költeménnyel lépett föl az *Aspasiá*ban és *Auróra*ban. Csakhamar szenvedélyes tisztelője, barátja lőn Vörösmartynak. Az ifjú költő pesti barátjai közt senkivel sem állott szorosb baráti viszonyban, mint Zádorral. A többi még akkor csak irodalmi barátság volt. Amint viszonyuk erősödött, Zádor hasonló érzülettel viszonozta e ragaszkodást. Dicsekedő örömmel nevezi barátjának, Kazinczyhoz írt leveleiben, e ritka szívű embert és szabad szellemű költőt, ki független és nemzeti modorban kezdi pályáját. De néha tüzesen vitatkoztak szóval és levélben, inkább nyelvészeti, mint esztétikai dolgokon. „Ez így van jól - írja egyszer Zádornak - az etimológia, szokás, s az én akaratom szerént." Akaratját, költői ízlését éppen oly nyomós oknak tartja a nyelv dolgában, mint az etimológiát és szokást. Érzi, hogy a magyar nyelv géniusza szuverén hatalommal ruházza föl s uralkodni van hivatva a magyar költői nyelven.

Zádor megismertette Fáyval s elvitte hozzá a huszonegy éves Deák Ferencet, ki 1824-ben valami pörös dologban több ideig mulatott Pesten. Vörösmarty a Kishíd utcában a „Vadászkürt" 10. számú szobáiban lakott növendékeivel. Itt találkozott először a két férfiú, kikre oly nagy szerep várt a megifjuló Magyarország történetében. A költő olvasott *Zalán*jából a leendő államférfiúnak, kit éppen úgy meghatott a csodás bájú nyelv, mint a nemzeti fennköltt

[93] *Vörösmarty levele Zádorhoz.* Vörösmarty minden munkái. *Pest. 1864. III. k. 279. lap.* Összes munkái. *Budapest, 1884. II. k. 465. lap.*

érzés. Az ősi dicsőség költője s az ősi jog védője a rokonszenv dobbanását érezték szívökben, mely később oly nemes és ritka barátsággá fejlődött. Nemcsak tehetségök és hírök varázsa vonzotta egymáshoz e két férfiút, hanem jellemök és kedélyök összhangzata is több pontban. Mindkettőben ugyanazon erkölcsi és nemzeti mély érzés, ugyanazon erős, de titkolt vagy elnyomott szenvedélyesség, ugyanazon csöndes komolyság és magyaros humor. Mindkettő a néppel összeolvadó magyar nemesség kifejezése, az ősi nemzeti típus kinyomata, a korszellem hatása alatt mintegy megifjodva. Vörösmarty éppen annyira különbözött Kisfaludy Sándortól, mint Deák Nagy Páltól. Kisfaludy Sándornak a nemesség volt a nemzet, mint Nagy Pálnak. Vörösmarty az egész nemzethez szólott, s folyvást visszhangoztak lantján azon politikai eszmék, melyekért ifjuló nemzete küzdött, Deák is mint a nemzet államférfia szerepelt s a Széchenyi felköltötte reformeszméket oltva be az ősi alkotmányba, a nemesi jognak nemzetivé átváltozását segítette elő. Vörösmarty hatása bevégződött e korszakkal, s csak a forradalomig terjedt. A Deáké átnyúlt a másik korszakba is, hogy megvédje a jövőnek mindazt, ami a múltban egyedül drága. Vörösmarty 1825-1845-ig állott hatása legmagasb fokán, Deák 1861-1867-ben érte el azt. A két korszakot a forradalom árja és romok választják el egymástól, de felettük az ősi dicsőség és az ősi jog csillaga dereng, egy-egy fénysugárt vetve a homályos jövőbe. E fényben a két barát szelleme ismét találkozott.

1825 elején már készen és kijavítva állott *Zalán Futása* s Vörösmarty előfizetési íveket bocsátott ki. Társai bátorították s izgatták az előfizetés ügyében, kivévén Bajzát, ki Oroszból 1825. máj. 30-ról így ir Toldynak: „Vörösmartynak óhajtanám, hogy előfizetője ne legyen. Kár oly nagy munkával sietni, egy nagy eposzt nem lehet úgy venni, mint tíz-tizenkét sorból álló kisded dalt, melynek hibáját, szépségét gyakorlott fej azonnal kitalálhatja. Igen sokat monda az a soha meg nem vetendő kritikus, ki azt mondá, hogy *nonum prematur in annum*, csak hogy jól meg kell őt érteni, s nem oly félszegül magyarázni, mint szokták közönségesen magyar íróink és nem-íróink. Én a derék ifjút tisztelem, s nálam senki őt jobban nem tisztelheti. Aki oly darabot ada, mint a *Tűnődő*, méltó a tiszteletre, a nemzeti tapsra. Ez s az ő *Fellegekhez* rosszul címzett darabja az ez évi *Auróra*nak becsesb darabjai közé fognak számláltatni. Hogy neve ragyogjon, úgy óhajtom, mintha saját nevem volna, ennek okáért féltem, mert *Zalán*járól az én jóslatom az, hogy ha most hamarjában kijövend, el fog feledtetni!” Bajza még ekkor nem ismerte Vörösmartyt személyesen és *Zalán futásá*ból nem olvasott egyebet az *Aspasiá*ban megjelent mutatványnál. Se a baráti rokonszenv, se a mű szépségei nem enyhíthették kritikai szigorát, mely mint levelei bizonyítják, már fiatal korában nyilatkozott benne, nemcsak mások, hanem önmaga iránt is. Azonban e nyilatkozat, úgy látszik, nem az eposz természetének mélyebb vizsgálatából származott. Ő csak féltette pályatársát, de nem arra gondolt, hogy egy nagy tehetségű fiatal költő írhat a költészet nem egy fajában remekművet, sőt egy s más tekintetben zseniális eposzt is, de olyat nehezen, mely az elsőrendű eposzok mellett foglalhasson helyet, mert az ily eposzokat a népköltészetben századok teremtik, a műköltészetben pedig hosszú évek, sőt egy egész élet. A várt mű 1825 augusztusában megjelent, csinos kiadásban, a címlapon rézmetszettel, amelyet Kisfaludy Károly rajzolt. Úgy látszik a cenzúra keveset vagy éppen semmit sem törült ki belőle. A politikai viszonyok egy kissé enyhültek, a kormány visszadöbbenve a heves és kitartó ellenállástól, hajlandónak mutatkozott visszavonni törvénytelen rendeleteit. Az országgyűlés majdnem bizonyos volt, a cenzorok engedtek valamit szigorukból. Legalább Zádor 1825-ben Kazinczyhoz írt egyik levelében dicséri Dreschert, a budai cenzort, hogy szép szabadelvűséget tanúsított Vörösmarty *Zalán*ja s az 1825-i *Auróra* iránt. Vörösmarty a maga költségén adta ki művét és előfizetés útján. Nem sok előfizető gyűlt reá, a könyvárusoknál is lassan kelt, de hatása mind az irodalmi körökre, mind a míveltebb közönségre rendkívül nagy volt. A politikában a kihirdetett országgyűlés, az irodalomban *Zalán futása* volt a beszéd főtárgya. Természetesen a politikai érdek volt a hatalmasabb, de az ősi jogok védői s az ősi dicsőség

dalnoka közti rokonságot mindenki érezte, magok az illetők legjobban. Az ország jogait visszakövetelő s a nemzeti fájdalom hangját hallató szónokok beszédeihez jól illett az eposznak mind tárgya, mind hangja. Vörösmarty egy politikai nagy pillanatban lépett föl, mintegy a kor kifejezése volt, s költőjévé avatták. Az irodalmi körök is tapsoltak a sikernek, bár különböző okokból. Az Auróra Kör a rég várt epikust üdvözölte benne, a nemzetit és romantikust, ki elhagyja a klasszikai példányokat, de az újabbakat sem igen követi, s valami eredetit vegyít költészetünkbe. Emellett e kör örvendett, hogy saját kebeléből emelkedik ki e rendkívüli tehetség, ki egy még eddig betöltetlen helyet foglal el. A drámában Kisfaludy Károly volt a koszorús, a lírában többen osztoztak a babéron: Kisfaludy Sándor, Virág, Berzsenyi, Kisfaludy Károly; az epikus koszorújáért még egyetlen kitűnő költő sem versenyzett. Senkinek sem esett nehezen, hogy Vörösmarty elfoglalta az üres helyet, sőt Kisfaludy Károly benne ismervén föl epikai költészetünk elsőrangú tehetségét, leginkább ilynemű dolgozatokra buzdította. Kulcsár és ortológ társainak az tetszett, hogy Vörösmarty, bár a neológokhoz tartozik, mégis kevésbé az, mint a többiek, s van benne valami régies is. Fáyt elbájolta a színek és képek gazdagsága, s nemegyszer mondotta tréfásan, hogy Vörösmarty költészete hasonlít a nehéz szövetű, aranyhímes magyar szoknyához, mely akkor is teltnek látszik s megáll a földön, ha hiányzik belőle a szép termetű hölgy. Szemere csodálkozott az egészen új nyelven, mely sem régi, sem a megújított, és szokása szerint egy csoport paradoxonban fakadt ki. Horvát István az ősi dicsőség dalnokát üdvözölte benne, mintegy testvérét, ki az a költészetben, ami ő a történelemben.

Szóval, majd minden nevezetesb írónak tetszett valami e műben, s legalább magánkörben hallatta róla ítéletét. Csak Kazinczy hallgatott, ki mint kritikus Kovacsóczyt is bámulni tudta, s kivált leveleiben általában nemigen sajnálta a bókot egyetlen hozzá folyamodó írótól sem. Sajátságos jelenség, de neméppen érthetetlen. Vörösmartyra már Teslér figyelmeztette Kazinczyt, ki 1824-ben Kovacsóczyhoz írt levelében üdvözölte is a tehetséges ifjút, mint szokott minden ifjú írót, ki a neológizmushoz csatlakozott. Vörösmarty megköszönte a figyelmet egy kis levélkében, mely tele őszinte tisztelettel, de nincs benne holmi lelkesülésbe oltott hízelgés, melyhez annyira szoktatták Kazinczyt barátjai és tisztelői. Kazinczy felelt e levélre, biztatta, mert jó jel - úgymond - mikor a kezdő nem félig érettet nyújt, s kéri, hogy írja meg neki életadatait. Vörösmarty teljesítette e kérelmet, s egyszersmind mutatványt is küldött *Zsigmond* című drámájából. Itt megszakadt levelezésök egész 1827-ig.[94] Lehet, hogy Kazinczy száraznak találta Vörösmarty modorát, ki nem értett a levélírás mesterségéhez, se magáról, se másról nem tudott szellemesen csevegni, vagy ódái lelkesüléssel ömledezni. Valóban Vörösmarty éppen oly rest levélíró volt, mint kevés szavú, s leveliben rendesen csak a szükségesekre szorítkozott. Ritkán nyílt meg, vagy engedte át magát fölindulásának, s éppen nem kedvelte se a szívből jövő, se a mesterkélt bókokat. Kazinczy levélírónak született, annyira, hogy leveleiben nemcsak mint stiliszta a legkitűnőbb, hanem jellemének szeretetreméltósága és gyöngesége is itt nyilatkozik leghívebben. A levélírásban éppen oly kevés érintkezési pont volt köztök, mint a költészetben. Midőn *Zalán futása* megjelent, Széphalomról nem repült hozzá üdvözlet, midőn Kazinczy a *Minervá*ban az 1825-i *Auróra*t bírálta, melyben éppen akkor látott világot *Cserhalom*, csak érinti Vörösmarty e második nagyobb művét. Toldy, ki mindinkább bámulta Vörösmartyt, egész nehezteléssel írta neki, hogy ez valóságos részrehajlás. „Jól mondod - viszonzá Kazinczy 1826. nov. 6-án - hogy részrehajlással vagyok Vörösmarty iránt. Hogy azt ismerd, jer, lásd, mint tanulja fiam skandálni a hexametert *Zalán*on, mint tudja érteni a poétai szólást *Zalán*on, s midőn vele

[94] Kazinczy levelezése Kisfaludy Károllyal s ennek körével. *Kiadta Kazinczy Gábor. Pest, 1860. 209-212. lap.*

olvasom *Zalán*t, mint tanulja ellágyult, elváltozott hangomon ismerni a nemzet nagy díszét. *Cserhalom* nekem annyi, mint egy egész poéma, s nem számlálom a kisebb dalok számába. *Zalán* és *Cserhalom* felől én is egyedül akarok szólani s ha eddig hallgaték, nem hidegségre mutat."[95]

Toldy kapva kapott e kicsikart nyilatkozaton, s örömmel iktatta be a Vörösmarty eposzairól írt esztétikai értekezésbe, azzal mentegetve magát Kazinczy előtt, hogy ezzel tartozott mind neki, mind Vörösmartynak; Vörösmartynak azért, mert a mellőztetés nehezebben esik bármely megtámadásnál, neki azért, hogy az olvasó olyast ne higgyen felőle, mi bizonyosan nincs szándékában. Kazinczy helybenhagyta levele fölhasználását, de nem tartotta meg ígéretét és soha sem írt *Zalán*ról, se *Cserhalom*ról. Ahelyett elpanaszolta Guzmicsnak, mily rossz néven vette tőle Toldy, hogy *Zalán*t és *Cserhalmo*t nem magasztalta, s egész elkeseredve kiált föl: „Föltettem magamban, hogy magamba zárom örömömet és bosszúságomat, s többé semmit sem recenzeálok. Igaza van gr. Majláthnak, noha nem ily baj miatt mondá a szót: Unsere Schriftsteller sind doch sehreckliche Pedanten."[96] Guzmicsnak is ígéri, hogy írni fog e két műről, s egyszersmind egy későbbi levélben odavet egypár megjegyzést, amelyekben őszintébb a gáncs, mint a méltánylat. *„Zalán*nak ossiani kezdete - úgymond - engem igen kedvesen lepe meg; csodálom, irigylem azt, valamint könnyűségét. De azt is csodálom, hogy ez a lelkes ifjú a maga eposzával ily hamar elkészülhete, hogy azt ily hamar kiereszthető... Én azt szerettem volna, hogy *Zalán*jában leltem volna több nyomait Homérnak, nevezetesen azokat a Homérban oly szép hasonlatokat. Lehet e nemben szép ami nem homéri is, de engem igen gyönyörködtet, midőn a Homér nemében homérit lelek. *Zalán*ban sok sürgés-mozgás (akció) van, s ő a hadi dolgokat szépen és szép mértékben egyesítette az emberi szív érzéseivel. *Zalán*nal literatúránk és korunk kevélykedhetik, de *Zalán* is sokat nyert volna mint minden egyéb munka, ha Vörösmarty követte volna Horác intését... *Salamon*t tegnap vevém. Íme epikus és dramatikus azon egy személyben. Melyik lesz nagyobb, melyik kisebb. Még eddig a dráma nem vala íróinknak a legszerencsésebb pálya."[97]

Elvégre Vörösmartynak is írt, midőn ez neki 1827-ben *Salamon*ból ajándék példányt küldött. „A művészt akkor dicsérjük - így szól a levél - midőn munkája csodálatában felejtjük dicséretét, ezt mondja *Emilia Galotti*ban a herceg. Halld tehát, miért nem szólék én *Zalán*ról, a szép *Cserhalom*ról és most miért nem *Salamon*ról. De halld azt is, hogy soha nekem kedvesebb tömjény nem gyújtatott, mint amelyet a bodrogi barna leánykától vettem."[98] Általános bókok minden eszmei tartalom nélkül, s az, hogy *Salamon*t egy sorba teszi az eposzokkal, kétkednünk kényszerít őszinteségében, mert Zádorhoz írt egyik levelében kedvezőtlenül nyilatkozik *Salamon*ról, s különös, hogy drámában éppen egy lírai költeményt emel ki, Jolánka dalát, amelyet magára célzónak tart, mert Jolánka a széphalmi pusztát emlegeti. Egyébiránt később Toldyhoz írt leveleiben többször üdvözli és magasztalja Vörösmartyt, de mindig egy rangban a többi tehetségesb ifjú költővel, ide értve Kovacsóczyt is. Ez szerfölött bosszantotta Toldyt: „Mint hüledezünk - kiált föl - midőn látjuk, hogy némelyek iránt mily rettentő tévedésben vagy."[99]

---

[95] Kazinczy levelezése Kisfaludy Károllyal s ennek körével. *55. lap.*

[96] Kazinczy F. és Guzmics I. közti levelezés. 1822-1831. *Kiadta Gulyás Elek. Pest, 1873. 111. lap.*

[97] *Ugyanott, 111. lap.*

[98] Kazinczy levelezése Kisfaludy Károllyal s ennek körével. *Kiadta Kazinczy Gábor. Pest, 1860. 88. lap.*

[99] *Ugyanott. 43. lap.*

Valóban Kazinczy Vörösmartyban s a többi ifjú költőben inkább csak azt dicsérte, ami irányával összhangzó volt, tudniillik, hogy a neológizmus zászlójához csatlakoztak, mértékben írják a rímes verseket. De az visszatetszett, hogy némelyek, különösen Vörösmarty, elhajlanak a német-görög klasszicizmustól. Emellett Vörösmartyt a szokottnál nagyobb költői tehetségnek soha sem ismerte el. Csak félig-meddig telt öröme az új nemzedékben, s leginkább abban nyugodott meg, hogy általában költészetünk fölzsendül. „Én ősz fővel - írja Guzmicsnak az *Aspasiá*ról - s Döbrentei a férfikor erejében nem irigyli-e Vörösmartynak, Kovacsóczynak, Júliusnak, Emilnek némely itt állott verseiket?"[100] Kis Jánosnak az Auróra Körre célozva így ír: „Az az út, melyet nekünk kelle irtani, íme törve van, s lelkes ifjúink futnak, ahol nekünk mászni kelle. Mint örvendek, hogy nyílni látom a szép tavaszt." Később: „Mi lehet idővel ebből a Kovacsóczyból, Bajzából és Vörösmartyból."[101] Folyvást egy sorba teszi Vörösmartyt Kovacsóczyval. Valami kiválóbbat nem talált benne, s úgy látszik, nem csüggött költészetén bensőbb szeretettel. Kazinczy valóban sok mindent megtámadhatott volna *Zalán*ban, a műalkatot és jellemrajzot egyaránt, de azt el kellett volna ismernie, hogy e fiatal költő új világot nyit költészetünkben, s oly nyelven szólal meg, aminőn még egyetlen magyar költő sem. De éppen e kettő tetszhetett legkevésbé Kazinczynak. Ő Toldyhoz írt egyik levelében[102] (1827) önérzetbe vegyült mély meggyőződéssel mondja, hogy egy magyar író dolgozatán sem ismer annyi klasszicitást, mint a magáén, nem szépséget ért alatta, hanem klasszikai ismeretséget, s ez alatt nemcsak a reminiszcenciákat, allúziókat, hanem a színt, mégpedig ott is, hol új vagy régi klasszikai példány nem lebegett szeme előtt. Kazinczynak igaza volt, s éppen ezért nem tetszhetett neki eléggé Vörösmarty, kiben a hexameteren kívül semmi sem emlékeztetett a német-görög klasszicizmusra, Kazinczy a nyelvújítás halhatatlan hőse volt, s a művészibb próza és költőibb szólam megalapítója. Vörösmarty elfogadta a nyelvújítást, de bizonyos határnál megállapodott, s a magyar költői nyelv szépségeit más úton kereste, oly úton, mely inkább megegyezett a nyelv géniuszával. Nem irigység, hiúság választák el egymástól az agg és fiatal koszorúst, hanem ízlés és eszmék, melyek néha erősb válaszfalak magoknál a szenvedélyeknél is. Tisztelték egymást, de lehetetlen volt egymás költészetét őszintén szeretniők.

6

Vörösmarty felhagy a nevelőséggel. Haboz az írói és ügyvédi pálya között.
Az írók jövedelmei. Néhány hónapra újra nevelősködik. Kiadja *Salamon*t.
Kirándulásai a vidékre. Tiszteletdíjai. Székesfehérvárott akar megtelepedni
mint ügyvéd, majd Pesten marad és átveszi a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztését.
Munkássága 1823-1833. Irodalmi állapotok. Viszonya Kulcsárral,
Szemerével és Vitkoviccsal. Horvát István hatása Vörösmartyra.
Egy új nagy eposz terve. Az Auróra Kör; tagjai, törekvése és iránya

A huszonöt éves ifjú országos hírre emelkedett, s a pesti irodalmi körök kedvencévé lőn. Éppen akkor mosolygott reá a dicsőség, midőn szíve a szerelem élethalálharcát vívta, éppen akkor tüntették ki az emberek, midőn hivatal, életmód nélkül állott a világban. Bevégezvén tanítványai nevelését, 1826 augusztusában megvált a Perczel-háztól s Budára, Zádor barátjához költözött, majd onnan novemberben Fehérvárra utazott anyja látogatására.

---

[100] Kazinczy és Guzmics közti levelezés. 1822-18 31. *Kiadta Gulyás Elek. Pest 1873. 111. lap.*

[101] Kazinczy levelei Kis Jánoshoz. *II. köt. Budán, 1842. 304., 325. lap.*

[102] Kazinczy levelezése Kisfaludy Károllyal s ennek körével. *88. lap.*

Nem tudta, mitévő legyen, az ügyvédséghez fogjon-e, vagy mint író próbáljon megélni. Ez utóbbira nézve neméppen biztatók voltak a kilátások. A magyar irodalom nemigen jövedelmezett. Maga Kisfaludy Károly, a legtermékenyebb és legnépszerűbb író is keveset kapott az irodalomból. Nem annyira könyvárusoknál kelt a könyv, mint inkább magán, úgyszólva házi úton. Az író tíz-húsz példányt küldött eladás végett a vidéki írókhoz, barátjaihoz vagy irodalmi buzgóságokról ismeretes papokhoz s megyei tisztviselőkhöz. E vidéki bizományosok édesgették, erőszakolták az irodalomhoz a közönséget, mely lassanként növekedett. Néha a könyv mind elfogyott, de a szegény bizományosok kárban maradtak. Bajza bosszúsan panaszolja Toldyhoz írt egyik levelében 1824 körül, hogy az idén és tavaly is neki kelle megfizetni a hozzá küldött *Aurórá*k egy példányát. Tavaly elvittek tőle egy példányt s oly megrongálva adták vissza, hogy nem számolhatott be vele; az idén egy úrihölgynek adott át egyet megtekintés végett, gondolván, hogy így könnyebben megveszi, azonban ez ajándéknak gondolta, s most már ő kénytelen megfizetni az árát.[103] A könyvárusok csak kivételképp fizettek tiszteletdíjat, legföljebb kinyomatták a művet, s néhány példánnyal elégítették ki az írót. A szerkesztők sem fizettek, maga az *Auróra* is ritkán volt oly helyzetben, hogy tiszteletdíjat adhasson. A legtöbbször nem találkozott kiadó, s az író saját költségén vagy úgynevezett kamat nélküli részvétkölcsönökön adta ki művét, a jövedelemből visszafizetés föltétele alatt. Pesten Forgó, a megyei főorvos, Kulcsár, Rudics József, a Kisfaludy Károly barátja, voltak a legelőzékenyebb kölcsönzők.

Vörösmarty is így szándékozott kiadni színműveit, előbb *Salamon*t, melyet régebben írt s újabban átdolgozott, aztán *Kont*ot, melyet 1825-ben bevégzett, s több ízben egész 1830-ig a kiadásra javítgatott. Úgy látszik, hogy részint színművei s más munkái kiadásába, részint pedig a megalakulandó akadémiába vetette reményét, hol előbb-utóbb számára is nyílik hely. Elhatározta, hogy ameddig lehet, független ember s író marad. „Az én kedves Vörösmartym - írja Zádor Kazinczynak 1826. szept. 18-ról - augusztus végével mondott le kilenc (helyesebben nyolc) évig viselt nevelői tisztéről. A jövő esztendőt egészen, géniuszának s a tudományoknak akarja élni és színjátékait közrebocsátani. Legelőször *Salamon* megyen az ide zárt jelentés szerint sajtó alá, megigazítva, s amennyire az egésznek fölforgatása nélkül lehetséges volt, újra átdolgozva, s így aztán a többiek."[104] Vörösmarty jól érezte magát e szabad, független helyzetben, de úgy látszik, szűkös állapotban élt. Legalább azt mutatja az a körülmény, hogy néhány hónapig ismét nevelősködött egy Tolna megyei birtokosnak Pesten tanuló fia mellett. „Nemrég tudtam meg - írja hozzá Teslér Szederkényről 1827. márc. 12-ről - hogy Sauska Egi prefektusa vagy, de azt homályosan hihettem, minthogy múlt nyári leveledben egészen lemondtál a rég megunt pedagógusságról."[105] Azonban e nevelőségről alkalmasint hamar lemondott, mert 1827 áprilisában már nagybátyjához, a Fehér megyei Keszibe rándult, hova többször menekült a főváros zaja és drágasága elől. *„Kont*ot most tisztázom - írja innen Zádornak április 30-ról - nem tudom, hogy járok vele, de aligha sok bajba nem kerül, már csak általesem rajta, aztán visszatérek az eposzi pályához." Innen nemsokára visszatért Pestre, s még májusban Zádorral a dunántúli megyékbe utazott. Ez utazást csak látogatás és szórakozás végett tette. Pannonhalmán Guzmiccsal ismerkedett meg, Kehidáról Deákkal együtt Sümegre rándult, Kisfaludy Sándor látogatására, kirül, mint egyik levele mutatja, azt

---

[103] *Bajza Toldyhoz írt kiadatlan levelei. Toldy kézirat-gyűjteményében, jelenleg az Akadémia birtokában.*

[104] Zádor Gy. levelezése Kazinczy Ferenccel 1823-1831. *Budapest, 1886. 86. lap.*

[105] *Teslér kiadatlan levelei Vörösmartyhoz. Vörösmarty Béla birtokában.*

tartotta, hogy először öntött lelket költészetünkbe, bár drámáiról szigorúan ítélt, s jól ismerte regéi hibáit, melyeket egyik bírálatában ki is emel.

Meglátogatta Balatonfüredet is, hova később a harmincas években többször kirándult: amikor aztán Tihanyba is elment, melynek visszhangját megénekelte, s hol a pásztorgyermekekkel örömest ingerkedett, csak attól vásárolva kagylót, aki olvasni tudott, vagy kiáltatva velök a visszhangot:

Ázik az, aki halász
Fázik az, aki vadász

s gyönyörködve, ha elvétve így kiáltoztak:

Fázik az, aki halász
Ázik az, aki vadász.

Az út jól hatott reá, a tájak szépsége táplálta képzelmét, barátai és tisztelői jóindulata emelően hatott kedélyére. Lekötött alárendelt helyzetben élvén eddig, most forgott először a világban mint szabad ember. Azonban rövid ideig tartottak e gond nélküli, szabad napok. Otthon aggodalmak várták. Már júliusban hazaérkezett, s mind inkább belátta, hogy vagy ügyvédséget kell kezdenie, vagy más hivatal után kell látnia. Eddig leginkább *Salamon* drámájából élt, melyre több előfizető gyűlt, mint *Zalán*ra. De ez csekélység volt az ő helyzetéhez képest, kinek öreg anyját is segíteni kellett. Az *Auróra*ban megjelent munkáiért eleinte nem kapott semmit, később *Eger*ért Kisfaludy száz forinttal kínálta meg, s ezt mint valami különösséget írja meg Zádornak. „Mit tegyek - folytatja - el nem fogadnom nem lehet, mert nagyon reám fér." Emellett nemigen tudott dolgozni olyast, amihez kedve nem volt. Nem tartozott az élelmes írók közé, kik a könyvárusok megrendelésére tüstént megmozdítják a tollokat. Károlyi kiadó és nyomdatulajdonos, ki ipa Trattner üzletét átvette, egy húsz nyomott ívnyi imádságos könyv fordításával kínálta meg. „Minek utánna - írja Zádornak - majd megbántam, majd óhajtottam a dolgot, utoljára úgy tettem, hogy majd sokat kérek, s meg nem fogja adni, mert le akarám rázni magamról. Nem lehetett. Nyolcvan forintot kértem, azaz 80 forintot, s megígérték." Aztán kéri Zádort, fordítsa le ő, legyen övé a tiszteletdíj, a benne előforduló verseket lefordítja maga minden díj nélkül, csak szabaduljon kötelezettsége alól. Így most sem lehet megélni az irodalomból, hát még akkor. Vörösmarty elhatározta, hogy Fehérvárra telepedik le, ügyvédkedni fog, s édesanyját magához veszi. Ez elhatározásában még inkább megerősíté anyja állapota, kinek ez év novemberében látogatására ment, s kit a legnyomasztóbb körülmények közt talált. „Ide érkeztemkor - írja Zádornak 1827. nov. 19-ről - anyámat betegen találtam, elhagyatva szegényt mindenektől, csak azoktól nem, kik rajta keveset vagy éppen nem segíthetnek, azonkívül pusztán mindent, mindent veszendőben. De ebből elég ennyi is." Hogy Vörösmarty Székesfehérvárra akart telepedni, több levél bizonyítja. Csató Grätzből, 1827. aug. 5-én így ír hozzá: „Azt írták nekem, hogy barátom több vármegyén keresztül tett útjából ismét Pestre tért vissza, s hogy, de nem tudják mikor, ugyancsak barátomuram Fehérvárra szándékszik megtelepedni."[106] Zádor ez idő tájt sajnálva írja Kazinczynak Pestről, hogy „Vörösmarty minden kérések ellenére Székesfehérvárra szándékszik az ügyvédi pálya végett." Székesfehérvárott inkább várhatta ügyvédi szerencséjét, mint Pesten, s amellett ott inkább remélte ápolhatni szegény öreg anyját is. Azonban egy véletlen eset másképp határozott. Károlyi, a *Tudományos Gyűjtemény* kiadója, látván, hogy Thaisz alatt e folyóirat mindinkább süllyed, új szerkesztő után nézett, s többek tanácsára Vörösmartyra esett választása. Vörösmarty Pestre jövén, elfogadta a szerkesztést. A szerkesz-

[106] *Csató Pál kiadatlan levelei, Vörösmarty Béla birtokában.*

tői tiszteletdíj ugyan csekély volt, nyolcszáz váltó-forint, de mégis több, mint amennyit az első években az ügyvédségből remélhetett. Ide járult még barátjai biztatása is, kik közreműködésöket megígérték, s a kiadó ajánlata, ki más munkáról is biztosította, s nemsokára megkínálta az *Ezeregy éjszaka* fordításával, tiszteletdíj mellett. Vörösmarty már 1828 januárjában hozzáfogott a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztéséhez, melyet egész 1832 végéig folytatott, mikor aztán Horvát István lőn utóda.

E tíz év, 1823-1833, a nevelői és szerkesztői gondok között is legtermékenyebb korszaka volt költői munkásságának. Alig végezte be *Zalán futásá*t, már kész volt *Cserhalom*mal (1825); két tündérregéje *Tündérvölgy* és *Délsziget* csaknem egyszerre születtek (1826); *Eger*be 1827 augusztusában kezdett, midőn útjából visszatért, s már kész volt vele novemberben; *Széplak*ot (1828), *Magyarvár* (1828) és a *Rom* (1830) töredékek és a *Két szomszédvár* (1830) követték. A drámában is élénk munkásságot fejtett ki. Alig végezte be *Zsigmond*ot, már kész volt a *Bujdosók*kal s a *Hábador* című drámai költeményt írta (1826). *Salamon* s a *Bujdosók* javításába fogott, s mindkettőt kiadta (1827-1830); s nem sokkal azután ismét két drámát írt: *Csongor és Tünd*ét (1830), *Kincskeresők*et (1832). Ezenkívül számos lírai költeménnyel, epigrammával, balladával gazdagította az *Aurórá*t és *Koszorú*t, a *Tudományos Gyűjtemény* mellékletét. A szerelem és hazafiság ifjú tüze lelkesítette, a dicsőség szomja nem hagyta nyugodni, s Pest irodalmi körei nemcsak buzdították, hanem tárgyat is kölcsönöztek költészetének.

Harminc év óta az irodalmi viszonyok sokat változtak. Kazinczy és társai úgyszólván egymásnak írtak, egymás buzdítása pótolta a közönség koszorúját, levelezésök a hírlapokat. Most már volt közönség, bár csekély, de folyvást növekedő, s mi több, a nemzet hallgatni kezdett íróira. Kölcsey megvallotta magáról, hogy nem előre föltett szándékból lett író, hanem mert barátokat keresett, s az ifjúság romlott seregében nem találhatta föl egyebütt, csak az írók közt. E korszak íróinak némelyike nem is hitt a jövőben, csak hazafi kötelességét teljesítette. Virrasztott a haldokló fölött, de nem remélte gyógyulását. „Én azok közül való vagyok - mond Kölcsey 1814-ben Döbrenteihez írt egyik levelében - kiknek reményök nyelvünk virágzására nézve nem nagy. Híjába nézek előre, semmi szélesebb, szebb pálya nem nyílik föl, s literatúránk stúdiuma privát stúdium marad mindvégig," s minden, amivel Döbrenteit vigasztalni tudta, csak ennyi: „Nem vigasztalhatjuk, hevíthetjük-e a köztünk hanyatlót azzal, amit Apollón a trójai hősöknek mondott: Nem tudnátok-e oly férfiak lenni, hogy a sorsnak ellenére is győzelmet vegyetek."[107] E szavak egészen kifejezik a Kazinczy korabeli írók helyzetét. Vörösmarty föllépteкor e tekintetben is változás történt. Az irodalom többé nem volt magántanulmány, hatni kezdett a nemzetre is. A győzelem csaknem bizonyosnak látszott, s a diadal előérzete fokozta a küzdelem erejét. Az író társadalmi állása, anyagi helyzete keveset javult ugyan, de már dicsőségről álmodozhatott, s hihetett a jövőben.

A jövő kárpótolta a múltat és jelent. A tavasz ébresztő fuvalma érzett, a nyugtalan ifjú kedély álmai derengtek irodalomban és politikában egyaránt. Az alkotmány győzelme, Széchenyi föllépte, az Akadémia alakulása felvillanyozta Pest irodalmi köreit, melyeknek Vörösmarty nemcsak vendége volt már, hanem ünnepelt tagja is.

E körökben töltötte munkától szabad óráit, s úgyszólva egész társasága írókból állott. Írókkal járt kávéházba, vendéglőbe, velök a német színházba is, ha Shakespeare-művet adtak; de ez ritkán történt, mert nemigen volt pénze. Kulcsárnál, kihez sokszor járt ebédre, leginkább a régi írókkal találkozott. Az öregúr különös szívességgel viseltetett iránta, s mind azon törte fejét,

[107] Kölcsey munkái. *Pest, 1861. VIII. k. 148. lap. Új kiadás. Budapest, 1887. X. k. 32. lap.*

hogy kegyeltjének gond nélküli állást szerezzen. Nem szerezhetett, de azért oly pártfogót játszott irányában, mintha csakugyan valamire segítette volna. Vörösmarty tisztelte Kulcsárt, de néha bántotta modora, s egész fölindulással mondá egyszer Szalaynak, Kulcsárra célozva: „Hálát kívánnak az emberek, azt értem, de kutyahálát, azt nem értem, s nem is fogom soha." Szemerénél is többször megfordult, s nála ismerkedett meg Kölcseyvel, de ismeretségök nem erősödött barátsággá. Kölcsey Szathmárban lakott, s ritkán jött Pestre, Szemere pedig okkal és ok nélkül többször meghasonlott az Auróra Körrel, melyhez Vörösmarty mindvégig hű maradt. Szemere 1826-29 az *Élet és Literatur*át szerkesztette. A folyóirat kitűnő volt, de szerkesztésénél alig lehetett valami különcebb. Se rovatai nem voltak, se tartalomjegyzéke. A legtöbb cikknek címe is hiányzott. Nyitva állott mindenféle véleménynek, s néha igen furcsa vélemények ellensúlyozás nélkül maradtak. A folyóirat azzal nyílt meg, amit más lapok jót és rosszat mondottak felőle, aztán következett egy széptani vagy nyelvészeti értekezés, majd költemény és dráma, s nyomban reá a bírálat. A szerkesztői jegyzés jogát hol egyik, hol másik író gyakorolta saját neve alatt, de sohasem maga a szerkesztő. Írók magánleveleit is kiadta e folyóirat, s ennek alapján egy egész nyílt levélpolémiát hozott divatba. Szemere mindig valami különösen törte fejét, így ötlött eszébe az is, hogy Pfeffelnek egyik regéje tárgyát különböző írók által különböző műfajban dolgoztassa föl folyóirata számára. Kazinczyn kezdve egész a szerkesztő feleségéig (Képlaki Vilma) mintegy hét író versenyzett. Szemere Vörösmartyt is belevonta a versenybe, s így készült *Széplak* című költői beszélye, mely jóval fölülmúlta társait. E verseny közelebbi viszonyba hozta őket, s midőn Vörösmarty átvette a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztését, Szemere örömmel segítette őt kézirattal, s átadta neki Kazinczy önéletrajzának egy részét, melynek közlésébe aztán Kazinczy is beleegyezett. Vörösmarty Szemerével leginkább nyelvészeti dolgokról szeretett beszélni, örömest fogadta el jó új szavait, mert Szemere a legszerencsésebb szóalkotó volt, Vörösmarty pedig egész életében alig alkotott egypár új szót, de annál jobban értette, hogyan kell régi és új szóknak költői színt és jelentőséget kölcsönözni. Vitkovics vacsoráin is megjelent olykor, s hogy mennyire tisztelte a derék házigazdát, mutatja az az elégiája, melyet halálakor a *Tudományos Gyűjtemény*ben közzétett. Azonban mind Vitkovics, mind Kulcsár lakomáin leginkább érdekelte őt Horvát István, kinek egyénisége éppen oly nagy hatást tett reá, mint történelmi kutatásai.

Horvát István érdemeit a mai kor hajlandó észre nem venni, mert csak őstörténelmi nyomozásaira gondol, melyeket a történelmi kritika oly nagy tévedéseknek ítél, minőkre alig mutat példát az irodalomtörténet. Jól emlékszünk azon állításaira, hogy a magyar nemzet története Ábrahám előtt néhány századdal kezdődik, hogy Karthágó és Jeruzsálem magyar városok, a trójai és pun háborúkat magyarok vívták, de azt feledjük, hogy korábbi munkáiban ő tűzte ki legelébb a nemzetiesb irányt s az eredeti kútfőből dolgozást történetirodalmunkban, s a társadalom és irodalom terén legelszántabb előharcosa volt a nemzetiségnek. Kazinczy hozzá képest, legalább érzésben, lanyha magyar volt, s jól mondá valaki Horvát halálakor, most temetjük az utolsó ázsiai magyart. Horvát oly büszke volt magyarságára, mintha Árpád egyenes unokája lett volna, s a múlt nagyságából annyi hitet merített a jövőre, melynek fele is elég lesz vala. Hazaszeretetét gyűlölete tette szenvedélyesen erélyessé. Gyűlölte az idegeneket, kik kisebbítik a magyar történelmet, s ellenségei a nemzetiség fejlődésének. Modora, polémiája heves, majdnem dölyfös volt. Ahol más óhajtott, remélt, kért, ő hitt, követelt és tett. Élesztette a nemzetiségi tüzet, s az írók félénk hazafiságába bátorságot lehelt. Amint Toldy mondja, az ő történeti előzményekre és jogokra hivatkozva követelő és kizárólagos nézete mindinkább elgyökerezett, s határozottabb és nyomósabb munkálkodásra gerjesztett. Se házi körében, se társaságban nem volt vonzó egyéniség, nem tűrt ellentmondást, parancsolni szeretett, de ha a magyar történelem-, nyelv- és nemzetiségről beszélt, oly ékesszóló, magával ragadó lőn, mint senki társai közt. Egyetlen tanár sem tett a pesti egyetemen oly nagy hatást,

mint ő. Igaz, mind tanítványai, mind az írói körök bizonyos hamis módszert s egy csoport tévedést örököltek tőle, de örököltek egyszersmind nemzeti önérzetet, lángoló hazafiságot, szóval mindazt, ami akkor annyira hiányzott a magyar életben.

Vörösmartyra nem csekély hatást tőn Horvát, már akkor is, midőn még nem ismerte. Az 1822-i *Aurórá*ban egy *Árpád Pannonhegyen* című költőies történelmi rajza jelent meg rézmetszet kíséretében. Vörösmarty *Zalán futásá*ba átvett egyet-mást e rajzból, sőt a párz dualizmust, Zoroaster Ormuzdját és Arimanját is, melyet itt Horvát, Cornides nyomán, a magyarok ősvallásával kapcsolatba hozott, szintén innen kölcsönözte, Ormuzdot Székely Hadúrjával helyettesítvén. Horvát történelmi munkáit is szorgalommal olvasta. „Horvát rendkívüli ember, munkái is azok - írja Zádornak 1825. dec. 1-én. - Nem vagy hát finnus és a nagyszájú Schlözerek, Schwarthnerek hallgathatnak." Nemcsak Horvát tudománya, hanem egyénisége is hatott reá. Kedvelte benne azt a nemzeti szilaj önérzetet, magyaros módot, mely Horvát egész lényén elömlött, egész addig, hogy gyermekeit is ősmagyar nevekre kereszteltette. Horvátnak kedvenc könyve volt *Zalán futása*, s belőle vett jeligét *Rajzolatok* című munkájához. A költő iránti rokonszenvet átvitte az emberre is, és mindig kitűnő szívességgel fogadta házánál Vörösmartyt. Későn szokott fölkelni, s ágyában reggelizett. Ilyenkor jött Vörösmarty legtöbbször hozzá. Szokása szerint elfeledte leültetni, de annál nagyobb lelkesüléssel beszélt neki a régi magyar nyelv emlékeiről s az őstörténelemről. Vörösmartyban Horvát munkái és beszédei epikai terveket ébresztettek. E történelmi álmodozásokból átvett és alakított minden olyast, mi képzelmére hatott, s egy nagy eposz tervét érlelte elméjében, melynek tárgya az ősi haza lett volna. Már 1827-ben ezt írja Zádornak: „Szeretnék egy nagyobb eposzba fogni, s már nagyon forrnak gondolatjaim." 1828-ban megjelent belőle egy töredék *Magyarvár* cím alatt a *Koszorú*ban. Ezt az 1830-i *Aurórá*ban a *Rom* követte, mely szintén a leendő eposz egyik részét tette volna, de az egész örökre abbanmaradt. Lehet, hogy a monda, az anyag hiánya miatt hagyta félbe, de a közszellem változása 1830 körül alkalmasint szintén befolyt a leendő eposz sorsára. Megindultak a reformmozgalmak, s a múlt halványodni kezdett a képzelt jövő előtt. Az irodalomban is többször szóba jött, hogy az eposz nem korszerű. A megalakult Akadémia is drámára tűzött jutalmat. Bármi okból maradt félbe e mű, irodalmunkra nézve veszteség. Talán tárgya nem hatott volna annyira a közönségre, mint *Zalán*ban a honalapítás nagy tette, de ha szabad töredékekből ítélni, úgy látszik, a költő inkább törekedett egy kerek mesére, mint másik nagy művében. Emellett itt egyszerűbb, epikaibb, amennyiben jobban tudja mérsékelni alanyiságát. Ez eposz félbeszakadtával lassanként félbeszakadt Horváttal is minden viszonya. Sok minden választá el őket, az Auróra Kör, a *Kritikai Lapok*, az Akadémia, melynek tagsági oklevelét Horvát kétszer is visszautasította. Horvát ez idő óta különben is mindinkább magába zárkózott, s csak azoknak nyílt meg, kik rögeszméiben nem zavarták. Vörösmarty nem látogatta többé egykori pártfogóját és barátját, csak 1846-ban lépte át újra küszöbét, midőn Horvát a koporsóban feküdt s az Akadémia, Toldy indítványára, félbeszakítva ülését, temetésére sietett egy oly írónak, ki nem tartozott ugyan tagjai közé, de akinek egykor hatása alatt állott minden régibb tagja.

Bármily jól találta magát Vörösmarty ez írói körökben, mégis Kisfaludy Károlynál volt leginkább otthon. Kisfaludyhoz sokan jártak ifjú és idős írók, de az úgynevezett Auróra Kört csak Vörösmarty, Bajza, Toldy, Zádor és Helmeczy alkották. Volt e körnek két németje is, mint Bajza megjegyzé tréfásan, Paziazzi Mihály és Tretter György (később Járy), amaz egy oláhországi ifjú nemes, ki Magyarországba telepedett, egypár bécsi és pesti német lap dolgozótársa, emez egy pesti születésű, szintén fiatal német író. Mindketten nagyon tisztelték Kisfaludyt, s örömest foglalkoztak a magyar szebb költemények német fordításával. Ez ifjú írók sokszor gyűltek össze Kisfaludy szállásán. A szíves házigazda, a *pipadal* költője, először is pipával kínálta meg őket, azután szünet nélkül folyt a beszéd, leginkább irodalmi dolgokról.

Kisfaludy volt a legidősb köztök, kivéve a vele egyívású Helmeczyt. Az ifjabbak közül senki sem tegezte Kisfaludyt, sőt egymást sem mindenik. Vörösmarty Toldyval és Bajzával csak 1830 körül kezdett tegeződni. Kisfaludy mint híresebb író, tapasztaltabb ember, nagy tekintélyben állott előttök. Egész életében egyetlen kritikát sem írt ugyan, bár folyvást készült hozzá, de barátai körében szeretett elmélkedni Goethéről, Shakespeare-ről, a romantikáról, s hallatta ítéletét mindenről, ami a magyar irodalomban megjelent.

E kis kör, egymásra hatva, fokozta saját hatását az irodalomra. Az *Auróra* dolgozni kényszeríté őket, a közönség tapsai ösztönözték, barátságuk egymást mívelte. Kisfaludy sarkallta barátait, hogy az *Auróra*ba kisebb műveiknek legjavát adják. De midőn a szerkesztési idő közeledett, senki sem volt készen, maga a szerkesztő legkevésbé, ki örömestebb festett, olvasott vagy nagyobb műveinek terveibe mélyedt, mintsem zsebkönyve számára kisebb műveket dolgozzék. Ekkor aztán összeszedte magát az egész kör, s megírta ami eddig csak eszmében élt lelkében, vagy töredékben hevert íróasztalán. Ily kényszerűségben írta Vörösmarty *Eger*t Teleki József gróf történelmi rajza után, amely mellé még odaadta neki Kisfaludy Fessler munkáit. Így írt néhány költeményt az *Auróra* képeihez, melyek rajzát Kisfaludy készítette. Lírai költemény, eposz, dráma mindig csak kikerült valahogy, de beszélyek dolgában néha annyira megszorultak, hogy Paziazzinak vagy Tretternek kellett írni német beszélyt, melyet aztán lefordítva, mint magyar eredetit adtak ki. Tárgyakat szolgáltattak egymásnak, sőt ugyanegy tárgyról írt költeménnyel is versenyeztek egymással. Így írta Vörösmarty *Cserhalm*át Kisfaludy figyelmeztetésére, így versenyeztek egymással a *Bánkódó férj*ben, így írtak ketten Ilosvai *Toldi*járól két különböző fajú költeményt. Felolvasták egymásnak műveiket és megbírálták. Vörösmarty *Salamon király*át Kisfaludy bírálata nyomán dolgozta újra, amikor, amint Toldy írja, Kisfaludy egy egész értekezést tartott nekik a történelmi drámáról.[108] Azonban Kisfaludy műveiről vele szemben tartózkodva mertek szólani, mert amint Bajza írja egyik levelében Toldynak, az ócsárlás hamar kedvét szegte. A bíráló megjegyzésekből vita keletkezett, melyben nagy szerepet játszott a nyelv, verselés, a különböző, kivált a modern műfajok elmélete, a nemzeti és romantikai elem.

A nyelvészeti vitákban Helmeczy vitte a főszerepet. Ő volt a legtermékenyebb s legmerészebb szócsináló, kitől Kisfaludy nemcsak nyelvtani ismereteit kölcsönözte, hanem alkalmasint nem egy szenvelgő, erőltetett kifejezését is. Folyvást csinálta az új szót, arra is, amire nem volt szükség, reátolni igyekezett társaira, sőt néha tudtuk nélkül be is erőszakolta műveikbe. Vörösmarty e magas termetű barátját nem is tudta másképp képzelni, mint kezében bárddal: *vajon hány szónak szegte ma bárdja nyakát*. Őrizkedett tőle. „Helmeczy már egyszer *Cserhalom*ra tette fatális kezét - írja Zádornak 1825. aug. 2-ról - de ártatlanul, *megtépve* helyett *tépdelvét* írván." Néha összegyűltek oly új szók alkotására, melyekre nagy szükség volt s egyszersmind kötelezték magokat, hogy a megalapítottakat közösen fogják használni. Kisfaludy volt köztük a legkevésbé képzett nyelvész. Vörösmarty, Toldy, Bajza, Zádor sokat foglalkoztak Révaival, sőt Toldy, mióta *Handbuch*jába fogott, búvárlani kezdé a régi irodalmat is. Ez ülésekből kerültek a *bitor, zsarnok, tömör, tömeg* szavak. Ez utóbbit Vörösmarty alkotta. Egyébiránt ő volt köztük a legkonzervatívabb, sőt mint költő zajtalan visszahatást igyekezett felkölteni a neológizmus túlságai ellen. Ami a verselést illeti, tisztább rímű és mértékű versekre törekedtek, mint ahogy eddig a magyar költészetben divatozott, s egyszersmind át kívánták ültetni a nyugat-európai versformák legtöbbjét.

Vörösmarty, mint mindenben, úgy itt is egypár pontban eltért társaitól. Magyar füle inkább kedvelte, szükség esetében, a jó magyar asszonáncot, mint a mesterkélt vagy nem elég

---

[108] *Toldy F.* Irodalmi társas köreink emlékezete. Budapesti Szemle, *VIII. köt. 1875.*

hangzatos tiszta rímet; leginkább ő kezdé irodalmunkban azt, mit a nép századok óta használ, s mit Arany egész rendszerbe foglalt. Az Auróra Kör a nyugat-európai formák mellett a magyar dalformák iránt sem volt érzéketlen. A népdal náluk jelent meg először költészetünkben, mint művészi gond és tanulmány tárgya. Mint Bajzának Toldyhoz írt egyik levele mutatja, Toldy és Zádor folyvást sarkallták Kisfaludyt, hogy próbáljon népdalokat írni. Kisfaludy írt, mire Vörösmarty is kedvet kapott, sőt ő annyiban még tovább ment, hogy népies zsánerképeket is kezdett írni, mint *Gábor diák, Becskereki, Laboda*. Bajza örvendett e jelenségnek, s a művészi népdalnak egész elméletét írta meg fent említett levelében. Amit ő művészi népdalnak nevez, az tulajdonképp a specifikus magyar dal akar lenni, mint Goethe némely dalai specifikus német dalok. Bajza arról gondolkozott elméletben, mit Petőfi később gyakorlatban oly sikerülten megoldott. Elmélete nagyjában helyes is, de az csodálatos, hogy Kölcsey *Hervadj, hervadj* s *Bú kél velem* kezdetű dalait tartja ily művészi népdalnak, melyek sem népdalok, sem specifikus magyar dalok. Bajza azt is sürgette, hogy mind Kisfaludy, mind Vörösmarty jambus- vagy trocheusban írják népdalaikat, de azok elégnek tartották a sormetszetet s némi numerust. A magyar nemzeti ritmus titkáról még senki sem gondolkozott mélyebbrehatón.

Azonban mindez így is nevezetes mozzanat volt. A népi elem megkezdte fejlődését, s másként, mint Gvadányi és Horváth Ádám idejében, s Bajza, mintegy öntudatlan sejtve a jövőt, így írt: „Az igen kedves dolog nekem, hogy elsőrendű költőink a népdalokra fordítanak figyelmet, annak igen sok haszna lesz poézisunkban. Goethe azt mondja valahol a *Diván*hoz írt magyarázatában, hogy minél elevenebb, minél természetesebb a naiv költés valamely nemzet poézisében, annál szerencsésebben fognak kifejlődni az utóbb következő epochák."[109]

A modern műfajok elmélete szintén nagyban foglalkoztatta e kört. Formában, tartalomban a magyar költészetben még el nem ért tökély felé törekedtek, s elvetve a klasszikai példányokat, a nyugat-európai modern költészetet akarták összeolvasztani a magyar szellemmel, s nemzetibb alapon, mint elődeik. Arról beszéltek legtöbbet, azt mívelték leginkább, ami hiányzott a magyar költészetben, s leginkább divatozott külföldön. Az eposz, költői beszély, dráma, novella, ballada, románc voltak kedvenc műfajaik. Mindezt leginkább a német költészet közegén vették át, s kivált Bajzán és Kisfaludyn érzik is a német költészet hatása, de a tárgy hazai volt, az érzés hazafias, a közállapotok s a magyar történelem, mintegy fejlő nemzeti elemként, állandó forrásai voltak a költői lelkesülésnek. Vörösmarty itt is sokban különbözött társaitól. Leginkább ellent tudott állani a német költészet befolyásának; a legeredetibb s legnemzetibb volt köztük. Kisfaludy sokat beszélt a romantikáról, szintén a német irodalom nyomán. Vörösmarty tőle hallotta először e szót, de már föllléptekor legromantikusabb volt társai közt, s az egész magyar költészetben. Tasso, Ariosto, Shakespeare, Osszián, Zrínyi olvasása, a közállapotok és saját géniusza adták meg neki ez irányt. A francia romantikáról 1830-ig alig volt tudomása. Nem értett franciául, s később is nem a francia, hanem az angol nyelvet tanulta meg. A német és spanyol romantikával Pesten ismerkedett meg. Zádor azt írja Kazinczynak, hogy 1824-ben Lord Byron, Scott Walter, Houwald és Müllner voltak Vörösmarty olvasmányai. 1825-ben pedig Schlegel dramaturgiája és Calderon. Barátjai ajánlatára ekkor olvasta Klopstock *Messiás*át is, de amint maga beszélte, nem végezhette el, mert beléfájult a feje. A német romantika csak egypár balladanemű költeményén érzik, minők az *Éjféli ház, Turi neje* és a *Kincskeresők* című drámáján. Több nyomot hagyott rajta a keleti költészet. Nagyon szerette az *Ezeregy éjszaka* regéit s Kisfaludy egypár keleti költő német fordításával ajándékozta meg. A *Tündérvölgy* szellemére ezek

[109] *Bajza kiadatlan levelei Toldyhoz kézirat-gyűjteményeiben, jelenleg az Akadémia birtokában.*

éppen úgy befolyhattak, mint külformájára Zrínyi, sőt *Délsziget* és félbeszakadt eposzai is ilynemű befolyást gyaníttatnak, bár Vörösmarty géniusza eredetileg is kedvelte a fantasztikust és szertelent.

Egyébiránt ő foglalkozott társai között legkevesebbet a romantika s a modern műfajok elméletével, s később is csak a drámára fordított gondosabb tanulmányt, mintha érezte volna, hogy ez legkevésbé erős oldala. Inkább költőkből tanult, mint esztétikusokból, s alkalmasint azért mondá róla Bajza, hogy nem eléggé tanult fej. Bajza ellenkezőleg mindennek előbb elméletét szerette formulázni, s bár nem könnyen tanult, folyvást olvasta a kitűnőbb német kritikusokat. S csodálatos e kör kritikusaként mégsem ő lépett föl, hanem Toldy és Zádor, kik az *Auróra*nak mintegy rendes bírálói voltak, a kör széptani és nyelvészeti nézeteit terjesztették, sőt Toldy Vörösmarty epikai munkáiról egy egész könyvet írt.[110] Bajza örömest írt mindenről, de barátjairól hallgatott, egész kedvvel ostromolta e kör ellenségeit, magáról a körről habozott ítélni, mert félt, hogy ellenkezésbe jő velük, nem az elvre, hanem a bírálandó művek becsére nézve. Midőn Toldy külföldre utazott, utána küldték az *Auróra*t bírálat végett. „Ha időd van, édes barátom - írja hozzá Bajza 1829. nov. 15-ről - recenzeáld az *Auróra*t, ez nemcsak enyém, hanem az egész kör kívánsága egyszersmind. Én nem akarok beleavatkozni, mert szabadon nem beszélhetnék, amúgy pedig nem tudok, nem akarok. Kisfaludy megkért s az egész szövetség, de én nyíltan és nyersen kimondottam, hogy azt nem teszem. Te, édes barátom, tudod a középutat, azért tedd meg kérlek." Toldy még más tekintetben is nevezetes szerepet játszott. Ő tartotta fenn a kör viszonyát Kazinczyval, sőt Bajzával is, midőn ez 1825-27-ig a pozsonyi országgyűlésen tartózkodott, mint Heves megye követi írnoka. Mozgékony simulékonysága, nyugtalan természete éppen ellentétben állottak Bajza makacs merevségével, egy tárgyon csüggő lassúságával, ki csak akkor volt tevékeny, s egész az ingerültségig élénk és heves, ha valamely lap élére állott, vagy irodalmi vitákba ragadták a körülmények és szenvedélyei.

Midőn Toldy a Kisfaludy szobájába lépett, hol társait rendesen megtalálta, majd mindig volt zsebében egy-két levél Bajzától, ki az országgyűlés folyamáról értesítette barátait, s némely irodalmi ügyben írta meg véleményét, vagy Kazinczytól, kivel folyvást levelezésben állott, mintegy a kör kiegyenlítő képviselőjeként. Legtöbb külföldi lapot olvasva, ő figyelmeztette társait egy-egy nevezetesb új munkára. Általa ismerte meg e kör német fordításban a szerb népköltési gyűjteményt, melyből Bajza le is fordított egypárat, s mely Vörösmartyt egy-két hasonló modorú költeményre lelkesítette. A régi irodalomban tett tanulmányai is hasznára voltak barátjainak. Az általa napfényre hozott Szendrei Névtelen után írta Vörösmarty *Szilágyi és Hajmási*ját, mely méltán ünnepeltetett mint az új iskola legkitűnőbb balladája. Toldy nemcsak a magyar lapokba írt bírálatokat, hanem a németekbe is, különösen az *Iris*be, s általában azon igyekezett, hogy megismertesse a magyar irodalmat a német közönséggel, s egész fényökben feltüntesse Kisfaludyt és Vörösmartyt. Bajza volt legrégibb és legjobb barátja, de mint költőt Kisfaludyt és Vörösmartyt bámulta leginkább. Ő sarkallta Paziazzit és Trettert, hogy magyar költeményeket fordítsanak németre *Handbuch*ja számára, s midőn külföldre indult, magával vitte *Cserhalom* fordítását, s Berlinben, az Angol Házban, hol felolvasást tartott a magyar nyelvről és irodalomról, föl is olvasta számos hallgatóság előtt. Vörösmartynak amily jól esett Toldy e hű ragaszkodása, éppen annyira visszadöbbentették németre fordított művei, kivált *Zalán* egyik töredéke, melyet Majláth fordított. Elijedt magától, kétkedni kezdett tehetségében, s csak nyelve erejében hitt. Ebben mindig oly teljes

[110] *Toldy Ferenc:* Esztétikai levelek Vörösmarty epikus munkáiról. *Pest, 1827. Újabban* Toldy összes munkái, *VIII. kötet, Pest, 1874.*

önérzete volt, melyet a kétségnek még árnya sem zavart. „Paziazzi tegnap volt nálam - írja Zádornak 1827. augusztus 23-ról - mutatta Majláth levelét s *Hajna* fordításának töredékét. Nyomorult munka, elijeszt magamtól. Ha a magyar verseimben kedvet találhat, azt csak a nyelv okozza, melynek bája valamennyire hatalmamban volt. Így ítéltem magamról, midőn a fordítást olvastam."

7

Az Auróra Kör kritikai hajlamai. Xéniák. Vörösmarty munkássága a *Tudományos Gyűjtemény*ben. Nyelvészeti értekezései. Bajok a cenzorral. A *conversations-lexikoni* pör. A *Kritikai Lapok, Jelenkor* és *Társalkodó* terve. Széchenyi hatása az Auróra Körre. Kisfaludy Károly halála. Vállalatai sorsa. Vörösmarty anyagi helyzete, lakása, külsője és szokásai. Bártfay és neje. Estélyek. Br. Wesselényi Miklós. Vörösmarty anyjának halála

Ilyen volt az Auróra Kör, mely annyira befolyt Vörösmarty fejlődésére. Azonban e kör nemcsak szépirodalmi, hanem kritikai közlönyre is vágyakozott. Nem elégedett meg, hogy önmagát mívelte kritikájával, hatni akart azzal az irodalomra is. Elégedetlen volt közönséggel és irodalommal egyaránt: a közönséggel azért, mert nem volt elég ízlése, s a nagy tömeg némi ellenzést tanúsított az új iskola iránt, az irodalommal azért, mert nem ellenőrzi kritika, az írók gondatlanok, s nyelvújítási nagy harc után egész nyugalomba kezd visszaesni minden. Szerették volna esztétikai nézetöket kifejteni, ostromolni az ósdiak tartalékseregét, megtámadni a bitorolt tekintélyeket, s pártot alkotva és támasztva, küzdelmet idézni elő. Kisfaludy régóta beszélte, mily szükség van kritikai közlönyre. Toldy 1826-ban egy egész tervvel állott elő. De a kör tagjai közül senki sem merte elvállalni a szerkesztést, ezért Bajzát szólították fel, ki akkor Pozsonyban tartózkodott. Bajza visszautasította az ajánlatot, leginkább azért, mert mint minden pálya nélküli embernek, szüksége volt az emberek kedvezésére, s még akkor nem szánván magát teljesen az irodalomra, félt, hogy el fogja temetni szerencséjét, s úgy jár mint Kölcsey, ki kritikái miatt majdnem közmegvetésben részesült, s csak a politikai pályán rehabilitálhatta magát. Egy kritikai lap megindítása valódi merénynek tetszett, s a terv dugába dűlt. Azonban nem hagytak föl vele, s addig is Schiller és Goethe példájára, egy csoport xéniát írtak, kivált Kisfaludy és Vörösmarty, melyek egy része később a *Kritikai Lapok*ban *Pályalombok* címe alatt meg is jelent.

Vörösmarty kiadott xéniái közül csak kettőt vett föl költeményei gyűjteményébe: a *Hazafiak* és *Buksi* (Döbrentei) címűeket, a többit mellőzte, valamint a kiadatlanokat is, melyek csak 1885-ben jelentek meg összes műveinek harmadik teljes kiadásában.[111] Az irodalmi polémiák és xéniák ritkán őrzik meg teljes érdekességüket a későbbi nemzedékekre nézve, sőt a bennök nyilvánuló szenvedélyes hang és kegyetlen gúny némi visszatetszést is kelt föl. Nem élhetjük bele magunkat annyira a korba, hogy szenvedélyeiben osztozhatnánk, s nem ismerhetvén eléggé a körülményeket, némely célzatok és részletek homályosaknak, majdnem érthetetleneknek tűnnek föl. Néha még hírét sem hallottuk azon írónak, aki a polémia vagy xénia tárgya, nemhogy munkáit vagy pályája részleteit ismernők. Így Vörösmarty némely xéniájában is feltűnő a szenvedélyes hang és kegyetlen gúny, melyet itt-ott személyes ellenszenv is sugall. Úgy látszik, maga is megsokallta, s talán azért nem adta ki ilyfajta xéniái jó részét. De másfelől saját és társai műveit sem kímélvén, látszik, hogy komolyan vette föladatát. Mintegy négy csoportra oszthatók xéniái. Az első csoportot a nemzetiség hő szeretete sugallja. Megtámadja mindazokat, akik hűtlenek a magyar nemzetiséghez: Pyrkert, aki magyar létére

[111] Vörösmarty összes munkái. *Budapest, 1885, VIII. k. 7. lap. Jegyzetek. 361. lap.*

híres német költő; Rumyt és Csaplovicsot, akik folyvást német könyveket adnak ki és német lapokba írnak, s olykor még gúnyolódni is mernek a magyar törekvésekkel; Szepesi Ignác pécsi püspököt, aki 1830-ban a főrendi házban ellenezte a magyar nyelvű izenetváltást a rendekkel. A második csoport az Auróra Kör ellenségeit gúnyolja: Czinkét, a magyar nyelv és irodalom tanárát a pesti egyetemen, aki Révait váltotta fel a tanszéken, és Révai ellen tanított; Udvardyt, aki ellensége volt a nyelvi purizmusnak; Balogh Pált, aki a *conversations-lexiconi* pörben az Auróra Kör ellen fordult; Döbrenteit, aki elvi és személyes ellensége volt az Auróra Körnek; Szemere Pált, aki többször meghasonlott az Auróra Körrel, s különcségével mintegy kihívta a gúnyt; Fáyt, aki mindig ingadozott az irodalmi pártok között, s éppen nem volt nagy barátja a kritikának. A harmadik csoport néhány tehetségtelen írót dorongol le, akiknek munkái rég feledségbe süllyedtek; Kovacsóczyt, Bors Sámuelt, Vásárhelyi Jánost, Harsányi Pált, Náray Józsefet, Pap Ignáczot, Holéczy Mihályt, Kalmár Józsefet, Gödör Józsefet, Kis Sámuelt stb. De legkegyetlenebben bánik ponori Thewrewk Józseffel, egy sok mindenbe fogó s csekély tehetségű íróval, akinél senki sem gyűlölte jobban az Auróra Kört, s aki röpirataiban nemcsak maga támadta meg Bajzát és Vörösmartyt, hanem mindent fölvett vagy lenyomatott, amit ellenök írtak. A negyedik csoport magával az Auróra Körrel kötekedik: megcsipkedi Fábián Gábort, aki Lafontaine egy rossz regényét fordította le; Helmeczyt, a legtúlságosabb neológust, aki nagy szócsonkító; Bajzát, aki versek helyett értekezést ír a versekről. Toldyt és Fenyéryt, akik *Handbuch*jok kiadásával nagyra voltak, s végre saját eposzait és drámáit, melyeknek árnyoldalait jól ismerte.

Vörösmarty átvévén a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztését, némi tér nyílt a kör kritikai munkásságának, de nem ínye szerinti. A kiadó nem engedhette, hogy folyóirata túlnyomóan kritikai legyen, de másfelől Vörösmartynak sem volt kedve hozzá. Csendes természete nem kedvelte az erős polémiai küzdelmet, szívesen segítette később a *Kritikai Lapok*at, de nem kívánt élére állani. Általában őrizkedett maga ellen kihívni a szenvedélyeket, mert bár a bírálatot nyugodtan tűrte, de aziránt érzékeny volt, ha gúnyolták, s nevetségessé igyekeztek tenni. Az ő szerkesztése alatt javult a *Tudományos Gyűjtemény*, mert sok új dolgozótársat nyert meg, jobban megválogatta a munkákat, mint Thaisz, de esztétikai tekintetben csak félig változtathatta át az Auróra Kör közlönyévé. Csak annyit tett, hogy a folyóirat irodalmi részének némi határozottabb színt kölcsönzött. Toldy és Zádor híven segítették, maga is írt bele bírálatokat, de rövideket és nem nevezetes művekről. A külirodalmi rovatba nagyobb kedvvel dolgozott, s a német irodalom nyomán a keleti és francia költészetet valódi előszeretettel ismertette. A költészeten kívül leginkább a nyelvészet foglalkoztatta. Mihelyt átvette a *Tudományos Gyűjtemény*t, értekezést írt bele a magyar nyelv eredetéről; ez volt második nyelvészeti értekezése; az elsőt még 1826-ban írta ugyane folyóiratba, Révai mellett lépve föl a Verseghy életrajzírója, Sághy ellen. Különösen a göcseji és palóc tájszólás érdekelte, mely a régi nyelvből legtöbbet tartott fenn: amazzal 1827-ben ismerkedett meg a dunántúli megyékbe rándulásakor, emezzel 1829-ben. „Vörösmarty - írja Bajza Toldynak 1830. szept. 6-ról - a múlt héten ment utazni Bugáttal Heves, Borsod, és Gömör megyékbe. A palócok igen interesszálják. Három hétig fog künn maradni, addig a *Tud. Gyűjt.* redactióját én viszem." Zádor szintén osztozott vele a szerkesztőségi gondokban, sőt egy darab ideig barátságból szerkesztősegédje volt. Nemcsak az *Auróra*nál, hanem itt is sok bajok volt Drescherrel, a cenzorral. Ha lehetett, kifogtak rajta, s amit Drescher Pesten betiltott, Kassára küldöttek, hol a cenzúra engedékenyebb volt. Az *Auróra*ból kitárult *Mikes búja* így jött ki más cím alatt a kassai *Minervá*ban. Vörösmartyt néha elhagyta türelme, szemben cenzorával. Rumy egy magyarellenes cikket írván a *Spiegel*be a tótokról, Vörösmarty felelt reá, de a cenzor kitörölte. „Cseh, orosz, lengyel, tót nyelvharcra az ő nyelvökön kell felelni. Nem tudjátok, mit beszéltek. Miserere Domine! Non admittitur." Máskor Vörösmarty egy régi nyelvemléket küldött hozzá, melyet Zádor Kresznericstől kapott közlés végett a *Tudományos*

*Gyűjtemény*ben: „Ezt nem tartom oly régiségnek - írta reá Drescher - hogy méltó legyen közleni, talán más célból akarja a közlő kiadatni. Non admittitur." - „Ha ez velem történik - írja Bajza Toldynak - vagy a konzíliumnak feladtam volna, hogy reárezzentsek, mert elégtételt úgysem nyer az ember, vagy pedig saját házánál úgy kiszidtam volna, hogy egy maroknyi becsület sem maradt volna rajta."

Bajza kritikaibb, polémikusabb irányra is izgatta Vörösmartyt, melybe maga mindinkább belesodródott. Az epigramma elméletét írva a *Tudományos Gyűjtemény*be, s megbírálván a magyar epigramma-írókat, oly gyűlölséget keltett maga ellen, hogy elég erősnek érezte szívét, még több elhordozására is; most már egészen az irodalmi pályára adván magát, nem volt többé szüksége világi előmenetelre, az emberek kedvezésére. Sürgetni kezdte a *Kritikai Lapok* megindítását, melyet siettetett az a körülmény is, hogy az akadémia alakulófélben volt, s Döbrentei, mint Széchenyinek a magyar irodalomba bevezetője, s az úri körökben kedvelt ember, nagy befolyást kezdett gyakorolni az ügyekre, mi az Auróra Körnek nem tetszett, részint irodalmi, részint személyes indokokból. Gyöngíteni e befolyást, nyomást gyakorolni az akadémiára, vezetni a közvéleményt lett volna egyik feladata a *Kritikai Lapok*nak. Azonban a Döbrentei elleni harc előbb kitört, mintsem a *Kritikai Lapok* megindulhattak volna. Döbrentei egy magyar *Conversations-Lexikon* kiadására bírta reá Wigand könyvárust, melynek előfizetési felszólítása mellett mutatvány-íve is megjelenvén, az Auróra Körnek alkalmat szolgáltatott, hogy mind a vállalat tervének és mutatványszámának hibáit kimutassa, mind pedig a védelmükre kelő Döbrenteit megtámadja. Vörösmarty megengedte Zádornak és Bugátnak, hogy a *Tudományos Gyűjtemény*ben bírálat alá vegyék a *Conversations-Lexikon* tervét és mutatványívét. A harcot Bajza folytatta tovább, mind Döbrentei, mind Dessewffy ellen, hol Kassán, hol Székesfehérvárott, ahol a cenzúra engedékenyebb volt. A harc mind zajosabbá vált, s mindkét részről mintegy hét író küzdött. Vörösmarty csak annyiban vett részt benne, hogy kezdetének megnyitotta a *Tudományos Gyűjtemény*t s Kisfaludyval segítette Bugátot Balogh elleni polémiájában. Bugát ugyan mint orvos jól értette a vita tárgyát, az agyvelő kérdését, mihez az Auróra Kör keveset értett, de nem tudott eléggé ügyesen polemizálni, miben költő barátjai segítségére szorult. E polémiáknak leginkább Vörösmarty adta meg az árát, ki legkevesebb részt vett benne, amennyiben később Döbrentei bosszúból odadolgozott, hogy Vörösmartynak mind *Vérnászá*t, mind munkái első gyűjteményét elejtse az akadémiai jutalomtól.

Bajzát polémiáinak sikere a *Kritikai Lapok* megindítására ösztönözte, melynek kiadására Kisfaludy száz forintnyi kölcsönt szerzett Forgó és Rudics barátjaitól. Az egész kör támogatását ígérte, s Vörösmarty már egypár cikket is írt a vállalat számára. Azonban Kisfaludyt most nem érdekelte annyira e vállalat, mint régebben. Politikai becsvágy ébredt benne, mint hírlapíró kívánt szerepelni, s engedélyt kért egy irodalmi melléklappal összekötött politikai lapra, a *Jelenkor- és Társalkodó*ra. Maga a kör is kezdett hajlani a politika felé. Vörösmartynak a megindulandó *Jelenkor* szerkesztésében jelentékeny szerep volt szánva, mire ő hajlott is, mert a *Tudományos Gyűjtemény* kiadójával nemegyszer volt súrlódása, s már kétszer le akart mondani szerkesztéséről. „Az oppozíció és reform zászlóját tűzzük ki - mondá Kisfaludy halálos ágyán az őt meglátogató Szalaynak - minden ifjú írónak velünk kell tartani." Sokat tett erre nézve Széchenyi *Hitel*e, mely az Auróra Kört lelkesülésre ragadta, s maga Széchenyi is Pestre telepedve, Kisfaludyt gyakran látogatta, s a megindulandó lapot közlönyének szemelte ki. Pillanatra ugyan meg-meg hasonlottak egymással, mert Széchenyi hasztalanul igyekezett őt és társait kibékíteni Döbrenteivel, kit aztán meg is választatott akadémiai titkárnak, holott az Auróra Körnek Toldy volt a jelöltje. Azonban a jó viszony hamar helyreállott köztök. Széchenyi egyénisége, hazafiúsága ellenállhatlan varázst gyakorlott reájok, s ők voltak az országban az elsők, kik határozottan politikai eszméihez csatlakoztak.

Eközben 1830. nov. 21-én Kisfaludy meghalt, éppen akkor, midőn lapját meg akarta indítani. A hű társak könnyezve állták körül szeretett barátjok és vezérök ravatalát, de egyszersmind fogadást tettek, hogy ezután is együtt tartanak, s az elhunyt vállalatait nem engedik elenyészni. Először is munkái kiadásával bízták meg Toldyt, aztán síremlékére pénzt gyűjtöttek s végre 1836-ban alapították a Kisfaludy Társaságot, mely az Auróra Kör folytatása vagy legalábbis szellemi emléke lőn. Az *Auróra* szerkesztését Bajza vette át, a *Jelenkor*ra nézve pedig abban állapodtak meg, hogy Vörösmarty szerkessze, de minthogy a lap technikai része oly ügyességet kíván, mely benne hiányzik, társul adták melléje Helmeczyt, s rábízták, hogy újíttassa meg e lap engedélyét a maga nevére, minthogy két névre nem lehet engedélyt kérni, s neki több ismeretsége van a helytartó-tanácsnál. Helmeczy megnyervén az engedélyt, úgy kezdte viselni magát, mintha kívüle senkinek nem volna hozzászólása a laphoz. Vörösmarty már az előfizetési fölhívások szétküldésekor visszavonult a laptól, melyből mintegy kijátszatott. Nem volt haragtartó, se bosszúálló természetű, de ezt nem tudta feledni, és sohasem bocsátott meg Helmeczynek. A lovagiatlan eljáráson kívül az is bántotta, hogy e lap jövedelme kiemelte volna kedvezőtlen anyagi helyzetéből. Mindez igaz, de mégis az irodalomra nézve szerencse volt az ügy ily fordulata. Ha ő szerkeszti a *Jelenkor*t, meglehetősen eltemeti magát mint költő, mert mi sem szokta inkább megrontani a költőket, mint a szerkesztés, kivált politikai lapé. Helmeczynek a *Jelenkor* szépen jövedelmezett; egész 1840-ig egyetlen nagyobb lap volt, s mint félig-meddig Széchenyi közlönye, népszerűségnek örvendett. Vörösmarty elesett e jövedelemtől, de az irodalom, a nemzet visszanyerte benne a költőt.

Mindamellett Vörösmarty anyagi helyzete ez idő tájt sokat javult. Az Akadémia 1830. nov. 17-én tartott alakító gyűlésén második rendes taggá választotta, s néhány nappal utóbb, az elhunyt Kisfaludy Károly helyébe, elsővé ötszáz pengő-forint fizetéssel. 1832-ben munkái első gyűjteményét adta el Károlyi kiadónak ezeregyszáz forinton; 1833-ban *Vérnász*át az Akadémia száz arannyal jutalmazta; 1834-ben az akadémiai nagy jutalom (kétszáz arany) megosztatott közte és Kisfaludy Sándor közt; ugyanekkor a Marczibányi-intézettől *Zalán*jáért négyszáz váltóforint pályadíjt nyert. Mindez oly állapotba helyezte, hogy segíthetett valamit mind magán, mind édesanyján. Ezideig olykor a mindennapi szükséggel küzdött. A Mázsa utcában egy kis szobában lakott, melyet nem volt módjában mindig befűthetni. Néha nem is dolgozott otthon, hanem Zádor Mészáros utcai szállásán, legalább *Eger* nagy részét ott írta. Toldy 1827-ben egy hideg őszi napon meglátogatván őt, egy vörös gallérú, fehér katona-köpenybe burkolózva találta, amint pipafüst fellegben *Eger* utolsó énekén dolgozott. Ugyanez évben, mely legküzdelmesebb éve volt, egy délután Sallay, az ő hű embere, jött hozzá, hogy kéziratot kérjen tőle tisztázás végett. „Nincs - volt a válasz - s nem is lesz mostanság." Sallay kérte, hogy írjon minél többet, ő mindig kész a tisztázásra, még akkor is, ha isten konziliáriusságig vinné föl a dolgát. Vörösmarty sóhajtva mondá, hogy mikor az ember holnapja miatt is aggódni kénytelen, nemigen van kedve verselgetni. Egy Fábiánhoz 1827. febr. 15-én írt levelében ezt olvassuk: „Már csak azt gondoltam, hogy a nagy Zrínyitől kölcsön vett Pegazusomat elcsalod alólam, s vele a regék szabad tündérvilágában fogsz repdesni; de csakhamar elűzte e félelmemet azon magasztalás, amelyet reám halmozsz, úgyannyira, hogy ha gyenge ínú volnék, lebuknám alatta. Jól teszed, hogy dicsérsz, az is valamennyire felejteti velem, hogy rab vagyok, vagy inkább azt, hogy rabnak kell lennem. Megengedj azonban, hogy elragadtatásodat nem viszonozhatom. Ó, az én múzsácskám nemigen pengeti a lantot, meghúzza magát a kályha megett téli bundájában, a drága időt vagy elkáromkodja, vagy ásítoz, mint a nyárban legyet fogó kutya. Ki szeressen egy ilyen kölletlen teremtést. De mégis szeretnem kell őtet; mert mikor a mészáros leüti a marhát, azt mondja mentségül: mért nem lett püspökké! S mit mond a sors, amikor engem ínségekkel pofoz? Félfüllel hallottam, de tudom, hogy kapát emlegetett, talán csak amellett kellett volna maradnom. Mit gondolsz,

Gábor, micsoda parasztember lett volna belőlem! Ha ahelyett, hogy a földön is angyal után jártam, a legközelebbi kék kötényhez szegődtem volna; ahelyett, hogy fejemet rövid s hosszú szótagokon törtem, a fonóban minden főtörés nélkül mesélgettem vagy csáli hajszot ordítoztam volna, talán most itt a Duna mellett csibéket árulnék, s jó sorra vervén részeg fővel szurtos feleségemet, még a szentet is leütném a lábáról, ha előmbe jőne. De ez magam előtt is igen sanyarú kép; jobb így, mint van, csak az esik sajnosan, hogy mikor kedves, felhőn túli világomban örömest repdesnék, megkordul a gyomor, s ily nyomós kérdést tesz boldogtalan előlátással: mit eszünk esztendőre Marti? Akkor nincs az a tag, ami merőn állna bennem, noha különben elég férfiú vagyok. Azonban elég ezen a húron, most más nótára kezdjünk. Meglehet, hogy holnap egészen mást írtam volna, de tudod, mit mondott Pilátus, én sem változtatok."[112]

Voltak oly napjai is, midőn díszmagyar ruháját kellett eladnia, melyet jurátussá felesküvésekor csináltatott. Büszkébb volt, mintsem barátjainak is elpanaszolja anyagi bajait, kik ideig-óráig alkalmasint segíthettek volna rajta. Inkább csak Zádornak nyílt meg néha végszükség esetében, ki örömest megtett érte mindent, ami keveset tehetett. Verseiben sem panaszolta nélkülözését, mint annyi újabb magyar lírikus. *Magyar Költő* elégiája e szomorú napok szüleménye ugyan, de nem hozza föl benne állapotja prózai részleteit, távol van minden szenvelgéstől, s azt, amit ő érzett leginkább, általánosítni igyekszik, s nemzeti fájdalomba olvasztja. 1830-tól fogva kényelmesebben élt, bár nemigen tudott gazdálkodni. Súlyos körülményei néha adósságba keverték, mely sok gondot okozott neki, bár mindig pontosan megfizette. Nem pazarolta a pénzt, de nem tudott takarékoskodni. Ha valamit vett vagy csináltatott, nem szeretett alkudozni, és gyakran megcsalták. Ha szolgáját valamit vásárolni küldötte, a visszahozott pénzt olvasatlan dugta zsebébe. „Meg kellene olvasni a pénzt" - mondá neki gyakran Sallay. - „Barátom - viszonzá Vörösmarty - egypár garassal több vagy kevesebb, se én nem leszek szegényebb, se ő gazdagabb, legfeljebb egy meszellyel többet ihatik." Sallay a gazdasági dolgokban egész mentora akart lenni Vörösmartynak, s kifogyhatatlan volt a jó tanácsban, ha szeretett barátja nagyobb összeget kapott munkáiból. „Ezzel jó helyreállíthatja magát, s meg is takaríthat valamit jövőre" - mondogatá neki. „Igaz - felelt Vörösmarty mosolyogva - ha a gazdálkodás mesterségét úgy érteném, mint barátom."

1828-30-ig a Lipót utcában a Thuróczy-féle házban lakott, egy elég rideg szobában, mely búskomoran hatott kedélyére. Innen a Kalap utcába költözött, a Jankovich-házba, Fáy András tőszomszédságába, honnan egész házasságáig ki sem mozdult. Csak a legszükségesebb bútorokra szorítkozott, s azok is viseltesek volt. Az üres konyha egy részét saját költségén kiadott drámáinak el nem kelt példányai foglalták el, a másikat szolgájának holmija. Mindkét szobájában meglehetős rendetlenség uralkodott; a bútorokon, pallón könyvek és iratok hevertek szanaszét, s maga a könyvszekrény is csak egyszer volt rendben, mikor a jó Sallay rendbeszedte és jegyzéket készített rólok. Ez 1836 körül történt, midőn egy gróf bútorainak árverésén ugyancsak Sallay, az ő megbízásából, néhány díszesebb bútort vásárolt számára, a többek közt egy üveges könyvszekrényt, s egy igazi íróasztalt, melyeket Vörösmarty gyermekies örömmel mutogatott barátjainak De az igazi íróasztalon is csak úgy szétszórva hevert a könyv és irat, mint a nem igazin.

Amily keveset tartott Vörösmarty szobájában a rendre, éppen oly gondos volt ruházatjára. Rendesen sötét színű ruhát viselt, mely tiszta és tisztességes volt még szűkös napjaiban is. Haját, szakállát, bajuszát a legjobb rendben tartotta. Semminemű különc vagy feltűnő móddal nem kívánta magára vonni az emberek figyelmét, sőt semmitől nem őrizkedett inkább, mint a

[112] Vörösmarty összes munkái. *Budapest, 1885. VIII. k. 401. lap.*

nevetségessé válástól. Ezért nagyobb társaságban vagy idegenek között vigyázott minden szavára, mozdulatára, s kissé elfogultnak, merevnek tűnt föl. Középtermetű férfiú volt s harminc éves korában még elég karcsú, de vállban izmos. Arcán az ifjúkori himlő nyomokat hagyott, de nem nagyon feltűnőket. Vonásain rendesen komoly és mélázó kifejezés ült, csak ha vidult vagy fölmelegedett, játszott ajka körül egy kedves mosoly. Becsület és jóság sugárzott arcáról, melynek szépségét a magas homlok s a nagy barna szem alkotta. Erős fény lángolt e szemben, mely mintegy szikrázni látszott, ha szenvedély hevítette, de a legtöbbször csak méla ábrándban ragyogott, a magába süllyedt lélek visszfényeként. Egyenesen és lassan volt szokása járni, inkább földre szegzett szemmel, de azért fejét le nem görbesztve. Ha egyedül sétált vagy valamelyik meghitt barátjával, gyakran suttogott magában, mintha énekelne. Félig kész vagy készülendő költeménye zsongott lelkében. Otthon lejegyezte amit így gondolt, de addig, míg kiadta, sokat javított rajta, mert minden kézirata tele törléssel. Pályája első felében leginkább éjjel szokott dolgozni, erre céloz *Zalán futása* bevezetésében is, később reggel, a délelőtti órákban, kivált midőn az estéket színház után a vendéglőkben vagy a Körben töltötte. Viasz és később stearin gyertyánál dolgozott; ezt a fényűzést nem tagadta meg magától még akkor sem, midőn szűkös állapotban élt. Az nem zavarta, hogy egész 1836-ig igazában íróasztala sem volt, ha rossz tollal rossz papírra kellett írnia, de a faggyúgyertyát vagy olajmécset ki nem állhatta. Hol egész, hol negyed- vagy nyolcadrét ívre írt, sőt papírdarabokra is. Eposzai- és drámáinak tervét a főbb pontokban prózában néha lejegyezte, de kisebb költeményeiét soha. Egy-egy óda- vagy dalnak legföljebb először eszébe ötlött versszakát írta le olykor, mely az egész alapeszméjét vagy hangulatját magában foglalta, s mely aztán hetekig, hónapokig hevert íróasztalán, míg kidolgozta. *Szép Ilonká*ból a harmadik szakasz végversszakának e két sora volt először készen:

Hervadása liliomhullás volt:
Ártatlanság képe s bánaté.

E sorok sokáig zsongottak Vörösmarty lelkében, amint maga beszélte többeknek, míg lassanként az egész költemény kialakult. Nem könnyen dolgozott, mindegyre javított művén a dolgozás alatt és után egyaránt. Nem szerette, ha gyorsan kellett dolgoznia; a megerőltetés nagyon izgatón hatott idegeire, s ily esetben megjelent művein is javított valamit, midőn másodszor kiadta. Olykor a kritika nyilatkozatait is figyelembe vette. A *Csermelyhez* című költeménye végét a Toldy megrovása következtében dolgozta újra. Egyébiránt javításai nem annyira a műalkatot illették, mint a kifejezést és ritmust, s nem is voltak egyebek, mint az eszme küzdelme a formával, mely, mint a nyiladozó virág, csak lassanként fejlett ki egész színpompájában.

Ifjabb korában gyakran kirándult tanítványaival és Sallayval a Zugligetbe s ott, ahonnan szép kilátás esett a vidékre, örömest és sokáig andalgott. Néha elragadtatva kiáltott föl, mint Sallay beszéli: „Beh gyönyörű vagy természet, bár mi emberek volnánk benned jók?" Máskor: „Barátom, ha a mennyország csak ilyen is, mint e virággal hímzett mezők, erdőkoszorúzta bércek, s az az érzés, melyet látásuk fölkelt, a halál nem lehet félelmes." Midőn Sallay vagy tanítványai egy-egy virágot akartak szakítani: „Ne bántsátok - mondá - itt van igazi helyök a természet anyakeblén." Később is sokszor meglátogatta a Zugligetet és Svábhegyet barátjaival, de már kevésbé érdekelte a természet; a vidám társalgás, az irodalmi vita, s az adomák, melyeket jókedvében örömest beszélt, nem engedték, hogy magába süllyedhessen. Nyári holdvilágos este szintén nemegyszer sétált Kisfaludyval vagy másokkal a Duna hajóhídján, mely 1828 körül kedvenc sétahelye volt a pestieknek. Nagybátyjához és testvéréhez vagy másokhoz kirándult néha falura vadászni. Midőn Fehérvárra ment munkái nyomatása vagy anyja látogatása végett, vadászva bolyongta be a szomszéd falvakat, gyermekévei színhelyét.

Általában igen szeretett vadászni, s feltűnő, hogy vadászképet mégiscsak egypár költeményében találunk. Álljon itt egypár vadászkalandja, egy szerencsés s egy szerencsétlen: amazt Gaál József beszélte, ezt br. Kemény Zsigmond. Vörösmarty 1838-1840 közt egyszer kirándult vadászni egyik testvéréhez, aki, mint gazdatiszt, nem messze lakott Pesttől. Amint egy malom felé közeledik, kacsát lát fölrebbenni, reálő, eltalálja és siet fölvenni a zsákmányt. Azonban a molnárné reátámad, pöröl vele, hogy miért lőtte meg kacsáját. Vadkacsa helyett szelíd kacsát lőtt. Egypár húszast adott a molnárnénak kárpótlásul, s kérte, hogy ne szóljon senkinek. De maga, ha jó kedve volt, el-elbeszélte barátjainak. Zsibón ellenkezőleg nagy szerencse érte. 1845-ben, midőn Deákkal együtt meglátogatta Wesselényi Miklóst, egy napon Wesselényi vadászatot adott vadaskertjében. Vörösmarty egy lövésre két vaddisznót ejtett el, ami csaknem hallatlan a vadászati krónikákban.

Ez idő tájt leginkább férfitársaságokba járt. Mióta Fáy szomszédságába költözött, a szíves házi gazda gyakran meghítta vacsorára. E vacsorákon egy egész akadémiai club alakult. Vörösmarty és társai itt vitatták és alapították meg magoktartása tervét az akadémiai ügyekre nézve. Nőkkel leginkább a Bártfay estélyein találkozott, amelyeknek 1826 óta, amidőn Bártfay megnősült, az Auróra Kör tagjai rendes vendégei voltak. Kulcsár meghalt, Vitkovics társasága még halála előtt fölbomlott, Kisfaludy mint nőtlen ember nem tartott házat, s így Bártfay vidám és mívelt házi köre éppen arra való volt, hogy központja legyen a pesti és Pestre utazó íróknak. Bártfay a gróf Károlyi-család, majd gróf Károlyi György titkára volt s az Üllői úton levő Károlyi-házban lakott. Bár fiatal korában egypár költeményt írt, s egy történelmi nagyobb elbeszélést, az *Auróra*ba, tulajdonképp nem volt író, de nagy tisztelője Kazinczynak és Kisfaludy Károlynak, barátja Kölcseynek, s egész lelkesedéssel csüngött a kor irodalmi és politikai törekvésein. Mívelt lelke és jó szíve vonzotta és lebilincselte barátait, s örömest megbocsátották neki egy kissé fontoskodó természetét; nem adott nekik irányt, de híven szolgálta őket, s dicsőségöket a magáénak tekintette. Ifjúkori kísérletei után alig írt valamit, bár sokat olvasott, de a tanulmány reá nézve csak önmívelés és pihenés volt. Neje Mauks Josephina, egy Szepes megyei nemesház leánya, még vonzóbb és szeretetre méltóbb egyéniség volt. Szellem, szív, irodalmi míveltség a legszebb összhangban egyesültek benne, s ami szellemes nőknél ritka, jósága, gondossága, áldozatkészsége felülmúlta kellemeit, Vörösmarty egy hozzá írt epigrammjában különösen szelídségét és szóbeli jóságát magasztalja.[113] A Kazinczy és gr. Dessewffy József családjához baráti kötelékkel fűzve, az irodalom és írók iránt hagyományos tisztelettel viseltetett. Örömest látta házánál a kor legkitűnőbb íróit, barátnőjekké lett, hitveseiket testvéreivé, gyermekeiket gyermekeivé fogadta. Kisfaludy Károly, Bajza, Vörösmarty nemegyszer olvasták föl a társaságnak újabb és jobb műveiket. „Bártfay neje volt - úgymond Toldy - az az őrszellem, aki az Auróra Kör érzései és tevékenysége fölött észrevétlenül és mindig nemesítőleg lebegett. Nem-tudva, jobbak lettünk általa, ítéleteink méltányosabbak, kifejezésünk melegebb, a költők alakjai mindinkább közelítők az erkölcsi eszmény felé. A Bártfay-estélyek fűszere, sőt nemcsak fűszere, hanem komoly tanácskozások tárgyai, költőink művei voltak úgy, mint a külföld nagy szellemeinek alkotásai, melyek olvastattak, melyek fölött eszmecsere folytattatott. Nemcsak: hanem irodalmi akcióink és polémiáink is itt határoztattak el, itt bíráltattak meg, mielőtt a közönség elé léptünk velök; de ha filippikáinkban a pezsgő vér, Bajza vitatkozási művészete a férfiak javulását többnyire kivívta: a női szépérzék és biztos ösztön igénytelenül ellenőrizte a

[113] B-né emlékkönyvébe. Vörösmarty minden munkái. *Pest, 1864. II. k. 23. lap.* Összes munkái. *Budapest, 1885. I. k. 176. lap.*

túlságokat, s ez volt mindig a helyes, s midőn mégis a makacsság és szeszély nem engedett, megjött többnyire a nap, amely őt igazolta."[114]

Bártfayné gyermektelen lévén, mindig volt a háznál egy pár felnőtt vagy növendék leány-rokona, kik örömest hallgatták a szép verseket. A női báj és gyöngédség varázsa, a költészet, hazafiság és barátság szelleme olvadt össze, ez estélyeken, melyek valódi ünnepélyekké váltak, ha Kazinczy vagy Kölcsey feljöttek a vidékről. Rendesen Bártfayhoz szállottak, s ilyenkor nemcsak a rendes vendégek gyűltek össze, hanem majd minden nevezetesb író. Kölcsey egypár Pesten mulató szónokot is odavonzott. Wesselényi Miklós báró szintén megjelent itt egypárszor. Vörösmarty itt ismerkedett meg vele, kinek hazafisága, lovagias, majdnem hősies jelleme mély benyomást tettek reá. Nemcsak az *Árvízi Hajós*ban énekelte meg őt, az 1838-i árvíz hősét, hanem *Árpád ébredésé*ben is; reácéloz, mint aki a jobbágyság felszabadítása érdekében mondott beszédeért üldözést szenvedett, midőn a költővel ezt mondatja Árpádnak:

Köztünk is fenn van még Prométheusz,
Kinek szivét az üldöző kajánság
Kányái marják, mert szelíd vala
Embernek nézni embertársait,
S ő óriási fájdalmában is
Oly törhetetlen most, mint valaha.

Egyetlen pesti szalon sem tudott fölmutatni annyi irodalmi és politikai nevezetességet, mint gr. Károlyi György titkárának szerény laka. Vörösmarty itt rendkívül jól találta magát. Nemcsak az estélyekben vett részt, hanem majd minden héten egypárszor ott is ebédelt vagy vacsorált.[115] Örömest társalgott a derék háziasszonnyal, kit igen tisztelt, örömest tréfált, enyelgett a lánykákkal, kik közül a még gyermek Klobusitzky Matildot, később Sztáray grófnét, leginkább kedvelte. Költeményt is írt számára, egy kedves naiv dalt, melyet Matild dalának címezett. E derék család körében, e kedves lánykák között megenyhült kedélye, melyben szerelem, családi érzelmek mintegy elfojtva, eltemetve nyugodtak. Első szerelmének szomorú emléke, anyagi helyzete visszariasztották minden komolyabb viszonytól. A házasságra nem is gondolt. Egyhangúan folytak napjai, de a dolgok és emberek annál nagyobb benyomást tettek reá, mennél zajtalanabb életet élt. A nagyvilág örömei nem tehették blazírttá, képzelme ifjú erőben lángolt, s kedélye megtartotta egész fogékonyságát. Emellett jó egészségnek örvendett, s éveken át csak egypár napig volt beteg. Ezt leginkább mértékletes életmódjának köszönhette, bár ő a homeopathiának tulajdonította, melynek később annyira híve lőn, hogy egy kis gyógyszertárt szerezve, másokat is gyógyítgatott. Nagyobb csapás sem érte, kivéve anyja halálát, mely 1834. szept. 15-én történt. A hű fiú nem búcsúzhatott el tőle, nem foghatta be szemét, mert szobrász Ferenczy barátjával az Alföldön utazott, de bánatba süllyeszté e szomorú hír, s anyja szenvedésteljes élete megújult emlékében. Epigrammái egyik legszebbikében siratta meg. Jellemző, hogy Vörösmarty, valahányszor anyjáról ír, mindig megrezdül vallásos érzése, melyet más költeményében alig érezhetni. Anyjáról írt két költeményén kívül csak egy van olyan, melyben a fájdalom a szíve mélyén nyugvó vallásos érzelemig hat, bár dúló kézzel, mintha ki akarná tépni hitét. Ezt 1849-ben írta, midőn második anyját, a hazát hitte halottnak, s üldözött vadként bolyongott Szatmár megyében. A legmélyebb érzelmek Istenhez emelik az emberi szívet, s a hit olykor még akkor is, midőn a kétségbeesés rohamában megrendülni látszik, csak mélyebb gyökeret ver.

---

[114] *Toldy Ferenc:* Irodalmi társasköreink emlékezete. *Budapesti Szemle, 1875. VIII. köt. 1. lap.*

[115] *Bártfay naplója, a Nemzeti Múzeum kéziratai között.*

8

Vörösmarty munkáinak első gyűjteménye 1833. Költészetének irodalomtörténeti jelentősége. Költői nyelve; a különbség közte és Kazinczy közt. A Vörösmarty előtti költői irányok és iskolák. A francia, népies és klasszikai iskola. Német befolyás. Kazinczy német-görög klasszikai iránya. Kölcsey. Kisfaludy Sándor és Csokonai. Kisfaludy Károly; a nemzeti irány; Vörösmarty, mint ez irány legkiválóbb képviselője. A történeti, mondai és népies elem; a nemzeti és művészeti irány összeolvadása. Eposzai bírálata: *Zalán futása, Cserhalom, Eger, Széplak, Rom, Két szomszédvár*. Lírai költeményei 1838-ig

Vörösmarty munkáinak első gyűjteménye, mely ifjúkori kísérleteit s külön kiadásban megjelent drámáit kivéve, mindent magában foglal, amit 1832 végéig írt, költői pályájának csak első felét teszi ugyan, de mégis majd mindent magában foglal, ami költészetének lényege s hatásában korszakos. Pályája második felében emelkedni látjuk őt, sőt újabb oldalról is ragyogni, de szellemének az a hatása, mely költészetünk átalakulását annyira előmozdította, már akkor teljes erejében nyilatkozott.

Nemcsak az államférfiak, hanem a költők megítélésében is mindig igazságtalanság a történelmi szempont mellőzése. Vörösmartyra nézve kétszeresen igazságtalanság volna. Termékenysége a költészet mind a három főnemére kiterjedt, az eposzra, drámára, lírára egyaránt. Nincs költő, ki mind e három főnemben egyenlő erejű lett volna. Vörösmartyban az epikus előtt elhalványul a dramatikus, s az epikuson gyakran erőt vesz a lírikus. Ugyanegy nemben írt főművei sem egyenlő értékűek. A mélyebb analízis tetemes fogyatkozásokat fedezhet föl bennök, bár kénytelen bevallani, hogy a hiányokat gyakran szépségek takarják. Azonban, ha szemügyre vesszük, mi volt előtte a magyar költészet, mivé lőn általa és utána, érezni fogjuk, hogy Vörösmarty sokkal nagyobb, mint aminőnek tisztán csak az esztétikai szempont mutatja.

Valóban zsenialitása nemcsak legkitűnőbb műveiben rejlik. Összes hatásában nyilatkozik legfőbb dicsősége, melyet aligha közelíthet meg többé magyar költő. Ő szabadította föl költészetünket részint a klasszikai, részint a német költészet járma alól, s a nemzeti szellemnek erőteljesb és költőibb kifejezést adván, egyszersmind szentesítette a képzelet szabadságát. Nemzeti szellemet és önérzetet lehelt költészetünkbe; hatása alatt mind nemzetibbé vált az, s merni tanulva, eredetibb és gazdagabb lőn. Petőfi és Arany költészete sokban különbözik a Vörösmartyétól, de mindenik az erősödő nemzeti szellemben gyökerezik, s a fejlődésnek mintegy stádiumait jelöli. Ugyanegy korszak ez, melyet nagy elhajlásai mellett is éppen oly bajos elválasztani egymástól a költészet, mint a nemzeti élet történelmében. A magyar költészet 1823-48-ig a legszorosb kapcsolatban van a kor politikai küzdelmeivel, melyek közvetve és közvetlenül oly mélyen befolytak a nemzeti szellem fejlődésére. Kazinczy fejlődésbe indította a nemzetiségi eszmét, s nyelvújításával felköltötte a reform vágyait. A politikai téren ugyanaz a harc ismétlődött, mely az irodalomban alig végződött be. A politikai átalakulás küszöbén állottunk, mely egy nyomon haladt a költészetével. Mindkettő megújhodott, átalakult. Egymásból táplálkoztak; az irodalmi küzdelmek politikaiakká váltak és viszont. Az idegen befolyás elleni küzdelem s az alkotmány reformja együtt indult és fejlődött Vörösmarty romanticizmusával, mely szintén idegen befolyás ellen küzdött, s a klasszicizmus romjain egy új világ felé nyitott utat. Mihelyt a politikai és társadalmi téren nagyobb arányokban kezdett fejlődni a nemzeti szellem, s a demokrácia felé hajlott, megzendült Petőfi és Arany lantja. Ez irodalmi és politikai átalakulásnak megvoltak magokban a tényezői, de lényegileg egymást idézték elő s forrongó fejlődésükben mindazt magokba szívták az európai életből és irodalomból, ami irányukkal rokon volt. Alig harminc évi küzdelem s a nemzeti szellem teljes győzelmét ülte irodalomban, politikai és társadalmi életben egyaránt. Vörösmarty döntőleg folyt be ez irodalmi átalakulásra, mely tulajdonképp

vele kezdődik; Kisfaludy Károly már előhírnöke volt ugyan, de Vörösmarty emelte nagyobbszerű mozgalommá. Költészetének diadala a nemzeti szellem és költői szabadság diadala volt. Ez lángelméjének legdicsőbb emléke, melyet se az ízlés változása, se a jövendő remekművei nem boríthatnak homályba, amíg csak nemzeti szellem lelkesíti a magyart.

Először is nyelve mutatja azt a nagy változást, melyet előidézett. Kazinczyt tartják a magyar újabb költői nyelv megalapítójának s ez igaz is, ha általános szempontból ítélünk, de tisztán nemzetiből Vörösmartyt illeti a dicsőség. Nem tagadhatni, hogy Kazinczy nélkül bajosan állhatott volna elő Vörösmarty, de az még bizonyosabb, hogy Kazinczy iránya amily jótékonyan hatott egy ideig, éppen oly kártékonyan hatott volna később, ha Vörösmarty a jól-rosszul művészivé emelt költői nyelvet át nem változtatja egyszersmind magyarrá is, azaz nemzetileg művészivé. Kazinczy zagyva, ellapult prózánkat, köznapi és emelkedés nélküli költői nyelvünket igyekezett kiemelni süllyedtségéből. A nyelv esztétikai oldalát mívelte, annyira, hogy nyelvújítása is innen indult ki, s a nyelvtani szempontot minden habozás nélkül feláldozta az esztétikainak. Tudta, hogy a költő nyelv nem a köznapi beszédnek rímbe vagy mértékbe szedése, hogy minden költői nemnek, fajnak megvan a maga stílje, s a báj nagy része a szók és kifejezések árnyalati gazdagságától s a szókötés egy csoport fordulata- és alakzatától függ, melyek éppen úgy befolynak a költői gondolat kiemelésére, mint a ritmus hangzatosságára.

Ide járult még, hogy költészetünkben a klasszikai és európai modern versformák kezdettek míveltetni. E versformák, kivált a trocheus és jambus nemigen tűrték meg hosszú szavainkat, melyek nemzeti ritmusunk choriambusi lejtésével nem állottak ellentétben, a művésziebb rímelést pedig nagyon nehezítették nyelvünk ragos természete, kiveszett gyökeink, s megnyúlósodott származékaink. Kazinczy egész erejét költői nyelvünk kül- és belformájának emelésére szentelte, eszmévé, elvvé, rendszerré emelvén mindazt, ami eddig e tekintetben homályos ösztönből vagy tartózkodó kísérletképp történt. Gyökig vagdalta hosszú szavainkat, részint a mérték, részint a rím kedvéért, új szókat alkotott, régieket elevenített föl, tájszókat általánosított hasonló okból vagy azért, hogy költőibbel váltsa föl a kevésbé költőit vagy éppen idegent. Ismert szóknak új árnyalatokat kölcsönzött, s a szókötés költői fordulatait és alakzatait törekedett megalapítani. Költői nyelvünk művészi lőn, de egy s más részben idegenné vált; csín, választékos fordulatosság szállott belé, de az eredetiség és magyarság sokat szenvedett, s annál inkább, mennél bátrabban haladt Kazinczy a maga választott útján, s mennél több tanítványa akadt, kik irányát a legnagyobb túlságokig fejlesztették.

S ez nem lehetett másképp. Kazinczy nem annyira a magyar nyelv természetéből igyekezett kifejteni költői nyelvünket, mint inkább idegen nyelvek kifejtett költői szépségét ültette át a magyarba. Úgy óhajtott szólni magyarul, mint a régi és újabb klasszikusok, s ez helyes volt, de abban tévedt, midőn azt hitte, hogy ezt latinizmus és germanizmus által is eszközölheti. Valóban nála az idegen nyelvek költői fordulatai, alakzatai nagyban szerepelnek, s ahol a magyar nyelvből indul is ki, olykor nagyobb a merészsége, mint a sikere. Archaizmusait és soloecizmusait ritkán tudja költőivé varázslani, sőt kevésbé merész szólásmódjait sem mindig. Keresettséget vagy erőltetést érzünk vagy legalább a szenvelgés némi árnyalatát. Emellett a válogatás és finomítás fáradalmai meg-megbénítják önkéntességét. A művészi törekvést mindig látjuk, de az a baj, hogy néha igen is látjuk. Kazinczy ízlést és formai érzéket költött föl költőinkben, de mesterkedést is; elválasztotta a költői nyelvet a köznapitól, de nem egy tekintetben a művészit is a magyarostól. Költői nyelvének e jellemző vonásait többé-kevésbé megtaláljuk majd mindenik magyar költőben, kire nagyobb hatása volt. A magyarosság és idegenszerűség, a természetes és művészi küzdésben vannak egymással, s nem tudnak egészen kibékülni. Akik nyelv tekintetében magyarosb költők, mint Kisfaludy Sándor, sok tekintetben nem eléggé művésziek, akik művésziebbek, mint Szemere, Kölcsey, Kisfaludy Károly, érzik

rajtok némi idegenszerűség vagy erőltetés, vagy legalábbis küzdés a nyelvvel, ha föntebb hangon akarnak szólani, s ezt észrevesszük még Berzsenyin is, kinek nyelve eredetibb mindeniknél, s kire Kazinczynak csak félbefolyása volt.

E küzdelmet, ellentétet Vörösmarty békéltette ki. Magáévá tette Kazinczy célját, de más eszközöket használt. Megtartotta mindazt küzdelme eredményeiből, ami életrevaló volt, de egyszersmind hozzátett valamit - a magyar nyelv és saját költői géniuszát. Nyelvújító volt ő is, Kazinczy tanítványa, de legkonzervatívabb a tanítványok között. Éppen úgy gyűlölte az ósdiakat, mint megvetette az újítók túlságait. Éppen oly előszeretettel fordult a megújított nyelv nyereményeihez, mint a régi, köznapi és népnyelv kincseihez. Kazinczytól eltanulta a merészséget, de nem rendszerét. Ő is új vagy átvitt értelmet adott sok szónak, de nem lőn homályos vagy erőltetett, mi nemcsak Kazinczyn, hanem Berzsenyin is megtörtént néha. Ő is használta a szókötés költői fordulatait, merész alakzatait, egész ornata syntaxist alapított meg, de a régi vagy népnyelv alapján, s ha önmagából merített, akkor is ugyanazt látszott tenni. Elválasztotta a köznapi nyelvet a költőitől, de ezt csak amaz virágává fejlesztette, s nem oltott belé idegen ágat. Merészsége finom nyelvérzékkel párosult, ízlése alkotó erővel. Mindaz, mi nyelvében szokatlan vagy új, mintegy behízelgi magát az olvasó lelkébe, sőt néha a szokatlan úgy jelen meg, mint szokott, s a szokott mint szokatlan. Mindazt, amivel a gondolat és érzés finom árnyalatait, a rajz plasztikaiságát, a festőiség színvegyületét kifejezhetni, nem kereste, nem küzdött érte, mint nagyrészt elődei, hanem megtalálta, sőt oly gazdagon ontotta, hogy néha visszaélt vele, túlterhelt lőn. Mily mindennapi szók vagy kifejezések válnak az elhelyezés, kapcsolat, kihagyás, bővítés, fordulat vagy átvitt értelem útján az erő, méltóság, szenvedély, naivitás ezelőtt soha nem hallott hangjaivá. Mily kifogyhatatlan a jellemző és új árnyalatú epithetonokban, mennyire nem szorul meg soha, oly gazdagnak látszik kezei között a nyelv, mintha ő teremtené. A mondat értelme, az érzés hangulatja mily határozottan kiemelik az elavult, közdivatú, új vagy tájszavak árnyalatait. Nincs szükségünk szótárra, nyelvérzékünk vagy esztétikai fogékonyságunk önkéntelen megfejt mindent. Sőt nyelvének ereje néha gondolatjai fogyatkozásait, képei hibáit is fedezni bírja, legalább hangulatba ringatja lelkünket, s valami rejtélyes bájjal hat képzeletünkre. S nyelvének szépségeit mennyire emeli hangzatossága. A nyelv zenéjét senki sem érti jobban nála. A gondolat nemcsak méltó kifejezését találja meg, hanem hangját, dallamát is s ezt nemcsak a ritmus tényezői eszközlik. Valami bűbáj van nyelvében, melyet lehetetlen analizálni. Vörösmarty zsenialitása itt nyilatkozik a legrendkívülibb módon. Arról lehet vitázni, hogy mennyire múlja felül őt egypár magyar költő az epikai és lírai költészet ez vagy amaz fajában, de azt gáncsolóinak is kell ismernie, hogy néhány oly lapja van, melyeknél hangzatosabbat se előtte, se utána nem írt a magyarban senki.

Egyszóval Vörösmarty megalapította a valóban magyar költői nyelvet, s a tökély magas fokára emelte. Kiegészítette, megjavította, sőt a nemzeti szellem melegén újjászülte Kazinczy törekvéseit, összeolvasztotta a régi és új nyelvet, kibékítette a művészit és magyarost. Eldöntötte a költészetben a nyelvújítási harcot, s megadta a jövő irányát. Meghódította mindazokat, kik féltették a magyar nyelv eredetiségét, valamint azokat is, kik az ízléstelenségből mindenáron ki akarták emelni. Ezóta a nemzeti elem kerekedett felül a költői nyelvünkben, s Petőfi és Arany, kik utána jöttek, ez irányt fejlesztették tovább vagy más oldalról, költészetök tartalmához képest újabb forrásokat nyitva, újabb szépségeket emelve ki. Fájdalom, prózánk nem találta meg Vörösmartyját, nincs Petőfije, annál kevésbé Aranyja. Itt többé-kevésbé folyvást tart a művészi és magyaros közti küzdelem. Kitűnő jelenségeket látunk ugyan, de a két elem még nem olvadt össze oly fokon, hogy a szó valódi értelmében klasszikai prózáról lehetne szó, mely versenyezhetne költői nyelvünkkel. Vörösmarty prózáját sem lehet egy sorba tenni költői nyelvével. Nem emelkedik felül kora színvonalán, sőt művészi szempontból

sokkal hátrább áll a Kazinczyénál és Kölcseynél. Nem rossz próza, de bája csekély, s magyarossága is inkább csak tagadólagos, amennyiben kerüli az idegenszerűséget. Elbeszélő prózája egypár humoros beszélyében nyilatkozik több bájjal, értekezései és kritikái e tekintetben csekélyebb becsűek. Nem nagy baj oly íróban, ki munkái háromnegyed részét versben írta. Elég, hogy költői nyelvünk dicsősége örökre nevéhez van forrva.

Vörösmarty nyelvének e fejlődését nagyban elősegítette költészete. Többé-kevésbé itt is hasonló átalakulást indított meg vagy hajtott végre. A művészi és nemzeti elemet itt is magasb fokon egyesíti elődeinél. Segítségére van a kor irodalmi és politikai fejleménye, és főleg saját tehetsége, mely eredetibb és gazdagabb, mint elődei- vagy kortársaié, s nem fér meg az akkor divatozott költői iskolákban.

A magyar költészet új életre ébredését az úgynevezett francia iskola kezdte meg, de az tulajdonképpen nem egyéb, mint a régi folytatása, a francia bölcselmi költők hatása alatt. Míg a hagyományos nemzeti ritmus zengett, a francia iskola sem lépett ki köréből, s újítása alig ment többre, mint hogy az alexandrint, melyet majdnem kizáróan használt, négy rímről kettőre szállította le. Azok, kik Gyöngyösi és Balassa nyomain jártak, s a nemzeti elemet jól-rosszul inkább csak fönntartották, mint fejlesztették, s azok, kik a francia költészetből kölcsönözték lelkesülésöket, igen jól megférték egymás mellett, annyira, hogy néha össze is olvadtak. A klasszikai iskola, mely a franciát nyomban követte, szakít mindkettővel. A nemzeti versformák helyét a klasszikaiak foglalják el, s eszmében és stílben leginkább a latin költők utánzása divatos, még akkor is, midőn a költő reális viszonyokat tárgyal, és hazafi-érzéseket zeng. Ez iskola Berzsenyiben leli legköltőibb kifejezését, kinek néhány költeménye oly rendkívüli ódai erőt tanúsít, melyhez hasonlót később sem mutat föl a magyar költészet. Berzsenyi e holt formákba annyi életet öntött, Horatius hatása alatt oly eredeti, sőt nemzeti tudott maradni, hogy valóban bámulatos. De a klasszikai iskola már áthajlik a némethez, mégpedig két irányban, melyek mindenikének Kazinczy legkiválóbb képviselője. Már Daykában látszik e vegyület, maga Berzsenyi a Salis és Mathisson befolyása alatt kezd írni, sőt Kazinczy is pályája elején a német dalformát és szonettet ülteti át költészetünkbe, de csakhamar átcsap ama német-görög klasszikai irányba, melyet Schiller és Goethe alapítottak meg fejlődésök egyik stádiumában. Kazinczy ez irányt tűzi ki a magyar költészet eszményének, s az irodalomban annál nagyobb fogékonyságra talál, mert az írók nagy részt a német irodalom és esztétika befolyása alatt állanak. Azonban néhány év alatt már magában az iskolában mutatkoznak a fölbomlás jelenségei. Berzsenyi néhány oly költeményt ír, melyeken sem klasszikai, sem német íz. Kölcsey inkább csak elvben, kiválóan eszményi irányánál fogva tartozott a német-görög iskolához. Borongó kedélye, önkínzó fájdalma nem fért össze a klasszikai nyugalommal és derültséggel. A görögöket és Goethét kedvelte leginkább, s egyik sem hagyott nyomot rajta: kiválóan az érzelmi lírának lőn képviselője, bizonyos klasszikai külsőségek kíséretében, melyeket lassanként elvetett. Nem találván föl eszményeit se a magán se a közéletben, sóvárgásba, fájdalomba veszett kedélye, meghasonlása néha erősb, sőt humoros hangokat is hallat, bár általában véve a szelíd érzelmek és borongó ellágyulás költője. Leginkább a Kazinczy formáiban írta költeményeit, de midőn Bürger nyomán a balladát először megkísértette a magyar költészetben, egészen kilépett a klasszicizmus köréből, s az újabb fejlődés útját egyengette. Kisfaludy Sándor és Csokonai nem tartoztak se a klasszikai, se a német iskolához. Önállóbbak voltak mindeniknél, hatott reájok ugyan az olasz, német és angol költészet is, sőt Csokonai részben a klasszicizmus befolyását sem kerülhette el, de eredetiségöket táplálta és kiemelte bizonyos nemzeti szellem, nemcsak érzésben és eszmében, mert ez többé-kevésbé majd mindenik iskolával közös volt, hanem a módban is. A lenézett nemzeti ritmust újra megzendítették, kivált Kisfaludy Sándor, ki mind a klasszikai, mind az európai modern versformákat megvetette. Azonban tehetségükkel nem volt arányban

ízlésök, s a művészi és nemzeti elem összeolvadását nem eszközölhették oly magas fokon, hogy mélyebbre ható mozgalmat indíthattak volna meg.

Az irányok e vegyületét és küzdelmét mutatja a magvar költészet e század két első tizedében, s jellemző, hogy e költők mindenike nem annyira az egész nemzetnek ír, mint inkább a nemzet valamelyik osztályához fordul. A klasszikai iskola, élén Berzsenyivel, a nemzet latin míveltségű osztályához szólott, Kazinczyt és társait leginkább a német míveltségűek ünnepelték. Kisfaludy Sándor a nemesség költője volt, Csokonai félig-meddig a népé is. E különböző irányok érintették ugyan egymás körét, sőt egymásba is játszottak, de nem tudtak összeolvadni egy nemzetibb irányba. Ez majdnem lehetetlen is volt. A szunnyadó nemzeti élet nem nyújtott elég táplálékot, a költők idegen eszményi világba menekültek, de másfelől szükséges volt az elhanyatlott magyar költészetnek átmenni e különböző iskolákon, hogy megnyerve az ízlést, műérzéket, annál biztosabban fejlődhessék saját erején. Majd minden műköltészet utánzáson kezdődik, s kivált a klasszicizmus az európai népek művészetében úgy jelen meg, mint termékenyítő elem. A keresztyén művészet a reneszánsz után vesz magasabb lendületet. Igaz, a klasszicizmus bizonyos fokon túl egy darabig mindenütt elnyomta a keresztyén és nemzeti elemet, sőt egész betegségi korszakot is jelöl, de egészben véve hatása jótékonyságát mindenütt kimutathatni. Az angol nemzeti dráma érintésétől virul föl, s majd minden nemzet műköltészete járta iskoláját, bár szenvedte jármát is, melyet aztán szét kellett törnie, hogy kifejthesse nemzeti jellemét.

A magyar költészetben a klasszikai és német iskola egyaránt a kor kifejezése volt, s a nemzetiség fölébredt eszméjének első nyilvánulása. Az írók érezték a nemzet süllyedését, veszendőben látszott minden, csak a nyelv maradt meg egyetlen nemzeti kincsként. Míveléséhez láttak, s minthogy a latin és német míveltség nyomta a nemzetiséget, ezt igyekeztek legalább nyelvben magyarrá változtatni. Ily körülmények között mi vala természetesebb, mint hogy a költők a latin és német költészetet szólaltatták meg magyarul, melynek, nemzetükkel együtt, magok is hatása alatt állottak. De ez uralkodó irány mellett a nemzeti elem lüktetését is lehetett érezni, mely Kisfaludy Károly fölléptével erősödést nyert. Neki nem volt klasszikai míveltsége, és sokat hányódott az életben. Néhány színművel lépett föl, melyeknek esztétikai értéke csekély ugyan, de annál nagyobb irodalomtörténelmi fontossága. Tiltakozás volt ez a klasszicizmus és absztrakt eszményiség ellen. Egyfelől a történelmi, másfelől a reális élet rajzai követelték jogukat a magyar költészetben. E pillanat óta megingott a klasszicizmus, de a német költészet uralma még tartott, sőt magán Kisfaludyn is érzik a német költők befolyása, bár olyanoké, kik szakítottak a klasszicizmussal. Az ifjú naturalistát drámai rögtönzései híres emberré tették, ekkor tanulmányra adta magát, művészibb igyekezett lenni s az *Auróra*t alapította meg, mint a nemzetiesb művészi irány közlönyét.

Vörösmarty járta ez iskolákat, a klasszikait, a németet s az *Auróra*hoz csatlakozva, az új iránynak csakhamar legkiválóbb képviselőjévé emelkedett. Első kísérletei, melyekből alig adott ki valamit, a klasszikai iskola befolyása, különösen Virág és Berzsenyi hatása alatt születtek, de már különbözik tőlök, nem szedi a mitológiából képeit, kerüli a klasszikai reminiszcenciákat és célzatokat. A klasszikai iskola versformái, kivált a hexameter, megigézték; pályája első felében nem tud szabadulni varázsok alól, de a klasszikai szellemtől eleitől fogva idegenkedett. Epikai költeményeit legnagyobb részt hexameterben írta. Senki sem írt szebb hexametert, nemcsak magyarul, hanem más európai nyelven sem. Oly szép az, hogy kiállja a versenyt a görögggel és latinnal. Vörösmarty a klasszikai iskolát saját versformája páncélában verte meg. A legromantikusabb költő szólal meg klasszikai versformában: *Zalán futása*, kisebb eposzai és költői beszélyei egészen lerombolták a klasszicizmust, melyet Kisfaludy Károly csak megingatott. A klasszikai külső valamennyire enyhítette e forradalmi lépést, mégis Kazinczy, a klasszikai iskola feje nem üdvözölte az ifjú költőt oly melegen, mint

szokása volt, Berzsenyi pedig, ez iskola legnagyobb költője, iszonyodva fordult el a *Két szomszédvár*tól. Azonban a nemzeti szellem fuvallatának nem állhatott ellent se a közönség, se az irodalom, s lassanként követte a költőt, a látnokot, ki új hazafiúi és esztétikai evangéliumot hirdet.

Vörösmarty eposzai nagy átalakulást indítottak meg, melyeket drámai és lírai költeményei szintén elősegítettek. Mind a klasszikai, mind a német iskola csak a lírai téren mozgott, s itt is szűk körben. Vörösmarty egy nagy epopoeiával lépett föl, melyet nyomban követtek epikai kisebb művei. Új tárgy és gondolat, költői új nem és törekvés jellemzi első föllépését is. A nemzet valamelyik osztálya helyett az egész nemzethez szólott. Költészete nemcsak nyelvben, hanem más tekintetben is összeolvasztotta az eddigi törekvések vívmányait, s a nemzeti elemet művészibbé s a művészit nemzetibbé igyekezett átvarázsolni. Eddig költőink vagy az idegen költők egyoldalú befolyása alatt állottak, vagy pedig a nemzeti elemnek nem elég ízléssel s inkább csak az alantabb körben voltak képviselői. Vörösmartyn nem igen érzett se a klasszikai, se az európai újabb költészet utánzása, pedig többé-kevésbé az eredeti nyelven vagy fordításban mindkettőt ismerte, sőt keleti költőket is olvasott. A hatást, melyet tőlök vőn, eredetibben dolgozta föl, mint elődei és kortársai. Eredetiségét táplálta a nemzeti szellem, mely a korban erősben kezdett nyilatkozni. A mondához és történelemhez fordult, mint a nemzeti költészet egyik főforrásához. Előtte már három kitűnő költő tett kísérletet e téren. Kisfaludy Sándor szintén a múltba menekült a jelen elől, de *Regéi*ben csak a háttér történelmi; nem annyira a nemzeti, mint a nemesi családélet rajzait vesszük, melyek egész lírában olvadnak föl, s mint elbeszélő költemények csekély becsűek. Katona *Bánk bán*ja máig is legkitűnőbb magyar történelmi tragédia, de megelőzte a kort, s csak Vörösmarty diadalai után tehette meg hatását. Kisfaludy Károly történelmi drámái már megjelenésükkor hatottak, de inkább csak külsőségeiben fogják föl a történelmet s nagyrészt alig egyebek, mint magyar ruhába öltöztetett német melodrámák és vitézi játékok, s általában Kisfaludy Károly nem a múltból, hanem a jelenből vett beszélyei és vígjátékai által tett nagyobb szolgálatot a fejlődő nemzeti költészetnek. Vörösmartynál úgy a mondai, mint a történelmi elem korszakos hatással jelen meg mind az irodalomban, mind a közéletre nézve. Nála a múlt a nagy dolgoknak nemcsak emléke, hanem sejtelme is egyszersmind, s kivált epikai költeményei egyaránt jelölik a magyar közélet és költészet fordulópontját. A fölébredt hazafisággal, a fejlődő nemzetiséggel majdnem egyszerre változik át a költészet levegője egészen hazaivá, s emelkedik a klasszicizmus romjain a romanticizmus, s az absztrakt eszményiségén a jellemzetességre való törekvés. Mint a közéletben, úgy vegyülnek itt is a régi és új eszmék, formák egymással küzdve, minden átalakulóban. Klasszikai formák romantikus és nemzeti tartalommal, hexameterek, melyek semmit sem tudnak Olymp isteneiről s Hadúrról zengenek; klasszikai műgond jellemzetes vagy fantasztikus alakokkal; nyugat-európai lovagiság keleti ragyogásban; a múlt dicsősége a jelen fájdalmát éreztetve s a jövőre lelkesítve.

Vörösmarty epikai költeményeinek e főbb vonásait megtalálhatni drámai és lírai költeményeiben is. *Salamon* és a *Bujdosók* történelmünk egyik legháborgóbb korszakából emelkednek ki. *Csongor és Tündé*ben egy népmese mer betolakodni a nagyon is józan, s minden naivság nélküli magyar költészetbe. Balladáiban hol a történelemből, hol pedig a régi magyar költészet hagyományaiból szedi tárgyait, s egy-egy sovány adatkából avagy csak névből egész mondát igyekszik kiszőni. Lírai epigrammái nemcsak nemzeti tartalmúak, hanem történelmünk majd minden nevezetesb eseményére írt emléksorok. Más nemű lírai költeményeiben is a besüllyedt múlt emlékét támasztja föl. Azonban mint lírikus kevésbé használja a klasszikai versformákat, a német iskola által meghonosított nyugat-európaiakhoz fordul, kivált balladáiban és szerelmi költeményeiben. Mindamellett itt is sokat különbözik a német iskolától. Kerüli a német érzelmességét, férfias erélyben vagy fantasztikus álmodozásban nyilatkoznak érzelmei, sőt

annyira fél az érzelmesség örvényétől, hogy néha szívesebben merül az ábránd alaktalan ködképeibe, vagy válik szónokiasan ragyogóvá. Az érzelmes nála, ha mélyebben érzett, már hajlik a szenvedélyesség, a pátosz felé, de nemegyszer naivan meghatott vagy humorosan dévaj. Több húr rezdül meg lantján és szívén, mint kortársainál, s örömest fordul a népköltészethez is.

Vörösmartynál a népi elem már úgy kezd megjelenni, mint a nemzeti költészet ifjító forrása. A klasszikai és német iskola lenézte, megvetette ezt, s ha hébe-korba hozzá fordult, csak kuriózumkép tárgyalta, legfeljebb gúnyra használta föl az ósdiak és ízléstelenek ellen írt szatíráiban. Magánál Csokonainál is leginkább az alsó vagy naiv komikumban nyilatkozik erőteljesebben. Vitkovics néha eltalálja a hangot, de nincs sem elég kedélye, sem elég fantáziája. Kisfaludy Károlynál többé-kevésbé a német érzelmesség öltözik magyar népdalformába, vagy ha nem, naivsága ritkán önkéntes. Emellett mindkettő inkább csak népdalokat írt. Vörösmarty is írt népdalokat, de a népi elemet egyszersmind fejleszteni is törekedett. Balladáit, románcait nem innen fejlesztette ugyan, de innen humoros zsánerképeit, s néhány lírai költeményét, mint *Párja nincs, Váró ifjú*, melyek többek egyszerű népdaloknál, s a magyar és művészi líra felé törnek utat. Később nem ír népdalt, de használja formáit, s kivált szerelmi és humoros lírája nemegyszer táplálkozik a népköltészetből. Epikai költeményeire sem volt hatás nélkül ez elem. Már a monda és hagyomány iránti előszeretetében nyilatkozik némi népies szellem, s csakhamar a monda édestestvérét, a népmesét is felöleli. Nem csak *Csongor és Tünde* alapszik népmesén, hanem a *Tündérvölgy* is, melyben a népi- és régies mintegy összeolvad. Mióta az idegen iskolák válaszfalat emeltek a régi és újabb magyar költészet közé, Vörösmarty volt az első, kit a régibb költészet, kivált Zrínyi, lelkesíteni bírt; mióta a klasszikai eszményiség uralomra vergődött, szintén ő oltotta be először költészetünkbe a népi elemet, nemcsak mint feldolgozandó anyagot, hanem mint fejlesztő eszmét. A magyar költészet újra érintkezik mindazzal, amitől elszakadott, de művészi vívmányok kíséretében, nemzetivé válva, lerázza a klasszikai és német költészet jármát, de megnyílik az európai összes költészet behatásainak. Önállóságra jutva, szabadságot hirdet, a költői gondolat szabadságát s inkább megérti az európai nagy szellemeket, kik ily úton lettek naggyá. A nemzeti és európai szellem egymást áthatva kezd összeolvadni itt is, mint a közéletben.

Íme az átalakulás, melyet Vörösmarty részint végrehajtott, részint előkészített. E küzdelem költészetének fő dicsősége, de a fényt árnyoldalok kísérik. A nagy mozgalmat inkább megindítja, mint uralkodik rajta, s a felidézett új eszmék és elemek nem mindenike fejlődik ki teljesen, vagy találja meg benső formáját. Költői ere kifogyhatatlan, nemes ízlése megőrzi a kicsapongástól, lelkesülése nem lankad, de alakító ereje nincs arányban szelleme gazdagságával. Mindig és mindenütt költő, árad belőle a költészet, mint izzó ércfolyam, de olykor nem találja meg formáját vagy széttöri, s inkább a részekben bámuljuk a művészt, mint az egészben. Epikai költeményiben a nyelv tökélyétől nagyrészt hátra marad a tartalom.

*Zalán futásá*nak majd mindenik része kitűnőbb, mint az egész. Vörösmarty ifjú lelkesülését megragadta a honalapítás nagy eszméje, Árpád dicső emléke szemben a süllyedő jelennel, de az anyag eszmei nagyszerűségét nem táplálta a mondák és hagyományok költői gazdagsága, mi nélkül alig állhat elő valódi epopoeia. Az Árpád mondaköre éppen oly szegény, mint gazdag aránylag az Attiláé; emezt összeköthetni a germán, sőt román mondákkal is, amazt csak egy pár történelmi sovány adat támogatja. A mondák és történelem Atillája egyéni vonásokban emelkedik ki, az Árpád alakja ködbe vész, s egy nagy hős absztrakt eszméjévé válik. Ide járult még a mítosz hiánya. Cornides és Horvát István parsismusa és Székely Sándor Hadúrja volt minden, amit talált; se mitológiai behatóbb vizsgálódások, se népköltési hagyományok gyűjteményei nem támogatták. Fantáziájából volt kénytelen megteremteni mindazt, minek századok művének kell vala lenni. Nagy lépést tőn a nemzeti epopoeia felé, s

nemcsak rajta múlt, hogy nem koronázta teljes siker fáradozásait. Visszavezette a magyar eposzt a mondához, de az nem nyújtott elég anyagot, allegória helyett a mítoszhoz fordult, de anyag helyett még csak neveket is alig talált. Egy mondával vegyülő történelmi nagy tény állott előtte, melyben a költői lelkesülésnek sok eleme rejlett, de ami fő, az hiányzott belőle, egy kerek mesének bár elmosódott váza. Már az anyag magával hozta a mű egypár fő hiányát. Vörösmarty költői szelleme mindent összeolvaszt: eget, földet, mondát, történelmet, fantasztikust és valót, hősiest és idillit, egyénit és eszményit; a hangok és színek egész új világát nyitja meg a magyar költészetben; megzendíti a legkülönbözőbb szenvedélyek húrjait; hősei az őskor levegőjében tűnnek föl, s meglátszanak rajtok a nemzeti és egyéni vonások: de mindez nem egy erős szervezetből nő ki, hanem inkább egymáshoz tapad, rakódik. Az események nem emelkednek kerek cselekvénnyé, mi megbénítja a jellemek fejlődését, a főhős nem kelt elég költői érdeket, mi gátolja a főcselekvény szilárd megalakulását. Nem az a baj, mint állítják, hogy epizódokkal terhelt, hanem hogy főcselekvénye nincs megalkotva. Az sem alapos vád, hogy mitológiai leleményeiben nincs elég rendszer; ami van, elég volna, ha maga a cselekvény tevékenyebb és plasztikaibb alakban emelné ki Hadúrt és Ármányt. Egyszóval, *Zalán futása* zseniális, de elhibázott mű, megvannak benne egy nemzeti epopoeia elemei, sőt részletei is, de mint egész nem válhatott azzá.

E mellett Vörösmarty inkább, hol ódai, hol elégiai hangulatból indult ki, mint tisztán epikaiból; ez legszebb sorait sugalmazza ugyan, kivált bevezetései, *Zalán*ban, *Eger*ben, *Széplak*ban, rendkívül szépek, de az ódai szárnyalás, áradó hév az elbeszélés folyamában meg-megzavarja az epikai nyugalmat. Nyelvének bája, a ragyogó színezet, a hexameterek hangzatossága éppen úgy elvarázsolják az olvasót, mint magokkal ragadták a költőt. Lírai erének e gazdag áradozása el-elborítja az epikai elemek cselekvénnyé alakulását. Rajza jellemzetes, a legtöbbször nem maga beszél személyei ajkával, sőt jellemök szerint beszélteti őket, de gyakran a helyzet lírájába vesz a fejlődés, a jellemek nem mindig domborodhatnak ki, s erős cselekvény nem alakulhat. A kerek mesét, az erős szerkezetet nemcsak *Zalán*ban, hanem *Cserhalom*ban, *Eger*ben sem találjuk meg. Mi szép Etelka rajza, a kun ifjak szerelmi ömlengése, mi jellemző Árboc haragja, Ozul megjelenése, de egyik sem oly mozzanat, melyből elhatározások, tettek születnének. Az egészből a csatakép emelkedik ki, a szenvedélyek harca háttérbe vonul, s csak lírai hangulatokban nyilatkozik. *Eger*ben a szikszói gyűlés elragadó jelenet, drámai elevenségű, segíti a főcselekvényt, sőt kezdete annak, de a kezdet elevenségével nincs arányban a főcselekvénynek inkább történeti rendje, mint költői bonyodalma. Omár és Ida találkozása a legszebb lapok egyike, melyeket a magyar költészet fölmutathat, de csak epizód, valamint a Leila és Zoltaié is, s a főhős, Dobó, éppen mint Árpád és Szent László, nem kelt annyi érdeket, kevésbé költői alak, mint az epizódok egyik vagy másik hőse. De mindezt Vörösmarty takarni, sőt olykor feledtetni bírja. Legkevésbé erős alkatú költeménye is tele szépséggel s oly benyomást tesz reánk, mint az őserdőkben az óriás folyondárokkal elborított fa, melyet kiszáraszt a gazdag teher, s mégis dús lombokat hajtani, virágozni látszik. Ily benyomást tesz kivált két fantasztikus költeménye: *Tündérvölgy* és *Délsziget*, melyekben a fantázia cél és határ nélkül csapong, de mindenütt szórja költői gazdagságát.

Azonban az ifjú epikus fejlődésében némi fordulópont áll be, mérsékli ódai tüzét, s erősb műalkatra törekszik. *Széplak* szép részletekben távolról sem oly gazdag, mint *Eger*, de kerekebb. *Rom*ot, e szép álomképet, szintén ilynemű érdem tünteti ki. Toldy azt jegyzi meg e költeményről, hogy benne e tan: mérsékeld vágyaidat, gyönyörűen van ugyan jelezve, de Romisten helytelenül tétetik az emberi sors intézőjévé. E megjegyzésnek nincs elég alapja. Nem annyira vágyaink mérsékletét tanítja e költemény, mint inkább az emberi vágyak hiúságát rajzolja. A vágyai tárgyát megnyert szív hamar betelik s új vágyban ég, míglen belehal. E mű, úgy látszik, egy nagy eposz, *Magyarvár* önálló töredéke; a Romisten, hogy

mily szerepet játszik ott, nem tudjuk, de itt e részletben nem intézi az emberek sorsát, csak három álmát teljesíti egy jámbor vitéznek, mit a népmondák és mesék szerint akármely tündér, sőt varázsló is megtehet. Másfelől Romisten szemben az emberi vágyak romlandóságával nem éppen benső szükségesség nélkül vétetett föl. *Magyarvár*, mint kezdet töredéke, szintén sokat ígér műalkat tekintetében is.

De mindent fölülmúl, mit Vörösmarty az epikai nemben írt, a *Két szomszédvár*, alapeszmére, szerkezetre, jellemrajzra egyaránt. Csodálatos, e művet legkevésbé méltányolta a kritika egész az újabb időig, midőn Erdélyi és Kemény magasztalásokkal üdvözölték.[116] Régebben *Cserhalm*ot tartották Vörösmarty legkitűnőbb művének, sőt Toldy később is, e nézeten volt, s a magyar irodalom történelméről írt utolsó munkájában[117] hibáztatta a *Két szomszédvár*t, részint szertelenségeért, részint pedig zordon s egy nyájas sugár által sem enyhített, örömtelen tartalmáért. Ha Tihamér elkeseredett jelleme s a bosszú dühében lángoló szenvedélye szertelenség: akkor Homér Achillese is már a szertelennel érintkezik, a *Nibelungenlied* Kriemhildje pedig éppen szörny; ha a zordon tartalom, sötét színezet sokat levon a költői művek becséből: akkor a görög tragédiák egy része, Shakespeare Macbeth-je, Richardja csekélyebb méltánylatra számíthatnak, a *Nibelungenlied* második része pedig az örömtelenségnek éppen netovábbja. Ha valamihez, leginkább a *Nibelungenlied* második részéhez hasonlíthatni a *Két szomszédvár*t. A gyűlölet, a bosszú költészete ez is, s a gyűlöletben égő szív, midőn bosszúját kielégítette, önmagát teszi semmivé itt is, csak hogy Kriemhild bosszúja befejezése egy nagy eposznak, a Tihaméré pedig kezdete és egész tartalma egy költői beszélynek. Vörösmarty nem ismerte a *Nibelungenlied*et, nem innen vette alapeszméjét, és sem indokolásban, sem leleményben, sem előadásmódban nincs rokonság a két mű között, de rokonok a romanticizmus lényegében. Vörösmarty romantikus iránya itt nyilatkozik a legmerészebben és legművésziebben egyszersmind. A szenvedélyek egész erejökben, sőt vadságukban tombolnak, de küzdelmökben mély bensőség, az örök emberi nyilvánul, s a katasztrófán az erkölcsi eszme fönsége uralkodik. A lírai elem háttérbe szorul az epikai elől, csak kíséri, beleolvad, és ritkán csap a szónokiasba; a cselekvény teljesen kifejezi az alapeszmét, s minden részlet, minden személy az egész szervezetéből nő ki. Alakjain feltűnik a rajz biztossága, a rokon szenvedélyek egyéni sugarakban törnek meg, s a párbajok egyhangúságát leleményesség mérsékli. A mű nem lírai ömlengésen kezdődik, néhány vonásban egy vihar utáni alkony tájképe tárul ki előttünk. A Sámson-családra is vihar csapott le, s az alkony szelíd nyugalma, az elpusztult vár csendje még inkább kiemelik a bosszút esküvő fiú félelmes alakját. Tihamér mindjárt első megjelenésekor nemcsak mély részvétet ébreszt, hanem némi megdöbbenést is kelt; ez utóbbi az elbeszélés folyamában amint emelkedik, úgy enyhül ellenszenvünk a Káldorok iránt, kiket Tihamér bosszúja belsőleg is megront, fiút atya, testvért testvér ellen lázasztva. Végre Enikő teljes részvétre hangolja szívünket, mely éppen úgy Tihamér ellen fordul, mint a szerencsétlen leány kísértő alakja. Mily megrendítő a két ellenséges család végivadékának találkozása. Tihamérban a gyűlölet önváddá lágyul, a kielégített bosszú szilaj képe kétségbeesésbe vesz. Enikő erkölcsi tisztasága, elhervasztott ifjúsága megtörik a bosszú munkájában elvadult szívet, s a haldokló végsóhaja Tihamérnak éppen oly nemezisévé válik, mint aminő ő volt a Káldoroknak. Vörösmarty egyetlen művében sincs ily tragikai erős összeütközés, ily fönséges költői igazságszolgáltatás, s a tárgy szokatlansága, a szenvedélyek merész rajza mellett is ily tiszta benső forma. Eddig többékevésbé küzdött az általa felidézett kaotikus elemekkel, s most, midőn az ifjú fantázia

---

[116] *Erdélyi János:* Pályák és pálmák. *Kiadja a Kisfaludy Társaság. 1887. 292. lap.* Kemény Zsigmond tanulmányai. *Pest, 1867. 339. lap.*

[117] *Toldy Ferenc:* A magyar nemzeti irodalom története. *Pest, 1872. II. köt. 47. lap.*

háborgó napjai múltak, s biztosabb erőt érzett, egyszerre csak elfordult az epikai nemtől. Az írói körök közvéleménye hatott-e reá, mely felületes egyoldalúsággal az eposzt korszerűtlennek nyilatkoztatta, vagy a politikai hangulat, mely csak a jövőn csüngött, s mely Vörösmarty líráját is új lelkesülésre éleszté, vagy pedig a fejlődő magyar színészet, mely a drámához csábította? Bizonyára egyik sem külön, hanem mindenik összevéve. Vörösmarty, az epikus, elhallgatott, hogy a drámai téren küzdjön hasztalan s a lírain szedjen új babérokat.

Valóban Vörösmarty pályája első korszakában kiválóan mint epikus szerepelt, s mint lírikust se a kritika, se a közönség nemigen sorozta az elsőrendűek közé. Annyi igaz, hogy 1833 után jelen meg lírai teljes erejében, azonban addig is egyben-másban fölülmúlta kortársait, s ez oldalról is előkészítette költészetünk átalakulását. Klasszikai ódái nagyrészt messze maradnak a Berzsenyiétől, de lírai epigrammái nemcsak hogy versenyeznek a Kazinczyéival, hanem lírai mélységre, nyelvbeli bájra nézve felül is múlják. A Kazinczyéi formában talán görögösebbek, de inkább az esprit, mint az érzés szüleményei. Vörösmarty itt lépett ki legkevésbé a klasszicizmus köréből, de a tisztán nemzeti tartalom és szabadabb képzelet e műveire is saját bélyeget nyomott. Valódi remekekre találhatni köztök. Nem csoda, hogy egész haláláig nem szűnt meg epigrammát írni, midőn más annyi műfajnak örökre búcsút mondott. E dallamos párversek, a naiv érzelmesség, elégiai borongás s ódai szárnyalás egy-egy mozzanatának oly találó kifejezései, a kellem, báj és fönség oly szikráit lövellik, hogy a világirodalom legkitűnőbbjeivel versenyeznek. A római epigrammban már nem ily kitűnő, de az a humoros zsánerképben, mely annyira ellentéte a klasszicizmusnak. A magyar humor tulajdonképp nála nyilatkozik először és népi alapon. Nincs benne német íz, mely kortársai kísérletein érzik, sem angol, melyet csak később vett magába irodalmunk, s mely először is nem költőben nyilatkozott, hanem egy politikai íróban, Széchenyiben. *Laboda kedve, Gábor Diák, Becskereki* kitűnő művek, kivált a két első. Mint humor, mint zsánerkép, egyaránt új dolgok voltak s éppen úgy tanúskodtak Vörösmarty sokoldalúsága, mint eredetisége mellett.

Mi tisztán dalait illeti, Kemény helyesen jegyzi meg, hogy a dalnak az a faja, melyben az érzések bensőségét nem zavarja semmi idegen elem, melyben a képzelődés úgy beolvadt a kedélyhangba, hogy attól külön nem válhatik, s egyetlen hasonlatosság vagy ciráda által sem árulja el magát, legnehezebben egyezett meg Vörösmarty géniuszával. Mindamellett már első korszakában írt e fajban egypár jeles művet. Azonban ekkor bizonyos lírai vegyületet kedvelt leginkább, valami középfajt, a dal, óda és elégia között. Néhol a dal magasabb hangba csap át, vagy túlterhelt. Másutt megvan az ódai szárnyalás, de az eszme és érzés nincs eléggé összpontosítva, s kelleténél több leíró vagy elbeszélő elem vegyül belé. Oly tiszta elégiát alig írt, minő a *Kis gyermek halálára* című; *Zrínyi* már vegyültebb, a *Magyar költő* éppen elbeszélő alakot ölt. Ily fajta költeményeit nehéz szigorúan osztályozni, de van köztük olyan, mely élénken érezteti az eszme és forma egységét, azaz, hogy a gondolat éppen ily középformát kívánt. Ilyenek éppen most említett költeményei is.

*Szilágyi és Hajmási*t kivéve, a tiszta balladai formát sem sajátíthatta el. A lírai, epikai és drámai elemek közül, melyeknek a ballada csodás bájú összeolvadása, Vörösmartynál majd mindig előtérbe lép a két első valamelyike; s az utolsó elpárolog. Kiváló példa az elsőre az *Éjféli ház*, melyben csak lírai hangulatok váltakoznak, a másodikra *Toldi*, mely epikai szélességre tör. Szorosan véve *Salamon* sem ballada, de becses költői mű. Két ellentétes lelkiállapot mily szépen olvad össze s békül ki itt egy képben. Átkot hallunk, mely áldássá válik, büszke királyt látunk, ki ájtatos remete lesz. Az átalakulás fejlődését igen helyesen nem részletezi a költő, de annál művésziebben rajzolja egypár vonásban a sors sújtó kezét, az idő enyhítő folyamát, a természet nyugalmas csendjét, s veti lelkünkbe mintegy olvasztó hangulatképp, mely sejtetve mindent kimagyaráz. *Hedvig*ben a legendát honosítja meg, s nemcsak kortársait múlja felül, hanem utódait is. Egypár műfajban már ekkor a legkitűnőbb

helyet foglalja el, de vagy a klasszikai líra befolyásával küzd, vagy az új elemeken nem tud teljesen uralkodni. Pályája második korszakában, mint lírai költőnek nemcsak látköre tágul, nemcsak eszmékben gazdagodik, hanem tiszta műformákban is. Dalai egyszerűbbekké válnak, a lírai középnemből mint modern ódaköltő emelkedik ki, a balladát elhagyja, s a szellemével rokonabb költői beszélykét míveli, szebbnél szebbeket ír, s köztök egy valódi remekművet: *Szép Ilonká*t.

9

Irodalmi triumvirátus. Bajza és a *Kritikai Lapok*. Vörösmarty mint nyelvész; összezördülése Széchenyivel. Toldy és az Akadémia. Az *Athenaeum* és *Figyelmező*. Vörösmarty beszélyei és drámái. *Salamon, Bujdosók, Csongor és Tünde*

Vörösmarty munkásságát 1833-1843 közt nemcsak a költészet vette igénybe, hanem az időszaki sajtó, Akadémia és Nemzeti Színház is, éppen mint azelőtt a tanítás s a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztése. Egyik alól sem vonhatta ki magát, de nem is akarta. Nemcsak kötelességérzetből tett, amit tett, hanem egyszersmind benső részvétből. Az 1831-ben megnyílt Akadémiában az irodalom félszázados óhajtása teljesült; az alakuló nemzeti színház nemcsak művészeti kérdés volt, hanem egyszersmind nemzetiségi is; az irodalom újabb törekvései közlönyre vártak, melynek támogatásától legkevésbé Vörösmarty vonulhatott félre, kinek költészete az újkor legerőteljesebb kifejezése volt. De másfelől a barátság, az *Auróra* szövetsége is magukkal ragadták. Kisfaludy halálával a vezér helyét triumvirátus foglalta el, a Vörösmarty, Bajza és Toldy triumvirátusa. Körülök csoportosult majd minden nevezetesebb tehetség, s tovább egy évtizednél a szó teljes értelmében uralkodtak a magyar irodalmon.

E három férfiú sokban különbözött egymástól, de néhány főpontban egyeztek, egymás hiányát pótolták, s a barátság kiegyenlített köztük minden ellentétet. Vörösmartynak mind ragyogóbban sugárzó költő dicsősége fényt vetett a körre. Bajza, amellett hogy népszerű költő volt, mint kritikus csakhamar félelmessé vált, s valóságos tekintéllyé emelkedett. Toldy nemcsak kritikával és irodalomtörténettel foglalkozott, sokoldalú míveltség tüntette ki, mely társai egyoldalúságát mintegy kiegészítette. Vörösmarty határozott pártember volt, de nem eléggé tevékeny; Bajza lassan mozdult, de ha egyszer bele fogott valamibe, erélye nem ismert határt, s inkább megtört, mintsem visszavonuljon. Toldy mozgékonysága nem hagyta nyugodni társait, de simulékonysága közvetítőül szolgált mind magában a körben, mind azon kívül. Vörösmarty és Bajza a politikában az ellenzékkel tartottak, Toldy a kormánypárthoz is hajlott, ha a nemzetiség és irodalom iránt némi kedvezését tapasztalta. Mindenik kilépett a klasszicizmus köréből, de a határozottabb nemzeti iránynak Vörösmarty volt a képviselője. Mint nyelvújítók is különböztek egymástól; Toldy bár gyógyulgatott ifjúkori túlságaiból, a szélső baloldalt foglalta el, Vörösmarty a jobbot, Bajza kettőjük között állott. De abban mindnyájan megegyeztek, hogy diadalra kell emelni, s folyvást fejtve, az irodalom, akadémia és színház útján terjeszteni Révai nyelvtani rendszerét, Kazinczy nyelvújítását, s küzdeni a kritikai téren mind a mellett, minek az *Auróra* mintegy gyakorlati iskolája, s mindenekfelett hozzászoktatni a közönséget és irodalmat a kritikához.

Addig jelszó volt buzdítani a munkásságot, hogy minél több író legyen, Kazinczy a puszta jóakarattól sem vonta meg részvétét; az Auróra Kör szükségesnek tartotta visszariasztani a tehetségteleneket, s a tehetségtől is többet kívánni működvelőségnél. Addig a folyóiratoknak nem volt határozott színök, csak munkák gyűjteményei akartak lenni, nem foglaltak el pártállást, annyira, hogy még a nyelvújításnak sem volt közlönye, egypár munka előszavában, röpiratokban s a *Tudományos Gyűjtemény* közönyös hasábjain vívta csatáját; az Auróra Kör

egy fegyelmezett párt alakulására törekedett, mely közlönyét egész erővel támogassa, egypár főeszméhez makacsul ragaszkodjék, s ha kell, szünet nélkül ostromolja az ellenfélt. Addig a kritika nem volt állandó, az író híre vagy társadalmi magasabb állása oly tiszteletben részesült, hogy a vitatkozás szabadságát is korlátozta, a gúny pasquilnak tartatott, Kölcsey egypár szigorúbb bírálata alig jelenthetett meg, s a közvélemény nyomása csakhamar hallgatásra kényszeríté; az Auróra Kör a kritikát állandóvá akarta tenni, s minden jogát gyakorolva, legalább az irodalmi téren, a cenzúra bilincsei között is, kivívni a sajtó jelentőségét.

A *Kritikai Lapok*kal (1830-1836) kezdődik az Auróra Kör s hatása, s az *Athenaeum*mal végződik (1837-1843). Amaz az *Auróra*nak mintegy társvállalata volt, emebbe mindkettő bele olvadt. Vörösmarty mint költő játszott főszerepet mind az *Auróra*, mind az *Athenaeum*ban, a szerkesztésnek és kritikának Bajza volt a lelke. Bajza nagy befolyást gyakorolt a magyar időszaki sajtó fejlődésére, ő volt az első valódi szerkesztő, igazi hírlapíró. Ez érdeme pályájának inkább dicsősége, mint szorosan vett kritikai munkássága. Alig írt egypár széptani értekezést, kitűnő művek boncolatával sem igen bajlódott, a tehetetlenség és nyegleség megalázására, az ízléstelenek és ósdiak üldözésére, a bitorolt tekintélyek megtámadására, az irodalmi és közintézeti visszaélések ostromlására fordította fő erejét. Látköre nemigen volt széles, szelleme sem gazdag és mély, de világos, logikus fej és szilárd jellem. Nem tisztázott nagy kérdéseket, de éles dialektikával védte a nyelv és költészet újabb vívmányait, s a diadal biztos önérzetében törte össze a kritika elleni balítéleteket, s természete, köre és jogai körüli balfogalmakat. A szerkesztési gond és polémia foglalták el legtöbb idejét. Minden, amit szerkesztett, több ízlést, szigort s határozottabb irányt jelöl, mint aminő eddig a magyar irodalomban divatozott. Polémiái legnagyobb részének tárgya, tekintve a terjedelmet és szenvedélyességét, most csekélynek látszik. Valóban a *konversations-lexiconi* pör nem érdemelte meg ezt a hosszú vitát, s kevesebb zajjal, több eszmével el lehetett volna végezni, de első szigorúbb kikelés volt a gondatlan szerkesztés ellen, s Dessewffy József gróf legyőzése első nyílt megtámadása a születési arisztokráciának az irodalom köztársaságában. Az *Auróra*-pör most szintén érdektelen, de az írói tulajdonjogot először hozta szőnyegre. A Kazinczy-Pyrker-féle vitában, melyet Toldy kezdett, s Bajza kíméletlenül folytatott, Kazinczynak legalábbis volt annyi igaza, mint ellenfeleinek, de az a nemzetiségi hév, mely a haza fiaitól a hazai irodalom mívelését követelte, s megbélyegezte a magyarból németté lett írókat, szükséges és jótékony hatású volt. A Csató elleni polémiáknak nincs tudományos becsök, de a kormánypárti tárcaíró elleni küzdelemben a politikai ellenzék szellemének bevegyülése s a politikai és írói jellemtelenség leleplezése egy különben jeles íróban, erős benyomást tett a közönségre, s elősegítette a közvélemény szilárdulását. Bajza a kritikát az irodalmi és politikai szabadelvűség színében tüntette föl, segítette a Széchenyi röpiratai hatását, s előkészítette a politikai zsurnalisztikát. A közönség kezdé megszokni a szemben álló irányok és személyek tusáját, s valamivel többet várt a folyóiratokból, mint pusztán csak cikkek gyűjteményét. Ez érdekeltséget elősegíté Bajza világos és élénk előadása, melynek még árnyoldala is tetszett, bizonyos ügyvédi modor, mert volt benne valami megyei és törvényszéki termeink szelleméből.

Vörösmarty mindvégig hű társa maradt Bajzának, azonban a *Kritikai Lapok*at nem segíthette többel három bírálatnál s néhány xéniánál. E bírálatok annyiban elütnek a későbbiektől, melyeket az *Athenaeum*ba írt, amennyiben sokkal gúnyosabbak, egészen a *Kritikai Lapok* szellemét lehelik. Egy tehetségtelen meseírót, egy barbár fordítót dorongol le, s végre Horvát István egypár nyelvtani különcségét támadja meg. Többre nemigen ért reá. Ekkortájt leginkább az Akadémia foglalta el, melynek nyelvtudományi osztályában egész vezérszerepet játszott. Fenn említett bírálatai közt is a Horvát István ellen írott a legnevezetesebb, melyben egyszersmind az Akadémia helyesírási és szóragozási szabályait védi.

Az Akadémia első évtizedében a nyelvtudományi osztály fejtett ki legélénkebb munkásságot. Először is a helyesírás, nyelvtani rendszer és a nyelvújítás kérdései foglalkoztatták. Kezdetben nemcsak az Akadémiában, hanem magában a nyelvtudományi osztályban is nagy ziláltság uralkodott nyelvtani dolgokban, és szabadelvűségnek tartatott nem fogadni el semminemű rendszert. Egyik Verseghy, másik a debreceni grammatika, harmadik Révai szerint írt, a legtöbb semminemű rendszert nem követett, s majd mindeniknek volt valami különcsége. Vörösmarty bátor föllépténem lehetett köszönni, hogy a nyelvtudományi osztály s az egész Akadémia elfogadta Révai rendszerét, s e szellemben alapította meg helyesírási szabályait, melyeket aztán az egész irodalom magáévá tett. Költői nyelvének zsenialitása s egypár nyelvtani jeles értekezése tekintélyt szereztek neki, hallgatott reá még Kisfaludy Sándor is, ki különben minden nyelvészt és nyelvtant megvetett. Az öregúrral sok baja volt Vörösmartynak a bizottsági ülésekben. Valahányszor egy-egy nyelvtani szabályt formulázott, Kisfaludy türelmetlenül kiáltá közbe: „Példát előbb, öcsémuram, minél többet, én csak abból értek." Az osztály majd minden bizottságába kinevezték; vállalkozója és társszerkesztője volt az akadémiai *Német-Magyar* és *Magyar-Német Zsebszótár*nak, társszerzője a *Helyesírási, Szóragozási és Szókötési szabályok*nak, a *Magyar nyelv rendszeré*nek, sőt 1846-ban Czuczorral együtt ő dolgozta a helytartótanács által a középiskolák számára kiadott nyelvtanokat is. Az akadémiai zsebszótárt leginkább Széchenyi sürgette, hogy a magyarul tanulni kívánó németeknek legyen valahára egy oly jó szótárjok, amely a megújított nyelv szókincsét is magába foglalja. Vörösmarty szintén a Széchenyi nógatására vett részt a szótár szerkesztésében, s ekkor zördült össze vele először és utolszor életében. Midőn ugyanis ő, Toldy és mások, akik a szótár szerkesztését elvállalták, az írói tiszteletdíj költségvetését Széchenyi, mint az Akadémia másodelnöke, elébe terjesztették, ez azt szerfelett túlságosnak találta, s Shylockoknak nevezte őket. A többiek hallgattak, de Vörösmarty fölszólalt, őszintén és férfiasan visszautasította Széchenyi gúnyját, s megmagyarázta, hogy ez ugyan nem fejtörő, de igen terhes munka, eltarthat öt-hat évig, s őket sok oly munkálattól elvonja, melyekhez kedvök is több, s csekély jövedelemforrásukra is előnyösb. Széchenyit meglepte e felszólalás, annyival inkább, mert Vörösmarty tartózkodó és kevés szavú ember volt. De érthető volt Vörösmarty felindulása. Más ily nemű megjegyzését talán szóra sem méltatta volna, de hogy Magyarország legnagyobb férfiától az általa annyira becsült Széchenyitől halljon Shylock-féle célzatokat, s éppen ő, aki egész életét nemzetének áldozta küzdés és nélkülözés között, ezt nem tudta elviselni. Széchenyi megértette a megbántott költőt, lecsillapult, az ügy kiegyenlíttetett, s bár modora egy darabig hidegebb lőn szemben Vörösmartyval, de tiszteletet feltűnően nagyobbat tanúsított iránta. A két kötet szótár szerkesztése csakugyan hat évig tartott, s úgy Vörösmartynak, mint társainak hetenkint őt félnapját vette el.

Bármily élénk részt vett Vörösmarty a nyelvészeti mozgalomban, mindamellett nem tekintette magát oly nyelvésznek, ki egészen reá adja magát e tudományra, új irányt indít meg, vagy a meglevő kifejtésén egész erejéből dolgozik. Nyomós ismeretei voltak ugyan e szakban, de inkább csak annyiban nyelvészkedett, amennyiben mint író alaposan akarta ismerni nemzete nyelvét. A régi irodalmat és népnyelvet is főképp költői szempontból vizsgálta, hogy amint egyik értekezésében kifejezi, használhassa a nyelv minden virágát, mielőtt hervadásra jutnának. Jótékonyan hatott az Akadémiára nemcsak azzal, hogy a Révai rendszere elfogadását kivívta, hanem azzal is, hogy a régi nyelvemlékek és tájszavak összegyűjtése mellett buzgott, s a neologizmust mérsékelni igyekezett. Mint költő munkáiban jó példával ment elöl, s mint kritikus irtogatta a kinövéseket. Elfogadott minden helyesen alkotott új szót, de apró cikkekben egész csatározást kezdett a szükségtelen és rosszul alkotott új szavak ellen, és sohasem állhatta ki az oly írót:

Ki mindig új szót, fúr, farag,
S a leghelyesbet száz felé csigázza.

Az Auróra Kör lassanként nemcsak a nyelvtudományi osztályban, hanem az egész Akadémiában diadalra jutott, midőn Döbrentei lemondása után 1835-ben Toldy titkárrá választását kivívta. Az ellenfél, melyet legyőzött, nem volt valami egységes párt, hanem különböző elemek vegyülete. Inkább személyes érdekek forogtak fenn, mint elvek. Nem kedvelte az Auróra Kört néhány ósdi, kik nyelv és ízlés dolgában elmaradtak a világtól, egy-két régibb költő, kiket bántott e fiatal férfiak népszerűsége, néhány kormánypárti, kik a politikai ellenzéket gyűlölték bennök, egypár tudós, kiknek rosszulesett, hogy egy tudományos akadémiában költők és esztétikusok játsszák a főszerepet, s végre minden oly író, kit megbántottak a *Kritikai Lapok*. Ez elemeket Döbrentei alakította párttá, melyhez alkalom szerint odavont néhány közönyös tagot is. Leginkább küzdött e két párt a nagy gyűléseken, hol új tagok választattak, s jutalmak ítéltettek el. Mindjárt az első drámai pályázás összeütközésre adott alkalmat. Vörösmarty *Vérnász*a majdnem megbukott, szemben Horvát Czyrill *Tyrus*ával, mert a Döbrentei pártja szerint az Akadémiához inkább illik oly drámát jutalmazni, mely a francia klasszicizmus nyomain halad, mint olyat, melyen a francia romantika érzik. Az 1833-i nagy jutalmat szintén a Döbrentei pártja miatt kellett megosztani Vörösmartynak Kisfaludy Sándorral, sőt Döbrenteinek még 1836-ban is oly befolyása volt, hogy a Bajza verseit el tudta ejtetni a nagy jutalomtól. Ez utolsó diadala volt, azután az Auróra Kör uralkodik az Akadémiában, az újabb tagok legnagyobb része hozzájok csatlakozik, ők intézik a választásokat, tűzik ki a pályakérdéseket, döntik el a jutalmakat.

Amint szokás minden uralkodó pártot, sok mindennel vádolták az elégületlen írók az Auróra Kört is, akiket most már athenaeistáknak neveztek el. Bajos ítélni biztos adatok hiányában. Lehet, hogy irodalmi ellenfeleiknek az Akadémiába beválasztását nemigen segítették elő, mi egyébiránt természetes, lehet, hogy Döbrenteiről és pártjáról olyat is elhittek, ami nem volt való; lehet, hogy a küzdés hevében s a diadal mámorában követtek el igazságtalanságokat is, de annyi bizonyos, hogy jótékony hatásuk volt az Akadémiára. A tehetség, jellem és szabadelvűség képviselői voltak; megőrizni igyekeztek az Akadémiát mind a papi, mind a kormánypárt befolyásától, bátorítottak s magukhoz csatoltak minden komolyabb törekvést, s előkészítették az Akadémia reformját. Ez utóbbiban Toldynak van kiváló érdeme.

Az Akadémia alapszabályai a tudományok meghonosítását és terjesztését állítják előtérbe a további fejlesztés helyett; az osztályokat az összes Akadémiába olvasztották fel, minélfogva a szakkérdések fölött nem az illető osztály döntött; ide járult még, hogy a levelező tagok kizárattak, az értekezések nem olvastattak föl, csak beadattak, s az élő szóval előadás és tudományos eszmecsere helyét ügyleti értekezlet bitorolta. Toldy régibb és újabb társaitól támogatva nem egy reformnak törte meg útját (1836-1848). Ügyrendi módosítások alakjában az osztály-ülések szerveztettek, a szakkérdések az illető osztályhoz utasíttattak, a levelező tagok részvéte az ülésekben elnézetett, a tudományos felolvasások és eszmecsere divatba jöttek, a tudományos nyomozó irány fölébredt, erősödött, s az akadémiai eszme valósítása előtérbe lépett.

Ez irányt előkészítette s táplálta az *Athenaeum* és *Figyelmező* is, melyeket az 1836-ban megszüntetett *Auróra* és *Kritikai Lapok* helyébe alapított a három társ. E két egymást kiegészítő lap a szépirodalom és kritika mellett majd minden tudománynak tért nyitott, oly előadási módra törekedve, hogy a nagyobb közönség is élvezhesse. Az *Athenaeum* és *Figyelmező* nagy hatásúak voltak, s maga a kör sem volt soha oly erős, mint ez években. Sok új barátja akadt, s némely ellensége kibékült. Szemere Pál, ki Bajza *Aurórá*ja mellé ellen-*Aurórá*t állított, a *Kritikai Lapok*kal szemben *Új-Múzarion*t indított meg, most az *Athenaeum*hoz csatlakozott,

oda Kölcsey is, ki ugyan részt vett a *Kritikai Lapok*ban is, de Szemere és Kazinczy megtámadása miatt csakhamar visszavonult, s általában hibáztatta Bajza kíméletlen modorát. A fiatal Eötvös és Szalay, kik Szemere és Kölcsey párthívei voltak, szintén az *Athenaeum* dolgozótársai lőnek. A szépirodalom és tudomány majd minden újabb tehetsége az *Athenaeum* körül csoportosult, sőt némelyik itt lépett föl először. A kör ereje növekedett azzal is, hogy 1836-ban a Kisfaludy Társaságot alapította és vezette; a színházi játékrendre már mint akadémiai bizottság befolyt, a Fáy és Bajza igazgatása alatt pedig éppen ő adott irányt. Ennyi összeköttetés, befolyás, s annyi jeles tehetség támogatása mellett az *Athenaeum* egész hatalommá emelkedett. Nem volt nehéz visszavernie a klerikális *Szion*, a kormánypárti *Hírnök*, s a léha *Honművész* és *Rajzolatok* támadásait. Első lap volt a magyar irodalomban, mely a szigorúbb követeléseket is kielégítette. Szépirodalmi része az *Aurórá*t folytatta, a kritikai a *Kritikai Lapok*at, bár enyhébb szellemben; egészen új volt e kör törekvéseiben a tudományos rész, mely a közönségnek tudomány iránti hajlamát ébreszgette, a tudományos írókat pedig arra szoktatta, mi a szépirodalomban már diadalt ült: gondosabb nyelvre és formaérzékre.

Vörösmarty költeményeket és beszélyeket írt az *Athenaeum*ba, bírálatokat a *Figyelmező*be. Beszélyeivel befejezte beszélyírói pályáját, amelyet 1829-ben a *Koszorú*ban kezdett, s 1834-től fogva az *Aurórá*ban folytatott. Összesen hat beszélyt írt, leginkább szerkesztői szorultságból, mindamellett költészetének ez oldala is figyelemre méltó. Itt sem járt közönséges úton. A *Holdvilágos éj*ben és *Csiga Márton*ban a nálunk még szokatlan fantasztikus humoros beszélyt kísérlette meg; *Orlay*ja a francia romantika hatásának első szüleménye beszélyirodalmunkban; kevésbé sikerült a *Füredi szívhalászat*, amely a jelen életből van véve, de cselekvénye és jellemrajza inkább külső, mint belső. Leggyöngébb köztük a *Szél úrfi*, mely a népmesei elemet igen is célzatos allegóriává süllyeszti, s legjelesebb a *Kecskebőr*, e kitűnő zsánerkép, melyben Vörösmarty népies humora egész eredetiségében nyilatkozik. A kritikai téren mint színbíráló szerepelt kiválóbban, s a két első évben majd mind ő írta az *Athenaeum* színbírálatait. Írt ugyan a *Figyelmező*be néhány könyvbírálatot is, de itt is szívesebben bírálta a nyomtatásban megjelent drámákat, mint Szigligeti *Dienes*ét, Tóth Lőrinc *Olympiá*ját és Teleki László *Kegyenc*ét.

A dráma és színpad iránt már első ifjúságától fogva nagy előszeretettel viseltetett. Mélyen érezte fontosságát mind nemzetiségi, mind művészeti szempontból. Tanúja volt Pesten Kisfaludy Károly első diadalainak, s meglepte, hogy a drámaíró mily közvetlenül hat a tömegre. Néha meglátogatta az akkor még virágzó pesti német színházat, s elszomorodva tapasztalta, hogy közönségének virága a magyarság legműveltebb része. Visszahódítani e közönséget, megvetni egy központi színház alapját, s ez úton is terjeszteni a nemzetiséget, a költészet és nyelv újabb vívmányait, a kor egyik fontosabb kérdésének tartatott. Egy félszázadig küzdött ezért is az irodalom, mint az Akadémiáért.

Vörösmarty a küzdők első sorában állott, mint drámaíró és kritikus egyaránt. Egyik legmunkásabb tagja volt az 1833-ban kinevezett akadémiai színügyi bizottságnak, melyre a játékrenden levő színművek nyelv tekintetében való kijavítása bízatott, s melynek 1835-ben az is kötelezettségévé tétetett, hogy minél több eredeti és fordított jó színművel lássa el a magyar színházak igazgatóságait. Több ízben tagja volt az akadémiai drámabíráló bizottságnak, valamint a Nemzeti Színházénak is egész 1850-ig. Első ifjúságától, 1821-től fogva 1844-ig nem szűnt meg drámát írni, sőt miután az epikai pályától visszavonult, nagyobb művei csak drámákból állanak. Lírai költeményt és eposzt mindössze sem írt annyit, s mint műfordító is csak a drámai téren lépett föl. Szenvedélyét az aránylag csekély siker sem tudta lehűteni, melyet drámái a színpadon arattak. Ennyi lelkesülés, ily kitartás valóban többet érdemelt volna. De nem csodálkozhatni rajta, természetes volt. Az epikus és lírikus némely fényoldala

hátrányára szolgált a drámaírónak, s árnyoldalai itt jobban kitűntek. Az eposz lassúsága és szélessége bajosan összeegyeztethető a drámai cselekvény gyorsasága- és formaszigorával. A szerkezet hibáit mindenütt inkább fedezhetni, mint a drámában, s Vörösmartynak a szerkezet az eposzban sem volt a legerősebb oldala. Továbbá fényes dikciója, lírai pátosza majdnem ellentétben állott a drámai nyelvvel, mely bizonyos egyenetlenséget, szaggatottságot kíván. Volt érzéke a tragikus iránt, mutatja a *Két szomszédvár*, de nagy a különbség az epikai és drámai feldolgozás között, ami ott erős tragikai katasztrófa lehet, itt bágyadttá válhatik. S különös, hogy drámái egyikében sincs oly erőteljes tragikai alapeszme, mint e költői beszélyében. *Salamon*ban és a *Bujdosók*ban nem tud eléggé kifejlődni a tragikai elem. *Vérnász*ban és *Marót bán*ban pedig a sors játéka főbb szerepet játszik, mind a szabad akarat tévedése, a szenvedély erőszaka. Tudott egyéníteni, de nem a dráma nagy és erős vonásaival s éppen oly kevéssé volt képes összpontosítani a jellem, a szenvedély nyilatkozatát, mint a cselekvény szálait. Elkapta a lírai hangulat, a fellengős leíró modor, s olykor maga beszél személyei helyett. Jól mondja drámai hőseiről egyik önmaga ellen intézett epigrammájában, hogy *„tenni nem érnek rá a szavak árja miatt”*.

De habár drámái nem mérkőzhetnek is másnemű munkáival, nem voltak jótékony befolyás nélkül drámairodalmunk fejlődésére. Kisfaludy Károly megbuktatta a színpad durva nyelvét, de nem emelte valóban költőivé, sőt jambusaira is csak később fordított nagyobb gondot. Vörösmarty a színpad nyelvét, ha drámaivá nem is, legalább költőivé tette. Tőle tanult jambust írni minden későbbi drámaíró. Emellett, kivéve Katonát, kit sokáig nem olvastak, s így hatása sem lehetett, az ő történelmi hátterű drámáiban találunk elevenebb korrajzot, magasabb felfogást, költőibb szólamot. Tárgyaival is serkentőleg hatott pályatársaira. Ide is bevitte a romantikai elemeket, győzelemre segíté a nemzeti irányt, és szemben a színműgyártás gépiességével, fennen hirdette, hogy a színműírónak is költőnek kell lenni.

Pályája elején két drámát bocsátott közre: *Salamon*t (1827) és a *Bujdosók*at (1830). Mindkettőn meglátszik Shakespeare olvasása, de fájdalom, csak a hibákban. Történelmi drámát írva, nem Shakespeare valóságos történelmi drámáit vette mintául, milyenek *Coriolán* és *III. Richárd*, hanem azokat, melyek jobbadán csak történelmi rajzok az angol nemzet viharos múltjából. Shakespeare e műveiben is gazdag drámai élet nyilatkozik ugyan, de inkább a részekben; mint egészeket nem lehet a szó valódi értelmében drámáknak nevezni. Némiképp hajlanak az eposz felé, úgynevezett históriák, kedvenc darabjai Shakespeare korának, midőn minden műnem és faj úgyszólva a drámába olvadt. Vörösmarty epikai hajlamánál fogva e mintákhoz vonzatva oly örvénybe sodródott, melyet csak nagy drámaíró lábolhat meg. Aztán akkor még a színpadot sem igen ismerte és Shakespeare-t olvasva a Shakespeare színpadja lebegett előtte. A *Salamon* és a *Bujdosók* jelenetezése valamivel gondosabb ugyan, mint első kísérletéé, *Zsigmond*é, de itt is gyakori a változás, s egy felvonás három-négy helyt történik. Mindkettőben kész állandó jellemek lépnek föl, kik nem előttünk alakulnak, s küzdelmük bonyodalma alig több, mint a kezdet ismétlése, elégséges fokozat és bensőbb fejlemény nélkül. Abban is megegyeznek, hogy mindenik vontatott és epizódokkal terhelt. A kor eleven színezetében az erőteljes nyelvben, a lírai hangulatok szépségében áll becsök, s nem a tulajdonképpi drámaiságban.

Ez ifjúkori két dráma nagyon jellemzi Vörösmarty drámaírói tehetségét. Élesen nyilatkozik benne az a sajátsága, amelyet sohasem tudott egészen legyőzni, tudniillik hogy az események- és jellemekben nyugvó drámai anyagot nem bírja fejleszteni, alakítani. Előtte van az indok, kínálkozik az összeütközésekből folyó drámai fejlemény, sőt kezébe is veszi, de éppen ott ejti el, ahol a valódi drámaiság erősebb lendületet vehetne. Salamon király alapjában nemes természet, de sértékeny, könnyen fellobbanó és hiú, vitéz és bátor, de nem szilárd elhatározásaiban, és szenvedélyes felindulása könnyen ragadja tettre, sőt bűnre is. Neje és Vid

felingerlik László és Géza rokonai ellen, akik az ország harmadrészét bírják, neje mert egész királyné akar lenni, Vid részint azért, hogy az ország egységét megőrizze, részint pedig személyes uralomvágyból. Más részről Salamont anyja és Ernyei igyekeznek mérsékelni s barátságosabb hangulatra bírni László és Géza iránt. E két irány küzdelmében sok anyaga van a drámai küzdelemnek és fejlődésnek. Az anyós menyével, a fiú most anyjával, majd nejével áll szemben. De Vörösmarty mindebből kevés drámaiságot tud kifejteni. Neste, az öreg, és Sophia, az ifjú királyné, nem is küzdenek egymással. Sophia egyszer ingerli ugyan férjét, de nem úgy, hogy Salamon szeretve higgye magát és éppen a szerelem ragadja tettre. De különben is Sophia csak egy kis ingerlésnél marad, s más úton nem foly be a cselekvény fejlődésére. Vid, akiben a gonoszságnak és nagy észnek kellene egyesülnie, csak közönséges cselszövő, akiről alig hihetni el, hogy a királyra oly nagy befolyása legyen. Se elég esze, se elég szenvedélye nincs arra, hogy drámailag érdekessé váljék. Politikai eszméje, amelynek monarchiai és nemzeti tekintetben megvan a maga jogosultsága, elmosódik benne, s így környezetére sem hathat ki. Cselszövénye László udvarában kisszerű és drámaiatlan. Ernyei, a másik politikai irány erényes képviselője sem drámai jellem. Tehetetlen agg, pedig az ő s az öreg királyné küzdelme Viddel és Sophiával drámai jelenetekre adhatna alkalmat. Salamon maga sem válik igazán drámai hőssé, inkább csak változik, mint fejlődik, vagy jobban mondva ismétli magát fokozat nélkül, s egyetlen nagyobbszerű drámai és tragikai mozzanata sincs. László és Géza nyugvó alakok, s nincs terök a drámai fejlődésre. Szónok és társai árulása nem eléggé indokolt, s lazán kapcsolódik a főcselekvényhez. Bátor, Jolánka és Csatás szép epizódja, mint epizód sem illeszkedik be a mű szervezetébe, hogy bármely csekély mértékben befolyjon a cselekvényre.

A *Bujdosók* hőse, Kont, még annyira sem drámai személy, mint Salamon. Az expozícióban itt is oly indokokat találunk, amelyeket a költő később elejt. Zsigmond gyűlöli Kontot, mert egykor nejéhez, a meghalt Mária királynéhoz lovagias tisztelettel viseltetett, és mert egyik képviselője a nyakas ellenzéknek, amely erőszakoskodásai ellen lázad. Kont is gyűlöli Zsigmondot, mert nem méltó férje volt Mária királynénak, s önkényét a törvény fölibe helyezi. Zsigmond bosszúból el akarja csábítani Kont nejét és elveszteni Kontot, aki országos ügyekben a törvényekre hivatkozva, védi az üldözött elégületleneket, sőt élökre áll. De mindebből nem válik cselekvény. Zsigmond, úgy látszik, nem hiszi komolyan, hogy Kont nejének udvarolt, s felhagy azzal a szándékkal, hogy Kont nejét elcsábítsa. Pedig a személyes és politikai indokok összeolvadása erősbbé tette volna a szenvedélyeket, s a cselekvényt bonyodalmasabbá. Például Kont nejének szíves modora a király iránt, hogy mérsékelje férje iránti haragját, Kont féltékenysége, aki balra magyarázza neje magaviseletét, hatásos jelenetek magva lehetett volna. Így csak a politikai indok maradt meg, s elég drámaiatlanul feldolgozva, mert Kont csak bujdosik, fényes magánbeszédeket tart, ide is oda is bekopogtat, megöli a király egy-egy hajdúját, de semminemű drámai cselekvénybe bele nem sodródik. Végre lefejezik, ennyi az egész. Egy méltóságos nyugvó alak, aki nem kelthet elég drámai és tragikai részvétet, mert hiányzik benne a fejlődő szenvedély, s a szenvedély szülte tetterő, amely fokozatos bonyodalmat indíthatna. Drámai tekintetben sokkal inkább a mű központjává emelkedik Vajdafi, aki a király és az elégületlenek között állva, amíg egyfelől ezeknek akaratlan árulója lesz, addig másfelől a királyhoz való hűségét leánya boldogságával fizeti. S csodálatos, e drámailag érdekes helyzetet sem használja fel eléggé Vörösmarty. A mű végén, Kont és társai kivégzése után, nem a becsületében és atyai érzésében megsértett Vajdafi áll a lázongó nép és az ingerült nagy urak élére, hanem István vajda és Gara nádor, akik a cselekvényben nagyon is mellékszemélyek.

Csongor és Tünde 1831-ben jelent meg. Hidegen fogadta a közönség, s az íróknak sem igen tetszett. Valóban e műnek oly hibái vannak, melyeket csekély tehetségű költő is elkerülhetett

volna, de szépségei olyanok, melyeket a legnagyobb költő is irigyelhetne. Kölcseynek igaza volt, midőn így írt Bártfaynak 1831-ben: *„Csongor*t olvasám Pesten, s mivel a drámai akció nem képzeletem szerint ment, alkalmas hidegséggel. Itthon elolvasám másodszor magamban, s harmadszor ismét sógorasszonyomnak. Ezen harmadik olvasás megkapott. Ezer oda nem valók és másképpen valók mellett is, *Csongor* kincs. Hidd el nekem, édes barátom, ami Vörösmartynk nagy költő, s ritkán nagyobb, mint *Csongor* sok helyeiben. Minden dramaturgiai kritikázás ellenére, akárki mit mond, én a nemzetnek *Csongor*ért szerencsét mondok, s aki engem nem ért, ám lássa; azért nem ért-e, mert nem akar vagy azért, mert nem tud."[118]

A mű Gergei Albertnak *História egy Árgirus nevű királyfiról* című népmeséjén alapszik, mely a magyar népnek századok óta kedvenc olvasmánya. Vörösmartynak még mint gyermeknek megtetszhetett e népmese, mert már huszonegy éves korában feldolgozásán gondolkozott. Legalább Sallay azt mondja, hogy 1821-ben megbízást kapott tőle e ponyvairodalmi nyomtatvány megszerzésére és Börzsönybe küldésére. Mind Gergei népmeséjének, mind Vörösmarty drámájának egy az alapeszméje, a tiszta, hű szerelem győzelme minden akadályon és cselszövényen. Beöthy Zsolt más nézetben van.[119] Azt hiszi, hogy az eszményiség harcai, hányattatásai, veszélyei teszik a Vörösmarty színműve tárgyát, s a megoldás nem egyéb, mint az eszményinek kibékülése a valóval. Csongor nem juthat Tündérországba, Tünde földi szerelméért ki van tiltva onnan, de a földön mennyet alkothatnak magoknak. Mindezt nem nehéz megcáfolni. Hogy Csongor tiszta, hű szerelme eszményies, az kétségtelen, de hogy egyéb tekintetben is eszményi céljai volnának, azt a mű egyetlen jelenete sem bizonyítja, hogy Tünde Csongorért föláldozza Tündérországot, az csak viszonzása Csongor föláldozó szerelmének. Vörösmarty nem akarta semminemű filozófiai absztrakt eszme allegóriájává átalakítani a naiv népmesét. De térjünk a színmű és a népmese összehasonlítására. Csongor is, mint Árgirus, megy elveszett kedvese után, ki nélkül nem élhet, s boldogság lesz jutalma. Azonban Vörösmarty nemcsak gátokat vet elébe, hanem kísértést is, az érzékiséget Ledér, s a képzelődés káprázatát egy légi leány alakjában. Ez mind helyes, csak az a baj, hogy egyik sem fejezi ki azt, amit a költő célozni látszik. Ledérnek nincs is jelenete Csongorral, csak szolgájával, a légi leány megjelenése pedig nincs eléggé kapcsolatban Csongor kedélyállapotával, holott e jelenetnek nemcsak Mirigy ármányát, hanem egyszersmind Csongor gondolatbeli megtántorodását is ki kellene fejezni, midőn a szív kimerültség és reménytelenség közepett szakítani akar múltjával, s legalább pillanatra a könnyelmű érzelmek és kósza vágyak uralma alá esik. Általában a főszemélyek kedélyállapotának rajza változatosabb, s a cselekvény drámaibb szövésű lehetne.

Vörösmarty felhasználta, sőt kiképezte a népmese leleményeit; a tündérfát, a tündérleány hajának levágatását, a pörlekedő manókat, a vénasszonyt, ki elválasztja a szerelmeseket, s gátolja találkozásukat. Némely helyt jobb a dráma, másutt a népmese. Vörösmarty a mesebeli két vénasszonyt eggyé olvasztja, Mirigy boszorkánnyá, ami mind a cselekvényt egységesebbé teszi, mind a drámai érdeket élénkíti, azonban a mese abban jobb a drámánál, hogy ott a vénasszony azért gátolja a két szerelmes boldogságát, mert leányát el akarja vétetni a királyfival. Mirigynek is van ugyan leánya, sőt éppen érte vágja le Tünde haját, hogy földíszíthesse vele őt Csongor elcsábítása végett, de a leány meg sem jelen a drámában, mert míg boszorkány anyja oda volt, mint rókát, megették a manók. Az expozíció is jobb a mesében, egyszerű és világos, ellenben a drámában nem vagyunk mindennel tisztában, magával a két főszeméllyel sem, azon meg utoljára sem tudunk eligazodni, hogy miért üldözi Mirigy a

---

[118] Kölcsey Ferenc minden munkái. *Pest, 1861. VII. köt. 199. lap. Új kiadás. Budapest, 1877. 224. lap.*

[119] Színműírók és színészek. *Budapest, 1842. 215. lap.*

szerelmeseket. Egyszer azt mondja, hogy leánya kedvéért és uralkodása biztosításáért, máskor hogy Csongor dölyfét megalázza, utoljára pedig a tündérfa gyümölcséért, melytől ifjulását várja. Ez indokok összeolvadhatnának ugyan, de nem olvadnak össze, s a bizonytalanság homályában mosódnak el. A mesében csak Csongornak van szolgája, s Tündének nincs szolgálója. Ez egészen Vörösmarty szerencsés leleménye. Ilma és Balga rendkívül jól rajzolt alakok, a realizmus humoros képviselői, szemben Csongor és Tünde idealizmusával, mint a spanyol színművekben a gratiosók. A dráma befejezése is különbözik a mesétől. A mesében Árgirus hosszas bujdosás után végre behatol Tündérországba, megtalálja kedvesét és nőül veszi. A drámában Tünde ki van zárva Tündérországból, mert Csongor szerelme a földre vonzotta; bujdosik, s minthogy Mirigy csalfa jóslatai, varázslatai kétkedővé tették Csongor szerelmében, visszatér még egyszer a tündérfához, Csongoré lenni, ha az hű maradt, s karjai közt feledni a tündérhazáját, ha pedig hűtelen, elhervadni a tündérfával együtt. Csongor is visszatér a hármas úthoz, honnan elindult: találkozik a szintén hazatérő fejedelemmel, kalmárral és tudóssal, kik nevettek volt rajta, midőn kedvese után indult, s nem követve őket, a szerelmet feljebb becsülte a hatalom, gazdagság és tudomány ígéreteinél. Most mind a három szerencsétlen: a fejedelem megalázva, a kalmár elszegényedve, a tudós a kétség örvényei közt, közel az őrüléshez. És Csongor? Őt is elhagyta a remény, a hit. Ez ellenkezik a dráma alapeszméjével. Csongornak sikertelen küzdelmei után sem kellene egészen elveszteni hitét, s fájdalmában is nemesülnie szemben a fejedelem, kalmár és tudós dölyfös szenvedélyével. E személyeket különben is csak az ellentét igazolhatná, mert a cselekvény fejlődésére nincs befolyások. Az is hiba, hogy Tünde, midőn Mirigyet kihallgatja, s meggyőződik Csongor hűségéről, kiküldi a manókat, hogy, ha Csongor arrafelé jő, fogják meg, s kötözzék a tündérfához, mert talán újra elveszthetné. Vajon nem jobb lesz vala-e, ha Csongor egyszerűen visszatér a fához, kipihenni fáradalmait, megáldani azt a helyet, hol kedvesével először találkozott, erőt meríteni a múlt emlékéből? A kétség és remény hullámzásai közt szunnyadhatna el, a manók helyett Tünde kötözhetné arany fonállal a tündérfához. Mindez nem rontaná, sőt emelné az ébredés jelenetét.

Azonban e hibákat mintegy elmossa a költői báj kimeríthetetlen árja, mely az egész költeményben elömlik. Vörösmarty költői tehetsége majd minden oldalról nyilatkozik itt. Pátosz s naivság, népies humor s a leggyöngédebb líra, mély reflexió és játszi szeszély olvadnak itt össze valóságos varázzsá, mely éppen úgy elbűvöli az olvasót, mint Csongort Tünde szerelme. Mintegy varázsütésre épül fel e mű, mint benne a tündérpalota, oly könnyen, oly szabadon mozognak alakjai, mint egy álom tündérlátomásai, s a nyelvnek oly bűbájos zenéje ringatja lelkünket, mintha Vörösmarty meg akarta volna mutatni, hogy mire képes a lenézett, s a nagy urak palotáiból száműzött magyar nyelv. Az angol kritikusok büszkén emlegetik Shakespeare *Szentivánéji álmá*t, mint oly művet, mely az angol nyelv hangzatosságának egyik legkitűnőbb diadala. A magyar kritikus e tekintetben szembe teheti vele *Csongor és Tündé*t, mely amannál, bár, úgy látszik, hatása alatt keletkezett, csak a drámai kompozícióra nézve áll alantabb. Midőn Titánia Zuboly udvarlására készti tündéreit, nem szól szebben, mint Vörösmarty művében a kútból felhangzó szózat, mely Csongort csábítja. Balga néha Puckkal, néha Zubollyal vetekszik. Az altató-dalokban és tündéri bohóságokban szintén hasonló szépségre találhatni, sőt van egy jelenet, mely a maga nemében majdnem páratlan. Ez a nemtők jelenete az ötödik felvonásban. Valami gyermekileg kecses, szellemileg gyöngéd van enyelgésökben. Mintha rózsabimbók hullanának, pillangók játszanának, madárkák csevegnének. Kergetőznek, faggatóznak, csókolják egymást, s egyik, mint ahogy a gyermekek szokása, sírva fakad, míg végre Mirigy közlegése elriasztja őket. E jelenet mintegy oda van lehelve s oly rendkívül kedves, hogy Vörösmarty benne önmagát múlta fölül.

10

Drámaírói pályájának folytatása: *Kincskeresők, Vérnász, Fátyol titkai, Árpád ébredése, Marót bán, Áldozat, Czillei és a Hunyadiak*.
Vörösmarty mint színkritikus: dramaturgiai töredékei, színbírálatai, polémiái.
A „Csiga"-vendéglő vacsoráló társasága. A Nemzeti Kör

Csongor és Tündét az 1833-i *Auróra*ban a *Kincskeresők* című drámája követte. *Vérnász*a 1834-ben akadémiai pályadíjat nyert. Az 1835-i *Auróra*ban egy vígjátékkal lépett föl: a *Fátyol titkai*val; *Árpád ébredése* drámai költeményét 1837-ben a pesti magyar színház megnyitása ünnepélyére írta, míg végre *Marót bán* (1838), *Áldozat* (1840), *Czillei és Hunyadiak* (1844) című drámáival befejezte drámaírói pályáját.

A *Kincskeresők*ön a német romantikai dráma hatása érzik, még siránkozó hangulatából is kölcsönzött valamit. Zágony és Jolán mintha nemesített kiadásai volnának Raupach *Molnár és gyermeké*ből az atyának és leánynak. A mű sajátképp nem is tragédia, bár a főbb személyek mind meghalnak benne. Teljesen hiányzik belőle a tragikai fenség mind a cselekvény, mind jellemrajz tekintetében: annak leleménye szegény, s nem nyújt érdekes mozzanatokat, ebben pedig hiányzik a szenvedély ereje, sőt még a következetesség is. Zágony, az öreg kincsásó, aki hét év óta keresi Béla király elrejtett kincsét, s a nyolcadikban a jóslat és hite szerint fel is fogja találni, leányát nőül kényszeríti Várihoz, egy gazdag emberhez, aki titokban haramia. De ha Zágony már a napokban nagy kincshez remél juthatni, miért kényszeríti leányát a gazdag kérőhöz, akit maga sem kedvel, s miért veti meg Szilágyot csak azért, mert szegény, bár leánya él-hal érette? Vári jellemét csak az erős szerelmi szenvedély tehetné érdekessé, de inkább beszél róla, mint érzi. Szilágyról sokáig nem tudjuk, hogy babonás, s ím a barlangban, midőn Vári elbújva, mint kísértet kezd beszélni hozzá, mindent elhisz, s elhozza éjfélkor kedvesét, aki a kísértet intése szerint egyedül veheti föl a kincset. Ekkor Vári elraboltatja Jolánt, és Szilággyal vívni kezd; Jolán közbeveti, magát, és Szilágy kardjától halálra sebesül. Újra vívnak; Vári elesik, Szilágy pedig bánatában megöli magát. Várinak kísértetes alakoskodása inkább vígjátékba való cselszövény, mint tragédiába. De nincs is szükség rá. Ha Vári el akarta raboltatni a leányt, azt sokkal könnyebben és kevesebb veszéllyel teheti vala, ha atyja házától raboltatja el, mint így, midőn legalább kedvese védheti. Legérdekesebb az egészben egypár népjelenet, amennyiben a magyar szegény legény művészibb rajzát itt vesszük először.

A *Vérnász*ban a francia romanticizmus is belevegyül Vörösmarty költészetébe, Hugo és Dumas drámái nyomán, melyeket a budai magyar és pesti német színpadokon ez idő tájt már játszani kezdtek. A francia romanticizmus rokonabb volt szellemével, mint a német, azonban úgyszólva magyar romanticizmusa már ekkor annyira megállapodott, hogy lényegében bárminő erős hatás sem változtathatta meg. A francia romanticizmus árnyoldalai, minők az ellentét rendszere, a meglepetés hajhászata, a groteszk és szörny iránti előszeretet, disszonáns hangulat, legkevésbé hatottak reá. Inkább csak drámaibb mozgást, szövevényesebb mesét s némi szerkezetbeli készséget tanult az új francia színművekből, melyek egyszersmind ösztönt adtak neki, új tárgyak felé fordulni. Egész utolsó művéig nem ír többé történelmi drámát, s a történelmi hátterű regényeshez fordul. Ilyen *Vérnász, Marót bán*, sőt az *Áldozat* is. Az elsőben egy férj és atya bűnhődik, ki féltékenységi gyanújában gyermekeit csecsemő korukban kitétette. A gyermekek fölnevekednek; az atya nem ismert leányába szeret, a fiú mint martalóc ostromolja szintén nem ismert atyja várát, s később saját atyja parancsára meggyilkolják. A másodikban a gyermekkorában elveszett testvér nem ismert bátyja nejét csábítja el. A harmadikban a bátyja húga vőlegényét öli meg, bosszút állva rajta kedvese elcsábításáért. Íme e tragédiák tárgyai mennyire különböznek a régiebbektől; szerkezetük is gondosabb, de mindenik annyira a múlt befolyása alatt áll, hogy maga a cselekvény inkább csak a

következményeket tárja elénkbe. A két elsőben a sors játéka is feltűnő szerepet játszik, bár egyikben nemezisként. Vörösmarty a tragikai érdeket nem összpontosítja egy vagy két fő személy körül, többek közt osztja meg, sőt néha éppen a legfőbb személyek, mint Marót és Szabolcs voltaképp nem is tragikai hősök. A jellemek sokban hasonlítanak egymáshoz. Marót nemesebb kiadása Telegdinek, Szabolcs meg Marótnak. Bod ugyanaz, aki Kolta. A nők sem igen különböznek egymástól. Ida és Zenő, Lenke és Csilár egymás változatai. Ez újabb drámáiban a magán- és párbeszédek valamivel drámaiabbak, de a lírai és szónoki elem gyakran itt is túlnyomó, bár élénkebb és szenvedélyesebb, mint régebben. Különösen az *Áldozat*ban találhatni ily szép részleteket.

A *Vérnász* mindenesetre legtragikaibb és legbonyodalmasabb drámája Vörösmartynak. De valódi drámai ér ebben sem lüktet. Már expozíciója sem drámai. Telegdi és várnagya, Gerő minden ok nélkül, mintha nem volna egyéb dolguk, elmondják egymásnak, hogy Telegdi mint ifjú házas mily féltékeny volt; hogy viszonyt gyanított neje és egy ifjú vitéz, Tanár között, kit az leánykorában inkább kedvelt Telegdinél; hogy Telegdi visszatérvén a harcmezőről, hitelt adott a nejéről szárnyaló mendemondáknak, s éppen akkor született ikergyermekeit, akiket nem hitt a magáéinak, kitétette. Az anya szíve megszakadt. Gerő vitte ki az erdőre a csecsemőket, s egyszersmind az anyjoktól kapott aranyszívet elosztotta köztük emlékjel gyanánt. Meghaltak-e a gyermekek vagy élnek, nem tudhatni, de annyit bizonyosnak mond Gerő, hogy valaki elvitte őket, mert amidőn lelkiismerettől furdalva ugyanazon órában visszatért hozzájuk, már nem voltak ott, és közelben sehol sem látszott vérnyom. Mindezt szükséges tudnunk, de nem így, hanem erőltetés nélkül, némi drámaisággal feltárva. Lassanként némi drámai mozgást vesz fel a mű, de nem tud eléggé fokozatosan emelkedni, s ahol éppen drámai fordulatok jelentkeznek, az indoklás gyönge vagy erőltetett. Telegdi másodszor akar házasodni, és beleszeret Lenkébe, akit egy Dóra nevű öreg asszony házánál növeltet egy remete, Tanár, Telegdi hajdani vetélytársa. Telegdi szándéka elébe nem gördül akadály; Lenke szívesen megy hozzá nőül, a remete elutazott, Dóra pedig nem akadályozza, bár az akadályozás, amelyre Dórának elég oka van, mert Lenke nem leánya, drámaibbá tenné a cselekvényt, s mind Telegdi, mind Lenke jellemét jobban kiemelné. A drámai összeütközést tulajdonképp Bánó indítja meg, egy vándordiák, aki Lenkébe szerelmes, s kétségbeesésében, hogy férjhez ment, egy szabad-csapatot, amely Kolta vezérlete alatt az erdőben tanyáz, reávesz a Telegdi várának megrohanására. Nem éppen természetes, hogy a szabad-csapat vezére oly könnyen beleegyezik Bánó tervébe, midőn a körülményeket oly kevéssé ismeri, s a zsákmány felől sem biztos. Telegdi vissza is veri őket, és Koltát, a vezért elfogja. Ezalatt Tanár megérkezik, s megtudván Dórától a történteket, a várba siet, s titkos úton el is viszi a várból Lenkét, akit Telegdi a Gerő felügyeletére bízott, amíg maga a támadást visszaveri. Hogy Gerő oly könnyedén átengedi asszonyát Tanárnak, még értjük, mert Tanár bizonyos jeleknél fogva meggyőzi Gerőt arról, hogy Lenke Telegdi leánya, akit ő tett volt ki, de hogy később minderről nem szól Telegdinek, az bajosabban érthető. Telegdi azt hivén, hogy az ostromlók rabolták el Lenkét, az elfogott vezért, Koltát szabadon bocsátja, oly föltétel alatt, ha Lenkét visszahozza, amit az megígér. Azonban a sors máskép határozott. Tanár Lenkét remetelaka felé vezetvén, elmondja neki, hogy akinek neje akart lenni, az atyja, aki őt fiútestvérével együtt kitétette volt az erdőbe; hogy ő magához vette a csecsemőket, de csak a leányt vihette magával, mert a fiút egy haramia elvette tőle. Aztán átadja a lesújtott leánynak a fél aranyszívet, anyja ajándékát, amelynek felét fiútestvére bírja, s azt tanácsolja, hogy vonuljon kolostorba. Lenke beleegyezik, Tanár meg elmegy a kolostorba, hogy onnan biztos fedezetet hozva, a szerencsétlen leányt oda szállítsa, addig pedig biztosság végett nem saját lakába zárja, hanem egy vasrostélyos ajtójú kápolnába, hol az arra járók könnyen észrevehetik, s így éppen annyi veszélynek teszi ki, mintha magával vinné. Lenke nagy félelmek közt tölti az éjt. Reggel Bánó arra vetődik, reáismer, kiszabadítja, s kérésére, már éppen a kolostorba

kísérné, midőn Kolta emberei meglepik, majd Kolta is megérkezik, s ígéretéhez híven vissza akarja vinni Lenkét Telegdihez. Lenke Koltát is kéri, hogy vigye kolostorba, s átadja neki a fél aranyszívet, hogy helyette azt vigye mentségül Telegdinek. Koltánál is hasonló jel lévén, a két testvér egymásra ismer. Kolta bosszút akar állani atyján, de a kolostorból visszajött Tanár lebeszéli szándékáról, s Lenkét Koltára bízva, maga megy a várba. Ezalatt Telegdi megtudván fegyvernökétől, hogy Kolta késik, sőt Lenkével úgy bánik, mint kedvesével, megparancsolja, hogy Koltát gyilkolják meg. Végre Tanár megjelen Telegdi várában. Telegdi megismeri, s egy ingerlő szóra, amely a múltra emlékezteti, átdöfi őt. A haldokló Tanár felfödi Telegdi előtt a titkot: hogy Kolta, aki várát ostromolta, fia, és Lenke, a kit nőül vett, leánya. A megrendült Telegdi rohan az erdőre fegyvernöke után, hogy megakadályozza Kolta megöletését; késő már minden, éppen temetésére érkezik. A lelkiismeret furdalásai közt fia sírjánál tölti az éjt; Tanár szelleme megjelen, s inti, hogy kövesse. Telegdi követi, s a mélységbe zuhan.

A jellem, a szenvedély nem elég biztos rajza meg-megbénítja a tragikai és drámai hatást, amely a mű anyagában rejlik. Lenke szerelmében kevés a szenvedély; úgy látszik, csak azért megy férjhez, mert ingerli hiúságát Telegdi rangja és gazdagsága. Telegdi szenvedélye is meglehetős lanyha, pedig ha mindketten szenvedélyesen szeretnék egymást, az fokozná a titok leleplezésének tragikai hatását. Tanár jelleme sem eléggé világos. A boldogtalan szerelmes lemondott a világról, remete lett és Lenke növelésének s elhunyt kedvese emlékének áldozza életét. S a mű végén mint bosszúálló lép föl Telegdi előtt, hogy a fölleplezett titokkal lesújtsa és ingerelje őt. De ennél még kevésbé érthető az, hogy Telegdi mindent elhisz neki. Az olvasó tudja, hogy Tanár igazat mond, hogy Lenke és Kolta testvérek, ismeri az egész történet folyamát s a két fél aranyszív mindent kimagyaráz. De Telegdi minderről keveset tud, s éppen nincs oka arra, hogy oly könnyen higgyen Tanárnak, aki neki régi ellensége, s azért jött, hogy rajta bosszút álljon. Éppen azért nem valószínű Telegdi kétségbeesése, s víziója sincs eléggé indokolva. Ide járul még, hogy azok a drámai fordulatok, amelyek a katasztrófát rejtik méhökben, erőszakoltak. Dóra magaviselete, aki a remete híre nélkül adja férjhez Lenkét, Gerő titkolódzása, a mód, amellyel Tanár elrejti Lenkét a kolostorba vitel előtt, mind oly jelenetek, amelyek nem lelik igazolásukat se a körülményekben, se a személyek jellemében. A mű alapeszméje tragikai és drámai, de alkata nem az.

A *Fátyol titkai* című vígjátéka drámai tekintetben éppen olyan hibás, mint *Csongor és Tünde*, de nyelvi és másnemű költői szépségre nézve majdnem oly kitűnő. Vörösmarty e művében a fensőbb vígjáték felé törekedett. Dramaturgiai töredékeiben panaszolja, hogy az újabb vígjátékban kevés a költészet, s aggódik: nem fog-e a vígjáték lassanként, ha nem is a prózába, legalább a didaktikai vagy szatírai költészet virágtalan szakába vándorolni. E megjegyzés tisztán mutatja, hogy mire akart példát adni, s csakugyan, ha egyebet meg nem valósított is, a jelen élet társalgási hangját költőivé emelte. Ma sincs egyetlen vígjátékunk is, melyben szebb nyelven és mégis természetesen, több emelkedettséggel, mégis oly könnyeden, elmésebben s mégis annyi érzelmes finomsággal társalognának, mint e mű főszemélyei: Hangai és Vilma. De ez még magában nem vígjáték. Tulajdonképp a cselekvény és jellemrajz erejétől függ a valódi komikai hatás, ez pedig meglehetősen hiányzik e műben. Toldy abban keresi legfőbb fogyatkozását, hogy Vörösmarty egy középfajú dráma alapeszméjéből nem drámát, hanem vígjátékot szőtt ki. „Az alapeszme - úgymond - a szép lelkek szerelmének dicsőítése a köznapi felett, komolynak marad, bár a költő azt a szerelem különböző nemeinek ellentéte, s ezek komikai megvilágítása által víggá kívánja tenni. Hogy mégis a darab az legyen, amit az új széptan érzékeny játéknak nevez, a komikumnak nem vala szabad uralkodni a darabon.”[120]

[120] A magyar nemzeti irodalom története. Írta: Toldy Ferenc. Pest, 1872. II. köt. 166. lap.

Ez ellenvetés nem alapos. A mű nem tárgyalja a szép lelkű szerelem dicsőítését, de különben is az alapeszme bizonyos komolysága jól illik a fensőbb vígjátékhoz. Vörösmartyt megbájolták Shakespeare vígjátékainak némely szépen írt jelenetei, emelkedett hangulatba ringatta Moreto vidám és nemes szelleme, s mintegy önkénytelen megáradt benne a pátosz és humor, az érzelmesség és játszi kedv vegyületének édes bájú ritmusa, amely költői tehetségének egyik fő jellemvonása. De a hangulat csak ragadta, mint csolnakot a megáradt folyó, anélkül, hogy tudná hova. A vígjáték úgy kezdődik, mintha a költő olynemű feladatot tűzött volna ki magának, mint Moreto a *Közönyt közönnyel* című vígjátékban, mely *Donna Dianna* cím alatt kedvence volt a régi magyar színpadnak is. Moretónál egy leány megveti a szerelmet, és sohasem akar férjhez menni; Vörösmartynál egy férfi gyűlöli a szerelmet, és szintén sohasem akar nősülni. Ott Diannát meghódítja Carlos közönyt tettetve, itt Hangait Vilma, ki őt egyszersmind büntetni is akarja. Azonban míg Moreto, a leglélektanibb alapon, újabb meg újabb fordulattal, egy kerek bonyodalmat alkot, és a legtermészetesebben old meg, Vörösmarty csakhamar letér az útról, újabb meg újabb csapásba téved, s bonyodalma se elég természetessé, se elég érdekessé nem tud válni. Hangai és Vilma mindjárt az első találkozás után megszeretik egymást, s csakhamar elpárolog az a komikai érdek, ami fokonkénti átalakulásukból fejlődhetnék. Hangai nem küzd a szerelem ellen, Vilma többé nem büntetni akarja, hanem megpróbálni: vajon igazán szereti-e őt. Ezért két alakot ölt: a fátyoltalan és a fátyolos Vilma alakját, amabban otthon fogadja Hangait, emebben az utcán és a Városligetben, hol Vilma barátnőjének adja ki magát, s mély érdeklődést tanúsít Hangai iránt, aki szereti a fátyoltalan Vilma szép arcát, de haragszik reá hidegségéért, a fátyolos Vilma iránt is nagy rokonszenvvel viseltetik, kedveli szép lelkét, de óhajtaná arcát is látni. A fátyoltalan Vilma kezd szívesebb lenni iránta, a fátyolos Vilma is örömest megmutatná arcát, de elébb azt kívánja tőle, hogy esküdjék neki hű szerelmet. Hangai cseltől tartva, maga is cselre készül; letérdel ugyan és esküdni kezd, azonban amint Vilma fölfedi arcát, Hangai így végzi be esküjét:

Az üdvre esküszöm, hogy esküvésem
Csak tréfa volt.

Hangai egy kissé rossz néven veszi a tréfát, Vilma elérzékenyül, kibékülnek és egymáséi lesznek.

Íme az egész bonyodalom mily kevéssé természetes, s inkább bohózatba, mint fensőbb vígjátékba illő. A fátyol nem tehet annyira ismeretlenné egy nőt, hogy termetéről, mozdulatairól, különösen hangjáról reá ne ismerhessen egy szerelmes, pedig ezen fordul meg az egész bonyodalom. Hangainak a két nő közti ingadozásában rejlenék tulajdonképp a komikai érdek, de nincs kellő fejlődése, fordulata, s egy kissé egyhangú és homályos. A megoldás pedig, ami magában jó gondolat volna, tudniillik, hogy mindketten felsülnek: az egyik kedvese megpróbálásában, a másik ingadozása miatt, nincs elég drámai erővel és lélektani világossággal kidolgozva. Ide járul még az a körülmény is, hogy a műnek kettős cselekvénye van, amelyeket csak Vilma személye kapcsol össze; a főcselekvényt mintegy háttérbe szorítja a mellék, nemcsak azért, mert sokkal szélesebben van dolgozva, hanem azért is, mert sokkal több komikai ér nyilatkozik benne. Valóban a három vidéki ifjú kalandjai, akik Vilma kezét akarják elnyerni, leleményesek, világos és élénk fordulatúak. Vilma és komornája elmésen játsszák ki a falusi gavallérokat, akik mennél inkább csalódnak, annál inkább hisznek, mert a női cselszövény folyvást újabb oldalra fordul, s így nem keltheti fel gyanújukat. Kár, hogy ez ifjak jellemrajzában nincs változatosság; oly kevés bennök az egyéni, sőt tipikai vonás is, hogy alig lehet őket megkülönböztetni. Általában a jellemzés nem erős oldala e vígjátéknak, s e bajt még növeli az a körülmény, hogy az egész mű úgy van írva, mintha tárgya a képzelet vagy népmese világából volna merítve, s nem a jelen társadalmi életéből. A

költő szárnya szabadjában röpköd, nem tekintve se szokásra, se konvenienciára. Némi figyelmetlenség is árt a mű hatásának. A két utolsó kiadásban Vörösmarty némi változtatást tett a személyek elnevezésében. Vilmát, aki Ligeti húga volt, leányává tette; Katicát, akit csak aggszűznek nevezett, Ligeti testvérévé változtatta, azonban megfeledkezett a szövegnek a megváltozott személyekhez való alkalmazásáról. Ligeti a későbbi kiadásokban is húgának nevezi Vilmát, aki itt már leánya. Katica barátnéjának Vilmát, és szomszéduramnak Ligetit. De a változtatás nemcsak egyes kifejezésekkel van ellenkezésben, hanem némiképp más árnyalatot ad Vilma jellemének is, amennyiben az első kiadás szerint egy idegen szószátyár, hiú és szenvelgő vénleányból űz bolondot, itt pedig nagynénjéből, aki neki semmit sem vétett, s kire a fennforgó viszonyok között is tekintettel kellene lennie.

Árpád ébredése alkalmi művecske, amely a pesti, később Nemzeti Színház megnyitásának ünnepélyére íratott. A mostani nemzedék előtt kissé különösnek tetszhetik, hogy Vörösmarty egy színház megnyitásának ünnepélyére Árpádot ébreszti föl sírjából. De nem kell felednünk, hogy az Akadémia, s egy központi magyar színház megalapítása, egy félszázad óta a hazafiak legforróbb óhajtásai közé tartozott. Országos ügy volt mindkettő, s a nemzetiség fejlődésének, amelyet politikai intézmények nem támogattak, úgyszólva biztosítékai, vagy amint a költő mondja Árpádnak e műben

- Kis valóság nagy remény után,
Virágbokor virágos kert helyett,
Zálog jövendő fénylőbb birtokért.

Vörösmarty még emelni akarta a hangulatot Árpád fölébresztésével, akit egy költő vezet a fölépült színház elébe. A színésznőt, akit az irigység, részvétlenség, megvetés, rágalom, csáb, kajánság és éhhalál szellemei üldöznek, Árpád védi meg. Vörösmarty a nagy honalapító égisze alá helyezi a nemzeti színészet ügyét, éppen mint Kölcsey, aki azt a *Játékszín*ről szóló beszédében az államférfiak figyelmébe ajánlja. A kor élénk kifejezése e mű, amely egyszersmind néhány rövid jelenetben a színház látogatására buzdítja a fővárosi közönséget, s megörökíti azt a derék napszámost, aki két álló hétig ingyen dolgozott a színház építésekor. Legkevésbé sikerült benne az első jelenet, midőn a sírszellem hálából ébreszti föl sírjából Árpádot, mert csatáin sok ezernyi lelket küldött birtokába, s azt úgy remélte legjobban leróni, ha sírjából újra népe körébe hozza. Mi szükség ily indokolásra, amely komolynak kissé furcsa és semmi esetre nem illik e mű hangulatába, és más költőibbel lehetett volna pótolni.

Marót bán címe eredetileg *Erdődi bán* volt, azonban a cenzúra reáparancsolt a költőre, hogy művének más címet adjon. Okát alig tudja az ember elképzelni, ha csak azt nem, hogy az *Erdődi bán* név egynek látszott a gróf Erdődy nemzetségével, s a dráma színhelye Horvátország lévén, hol e nemzetség birtokos, a cenzúra kötelességének tartotta az Erdődyek jó hírét megőrizni.

E tragédiát éppen mint *Vérnász*t a francia romantikai dráma hatása alatt írta Vörösmarty. Nem hiányzik benne a tragikai elem, de a cselekvény igen mesterkélt, s nincs elég összhangban a jellemekkel. Egyetlen szenvedély, jellem sincs úgy rajzolva, hogy hihessünk természetességében. Haszán bég nem élő alak, inkább csak absztrakt kifejezése egy bosszúálló, cselszövő töröknek, aki hitványabb, mintsem akár eszével, akár szenvedélyével érdeket bírna gerjeszteni. Marót bán Haszán bég atyját s három testvérét megölte a csatán, elfogott húgát pedig egy szolgához adta nőül. Ezért a bég bosszút esküdött ellene, s elfogva Marótnak még gyermek öccsét, azt Bod név alatt hölgyrablóvá növeltette föl, majd Marótot, aki az elrablott testvért ki akarta váltani, hitszegően lesbe csalta, elfogatta, s a tragédia kezdetekor az a célja, hogy Bod által Marót nejét elcsábíttassa vagy elraboltassa, háremébe vigye, Marótot lefejeztesse, s egyszersmind a halál előtt néhány perccel megismertesse vele elaljasult öccsét.

Ez egy kissé mesterkélt bosszú úgy nyerhetne némi valószínűséget, ha legalább Haszán jellemrajza indokolná. De a szörnyű embernek csak eszméi és tettei szörnyűek, maga nem az; vérmérséke nyugodt, nem látszik rajta, hogy szenvedély emésztené, szóval: tettei mintegy ellenkezni látszanak természete lényegével.

Bod jellemrajzában a francia romantika egyik ismert eszközét használta Vörösmarty. Itt is, mint Hugónál nem egyszer, egy romlott szív kezd átalakulni egy nemes szenvedély hatása alatt. A féltörök és hölgyrabló Bod két módon igyekszik felkölteni részvétünket, de egyik mód nem igen valószínű, a másik meg bágyadtabban van rajzolva, mintsem magával ragadhatná a szívet. Bod gyűlöli Haszánt, s már régóta odahagyta volna, de ez azzal ijeszti, hogy megöleti öreg atyját, ellenben ha engedelmes, majd visszaadja őket egymásnak és boldogokká teszi. Bod elhiszi e mesét, s rajong öreg atyjáért. De vajon e rajongó érzésnek van-e elég alapja egy oly ifjúban, aki sohasem ismerte atyját s hihet-e oly könnyen Haszánnak, akit hitszegő- és kegyetlennek ismer? S vajon később, amidőn Marót neje miatt elhagyja Haszánt, küzd-e szenvedélyével e rajongva szeretett atya iránti kötelesség? Teljességgel nem. Bod szerelme, amely megnemesíti őt, és meghiúsítja Haszán szándékát, már jobban van gondolva, de nincs elég jól rajzolva. Bodban nem lángol forró szenvedély, amely megolvasztja s újjászüli a lelket. Szerelme csak egy közönséges udvarló csábítása, de nem egy szilaj szív gyöngédsége, egy tévedt lélek küzdelme és fölemelkedése. Ide járul még, hogy nem tudjuk, nem értjük, hogy Bod, a kóbor vitéz és Ida, a feddhetetlen bánné, hogyan szeretnek egymásba. A szerelmet nem kell indokolni, mondják sokan. Jól van, de mindenesetre megfoghatóvá kell tenni. Ahol természetes, könnyen megértjük, mint *Romeo és Júliá*ban, de ahol nem látszik természetesnek, mint *Othelló*ban, a költő némi indokolással igyekszik megfoghatóvá tenni. Vörösmarty elmulasztja ezt; Ida szerelme talány marad előttünk. De különben is az oly lanyha, hogy nem valószínűek érette hozott áldozatai. A kötelesség és szenvedély közti küzdelem, amely annyi drámai anyagot rejt magában, e nőben csak mint szenvedőleges állapot nyilatkozik minden báj, érdek és drámaiság nélkül.

Marót jellemrajza sem sikerült. E férfiú a becsület és lovagiasság példánya; büszke és hajthatatlan börtönében; szavatartó szemben a hitszegő Haszánnal is; nején eszményi szerelemmel csüng, és felbőszül, ha Haszán csak ajkára is meri venni nevét. Az expozíció e jellemvonásai azonban a cselekvény folyama alatt részint elhalványulnak, részint más színt váltanak, s nem annyira fejlődve, mint inkább változva. Midőn Haszán megtudja, hogy Bod szerelmes Idába, nem fogja őt számára elrabolni, sőt többé vissza sem jő hozzá, más irányt ad bosszújának. Marót bánt felhívatja börtönéből, s hazabocsátja, azon föltétel alatt, hogy hat nap múlva vagy elküldi ötezer arany váltságdíját, vagy visszatér börtönébe. Bosszúja így is teljes lesz; a büszke bán otthon egy hűtlen nőt fog találni, s a csábító saját testvére. Marót hazatérő útjában találkozik Boddal, s megvédi őt Haszán orgyilkosai ellen. Megtudva, hogy Bod is várába és nejéhez megy, ismeretlenül társul szegődik hozzá és kihallgatja a szerelmeseket. Majd várnagya előtt felfödi magát, s megparancsolja neki, hogy költse holt hírét, s rendezzen fényes temetést számára. Mire tovább is ez alakoskodás és temetési komédia? Ez nem illik se a bán méltóságához, se a megcsalt férj szenvedélyéhez, de más tekintetben sincs szükség reá, mert a cselekvényre csak annyiban foly be, amennyiben megnyújtja. Marót a temetés után föllép, Bodot elfogatja, nejét pedig átadja Haszánnak váltságdíj helyett, amelyet ez, a vár alá jőve, haddal követel. Bizonyára más bosszút vártunk Maróttól. A szenvedély gyilkos felindulása természetes bármely nemes lovagnál, de nem az ily ádázság. Ő megölheti nejét, vagy elítélheti a középkori várurak módja szerint, de nem adhatja át a töröknek, kit mint keresztyén és magyar leginkább gyűlöl. Ő, aki oly eszményien szereti nejét, nem lehet bosszújában oly vad és számító, annyival inkább, mert nem gonosz, hanem csak gyönge asszonyt akar büntetni. S ím alig telik el néhány perc, mert Ida gyilkot kér tőle, ellágyul,

vissza akarja vonni szavát, de Haszán nem enged, s elviszi Idát, Marót harcra készül, hogy visszavívja nejét, s bosszút álljon Haszánon. Mindez nem egy szenvedélyétől elragadt vagy szenvedélyen erőt vett férfiú rajza, hanem egy gyönge emberé, aki az ádáz bosszú szörnyűségei s az ellágyulás könnyei között hánykódik. Emellett bosszúja, hogy nejét váltságdíj helyett adja Haszánnak, mert nem tudván fizetni, adott szava szerint, vissza kellene menni börtönébe, némiképp a jó üzlet színét viseli magán. Azonban mielőtt harcra indulna, ki akarja végeztetni Bodot, de éppen akkor, amidőn ez vérpadra lép, megtudja, Haszán küldöttétől, hogy testvére. Megkegyelmez neki, s együtt indulnak visszavívni Idát. Bod a csata bonyodalmai között Haszán sátorába tör, s minthogy elveszettnek hiszi a csatát, megöli Idát, hogy ne lehessen Haszáné, s később maga is elesik. Marót megnyeri a csatát, felkötteti Haszánt, s megesküszik, hogy a török ellen vívandó harcoknak szenteli egész életét. Íme e sivár hatású mű, amelyben nincs semmi lélekemelő. A drámai technika tekintetében jobb Vörösmarty régibb műveinél, de nem a tragikai művészetre nézve. Csak egyetlen megható jelenet van benne, midőn Marót Bodban testvérére ismer, de ez csak futó villám, amely még sötétebbé teszi a láthatárt.

Az *Áldozat* a jambusok zengzetességére s a szerkezet széparányúságára nézve felülmúlja Vörösmarty minden tragédiáját, de bonyodalma kevésbé érdekes, mint akár a *Vérnász*é, akár a *Marót bán*é. Nemcsak hogy a tragikai elemek nem tudnak benne egy erős cselekvénnyé fejlődni, hanem maga a fejlődés is sokkal lassúbb és bágyadtabb, s nem annyira a jellemek fejlesztésére szolgál, mint inkább arra, hogy a lírai ömlengéseknek s a pátoszos szónoklatnak minél több tért nyisson. A mű hőse Szabolcs, Előd vezér fia, nem jött ki Álmossal új hazát keresni; visszamaradt az őshazában, mert szerette Zenőt, akinek atyja a honmaradó párt élén állott. Azonban hiába maradt hon, kedvese elszökött Zaránddal az új hazába. Nem ismeri a csábítót, de annak nyomára jő, hogy az új hazában élnek. Ő is odahagyja az őshazát, keresésökre indul, hogy bosszút álljon rajtok. Az új hazában először is húgával, Csilárral, találkozik, akitől megtudja szülei halálát, s akinek aztán elbeszéli szerencsétlen szerelmét, bosszútervét, amelyet míg végre nem hajt, meg nem nyughatik. Nemsokára Zenő öreg szolgájával is találkozik, s megtud mindent: hogy Zaránd a csábító, aki máris hűtelen hozzá, megunta, és el akarja magától taszítani.

Ennyi az első felvonás. Szabolcs már célnál van, s nincs egyéb hátra, mint hogy végrehajtsa bosszúját, s még sem hajtja végre egész a negyedik felvonásig. Mindaddig csak leselkedik Zaránd után, ijesztgeti őt egy-egy nyilat lőve reá. Vajon miért teszi mindezt, mi gátolja bosszúja végrehajtásában? Éppen nem derül ki az egész műből. Szabolcsnak nincs miért lappangania; e titkos lelkesedés éppen nem illik hozzá, de veszélyesb is reá nézve, mint a nyílt föllépés. Mint Előd vezér fia egész méltóságában fölléphetne, amint bosszúja végrehajtása után föl is lép, s a zúgolódó nép egyetlen szavára lecsöndesül. E tekintetben a tragédia nagyon gyönge alapon nyugszik; ha Szabolcs és Zaránd a második felvonásban találkoznának, hamar vége szakadna az egész bonyodalomnak. De Vörösmarty nemcsak ez iránt hagy zavarban bennünket. Azt sem értjük, hogy amidőn Csilár találkozik rég nem látott bátyjával, s annyi mindenről szól neki, miért nem említi, bár egy szóval, hogy férjhez megy és Zaránd a vőlegénye. Az sem jő ki tisztán, hogy Zenő Zaránd neje-e vagy csak kedvese. Az első esetben Csilárnak tudnia kellene erről. Egyszóval éppen nem valószínű, hogy Szabolcs egész az utolsó felvonásig semmit sem tud arról, hogy húga Zaránd menyasszonya, és Csilár sem arról, hogy Zaránd bátyja kedvesének csábítója. Vörösmarty elejti azt a drámai erős összeütközést, ami itt a bátya és húg között kifejlődhetnék. Ahelyett az egész drámát Zaránd cselszövénye tölti be, aki hogy szabaduljon Zenőtől, el akarja veszteni őt, s erre nem talál más módot, mint hogy Hadúr papjának lakába csalja szegényt, s a szent berek barlangjában az alvilágnak áldozva, megölje. Azonban Szabolcs még az áldozat előtt meglepi őt; párbajra

kelnek, s Zaránd elesik. És itt vége szakadhatna a tragédiának, de még egy felvonás hátra van, amelyben Zenő megőrül Zaránd halála miatt, Csilár megtudja, hogy bátyja ölte meg vőlegényét, és Szabolcs a nép előtt igazolja bosszúját. Tulajdonképp Zaránd volna a legdrámaibb személy, amennyiben ő küzd leginkább az általa felidézett viszonyokkal, de éppen annyira nem tud maga iránt érdeket gerjeszteni, mint Vörösmarty bármelyik cselszövője. Zenő megőrülése Zaránd miatt inkább színpadi csíny, mint lélektani fejlemény. Csilár nem tud mit tenni; inkább beszél, mint érez, éppen nem emelkedik helyzete magaslatára.

Czillei és a Hunyadiak utolsó drámai műve Vörösmartynak, melyben újra visszaesik a történelmi rajzba, s erősödni kezdő technikája is megromlik. E mű egyébiránt egy drámai trilógiának lett volna első része; a második részt is megkezdette, legalább ezt mutatja egy töredék, amelyet 1851-ben a *Losonczi Phönix* első kötetében közrebocsátott. Az első rész Czillei halálával végződik, a második Hunyadi László lefejeztetéseig terjedt volna, a harmadikat László király végnapja fejezte volna be. Minderre már az első rész némely helyeiből következtethetni: Gara magánbeszédéből, aki Czillei megöletésekor ennek zsebéből magához veszi a király által aláírt vesztő parancsot a Hunyadi-fiúk ellen; Ágnes esküjéből, aki, mint megcsalt szerető, megígéri Henriknek, hogy László király halálára tör.

Vörösmarty drámai alakban nyújtja a Hunyadi-ház jól ismert viszontagságait, de nem olvasztja egyszersmint drámaiakká. Szélesen dolgozott történelmi rajzot veszünk, amely a kort csak egypár éles vonásban jellemzi, minő például Giskrának egy kissé groteszk alakja. Népjelenetei csak függelékek a humor frissesége nélkül. A jellemrajz nem tud lélektanilag érdekessé válni; az erényes személyekben nincs költőileg vonzó gyöngeség, a romlottakban pedig hiányzik vagy a démoni erő, vagy a bűnt enyhítő viszonyok nyomása. Vörösmartyt pályája vége felé meghatotta a Hunyadiak dicső korszaka, éppen mint ifjúságában Árpád nagy alakja. De míg *Zalán futása* nagy hatással volt költői nyelvünk, epikai költészetünk, sőt nemzeti fejlődésünkre is, addig e különben is csonka drámai trilógia úgyszólva elhangzott.

Mint színkritikus 1837-ben lépett föl az *Athenaeum*ban, *Dramaturgiai töredékei*vel, melyeket színbírálatok követtek a pesti színház megnyíltától fogva egész 1842-ig. Érezte, hogy költőnek, ha kritikusként lép föl, először is saját gyöngeségeit szokták szemére lobbantani. „Mondhatnám - így szól mindjárt a bevezetésben - hogy *fungar vice cotis*, de a kérlelhetetlen idő ezt magától ki fogja mondani, ha így áll a dolog s nem akarok gyanús kényeskedéssel jogaiba vágni, ahhoz látva inkább, hogy részint mint önbotlásaimon, részint egyéb tapasztalásaimból okulva, tanulságot vevék, független töredékekben közöljem, használandót, kiegészítendőt vagy végre megigazítandót mások szorgalmai által." Valóban nem igyekszik drámái védelmére elméletet gyártani, mi annyi költő kritikus szokása. Ő kritikusaink közt az első, aki a dráma legfőbb kérdéseit ha nem is kimerítően, de tüzetesen tárgyalja. Shakespeare felé is ő fordítja először az írók és közönség figyelmét, s ami éppen oly nevezetes, utat tör a tragikum eszméjének tisztázására, megtámadva a tévedés nélküli erény szenvedtetését, s a nagy bűnök hőseinek minden emberi tisztább érzést vagy fényes és megdöbbentő tulajdonokat mellőző rajzát. Színbírálataiban szintén sok gondot fordít Shakespeare műveinek magyarázatára, serkenti a színészeket megküzdeni a legnagyobb drámaköltő alakjaival, s egyszersmind sürgeti főbb művei átültetését.

„Nem tartózkodunk kimondani - kiált föl *Hamlet*ről írt bírálatában - hogy Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb szépliteratúrának is fölér legalább felével." S hogy jó példával menjen elöl, 1839-ben maga lefordítja *Julius Caesar*t. Egyszóval Shakespeare első magyarázója és valódi műfordítója irodalmunkban.

Nem kevésbé jellemző oldala színbírálatainak az is, hogy mint ellenzék lép föl a német dráma irányában, melynek zsarnoki uralma alatt nyögött színpadunk, s pártfogása alá veszi a francia

új drámát, melyet a német kritika annyira üldözött. Vörösmarty hol ösztönszerűleg, hol öntudatosan mindvégig küzdeni látszik a német költészet és kritika szertelen befolyása ellen. Költői és politikai hajlamai egyaránt erre ösztönözték; óhajtotta, hogy önállóbban fejlődjünk, s ne csak német szomszédaink, hanem egész Európa irodalmára fordítsuk figyelmünket. A német dráma különben is nagy hanyatlásnak indult, s a pesti közönség német ízlésének, mely a Nestroy-féle bohózatokhoz is oly édes-örömest hajlott, ideje volt más irányt adni. A francia romantikai iskola éppen akkor lépett legvirágzóbb korszakába. Az *Athenaeum* nagy előszeretettel fordult hozzá, s amit 1837-ben Vörösmarty kezdett, Bajza még nagyobb eréllyel folytatta. Az ellenhatás nem maradt el, kivált midőn a francia színművek színpadunkon nagyon is divatosak lőnek. Garay *Regélő*jében különösen Henszlmann támadta meg a francia új drámát, s vele együtt az *Athenaeum*ot. Annyi igaz, hogy Vörösmarty túlbecsülte Hugót és Dumas-t, hogy Bajza a védelemben éppen oly hibákat követett el, mint Henszlmann a támadásban, de azt csak az elfogult tagadhatja, hogy a francia dráma hatása fejlődési fokot jelöl drámairodalmunkban, s ezt némiképp az *Athenaeum*nak is köszönhetni. A drámai forma élénkebb érzéke ekkor ébredt föl drámaíróinkban, s oly technikai készséget tanultak a francia drámákból, melyet máshonnan aligha szerezhettek volna meg. Az eddig elhanyagolt színpadra figyelem fordíttatott, gyorsabb cselekvény és szerkezetbeli gond váltották föl a német nehézkességet és hosszadalmasságot.

Mindez nyereség volt dramaturgiai viszonyaink közt; e törekvést a kritikának bátorítani kellett. Hogy aztán az úgynevezett színpadi hatás karjai közé vetették magokat drámaíróink, s a technika valódi bálvány lőn, annak legkevésbé Vörösmarty volt az oka, ki mint drámaíró oly kevéssé bírta a színpadi hatás titkát, mint kritikus pedig először izgatott Shakespeare meghonosítása ügyében. Színbírálataival nemcsak drámairodalmunk fejlődésére hatott, hanem a színészetre is. A helyes kiejtést, a nyelvtani szabatosságot, a magyarosb szavalást először sürgette nyomósabban, szemben azzal a modorossággal, melyet a német színészet utánzása oly divatossá tőn régibb színészetünkben. A magyar színészet keletkezésekor egészen a németnek lévén tanítványa, azt is átvette tőle, ami tisztán csak nyelvi sajátság volt. Némely kezdő és végszótagok elnyelése, a középszótagok hangsúlyos kiemelése, a magánhangzók széles ejtése, s olykor diftongizálás igen megszokott volt régibb színészetünkben, s a művészi szavalás egyik titkának tartatott. Ide járult még bizonyos éneklő modor az érzelmes és patetikus helyeken, amely úgyszólva összeforrott a magyartalan hangsúlyozással. Mindez ellen küzdött Vörösmarty, s diadalra segítette az ifjabb színészek irányát, kik az üres pátosz, a szenvelgő hang és arcjáték helyett természetesb és jellemzőbb ábrázolásra törekedtek.

Ez mind helyes volt, hanem azzal, hogy sokkal több erélyt tanúsított az álpátosz üldözésében, mint a valódi támogatásában, némiképp ő is előkészítette azt a neméppen örvendetes fordulatot, mely színészetünket a nagy stíl helyett mindinkább ragadta a zsáner felé.

Vörösmartynak a viszonyokhoz képest elég szigorú színbírálatai miatt kevés baja volt a színészekkel és drámaírókkal. Ismerték feddhetetlen jellemét, tisztelet- és szeretettel viseltettek iránta, s ritkán vették rossz néven tőle még azt is, amit talán igazságtalan ítéletnek hittek. Inkább csak egypár színésznő haragudott reája: Déryné és Komlóssyné; ez utóbbival polémiája is volt, mely alkalmasint legszebben írt polémiája. Dumas *Caligulá*ja első adatásakor, 1838-ban Vörösmarty azt jegyezte meg e színésznőről, hogy folyvást nagy szerepekben játszik, pedig kín magának, kín a nézőknek, s hogy az a kácsahang, mellyel szerepének indulatosb helyeit elsápogatja, nem a pesti színpadra való. Komlóssyné nem hagyta szó nélkül e megjegyzést, s éppen nem a jámbor kacsa hangján felelt. Elmondotta, hogy midőn még se az Akadémia, se az *Athenaeum*, se a pesti színház nem létezett, ő ifjú éveinek feláldozásával már fáradozott a magyar színészet parlag mezején, hogy a magyar nyelvet sokkal inkább terjesztette, mint *Zalán futása*, melyet csak a legmíveltebbek olvastak, és *Salamon király*,

melyet sohasem adtak elő; hogy ő nem tolja magát a közönségre, de szerződésénél fogva kénytelen eljátszani minden neki osztott szerepet, hogy nem szükségből, kenyérkeresetért jött a pesti színházhoz, hanem hogy két növendék-leányát színésznőnek nevelhesse; hogy leányai sírva csüngenek nyakán, s így szólanak: „Menjünk anyám innen, hisz nem szorultál reá, hogy magadat kigúnyoltasd, hadd vesszen a theatrum minden kritikusával, hol egy oly jó anyát, mint te, kigúnyolnak, ki érettünk fáradságos keresményedet feláldozod, csakhogy a színészi pályára szükséges muzsikára, nyelvekre megtaníttass."

E valóságos színésznői szenvelgéssel írt cikkre Vörösmarty éppen annyi őszinteséggel mint humorral felelt. „Való - kiált fel a többek között - *Salamon és Zalán futása* mindazt nem tették!

Vajha ne úgy volna, vajha ezek éppen annyi tökéllyel dicsekedhetnének, mint hibáik vannak. Vajha méltók volnának népszerűkké lenni, vérré válni a nemzet minden ereiben, hírre kapni a külvilág előtt, s becsülettel és dísszel térni meg a magyar hazába. De mit használ mindez a sok vajha? Hova lettek a szegény költőnek büszke álmai? Mi lett belőled szép remény? Egypár kötet vers, melyet már csak nevéről ismernek, melyet mindenki megdicsér inkább, mint elolvasson. Keserű jutalom! És mégis így kell lenni. A sok ezer mű közül kevés éli túl írója életét, sőt csak fiatalságát is; de ha korában megtéve hatását, ha morzsa volt a nemzeti dísz nagy épületéhez, ha alapja lőn szebb jövendőnek: író és nem-író, színész és nem-színész elégedjünk meg vele, ne vegyük meg kétszer az adósságot; az idő kifizetett bennünket a múltért. Ami ezen túl van, az új számvetést kíván. S ennek az utóbbival csak az emlékezet útján van összeköttetése. Sovány vigasztalás talán, de jobb az öncsalásnál, mely édes, de éppen oly émelygős is, mint a méz, s mi mindennél rosszabb, utóíze méregkeserű." Ezután Komlóssyné leánya, Ida felé fordul, aki a pesti színpadon már egypár kísérletet tőn. „Hol találunk paizst - folytatja - ily szelíd s mégis sújtó harag ellen? S ha a kedves Ida, kinek fiatal hangja lelkünkben egy régen elhangzott tavasznak dalait újra felidézi, kinek könnyű sugár termetkéje úgy áll a színpadon, mint egy megtestesült remény, kit még hibáiban is tűrünk, sőt szeretünk, mert azokban tehetséget vélünk lappangani: ez a bájos gyermek is halált mondott reánk? Hogy soha nagyobb bűne ne legyen életében. Igen, Ida, önnek szeretni kell anyját, részt venni annak minden bajában, sőt szabad bosszankodni is kritikusaira; de midőn ártatlan haragja elmúlt, hallgatni kell az ész szavára is." S itt egész atyai érzéssel tanácsokat osztogat Vörösmarty Idának, melyeket ma is haszonnal olvashatnak fiatal színésznőink.[121]

Sokkal több baja volt a színbíráló Vörösmartynak a *Honművész, Rajzolatok* és *Hírnök* című lapokkal, amelyek az *Athenaeum*nak mintegy ellenzékei voltak. Azonban nemigen bocsátkozott velök hosszasb polémiába, megelégedett néhány felvilágosító, cáfoló vagy visszatorló megjegyzéssel, melyeket alkalomszerűen színbírálataiba szőtt. A lap cenzorával és a színházi igazgató-bizottság elnökével, Földváry Gáborral, nemegyszer jöttek összeütközésbe mind ő, mind társai. Földváry híres első alispánja volt Pest megyének, tevékeny, erélyes, egy kissé erőszakos ember, s az írókat nem éppen sokra becsülő táblabíró. Mióta a budai magyar színészeket Pest megye vette pártfogása alá, az igazgató-bizottságban nála senki sem tett többet arra, hogy Pesten állandó magyar színház emelkedjék. Széchenyi ellenére, aki országos költségen a dunaparton akart egy nagyobbszerű színházat emelni, fölépíttette a Kerepesi út melletti színházat, s 1837-ben megnyittatta. Az ő befolyása neveztette ki a színház igazgatóit is.

---

[121] Vörösmarty minden munkái. *Pest, 1864. XII. k. 153. lap.* Összes munkái. *Budapest, 1885. VI. k. 185. lap.*

Bajza 1838 júniusában lemondván ez állásról, sűrűen változtak az igazgatók: Bajzát Ilkey, ezt csakhamar Szentkirályi váltotta fel, 1839 elején egy kevés ideig gróf Ráday igazgatott, ki után Nyáry Pál következett. Az *Athenaeum* meglehetős súrlódásba jött nem annyira az igazgatókkal, mint az igazgató-bizottsággal, mely nehezen tűrte a gáncsot. E súrlódásokra leginkább az adott alkalmat, hogy a dráma ügye kezdett hanyatlani az opera kedvéért, s az első énekesnő, Schodelné mindenhatósága a színházi fegyelmet majdnem felbomlással fenyegette. Nyáry bizottsági tag, majd igazgató, udvarolt Schodelnénak, és szerződésileg kivétette őt a színházi törvények alól. Az *Athenaeum* többször megtámadta ez irányt, bár általában elég mérséklettel. A lap cenzora a maga fejétől-e vagy a színházi bizottság sugalmazásából, nem tudhatni, kezdte kihúzogatni az ily cikkeket. Emiatt nemcsak Vörösmarty tette le a színbíráló tollat, hanem maga az *Athenaeum* sem közölt többé színbírálatot 1839. április 28-tól 1841. jan. 1-ig; mikor a pesti színház országossá emelkedvén, a megyei bizottságot országos váltotta fel.[122]

Ide járult még egy sajtópör is, melyet a bizottsági elnök, Földváry Gábor, kezdett az *Athenaeum* szerkesztői ellen. A szabadelvű Pest megye oly kevéssé tűrte a hírlapok véleményét, mint a nem szabadelvű helytartótanács, s a radikális Nyáry Pál nem restellte, hogy semmiségért oly férfiakat üldöztessen, mint Vörösmarty, Bajza és Toldy. Talán ez lévén a cenzúra idejében az első sajtópör, nem fölösleges legfőbb részleteivel megismerkednünk. Az 1839-i *Athenaeum* első félévi 7. számában Bajza, Vörösmarty vagy más tollából *Változások a pesti magyar színháznál* cím alatt egy névtelen rövid közlemény jelent meg, mely szerint gróf Ráday Gedeon lemondott a színház igazgatásáról, s azt Nyáry Pál vette át teljes hatalommal; megemlíti az igazgatók gyakori változásának káros voltát, s jelenti, hogy a főbb színészek közül némelyek, mint Megyeri, Egressy, Szerdahelyi, akiket igen bajos lesz pótolni, elhagyni készülnek a színházat. Lehet, hogy e tények még akkor nem voltak valók, bár később megvalósultak, s az *Athenaeum* csak szállongó híreket közölt, nem a legjobb szándékkal az új igazgató iránt. Azonban minthogy semminemű becsületsértés nem forgott fenn, a bizottságnak be kellett volna érni e hírek cáfolatával, melyet az *Athenaeum* szívesen kiadott volna. Ahelyett a bizottsági elnök, Földváry Gábor, vallató parancsot eszközölt ki a megyétől a káros, hamis és rágalmazó cikk írója nevének kikutatására. A szerkesztők egyike sem akart vallani, de mint szerkesztőség mindenik felelősnek nyilvánította magát a kérdéses cikkért, s ezt nemcsak a vallató paranccsal hozzájok küldött törvényes személynek jelentették ki, hanem lapjukban is, hol röviden érintve az ügyet, a sajtóügy körüli zavaros fogalmakat tisztázni igyekeztek.[123] A megyei törvényszék mindhármukat, mint a vallató parancsnak nem engedelmeskedőket, beperelte, későbbre hagyva föl az érdemleges rágalmi pert. Az *Athenaeum* szerkesztőinek Érdy volt az ügyvéde, a jeles régiségbúvár, ki igen kemény és gúnyos replikákban ostromolta az ellenfelet; legfőbb erőssége az volt, hogy a másod alispán Simoncsics János tagja levén a színházi részvényes társaságnak, érdeklett fél, s így nem lehet bíró. Mindhiában, az *Athenaeum* szerkesztői, mint vallani nem akarók, harminckét forint bírságban elmarasztaltattak, de Érdy megsemmisítő parancsot eszközölvén ki a királyi táblától ez ítélet ellen, a pör deponáltatott, s a felpörösnek nem volt kedve azt más alapon újra megindítani.[124] E pörre s a cenzúrai önkényre céloz Vörösmarty, midőn 1841 elején újra fölveszi bíráló tollát, s a színházi ügyek másfél év alatti képét rajzolja. Ez időponttól fogva ismét számos bírálatot írt, bár nem annyit, mint azelőtt; nagyrészt Bajza pótolta helyét; 1842-ben egészen visszavonult, s

[122] Athenaeum, *1839. I. félév, 34. szám.*

[123] Nyilvánosság, névtelenség, feleletteher. Athenaeum. *1839. I. f. 14. szám.*

[124] *Érdy iratai az Érdy-család birtokában; Bártfay László naplója, a Nemzeti Múzeum kéziratai közt.*

csak az eredeti színművek díjazása kérdéséről írt egyetlen cikket, mikor aztán a színbírálat terhe egész az *Athenaeum* megszűntéig, Bajza vállaira nehezült.

Vörösmartyt színkritikái közelebbi viszonyba hozták a színészekkel és drámaírókkal, kik játék után örömest siettek abba a vendéglőbe, hol kritikusuk szokott vacsorálni. Vörösmarty egypár régibb barátja, s néhány fiatal költő: Gaál, Vachott Sándor, Tóth Lőrinc, Erdélyi, kik az *Athenaeum*ba dolgoztak, szintén megjelentek itt. A színészek közül Megyeri, Egressy, Lendvay, Szentpétery ritkán maradtak ki. 1838 elejétől fogva a Sebestyén téren levő „Csiga"-vendéglő volt tanyája ez írói és művészi körnek. Később - mert az irodalom és művészet minden barátja szívesen láttatott - annyira megszaporodtak tagjai, hogy kibérelték a vendéglő első emeletét, s egy részvényekre alapított társulatot alakítottak, mely „Egyesült, hogy egyesítsen" jelige alatt, először mint Nemzeti, majd mint Ellenzéki Kör emlékezetes szerepet játszott Pest társadalmi és politikai életében.

Vörösmarty volt központja e körnek, egyszersmind első elnöke, majd több ízben alelnöke, s mindig legbefolyásosabb tagja. Személyisége éppen alkalmas volt arra, hogy maga köré gyűjtse Pest íróit és művészeit, s neve díszt adott az elnöki széknek még akkor is, midőn a szerény társulatocskából hatalmas politikai klub nőtt ki. Nőtlen ember volt, s nem tudta, hol töltse esténként üres óráit. A kaszinó igen arisztokratikus körnek tetszett neki, kártyázni nem szeretett, estélyekbe, bálokba nem járt, csak a színház volt állandó mulatsága. Most nem éjjel dolgozott, mint fiatalabb korában, hanem reggeltől délig; a délutáni órákban az Akadémia vagy Kisfaludy Társaság üléseibe ment, vagy olvasott, sétált. Színház után valóságos szüksége lőn, hogy vacsoráját vidám körben töltse el, s hol tölthette volna vidámabban, mint régibb és ifjabb írótársai s őszinte tisztelői körében? A színészek tisztelték mint költőt és kritikust, szerették mint embert s a színügy egyik legbuzgóbb apostolát. Már az feltűnt nekik, hogy Vörösmarty a budai színelőadásoknak egyik legszorgalmasabb látogatója volt az írók között, s majd mindennap megtekintette az épülőfélben levő pesti színházat, vajon mennyire haladt. Néha leült egy kőre, s a színészek körüle csoportosultak. Ez idő tájt kezdődik bővebb ismeretségük. Vörösmarty becsülte őket, mint az írók bajtársait, kik félszázad óta éppen oly elhagyatva és ernyedetlenül küzdenek a nemzeti míveltség ügyében; szerette bennük azt a jókedvű humort, melyet se a sors mostohasága, se az emberek előítéletei nem tudtak megtörni, s örömest hallgatta tréfáikat s tarka életük rajzait. Nem csekélyebb vonzalommal viseltetett a tehetségesebb ifjú írókhoz, kik valóságos lelkesüléssel ragaszkodtak hozzá. Őszinte kritikusok volt, de nem szigorú, inkább bátorító, csak az önhitteket és tolakodókat riasztotta vissza magától. Egyszerűségében bizonyos méltóság nyilatkozott, szívességében valami atyai. A szerény és tartózkodó Vörösmartyból szelíden komoly férfiú vált, kit csak a vita tüze kapott ki önmérsékletéből; az eddig elvonult költő inkább vegyült emberek közé, s örömestebb mulatott.

A „Csiga"-vendéglőben különböző elemek olvadtak össze, melyek kellemessé tették a társaságot. Némely színész és fiatal író igen is pajzán kedvét korlátozta az idősebbek tekintélye, egypár igen is komoly író nehézkességét magával ragadta az általános jókedv. Lassanként ügyvédek, orvosok és iparosok is látogatni kezdték a vendéglőt, s a társalgás változatosabb lőn. Míg a *Kör* inkább csak írók és művészek gyűlhelye volt, nem annyira a politika, mint a művészet és irodalom voltak a beszéd főtárgyai. Vörösmarty sokat mondott meg vagy fejtett ki itt, mit bírálataiban elhallgatott vagy alig érintett. Egressyt ő vonta be az *Athenaeum* dolgozótársai közé s bátorította írói pályáján. Lendvay tőle tanulta meg az *ik*es igéket. Az ifjú írók nemegyszer kérték véleményét egy vagy más tárgyban. Az irodalom napi kérdései megvitattak, s folyamatban levő polémiák ügye eldöntetett. A dramaturgiai és irodalmi vitákat egypár adoma váltotta föl Megyeritől, ki valóságos drámai elbeszélő volt, s úgyszólva játszotta az adomákat. Egressy olykor szavalt, Lendvay egy-egy népdalt énekelt.

Vörösmarty is szeretett adomázni, néha szavalt is még meg nem jelent költeményeiből, sőt ha rendkívül jó kedve volt, elénekelte valamelyik kedvenc népdalát: *Micsoda falu ez, Mikor még nőtelen voltam, Irigylik a bajuszomat* kezdetűeket. Azonban adomái- és népdalainál is többet tartott szivarjaira, melyeket maga készített. Meg-megkínálta velük asztaltársait, kik szintén dicsérték, s nem merték bevallani, hogy biz azok keveset érnek. A pezsgő készítésére is ráadta magát, kivált mióta szöllőt vett; nagy készülettel fogott hozzá Sallayval, de főfájás lett a vége, mit mind ő, mind a vendégek őszintén bevallottak.

A *Kör* törzstagjai ünnep- és vasárnapokon kirándulásokat rendeztek a budai hegyek közé, Rákosra, Fótra, amelyekből Vörösmarty sohasem maradt ki. Foton neki magának is volt szöllője, amelyet gróf Károlyi Istvántól még akkor vett, amikor Fáy András és Ferenczy szobrász a magukét, s melyet később a Ferenczyével együtt Fáy váltott magához. A Fáy fóti szüretjei híresek voltak. A szíves házigazda egész 1848-ig mindig megtartotta a szüreti lakomát. Számos író, művész, publicista rándult ki ide, akik nagyobbrészt a *Kör* törzstagjai s egyszersmind Fáynak részint barátjai, részint tisztelői voltak. Ha Pesten volt, Deák Ferenc is megjelent. Vörösmarty a fóti szüretek legrégibb vendégei közé tartozott, s alig volt valahol jobb kedve, mint itt. Ebéd alatt és után egymást érte a sok szellemes tószt, adoma és tréfa. Néha a költők közül valamelyik még eddig meg nem jelent művét szavalta el. Este lobogó tűz mellett foglalt helyet a társaság. A dal, leginkább népdalok éneklése, ritkán hiányzott. Vörösmarty ilyenkor eldalolta a *Bort ittam én, boros vagyok* kezdetű népdalt. Barátjai gyakran mondották, ideje volna már, hogy ő írjon egy szép bordalt, s azt énekelje. Toldy fontoskodva sajnálkozott, hogy a magyar műköltészet lírájában még mindig hiányzik az úgynevezett „geselliges Lied", a műveltebb víg társaságok dala, Vörösmarty a jövő szüretre ígért is ily dalt, de egyik év a másik után múlt, s a várt dal még mind nem készült el. Azonban 1842-ben csakugyan megírta az ígért bordalt, s örvendett, hogy meglepheti vele barátait. Először Deák Ferencnek olvasta fel, kivel együtt ment ki a szüretre, aztán az egész társaságnak, mely a dalt fóti dalnak keresztelte, s melyhez Thern Károly még azon évben dallamot írt.

Rákosra leginkább galambvadászat kedvéért rándultak ki a *Kör* törzstagjai. Megvettek egy csoport galambot, zsákba kötötték, kivitték magukkal, elbocsátották és lelövöldözték. Ilyenkor ott is ebédeltek; a társaság valamelyik ahhoz értő tagja gulyáshúst készített. Ebéd után irodalmi és politikai dolgokról folyt a társalgás, amelyet néha szavalás és éneklés váltott fel. Egy ily alkalommal valaki azt indítványozta, hogy Egressy szavalja el Garay *Kont*ját s az egész társaság egy néma csoportozatban kísérje arc- és tagjátékkal az előadást. Szigligeti volt a Zsigmond király, akit felültettek egy improvizált trónra, Vörösmartyt pedig megtették kritikusnak és közönségnek egyszemélyben. Egressy szavalása alatt előlépett Kont, a harmincket nemes élén, s arc- és tagjátékkal kísérte a szót. Midőn a bakó botjával rendre érinté a nemeseket, mindnyájan a gyepre dűltek, utoljára maga Kont is. Azonban e soroknál

De a tömegnek ajkain
Kél lázadó moraj.

zajongni kezdtek a földre hullott nemesek, felugrottak, s kergetni kezdték Szigligeti őfelségét.

Egyszóval Vörösmarty a *Kör*ben pihente ki a nap fáradalmait. Tisztelői közül némely szigorú erkölcsbírák megrótták benne e szokást. Magyarország első költőjének nem illik egy kis vendéglőben színészek és írócskák között tölteni napjait, Pest első szalonjaiban volna helye. De hol voltak Pesten azok a valóban magyar szalonok? Még a leghazafiasabb szellemű előkelő családoknál is a nők kedvéért németül vagy franciául folyt a társalgás, s éppen a nők ismerték legkevésbé a magyar irodalmat. S mit csinált volna e körökben Vörösmarty, kiben nem volt semmi világfias? Megjelent néha Széchenyi István és Batthyány Kázmér grófok ebédjein és estélyein, de nem kívánt a fensőbb körök állandó vendége lenni. Tudta, hogy az

arisztokrácia azt becsüli legkevésbé, ki körébe tolakodik, ismerte saját egyéniségét, mely mindenre alkalmasabb, mint arra, hogy a nagyúri szalonokban szerepet játsszék. Jó helyt volt ő a „Csiga"-vendéglőben s mulatságos órái is hasznot árasztottak. A vacsoráló társaság, melyet Vörösmarty tartott össze, egy második kaszinó lőn, mely közelebbi ismeretségbe hozta a művészt az íróval, s mindkettőt a főváros honorácior- és polgárosztályával. A *Nemzeti Kör* lassanként központja lőn a főváros középosztályának és sokat tőn az irodalom és művészet iránti érdekeltség s általában a nemzeti szellem terjesztésére. 1845-ben, midőn tagjai a szállásváltoztatás kérdésében meghasonlottak, már oly népes volt, hogy egy másik kaszinó is kitelt belőle, mely *Pesti Kör* nevet vett föl. 1846-ban Teleki László gróf és Vörösmarty elnöksége alatt mint *Ellenzéki Kör* egyesült a két társulat, s valóságos politikai klub lőn, mely feladatává tette a fővárosban némileg pótolni a sajtó korlátozottságából eredő hiányokat, s tért nyitni a szabad gondolatcserének. Bajza megbízatott egy a cenzúra bilincseitől ment, s külföldön kiadandó zsebkönyv szerkesztésével, mely 1847-ben *Ellenőr* cím alatt Lipcsében meg is jelent. Vörösmarty a *Kör*ben szokta elszavalni a cenzúrától kitörült költeményeit, melyek aztán az *Ellenőr*ben nyomattak ki. Íme mivé lőn a vacsoráló társaság, íme Vörösmarty hatása Pest társadalmi életében.

11

Akadémiai jutalmak, megtiszteltetések, írói tiszteletdíjak. Széchenyi hatása Vörösmartyra. A magyar hazafi líra jellemzése. A *Szózat* és más hazafi ódák. A magyar költészet és az ellenzék. Párhuzam Berzsenyi és Vörösmarty közt. Újabb lírai költemények. Csajághy Laura. Költői beszélykék. *Szép Ilonka*

Vörösmarty életében 1831-től egész házasságáig (1843) kevés változás történt. Harmincadik évében az Akadémiában elérte mindazt, amit elérhetni: osztályában első rendes tagnak választatott; háromszor nyerte meg az Akadémia nagy jutalmát: munkái első gyűjteményével (1834), *Marót bán*nal (1838), újabb munkái gyűjteményével (1840), a két első esetben megosztatott a kétszáz arany közte és Kisfaludy Sándor, majd Balázsházy János között, az utolsóban megosztatlanul adatott ki; egyszer drámai pályadíjt nyert *Vérnász*szal (1833).[125] Negyven éves koráig kivívta a legfőbbet, mit költő nemzetétől kivívhat: irodalom és közönség elismerte, hogy első költője Magyarországnak, nemcsak az élők között, hanem általában. Néhány megye táblabírájává választotta, sőt részesült fáklyás zenében is, a magyar dicsőség ez elmaradhatatlan füstjében: először 1839-ben Losoncon, egyik vidéki kirándulása alkalmával; másodszor 1841-ben Pesten, neve napján; harmadszor 1845-ben Kolozsvárott és Debrecenben, midőn Deákkal együtt Wesselényi látogatásából tért haza. Pesten egyéb iránt neve napjának előestéjén nemegyszer gyülekeztek a jurátusok ablaka alá egy harsány éljent kiáltani. Dicsőségének anyagi oldala nem igen volt arányban a szellemivel. Mióta a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztéséről lemondott, csak az akadémiai ötszáz forint volt biztos jövedelme, melyhez mint rendkívüli bevételek járultak a jutalmak, az *Auróra* és *Athenaeum* tiszta jövedelmének osztaléka, s az a csip-csup befolyó, s aránylag csekély összeg, melyet újabb munkáinak 1840-ben önmaga által kiadott gyűjteményéből kapott. Ez években egyre-másra fölmehetett évi jövedelme nyolcszáz-kilencszáz pengő-forintra.

Amint 1833-1843-ig lakását nem változtatta, oly kevéssé változtak külső viszonyai is, de bensőképp egészen átélte a magyar politikai élet fejlődését, melynek minden küzdelme, reménye, aggodalma, öröme, kínja szívébe olvadt. Már első ifjúságában jól ismerte hazája

[125] *A m. t. társaság évkönyvei.* II. és V. k., Budán. 1835-1845.

történelmét, közjogát; 1823-ban még mint jurátus majdnem lázas részvéttel kísérte a megtámadt alkotmány védelmét, s költői lelkesülésének legfőbb tárgya az egykor dicső s most hanyatló és meggyalázott hazája volt. *Zalán futása* költői kifejezése volt az 1825-i országgyűlés hangulatának, s költőjénél senki sem ragaszkodott hívebben a megindult nemzeti mozgalomhoz. Azonban akkor még nem foglalkozott tüzetesebben politikával, s inkább írói, mint politikai körökben élt. Széchenyi munkái s az 1830-i francia forradalom vonták be a szorosan vett politika körébe, s adtak szellemének új irányt, mely költészetére is lényegesen befolyt. Ez idő óta az európai eseményeket is nagyobb figyelemmel kísérte, szorgalmas olvasója lőn egypár külföldi német lapnak, s kedvenc olvasmányai közé tartoztak a történelmi munkák és politikai röpiratok. De semmi sem hatott reá oly mélyen, mint Széchenyi munkái, melyeket éppen oly rendkívüli érdekkel olvasott, mint Széchenyi az ő költeményeit.

Az a reformmozgalom, melyet Széchenyi, mind a társadalmi, mind a politikai téren felköltött, új lelkesüléssel töltötte el Vörösmartyt. Nemzeti mély érzelme, lángoló hazafisága az európai eszmék kultuszával vegyült, a múlt dicsőségén borongó költő a jelenhez fordult, s hinni kezdett a jövőben. A küzdelem célja immár nemcsak az alkotmány védelme volt, több kifejtésénél is, egy nemzet megújhodása. Vörösmarty nem lépett a politikai szónokok közé, se becsvágya, se tehetsége nem volt hozzá, de foglalkozott minden szőnyegen levő kérdéssel, s barátai vagy jó ismerősei voltak a legkitűnőbb politikai nevezetességek. Mint politikai író sem kívánt szerepelni, de lírája folyvást hol előharcosa, hol kísérője volt ama nemzeti nagy küzdelemnek, mely 1848-ban lelte befejezését. Lelkesülést nyerve tőle, s árasztva vissza reá, a magyar hazafiságnak költő elődeitől lényegesen különböző kifejezést adott. Szózata milliók szívében szendergő sejtelmet érlelt hő vággyá, erős törekvéssé.

A magyar líra rövidben a nemzet történelme. A legrégibb időktől fogva egész jelenkorig néhány költemény olykor hívebben kifejezi a nemzet hangulatát, a hazafiság eszméit, mint akár államiratok, akár országgyűlési beszédek. Egy európai nemzet líráján sem rezdült meg annyiszor a hazafiság húrja, mint a magyarén. Nem ok nélkül. Egyetlen európai nemzet sem küzdött annyit lételéért, s a nemzeti fájdalomnak lehetett-e táplálóbb forrása, mint a mi viszontagságos nemzeti életünk? De másfelől a nemzeti szellemnek mind a nép- mind a műköltészetünkben eleitől fogva a líra volt kedvenc, néha kizárólagos formája. A lírában kellett hát nyilatkozni mindannak, mit a költő nemzetével együtt legmélyebben érzett. A hazafiság élénk érzése, mondhatni szenvedélye, kiváló jellemvonása a magyar költészetnek. Ereje és gyöngesége egyszersmind: innen fakadnak legszebb ódáink, innen árad ki szónokias hangulatunk, mely annyiszor erőt vesz a költőin.

Legrégibb lírai költeményeinkben, melyek alkalmasint még régibb idők visszhangjai, a katolicizmus és királyság fejezik ki a magyar hazafiság eszméit. Szűz Mária, Magyarország védasszonya, vallásos és hazafi kultusz tárgya egyszersmind. Képe leng a magyar zászlókon s a hazafi, mint a *Peer-Kódex* egyik költeménye bizonyítja, úgy sóhajt föl hozzá, mint aki a halottak föltámasztója, az ellenség megnyomorítója, a királyok jó tanácsadója, magyarok megoltalmazója. Szent István és László nemzeti védszentek, a keresztyén hit és nemzeti dicsőség hősei. Szent István jobb keze, mely a keresztyénséget és monarchiát megalapította hazánkban, vallásos és nemzeti ereklye, melyet szent ének magasztal. Szent Lászlót a *Peer-Kódex* éneke mint szentet és hőst dicsőíti, a szentháromság szolgáját, Szűz Mária választott vitézét, mint deli termetű és oroszlánszívű lovagot, kegyes királyt, ki két országban tündöklik, Magyar- és mennyországban. E két országért lelkesül a magyar hazafi, Isten választott népének hiszi nemzetét s a magyar korona mint az isteni pártfogás, királyi jog és nemzeti szabadság jelképe, földi és mennyei hazájának összekötő kapcsa.

A XVI. században a protestantizmus megrontja mind a hit, mind a hazafiság egységét. Idegenek tolulnak be keletről, nyugatról, s a magyar birodalom darabokra szakad. A katolikus a német, a protestáns a török párt, de szíve mélyén mindenik magyar, s mindkettőt vallásos és hazafiúi indokok vezérlik. Mindenik siratja az ország romlását, Isten büntetésének tartja, melyet a nemzet bűnei idéztek elő, de a főbűn értelmezésében lényegesen különböznek egymástól. A katolikus szerint a régi hittől elszakadás vonta magára Isten haragját, a protestáns szerint pedig a régi tévelygés uralma. Csak a hitbeli és erkölcsi javulás adhatja vissza a magyar földi hatalmát és mennyei boldogságát. A XVI. századbeli katolikus és protestáns énekekben ez eszméket találjuk. A katolikus Zrínyi innen vette eposza alapeszméjéhez az Isten haragját, mely az új hit és erkölcsi elfajulás miatt bünteti a magyart. Farkas András, a protestáns költő (1538), a *Zsidó és magyar nemzetről* című költeményében összehasonlítja Isten e két választott népét. Egyiket Babylonból, másikat Scythiából hozta ki Isten; gazdag földdel, szerencsével, bölcs királyokkal, nagy hősökkel áldotta meg, de amazt elvesztette, mert nem ismerte el a Messiást, emezt törökkel és némettel sújtja, mert üldözi Krisztus igaz vallását.

Mindkét részen önszenvedéséből s az ótestamentumból meríti lelkesülését a magyar hazafiság. Forrása mély fájdalom, de egyszersmind mély hit. Mózes átkát, a babiloni fogság panaszait, Jeremiás siralmát zengi líránk, mely folyvást összeolvasztja a vallásos és hazafi érzelmeket.

A XVII. század végén és a XVIII. elején a hazafiság megválik a szorosan vett vallásos eszméktől, többé nem katolikus, sem protestáns, csak magyar. Legalább a Rákóczi-forradalom előtt és alatt keletkezett dalok inkább csak az idegen elnyomás ellen intézvék.[126] Megzendül ugyan néha bennük az üldözött protestáns siralma, de a legnagyobb rész az elnyomott hazán kesereg, bosszút szomjúzik, gúnyt és gyűlöletet lehel, s mintegy állandó refrainje:

Ne higy, magyar, a németnek,
Akármivel hitegetnek.

S maga a híres *Rákóczi-nóta* sem egyéb, mint a nemzeti szenvedés rapszódiája. Alkalmasint a Rákóczi-forradalom bukása után keletkezett, mert csak kétségbeesést fejez ki. Ez elkeseredett panasz egyhangúságát nem szakítja meg a múlt dicsőségének egyetlen büszke emléke, a jövő reményének egyetlen halvány sugara sem. Nincs benne sem erély, sem elszántság. Mintha a magyar többé nem bíznék magában s csak Isten kegyelmétől várna mindent. Igazában nem annyira maga a költemény, mint inkább dallama vált nemzeti énekké, melyet különböző változatokban egész máig megőrzött a nép. Egy költő sem volt képes annyi erővel kifejezni a nemzet viharos lelkesülését, büszke kétségbeesését, harcias siralmát, mint e dallam, melyet, mint egy őskori eposzt, egy egész nemzet teremtett, s mely végre megtalálta Homérját is, a művészi kezet. A nép kunyhójában, a nagyúr kastélyában egyaránt zengett e nóta, s mert, amint a zenészek mondják, Magyarország különböző nemzetiségei zenéjéből rokonelemeket olvasztott magába, megértette és érzette a szláv és oláh, mint érzette az elnyomást, mely ellen a magyarral együtt küzdött.

A XVIII. század első tizedeiben lassankint elhomályosul a kuruc világ emléke és költészete. Alig hangzik többé a tárogató síp is, melyhez oly jól illettek a harcias és kesergő dalok. A forradalom főbbjei kibújdosnak vagy a szatmári béke után meghódolnak. A sereg szétoszlik, s a fájdalom néha gúnyban vagy humorban enyhül.

---

[126] Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. *Thaly Kálmántól. Két kötet, Pest, 1872.*

Jaj már minékünk, magyar nemzetnek,
Kik feltámadtunk, rebeliseknek.
Nagy pipájú,
Kevés dohányú magyar nemzetnek.

De az erdőkön és pusztákon még sokáig tanyáznak bujdosó kurucok, s amint idővel szegény legényekké válnak, úgy fajulnak el ajkukon a hazafi dalok is. Egyszóval elnémul a nemzet és költészete egyaránt, s midőn éledni kezd, félénk és habozó. Nincs sem lelkesülése, sem őszintesége. Az a néhány harci dal, melyek a hét éves s az utolsó török háborúk idejében születtek, csak a hagyományos vitézség és dinasztikus hűség visszhangjai, s mintegy meg akarnak válni a szintén hagyományos szabadság szeretetétől. A nemzeti mélyebb érzés inkább csak hideg gúnyban nyilatkozik az idegen nyelv és erkölcsök terjedése ellen. Ezt találjuk Gvadányiban, Ányosban, Baróti Szabóban s másokban, sőt némely népdalban is. II. József szabadelvű, de alkotmánytalan és németesítő kormánya már élénk nemzeti érzést költ fel. Ányos *Kalapos király* című költeménye[127] egész eréllyel fejezi ki a nemesi, papi, de egyszersmind nemzeti visszahatást.

Az 1790-i országgyűlés szelleme megtermékenyíti a magyar lírát. Az alkotmányos és nemzetiségi küzdelem zajában megpendül az örök emberi jogok eszméje is. Bessenyei, aki a nemzeti irodalom fölélesztése mellett a francia enciklopédisták tanait is hirdette, követőkre talál. Néhány fiatal költő nemcsak az alkotmány visszaállításán lelkesül, hanem a század eszméi- és ábrándjaiért is, melyek mint távol vihar moraja a Szajna partjáról egész a Tiszáéig hatottak. Bacsányi egy merész költeményben üdvözli a francia forradalmat, s üldözést szenved. A fiatal költők lelkesebbjei, mint a Martinovics-mozgalom részesei, börtönbe vettetnek. Csokonain már érzik a visszahatás, melyet a francia forradalom szörnyűségei a kedélyekben előidéztek: harci dalokat harsogtat a francia köztársaság ellen. II. József halála után a nemzeti érzés, az alkotmány visszaállításának öröme egészen áthatja a magyar lírát, de nemigen emelkedik költőivé. Kazinczy szárnyaló prózája, melyet 1790 tavaszán, mint előszót írt *Hamlet* fordításához, a magyar korona őrszobájában, többet ér sok akkori költeménynél. Kazinczy e napok emléke alatt írta *Szabad Erdély* s *Tisztulás ünnepe* című költeményeit is, de később s csak a múlt leple alatt szólott a jelenhez. A költőt mérsékli vagy elnémítja a cenzúra szigora, melytől csak az országgyűlési vagy megyei szónok ment. Azonban az 1790-1811-i országgyűléseken szereplő hazafiak s általában a hazafiúi erények dicsőítését folyvást zengi a Csokonai, Kazinczy, Virág és Berzsenyi lírája. A római hazafiság eszménye lebeg előttök, s a római klasszikusokból kölcsönzik ódáik hangját. De már a két utóbbinál fájdalomba merül az önérzet és remény. A nemesi fölkelés kudarca széttépi a magyar vitézség hitét. A nemzetiség oltárán fölgyúlt szent tűz alvófélben. A visszaállított alkotmányt nem tudta megvédeni a nemzet, annál kevésbé kifejteni, s erkölcsi süllyedését tehetlensége még szégyenletesebbé tette.

E szégyent, e fájdalmat senki sem érezte mélyebben, mint három költő, kik a nemzeti kétségbeesés hattyúdalát kezdették zengedezni. Kisfaludy Sándor, Berzsenyi és Kölcsey a nemzeti fájdalom költői. Mind a három ugyanazon eszmekörben mozog, csak egyéniségük különböző, s hangjuk nem ugyanaz. Mindenik a romlásnak indult magyart siratja, ki csak névben él már. Mindenik szembeállítja dicső múltját nyomorú jelenével, s egyik sem hisz jövőjében. Néha van egy derültebb pillanatjuk, de a reménytelenség lírájuk igazi hangja. Kisfaludy Sándor fájdalma még legelégiaibb; ha nincs is benne vigasztaló, van valami

[127] *E költemény Ányosnak csak legújabb kiadásában jelent meg:* Magyar könyvesház. Ányos költeményei. *Budapest, 1875.*

enyhítő. A törzsökös, a durván hív magyar érzéseit zengi, melyek eltűntek mind a magán, mind a közéletből, de jólesik neki, hogy ő még érezheti s néhány rokonkebelre találhat. Berzsenyi rettentő ódája, *A magyarokhoz*, a szilaj kétségbeesés hangja, prófétai harag, mely egy filozóf megnyugvásával végződik, de e megnyugvás csak rettentőbbé teszi. A magyarnak el kell veszni, mert megromlott; minden így jár az ég alatt, forgó viszontagság járma alatt nyögünk, ez a történelem rendes folyama, hatalmasabb nemzetek is így vesztek el: a nemes Ilion, a büszke Karthágó, a nagy Róma, az erős Babilon. Kölcsey hazafi fájdalmában van valami szent, a tragikum szentsége, a görög tragédiák Chorusának hangja, mely megzendül koronként a nemezis csapásai alatt haldokló hős fölött. Zrínyi első énekében keresi Árpád nemzetét, a győzelmek honját, a küzdő népet s csak árnyát találja. Zrínyi második énekében kéri a sorsot, hogy szánja meg szenvedő hazáját, de a sors kérlelhetetlen, a haza őrcsillagzatja szülöttei bűnein leszállt, a magyar eljátszotta szerepét, s a négy folyam mentében más nemzet fogja betölteni a tehetetlen Magyarország hivatását. Ez a legkétségbeejtőbb hang nemcsak Kölcseyben, hanem az egész magyar lírában. Himnuszában, melyet 1823-ban írt, megbűnhődte a magyar a múltat s jövendőt és áldást vár. Zrínyi második énekében jövendőjével bűnhődik múltja- és jelenéért.

E kétségbeesett fájdalom uralkodik a magyar lírában majdnem egész 1835-ig. Mintegy hagyományossá vált, egyik költő átvette a másiktól, s minthogy nem nyilatkozhatott szabadon, sokszor a múlt idők visszhangjának hazudta magát, mintha a török világról szólna. Kisfaludy Károly *Rákosi szántó*ja, Bajza *Sóhajtás*a mind e régi hangulat új változatai. Eleinte maga Vörösmarty is ily hangokat hallat, sőt *Zalán futásá*ban is az elégiai felindulás az uralkodó, bár a jövő nevében látszik dicsőíteni a múltat és siratni a jelent. E műben a nemzeti fájdalommal némi önérzet párosul, mintha a múlt nagyságának képe kétség és remény közt hullámoztatná a kedélyt, de nem ébreszt hitet a jövőben. A magyar költészet annyira beleélte magát a nemzeti fájdalomba, a politikai és társadalmi életnek folyvást oly benyomásaiból táplálkozott, hogy se oka, se ereje nem volt a hitig emelkedni. Azonban a költők panasza, haragja, siralma mind szélesebb körben költötte fel a hazafi-érzést, s hova el nem hatott, elhatottak az 1823-i kormányrendeletek, melyek nyíltan megtámadták a nemzeti önállóság végső maradványait is. A nemzet érezte süllyedését, vívott jogaiért, de éppen úgy nem-volt mély hite jövőjében, mint költőinek. Hogy a magyarnak jövője van, nem költői mű hirdette először, hanem egy politikai röpirat, Széchenyi *Hitel*e (1830).

Széchenyi, mind első, mind utolsó röpiratában éppen úgy államférfiú, mint költő, vates, mint a régiek nevezték a költőt. Mély belátása, lángoló lelkesedése egész a jóslatig emelkedik. Amit a magyar nagy jövőjéről jósolt, hitelre talált, lelkesedést keltett, sőt egy egész korszak jelszavává lőn. *Programmtöredéke* (1847) elhangzott; senki sem hitte jóslatát, hogy a nemzet örvény szélén áll, a forradalom árjába fog veszni minden, amit eddig kivívtunk, bár a következmények igazolták. Egy nemzet, melyet kétségbeeséséből végre kiemel az önmagába vetett hit, nem könnyen mond le arról, s éppen annak a szavára, ki azt először lehelte belé. Midőn Széchenyi *Hitel*ében az európai új eszméket hirdetve, s alakító erejüktől várva az alkotmány, nemzetiség és társadalom újjászületését, nem habozott kimondani, hogy Magyarország nem volt, hanem lesz, felindított minden magyar szívet. Volt lelkesülésében valami szent és szentségtelen, az elragadtatás és gúny bizonyos vegyülete, mely különbözőképp, de mindenkire hatott, egész a velők oszlásáig. Széchenyi meggyalázta a múltat, a magyar egyetlen büszkeségét, s oly jövendőt ígért neki, melyről még álmodni sem mert; kigúnyolta a nemzeti fájdalmat, a magyar egyetlen hű érzését, s vakmerő reményt és hitet követelt tőle egy ország romjain, melynek omlását megszokta minden szem, egy nagy elhatározás díjában, melytől elszokott minden szív. A lelkesülés és gyűlölet rajongása üdvözlé a látnokot, a reformátort, az izgatót, s a nemzet az átalakulás pályájára lépett. A siker elnémítá a gyűlöletet,

az akadály lehangolta a rajongást, de a hit többé nem aludt ki. A költők éppen oly megdöbbenve tekintettek Széchenyire, mint maga a nemzet. Lírájuk nem volt oly vakmerész, és siralomhoz szokott húrjain remegve zendült meg az öröm. Ők voltak az elsők, kik befogadták a reményt és hitet, de csak a kétségbeesésből emelkedtek ki, a nemzeti fájdalomról oly kevéssé mondhattak le, mint szíve mélyén maga a nemzet. Összeolvasztották a kettőt, a reményt és emléket, a bánatot és örömet, a hitet és aggodalmat. A múlt dicsősége előttük oly szent volt, mint a jövendőé, egyik kézzel a múltra, másikkal a jövendőre mutatva, lelkesítették a jelen küzdelmét. Ez volt a nemzet hangulata is, melyet a Vörösmarty *Szózat*a fejezett ki legerőteljesebben, s emelt tisztább lelkesüléssé.

A *Szózat* mindenre hivatkozik, ami újjászületési küzdelmében csak lelkesítheti a magyart, s a remény és emlék, a hit és balsejtelem húrjain játszva, mindenbe az önbizalom és nagyság érzetét vegyíti. Semmi csüggedés többé, bátran nézhetünk szembe a jövővel. Nagy válság felé közeledünk, egy jobb kornak kell jőni, vagy ha nem, ha el kell vesznünk, többé nem veszhetünk nyomorultan. Az bizonyos, hogy *így* többé nem élhetünk, s ez már magában lélekemelő. Vörösmarty egészen kiemeli a magyar lírát eddigi kétségbeeséséből; még nem zengi a jövő dicsőségét, de elhatározónak érzi a jelent, nem korholja az elfásult nemzetet, az életre ébredt, de tettre és hazafi hűségre lelkesíti. Emlékezteti a múlt dicsőségére, előszámlálja epikai és tragikai nagy emlékeit, a kereszténységnek és szabadságnak tett szolgálatokat; felhozza az őrködő isteni gondviselést, mely annyi viszontagságok közt sem engedte megtörni életerejét, említi a jelen küzdelmeit, az ész, erő, szent akarat harcát. S nemcsak nemzetéhez fordul, hanem Európához is, melynek eszméiért küzd nemzete, méltó helyet követel tőle a többi nemzetek között; a múlt szolgálatai, a jelen törekvései díjában kéri a jövendőt, részvétet küzdelmei iránt, könnyet sírjára, ha vesznie kell, de nem fog gyáván veszni: a temetkezés felett egy ország vérben áll. Mily önérzet s mennyi fájdalomba merülve, mennyi hit a balsejtelmek közepett, s mennyire uralkodik mindkettőn az elszántság. Mióta líránk többé nem olvasztotta össze a hazafisággal a katolicizmus és protestantizmus eszméit, megvált az európai szolidaritás érzelmétől. Vörösmarty újra összeköti e két elemet; midőn Európára, a népek hazájára hivatkozik, a specifikus magyar hazafiság az emberiség érdekeivel egyesül.

E költemény az ifjuló Magyarország nemzeti himnusza lőn, ma is az, a létele- és jogaiért küzdő Magyarországé. A nemzet 1848-ig a jövendő jobb kor jóslatát hitte benne, s mennél követelőbb, hevesebb lőn vágyaiban, annál kevésbé háborította a nagyszerű halál sejtelme. Midőn a forradalom árja elzúgott, Vörösmarty alig találkozott valakivel, ki azt ne mondotta volna neki: a jóslat teljesült, a nagyszerű halál bekövetkezett. A költő mindig elkomorult ilyenkor, ingerülten mondá: a jóslat még nem teljesült, ez még nem halál, nem ily halált értett. Gyermekeinek ama versszakok híján kellett megtanulniuk a *Szózat*ot. Megtört szívvel, de mély hittel nemzete jövőjében, szállott sírjába. Nem csalatkozott. A magyart ama nagy csapás nem ölte meg, s midőn üdülni kezdett, a *Szózat* zendült meg ajkán, s az kíséri folyvást minden ünnepélyesebb pillanatát. A *Szózat* nem egyetlen kitűnő szüleménye az újabb kor hazafi lírájának, s vannak művek, melyek esztétikai tekintetben felülmúlják, de egyetlenegy sem tett ily nagy és tartós hatást, mert a nemzet legfőbb eszméit, legállandóbb hangulatát fejezte ki. A szabadság és diadal ditirambjai, melyeket Petőfi harsogott, elhaltak az ágyúk utolsó dörgései közt, a nemzeti mély búskomolyság, mely Arany és Tompa néhány költeményéből sóhajt, könnyeket facsart a nemzet szeméből, de letörölte s visszatért a *Szózat*hoz, mert érezte életerejét, remélt jövőjében, hitte, hogy még előtte van a jobb kor vagy a nagyszerű halál. Valóban e költemény mindaddig nemzeti ének marad, míg a nemzeti küzdelem, melynek szüleménye, célt nem ér, s a magyar létele önmagához méltón nincs biztosítva.

A *Szózat*on kívül Vörösmarty még számos hazafiúi költeményt írt. Nagy változatosság tárul ki előttünk műfajban, eszmében, hangban, de 1831-től fogva majd mindenikben van valami a

Szózat szelleméből. Mintegy kórust képeznek körüle. Az V. Ferdinándhoz írt óda kezdi meg a kórust. A még atyja életében megkoronázott trónörökös már első fölléptekor részvéttel fordul a magyar nemzetiséghez. Vörösmarty a jobb jövő reményében üdvözli e részvétet, a monarchikus és őszinte magyar szól belőle, ki a hódolat és öröm percében sem titkolja fájdalmát. Ugyane hanggal találkozunk tizenhat évvel később István nádort üdvözlő epigrammáiban. A *Liszt Ferenchez* írt ódában a nemzeti fájdalom és önérzet, emlék és remény olvadnak össze, éppen mint a *Szózat*ban. Honszerelemről zeng, mely a jelent ölelve tartja, s a múlton csüngve jövőt teremt. Dalt kér Liszttől, a bánat altatóját, a szív háborgatóját, minőket maga szokott zengeni. A *Sors és a magyar ember* humoros allegóriájában a múlt századbeli magyart rajzolja; a gúny hangja lassanként a meghatottságig emelkedik, midőn a jelenre tér át. A megifjult magyar nem bízza többé a sors szeszélyére hazáját, szíve vérével esküszik megváltani: éljen vagy vesszen. A jövendő jobb kor vagy nagyszerű halál eszméje itt is átvillan. Az *Úri hölgyhöz* írt ódában bár erősebb a költő felindulása a nemzetiségükből kivetkőzött magyar hölgyek ellen, mint az *Elhagyott anyá*ban, melynek szintén ez a tárgya, itt még sem mond le a reményről, mint amabban. A *Gondolatok a könyvtárban* bölcselmi óda, mely az emberiség ügyével foglalkozik. A költő sehol sem talál a világon teljes szabadságot, a nagyobb rész mindenütt boldogtalan, az ember jogai mindenütt eltapodvák, még Amerikában is, mely éppen úgy a szabadság, mint a rabszolgaság földje. Kétségbeesett bölcsessége mégis megnyugszik, hisz az újabb szellem győzelmében, mely az emberiséget megragadta, hisz nemzete küzdelmében, hogy a süllyedésből kivívja magát.

A *Honszeretet* és *Honfi* című költeményeiben a rendületlen hazafi hűséget énekli meg, a Deák Ferenchez írtban pedig az önzés és nagyravágyás nélküli hazafi-erényt, melyet Deákban látott leginkább megtestesítve. *Himnusz*ában a királyok és nemzetek isteneihez fohászkodik s áldást kér küzdő nemzetére. A *Fóti dal*t szintén a hazafiúi költemények közé sorozhatni. A költő poharazás közben sem feledkezik meg hazájáról, a haza reményei és aggodalmai elevenednek föl a jókedv szeszélyében. Hány magyar táblabíró érzett és gondolkozott így bor mellett 1848 előtt. E verssor: *A legelső magyar ember a király* egész közmondássá lett, s *Éjszak rémes árnyai*, melyeket egyik versszak emleget, mi hamar átnyúltak a Kárpátokon. A *Jóslat* refrénje Kölcseynek e sora: *de néked élni kell, ó hon!* A költő érzi a kedvezőtlen viszonyokat, de nem csügged. *Mit csinálunk* című költeményében a gúnyt önbizalom mérsékli, s minden versszak serkentésen végződik. De vannak sötét pillanatai is. A leigázott lengyel nemzet árnya meg-meglepi képzelődését, többel viseltetik iránta, mint részvéttel; mintha a magyar jövőjét sejtené a feltámadt és leigázott lengyelben, mintha a nagyszerű halálról álmodoznék. A *Hontalan*, az *Élő szobor*, az *Elveszett ország* mind e hangulat szülemények. Balsejtelem vonul át lelkén, a *Szózat* balsejtelme, mely hol csüggedéssé, hol haraggá válik. Az *Emberek* című költeménye legsötétebb. Az 1846-i galíciai lázadás hatása alatt írta. A nemesség és nép között kitört vérengzés iszonyú jelenetei Magyarország szomszédságában baljóslatú merengésbe süllyesztették. Hiú küzdelmet olvas le a világtörténelem lapjairól. A nép butasága, az ész és rosszakarat frigye, a testvérgyűlölési átok szárnyát szegik reményeinek. Az *Országháza* a kimerült türelem haragja. A *Mi baj* című gúnyba vegyült panasz, mely a nemzet sérelmeit, vágyait leplezi föl. Mintha Pest megye 1847-i követ-utasítását olvasnók, költői oldalról felfogva. E két utóbbi költemény egészen az ellenzék hangulata az 1846-47-i években.

Vörösmarty az ellenzékhez tartozott, mint Magyarország valamennyi költője. A kormánypárt egyetlen költőt sem tudott felmutatni. E különösnek látszó jelenségnél semmi sem volt természetesebb. A magyar ellenzék nem egészen az volt, mi másutt, a nemzet egy töredéke, bár többségre jutott töredéke, mely némely kérdésben eltér a kormánytól, vagy új kormányrendszert sürget. A magyar ellenzék maga volt a nemzet, mely lételeért küzd. A magyar kormánynak szintén ily sajátságos helyzete volt. Csak névben volt független és

nemzeti, de tényleg idegen befolyás eszköze vagy mérséklője, hazafisága szerint. A valódi vagyis a birodalmi kormány, s az ellenzék, vagyis a nemzet között állott, egyiket sem tudta kielégíteni, s a viszonyok kényszerűségénél fogva gyönge volt mindkettő irányában. A legjobb esetben nem volt más hivatása, mint a két elem közvetlen összeütközését feltartóztatni, s rendszere alig lehetett több, mint küzdelem két különböző nemű követelés kielégíthetlenségével, eszmék és rendszabályok keveréke, mely nem költhetett rokonszenvet, még kevésbé lelkesülést. Az ellenzék mindent egyesített magában, mi nemzeti és költői lelkesülés forrása. Éppen úgy ragaszkodott a dinasztiához, mint az alkotmányhoz. A sérelmek és reformok mezején mozogva, egyszerre volt legitim és szabadelvű, konzervatív és reformer, s mindenek felett s mindenben nemzeti, a veszély örvényéből kiragadott nemzetiség őre, kifejtője. A tényleges állapot nagyrészt ellenkezvén a törvényessel, ez utóbbi mellett küzdött; a tespedésből ki akarván emelni nemzetét, a reform zászlaját lobogtatta: szóval a jelen nyomorát érezve, éreztetve és megtámadva, a múlt dicsőségének, a jövő reményeinek egyedüli képviselőjévé vált.

Íme az okok, melyeknél fogva a magyar költőnek az ellenzékhez kellett tartoznia, akár a múlt hagyományain csüngött, akár az európai új eszmék győzelmébe vetette reményét, akár csak a nemzetiséghez ragaszkodott. Éppen azért ellenzékisége nem hozta szükségesképp magával, hogy politikai vagy éppen pártköltő legyen, megmaradhatott nemzeti álláspontján, nem látszhattak meg rajta a pártok önző szenvedélyei s a napi politika sara. A nemzet létele s jövője forgott kérdésben, az ellenzék legfőbb eszméi oly természetűek voltak, melyek más szerencsésebb országokban nem lehetnek pártkérdések. Vörösmartynak, mert nemzeti költő volt, az ellenzék költőjének kellett lennie, fölléptétől fogva egész végig. Mint költő úgyszólva együtt született az ellenzékkel, benne élt, együtt némultak el a forradalom zajában. Az ősi alkotmány védelme szülte *Zalán futásá*t, a Széchenyi által megindított reformmozgalom a *Szózat*ot, a *Honszeretet*et mintha Deák sugalmazta volna, az *Országházá*n Kossuth heves szelleme érzik. Vörösmarty költészete huszonöt év alatt átélte az ellenzék minden fázisát, s e korszaknak úgyszólva költői megtestesülése. 1848-ban éppen úgy elnémul, mint a régi ellenzék. A politikában a forradalom hullámai emelkednek, a költészetben Petőfi szilaj múzsája uralkodik.

Vörösmarty hazafi lírája nemcsak eszmékben különbözött elődeitől, hanem formában is. A múlt század végétől kezdve a klasszikai óda divatozott a magyar költészetben, melyet Berzsenyi a tökély magas fokára emelt. Már Kölcsey megkezdi ugyan a modern ódát, de Vörösmarty emeli uralkodóvá, ki ennek éppen úgy képviselőjévé válik, mint Berzsenyi a klasszikainak. Berzsenyi specifikusabb ódaköltő, mint Vörösmarty, de a különbség köztük mégis nem annyira tehetségükben, mint szellemökben rejlik. Mindkettőben megvan a tűz, erő és méltóság, de Berzsenyi köre szűkebb, mint általában a klasszicizmusé. Vörösmarty romantikus szelleme gazdagabb, többet ölel fel, sokhoz hozzányúl, mitől Berzsenyi visszariadt volna. Berzsenyi a maga szűk körében összpontosítani bírja egész erejét, s a klasszikai óda egyszerű, tiszta formájában emelkedik föl. Tárgyai eszményiek, hangja a trombita összeszorított hangja. Egyszerűség és erő olvad össze nála; kevés szóval sokat fejez ki, sőt néha többet akar, mint amennyire képes. Vörösmarty lelkesülése omlik, mint a hegyi patak árja, szikláról sziklára, s zúgása betölti a levegőt. Egyenetlen és csapongó, mint a szenvedély, s olykor majdnem a szertelenig duzzad. Ódáiban egy vadregényes tájkép fönsége tükröződik, melyben az ellentétek vegyülete és fantasztikus alakzatok kiválón hatnak képzeletünkre. Mindebből majd semmi sincs Berzsenyiben, emellett egyhangúbb, míg Vörösmarty változatos. Vörösmarty inkább tárgyától veszi lelkesedését, Berzsenyi inkább önmagából árasztja tárgyára. Berzsenyiben több a benső hév, Vörösmartyban a jellemzetes fölfogás. A *Liszt Ferenchez* írt ódában van valami Liszt viharos zongorajátékából, az *Élő szobor*ban az

elfojtott kín lázas kitörése éppen megilleti Lengyelországot. Berzsenyi képein a plasztikaiság uralkodóbb, a Vörösmartyéin a ragyogó színezet. Mint erényeikben, úgy hibáikban is különböznek egymástól. Berzsenyiben van valami merevség, midőn elhagyja ereje, Vörösmarty átcsap a szónokiasba. Berzsenyi néha igen is egyszerű, Vörösmarty túlterhelt, Berzsenyi részint mert küzd a nyelvvel, részint mert kevéssel sokat akar mondani, itt-ott homályossá, feszessé válik. Vörösmarty mindig uralkodik a nyelven, de képei nem mindig szabatosak. Például az *Országháza* című költemény első sora: *A hazának nincsen háza*, a hazáról úgy szól, mint személyről, s már a második sor: *Mert fiainak nem hazája* mint tárgyat emlegeti. Nem sokkal alább e sorokban: *Vaseszével, jégszívével fölmerül a külfaj árja, a meleg vért általjárja, és a nemzet áll fagyottan* értjük mit akar mondani a költő, de az össze nem illő elemek zavarttá teszik képes kifejezését.

Vörösmarty mint ódaíró Virág és Berzsenyi hatása alatt lépett föl, s néhány év alatt a modern óda megalapítója lett költészetünkben. Általában lírája pályájának második felében mind eredetibb és folyvást emelkedőben. Egész 1833-ig humora csak egypár népies zsánerképben nyilatkozik, azon túl megtaláljuk hazafiúi és szerelmi költeményeiben is. *Mit csinálunk, Sors és a magyar ember, Hűség, Holdhoz, Unalomhoz, Pipiske* a humornak mind új hangjai a magyar költészetben, az enyelgés, gúny, szeszély hol erősebb, hol gyöngébb árnyalatával. Legkitűnőbb e fajta költeményei között a *Tóth deák dala*. Ez egy kis remekmű. Az éhező deák nyomora és kimeríthetetlen jókedve, eszményies bölcsessége s igen is gyakorlati vágyakozása jellemző humorrá olvadnak. A folyvást változatos emelkedést változatos refrén kíséri, míg végre a bezáró versszak mindent elmond, amit még mondani lehet. A *Fóti dal* szintén nevezetes mozzanat líránkban. Addig a valódi bordal hangját igazában senki sem találta el. Vörösmarty új húrt pendített meg, s mintegy felbátorította Petőfit, hogy a magyar bordalok legszebbjeit merje költeni. Csokonai bordalaiban sok a mámor, Bajza híres *Borének*ében nagy józanság s némi feszesség uralkodik. A *Fóti dal*ban eltűn a fesz, a mámor szeszélye ömlik el rajta, de emelkedett gondolatok s nemes érzések olvadnak belé. Igen kitűnő részletek vannak benne, kár hogy kelletén túl hosszabbra nyúlik, s hol sorok, hol egész versszakok zavarják az egész hangulatának összhangját. Vörösmarty költészetének fantasztikus hajlama, melyet már eposzaiban észrevehetni, mely *Csongor és Tündé*jében annyi bájjal jelen meg, most már lírájában is több nyomot hagy. A *Madárhangok, Mese a rózsabimbórul* máig is majdnem versenytárs nélkül állanak költészetünkben.

Szerelmi dalaiban is változást és emelkedést vehetni észre. A dalhang túlnyomóbb bennük, mint a régiebbekben, s köztük a *Kis leány baja* a legszebb naiv dal, mely Vörösmarty líráján valaha megzendült.

Azonban 1833-1841-ig se szívében, se költészetében nem lángol a szerelem valódi szenvedélye. Első szerelmének szomorú emléke egypár bús dalra hangolja, mint az *Elhaló szerelem, Késő vágy*, de ritkán szól a maga nevében. A *Kis leány baja*, a *Jegyes sírja*, a *Megcsalt leány*, a női szív ömledezései, nem a költőéi. A szerelemtől elzárkózott költő sehol sem adja át magát erősebb szenvedélynek; vagy képzelődése ringatja, mint az *Idához* és *Ő* című költeményeiben, vagy egy-egy kedves benyomás vagy futó elragadtatás ébreszti dalra. A *Szép hajadon, M. szemei, Magyartalan hölgyhöz, Gyász és remény* mind ilynemű élmények szüleményei. A *Melyik jobb, Búcsú, F. E. emlékkönyvébe* csak a részvét vagy enyelgés hangjai. 1841-en kezdve érezzük újra líráján a valódi szerelem lüktetéseit. Most ábránddal vegyül, majd szomjúvágyban ég, néha enyelgésre hajlik, máskor érzelmes meghatottsággá csendesül, de mindig eleven és benső. E költemények mindenikét egy fiatal leányhoz, Csajághy Laurához írta, kit nemsokára nőül vett. Nem mindenik fölibe írta oda kedvese nevét, de mindenikben hozzá szól. Férfiú korában szíve, költészete éppen úgy a Lauráé, mint ifjú korában az Etelkáé volt.

Vörösmarty már betöltötte negyvenedik évét, midőn Laurával megismerkedett. Nem volt fiatal, de a szív és vágya a boldogságra ifjabb marad az emberben, mint bármi. Első szerencsétlen szerelme óvakodóvá és zárkózottá tette. Tudta tapasztalásból hova viszi az embert az ábránd, a szenvedély, ha első csírájában el nem fojtja. Kedvezőtlen anyagi körülményei visszariasztották a házasságnak még gondolatától is. Lemondott róla, de a lemondás kérge alatt e gyöngéd és nemes szív fel-feldobogott a boldogság néhány napjáért, mielőtt az élet elhanyatlanék. A szerelem és családéletből mintegy kitagadva, a barátságnak és hazának áldozta kedélye minden kincsét, de az a hű ragaszkodás, mellyel néhány kitűnő férfiú csüngött rajta, a dicsőség, mely homlokát övezte, ki nem pótolta egy szerető női szív hiányát. Uralkodott magán, elnyomta szíve jogát, de a szerelem csak aludt szívében, s nem aludt ki. *Késő vágy* című költeménye e hangulat kifejezése. Nehéznek tartja a reményt a kor alkonyában, s úgy hiszi, az ész megtiltotta neki, hogy többé szeressen. De érzik az egész költeményen a szerelem eltitkolt, elnyomott vágya. Nyugodtan élte napjait, amint maga mondja, az őszi szép napokat, melyeket a sors és ész adott, de egy soha be nem töltött űr érzetével szívében. Nem várta, nem kereste a szerelmet, de több volt, mint valószínű, hogy ha a körülmények kedvezése vagy a véletlen szeszélye föllobbantja szívében, elhatározó lesz egész életére nézve. Csakugyan úgy történt. Vörösmarty utolsó szerelme éppen oly kevéssé gazdag regényes részletekben, mint az első, de éppen oly igaz és megható. Egy szenvedett és sokáig elzárkózott szív megnyílása az, mely boldogságért eseng, mindenét felajánlja, mit bírhat, s elfogadva vagy visszautasítva, többé nem tartja magáénak. Vörösmarty még egyszer megifjult, mintha visszatértek volna elveszett évei, mintha elfojtott érzései megtartották volna egész hevüket, de oly élmények által mérsékelve, melyek észrevétlen mélyebben érzeni tanítják az embert s képesebbé teszik boldoggá lenni és boldogítani.

Először 1841-ben látta Laurát, ki testvére, Bajzáné látogatására jött Pestre Komárom megyéből. Vörösmarty egy házban lakott Bajzával, s nála kosztozott. Úgyszólva a család tagja volt, kit nem köteleznek a szigorú illemszabályok. Rendesen viseltes kabátjában jött le ebédelni, melyben otthon szokott dolgozni. Egy nap, nem tudva semmit Laura megérkezéséről, szintén így jelent meg. Amint belépett, egy ifjú leányt látott a háziakkal beszélgetni, kit nem ismert és vendégnek gondolt. Gyorsan visszavonult, szobájába sietett, s fekete atilláját vette föl. A leány megzavarodott, restellte, szégyellte, hogy Magyarország első költőjének, kit a távolból annyira tisztelt, alkalmatlanságot okozott. Egész ebédidő alatt elfogult volt, s alig mert Vörösmartyra tekinteni, kit már ez első órában elbájolt. Vörösmarty érezte, hogy minden találkozás növeli hajlamát, mely már-már szenvedéllyé vált. Laurának érdekes arca volt, szép szeme, hollófekete haja, könnyed, karcsú termete. Bájait öltözetbeli jó ízlés emelte. De legfőbb bája mégis vidám szellemében nyilatkozott. Elméjének természetes finomsága, kedélye könnyed, játszi hullámzása, mely éppen oly távol volt a kacérságtól és szeszélytől, mint a keresettségtől és szenvelgéstől, különösen jól hatottak Vörösmartyra, s érzelmes derültségre hangolták, valahányszor körébe lépett. Szívén és lantján egyszerre rezdült meg a szerelem húrja.

Laura erről sokáig semmit sem tudott, oly kegyeletes tisztelettel viseltetett iránta, hogy nem is képzelte szerelmét. Vörösmarty maga is, bár akaratlan, megerősítette e tévedését. Nem mint udvarló közeledett hozzája, hanem mint szerelmes, ki rejti titkát. Laura csak annyit vett észre, hogy megkülönbözteti, részvéttel van iránta, de ezt csak nemes szíve jóindulatának tulajdonította, melyről annyit hallott a családban. Vörösmarty érezte ezt, visszadöbbent, de 1841-ben történetesen megnyílt Bajzának, kitől aztán Laura megtudta, hogy szerettetik. Szegény leánynak oly különösnek tetszett Vörösmartyt látni lábainál, kit költői dicsőségében oly magasan képzelt maga felett. A tisztelet erős alapja a szerelemnek, de nem változhatik egyszerre azzá, s legkevésbé egy oly fiatal leánynál, kinek csapongó képzelete határozatlan és

legényes vágyakat táplál. Laura kétkedett magában, vajon képes-e boldogítani Vörösmartyt, nem mondott se igent, se nemet, de elhagyta vidám kedve, merengőbb lőn, mit Vörösmarty kétség és remény között szemlélt, s a *Merengőhöz* című híres költeményét írta hozzá, mely éppen úgy fölleplezi mély kedélyét, mint világot vet az egész viszonyra. Vörösmarty, mintegy kímélve érzelmeit, nem a szerelem dithyrambját intézi hozzá, hanem a boldogság bölcseletét fejti meg neki. Mint testvér, barát szólal meg, csak mintegy elrejtve érezteti szerelme fájdalmát, mely a költemény végén lágy esengéssé válik. Viszonyuk egymáshoz mind bensőbb lőn, s Laura mindinkább érezte kedélyén Vörösmarty szelleme uralmát. *Ist Gehorsam im Gemüthe, wird die Liebe nicht fern sein* - mondja Goethe. Vörösmarty nyilatkozott, Laura menyasszonya lőn. A költő nem adhatott gazdag nászajándékot menyasszonyának; a *Merengőhöz* című még ki nem adott és senkinek nem mutatott költeményét írta le számára, midőn 1843 márciusában Csepen, Komárom megyében meglátogatta.

A kézirat most is megvan, a papír elsárgult, mint a kéz, mely beírta, de a felindulás, melyet felköltött, folyvást élt a menyasszony, az özvegy szívében. „Kapott-e valaha menyasszony szebb nászajándékot?" - mondá nekem Vörösmartyné elmerengve, midőn a variánsok kedvéért a kéziratot összehasonlítottam a nyomtatvánnyal. A merengő menyasszonyt a merengő özvegytől húsz évnél több - egy sír választotta el, s leányai, kik mellette ültek, megindulva tekintettek föl anyjukra. A menyegző 1843. máj. 9-én ment véghez Pesten. Barátjai örvendve siettek üdvözlésére, de senki sem örült jobban, mint Sallay, Vörösmarty e hű árnya, ki midőn kéziratért jött tisztázás végett, többé nem a régi szállásán s nem egyedül találta az ő bálványzott tanulótársát. „Boldog házaséletének szemlélése - írja jegyzetei közt - ösztönt csepegtetett rideg életembe, annyira, hogy az év végén magam is, nyomdokát követve, megnősültem."

Vörösmarty házasságával éppen oly szoros kapcsolatban áll szerelmi lírája, mint hazafiúi költeményei a politikai viszonyokkal. Azonban költői pályája második felének nemcsak e kettő fénypontja. Van egy harmadik is: költői beszélykéi. Ide járul még egypár kitűnő zsánerkép, mint a *Szegény asszony könyve*, s egy balladanemű költeménye: a *Hős sírja*, melyben a hősiség fensége a dicsőség búskomolyságával oly sajátságos hangban olvad össze. Vörösmarty lemondva az eposzról a költői beszélykékhez fordult, e lírikó-epikai műfajhoz, mely annyira megegyezett epikai tehetsége lírai hajlamaival. Számra nézve mintegy tizenkettőt írt, melyek nagy változatosságot mutatnak tárgy-, hang- és formában. *Kemény Simon* tárgya történelmi, az *Ősz bajnok*é mondai, az *Özvegy* a jelen életből van véve, a *Rabló* szintén, de idegen égalj alatt játszik, s mindkettőn érzik a francia romantika hatása. *Csik Ferke* és a *Katona* a magyar népélet rajzai, de mindenik más hang. A *Hű lovag*ban a német romantikához hajlik, amennyiben túlnyomó benne az érzelmesség. *A sors és a magyar ember* és az *Árvízi hajós* allegóriák, amaz humoros, ez ódai felindulás szüleménye. A *Szent ember* erkölcs- és lélektani tanulmány, a *Túlvilági kép* fantasztikus álmok rajza. Legkitűnőbb köztük *Szép Ilonka*, mely éppen úgy felülmúlja társait, mint nagyobb költői beszélyeit és kisebb eposzait a *Két szomszédvár*. A többiek majd mindenikében találhatni fogyatkozást vagy éppen hibát. Például az *Özvegy meséje* kerek, menete drámai, de lélektani alapja nem elég erős; *Kemény Simon*ban inkább a részletek szépek, mint az egész; *Csik Ferke* második részében a lelkiismeret furdalása művészien van festve, de első része kissé homályos; a *Túlvilági kép*en talán igen is érzik a testi láz.

Szép Ilonka ment minden ilyesmitől. Az elbeszélés egyszerű elégiai bája összehangzik a részek széparányúságával. A költő művészien készíti elő és emeli ki a lélektani mozzanatokat. Sehol sem kapja feljebb a hangot, kerüli a fölösleges ragyogást, mitől másutt nehezen tud menekülni. Minden természetes és költői. Mátyás királyt, Peterdit, Ilonkát néhány találó vonás egészen megeleveníti. Mátyás nem mint csábító jelen meg, kitől visszariadt volna Ilonka; egy

sikeretlen vadászat unalmában mintegy önkéntelen adja át magát egy kellemes óra benyomásának, akaratlanul csábítja el Ilonkát, ki csak így elcsábítható. Az öreg nemes, ki először királyáért iszik, bosszús kifakadása, hogy Mátyás nem iszik vele, gyöngédsége leánya iránt, kinek nem tesz szemrehányást, de akit baljóslatú aggodalommal vezet haza, mind oly jellemzetes és költői egyszersmind. A költő sokat hagy képzeletünkre, de mozgásba hozza célja szerint. Egypár vonás, s már az egész alakot képzeljük, egypár szó, s már fölleplezve előttünk az egész lélektani mozzanat. Kiválón sikerült a beszélyke második és harmadik szakasza, mely Ilonka szerelmének fölébredését és elhervadását rajzolja. Az első szak is nagyon szép, de midőn Ilonka a lepkét kergetve így szól: *Vagy vezess el merre vagy szállandó, merre a nap nyugodóba száll*, nem elég naiv, kissé mesterkélt. A második és harmadik szakaszban egyetlen szó sincs, mely ne volna helyén. A poharazó atya és vendég körül forgolódó leány, ki meg-megáll, bámulva hallgatja az idegent s merengve kérdi magában: *vaj ki ő és merre van hazája*, ki a búcsúzó vendégnek csak annyit tud mondani: *emlékezzél visszatérni hozzánk, jó vadász, ha meg nem látogatnánk!* s azzal megvallja szerelmét, rendkívül bájos jelenet. S mi jellemző, hogy Ilonka megismerve a királyt, többé nem szól. E mély fájdalomnak csak a hallgatás lehet igaz kifejezése, s már érezzük az ártatlan szív hervadását, melyet a költő oly szépen hasonlít a liliomhulláshoz.

Vörösmarty kiválón kedvelte e költeményét. Nagyobbik leányát Ilonkának kereszteltette, hogy mintegy örökségül hagyja neki költői dicsősége egyik sugarát, a legbájosabb női eszményképet, melyről valaha álmodozott.

12

Vörösmarty anyagi körülményei. Politikai érdekeltsége és pártállása. A márciusi napok 1848-ban. Képviselővé választatik. Petőfi támadása. Viszonya Petőfihez és Aranyhoz. A forradalom és Debrecen. A kegyelmi szék bírájává neveztetik ki. Bujdosása a világosi napok után. Pestre jő: kegyelmet nyer. Baracskára, majd Nyékre vonul. *Lear király*t fordítja, s néhány költeményt ír. A *Vén cigány*. Betegeskedése, halála és temetése

Házassága után nem írt nagyobb munkát, kivéve, hogy *Czillei és a Hunyadiak* című régebben kezdett drámáját bevégezte, mely egy trilógiának lett volna első része. Csak kisebb, leginkább lírai műveken dolgozott, melyek költői tehetségének még teljes erejét mutatták. 1843 végén az *Athenaeum* megszűnvén, a lapszerkesztéstől teljesen visszavonult, s az *Életképek, Honderű* és *Pesti Divatlap* című szépirodalmi lapokban bocsátotta közre koronként újabb költeményeit. E költemények után járó tiszteletdíj tette jövedelme egyik forrását, de az, bár őt fizették legjobban, alig ment egypár száz forintra. Gyermekei szaporodtával háztartása nehezülvén, aggodalmak szállották meg. 1843-ban Kilián könyvárus által tíz évre megvett összes munkái tiszteletdíjával, 2600 forinttal, kezdett mint nős ember az élethez, de az egypár év alatt már fogyatékán volt. Örömest elfogadta a helytartótanács megbízását a középtanodák számára készítendő nyelvtanokra nézve, melyek kidolgozására Czuczorral szövetkezett. Valódi segély volt körülményei között gróf Batthyány Kázmér jóindulata, ki midőn a bicskei uradalmához tartozó Mány tagosíttatott, két maradványtelket ajándékozott neki, melyeket később visszaváltott tőle évenként egész haláláig fizetendő 500 forint díjában. Vörösmarty családját minél több kényelemben szerette volna részesíteni, s óhajtotta, hogy halála után valamivel többet hagyhasson reá munkáinál. Azon gondolkozott, hogy János testvére közelében és segélyével, ki igen kitűnő gazdatiszt volt, béreljen ki egy kis birtokot. Remélte, hogy nyáron át falura húzódva, részint a haszonbér, részint írói tiszteletdíjai jövedelméből félre tehet évenként egypár száz forintot, s így tőkét vagy birtokot hagyhat családjának.

Terve a sok halogatás miatt nem mehetett teljesedésbe. Pesten maradt anyagi aggodalmak között, de folyvást növekedő tisztelettől környezve. Államférfiak, tudósok és írók egyaránt keresték ismeretségét, barátságát. Az ifjú költők mint pártfogóhoz folyamodtak hozzá, s bekopogtatott ajtaján a vándor-színész Petőfi is, akihez egész részvéttel fordult. A Pesten átutazó lelkesebb ifjak híven fölkeresték, hogy láthassák a legnagyobb magyar költőt, s a társaságokban nők és férfiak ostromolták, hogy írjon egy pár verssort emlékkönyvükbe. Néhány hónapokig elhevert nála az emléklap, de azért szívesen írt, ha volt mit és kinek. Nem ritkán bosszankodott is némely tisztelőjére. Egy ily tisztelőjétől legjobb barátja Deák Ferenc mentette meg, midőn 1845-ben vele báró Wesselényi látogatására, Erdélybe utazott. Útközben Szabolcsban betértek Bónis Samu barátjokhoz, s ott töltöttek egypár napot, s Vörösmarty szalonkákra vadászott. Egyik délután az egész társaság a falu határába ment sétálni. Jövet a helybeli helvét hitű pap is hozzájuk csatlakozott, s midőn a paplak előtt mentek el, kérte az egész társaságot, hogy legyen szerencséje egypár percre, míg megnyugosznak. Bementek, s ott ültek mintegy negyedóráig. Hazaindulásukkor előáll a tiszteletes úr s kéri Deákot és Vörösmartyt, hogy emlékül írjanak neki egypár sort. Vörösmarty elkedvetlenedett, tehát neki ma egypár disztihont kell írni. „Szívesen" - mondta Deák egész jókedvvel; leült és írt amint következik: „Alulírt: több vármegyék táblabírája, bizonyítom, hogy Vörösmarty Mihály ekkor s ekkor itt járván vadászott, s egy lövésre hét szalonkát ejtett el." Ezzel átnyújtotta a tollat Vörösmartynak, aki azt vontatva vette át, s ült le az íróasztalhoz. Azonban olvasva Deák sorait, felvidult s egészen megkönnyülve ezt írta alája: „A fennebbieket én alulírt is bizonyítom, azon különbséggel, hogy nem egy lövésre ejtettem hét szalonkát, hanem hét lövésre egyet." A jó tiszteletes, aki Deáktól valamely politikai bölcs mondást, Vörösmartytól pedig egy szép epigrammot várt, kissé megütődve vette át az emléklapot, de azért nyájasan köszönte meg vendégei szívességét. Azonban ha a tiszteletes nem nyerhetett epigrammot Vörösmartytól, nyert ám Bónis. Midőn a szíves házigazda mindjárt megérkezésük után asztalhoz ültette vendégeit, némi kérkedéssel emlegette, hogy Szabolcsban is terem jó bor, s Vörösmarty elébe tétetett egy palackot saját terméséből. „No, kóstold meg" - biztatá. Vörösmarty megkóstolta s egész komoly arccal ezt mondta reá: „Víznek zavaros, bornak gyönge."

Mint házas alig egypárszor rándult ki barátaihoz. Boldogabb napokat élt neje és gyermekei körében. Gyöngéd férj és atya volt. Nőtlen korában csak dolgozni és hálni járt haza, most örömest ült otthon és rendesen csak a *Kör*ben töltött naponként egypár órát, hogy hírlapokat olvasson, és a napi politikáról halljon valamit. Az élénkülő politikai élet mindinkább magával ragadta. Most már aránylag csekély részt vett az irodalmi és akadémiai pártok küzdelmében, de annál nagyobb figyelemmel kísérte a politikai pártokét. E nagy érdekeltséget mutatja az is, hogy 1841-ben az *Athenaeum*ba bírálatot írt Széchenyi *Kelet Népé*ről, belevegyült a nagy vitába, mely a nemzetet annyira foglalkoztatta. Álnév alatt írta, szerkesztőtársai jól megőrizték a titkot, de jólesett neki, hogy cikke figyelmet ébreszt.

E cikk jellemzi őt mint politikust és embert egyaránt. Nem találunk benne olynemű analízist, mely politikai mélyebb tanulmányról vagy belátásról tenne bizonyságot, de igen sok helyes észrevételt, nemes érzelmet, szerény tartózkodást, s mindenekfelett hazafiaságot, melybe nem vegyül se hiúság, se pártszenvedély. Széchenyinek Kossuth ellen emelt vádját, hogy forradalomra készíti elő a nemzetet, ő sem találta alaposnak, mint Magyarország majd minden politikai tekintélye, de tiszteletre méltónak tartja aggodalmát, s korszakosnak nevezi könyvét. Mindig kegyeletes tisztelettel, néha valódi lelkesüléssel szól Széchenyiről, mi annál feltűnőbb, mert igenis arisztokratikus modora és szarkazmusai miatt nemigen rokonszenvezett egyéniségével. Cikkében a tisztelet és lelkesedés csak ott apad, midőn Széchenyi e következő szavaira tesz megjegyzést: „Nincs szegény kis Ferenczynknek kenyere, s megesik sok szív." Ferenczy szobrászbarátja volt, s maga is némi szerepet játszott a Kölcsey- és Mátyás-szobrok

indítványozásában, melyre Széchenyi céloz. E gúny rosszulesett neki, nemcsak azért, mert közelről érdekelte, hanem mert, amint mondja, egy leverő szó Széchenyi ajkáról képes a különben sem igen tartós részvétet megsemmisíteni. Nem védi e szobrok ügyében elkövetett ballépéseket, de azt kérdi a magyar arisztokráciától, hogy hol vannak pesti palotáiban oly szobrok, melyeket Ferenczynél kitűnőbb szobrászok faragtak, s nem kell-e kimennünk Magyarországból, ha a magyar urak képtárait meg akarjuk tekinteni?

Kossuthot védi ugyan Széchenyi fő vádja ellen, de azért nem föltétlen híve; Széchenyinek sokban igazat ad, hanem azt hiszi, hogy Kossuth lapja mindinkább javul, hibái, fogyatkozásai az ifjúság hibái voltak, melyeket már kezd levetkőzni s ezt főleg a *Kelet Népé*nek köszönhetni. Megnyugvással végzi bírálatát azon hitben, hogy mind Széchenyi, mind Kossuth munkássága egyaránt áldást áraszt a nemzetre. E bírálat jellemzi egész politikai pályáját. Híve volt az ellenzéknek, lelkesült eszméiért, de mindig az általános elvek álláspontján maradt. Amily erősek voltak itt meggyőződései, éppen úgy ingadozott a részletekben, az alkalmazásban. A Széchenyi és Kossuth politikáját meg tudta egyeztetni, mert általános elvekben nem sokat különböztek egymástól; Wesselényi hevessége és Deák mérsékeltsége egyaránt rokonszenvével találkozott, mert mindkettő egy ügyet szolgált; az 1848-i országgyűlésen mint képviselő a miniszteri párttal szavazott, de Perczel Mór, az új ellenzék egyik vezére, néha teljes mértékben bírta hajlamát, mert éppen úgy aggódott a veszélyben forgó hazáért, mint habozott megmentése eszközeinek megválasztásában. Hajlott a demokráciához, anélkül hogy egészen demokrata lett volna, nem ijedt vissza a forradalomtól, de sohasem tudott valóságos forradalmi emberré válni. Költő volt, kit lelkesítenek a politikai mozgalmak, de nem kíván vezérük lenni, hazafi, ki remél, aggódik, kétségbeesik, de nem lép ki szerény visszavonultságából s nincs elég becsvágya, hogy hazája szerencséje- vagy szerencsétlenségének felelősségét magára vegye.

Az 1848-i nagy változást lelkesüléssel fogadta. Az átalakított alkotmányban végre diadalra jutott mindaz, amiért a nemzet oly régóta küzd, s amit a költők között ő szolgált legrégebb- és leghívebben. A márciusi napokban majdnem egész nap a *Kör*ben lehetett látni azon férfiak oldalánál, kik a mozgalmat hol bátorítani, hol mérsékelni igyekeztek. Egy szép költeménnyel üdvözölte a felszabadult sajtót, s túláradó felindulásban élte át a jóhiszemű remények és naiv örömök e boldog napjait. Azonban hazafiúi örömét családi csapás zavarta. Áprilban kisebbik fia, Mihály, meghalt. Mélyen hatott reá e veszteség. Erőt vett magán, neje előtt titkolta fájdalmát, de midőn Czuczor beszentelte a halottat, s búcsúztatóul elkezdte szavalni a *Kis gyermek halálára* című költeményét, reáborult a koporsóra, és keservesen sírt. „A különben erős férfiú szemei könyözönben úsztak - úgymond Czuczor - s vigasztalásomat nyakamba borulva fogadta.” Garay és Petőfi szintén jelen voltak; ők kísérték ki egy bérkocsin a bánatos atyát, s temették el a kisfiú tetemét a Kisfaludy sírja mellé. Mindkettőt annyira meghatotta Vörösmarty fájdalma, hogy másnap fia emlékére írt költeményekkel igyekeztek őt enyhíteni. Mindamellett Vörösmarty búskomorsága nem sokáig tartott, a mozgalmas idők erős benyomásai hamar kiragadták belőle, s visszaadták a közügyek iránti érdekeltségnek. Midőn Wesselényi Miklós báró a *Kör*ben a horvát és szerb mozgalmak veszélyességéről tartott beszédet, s a haza védelme végett önkéntes zászlóaljak alakítására szólította föl a minisztériumot és nemzetét, addig is, míg az országgyűlés megnyílhatnék, Vörösmarty ott ült régi barátja mellett s osztozott aggodalmában és lelkesülésében. Egypár hónap múlva, midőn az idők nehezülni kezdtek, a *Pesti Hírlap*ban egy költemény jelent meg tőle, melynek tárgya ugyanaz, ami Wesselényi beszédéé s refrénje harci riadó:

A síkra magyarok,
Fegyvert ragadjatok!
Hazánkat újra meg kell váltani.
E drága föld színét
Borítsák szerte-szét
A pártütőknek véres csontjai!

Néhány politikai cikket is írt a *Pesti Hírlap*ba s a *Pesti Divatlap*ban szót emelt a zsidók mellett, kiket a pesti és pozsonyi német polgárság egy része annyira üldözött. E cikkek is csak általánosságok, s nem vágnak a sajátképpi politika körébe. A politikai nagy mozgalom, mely már a forradalom csíráit hordozta méhében, egészen kiragadta a szépirodalom köréből, bár nem tette sem politikai íróvá, se szónokká. Fölhagyott *Lear király* fordításával, melybe 1847 végén kezdett, midőn Petőfivel és Arannyal szövetségre lépett Shakespeare nevezetesebb drámái lefordítására, fel a költészettel is, legalább 1848 márciusától egész 1849 végéig a fenn említett két költeményen kívül nem írt többet. Azok is hazafiúi költemények, a mozgalmas idők szüleményei. A nemzet lázas aggodalmai és reményei annyira lelkébe olvadtak, hogy nem is tudott volna mást költeni, mint hazafiúi vagy éppen politikai költeményeket, de tartózkodott akár az aggodalmak, akár a remények költészetének átadni magát; amaz csak félénkségét, kishitűséget terjesztett volna, emez pedig fokozta volna a különben is merész vágyakat. A néma költő magában emésztődött, mintegy hánykódva Deák aggodalmas hallgatagsága s Perczel Mór forradalmias önbizalma között. Amaz legjobb barátja volt, ez legkedvesebb tanítványa; amaz miniszter; ez ellenzéki szónok, majd tábornok; amaz a törvényesség, ez a forradalom megtestesülése. E két ellentét különböző fokain szállott vagy emelkedett Vörösmarty politikai hangulata a kedvező és kedvezőtlen körülmények szerint, még a pesti országgyűlés megnyitása előtt, s még inkább folyama alatt. Néha titkos rokonszenvvel kísérte az ellenzék magatartását; ingerült kedélye, lángoló képzelődése a merészebb rendszabályok felé ragadták, de nyíltan, véleményével, szavazatával folyvást, egész fennállásáig, a Batthyány-minisztériumot támogatta, mert lelkiismeretessége visszariadt mindentől, mi a kockáztatás bélyegét hordotta magán. A miniszterek részint tisztelői, részint barátai voltak; rokonszenv és megszokott pártfegyelem csatolta a régi ellenzékhez, mely most a kormányon ült.

A kormány szívesen látta pártján a *Szózat* költőjét, örömest adott volna neki hivatalt is, de ő nem fogadott el semmit, sőt a magyar nyelv és irodalom egyetemi tanszékét is visszautasította, mellyel Eötvös báró, a kultuszminiszter, megkínálta. Maga helyett Garayt ajánlá, ki aztán ki is neveztetett. Képviselővé választatni volt egyetlen vágya. Nem szerepelni kívánt, de polgártársai bizalmát úgy tekintette, mint hazafi lírája koszorúját, s azt hitte, hogy egy becsületes hazafi szavazata az izgalmas időkben többet ér, mint bármikor. Csakugyan meg is választották, s ott, hol csak híréből ismerték, Bács-Bodrog megye almási kerületében.

Itt előbb Kossuth Lajos választatott meg, azonban ő Pest városa részéről is megválasztatván, ez utóbbit fogadta el s Almáson új választás hirdettetett ki. „A június 19-én 9 órakor megnyílt gyűlésben - mond a választási jegyzőkönyv - a választási elnök (Kovácsics Antal) az összegyűlt számos választókat mindenekelőtt az isméti választás okáról értesítvén, ugyanazokat összesen és egyenként képviselő ajánlására nyilvánosan felszólította, mely felszólításra a jelenlevők egyhangúlag Vörösmarty Mihály nevét hangoztatván, miután isméti felszólításra, ha vajon nincs-e valakinek észrevétele a hangoztatott név ellen, mindnyájan a kikiáltott iránti akaratukat s bizodalmukat kijelentették: ekként Vörösmarty Mihály úr ezen almási kerület törvényes képviselőjének egyhangúlag megválasztatott, s a törvények értelmében ezen megbízó levél gyanánt szolgálandó jegyzőkönyv egyik példánya a választási jegyző által (Szevics Döme) személyesen kezébe juttatni rendeltetett.”

Vörösmarty a képviselőház leghallgatabb tagja volt, éppen mint Newton az angol parlamentnek. Egyetlenegyszer sem szólott, sem Pesten, sem Debrecenben, sem Szegeden. Nem volt szónok, s csak a *Kör*ben és Akadémiában tartott néha beszédet. Nagyobb és szokatlan gyülekezetekben irtózott szólani. Losoncon és Kolozsvárott, midőn fáklyás zenével tisztelték meg, csak egypár szóval fejezte ki köszönetét. Még az annyira megszokott akadémiai gyűlésekben is némi zavar fogta el, ha hosszabb beszédet mondott. Ismerve természetét, az egész országgyűlés alatt csak az egyszerű szavazatra szorítkozott. Mindamellett szerény elvonultságában sem kerülhette az új ellenzék támadását.

Petőfi támadta meg egy versben, melynek refrainje ez: *Nem én tépem le homlokodról, magad téped le a babért*. E támadásra alkalmat a hadügyminiszter törvényjavaslata adott, mely szerint a kiegészítendő régi ezredek, mihelyt a körülmények engedik, magyar lábra állíttatnak ugyan, de addig maradnak régi állapotjukban, a régi tisztek és német vezényszó alatt, s csak az újonnan felállítandó honvédezredek állíttatnak egészen magyar lábra. Az ellenzék hevesen megtámadta e törvényjavaslatot, magyar vezényszót követelt, nem bízott a régi tisztekben, a szerbek ellen folytatott harc sikertelenségét is nekik tulajdonította, s a hadsereg teljes átalakítását sürgette. A minisztérium kivihetetlennek tartotta e követelést a háború folyama alatt, s nem vállalt érte felelősséget. A törvényjavaslatot aug. 21-én elfogadta az országgyűlés; Vörösmarty is a többséggel szavazott, bár, amint maga mondja, nem minden habozás nélkül. Petőfi az új ellenzékhez szított. Nem volt képviselő, sem hírlapíró, de dalaival nagy befolyást gyakorolt a közszellemre, s erélye a mozgalmakkal növekedett. Már 1846-ban forradalomról álmodozott s 1848-tól egész haláláig a legszélsőbb demokrácia híve volt, bár szorosan véve egy párthoz sem tartozott s Kossuth iránt éppen nem viseltetett rokonszenvvel. Mint a politikában a régi ellenzéket és reformpártot lassanként a forradalom pártja váltotta föl: úgy vált a hazafiúi költészet egészen forradalmivá. E költészetnek Petőfi volt képviselője. Dalai kísérték és megelőzték az eseményeket, s átzúgtak a gyűlések zaján s az ágyúk dörgésein. Ugyanaz választotta el egymástól a költőket, ami az államférfiakat.

Petőfit rendkívül felindította a hadügyminiszteri törvényjavaslat, s még inkább Vörösmarty szavazata, kiről azt hitte, hogy legalább e kérdésben nem fog a kormánnyal tartani. Mindjárt első felindulásában megírta Vörösmartyhoz intézett költeményét, aztán elment hozzá vitatkozni, de nem tudták felvilágosítani egymást. Barátjai, kiknek felolvasta költeményét, ellenezték kiadását. Petőfi nem hallgatott reájuk, szerkesztőtársa Jókai ellenére is kiadta azt az *Életképek*ben, sőt midőn ez a következő számban tiltakozni mert, összetűzött vele, s megvált a lap szerkesztésétől. A költemény szép, maga Vörösmarty is megvallotta, azonban nem illett a körülményekhez, alapja nem igazság. Még az ellenzék szempontjából sem tett Vörösmarty olyast, hogy azt lehetett volna róla mondani, hogy megtagadta múltját és *Szózat*a már érthetetlen. Vörösmartyra nagyon kedvetlenül hatott az egész. Sértve érezte hazafi becsületét, melyet többre becsült költői koszorúinál. Tudta, hogy mozgalmas időkben, ha egyszer megindul, bőven tenyész a gyanúsítás. Fájt, hogy éppen Petőfi lép föl ellene, kit mindig pártolt és szeretett. Hitte, hogy Petőfit némi rosszakarat is vezette, s kereste a támadás alkalmát. Száraz prózában felelt neki, fölfejtve, hogy ő semminemű elvet nem sértett meg, s a vita sarka általában nem elv, hanem az elvnek csak alkalmazása körül forgott. Azonban felindulását nem palástolhatta. Cikke végén megjegyezte, hogy Petőfi kitette magát a higgadt emberek ítéletének. „Nem fogják-e méltóan mondani - folytatja - hogy Petőfi Vörösmartytól, kivel barátságos viszonyban van, mindeddig egy jó szót sem szólt, honnan van az, hogy oly mohón ragadta meg az alkalmat róla kárhoztatását kimondani. Tisztelet-e, szerénység-e, midőn valakiről minden komolyabb vizsgálat nélkül így szólunk: én elítélem őt. Kicsoda? Petőfi. Kit? Vörösmartyt. S miért? Elvekért, melyeket meg nem tagadott. Ez legalább is igen nagy elbizakodásra és könnyelműségre mutat.” S végre, hogy ő is mondjon verset, egy epigrammát

csatol cikkéhez, jó tanácsképp, melyben inti Petőfit, hogy legyen buzgó, de szerény, bírónak még kicsiny, küzdjön, munkáljon s várja el ítéletét.[128]

Vörösmartynak a vita főpontjában igaza volt, de felindulásában feledte, hogy Petőfi többször szólt róla, s oly tisztelettel és szeretettel, mint senkiről. „Debrecenből utaztam Pestre 1844-ben, februárban - írja Petőfi 1847-ben Kerényihez intézett *Úti levelei*ben, melyek a *Hazánk*ban jelentek meg[129] - kopott ruhában egypár húszassal s egy kötet verssel... A végső ponton álltam, kétségbeesett bátorság szállt meg, s elmentem Magyarország egyik legnagyobb emberéhez oly érzéssel, mint a kártyás, ki utolsó pénzét teszi föl, hogy élet vagy halál. A nagy férfi átolvasta verseimet, lelkes ajánlására kiadta a *Kör*, s lett pénzem és nevem. E férfiú, kinek én életemet köszönöm, s kinek köszönheti a haza, ha neki valamit használtam vagy használni fogok, e férfiú: Vörösmarty." Mint költőt is nem egyszer emlegette tisztelettel, sőt Shakespeare *III. Richard*ja bírálatában (1847) nagyobb lírikusnak ítéli Hugo Victornál.[130] Összes költeményeit is neki ajánlotta tisztelete és szeretete jeléül. Magán az ellene írt költeményen is megérzik a tisztelet s éppen nem látszik szenvelgésnek, midőn a hozzá csatolt jegyzetben azt mondja, hogy Vörösmarty elítélése neki nagy áldozat, melyet szíve tesz elveiért. Vörösmarty rossz szándékot vélt ott, hol csak politikai lázas pártszenvedély nyilatkozott, s nem vette észre, hogy Petőfiben egész a rajongásig kifejlődött meggyőződéseinek kultusza, melyeknek magát és másokat egyaránt kész volt feláldozni.

Petőfi is válaszolt Vörösmarty felszólalására. Többé nem vitatta Vörösmarty hazafi- vagy hazafiatlanságát, de élesen torolta vissza mindazt, mit Vörösmarty válaszában lenézésnek vagy éppen megvetésnek hitt. Ő is éppen oly hibásan fogta föl egy pontban Vörösmarty feleletét, mint ez az ő költeménye indokát. Petőfi azt hitte, hogy Vörösmarty e kérdésével: kicsoda mondja: én elítéllek? Petőfi, kit? Vörösmartyt; valamint epigrammájával lenézi őt mint költőt és embert egyaránt, holott Vörösmarty csak arra célzott, hogy egy fiatal ember merészkedik őt oly könnyedén elítélni, őt, ki huszonöt év óta szolgálja hazáját, s a nemzetiség és alkotmány nagy elveinek áldozta egész életét. A hazafi-önérzet kiömlése volt ez, melyet Petőfi annyival könnyebben megérthetett volna, mert tudhatta, hogy e pontban Vörösmarty mily érzékeny, és másfelől nemegyszer tapasztalhatta, hogy Vörösmarty nemhogy lenézné, de igen nagyra becsüli az ő költői tehetségét. Felindulásukban mindketten félreértették egymást, s éppen abban a pontban, mely leginkább fájt szívüknek.

E polémia ama zajos időben is figyelmet gerjesztett, de sokan nem láttak benne egyebet, mint azt, hogy Petőfi irigyli Vörösmarty koszorúját, Vörösmarty pedig keveset tart mind Petőfiről, mind költészetéről. S ezt némelyek máig is hiszik, holott e véleményt nem támogatja se polémiájuk, se másnemű adat. Hogy Petőfi mennyire tisztelte Vörösmartyt, mint költőt, *Úti levelei*nek több helye mutatja, sőt maga az ellene írt költemény sem bizonyít e tekintetben ellenkezőt, mert Petőfi mintegy ezt vallja be: én nem tudom elhomályosítani dicsőségedet, magad homályosítod el. Petőfi e polémia után is azzal a tisztelettel és ragaszkodással viseltetett Vörösmartyhoz, mint azelőtt. Látszik, nem akarta sérteni, nem rossz szándékból lépett föl ellene, s annyira bízott jóindulatában, hogy midőn honvédnek állott s a csatatérre indult, azon esetre, ha elesnék, Vörösmartyt kérte föl születendő gyermeke gyámjául. Vörösmarty is mindvégig a régi maradt hozzá, s hogy mennyire becsülte költészetét, szavai és tettei mutatják. Midőn Petőfi az *Athenaeum*ban föllépett, ő figyelmeztette társait e rendkívüli

[128] Vörösmarty minden munkái. *Pest, 1864. II. kötet, 308. lap.*

[129] Petőfi vegyes művei. *Pest, 1863. III. kötet.*

[130] Petőfi vegyes művei. *Pest, 1863. III. k. 91. és 180. lap*

tehetségre; 1844-ben Petőfi versei első gyűjteményének kiadását ő eszközölte ki a *Kör*ben; *János vitéz*nek, még megjelenése előtt, az irodalmi körökben ő alapította meg jóhírét. Petőfi néhány év alatt meghódította a közönséget, s mint lírikus Vörösmarty versenytársává emelkedett, sőt némelyek azt tartották, hogy felül is múlta. Petőfi ellenségei azt terjesztették, hogy ezt ő maga mondotta volna, mi Vörösmartyné fülébe jutván, elpanaszolta férjének. „Hadd múljon felül mielőbb - jegyzé meg Vörösmarty - nem szeretnék úgy meghalni, mint Magyarország első költője." Nagyobb lelkű volt, mintsem irigy lehessen. Elismerte Petőfi zsenialitását, s bár ez új líra az övével némely pontban ellentétben állott, mégis örömmel üdvözölte, mert érezte, hogy az nem egyéb, mint fejlődési stádiuma a mindinkább nemzetivé váló magyar költészetnek, melynek ő vetette meg alapját.

Valóban Vörösmarty az ellentétek mellett is mind külsőleg, mind bensőleg szoros kapcsolatban van Petőfi és Arany költészetével. Ő törte meg költészetünkben az idegen szellem jármát, mely lehetővé tette a nemzetiesebb fejlődést; pártfogója, támasza volt Petőfinek, Arany fejlődésére pedig néhány szavával elhatározó befolyást gyakorolt. Arany 1845-ben az *Elveszett alkotmány* (előbb Rák *Bende*) című komikai eposzával pályázott a Kisfaludy Társaság költői díjára, mint teljesen ismeretlen ember. A mű nem sokat ér, de legjobb volt társai közt, s megnyerte a jutalmat, azonban a jutalmazott költőt nagyon lehangolta Vörösmartynak, mint egyik pályabírónak, következő ítélete: „A beküldött komikai költeményekben több a szatíra és didaxis, mint a komikum, s a nyelv és verselés olynemű, mintha irodalmunk vaskorát élnők; eszmékben gazdag s nem költőietlen a *Rák Bende* című, melyet, mint a többi közt legtűrhetőbbet, jutalomra ajánlok."[131] Arany érezte, hogy Vörösmartynak igaza van, de érezte tehetségét is; Vörösmarty szavai fölébresztették szunnyadó becsvágyát, meg akarta mutatni, hogy nem vaskori költő s megírta *Toldi*ját, mely megalapította hírét. Így növelte Vörösmarty versenytársait, Petőfit, a lírikust, Aranyt, az epikust, hogy mintegy átadja nekik a magyar költészet e két birodalmát, melyekben huszonöt éven át egyedül uralkodott.

Azonban az idők mindinkább nehezültek. Vörösmartyt kerülte a múzsa, többé nem gondolt az irodalommal, hazafiúi aggodalmainak élt. A forradalom kikerülhetetlennek látszott. Akik féltek tőle és kikerülni igyekezték, akik gyűlölték és el akarták nyomni, éppen úgy munkáltak előidézésén, mint akik óhajtották és előkészítették. A belesodrott nemzetnek nem volt más választása, mint küzdeni vagy föltétlenül megadni magát. Vörösmarty nem vált meg nemzetétől; 1848 végnapjaiban minden habozás nélkül követte az országgyűlést Debrecenbe, s magával vitte családját is. A vesztett és nyert csaták zajában élte napjait és *Szózat*ának reményei és balsejtelmei visszhangoztak lelkén. A huszonöt éves ifjú az elhanyatlott ősi dicsőségről álmodozott, s a puhaság fertőjébe süllyedt nemzetét siratta, hazafi-erényről zengett, melynek csak emléke élt már: s íme a negyvennyolc éves férfiú betelni látta ifjú álmait. A régi magyar vitézség és hazafi-föláldozás nagy tettei mintegy újjászülettek a forradalom viharában. Vörösmarty szilaj örömmel szemlélte mindezt, de az erények mellett látta a bűnöket is, és elfordult tőlük. Nemes kedélye gyakran szenvedett. Ide járult még a sok nyomor és szerencsétlenség, melyekkel együtt jár a háború, s méginkább a forradalom. Életével keveset gondolt, de az a gondolat, hogy családjára szomorú sors várhat, gyakran elkomorította. Nem volt képes se a közügyeknek, se családjának, se a költészetnek élni. Költői kedélye egész izgatottságával szemlélte az eseményeket. Néha könyveibe merült, máskor vidámabb barátjai társaságában keresett szórakozást. Föl-följárt az országgyűlésre, de nem

[131] Kisfaludy Társaság évkönyvei. *VII. köt. Pest, 1849. 37. lap.*

beszélt; visszavonult családjába, de a kormány egy-egy újabb rendszabálya vagy egy fontos hír a csatatérről az országgyűlési klubok lármáiba ragadták.

Debrecenben is, mint Pesten, nem egy kérdésben a mérsékeltebb párthoz tartozott, kiket magyar girondiaknak nevezgettek, de azért fenntartotta régi viszonyát mind Perczellel, mind Petőfivel, kik egész atyjuknak nézték. Petőfi családja abban a házban lakott, melyben Vörösmarty, valamint a Perczel testvéréé is, mintegy a Vörösmarty gondjai alatt. Perczel és Petőfi először is Vörösmartyt látogatták meg, ha Debrecenbe jöttek. Perczel nyert csatáiról beszélt, s Magyarország nagy jövőjéről, Petőfi Bemről, az erdélyi hadjáratról, újabb költeményeit olvasta föl, és sarkallta Vörösmartyt, hogy ő is írjon. Vörösmarty gyönyörködött ifjú barátjai lelkesedésén, de hallgatag és tétlen maradt. Már mutatkoztak rajta némi jelei a búskomoly és tétlen hangulatnak, melynek később martalékául esett. De erőt vett magán s a forradalom izgalmai, melyek fárasztották, egyszersmind nem engedték, hogy sötétedő kedélye önmagába süllyedjen.

Az 1849. április 14-i végzés után, mely az uralkodóházat trónjától megfosztotta, s kimondotta Magyarország teljes függetlenségét, a kormányban változás történt; Magyarország élére egy kormányzó állíttatott, nagy hatalommal ugyan, de a felfüggesztett fölségi jogok közül mindannak gyakorlata, mire múlhatatlan szükség volt, némiképp korlátoztatott. Így a kegyelmi jogot nem a kormányzó gyakorolta, hanem egy kegyelmi szék, melyre csak annyiban volt befolyása, hogy bíráit, az igazságügyminiszter előterjesztésére, ő nevezte ki. Vörösmarty is kineveztetett e kegyelmi szék egyik bírájának. „Hivatalosan értesítem önt - írja neki Vukovics Sebő, az igazságügyi miniszter, Pesten, 1849. jún. 15-én - hogy előterjesztésemre az országkormányzó által a kegyelmi székhez közbíróul neveztetett ki, rendszeres 4000 pfrt. fizetése f. évi jún. 15-én veszi kezdetét, miről a pénzügyi minisztérium értesíttetett." „Tehát mégis van egy hivatal - mondá Vörösmarty nejének - melyet el lehet és el kell fogadnom." Elfogadta mint oly hivatalt, mely nem annyira szakismeretet kíván, mint becsületet és lelkiismeretességet. Aztán úgy hitte, hogy el kell fogadnia hazafi és emberi kötelességből, mert talán igazságtalanságokat akadályozhat meg, s mindenesetre korlátozhatja a pártdüh kicsapongásait, s enyhítheti a kivételes törvények szigorát. Buzgóságában nem gondolt arra, hogy e hivatal egyaránt veszélyt hozhat reá, akár győz a forradalom, akár nem. Az első esetben a pártok szenvedélye támadhat ellene, mert igen mérsékelt, a másodikban a győzők fogják üldözni, mint tagját egy oly törvényszéknek, mely fölségi jogot mert gyakorolni. Hivataloskodása nem sokáig tartott. A kegyelmi széknek csak egyetlen ülése volt, s Vörösmarty - mint mondják - ebben is kegyelemre szavazott.

Az egyesült osztrák és orosz seregek előnyomulása júliusban Pest elhagyására kényszeríté a kormányt és országgyűlést. Vörösmarty követte őket. Úgy vált meg családjától, melyet Pesten hagyott, mintha sohasem térne vissza. Szegedre, Aradra együtt utazott Bajzával, a világosi katasztrófa után vele menekült Nagyváradra s onnan Szatmár megyébe. A két költő négy hónapig bujdosott és rejtőzött e távoleső megyében. Mindenütt vendégszerető menhelyre találtak; egyik birtokos a másikhoz küldötte őket, míg végre az üldözők nyomaikat vesztették. Háltak a szabad ég alatt is, egypárszor erdészkunyhókba kellett rejtőzniök, s talán még most is láthatni valamelyiknek ajtaján Vergilius e szavait: *Nos patriam fugimus*, melyeket Vörösmarty iróonnal karcolt emlékül reá. Gebén, Csanády Jánosnál, mintegy három hétig mulattak; itt írta Vörösmarty *Emlékkönyvbe* című költeményét, mely oly híven kifejezi kétségbeesett hangulatát. Hazafiúi mély bánatát családi csapások tetézték. Az első tudósítás, melyet családjáról vett egyik kisleányának halála volt. Nemcsak lélekben lőn beteg, hanem testben is. Vérkeringési zavarokban szenvedett, melyeket a hányódás és rendetlen élet idéztek elő. Midőn 1850 elején Fegyvernekre jött nejével találkozni, már majdnem egészen ősz volt és gyöngélkedő. Neje és barátjai tanácsára elhatározta, hogy Pestre megy, és följelenti magát a katonai törvényszéknél,

melynek szigora valamennyire már enyhülni kezdett. Kikérdezték, és elítéltetéséig szabadon bocsátották. 1850 nyarán pöre felfüggesztetett, s ugyanakkor Haynautól, Magyarország teljhatalmú helytartójától, több képviselőtársával együtt kegyelmet nyert.

Ez örömhír már Baracskán találta a családot. Vörösmarty itt még 1850 tavaszán egy házat, egypár hold földet és Kajászószentpéter határában egy szőllőt vett haszonbérbe. Egészen 1853 tavaszáig lakott itt, mikor aztán szülőföldjére, Nyékre költözött, szintén mint bérlő. Életének ez öt éve csak lassú haldoklás volt. Sok csapás súlyosult reá szellemi és anyagi, testi és lelki, de a legnagyobb az volt, hogy elhagyta lelkének ereje. Búskomolyságba és tétlenségbe süllyedt s lelki és testi betegsége egymást táplálták. Költségkímélésből költözött falura, s úgy hitte, nincs többé mit keresnie Pesten. Akadémiai fizetése volt egyetlen biztos jövedelme, melyhez később a Batthyány Kázmér lefoglalt javain fekvő 500 forintnyi évpénze járult, melyet a kormány folyóvá tőn. Mindez csekély összeg volt arra nézve, hogy megrongált pénzviszonyait rendbehozza, gyermekeit neveltethesse, családját némi kényelemben részesítse. Neje és gyermekei, kiket úgy szeretett, s kik annyira boldogították, élő vádként tűntek föl előtte. Nem tehet értük semmit, nem hagyhat reájuk semmit. Férji és atyai gyöngéd szeretetének aggodalmai megkeserítették családi élete örömét is, az egyetlent, mely még megmaradt számára. Dolgozni, írni akart, de nem volt reá képes. Csak a nemzet siralmát, Magyarország jajkiáltását tudta volna zengeni, amit nem lehetett, s egyebet semmit. Senki sem érezte mélyebben hazája szenvedését. Kedélye fel volt dúlva, mint a haza földje, mint az alkotmány, mint a nemzetiség: rom volt, mint Magyarország. Együtt nőtt fel egy jobb kor reményeivel, bajnoka, költője volt annak a nagy küzdelemnek, mely fejlődésbe indította az alkotmányt, nemzetiséget és újjászülte a magyart, s íme mindez összedűlve, letiporva. A Bach-kormány minden rendszabálya, mely a nemzeti lét gyökerét támadta meg, megannyi tőrszúrás volt szívének s bár hazafiúi kétségbeesése első rohamaiból kiocsúdva, nem tekintette örökre elveszettnek hazáját s bízott jövőjében, de a maga életét eljátszottnak hitte, s e szomorú idők egész gyásza kedélyére nehezült.

Az irodalom helyett a kertészet- és szőllészetnek élt; dinnyét és dohányt termesztett, kivált Baracskán, de Nyéken már abba is beleunt. Kerülte a társaságot, de a magány is terhére vált. Néha dolgai miatt vagy szórakozásból berándult Pestre, de még komorabban tért vissza. Barátjai nagy része bujdosott vagy börtönben szenvedett, Bajzát megőrülve találta, az Akadémia csak eltűrve, mintegy elbújva tartotta üléseit, az irodalom kegyetlen önkény alatt nyögött, a nemzeti nyelv kiszoríttatott mind a közigazgatásból, mind az iskolákból, s a fővárost az idegen hivatalnokok egész özöne borította el. Falun legalább nem láthatott ilyesmit s Nyéken gyermeksége édes emlékei vették körül. Ablakából odalátott arra a telekre, hol egykor atyja rozzant laka állott, hol született, hol gyermeksége napjait töltötte. E mosolygó emlékek is elborultak; azóta negyven év telt el, s a tíz éves gyermek mint megtört férfiú tért vissza bölcsőjéhez haldoklani. Elsötétedett kedélye ritkán derült fel. Néha vendég köszöntött be hozzá, egypárszor Deák Ferenc is meglátogatta; legkedvesebb barátja látására fölelevenedni látszott régi kedve, de nem sokáig tartott, ismét visszasüllyedt búskomolyságába. Végre írni kezdett. Elővette *Lear király*t, melynek fordításába még 1847-ben belefogott. Inkább kényszerűségből dolgozott, mint kedvből. A *Nemzeti Könyvtár* kiadói Shakespeare egypár drámája fordításával bízták meg, tiszteletdíját is előlegezték, mit leróni igyekezett. *Lear király*t be is végezte, de ez nem oly sikerült fordítás, mint *Julius Caesar*, melyet szintén Shakespeare-ből jobb napjaiban fordított. *Romeo és Júliá*ba is belekezdett, de csak egypár jelenetét fordíthatta le. Mindinkább betegeskedett. Vértolulások támadták meg mellét és agyát, minek következtében kábultságban és nehéz lélegzésben szenvedett. Ezért gyakran járt be Pestre orvosához, Kovács Sebestyén Endréhez; elhagyva a homeopathiát az allopathiához fordult. Ilyenkor több napot mulatott a fővárosban. Benézett a színházba, meg-meglátogatta

régibb s újabb barátjait és ismerőseit. Nemegyszer lehetett látni Keménynél és Csengerynél, de legtöbbször Tomorynál, kinél 1854-55-ben sokszor összegyűltek a fiatal írók. Maga keveset beszélt, inkább hallgatta a mások beszédét, az irodalom most már nemigen érdekelte, a politika inkább, s néha a szenvedély egész gyűlöletével és fájdalmával bírálta a Bach-kormány rendszabályait s az európai politika fordulatait. De hamar kifáradt, s elaludt székében. Testi és lelki hanyatlása meglátszott öltözetén is, melyet elhanyagolt. Valódi képviselője volt hazájának, a szenvedő, szegény és megalázott Magyarországnak.

Betegsége 1853 őszén vett komolyabb fordulatot, s lassanként tüdővizenyővé fejlődött ki (oedaema pulmonum). Azonban voltak enyhébb hónapjai is, s mégegyszer és utoljára föllobbant költői lelkesülése is. 1854-ben néhány költeményt írt, s küldött be Csengery Antalhoz, a *Magyar nép könyve* szerkesztőjéhez, Eötvös által, ki Velencén jártában meglátogatta. Az *Ember élete, Száműzött, Emléksorok egy sírköre, Vén cigány* e költemények címei. A három elsőt Batthyány Kázmér gróf emlékére írta, ki 1854-ben mint száműzött halt meg Párisban. Rokonszenv és hála csatolták hozzá; barátja és pártfogója volt, kinek halála számtalan veszteségei között is mélyen hatott reá. A *Vén cigány*t az orosz-török háború kiütésekor írta, mely európaivá gyulladott, s melyről azt hitte, hogy befolyással lesz Magyarország sorsára. Költői szelleme, melyet honszeretet táplált, s hazafibánat emésztett, még egyszer erőteljesen nyilatkozik. Nemzetéhez többé nem szólhatva, önmagát szólítja meg, ő a vén cigány, a vénülő költő. Lelkén a *Szózat* visszhangzik, melynek balsejtelme szilaj fájdalommá vált, de amelynek reményét, hitét még őrzi megtört szívében is. *Lesz még egyszer ünnep a világon* - kiált fel - remél az európai szabadság ünnepében, s hiszi Magyarország sorsának jobbrafordulását.

Ugyanez idő tájt munkái újabb kiadásáról is gondolkozott, mert a Kilián könyvárussal kikötött tíz év már eltelt. Most Heckenasthoz fordult, s alkudozásba bocsátkozott vele Tóth Lőrinc által. Nyomasztó pénzviszonyain akart segíteni, melyeket betegsége még nyomasztóbbakká tett. „Adósság, tehetlenség, sánta remény, hidd el alig nevezhető életnek; - írja Tóth Lőrincnek 1854. aug. 4-ről - itt a lelkierő oszlop, melyről elpusztult a híd." Az alku nem sikerült. Vörösmarty mind nyomasztóbb helyzetbe jutott. Betegsége nem enyhült, hiában használta 1855-ben a balatoni fürdőt. 1855 október vége felé a legaggasztóbb jelenségek mutatkoztak; erős rohamok jöttek reá, s két hétig feküdt. Azt hitte, hogy többé föl nem kel; könnyező nejének, mintha örökre búcsúznék tőle, tanácsokat adott s még egyszer ismétlé: „Nem tudom, mi lesz belőletek, de bármi sors érne, forduljatok Deák Ferenchez, ő nem fog elhagyni." Azonban fellábadt, s neje rávette, hogy költözzenek be Pestre, hol folyvást orvosi felügyelet alatt lehet. Az egész család beköltözött, s az „Arany sas"-ba szállott, míg szállást fogadhat. Vörösmarty valamennyire jobban érezte magát; gyakran látogató barátjai s köztök Deák Ferenc társaságában egy kissé felvidulni látszott. Nov. 17-én költöztek át a Váci utcai 5. számú Kappel-házba. Éppen azon az emeleten volt szállásuk, hol azelőtt huszonöt évvel Kisfaludy Károly lakott és meghalt. Vörösmarty gyalog ment nejével; megismerte a házat, hol kedves barátja meghalt, de nem gondolt arra, hogy ő is oly közel van a halálhoz. Alig indult fel a lépcsőkön, egyszerre csak összerogyott. Hirtelen meghűtés következtében agyszélhűdés (apoplexia serosa cerebri) érte. Ölbefogva vitték föl s lefektették; egész haláláig nem volt eszméletnél. Neje s egy fiatal orvos, Kovács József virrasztottak mellette. A mellékszobák barátjaival teltek meg, a házmestert és cselédeket a hogyléte felől tudakozók csoportjai ostromolták. 19-én reggel Bezerédj István papot hozott, ki feladta a halotti szentséget. Déli egy óra után Deák Ferenc és Kemény Zsigmond léptek a haldokló szobájába. Alig távoztak el, Vörösmarty nem volt többé, délután két órakor már hidegült tetemére borultak síró neje és gyermekei.

Temetése nov. 21-én ment véghez Kisfaludy Károly halála napján és órájában (d. u. három órakor). Pest emberi emlékezet óta nem látott ily népes temetést. Húszezer embernél több

követte a koporsót, s a fogatok számlálhatatlan sora lepte el az utcákat. Az életét nemzetének áldozott férfiú halálával is a nemzeti érzelem nyilvánulására adott alkalmat. A főváros népe, midőn a hazafiság és nemzetiség nagy költőjének ily fényes végtiszteletet adott, egyszersmind ki akarta mutatni hazafiúi érzelmeit, hogy *megfagyva bár, de törve nem él nemzet e hazán*. Öt sanyarú év után e temetésen lélegzett fel először szabadabban. A kormány érezte, hogy ez néma tiltakozás, s a hírlapokon bosszulta meg magát, melyek gyászszegélyben mertek megjelenni. Azonban a nemzet részvéte nemcsak a temetésen nyilatkozott, s kész volt anyagi áldozatokra is.

Vörösmartynak özvegye s három gyermeke maradt: Béla, Ilonka és Erzsébet, kiknek nem hagyhatott más vagyont, mint munkáit és költői dicsőségét. Gyámatyjok, Deák Ferenc, magánúton adakozásra szólította föl a tehetősb hazafiakat. Néhány hónap alatt százhárom ezer pengő-forint gyűlt be. A nemzet súlyos körülményei közt is önmagához s a költő nevéhez méltó dotációval kívánta megtisztelni az elhunytat családjában. Tetemei ott nyugosznak a Kerepesi út melletti temetőben, síremlékét neje emeltette; szülőföldje, Fehér megye, ércszoborral tisztelte meg, mely Székesfehérvár egyik főterén 1866-ban nagy ünnepélyességgel lepleztetett le. Örök emléke munkái, s neve együtt fog említtetni Magyarország újjászületési korszakának legnagyobb embereivel. E korszaknak küzdelme, dicsősége, gyásza egyszersmind az övé.

JEGYZETEK

Gyulai Pál műveinek kiadásakor a válogatás szempontja mindenekelőtt az volt, hogy Gyulai életművének mintegy keresztmetszetét adja. A válogatás öt részre oszlik. Az első részben Gyulai költői, a másodikban szépprózai, a harmadikban kritikai, a negyedikben dramaturgiai munkásságának igyekeztünk kiválogatni a legjavát. Az ötödik rész maga is két részre oszlik. Lényegében Gyulai irodalomtörténeti jellegű munkásságát mutatja be, az emlékbeszédeket, monográfiákat. Igyekeztünk, ahol csak lehet, teljes cikkeket, tanulmányokat közölni. Ez a kiadás természetesen nem helyettesítheti Gyulai összes műveinek kritikai kiadását, de bevezeti az olvasót a kiváló magyar kritikus munkásságának tanulmányozásába.

A szövegek közlésénél az első kiadások szövegét vettük alapul. Gyulai helyesírását nem tartottuk meg.

GYULAI MŰVEINEK LEGFONTOSABB KIADÁSAI

Gyulai költeményeinek gyűjteményes kiadása először 1870-ben, majd 1882-ben jelent meg. Az 1894-es harmadik kiadás már két kötetre bővült. Két kötetesek az 1895-, 1902- és 1904-ben megjelent kiadások is. Hátrahagyott költeményeit Papp Ferenc adta ki. (Gyulai Pál irodalmi emlékei. Bp. 1928.)

Elbeszéléseinek első gyűjteményét *Vázlatok és képek* címen adta ki. Az 1867-ben megjelent első kiadást két újabb követte, 1901-ben és 1913-ban. *Vörösmarty*-életrajzát először 1866-ban adták ki, majd számos új kiadást ért meg. *Katona József és Bánk bánja* akadémiai székfoglaló volt, s először a *Budapesti Szemle* 1860-as évfolyamában jelent meg; könyvalakban először 1883-ban, másodszor 1907-ben. Az *Emlékbeszédek* első gyűjteményét 1879-ben adta ki Gyulai. Az 1902-ben megjelent második kiadás és ennek 1914-ben megjelent lenyomata már két kötet volt.

A Dramaturgiai dolgozatok kétkötetes gyűjteménye 1908-ban jelent meg. Bírálatait a Magyar Tudományos Akadémia három gyűjteményes kötetben adta ki. Ezek közül az első *Kritikai dolgozatok 1854-61* címen, még Gyulai életében, 1908-ban jelent meg. A *Bírálatok 1861-1903* 1911-ben, majd újabb lenyomatban 1912-ben, *Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850-1904* 1927-ben jelent meg. Ez utóbbi kiadvány függelékében Gyulai kötetben meg nem jelent bírálatainak jegyzéke is megtalálható. Gyulai levelezéséből az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1913-as, a *Budapesti Szemle* 1923-as, a *Nyugat* 1923-as és 1924-es, és az *Erdélyi Irodalmi Szemle* 1926-os évfolyamában tettek közzé szemelvényeket.

A GYULAIRA VONATKOZÓ LEGFONTOSABB IRODALOM

Gyulai munkásságával foglalkozó egyetlen nagyobb szabású munka Papp Ferenc kétkötetes monográfiája. (Papp: *Gyulai Pál.* Budapest, 1935-41.) Filológiailag igen alapos, adatokban gazdag, de elméleti tekintetben rendkívül sekélyes, pozitivista jellegű munka. A Gyulaira vonatkozó tanulmányok közül az alábbiakat említjük meg:

Angyal Dávid: *Gyulai Pál, a kritikus.* Budapesti Szemle. 1926.

Beöthy Zsolt: *Gyulai Pál és költészetünk. Romemlékek.* Bp. 1923.

Dóczy Jenő: *Gyulai Pál kritikai elvei.* Bp. 1922. Különlenyomat, Nyugat. 1920.

Galamb Sándor: *Gyulai Pál novellái.* Irodalomtörténeti Közlemények. 1919-21.

Hatvány Lajos: *Gyulai Pál estéje.* Bp. 1911. (Személyes élményeken alapuló visszaemlékezés.)

Kozma Andor: *Gyulai Pál, az ember és a költő.* Bp. 1923.

Mitrovics Gyula: *Gyulai Pál esztétikája.* Budapesti Szemle. 1926.

Móricz Zsigmond: *Gyulai Pál mint költő.* Uránia. 1904.

Riedl Frigyes: *Gyulai Pál.* Bp. 1911.

Schöpflin Aladár: *A fiatal Gyulai.* Magyar írók. Bp. 1917.

Voinovich Géza: *Gyulai Pál.* Bp. 1926.

Azoknál az írásoknál, amelyek először valamilyen folyóiratban, később pedig könyvalakban jelentek meg, csak az utóbbi megjelenés adatára utaltunk.

A KÖTETEKBEN EMLÍTETT FONTOSABB ÚJSÁGOK ÉS FOLYÓIRATOK

Kritikai Lapok (1831-1836) Bajza József kritikai folyóirata, mely harcos és elvszerű bírálatai és vitacikkei révén korszakalkotó jelentőségű a magyar kritika történetében.

Athenaeum (1837-1843) és melléklapja, a *Figyelmező*, Bajza József, Toldy Ferenc és Vörösmarty Mihály folyóirata, a haladó demokratikus irodalom jelentős orgánuma, a kor valamennyi jelentős íróját egyesítette.

Honderű (1843-1848). Reakciós irodalmi folyóirat. Petőfit hevesen támadta. Szerkesztője Petrichevich Horváth Lázár volt.

Szépirodalmi Szemle (1847). A Kisfaludy Társaság kiadásában, Erdélyi János szerkesztésében megjelent magas színvonalú kritikai folyóirat.

Új Magyar Múzeum (1850-1861). A Magyar Tudományos Akadémia Toldy Ferenc szerkesztésében megjelent folyóirata.

Pesti Napló (1850-1939). Az 1850-60-as években, különösen 1855-től, a Deák-párti középnemesség legfőbb orgánuma. 1853-tól Török János szerkesztette. Ebben az időben Gyulai élesen szembefordul a lap irányával. 1855-ben Kemény Zsigmond veszi át a szerkesztést, s ettől fogva Gyulai is a lap állandó munkatársai közé tartozik.

Szépirodalmi Lapok (1853). Gyulai Pál és Pákh Albert szerkesztésében megjelent irodalmi folyóirat, mely főként a petőfieskedők ellen harcolt.

Pester Lloyd (1845-1944). Német nyelvű napilap, a nagypolgárság szócsöve. Hosszú időn át Falk Miksa szerkesztette.

Magyar Sajtó (1855-1865). Ellenzéki szellemű napilap, a 60-as években Jókai, majd Vajda János is szerkesztette.

Pesti Hírnök (1880-1868). Konzervatív irányú lap. Szerkesztője egy ideig Török János volt.

Koszorú (1863-1865) Arany János szépirodalmi és kritikai hetilapja, a *Szépirodalmi Figyelő* folytatása.

Bolond Istók (1872-1919, megszakításokkal). Ellenzéki szellemű, a Függetlenségi Párt politikáját propagáló élclap. Megalapítója Bartók Lajos volt.

NEVEK MAGYARÁZATA

A, Á

Anyegin Jevgenyij - Puskin verses regényének főhőse.

Ányos Pál - (1756-1784) költő. Finom elégikus hangú lírája a kor történetének jellegzetes alakjává tette. Jelentős szerepe volt a II. Józseffel szembeszálló nemesség érzelemvilágának költői kifejezésében.

Arago, Emanuel - (1788-1853) francia fizikus és csillagász.

Ariosto, Ludovico - 1474-1533) olasz eposzíró, korának egyik legünnepeltebb írója. Főműve: „Őrjöngő Lóránd" című eposza. Ebből 38 strófát Arany János fordított le.

Arisztarchosz - (i. e. kb. 217-145) kiváló görög szövegkritikus, grammatikus, a nagy alexandriai Ptolemaida könyvtár igazgatója. Horatius óta mint a megvesztegethetetlen, éles szemű kritikus példaképe él a köztudatban.

Arisztophanész - (i. e. 450-383) görög komédiaíró. Vígjátékait Arany János fordította magyarra. Így váltak nálunk közismertté a múlt század második felében.

Arisztotelész „Poétika"-ja. - Az i. e. IV. sz.-ban élt görög filozófus töredékben fennmaradt esztétikai fő műve. A töredék elsősorban a drámával, s ezen belül a tragédiával foglalkozik.

Atala - Kisfaludy Atala (1836 -1911) költőnő írói álneve.

B

Bach Sándor - (1813-1893) osztrák politikus. Eredeti foglalkozása: ügyvéd. 1848-ban a liberális polgárság egyik vezetője, de hamarosan átpártol a Habsburg-reakcióhoz. 1850-től 1859-ig belügyminiszter. Az általa megteremtett terror s az államszervezet bürokratikus gépezete történelmünk egyik legszomorúbb korszakában hírhedté vált.

Bacon Francis, lord Verulam - (1561-1626) az újkori angol filozófia legnagyobb alakja. Mint materialista gondolkodó az egész újkori filozófiai fejlődés egyik elindítója.

Bajza Jenő - (1840-1863) Bajza József fia, költő. „Zách Felicián" című tragédiáját halála után Zilahy Károly adta ki.

Bajza József - (1804-1858) költő, szerkesztő, publicista, történetíró és a reformkor egyik legjelentősebb haladó kritikusa. Nagy polémiáinak hatalmas közvélemény formáló erejük volt. Ezek közül legjelentősebbek: „A conversations-lexikoni pör", melyben Döbrentei Gáborral és gróf Dessewffy Józseffel szemben a társadalmi rangtól és egyéb tekintélyi elvektől független, szabad kritika jogát védelmezte. A Pyrker-pörben a nemzeti nyelvű és szellemű költészet érdekében szállt síkra, és a Henszlmann Imrével folytatott dramaturgiai vitában a francia romantikusok, pl. Victor Hugo mellett foglal állást.

Balog István - (1787-1873) színész, bohózatíró. Leghíresebb bohózata „Mátyás deák vagy a cinkotai kantor". Színpadra vitte Fazekas „Ludas Matyi"-ját is. Cikkei a „Hölgyfutár"-ban jelentek meg.

Banville, Théodore - (1823-1891) francia romantikus költő, regény- és drámaíró, Victor Hugo követője.

Bárány Boldizsár - (adatok ismeretlenek) író. Nagyobb jelentőségre nem saját műveivel emelkedett, hanem 1814-ben kelt kritikai írásával a *Bánk bán* „Rostá"-jával. (L. Kisfaludy Társaság „Évlapok" III. kötete).

Baráti Szabó Dávid - (1739-1819) költő, az úgynevezett klasszikus triász legtehetségesebb tagja, több szép hazafias vers írója.

Bartók Lajos - (1851-1902) költő és drámaíró. A Kisfaludy Társaságban az ellenzékhez tartozott, és többször élesen támadta Gyulai irodalompolitikáját.

Béranger, Pierre Jean de - (1780-1857) francia költő és sanzon-szerző. Főként a forradalmi időkben írt sanzonjaival vált híressé. Verseinek forradalmi szelleme megragadta Petőfit, kinek egyik legkedvesebb költője volt. Néhány verse Petőfi fordításában nálunk is közismertté vált.

Bérczy Karoly - (1821-1867) költő, novellista és műfordító. 1866-ban magyarra fordította Puskin „Anyegin"-ját. Gyulai baráti köréhez tartozott.

Boileau, Despréaux Nicolas - (1636-1711) korának egyik legnagyobb hatású kritikusa, aki maga is foglalkozott alkotó költészettel. Kora íróinak, köztük Molière-nek jóbarátja volt. Főműve a „L'art poétique".

Bonfini, Marco Antonio - (1434 -1503) humanista krónikaíró. Szájhagyományokból, néhány fennmaradt forrásból kísérli meg a magyar történelem addigi menetét leírni. Mátyás udvarában élt. Műve: „Rerum Hungaricarum Decades".

Boz - Dickens (1812-1870) írói álneve.

Brutusok - a zsarnokság ellenségeinek jelképei. Az első Lucius Iunius Brutus, aki i. e. VI. sz.-ban Tarquinius Superbus királyt elűzte, s megalapította a köztársaságot. A másik Marcus Iunius Brutus (i. e. 85-42) Julius Caesar megölésében vett részt.

Budai Ézsaiás - (1766-1841) debreceni kollégiumi tanár, a „Ratio Institutionis" szerzője, számos történeti, klasszika-filológiai munkát és tankönyvet írt.

Budai Ferenc - (1760-1802) Budai Ézsaiás bátyja. Esősorban történelemmel foglalkozott. Egyike a magyar kantiánus filozófusoknak.

Buffon, George Louis Leclerc - (1707-1788) francia természettudós.

Bürger, Gottfried August - (1747-1794) Schiller előtt a legnépszerűbb német költő. Többek között Csokonaira is hatott. Leghíresebb verse „Lenore" című balladája.

Byron, George Noel Gordon - (1788-1824) angol költő, aki a görög szabadságharcban halt meg. Élete és költészete hatott a 48-as költői nemzedékre. Petőfi is nagyra becsülte. Gyulai egy helyen a „Chilloni fogoly" című művére céloz. Főművei: „Childe Harold", „Manfred", „Kain", „Don Juan".

C

Calderon, Pedro de la Barca - (1600-1681) a spanyol reneszánsz egyik legkiválóbb drámaírója. Nálunk is ismert darabjai: „Az élet álom", „A zalameai bíró", „Úrnő és komorna".

Camoes, Luiz - (1524-1580) a portugál költészet kiemelkedő alakja. Főműve a „Luziádok" című eposz, melyben Vasco da Gama felfedezőútját írja le.

Cavendish, Henry - (1731-1810) angol kémikus és fizikus. Nevéhez fűződik a hidrogén felfedezése.

Chateaubriand, François-René - (1768-1848) francia író és politikus. A francia reakciós romantika egyik legnevesebb irodalmi képviselője, a royalista párt egyik vezetője. Leghíresebb művei: „Atala" és „René".

Coleridge, Samuel Taylor - (1772-1834) angol költő és esztéta. Gyulai a „Notes and Lectures on Shakespeare" című művére céloz.

Császár Ferenc - (1807-1858) költő és műfordító, a reakciós irodalomkritika egyik vezéralakja. Petőfit igen élesen támadta.

Csató Pál - (1804-1841) író. Pályája elején Bajzáék csoportjához csatlakozott, és könnyed, franciás stílusú novellákat írt. Később a reakció zsoldjába szegődött, és durva hangú támadásokat intézett egykori fegyvertársai ellen. Bajza megsemmisítő erejű vitacikkekben leplezte le Csató rosszhiszeműségét és jellemtelenségét.

Csengery Antal - (1822-1880) publicista, költő, műfordító és történész. A „Pesti Hírlap" szerkesztője. 1848-ban a Belügy Minisztériumban dolgozik, majd a „Budapesti Szemle" alapító szerkesztője. Gyulai és Arany barátja.

Czakó Zsigmond - (1820-1847) drámaíró, akit Petőfi és Arany ás igen nagyra becsültek. Főművei: „Kalmár és tengerész", „Végrendelet", „Leona".

Czuczor Gergely - (1800-1866) költő és nyelvész, a reformkor jelentős alakja. A szabadságharc bukása után bebörtönözték. Kiszabadulása után a Nemzeti Színház drámabírálója és a Czuczor-Fogarasi nagyszótár egyik szerkesztője. Eposzaiban Vörösmartyt követi. Népdalai a maguk idején rendkívül népszerűek voltak.

D

Dalmady Győző - (1836-1916) költő, Pest vármegyei tisztviselő, népieskedő, frázisos hazafiasságú versek írója.

Dayka Gábor - (1769-1796) papnövendék, majd világi tanár, a szentimentális líra egyik legtehetségesebb képviselője. Hajlékony nyelv, kitűnő formaérzék jellemzi költészetét.

Degré Alajos - (1820-1896) liberális író és politikus. 1849 után szalonregényeket ír. Legérdekesebb műve „Visszaemlékezéseim", melyben többek között a 48-as forradalom vezető személyiségeivel való találkozását írja meg.

Descartes, René - (1596-1650) francia filozófus és természettudós, az újkori, tudományos gondolkodás egyik megindítója volt racionalizmusával. Metafizikájában objektív idealista, természettudományos munkásságában mechanikus materialista volt.

Diderot, Denis - (1713-1784) író, materialista filozófus, az „Enciklopédia" szerkesztője. Filozófiája a francia felvilágosodáson belül a legradikálisabb irányzatot jelenti. Dráma-elmélete a polgári tragédia számára egyengette az utat.

Dobsa Lajos - (1824-1902) színműíró, az újromantikus dráma egyik képviselője.

Dóczy Lajos - (1845-1919) drámaíró és műfordító. Új romantikus drámáinak kevés a művészi értéke. Elsősorban Goethe-fordításai jelentősek.

Döbrentei Gábor - (1785-1851) kritikus, szerkesztő és nyelvész. A Kazinczyval szembehelyezkedő ortológusok egyik vezére, az „Erdélyi Múzeum" (1814-1818) szerkesztője. Reakciós irodalompolitikája miatt Bajza és köre élesen támadta.

Dugonics András - (1740-1818) regényíró. Etelkája az első népszerű magyar regény. Szentimentális és magyarkodó stílusával a II. Józseffel szembeni ellenállás idején nagy népszerűségre tett szert.

E, É

Édes Gergely - (1763-1847) költő. A rímet és az időmértéket egyesítő, úgynevezett leoninus verselést művelte. Formai tekintetben a fiatal Vörösmartyra is hatott.

Engel János Keresztély - (1770-1814) történetíró. Főműve: „Gechichte des Königreichs Umgarn".

Epikur (Epikuros) - (i. e. 341-270) görög materialista filozófus, aki a közügyektől való elfordulást hirdette. Többek közt ez a gondolata hatott Horatiusra.

Erdélyi János - (1814-1868) költő, kritikus és filozófus. A népköltészet jelentőségének felismerése és Hegel esztétikájának népszerűsítése terén komoly érdemeket szerzett. Elméletének nagy szerepe volt a Petőfi-Arany képviselte népi irány fellendülésében. Gyulai többször mint elődjére hivatkozik rá. Erdélyi az 50-es évek végétől kezdve sokat harcolt Gyulai reakciós irányba forduló irodalom-politikájával.

F

Faludi Ferenc - (1704-1779) jezsuita költő és fordító. Versei mellett elbeszélés-gyűjteménye, a „Téli éjszakák" vált híressé.

Fáncsy Lajos - (1809-1854) színész és színdarab-fordító.

Fáy András - (1786-1864) író, a reformkorban nagy hatást keltettek meséi és regénye, a „Bélteky-ház". Novellákat és színműveket is írt. Igen sokoldalú irodalmi tevékenységet folytatott.

Fessler Ignác Aurél - (1756-1839) történetíró. Főműve: „Die Geschichten der Ungarn und ihrer Landsassen".

Feuillet, Octave - (1821-1890) francia író. Érzelgős szalonregények és darabok szerzője.

Féval, Paul - (1817-1887) jelentéktelen francia regényíró, divatos szalonregények szerzője.

G

Gaal József - (1811-1866) író. Ma is ismert műve Gvadányi munkájának drámai feldolgozása: „A peleskei nótárius". Az Alföld felfedezésében Petőfi előfutára.

Garnier, Robert - (1534-1590) tragédiaköltő. A senecai drámatípus feltámasztásával próbálkozott.

Gellert, Christian Fürchtgott - (1715-1769) német költő.

Gervinus, Georg Gottfried - (1804-1871) német történetíró, irodalomtörténész. Gyulai itt Gervinus Shakespeare-tanulmányaira utal.

Gorove István - (1819-1881) liberális politikus, a 49-es függetlenségi nyilatkozat egyik szerzője. A forradalom bukása után emigrált. A kiegyezés után Andrássy Gyula kormányában miniszter.

Gottsched, Johann Christoph - (1700-1766) német nyelvész, esztéta és drámaíró. Problémafelvetéseivel Lessing munkásságát készítette elő.

Greguss Ágost - (1825-1882) esztéta. Különösen műfajelméleti meghatározásai hatottak a későbbi magyar kritikáira. Leghíresebb könyve: „A balladáról".

Grillparzer, Franz - (1791-1872) osztrák költő és drámaíró. Főművei: „Sappho", „Medea", „Ottokár király". Egyik drámájában Bánk bán történetét dolgozta fel.

H

Hajnóczy József - (1750-1795) magyar jakobinus, a Martinovics-összeesküvés egyik résztvevője. A Vérmezőn Martinoviccsal együtt kivégezték. Több haladó szemléletű jogelméleti és jogtörténeti munka szerzője.

Haller János - (1626-1697) erdélyi politikus, diplomata és író. „Hármas história" című műve Trója és Nagy Sándor történetét dolgozza fel, s ezeken kívül tanító-történeteket tartalmaz.

Hardy Alexandre - (15701631) francia színműíró, a későbbi nagy drámai fejlődés egyik előkészítője.

Helmeczy Mihály - (17921852) író, többek között Széchenyi „Jelenkor" című lapját és ennek szépirodalma mellékletét, a „Társalkodó"-t szerkesztette.

Heltai Gáspár - (1520-1575) lelkész, nyomdász, bibliafordító. Saját fordításában és nyomtatásában adta ki az aesopusi meséket, és önálló meséket is írt. A reformáció egyik legharcosabb, antifeudalista szemléletű írója.

Hiero (syracusai) - (i. e. V. sz.) nagy szicíliai uralkodó. Udvaránál Pindárosz és Aiszkhülosz is megfordultak.

Horatius, Quintus H. Flaccus - (i. e. 65-8) a legnagyobb római lírai költő. Szinte szállóigévé vált eszméi, melyeket a stoikusok szellemi fegyvertárából kölcsönzött: Élj az idővel; járj az arany középúton; élj elrejtőzve satöbbi.

Horváth Ádám (Pálóczi) - (1760-1820) költő. Leghíresebb műve „Hunniás"' című eposza. Az „Ötödfélszáz énekek" hatalmas dalgyűjtemény, a magyar folklór és népies költészet egyik legfontosabb forrása.

Horváth Mihály - (1809-1878) történetíró. 1849-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter. Világos után emigrál, s csak a kiegyezés után tér haza. Főművei: „A magyarok története", „25 év Magyarország történetéből", „Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben".

Horvát István - (1784-1846) történetíró. A pesti egyetemen, tanár. Elmélete szerint minden nyelv és minden nép a magyarból keletkezett.

Huyghens Christian - (1629-1695) holland fizikus. Érdemei közé tartozik a fényhullám-terjedés elméletének kidolgozása, a Saturnus gyűrűinek felfedezése.

I, J

Jodelle, Etienne - (1532-1573) francia drámaíró. Leghíresebb színdarabja a „Fogoly Cleopatra".

Jósika Miklós - (1794-1865) regényíró. Az erdélyi politikai élet jelentős alakja a reformkorban. 49-ben emigrál és az emigrációban is hal meg. Legismertebb regénye az „Abafi”.

K

Karács Teréz - (1808-1892) pedagógus. Beszélyeket, színműveket és színházzal kapcsolatos cikkeket írt.

Kármán József - (1769-1795) író. A magyar felvilágosodás egyik kiváló képviselője. Folyóirata az „Uránia”. Legjelentősebb munkája a „Fanni hagyományai” című kisregény.

Katona István - (1732-1811) jezsuita szerzetes, történetíró. Főműve: „Historia critica regum Hungariae”, a magyar történelem részletes feldolgozása.

Kelemen László - (1760-1814) az első magyar színigazgató. Társulata rövid ideig Pesten játszott.

Kock, Charles-Paul de - (1793 -1871) francia író, a polgári közönség ízlését kiszolgáló pikáns regényeket és vígjátékokat írt.

Kotzebue, August Friedrich - (1761-1819) divatos drámaíró. Hatásvadászó, érzelgős drámákat írt. A XIX. sz. elején Magyarországon igen sok darabját játszották és fordították.

Kovacsóczy Mihály - (1801-1846) író, lapszerkesztő. Kotzebue-t fordítja. 1842-ben a „Nemzeti Újság”-ot szerkeszti. A 30-as évektől szembefordul a haladó írói törekvésekkel.

Kovács Pál - (1808-1886) győri orvos, novellista és színműíró. A vidéki nemesség életét ábrázoló humoros elbeszélései népszerűek voltak. Az 1840-es években a „Hazánk” című haladó szellemű folyóiratot szerkesztette.

Korner, Theodor Karl - (1791-1813) német költő, romantikus drámaíró. Zrínyi Miklósról szóló híres drámáját Kölcsey mélyrehatóan elemezte.

Körösi Csoma Sándor - (1784-1842) világhírű magyar utazó, a tibeti nyelvvel foglalkozott.

Kriza János - (1811-1875) az egyik legkiválóbb magyar népköltészeti gyűjtő. Gyűjteményének címe: „Vadrózsák”.

L

La Bruyère, Jean de - (1645-1696) francia író. Főműve: „Les Caractères” (Jellemek).

Lagrange, Joseph Louis - (1736-1813) francia matematikus és csillagász.

Laplace, Pierre Simon de - (1749-1827) francia természettudós, a föld kialakulására vonatkozó ún. Kant-Laplace elmélet egyik kidolgozója.

Larivey, Pierre - (1540-1611) francia vígjátékíró.

Lavoisier, Antoine Laurent de (1743-1794) francia kémikus, a modern kémia egyik megteremtője, a flogiszton-elmélet megdöntője.

Leibniz, Gottfried Wilhelm - (1646-1716) német idealista filozófus és matematikus. Sok dialektikus kategória kidolgozója.

Lenau, Nikolaus - (1802-1850) magyarországi születésű, nagy osztrák lírikus. Több verset írt magyar vonatkozású témákról.

Lewes, George Henry - (1817-1878) angol filozófus és író. Korában népszerű volt filozófiatörténete, Goethe-tanulmánya és a színjátszásról írott dramaturgiai műve: „On actors and the art of acting" (A színészekről és a színjátszás művészetéről). Goethe-életrajza Gyulaira is hatott

Lillo, George - (1693-1739) angol drámaíró. Nagy lépést tesz a polgári dráma felé a „The London Merchant or the History of George Barnwell" (A londoni kereskedő vagy Barnwell György históriája) című darabjával. Egyik drámájában a Bánk bán témát dolgozta fel.

Linné, Carolus - (1707-1778) svéd természettudós, a növények tudományos rendszerének megalkotója.

Lope de Vega, Carpio Félix - (1562-1633) a spanyol reneszánsz legnagyobb drámaírója. Több száz darabot írt. Nálunk is ismert darabjai: „Hős falu", „Kertész kutyája" és „Donna Juana".

M

Macaulay, Thomas - (1800-1859) liberális angol történetíró és irodalomtörténész. A Deák-párt írói számára művei mintaképül szolgáltak. Híres munkái: „Anglia története" és Byronról szóló monográfiája,

Maecenas, Gaius Cilnius - (i. e. 69-8) Horatius barátja, aki a költőt anyagi támogatásban is részesítette.

Mailáth János - (1786-1855) konzervatív történetíró és irodalmár. Műveit általában német nyelven írta.

Maróthy György - (1715-1744) matematikus és zeneíró, a debreceni kollégium tanára.

Milton, John - (1608-1674) nagy angol költő. Költészete és röpiratai nagy szerepet játszottak a Cromwell-forradalomban. Leghíresebb műve „Az elvesztett paradicsom".

Mirabeau, Honoré Gabriel - (1749-1791) francia államférfi. A francia forradalom után az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben az ellenzék vezére.

Montépin, Xavier - (1823-1902) francia regény- és drámaíró, bűnügyi regények szerzője.

Moreto y Cabaña Agostin - (1618-1668) spanyol drámaíró. Leghíresebb műve: „Közönyt közönnyel".

N

Nagy Pál (Felsőbükki) - (1777-1857) nemesi liberális politikus. Széchenyi fellépése idején haladó irányzatot képviselt, később azonban, konzervatívvá vált.

O

Obernyik Károly - (1815-1855) drámaíró. Főművei: „Főúr és pór", „Örökség", „Brankovics György".

Orczy Lőrinc - (1718-1798) költő, a patriarkális népiesség képviselője.

Osszián - (III. sz.) ógael népi dalnok. Költeményeit Macpherson 1760-ban adta ki. E költeményeket Petőfi és Gyulai is Ossziánnak tulajdonították, később kiderült, hogy Macpherson hamisította őket.

P

Pákh Albert - (1823-4867) novellaíró. Egy időben Petőfi barátja. 1854-ben megalapítja a „Vasárnapi Újság”-ot.

Pálffy Albert - (1820-1897) regény- és novellaíró. A szabadságharc idején a „Március 15-e” szerkesztője. Később az irodalmi Deák-párthoz csatlakozott.

Pascal, Blaise - (1623-1662) francia író, filozófus és matematikus.

Petrarca, Francesco - (1304-1374) az olasz reneszánsz lírikusa. A szonettforma megteremtője. Szerelmes verseit Laurához írta.

Planche, Gustave Jean Baptiste - (1808-1857) francia műkritikus. Főműve: „Portraits littéraires” (Irodalmi arcképek).

Plautus, Titus Maccius - (i. e. 254-184) római komédia-író. Leghíresebb darabja a „Hetvenkedő katona”.

Pray György - (1723-1801) jezsuita szerzetes. Számos latin nyelvű történelmi munka írója. A „Halotti Beszéd”-re ő hívta fel először a figyelmet.

Prévost abbé - (1697-1763) francia regényíró. Leghíresebb műve: „Manon Lescaut”.

Priestley, Joseph - (1733-1804) angol természettudós. Többek között az oxigént és a növények lélegzését fedezte fel.

Propertius, Sextus - (i. e. 4714) római költő, elsősorban elégiákat írt szerelméhez, Cynthiához.

Q

Quinault, Philippe - (1635-1688) francia vígjáték- és tragédiaíró.

R

Ráday Gedeon - (1713-1792) költő. A nyugat-európai versformák egyik első meghonosítója költészetünkben.

Rájnis József - (1741-1812) költő, aki antik versformában írott költeményeivel tette ismertté nevét.

Rákosi Jenő - (1842-1929) író, reakciós publicista, az újromantikus drámaírás képviselője. Egy ideig a Népszínházat igazgatta.

Révai Miklós - (1749-1807) nyelvtudós és költő. Nyelvészeti munkáiban a nyelvtörténeti módszert alkalmazta.

Rousseau, Jean Jacques - (1712 -1778) francia filozófus és író. Filozófiája erősen hatott a jakobinus ideológiára. Gyulai egyrészt a „Discours sur les sciences et les arts” című művére utal, melyben Rousseau a modern művészetet elítéli, másrészt „Emile” című regényére, ahol kifejti a nevelésről vallott nézeteit. Szerinte a nevelésnek az emberi természet harmonikus, szabad kibontakozására kell irányulnia.

S

Sachs, Hans - (1494-1576) német költő, mesterdalnok. Eredeti mestersége cipész. Korának legkiválóbb költője. Többek között Bánk bán történetét is feldolgozta.

Saphir, Moritz Gottlieb - (1795-1858) - a múlt század elején divatos szalonlírikus, aki érzelgős költészetével főleg Ausztriában vált népszerűvé. Mint humorista is népszerű volt.

Sardou, Victorien - (1831-1908) francia drámaíró, aki virtuóz színpadtechnikával megírt darabjaival Franciaországban és Európa-szerte sikert aratott.

Scherer, Wilhelm - (1841-1886) német nyelvész és irodalomtörténész.

Schlegel, August Wilhelm - (1767-1845) a német romantika egyik elméleti és gyakorlati megalapozója. A reakciós német irodalomkritikai fejlődés egyik elindítója.

Schmerling, Anton - (1805-1893) osztrák politikus, az Októberi Diploma egyik előkészítője, utána miniszterelnök. Róla nevezték el a 60-as évek első felét Schmerling-korszaknak.

Schmidt, Heinrich Julian - (1818-1886) német irodalomtörténész, aki a kis-realizmus (Mörike, Freytag stb.) korszakát, mint értékesebbet állította szembe a 48 előtti fejlődéssel.

Scott, Walter - (1771-1832) angol regényíró, a kritikai realista történelmi regény úttörője. Munkássága hatott Balzacra is. Főművei: „Ivanhoe", „Waverley", „Quentin Durward" satöbbi.

Seneca, Lucius Annaeus - (i. e. 5-i. u. 65) római stoikus költő, filozófus és drámaíró.

Shelley, Percy Bysshe - (1792 -1822) angol költő és drámaíró, korának legnagyobb lírikusa.

Southey, Robert - (1774-1843) angol költő, Wordsworth és Coleridge barátja.

Speidel, Ludwig - (1830-1906) bécsi kritikus és drámaíró.

SZ

Szabados János - (1839-1891) költő, szegedi városi tisztviselő.

Szalay László - (1813-1864) hírlapíró, szerkesztő és történész. 1844-től a centralista „Pesti Hírlap"-ot szerkeszti. 1848-ban magyar követ a frankfurti országgyűlésen. Az önkényuralom első éveit emigrációban tölti. Jogi és történelmi munkái igen jelentősek.

Szász Károly - (1798-1853) református tanár, az erdélyi politikai élet jelentős alakja, Kemény Zsigmond tanára.

Szemere Pál - (1785-1861) költő és irodalmár. Kölcseyvel együtt írta meg a „Felelet a Mondolatra" című vitairatát. Vele együtt indította meg az „Élet és Literatura" című folyóiratot is.

Székely Sándor, Aranyos-rákosi - (1797-1854) erdélyi történetíró és eposzíró. Leghíresebb műve a „Székelyek Erdélyben" című kis eposz.

Szentjóbi Szabó László - (1767-1795) költő, a Martinovics-féle összeesküvés részese volt. A kufsteini börtönben halt meg.

Szentmarjai Ferenc - (megh. 1795) magyar jakobinus. A Vérmezőn lefejezték.

Sue, Eugène - (1804-1857) francia romantikus regényíró. Gyulai „Bolygó zsidó" című regényére céloz. Leghíresebb műve: „Les Mysteres de Paris" (Párizs rejtelmei).

T

Tasso, Torquato - (1544-1595) olasz eposzíró. Eposza, a „Megszabadított Jeruzsálem” Zrínyire is hatott.

Teleki László - (1811-1861) politikus és drámaíró. A határozati párt egyik vezetője: „Kegyenc” című drámája híressé vált.

Tennyson, Alfred - (1809-1892) a viktoriánus korszak jellegzetes angol lírikusa.

Terentius, Publius Afer - (i. e. 190-159) Plautus mellett a leghíresebb római vígjátékíró. Darabjainak témáit a reneszánsz drámairodalom gyakran felhasználta.

Thaly Kálmán - (1839-1909) magyar irodalomtörténész és költő. Főleg a kuruc korral és a kuruc költészettel foglalkozott

Toldy Ferenc - (1805-1875) irodalomtörténész, a magyar irodalomtörténet-írás úttörője. Először dolgozta fel rendszeresen irodalmunk történetét.

Tóth Lőrinc - (1814-1903) drámaíró. Élete második felében jogtudománnyal foglalkozott.

Trattner János Tamás (Petrózai) - (1798-1824) híres magyar nyomdász.

Tyrtaeus (Tyrtaios) - (le. VII. sz.) görög lírikus. Harci dalaival vált népszerűvé.

V, W

Vadnay Károly - (1832-1902) regény- és hírlapíró, a „Fővárosi Lapok” megalapítója.

Vahot Imre - (1820-1879) író és hírlapíró, a „Pesti Divatlap” szerkesztője.

Valkai András - XVI. sz.-beli históriás-énekszerző.

Vályi Nagy Ferenc - (1765-1820) filológus, költő. Homéroszt magyarra fordította.

Verseghy Ferenc - (1757-1822) költő, nyelvész és esztéta. A Martinovics-összeesküvésben való részvételéért kilencévi fogságot szenvedett.

Vida József - (1833-1876) költő, Petőfi utánzója.

Virág Benedek - (1754-1830) klasszikus versformában író költő, Vörösmarty mestere. Történelmi munkája, a „Magyar Századok”, a maga idején nagy hatású volt.

Vitkovics Mihály - (1778-1829) költő, főleg epigrammákat és tanító verseket írt.

Volta, Alessandro - (17541827) olasz fizikus, elsősorban az elektromossággal foglalkozott.

Vukovich Sebő - (1811-1872) politikus, 1848-ban a Délvidék kormánybiztosa. A detronizálás után igazságügyminiszter. 1849-ben emigrált.

Weber, Karl Julius - (1767-1832) német író. Legismertebb műve a „Demokritos, vagy egy nevető filozófus hátrahagyott írásai”.

Wesselényi Miklós - (1796-1850) erdélyi származású politikus, a reformmozgalmak egyik főszereplője. Az 1838-as pesti árvíz idején számos ember életét mentette meg. 1834-ben a Habsburg-kormányzat hűtlenségi pert indított ellene és elítéltette. A börtönben megvakult.

Z

Zádor (Stettner) György - (1799-1866) jogász, író. Kazinczy és Vörösmarty baráti köréhez tartozott, írói neve: Fenyéry Gyula.

Ziegler, Karl - (1812-1877) osztrák költő.

Zilahy Károly - (1838-1854) költő és esztéta, a Gyulaiékkal szemben álló irodalmi ellenzék, a fiatal írók vezetője.

SZAVAK ÉS KIFEJEZÉSEK MAGYARÁZATA

A

admoneál - figyelmeztet

allegál - példáz

allopatia - minden nem homeopata (l. ott) gyógymód összefoglaló neve

amphibologiai - kétjelentésű

apportírozó - előhozó, itt: vadfelhajtó

apropos és mal apropos - kapóra jön és rosszkor jön

archon - elöljáró az ógörög társadalomban

areopág - eredetileg Ares hadisten dombja. Átvitt értelemben büntetőbíróság

auktoritás - tekintély

autobiográfia - önéletrajz

asszonánc - a magyar költészetben elterjedt rímfajta. Azonos magánhangzók és rokon mássalhangzók összecsengése

B

barkó - északi palóc (gömöri) nyelvjárás

Bezirker - kerületi hivatalnok

blazírt - unott, közönyös

brachium - karhatalom

C

Capitol (Capitolium) - domb Róma közepén, ahol a fellegvár volt

carbonari - eredetileg szénégetőt jelent, később az illegálisan szervezkedő olasz szabadságharcosokat nevezték így

cenzúra - Gyulai a vizsga szó helyett is használja

Chloé - Demeternek, a föld istennőjének mellékneve

cháosz - zűrzavar

Chronicled histories - krónikás történetek. Shakespeare így nevezte történelmi drámáit

classis praeceptor - osztályfőnök

clown - bohóc, Shakespeare-nél a népet képviselő figura

colporteur - (szellemi) zsibárus

con amore - szeretettel

Confrèrie de la Passion - a párizsi polgárok 1598-ban alapított egyesülete, amely passió-játékokat adott elő. 1615-ben megszűnt

contemplateur - szemlélődő

convulzio - görcs

conziliárius - tanácskozásra (konzíliumra) meghívott orvos

Corpus iuris - törvénykönyv, melyet Justinianus kelet-római császár készíttetett. A magyar Corpus iuris az I. Istvántól 1848-ig hozott törvények gyűjteménye

correlatio - kölcsönös összefüggés

curialista - féljobbágyi sorban élő paraszti bérlő

D

daguerre (daguerreotyp) - a fénykép elődje. Nevét feltalálójától nyerte

delectáns actor - műkedvelő színész

depositum - bizomány

dithyramb - magasztaló költemény

doctrinair - szigorúan szabályokhoz ragaszkodó

Dulcamara zaj - kísértetzaj

E

egzekúció - végrehajtás

epiteton - jelző

eufemizmus - szépítés; cikornyás, sallangos stílus

egzekvál - végrehajt

ex professo - hivatalosan

F

famoser Kerl - pompás fickó

fatum - végzet

fénix - mesebeli madár, mely megégeti magát, s porából újra éled

filagoria - lugas

fiskus - államkincstár

föderalizmus - szövetségi államrendszer vagy szociális szövetkezés

fraterniziáló - barátkozó

G

garde des dames - hölgykísérő

Gesta Romanorum - kb. a XIII. sz. végén keletkezett elbeszélés-gyűjtemény a rómaiak tetteiről. A középkor egyik legkedveltebb könyve, sok középkori alkotás forrása

Gretchen - Goethe Faust című drámájának főszereplője

gnoma - bölcs mondás

grisette - a párizsi könnyűvérű varrólányok neve

gubernium - tartomány

gutgesinnt - jóindulatú, itt: lojális a Habsburg-házhoz

guerilla - szabadcsapat

H

Handbuch der ungarischen Poesie - a magyar költészet kézikönyve, Toldy (Schedel) Ferenc és Fenyéry Gyula (Stettner György) 1828-ban megjelent kétnyelvű antológiája, melynek Toldytól származó bevezetése irodalmunk történetének egyik első kritikai áttekintését adja

hetéra - szabad életet folytató nő neve a görögöknél

hienc - Vas megyei német nyelvjárás

homeopátia - irracionális, lényegében kuruzsló gyógymód; a XIX. sz. elején jött divatba

honorácior - nem nemesi származású tisztviselő, értelmiségi a feudalizmus idején

I, J

indusztrializmus - iparosodás

interpunkció - grammatikai értelemben az írásjelek használata

intrigál - áskálódik

inventor - feltaláló

inverzió - szórendi megfordítás

Iphigénia - a görög mitológia szerint Agamemnon leánya, akit atyja Artemisz istennő megbékítése céljából a trójai háború előtt feláldozott. Azonban az istennő megmentette és a taurosok földjén helyezte el

jurátus - joggyakornok és esküdt

K

klasszikai - antik formákhoz ragaszkodó

kócsintás - nyelvbotlás, nyelvi barbarizmus

kométa - üstökös

kriminalitás - bűnösség

M

Mahabharata - ind. nemzeti eposz, mely i. e. IV. sz.-tól i. u. IV. sz.-ig keletkezett

malheur - szerencsétlenség

malice - malícia, gúny

Mammon - a bibliában a gazdagság jelképe

marquirozni - színlelni, tettetni

Matamore kapitány - a spanyol vígjáték szájhőse

maximák - alapelvek

mentor - oktató, őrző

migrén - görcsös fejfájás

misztérium és moralitás - középkori vallásos, illetve erkölcsi tanító jellegű színjáték

Monte Christo - Dumas regényének főhőse

Monumenta Germaniae (Németország történelmi emlékei) - a középkori német történelem kútfőit tartalmazó nagyszabású forrásgyűjtemény. Ebben a sorozatban adták ki azokat a német krónikákat is, amelyekre Gyulai hivatkozik

műenthuziaszta - ál-lelkesedő

N

Nemezis - a bosszúállás istennője

Neptun - a római mitológiában a tenger istene. Neptun-alakokat a szökőkutak szobraként szoktak használni

Nibelungen ének - középfelnémet naiv eposz, végső alakja a XIII. sz.-ból származik

non plus ultra - mindent felülmúló

O

obligát - kötelező

ottava rima - nyolcas rím

ortográfia - helyesírás

ortológus-neológus - a nyelvújítás korában a nyelvújítás ellenfeleinek, illetve védőinek neve. A konzervatív nyelvészeket a későbbiekben is ortológusoknak nevezték

ostentatio - hivalkodás

P

Palais Royal - királyi palota

palestra - küzdőtér

panacea - mindenható csodaszer

panegyris - magasztaló beszéd

Pantalone - az olasz vígjátékban az együgyű, könnyen rászedhető ember típusa

pantomimia - táncjáték, mely mindent taglejtések és mozdulatok segítségével fejez ki

par excellence - kiváltképp

par dépit - dacból

parsizmus - tűzimádás (ó-perzsa vallás, Zoroaster alapította)

pasquille - gúnyirat

pegazus - szárnyas ló a mitológiában; a költői tehetség szájnyálasát jelképezi

percepció - felfogás

per narrativum - elbeszélés közben

Philippi - macedóniai város, mellette győzték le a triumvirek Brutust és Cassiust

plagiátor - irodalmi tolvaj

poetica licentia - költői szabadság

polus - sarok

pontifex maximus - római főpap

praedicatum - előnév

Pragmatica Sanctio - alaptörvény, melyet 1723-ban hoztak arról, hogy a Habsburg-háznak leányágon is örökösödési joga van Magyarországon

prelectio - előadás, felolvasás

protestál - tiltakozik

Pyrrha - a görög mitológia szerint a vízözön elől csak Deucalion és felesége Pyrrha menekültek meg az emberek közül

R

rapszod (rapszados) - ógörög vándorénekes

reputatio - jóhír, tekintély

retorika - szónoklattan

revocatio - feleltetés, visszakérdezés

Revue des Deux Mondes - a XIX. század legtekintélyesebb francia irodalmi és tudományos folyóirata

rezolúció - elszánás, elhatározás

Rip van Winkle - Washington Irving híres elbeszélésének hőse, aki az amerikai függetlenségi háború előtt elaludt, és csak évek múlva ébredt fel. Miután nem ismerte az új független Amerikát, különböző kalandokba bonyolódott

S

Sahname - Királyok könyve perzsa naiv eposz, Pirduszi műve

sapperment - teringettét

scenirozás - jelenetezés

sentiosus - érzelmes

Schöngeist - széplélek

silentium - hallgatás

sindevésztek - sanyarogtak, sínylődtek

soirée dansante - táncestély

solemnis - ünnepi

solaecizmus - nyelvtani, főleg mondattani szabályok ellen elkövetett vétség

Soracte - hegy Rómától északra, Etruriában. Horatius többször megénekelte

speech - beszélgetés, társalgás

spiritualizmus - régi kifejezés idealizmus helyett

staffage - emberi vagy állati alakok szerepeltetése tájképen élénkítés céljából

szarkazmus - maró gúny

szillogizmus - deduktív következtetési forma, mint pl.: Minden ember halandó, Szókratész ember, tehát Szókratész halandó

szubtilitás - gyöngédség

T

Therszitész - Homérosz Iliászának egyik szereplője. Megrágalmazza Agamemnont, és ezért Odysszeusz megfenyíti őt. A szemérmetlenül szemtelen ember fogalmává változott a neve

tribunus plebis - néptribun. A római antik proletariátus képviselője a szenátusban helyet foglaló patríciusokkal szemben

triumvirátus - három férfi szövetsége

U

Unmensch - szörnyeteg

V

vámpír - vérszopó denevérfajta a néphit szerint

vaudeville - eredetileg gúnydal, később énekes bohózat

vis inertiae - tehetetlenségi erő

vorwärts - előre

X

xéniák - rövid, egy ötleten alapuló költemények